

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૬૮૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ વિશેષાધ્યયન પ્રાધાન્ય

—૨

વિષય ૮૩૪:૨૪૬૨:૬

શ્રીઆગમોદય સમિતિ મન્થોદ્ધારે મન્થાંક ૪૮.

શ્રીમાન્ પૂર્વધર આચાર્યવર્ય જિનભદ્ર મણિ-
ક્ષમાશ્રમણ કૃત શ્રી મલ્લધારિ આચાર્ય
શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત વૃત્તિ સહિત.

શ્રી વિશેષાવશ્યક ભાષાન્તર.

ભાગ ૨ જો.

— ૦ —

(ગાથા ૧૫૪૯ થી ૩૬૦૩ સંપૂર્ણ.)

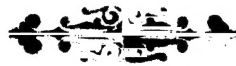
ભાષાન્તર કતા.

શાહ ચુનીલાલ હકમચંદ—અમદાવાદ.

પ્રકાશક.

આગમોદય સમિતિ તરફથી

શાહ વેણીચંદ સુરચંદ,—મુંબાઈ.

આવૃત્તિ ૧ લી.

સને ૧૯૨૭.

પ્રત ૧૦૦૦.

વીર સંવત્ ૨૪૫૩.

વિક્રમ સંવત્ ૧૯૮૩.

કીંમત રૂ. ૩-૦-૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીસાહિત્ય-સંગ્રહ
૧૩૬૨૪

સર્વ હક્ક શ્રી આગમોદય સમિતિના સેક્રેટરીઓને આધીન છે.

All rights reserved for the "Secretaries Shri Agamoday Samiti."

શ્રી વીરશાસન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં શાહ રતીલાલ કેશવલાલે બાંધ્યું.
૬૦ હાબપટેલની પોળ—અમદાવાદ.

શાહ વેણીચંદ સુરચંદે શ્રીમતી આગમોદય સમિતિ માટે શેઠ દેવચંદ
લાલસાઈ નેન પુસ્તકોદાર ફંડની ૧૧૪-૧૧૬, અવેરી બબર,
મુંબાઈની ઓપ્રીસમાંથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

શ્રી વિશેષાવરયક ભાગ બીજાની અનુક્રમણિકા.

મણુધરવાદ.

પહેલા ગૌતમ મણુધર

આધારક

વિષય.

- ૧૫૪૬-૧૫૫૩ નામ અને જોત સહિત બોલાવીને જીવ પ્રત્યક્ષાદિ કાઠ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી એવા ગૌતમ મણુધરના મનોગત સંશયો જણાવ્યા પહેલાજ શ્રી મહાવીર મહારાજે આ-ગળથી કહ્યા.
- ૧૫૫૪-૧૫૫૭ ઉપરોક્ત પ્રથમ મણુધરની આત્મા સંબંધી શંકાનું સમાધાન ભગવાન મહાવીરના મુખે શ્રીમાન્ આચાર્યશ્રી કરે છે.
- ૧૫૫૮-૧૫૬૦ બીજી રીતે આત્માને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરે છે.
- ૧૫૬૧-૧૫૬૪ જ્ઞાનાદિ યુક્તિથી બિન એવો યુક્તિ આત્મા છે એમ માનવા છતાં પણ આત્મા સિદ્ધ છે એમ જણાવે છે.
- ૧૫૬૫-૧૫૬૯ અનુમાન પ્રમાણથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થઈ શકે છે એમ જણાવે છે.
૧૫૭૦ “ શરીરનો કાષ્ઠ કર્તા છે.” ઇત્યાદિ કથનથી પ્રસ્તુત આત્માની સિદ્ધિ નથી થતી, એવી માન્યતાનો ખુલાસો.
- ૧૫૭૧-૧૫૭૨ બીજા અનુમાનથી આત્માની સિદ્ધિ કરે છે.
- ૧૫૭૩ વળી બીજા પ્રકારે આત્માની સિદ્ધિ કરે છે.
- ૧૫૭૪ નિષેધનો હેતુ અનેકાન્ત દોષવાળો નથી.
- ૧૫૭૫-૧૫૭૬ પુનઃ પ્રકારાન્તરે આત્માની સિદ્ધિ કહે છે.
- ૧૫૭૭-૧૫૭૯ ઉપરોક્ત યુક્તિ સમજાવ્યા છતાં ઇન્દ્રિયોત્પત્તિ હજી બોધ ન પામ્યા એટલે સર્વ સંશ-યને છેદનાર સર્વગ્રંથિઓની ખાતરી કરાવે છે.
- ૧૫૮૦ ઉપસંહાર કરતાં ત્રસ સ્થાવર ઇત્યાદિ બેદો જણાવે છે.
- ૧૫૮૧-૧૫૮૩ આત્મા સર્વત્ર એકજ છે એવી માન્યતા પણ અયોગ્ય છે તેની દ્રષ્ટાન્તપૂર્વક ખાતરી કરાવે છે.
- ૧૫૮૪-૧૫૮૫ ઉપરોક્ત પ્રમાણે અનેકપણું જણાવે છે.
- ૧૫૮૬-૧૫૮૭ પ્રમાણપૂર્વક આત્માની સિદ્ધિ થઈ શકે છે તો તે પ્રમાણે અંગીકાર કરવાનો ઉપદેશ.
- ૧૫૮૮-૧૫૯૦ વેદના પદનો અર્થ તું બરાબર જણાવો નથી એમ કહે છે.
- ૧૫૯૩-૧૫૯૫ એજ વાતની પુષ્ટી કરે છે.
- ૧૫૯૬-૧૫૯૯ “ મ પ્રેત્ય સં-ગત્તિ ” એ વેદ પદનો યોગ્ય અર્થ કહે છે.
- ૧૬૦૦-૧૬૦૩ સર્વ વેદના પદોનો અર્થ સંક્ષેપથી બતાવે છે.
- ૧૬૦૪ ઇન્દ્રિયોત્પત્તિએ પોતાના પાંચસો શિષ્યો સહિત પાપનો નાશ કરનાર કલ્યાણકારી દીક્ષા અંગીકાર કરી.
- ૧૬૦૫ આમળના વાદસ્થળોમાં આની સાથે જે સમાનતા અને વિશેષતા છે તે ચોજા શેવાનો ઉપદેશ.

બીજા અભિવ્યક્તિ મણુધર.

- ૧૬૦૬-૧૬૧૦ અમર્યપૂર્વક આવેલા અભિવ્યક્તિ મણુધરને નામ અને જોત વડે બોલાવ્યા અને

“કર્મ છે કે નથી” આવો તને સંશય છે. તેવા તેના મનોગત વિચાર તેના જણાવ્યા પહેલાજ શ્રીમહાવીર મહારાજે આગળથી કહ્યા. અને પરસ્પર વિરૂદ્ધ અર્થવાળાં વેદનાં પદો છે તેનો અર્થ તું બરાબર જાણતો નથી એમ જણાવે છે.

૧૬૧૧-૧૬૧૩

ઉપરોક્ત વેદ પદોનો અર્થ કહે છે.

૧૬૧૪-૧૬૧૬

કર્મની સિદ્ધિ માટે પુનઃ બીજા અનુમાન કહે છે.

૧૬૧૭-૧૬૧૯

કર્મનું અનન્તર, કારણ મનની પ્રસન્નતા વિગેરે ક્રિયાઓ છે, અને તે મનની પ્રસન્નતાનું કારણ દાનાદિ ક્રિયા છે. એટલે કારણના કારણમાં કારણપણાનો ઉપચાર કરવામાં કંઈ દોષ નથી.

૧૬૨૦-૧૬૨૧

ઉપરોક્ત દૂષણોનો પરિહાર કરવાને કહે છે.

૧૬૨૨-૧૬૨૪

ક્રિયાઓનું ફળ કર્મ છે એમ જણાવે છે.

૧૬૨૫-૧૬૨૭

કર્મ મૂર્તિમાન છે, તત્સંબંધી પ્રશ્નોત્તર.

૧૬૨૮-૧૬૨૯

તેમાં અમિભૂતિ શંકા કરે છે.

૧૬૩૦-૧૬૩૧

એના ઉત્તરમાં કશ્ચાણુ ભગવન્ત મહાવીરદેવે વાળેલો જવાબ.

૧૬૩૨-૧૭૩૪

વળી ભગવન્ત સાથે કરેલો બીજી રીતે પ્રશ્નોત્તર.

૧૬૩૫-૧૬૩૬

વળી ભગવન્ત સાથે કરેલો બીજો પ્રશ્નોત્તર.

૧૬૩૭-૧૬૪૦

મૂર્ત કર્મવડે અમૂર્ત આત્માને અનુગ્રહ ઉપધાત કેમ થાય ? તે શંકાનું સમાધાન કરતા વેદોક્ત વચનથી સિદ્ધિ કરે છે.

૧૬૪૧-૧૭૪૨

વિશ્વની વિચિત્રતા કરનાર કર્મ ન માનતાં ઇશ્વરાદિ માનવામાં આવે તો તેમાં જે અનેક દોષો પ્રાપ્ત થાય છે તે કહે છે.

૧૬૪૩-૧૬૪૪

વેદ પદોના અર્થ કરી તેના સંશયનો છેદ કર્યો એટલે પાંચસો શિષ્યો સહિત તેણે દીક્ષા અંગીકાર કરી.

ત્રીજા વાયુભૂતિ ગણધર.

૧૬૪૫-

૧૬૪૬-૧૬૪૮

૧૬૪૯

વાયુભૂતિને નામ જોતપૂર્વક બોલાવે છે અને જીવ છે તેજ શરીર છે, કે અન્ય કંઈ છે ? આવો તેના મનોગત સંશય છે એમ જણાવે છે, અને એ સંશય તને વિરૂદ્ધ એવાં વેદનાં પદો સાંભળવાથી થયો છે-પણ તે વેદપદોનો અર્થ તું બરાબર જાણતો નથી.

૧૬૫૦-૧૬૫૧

વેદ પદોનો અર્થ કરે છે.

૧૬૫૨-૧૬૫૪

વળી પણ બીજા વેદ પદોનો અર્થ બતાવે છે.

૧૬૫૫-૧૬૫૭

તેજ પદોને પ્રશ્નોત્તરથી સમજાવે છે.

૧૬૫૮-૧૬૬૦

આત્મ સાધક બીજું અનુમાન કહે છે.

૧૬૬૧-૧૬૬૪

ભૂતોથી આત્મા ભિન્ન છે એમ સિદ્ધ કરવાને બીજાં પણ અનુમાનો કહે છે.

૧૬૬૫-૧૬૭૦

પૂર્વે જીવ અને કર્મની સિદ્ધિમાં જે અનુમાનો કહ્યાં છે તે અનુમાનો અહીં પણ ફરીથી મંદ શુદ્ધિવાળાઓની સ્મૃતિ માટે કરે છે.

૧૬૭૧-૧૬૭૨

આત્મા શરીરથી ભુદા છે એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવાથી શો લાભ છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે.

૧૬૭૩-૧૬૭૫

આ ભવની અપેક્ષાએ તેનો અવિનાશભાવ કહે છે. અથવા તે ક્ષણિકજન નથી એમ જણાવે છે.

૧૬૭૬-૧૬૭૭

ઉપરોક્ત વાતને વિશેષ પ્રકારે કહે છે.

૧૬૭૮-૧૬૮૦

સ્વપક્ષ બતાવીને ઉપસંહાર કરે છે.

૧૬૮૨-૧૬૮૩ પુનઃ વાયુભૂતિ ભગવાનને પ્રુછે છે અને ભગવાન તેનો ઉત્તર આપે છે.
૧૬૮૪-૧૬૮૬ વેદોક્ત વચનથી આત્મા શરીરથી જુદો છે એમ સિદ્ધ કરે છે.

ચોથો વ્યક્ત ગણધર.

૧૬૮૭-૧૬૮૯ (હે વ્યક્ત !) પૃથ્વીઆદિ જૂતો છે, કે નહિ, આવો સંશય તને (વિરૂદ્ધ વેદપદો સાંભળવાથી) થયો છે; પણ તે વેદ પદોનો અર્થ તું નથી જાણતો; એમ તેને નામ અને ગોત્ર પૂર્વક બોલાવીને કહે છે.

૧૬૯૦-૧૬૯૧ ઉપરોક્ત અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે.

૧૬૯૨-૧૬૯૬ સર્વ શૂન્ય છે, તે સંબંધમાં અનેક યુક્તિઓ કહે છે.

૧૬૯૭-૧૭૦૧ એ પ્રમાણે વ્યક્તના હૃદયગત સંશયને યુક્તિપૂર્વક ખતાવીને શ્રીમાન મહાવીર દેવ તેના સંશયનો છેદ કરવા કહે છે.

૧૭૦૨-૧૭૦૪ સ્વપ્નમાં તો પૂર્વ અદૃશ્ય નિમિત્તથી સદેહ થાય છે તેથી સ્વપ્નના નિમિત્તો અને સ્વપ્ન એ બે વસ્તુની સિદ્ધિ કરતાં કહે છે.

૧૭૦૫-૧૭૦૯ સર્વ શૂન્યતા માનવામાં આવે, તો સ્વપ્ન-અસ્વપ્ન વિગેરે બ્યવહારનો અભાવ થાય તે ખતાવે છે.

૧૭૧૦-૧૭૧૨ ખીજા ઉદાહરણથી સમજાવે છે.

૧૭૧૩-૧૭૧૫ ઉપરોક્ત વાતનો વિશેષ પ્રકાર દ્રઢાવ કરે છે.

૧૭૧૬-૧૭૧૮ અપેક્ષાથી પદાર્થની સિદ્ધિ સ્વતઃ, અને ઉભયથી નથી. એમ જે તારું કથન છે, તેમાં અપેક્ષા રૂપ હેતુ વિપક્ષમાં રહેતો હોવાથી વિરૂદ્ધ છે. તે દેખાડે છે.

૧૭૧૯-૧૭૨૪ “ અસ્તિત્વ અને ઘટની એકતા છે કે અનેકતા છે. ” ઇત્યાદિ પૂર્વ પક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

૧૭૨૫-૧૭૨૭ ઉત્પન્ન થયેલ ઉત્પન્ન નથી થતું, ઇત્યાદિ પૂર્વ પક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

૧૭૨૮-૧૭૩૧ ઉત્પન્ન થયેલ ઉત્પન્ન નથી થતું, અને અનુત્પન્ન પણ ઉત્પન્ન નથી થતું એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

૧૭૩૨-૧૭૩૮ સર્વ કાર્ય સામગ્રીમય જણાય છે પણ સર્વના અભાવે સામગ્રી ક્યાંથી હોઈ શકે ? એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

૧૭૩૯-૧૭૪૭ ૧૬૯૬ મી ગાથામાં જે કહ્યું છે કે પાછળનો ભાગ નથી જણાતો અને સર્વનો આગળનો ભાગ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી નથી જણાતો માટે સર્વ શૂન્ય છે. ઇત્યાદિ, તે પૂર્વ પક્ષનો ઉત્તર જુદા જુદા ચાર દૃષ્ટાન્તોથી સમજાવે છે.

૧૭૪૮-૧૭૫૦ પૃથ્વી આદિ જૂતોની સિદ્ધિ માટે ભગવાન મહાવીર દેવ વ્યક્તને ઉપદેશ કરે છે.

૧૭૫૧-૧૭૫૨ તેજ વાતને વિશેષ પ્રકારે સમજાવે છે.

૧૭૫૩-૧૭૫૬ પૃથ્વી અને વનસ્પતિ સજીવ છે, તેનું લિંગ કહે છે.

૧૭૫૭-૧૭૫૯ પાણી-અગ્નિ અને વાયુમાં ચૈતન્ય સિદ્ધ કરે છે.

૧૭૬૦-૧૭૬૫ પ્રકારાન્તરે પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિયમાં જીવત્વ સિદ્ધ કરે છે.

૧૭૬૬-૧૭૬૮ વર્ણી પણ તેનાં વિશેષ કારણો ખતાવે છે.

૧૭૬૯ સંશય છેદાવાથી વ્યક્તસ્વામિએ પાંચસો શિષ્યો સહિત દીક્ષા અંગીકાર કરી.

પાંચમો મુખર્મ ગણધર.

૧૭૭૦-૧૭૭૨ નામ ગોત્રથી બોલાવે છે. અને તેના મનોગત સદૃશોત્પત્તિ વિષયક સંશય કહી ખતાવી તે વેદ પદોના અર્થને નહિ જાણવાને લીધે એવો સંશય થયો છે એમ કહે છે અને તેનો સત્ય અર્થ હું કહું તે પ્રમાણે છે.

- ૧૭૭૩-૧૭૭૫ ઉપરોક્ત સંજ્ઞામાં જે યુક્તિઓ છે તે ભાષ્યકાર કરે છે.
- ૧૭૭૬-૧૭૮૨ જેવું કારણ તેવું કાર્ય થાય છે. એથીજ ભવાન્તરમાં જીવોની વિચિત્રતા થાય છે એમ ભાષ્યકાર જણાવે છે.
- ૧૭૮૩-૧૭૮૫ પુનઃ સુધર્મની શંકાનો ઉત્તર કહે છે. પ્રશ્નોત્તર રૂપે.
- ૧૭૮૬-૧૭૯૦ સ્વભાવનું સ્વરૂપ વિચારીને તેનાથી ભવાન્તરની સદૃશતાનો નિષેધ કરે છે.
- ૧૭૯૧-૧૭૯૫ સ્વભાવ એ નિષ્કારણતા નથી તેમજ વસ્તુનો ધર્મ હોય તો પણ સદૃશ ન હોય એમ બતાવે છે.
- ૧૭૯૬-૧૭૯૭ સર્વથા સરખાપણું નથી એમ જણાવે છે.
- ૧૭૯૮-૧૭૯૯ ઉપરોક્ત હકીકત દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધ કરે છે.
- ૧૮૦૦-૧૮૦૧ સદૃશપણું માનવાથી વેદના પદો પણ અપ્રમાણ્ય થશે એમ જણાવે છે.

છઠ્ઠા મંડિક ગણુધર.

- ૧૮૦૨-૧૮૦૪ તેમનું આવવું, તેમને નામ અને જોત્ર વડે બોલાવે છે અને તેમનો બંધ-મોક્ષ સંબંધે મનોગત સંજ્ઞાનો પ્રાદુર્ભાવ.
- ૧૮૦૫-૧૮૧૨ જે યુક્તિઓ વડે મંડિક બંધ-મોક્ષનો અભાવ માને છે તેનો ભગવન્ત ખુલાસો કરે છે.
- ૧૮૧૩-૧૮૧૬ ઉપરની યુક્તિઓનું ખંડન કરીને જે સત્ય છે તે કહે છે.
- ૧૮૧૭-૧૮૧૯ જે યોગ અનાદિ છે, તે અનન્ત છે, એ એકાન્ત સત્ય નથી એમ જણાવે છે.
- ૧૮૨૦-૧૮૨૨ જીવ કર્મનો સંબંધ અનાદિઅનન્ત અને અનાદિસાન્ત છે, એમ જણાવે છે.
- ૧૮૨૩-૧૮૩૦ ભવ્યાભવ્યતાના તફાવતનું કારણ કહે છે.
- ૧૮૩૧-૧૮૩૨ સર્વગુણથી ખાતરી કરવા હરકોઈ પ્રશ્ન પુછવાને કહે છે.
- ૧૮૩૩-૧૮૩૬ જે ભવ્યો હોય અને મોક્ષે ન જાય, તેને અભવ્ય કેમ ન કહેવાય. એમ શંકા કરે છે.
- ૧૮૩૭-૧૮૩૯ મોક્ષ નિત્ય નથી એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ખુલાસો પ્રશ્નોત્તરથી કરે છે.
- ૧૮૪૦-૧૮૪૨ કર્મ થકી વિમુક્ત આત્મા પણ નિર્જરીત સંયોગવાળો થવો જોઈએ, અને એથી તો તેને પુનઃ બંધ થશે. એવી શંકા કરે છે તેના ઉત્તરમાં “ ના ” પુનઃ તેને બંધ નથી થતો, ને વળી તે મોક્ષ નિત્ય છે, તેનું કારણ બતાવે છે.
- ૧૮૪૩-૧૮૪૪ વસ્તુતઃ સર્વ કંઈ વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય ને પ્રૌઢ્ય સ્વરૂપ છે એમ જણાવે છે.
- ૧૮૪૫-૧૮૪૯ આત્મા અક્રિય નથી, તે વાત કહે છે. પ્રશ્નોત્તર રૂપે.
- ૧૮૫૦-૧૮૫૫ મુક્તાત્માઓ ગતિવાળા હોવાથી સિદ્ધ ક્ષેત્રની આગળ પણ કેમ નથી જતા ? એ શંકાનું સમાધાન અને તેને અંગે ધર્માસ્તિકાય ને લોકની સિદ્ધિ કરે છે.
- ૧૮૫૬-૧૮૫૮ મોક્ષ સ્થાનમાંથી સિદ્ધનું પુનઃ પતન નથી થતું તે કહે છે.
- ૧૮૫૯-૧૮૬૦ સિદ્ધાત્માઓની આદિ નથી અને અમૂર્ત હોવાથી પરિમિત ક્ષેત્રમાં સર્વ સમાય છે.
- ૧૮૬૧-૧૮૬૨ ૧ વેદ વાક્યાનુસારે બંધ મોક્ષની સિદ્ધિ કરે છે એટલે સાડા ચારસો શિષ્યો સહિત
- ૧૮૬૩ દીક્ષા લીધી.

સાતમા મોર્ચ ગણુધર.

- ૧૮૬૪-૧૮૬૬ ભગવંતે મોર્ચને નામ અને જોત્ર પૂર્વક બોલાવ્યા અને દેવ સૃષ્ટી છે યા નથી એનો સંજ્ઞા સિદ્ધ એવાં વેદ પદો સાંભળવાથી થયો છે પણ તું પદોનો સાતો અર્થ નથી જાણતો-એમ કહે છે.
- ૧૮૬૭-૧૮૬૯ એ વેદ પદોનો અર્થ ભાષ્યકાર વિસ્તારથી કહે છે.

- ૧૮૭૦-૧૮૭૧ અહીં સમવસરણમાં દેવોને જોયા પહેલાં પણ તે સંશય ચોખ્ખી નથી, એમ જણાવે છે.
 ૧૮૭૨-૧૮૭૫ ચંદ્રાદિ વિમાનો સંબંધી કેટલીક શંકાઓનું સમાધાન કરે છે.
 ૧૮૭૬-૧૮૮૧ તે છતાં બિન કલ્યાણકારી જે જે કારણે દેવો અહીં આવે છે તે કારણો જણાવવા અને ખીજા કારણોથી દેવોની સિદ્ધિ જણાવવા માટે કહે છે.
 ૧૮૮૨-૧૮૮૩ } દેવોના અમારે અમિહોત્રાદિ ક્રિયા નિષ્ફળ થાય.
 ૧૮૮૪ } એમ જણાવતા વેદથી દેવોની સિદ્ધિ બતાવે છે. એટલે પોતાનો સંશય હેઠળ થવાથી પોતાના સાડાત્રણસો શિષ્યો સહિત ભગવંત પાસે દીક્ષા લીધી.

આઠમા અકપિત ગણધર.

- ૧૮૮૫-૧૮૮૭ તેમને ભગવંત નામ અને ગોત્ર સહિત બોલાવી તેમના મનોગત નર્કસૃષ્ટિ વિષયક સંશયને વ્યક્ત કરે છે અને તે સંશય વેદપદોનો સત્ય અર્થ નહિ સમજવાથી થયેલ છે એમ જણાવે છે અને તેનો ખુલાસો કહેવાને શરૂ કરે છે.
 ૧૮૮૮-૧૮૯૧ એજ અર્થ વિસ્તારથી કહેવાને ભાષ્યકાર કહે છે.
 ૧૮૯૨-૧૮૯૫ ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તે ખરૂં પ્રત્યક્ષ નથી, માત્ર તે ઉપચારથીજ પ્રત્યક્ષ છે, વસ્તુતઃ તે પરોક્ષજ છે એમ પ્રશ્નોત્તરપૂર્વક બતાવે છે.
 ૧૮૯૬-૧૯૦૦ ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પ્રત્યક્ષજ ન કહેવાય તે જણાવી નારકોની સિદ્ધિ કરે છે.
 ૧૯૦૧-૧૯૦૩ } પુનઃ અનુમાનથી નારકોની સિદ્ધિ કરે છે એટલે પોતાનો સંશય હેઠળ થવાથી પોતાના ત્રણસો શિષ્યો સહિત ભગવંત પાસે દીક્ષા લીધી.
 ૧૯૦૪

નવમા ગણધર અચલભાતા.

- ૧૯૦૫-૧૯૦૭ તેમને નામ અને ગોત્ર સહિત બોલાવે છે અને તેમનો મનોગત પુન્ય-પાપ સંબંધી સંશયને વ્યક્ત કરે છે અને આ સંશય વિરૂધ્ધાર્થવાળાં વેદનાં પદો સાંભળવાથી થયો છે.
 ૧૯૦૮ ઉપરોક્ત સંશય સ્પષ્ટ કરવાને ભાષ્યકાર કહે છે.
 ૧૯૦૯-૧૯૧૧ એકલું પુન્ય, અથવા એકલું પાપ અથવા ઉભય મિત્ર એકજ વસ્તુ માનવાવાળાના મતમાં જે રીતે સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કહે છે.
 ૧૯૧૨-૧૯૨૦ પુન્ય-પાપની સ્વતંત્રતા છે, અને જગતની વિચિત્રતા સ્વાભાવિક છે, એ ચોથા અને પાંચમા વિકલ્પનું સ્વરૂપ કહે છે.
 ૧૯૨૧-૧૯૨૦ પ્રકાન્તરે પુન્ય-પાપની સિદ્ધિ કરે છે. તેમાં અનુરૂપ કાર્ય કારણભાવ ને સર્વત્ર તુલ્યા-તુલ્યતા બતાવે છે.
 ૧૯૨૫-૧૯૨૭ અમૂર્ત સુખદુઃખના હેતુ, મૂર્ત એવું પુન્ય-પાપ કર્મ છે તે વાત ઉદાહરણથી કર્મ સિદ્ધિ ને તેની મૂર્તતા સિદ્ધ કરે છે.
 ૧૯૨૮-૧૯૩૩ સુખ-દુઃખનું અસમવાયિ ને દેહાદિકનું સમવાયિ કારણ કર્મ હોવાથી પુણ્ય પાપ-રૂપ સિદ્ધિ.
 ૧૯૩૪-૧૯૩૫ ત્રીજા અને ચોથા પક્ષમાં દ્વયજી બતાવે છે.
 ૧૯૩૬-૧૯૩૮ એક સમયે શુભાશુભ રૂપ મિત્ર યોગ ન હોય, તે વાત ઉદાહરણથી સમજાવે છે.
 ૧૯૪૦-૧૯૪૧ પુન્ય-પાપનું લક્ષણ અને તે મલકાવવાની રીતી.
 ૧૯૪૨-૧૯૪૩ વર્ણાદિ શુભાશુભ શુભવાળાં કર્મ હોય શકે ? તેનો ઉત્તર.
 ૧૯૪૪-૧૯૪૫ વિભાગ આધારના દષ્ટાન્તે સમજાવે છે.
 ૧૯૪૬-૧૯૪૭ } પુન્ય પાપનો સ્વભાવથી ભેદ બતાવી, વેદમાં કહેલ નીતિથી પુણ્ય-પાપની સિદ્ધિ કરે છે; એટલે તેમનો સંશય હેઠળ થવાથી પોતાના ત્રણસો શિષ્યો સહિત દીક્ષા લીધી.
 ૧૯૪૮

દશમા ગણધર મેતાર્થ.

૧૯૪૯-૧૯૫૧
૧૯૫૨-૧૯૫૫

તેમને નામ અને જોત સહિત બોલાવે છે, અને દેવ અને નરકાદિ પરલોક સંબંધી તેનો મનો-ગત સંશય વ્યક્ત કરે છે અને વિરૂદ્ધ એવાં વેદ પદો સાંભળવાથી એવો સંશય ઉત્પન્ન થયો છે. એમ જણાવીને તેનો ખરો અર્થ જણાવવાને કહે છે.

૧૯૫૬-૧૯૫૮

ચૈતન્ય એ ભૂતનો ધર્મ નથી, તેમ આત્મા સર્વગત અને નિષ્ક્રિય નથી, તેમજ પરલોક પ્રમાણથી સિદ્ધ છે તે બતાવે છે.

૧૯૫૯-૧૯૬૧

મેતાર્થની પુનઃ શ્રાવણ અને તેનું સમાધાન.

૧૯૬૨-૧૯૬૫

ઉત્પત્તિમાન હેતુથી ઘટાદિ વસ્તુ નિત્ય કેવી રીતે કહેવાય ? તેનો યુક્તિપૂર્વક ખુલાસો કરતાં ઉત્પાદ વ્યય અને ક્રુવપણાની વ્યાપકતા જણાવે છે.

૧૯૬૬-૧૯૭૦

ઉત્પાદાદિ ધર્મથી અને વેદ વાક્યથી પરલોકની સિદ્ધિ કરી ઉપસંહાર કરે છે, એટલે પોતાનો સંશય હેઠ થવાથી પોતાના ત્રણસો શિષ્યો સહિત ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી.

૧૯૭૧

અગીઆરમા પ્રભાસ ગણધર.

૧૯૭૨-૧૯૭૪
૧૯૭૫-૧૯૭૬

તેમને નામ અને જોતથી બોલાવ્યા અને મોક્ષ સંબંધી તેના મનોગત સંશય વ્યક્ત કરે છે, અને વિરૂદ્ધ એવાં વેદ પદો સાંભળવાથી એવો સંશય ઉત્પન્ન થયો છે, એમ જણાવી તેનો ખરો અર્થ જણાવવાને કહે છે.

૧૯૭૭-૧૯૮૦

જીવ કર્મનો અનાદિ સંબંધ સંયોગ છતાં તેનો વિયોગ થાય એટલે કૃતકર્મ સંસારનો નાશ થાય પણ જીવનો નાશ ન થાય એમ બતાવે છે.

૧૯૮૧-૧૯૮૪

જીવ અને મોક્ષ વિનાશી નથી પણ અવિનાશી છે એ વાત કહે છે.

૧૯૮૫-૧૯૮૬

પ્રકારાન્તરે મુક્તાત્માનું નિત્યપણું તેમજ નિત્યાનિત્ય-પણું કહે છે.

૧૯૮૭-૧૯૯૧

“કિં લીલસ્ત વ નાસો નિઘ્વાણ” એવો જે પહેલાં પૂર્વ પક્ષ કર્યો હતો તેનો ઉત્તર આપે છે. પ્રશ્નોત્તરરૂપે શબ્દાદિ વિષયનો ઉપભોગ નહિ છતાં પણ મુક્તાત્મા સુખ રહિત નથી, તેમ અજ્ઞાની પણ નથી. તે બતાવે છે.

૨૦૦૨-૨૦૦૪

પુન્ય પાપના અભાવે મુક્તાત્માને સુખનો અભાવ હોય એમ પ્રભાસ કહે છે.

૨૦૦૫-૨૦૦૭

તેના જવાબમાં સંસારી સુખ તે દુઃખજ છે વાસ્તવિક સુખ તો મોક્ષમાં જ છે. એમ જણાવી મુક્તાત્માને અનંત સુખ સ્વાભાવિક છે એમ જણાવે છે.

૨૦૦૮-૨૦૧૦

જેઓએ અહંકાર તથા કામને જીતી લીધા છે અને જેઓ મન, વચન અને કાયાનો વિકાર કરીને રહિત છે અને જેઓને પરની આશાઓ શાન્ત પામી છે તેવા ભાવિત આત્માને અહીંયાજ મોક્ષ છે.

૨૦૧૧-૨૦૧૨:

સાંસારિક સુખ દુઃખનો આધાર શરીર છે, પણ મોક્ષ સુખનો આધાર શરીર નથી એ વાત બતાવે છે.

૨૦૧૩-૨૦૧૪

મુક્તાત્માનું જ્ઞાન અને સુખ અનિત્ય નથી પણ નિત્ય છે.

૨૦૧૫-૨૦૧૮

વેદોક્ત કથનથી મોક્ષની અને નિરૂપસુખની સિદ્ધિ કરે છે.

૨૦૧૯-૨૦૨૧

“વાચસ્તંત્ર” એ પદનો અર્થ કરતાં ઇશાનિષ્ઠ વિષયોથી પ્રીત્યપ્રીતિનો અભાવ દેખાડે છે.

૨૦૨૨-૨૦૨૩

મુક્તાવસ્થામાં સુખના સદ્ભાવની સિદ્ધિ કરી ઉપસંહાર કરે છે એટલે તેમનો સંશય હેઠ થવાથી પોતાના ત્રણસો શિષ્યો સહિત દીક્ષા લીધી.

૨૦૨૪

ગણધરવાદ-સમાપ્ત.

૨૦૨૫

ઉપરોક્ત ગણધરોની ઉત્પત્તિના કારણભૂત-ક્ષેત્ર-કાળાદિ અગીયાર દ્વારો જણાવવાને દ્વાર ગાથા કહે છે.

આ ગાથા પછી ૬૪૩-૬૫૩ સુધીની અગીઆર ગાથાઓની ભાષ્યકારે વ્યાખ્યા નથી કરી તે માત્ર મૂળ સાથે ગુજરાતી અર્થ માત્ર આપ્યો છે તેની વિગત.

૬૪૩-૬૪૫ ક્ષેત્રદારનો અવવચાર્થ, એટલે દરેક મણુધરોના કયા કયા ક્ષેત્રમાં થયા તે બતાવે છે.

૬૪૬ કાળદારનો અવવચાર્થ-કયા કયા મણુધરોના કયા કયા નક્ષત્રમાં જન્મ હતો તે બતાવે છે.

૬૪૭-૬૪૮ મણુધરોના માતા પિતાઓનાં નામ.

૬૪૯ ગોત્રદાર-ગોત્રો જણાવે છે.

૬૫૦-૬૫૧ ગૃહસ્થ પર્યાય બતાવે છે.

૬૫૨-૬૫૬ છદ્ધસ્થ પર્યાયદાર (આ બે ગાથાઓનો ગુજરાતી અર્થ લખવો રહી ગયો છે.)

૨૦૨૬ કાળદાર પહેલાં કહીને પછી ક્ષેત્ર નિર્ગમદાર કહીશું એમ જણાવે છે.

૨૦૨૭-૨૦૨૯ કાળનું દ્રવ્યાન્તરંગપણું તથા કાળ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

૨૦૩૦-૨૦૩૧ દ્રવ્યકાળાદિના ભેદો કહી, ભાવકાળ જણાવી, આ અધિકારમાં કયો કાળ લેવો તે કહે છે.

(૨૦૩૧ મી ગાથા પછી નીચેની એક ગાથાની ભાષ્યકારે વ્યાખ્યા નથી કરી તે ગુજરાતી અર્થ સાથે આપી છે.)

૬૩૨ જીવ અને અજીવની.

૨૦૩૨-૨૦૩૪ દ્રવ્ય કાળ અને તેની ચાર પ્રકારની સ્થિતિ ભાષ્યકાર કહે છે.

૨૦૩૫-૨૦૩૬ અદ્ધાકાળનું સ્વરૂપ અને તેના ભેદો કહે છે.

૨૦૩૭-૨૦૩૮ યથાયુષ્કાળનું સ્વરૂપ તથા તેના ભેદ કહે છે.

૨૦૩૯-૨૦૪૦ ઉપક્રમ કાળનું સ્વરૂપ અને તેના ભેદ કહે છે.

(આ ૨૦૪૦ મી ગાથા પછી નીચેની ૬૬૬ થી-૭૨૩ ગાથાઓની ભવિષ્યકારે વ્યાખ્યા નથી કરી.)

૬૬૬-૬૭૭ સમાચારીના ભેદો દશ પ્રકારે ઉપક્રમ કાળ સંબંધી સમાચારી.

૬૭૮-૬૮૧ વિનિત અને અવિનિતનું સ્વરૂપ.

૬૮૨-૬૮૭ “મિષ્ઠામિ કુક્કઠં” એ પદના અક્ષરોનો સંક્ષેપથી અર્થ કહે છે.

૬૮૮-૬૯૦ ધ્રુવચક્ર, મિષ્ઠાચક્ર, અને તથાચક્ર પરિચિત હોય તેને સદ્ગતિ દુર્લભ નથી એમ કહે છે.

૬૯૧-૬૯૬ અને ૧૨૦-૧૨૦ ભાષ્યની એમ નવ ગાથા વડે આવશ્યકી તથા નેપેથિકી એ બે દ્વાર કહે છે.

૬૯૭-૭૨૩ આ પૃષ્ઠાદિ દ્વારો કહે છે.

૨૦૪૧-૨૦૪૩ યથાયુષ્ક ઉપક્રમકાળ અને ઉપક્રમના નિમિત્ત કહે છે.

૨૦૪૪-૨૦૪૫ સમાચારી ઉપક્રમ કાળનું અને યથાયુષ્ક ઉપક્રમ કાળનું સ્વરૂપ ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

૨૦૪૬-૨૦૪૮ બીજા કર્મોનો પણ ઉપક્રમની સિદ્ધિ.

૨૦૫૦-૨૦૫૧ કર્મોનો ઉપક્રમ સહેતુક થાય છે, એમ સિદ્ધ કરે છે.

૨૦૫૨-૨૦૫૩ ઉપક્રમના અભાવે મોક્ષ પ્રાપ્તિનો અભાવ સિદ્ધ કરે છે.

૨૦૫૪-૨૦૫૫ સાધ્યાસાધ્ય રોગની જેમ કર્મ પણ સોપક્રમી અને વિરૂપક્રમી સિદ્ધિ કરે છે.

૨૦૫૬-૨૦૫૭ પ્રમાણથી કર્મનું સોપક્રમપણું સિદ્ધિ કરે છે.

૨૦૫૮-૨૦૬૨ કર્મનું સોપક્રમપણું સિદ્ધ કરવામાં બીજી યુક્તિઓ બતાવે છે.

- ૨૦૬૩
૨૦૬૪-૨૦૬૫ } પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત દેશકાળનું સ્વરૂપ.
- ૨૦૬૬-૨૦૬૭ કાળા કાળનું સ્વરૂપ.
- ૨૦૭૦-૨૦૭૨ પોરિષિ કાળનું સ્વરૂપ.
- ૨૦૭૩-૨૦૭૪ વર્ણકાળનું સ્વરૂપ અને પર્યાયકાળની સિદ્ધિ.
- ૨૦૭૫-૨૦૭૬ ભાવકાળનું સ્વરૂપ.
- ૨૦૭૭-૨૦૮૧] ઔદયિકાદિ ભાવોના સાદિ સાન્તાદિ ભાંગાના ભેદ જ્યાં થટે છે ત્યાં થટાવે છે.
અહીં પ્રસ્તુત આધકારમાં ક્યા કાળનું પ્રયોજન છે તે જણાવે છે.
- ૨૦૮૨-૨૦૮૩ } ભાવ નિર્ગમ જણાવે છે, તેમાં પ્રમાણકાળ સિવાયના ખીજા ભેદો પણ જોડવાની
૨૦૮૪ } વિધિ, તથા ક્ષેત્ર નિર્ગમ બતાવી ઉપન્ને ધવા વગેરે ત્રિપદી, પ્રમાણને ભાવકાળની
૨૦૮૫-૨૦૮૬ } એક રૂપતા જણાવે છે.
- ૨૦૯૦ પુરૂષ લક્ષણદાર કહે છે.
- ૨૦૯૧-૨૦૯૪ દ્રવ્ય-અભિલાપ ચિન્હ-વેદ-ધર્મ-અર્થ-ભોગ અને ભાવનું સ્વરૂપ જણાવે છે.
- ૨૦૯૫-૨૦૯૭ ભાવ પુરૂષનું સ્વરૂપ કહે છે.
- ૨૦૯૮-૨૦૯૯ કારણદાર કહે છે.
- ૨૧૦૦-૨૧૦૪ કારણદારાન્તર્ગત તદ્દ્રવ્યકારણ અને અન્યદ્રવ્યકારણનું સ્વરૂપ ભાષ્યકાર મહારાજ કરે છે
- ૨૧૦૫-૨૧૦૮ નિમિત્ત કારણ નૈમિત્તિક કારણ, સમવાયિ કારણ અને અસમવાયિ કારણનું સ્વરૂપ.
- ૨૧૦૯-૨૧૧૧ સ્યાદવાદ-મતાનુસાર કારણથી કાર્ય બિન્ન બિન્ન છે તે જણાવે છે.
- ૨૧૧૨-૨૧૧૮ છ પ્રકારે વ્યતિરિક્ત કારણ કહે છે; તેમાં કર્તા વગેરેની કારણતા સિદ્ધિ કરે છે.
- ૨૧૧૯-૨૧૨૧ ભાવકારણ ને તેના પ્રશસ્ત્ર અને અપ્રશસ્ત એવા બે ભેદ કહે છે.
- ૨૧૨૨-૨૧૨૪ શા માટે તિર્યકરો સામાયિક કહે છે? એવો પ્રશ્ન અને ઉત્તર કહે છે.
- ૨૧૨૫-૨૧૩૦ ગણધરાદિ સામાયિક અધ્યયન વિગેરે શા માટે અવણ કરે છે? તે શંકા અને તેનો ઉત્તર કહે છે.
- ૨૧૩૧-૨૧૩૨ પ્રત્યયદાર કહે છે.
- ૨૧૩૩-૨૧૩૫ દ્રવ્ય અને ભાવ પ્રત્યયનું સ્વરૂપ.
- ૨૧૩૬-૨૧૪૦ સામાયિક એ જીવનો પર્યાય હોવાથી માત્ર કેવળ જ્ઞાનનોજ વિષય થઈ શકે અવધિ અને મન: પર્યાય જ્ઞાન પુદ્ગળ વિષયી હોવાથી તેનો વિષય સામાયિક કેવી રીતે થાય? તેનો ઉત્તર.
- ૨૧૪૧-૨૧૪૫ પ્રકારાન્તરે આત્મા-ચુર અને શાસ્ત્ર એ ત્રણ પ્રત્યય કહે છે.
- ૨૧૪૬-૨૧૪૮ લક્ષણદાર.
- ૨૧૪૯-૨૧૫૬ લક્ષણના બાર પ્રકારો કહે છે
- ૨૧૫૭-૨૧૬૦ ગત્યાગતી લક્ષણ તે ચાર પ્રકારે છે, તે ઉદાહરણપૂર્વક કહે છે.
- ૨૧૬૧-૨૧૬૪ નાનાત્વ, નિમિત્ત અને ઉપાદ-વ્યય લક્ષણનું સ્વરૂપ.
- ૨૧૬૫-૨૧૬૮ વિનાશ વસ્તુનું લક્ષણ કેવી રીતે હોઈ શકે તેનો તથા જોડો વિનાશને સર્વથા વસ્તુજ નથી માનતા તેનો ખુલાસો કરે છે.
- ૨૧૬૯-૨૧૭૧ વસ્તુ માત્રનો ભાવાભાવોભય સ્વભાવતા.
- ૨૧૭૨-૨૧૭૬ વીચ લક્ષણ અને ભાવલક્ષણનું સ્વરૂપ.
- ૨૧૭૭-૨૧૭૯ ભાવલક્ષણનો આધાર સ્પષ્ટ કરે છે

નયદ્વાર.

- ૨૧૮૦ } નય એટલ શું અને તેના કંઠલા બેદ છે તે કહે છે.
 ૨૧૮૧-૨૧૮૫
- ૨૧૮૬-૨૧૮૮ નૈગમ્યનું સ્વરૂપ.
 ૨૧૮૯-૨૧૯૧ નૈગમની અપેક્ષાએ સામાન્ય વિશેષવાદ.
 ૨૧૯૨ આ નય વિશેષ પદાર્થનું સ્વરૂપ જેવી રીતે માને છે તે નિરૂપણ કરે છે.
 ૨૧૯૩-૨૧૯૭ નૈગમનું સામાન્યવાદિ-પણું તથા વિશેષવાદિપણું હોવા છતાં મિથ્યાત્વનું કારણ બતાવે છે.
 ૨૧૯૮-૨૨૦૨ સત્તાને જુદી માનનારાઓનું ખંડન અને સામાન્ય વિશેષનું યથાસ્થિત સ્વરૂપ.
 ૨૨૦૩-૨૨૦૭ સંગ્રહનયની વ્યાખ્યા અને, પર, અપર, અને પરાપર એવી સામાન્ય માન્યતા કહે છે.
 ૨૨૦૮-૨૨૧૧ પદાર્થ માત્ર સત્તારૂપજ છે, એમ પ્રતિપાદન કરવાને કહે છે.
 ૨૨૧૨-૨૨૨૧ વ્યવહારનયની વ્યાખ્યા, તેની માન્યતા અને વ્યવહારનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ.
 ૨૨૨૨-૨૨૨૬ ઋજુસૂત્રનયની વ્યાખ્યા અને માન્યતા જણાવે છે.
 ૨૨૨૭-૨૨૩૦ શબ્દનયની વ્યાખ્યા અને માન્યતા.
 ૨૨૩૧-૨૨૨૫ ઋજુસૂત્ર નયથી શબ્દ નયની વિશેષતા, અને શબ્દનયની વક્તવ્યતા, લિંગાદિ બેદે શબ્દ બેદ.
 ૨૨૩૬-૨૨૪૦ સમભિરૂઢ નયની માન્યતા જણાવે છે અને તેની વ્યાખ્યા કહી ખ્વનિ બેદે બેદ માનવાનું કારણ.
 ૨૨૪૧-૨૪૪૪ વસતિ, અને પ્રસ્થકાદિ દષ્ટાન્તોમાં આ નયનો પુર્વના નયથી બેદ જણાવે છે.
 ૨૨૪૫-૨૨૫૦ જ્ઞાનના કારણજૂત વિષયને પણ પ્રમાણ માનવામાં આવે તો પ્રમાણ અને અપ્રમાણની વ્યાખ્યા ટકે નહિ એમ કહી સમભિરૂઢ નયની વ્યાખ્યા અને પ્રરૂપણ.
 ૨૨૫૧-૨૨૫૩ એવંજૂત નયની વ્યાખ્યા, અને માન્યતા.
 ૨૨૫૪-૨૨૫૬ સમભિરૂઢ નયની માન્યતામાં દૂષણ આપે છે.
 ૨૨૪૭-૨૨૫૯ દેશ અને દેશીની એકતા માનવામાં દુષણ આપે છે.
 ૨૨૬૦-૨૨૬૩ બે પદનું એક અધિકરણ ન હોઈ શકે તેથી કર્મધારાય સમાસ ન થાય એમ તેઓ જણાવે છે.
 ૨૨૬૪ } નયના ઉત્તર બેદ જણાવે છે, નયની વ્યાખ્યા તે વિરોધીઓ છતાં સમીચીનતા.
 ૨૨૬૫-૨૨૬૭ }
 ૨૨૬૮-૨૨૭૦ અજના દષ્ટાન્તે સર્વનય સમુહની શાસનતા.
 ૨૨૭૧-૨૨૭૪ સમુદિત નયો વસ્તુને સમસ્ત પ્રકારે જણાવે છે તે વાત ખીજા ઉદાહરણથી જણાવે છે.
 ૨૨૭૫-૨૨૭૬ } નયનો વિચાર ક્યાં કરવો અને ક્યાં ન કરવો તે કહે છે.
 ૨૨૭૭-૨૨૮ } નૈગમાદિ ત્રણ નયોની વ્યાખ્યા કરવાની આગા.
 ૨૨૭૮ }
 ૨૨૮૦-૨૨૮૩ } સમવતારદ્વાર-એટલે કે એ નયોનો સમવતાર ક્યાં થાય અને ક્યાં ન થાય તે કહે છે
 ૨૨૮૪-૨૨૮૫ ક્યા પુરૂષ વિશેષથી આરંભીને એ પ્રથમ ભાવ થયો ? તે જણાવવાને નિર્યુક્તિકાર ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

(પૃથક્ત્વનો કાળ ને તે કરનાર આચાર્યની ઉત્પત્તિ.)

આચાર્યવૈરાચાર્ય (વજ્રસ્વામી) મહારાજની ઉત્પત્તિ અહિં નીચેની ગાથાઓ તેમની સ્તુતિ ગ્રંથકારે કરી છે. અને આ ગાથાઓની વ્યાખ્યા ભાષ્યકારે કરી. અર્થ સાથે મૂળ આપી છે,

૭૬૪ ૭૭૬ શ્રી વજ્ર સ્વામીની સ્તુતિ.

- ૨૨૮૬-૨૨૮૭ અપ્રમથકત્વનો કાળ બતાવે છે.
- ૨૨૮૮ અનુયોગ પ્રમથક કરવાનું કારણ.
- ૨૨૮૯-૨૨૯૩ ઉપરોક્ત ગાથાનો વિશેષાર્થ કહેવાને, નવ વિભાગનો વિચ્છેદ કરવાનું કારણ બતાવે છે.
- ૨૨૯૪-૨૨૯૫ ચરણ કરાણાદિ કયા કયા અનુયોગ શ્રુત વિભાગમાં છે તે જણાવે છે.
- ૨૨૯૬-૨૨૯૯ નયનો ઉચ્છેદ કરવા છતાં સુરિજની નિન્હવતા ન હોવાનાં કારણ અને આ આવનારી ૨૩૦૧ મી ગાથાની પ્રસ્તાવના કહે છે.
- ૨૩૦૧-૨૩૦૩ સુરિજની નિન્હવતા ન હોવાનાં કારણો.
- ૨૩૦૪-૨૩૦૫ નિન્હવોની ઉત્પત્તિ, ઉત્પત્તિ સ્થાન, અને કાળ.
- ૨૩૦૬-૨૩૦૬ પહેલા બહુરત નિન્હવનું દર્શન કયાં, અને કેવી રીતે થયું તે બતાવે છે.
- ૨૩૦૮-૨૩૧૨ ક્રિયામાણુને કૃત માનવામાં પૂર્વ પક્ષથી દોષો.
- ૨૩૧૩-૨૩૧૪ અસતકાર્યમાં નિત્ય ક્રિયા દોષની અધિકતા છે એમ જમાલીના સર્વ પૂર્વ પા સ્થવિરો અનુક્રમે ઉત્તર આપે છે.
- ૨૩૧૫-૨૩૧૭ દીર્ઘ ક્રિયાકાલ નામના દોષનું ખંડન.
- ૨૩૧૮-૨૩૨૦ જમાલીના કથનો સ્થવિરો ઉત્તર આપે છે. દરેક સમયે લિન્ન લિન્ન કાર્યનો ઉત્તર જમાલિ પુનઃ પૂર્વ પક્ષ કરે છે. અને સ્થવિરો ઉત્તર આપે છે.
- ૨૩૨૪-૨૩૨૨ નય વિભાગ, ઠંકથી બીજાઓ વચ્ચે દાહ દષ્ટાન્તે બોધ.
- ૨૩૨૩-૨૩૨૬ બીજા નિન્હવ અન્યવાદીની ઉત્પત્તિ.
- ૨૩૨૫-૨૩૨૬ ઉપરોક્ત અર્થને વિશેષ પ્રતિપાદન કરવાને જે રીતે તિષ્ઠ્યશુભ નિન્હવ થયો સ્પષ્ટ કરવાને કહે છે.
- ૨૩૩૭-૨૩૪૦ સર્વ જીવ પ્રદેશોમાં પૂર્ણતાની સમાનતા દેખાડે છે.
- ૨૩૪૧-૨૩૪૪ કંઠક ન્યૂનમાં ઉપચારનો સદ્ભાવ.
- ૨૩૪૫-૨૩૪૭ એવંભૂત નયે સંપૂર્ણ વસ્તુની માન્યતા.
- ૨૩૪૮-૨૩૫૦ આત્રસાલ વનમાં મિત્ર શ્રી શ્રાવકથી પ્રતિબોધ.
- ૨૩૫૧-૨૩૫૫ એ પ્રમાણે પ્રતિબોધ પામીને ગુરૂ સાથે વિચરવા લાગ્યો.
- ૨૩૫૬-૨૩૫૭ ત્રીજા નિન્હવની ઉત્પત્તિ.
- ૨૩૫૮-૨૩૬૨ એજ અર્થ વિસ્તારથી હવે ભાષ્યકાર કહે છે.
- ૨૩૬૩-૨૩૬૭ જિન પ્રજિમાની માહક બાલ આચાર્યવાળા સાધુઓની વંદતા.
- ૨૩૬૮-૨૩૭૧ શંકાથી આહાર ઉપાધિ આદિની ઘણી અપ્રાણ્યતા.
- ૨૩૭૩-૨૩૮૨ વેશ અને બ્યવહારનું બલવાનપણું.
- ૨૩૮૩-૨૩૮૮ રાજગ્રહિના બલભદ્ર રાજથી સમજણ.
- ૨૩૮૯-૨૩૯૦ ચોથા નિન્હવની ઉત્પત્તિ.
- ૨૩૯૧-૨૩૯૩ ઉપરોક્ત અર્થને ભાષ્યકાર વધારે સ્ફુટ કરે છે.
- ૨૩૯૪-૨૩૯૬ પૂર્વોક્ત સૂત્રની શંકાનું બીજા સૂત્રથી સમાધાન કહે છે.
- ૨૩૯૭-૨૪૦૦ લિન્નાલિન્નેપણે સંતાનથી અધટના.

- ૨૪૦૧-૨૪૦૫ ક્ષણિકવાદમાં જ્ઞાન તૃપ્તિ વિગેરેનો અસંભવ.
- ૨૪૦૬-૨૪૦૭ પ્રથમ ક્ષણના સર્વ નાશે કિતરક્ષણે વૃદ્ધિનો અભાવ.
- ૨૪૦૮-૨૪૧૦ ક્ષણિક વાદમાં બીજા પક્ષ દુષણો.
- ૨૪૧૧-૨૪૧૩ ક્ષણિકવાદિના હેતુથી જ ક્ષણિકવાદનો નિરાસ કરે છે.
- ૨૪૧૪-૨૪૧૬ ક્ષણભંગુરતા સર્વ વ્યાપ નથી પણ તે પર્યાયનો મત છે.
- ૨૪૧૭-૨૪૨૩ એકાન્તિક પર્યાયાર્થિક નયે ક્ષણિકવાદ માનવા સર્વ વ્યવહારનો ઉછેદ થાય તે જણાવે છે.
- ૨૪૨૪-૨૪૨૫ પાંચમા નિન્દવની ઉત્પત્તિ.
- ૨૪૨૬-૨૪૨૮ ઉપરોક્ત હકીકતને લાખ્યકાર વિસ્તારથી કહે છે.
- ૨૪૩૪-૨૪૩૫ સધળી ઇન્દ્રિયો સાથે મન એકી વખતે સંબંધ નથી પામતું.
- ૨૪૩૬-૨૪૩૮ એક ઉપયોગથી બીજા ઉપયોગમાં મન જાય તો અનેક દોષો પ્રાપ્ત થાય છે.
- ૨૪૪૦-૨૪૪૫ સામાન્ય અને અનુકૂળપ્રયોગનો ભેદ બતાવે છે.
- ૨૪૪૬-૨૪૫૦ પુનઃ સામાન્ય-વિશેષ જ્ઞાન સંબંધી શંકા અને સમાધાન.
- ૨૪૫૧-૨૪૫૨ છઠ્ઠા ત્રેરાશિક નિન્દવની ઉત્પત્તિ અને તેના મતનું નિરૂપણ.
- ૨૪૬૨-૨૪૬૪ ઉપરોક્ત કથન આગમથી અને યુક્તિથી અસિદ્ધ કરે છે.
- ૨૪૬૫-૧૪૬૭ જેમ શરીર અને પુસ્તકાદિમાં સ્ફુરણાદિ વડે જીવ પ્રદેશ જણાય છે; તેમ અંતરાલમાં પણ કેમ જણાતા નથી તેનો ખુલાસો.
- ૨૪૬૮-૨૪૭૧ જીવનો ખંડશઃ નાસ માનવામાં અનેક દોષો થાય છે.
- ૨૪૭૨-૨૪૭૫ પુસ્તકાદિ અવયવોથી જીવ પ્રદેશ છેલ્લા છતાં પણ તે જીવ છે, નોજીવ નથી જેમ જણાવે છે.
- ૨૪૭૬-૨૪૮૦ સમભિરૂદ્ધ નયવાળા ને ક્ષાર.
- ૨૪૮૧-૨૪૮૬ રાજસભામાં રોહગુપ્ત સાથે વાદ શરૂ કર્યો અને જીત્યો.
- ૧૪૮૦-૨૪૮૭ : એક સો ચુમ્બાળીસ પ્રશ્નોનાં ઉદાહરણ.
- ૨૪૮૮-૨૪૯૧ ઢેહનો વિભાગ પણ પૃથ્વી છે એ બાબત દષ્ટાન્તથી સિદ્ધ કરે છે.
- ૨૪૯૨-૨૪૯૪ નિષેધ પક્ષની અપેક્ષાઓ યાચતાનું ઉદાહરણ તથા પ્રસ્તુત અર્થમાં સર્વ યાચના રૂપ પ્રશ્નોનાનું અવતરણ.
- ૨૪૯૫-૨૪૯૬ અવયવય રહિત વસ્તુ બેજ પ્રકારે આપી શકાય તે કહે છે.
- ૨૪૯૭-૨૪૯૮ રોહગુપ્તનો પ્રશ્નભવ અને તેનું બીજું નામ વહ્લુક કહેવાનું કારણ.
- ૨૪૯૯-૨૫૦૧ ગોષ્ઠા માહિય નામના સાતમા નિન્દવની વિપ્રતિપત્તિ.
- ૨૫૦૨-૨૫૦૪ ગોષ્ઠામાહિયનું વિન્ધ્ય મુનિ પાસે શ્રવણ પામી મત્સર અભ્યવસાય કર્યો તે બતાવે છે.
- ૨૫૦૫-૨૫૦૬ અવયવય રહિત વસ્તુ બેજ પ્રકારે આપી શકાય તે કહે છે.
- ૨૫૦૭-૨૫૦૮ રોહગુપ્તનો પ્રશ્નભવ અને તેનું બીજું નામ વહ્લુક કહેવાનું કારણ.
- ૨૫૦૯-૨૫૧૧ ગોષ્ઠા માહિય નામના સાતમા નિન્દવની વિપ્રતિપત્તિ.
- ૨૫૧૨-૨૫૧૫ ગોષ્ઠામાહિયનું વિન્ધ્ય મુનિ પાસે શ્રવણ પામી મત્સર અભ્યવસાય કર્યો તે બતાવે છે.
- ૨૫૧૬-૨૫૧૭ જીવકર્મનો સંબંધ ક્ષીરનીરની પેઠે માનવો યોગ્ય નથી પણ સર્પ કંચુકની પેઠે માનવો યોગ્ય છે એટલે કે બહુરુપ-નિર્ણયિત કર્મનો જીવ સાથેનો તાદાત્મ્ય સંબંધ.
- ૨૫૧૮-૨૫૨૧ નવમા પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વમાં જે વિપ્રતિ પત્તિ થઇ તે કહે છે.
- ૨૫૨૨-૨૫૨૭ જીવ કર્મનો સંબંધ સર્પકંચુક-વદ્ માનવાથી અનેક દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. તે જણાવે છે.
- ૨૫૨૮-૨૫૩૦ શરીરની આંદર અને બહાર કર્મોનું સંચરણ માનવામાં દોષો પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવે છે.

- ૨૫૩૧-૨૫૩૩ જીવ-કર્મનો સંબંધ ક્ષીરનીરની માફક માનવા છતાં વિયોગની પ્રત્યાખ્યાનના સંબંધમાં વિપ્રતિપત્તિ દૂર કરવાને કહે છે.
- ૨૫૩૪-૨૫૩૫ શક્તિ-રૂપ અપરિમાણ માનવામાં બીજા પણુ અનેક દોષો બતાવે છે.
- ૨૫૩૬-૨૫૩૭ અપરિમાણ એટલે સર્વ અનાગત કાળ, અથવા અપરિણેદ કહો તો તે પણુ અયોગ્ય છે એમ બતાવે છે.
૨૫૪૧. સપરિમાણ પ્રત્યાખ્યાનમાં આસંસા દોષ નથી.
- ૨૫૪૨-૨૫૪૫ અપરિમાણ પ્રત્યાખ્યાન કરનાર મૃષાવાદી છે.
- ૨૫૪૬-૨૫૪૮ અત્યન્ત કદાચરથી ગોળટામાહિલનું સંબંધ બહાર થવું.
- ૨૫૫૦-૨૫૫૨ દિગંબરની ઉત્પત્તિના નગરાદિ.
- ૨૫૫૩-૨૫૬૧ શિવભૂતિને જે પ્રકારે વિપ્રતિપત્તિ થઈ તે સવિસ્તર જણાવે છે.
- ૨૫૬૨-૨૫૬૮ ભય, અને મુર્છાના કારણ માનીને વસ્ત્રાદિ છોડવામાં અયોગ્યતા.
- ૨૫૭૦-૨૫૭૧ વસ્ત્રાદિમાં દેહાદિની માફક સંરક્ષણ રૌદ્રાદિનો અભાવ.
- ૨૫૭૨-૨૫૭૪ વસ્ત્રાદિનું નિશ્ચયથી અપરિગ્રહપણું.
- ૨૫૭૫-૨૫૭૮ વસ્ત્રાદિ શું સંયમોપકાર કરે છે? તેના ઉત્તરમાં વસ્ત્રાદિથી થતો સંયમોપકાર અને આચાર્ય જ્ઞાનાદિની ભક્તિ.
- ૨૫૮૦-૨૫૮૪ વસ્ત્રાદિની અપરિગ્રહતા અને જિનેશ્વરની સવસ્ત્રતા.
- ૨૫૮૫-૨૫૮૭ સાધુ અને જિનેશ્વરની અચેલકતાનું સ્વરૂપ.
- ૨૫૮૯-૨૫૯૩ તીર્થકરના અનુકરણમાં તીર્થબુદ્ધેનો પ્રસંગ.
- ૨૫૯૪-૨૫૯૭ જિનેશ્વર મહારાજના ઉપદેશ અનુસારીજ જિનકલ્પની સત્તા અસત્તા.
- ૨૫૯૮-૨૬૦૧ અચેલક પરિત્રની માફક ક્ષુધાદિ પરિત્રહોનો પ્રસંગ.
- ૨૬૦૨-૨૬૦૫ લખ્ધિ, વિનાનાને ઉપકરણાભાવે સંયમનો અભાવ ને સમિતિનો અસદ્ભાવ.
- ૨૬૦૬-૨૬૦૭ પૂર્વોક્ત રીતો સમજાવ્યા છતાં શિવભૂત સમજ્યો નહિ, અને વસ્ત્ર તજ દષ્ટ. ઉપા-શ્રયથી બહાર નીકળી ગયો.
- ૨૬૧૦-૨૬૧૧ સવ નિન્હવો એક બીજાને બળ્યે દોષો આપે છે.
- ૨૬૧૨-૨૬૧૫ આ દોષોનો વિસ્તાર ભાષ્યકાર બતાવે છે.
- ૨૬૧૬-૨૬૧૭ નિન્હવોની માન્યતા મંસારનો હેતુ છે કે મોક્ષનો હેતુ છે તે કહે છે.
- ૨૬૧૮
- ૨૬૧૯-૨૬૨૦ નિન્હવો માટેના આધાકર્મી આહારની તાલ્યાતાલ્યતા.
- ૨૬૨૧-૨૬૨૪ મોક્ષના કારણોમાં આદિનાં ત્રણ નયોની માન્યતા.
- ૨૬૨૫-૨૬૩૨ ઋણુસૂત્ર તથા તે પછીના ત્રણ નયોને જે સામાયિક મોક્ષમાર્ગપણું ઈષ્ટ છે, તે જણાવે છે.
- ૨૬૩૩-૨૬૩૩ જીવ દ્રવ્યનું સામાયિકપણું.
- ૨૬૩૭-૨૬૪૨ મહાવ્રતાત્મિક ચારિત્ર સામાયિકમાં સર્વ દ્રવ્યનો ઉપયોગ બતાવે છે.
- ૨૬૪૩-૨૬૪૭ દ્રવ્યાર્થિક તથા પર્યાયાર્થિક નયના મતે સામાયિકનો વિચાર કરે છે.
- ૨૬૪૮-૨૬૫૦ પર્યાયાર્થિક નયનું કંઈક વિશેષ સ્વરૂપ કહે છે.
- ૨૬૫૧-૨૬૫૫ વ્યાખ્યાતાઓના અભિપ્રાયે દ્રવ્ય અને પર્યાય નયનો ભેદ જણાવે છે.
- ૨૬૫૬-૨૬૫૮ દ્રવ્ય પર્યાય નયનો વિચાર.
- ૨૬૬૦-૨૬૬૪ (૨૬૪૩) મી ગાથાના ઉત્તરાર્ધનું વ્યાખ્યાન કરતાં ષષ્ટિ વિભક્તિનું સમાધાન.
- ૨૬૬૫-૨૬૬૭ દ્રવ્યાર્થિક નયનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ.

- ૨૬૬૮-૨૬૭૨ એજ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરવાને પર્યાયોનું જ્ઞાન વિષયપણું.
- ૨૬૭૩-૨૭૭૪ સામાયિકના પ્રકારનું દાર કહે છે.
- ૨૬૭૫-૨૬૭૮ સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકના ભેદ જણાવે છે.
- ૨૬૭૯-૨૬૮૩ સામાયિક કોને કહે છે ? તેનું દાર કહેવાને નિસર્ગાદિ સમ્યક્ત્વાદિના ભેદો જણાવે છે.
- ૨૬૮૪, ૨૬૮૫-૨૬૮૯ સર્વ સાવચ્છ યોગ્યની વિરતિ કરતાં, ગૃહસ્થને કેવી રીતે અનુમતિ દોષ લાગે છે ? તે નિર્યુક્તિકાર અને ભાષ્યકાર બતાવે છે. સામાયિકવાળા આત્માનું સ્વરૂપ, તે શ્રાવકનું સામાયિક, સામાયિકની વારંવાર કર્તવ્યતા ને તે વાળાનું જ મધ્યસ્થપણું. (અહીં ૮૦૨ માથાવડે આ અર્થને બોધે છે.)
- ૨૬૯૨-૨૬૯૪ કયું સામાયિક ક્યાં હોય તે જણાવવાને ત્રણ દાર ગાથાઓ કહે છે.
- ૨૬૯૫-૨૬૯૬ પ્રથમ ક્ષેત્ર દારની અપેક્ષાએ ઉર્ધ્વ લોકાદિમાં સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ.
- ૨૬૯૭ } દ્રવ્ય-દિશાનું સ્વરૂપ તેર પ્રદેશની સ્થાપનાને દેશ પ્રદેશનું ખંડન.
- ૨૬૯૮-૨૭૦૦ } તાપ ક્ષેત્ર દિશા-પ્રસાપક દિશા-અને ભાવ દિશાનું સ્વરૂપ.
- ૨૭૦૧-૨૭૦૪ } અહીં પ્રસ્તુતમાં કઈ દિશાનું પ્રયોજન છે ? તે જણાવીને ક્ષેત્ર દિશાનું જે પ્રયોજન છે તે કહે છે.
- ૨૭૦૫-૨૭૦૬ } સમ્યક્ત્વાદિ પ્રાપ્તિનો છ આરા આદિનો કાળદાર કહે છે.
- ૨૭૦૭ } ગતિદાર અને સંજિદારથી સામાયિકનો વિચાર કરે છે.
- ૨૭૦૮-૨૭૧૦ } ઉચ્છવાસદાર, નિઃશ્વાસ દાર, અને દષ્ટિદાર કહે છે.
- ૨૭૧૧-૨૭૧૨ } આહારકદાર, પર્યાપ્તકદાર.
- ૨૭૧૩-૨૭૧૬ } સુખદાર, અને જન્મદાર બતાવે છે.
- ૨૭૧૭-૨૭૧૮ } સ્થિતિદાર
- ૨૭૧૯-૨૭૨૨ } વેદદાર-સંજ્ઞાદાર-અને કષાયદાર.
- ૨૭૨૩-૨૭૨૪ } આયુદાર-અને જ્ઞાનદાર
- ૨૭૨૫-૨૭૨૬ } યોગદાર-ઉયોગદાર-અને શરીરદાર.
- ૨૭૨૭-૨૭૨૮ } સંસ્થાનદાર, સંધયણુદાર, અને માનદાર
- ૨૭૨૯-૨૭૩૦ } લેશ્યાદાર.
- ૨૭૩૧-૨૭૩૨ } પરિણામદાર, વેદનાદારા અને સમુદ્ધાતદાર,
- ૨૭૩૩-૨૭૩૪ } નિર્વેજનદાર, ઉદ્વર્તનદાર
- ૨૭૩૫-૨૭૩૬ } આશ્રવકરણુદાર-અલંકારદાર-શયનદાર, આસનદાર-સ્થળદાર અને ચંક્રમણુદાર
- ૨૭૩૭-૨૭૩૮ } આ દ્રવ્ય-પર્યાયમાં સામાયિક હોય ? તે કહે છે.
- ૨૭૩૯-૨૭૪૦
- ૨૭૪૧-૨૭૪૨
- ૨૭૪૩-૨૭૪૪
- ૨૭૪૫-૨૭૪૬
- ૨૭૪૭-૨૭૪૮
- ૨૭૪૯-૨૭૫૦
- ૨૭૫૧-૨૭૫૨
- ૨૭૫૩-૨૭૫૪

૨૭૫૫-૨૭૬૦ સર્વ પદ્યોનો ચારિત્રમાં ઉપયોગ નથી એમ કહ્યું છે તે માટે તેનો વિચાર કહે છે. (અહીં અઠાર ગાથાઓ સુગમ હોવાથી વ્યાખ્યા કરી નથી. તેથી તે મૂળ અર્થ સાથે આપી છે.)

૮૩૧ દુર્લભતા.

૮૩૫ મનુષ્યપણ પામવાની દુર્લભતાનાં દશ દૃષ્ટાંત.

૮૩૬-૮૪૦ મનુષ્યપણ હારીને મરણ વખતે આસોસ કરે છે તે બતાવે છે.

૮૪૧-૮૪૮ દુર્લભ મનુષ્યપણ મલ્યા છતાં પણ તેર કઠીયાથી સામાયકની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ મુશ્કેલ છે. તે બતાવી બુદ્ધ બુદ્ધ નિમિત્તોથી સમ્યક્ દર્શનની દેશવિરતિની, અને સર્વ વિરતિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૨૭૬૧

૨૭૬૨-૨૭૬૩

કાળદ્વારમાં સામાયિકનો જન્મ અને ઉત્કૃષ્ટ કાળ.

૨૭૬૪-૨૭૬૬

કતિદ્વાર-તેમાં સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિક અમુક સમયે કેટલા પામતા હોય, કેટલા પૂર્વે પામેલ હોય, અને કેટલા તેથી પડેલાં હોય તે જણાવે છે.

૨૭૬૭-૨૭૭૪

“સેહી મસંજ માગો સુવત્તિ” એ પદની વ્યાખ્યા.

૨૭૭૫-૨૭૭૬

૨૭૭૭-૨૭૭૮

સાન્તરદ્વાર, અવિરહદ્વાર અને વિરહદ્વાર,

૨૭૭૯-૨૭૮૧

ભવદ્વાર અને આકર્ષદ્વાર.

૨૭૮૨-૨૭૮૩

સ્પર્શના દ્વાર.

૨૭૮૪-૨૭૮૭

નિરૂપિત દ્વાર.

૨૭૮૮-૨૭૯૧

સમ્યક્ત્વ સામાયકની નિર્ચયિત,

૨૭૯૨-૨૭૯૮

૨૭૯૯

સર્વ વિરતિ ચારિત્રની નિરૂપિત-વ્યુત્પત્તિ અથવા પર્યાય કહે છે.

(અહીં (૧૫૧) મી મૂળ ભાષ્યની ગાથા છે. તેના સંબંધ જોડેલા નથી તે જોડેલા.)

(અહીં ૮૬૬ થી-૮૮૬ ગાથાઓની વ્યાખ્યા કરી નથી માટે તે મૂળ અર્થ સાથે આપી છે.)

૮૬૬, મુનિનું સ્વરૂપ,

૮૬૭-૮૬૮ શ્રમણનું સ્વરૂપ-એ પ્રમાણે સામાયિકનો ખીન્ને પર્યાય કહ્યો.

૮૬૯-૮૭૦ ચંદ્રાવતંસક, અને મેતાર્યનું દ્રષ્ટાન્ત.

૮૭૧, કાલકાચાર્ય.

૮૭૧,-૮૭૬ ચિલાતી પુત્રનું દૃષ્ટાન્ત-અને નિરૂપિતદ્વારની સમાપ્તિ.

૮૮૦-૮૮૪ સૂત્રનાં લક્ષણો જણાવતાં તેમાં વર્ણવાને જણાવેલા ૩૨ દોષોનું વર્ણન.

૮૮૫-૮૮૬ સૂત્રના આઠ ગુણ.

૨૮૦૦-૨૮૦૪

સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્ચયિત કહે છે.

૨૮૦૫-૨૮૦૭

નમસ્કારનું વ્યાખ્યાન કહેવાને અનુયોગદારો કરે છે.

૨૮૦૮-૨૮૧૧

“ હવન્નાપ પન્ના ” વિગેરે પદોની વ્યાખ્યા.

૨૮૧૨-૨૮૧૫

આદ્ય નૈમમ નયના મતની શંકા કરવા પૂર્વક વિશેષવાદિ નયોની સ્વપક્ષ સિદ્ધિ.

૨૮૧૬-૨૮૧૮

આદ્ય નૈમમ નયના અભિપ્રાયે છનાદિ ચારે વિકલ્પોની નિત્યત્વ સિદ્ધિ.

૨૮૧૯-૨૮૨૬

ખીળ નયો, એજ ઉપરોક્ત હેતુથી જ્ઞાનાદિનું અનિત્યપણ સાધે.

- ૨૮૨૭-૨૮૩૪ "ઝહકલો તિવિહ લામિલા," ઇત્યાદિ ગાથાનું વ્યાખ્યાન.
 ૨૮૩૫-૨૮૩૯ શબ્દાદિ ત્રણે નયોના અભિપ્રાયે નમસ્કારની ઉત્પત્તિનું કારણ.
 ૨૮૫૦, નિદેશ, પદ અને પદાર્થ દ્વાર.
 ૨૮૪૧-૨૮૮૬ નામ-સ્થાપનાદિ ચાર પ્રકારના નમસ્કારનું સ્વરૂપ.
 ૨૮૪૭-૨૮૫૫ નામાદિ નમસ્કારનો નયો વડે વિચાર.
 ૨૮૫૬-૨૮૬૦ "નેપાદ્યર્થ ફલ" ઇત્યાદિ ૨૮૪૭ સી ગાથાનું વ્યાખ્યાન અને પ્રરૂપણા દ્વાર.
 ૨૮૬૧-૨૮૬૨ પ્રરૂપણા દ્વાર શું છે-તે દ્વાર કહે છે.
 ૨૮૬૩-૨૮૬૯ એ છ દ્વરમાંથી-પહેલું "નમસ્કાર શું છે?" એ દ્વાર કહે છે.
 ૨૮૭૦-૨૮૭૭ નમસ્કાર કેનો છે એ દ્વાર કરવાને "પુરુષપાત્રેષ્વર" ઇત્યાદિ ગાથાની વ્યાખ્યા કરે છે.
 ૨૮૭૮-૨૮૮૨ સંગ્રહનમના મતે નમસ્કારનું સ્વામિત્વનો વિચાર.
 ૨૮૮૨ શબ્દાદિ ત્રણ નયના મતે નમસ્કારનું સ્વામિત્વ.
 ૨૮૯૩ } "નમસ્કાર" નમસ્કાર શા વડે થાય છે.
 ૨૮૯૪-૨૮૯૯ }
 ૨૯૦૦-૨૯૦૧ "કસ્મિન દ્વાર" નમસ્કાર શામાં હોય છે તે કહે છે.
 ૨૯૧૨ } નમસ્કાર કેટલો કાળ હોય છે, તે દ્વાર.
 ૨૯૧૩-૨૯૧૭ }
 ૨૯૧૮-૨૯૨૪ } નવ પ્રકારની પ્રરૂપણા.
 ૨૯૨૫-૨૯૨૬ }
 ૨૯૨૭ } શબ્દથી સૂચવેલી પાંચ પ્રકારની પ્રરૂપણા.
 ૨૯૨૮-૨૯૩૩ }
 ૨૯૩૪-૨૯૩૯ ચાર પ્રકારે નમસ્કારની પ્રરૂપણા.
 ૨૯૪૦-૨૯૪૩ વસ્તુ દ્વાર.
 ૨૯૪૪ } અરિહંતાદિ પાંચ મોક્ષના હેતુ છે તેમાં અરિહંતને મોક્ષનો હેતુ કહે છે.
 ૨૯૪૫-૨૯૪૯ }
 ૨૯૫૦-૨૯૫૬ નમસ્કાર કરવાને યોગ્ય સિદ્ધ ભગવાનનો અવિનાશી હેતુ કહે છે.
 ૨૯૫૭-૨૯૫૮ } આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને સાધુને નમસ્કારની યોગ્યતાનો હેતુ શો? છે તે કહે છે.
 ૨૯૫૯ }
 અહીં "ઝહ મિલ્લુહ પુરમર્ગ" ઇત્યાદિ સત્તર ગાથાઓ ઉપરોક્ત અર્થે પ્રતિપાદન કરનારી છે. તે સુખમ હોવાથી. તેનું વ્યાખ્યાન ભાષ્યકારે અને ટીકાકારે નથી કર્યું.
 ૨૯૬૦ } પ્રકારાન્તરે નમસ્કારની યોગ્યતામાં અરિહંતોના ગુણો.
 ૨૯૬૧-૨૯૬૮ }
 ૨૯૬૯-૨૯૭૭ નયાભિપ્રાયથી રાગદ્વેષનો વિચાર.
 ૨૯૭૮-૨૯૮૨ કષાયોની વ્યાખ્યા.
 ૨૯૮૩-૨૯૮૬ ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ.
 ૨૯૮૭-૩૦૦૩ ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ.
 ૩૦૦૪-૩૦૦૭ પરિષદોની અને ઉપસર્ગોની વ્યાખ્યા.
 ૪૦૦૮-૩૦૦૯ } "નામર્યં ના નમોરિહા" એ પદની વ્યાખ્યા તથા નમસ્કારનું ફળ કહે છે.
 ૩૦૧૦-૩૦૧૧ }

- ૩૦૧૫
૩૦૧૬-૩૦૧૩
૩૦૨૪
૩૦૨૫-૩૦૨૬ } અર્હનમસ્કારની મહાર્થતા બતાવે છે,
- ૩૦૨૭
૩૦૨૮-૩૦૩૨ } કર્મક્રમ રૂપ સિદ્ધિનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહે છે.
- ૩૦૩૩-૩૦૫૮ "સાદ્કાલ રથ જંતુ" એ ગાથાની ભાષ્યકાર વ્યાખ્યા કરે છે.
- ૩૦૩૯-૩૦૪૭ "નાડળ વેયણિજ્જ" ઇત્યાદિ ગાથાનું વ્યાખ્યાન.
- ૩૦૪૮-૩૦૫૧ "જહલ્લા જાજા" ઇત્યાદિ ગાથા ઉત્તરાર્ધનું વ્યાખ્યાન.
- ૩૦૫૨-૪૦૬૪ "જંહ કલાહ" ઇત્યાદિ ગાથાનું વ્યાખ્યાન.
- ૩૦૬૫-૩૦૬૯ શૈલેશી શબ્દનો અર્થ, તેનું કાળ માન અને ત્યાં કયું ધ્યાન હોય છે.
- ૩૦૭૦-૩૦૮૧ મનના અભાવે ધ્યાન કેવી રીતે થાય ? તેનો વિચાર શૈલેશી અવસ્થામાં શું કરે છે
- ૩૦૮૮-૩૦૯૪ કેટલા કાળે સિદ્ધ થાય ? ઇત્યાદિ વસ્તુનું સ્વરૂપ.
- ૩૦૯૫-૩૦૯૯ એ ઉપયોગની એકતાના સંબંધમાં શંકા સમાધાન કહે છે.
- ૩૧૧૩-૩૧૩૫ કર્મસર ઉપયોગદાયની સિદ્ધિ.
- ૩૧૩૬-૩૧૪૦ } "લાય" ઇત્યાદિ ૩૧૪૧ મી ગાથાની પ્રસ્તાવના.
- ૩૧૪૧
૩૧૪૨-૩૧૫૦ ઉપરોક્ત નિર્યુક્તિની ગાથાનું વ્યાખ્યાન.
- ૩૧૫૧-૩૧૫૬ ઉપરોક્ત વિષયનું શંકા સમાધાન.
- ૩૧૫૮-૩૧૬૯ } આગળ જે કહેવાનું છે તેની પ્રસ્તાવના કહે છે.
- ૩૧૬૦-૩૧૬૨
- ૩૧૬૩-૩૧૭૫ સિદ્ધ ભગવાનની અવગાહના સંબંધી કહે છે.
- ૩૧૭૬-૩૧૭૭ } સિદ્ધ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધો કેવી રીતે રહે છે. તથા સ્પર્શના કહે છે.
- ૩૧૭૮-૩૧૮૮
- ૩૧૮૯-૩૧૯૦ } આચાર્ય ભગવાનનું સ્વરૂપ
- ૩૧૯૧-૩૧૯૫
- ૩૧૯૬-૩૧૯૯ } ઉપાધ્યાય ભગવાનનું સ્વરૂપ.
- ૩૧૯૯-૦૨૦૦
- ૩૨૦૧-૩૨૦૨ આશ્લેષદ્વાર અને પ્રસિદ્ધિદ્વાર કહે છે.
- ૩૨૦૩-૩૨૦૪ ઉપાધ્યાય ભગવાનનું સ્વરૂપ
- ૩૨૧૦
૩૨૧૧-૩૨૧૨ } કર્મદ્વાર
- ૩૨૧૩
૩૨૧૪-૩૨૨૧
- ૩૨૨૨-૩૨૨૪ } પ્રયોજન તથા ફળનું વર્ણન.
- ૩૨૨૫-૩૨૩૫ ઉપરોક્ત અર્થનું વિવરણ કરે છે.
- ૩૨૩૬-૩૨૪૭ પ્રયોજન તથા ફળનું શંકા સમાધાન.
- ૩૨૪૮-૩૨૫૪ "કાપ અને પ્રસાદ રહિત હોવાથી" એ હેતુની અનેકાન્તતા અને વિરૂદ્ધતા સિદ્ધ કરે છે.
- ૩૨૫૫-૩૨૬૨ ધર્મા-ધર્મને પ્રસન્નતા અને કાપને અનુસરવામાં હોય શું ? તેનો વિચાર.
- ૩૨૬૩-૩૨૭૧ અનેકાર્થ રૂપ હેતુની અનેકાન્તિકતા અને પાંચેની સિદ્ધતા સિદ્ધ કરે છે.

- ૩૨૭૫-૩૨૭૬ અપરિમહતારૂપ હેતુનું નિરાકરણ.
- ૩૨૭૭-૩૨૮૧ “ ચિમૂર્તિભાવાત્ ” એ હેતુનો તિરસ્કાર કરે છે.
- ૩૨૮૨-૩૨૯૪ “ રૂપાદિભાવાત્ ” એ હેતુનું નિરાકરણ.
- ૩૨૯૫ } સામાયિક સૂત્ર સંબંધી સૂત્ર સ્પર્શિક નિયુક્તિ.
- ૩૨૯૬-૧૨૯૮
- ૩૨૯૯
- ૩૩૦૨-૩૩૦૮
- ૩૩૦૨-૩૩૦૮ નામ સ્થાપના અને દ્રવ્ય કરણનું સ્વરૂપ.
- ૩૩૦૯-૩૩૧૫ ધર્માસ્તિકાયના સાદિ અનાદિરૂપે કરણતાની સિદ્ધિ.
- ૩૩૧૬-૩૩૧૯ ખીજી રીતે જીવ પ્રયોગ કરણ ત્રણ પ્રકારે કહે છે.
- ૩૩૨૦-૩૩૨૫ ઉપરના કથનનું બ્યવહાર નિશ્ચયની અપેક્ષાએ સમાધાન કરે છે.
- ૩૩૨૬-૩૩૩૨ ઔદારિકના સંધાત-પરિશાટ-અને ઉભયનો અંતરક્ષણ.
- ૩૩૩૩-૩૩૩૭ વૈક્રિય શરીરના સંધાત-પરિશાટ-અને ઉભયનું કાળ માન કહે છે.
- ૩૩૩૮ } આહારક-તૈજસ-અને કાર્મણ સંબંધી-સંધાત-પરિશાટ-અને ઉભયનો કાળ કહે છે
- ૩૩૩૯-૩૩૪૦
- ૩૩૪૧-૩૩૪૨ એ પ્રમાણે જીવ પ્રયોગ કરણ કહ્યું હવે અજીવ પ્રયોગ કારણ કહે છે.
- ૩૩૪૩-૩૩૪૫ ક્ષેત્ર કરણનું સ્વરૂપ.
- ૩૩૪૬-૩૩૫૦ કાલ કરણનું સ્વરૂપ.
- ૩૩૫૧-૩૩૫૫ ભાવકરણનું સ્વરૂપ.
- ૩૩૫૬-૩૩૫૮ } શબ્દ કરણાદિ તથા નોશ્વતકરણનું સ્વરૂપ.
- ૩૩૫૯
- ૩૩૬૦-૩૩૬૨
- ૩૩૬૩ } કૃતાકૃતાદિ સાત અનુયોગ દ્વારો વડે સામાયિક કરણને વિચાર કહે છે.
- ૩૩૬૪-૩૩૮૧
- ૩૩૮૨-૩૩૮૪ સામાયિક “ કાણે ક્યું ” એ દ્વાર કહે છે.
- ૩૩૮૫-૩૩૯૦ કયા દ્રવ્યોમાં તે સામાયિક કરાય છે.
- ૩૩૯૧-૩૩૯૫ કયારે સામાયિકનો કરનાર થાય છે. એ પ્રશ્નો ઉત્તર જુદા નયોના અભિપ્રાયનું સાર આપે છે.
- ૩૩૯૬ } નયનો આક્રમો પ્રકાર-અથવા આલોચના દ્વાર.
- ૩૩૯૭-૩૪૦૦
- ૩૪૦૩ } વિનયદ્વાર, દિગ્ભિમ્બદ્વાર, અને કાળદ્વાર.
- ૩૪૦૪
- ૩૪૦૮-૩૪૧૦ } નક્ષત્ર દ્વાર, ગુણ સંપદ દ્વાર અને અભિબ્યાહાર દ્વાર.
- ૩૪૧૧-૩૪૧૩
- ૩૪૧૩-૩૪૧૬ કરણ કેટલા પ્રકારનું ? તે દ્વાર કહે છે.
- ૩૪૧૭-૩૪૧૯ સામાયિક કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે દ્વાર.
- ૩૪૨૦ } “ કરોમિ ચદંત સામાયિકમ્ ” એ સંબંધમાં શિષ્યની શંકા અને સમાધાન

- ૩૪૩૯-૩૪૪૫ મદ્વન્ત ? એ બીજા અવયવની વ્યાખ્યા.
- ૩૪૪૬-૩૪૫૬ “મદ્વન્ત” શબ્દના પર્યાય શબ્દોની વ્યાખ્યા કરે છે.
- ૩૪૫૭-૩૪૬૯ “મદ્વન્ત” પદ કેવી રીતે ગુરૂને આમંત્રણ વચન રૂપ છે તે કહે છે.
- ૩૪૭૦-૩૪૭૬ અથવા મંતે ? એ પદ ગુરૂ આમંત્રણ નહિ પણ આત્મ આમંત્રણ છે.
- ૩૪૭૭-૩૪૮૩ સામાયિક પદની વ્યાખ્યા.
- ૩૪૮૪-૩૪૮૫ } સર્વ શબ્દની વ્યાખ્યા.
- ૩૪૮૬-૩૪૯૬ }
- ૩૪૯૭-૩૫૦૧ બીજા પ્રકારે “સાવચ” ની તથા “યોગ” શબ્દની વ્યાખ્યા.
- ૩૫૦૨ } ભેદ પૂર્વક પ્રત્યાખ્યાન કથન.
- ૩૫૦૩-૩૫૦૭ }
- ૩૫૦૮-૩૫૧૫ “ચાવજ્જીવયા” એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે,
- ૩૫૧૬-૩૫૨૧ “ચાવત્” શબ્દનો અર્થ કરે છે.
- ૩૫૨૨-૩૫૨૯ “ત્રિવિધ ત્રિવિધ” એ પદની વ્યાખ્યા.
- ૩૫૩૦-૩૫૩૯ બીજી રીતે ઉપરોક્ત કરણ તથા યોગનો સંબંધ જણાવે છે.
- ૩૫૪૦, યતિ અને ગ્રહસ્થના પ્રત્યાખ્યાનનો ભેદ જણાવે છે.
- ૩૫૪૧-૩૫૫૦ ઉપરોક્ત ભાંગા સંબંધી શંકા-સમાધાન કહે છે.
- ૩૫૫૨-૩૫૫૭ એકસોને સુડતાલીસ ભાંગા સંબંધી શંકા અને સમાધાન.
- ૩૫૫૮-૩૫૬૨ “તસ્સ મંતે” એ વાક્યની વ્યાખ્યા કરે છે.
- ૩૫૬૩ } ત્રિવિધ ત્રિવિધ, તથા ભંતે શબ્દ સંબંધી શંકા સમાધાન.
- ૩૫૬૪-૩૫૭૧ }
- ૩૫૭૨-૩૫૮૩ “પઢિક્કમામિ, નિન્દામિ, ગરિહામિ, અપ્પાણં, ચોસિરામિ, એ પદોનો અર્થ કહે છે.
- ૩૫૮૪-૩૫૯૧ નયદ્વાર કહે છે.
- ૩૫૯૨-૩૫૯૩ જ્ઞાન ક્રિયાનયનું સ્વરૂપ નિર્ચયકાર વિસ્તારથી કહે છે.
- ૩૫૫૪-૩૬૦૧ જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનયનું સ્વરૂપ.
- ૩૬૦૨-૩૬૦૩ ગ્રંથનો ઉપસંહાર અને પોતાની ઉદ્ધતાઇનો ત્યાગ તથા શિષ્ય જનોને આથી જે લાભ થાય છે તે જણાવવાને સ્વયં ભાષ્યકાર કહે છે.

યશોવિજય ગ્રંથમાલા તરફથી છાપેલા વિશેષાવશ્યક મૂળમાં મોટા અક્ષરની નીચેની ગાથાઓ નિર્ચયિતની કરીને મુકી છે, પણ ખરી રીતે તે ગાથાઓ હરિભદ્રસુરિના અભિપ્રાય મુજબ તે નિર્ચયિતની નથી તથા (આગમોદય સમિતિ) તરફથી છપાવેલ હમારી જે આવશ્યક મૂળ નિર્ચયિત તથા હરિભદ્રસુરિની ટીકા સહિત છાપેલ છે તેમાં નિર્ચયિતની જે ગાથાઓ છાપી છે તે મુજબ તે નિર્ચયિતની નથી.

મૂળમાં છાપેલી.	વિશેષાવશ્યક ટીકા.	આ. મૂલ લાખ્ય.
૧૩૯	૧૫૪૮	
૧૪૨	૧૬૦૬	
૧૪૩	૧૬૦૭	
૧૪૮	૧૬૪૬	
૧૪૯	૧૬૪૭	
૨૩૩	૨૨૯૪	૧૨૪
૨૪૧	૨૩૦૬	૧૨૫
૨૪૨	૨૩૦૭	૧૨૬
૨૪૩	૨૩૩૩	૧૨૭
૨૪૪	૨૩૩૪	૧૨૮
૨૪૫	૨૩૫૬	૧૨૯
૨૪૬	૨૩૫૭	૧૩૦
૨૪૭	૨૩૮૯	૧૩૧
૨૪૮	૨૩૯૦	૧૩૨
૨૪૯	૨૪૨૪	૧૩૩
૨૫૦	૨૪૨૫	૧૩૪
૨૫૨	૨૪૫૧	૧૩૫
૨૫૩	૨૪૫૨	૧૩૬
૨૫૪	૨૪૫૩	૧૩૭
૨૫૫	૨૪૫૪	૧૩૮
૨૫૬	૨૪૮૯	૧૩૯
૨૫૭	૨૪૯૦	
૨૫૮	૨૪૯૧	
૨૫૯	૨૪૯૨	
૨૬૦	૨૪૯૩	
૨૬૧	૨૪૯૪	
૨૬૨	૨૪૯૫	
૨૬૩	૨૫૦૪	
૨૬૪	૨૫૦૬	૧૪૦
૨૬૫	૨૫૦૯	૧૪૧
૨૬૬	૨૫૧૦	૧૪૨
૨૬૭	૨૫૧૭	૧૪૩

20

256	2496	188
256	2440	184
260	2441	185
261	2442	186
268	2508	140
269	2601	
266	2602	
266	2603	
300	2608	
364	3336	102
365	3380	103
369	3385	
366	3880	
366	3386	
360	3386	
361	3340	
368	3365	108
364	3802	1-1
365	3808	
369	3804	
366	3805	
366	3809	
400	3806	
401	3806	
402	3810	
404	3402	

46

અમારી (આગમોદય સમિતિ) તરફથી છપાવેલ આવશ્યકસૂત્રમાં નિર્બુક્તિની ગાથાઓ લખી છે, પણ છાપેલ વિશેષાવશ્યક લાભ્યમાં સકારણ લીધેલ નથી તેની નોંધ.

૬	૧	૯૨૮ થી ૯૫૨	૨૫
૭૯	૧	૯૬૦ થી ૯૭૪	૧૫
૧૨૨ થી ૧૨૬ (૧૩૨૭-૧૩૩૩)	૫	૯૭૭ થી ૯૯૨	૧૬
૧૪૬ થી ૬૦૦	૪૫૫	૯૯૫ થી ૯૯૯	૫
૬૪૩ થી ૬૫૯ (૨-૨૫)	૧૭	૧૦૦૩ થી ૧૦૦૭	૫
૬૬૨	૧	૧૦૦૮ થી ૧૦૧૭	૧૦
૬૬૬ થી ૭૨૩ (૨૦૪૦)	૫૮	૧૦૨૫	૧
૭૬૪ થી ૭૭૨	૯	૧૦૨૭	૧
૭૭૫-૭૭૬	૨	૧૦૨૯ થી ૧૦૩૫	૭
૭૯૫	૧	૧૦૩૭-૩૮	૨
૮૦૨ (૨૬૯૦)	૧	૧૦૪૦ થી ૧૦૪૫	૬
૮૩૧ થી ૮૪૮	૧૮	૧૦૪૭ થી ૧૦૪૮	૨
૮૬૬ થી ૮૮૬	૨૧	૧૦૫૦ થી ૧૦૫૭	૮
૯૦૫ થી ૯૧૭	૧૩	૧૦૫૯ થી ૧૦૬૪	૬
૯૧૯ થી ૯૨૨	૪		

$$૭૧૬ + ૩૫૦ (લીધેલ) = ૧૦૬૬$$

બૃહત્કદપ લાભ્ય પીઠિકા અને વિશેષાવશ્યક લાભ્યની કેટલીક ગાથાઓની સરખામણી.

કદપપીઠિકા	વિશેષાવશ્યક લાભ્ય I	૭૫ f	૪૯૭ બી ૪૯૮
૫ (એ)	cf ૨૪ d	૭૭	... ૫૦૦
૨૪ (એ) y	cf ૭૮	૭૯ ay	cf ૫૦૩
૩૦	cf ૭૯	૮૦ ay	cf ૫૦૮ B b
૩૯ b	cf ૮૦ એ	૮૧	... ૫૦૯
૨૫	cf ૮૯ f	૮૨ f	cf ૫૧૦ f
૨૬ એ	... ૯૧ એ	૩૧૨ by	cf ૧૩૬૭ Ba
૨૬ બી ૨૭	cf ૯૧ બી ૯૨	૧૮૮	... ૧૩૮૪
૪૦	cf ૨૪૧ f	૧૯૧	cf ૧૩૮૬
૪૨	... ૪૫૩	૧૫૨	... ૧૩૮૭
૪૩ બી	... ૪૫૬ a d	૧૫૪	... ૧૩૯૨
૫૫	cf ૪૬૪ એ	૧૭૧	... ૧૪૦૯
૪૬ બી	cf ૪૬૯ એ	૧૭૨ f	... ૧૪૧૧ f
૫૦, ૫૨	cf ૪૬૯	૧૯૬ એ	cf ૧૪૧૭ એ
૪૬ એ ૪૮ f	cf ૪૭૦	૧૯૫ d	cf ૧૪૧૭ d
૫૪ બી	cf ૪૭૩ એ	૧૯૫ એ	cf ૧૪૧૯ B
૫૪ એ	cf ૪૭૪ f	૧૯૭ b	cf ૧૪૨૦ d
૬૦ એ	cf ૪૭૬ એ	૧૯૮ a	cf ૧૪૨૧ B
૬૧ f	cf ૪૭૮ f	૨૦૨	cf ૧૪૨૩
૬૯ બી	cf ૪૯૦ By	૨૦૦ d	cf ૧૪૨૫ d
૭૩ f	cf ૪૯૬, ૪૯૭ એ	૩૩૫	... ૧૪૫૪
		૩૩૬-૩૬૨	... ૧૪૫૫-૧૪૮૨

વિ. ભા. I	૭	...	કલ્પભાષ્ય	I	૩૨૬
	૨૩૪ (a)	...		IV	૧૪૦ એ
	૪૩૪ (બી)	cf	આ. નિં	VIII	૧૬૬ એ
	૪૩૫	cf	"	VIII	૧૬૬ ?
	૬૯૩	...	"	I	૪૭ ^૧
	૭૦૬	...	"	I	૫૫ ^૧ (૪)
II	૬૫૭-૬૬૦	...	ઉત્તરિં નિર્ણયિત		૨૯-૩૨
	૧૨૭૫ એ	cf			Avasyaka-Erzahengen p 204
	૧૩૧૦	...	આં નિં	II	૪૧'
III	૪૬૭	VIII	૮૫'
	૫૩૮	XX	૬૧
	૫૮૬	...	બ્રહ્માર ભાષ્ય	X	૬૯૩
IV	૮૯ એ	cf	આં નિં	VIII	૧૨૧ ^૧
	૯૧' f	...	" "	VIII	૧૨૧ ^૫ f
	૯૮	...	" "	VIII	૧૨૬ ^૧
	૧૨૫	...	કલ્પભાષ્યપીઠિકા		૧૨૩
	૧૫૩ એ	cf	આં નિં	VIII	૧૬૬' a
V	૬૫૬	...	?		
	૬૬૪ f	...	આં નિં	XII	૧૨૦-૧૧૯
	૭૩૨	...	ઓષ નિર્ણયિત		૧૦૯૦
	૭૩૭	...	દશાશ્રુત સ્કંધ નિર્ણયિત		૨૯૬

પ્રસ્તાવના.

આ મહાન ગ્રંથ તે સામાયિક સૂત્ર ઉપર વિવરણનો ભાગ છે. સામાયિક વિગેરે ષડાવશ્યકસૂત્રને હાલ પ્રચલિતમાં પ્રતિક્રમણ સૂત્ર કહીયે છીએ. તેમાં છ આવશ્યક (સામાયિક-ચતુર્વિંશતિસ્તવ, ગુરુવંદન, પ્રતિક્રમણ કાચોત્સર્ગ, પ્રત્યાખ્યાન) છે. તે સૂત્ર અંગભાષ્ય છે; એટલે ત્રણ નિષ્ઠાથી નિષ્પન્ન નથી. અને મૂલ સૂત્રો પૈકી એક છે. તે સૂત્ર ઉપર ભદ્રબાહુસ્વામીએ નિર્ચુકિત પ્રાકૃત પદ્યમાં રચી છે. જિનદાસ મહત્તરાચાર્યે ષડાવશ્યક ઉપર સૂચ્છી પ્રાકૃત ગદ્યમાં રચી છે. તથા એક આચાર્ય મહારાજે ભાષ્ય પ્રાકૃત પદ્યમાં રચ્યું છે; જે સ્વતંત્ર મલતું નથી, પણ તેમાંથી કેટલીક ગાથાઓ શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરએ પોતાની વૃત્તિમાં ટાંકી છે.

શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે આ સૂત્ર તથા નિર્ચુકિત ઉપર ટીકા રચી છે. આ સૂત્ર ઉપર હાલ હયાત સંસ્કૃત ટીકાઓ પૈકી તે પ્રથમ છે. અને તે પછી આ ઉપર ઘણું સાહિત્ય છે. મલયગિરિ મહારાજે કેટલાક ભાગ ઉપર ટીકા રચી છે. તેમ મલધારી હેમચન્દ્રાચાર્યે હરિભદ્રી વૃત્તિ ઉપર ટીપ્પનક લખેલ છે, વગેરે વિસ્તૃત સાહિત્ય છે (જે મારે જૈન ગ્રંથાવલીના પાના-૧૮ થી ૩૪ જુઓ.)

પ્રથમ આવશ્યક એટલે સામાયિક ઉપર જનમદગણિશ્વમાશ્રમણે ભાષ્ય પ્રાકૃત પદ્યમાં રચ્યું છે. ખરી રીતે તો તે સામાયિક પ્રથમ આવશ્યક ઉપર શ્રીમાન્ ભદ્રબાહુ સ્વામીએ રચેલ નિર્ચુકિત પૈકી કેટલીક ગાથા ઉપર તે વિવરણ છે અને તે પહેલાં એક નામ અજ્ઞાત આચાર્યશ્રીએ ષડાવશ્યક ઉપર ભાષ્ય રચેલ હોવાથી તેનું નામ વિશેષ-આવશ્યક ભાષ્ય એમ રાખેલ છે. તે ઉપર પોતે ટીકા રચી છે. પણ તે ઉપલબ્ધ નથી. તે ઉપર બીજી ટીકા કોટયાચાર્યે લખી છે તેની તાડપત્ર ઉપર સંવત ૧૧૩૬ માં લખાયેલી નકલ ભંડારકર રીસર્ય ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં છે. તે ટીકા છપાઇ નથી. અને આ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ઉપર ત્રીજી ટીકા શ્રીમાન્ મલધારી હેમચન્દ્રાચાર્યે શિષ્યહિતા નામની રચી છે. અને તે શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલામાંથી બનારસમાં છપાયેલ છે. તે ટીકા ઉપરથી આ અનુવાદ કરાવી મૂલ સાથે તે અનુવાદ છાપવામાં આવેલ છે.

આ ગ્રંથ ઘણો ગહન છે, તેથી તેનો અનુવાદ ઘણા વિદ્વાન માણસ સિવાય બરો-બર થઇ શકે તેમ નથી, અને તેથી આ અનુવાદમાં ત્રુટિઓ આવવાનો સંભવ છે. વિદ્વાન વર્ગ આ ગ્રંથને સાદાંત વાંચી સુધારો વધારો મોકલવા કૃપા કરશે એવી ખાસ વિજ્ઞપ્તિ છે. વિષયાનુ-ક્રમણિકા વિગતવાર આપેલ છે તે ઉપરથી વિષય સંબંધિ વિગતવાર ખુલાસો અત્રે કરેલ નથી.

નિર્ચુકિતની મૂલ પ્રતોમાં ગાથાઓ હાલ માલુમ પડે છે તે પૈકી મૂલ ભદ્રબાહુ સ્વા-મીએ રચેલ કેટલી અને કઇ કઇ તે ઘણો અગત્યનો વિચાર છે. કારણકે હાલના મૂલવાવાડી નિર્ચુકિતની પ્રતોમાં મૂલ ભાષ્યકાર તથા વિશેષાવશ્યક ભાષ્યકાર વગેરેની ગાથાઓ આવે છે. હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે કેટલી ગાથાઓ નિર્ચુકિતની ગણે છે તે, ઘણે અંશે આગમોદય સમિતિમાં છપાવેલ પુસ્તકમાં બતાવેલ છે. પણ આ સંબંધમાં ઘણી વધારે ગવેષણા કરવાની જરૂર રહે છે. એક મુનિરાજે ષડાવશ્યક ચુલ્લિકાર કેટલીક ગાથાઓ નિર્ચુકિતની માને છે તેની ગણત્રા કાઢી છે, કમનસીબે મલધારી હેમચન્દ્રાચાર્યે નિર્ચુકિતકાર અને મૂલ ભાષ્યકાર વચ્ચેનો ભેદ લક્ષ્યમાં લીધો નથી. જનભદ્રગણિશ્વમાશ્રમણએ વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં સામાયિક આવશ્યક ઉપરની નિર્ચુકિતની ગાથાઓ પૈકી કેટલી લીધી છે તે બાબત નિર્ણય કરવાની જરૂર છે. આ સંબંધમાં સ્વોપજ્ઞ ટીકા ઘણો

પ્રકાશ પાડી શકત, પણ તે એલબ્ય છે, તેથી આ સંબંધમાં કોટ્યાચાર્ય તથા મલધારી હેમચન્દ્રાચાર્ય મહારાજ વિશેષાવશ્યક લાખ્ય પૈકીની કંઈ કંઈ અને કેટલી ગાથાઓ નિર્ણય-કિતની ગણે છે તેનો નિર્ણય કરવો ચાગ્ય છે. વિશેષાવશ્યક મૂલની ખરેખર કેટલી ગાથાઓ છે તે પણ વિચારવા ચાગ્ય વિષય છે. પણ આ બધો વિષય પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ગ્રંથોના પ્રખર વિદ્વાનો માટે ખાસ વિચારસ્પદ છે. તેમને જર્મની દેશ માફાઇબર્ગ યુનીવર્સિટીના સંસ્કૃત પ્રોફેસર ડોક્ટર લાઇમેને કરેલ વિચારો મદદ રૂપ થઈ પડશે, સુપર રોયલ ચાર પાનાનો ફરમા એવા સો પાનાનો અધુરો ગ્રંથ તેમને આ સાહિત્ય સંબંધી છપાવેલ છે પણ તેમને કામ પડતું મુકેલ છે. આ સરખામણીના કંપેરેટીવ ટેબલો તેમને કર્યા છે, આ સંબંધમાં દિગમ્બર ગ્રંથ મૂલાચાર પણ જોવા જેવો છે. આ સંબંધમાં મારો પ્રાકૃતનો બોધ નહિ હોવાથી સ્વતંત્ર નિર્ણય ઉપર આવવું મુશ્કેલ છે. તેથી વિદ્વાનોને આ મહત્વના વિષય ઉપર પરિશ્રમ કરવા ખાસ વિજ્ઞાપિત છે.

જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમજી તથા મલધારી હેમચન્દ્રાચાર્ય શ્રેતાંબર જૈન સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ મહાન તત્વવેત્તા આચાર્ય લગવાન છે. હેમચન્દ્રાચાર્યે ઘણા પુસ્તકો લખ્યા છે. આ ટીકા સંવત ૧૧૭૫ માં જયસિંહ રાજના રાજ્યમાં રચેલ છે.

હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ વિશેષાવશ્યક લાખ્યની ઘણી ગાથાઓ ટીકામાં સાક્ષી ઉતારે છે. અને તેથી તેનું વિવરણ મૂળ લાખ્યની ગાથાઓ પેઠે કરતા નથી.

જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમજીનો ૬ હી સદીમાં ચોક્કસ કાળ નિર્ણય કરવાને પુરતા સાધન નથી.

આ ગ્રંથનો વિષય અક્ષરશઃ સમજવા માટે ખાસ મનન પૂર્વક સ્થિર ચિત્તે બને ત્યાં મુધિ સામાયિકમાં વાંચવા વિચારવા વિનંતિ છે.

આ અનુવાદ શા. યુનીલાલ વર્ધમાને લખેલ છે. એક યુનરાજે તથા અમદાવાદના રહીશ શા. મગનલાલ ઉમેદરાએ મુખ્યતાયે મુદ્રારેલ છે.

ઓક્ટોબર ૧૯૨૬

શુભાધ.

જીવજીવ્યંદ સાકરચંદ ઝવેરી.

આગમોદય સમિતિના સેક્રેટરી.

॥ ૩૬ અર્હ ॥

॥ શ્રીપરમાત્મને નમઃ ॥

શ્રીમન્નિજનલદગણિક્ષમાશ્રમણવિરચિત—

વિશેષાવશ્યકભાષ્ય

તથા

મલધારિ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિકૃત શિષ્યહિતા નામની વૃત્તિના

અનુસારે ગુજરાતી અનુવાદ

ભાગ બીજો.

ગણુધરવાદ.

તે જીવ પ્રત્યક્ષાદિ કોઇપણ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી, એમ જણાવવાને શ્રીગૌતમ ગણુ-
ધરના વિચારો શ્રી મહાવીર મહારાજ કહે છે કે—

જીવે તુહ સંદેહો પચ્ચક્કં જં ન ઘિપ્પઇ ઘડો વ ।

અચ્ચંતાપચ્ચક્કં ચ નત્થિ લોપ્પ સ્વપુપ્ફં વ ॥ ૧૫૪૯ ॥

ન ય સોઽણુમાણગમ્મો જમ્હા પચ્ચક્કપુવ્વયં તંપિ ।

પુવ્વોવલદ્ધસંબંધસરણો લિંગ-લિંગીણં ॥ ૧૫૫૦ ॥

ન ય જીવલિંગસંબંધદરિસણમભૂ જઓ પુણો સરઓ ।

તલ્લિંગદરિસણાઓ જીવે સંપચ્ચઓ હોજ્જા ॥ ૧૫૫૧ ॥

નાગમગમ્મોઽવિ તઓ મિજ્જઇ જં નાગમોઽણુમાણઓ ॥

ન ય કસ્સઇ પચ્ચક્કો જીવો જસ્સાગમો વયણં ॥ ૧૫૫૨ ॥

જં ચાગમા વિરુદ્ધા પરોપ્પરમઓઽવિ સંસઓ જુત્તો ।

સન્વપ્પમાણવિસયાઈઓ જીવોત્તિ તે બુદ્ધી ॥ ૧૫૫૩ ॥

હે ગૌતમ ! તને જીવ સંબંધી સંદેહ છે, કારણ કે તે ઘટની પેઠે પ્રત્યક્ષ જણાતો નથી, જે લોકમાં અત્યન્ત અપ્રત્યક્ષ છે, તે આકાશપુષ્પની પેઠે વિદ્યમાન પણ નથી. વળી તે આત્મા અનુમાનગમ્ય પણ નથી, કેમકે સર્વે અનુમાનો પ્રત્યક્ષથી પૂર્વે ઉપલબ્ધ લિંગ અને લિંગીના સંબંધના સ્મરણથી થાય છે. અને જીવની સાથે કોઇપણ તેવા લિંગના સંબંધનું દર્શન પૂર્વે થયું નથી; કે જેથી પુનઃ તેનું લિંગ જોવાથી અને તે સંબંધના સ્મરણથી જીવમાં સંપ્રત્યય-પ્રતીતિ થાય. તથા આગમગમ્ય પણ આત્મા નથી, કારણ કે આગમ અનુમાનપ્રમાણથી સિદ્ધ નથી, વળી કોઇને જીવ પ્રત્યક્ષ જણાયો નથી, કે જેથી તેનું વચન આગમરૂપ મનાય. અને જે આગમો છે, તે પરસ્પર વિરુદ્ધ

છે, તેથી પણ આત્મામાં સંશય યુક્ત છે, માટે આત્મા સર્વપ્રમાણના વિષય રહિત છે, એમ તાર્કિકો માનવું છે. ૧૫૪૮ થી ૧૫૫૩.

હું આયુષ્યમાન ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમ ! તને જીવને સાધનાર આગમ પ્રમાણનો સદ્ભાવ અને પ્રત્યક્ષાદિનો અભાવ એમ બન્ને પ્રકારના હેતુથી આત્મા સંબંધી આવો સંદેહ છે, કે “આત્મા છે, કે નથી ?” હવે તેમાં નાસ્તિપણના હેતુઓ કહે છે-પ્રત્યક્ષપણાથી અત્યન્ત ન જણાતો હોવાથી આત્મા નથી, લોકમાં જે અત્યન્ત અપ્રત્યક્ષ છે, તે આકાશ-પુષ્પની પેઠે નથીજ; અને જે પદાર્થ વિદ્યમાન હોય છે, તે ઘટ-પટ આદિની પેઠે પ્રત્યક્ષ જણાય છે, જે કે અણુઓ અપ્રત્યક્ષ છે, પરંતુ ઘટાદિ કાર્યપણે પરિણામ પામેલા તે પ્રત્યક્ષપણાને પામે છે, તેથી તે અણુઓ છે એમ મનાય છે, તેવી રીતે આત્મા કદિપણ પ્રત્યક્ષ થતો નથી, માટે આત્માનો અત્યન્ત અભાવ છે.

વળી આત્મા અનુમાન પ્રમાણથી પણ ગમ્ય નથી, કારણ કે અનુમાન પ્રત્યક્ષ પૂર્વક પ્રવર્તે છે. જેવડે અતીન્દ્રિય અર્થ જણાય તે લિંગ, અથવા તિરોહિત (અદૃશ્ય) અર્થને જે જણાવે તે લિંગ, ધૂમ-કૃતકત્વ વિગેરે લિંગ જણવાં, અને એ લિંગ જેને જણાવનાર હોય તે અગ્નિ-અનિત્યત્વ આદિ લિંગી જણવા. એ લિંગ અને લિંગીનો પ્રથમ પાક-શાળા આદિમાં અન્વય-વ્યતિરેકથી વ્યાપ્તિભાવ પ્રત્યક્ષથી જણીને પછી કોઈ વખત અટવી અથવા પર્યતની નજીકમાં આકાશ પર્યન્ત ગએલી ધૂમ લેખા જોઈને પૂર્વે ગ્રહણ કરેલ સંબંધનું સ્મરણ થાય, જેમકે-જ્યાં જ્યાં ઝૂ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય, એમ મેં પૂર્વે પાકશાળાદિમાં જોએલ છે, તેમ અહીં પણ ધૂમ જણાય છે, માટે અહીં અગ્નિ હોવો જોઈએ. આ પ્રમાણે લિંગ ગ્રહણ અને સંબંધનું સ્મરણ એ ઉભયથી પ્રમાણ અગ્નિરૂપ લિંગીને જણે છે. એ પ્રમાણે અહીં આત્મારૂપ લિંગીની સાથે કોઈપણ તેવા લિંગનો પ્રત્યક્ષથી સંબંધ સિદ્ધ છે નહિ, કે જેથી તે સંબંધનું સ્મરણ કરવાથી અને તેનું લિંગ જોવાથી આત્મા સંબંધી પ્રત્યય (પ્રતીતિ) થાય; જો આત્મા અને તેના લિંગનો પ્રત્યક્ષથી સંબંધ સિદ્ધ થાય તો આત્મા પણ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થાયજ, અને તેથી અનુમાન કરવું નિરર્થક થાય, કેમકે પ્રત્યક્ષથીજ આત્માની સિદ્ધ થઈ જાય. દેવદત્તની પેઠે સૂર્યને દેશાન્તરની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી તે ગાતેમાન છે. આવા સામાન્યદષ્ટ એવા નામના અનુમાનથી સૂર્ય આદિની ગતિની પેઠે જીવની સિદ્ધિ થશે. એમ પણ ન કહેવું. કારણ કે દેશાન્તરના ધર્મી દેવદત્તમાં સામાન્યથી ગાતપૂર્વક દેશાન્તર પ્રાપ્તિ પ્રત્યક્ષપણે નક્કી કરીને સૂર્યમાં પણ પ્રમાણ ગતિ સિદ્ધ કરે છે, તેથી તે યોગ્ય છે, પરંતુ અહીં જીવની વિદ્યમાનતાની બાબતમાં કોઈ પણ દેશાન્તરમાં જીવની વિદ્યમાનતા વિના નહિ રહેનારો કોઈ પણ હેતુ પ્રત્યક્ષથી જણાતો નથી, એટલે સામાન્યદષ્ટ અનુમાનથી પણ જીવની સિદ્ધિ થતી નથી.

વળી આગમથી પણ આત્મા સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કેમકે આગમ પણ અનુમાનથી જીવું નથી, પરમાર્થથી તો તે અનુમાન રૂપજ છે, કારણ કે શબ્દપ્રમાણનેજ આગમ કહેવાય છે, અને એ શબ્દ બે પ્રકારના છે, દષ્ટ અર્થ વિષયવાલો અને અદષ્ટ અર્થ વિષયવાલો, તેમાં શબ્દથી દષ્ટ અર્થ વિષયની જે પ્રતીતિ થાય, તે વસ્તુતઃ અનુમાનથીજ થાય છે, જેમકે કોઈ વખત પ્રથમ પહોળા પેટારો-ઊંચા કાંઠા-ગોળ ગ્રાવા આદિ આકારવાળા ઘટ પદાર્થમાં “ઘટ” શબ્દનો પ્રયોગ થતો જોઈને પછી કોઈ વખત “ઘટ લાવ” એવો શબ્દ સાંભળીને પહોળા પેટ આદિ આકારવાળો પદાર્થ ઘટ કહેવાય છે, એવા

પદાર્થમાંજ ઘટ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, પૂર્વે કુંભારની દુકાન આદકમાં આવા પદાર્થમાં એજ શબ્દનો પ્રયોગ થયો હતો, અને અત્યારે પણ એજ ઘટ શબ્દ સાંભળાય છે, માટે પહોળા પેટ આદિ આકારવાળો પદાર્થ મારે લાવવો જોઈએ. આ પ્રમાણે અનુમાન કરીને પ્રમાતા ઘટ લાવે છે, એટલે દષ્ટાર્થ સાંખ્યી શબ્દ પ્રમાણ વસ્તુતઃ અનુમાનથી જુદું નથી. એ પ્રમાણે અહીં શરીર વિના અન્યત્ર આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ થતો જણાતો નથી, કે જ્યાં “આત્મા” એવો શબ્દ સાંભળીને “આત્મા” છે એવો પ્રત્યય થાય, વળી સ્વર્ગ-નરકાદિ અદૃષ્ટ અર્થ વિષય શબ્દ જ્ઞાન પણ અનુમાનથી જુદું નથી, જેમકે અવિસંવાદી વચન આપ્તે કહેલ હોવાથી ચંદ્ર-સૂર્યના ઉપરાગ આદિ વચનોની (એટલે બ્રહ્માદિની) પેડે સ્વર્ગ-નરકાદિ અદૃષ્ટ અર્થ વિષયક વચન પ્રમાણ છે, આ પ્રમાણે જે જ્ઞાન થાય એ પણ અનુમાનથી ભિન્ન નથી. અહીં અમે એવા પ્રકારના કોઈ આક્ષેપ રૂપને જોતા નથી, કે જેને આત્મા પ્રત્યક્ષ થયો હોય અને તેથી તેનું વચન આગમરૂપ માની લઈએ.

વળી જુદા જુદા દર્શનવાળાના આગમો પરસ્પર વિરોધી છે, એટલે આગમથી પણ આત્મા સાંખ્યી સંશયજ રહે છે, પણ નિશ્ચય નથી થતો, નાસ્તિકો આત્માનો અભાવજ પ્રતિપાદન કરે છે, તેઓ કહે છે કે-“હે ભદ્રે! જેટલી આ ઇન્દ્રિય ગાયર છે, તેટલીજ દુનિઆ છે, તે સિવાય પુન્ય-પાપ-પરલોક આદિ કંઈ નથી, કેમકે (પોતાની ખડેનને ફસાવવા તેણે વરનાં પગલાં બનાવી સવારે પાંડિતો અહિં વર આગ્યો હશે એમ કહેવા લાગ્યા ત્યારે તેણે કહ્યું કે) પ્રચ્છન્નપણે આપણે હાથે કરેલાં આ પગલાંઓ કે જેને પાંડિતો વરનાં પગલાં કહે છે, તે તું જો. નાસ્તિકો આ પ્રમાણે કહીને આત્માનો અભાવ પ્રતિપાદન કરે છે. અને ભદ્ર પણ એવુંજ કહે છે કે “વિજ્ઞાન-ઘન પવંતેભ્યો મૂતેભ્યઃ સમુત્થાય તાન્યેવાનુ ચિનશ્યતિ, ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાસ્તિ” એટલે વિજ્ઞાન-ઘન-આત્મા એ પાંચભૂતોથી ઉત્પન્ન થઈને તે ભૂતોનો નાશ થએથી તે આત્માનો પણ નાશ થાય છે, તેથી મરણ પામ્યા પછી પરલોક નથી. તથા ઐદ્રો કહે છે કે “ન રૂપં મિશ્રત્વઃ! પુદ્ગલઃ” હે ભિક્ષુઓ પુદ્ગલ (૨૫) ને રૂપ નથી. ઇત્યાદિ આગમવચનો આત્માનો અભાવ પ્રતિપાદન કરનારા છે; અને વળી કેટલાક આગમોમાં આત્માનું અસ્તિત્વ પણ સાંભળાય છે. વેદમાં કહ્યું છે કે “નહિ વૈ સશરીરસ્ય પ્રિયાપ્રિયયોરપહતિરસ્તિ, અશરીરં વા વસંતં પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ સશરીરીને પ્રિય-અપ્રિય-એટલે સુખ દુઃખનો વિયોગ નથી. અને અશરીરીને પ્રિયાપ્રિય-સુખદુઃખ સ્પર્શતા નથી.” તથા “અગ્નિહોત્રં જુહ્યાત સ્વર્ગકામઃ” સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ અગ્નિહોત્ર (યજ્ઞ) કરવો. વળી કપિલમુનિના આગમમાં “અસ્તિ પુરુષોઽકર્તા નિર્ગુણો ભોક્તા ચિદ્રૂપઃ” ઇત્યાદિ આગમવચનો આત્માનું અસ્તિત્વ પ્રતિપાદન કરે છે. આ રીતે આગમો પરસ્પર વિરુદ્ધ મત બતાવનારા હોવાથી આગમપ્રમાણથી પણ આત્માની વિદ્યમાનતા સિદ્ધ થતી નથી.

આ ત્રણ પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-અને આગમપ્રમાણ વૈશેષિક દર્શનની અપેક્ષાએ કહ્યાં છે, એ સિવાય ઉપમાનપ્રમાણથી પણ આત્મા સિદ્ધ નથી થતો. કારણ કે “જેવી ગાય, તેવું ગવય (રોઝ)” ઇત્યાદિ દ્વર રહેલા પદાર્થમાં સાદૃશ્યપણાની જુદાને ઉપમાનપ્રમાણ ઉત્પન્ન કરે છે, અહીં ત્રિભુવનમાં પણ આત્મા સમાન અન્ય પદાર્થ નથી, કે જે પદાર્થને જોવાથી તેના સમાન આત્મા છે એવી પ્રતીતિ થાય. કાળ-આકાશ-દિશા વિગેરે આત્માની સમાન છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે એ પદાર્થોની માન્યતાજ વિવાદ અસ્ત છે, એટલે તે તેના જેવાં છે, એમ કેમ કહી શકાય? વળી એવો કોઈ પદાર્થ જોએલો કે સાંભળેલો નથી, કે જે આત્મા વિના ઘડી ન શકે, જેથી આત્માની

સિદ્ધિ થાય, માટે આત્મા સર્વપ્રમાણના વિષયથી બાહિર છે, એમ તારી માન્યતા છે, કારણ કે પદાર્થનું આસ્તત્વ સિદ્ધ કરનાર એવા પાંચે પ્રમાણના વિષય રહિત આત્મા હોવાથી પદાર્થના અભાવ સિદ્ધ કરનાર છઠ્ઠા અભાવ નામના પ્રમાણનો એ વિષય છે. એટલે કે આત્મા નથી. ૧૫૪૯ થી ૧૫૫૩.

ઉપરોક્ત પ્રથમ ગણધરની આત્મા સંબંધી શંકાનું સમાધાન લગવાનું મહાવીરના મુખે શ્રીમાત્ આચાર્યશ્રી કરે છે.

ગોયમ ! પચ્ચક્ખુ ચ્ચિય જીવો જં સંસયાઽવિચ્છાણં ।

પચ્ચક્ખં ચ ન સજ્જં જહ મુહ-દુક્ખં સદેહમ્મિ ॥ ૧૫૫૪ ॥

કયવં કરેમિ કાહં ચાહમહં પચ્ચયા ઇમાઓ ય ।

અપ્પા સપ્પચ્ચક્ખો તિકાલકજ્જાવણસાઓ ॥ ૧૫૫૫ ॥

કિહ પઢિવણ્ણમહંતિ ય કિમત્થિ નત્થિત્તિ સંસઓ કિહ ણુ ? ।

સહ સંસયમ્મિ વાયં કસ્સાહં પચ્ચઓ જુત્તો ? ॥ ૧૫૫૬ ॥

જહ નત્થિ સંસહ ચ્ચિય કિમત્થિ નત્થિત્તિ સંસઓ તસ્સ ? ।

સંસહ્ણ વ સરુવે ગોયમ ! કિમસંસયં હોજ્જા ? ॥ ૧૫૫૭ ॥

ગાતમ ! આત્મા તને પણ પ્રત્યક્ષ છે, કેમકે તે સિવાય તને આ સંશયાદિ વિજ્ઞાન થાય નહિ. માટે જેમ પોતાના શરીરમાં અનુભવસિદ્ધ મુખ-દુઃખો અન્ય પ્રમાણથી સધાતા નથી. તેમ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ આત્મા પણ (અન્યપ્રમાણથી) સિદ્ધ કરાતો નથી. અથવા “ મેં કંઈ, હું કંઈ છું-હું કરીશ. ઇત્યાદિ ત્રિકાળવિષયી કાર્યના ઉપદેશવડે એમાંનાં હું ” પ્રત્યયથી તે આત્મા પ્રત્યક્ષ છે. “ હું છું ” એમ કેવી રીતે માન્યું ? એમ કહેવામાં આવે તો, “ હું છું ? કે નથી ? ” એવો સંશય કેવીરીતે થાય ? અને એવો સંશય થાય, તો આ “ હું છું ” એવો પ્રત્યય કોને થાય ? અને જો સંશયીજ ન હોય, તો “ હું છું ” કે નહિ ? ” એવો સંશય કોને થાય ? માટે ગાતમ ! સ્વરૂપમાં સંશય હોય, તો બીજી સંશય રહિત શું હોય ? ૧૫૫૪ થી ૧૫૫૭.

હું ગાતમ ! આત્મા તને પણ પ્રત્યક્ષ છે, તો પછી અન્યપ્રમાણ કહેવાથી શું ? કારણકે તારા દૃઢ્યમાં જે આ સ્વસંવેદન સિદ્ધ સંશયાદિ વિજ્ઞાન સ્ફુરે છે, તેજ આત્મા છે, સંશયાદિ જ્ઞાન આત્મા સિવાય હોઈ શકે નહિ, માટે આત્મા પ્રત્યક્ષ છે; અને જે પ્રત્યક્ષ હોય, તે અન્ય પ્રમાણથી સિદ્ધ કરાતું નથી. જેમ પોતાના શરીરમાં મુખ-દુઃખ વિગેરે સ્વાનુભવગમ્ય છે, તેમ તે પણ સમજવું. પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છતાં પણ શૂન્યવાદી આગલ તે સધાય છે, એમ કહેતો હોય, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે સર્વપ્રત્યયો પ્રત્યય હોવાથી સ્વપ્રત્યય પ્રત્યયની પેઠે આલંબન રહિત છે. ઇત્યાદી શૂન્યવાદીએ કહેલ બાધક પ્રમાણ ત્યાં નિરાકરણ કરેલું છે. પણ અહીં પ્રત્યક્ષ આત્મઆલોકમાં કોઈ બાધક પ્રમાણ નથી માટે આત્મા પ્રત્યક્ષ છે. ૧૫૫૪.

અથવા મેં કંઈ-હું કંઈ છું-હું કરીશ. મેં કંઈ, હું કંઈ છું, હું કહીશ. મેં જાણું, હું જાણું છું, હું જાણીશ. ઇત્યાદિ પ્રકારે ત્રિકાળ વિષયી કાર્ય બ્યપદેશ કરતાં, તેમાં જે “ જહ-હું ” પ્રત્યય થાય છે, એ પ્રત્યયથી આત્મા પ્રત્યક્ષ છે, આ અહં પ્રત્યય લિંગ રહિત હોવાથી અનુમાનથી નથી થતો, તેમ આગમાદિ પ્રમાણથી પણ નથી થતો, કેમકે પ્રમાણ નહિ જાણનારા બાળ-ગોપાળ આદિને પણ અનિરાકરણમાં સ્વસંવેદન

અહં પ્રત્યયની પ્રતીતિ થાય છે, અને ઘટ-પટાદિમાં એવી પ્રતીતિ નથી થતી. માટે આત્મા પ્રત્યક્ષ છે. ૧૫૫૫.

જીવનો અભાવ હોય તો “ હું ” એમ તમે કેવી રીતે માનો છો ? કેમ કે વિષય-નો અભાવ છતે વિષયીનો અભાવ હોય છે, શરીરમાંજ એ “ હું ” પ્રત્યયનો વિષય છે, એમ કહેતો હોય, તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે એમ હોય, તો જીવ રહિત શરીરમાં પણ “ હું ” એવો પ્રત્યય થવો જોઈએ. વળી જીવ સંબંધી અહં-હું એવો પ્રત્યય થએ “ હું છું ” કે નથી ” એવો સંશય તને કેવી રીતે થાય ? કેમકે “ હું ” એવા પ્રત્યયથી આદ્ય આત્માના સદ્ભાવથી “ હું છું. ” એવો નિશ્ચય થવો જોઈએ. અથવા આ આત્માના અસ્તિત્વ સંબંધી સંશયમાં “ હું ” એવો પ્રત્યય કેને થાય ? કેમકે આત્માના અભાવે તેવો પ્રત્યયજ ન થાય. ૧૫૫૬.

વળી જો સંશયીએવો પ્રથમ આત્માજ ન હોય તો “ હું છું ” કે નથી ? ” એવો સંશય કેને થાય ? કેમકે સંશય એ વિજ્ઞાન નામનો ગુણજ છે, અને ગુણો સિવાય ગુણી હોઈ જ શકે નહિ. શરીર ત્યાં ગુણી છે. એમ કહેવામાં આવે, તો તે સર્વથા અયોગ્ય છે, કારણ કે શરીર મૂર્ત અને જડ છે, જ્ઞાન અમૂર્ત અને બોધસ્વરૂપ છે. આથી કરીને અનુરૂપ (નહીં સરખા) પદાર્થોના ગુણ-ગુણીલાવ સંભવે નહિ અને સંભવે તો આકાશ અને રૂપ આદિ પદાર્થોના પણ ગુણ-ગુણીલાવ માનવો પડે. વળી જેને આત્મસ્વરૂપમાં સંશય હોય, તેને કર્મના બંધ-મોક્ષ-ઘટ પટ આદિ બીજી વસ્તુઓ પણ સંશય રહિત ક્યાંથી હોય ? નજ હોય. અર્થાત્ તેને સર્વ વસ્તુમાં સંશયજ હોય કેમકે આત્માના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય હોય, તોજ શેષ વસ્તુનો નિશ્ચય થાય. વળી “ હું ” એવા પ્રત્યયથી પ્રત્યક્ષ જણાતા આત્માને ગોપવનારને “ શબ્દ અધ્ધાવણ છે. ” ઇત્યાદિ વચનની પેઠે પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ નામનો પક્ષાભાસ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા “ શબ્દ નિત્ય છે. ” ઇત્યાદિ વચનની પેઠે તેમનું કથન અનુમાનવિરૂદ્ધ પણ છે. “ હું સંશયી છું ” એમ પ્રથમ માનીને પછી “ હું નથી. ” એમ કહેનારને “ કર્તા અનિત્ય છે, આત્મા અચેતન છે ” ઇત્યાદિ સાંખ્ય દર્શનના વચનની પેઠે અબ્યુપગમવિરોધ નામનો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. બાળ-ગોપાળ-સ્ત્રી આદિને પ્રસિદ્ધ એવા આત્માના અપલાપ કરનારનું વચન “ શશી-ચંદ્ર નથી ” ઇત્યાદિ વચનની પેઠે લોકવિરૂદ્ધ છે. “ હું છું, કે નથી ? ” એમ બોલનારનું વચન “ મારી માતા વન્ધ્યા છે, ” ઇત્યાદિ વચનની પેઠે સ્વવચન વ્યાધાતવાળું છે. આ રીતે પ્રત્યક્ષાદિ બાધિત પક્ષમાં પક્ષધર્મ પણે ત્હારો હેતુ હોવાર્થા તે અસિદ્ધ છે. હિમવાનના પલનું પરિમાણ-અને પિશાચ આદિમાં પાંચમાંથી એકે પ્રમાણ પ્રવર્તતું નથી, તેથી પાંચ પ્રમાણના વિષય રહિત અસત્ હોય એવો ત્હારો હેતુ અનેકાન્તિક પણ છે. અને અનુમાન પ્રમાણથી આત્મા સિદ્ધ થાય છે, તેથી ત્હારો હેતુ વિપક્ષમાં રહે છે, માટે તે હેતુ વિરૂદ્ધ પણ છે. ૧૫૫૭.

બીજી રીતે આત્માને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરે છે.

ગુણપચ્ચક્ષત્તણઓ.ગુણીવિ જીવો ઘટોન્વ પચ્ચલ્લો ।

ઘટઓઽવિ ઘેપ્પઈ ગુણી રુજ્જમેત્તગ્ગહણઓઽજમ્હા ॥ ૧૫૫૮ ॥

અક્ષોઽણ્ણો વ ગુણી હોજ્જ ગુણેહિં, જઈ નામ સોઽણ્ણો ।

નનુ ગુણમેત્તગદ્ધને ઘેપડ જીવો ગુણી સકલ્લે ॥ ૧૫૫૯ ॥

અહ અન્નો તો ઈવં ગુણિણો ન ઘડાદઓડવિ પચ્ચક્ખા ।

ગુણમેત્તગદ્ધાઓ જોવમ્મિ કઓ વિચારોડયં ? ॥ ૧૫૬૦ ॥

ગુણપ્રત્યક્ષથી ગુણી આત્મા પણ ઘટની પેઠે પ્રત્યક્ષ છે; કેમકે રૂપાદિ ગુણ માત્ર અહણ થવાથી ગુણી-ઘટ પણ અહણ થાય છે, ગુણોથી ગુણી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? જો ગુણોથી ગુણી અભિન્ન છે, તો ગુણમાત્રના અહણથી ગુણી-જીવ પણ સાક્ષાત્ અહણ થાયજ; અને જો ગુણોથી ગુણી ભિન્ન હોય, તો ગુણમાત્ર અહણ કરવાથી ઘટાદિ ગુણી પણ પ્રત્યક્ષ ન થવા જોઈએ, તો પછી જીવને વિષે તેના અભાવનો વિચાર શાથી થાય છે? ૧૫૫૮ થી ૧૫૬૦.

સ્મૃતિ-જિજ્ઞાસા-ચિકીર્ષા-જિગમિષા સંશય વિગેરે જ્ઞાન વિશેષ આત્માના ગુણો છે ને તે સ્વસંવેદ્ય પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ હોવાથી તે ગુણો વાળો આત્મા પણ પ્રત્યક્ષ છે. જેના ગુણો પ્રત્યક્ષ હોય, તે ગુણી પણ પ્રત્યક્ષ હોય છે, જેમ રૂપાદિ ગુણ પ્રત્યક્ષ હોવાથી તેનો ગુણવાન ઘટ પ્રત્યક્ષ છે, તેવી રીતે અહીં પણ ઉપરોક્ત જ્ઞાનાદિ ગુણો પ્રત્યક્ષ હોવાથી તે ગુણવાન આત્મા પણ પ્રત્યક્ષ છે.

ગુણ પ્રત્યક્ષ થવાથી ગુણી પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે, એ હેતુ અનેકાન્તિક છે, કેમકે આકાશનો ગુણ શબ્દ પ્રત્યક્ષ થાય છે, પણ તે ગુણવાન આકાશ પ્રત્યક્ષ નથી થતું. આ પ્રમાણે શંકા ન કરવી, કેમકે શબ્દ એ આકાશનો ગુણ નથી, પણ રૂપ આદિની પેઠે ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય હોવાથી પુદ્ગળનો ગુણ છે, એટલે તે ગુણ પ્રત્યક્ષ થવાથી આકાશ ક્યાંથી પ્રત્યક્ષ થાય? નજ થાય.

ગુણ પ્રત્યક્ષ થવાથી ગુણીને શું? એમ કહેતો હોય, તો પૂછીએ છીએ કે ગુણોથી ગુણીને શું ભિન્ન માને છે? કે અભિન્ન માને છે?, જો અભિન્ન માનતો હોય, તો જ્ઞાનાદિ ગુણ ને અહણ કરવા માત્રથીજ તે ગુણવાન આ મા પ્રત્યક્ષથી અહણ કરાય, એમ સિદ્ધ થયું. કેમકે જે જેનાથી અભિન્ન હોય, તેનું તેને અહણ કરવાથી અહણ થાય છે, જેમ વસ્ત્રમાં રહેલો રંગ વસ્ત્રથી અભિન્ન હોવાથી, વસ્ત્ર અહણ કરવાથી તે રંગ પણ અહણ કરાય છે, તેમ અહીં પણ જ્ઞાનાદિ ગુણોથી અભિન્ન તે ગુણવાન આત્મા છે, તેથી તેના ગુણો અહણ થવાથી તે ગુણવાન આત્મા પણ પ્રત્યક્ષપણે અહણ થાય છે, અને જો ગુણોથી ગુણી ભિન્ન છે, એમ માનતો હોય, તો ઘટ આદિ ગુણી, તેના રૂપાદિ ગુણોનું પ્રત્યક્ષ થવાથી જે અહણ થાય છે તે અહણ ન થવું જોઈએ. કેમકે જે જેનાથી ભિન્ન હોય, તે તેનું અહણ થવાથી અહીંત ન થાય, જેમ ઘટ અહણ થવાથી તેથી ભિન્ન એવા પટનું અહણ નથી થતું; તેમ અહીં પણ ગુણોથી ભિન્ન એવા ગુણોનું અહણ થવાથી ગુણી અહણ થવો ન જોઈએ. આ પ્રમાણે ઘટાદિમાં પણ અઅહણતાનો દોષ સમાન છતાં, કેવળ આત્માના અભાવનોજ વિચાર શાથી થાય છે? કદિ એમ કહેવામાં આવે કે દ્રવ્ય વિના ગુણો હોતા નથી, તેથી રૂપાદિ ગુણો પ્રત્યક્ષ થએ, ઘટાદિ દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષ થાય છે તો આત્મામાં પણ એજ પ્રમાણે છે. ૧૫૫૮-૯-૬૦.

વળી ગુણી અને ગુણો ભિન્ન માનવાથી ગુણના પ્રત્યક્ષથી ગુણી પ્રત્યક્ષ થાઓ અથવા ન થાઓ, એ વિવાદ સૂકી હતી, તો પણ જ્ઞાનાદિ ગુણોથી ભિન્ન એવો ગુણી આત્મા છે, એમ માનવા છતાં પણ આત્મા સિદ્ધ થાય તે જણાવવા કહે છે.

અહ મન્નસિ અત્થિ ગુણી ન ઉ દેહત્થંતરં તઓ કિંતુ ।
 દેહે નાણાદગુણા સો ચિય તેમિં ગુણી જુત્તો ॥ ૧૫૬૧ ॥
 નાણાદઓ ન દેહસ્સ મુત્તિમત્તાદઓ ઘડસ્સેવ ।
 તમ્હા નાણાદગુણા જસ્સ સ દેહાહિઓ જીવો ॥ ૧૫૬૨ ॥
 ઇય તુહ દેસેણાયં પચ્ચક્ખો સવ્વહા મહં જીવો ।
 અવિહયનાણત્તણઓ તુહ વિણ્ણાણં વ પઢિવજ્જ ॥ ૧૫૬૩ ॥
 एवं ચિય પરદેહેઽણુમાણઓ મેઘ્હ જીવમત્થિત્તિ ।
 અણુવિત્તિ-નિવિત્તીઓ વિન્નાણમયં સરૂવે વ ॥ ૧૫૬૪ ॥

તું એમ માનીશ કે ગુણી છે, પણ તે ગુણી શરીર શિવાય બીજો નથી, શરીર-
 માંજ જ્ઞાનાદિ ગુણો છે, તેથી તે જ્ઞાનાદિ ગુણવાન ગુણી શરીર છે, એમ કહેવું તે અયો-
 ગ્ય છે. (આ માન્યતા ઠીક નથી, કેમકે) ઘટની પેઠે શરીર મૂર્તિમાન હોવાથી તેના
 જ્ઞાનાદિ ગુણો નથી, માટે જ્ઞાનાદિ ગુણો જેના છે, તે શરીરથી અતિરિક્ત-લિપ્ત આત્મા
 છે. એ પ્રમાણે તને આત્મા દેશથી પ્રત્યક્ષ છે, અને મને અપ્રતિહત જ્ઞાનથી તારા
 સંશય જ્ઞાનની પેઠે સર્વથી તે આત્મા પ્રત્યક્ષ છે, માટે આત્મા છે, એમ અંગીકાર કર.
 ૧૫૬૧-૧૫૬૨-૧૫૬૩.

હે ગૌતમ ! તું એમ કહીશ, કે જ્ઞાનાદિગુણોવાળો ગુણી છે, એ સંબંધમાં મારે
 વિવાદ નથી, પરંતુ શરીરથી લિપ્ત હોય એવો ગુણી કોઈ આત્મા પદાર્થ નથી, કે જેમાં એ
 જ્ઞાનાદિ ગુણો હોય, મારું તો એમ માનવું છે કે જેમ રૂપાદિ ગુણોવાળો ગુણી ઘટ છે,
 તેમ જ્ઞાનાદિ ગુણોવાળો ગુણી પણ દેહજ છે. કારણ કે જ્ઞાનાદિ ગુણો, ગૌરતા-કૃશતા-સ્થૂ-
 લતા આદિની પેઠે શરીરમાંજ જણાય છે, માટે તે જ્ઞાનાદિ તે શરીરનાજ ગુણો છે.

તારી એ માન્યતા અયોગ્ય છે, કેમકે ઘટની પેઠે શરીર મૂર્તિમાન અને ચક્ષુ-
 બ્રાહ્મ હોવાથી અમૂર્ત એવા જ્ઞાનાદિ ગુણો તે શરીર સંબંધી નથી હોતા. અને દ્રવ્ય વિના
 ગુણો નથી રહેતા, તેથી જે જ્ઞાનાદિ ગુણોના જેવો અમૂર્ત અને અચાક્ષુષ છે, તેજ શરી-
 રથી અતિરિક્ત એવો ગુણી-આત્મા જણવો.

જ્ઞાનાદિ ગુણો શરીરના નથી, એ કથન પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ જણાય છે, કેમકે એ ગુણો
 શરીરમાંજ પ્રત્યક્ષ જણાય છે. તે કહેવું પણ અયુક્ત છે. આપું વચન અનુમાનથી બા-
 ધિત છે. કારણ કે ઇન્દ્રિયોથી અતિરિક્ત જ્ઞાતા-જ્ઞાનનાર, ઇન્દ્રિયોનો ઉપરમ થયા છતાં પણ
 ઇન્દ્રિયોવડે જાણેલા પદાર્થનું સ્મરણ કરે છે. “ જે જેનો ઉપરમ થતાં પણ તેથી જાણેલ
 અર્થનું સ્મરણ કરે છે, તે તેનાથી લિપ્ત હોય છે, જેમ પાંચ બારીઓથી જાણેલ
 અર્થનું બારીઓ બંધ કર્યા છતાં પણ તેનાથી લિપ્ત એવો દેવદત્ત સ્મરણ કરે છે, તેમ
 અહીં પણ જાણવું. આ સંબંધી વધુ વિસ્તાર આગળ વાયુભૂતના પ્રશ્નમાં કરીશું એટલે
 અહીં વધુ નથી કહેતા.

એ રીતે સ્વશરીરમાં તને પણ દેશથી આત્મા પ્રત્યક્ષ છે, છદ્મસ્થને સર્વ વસ્તુ
 દેશથીજ જણાય છે. સર્વ પદાર્થ સ્વ અને પરપર્યાયથી અનન્ત પર્યાયવાળા છે. અને
 છદ્મસ્થ પ્રત્યક્ષપણે સાક્ષાત્ તે વસ્તુના અમુક ભાગનેજ જાણી શકે છે. વળી પ્રત્યક્ષથી

વાય છે. સર્વથા પ્રકારે તો કેવળીનેજ સર્વ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ છે. એટલે મને અપ્રતિહત જ્ઞાન હોવાથી આત્મા સર્વથા પ્રકારે પ્રત્યક્ષ છે, જેમ તારૂં સંશયજ્ઞાન અતીન્દ્રિય છતાં પણ મને પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તેમ આત્મા પણ જણાય છે. માટે આત્મા છે, એમ અંગીકાર કર.

એ પ્રમાણે જેમ સ્વશરીરમાં આત્મા છે, તેમ પરશરીરમાં પણ આત્મા છે, એમ અનુમાનથી માન, જેમ પોતાનું શરીર આત્માવાળું હોવાથી તેની ઇષ્ટાનિષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ દેખાય છે, તેમ પરશરીરની અંદર પણ ઇષ્ટાનિષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ દેખાય છે, માટે તે આત્માવાળું છે. જે આત્મા વિનાનું છે, તેને ઘટની પેઠે ઇષ્ટા-નિષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ નથી. આ અનુમાનથી પરશરીરમાં પણ આત્મા છે, એમ માન. ૧૫૬૧ થી ૧૫૬૪

અનુમાનપ્રમાણથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થઈ શકે છે એમ જણાવે છે.

જં ચ ન લિંગેહિં સમં મન્નસિ લિંગી જઓ પુરા ગહિઓ ।

સંગં સસેણ વ સમં ન લિંગઓ તોડણુમેઓ સો ॥ ૧૫૬૫ ॥

સોડણેગંતો જમ્હા લિંગેહિં સમં ન દિદ્ધપુવ્વોડવિ ।

ગહલિંગદરિસણાઓ ગહોડણુમેઓ સરીરમ્મિ ॥ ૧૫૬૬ ॥

દેહસ્સડત્થિ વિહાયા પડનિયયાગારઓ ઘડસ્સેવ ।

અવ્વખાણં ચ કરણઓ દંઢાઈણં કુલાલો વ ॥ ૧૫૬૭ ॥

અત્થિદિય-વિસયાણં આયાણાદેયભાવઓડવસ્સં ।

કમ્માર ઇવાદાયા લોણ સંઢાસ-લોહાણં ॥ ૧૫૬૮ ॥

મોત્તા દેહાઈણં મોજ્જત્તણઓ નરો વ્વ મત્તસ્સ ।

સંઘાયાઈત્તણઓ અત્થિ ય અત્થી ઘરસ્સેવ ॥ ૧૫૬૯ ॥

તું એમ માને છે કે લિંગ સાથે લિંગી પૂર્વે કોઈએ ગ્રહણ નથી કરેલ, તેથી સસલાના શીંગડાની પેઠે લિંગથી તે આત્મા અનુમેય નથી. (તારૂં એ કથન અયોગ્ય છે, કેમકે) તે હેતુ અનેકાન્તિક દોષવાળો છે. કારણ કે લિંગ સાથે પૂર્વે નહિ જોયેલ એવી પણ પિશાચગૃહીતતા તેના લિંગો જોવાથી, શરીરમાં કોઈ પિશાચાદિ છે, એમ અનુમાનથી જ્ઞાત થાય છે. વળી શરીર ઘટની પેઠે પ્રતિનિયત આકારવાળું હોવાથી, તેનો કર્તા કોઈ છે, તથા ઇન્દ્રિયો દંડાદિની પેઠે કરણભૂત હોવાથી કુંભારની પેઠે તેનો કોઈ અધિષ્ઠાતા છે, વળી લોકમાં સાંડસા અને લોખંડની પેઠે ઇન્દ્રિય અને વિષયોના આદાન-આદેયભાવ હોવાથી, હુહારની પેઠે ત્યાં કોઈ આદાતા (ગ્રહણ કરનાર) હોવો જોઈએ. તથા શરીરાદિક આહારાદિની પેઠે ભોજ્ય હોવાથી મનુષ્યની પેઠે તેનો કોઈ ભોક્તા હોવો જોઈએ. અને ઘટની પેઠે શરીર સંઘાતાદિરૂપ હોવાથી તેનો કોઈ સ્વામી પણ હોવો જોઈએ. ૧૫૬૫ થી ૧૫૬૯.

હું ગૌતમ ! તું એમ માને છે કે લિંગથી લિંગી-આત્મા અનુમેય નથી. કેમકે સસલાના શીંગડાની પેઠે કોઈએ પણ પૂર્વે કોઈપણ લિંગથી લિંગી આત્માને જાણેલ નથી. એટલે લિંગ-લિંગીનો પૂર્વ સંબંધ ગ્રહણ ન થવાથી લિંગવડે આત્મા અનુમેય નથી. તારી આ માન્યતામાં હેતુ અનેકાન્તિક છે, કેમકે ભૂત વળગેલાના લિંગની સાથે લિંગી ભૂતાદિ પૂર્વે નહિ જોવા છતાં પણ અકારણ હાર્ય-ગાયન-રૂદન-હાથ-પગ-ભુકુટી આદિના વિકારરૂપ લિંગ દર્શનથી શરીરમાં ભૂતઆદિ છે, એમ અનુમાન કરાય છે. ને તે બાળકોને પણ પ્રતીત છે.

વળી શરીર આદિમાન અને પ્રતિનિયત આકારવાળું હોવાથી, ઘટની પેઠે તેનો કોઈ કર્તા છે, જેનો કોઈ કર્તા નથી, તે આકાશની પેઠે આદિમાન અને પ્રતિનિયત આકારવાળું હોતું નથી. અહીં શરીરનો જે કર્તા છે, તે આત્મા છે. ‘પ્રતિનિયત આકાર મેરૂ આદિનો છે, પણ તેનો કોઈ કર્તા નથી. માટે ઉપરોક્ત હેતુ અનેકાન્તિક છે, એમ ન કહેવું; કારણ કે તે સાથે આદિમાન વિશેષણ પણ જોડવું. એટલે એ દોષ નહિ આવે. તથા જેમ ચક્ર-ચીવર-માટી-સૂત્ર-દંડ વિગેરે કરણોનો આધિષ્ઠાતા-સ્વામી કુંભાર છે, તેમ ધન્દિયો પણ કરણભૂત હોવાથી તેનો કોઈ સ્વામી છે, ને જે સ્વામિથી રહિત છે, તે આકાશની પેઠે કરણ નથી, અહીં કરણભૂત ધન્દિયોનો જે સ્વામી છે, તે આત્મા છે. તથા જેમ લોકમાં સાણસો અને લોખંડનો ગ્રહણ કરનાર લુહાર છે, તેમ જ્યાં જ્યાં આદાન-આદેયભાવ છે, ત્યાં ત્યાં તેનો ગ્રહણ કરનાર અવશ્ય હોવો જોઈએ. અહીં ધન્દિય અને વિષયોનો આદાનઆદેય ભાવ છે, તેથી તેનો આદાતા-ગ્રહણ કરનાર કોઈપણ છે, અને તે જે છે, તે આત્મા છે. આથી વિપરીત જ્યાં આદાતા-ગ્રહણ કરનાર નથી, ત્યાં આકાશની પેઠે આદાનઆદેય ભાવ પણ નથી. વળી ભોજન-વસ્ત્ર વિગેરે ભોજ્ય હોવાથી તેનો ભોક્તા પુરૂષ છે, તેમ શરીર પણ ભોજ્ય હોવાથી તેનો કોઈ ભોક્તા છે. જેનો કોઈ ભોક્તા નથી, તે ગધેડાના શીંગડાની પેઠે ભોજ્ય પણ નથી. અહીં શરીરાદિ ભોજ્ય છે, માટે તેનો ભોક્તા આત્મા છે. તથા શરીર વિગેરે સંઘાતરૂપ-મૂર્તિમાન-ધન્દિયવાળું અને ચક્ષુગ્રાહ્ય હોવાથી, જેમ સંઘાતરૂપાદિવાળા ધર વિગેરેનો સ્વામી છે, તેમ તેના શરીરનો પણ સ્વામી છે. જે સ્વામિ વિનાતું છે, તે આકાશપુષ્પની પેઠે સંઘાતાદિ સ્વરૂપ પણ હોતું નથી, શરીર વિગેરે સંઘાતાદિ સ્વરૂપ છે, માટે તેનો સ્વામી પણ છે. અને તે આત્મા છે. ૧૫૬૫ થી ૧૫૬૮.

“શરીરનો કોઈ કર્તા છે.” ઇત્યાદિ કથનથી શરીરાદિના કર્તા વિગેરે સિદ્ધ થાય છે, પણ પ્રસ્તુત આત્માની સિદ્ધ નથી થતી, એમ તું કહેતો હોય, તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે,

જો કત્તાઈ સ જીવો સજ્જવિરુદ્ધોત્તિ તે મરૂં હોજ્જા ।

મુત્તાઈપસંગાઓ તં ન સંસારિણો દોસો ॥ ૧૫૭૦ ॥

જે કર્તા વિગેરે છે, તે જીવ છે, મૂર્તિવાદિના પ્રસંગથી આ અનુમાનો સાધ્ય વિરૂદ્ધનાં સાધક થશે, એમ તારી બુદ્ધિ થાય, તો તેમાં-સંસારી જીવને સાધવામાં એ મૂર્તિવાદિ દોષ નથી આવતા. ૧૫૭૦.

હમણાં ઉપર શરીર-ધન્દિય વિગેરેનો કર્તા-અધિષ્ઠાતા-આદાતા-ભોક્તા અને અર્થી પછે કહેલ છે, તે સર્વ જીવ છે, તે શિવાય અન્ય ધન્દિય વિગેરે તેનો કર્તા વિગેરે માનવામાં આવે તો તે શુક્તિ રહિત છે, ‘એ હેતુઓ જે સ્વરૂપ વાળો અમૂર્ત આત્મા સાધ્ય કરવો છે તેની વિરૂદ્ધતા સાધનારા હોવાથી વિરૂદ્ધ હેતુઓ છે; કેમકે ઘટાદિ પદાર્થના કર્તા કુંભારાદિ મૂર્તિમાન-સંઘાત રૂપ-અને અનિત્યતાદિ સ્વભાવવાળા છે, એટલે જીવ પણ એવોજ સિદ્ધ થશે, આથી સાધ્ય વિરૂદ્ધ સાધનાર આ હેતુઓ છે. એમ તારી માન્યતા હોય તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે સંસારી જીવને સિદ્ધ કરતાં આ દોષ નહિ આવે, કેમકે તે આત્મા આઠ કર્મપુદ્ગળના સમૂહ શુક્તિ અને સશરીરી હોવાથી કંથયિત મૂર્તિતાદિ ધર્મવાન છેજ. ૧૫૭૦.

બીજા અનુમાનથી આત્માની સિદ્ધિ કરે છે.

અત્યિ ચ્ચિય તે જીવો સંસયઓ સોમ્મ ! થાણુપુરિસો વ ।

જં સંદિદ્દં ગોયમ ! તં તત્ત્વઽન્નત્થ વડત્થિ ધુવં ॥૧૬૭૧॥

एवं नाम विसाणं खरस्स पत्तं न तं खरे चैव ।

अन्नत્थ तदत्थि च्चिय एवं विवरीयगाहेऽवि ॥ ૧૬૭૨ ॥

હું સૌમ્ય ! ગૌતમ ! સ્થાણુ અને પુરૂષના સંશયની પેઠે તને સંશય હોવાથી આત્મા છે. કેમકે જે સંબંધી સંશય હોય, તે ત્યાં અથવા અન્યત્ર અવશ્ય હોય છે, તું કહીશ કે ‘ જે એમ હોય, તો ગધેડાનાં શીંગડાં પણ હોવાં જોઈએ ? ના એમ નહિ, પરંતુ ગધેડામાં શીંગડાં ન હોય, પણ અન્યત્ર તો તે હોયજ, એજ પ્રમાણે વિપરીત-ગ્રહણમાં પણ સમજવું. ૧૫૭૧ થી ૧૫૭૨.

હું ગૌતમ ! તને જીવ સંબંધી સંશય થયો છે, માટે અવશ્ય જીવ છે. કેમકે જે જે સંબંધી સંશય થાય, તે તે વસ્તુ અવશ્ય હોય છેજ. જેમ સ્થાણુ અને પુરૂષમાં ઊંચાઈ-પહોળાઈ વિગેરે જે સમાનધર્મો છે તેનું પ્રત્યક્ષ થવાથી, અને ગતિ-મસ્તક ખજવાળવું-પક્ષીના માળા-લતાનું ચડવું વિગેરે પુરૂષ તથા સ્થાણુ બન્નેના જુદા જુદા ધર્મો પ્રત્યક્ષ ન થવાથી, માત્ર ઉભયગત ધર્મોનું સ્મરણ થતાં સ્થાણુ અથવા પુરૂષ એ બેમાંના એકનો નિશ્ચય કરવાને ઇચ્છનારાને “ આ શું છે ? ” એવો વિમર્શરૂપ સંશય થાય છે. આવા પ્રકારના સંશયમાં તે સ્થાણુ અથવા પુરૂષાદિ વસ્તુનો અભાવ નથી, કેમકે જે વસ્તુજ ન હોય, તેનો સંશય ક્યાંથી થાય ? નજ થાય. એજ પ્રમાણે આત્મા અને શરીરના સામાન્ય વિશેષ ધર્મ જાણનાર પ્રમાતાને એ ઉભયના સામાન્ય ધર્મ પ્રત્યક્ષ થવાથી અને વિશેષધર્મ પ્રત્યક્ષ ન થવાથી, તે સંબંધી સ્મરણ થતાં બેમાંથી એકનો નિશ્ચય કરવાને ઇચ્છનારાને “ આ આત્મા છે ? કે કેવળ શરીરજ છે ? ” એવો વિમર્શરૂપ સંશય થાય છે. આવો સંશય જો આત્મા અને શરીર એ બે પદાર્થો સ્વતંત્રપણે હોય, તોજ થાય છે. બેમાંથી એકનો પણ અભાવ હોય, તો તે ન થાય, અહીં કદી તું એમ કહીશ કે ‘ અરણ્યાદિમાં સ્થાણુ-પુરૂષનો સંશય થએ, ત્યાં અથવા અન્ય સ્થળે બેમાંથી એક વસ્તુ હોય છે, પણ બન્ને વસ્તુ નથી હોતી, તો પછી વિદ્યમાન વસ્તુમાંજ સંશય થાય, એમ કેમ કહો છો ? ’ તારૂં આ કથન મારે અભિપ્રાય જાણ્યા વિનાનું છે, કારણ કે અમે એવું કંઈ નથી કહેતા, કે તેજ સ્થળે ઉભય વસ્તુ હોવી જોઈએ, અમે તો એમ કહીએ છીએ કે જે સંબંધી સંદેહ થાય, તે વસ્તુ ત્યાં અથવા અન્યસ્થળે અવશ્ય હોય છેજ. (હોવીજ જોઈએ) માટે સંશયના વિષયપણાથી જીવ છેજ.

જો એ પ્રમાણે જે સંબંધી સંશય થાય, તે વસ્તુ અવશ્ય હોવી જોઈએ, એમ કહેતા હો, તો કોઈને ગધેડાના શીંગડા સંબંધી સંશય થાય, જેમકે “ આ ગધેડાનાં શીંગડાં છે કે અન્ય બળદ આદિનાં છે ? ” આથી તો તે ગધેડાનાં શીંગડાં પણ હોવાં જોઈએ, એમ થયું. જો તું એ પ્રમાણે કહેતો હોય, તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે હુમણાંજ ઉપર કહું છું, કે ત્યાં અથવા અન્યત્ર વિદ્યમાન વસ્તુ હોય, તો તેમાં સંશય થાય છે, અવિદ્યમાન વસ્તુમાં નથી થતો. ગધેડાનાં શીંગડાં નથી, એટલે કે ગધેડાને શીંગડાનો અભાવ છે, પણ અન્યત્ર બળદ વિગેરેને તો તે છેજ. માટે કાંઈ દાવ નથી. આજ પ્રમાણે સ્થાણુમાં આ પુરૂષજ છે ? ” ઇત્યાદિ વિપર્યય કોઈ કરે તો પણ આજ ન્યાય-સુક્તિ સમજવી. કેમકે સ્થાણુમાં પુરૂષનો વિપરીત ગ્રહ થાય, તે સ્થાણુથી વિપરીત પુરૂષ વિદ્યમાન હોય તોજ થાય છે. અન્યથા નથી થતો. એ પ્રમાણે તમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે

શરીરને વિષે આત્માનું નાસ્તિત્વ માન્ય છે, પણ આત્માનું સર્વથા નાસ્તિપણું ધરતું નથી.
વળી બીજા પ્રકારે આત્માની સિદ્ધિ કરે છે.

અત્યિ અત્રીવવિવક્ત્રો પદિસેહાઓ વદોઽઘઠસ્સેવ ।

નત્યિ ઘઠોત્તિ ષ જીવત્યિત્તપરો નત્યિસદ્દોઽયં ॥ ૧૫૭૩ ॥

પ્રતિષેધથી (જીવની સિદ્ધિ થાય છે) અધરનો પ્રતિપક્ષી જેમ ઘટ છે તેમ અજીવનો પ્રતિપક્ષી જીવ છે. “ ઘટ નથી ” ઇત્યાદિની પેઠે “ જીવ નથી ” એમાંનો એ “ નથી ” શબ્દ “ જીવ છે ” એમ સિદ્ધ કરે છે. ૧૫૭૩

જીવરૂપ વ્યુત્પત્તિવાળા શુદ્ધપદનો પ્રતિષેધ કરવાવાળો અજીવ છે તેથી તેનો પ્રતિપક્ષવાન છે. કેમકે જ્યાં વ્યુત્પત્તિવાળા શુદ્ધપદનો નિષેધ હોય છે, ત્યાં તેનો પ્રાતપક્ષ હોય છે. જેમ અધર તે ઘટરૂપ પ્રતિપક્ષવાન છે. કેમકે અધર એમ કહેવામાં વ્યુત્પત્તિવાળા શુદ્ધપદનો નિષેધ કર્યો છે, તેથી તેના પ્રતિપક્ષી ઘટનો સદ્ભાવ અવશ્ય હોવો જોઈએ. અને જે પ્રતિપક્ષવાન નથી, ત્યાં વ્યુત્પત્તિવાળા શુદ્ધપદનો નિષેધ પણ નથી. જેમકે અખરવિષાણુ-ડિથ ઇત્યાદિ, અહીં અખરવિષાણુ એટલે ખરવિષાણુરૂપ સમાસવાળા અશુદ્ધપદનો નિષેધ કર્યો છે, તેથી ખર-ગધેડાનું શીંગડું તે ખરવિષાણુ એવી વ્યુત્પત્તિ છતાં પણ ગધેડાનું શીંગડું એવો તેનો પ્રતિપક્ષી કોઈ પદાર્થ નથી. “ અ ડિથ. ” એમાં ડિથ પદ વ્યુત્પત્તિ વિનાનું છે, એટલે સમાસ રહિત છે, તો પણ ડિથરૂપ કોઈ વ્યુત્પત્તિવાળો શુદ્ધ પદાર્થ તેનો પ્રતિપક્ષી હોવોજ જોઈએ એમ નથી. આજ પ્રમાણે “ અહીં ઘટ નથી ” એવો શબ્દ પ્રધોગ અન્યત્ર ઘટના સદ્ભાવ વિના થતો નથી. કેમકે જેનો નિષેધ કરાય છે, તે પદાર્થ ઘટની પેઠે અન્ય રથળે હોય છેજ. તે પ્રમાણે અહીં પણ “ આત્મા નથી ” એવો આત્માનો નિષેધ કરનાર શબ્દ કોઈપણ રથાને આત્માના સદ્ભાવ વિના ધર્મ શકે નહિ. કેમકે જે સર્વથા હોયજ નહિ, તેનો ગધેડાના શીંગડાને પાંચભૂત સિવાય છઠ્ઠા ભૂતની પેઠે નિષેધ હોતો નથી. આટલા ઉપરથી જે તું આત્માનો નિષેધ કરે છે, તેથી એ નિષેધજ આત્માનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કરે છે. માટે આત્મા છે, એમ અંગીકાર કર. ૧૫૭૩.

ગાતમ:—ગધેડાના શીંગડા જેવા અવિદ્યમાન પદાર્થનો પણ નિષેધ તો જણાય છે, તો તમે કહેલો નિષેધનો હેતુ અનેકાન્તિક દોષ યુક્ત છે?

ભગવન્ત:—ના દોષવાળો નથી, કેમકે—

અસઓ નત્યિ નિસેહો સંજોગાઈપદિસેહઓ સિદ્ધં ।

સંજોગાઈચરકંપિ સિદ્ધમત્યંતરે નિયયં ॥ ૧૫૭૪ ॥

અવિદ્યમાન પદાર્થનો નિષેધ સંભવતોજ નથી, (કેમકે) સંયોગાદિના પ્રતિષેધથી તે સિદ્ધ થાય છે, સંયોગાદિવાર પણ અર્થાન્તરમાં અવશ્ય સિદ્ધ હોય છે. ૧૫૭૪.

જે કોઈ પદાર્થનો નિષેધ કરાય છે, તે પદાર્થ અન્ય રથળે તો વિદ્યમાન હોય છે જ, પરંતુ તેના અમુક રથળે સંયોગ-સમવાય-સામાન્ય કે વિશેષ, એ ચારનો નિષેધ કરાય છે, સર્વથા તેનો અભાવ નથી કહેવાતો. જેમકે—“ દેવદત્ત ઘરમાં નથી ” આ વચનમાં ઘર અને દેવદત્ત વિદ્યમાન છે, તેના સંયોગ માત્રનો નિષેધ કરાય છે, સર્વથા એમનો અભાવ નથી કહ્યો. “ ગધેડાનાં શીંગડાં નથી. ” આ વાક્યમાં ગધેડો અને શીંગડાં વિદ્યમાન છે, માત્ર તે બેનો સમવાય નિષેધો છે. “ બીજો ચન્દ્ર નથી. ” આમાં એક ચન્દ્ર વિદ્યમાન છે, પણ

બીજો નથી, એટલે ચંદ્રના સામાન્યનો નિષેધ કર્યો છે, સર્વથા ચંદ્રનો અભાવ નથી કહ્યો. “ ઘટ જેવડાં મોતી નથી. ” અહીં મોતીઓના ઘટપ્રમાણતારૂપ વિશેષનો નિષેધ કર્યો છે, પણ સર્વથા મોતીનો અભાવ નથી કહ્યો. આજ પ્રમાણે “ આત્મા નથી. ” એ વચનથી વિદ્યમાન આત્માનો કોઈ સ્થળે કોઈની સાથે સંયોગ માત્ર નથી, એમ તારે માનવું જોઈએ, જેમકે શરીર આત્મા નથી. પરંતુ આત્માનો સર્વથા અભાવ ન માનવો જોઈએ.

ગૌતમ:-જો એ પ્રમાણે જેનો નિષેધ કરાય, તે વસ્તુ હોય છેજ એમ કહેતા હો તો મારે વિષે ત્રણ લોકનું સ્વામિપણું છે, તમે વીગેરે એ નિષેધ કરાયલું છે મારે, અને સમવાય આદિ ચાર પ્રતિષેધનો પાંચમો પ્રતિષેધ પ્રકાર પણ છે, તમારા વડે નિષેધ કરાયેલો છે મારે, એમ માનવું જોઈએ, કારણકે તમેજ કહો છો કે જેનો નિષેધ કરાય છે, તે વસ્તુ હોય છેજ.

ભગવન્ત:-ગૌતમ ! તારી એ માન્યતા અયોગ્ય છે; કેમકે જેમ મોતીઓના ઘટ-પ્રમાણ રૂપ વિશેષનો નિષેધ કરાય છે, તેમ ત્રિલોકની ઈશ્વરતા રૂપ વિશેષ માત્રનોજ તારામાં નિષેધ કરાય છે, સર્વથા ઈશ્વરતા નિષેધાતી નથી, કેમકે સ્વશિષ્યાદિની ઈશ્વરતા તો તારામાં વિદ્યમાન છે. વળી પ્રતિષેધની સંખ્યામાં પણ પાંચમી સંખ્યાનો નિષેધ છે, સર્વથા પ્રતિષેધનો અભાવ નથી, કેમકે ચાર સંખ્યા વિશિષ્ટ પ્રતિષેધ તો છેજ.

ગૌતમ:-તમે જે કહો છો, તે સંબંધ વિનાનું જણાય છે; કેમકે મારામાં ત્રિલોકનું સ્વામિત્વ નથી, તેનોજ નિષેધ થાય છે, અને પાંચ સંખ્યા વિશિષ્ટ સંબંધનો પ્રતિષેધ, જે અવિદ્યમાન છે, તેનોજ નિષેધ કરાય છે, વળી સંયોગ-સમવાય-સામાન્ય-અને વિશેષ તે શુદ્ધ દેવદત્ત અને ખરવિશાણાદિમાં અવિદ્યમાન છે, તેનોજ નિષેધ કરાય છે. આથી “ જેનો નિષેધ કરાય, તે વસ્તુ છેજ ” એમ કહેવું તે કેવળ સંબંધ વિનાનુંજ છે.

ભગવન્ત:-મહાનુભાવ ! એમ નહિ. શુદ્ધ આદિમાંજ દેવદત્તાદિના સંયોગ વિગેરેનો નિષેધ છે, અન્યત્ર નિષેધ નથી. એટલેકે ધરની સાથે દેવદત્તનો સંયોગ નથી, અન્યત્ર ક્ષેત્ર-દુકાન-ગામ આદિની સાથે છે, એવીજ રીતે ધરનો સંયોગ પણ દેવદત્તની સાથે નથી, બીજા ખાટલા-ગોદડા વિગેરેની સાથે છે. એજ પ્રમાણે શીંગડાનો સમવાય ગધેડામાં નથી, બળદ-ગાય આદિમાં તો છે, બીજા ચંદ્રના અભાવથી, ચંદ્રમાં સામાન્ય નથી, પણ બીજા ઘટ-પટ-ગાય આદિમાં તો છે. ઘટ જેવડું પ્રમાણ મોતીઓમાં નથી, અન્યત્ર કહોળા વિગેરેમાં તો છેજ. ત્રિલોકનું સ્વામિત્વ તારામાં નથી, પણ અન્યત્ર તીર્થકરાદિમાં તો છેજ. પાંચ સંખ્યા પ્રતિષેધમાં નથી, પણ અન્યત્ર અનુત્તર વિમાનાદિમાંતો છેજ. આ અપેક્ષાએજ અમે કહીએ છીએ કે “ જેનો નિષેધ કરાય છે, તે વસ્તુ સામાન્યથી છેજ. ” પણ એમ નથી કહેતા કે “ જેનો જ્યાં નિષેધ કરાય, તે વસ્તુ ત્યાંજ હોવી જોઈએ. ” કે જેથી તે કહેલો દોષ આવે.

‘ હું પણ શરીરમાંજ આત્માનો નિષેધ કરું છું, અન્યત્ર નિષેધ નથી કરતો, ’ એમ કહેતા હોય, તો તે યોગ્ય છે, કેમકે અમે જે જીવની સિદ્ધિ મારે આટલો યત્ન કરીએ છીએ, તે તેથી સિદ્ધ થયો, તો પછી તેની સિદ્ધિ મારે બીજી શક્તિ નકામી છે, કેમકે શરીર આશ્રયથીજ આત્મા સિદ્ધ થાય છે, શરીર વિના આત્મા અન્ય સ્થળે હોતો નથી, શરીરમાંજ આત્મા છે, એમ લક્ષણથી જણાય છે. આથી એમ ન કહેવું; કે શરીર એજ આત્મા છે. કેમકે એમ માનવાથી “ જીવે છે, મરી ગયો-મૂર્છા પામ્યો. ” એ વિગેરે વ્યવહારની વ્યવસ્થા નહિ બને. એ સંબંધી આગળ વિશેષથી કહેવાશે. ૧૫૭૪.

પુનઃ પ્રકારાન્તરે આત્માની સિદ્ધિ કહે છે.

જીવોત્તિ સત્યયમિણં સુદ્ધત્તણઓ ઘઢાભિહાણં વ ।

જેનત્યેણ સયત્થં સો જીવો, અહ મઈ હોજ્જા ॥ ૧૫૭૫ ॥

અત્યો દેહો ચ્ચિય સે તં નો પજ્જાયવયણમેઆઓ ।

નાનાદ્ગુણો ય જઓ મણિઓ જીવો ન દેહોત્તિ ॥ ૧૫૭૬ ॥

ઘટના નામની પેઠે શુદ્ધપદ હોવાથી, જીવ એ નામ સાર્થક છે, જે અર્થ વડે તે વિદ્યમાનાર્થક છે, તે અર્થ જીવ છે- જીવ એટલે દેહ, એવો અર્થ તું માનતો હોય, તો પર્યાયવચનના ભિન્નપણાથી ભેદ હોવાને લીધે, તે અર્થ સાચો નથી. વળી જીવ જ્ઞાનાદિ ગુણવાળો કહ્યો છે અને દેહ તેવો નથી. ૧૫૭૫ થી ૧૫૭૬.

જેમ ઘટ એ નામ વ્યુત્પત્તિવાળું અને શુદ્ધપદ વાળું હોવાથી સાર્થક છે, તેમ જીવ એ નામ પણ વ્યુત્પત્તિવાળું અને શુદ્ધપદવાળું હોવાથી સાર્થક છે. તેથી વિપરીત જે નામ અરવિષાણાદિની પેઠે વ્યુત્પત્તિવાળું અને શુદ્ધપદ વાળું નથી હોતું તે નામ સાર્થક પણ નથી હોતું. જે નામ ડિથાદિની પેઠે શુદ્ધ પદ વાળું હોય, પણ વ્યુત્પત્તિ-વાળું ન હોય, તે નામ પણ સાર્થક નથી હોતું. તેમજ જે નામ સમાસયુક્ત વ્યુત્પત્તિવાળું હોય, પણ શુદ્ધપદવાળું ન હોય, તે નામ પણ અરવિષાણાદિની પેઠે સાર્થક નથી હોતું. આ કારણથી વ્યુત્પત્તિયુક્ત શુદ્ધપદવાળું જે નામ હોય છે, તે સાર્થકજ હોય છે એમ સમજવું.

અહીં કહી તું એમ માને, કે ‘ જીવ એટલે શરીર સમજવું’, પણ શરીર સિવાય અન્ય અર્થ એ જીવ પદનો નથી, કેમકે શરીરજ સર્વવ્યાપાર કરતું જણાય છે, જેમકે શરીરથી કોઇ કોઇને મારે છે ત્યારે કહેવાય છે કે આ જીવ આ જીવને મારે છે. આ કારણથી જીવ એટલે શરીર એમ કહેવુંજ યોગ્ય છે. તારી એ માન્યતા અયોગ્ય છે, કારણકે શરીર અને જીવનો પર્યાય વચનથી ભેદ છે, જ્યાં જ્યાં પર્યાય વચનથી ભેદ છે, ત્યાં ત્યાં ઘટ અને આકાશની પેઠે ભુદાઈ છે, જેમકે-ઘટ-કુટ-કુંભ-કળશ વિગેરે ઘટના પર્યાય છે, અને આકાશ-વ્યોમ-અન્તરિક્ષ-નભસ વિગેરે આકાશના પર્યાય છે. અહીં પ્રસ્તુતમાં પણ જીવ-જન્તુ-અસુમાન-પ્રાણી સત્ત્વ-ભૂત-આત્મા વિગેરે જીવના પર્યાય છે, અને શરીર-વપુ-કાય-દેહ-કલેવર વિગેરે શરીરના પર્યાય છે, આ પ્રમાણે પર્યાયવચનમાં ભેદ છતાં પણ, જે વસ્તુને એકજ માનવામાં આવે; તો સર્વત્ર એકતાનો પ્રસંગ આવે ને તે બાધક થાય. વળી શરીરજ સર્વ વ્યાપાર કરતું જણાય છે, એમ કહ્યું, તેમાંતો શરીરના સાહચર્યથી ઊભું રહેવું વિગેરે કાર્ય થતાં હોવાથી શરીરમાં જીવનો ઉપચાર કરાય છે. અને એવું પણ કહેવાય છે કે “ તેમાંથી જીવ ગયો, હવે આ શરીર બાળી નાંખો. ” તથા આત્મા જ્ઞાનાદિ ગુણવાળો છે, અને દેહ જડ છે, તો પછી શરીર એજ જીવ કેમ કહી શકાય ? આજ અંથમાં પૂર્વે કહ્યું છે, કે શરીર ઘટની પેઠે ભૂતિમાન હોવાથી જ્ઞાનાદિ ગુણવાળું નથી. તથા શરીર અને ઇન્દ્રિયથી આત્મા ભિન્ન છે, કેમકે ઇન્દ્રિયથી બાહ્ય અર્થતું બારીમાં રહેલા પુરૂષની પેઠે તેને સ્મરણ થાય છે. ૧૫૭૫ થી ૧૫૭૬.

એ પ્રમાણે અનેક શુક્તિથી સમજાવ્યા છતાં ઇન્દ્રભૂતિ હજી બોધ ન પામ્યા, એટલે કંઈકાસાગર ભગવન્ત પુનઃ કહે છે કે.

જીવોડત્થિ વઓ સચ્ચં મવ્વયણાઓડવસેસવયણં વ ।

સવ્વજ્ઞ વણયઓ વા અણુમયસવ્વણ્ણવયણં વ ॥ ૧૫૭૭ ॥

મય-રાગ-દોસ-મોહામાવાઓ સચ્ચમણફાઈ ચ ।

સવ્વં ચિય મે વચણં જાઈયમજ્જત્યવચણં વ ॥ ૧૫૭૮ ॥

કહ સવ્વણ્ણુત્તિ મઈ જેણઃહં સવ્વસંસયચ્છેઈ ।

પુચ્છસુ વ જં ન જાણસિ જેણ વ તે પચ્ચઓ હોજ્જા ॥ ૧૫૭૯ ॥

તારા સંશયાદિ સર્વ વચનોની પેઠે “ જીવ છે ” એ કથન મારું વચન હોવાથી સત્ય છે. (જે વચન ખોટી સાક્ષીની પેઠે સત્ય નથી, તે મારું વચન નથી.) અથવા “ જીવ છે ” એ કથન સર્વજ્ઞનું વચન હોવાથી, તને ઈષ્ટ એવા સર્વજ્ઞના વચનની પેઠે સત્ય છે. વળી મારા સર્વ વચનો હું ભય-રાગ-દ્વેષ-ને મોહ (અજ્ઞાન) રહિત હોવાથી દોષ રહિત અને સત્ય છે, જે ભયાદિ રહિત છે, તેનું વચન માર્ગ જાણનાર મધ્યસ્થ પુરુષની પેઠે સત્ય છે. હું પણ ભયાદિ રહિત છું, તેથી મારાં સર્વ વચન સત્ય અને દોષ રહિત છે. કદી ‘ તમે સર્વજ્ઞ છો, તથા ભયાદિને અભાવ છે એમ કેમ મનાય ’ એવી તને શંકા હોય, તો તે અયુક્ત છે, કેમકે હું સર્વસંશયનો છેદનાર છું અને સર્વસંશયનો છેદનાર તેજ સર્વજ્ઞ કહેવાય છે. અને તે બાબતમાં જે તું સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ એમ ત્રણ લોકમાં રહેલી વસ્તુ ન જાણતો હોય, તે મને પૂછ, કે જેથી તારા સર્વ સંશયોનો હું છેદ કરું અને તેથી તને મારે વિષે સર્વજ્ઞપણાનો પ્રત્યય થાય. ૧૫૭૯.

હવે ઉપસંહાર કરતા લગવન્ત કહે છે કે.

एवमुत्रओगलिङ्गं गोयम ! सव्वप्पमाणसंसिद्धं ।

संसारी यर-थावर-तसाइमेयं मुणे जीवं ॥ १५८० ॥

હું ગૌતમ ! એ પ્રમાણે ઉપયોગ લિંગવાળો આત્મા સર્વ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે, તેના સંસારી અને મોક્ષ પામેલા તેમજ ત્રસ અને સ્થાવર, આદિ શબ્દ થકી સૂક્ષ્મ બાહર પર્યાયો અપર્યાયો આદિ ભેદો જાણવા. ૧૫૮૦.

એવી રીતે આત્માની સિદ્ધિ કર્યા પછી આ સંબંધમાં વેદાન્તવાદી એમ કહે છે કે આત્માના ઘણા પ્રકાર હોઈ શકે નહિ, કેમકે આત્મા સર્વત્ર એકજ છે. તેઓ કહે છે કે- “ એકજ ભૂતાત્મા દરેક ભૂતમાં રહેલો છે, તે એક છતાં પણ પાણીમાં ચન્દ્રની પેઠે અનેક પ્રકારે જણાય છે; જેમ તામરના દોષવાળો મનુષ્ય વિશુદ્ધ આકાશને લિજ લિજ માત્રાઓ વડે સંકીર્ણ માને છે, તેમ આ નિર્મળ-નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ મલિનતા પામ્યું હોય તેમ અવિદ્યા વડે ભેદ રૂપે જણાય છે, જેનાં મૂળ ઊંચે છે, શાખા નીચે છે અને છંદો જેનાં પાંદડાં છે, એવો જે આત્મા તેને વેદ જાણનાર અવ્યય અધ્યત્મ કહે છે. તથા “ પુરુષ ધર્મેષુ મિ સર્વ, યદ્ મૂતં યદ્ બાહ્યં, ઉતામૃતત્વસ્યેશાનઃ, યદ્ભેનાતિરોહતિ, યદ્ભજતિ, યદ્ ભેજતિ, યદ્ દૂરે, યદ્ અન્તિકે, યદ્ અન્તરસ્ય સર્વસ્ય, યત્ સર્વસ્ય વાચ્યતઃ “ એટલે આ ચેતન અચેતન વાળું જે દેખાય છે તે સર્વ પુરુષ-આત્માજ છે. જે થઈ ગયું, જે થશે, જે મોક્ષનો સ્વામી છે, જે આહાર વડે વૃદ્ધિ પામે છે, જે કંપે છે જે ચાલે છે એવા અધ્યાદિ, જે પર્વતાદિ સ્થિર તે, જે મેઘ વિગેરે દ્રવ છે, જે નજીકમાં છે, જે સર્વ ચેતન અચેતનની અંદર અને બહાર છે, તે સર્વ પુરુષજ-આત્માજ છે. ઈત્યાદિ પ્રકારે તેઓ આત્મા સર્વત્ર એકજ છે, એમ માને છે, પણ તે અયોગ્ય છે, તે માટે કહે છે કે.

જઈ પુણ સો ઇગો ચિય હવેજ્જ વોમં વ સવ્વપિંદેસુ ।
 ગોયમ ! તદેગલિંગં પિંદેસુ તહા ન જીવોડયં ॥ ૧૫૮૧ ॥
 નાણા જીવા કુંભાદયો વ્વ ધુવિ લક્ખણાદમેયાઓ ।
 સુહ-દુક્ખ-બંધ-મોક્ખાભાવો ય જઓ તદેગત્તે ॥ ૧૫૮૨ ॥
 જેણોવઓગલિંગો જીવો મિત્તો ય સો પડસરીરં ।
 ઉવઓગો ઉકરિસા-વગરિસઓ તેણ તેડ્ડણંતા ॥ ૧૫૮૩ ॥

જે એ પ્રમાણે નર-નારક આદિના સર્વ શરીરોમાં, આકાશની પેઠે, એકજ આત્મા હોય, (પણ સંસારી ને ભોક્ષ ઇત્યાદિ લિજ્જ લિજ્જ ન હોય.) તે હે ગૌતમ ! જેમ એ આકાશ સર્વપિંડોમાં-સર્વ સ્થળે લિજ્જતા રહિત એકલિંગ વાળું છે, તેમ આ જીવ પણ દરેક પિંડમાં એકલિંગવાળો જણાવે. (પણ તેમ નથી; કારણકે દરેક પિંડમાં-શરીરમાં તે લિજ્જ છે, લક્ષણના ભેદથી લક્ષ્યનો પણ ભેદ હોય છે.) વળી જગતમાંના જુદા જુદા સર્વ જીવો, ઘટાદિની પેઠે, લક્ષણ આદિના ભેદથી લિજ્જ લિજ્જ છે, (જે લિજ્જ લિજ્જ નથી; તેના આકાશની પેઠે લક્ષણ ભેદ પણ નથી.) અને જે આત્મા સર્વત્ર એકજ માનવામાં આવે; તે સુખ-દુઃખ-બંધ-અને ભોક્ષનો અભાવ થાય. માટે ઉપયોગ લક્ષણવાળો આત્મા છે, ને તે આત્મા દરેક શરીરમાં લિજ્જ લિજ્જ છે, કેમકે દરેક શરીરમાં ઉપયોગની ન્યૂનાધિકતાથી અનન્તા ભેદ થાય છે, તેથી જીવો પણ અનન્તા છે. ૧૫૮૧-૧૫૮૨-૧૫૮૩.

ઇગત્તે સવ્વગયત્તઓ ન સોક્કવાદઓ નમસ્સેવ ।
 કત્તા મોત્તા મંતા ન ય સંસારી જહાડ્ડગાસં ॥ ૧૫૮૪ ॥
 ઇગત્તે નત્થિ સુહી બહુવઘાઉત્તિ દેસનિરુત્તવ્વ ।
 બહુતરબદ્ધત્તણઓ ન ય મુક્કો દેસમુક્કો વ્વ ॥ ૧૫૮૫ ॥

આત્માને એક અને સર્વગત માનવાથી તેને આકાશની પેઠે ભોક્ષ વિગેરે ઘટશે નહિ. વળી આકાશની પેઠે આત્મા કર્તા-ભોક્તા-મંતા અને સંસારી નહિ કહી શકાય, આત્માને એકજ માનવાથી આખા શરીરે રોગી અને અલ્પ ભાગમાં નીરોગી મનુષ્યની પેઠે સુખી નહીં ગણાય, તેમજ ઘણા ભાગમાં સર્વથા બંધાએલ અને અલ્પ ભાગમાં છુટા એવા મનુષ્યની પેઠે કોઈ મુક્ત નહીં કહેવાય. અને તેમ થવાથી સુખાદિકની અસિદ્ધિ થાય માટે જીવોનું અનેકપણું છે. ૧૫૮૪-૧૫૮૫.

આત્મા એકજ અને સર્વવ્યાપિ છે, એમ માનવામાં આવે તે આકાશની પેઠે આત્માને સુખ-દુઃખ-બંધ-ભોક્ષ વિગેરે સંભવશે નહિ. કેમકે જ્યાં મુખ દુઃખ વિગેરે હોય છે ત્યાં દેવદત્તની પેઠે સર્વગત-સર્વવ્યાપિપણું હોતું નથી. વળી એ રીતે આત્માને એકજ માનવાથી આત્માને કર્તા-ભોક્તા-મંતા-સંસારી વિગેરે વિશેષણ વાળો પણ નહીં કહી શકાય. કેમકે જે એક છે, તે આકાશની પેઠે કર્તા-ભોક્તાદિ નથી. તથા નારકી તિર્યચ વિગેરે અનન્તા જીવો અનેક પ્રકારના શારીરિક અને માનસિક દુઃખથી પીડિત છે, અને તેનો અનન્તમો ભાગ જ માત્ર સુખી છે, એજ રીતે અનન્તા જીવો બંધાએલા છે, અને તેનો અનન્તમો ભાગજ મુક્ત છે. આથી એ સર્વને એકજ માનવાથી કોઈ પણ જીવ સુખી

નહી કહેવાય, કારણકે જેમ આખે શરીરે રોગી અને અંગુલી આદિ એક ભાગમાં નીરોગી મનુષ્ય રોગીજ કહેવાય છે, તેમ આત્મા પણ ઘણા ભાગે દુઃખ યુક્ત અને અદૃષ્ય ભાગે સુખવાળો હોવાથી દુઃખીજ કહેવાશે. તેજ પ્રમાણે કોઈ જીવ યુક્ત પણ નહિ કહેવાય, કેમકે ઘણા ભાગમાં બંધાએલ અને થોડાજ ભાગમાં યુક્ત હોય છે. આ પ્રમાણે આત્માની એકતામાં તેને સુખ દુઃખને બંધ મોક્ષ ઘટશે નહિ, જે કારણથી એકપણામાં સુખાદિકની અનુપપત્તિ છે. તે હેતુથી જીવોનું અનેકપણું સિદ્ધ થાય છે. ૧૫૮૪-૧૫૮૫.

जीवो तणुमेत्तयो जह कुंभो तग्गुणोवलंभाओ ।

अहवाऽणुवलंभाओ भिन्नम्मि घडे घडस्सेव ॥ १५८६ ॥

तम्हा कत्ता भोत्ता बंधो मोक्खो सुहं च दुक्खं च ।

संसरणं च बहुत्ता-ऽसव्वगयत्तेसु जुत्ताइं ॥ १५८७ ॥

આત્મા શરીરપ્રમાણજ છે, કેમકે તે આત્માના ગુણો ત્યાંજ જણાય છે. જેમ ઘટનો આકાર દેખાય ત્યાંજ ઘડો છે એમ કહેવાય છે, અથવા જે જ્યાં પ્રમાણે વડે ન જણાય તેનો ત્યાં અભાવ હોય છે. જેમ ભિન્ન ઘટમાં ઘટ નથી જણાતો તેમ શરીરથી બહાર આત્મા જણાતો નથી, ને શરીર બહાર આત્મા નથી માટે આત્મા ઘણા અને અસર્વગત આત્માઓ માનીએ તોજ તેને કર્તા-લોકતા-બંધ-મોક્ષ-સુખ-દુઃખ વિગેરે ધર્મો ઘટી શકે, અન્યથા નહી, એ પ્રમાણે પ્રમાણ કરીને સિદ્ધ એવા જીવને તું અંગીકાર કર. ૧૫૮૬ થી ૧૫૮૭.

गोयम ! वेयपयाणं इमाणमत्थं च तं न याणासि ।

जं विन्नाणघणो च्चिय भूएहिंतो समुत्थाय ॥ १५८८ ॥

मणसि मज्जंगेसु व मयभावो भूयसमुदयम्भूओ ।

विन्नाणमेत्तमाया भूएऽणु विणस्सइ स भूओ ॥ १५८९ ॥

अत्थि न य पेच्चसण्णा जं पुवभवેऽभिहाणममुगोत्ति ।

जं भणियं न भवाओ भवंतरं जाइ जीवो त्ति ॥ १५९० ॥

ગૌતમ ! એ પૂર્વે જણાવેલ વેદના પદનો અર્થ તું બરાબર જણાતો નથી, કેમકે તું એમ માને છે કે વિજ્ઞાન અંશોનો જે સમુદાય, તે પૃથ્વી આદિ ભૂતોથી ઉત્પન્ન થઈને, મદના કારણેમાં મદલાવની પેડે, ભૂતસમુદાયથી ઉત્પન્ન થયેલો વિજ્ઞાનમાત્ર આત્મા, ભૂતોનો નાશ થએ તરત ભૂતને વિષે નાશ પામે છે. માટે તેની પ્રેત્ય સંજ્ઞા નથી, કે તેનું પૂર્વભવમાં અમુક નામ હતું એવું કંઈજ નથી, અને તેથીજ કહ્યું છે કે જીવ એકલવથી બીજા ભવમાં જતો નથી. ૧૫૮૮-૧૫૮૯-૧૫૯૦.

गोयम ! पयत्थमेवं मज्जंतो नत्थि मज्जसे जीवं ।

वक्कंतरेसु य पुणो भणिओ जीवो जमत्थित्ति ॥ १५९१ ॥

अग्निहवणाइकिरियाफलं च तो संसयं कुणसि जीवे ।

मा कुरु न पयत्थोऽयं इमं पयत्थं निसामेहि ॥ १५९२ ॥

હું ગૌતમ ! “ વિજ્ઞાનઘન પવેતેભ્યો ભૂતેભ્યઃ સમુત્થાય તાન્વેવાનુ વિનશ્યતિ

ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાસ્તિ. ” ઇત્યાદિ વેદના પદોના યથાર્થ અર્થને તું જાણતો નથી, કેમકે તું તેનો એવો અર્થ માને છે કે ‘ પૃથ્વી આદિ ભૂતોના વિજ્ઞાન અંશોનો જે સમુદાય, તે વિજ્ઞાન-ધન, અહિંજે એવકાર છે, તે આત્મવાદિએ માનેલ ભૂતસમુદાયથી અતિરક્ત અને જ્ઞાન-દર્શનાદિગુણોના આશ્રયભૂત એવો જે આત્મા તેનો નિષેધ કરવાને અર્થ છે. એટલે કે પૃથ્વી આદિ ભૂતોના વિજ્ઞાન અંશનો સમુદાય તેજ આત્મા છે પણ તે સિવાય જ્ઞાનાદિ ગુણ-વાન્ આત્મા નથી, જેમ ધાતકી વિગેરે મદિરાના કારણોમાં મદ ભાવ છે, તેમ પૃથ્વી આદિ ભૂતોમાં વિજ્ઞાનભાવ છે, એ આત્મા પૃથ્વી આદિ ભિન્ન ભિન્ન ભૂતોથી થતો નથી, પણ સમુદિત ભૂતોથી ઉત્પન્ન થએલ છે, નરકાદિ પરલવથી પણ આવેલ નથી, ને તેથીજ એવો વિજ્ઞાનમાત્ર આત્મા, પૃથ્વીઆદિ ભૂતોના વિનાશ થએ, તેની પાછળ તરતજ (તે પણ વિજ્ઞાન માત્ર રૂપ આત્મા) વિનાશ પામે છે, પણ આત્મવાદીઓ કહે છે, તેમ તે આત્મા કોઈ અન્ય લવમાં નથી જતો. કેમકે પ્રેત્ય સંજ્ઞાજ નથી, એટલે કે પરલવમાં તે નારકી અથવા દેવ હોતો, અને હવે તે મનુષ્ય થયો, એ પ્રમાણે પૂર્વલવમાં આત્માનું કોઈ નામ નથી. આજ કારણથી કહું છે કે આત્મા ઉત્પન્ન થઇને નાશ પામે છે, પણ એક એકલવથી બીજાલવમાં નથી જતો, ‘ હે ગૌતમ ! શ્રુતિનો એ પ્રમાણે અર્થ તું માને છે, તે અયોગ્ય છે, કેમકે— ૧૫૮૮-૧૫૮૯-૧૫૯૦.

હે ગૌતમ ! એ પદનો અર્થ એ પ્રમાણે માનવાથી “ જીવ નથી, ” એમ તું માને છે. અને વળી (ન હ વૈ સશરીરસ્ય પ્રિયા-પ્રિયયોરપહતિરસ્તિ, અશરીરં વા વસન્તં પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ ઇત્યાદિ) બીજા વેદવાક્યોમાં “ જીવ છે ” એમ કહું છે. તથા (અગ્નિદોષં જુહુયાત્ સ્વર્ગકામઃ) ઇત્યાદિ વચનવડે અગ્નિદોષ આદિ ક્રિયાનું ફળ જણાવવાથી પરલવ છે, એમજ જણાય છે. આ પ્રમાણે પરસ્પર વિરુદ્ધ વેદવાક્યોના અર્થથી, તું આત્મામાં સંશય કરે છે, કે “ આત્મા છે, યા નહિ ? ” પણ મહાતુલાવ ! એવો સંશય ન કર. કેમકે એ વેદના પદોનો અર્થ એમ નથી, પણ આગલ હું કહું છું. તે પ્રમાણે છે, તું તે અર્થને સાંભળ. ૧૫૯૧-૧૫૯૨.

વિજ્ઞાનાઓઽણ્ણો વિજ્ઞાણઘણ્ણોત્તિ સવ્વસો વાવિ ।

સ ભવઈ ભૂણ્ણિતો ઘઠવિજ્ઞાણાઈમાવેણં ॥ ૧૫૯૩ ॥

તાઈં ચિય-ભૂયાઈં સોઽણ્ણુવિજ્ઞસ્સઈ વિજ્ઞસ્સમાણાં ।

અત્થંતરોવઓગે કમસો વિજ્ઞેયમાવેણં ॥ ૧૫૯૪ ॥

પુઘ્વાવરવિજ્ઞાણોવઓગઓ વિગમ-સંભવસહાવો ।

વિજ્ઞાણસંતર્ણ વિજ્ઞાણઘણોઽયમવિજ્ઞાસી ૧૫૯૫

વિજ્ઞાનથી અભિન્ન એવો જીવજ વિજ્ઞાનધન છે, અથવા દરેક પ્રદેશ અનન્ત વિજ્ઞાન સમૂહથી વ્યાપ્ત હોવાથી આત્માજ વિજ્ઞાનધન છે, તે ઘટ-પટાદિ ભૂતોથી ઘટાદિ વિજ્ઞાનભાવે આત્મા બીજા ઉપયોગ વાલો થાય છે; અને તે વિજ્ઞાનના આલંબન ભૂત ઘટાદિ વિનાશ પામેથી, આત્મા પણ અનુક્રમે અર્થાન્તરમાં ઉપયોગવાળો થવાથી તે વિજ્ઞેયભાવેજ વિનાશ પામે છે. (સર્વથા વિનાશ પામે છે એમ નહિ, પણ) પૂર્વાપર વિજ્ઞાનના ઉપયોગથી વિનાશ અને ઉત્પાદ સ્વભાવ વાળો આત્મા છે, અને વિજ્ઞાનસંતતિવડે આ વિજ્ઞાનધન-આત્મા અવિનાશી છે. ૧૫૯૩-૧૫૯૪-૧૫૯૫.

મહીમાં વિજ્ઞાનધન જીવ કહેવાથી વિશિષ્ટ જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન, અથવા જ્ઞાન-દર્શન

ઉપયોગ તે વિજ્ઞાન, એ વિજ્ઞાનનું અભિનિપજ્ઞ હોવાથી વિજ્ઞાન સાથે એકરૂપતાએ નિબિ-
ડપણું પામેલ આત્મા તે વિજ્ઞાનધન કહેવાય. અથવા આત્માનાં દરેક પ્રદેશો અનન્તાનન્ત
વિજ્ઞાનપર્યાયના સમૂહથી વ્યાપ્ત હોવાથી વિજ્ઞાનધન કહેવાય. પણ શબ્દ નિશ્ચયવાચી હોવાથી
આત્મા વિજ્ઞાનઘન છે, પણ નૈયાયિક વિગેરેના અભિપ્રાય પ્રમાણે તે આત્મા સ્વરૂપે વિજ્ઞાન
રહિત જ સ્વભાવવાળો, અને તેમાં શુદ્ધિ સમવાય સંબંધે થાય છે એવો નથી તેથી એ અભિ-
પ્રાયનો નિરાસ કરવા માટે એવકાર છે. એ વિજ્ઞાનધન-આત્મા ઘટ-પટ-આદિ જ્ઞેયવસ્તુ રૂપ
ભૂતોથી ઉત્પન્ન થઇને, એટલે કે “ આ ઘટ છે, આ પટ છે, ” ઇત્યાદિ વિજ્ઞાનભાવે ઘટાદિ-
જ્ઞાનપર્યાયરૂપે થઇને, તે જ્ઞાનના અવલંબન ભૂત ઘટાદિભૂતો, અનુક્રમે કોઈ આવરણ
આવવાથી અથવા અન્યમનસ્કતાદિ કારણથી આત્માને અર્થાન્તરમાં ઉપયોગ થએથી
વિજ્ઞેયભાવે એટલે જ્ઞાનના વિષયપણાથી જ્યારે વિનાશ પામે, ત્યારે તે પછી તે બોધરૂપ
પર્યાયવડે વિજ્ઞાનધન આત્મા પણ નાશ પામે છે. અર્થાત્ જ્ઞેય ઘટાદિ ભૂતોથી જ્ઞાન પ-
ર્યાયવડે આત્મા ઉત્પન્ન થઇને, કાળક્રમે વ્યવધાન આદિના કારણથી બીજા પદાર્થમાં
ઉપયોગ થવાથી, જ્ઞેયભાવે તે ભૂતો નાશ પામે છે તેની પાછળ તદ્જ્ઞાનભાવે આ આ-
ત્મા પણ નાશ પામે છે; પરંતુ તે સાથે એટલું યાદ રાખવું કે આત્મા સર્વથા નાશ નથી
પામતો, કેમકે એકજ આત્મા ત્રણે સ્વભાવવાળો છે. જ્યારે અન્ય અર્થમાં ઉપયોગ થાય,
ત્યારે તે આત્મા પૂર્વના જ્ઞાનોપયોગની અપેક્ષાએ વિનાશસ્વરૂપ છે, બીજા જ્ઞાનોપયોગની
અપેક્ષાએ ઉત્પાદ સ્વરૂપ છે, અને અનાદિ કાળથી પ્રવર્તેલ સામાન્ય વિજ્ઞાનમાત્રની પ-
રંપરાથી અવિનષ્ટ સ્વભાવવાળો છે. આજ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય-અને દ્રોવ્ય
સ્વભાવ વાળી છે, કોઈ પણ વસ્તુ એવી નથી, કે જે સર્વથા ઉત્પન્ન થાય, અને સર્વથા
વિનાશ પામે. ૧૫૯૩-૧૫૯૪-૧૫૯૫.

“ ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાસ્તિ ” એ પદનો યોગ્ય અર્થ કહે છે.

ન ચ પેષનાણસણ્ણાડવતિદટ્ઠ સંપઓવઓગાઓ ।

વેણ્ણાણઘણાભિક્ખો જીવોડયં વેયપયમિદ્ધિઓ ૧૫૯૬

एवंपि भूयधम्मो नाणं तब्भावभावओ बुद्धी ।

तं नो तदभावम्मि वि जं नाणं वेयसमयम्मि ॥ १५९७ ॥

अत्यमि ए आइच्चे चंदे संतासु अग्नि-वायासु ।

किंजोइरयं पुरिसो ? अप्पज्જોइत्ति निद्दिદ્ઢો ॥ ૧૫૯૮ ॥

તદભાવે ભાવાઓ ભાવે ચાભાવઓ ન તદ્ધમ્મો ।

જહ ઘટભાવાભાવે વિવજ્જયાઓ પહો મિત્તો ॥ ૧૫૯૯ ॥

વર્તમાન ઉપયોગને લીધે પૂર્વ સંજ્ઞા રહેતી નથી, તેથી વેદપદોમાં આ જીવને
વિજ્ઞાન ધન નામે કહેલ છે. કદી તું એમ માને કે ‘ એ પ્રમાણે તો જ્ઞાન ભૂતધર્મ છે,
એમ થયું, કેમકે ભૂતનો સદ્ભાવ હોય, તો જ્ઞાનનો પણ સદ્ભાવ હોય, પણ તારી તે
માન્યતા અયોગ્ય છે, કેમકે ભૂતનો અભાવ હોય, તો પણ જ્ઞાન હોય છે, એમ વેદમાં કહેલું
છે કે સૂર્ય-ચંદ્ર અસ્ત થએ છતે, અગ્નિ અને વાણી શાન્ત થએ છતે, આ પુરૂષને કઈ જોયા-
ત છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આત્મ જ્યોતિ-જ્ઞાનાત્મક છે, એમ કહેલ છે. તેથી ભૂતનો

અભાવ હોય, તો પણ જ્ઞાનનો સદ્ભાવ હોય છે, અને ભૂતોનો સદ્ભાવ હોય, તો પણ જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે; માટે જેમ ઘટના ભાવ અને અભાવમાં વિપરીતપણાથી પર તેથી ભિન્ન છે, તેમ જ્ઞાન પણ તેનો ભૂતનો ધર્મ નથી. ૧૫૮૬-૧૫૮૭-૧૫૮૮-૧૫૮૯.

વર્તમાન સાંપ્રત કાલીન વસ્તુના ઉપયોગને લીધે, પૂર્વકાલમાં જે જ્ઞાન સંજ્ઞા હતી તે નથી હોતી, જેમકે જ્યારે ઘટનો ઉપયોગ નિવૃત્ત થાય, અને પરનો ઉપયોગ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે પૂર્વના ઘટોપયોગની સંજ્ઞા નથી હોતી, પરંતુ પરજ્ઞાનોપયોગ સંજ્ઞા હોય છે. માટે વિજ્ઞાનઘન એવા નામથી વેદ પદોમાં આત્માજ કહેલ છે. તેથી હું ગૌતમ! આત્મા છે, એમ તું અંગીકાર કર.

આ સંબંધમાં તને એમ પણ શંકા થતા હોય, કે 'તમારા કહેવા મુજબ તો જ્ઞાન એ ભૂતોનો ધર્મ થયો એટલેકે ભૂત સ્વભાવાત્મક જ્ઞાન થયું. કેમકે ભૂતોથી ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન ભૂતો નાશ પામેથી નાશ પામે છે, એમ તમે કહ્યું, એ ઉપરથી તો એમ સિદ્ધ થયું, કે ભૂતનો સદ્ભાવ હોય, તો જ્ઞાનનો પણ સદ્ભાવ હોય, અને ભૂતનો અભાવ હોય, તો જ્ઞાનનો પણ અભાવ થાય છે. જેના સદ્ભાવમાં જે હોય, અને જેના અભાવમાં જે ન હોય, તે જેમ ચંદ્ર અને ચન્દ્રિકા તેમ તે તેનો ધર્મ હોય છે. એજ પ્રમાણે જ્ઞાન પણ ભૂતની સાથે અન્વય-વ્યતિરેકપણે વર્તે છે. માટે જ્ઞાન એ ભૂતોનો ધર્મ છે.'

ઉપરોક્ત તારી શંકા અયોગ્ય છે, કેમકે નીલ-પીત આદિ ભૂતગ્રાહક વિશિષ્ટ જ્ઞાનજ ભૂતની સાથે અન્વય-વ્યતિરેકપણે વર્તે છે, પણ સામાન્યજ્ઞાન એ પ્રમાણે વર્તતું નથી, કેમકે વેદમાં પણ ભૂતનો અભાવ હોય ત્યારે પણ જ્ઞાન છે, એમ કહ્યું છે. યાજ્ઞવલ્કય અને 'સમ્રાટ્ આચાર્ય' શ્રુતિમાં કહે છે કે "અસ્તમિતે આદિત્યે, ચન્દ્રમસ્યસ્તમિતે, શાન્તેઽગ્રો શાન્તાયાં વાચિ, કિજ્યોતિરેવાયં પુરુષઃ? આત્મજ્યોતિઃ," મતલબ કે સૂર્યાદિ અસ્ત થએ કઈ જ્યોતિ હોય છે? આત્મ જ્યોતિ, જ્યોતિ એટલે જ્ઞાન. અર્થાત્ આત્મજ્યોતિ જ્ઞાનાત્મક છે. આ પ્રમાણે વેદ બ્રહ્માનારાઓએ જ્ઞાનધર્મ વાળો આત્મા કહેલ છે, માટે જ્ઞાન એ ભૂતનો ધર્મ નથી, પણ આત્માનો ધર્મ છે. કેમકે મુક્તાવસ્થામાં ભૂતનો અભાવ છતાં પણ જ્ઞાન હોય છે, અને મૃતક શરીરમાં ભૂતો છતાં પણ જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે, ઉદાહરણ તરીકે જેમ ઘટનો ભાવ અને અભાવ હોય, ત્યારે પરનો એથી વિપરીતપણાથી અભાવ અને ભાવ પણ હોય છે, તેથી પર એ ઘટનો ધર્મ થતો નથી, તેમ અહીં પણ ભૂતના ભાવાભાવ છતાં પણ જ્ઞાનનો અભાવ ને ભાવ હોય છે, તેથી તે તેનો ધર્મ નથી. પણ આત્માનો ધર્મ છે. એમ માન. ૧૫૮૬-૧૫૮૯.

એ પ્રમાણે કેટલાક વેદના પદોનો અર્થ કહીને, હવે ઉપસંહાર કરતા સતા સર્વ વેદના પદોનો અર્થ સંક્ષેપથી બતાવે છે.

एसि वेयपयाणं न तमत्यं वियसि अहव सव्वेसि ।

अथो किं होज्ज सुईविण्णाणं वत्थुमेओ वा ? ॥ १६०० ॥

जाई दव्वं किरिया गुणोऽहवा संसअ समाजुत्तो

अयमेवेति नवायं न वत्थुधम्मो जओ जुत्तो ॥ १६०१ ॥

सव्वं चिय सव्वमयं स-परण्णजायओ जओ निययं ।

सव्वमसव्वमयंपि य विवित्थुवं विवक्खाओ ॥ १६०२ ॥

સામણવિસેસમઓ તેણ પયત્યો વિવક્ષયા જુત્તો ।

વત્યુસ્સ ।વે સસસો જ્ઞાયાવેક્ષયા સવો ૧૬૦૩

વેદના એ પદાનો અથવા સર્વ પદાનો અર્થ તું નથી જાણતો, તું એમ વિચારે છે કે શ્રુતિવિજ્ઞાન તે વેદપદાનો અર્થ છે ? કે વસ્તુનો ભેદ તે અર્થ છે, ? જાતિ અર્થ છે, કે દ્રવ્ય અર્થ છે ? ગુણ અથ છે કે ક્રિયા અર્થ છે ? આવો સંશય કરવો તને યોગ્ય નથી, કારણ કે આ એમજ છે, આ એમ નથીજ, એ પ્રકારે વસ્તુધર્મનો એકાંતે નિશ્ચય કરવો યુક્ત નથી, કેમકે સર્વ વસ્તુ સ્વ-પર પર્યાયથી નિશ્ચયે સર્વમય છે, અને વિવિક્તરૂપ વિવક્ષાથી સવ વસ્તુ અસર્વમય પણ છે. તે કારણથી સામાન્ય-વિશેષમય વિવક્ષાવડે પદાર્થ કહેવો યોગ્ય છે, કેમકે વસ્તુનું સર્વથી અભિન્નપણું ને ભિન્નપણું પર્યાયની અપેક્ષાએ છે.

એ પૂર્વે કહેલ વેદપદાનો અર્થ જે પ્રમાણે મેં કહ્યો, તે પ્રમાણે તું નથી જાણતો, તેથી તું જીવ સંખધી સંશય કરે છે. અથવા બીજા પણ સર્વવેદ પદાનો અર્થ તું નથી જાણતો, તેથી તે તે પદા સંખધી તને એવો સંશય થાય છે, કે એ પદાનો અર્થ શું હશે ? જેમ ભેરી વિગેરે વાજિત્રોના અવાજનો શબ્દ થાય છે, તે શબ્દ-અવાજ અર્થ હશે ? કે જે ઘટ આદી શબ્દ બોલવાથી તે પદાર્થ સંખધી વિજ્ઞાન થતું જણાય છે, તે તેમનો અર્થ હશે ? અથવા ઘટ શબ્દ કોઇએ કહ્યો હોય, તે સાંભળીને “પહોળા પેટાર આદિ આકારવાળું પાણી ભરી રાખવાનું” અધિકરણ ઘટ પદાર્થ આણે કહ્યો, પણ ઘટ વિગેરે નથી કહ્યો, એ પ્રમાણે જે વસ્તુનો ભેદ જણાય છે, તે તેમનો અર્થ છે ? અથવા જેમ “ગાય” એવો શબ્દ બોલવાથી ગાય જાતિનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ તે જાતિરૂપ એ પદાનો અર્થ હશે ? અથવા “દંડી, ઇત્યાદિ” કહેવાથી દંડઆદિએ યુક્ત પુરૂષરૂપ દ્રવ્ય સમજાય છે, તેમ દ્રવ્ય તેનો અર્થ હશે ? કે દોડે છે, ઇત્યાદિ શબ્દોની પેઠે દોડવાદિ રૂપ ક્રિયા તેમનો અર્થ હશે ? શુકલ (સફેદ) રક્ત (રાતું) ઇત્યાદિ શબ્દોની પેઠે શુકલ-રક્ત આદિ ગુણ તેઓનો અર્થ છે ? આ પ્રમાણે તને સંશય થાય છે, તે અચોગ્ય છે, કેમકે “આ, આ પ્રમાણેજ છે, પણ આ પ્રમાણે નથીજ.” એ પ્રકારે કોઇ પણ વસ્તુના ધર્મનો એકાંત નિશ્ચય કરવોજ અચોગ્ય છે. શબ્દ પણ વસ્તુ વિશેષજ છે, અને તેથી “આ શબ્દ આવા પ્રકારના અર્થનેજ પ્રતિપાદન કરનાર છે, અને આવા પ્રકારના અર્થને પ્રતિપાદન કરનાર નથીજ.” એ રીતે પણ એના ધર્મનો નિશ્ચય કરવો યોગ્ય નથી, કેમકે સર્વ વાચ્ય-વાચકાદિ વસ્તુ નિશ્ચય સ્વ-પર પર્યાયવડે સામાન્ય વિવક્ષાથી સર્વાત્મક છે; અને કેવળ સ્વપર્યાયની અપેક્ષાએ વિવિક્તરૂપ-સર્વથી ભિન્ન છે, એટલે વિવક્ષાવડે સર્વ વસ્તુ અસર્વમય પણ છે. આ કારણથી સર્વ પદાનો અર્થ વિવક્ષાના વશથી સામાન્યમય અથવા વિશેષમય કહેવો યોગ્ય છે, પણ એકાંતે “આ પ્રમાણેજ અર્થ છે, આ પ્રમાણે નથીજ” એમ કહેવું અચોગ્ય છે. કારણ કે સર્વ પદાર્થો વાચ્ય અથવા વાચકપણે વસ્તુના સ્વભાવ પર્યાયની અપેક્ષાએ વિવિધ પ્રકારે છે. આ કારણથી સામાન્ય વિવક્ષાવડે ઘટશબ્દ સર્વાત્મક હોવાથી દ્રવ્ય-ગુણ-ક્રિયા વિગેરે સર્વ અર્થનો વાચક છે, અને વિશેષ વિવક્ષાવડે ઘટશબ્દ પ્રતિનિયતરૂપ હોવાથી પહોળા પેટારાદિ આકારવાળા પદાર્થનો વાચક છે, કેમકે વાચ્ય-પણે તેનેજ તે પ્રતિપાદન કરવામાં રૂઢ છે. એજ પ્રમાણે બીજા શબ્દ પણ વિશેષ વિવક્ષાથી જે દેશ-કાળાદિમાં જે અર્થના વાચકપણે રૂઢ સિદ્ધ હોય, તે શબ્દ તેના વાચક-પ્રતિપાદક બણવા અને સામાન્યવિવક્ષાવડે, સર્વશબ્દ સર્વના વાચક છે, તથા સર્વ

વસ્તુ સર્વની વાચ્ય છે. આજ પ્રમાણે સર્વ શબ્દોનો અર્થ પોતાની બુદ્ધિએ વિચારી લેવો. ૧૬૦૦ થી ૧૬૦૩.

એ પ્રમાણે સર્વ વિધિનું સ્વરૂપ જાણનાર શ્રીમાન લગવાન મહાવીર પ્રભુએ સમસ્ત પ્રકારે પરને બોધ કરવાના ઉપાયમાં કુશળપણાવડે કરીને તીક્ષ્ણધારવાળા કુહાડાથી ગાદ લતાઓનો સમૂહ જેમ છેદાય, તેમ નિપુણયુક્તિઓવડે આસન્નકલ્યાણી ઇન્દ્રભૂતિના સર્વ સંશય છેદી નાંખ્યા. જ્યારે એ પ્રમાણે સર્વથા સંશયનો નાશ થયો ત્યારે શ્રીમાન ઇન્દ્રભૂતિગૌતમે—

છિન્નમ્મિ સંસયમ્મી હિણેણ જર-મરણવિપ્પમુક્કેણ ।

સો સમણો પવ્વઙ્ગો પંચાહિં સહ સ્વંડિયસણ્હિં ॥ ૧૬૦૪ ॥ ૬૦૧ ।

જરા અને મરણથી મુકાએલા મહાવીર જિનેશ્વરે, તેના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તે ઇન્દ્રભૂતિએ પોતાના પાંચસો શિષ્યો સહિત પાપનો નાશ કરનાર કલ્યાણકારી દીક્ષા અંગીકાર કરી. ૧૬૦૪.

આગળના વાદસ્થળોમાં આની સાથે જે સમાનતા અને વિશેષતા છે, તે જણાવવાને કહે છે કે—

एवं कम्माईसुवि जं सामण्णं तयं समाउज्जं ।

जो पुण एत्थ विसेसो समासओ तं पवक्खामि ॥ ૧૬૦૫ ॥

અહીં આત્મવાદના સ્થળમાં જે પ્રત્યક્ષ અનુમાન આગમ પ્રમાણોનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે આગળ કમ આદિના વાદસ્થળોમાં પણ સમાન છે, તેથી ત્યાં પણ તે પ્રમાણે થોડું લેવું અને જે કંઈ જ્યાં વિશેષ છે, તે ત્યાં સંક્ષેપથી કહીશું. ૧૬૦૫.

॥ ઇતિ પ્રથમગણધરવાદ સમાપ્ત. ॥

હવે બીજા ગણધર સંબંધી શંકાનું સમાધાન કરે છે.

તં પવ્વઙ્ગં સોઽં વિતિઓ આગચ્છઙ્ગં અમરિસેણ ।

વચ્ચામિણ આણેમી પરાજિણિત્તાણ તં સમણં ॥ ૧૬૦૬ ॥ ૬૦૨ ।

છલિઓ છલાણા સો મણ્ણે માઈંદજાલઓ વાઽવિ ।

કો જાણ કિહ વત્તં એત્તાં વદ્દમાગી સે ? ॥ ૧૬૦૭ ॥ (મહાનિ)

સો વક્કંતરસેમ્મંપિ જાહ જહ મે તઓ મિ તસ્સવ ।

સાસરં હોજ્જ ગઓ વોત્તું પત્તો જિણ સ્સામે ॥ ૧૬૦૮ ॥ (મહાનિ)

આમદ્ધો ય જિણેણં જાહ-જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

નાસણ ય ગોરણં ય સવ્વણ્ણસવ્વ-પરસાણ ॥ ૧૬૦૯ ॥ ૬૦૩ ।

કિં મન્ને અત્થિ કમ્મં ડયાહુ નત્થિત્તિ સંસઓ તુજ્ઞં ।

વેયપયાણ ચ અત્થં ન યાણસી તેસિમો અત્થો ॥ ૧૬૧૦ ॥ ૧૬૦૪ ।

તે ઈંદ્રભૂતીએ દીક્ષા લીધેલ છે એમ સાંભળીને બીજા અગ્નિભૂતિ ગણધર અમર્ષ પૂર્વક આવે છે (અને વિચારે છે કે) હું ‘ત્યાં જઈને તે શ્રમણનો પરાભવ કરીને મારા ભાઈને પાછો લાવીશ. ’ વળી તે વિચારવા લાગ્યા કે ‘ જરૂર તે માયા ઇન્દ્રજાલિક હોવો જોઈએ, તેણે છળ-નિઘ્રહ સ્થાનાદિકે ઇન્દ્રભૂતિને છળ્યો-ઠગ્યો છે. અથવા કોણ જાણે ત્યાં તેની પાસે શું હકીકત બની હશે. પણ જો તે મારા એક પણ પક્ષ (શંકાનો) યોગ્ય ઉત્તર આપશે, તો હું તે સાધુનો શિષ્ય થઈશ, ’ એ પ્રમાણે (મનમાં) કહી (વિચારીને તે જિનેશ્વર પાસે ગયા. ત્યાં ગયા એટલે જન્મ-જરા-અને મરણથી રહિત સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી જિનેશ્વરે તેમને નામ અને ગોત્ર વડે ઘોલાવ્યા; અને કહ્યું કે હે અગ્નિભૂતિ ! તું એમ માને છે કે “ કર્મ છે, કે નથી. ? ” આવો તને સંશય છે. તેનું કારણ એ છે કે તું તે વેદ પદાનો અર્થ ખરાખર જાણતો નથી. ૧૬૦૬ થી ૧૬૧૦.

ઇન્દ્રભૂતિના બીજા ભાઈ અગ્નિભૂતિને પૂર્વોક્ત ખનાવની ખબર પડી એટલે તે કોઈ પૂર્વક વિચારવા લાગ્યા કે, જરૂર તે સાધુ કોઈ માયિક અથવા ઇન્દ્રજાલિક હોવો જોઈએ, નહિંતો જેને ત્રિભુવનમાં કોઈ પણ પરાભવ ન પમાડી શકે એવા મારા ભાઈ ઇન્દ્રભૂતિને કેમ જીતી શકે ? અથવા એ દુષ્ટ જરૂર છળ-જાતિ-નિઘ્રહ સ્થાન આદિમાં કુશળ હોવો જોઈએ તેથીજ તેણે જગદ્ગુરુ એવા મારા ભાઈનું ચિત્ત ભ્રાંમિત કરી નાંખ્યું. અથવા તે બંનેનો વાદ થયો, ત્યાં શું બન્યું એ કોને ખબર ? કેમકે હું તો ત્યાં હતો નહીં, એટલે હવે હું પોતેજ ત્યાં જઈને દેવ-દાનવ અને માનવના સમૂહને ઇન્દ્રજાળથી ભ્રામ્યનાર તે ધુર્ત સાધુનો પરાભવ કરીને મારા ભાઈને પાછો લાવીશ. પરંતુ જો તે હેતુ અને ઉદ્દેશ્ય પૂર્વક મેં કહેલા પક્ષનો ઉત્તર આપવા વડે પાર પામશે, અર્થાત્ તેનો યોગ્ય ઉત્તર આપશે, તો હું તેના શિષ્ય થઈશ. ‘ આ પ્રમાણે વાગ્ગર્જના કરીને તે અગ્નિભૂતિ કલ્યાણકારી ભગવન્ત શ્રીમાન્ મહાવીરદેવની પાસે આવ્યા. તેને આવેલા જાણીને, જન્મ-જરા અને મરણથી મુકાએલા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી ભગવાન્ મહાવીરે, તેમને તેના નામ અને ગોત્ર વડે ઘોલાવ્યા, કે ‘ હે અગ્નિભૂતિ ગૌતમ ! તને કુશળ છે ? , આ પ્રમાણે તેમને ઘોલાવ્યા, એટલે તેમણે વિચાર્યું કે ‘ શું આ મારું નામ પણ જાણે છે ? અરે ! પણ એમાં શું આશ્ચર્ય ! હું જગત્પ્રસિદ્ધ છું, એટલે મને કોણ ન ઓળખે ? પરંતુ જો આ સાધુ મારા મનનો સંશય જાણીને દૂર કરે, તો કંઈક આશ્ચર્ય જેવું થાય. ’

તેમને એ પ્રમાણે વિચાર કરતા જાણીને ભગવન્તે કહ્યું કે ‘ હે અગ્નિભૂતિ ગૌતમ ! તું એમ વિચારે છે કે—“ મિથ્યાત્વ આદિ હેતુ યુક્ત જ્ઞાનાવરણ આદિ જે કર્મ જીવ વડે કરાય છે, તે કર્મ કહેવાય છે તે તપું કર્મ છે, કે નથી ? ” આવો તને સંશય છે, પણ તે અયોગ્ય છે, કેમકે તને એવો સંશય થવામાં કારણભૂત પરસ્પર વિરૂદ્ધ અર્થ વાળાં વેદનાં પદો છે. એ વેદનાં પદાનો અર્થ તું ખરાખર નથી જાણતો, તેથી તમને એવો સંશય થાય છે. એ વેદના પદાનો અર્થ હું કહું છું, તે સાંભળ. ’ ૧૬૦૬ થી ૧૬૧૦.

કમ્મે તુહ સંદેહો મન્નસિ તં નાણગોયરાઈયં ।

તુહ તમણુમાણસાહણમણુમુદ્ધમયં ફલં જસ્સ ॥ ૧૬૧૧ ॥

અતિ સુહ-દુઃખહેજ કજ્જાઓ વીયમંકુરસ્સેવ ।

સો દિદ્ધો ચેવ મઈ વધિચારાઓ ન તં જુત્તં ॥ ૧૬૧૨ ॥

જો તુલ્લસાદ્ધણાં ફલે વિસેસો ન સો વિણા હેંડં ।

કજ્જત્તણઓ ગોયમ ! ઘડો વ્વ, હેજ ય સે કમ્મં ॥ ૧૬૧૩ ॥

તે કર્મ કોઈપણ પ્રમાણ-જ્ઞાનને ગોચર નથી, એમ તું માને છે, તેથી તને કર્મમાં સંશય છે. (પણ તે અયોગ્ય છે, કેમકે) સુખાદિ અનુભવરૂપ જેનું ફળ છે એવું કર્મ મને પ્રત્યક્ષ છે અને તને તે અનુમાનસાધ્ય છે. જેમ અંકુરરૂપ કાર્યનો હેતુ બીજ છે, તેમ સુખ-દુઃખાનુભવ કાર્ય હોવાથી તેનો કોઈ હેતુ છે. (ને તે કર્મ છે.) જે તે અનુભવનો વિષાદિ દષ્ટ હેતુ છે, એમ તું કહેતો હોય, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે તેમ માનવામાં વ્યભિચાર છે. જે તુલ્યસાધનવળા મનુષ્યાદિને ફળમાં વિશેષ-તદ્વાપત જણાય છે, તે તદ્વાપત ઘટાદિની પેઠે કાર્યરૂપ હોવાથી હેતુ વિનાનો નથી, ને એમાં જે હેતુ છે, તે કર્મ છે. ૧૬૧૧-૧૬૧૨-૧૬૧૩.

હું આયુષ્મન ! અગ્નિભૂતિ ! જ્ઞાનાવરણાદિપણે રહેલ પરમાણુના સમૂહરૂપ કર્મમાં તને સંશય છે. તું એમ માને છે કે જ્ઞાનાવરણાદિકર્મ અતીન્દ્રિય હોવાથી ખરવિષાણની પેઠે પ્રત્યક્ષ નથી. ઇત્યાદિ પૂર્વ પ્રમાણે જીવની પેઠે કર્મને પણ સર્વ પ્રમાણાત્મક જ્ઞાન ગોચર રહિત માને છે. પરંતુ ભદ્ર ! એમ ન માન. કેમકે એ કર્મ મને તો પ્રત્યક્ષ છે, અને તને પણ તે અનુમાન ગમ્ય છે, એટલે સર્વપ્રમાણ-જ્ઞાનના વિષય રહિત છે, એમ નહીં કહી શકાય. કારણકે સુખ-દુઃખાનુભવાત્મક તેનું ફળ છે.

(અગ્નિભૂતિ:-) જો મને કર્મ પ્રત્યક્ષ કેમ નથી ? એમ તું કહેતો હોય તો એ તારું કહેવું અયુક્ત છે ! હું ભદ્ર ! કોઈને કોઈ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ હોય, તો તે વસ્તુ બીજને-પણ પ્રત્યક્ષ હોયજ એવો કંઈ નિયમ નથી. કેમકે સિંહ (અષ્ટાપદ) હંસ વિગેરે સર્વજનોને પ્રત્યક્ષ નથી, પણ તે નથી એમ નહિ કહી શકાય, કેમકે બાળકોને પણ તેની પ્રતીતિ છે. માટે તારા સંશયની પેઠે મને કર્મ પ્રત્યક્ષ છે, એમ અંગીકાર કર, કેમકે સર્વજ્ઞપણાથી મેં તે પ્રત્યક્ષ જોએલ છે. હું સવજ છું એની શી સાબીતી ? એવો તને સંશય થતો હોય, તો તને જે શંકા હોય, તે પૂછ-હું તેનું સમાધાન કરું.

જેમ અંકુરરૂપ કાર્યનો બીજ હેતુ છે, તેમ દરેક પ્રાણીમાત્રને પ્રસિદ્ધ એવા-સુખ-દુઃખરૂપ કાર્યનો કોઈ હેતુ છે, અને એમાં જે હેતુ છે, તે કર્મ છે.

અગ્નિભૂતિ:- પુખ્તમાળા-ચંદન-સ્રી વિગેરે સુખના હેતુઓ પ્રત્યક્ષ છે, અને સર્પ-વિષ-કંઠક વિગેરે દુઃખના હેતુ પણ પ્રત્યક્ષ છે. આ પ્રમાણે સુખ-દુઃખના દષ્ટ હેતુનો ત્યાગ કરીને કર્મરૂપ અદૃષ્ટ હેતુ કલ્પવાથી શા ફાયદો ? દષ્ટ હેતુ તજીને અદૃષ્ટ હેતુ માનવો એ કેવળ અયોગ્ય છે.

ભગવન્ત:- તારું તે માનવું અયોગ્ય છે, કેમકે એમ માનવામાં વ્યભિચાર દોષ છે. ઇષ્ટાનિષ્ટ શબ્દાદિ વિષયરૂપ સુખ-દુઃખના સાધન તુલ્ય છતાં પણ તેના સુખ-દુઃખાનુભવરૂપ ફળમાં જે તરતમતા જણાય છે, તે તરતમતા કોઈ અદૃષ્ટ હેતુ વિના સંભવતી નથી, કેમકે તે ઘટની પેઠે કાર્ય છે. એ કાર્યમાં વિશેષતા-તદ્વાપત કરનાર અદૃષ્ટ હેતુ છે, ને તે કર્મ છે, એમ તું કયુલ કર. ૧૬૧૧-૧૬૧૩.

કર્મની સિદ્ધિ માટે પુનઃ બીજાં અનુમાન કહે છે.
 બાલસરીરં દેહંતરપુવ્વં ઇંદિયાઈમત્તાઓ ।
 જહ બાલદેહપુવ્વો જુવદેહો, પુવ્વમિહ કમ્મં ॥ ૧૬૧૪ ॥
 કિરિયાફલભાવાઓ દાણાઈણં ફલં કિસીણ વ્વ ।
 દાણાઈફલં તં ચિય મણપ્પસાયાઈ જઈ બુદ્ધી ॥ ૧૬૧૫ ॥
 કિરિયાસામણ્ણાઓ જં ફલમત્તાવિ તં મયં કમ્મં ।
 તસ્સ પરિણામરૂવં સુહ-હુક્કલ્લ-ફલં જઓ શુક્કો ॥ ૧૬૧૬ ॥

જેમ યુવાનનું શરીર બાળશરીર પૂર્વક છે, તેમ બાળશરીર પણ ઇન્દ્રિયાદિવાળું હોવાથી શરીરાન્તર પૂર્વક છે. તેની પૂર્વે જે શરીર છે, તે કાર્મણ શરીર છે. ક્રિયા માત્ર ફળવાળી હોય છે, જેમ કૃષિક્રિયા તેમ દાનાદિ ક્રિયા પણ (કોઈ અદૃષ્ટ) ફળવાળી છે. મનઃપ્રસન્નતા વિગેરે એજ દાનાદિ ક્રિયાનું ફળ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો (મનઃપ્રસન્નતા પણ ક્રિયારૂપ હોવાથી) ક્રિયાની સમાનતાવાળી છે તેથી તેનું પણ જે ફળ છે, તે કર્મ માનેલ છે. કેમકે તેના પરિણામરૂપે સુખ-દુઃખ રૂપ ફળ તેનાથી પુનઃ પુનઃ થાય છે. ૧૬૧૪-૧૬૧૫-૧૬૧૬.

વળી હું અગ્નિભૂતિ ગૌતમ ! જેમ યુવાન શરીર બાળશરીર પૂર્વક છે, તેમ પ્રથમનું બાળશરીર પણ ઇન્દ્રિયવાળું-સુખી-દુઃખી-શ્વાસોશ્વાસ-નિમેષાન્મેષ-જીવનાદિવાળું હોવાથી, તે કોઈપણ બીજા શરીરપૂર્વક છે. પૂર્વજન્મમાં થઈ ગયેલા શરીરપૂર્વક એ આજ બાળ શરીર છે, એમ ન કહેવું, કારણકે તે પૂર્વજન્મનું શરીર અપાન્તરાલ ગતિમાં નથી હોતું, એટલે તત્પૂર્વક બાલ્યશરીર કહી શકાય નહીં. અને શરીર વિનાના આત્માને નિ-ચતગર્ભ-નિચતદેશ-અને નિચતસ્થાનની પ્રાપ્તિ પૂર્વક શરીરની પ્રાપ્તિ ઘટે નહીં. કેમકે તેમ થવામાં ત્યાં કોઈ નિયામક કારણ નથી. તે શરીર પ્રાપ્તિમાં સ્વભાવ એજ કારણ છે, એમ પણ ન કહેવું, કેમકે આગળ તે સ્વભાવવાદ સંબંધી નિરાકરણ કરાશે. માટે તે બાળશરીરની પૂર્વે જે બીજું શરીર અમે કહીએ છીએ તે કાર્મણ શરીર છે, અને કાર્મણ શરીર તે કર્મમયજ છે.

કૃષિક્રિયા જેમ ધાન્યાદિ ફળવાળી છે, તેમ ચેતને આરંભેલ-દાનાદિ ક્રિયાઓ પણ ફળવાળી છે. તેઓનું ફળ તે કર્મ છે. વળી જે ક્રિયા નિષ્ફળ હોય છે, તે ક્રિયા પરમાણુ આદિની ક્રિયાની ઘેઠ ચેતને આરંભેલી પણ નથી હોતી. અહીં દાનાદિ ક્રિયાઓ ચેતને આરંભેલી હોય છે, તેથી તે ફળવાળી હોય જ છે.

અગ્નિભૂતિ:—કેટલીએક કૃષિ વિગેરે ક્રિયાઓ ચેતને કરેલી હોય, તે છતાં પણ તે ક્રિયાઓ કોઈ વખત નિષ્ફળ જણાય છે, તો પછી ચેતને કરેલી ક્રિયા ફળવાળીજ હોય એમ કેમ કહી શકાય ?

લગવન્તઃ—ફળવાલા અભિપ્રાય વડે કરીને તે ક્રિયાનો આરંભ કરેલો છે. પરંતુ જો કે એમાં જે કોઈ વખત નિષ્ફળતા જણાય છે, તેમાં તે સંબંધી બરાબર જાણ ન હોય તેથી અથવા તે સંબંધી તથા પ્રકારની સામગ્રી ન હોય, તેથી ક્રિયા નિ-ષ્ફળ થતી જણાય છે. તેજ પ્રમાણે દાનાદિ ક્રિયા પણ-મનઃ શુદ્ધિ વિગેરે સામગ્રી સહિત હોય, તો તે પણ નિષ્ફળજ થાય. એમાં કંઈ દોષ નથી. પણ જો તેથી કંઈ થઈ જાય ન

હોય તો તે ક્રિયા કરવા કોઈ તૈયાર થાય નહીં. ફળના કારણ તરીકે ક્રિયા સિદ્ધ હોવાથીજ તે શરૂ કરે છે, પછી ફલની અપ્રાપ્તિ સહચારિના વૈગુણ્યથી થાય છે.

અગ્નિભૂતિ:—અસ્તુ, તમે કહો છો તેમ દાનાદિ ક્રિયાનું ફળ હો; પરંતુ જેમ કૃષિ વિગેરે ક્રિયાનું ધાન્ય પ્રાપ્તિ વિગેરે દૃષ્ટફળ છે, તેમ તે દાનાદિક્રિયાનું પણ મન:પ્રસન્નતા વિગેરે દૃષ્ટફળ છે, છતાં કર્મરૂપ અદૃષ્ટફળ માનવાથી શો લાભ છે ?

ભગવન્ત:—મનની જે પ્રસન્નતા તે પણ ક્રિયારૂપજ છે, એટલે દાનાદિ તથા કૃષિ વિગેરે ક્રિયા જેમ ફળવાળી છે, તેમ તે મનની પ્રસન્નતા પણ ફળવાળી છે, અને તેનું ફળ તે કર્મજ છે. કેમકે કર્મના યોગથી તેના પરિણામ રૂપ દરેક સમયે પ્રાણીઓને વારં-વાર જે મુખ-દુઃખરૂપ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે અને મનની પ્રસન્નતારૂપ દાનાદિ ક્રિયાનું ફળ તે પણ કર્મથીજ થાય છે.

અગ્નિભૂતિ:—તમે હમણાંજ કહ્યું કે “દાનાદિ ક્રિયાનું ફળ કર્મ છે” એ ઉપરથી દાનાદિ ક્રિયાજ કર્મનું કારણ છે, એમ કહ્યું અને અહીં હવે મનની પ્રસન્નતા વિગેરેને કર્મનું કારણ કહો છો, તો એ પ્રમાણે કહેવાથી તમારા કથનમાં પરસ્પર વિરોધ આવે છે.

ભગવન્ત:—અમારા કથનમાં વિરોધ નથી. કેમકે મનની પ્રસન્નતા વિગેરે ક્રિયા કર્મનું અનન્તર કારણ છે, અને તે મનની પ્રસન્નતાનું કારણ દાનાદિ ક્રિયા છે, એટલે કારણના કારણમાં કારણપણાનો ઉપચાર કર્યો છે, તેથી કંઈ દોષ નથી.

હોજ્ઞ મળોવિત્તીષ દાણાફલિષ વ જઈ ફલં બુદ્ધો ।

તં કિં નિમિત્તત્તાઓ પિંદો વ ઘટસ્સ વિન્નેઓ ॥ ૧૬૧૭ ॥

एवंपि दिट्ठफलया किरिया न कम्मफला पसत्ता ते ।

सा तम्मत्तफल चिय जह मंसफलो पसुविणासो १६१८ ॥

पाय च जीवलोगो वट्टइ दिट्ठफलासु किरियासु ।

अदिट्ठफलासु पुण वट्टइ नासंखभागोऽपि ॥ १६१९ ॥

દાનાદિ ક્રિયા એજ મન:પ્રસન્નતાનું ફળ છે, એવી બુદ્ધિ જો થતી હોય, તો તે અથોગ્ય છે, કેમકે પિંડ જેમ ઘટનું નિમિત્ત છે, તેમ તે પણ તેનું નિમિત્ત છે. એ પ્રમાણે પણ દાનાદિ ક્રિયા દૃષ્ટફળવાળી થઈ, પરંતુ તમારા કહેવા મુજબ કર્મરૂપ ફળવાળી ન થઈ. જેમ પશુહિંસા તે માંસલક્ષણરૂપ દૃષ્ટ ફળવાળી છે, તેમ તે દાનાદિ ક્રિયા પણ શ્લા-ધાદિરૂપ દૃષ્ટફળવાળી છે. અને લોક પણ ધણું કરીને દૃષ્ટફળવાળી ક્રિયામાંજ પ્રવર્તે છે, અદૃષ્ટફળવાળી ક્રિયામાં તો તેનો અસંખ્યાતમો ભાગ પણ પ્રવર્તતો નથી. ૧૬૧૭-૧૮-૧૯

અગ્નિભૂતિ:—દાનાદિ ક્રિયાથી મનની પ્રસન્નતા વિગેરે થાય છે, અને તેથી આપ-વાની ઇચ્છાના પરિણામની વૃદ્ધિ થવાથી પુનઃ પુનઃ તે વ્યક્તિ દાન દે છે. આથી મનની પ્રસન્નતાનું ફળ તે દાનાદિ ક્રિયાજ છે, પણ અદૃષ્ટ એવું કર્મ નથી. કારણ કે તે દૃષ્ટફળથી હેતુ સિદ્ધ થાય છે, તો પછી કર્મરૂપ અદૃષ્ટ ફળ માનવાથી શું પ્રયોજન ?

ભગવન્ત:—એમ નહીં, જેમ માટીનો પિંડ તે ઘટનું નિમિત્ત છે, તેમ દાનાદિ ક્રિયા પણ મનની પ્રસન્નતાનું નિમિત્ત છે. કારણ કે કોઈ સુપાત્રને દાનઆદિ કરવાથી ચિત્તને આહ્લાદ વિગેરે થતા જણાય છે. માટે જે જેનું નિમિત્ત હોય, તે તેનું ફળ કહી શકાય નહીં, કેમકે એમ કહેવું એ અતિવિરૂદ્ધ છે.

અગ્નિભૂતિ:—પરંતુ તમે કહેલ કૃષિઆદિના દૃષ્ટાન્તથી પણ દાનાદિ સર્વ ક્રિયાઓ દૃષ્ટકર્તાવાળીજ સિદ્ધ થાય છે, કર્મરૂપ અદૃષ્ટ કર્તાવાળી નથી થતી, કેમકે જેમ કૃષિવિગેરે ક્રિયા ધાન્યાદિ પ્રાપ્તિરૂપ દૃષ્ટ કર્તાવાળી છે, તેમ દાનાદિ ક્રિયા પણ પ્રશંસા વિગેરે કોષ્ઠપણ દૃષ્ટ કર્તાવાળી છે, તો પછી અદૃષ્ટકર્તાવાળી માનવાથી શું પ્રયોજન છે? કંઈજ નહીં. સંક્ષિપ્તમાં એટલુંજ કહેવાતું છે કે સર્વ ક્રિયા દૃષ્ટકર્તાવાળીજ છે, એમ માનવું યોગ્ય છે, પરંતુ અદૃષ્ટકર્તાવાળી છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી. ઉદાહરણ તરીકે પશુવિનાશરૂપ ક્રિયા માંસપ્રાપ્તિરૂપ દૃષ્ટકર્તાવાળીજ છે. કેમકે એવો કોઈ મનુષ્ય નથી, કે તે પશુહિંસા અધર્મરૂપ અદૃષ્ટ કર્તા માટે આરંભે, પરંતુ માંસભક્ષણરૂપ દૃષ્ટકર્તાને માટેજ આરંભે છે. માટે સર્વ ક્રિયા દૃષ્ટકર્તાવાળીજ છે. અને વળી લોકો પણ ઘણે ભાગે કૃષિ-વાણિજ્ય વિગેરે દૃષ્ટકર્તાવાળી ક્રિયામાંજ પ્રવૃત્તિ કરે છે. અદૃષ્ટકર્તાવાળી દાનાદિ ક્રિયામાં તો તેનો અસં-ખ્યાતભો ભાગ પણ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. ઘણાજ અદ્યપજનો તેમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ સર્વ કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે, કે જેમ હિંસાદિ અશુભક્રિયામાં અદૃષ્ટકર્તાનો અભાવ છે, તેમ દાનાદિ શુભક્રિયાના અદૃષ્ટકર્તાનો પણ અભાવ થશે. ૧૬૧૭-૧૬૧૮-૧૬૧૯.

ઉપરોક્ત દૂષણોનો પરિહાર કરવાને ભગવન્ત કહે છે કે—

સોમ્મ ! જહ ચ્ચિય જીવા પાયં દિટ્ઠપ્પલાસુ વટ્ટંતિ ।

અદ્દિટ્ઠપ્પલાઓ વિ હુ તાઓ પઢિવજ્જ તેણેવ ॥ ૧૬૨૦ ॥

હરરા અદિટ્ઠરહિયા સવ્વે મુચ્છેજ્જ તેં અજત્તેણં ।

અદ્દિટ્ઠારંભો ચેવ કિલેસવહુલો હવેજ્જાહિ ॥ ૧૬૨૧ ॥

હૈ સૌમ્ય ! જે કારણથી જીવો ઘણાભાગે દૃષ્ટકર્તાવાળી ક્રિયામાંજ પ્રવર્તે છે, તેજ કારણથી તે ક્રિયાઓ અદૃષ્ટકર્તાવાળી પણ છે, એમ અંગીકાર કર. અન્યથા અદૃષ્ટ રહિત સર્વ જીવો યતન વિના સંસારથી મુકાઈ જાય, અને અદૃષ્ટારંભ બહુ કલેશવાળો થાય. ૧૬૨૦-૧૬૨૧.

હૈ સૌમ્ય ! અગ્નિભૂતિ ગૌતમ ! જે કારણથી જીવો ઘણા ભાગે કૃષિવાણિજ્ય-હિંસા વિગેરે દૃષ્ટ કર્તાવાળી અશુભ ક્રિયામાં પ્રવર્તે છે, અને અદૃષ્ટકર્તાવાળી દાનાદિ શુભાક્રિયામાં ઘણા થોડા જીવો પ્રવર્તે છે, તેજ કારણથી તે અશુભ ક્રિયાઓ દૃષ્ટકર્તાવાળી અને અદૃષ્ટ-કર્તાવાળી ઉભય પ્રકારે છે, એમ અંગીકાર કર. જે કે કૃષિ-હિંસા વિગેરે ક્રિયા કરનારાઓ દૃષ્ટકર્તા માટેજ તે ક્રિયાઓ આરંભે છે, અધર્મને માટે નથી આરંભતા, તોપણ તેઓ તેનું પાપરૂપ અદૃષ્ટકર્તા ભોગવે છેજ. જે એમ ન હોય, તો અનન્ત સંસારી જીવો કેવી રીતે હોઈ શકે? તેઓ હિંસાદિ અશુભ ક્રિયાનું અદૃષ્ટકર્તા ઇચ્છતા નથી; તોપણ પાપરૂપ અદૃષ્ટ કર્તા બાંધીનેજ તેઓ અનન્ત સંસારમાં ભમે છે; અને દાનાદિ ક્રિયા કરનારાઓ થોડા હોય છે, તોપણ તેઓ તેનું ધર્મરૂપ અદૃષ્ટ કર્તા પામીને અનુક્રમે સંસારથી મુકાઈ છે.

અગ્નિભૂતિ:—દાનાદિ શુભ ક્રિયા કરનારાઓએ જે ધર્મરૂપ અદૃષ્ટ કર્તા ઇચ્છેલું છે, તે તેઓને ભલે થાઓ; પરંતુ જે કૃષિ-હિંસાદિ ક્રિયા કરનારાઓએ અધર્મરૂપ અદૃષ્ટ કર્તા ઇચ્છેલું નથી, તે તેમને કેવી રીતે થાય ?

ભગવન્ત:—જે અવિકલ-સંપૂર્ણ કારણ હોય છે, તે પોતાનું કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં કોઈની પણ ઇચ્છાની અપેક્ષા નથી રાખતું, તે તો પોતાનું કાર્ય કરે છેજ. જેમ કોઈ ખેડત ધાન્ય વાવતો હોય, તે વખતે તેની અજ્ઞાત અવસ્થામાં કોઈ કોઈનું બીજ ત્યાં પડી ગયું હોય, પછી તે બીજ જળ વિગેરે સામગ્રીરૂપ અવિકલ (સંપૂર્ણ) કારણ પા-

મીને એકતની ઇચ્છા વિના પણ ઉગી નીકળે છે, તેમ કૃષિ-હિંસા વિગેરે પણ અવિકલ કારણવાળાં હોવાથી અધર્મરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છેજ, એમાં તેના કર્તાની ઇચ્છા કંઈ ઉપયોગમાં નથી આવતી. જે વિવેકી જનો હોય છે, તેઓ દાનાદિ ક્રિયામાં પણ ફળની ઇચ્છા નથી કરતા, તોપણ અવિકલ કારણતાથી તે ક્રિયાઓ વિશિષ્ટ પ્રકારનું ધર્મરૂપ ફળ ઉત્પન્ન કરે છેજ. માટે શુભ અથવા અશુભ ક્રિયાનું સર્વનું શુભ અથવા અશુભ અદૃષ્ટ ફળ હોય છેજ. અન્યથા એટલે જે કૃષિ-હિંસા વિગેરે અશુભ ક્રિયાઓનું અદૃષ્ટ ફળ ન હોય, તો તે ક્રિયા કરનારાઓ મૃત્યુ પામ્યા બાદ તરતજ યત્ન વિના સંસારથી મુક્ત થઈને મોક્ષ પામે, અને તેથી પ્રાયઃ સંસાર શૂન્ય થઈ જાય. તથા અદૃષ્ટ ફળવાળી દાનાદિ ક્રિયાઓનો આરંભજ સંસાર પરિભ્રમણનું કારણ થવાથી અતિકલેશવાળો-દુરન્ત થાય, કેમકે દાનાદિ ક્રિયા કરનારાઓ તે કરવાવડે કરીને અદૃષ્ટફળનો ખંધ કરે, અને તેથી જન્માન્તર-માં તેના વિપાક અનુભવીને પુનઃ દાનાદિ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરે, એ પ્રમાણે વારંવાર થવાથી તેઓને અનન્તસંસારની પરંપરા પ્રાપ્તિ થાય. આ પ્રમાણે થવાથી પરિણામ એ આવે કે કૃષિ હિંસા વિગેરે કરનારાઓ સર્વને અદૃષ્ટ સાંચયના અભાવે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય, અને તેવી ક્રિયા કરનાર કોઈપણ સંસારમાં જણાય નહીં, તેમજ તેનો અશુભ વિપાક અનુભવનાર પણ એકે જણાય નહીં, માત્ર દાનાદિ શુભ ક્રિયા કરનારા અને તેનો શુભ ફળ વિપાક ભોગવનારાજ જણાય; પરંતુ એવું કંઈ જણાતું નથી. ૧૬૨૦-૧૬૨૧.

जमणिद्वभोगभाजो बहुतरगा जं च नेह मइपुव्वं ।

अदिट्ठाणिट्ठफलं कोइवि किरियं समारभण ॥ १६२२ ॥

तेण पडिवज्ज किरिया अदिट्ठेगंतियप्फला सव्वा ।

दिट्ठाणेगंतफला साऽवि अदिट्ठाणुभावेण ॥ १६२३ ॥

अहवा फलाउ कम्मं कज्जत्तणओ पसाहियं पुव्वं ।

परमाणवो घटस्स व_किरियाण फलं तयं भिन्नं ॥ १६२४ ॥

અદૃષ્ટ અનિષ્ટ ફળવાળી ક્રિયા કોઈપણ બુદ્ધિપૂર્વક નથી કરતા તોપણ જે કારણથી અશુભ ફળ વિપાક ભોગવનારા પ્રાણીઓ ધણા છે, તે કારણથી સર્વ ક્રિયાઓ અદૃષ્ટ એકાન્ત ફળવાળી છે. એમ અંગીકાર કર. અને દૃષ્ટ અનેકાન્તફળવાળી ક્રિયાઓ છે, તે પણ અદૃષ્ટના અનુભાવથીજ છે. અથવા ફળના તદ્દાવતથી તેનું કારણ કર્મ છે અને તે તદ્દાવત કર્મરૂપ હોવાથી કર્મને સાધનાર પૂર્વે સિદ્ધ કર્યું છે. જેમ પરમાણુઓનું કાર્ય ઘટ છે, તેમ ક્રિયાઓનું ફળ કર્મ છે, ને તે કર્મરૂપ ફલ ક્રિયાઓથી ભિન્ન છે. ૧૬૨૨-૧૬૨૩-૧૬૨૪.

આ જગતમાં દુઃખી જીવો ધણા જણાય છે, અને સુખી જીવો બહુ થોડા જણાય છે, એથી જણાય છે કે હે સૌમ્ય (અગ્નિભૂતિ) ! કૃષિ-વાણિજ્ય-હિંસા વિગેરે ક્રિયાથીજન્ય અશુભ કર્મરૂપ અદૃષ્ટફળ દુઃખી જીવોને હોય છે, અને દાનાદિક્રિયાજન્ય શુભકર્મરૂપ અદૃષ્ટફળ સુખી જીવોને હોય છે, કારણ કે અશુભ ક્રિયા કરનારા બહુ વિશેષ હોય છે અને શુભક્રિયા કરનારા બહુ અલ્પ હોય છે.

અગ્નિભૂતિ:—અશુભક્રિયા કરનારાઓને પણ જે અદૃષ્ટફળ હોય, તો દાનાદિ શુભ-ક્રિયા કરનારાઓની પેઠે તેઓ પણ અશુભ અદૃષ્ટફળની ઇચ્છા કેમ કોઈ કરતા નથી જણાતા ?

જાગવન્ત:—અદૃષ્ટ અશુભ ફળવાળી ક્રિયા કોઈપણ બુદ્ધિપૂર્વક આરંભતું નથી,

તે કારણથી કેઈ પણ તેની ઈચ્છા કરતા જણાતા નથી. માટે એમ અંગીકાર કર કે સર્વ ક્રિયાઓ એકાન્ત અદૃશ્યવાળી છે. કારણ કે સર્વક્રિયાઓનું અદૃશ્ય તે એકાન્તિક છે, ને જે ક્રિયાઓનું દૃશ્ય છે, તે તે એકાન્તિક છે, એટલે કે કેઈક ક્રિયાનું દૃશ્ય થાય છે અને કેઈકનું નથી થતું. એ દૃશ્યનું જે એકાન્તિક પણ છે તે પણ અદૃશ્યના પ્રભાવથીજ છે એમ માનવું. કેમકે સમાન સાધનથી આરંભેલી સમાન ક્રિયાઓમાં પણ કેટલાકને દૃશ્યતા વધાત જણાય છે અને કેટલાકને વિદ્યાત નથી જણાતો, એ બધું અદૃશ્ય હેતુ સિવાય ઘટે નહીં. ને એ અદૃશ્ય હેતુ, તે કર્મ છે, ને તે ફલની વિષમતાના કારણરૂપે પૂર્વે સિદ્ધિ કરેલ છે. કેમકે તુલ્ય સાધનોના દૃશ્યમાં પણ જે વિશેષ-તદ્વાત જણાય છે, તે વિશેષ તદ્વાત કાર્ય રૂપ છે, અને જે કાર્ય છે, તેનું કારણ અવશ્ય હોય છેજ. જેમ પરમાણુઓ ઘટનું કારણ છે, તેમ અહીં વિશેષતારૂપ દૃશ્યમાં જે કારણ છે, તે કર્મ છે. એ કર્મ સર્વ ક્રિયાઓનું અદૃશ્ય છે અને તે તેનાથી ભિન્ન છે, કર્મ તે કાર્ય છે અને ક્રિયાઓ તે કારણ છે, કાર્ય અને કારણ પરસ્પર ભિન્ન હોય છે. ૧૬૨૨—૧૬૨૩—૧૬૨૪.

કર્મ મૂર્તિમાન છે, તત્સંબંધી પ્રશ્નોત્તર.

આહ નણુ મુત્તમેવં મુત્ત ચિય કજ્જમુત્તિમત્તાઓ ।

इह जह मुत्तत्तणओ घटस्स परमाणवो मुत्ता ॥ १६२५ ॥

तह सुहसंवित्तीओ संबंधे वेयणुग्गवाओ य ।

बज्जबला ाणाओ परिणामाओ य विण्णेर्यं ॥ १६२६ ॥

आहार इवानल इव घडु व्व नेहाइकयबलाहाणो ।

स्त्रीरमिवोदाहरणाइं कम्मरुवित्तगमगाइं ॥ १६२७ ॥

એ પ્રમાણે તો કર્મ મૂર્તિમાન થયું, હા, કાર્ય મૂર્તિમાન હોવાથી કારણ પણ મૂર્તિમાન હોય છે, જેમ ઘટ મૂર્તિમાન હોવાથી તેનું કારણ પરમાણુઓ પણ મૂર્તિમાન છે તથા આહારની પેઠે જેનો સંબંધ થવાથી મુખાનુભવ થાય, અગ્નિની પેઠે જેનો સંબંધ થવાથી વેદનાનુભવ થાય, ચીકાશથી મજબૂત થએલા ઘટની પેઠે જેનો સંબંધ થવાથી બાહ્ય વસ્તુથી મજબૂતતા થતી હોય અને દૂધની પેઠે જે પરિણામિ હોય, તે મૂર્તિમાન જણવું, ઇત્યાદિ કર્મને મૂર્તિમાન સિદ્ધ કરવાનાં ઉદાહરણો છે.

અગ્નિભૂતિ:-જે શરીરાદિ કાર્યો જોઈને તેના કારણભૂત કર્મની સિદ્ધિ કરેા છે, તો તે શરીરાદિ કાર્ય મૂર્તિમાન-રૂપી હોવાથી, તેનું કારણ જે કર્મ તે પણ મૂર્તિમાન-રૂપી સિદ્ધ થશે.

ભગવન્ત:-અમને તે ઇષ્ટ છે, કેમકે જેનું કાર્ય મૂર્તિમાન હોય છે, તેનું કારણ પણ ઘટના કારણભૂત પરમાણુની પેઠે મૂર્તિમાન હોય છે, અને જેનું કાર્ય મૂર્તિમાન નથી તેનું કારણ પણ જ્ઞાનના કારણભૂત આત્માની પેઠે મૂર્તિમાન હોતું નથી. માટે કર્મ મૂર્તિમાન છે.

અગ્નિભૂતિ:-જે એ પ્રમાણે કારણ અને કાર્યના સંબંધથી કર્મને રૂપી સિદ્ધ કરતા હો, તો હું પુછું કે મુખ-દુઃખ વિગેરે પણ કર્મનું કાર્ય છે, એ મુખ-દુઃખાદિ કાર્ય અમૂર્ત હોવાથી તેનું કારણ જે કર્મ તે પણ અમૂર્ત સિદ્ધ થશે, અને મૂર્ત કારણથી અ-

મૂર્ત કારણી એવા અમૂર્તકાર્યની ઉત્પત્તિ થવી તે તો અયોગ્ય છે, વળી એકજ વસ્તુમાં મૂર્તપણું અને અમૂર્તપણું હોવું બીલકુલ અયોગ્ય છે, કેમકે એ પરસ્પર અત્યન્ત વિરુદ્ધ છે.

ભગવન્ત:- સુખ-દુઃખ વિગેરે આત્માના ધર્મ હોવાથી આત્મા તેઓનું સમવાયિ કારણ છે, અને કર્મ તો તેમાં અન્ન-પાણી-સર્પ વિષ આદિની પેઠે નિમિત્ત કારણ છે. માટે એથી કંઈ એમાં દોષ આવતો નથી.

વળી કર્મ રૂપી છે, તેને સિદ્ધ કરવામાં ચાર હેતુના ચાર દષ્ટાંતો જણાવ્યાં. ૧ જેનો સંબંધ થવાથી સુખાદિનો અનુભવ થાય, તે અશનાદિ આહારની પેઠે મૂર્ત હોય છે, અને જે આકાશની પેઠે અમૂર્ત હોય છે, તેનો સંબંધ થવાથી સુખાદિનો અનુભવ પણ થતો નથી. અહીં કર્મના સંબંધથી સુખ-દુઃખાદિનો અનુભવ થાય છે, માટે તે મૂર્તિમાન છે. ૨ વળી જેનો સંબંધ થવાથી વેદના ઉત્પન્ન થાય, તે અગ્નિની પેઠે મૂર્તિમાન છે. અહીંયાં કર્મના સંબંધથી વેદના થાય છે, માટે તે રૂપી છે. ૩ તથા આત્માના જ્ઞાનાદિ ધર્મોથી ભિન્ન છતાં પુષ્પમાળા-ચંદન-સૂત્રી વિગેરે બાહ્યવસ્તુવડે, ચિકાશથી મજબુત થતા ધટની પેઠે બળવાન થાય છે, તેથી તે મૂર્ત હોય છે. મિથ્યાત્વાદિરૂપ હેતુવડે કર્મને ઉપચયરૂપ બળ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તે રૂપી છે. અને ૪ વળી કર્મ રૂપી છે, કેમકે તે આત્માદિથી વ્યતિરિક્ત (ભિન્ન) છતાં દૂધના પેઠે પરિણામિ છે. ઈત્યાદિ હેતુ અને ઉદાહરણો કર્મને રૂપી સિદ્ધ કરનારાં જણાવ્યાં. ૧૬૨૫-૧૬૨૬-૧૬૨૭.

अहं मयमसिद्धमेवं परिणामावृत्ति सोऽवि कज्जाओ ।

सिद्धो परिणामो से दहिपरिणामादिव पयस्स ॥ १६२८ ॥

अव्याप्तिप्राप्तं जह वेचित्तं विणावि कम्मेणं ।

तह जइ संसारीणं हवेज्ज को नाम तो दोसो ? ॥ १६२९ ॥

“ પરિણામિ હોવાથી ” (કર્મ રૂપી છે.) એ હેતુ અસિદ્ધ છે, એમ માનતો હોય, તો તે અયોગ્ય છે; કેમકે કર્મના કાર્ય તરીકે શરીરાદિરૂપ પરિણામ જણાય છે, તેથી તે શરીરરૂપ પરિણામી કાર્ય હોવાથી કર્મનો પરિણામિભાવ અવશ્ય સિદ્ધ છે. (જેનું કાર્ય પરિણામિ જણાય, તે પોતે પણ પરિણામિ હોય છે, એમ નિશ્ચય થાય છે.) જેમ દહીંનો છાશરૂપે પારણામ થાય છે, તેથી તે દહીંનું કારણ દૂધ પણ પરિણામિ છે. એમ જણાય છે. તેવી રીતે તે કર્મમાં પણ જણાવું, વલ્લી અગ્નિભૂતિ કહે છે કે જેમ-આકાશ વિગેરેના વિકારોનું વિચિત્રપણું કર્મ વિના પણ જણાય છે, તેમ સંસારી જીવોનું પણ સુખ-દુઃખાદિ ભાવે વિચિત્રપણું માનીએ તો શું દોષ છે ? ૧૬૨૮-૧૬૨૯.

એના ઉત્તરમાં કશ્ચાણુ ભગવન્ત મહાવીર દેવ કહે છે કે—

कम्मम्मि व को मेओ जह बज्झक्खंधचित्तया सिद्धा ।

तह कम्मपोगलाणवि विचित्तया जीवसहियाणं ॥ १६३० ॥

बज्जाण चित्तया जइ पडिवज्जा कम्मणो विसेसेण ।

जावाण गयस्स मया भत्तीण व सिप्पिनत्थाणं ॥ १६३१ ॥

કર્મમાં પણ વિચિત્રતા માનવામાં શો ભેદ છે ? જેમ બાહ્ય સ્કંધની વિચિત્રતા સિદ્ધ છે, તેમ જીવ સહિત કર્મપુણ્યોની વિચિત્રતા પણ સિદ્ધ છે. જો બાહ્ય પુણ્યોની

વિચિત્રતા માને છે તો પછી કર્મ પુદ્ગલોની વિચિત્રતા તો જીવ સહચરિત હોવાથી વિશેષ કરીને માનવી જોઈએ, જેમ ચિત્રકારે બનાવેલ ચિત્રામણોના જીવાદ આકારવાલા પુદ્ગલોમાં વિચિત્રતા છે તેમ અહિં પણ જાણવું.

ગન્ધવનગર-ધન્દ્રધનુષ્ય આદિ અભ્રવિકારોની શૃલુ-દેવમંદિર-પ્રાકાર-વૃક્ષ-કૃષ્ણ-નીલ-રક્ત આદિભાવે વિચિત્રતા હો સૌમ્ય ! તું-માને છે, તો પછી કર્મની અંદર વિચિત્રતા માનવામાં તને શું દાષ છે ? જેમ સર્વજનોને પ્રતીત એવા ધન્દ્ર-ધનુષ્યઆદિ બ્રહ્મપુદ્ગલ સ્કંધોની વિચિત્રતા તને માન્ય છે, તેમ આન્તરીક કર્મસ્કંધોમાં પુદ્ગલમયતા સમાન હોવાથી અને તે જીવ સહિત હોવાથી સુખ-દુઃખાદિ ઉત્પન્ન કરવા વડે વિશેષ કરીને વિચિત્રતાનું કારણ છે, તો પછી તેની વિચિત્રતા કેમ નથી માનતો ? અભ્ર (વાંદળાં) વિગેરે બ્રહ્મપુદ્ગલો વિવિધરૂપે પરિણામ પામે છે, તો પછી જીવે ગ્રહણ કરેલા કર્મ-પુદ્ગલો વિવિધ પ્રકારે પરિણામ પામે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જીવે ગ્રહણ નહીં કરેલ અભ્રાદિ-બ્રહ્મ પુદ્ગલોની વિવિધાકાર પરિણતિરૂપ વિચિત્રતા તે માની છે, તો જીવાનુગત કર્મપુદ્ગલોની તેવી વિચિત્રતા તારે અવશ્ય માનવી જોઈએ. જે ચિત્રકાર આદિ શિલ્પિએ ગ્રહણ કરેલ ચિત્ર-લેખ્ય-કાષ્ટ કર્માનુગત પુદ્ગલોની પરિણામવિચિત્રતા છે, તે વિચિત્રતા વિશ્વસાપરિણામથી પરિણામ પામેલ ધન્દ્રધનુષ્ય આદિના પુદ્ગલોના પરિણામની વિચિત્રતાથી વિશિષ્ટપ્રકારની છે, એમ જણાય છે, તેવી રીતે જીવે ગ્રહણ કરેલ કર્મપુદ્ગલોની પણ સુખ-દુઃખાદિ જનનરૂપ વિચિત્રતા વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. ૧૬૩૦-૧૬૩૧.

તો જઈ તણમેત્તં ચિય હવેજ્જ કા કમ્મકળ્લણા નામ ? ।

કમ્મંપિ નણુ તણુ સ્વિય સળ્હયરબ્બંતરા નવરં ॥ ૧૬૩૨ ॥

કો તીય વિના દોસો થૂલાણ સવ્વહા વિમુક્કસ્સ ।

દેહગ્ગહણાભાવો તઓ ય સંસારવોચ્છત્તી ॥ ૧૬૩૩ ॥

સવ્વત્તિમોક્કવાવત્તી નિકારણઽ વ્વ સવ્વસંસારો ।

ભવમુક્કાણં ચ પુણો સંસરણમઓ અણાસાસો ॥ ૧૬૩૪ ॥

જો એ પ્રમાણે વિચિત્ર પરિણતિ કહેતા હો તો તે પરિણતિ શરીરમાત્રજ છે, તેમાં કર્મની કલ્પના કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? એમ ન કહેવું, કેમકે કર્મ પણ શરીરજ છે, માત્ર તે અતિસૂક્ષ્મ અને અવ્યન્તર છે, એટલું વિશેષ છે. એ સૂક્ષ્મશરીર ન માનવાથી શો દાષ આવે ? સ્થૂલ-શરીરથી મુક્ત થએલા જીવને જીવાન્તરમાં તે વિના રહે ગ્રહણ ન થાય, અને તેથી સંસારનો વિચ્છેદ થાય. એમ થવાથી સર્વને મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય, અથવા કારણ સિવાય સર્વને સંસાર પ્રાપ્ત થાય, અને જીવથી મુક્તએલા સિદ્ધોને પણ પુનઃ સંસાર પ્રાપ્ત થાય, એમ થવાથી મોક્ષમાં પણ સ્થિતિ ન થાય. ૧૬૩૨-૩૩-૩૪.

અગ્નિભૂતિ:—જો અભ્રવિકારની પેઠે કર્મપુદ્ગલોની વિચિત્ર પરિણતિ માનીએ, તો પછી જેમ વિચિત્રતા સ્વભાવથીજ થાય છે, તેમ સમસ્ત જનોને પ્રત્યક્ષ આ શરીર પણ સુરૂપ-કુરૂપ-સુખ-દુઃખાદિ ભાવે સ્વભાવથીજ પરિણામ પામે છે, એમ માનવુંજ બસ છે, પરંતુ વચ્ચે તેની વિચિત્રતાના હેતુભૂત કર્મની કલ્પના કરવી નિર્ધર્ક છે. કેમકે સર્વપુદ્ગલોના પરિણામની વિચિત્રતા સ્વભાવથીજ સિદ્ધ થાય છે.

જીવન્ત:—અભ્રવિકારની પેઠે શરીરની વિચિત્રતા માનીએ છીએ, કર્મ પણ સૂક્ષ્મ

શરીરજ છે; માત્ર એ અતિસૂક્ષ્મ-અતીન્દ્રિય-અને અવ્યન્તર હોવાથી જીવની સાથે ગાઢ સંશ્લિષ્ટ છે (સંબંધવાળું છે.) અને તેથી જેમ અબ્રાહિ વિકારની પેઠે બાહ્ય સ્થૂલ શરીરની વિચિત્રતા મનાય છે, તેમ કર્મશરીર (કાર્મણશરીર)ની વિચિત્રતા પણ માનવી જોઈએ.

અગ્નિભૂતિ:—અબ્રાહિ વિકારની પેઠે બાહ્ય સ્થૂલ શરીરની વિચિત્રતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તેથી તે માની શકાય છે, પરંતુ આન્તરિક કર્મરૂપ સૂક્ષ્મ શરીરની વિચિત્રતા કેવી રીતે માની શકાય? કેમકે તે સૂક્ષ્મશરીર તો સર્વથા અપ્રત્યક્ષ છે. એટલે જો તેને ન માનીએ તો શો દોષ આવે?

લગવન્ત:—જો તે સૂક્ષ્મ કાર્મણશરીર ન માનવામાં આવે, તો મૃત્યુકાળે સ્થૂલ શરીરથી મૂકાએલ જીવને ભવાન્તરમાં પુનઃ સ્થૂલ શરીરની પ્રાપ્તિના કારણભૂત જે સૂક્ષ્મ શરીર છે તે વિના તે સ્થૂલ શરીરની પ્રાપ્તિ ન થાય. કેમકે કારણ વિના અન્ય શરીરનું અહણ થઈ શકે નહિ. અને તેથી કરીને અન્ય શરીરની પ્રાપ્તિ વિના મરણ પામ્યા બાદ શરીર રહિત થવાથી સર્વ જીવોને યત્ન વિનાજ સંસારનો છેદ થાય. અને એમ થવાથી સર્વજીવોને મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય, અથવા શરીર વિનાના જીવોને પણ સંસારમાં રખડવાનું થાય, અને તેથી નિષ્કારણ સર્વને સંસાર ભ્રમણ થાય, એજ પ્રમાણે ભવથી મૂકાએલા સિદ્ધાને પણ અકસ્માત-કારણ સિવાય સંસાર ભ્રમણ થાય, અને એજ પ્રમાણે પાશુ મોક્ષગમન થાય, આ રીતે થવાથી મોક્ષમાં પણ સ્થિતિ ન થાય. વિચિત્રતાના કારણભૂત કર્મને ન માનવાથી આ વિગેરે દોષો પ્રાપ્ત થાય છે, માટે વિચિત્રતાના કારણભૂત કર્મને તું અંગીકાર કર. ૧૬૩૨-૧૬૩૩-૧૬૩૪.

પ્રશ્ન: તિમયા જીવેણ કહં હવેજ્ઞ સંવંધો ? ।

સોમ ! ઘડસ્સ વ્વ નમસા જહ વા દવ્વસ્સ કિરિયાણ ૧૬૩૫ ॥

અહવા પચ્ચક્કં ચિય જીવોવનિબંધણં જહ સરીરં ।

ચિદ્દહ કમ્મયમેવં ભવંતરે જીવસંજુત્તં ॥ ૧૬૩૬ ॥

મૂર્તકર્મનો અમૂર્ત આત્મા સાથે સંબંધ કેમ થઈ શકે? સૌમ્ય ! જેમ ઘટનો આકાશ સાથે, અથવા દ્રવ્યનો ક્રિયા સાથે સંબંધ થાય છે તેમ આ સંબંધ હોય છે અથવા પ્રત્યક્ષ જણાતું જીવના સંબંધવાળું આ સ્થૂલ શરીર જેમ વર્તે છે, તેમ ભવાન્તરમાં ગતિ કરતા જીવની સાથે લાગેલું કાર્મણ શરીર છે, તે તું અંગીકાર કર. ૧૬૩૫—૧૬૩૬.

અગ્નિભૂતિ:—તમે કર્મ મૂર્ત છે, એમ પૂર્વે કહ્યું છે, તો તે મૂર્તકર્મનો અમૂર્ત એવા આત્મા સાથે સંયોગ સંબંધ અથવા સમવાય સંબંધ કેવી રીતે થઈ શકે? આથી મને તો કર્મની સિદ્ધિમાં એ બીજું પણ હિદ જણાય છે.

લગવન્ત:—ભદ્ર ! જેમ મૂર્ત એવા ઘટનો અમૂર્ત એવા આકાશની સાથે સંયોગ સંબંધ છે, તથા અંશુલિ આદિ દ્રવ્યનો સંકોચન-પ્રસારણ આદિ ક્રિયાની સાથે સમવાય સંબંધ છે, તેમ અહીં પણ આત્મા અને કર્મનો સંબંધ છે. અથવા જેમ આ બાહ્ય સ્થૂલ શરીર જીવની સાથે સંબંધવાળું પ્રત્યક્ષ ચેષ્ટા કરતું જણાય છે, તેવી રીતે ભવાન્તરમાં જતા જીવની સાથે સંબંધવાળું કાર્મણ શરીર પણ અંગીકાર કર. ધર્મ અધર્મ નિમિત્ત બાહ્ય, જીવની સાથે સંબંધવાળું બાહ્ય શરીર ચેષ્ટા કરે છે, એમ તું કહેતો

હોય, તો અમે તને પુછીએ છીએ કે એ ધર્મ અધર્મ મૂર્ત છે કે અમૂર્ત છે ? જો મૂર્ત છે એમ કહેતો હોય તો તેમનો અમૂર્ત આત્માની સાથે સંબંધ કેવીરીતે છે ? ગમે તે પ્રકારે તેમનો આત્મા સાથે સંબંધ છે, એમ માનતો હોયતો પછી કર્મનો તેની સાથે તેવી રીતે સંબંધ કેમ નથી માનતો ? અને જો ધર્મ અધર્મ અમૂર્ત છે એવું તારું મનતોય હોય, તો બાહ્ય-મૂર્ત-સ્થૂલ શરીરની સાથે તે અમૂર્તનો સંબંધ કેવીરીતે થાય ? કેમકે તારા અભિપ્રાયે મૂર્તની સાથે અમૂર્તનો સંબંધ અયોગ્ય છે. અને તેઓના સંબંધ વિના બાહ્ય શરીરની ચેષ્ટાના તેઓ નિમિત્ત થાય, એ તો અતિપ્રસંગ થાય. અને જો અમૂર્ત ધર્મ અધર્મનો બાહ્ય મૂર્ત શરીરની સાથે સંબંધ છે, એમ માનતો હો, તો જીવ અને કર્મનો પણ તેવી રીતે સંબંધ માનવામાં તને શું દોષ છે ? ૧૬૩૫—૧૬૩૬.

મૂર્તકર્મ વડે અમૂર્ત આત્માને અનુગ્રહ ઉપધાત કેમ થાય ? તે શંકાનું સમાધાન કરતા વેદાક્ત વચનથી કર્મની સિદ્ધિ કરે છે.

મુક્તેનામુક્તિમઓ ઉવધાયા-ડુગ્ગહા કહં હોજ્ઞા ? ।

જહ વિણ્ણાણાઈણં મરૂપાણો-સહાઈહિં ॥ ૧૬૩૭ ॥

અહવા નેગંતોડયં સંસારી સવ્વહા અમુત્તોત્તિ ।

જમણાઈકમ્મસંતપ્પરિણામાવન્નરૂવો સો ॥ ૧૬૩૮ ॥

સંતાણોડ્ણાઈઓ પરોપ્પરં હેઉહેઉમાવાઓ ।

દેહસ્સ ય કમ્મસ્સ ય ગોયમ ! બોયં-કુરાણં વ ॥ ૧૬૩૯ ॥

કમ્મે ચાસઈ ગોયમ ! જમગ્ગિહોત્તાઈં સગ્ગકામસ્સ ।

વેયવિહિયં વિહણ્ણ દાણાઈફલં ચ લોયમ્મિ ॥ ૧૬૪૦ ॥

મૂર્તકર્મવડે અમૂર્ત આત્માને અનુગ્રહ ઉપધાત કેમ થાય ? ઉત્તર-જેમ મદિરાપાન અને ઔષધાદિવડે વિજ્ઞાનાદિને (અનુગ્રહ ને ઉપધાત) થાય છે તેમ, અથવા આ સંસારી જીવ એકાન્તે સર્વથા અમૂર્તજ નથી, કેમકે તે અનાદિ કર્મસંતતિનઃ પરિણામને પામેલ છે, (તેથી કથયિત રૂપી છે.) અને હે અગ્નિભૂતિ ગૌતમ ! બીજ અને અંકુરની પેઠે શરીર અને કર્મનો પરસ્પર હેતુ અને હેતુમદ્ભાવ હોવાથી કર્મસંતાન અનાદિ છે. વળી હે ગૌતમ ! જો કર્મ ન હોય, તો સ્વર્ગની ઇચ્છવાળાએ અગ્નિહોત્તાઈ કરવાં, એમ જે વેદમાં કહ્યું છે તે, અને લોકમાં કરાતા દાનાદિ, તેના બધા ફળનો વિધાત થાય. ૧૬૩૭-૧૬૩૮ ૧૬૩૯-૧૬૪૦.

અગ્નિભૂતિ:- મૂર્તકર્મવડે અમૂર્ત આત્માને હર્ષ-પરિતાપ વિગેરે અનુગ્રહ ઉપધાત કેવી રીતે થઈ શકે ? જેમ અમૂર્ત આકાશને મૂર્તિમાન ચંદન અગ્નિજ્વાળાદિકથી અનુગ્રહ કે ઉપધાત નથી થતો, તેમ અમૂર્ત આત્માને પણ તે ન થવો જોઈએ.

ભગવન્ત:- વિજ્ઞાન-વિવાદ કરવાની ઇચ્છા-ધીરજ-સ્મૃતિ વિગેરે આત્માના અમૂર્ત ધર્મો છે, તેમને મદિરાપાન-ધતુરો-વિષ-અને કીડી વિગેરેના ભક્ષણથી ઉપધાત થાય છે, અને દ્રવ્ય-સાકર-ધીથી ભરેલ ઔષધિ વિગેરે ખાવાથી અનુગ્રહ થાય છે, તેમ અમૂર્ત પણ સમજવું.

અથવા આ સંસારી આત્મા એકાન્તે સર્વથા અમૂર્ત નથી, કેમકે આત્મા સંતતિથી પરિણામાન્તરને પામેલો છે, આત્મા અગ્નિ અને લોહાપડના સંબંધના આધારે

કર્મની સાથે મળેલો છે ને કર્મ મૂર્તિમાન હોવાથી આત્મા પણ તેનાથી કથંચિત્ અનન્ય હોવાને લીધે અમૂર્ત છતાં પણ કથંચિત્ મૂર્ત છે. આથી કરીને મૂર્તકર્મવડે અમૂર્ત ચેતના-મય આત્માને અનુગ્રહ-ઉપધાત થાય છે, અને આકાશ અમૂર્ત તથા અચેતન હોવાથી તેને તેનાથી અનુગ્રહ-ઉપધાત નથી થતા.

વળી હે જ્ઞાતમ ! બીજા અને અંકુરની પેઠે શરીર અને કર્મનો પરસ્પર હેતુ હેતુમદ્ભાવ હોવાથી કર્મ સન્તાન અનાદિ છે. જેમ બીજાવડે અંકુરો થાય છે, અને અંકુરથી પુનઃ બીજા થાય છે, તેમ શરીરવડે કર્મ થાય છે, અને કર્મવડે પુનઃ શરીર થાય છે, એ પ્રમાણે વારંવાર અનાદિકાળથી પરસ્પર કાર્ય અને કારણભાવ હોય છે. જે વસ્તુ-ઓનો એ પ્રમાણે અન્યોઅન્ય હેતુ-હેતુમદ્ભાવ હોય છે, તે બીજાંકુર-અથવા પિતા પુત્રની પેઠે અનાદિ સંતાનવાળું હોય છે. અહીં શરીર અને કર્મનો પરસ્પર તેવો ભાવ છે, તેથી કર્મ સન્તાન અનાદિ છે. અને જે કર્મનો બીલકુલ અભાવ માનવામાં આવે, તો સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાને અગ્નિહોત્રાદિવડે સ્વર્ગાદિરૂપ ફળ વેદમાં કહ્યું છે તે, અને લોકમાં દાનાદિ ક્રિયાઓનું ફળ સ્વર્ગાદિ કહ્યું છે તે સર્વનો વિધાત થાય છે. એ સર્વ અયોગ્ય છે, માટે અનાદિ સંતાનવાળું કર્મ છે એમ માન ૧૬૩૭-૧૬૩૮-૧૬૩૯-૧૬૪૦.

વિધિની વિચિત્રતા કરનાર કર્મ ન માનતાં ઇન્દ્રિયાદિ માનવામાં આવે તો તેમાં જે અનેક દોષો પ્રાપ્ત થાય તે કહે છે.

કમ્મમણિચ્છંતો વા સુદ્ધં ચિય જીવમિસ્સરાઈં વા ।

મણ્ણસિ દેહાઈણં જં કત્તારં ન સો જુત્તો ॥ ૧૬૪૧ ॥

ઉવગરણાભાવાઓ નિચ્ચેદ્ધા-ડમુત્તયાઈઓ વાવિ ।

ઈસરદેહારંભેડવિ તુલ્લયા વાડળવત્થા વા ॥ ૧૬૪૨ ॥

કર્મનો અભાવ માનીને શરીર વિગેરેનો કર્તા કેવળ શુદ્ધજીવ અથવા ઇન્દ્રિયાદિ છે, એમ તું માનતો હોય તો તે પણ અયોગ્ય છે; કેમકે ઉપકરણના અભાવથી ચેષ્ટારહિત હોવાથી અને અમૂર્તાદિસ્વરૂપ હોવાથી કર્મ વિના જીવ વિગેરે શરીરાદિ કાર્ય કરી શકતા નથી. ઇન્દ્રિયના શરીરાંશમાં પણ એજ દોષ આવશે અથવા અનવસ્થા થશે. ૧૬૪૧-૧૬૪૨.

હે અગ્નિભૂતિ ! કર્મ સિવાય કેવળ શુદ્ધ આત્મા-ઇન્દ્રિય-અવ્યક્ત-કાળ-નિયતિ-યદ્-અથા વિગેરેને શરીરાદિના કર્તા તરીકે તું મનીશ, તો તે પણ અયુક્ત છે; કારણ કે દંડાદિ ઉપકરણ વિનાના કુંભારની પેઠે કર્મ રહિત એવો આત્મા કે ઇન્દ્રિયાદિ પણ શરીર વિગેરે કાર્યને ઉપકરણના અભાવે કરતા નથી. જીવ વિગેરેને શરીરાદિ આરંભવામાં કમ વિના બીજું ઉપકરણ ઘટતું નથી, કેમકે ગર્ભાદિ અવસ્થામાં એ સિવાય અન્ય ઉપકરણ સંભવે નહીં. તેમજ કર્મ વિનાનો જીવ શુક્ર (વીર્ય) અને શોણીત (રૂધીર) આદિ પણ ગ્રહણ ન કરે. વળી આકાશની પેઠે નિષ્ક્રિય-અમૂર્ત-અશરીરી-અને સર્વગત હોવાથી તેમજ પરમાણુની પેઠે એકજ હોવાથી કર્મ વિના કોઈ જીવ શરીરાદિને આરંભ તો નથી. શરીરવાન ઇન્દ્રિય દેહાદિ સર્વ કાર્યો આરંભે છે, એમ જો કહીશ, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે તેમાં ઉપરોક્ત દોષ આવશે. કેમકે દંડાદિ ઉપકરણ વિનાના કુંભારની પેઠે કર્મ વિનાનો ઇન્દ્રિય ઉપકરણ રહિત હોવાથી પોતાનું શરીર કરી શકતો નથી. કોઈ અન્ય ઇન્દ્રિય તે ઇન્દ્રિયનું

શરીર કરે છે, એમ કહેતો હોય, તો એમ પૂછીએ છીએ કે એ ધર્મ પણ શરીરવાળો છે, કે શરીર વિનાનો છે ? જો શરીર વિનાનો હોય, તો તે ઉપર કહ્યા મુજબ ઉપકરણ સહિત હોવાથી શરીર કરી શકે નહીં; અને જો શરીરવાળો અન્ય ધર્મ તે ધર્મનું શરીર કરતો હોય, તો તેના શરીરને કરનાર પણ અન્ય શરીરવાળો ધર્મ હોવો જોઈએ, તેના પણ શરીરને કરનાર અન્ય ધર્મ હોવો જોઈએ. એ પ્રમાણે છેવટ અનવસ્થા પ્રાપ્ત થાય, અને તેમ માનવું તો સર્વથા અનિષ્ટ છે. મારે શરીર વિગેરેનો કર્તા ધર્મ છે, એમ માનવું સર્વથા અયુક્ત છે, પરંતુ કર્મ સહિત જીવજ તેનો કર્તા છે. એમ માનવું તે યુક્તિયુક્ત છે. વળી જો ધર્મ પ્રયોજન સિવાય શરીરાદિ કરે, તો તે ઉન્મત્ત જેવોજ ગણાય, અને તેમ કરવામાં કોઈ પ્રયોજન માનવામાં આવે તો તે ધર્મનું ધર્મપણું ન રહે. કારણ કે અનાદિ શુદ્ધ આત્માને દેહાદિ કરવાની ઇચ્છા હોઈ શકે નહિ, કેમકે ઇચ્છા તે રાગવિકલ્પસ્વરૂપ છે, ઇત્યાદિ અહીં ઘણું કહી શકાય એમ છે, પરંતુ અન્ય વિસ્તારના ભયથી અહીં નથી કહેતા. એજ યુક્તિઓથી વિષ્ણુ-બ્રહ્મા વિગેરે પણ કર્તા તરીકે ઘટી શક્યા નથી. એમ સમજવું ૧૬૪૧-૧૬૪૨.

अहं सहावं मन्नसि विष्णाणघणाइवेयवृत्ताओ ।

तह बहुदोसं गोयम ! ताणं च पयाणमयमत्थो ॥ १६४३ ॥

छिन्नमિ संसयम्मी जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केण ।

सो समणो पव्वइओ पंचहिं सह खंडियसएहिं ॥ १६४४ । ६०५ ॥

દેહાદિની વિચિત્રતાનું કારણ સ્વભાવ માનવામાં આવે, તો તેમાં પણ અનેક દોષો આવે છે. અથવા વિજ્ઞાનઘન આદિ વેદપદ્ધતી શરીરાદિનો કર્તા સ્વભાવ માનીશ, તો તેમ માનવાથી પણ હે ગાતમ ! બહુ દોષ આવશે; તે પદ્ધતિનો સત્ય અર્થ આ પ્રમાણે છે. એ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુક્ત થએલા જિનેશ્વરે તે પદ્ધતિનો અર્થ કરીને તેના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે પાંચસો શિષ્યો સહિત તેણે દીક્ષા અંગીકાર કરી.

“ વિજ્ઞાનઘન પવૈતેમ્મ્યો મૂતેમ્મ્યઃ ” ઇત્યાદિ વેદવાક્ય સાંભળીને કેટલાએક લોક શરીરાદિના કર્તા તરીકે સ્વભાવનેજ માને છે, એ પ્રમાણે માનનારાઓ કહે છે કે “ સ્વભાવવાદીઓ સર્વ હેતુની અપેક્ષા વિનાજ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ કહે છે, તેઓ પોતાનું કારણ પણ કંઈ કહેતા નથી, તેઓ કહે છે કે કમલને વીણે કંટકાદિની વિચિત્રતા કોણ કરે છે ? મારના પીંછા વિગેરેનું વિચિત્રપણું કોણે કર્યું છે ? (કોઈએ નહીં.) અહીં દુનીયામાં જે કંઈ છે, તે સર્વ હેતુ વિનાનુંજ છે, જેમ કાંટાઓનું તીક્ષ્ણ પણ વિગેરે સ્વાભાવિક છે, તેમ આ મુખ વિગેરે પણ સ્વાભાવિક છે, એમાં કંઈ હેતુ નથી. ”

એ પ્રમાણે જેમ તેઓ માને છે, તેવી રીતે જો તું પણ માનતો હોય, તો એ માન્યતામાં પણ ઘણા દોષો આવે છે. કેમકે જે લોક શરીરાદિનો કર્તા સ્વભાવ માને છે, તે સ્વભાવ, કોઈ વસ્તુવિશેષ છે, અકારણતા છે, કે વસ્તુનો ધર્મ છે ? આ ત્રણમાંથી તે શું છે ? સ્વભાવ કોઈ વસ્તુવિશેષ છે, એમ તો નહીં કહી શકાય, કારણકે તે વસ્તુ છે, એમ જણાવનાર કોઈ પ્રમાણ નથી, અને અપ્રમાણિક વસ્તુને પણ વસ્તુરૂપે માનતો હોય તો તારા અભિપ્રાયે કર્મ પણ અપ્રમાણિક છે, તેને પણ તું વસ્તુરૂપે કેમ નથી માનતો ? વળી એ વસ્તુવિશેષ રૂપ જો સ્વભાવ છે, તો તે મૂર્ત છે, કે અમૂર્ત છે ? જો મૂર્ત હોય, તો

“ સ્વભાવ ” એવા બુદ્ધા નામથી કર્મજ માન્યું ગણાય, અને જો તે અમૂર્ત હોય, તો તે ઉપકરણ રહિત હોવાથી આકાશની પેઠે કોઈનો પણ કર્તા થઈ શકે નહીં. વળી શરીરોદિ મૂર્ત કાર્યનું અમૂર્ત એ સ્વભાવ કારણ થાય તે યોગ્ય પણ ન ગણાય. માટે સ્વભાવ તે કોઈ વસ્તુવિશેષ નથી.

હવે જો સ્વભાવ તે અકારણતા છે, એમ માનવામાં આવે, તો એનો અર્થ એવો થયો, કે કારણ વિના દેહોદિ સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ થવાથી તો કારણનો અભાવ સર્વત્ર સમાન હોવાથી એકીસાથે સર્વ શરીરોદિ ઉત્પન્ન થવાં જોઈએ. વળી એ પ્રમાણે માનવાથી શરીરોદિ હેતુ વિના અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માનવું પડે, અને એમ માનવું તે તો સર્વથા અયુક્ત છે, કેમકે જે અકસ્માત્-હેતુ વિના ઉત્પન્ન થાય છે, તે અભ્ર વિગેરેના વિકારની પેઠે આદિમાન પ્રતિનિયતઆકાર વાળું નથી હોતું, અને શરીરોદિ તો આદિમાન તથા પ્રતિનિયતઆકારવાળા હોય છે, માટે તે આકસ્મિક ન ગણાય, પરંતુ કર્મરૂપ હેતુ સહિત ગણાય. કેમકે તે દેહોદિ ઘટની પેઠે પ્રતિનિયતઆકાર વાળા હોવાથી ઉપકરણ વાળા તેના કર્તાએ તે કરેલા છે, એમ જણાય છે, અને ગર્ભોદિ અવસ્થામાં કર્મ સિવાય બીજું ઉપકરણ ઘટી શકે નહિ. માટે તે કર્મરૂપ હેતુ યુક્ત છે.

સ્વભાવ એ વસ્તુનો ધર્મ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તેમાં વિજ્ઞાનાદિની પેઠે જો આત્માનો ધર્મ હોય, તો તે આકાશની પેઠે અમૂર્ત હોવાથી શરીરોદિતું કારણ થઈ શકે નહીં. અને જો સ્વભાવ કોઈ મૂર્ત વસ્તુનો ધર્મ છે, એમ કહેવામાં આવે તો કંઈ હરકત નથી, કેમકે કર્મ એ પુદ્ગલાસ્તિકાયનો પર્યાયજ છે, અને તેના તેવો સ્વભાવ છે, એટલે મૂર્તવસ્તુનો ધર્મ માનવામાં કંઈ દોષ નથી.

વળી હે અગ્નિભૂતિ ! “ પુરુષ પવેદં સર્વ ” ઇત્યાદિ વેદવાક્ય સાંભળીને પણ તને કમ સંબંધી સંશય થયો છે. કારણકે એ પદોનો અર્થ તું એવો માને છે કે “ આ પ્રત્યક્ષ જણાવું સર્વ ચેતનાચેતન સ્વરૂપ, જે થઈ ગયું છે તે, જે થવાતું છે તે, જે મોક્ષનો સ્વામી છે તે, જે આહાર વડે વૃદ્ધિ પામે છે તે, જે પશુ આદિ ચાલે છે તે, જે પર્વતાદિ નથી ચાલતા તે, જે મેરૂ આદિ ફરે છે તે, જે નજીકમાં છે તે, જે સર્વની અભ્યન્તર છે અને જે સર્વની બહાર છે તે, એ સર્વ પુરૂષજ-આત્માજ છે, એથી અતિરિક્ત કર્મ નામે કોઈ વસ્તુ સત્તા નથી. તથા “ વિજ્ઞાનઘનાદિ ” વગેરે વેદનાં પદો પણ કર્મને અભાવ પ્રતિપાદન કરનારાં છે, એમ તું માને છે. કારણકે એ ઉભય પદોમાં અવધારણ વાચી જે એવકાર છે તે કર્મની સત્તાના અભાવને સિદ્ધ કરનારો છે એમ તું માને છે.

જે વેદના પદોનો અર્થ તું એ પ્રમાણે માને છે તે અર્થ તે પ્રમાણે નથી, પરંતુ તેનો અર્થ હું કહું છું તે પ્રમાણે છે, તું લક્ષ પૂર્વક સાંભળ. “ પુરુષ પવેદમ્ ” ઇત્યાદિ વેદનાં પદો આત્માની સ્તુતિ કરનારાં, તેમજ જાતિઆદિ મદનો ત્યાગ કરવા માટે અદ્વૈતભાવ પ્રતિપાદન કરનારાં છે; પરંતુ કર્મની સત્તાનો અભાવ પ્રતિપાદન કરનારાં નથી. વેદનાં કેટલાંક વાક્યો વિધિવાદ પ્રતિપાદન કરનારાં છે, કેટલાંક વાક્યો અર્થવાદ પ્રતિપાદન કરનારાં છે, અને કેટલાંક વાક્યો અનુવાદ પ્રતિપાદન કરનારાં છે, તેમાં “ અગ્નિહોત્રં જુહવાત્ સ્વર્ગકામઃ ” એટલે સ્વર્ગની ઇચ્છા વાળાએ અગ્નિહોત્ર (યજ્ઞ) કરવો. ઇત્યાદિ વાક્યો વિધિવાદને કહેનારાં છે. અથવાદ બે પ્રકારે હોય છે; સ્તુતિઅથવાદ અને નિન્દા-અર્થવાદ, તેમાં “ પુરુષ પવેદં સર્વમ્ ” ઇત્યાદિ વાક્યો, અને “ સ સર્વવિદ્ ય-સ્વેષ મહિમા ભુવિ વિવ્યે બ્રહ્મપુરે શોષ વ્યોમ્નિ આત્મા સુપ્રતિષ્ઠિતસ્તમક્ષરઃ વેદયતે યસ્તુ

સ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિત્ સર્વમેવાવિવેશ.” ઇત્યાદિ વાક્યો-તથા “એકયા પૂર્ણયાડઽહુત્યા સર્વાન્ કામાનવાપ્નોતિ” ઇત્યાદિ વાક્યો સ્તુતિરૂપ અર્થવાદને પ્રતિપાદન કરનારાં છે. એકયા પૂર્ણયા આદિ વાક્યો વિધિવાદ પ્રતિપાદન કરનારાં કેમ ન ગણાય ? એમ શંકા થતી હોય, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જો એ વાક્યોને વિધિવાદ પ્રતિપાદન કરનારાં માનવામાં આવે તો શેષ અગ્નિહોત્રાદિ અનુષ્ઠાનને નિર્થકપણાનો પ્રસંગ થાય. “પ્રથમો યજ્ઞો યોઽગ્નિષ્ઠોમઃ, યોઽન્નેનૈર્જ્વાનાઽન્યેન યજતે સ ગતેમમ્યપતત્ ” અહીં આ વાક્યમાં પશુમેધ વિગેરે પ્રથમ કરવાની નિન્દા કરી છે, તેથી એ વાક્ય નિન્દાર્થ પ્રતિપાદક ગણાય. “દ્વાદશ માસાઃ સંવત્સરઃ ” “અગ્નિરુષ્ણઃ ” “અગ્નિર્હિમસ્ય મેષજં ” આ વિગેરે વાક્યો અનુવાદ પ્રતિપાદન કરનારાં છે. કેમકે એમાં લોકપ્રસિદ્ધ અર્થનું જ કથન કર્યું છે. એ ત્રણ પ્રકારના વાક્યોમાંથી અહિં આ “પુરુષ પવેદં સર્વ ” ઇત્યાદિ વેદનાં પદો સ્તુતિરૂપ અર્થવાદ કરવામાં તત્પર છે. તથા “વિજ્ઞાનઘન પૃથૈતેભ્યઃ ” ઇત્યાદિ પદોનો અર્થ આ પ્રમાણે બાણેવો. જેમકે વિજ્ઞાનઘન એવો આત્મા ભૂતોથી ભિન્ન છે, અને તે-શરીરાદિ કાર્યનો કર્તા છે, તે કર્તા હોવાથી તેને કાર્ય કરવામાં કોઈ કરણ હોવું જોઈએ એમ અનુમાન કરાય છે. જ્યાં જ્યાં કર્તા અને કાર્યનો ભાવ હોય, ત્યાં ત્યાં અવશ્ય કરણ હોવું જોઈએ. જેમ હાથાર અને લોહાના પાડનો સદ્ભાવ હોવાથી ત્યાં કરણભૂત સાંડસો હોય, છે તેમ અહીં પણ આત્માને શરીરાદિ કાર્ય કરવામાં જે કરણભૂત થાય છે, તે કર્મ છે. માટે કર્મ છે, એમ અંગીકાર કર. અને વળી સાક્ષાત્ કર્મની સત્તા પ્રતિપાદન કરનારાં વેદવાક્યો પણ છે, “પુણ્યઃ પુણ્યેન કર્મણા, પાપઃ પાપેન કર્મણા ” એટલે પવિત્ર કાર્યથી પુણ્ય અને અપવિત્ર કાર્યથી પાપ થાય છે. આ પ્રમાણે-આગમથી પણ કર્મની સિદ્ધિ થાય છે. માટે તત્સંબંધિ સંશયનો ત્યાગ કરીને કર્મ છે એમ નિશ્ચયથી અંગીકાર કર.

એ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મૂકાએલા એવા શ્રીમાન્ જિનેન્દર ભગવન્તે અગ્નિ-ભૂતિજ્ઞના સંશયનો નાશ કર્યો, એટલે તેઓએ પોતાના પાંચસો શિષ્યો સહિત ભગવન્ત પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. ૧૬૪૪

હવે ત્રીજા ગણધર સંબંધી વક્તવ્યતા કહે છે.

તે પવ્વઙ્ગ સોઽં તદ્વિઓ આગચ્છર્દિ જિણન્ગાસ ।

વચ્ચામિ ણ વંદામી વંદિત્તા પજ્જુવાસામિ ॥ ૧૬૪૫ ॥ ૬૦૬ ॥

સીસત્તેણ વગયા સંપયમિદ-ગિમ્મહણો જસ્સ ।

તિરુયણકયપ્પણામો સ મહામાગોઽભિગમણિજ્જો ॥ ૧૬૪૬ ॥ (મહ્નિ)

તદભિગમણ-વંદણો-વાદનાહણા હોજ્જ પયપાવોઽહં ।

ગોચ્છણસંસઓ વા વોતું પત્તો જિણન્ગાસે ॥ ૧૬૪૭ ॥ (મહ્નિ)

આમટ્ટો ય જિણેણં જાહ-જરા-મરણવિપ્પકેણં ।

નાઃ ણ ય ગોત્તેણ ય સવ્વણ્ણસવ્વદરિસીણં ॥ ૧૬૪૮ ॥ ૬૦૭ ॥

તજીવતસ્સરીરંતિ સંસઓ નઽવિ ય પુચ્છસે કિંચિ

વેયપયાણ ય અત્થં ન યાણસી તેસિમો અત્થો ॥ ૧૬૪૯। ૬૦૮ ॥

તે ઇન્દ્રભૂતિ અને અગ્નિભૂતિએ દીક્ષા લીધી એમ સાંભળીને ત્રીજા વાયુભૂતિ નામના જે દ્વિજોપાધ્યાય તે જિનેન્દ્ર પાસે આવે છે, પ્રથમ તે વિચારે છે કે ‘હવે હું’ ત્યાં જઈને તેમને વંદન કરીશ, વંદન કરીને તેમની સેવા કરીશ. કેમકે હમણાંજ ઇન્દ્રભૂતિ અને અગ્નિભૂતિ જેના શિષ્ય થયા છે, અને જેને ત્રિભુવનના લોકો પ્રણામ કરે છે, એવા એ મહાભાગ્યની પાસે મહારે જવું જોઈએ. અને તેમની પાસે જઈને તેમને વંદન-ઉપાસનાદિ કરીને હું પાપ રહિત થાઉં. તેમજ સંશય રહિત પણ થાઉં. એ પ્રમાણે વિચારીને તે જિનેન્દ્ર પાસે આવ્યા, એટલે જન્મ-જરા અને મરણથી મુકાએલા સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી ભગવાન જિનેન્દ્રે તેમને નામ અને ગોત્રપૂર્વક બોલાવ્યા-‘હું વાયુભૂતિ ગૌતમ! તને એવો સંશય છે કે જે જીવ છે તેજ શરીર છે, કે અન્ય કંઈ છે? આવો સંશય છે, તો પછી મને તે તું પૂછતો કેમ નથી? એ સંશય તને વિરૂદ્ધ એવાં વેદનાં પદો સાંભળવાથી થયો છે, પણ તે વેદપદોનો અર્થ તું જાણતો નથી, તેનો ખરો અર્થ હું કહું છું તે પ્રમાણે છે.’ ૧૬૪૫-૧૬૪૯.

વસુદ્ધાઈભૂયસમુદયસંભૂયા વેયણત્તિ તે સંકા ।

પત્તેયમદિદ્ધાવિ હુ મજ્જંગમઓ વ્વ સમુદાણ ॥ ૧૬૫૦ ॥

જહ મજ્જંગેસુ મઓ વીસુમદિદ્ધોઽવિ સમુદણ હોઉં ।

કાર્લંતરે વિણસ્સઈ તહ ભૂયગણમ્મિ વેયણ્ણ ॥ ૧૬૫૧ ॥

પૃથ્વી આદિ ભૂતોના સમુદાયથી થએલ ચેતના છે, કેમકે મધના અંગોની પેઠે તે પ્રત્યેકમાં ન જણાતાં સમુદાયમાંજ જણાય છે. એમ તને શંકા છે. જેમ મધના જુદા જુદા અંગોમાં મદ નથી જણાતો, પણ તેના સમુદાયમાં તે ઉત્પન્ન થઈને કાળાન્તરે નાશ પામે છે, તેમ ચેતના પણ ભૂતસમુદાયમાં ઉત્પન્ન થઈને કાળાન્તરે નાશ પામે છે. ૧૬૫૦-૧૬૫૧

પૃથ્વી-અપ્-તેજ-અને વાયુ. એ ભૂતોના સમુદાયથી પૂર્વે અસત્ (અછતી) એવી ચેતના ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ ધાતકી પુષ્પ-ગોળ વિગેરે મધના જુદા જુદા અંગોમાં મદ નથી જણાતો, પણ તે ધાતકીપુષ્પાદિના સમુદાયમાં તે જણાય છે; તેવીજ રીતે પૃથ્વી-આદિ જુદા જુદા ભૂતોની પ્રત્યેક અવસ્થામાં ચેતના નથી જણાતી, પણ તે ચેતના, ભૂતોના સમુદાયમાં તો પ્રત્યક્ષપણે જણાય છે, માટે ચેતના તે ભૂતના સમુદાયનો ધર્મ છે. વળી જેમ મધના અંગોમાં પ્રત્યેક અવસ્થામાં નહીં જણાતો મદભાવ, તેના સમુદાયમાં ઉત્પન્ન થઈને, તે પછી કેટલોક વખત રહીને કાળાન્તરે તે મદભાવ નાશ પામે છે, તેવીજ રીતે પ્રત્યેક ભૂતમાં નહીં જણાતી ચેતના, ભૂતના સમુદાયમાં ઉત્પન્ન થઈને કેટલોક વખત રહીને કાળાન્તરે તથાપ્રકારની વિનાશક એવી સામગ્રી મળવાથી નાશ પામે છે. આ ઉપરથી અન્વય-વ્યતિરેકથી નિશ્ચય થાય છે કે ચેતન્ય એ ભૂતોના સમુદાયનો ધર્મ છે. કેમકે જે પ્રત્યેક સમુદાયમાં ન જણાતાં તેના સમુદાયમાંજ જણાય, તે તેના સમુદાયમાત્રનોજ ધર્મ હોય છે. જેમ પ્રત્યેક મધાંગોમાં નહીં જણાતો મદ, મધાંગના સમુદાયમાં જણાય છે, તેથી તે તેઓનો ધર્મ છે. તેમ ચેતના પણ ભૂતના સમુદાયમાંજ

ઉત્પન્ન થાય છે, પૃથક્ નથી થતી, માટે તે તેનો ધર્મ છે; ધર્મ અને ધર્મી પરસ્પર અભેદ હોય છે, ભેદ માનવામાં આવે, તો ઘટ અને પટની પેઠે તે બન્નેનો પરસ્પર ધર્મ-ધર્મી ભાવ ઘટે નહીં, માટે જે ચૈતન્યરૂપ જીવ છે, તે શરીરજ છે, કેમકે ચેતના એ ભૂતોનો ધર્મ છે, અને શરીર તે ભૂતોનો સમુદાય છે, અને એ બન્ને ધર્મ-ધર્મી અભેદ હોવાથી એકજ છે.

વળી બીજા વેદવાક્યોથી જીવ શરીરથી ભિન્ન છે, એવું પણ સંભળાય છે, જેમકે “ નહિ વૈ સશરીરસ્ય પ્રિયાપ્રિયયોરપહતિરસ્તિ, અશરીરં વા વસંતં પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશત : ” એટલે શરીર વાળા આત્માને પ્રિયાપ્રિયનો અભાવ નથી, અને શરીર વિનાના શુદ્ધ આત્માને પ્રિયાપ્રિય સ્પર્શતા નથી. આથી તને ઉપર મુજબ સંશય થયો છે. પણ તે અયોગ્ય છે, કારણકે—

પત્તેયમભાવાઓ ન રેણુતેલ્લં વ સમુદયે ચેયાં ।

મજ્જંગેસું તુ મઓ વીસુંપિ ન સચ્ચસો નત્થિ ॥ ૧૬૫૨ ॥

મમિ-ધણિ-વિત્તહયાઈ પત્તેયંપિ હુ જહા મયંગેસુ ।

તહ જહ મૂણસુ ભવે ચેયા તો સમુદયે હોજ્જા ॥ ૧૬૫૩ ॥

જહ વા સન્નાભાવો વીસું તો કિં તદંગનિયમોડયં ? ।

તસ્સમુદયનિયમો વા અન્નેસુવિ તો હવેજ્જાહિ ॥ ૧૬૫૪ ॥

જેમ પ્રત્યેક રેતીના કણમાં તેલનો અભાવ હોવાથી તેના સમુદાયમાં પણ તે નથી હોતું; તેમ પ્રત્યેક ભૂતોમાં ચેતનાના અભાવથી તે ભૂતના સમુદાયમાં પણ તે ચેતના નથી હોતી; વળી મઘના પૃથક્ પૃથક્ અંગોમાં મઘનો સર્વથા અભાવ પણ નથી; પણ જેમદરેક જુદા જુદા મઘાંગમાં ભ્રમણ શક્તિ તુલિ કરવાની શક્તિ-તુષા રહિત કરવાની શક્તિ વિગેરે જુદા જુદા મઘના ગુણો છે, તેમ જો ભૂતોમાં પણ કંઈક કંઈક ચેતના હોય તો તે સમુદાયમાં સંપૂર્ણ થાય. અને જો જુદા જુદા મઘાંગોમાં સર્વથાજ મદશક્તિનો અભાવ હોય, તો તે મઘના અંગોજ કેમ કહેવાય ? અથવા તેના સમુદાયથી મઘ થાય છે, એવો નિયમ શાથી થાય ? બીજા પદાર્થો મળવાથી પણ મઘ થવું જોઈએ. ૧૬૫૨-૧૬૫૩-૧૬૫૪.

જેમ પ્રત્યેક રેતીના કણમાં તેલ સર્વથા ન હોવાથી તેના સમુદાયમાં પણ તેલ નથી થતું; તેમ ભૂતોની પ્રત્યેક અવસ્થામાં પણ સર્વથા ચેતનાનો અંશ માત્ર પણ ન હોવાને લીધે ભૂતના સમુદાયમાં પણ તે ચેતના થાય નહિ. આ ઉપરથી એવો નિયમ ચરિતાર્થ થાય છે, કે જે જેઓની પૃથક્ પૃથક્ અવસ્થામાં સર્વથા નથી હોતું, તે તેઓના સમુદાયમાં પણ નથી હોતું; અને જે જેઓના સમુદાયમાં હોય છે, તે તેઓની પૃથક્ અવસ્થામાં પણ હોય છે, જેમ તલની અંદર તેલ પૃથક્ અવસ્થામાં હોય છે તો સમુદાય અવસ્થાએ પણ હોય છે. અહીં ભૂતોની પૃથક્ પૃથક્ અવસ્થામાં ચેતના બીલકુલ જણાતી નથી, તેથી ચેતના ભૂતના સમુદાયથી થએલ છે, એમ કહી શકાય નહીં, પરંતુ ભૂતસમુદાયથી અતિરિક્ત કોઈપણ કારણથી તે થયેલ છે, અને તે કારણ ચેતનાની અમૂર્તતા હોવાથી અમૂર્ત એવો જીવ છે એમ માનવું જોઈએ.

વાયુભૂતિ:— જે પ્રત્યેક જુદી જુદી અવસ્થામાં ન હોય; તે તેના સમુદાયમાં પણ ન હોય, એવો જે તમે નિયમ કહ્યો, તે યોગ્ય નથી; કેમકે મઘના કારણે જે ધાતકી પુ-

ખાદિક છે, તેમાં પ્રત્યેક જુદી જુદી અવસ્થામાં મદ નથી જણાતો પરંતુ તેના સમુદાયમાં તો તે મદભાવ જણાય છે.

ભગવન્તઃ—ધાતકીપુષ્પાદિકરૂપ મદના અંગોમાં પૃથક્ પૃથક્ અવસ્થામાં મદનો સર્વથા અભાવ નથી હોતો, પરંતુ તે દરેકમાં ન્યૂનાધિક મદનો અંશ હોય છે જ, જેમકે ધાતકીના પુષ્પોમાં ચિત્તભ્રમ કરવાની શક્તિ છે, ગોળ-દ્રાક્ષ-સેલડી આદિના રસોમાં તૃપ્તિ કરવાની શક્તિ છે, પાણીમાં તૃષ્ણા રહિત કરવાની શક્તિ છે, એ સિવાય બીજા પણ મદના અંગોમાં યથાસંભવ જુદી જુદી શક્તિ હોય છે. એજ પ્રમાણે જુદા જુદા પૃથ્વી આદિ ભૂતોમાં પણ જો કંઈક અંશે ચૈતન્ય શક્તિ હોય, તો તેઓના સમુદાયમાં સંપૂર્ણ ચૈતન્ય પ્રગટ થાય, પણ ભૂતના પૃથક્ પણામાં ચેતના નથી, એટલે તે ચેતના ભૂત-સમુદાયથી પણ થએલ નથી.

અને વળી જો ધાતકીપુષ્પાદિ મદના અંગોમાં પૃથક્ અવસ્થામાં સર્વથા મદ શક્તિનો અભાવ હોય, તો તે ધાતકીપુષ્પાદિકને મદના અંગો-કારણોજ કેમ કહેવાય ? અથવા મદના અર્થો જનો તે ધાતકીપુષ્પાદિ શોધીને તેના સમુદાય કરીને શા માટે મદ બનાવે છે ? બીજા ભસ્મ-પાથર-છાણ વિગેરે પદાર્થો એકઠા કરીને શા માટે મદ ન બનાવે ? ૧૬૫૨-૧૬૫૩-૧૬૫૪.

ભૂયાણં પત્તેયંપિ ચેયણા સમુદય દુઃસ્વપ્નાઓ ।

જહ મજ્જંગેસુ મઓ તહત્તિ હેઝ ન સિદ્ધોઽયં ॥ ૧૬૫૫ ॥

નણ પચ્ચક્કવિરોહો ગોયમ ! તં નાણુમાણભાવાઓ ।

તુહ પચ્ચક્કવિરોહો પત્તેયં ભૂયચેયત્તિ ॥ ૧૬૫૬

ભૂતિંદિઓવલદ્ધાણુસરણઓ તેહિં મિન્નરૂવસ્સ ।

ચેયા પંચંગવક્કોવલદ્ધપુરિસસ્સ વા સરઓ ॥ ૧૬૫૭ ॥

જેમ પ્રત્યેક મદના અંગોમાં મદ છે, તેમ ભૂતોના સમુદાયમાં ચેતના જણાય છે, માટે પ્રત્યેક ભૂતોમાં પણ ચેતના છે, એમ તું કહેતો હોય, તો તે હેતુ પણ અસિદ્ધ છે. એમ ન કહેવું કે તમે કહો છો તે પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ છે. કેમકે જાતમ ! હું કહું છું તેમાં અનુમાન આત્મ સાધક છે, પણ પ્રત્યેક ભૂતમાં ચેતના છે, એમ કહેવાથી તારા વચનમાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ છે, પાંચ બારીએથી જાણેલ અર્થનું સ્મરણ કરનાર પુરૂષની પેઠે ભૂતરૂપ ઈન્દ્રિયથી જાણેલ અર્થનું સ્મરણ કરનાર, જે ચેતના તે ભૂતેન્દ્રિયથી કોઈ ભિન્ન રૂપનો ધર્મ છે.

વાયુભૂતિ ! આ ઉપરથી કદાચ તું એમ કહીશ કે ‘ જુદા જુદા મદના અંગોમાં પણ કિંચિત્ મદ સામર્થ્ય છે, તેથી તેના સમુદાયમાં તે સંપૂર્ણ પણે જણાય છે. અને એજ પ્રમાણે જુદા જુદા ભૂતોમાં પણ કિંચિત્ કિંચિત્ ચેતના છે, ને તે ભૂતોના સમુદાયમાં સંપૂર્ણ પણે પ્રકટ થવાથી જણાય છે, જુદી જુદી અવસ્થામાં ચેતના અલ્પ હોવાથી પ્રગટ નથી જણાતી અને તેના સમુદાયમાં તે સંપૂર્ણ થાય છે, તેથી તે પ્રગટ જણાય છે, ’ તારું એ કથન સર્વથા અયોગ્ય છે, કેમકે ચેતના એ આત્માનો ધર્મ છે અને આત્મા તે ભૂતસમુદાયની અન્તર્ગત છે, આત્માના અભાવે ભૂત સમુદાયમાં ચેતના હોતી નથી, તેથી “ ચેતના ભૂતના સમુદાયમાં જણાય છે. ” એવો તહારો હેતુ અસિદ્ધ છે. અને જો ચેતના ભૂત સમુદાય માત્રનોજ ધર્મ હોય, તો મૃતશરીરમાં પણ ચેતના હોવી

જેમકે. મૃતશરીરમાં તે વખતે વાયુ ન હોવાથી ચેતના નથી જણાતી એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે નલીકાદિના પ્રયોગથી તેમાં વાયુ દાખલ કરીએ તો પણ તે નથી જણાતી. તે વખતે તેમાં તેજનો અભાવ છે, તેથી ચેતના નથી જણાતી, એમ કહેવું એ પણ અયુક્ત છે, એવાજ પ્રયોગથી મૃત શરીરમાં જે તેજને દાખલ કરીએ, તો પણ ચેતના જણાતી નથી. વિશિષ્ટ પ્રકારના તેજ અને વિશિષ્ટ પ્રકારના વાયુના અભાવે ત્યાં ચેતના નથી જણાતી. એમ કહેવામાં આવે, તો તેમાં આત્મ સત્ત્વ સિવાય બીજી વિશિષ્ટતા શી છે ? કોઈજ નહિ; એમ કહેવાથી તો તમોએ પણ આત્મ સત્ત્વજ ત્યાં માન્યું ગણાય.

વાયુભૂતિ:— ભૂત સમુદાયમાં જણાતી ચેતના ભૂત સમુદાયની નથી, એ તમારું કથન સર્વથા વિરુદ્ધ જણાય છે, કારણકે જેમ ઘટમાં જણાતા રૂપાદિ ધર્મો ઘટના નથી, એમ કહી શકાય નહિ, તેમ ભૂતસમુદાયમાં જણાતી ચેતના ભૂતસમુદાયની નથી એમ કહી શકાય નહિ.

ભગવન્ત:—ગૌતમ ! તે અયુક્ત છે, કારણકે જેમ પૃથ્વી અને જળના સમુદાય માત્રમાં જણાતાં વનસ્પતિ વિગેરે તે પૃથ્વી જીવના સમુદાય માત્રથીજ થએલ છે, એમ કહી શકાય નહિ, કેમકે વનસ્પતિ આદિના બીજથી તે વનસ્પતિ વિગેરે થએલ છે, તેવી રીતે અહીં પણ પૃથ્વીઆદિભૂતાત્મક શરીરમાં જણાતી ચેતના ભૂતસમુદાય માત્રથી થએલ કહી શકાય નહી, કેમકે તે ચેતના ભૂતસમુદાયથી અતિરિક્ત એવા આત્માથી થએલ છે. મારે મારા કથનમાં વિરોધ નથી, પરન્તુ “ પ્રત્યેક ભૂતમાં ચેતના છે, ” એમ કહેવાથી તારા વચનમાંજ પ્રત્યક્ષ વિરોધ છે.

ચેતના આત્માનો ધર્મ છે એ કથન કંઈ વચન માત્ર નથી. પણ યુક્તિપૂર્વક અને સત્ય છે. કેમકે-જે એક વ્યક્તિ અનેક સાધનોથી જાણેલ અર્થનું સ્મરણ કરે છે, તે વ્યક્તિ તે સાધનોથી, મહેલની પાંચ બારાઓથી જાણેલ અર્થનું સ્મરણ કરનાર દેવદત્ત જેમ મહેલ અને બારાઓથી ભિન્ન છે તેની પેઠે શરીર અને તેની પાંચ ઇન્દ્રિયો દ્વારા અર્થ જાણનાર સંભારનાર હોવાથી ભિન્ન છે; અને જે ભૂતેન્દ્રિયાત્મક સમુદાયથી ભિન્ન નથી, તે શબ્દાદિ ગ્રાહક વિશિષ્ટ એકમનોવિજ્ઞાનની પેઠે અનેકવડે જાણેલ અર્થનું સ્મરણ કરનાર નથી, કારણકે જે અનેક સાધનોથી અર્થ જાણીને તેનું સ્મરણ કરતાં છતાં પણ, સ્મરણ કરનાર તે સાધનોથી અભિન્ન હોય, તો બારીઓથી અર્થ જાણનાર દેવદત્ત પણ બારીરૂપ થાય. એમાં ઇન્દ્રિયોજ અર્થ ગ્રહણ કરે છે, તે સિવાય અન્ય કોઈ અર્થ ગ્રહણ નથી કરતું, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે ઇન્દ્રિયોનો ઉપરમ થયા છતાં પણ-ઇન્દ્રિયોથી જાણેલ અર્થનું સ્મરણ થાય છે, અને કોઈ વખત ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર છતાં પણ અર્થ બોધ નથી થતો, આ સંબંધી હુમણાંજ આગળ કહેવાશે. ૧૬૫૫-૧૬૫૬-૧૬૫૭.

આત્મસાધક બીજું અનુમાન કહે છે.

તદુવરમેઽવિ સરણઓ તન્વાવારેઽવિ નોવલંભાઓ ।

ઈદિયભિન્નસ્સ મઈ પંચગવક્ત્વાણુભવિણો વ્વ ॥ ૧૬૫૮ ॥

ઉવલભ્મન્નેણ વિગારગહણઓ તદહિઓ ધુવં અત્થિ ।

પુન્વાવરવાતાયણગહણવિગારાહપુરિસો વ્વ ॥ ૧૬૫૯ ॥

સર્વિદિઓવલદ્વાણુસરણઓ તદદિઓડણુમંતવ્વો ।

જહ પંચમિન્નવિન્નાણપુરિસવિન્નાણસંપન્નો ॥ ૧૬૬૦ ॥

પાંચ બારીએથી વસ્તુને જોનાર વ્યક્તિ, એ બારીએથી લિપ્ત છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ મતિ ઇન્દ્રિયોથી લિપ્ત છે, કેમકે ઇન્દ્રિયથી જાણેલ અર્થનું, ઇન્દ્રિયોનો ઉપરમ થયા છતાં પણ સ્મરણ થાય છે, અને કોઈ વખત ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર છતાં પણ અર્થનું જ્ઞાન નથી થતું. તથા પૂર્વામર વાતાયનથી અર્થ ગ્રહણ કરનાર પુરૂષ જેમ એ વાતાયનથી લિપ્ત છે, તેમ આત્મા અન્ય સાધનવડે અર્થ જાણીને અન્ય સાધનવડે વિકાર પામે છે, માટે તે આત્મા રૂપ બોધક દેહોન્દ્રિયથી અવશ્ય લિપ્ત છે. વળી પાંચ જુદા જુદા જ્ઞાનવાળા પાંચ પુરૂષોથી પાંચે જ્ઞાનવાળો છૂટો પુરૂષ જેમ જુદો છે, તેમ સર્વ ઇન્દ્રિયોથી જાણેલ અર્થનું સ્મરણ કરનાર એવો છૂટો આત્મા તે ઇન્દ્રિયોથી લિપ્ત છે, એમ અનુમાન થાય છે. ૬૬૫૮-૧૬૫૯-૧૬૬૦.

ઘટાદિ જ્ઞાનરૂપ મતિ, ઇન્દ્રિયોથી લિપ્ત કોઈ વ્યક્તિની છે, કારણકે ઇન્દ્રિયોનો ઉપરમ થયા છતાં અંધત્વ-બહેરાપણું વિગેરે હીનેન્દ્રિય અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયના વ્યાપારનો અભાવ થાય છે છતાં પણ, ઇન્દ્રિયદ્વારાએ જાણેલ અર્થનું સ્મરણ તો થાય છે. અથવા ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર છતાં પણ કોઈક વખત અનુપયોગ અવસ્થામાં વસ્તુનું જ્ઞાન નથી થતું, એ ઇન્દ્રિયોજ પદાર્થને જાણનાર હોય, તો આંખો ખુલ્લી છતાં, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સારી છતાં, રૂપ-રાગ આદિ વસ્તુઓ યોગ્ય દેશમાં હોવા છતાં પણ ઉપયોગ શૂન્ય ચિત્તવાળાને વસ્તુનો અવબોધ નથી થતો, તેનું શું કારણ? આથી એમ જણાય છે, કે ઇન્દ્રિયોના સમૂહથી કોઈ અતિરિક્ત એવી વ્યક્તિને એ વસ્તુનો અવબોધ થાય છે. જેમ પાંચ-બારીએથી સ્ત્રી આદિ વસ્તુને જોનાર વ્યક્તિ એ પાંચે બારીએથી લિપ્ત છે તેમ, આ ઉપરથી એવો નિયમ ચરિતાર્થ થાય છે, કે જેનો ઉપરમ થયા છતાં પણ તેવડે જાણેલ અર્થનું જે વ્યક્તિ સ્મરણ કરે છે, તે વ્યક્તિ બારીએવડે જાણેલ અર્થનું બારીએ અંધ કર્યા પછી પણ સ્મરણ કરનાર દેવદત્તની પેઠે લિપ્ત છે. અહીં આત્મા પણ ઇન્દ્રિયોનો ઉપરમ થયા છતાં અંધત્વ-બહેરાપણું વિગેરે હીનેન્દ્રિય અવસ્થામાં પૂર્વે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરેલ અર્થનું સ્મરણ કરે છે, તેથી આત્મા ઇન્દ્રિયોથી લિપ્ત છે. વળી જેનો વ્યાપાર છતાં પણ જે વડે જાણી શકાતા અર્થનું જ્ઞાન જેને ન થાય તે વ્યક્તિ ખુલ્લી બારીએથી શૂન્ય ચિત્તે જોનાર દેવદત્તની પેઠે તે સાધનોથી લિપ્ત છે.

વળી આત્મા ઇન્દ્રિયોથી લિપ્ત છે, કેમકે અન્ય ઇન્દ્રિય વડે ગ્રહણ કરીને-અન્ય ઇન્દ્રિયવડે વિકાર પામે છે, જે અન્યવડે જાણીને અન્યવડે વિકાર પામે છે, તે તે બન્નેથી લિપ્ત હોય છે. જેમ મહેલની અગાસી પર ફરનાર દેવદત્ત પૂર્વ તરફની બારીએથી સ્ત્રીને જોઈને પશ્ચિમ તરફની બારીએથી, તે સ્ત્રીને હસ્તાદિવડે સ્તન સ્પર્શાદિ વિકાર બતાવતો સદે તે બન્ને બારીએથી જુદો છે, તેમ આ આત્મા પણ ચક્ષુવડે કોઈને આંબલી ખાતો બોઈને જીવહાએ લાળ ઝરવાદિરૂપ વિકાર પામે છે, માટે આત્મા તે બન્નેથી લિપ્ત છે. અથવા અન્યવડે જાણીને અન્યવડે ગ્રહણ કરે છે, માટે આત્મા ઇન્દ્રિયથી લિપ્ત છે, જેમકે ધન-પદાદિ, પદાર્થ ચક્ષુવડે જાણીને હસ્તાદિવડે આત્મા તેને ગ્રહણ કરે છે. માટે આત્મા એ બન્નેથી લિપ્ત છે.

તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોથી જાણેલ અર્થના સ્મરણથી આત્મા ઇન્દ્રિયોથી લિપ્ત છે. જેમ

ધ્મિચાવશાત્ સ્પર્શ-રસ આદિ પાંચ ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાનવાળા-પાંચ પુરુષોથી, એ પાંચ જ્ઞાનવાળો છૂટો પુરુષ જુદો હોય છે, તેમ પાંચ ઈન્દ્રિયોથી જાણેલ જુદા જુદા સ્પર્શાદિથી તે સ્પર્શાદિ પાંચેના જ્ઞાનવાળો આત્મા તેથી ભિન્ન છે. મતલબ એ છે કે-જેવડે જાણેલ અર્થોનું સ્મરણ કરનાર એક હોય, તે તેનાથી ભિન્ન હોય છે.

અહીં કદી એવી શંકા થાય કે શબ્દાદિ ભિન્ન ભિન્ન વિજ્ઞાનવાળા પાંચ પુરુષોની પેઠે, પાંચ જુદી જુદી ઈન્દ્રિયોને પણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ, ને જો એમ ન હોય, તો ઉપરોક્ત હેતુ અસિદ્ધ ગણાય, એ શંકા અથાગ્ય છે, કેમકે ધ્મિચાવશાત્ એવું જે વિશેષણ આપ્યું છે, તેથી કંઈ દોષ આવતો નથી. કારણકે ઈન્દ્રિયોને ધ્મિચા હોતી નથી, અથવા સહકારિ કારણપણે ઉપલબ્ધિનું કારણ માત્ર ઈન્દ્રિયોમાં છે, એટલે ઉપચારથી ઈન્દ્રિયોને પણ જ્ઞાન માનીએ તો કંઈ વિરોધ નથી. અથવા આ ઉદાહરણ તો પ્રતિપત્તિનો ઉપાય માત્ર છે, અતીન્દ્રિય પદાર્થોના સદ્ભાવની પ્રતીતિ માટે આગમ અને શુક્તિ એ ઉભયજ સંપૂર્ણ દષ્ટિનું કારણ છે. ૧૬૫૮-૧૬૫૯-૧૬૬૦.

ભૂતોથી આત્મા ભિન્ન છે, એમ સિદ્ધ કરવાને બીજાં પણ અનુમાનો કહ્યે છે.

વિષ્ણાનંતરપુર્વં બાલણ્ણામિહ નાણભાવાઓ ।

જહ બાલનાણપુર્વં જુવનાણં તં ચ દેહહિઅં ॥ ૧૬૬૧ ॥

પદમો યણાહિલાસો અણ્ણાહારાહિલાસપુર્વોડયં ।

જહ સંપયાહિલાસોડ્ણુભૂઓ સો ય દેહહિઓ ॥ ૧૬૬૨ ॥

બાલસરીરં દેહંતરપુર્વં ઇંદિયાઇમત્તાઓ ।

જુવદેહો બાલાદિવ સ જસ્સ દેહો સ દેહિત્તિ ॥ ૧૬૬૩ ॥

અણ્ણસુહ-દુક્કલપુર્વં સુહાઇ બાલસ્સ સંપડસુહવ ।

અણુભૂઇમયત્તણઓ અણુભૂઇમઓ ય જીવો ત્તિ ॥ ૧૬૬૪ ॥

જેમ યુવકનું જ્ઞાન જ્ઞાનપૂર્વક છે, તેમ બાળજ્ઞાન પણ જ્ઞાનરૂપ હોવાથી અન્ય જ્ઞાનપૂર્વક છે ને તેથીજ તે જ્ઞાન પણ આ શરીરથી ભિન્ન છે. વળી બાળકનો પ્રથમ સ્તનાભિલાષ, સાંપ્રત અભિલાષની પેઠે અન્ય આહારના અભિલાષ પૂર્વક છે. ને એ-અભિલાષ અનુભવાત્મક હોવાથી શરીરથી ભિન્ન છે. તથા યુવાન શરીર જેમ બાલ્ય શરીર પૂર્વક છે, તેમ બાલ્ય શરીર ઈન્દ્રિયવાળું હોવાથી અન્ય શરીરપૂર્વક છે, તે શરીર જેનું છે, એવો તે શરીરવાળો આત્મા આ શરીરથી ભિન્ન છે. તેમજ બાળકનાં સુખ-દુઃખ વિગેરે સાંપ્રત સુખ-દુઃખની પેઠે અનુભવાત્મક હોવાથી અન્ય સુખ-દુઃખ પૂર્વક છે. અને એ-અનુભવ-મય આત્મા છે. (તે શરીરથી ભિન્ન છે.) ૧૬૬૧-૧૬૬૨-૧૬૬૩-૧૬૬૪.

હે વાયુભૂતિ જોતમ! આત્મા ભૂતથી વ્યતિરિક્ત છે, એમ સિદ્ધ કરવાને બીજાં પણ અનુમાનો કહ્યું છે તે સાંભળ. જે બાળ વિજ્ઞાન છે. તે અન્ય વિજ્ઞાનપૂર્વક છે, કેમકે તે વિજ્ઞાન સ્વરૂપ છે માટે, જે વિજ્ઞાન હોય છે, તે અન્ય વિજ્ઞાનપૂર્વક હોય છે. જેમ યુવકનું વિજ્ઞાન બાળવિજ્ઞાન પૂર્વક હોય છે, તેમ અહીં જે વિજ્ઞાનપૂર્વક બાળવિજ્ઞાન છે, તે વિજ્ઞાન આ શરીરથી ભિન્ન છે, કેમકે પૂર્વ શરીરનો ત્યાગ થાય છતાં આ શરીરના વિજ્ઞાનનું તે કારણ છે. જે વિજ્ઞાન ગુણ છે, તે તેના ગુણી-આત્મા સિવાય હોઈ શકે નહિ. માટે આત્મા શરીરથી-ભિન્ન છે, પણ શરીરજ આત્મા છે એમ નહીં.

વાયુભૂતિ:—બાળવિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી, અન્ય વિજ્ઞાનપૂર્વક છે, એમ જે તમે કહ્યું છે, તેમાં કહેલો હેતુ પ્રતિજ્ઞા કરેલ અર્થનોજ એક વિભાગ છે, એટલે એ હેતુ અસિદ્ધ છે.

ભગવન્ત:—ના, એમાં વિશેષનો પક્ષ કર્યો છે, ને વિશેષને પક્ષ કરવાથી સામાન્ય તે હેતુ થાય, પણ અસિદ્ધ ન થાય. જેમકે—“વર્ણાત્મકે શબ્દ મેધના શબ્દની પેઠે અનિત્ય છે.” આ પ્રયોગમાં હેતુ અસિદ્ધ નથી પણ સામાન્ય છે; તેવી રીતેજ અહીં પણ “બાળ વિજ્ઞાન અથવા વિજ્ઞાન પૂર્વક છે,” એમ વિશેષનો પક્ષ કર્યો છે. પરન્તુ “સામાન્ય વિજ્ઞાન અન્ય વિજ્ઞાન પૂર્વક છે.” એમ પક્ષ નથી કર્યો, કે જેથી અમે કહેલ હેતુ, “શબ્દ, શબ્દ હોવાથી અનિત્ય છે.” એવા પ્રયોગની પેઠે પ્રતિજ્ઞા કરેલ અર્થનો એક ભાગ થઈને અસિદ્ધ થાય.

વળી બાળકનો પ્રથમ સ્તનાભિલાષ, અભિલાષાત્મક હોવાથી, સાંપ્રત અભિલાષની પેઠે અન્ય અભિલાષ પૂર્વક હોય છે. જે અભિલાષપૂર્વક બાળકનો પ્રથમ સ્તનાભિલાષ છે, તે અભિલાષ શરીરથી જુદો છે, કેમકે પૂર્વશરીરનો ત્યાગ થયા છતાં પણ અહીંના અભિલાષનું તે કારણ છે. એ અભિલાષ છે તે ગુણ છે, ને ગુણ ગુણી સિવાય હોઈ શકે નહિ, માટે એ ગુણના આશ્રયભૂત જે ગુણી છે, તે બીજું કંઈ નહિ પણ શરીરથી જુદો એવો આત્માજ છે.

વાયુભૂતિ:—એ અનુમાનમાં કહેલો હેતુ અનેકાન્તિક દોષવાળો છે, કેમકે બધાએ અભિલાષ, અભિલાષપૂર્વક નથી હોતા. જેમ મોક્ષનો અભિલાષ મોક્ષના અભિલાષ પૂર્વક નથી હોતો. તેમ આ અભિલાષ પણ કેમ ન હોય?

ભગવન્ત:—ગૌતમ! તે કહ્યું એ પ્રમાણે અમે “સ્તનાભિલાષ અન્યસ્તનાભિલાષ પૂર્વક છે,” એમ વિશેષથી જો કહ્યું હોત, તો અમારો હેતુ અનેકાન્તિકદોષવાળો થાય, પણ અમે તો એમ કહ્યું છે કે-સ્તનાભિલાષ અન્ય સામાન્ય અભિલાષપૂર્વક હોય છે. એટલે ઉપરોક્ત દોષ આવતો નથી. એજ પ્રમાણે મોક્ષનો અભિલાષ પણ અન્ય સામાન્ય અભિલાષ પૂર્વક હોય છેજ.

તથા બાલ્યશરીર ઇન્દ્રિયવાળું હોવાથી, અન્ય શરીર પૂર્વક છે. જે ઇન્દ્રિયવાળું હોય છે, તે અન્યશરીરપૂર્વક હોય છે. જેમ યુવકનું શરીર બાલ્યશરીર પૂર્વક હોય છે, તેમ બાલ્યશરીર પણ અન્ય શરીર પૂર્વક હોય છે. જે શરીર પૂર્વક બાલ્યશરીર હોય છે, તે આ શરીરથી ભિન્ન હોય છે, કેમકે પૂર્વ શરીર નાશ પામ્યા છતાં પણ આ શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. અને જેનું એ શરીર છે, તે ભવાન્તર ગામી એવો તથા શરીરથી ભિન્ન એવો આત્મા છે, પણ શરીર એજ આત્મા છે, એમ નહિ. વળી આ આદ્ય બાળકનું સુખ, સાંપ્રતસુખની પેઠે અનુભવાત્મક હોવાથી અન્યસુખ પૂર્વક છે. જે સુખપૂર્વક આ બાળ સુખ છે, તે શરીરથી જુદું છે, કેમકે તેનો નાશ થયા છતાં પણ આ સુખનું તે કારણ છે. અને વળી એ સુખ તે ગુણ છે, ને ગુણ ગુણી સિવાય રહી શકે નહીં, આથી તે ગુણના આશ્રયભૂત જે ગુણી છે, તે શરીરથી જુદો છે. આથી સુખાનુભવમય આત્મા છે, એમ સિદ્ધ થયું. આ સ્થળે દુઃખ-શોક-રાગદ્વેષ વિગેરે હેતુઓ પણ એજ પ્રમાણે યોજવા. ૧૬૬૧ થી ૧૬૬૪.

પૂર્વેજીવ અને કમની સિદ્ધિમાં જે અનુમાનો કહ્યાં છે, તે અનુમાનો અહીં પણ ફરીથી મંડ બુદ્ધિવાળાઓની સ્મૃતિ માટે કહે છે.

સંતાનોઽર્ણાઈ ઉ પરોપ્પરં હેઝ-હેઝભાવાઓ ।

દેહસ્સ ય કમ્મસ્સ ય ગોયમ ! બીયં-કુરાણં વ ॥ ૧૬૬૫ ॥

તો કમ્મ-સરીરાણં કત્તારં કરણ-કજ્જભાવાઓ ।

પઢિવજ્જ તદંભહિઅં દંડ-ઘટ્ટાણં કુલાલં વ ॥ ૧૬૬૬ ॥

અત્થિ સરીરવિહાયા પડ્ડનિયયાગારઓ ઘટ્ટસ્સેવ ।

અવસ્થાણં ચ કરણઓ દંડાર્ણં કુલાલો વ્વ ॥ ૧૬૬૭ ॥

અત્થિદિય-વિસયાણં આયાણાદેયભાવઓઽવસ્સં ।

કમ્માર ઇવાદાયા લોણ સંઢાસ-લોહાણ ॥ ૧૬૬૮ ॥

ભોક્તા દેહાર્ણં ભોજ્જત્તણઓ નરો વ્વ ભત્તસ્સ ।

સંઘાયાઈત્તણઓ અત્થિ ય અત્થો ઘટ્ટસ્સેવ ॥ ૧૬૬૯ ॥

જો કત્તાઈ સ જીવો સજ્જવિરુદ્ધોત્તિ તે મઈ હોજ્જા ।

મુત્તાઈપસંગાઓ તં નો સંસારિણો દોસો ॥ ૧૬૭૦ ॥

હે જોતમ ! બીજ અને અંકુરની પેઠે શરીર અને કર્મનો હેતુ-હેતુભાવ છે, તેથી કર્મસંતાન અનાદિ છે. વળી દંડ અને ઘટ્ટથી કુંભાર જેમ ભિન્ન છે, તેમ કર્મ અને શરીરનો અનુક્રમે કરણ તથા કાર્ય ભાવ હોવાથી, તેનો કર્તા તેઓથી ભિન્ન છે, એમ અંગીકાર કર. તથા શરીર જેમ ઘટ્ટની પેઠે (આદિ હોવા સાથે) પ્રતિનિયત આકારવાળું હોવાથી તેનો કોઈ કર્તા છે. અને ઇન્દ્રિયો દંડ આદિની પેઠે કરણભૂત હોવાથી કુંભારની પેઠે તેનો કોઈ અધિષ્ઠાતા છે. લોકમાં સાંડસા અને લોખંડની પેઠે ઇન્દ્રિય અને વિષયનો આદાનઆદેય ભાવ હોવાથી હુહારની પેઠે ત્યાં કોઈ આદાતા (અહણ કરનારો) હોવો જોઈએ. શરીર વિગેરે આહારાદિકની પેઠે ભોજ્ય હોવાથી મનુષ્યની પેઠે તેનો કોઈ ભોક્તા હોવો જોઈએ. વળી શરીર સંઘાતાદિરૂપ હોવાથી ધરની પેઠે તેનો કોઈ સ્થામી છે. (ઉપર કહ્યા મુજબ) જે કર્તા વિગેરે છે, તે જીવ છે. મૂર્તપણાદિના પ્રસંગથી (હેતુ) સાધ્યથી વિરૂદ્ધનો સાધક થશે. એમ તારી બુદ્ધિ થાય, તો તેમાં સંસારી જીવને સાધવો છે તેથી તેમાં એ દોષ નથી આવતો. (આ ગાથાઓનો વિસ્તારાર્થ પૂર્વે ગાથા ૧૫૬૭ થી ૧૫૭૦ સુધીમાં આવી ગયો છે, ત્યાંથી જોઈ લેવો.) ૧૬૬૫-થી ૧૬૭૦

અહીં આદ્યમતાનુસારે એમ કહેવામાં આવે કે સર્વ પદાર્થો ક્ષણવિનાશી હોવાથી જીવ પણ શરીરની સાથેજ નાશ પામે છે, એટલે વસ્તુતઃ આત્મા શરદથી જુદા છે, એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવાથી શો લાભ છે ? એના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે—

જાઈસ્સરો ન વિગઓ સરણાઓ બાલજાઈસ ણો વ્વ ।

જહ વા સદેસવત્તં નરો સરંતો વિદેસમ્મિ ॥ ૧૬૭૧ ॥

અહ મન્નસિ સ્વણિઓઽવિ હુ સુમરઈ વિભાણસંતંટગુણાઓ ।

તહવિ સરીરાદણ્ણો સિદ્ધો વિણ્ણાણસંતાણો ૧૬૭૨ ॥

આગમવસ્થામાં બનેલ બનાવ જેમ વૃદ્ધઅવસ્થાવાળો સંભારે છે, અથવા સ્વદેશમાં બનેલ બનાવ પરદેશમાં ગએલો મનુષ્ય સંભારે છે, તેમ પૂર્વજાતને સંભારવાથી તે વાળો જીવ નાશ પામેલ નથી તે આત્મા ક્ષણિક છતાં પણ વિજ્ઞાત સંતતિવાલો આત્મા

હોવાથી પૂર્વજન્મને સંભારે છે એમ તું માનતો હોય, તો તેથી પણ વિજ્ઞાનસંતાન શરીરથી ભિન્ન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૬૭૧-૧૬૭૨.

જેમ બાળ અવસ્થામાં બનેલ બનાવ પુરૂષ વૃદ્ધ વૃદ્ધાવસ્થામાં સંભારે છે, અથવા સ્વદેશમાં બનેલો બનાવ પરદેશમાં ગએલો પુરૂષ સંભારે છે, તેથી તે (સંભારનાર) નાશ પામેલો નથી, તેમ જો જાતિસ્મરણવાળો આત્મા હોય છે, તે પૂર્વભવનું શરીર નાશ પામ્યા છતાં પણ તે ભવના બનાવ જે સંભારે છે, તેથી તે પણ નાશ પામેલો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જે અન્ય દેશ-કાળાદિમાં અનુભવેલા અર્થનું સ્મરણ કરે છે તે બાહ્ય-કાળમાં અનુભવેલ અર્થનું વૃદ્ધાવસ્થામાં સ્મરણ કરનાર દેવદત્તની પેઠે વિદ્યમાન હોય છે; અને જેમાં અનુભવનાર નાશ પામેલ હોય છે તેમાં પાછળવાળાને ઉત્પન્ન થયા બાદકંઈ સંભારતું નથી. આ ઉપરથી એમ નહીં કહી શકાય, કે પૂર્વ પૂર્વક્ષણમાં અનુભવેલું હોય, તે તેના સંસ્કારથી ઉત્તરોત્તર ક્ષણોમાં સંભારે છે, કારણ કે પૂર્વ પૂર્વના ક્ષણો અન્વય સિવાય સર્વથા નાશ પામે છે, તેથી ઉત્તરોત્તર ક્ષણો સર્વથા જુદાજ છે. એટલે અન્ય અનુભવેલું હોય, તે અન્ય સંભારે એવું કદિ બનેજ નહિ, અને જો એમ બને, તો દેવદત્તે અનુભવેલું હોય, તે યજ્ઞદત્તને પણ સંભારવું જોઈએ.

આત્મા ક્ષણભંગુર છતાં પણ વિજ્ઞાન સંતતિના સામર્થ્યથી પૂર્વવૃત્તાન્ત સંભારે છે, કેમકે ક્ષણસંતાન હંમેશાં અવસ્થિત હોય છે. એમ કહેવામાં આવે, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એમ માનવાથી પણ જ્ઞાનરૂપ સંતાનનો આગળના શરીરમાં સંક્રમ થવાથી ભવાન્તરમાં પણ તેનો સદ્ભાવ સિદ્ધ થાય છે, અને સર્વ શરીરોથી વિજ્ઞાનસંતાન અર્થાન્તરપણે સિદ્ધ થાય છે, તેથી કરીને અવિચ્છિન્ન વિજ્ઞાનસંતાનાત્મક આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૬૭૧-૧૬૭૨.

એ પ્રમાણે પરભવની અપેક્ષાએ સ્મરણથી આત્માનો અવિનાશ ભાવ જણાવ્યો. હવે આ ભવની અપેક્ષાએ તેનો અવિનાશભાવ કહે છે. અથવા તો તે ક્ષણિકજ નથી. એમ જણાવવાને કહે છે.

न य सव्वहेव खणिअं नाण पुव्वोवल्लद्धसरणाओ ।

खणिओ न सरइ भूयं जह जम्माणंतरविनट्ठो ॥ ૧૬૭૩ ॥

जस्सैगमेगबंधणमेगंनेण खणियं च विण्णाणं ।

सव्वखणियविण्णाणं तस्साजुत्तं कदाचिदवि ॥ ૧૬૭૪ ॥

जं सविसयनिययं चिय जम्माणंतरहयं च तं किह णु ? ।

नाहिति सुबहुयविण्णाणविसयाखणभंगयाईणि ॥ ૧૬૭૫ ॥

પૂર્વે જાણેલ અર્થનું સ્મરણ થાય છે, તેથી જ્ઞાન સર્વથા ક્ષણિક નથી, કેમકે જે ક્ષણિક હોય તેને ઉત્પન્ન થયા પછી તરતજ નાશ પામેલાની પેઠે પૂર્વોપલબ્ધ અર્થનું સ્મરણ થતું નથી. જે એક એટલે બીજા ક્ષણની સહાય વિનાનું જ્ઞાન છે, તેને સર્વકાલનું ક્ષણિકવિજ્ઞાન થવું અથવા કહેવું તે સર્વથા અયોગ્ય છે. કેમકે તે એક આલંબનવાળું છે અને એકાન્તે ક્ષણિક છે. વળી સ્વવિષય નિયત એવું જે પ્રમાતાનું જ્ઞાન છે તે ઉત્પન્ન થયા પછી તરતજ નાશ પામેલું હોય છે, તેથી અતિઘણા વિજ્ઞાનના વિષય સંબંધી ક્ષણભંગુરોદિ ધર્મો કેવી રીતે જાણી શકે? ન જાણી શકે. ૧૬૭૩-૧૬૭૪-૧૬૭૫.

જ્ઞાન સર્વથા ક્ષણિક છે એમ ન કહી શકાય, (કથંચિત્ ક્ષણિક કહેવાય) જ્ઞાન આ કારણથી ક્ષણિક નથી?, તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું પૂર્વે બાહ્યકાલાદિમાં જાણેલ અર્થનું

વૃદ્ધાવસ્થાદિ કાળમાં સ્મરણ થાય છે. તેથી કરીને જો જ્ઞાન એકાન્તે ક્ષણિક હોય, તો એ પ્રમાણે સ્મરણ ન થાય. જે એકાન્તે ક્ષણિક હોય છે, તેને ઉત્પન્ન થયા પછી તરત નાશ પામેલાની જેમ અતીત અર્થનું સ્મરણ નથી થતું. એ રીતે જ્ઞાનને ક્ષણિક માનવાથી સ્મરણનો સર્વથા અભાવ થાય.

एकविज्ञानसंततयः सत्त्वाः એક વિજ્ઞાનસંતતિવાળા જીવો છે ” એ વાક્યથી ક્ષણિકવાદી બોદેનારું એક-અસહાયવાળું જે જ્ઞાન, તે “ સર્વમપિ વસ્તુ ક્ષણિક ” સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે, એ પ્રમાણે સર્વ વિષયને જણાવનાર કે જાણનાર કદિ પણ થઈ શકે નહિ, છતાં બોદે સર્વ ક્ષણિકતાવાળું વિજ્ઞાન માને છે. તેઓ કહે છે કે-“ યત્ સત્ તત્ સર્વ ક્ષણિકમ્ ” જે છે, તે સર્વ ક્ષણિક છે. ” તથા ક્ષણિકાઃ સર્વસંસ્કારાઃ સર્વ સંસ્કારો ક્ષણિક છે. આ પ્રમાણે ક્ષણિકતાબાદી જ્ઞાન એકત્વમાં સંભવે નહિ. કેમકે જો ત્રિભુવનાન્તર્ગત સર્વ પદાર્થો સન્નિપ્ત રહીને તેનું જ્ઞાન કોઈ ઉત્પન્ન કરે, તો એમ જણાય, કે “ આ સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક છે. ” પણ એ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું, કારણ કે બધાં તે જ્ઞાનો ક્ષણિક હોવાથી પ્રતિનિયત એક આલંબનવાળાં છે, તે તેથી સર્વ વસ્તુસમૂહમાં વ્યાપેલી ક્ષણિકતા કેવી રીતે જાણી શકે? નજ જાણી શકે. પણ જો સર્વ પદાર્થો વિષયી જ્ઞાનોની એકી સાથે ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે અને આત્માને તે અર્થનું સ્મરણ કરનાર માનવામાં આવે, તો સર્વ પદાર્થોની ક્ષણિકતાનું જ્ઞાન થાય, પરંતુ ક્ષણિકપક્ષમાં સર્વ અર્થ ગ્રાહક અનેક જ્ઞાનોની ઉત્પત્તિ એકીસાથે માની શકાય નહિ.

વળી એકાર્થ વિષયી વિજ્ઞાન છતાં પણ જો તે ઉત્પન્ન થયા બાદ તરતજ નાશ ન પામતું હોય, તો સર્વ પદાર્થો સંબંધી ક્ષણિકતા જાણી શકે, કારણ કે તે અવિનાશી-પણામાં અવસ્થિતપણે રહેલું હોવાથી જુદા જુદા પદાર્થને ઉત્પન્ન થયા પછી તરતજ ઉપરમ પામતા જોઈને “ અમારા સિવાય અને અમારા સજાતિય સિવાય સર્વ વસ્તુ ક્ષણિકજ છે ” એમ જણાય. પરંતુ એમ જણાતું નથી; કારણ કે બોદેનારું જ્ઞાન એકાન્તે ક્ષણિક વ્યંસી છે, દીર્ઘકાળ પચન્ત રહેનારું નથી, એટલે તેમને સર્વ વસ્તુગત ક્ષણિકતાનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે? નજ થઈ શકે. તથા જે સ્વવિષય માત્રમાં નિયત અને ઉત્પન્ન થયા પછી તરતજ નાશ પામનારું પ્રમાણનારું વિજ્ઞાન, તે અતિ ઘણા વિજ્ઞાન સંબંધી ધર્મો, જેવા કે ક્ષણભંગ-નિરાત્મકપણું-સુખી-દુઃખી વિગેરે, એ અનેક ધર્મોને કેવી રીતે જાણી શકે? નજ જાણી શકે. માટે પ્રમાણનારું જ્ઞાન અક્ષણિકજ માનવું જોઈએ. અને જ્ઞાન એ ગુણ હોવાથી તેને અનુરૂપ ગુણી સિવાય તે બીજાનું સંબંધી હોઈ શકે નહિ. માટે આત્મા શરીરથી જુદા છે, એમ આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું. ૧૬૩-૧૬૭૪-૧૬૭૫.

गिण्हज्ज सव्वभंगं जइ य मई सविसयाणुमाणाओ ।

તંપિ ન જઓડણુમાણં જુત્તં સત્તાઈસિદ્ધીઓ ॥ ૧૬૭૬ ॥

जाणेज्ज वासणाओ सावि हु वासित्त-वासणिज्जाणं ।

જુત્તા સમેચ્ચ દોળં ન ઉ જમ્માણંતરહયસ્સ ॥ ૧૬૭૭ ॥

એકાલંબનવાળું અને ક્ષણિક એવું વિજ્ઞાન છતાં પણ તે સ્વવિષયાનુમાનથી સર્વ વસ્તુગત ક્ષણભંગુરતા ગ્રહણ કરે, એમ માનવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે વિજ્ઞાન અને વિષયોની સત્તા વિગેરેની સિદ્ધિ હોય, તો તે ઘટી શકે. વાસના એ પ્રમાણે જાણે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે વાસના-પણ વાસક અને વાસનીય એ

બંનેના (સ્થિરપણાના) સંબંધથી ઘટી શકે, પણ ઉત્પન્ન થયા પછી તરતજ નાશ પામે તેને ન ઘટી શકે. ૧૬૭૬-૧૬૭૭.

વાયુભૂતિ ! ક્ષણિકવાદી કદાચ એમ કહેવા માગે કે એકાલંબનવાળું અને ક્ષણિક છતાં પણ સ્વ ને વિષયની ક્ષણિકતાના અનુમાનથી પ્રમાતાનું જ્ઞાન સર્વ વસ્તુગતની ક્ષણિકતા જાણી શકે છે; કારણ કે જેમ “મારો વિષય ક્ષણિક છે. અને હું ક્ષણિક છું” એ પ્રમાણે વિજ્ઞાનની સમાનતાથી બીજા વિજ્ઞાનો અને વિષયની સમાનતાથી બીજા સર્વ વિષયો પણ ક્ષણિક છે. આ રીતે સ્વ અને વિષયોના અનુમાનથી સર્વ વસ્તુસમૂહની ક્ષણિકતા વિગેરે ગ્રહણ થાય છે. તેઓનું એ કથન પણ યુક્ત નથી, કારણકે એ સ્વ-વિષયાનુમાન, અન્ય વિજ્ઞાનો અને અન્ય વિષયોની સત્તાદિની પ્રસિદ્ધિમાંજ ઘટી શકે, અન્યથા ન ઘટી શકે. કારણકે જે સત્તારૂપેજ અપ્રતીત હોય એવા શબ્દાદિમાં કૃતકત્વાદિ હેતુઓવડે અનિત્યતાદિ ધર્મો કોણ સાધે?, તેમ અહીં પણ સત્તારૂપેજ અપ્રસિદ્ધ એવા ધર્મોમાં ક્ષણિકતાદિ ધર્મ કેવી રીતે સધાશે?, વળી એકાલંબનવાળું જે ક્ષણિક વિજ્ઞાન તે આ પ્રમાણે જાણી શકે પણ નાહ કે અન્ય જ્ઞાનો છે, અને તેના વિષયો છે, વળી તે જ્ઞાનો અને વિષયોના સ્વવિષયજ્ઞાનોત્પાદક વિગેરે ધર્મો છે. અને જો એ પ્રમાણે જ્ઞાન ન થાય, તો એ સર્વમાં ક્ષણિકતા કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે? કારણકે જેમાં જેમાં એ ક્ષણિકતા ધર્મ સિદ્ધ કરવાનો છે, તે તે ધર્મોનીજ પ્રસિદ્ધિ નથી.

વળી તેઓ કદી એમ કહે કહે કે સ્વવિષયાનુમાનથીજ બીજા વિજ્ઞાનાદિની સત્તા વિગેરે સિદ્ધ થઈ શકશે, જેમકે-હું છું, તેમ અન્ય જ્ઞાનો પણ છે, તથા જેમ મારો વિષય છે તેમ બીજા જ્ઞાનના વિષયો પણ છે, વળી જેમ-હું અને મારો વિષય ક્ષણિક છીએ તેમ અન્ય જ્ઞાનો અને અન્ય જ્ઞાનના વિષયો પણ ક્ષણિક છે, એ પ્રમાણે સર્વની સત્તા અને ક્ષણિકતા સ્વવિષયાનુમાનથી સિદ્ધ થશે.

તેઓનું એ કથન પણ સર્વથા અયોગ્ય છે. કારણકે સર્વ ક્ષણિકતા ગ્રાહક જ્ઞાન ક્ષણ વિનાશી હોવાથી, ઉત્પન્ન થયા પછી “હું મરેલા જેવો છું અને ક્ષણિક છું” એમ ધોતાને પણ જાણી શકતું નથી, તો પછી અન્ય જ્ઞાનો છે, અને તેના વિષયો છે, એ પ્રમાણેનું જ્ઞાન તો તેને ક્યાંથીજ થાય?, અને વળી એવું ક્ષણવિનાશી જ્ઞાન ધોતાના વિષય માત્રની પણ ક્ષણિકતા નથી જાણતું, કેમકે તેમના મતે તે જ્ઞાન અને વિષય બંનેનો સમાન કાળમાંજ નાશ થાય છે. જો કદી તે જ્ઞાન ધોતાના વિષયને નાશ પામતો જોઈને, તદ્દગત ક્ષણિકતાનો નિશ્ચય કરીને, પછી કાળાન્તરે ધોતે નાશ પામે, તો તેને સ્વવિષયગત ક્ષણિકતાનો ઘોષ થાય, પણ એમ તેઓ માનતા નથી, તેઓ તો જ્ઞાન અને વિષય ધોત-ધોતાનો ક્ષણ ઉત્પન્ન કરીને સમકાળેજ નાશ પામે છે, એમ માને છે. વળી-ઘોઘો સ્વ-સંવેદન પ્રત્યક્ષથી કે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષથી ક્ષણિકતા નથી માનતા પણ અનુમાનથી માને છે.

એ સિવાય તેઓ એમ કહેવા માગે કે પૂર્વ પૂર્વ વિજ્ઞાનક્ષણો, ઉત્તરોત્તર વિજ્ઞાનક્ષણોમાં એવા પ્રકારની વાસના ઉત્પન્ન કરે છે, કે જે વાસનાવડે-એકાલંબનવાળું ક્ષણિક વિજ્ઞાન, બીજા જ્ઞાનો અને તેમના વિષયોના સત્તા-ક્ષણિકતા વિગેરે ધર્મો જાણે છે, આથી સર્વ ક્ષણિક છે એવું જ્ઞાન માનવામાં અમારે કંઈ વિરોધ નહીં આવે.

તેઓનું એ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણકે એ વાસના પણ વાસક અને વાસનીય બંને વિધમાનનો સંયોગ હોય, તોજ ઘટી શકે, પણ ઉત્પન્ન થયા પછી તરતજ નાશ પામે તેને ન ઘટી શકે. જો વાસક અને વાસનીય સંયોગવડે બંનેનું અવસ્થાન માનવામાં

આવે, તો ક્ષણિકતા ન ટકી શકે, અને વળી એ વાસના પણ ક્ષણિક છે ? કે અક્ષણિક છે ?, જો તે ક્ષણિક હોય, તો તેનાથી સર્વ ક્ષણિકતાનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? અને અક્ષણિક હોય, તો સર્વ ક્ષણિક છે એવી તમારી પ્રતિજ્ઞાની હાની થાય. એ રીતે બૌદ્ધોનો ક્ષણિકવાદ કોઈ પણ રીતે યુક્તિ સંગત નથી. ૧૬૭૬-૧૬૭૭.

હવે સ્વપક્ષ બતાવીને ઉપસંહાર કરે છે.

बहुविष्णाणप्पभवो जुगवमणेगत्ययाऽहवेगस्स ।

विष्णाणाक्त्था वा पडुच्चवित्तीविघाओ वा ॥ १६७८ ॥

विष्णाणखणविणासे दोसा इच्चादयो पसज्जंति ।

न उ ठिय-संभूय-च्चुयविष्णाणमयम्मि जीवम्मि ॥ १६७९ ॥

तस्स विचित्तावरणक्खओवसमाजाई चित्तरूवाई ।

खणियाणि य कालंतरवित्तीणि य मइविहाणाई ॥ १६૮૦ ॥

निच्चो संતાणो सिं सच्चावरणपरिसंखण जं च ।

केवलमुदियं केवलभावेणाणंतमविकल्पं ॥ १૬૮૧ ॥

ધણા વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, એકીસાથે અનેક અર્થને ગ્રહણ કરવાપણું, એક વિજ્ઞાનને એકીસાથે સર્વ અર્થનું ગ્રહણ કરવાપણું, વિજ્ઞાનની અવસ્થા, અને પ્રતીત્યવૃત્તિનો વિધાત ઇત્યાદિ દોષો ક્ષણ વિનાશી જ્ઞાન માનવાથી થાય છે; પરંતુ ઉત્પાદ-વ્યય-ને ધ્રુવ સ્વરૂપ એવો વિજ્ઞાનવાળો આત્મા માનવાથી એ દોષો નથી થતા. તેવા આત્માને વિચિત્ર પ્રકારના ક્ષયોપશમથી થએલા વિવિધ પ્રકારના ક્ષણિક અને કાળાન્તર પર્યન્ત રહેનારા મતિ-જ્ઞાનના ભેદો થાય છે. એ ભેદોનો સામાન્ય જ્ઞાન માત્ર સંતાન નિત્ય હોય છે, અને સર્વ આવરણનો ક્ષય થવાથી કેવળજ્ઞાન થાય છે, તે કેવળભાવે અનન્તકાળ સુધી અવસ્થિત રહે છે, તેથી તે એકજ છે. ૧૬૭૮-૧૬૭૯-૧૬૮૦-૧૬૮૧.

ઉપર કહી ગયા મુજબ ક્ષણ વિનાશી જ્ઞાન માનવામાં આવે, તો આ પ્રમાણે અનેક દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. એક તો ક્ષણિકવાદીએ ત્રિભુવનાન્તર્વર્તિ સર્વ અર્થ જાણવાને માટે એકીસાથે ધણા જ્ઞાનોની ઉત્પત્તિ માનવી જોઇએ અને એ જ્ઞાનના આશ્રયભૂત તે અર્થને સ્મરણ કરનાર આત્માને અવસ્થિત માનવો જોઇએ. ને એમ ન માનવામાં આવે, તો “જે છે, તે સર્વ ક્ષણિક છે. સર્વ સંસ્કારો ક્ષણિક છે. સર્વે ભાવો નિરાત્મક છે.” ઇત્યાદિ સર્વ ક્ષણિકતાદિ વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થાય. અને જો એ પ્રમાણે ધણાં જ્ઞાનો વગેરે માનવામાં આવે તો સ્વમતનો ત્યાગ થાય.

ક્ષણ વિનાશી જ્ઞાન માનવામાં બીજો એ દોષ આવે કે એકજ વિજ્ઞાનને એકી સાથે ત્રિભુવનાન્તર્ગત સર્વઅર્થને ગ્રહણ કરવાપણું થાય. એ પ્રમાણે સર્વ અર્થને ગ્રહણ કરે, તેજ સર્વ ક્ષણિકતાદિ વિજ્ઞાન થાય. પણ એમ જણાતું નથી અને મનાતું એ નથી. અથવા ત્રીજો દોષ એ પ્રાપ્ત થાય, કે વિજ્ઞાનની દીર્ઘ કાળપર્યન્ત અવસ્થા માનવી પડે, કે જે અવસ્થાથી વિજ્ઞાન હૃદયેમાં અવસ્થિત રહીને અન્ય અન્ય વસ્તુની નિર્ધરતા (નાશ-પણું) જોઇને તે સર્વની ક્ષણિકતા જાણે. પણ આ રીતે માનવાથી માત્ર વિજ્ઞાનરૂપ ના-માનારથી આત્માજ માનેણા ગણાય.

ઉપરોક્ત બહુ વિજ્ઞાનોત્પત્તિ વિગેરે ન માનવામાં આવે, તો પ્રતીત્ય વિધાત બધે ઘોષા

દોષ પ્રાપ્ત થાય. અહીંમાં આ રહસ્ય જાણવું કે જે કારણની અપેક્ષાએ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય, પરંતુ કાર્ય અવસ્થામાં કારણનો અન્વય (સંબંધ) ન હોય, આને બાંદો પ્રતીત્યવૃત્તિ કહે છે. હવે આ પ્રમાણે પ્રતીત્યવૃત્તિ બાંધો માને, તો અતીતાર્થનું સ્મરણ વિગેરે સર્વ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય. અને જે અતીત અનેક સંકેતાદિ જ્ઞાનના આશ્રયવાળો આત્મા તે તે વિજ્ઞાનરૂપે પરિણામથી અન્વયી છે, એમ માને તો પ્રતીત્યવૃત્તિનો વિધાત થાય. કારણકે એમ માનવામાં આત્માને અન્વયી માનવો પડે છે. એ પ્રમાણે ક્ષણવિનાશી વિજ્ઞાન માનવાથી અનેક દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ જે ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ એવો વિજ્ઞાનમય આત્મા માનવામાં આવે તો એ દોષો પ્રાપ્ત ન થાય, એટલે કે કથંચિત્ દ્રવ્યરૂપે સ્થિત, કથંચિત્ ઉત્તર-નવીન પર્યાયરૂપે ઉત્પન્ન, અને કથંચિત્ પૂર્વપર્યાયરૂપે વિનષ્ટ એવા વિજ્ઞાનરૂપે આત્માને માને તો ઉપર કહેલા દોષો ન થાય. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે સર્વ વ્યવહારની સાધ્ય માટે ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવપણા યુક્ત એવો આત્મા શરીરથી જુદો છે એમ માનવું જોઈએ. કારણકે યથાક્રત્વ-રૂપવાળા આત્માને, વિચિત્રપ્રકારના મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી થએલા વિવિધ પ્રકારના મતિજ્ઞાનના ભેદો ઘટે છે, તે આત્મા પર્યાયરૂપે ક્ષણિક અને દ્રવ્યરૂપે નિત્ય હોવાથી કાળાન્તર અવસ્થાઓ થાય છે. ઉપલક્ષણથી શ્રુત-અવધિ અને મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણના વિચિત્રક્ષયોપશમથી અનુક્રમે વિવિધ પ્રકારના શ્રુત-અવધિ-અને મનઃપર્યવ જ્ઞાન પણ આત્માને થાય છે. તથા કેવળજ્ઞાન પોતાના આવરણનો સર્વથા ક્ષય થવાથી થાય છે. મતિજ્ઞાનાદિના ભેદોનો સામાન્યથી જ્ઞાનરૂપ સંતાન હ્રમ્ભેશો અવિચ્છિન્ન હોય છે, અને કેવળજ્ઞાન જે માટે ભેદ રહિત કહ્યું છે, તેથી કરીને તે તો સર્વથા સ્વઆવરણનો ક્ષય થવાથી અનન્ત-કાલસ્થાયી થાય છે. આ જ્ઞાન કેવળભાવે અનન્તકાળ પર્યન્ત અવસ્થાઓ અને અનન્ત અર્થનં વિષય કરનાર હોવાથી અનન્ત છે. ૧૬૭૯-૧૬૮૦-૧૬૮૧.

પુનઃ વાયુભૂતિ ભગવાનને પૂછે છે અને ભગવાન તેનો ઉત્તર આપે છે-

સો જઈ દેહાદન્નો તો પવિસંતો વ નીસરંતો વા ।

કીસ ન દીસદ, ગોયમ ! દુવિહાઽણુવલદ્ધિઓ સા ય ॥ ૧૬૮૨ ॥

અસઓ સ્વરસંગસ્સ વ સઓઽવિ દૂરાઈભાવઓઽભિહિયા ।

સુહુમા-ઽમુત્તત્તળઓ કમ્માણુગયસ્સ જીવસ્સ ॥ ૧૬૮૩ ॥

જે આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે, તો તે શરીરમાં પ્રવેશ કરતો અથવા નીકળતો કેમ નથી જણાતો ? જાતમ ! અનુપલબ્ધિ બે પ્રકારે છે. એક તો ખરશૃંગની પેઠે અવિદ્યમાન પદાર્થની અને બીજી દૂર આદિ ભાવથી વિદ્યમાન પદાર્થની, તેમાં સૂક્ષ્મ કર્માનુગત અમૂર્ત એવા જીવની અનુપલબ્ધિ છે, તે વિદ્યમાન પદાર્થની છે, અવિદ્યમાનની નથી. ૧૬૮૨-૧૬૮૩.

વાયુભૂતિ:—જે આત્મા શરીરથી ભિન્ન હોય, તો જેમ ઘટાદિમાં કોઈ પક્ષી વિગેરે પેસતું નીકળતું જણાય છે, તેમ તે આત્મા પણ શરીરમાં પેસતો-નીકળતો કેમ નથી જણાતો ?

ભગવાન:—જાતમ ! પદાર્થ નહીં જણાવવામાં અનુપલબ્ધિ કારણ છે, -પણ તે અનુપલબ્ધિ બે પ્રકારે છે, એક તો અવિદ્યમાન પદાર્થની અનુપલબ્ધિ અને બીજી વિદ્યમાન પદાર્થની અનુપલબ્ધિ, તેમાં અધશૃંગ-ખરશૃંગ-વંધ્યાપુત્ર વિગેરે નથી જણાતા, તે

અવિદ્યમાનપદાર્થની અનુપલબ્ધિ કહેવાય, અને સ્વર્ગ-નરક વિગેરે જે ભાવો દૂર હોવાથી નથી જણાતા, તે વિદ્યમાન પદાર્થની અનુપલબ્ધિ કહેવાય. આ અનુપલબ્ધિ એકવીસ પ્રકારે છે. ૧ અતિદૂર હોવાથી. ૨ અતિ નજીક હોવાથી. ૩ અતિ સૂક્ષ્મપણાથી. ૪ મનની અનવસ્થાથી. ૫ ઇન્દ્રિયની અપદ્વતાથી. ૬ મતિની મંદતાથી. ૭ અશક્યપણાથી. ૮ આવરણથી. ૯ પરાભવથી. ૧૦ સમાનતાથી. ૧૧ અનુપયોગથી. ૧૨ ઉપાયના અભાવથી. ૧૩ વિસ્મરણથી. ૧૪ ખોટા ઉપદેશથી. ૧૫ મોહ-અજ્ઞાનથી. ૧૬ વિદર્શનથી. ૧૭ વિકારથી. ૧૮ ક્રિયાના અભાવથી. ૧૯ શાસ્ત્ર નહિ સાંભળવાથી. ૨૦ કાળની દીર્ઘતાથી. અને ૨૧ સ્વભાવ વિપ્રકર્ષથી. જેમકે ૧ સ્વર્ગ-નરકાદિ પદાર્થ અતિ દૂર હોવાથી નથી જણાતા, ૨ (પોતાની) આંખનો મેલ પાંપણો વિગેરે અતિ નજીક હોવાથી નથી જણાતા. ૩ પરમાણુ વિગેરે અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી નથી જણાતા. ૪ મનની અનવસ્થાથી શબ્દ વગેરે હોય છતાં ન જણાય. ૫ ઇન્દ્રિયોની અપદ્વતાથી કંઈક બહિરા હોય એવા મનુષ્યને ન સંભળાય. ૬ મતિમંદતાથી-શાસ્ત્રના સૂક્ષ્મ અર્થનો ખોધ ન થાય, ૭ કાન-મસ્તક-પીઠ વિગેરે અશક્યપણાથી ન જોઈ શકાય. ૮ આંખોપર હાથ દીધાથી અથવા સાદરી ભીંત વિગેરેના આવરણથી હાથ વગેરે પણ ન જણાય. ૯ સૂર્યના તેજમાં પરાભવ પામેલ તારાઓ વિગેરે ન જણાય. ૧૦ મગ-અડદ આદિ પોતાની સમાન જાતિની વસ્તુના ઢગલામાં પડવાથી સમાનતાથી ન જણાય. ૧૧ ઊંધી ગયેલા મનુષ્યને જેમ પથારીનો સ્પર્શ નથી જણાતો તેમ હરકોઈ વિષય અનુપયોગથી ન જણાય. ૧૨ ગાય-ભેંસ આદિના દૂધનું પ્રમાણ જાણવાની ઇચ્છા વાળો, જેમ શુંગ આદિથી તેનું પ્રમાણ ન જાણી શકે, કારણકે તે જાણવાનો તે ઉપાય નથી અથવા આકાશનું માપ ન જાણી શકાય, કારણકે તેવો ઉપાય નથી. ૧૩ વિસ્મૃતિથી-ભૂલી જવાથી. ૧૪ પ્રતિરૂપ કરીને બતાવેલા સોનાને ઢગાઈથી-ખોટા ઉપદેશથી ન જાણી શકાય. ૧૫ મોહ અજ્ઞાનથી છવાદિ પદાર્થ ન જાણી શકાય. ૧૬ સર્વથા અંધ હોય એવાને રૂપી પદાર્થ ન જણાય. ૧૭ પૂર્વે અનેકવાર જાણેલ હોય છતાં વૃધ્ધાવસ્થાદિના વિકારથી ન જાણી શકાય. ૧૮ વૃક્ષનાં મૂળ વિગેરે પૃથ્વી ખોદવા વિગેરેની ક્રિયાના અભાવથી ન જણાય. ૧૯ શાસ્ત્ર શ્રવણના અભાવથી તેનો અર્થ ન સમજાય. ૨૦ ભૂત-ભવિષ્યકાળની દીર્ઘતા-દૂરપણાથી રૂપભદ્રેવ-પદ્મનાભ વિગેરે ન જણાય. ૨૧ આકાશ અને પિશાચ વિગેરે સ્વભાવના વિપ્રકર્ષપણાથી ન જણાય. આ પ્રમાણે વિદ્યમાન પદાર્થની એકવીસ પ્રકારે અનુપલબ્ધિ થાય છે. એટલે કે પદાર્થ છતાં પણ એકવીસ પ્રકારના કારણથી નથી જણાતો. આહીં કર્માનુગત સંસારી-જીવ વસ્તુતઃ આકાશની પેઠે અમૃત છે. અને કાર્મણ શરીર (કર્મ પરમાણુનો સમુદાય-વિકાર) છે તે પણ પરમાણુની પેઠે સૂક્ષ્મ છે. તેથી વિદ્યમાન છે, તો પણ નથી જણાતા. પણ ખરે શુંગની પેઠે અવિદ્યમાન છે, ને તેથી નથી જણાતા એમ નહીં. કારણકે અનુમાનથી તેની સત્તા સિદ્ધ કરેલ છે. ૧૬૮૨-૧૬૮૩.

હવે વેદાક્ત વચનથી આત્મા શરીરથી જુદો છે એમ સિદ્ધ કરે છે.

દેહાણળે વ જિણ જમગિહોત્તાઈ સગ્ગકામસ્સ ।

વેયવિહિયં વિહણ્ણઈ દાણાઈફલં ચ લોયમ્મિ ॥ ૧૬૮૪ ॥

વિણ્ણાણવ્વણાઈર્ણ વેયપમાર્ણં તદત્થમવિદંતો ।

દેહાણળ્ણં મન્નસિ તાણં ચ પયાણમયમત્થો ॥ ૧૬૮૫ ॥

છિન્નમિ સંસયંમી જિણેણ જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

સો સમણો પવ્વહો પંચહિં સહ ચંડિયસણ્હિં ॥૧૬૮૬। ૬૦૯॥૧૪૭॥

આત્માને શરીરથી અનન્ય માનવાથી, સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાને જે અગ્નિહોત્રાદિ કરવાનું વેદમાં કહ્યું છે તેથી અને લોકમાં દાનાદિનું ફળ, તેના વિધાત થાય. વળી “વિજ્ઞાન ધનાદિ” વેદનાં પદોનો અર્થ તું જાણતો ન હોવાથી આત્માને શરીરથી અનન્ય માને છે. પણ તે વેદનાં પદોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. એ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુક્તિ મેળવેલા શ્રીજિનેશ્વરે તેના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તેણે પોતાના પાંચસો શિષ્યો સહિત દીક્ષા અંગીકાર કરી. ૧૬૮૪-૧૬૮૫-૧૬૮૬.

વળી હું જાતમ ! આત્મા શરીરથી અનન્ય હોય, એટલે શરીર એજ આત્મા હોય, તો સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ અગ્નિહોત્રાદિ અનુષ્ઠાન કરવું. એમ જે વેદમાં કહ્યું છે, તેના વિધાત થાય; કારણકે શરીર તો અગ્નિવડે બાળાને અહીંજ લક્ષ્મ કરાય છે, એટલે પછી જીવના અભાવે કોને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થાય? તેમજ તે શરીરવડે કરેલ દાનાદિનું ફળ પણ કોને થાય? તથા “વિજ્ઞાનધનાદિ” વેદનાં પદો પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થવાળા સાંભળીને તને આ સંશય થયો છે. (આ સંબંધી ચર્ચા પૂર્વે પ્રથમ ગણધરવાદમાં આવેલ છે, ત્યાંથી જોઈ લેવી.) વિજ્ઞાન ધન છે નાગ જેવું એવો આત્મા ભૂતોથી અતિરિક્ત-બુદ્ધ છે, એમ પ્રતિપાદન કરનારાં વેદ વાક્યો પણ તું જાણે છે, જેમકે “સત્યેન લભ્યસ્તપસા હ્યેષ બ્રહ્મચર્યેણ નિત્યં જ્યોતિર્મયો વિશુદ્ધો યં પર્યન્તિ ધીરાં ચતયઃ સંયતાત્માનઃ” એટલે કે સત્ય-તપ-અંતઃશુદ્ધિથી આ જ્યોતિર્મય શાશ્વત આત્મા લભ્ય છે. તેને ધીર સંયમી ચોગીએ જોઈ શકે છે. આ પ્રમાણે અનેક વેદ વાક્યો ભૂતથી અતિરિક્ત આત્મા છે, એમ પ્રતિપાદન કરે છે. માટે આત્મા શરીરથી બુદ્ધ છે. અને ચેતના એ આત્માનો ધર્મ છે, પણ ભૂતોનો ધર્મ નથી. એમ અંગીકાર કર.

એ રીતે અનેક યુક્તિઓથી વાયુભૂતિના સંશયનો કૃપાનિધિ ભગવન્તે છેદ કર્યો, એટલે તે વાયુભૂતિએ પોતાના પાંચસો શિષ્યો સહિત ભગવન્ત પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી. ૧૬૮૪-૧૬૮૫-૧૬૮૬.

॥ તૃતીયો ગણધર વાદઃ સમાપ્તઃ ॥

—:~:—

હવે ચોથા ગણધર સંબંધી વક્તવ્યતા કહે છે.

તે પવ્વહણ સોઠં ત્રિયત્તુ આગચ્છઈ જિણસગાસં ।

વચ્ચામિ ણ વંદામિં વંદિત્તા પજ્જુવાસામિ ॥ ૧૬૮૭ । ૬૧૦ ॥૧૪૮॥

આમદ્ધો ય જિણેણં જાહ-જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

નામેણ ય ગોત્તેણ ય સઘવણૂસઘવદરિસી ણં ॥ ૧૬૮૮ । ૬૧૧॥૧૪૯॥

કિં મણ્ણે અત્થિ મૂયા ઉદાહુ નત્થિત્તિ સંસઓ તુજ્ઞ ।

વેયપયાણ ય અત્થં ન યાણસી તેસિમો અત્થો ॥૧૬૮૯ । ૬૧૨॥૧૫૦॥

તે વાયુભૂતિએ દીક્ષા લીધી એમ સાંભળીને વ્યક્તનામા દ્વિજોપાધ્યાય ભગવન્ત પાસે આવવા નીકળે છે, અને વિચારે છે કે ‘હું ત્યાં જઈશ, તેમને વાંદીશ, અને વાંદીને તેમની સેવા કરીશ.’ (તે ત્યાં ગયા એટલે) જન્મ-જરા અને મરણથી મૂકાએલા સર્વ-જ્ઞ-સર્વદર્શી જિનેશ્વર ભગવન્તે તેમને નામ અને-ગોત્રપૂર્વક બોલાવ્યા; અને કહ્યું કે (હે વ્યક્ત !) પૃથ્વીઆદિ ભૂતો છે, કે-નહી, આવો સંશય તને (વિરૂદ્ધ વેદપદો સાંભળવાથી) થયો છે; પણ તે વેદપદોનો અર્થ તું નથી જાણતો. (તેથી એવો સંશય થયો છે,) ૧૬૮૭-૧૬૮૮-૧૬૮૯.

વાયુભૂતિ દ્વિજોપાધ્યાયે ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી, એમ જ્યારે વ્યક્ત નામના દ્વિજોપાધ્યાયે જાણ્યું, ત્યારે તેઓતું પણ અભિમાન ગળી ગયું, અને તે પણ વિચારવા લાગ્યા કે ‘હવે હું પણ તે ભગવંતની પાસે જઈ, તેમને વંદના કરી તથા તેમની સેવના કરીને મારો સંશય દૂર કરું.’ આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે સમવસરણમાં આવ્યા, એટલે ભગવન્તે તેમને તેમના નામ અને ગોત્ર પૂર્વક બોલાવીને કહ્યું-‘હે આસન્નકલ્યાણી વ્યક્ત ! તને એવો સંશય છે, કે પૃથ્વી-અપ્-તેજ-વાયુ-અને આકાશ. આ પાંચ ભૂતો છે કે નથી ? આવા પ્રકારનો સંશય, તને પરસ્પર વિરૂદ્ધ વેદપદો સાંભળવાથી થયો છે. તે વેદપદો આ પ્રમાણે છે. “સ્વપ્નોપમં વૈ સકલમિત્યેષ બ્રહ્મવિધિરઙ્ગસા વિજ્ઞેયઃ” એટલે આ સર્વ જગત્ સ્વપ્ન સમાન છે, માત્ર આ બ્રહ્મવાદ-પરમાર્થ પ્રકાર તેજ જાણવા યોગ્ય છે. આ પદો ભૂતનો અપલાપ કરનારા છે. અને ઘાવા પૃથિવી પૃથિવી દેવતા આપો દેવતા ” આ વિગેરે પદો ભૂતોની સત્તા પ્રતિપાદન કરનારા છે. આ રીતે પરસ્પરવિરૂદ્ધ અર્થ પ્રતિપાદન કરનારાં વેદ વાક્યો સાંભળીને તને એવો સંશય થયો છે. પરન્તુ ખરી રીતે તું એ વેદપદોનો અર્થ અને યુક્તિનું તાત્પર્ય નથી જાણતો, તેથીજ એવો સંશય કરે છે. એ પદોનો ખરો અર્થ તો હું કહું છું તે પ્રમાણે છે, અને તે તું લક્ષપૂર્વક સાંભળ. ૧૬૮૭-થી-૧૬૮૯.

એ અર્થ સ્પષ્ટ કરવાને ભાષ્યકાર કહે છે કે—

મૂળસુ તુજ્ઞ સંકા સુવિણય-માત્રોવમાઈ હોજ્ઞ ત્તિ ।

ન વિચારિજ્ઞંતાઈ મયંતિ જં સદ્વા જુત્તિ ॥ ૧૬૯૦ ॥

મૂયાઈસંસયાઓ જીવાઈસુ કા કહત્તિ તં બુદ્ધી ।

તં સવસુણ્ણસંકી મન્નસિ માયોવમં લોયં ॥ ૧૬૯૧ ॥

પૃથ્વીઆદિ સર્વ ભૂતો સ્વપ્ન સમાન-માયા જેવા છે એમ તને ભૂતો વિષે સંશય છે. એ પ્રમાણે આધારભૂત ભૂતોના સંશયથી-તેના આધેય જે જીવાદિ પદાર્થો તેમાં સં-શય હોય તેની તો વાતજ શી ? આ રીતે સર્વ લોકને તું માયા જેવો માને છે, તેથી તું સર્વશૂન્યતાની શંકાવાળો છે, પણ તારી એ માન્યતા વિચાર કરતાં સર્વથા યુક્તિ રહિત છે. ૧૬૯૦-૧૬૯૧

આયુષ્યમાન વ્યક્ત ! તું એવું માને છે કે જેમ કોઈ નિર્ધન પુરૂષ સ્વપ્નમાં પોતાના મૃદુના આંગણમાં હાથી-પોડાનો સમૂહ, સુવર્ણ રાશિ વિગેરે, નહીં હોવા છતાં જુએ છે, ઈન્દ્રજાળ વિલસિતની માયામાં પણ અવિદ્યમાન એવા સુવર્ણ-મણિ-મણિક્ય મોતી-રજ-તનાં વાસણો-બગીચા-પુષ્પ-ફળ વિગેરે અવિદ્યમાન વસ્તુઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે; તેવી રીતે આ પૃથ્વી વિગેરે ભૂતો પણ અવિદ્યમાન છતાં જણાય છે, એટલે વસ્તુતઃ તે પણ સ્વપ્ન અને ઈન્દ્રજાળમાં જેએલ વસ્તુઓ જેવાંજ છે. તારી આ માન્યતા સર્વથા યુક્તિ રહિત છે, વળી જ્યારે ભૂતોમાં સંશય હોય, ત્યારે જીવાદિ પદાર્થોમાં પણ સંશય હોવોજ

જોઈએ, કારણ કે એ છવાદિ પદાર્થો, પણ ભૂતા વિકર-શરીરમાં અધિષ્ઠિત છે. આથી કરીને પૃથ્વી આદિ ભૂતા અને છવાદિ પદાર્થો, તારા અભિપ્રાયે અવિદ્યમાન છે. એટલે સર્વ શૂન્યતાની શંકાવાળો તું હોવાથી આખા વિશ્વને માયા સરખું તેમજ સ્વપ્ન અને મન્દ્રાણી જેવું માને છે. ૧૬૯૦-૧૬૯૧.

સર્વ શૂન્ય છે, તે સંબંધમાં અનેક યુક્તિઓ કહે છે.

જહ કિર ન સઓ પરઓ નોમયઓ નવિય અન્નઓ સિદ્ધી ।

ભાવાણમવેક્ષાઓ વિયત્ત ! જહ દોહ-હસ્સાણં ॥ ૧૬૯૨ ॥

અત્યિત્ત-ઘડેગાણેગયા વ સવેગયાઈદોસાઓ ।

સવ્વેડણમિલપ્પા વા સુણ્ણતું સવ્વહાભાવા ॥ ૧૬૯૩ ॥

જાયા-ડજાઓ-મયઓ ન જાયમાણં ચ જાયપ્ જમ્હા ।

અણવત્થા-ડમાવો-મયદોસાઓ સુણ્ણયા તમ્હા ॥ ૧૬૯૪ ॥

હેઝ-પચ્ચયસામગ્ગિ વીસુભાવેસુ નો ય જં કઙ્ગ

દીસઈ સામગ્ગિમયં સવ્વાભાવે ન સામગ્ગી ॥ ૧૬૯૫ ॥

પરમાગાદરિસણઓ સવ્વારાભાગસુહુમયાઓ ય ।

ઉમયાણુવલંભાઓ સવ્વાણુવલદ્ધિઓ સુણ્ણં ॥ ૧૬૯૬ ॥

હું વ્યક્ત ! જેમ સ્વથી, પરથી-ઉભયથી અને અન્યથી દ્વસ્વ-દીર્ઘની-સિદ્ધિ નથી; તેમ પદાર્થોની પણ એ સ્વઆદિ અપેક્ષાઓથી સિદ્ધિ નથી. વળી અસ્તિત્વ અને ઘટ, એ બંનેની એકતા છે, કે અનેકતા છે ? એ ઉભયમાંથી કોઈ પણ રીતે માનતાં-સર્વની એકતા આદિ દોષો, સર્વ ભાવો, અનલિલાખ્ય, અને સર્વ પદાર્થોની સર્વથા શૂન્યતા પ્રાપ્ત થશે. ઉત્પન્ન થએલું, નહિ ઉત્પન્ન થએલું, અને ઉભય સ્વરૂપવાળું, ઉત્પન્ન થતું હોય, તે ઉત્પન્ન થતું નથી; કારણ કે એથી અનવસ્થા, અને અભાવ. એ ઉભય દોષ થાય છે, માટે સર્વ શૂન્યતાજ યોગ્ય છે. તથા હેતુ-પ્રત્યયરૂપ સામગ્રીની જુદી જુદી અવસ્થામાં કાર્ય નથી જણાતું, પણ સમ્પૂર્ણ-સામગ્રીમાંજ જણાય છે, અને સર્વ અભાવમાં સામગ્રી નથી હોતી. તેમજ પાછળનો ભાગ જણાતો નથી અને આગળનો ભાગ અતિ સૂક્ષ્મ છે, આથી ઉભયનો અનુપલંભ થવાથી સર્વનો અનુપલંભ થાય છે, માટે સર્વ શૂન્યતાજ ઉચિત છે. ૧૬૯૨ થી ૧૬૯૬

હું આસન્નકલ્યાણી વ્યક્ત ! તું જે સર્વ શૂન્યતા માને છે, તેમાં તું-આ પ્રમાણે યુક્તિઓ થોળે છે, કે કાર્ય કારણાદિ ભાવને અપેક્ષિતપણું છે, તે હેતુ માટે યોગ્યથી, પરથી, ઉભયથી, કે એ સિવાય અન્યથી પણ પદાર્થની સિદ્ધિ નથી થતી. કારણકે જે કોઈ પદાર્થોનો સમુદાય છે, તે સર્વ કાર્યરૂપ અથવા કારણ રૂપ હોયો જોઈએ. ને તેથી જે કાર્ય હોય, તે કારણવડે કરાય છે, એટલે તેનો કાર્યત્વ વ્યવહાર કારણને આધીન હોય છે, પરન્તુ કાર્યનું કાર્યપણું તે સ્વભાવથી સિદ્ધ નથી; એજ પ્રમાણે કારણ, કાર્ય કરે છે, તેથી તેનો કારણત્વ વ્યવહાર કાર્યને આધીન છે, પણ તેનું કારણપણું કંઈ સ્વતઃ સિદ્ધ નથી. આ રીતે જે સ્વતઃ (યોગ્યથી) સિદ્ધ નથી, તે અરવિશાસની પેઠે પરતઃ (બીજાથી) પણ સિદ્ધ નથી, અને તેથી કરીને કાર્ય કારણાદિ ભાવ યોગ્યથી કે પરથી વિદ્યમાન નથી. સ્વ-પર ઉભયથી કાર્યાદિ ભાવની સિદ્ધિ માનવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણકે પૂર્વોક્ત પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે સિદ્ધિ નથી, તો પછી તેના સમુદાયમાં ઉભયથી તો સિદ્ધિ

ક્યાંથી જ થાય ? જેમ રેતીના જુદા જુદા કણીયામાં તેલનો અભાવ હોવાથી, રેતીના કણના સમુદાયમાં પણ તેલની ઉત્પત્તિ નથી હોતી, તેમ ત્યાં પણ સમજવું.

વળી જો ઉભય પક્ષથી કાર્યાદિભાવની સિદ્ધિ માનવામાં આવે, તો ઇતરેતર આશ્ચર્ય-દાયક આવે; કારણકે જ્યાં સુધી કાર્યની સિદ્ધિ ન થાય, ત્યાં-સુધી કારણની સિદ્ધિ ન થાય અને જ્યાં સુધી કારણની સિદ્ધિ ન થાય, ત્યાં સુધી-કાર્યની સિદ્ધિ પણ ન થાય. માટે ઉભય પક્ષથી પણ કાર્યાદિ ભાવની સિદ્ધિ નથી થતી. તેમજ આ ઉભય પક્ષ સિવાય અન્યથી પણ સિદ્ધિ નથી થતી. કેમકે સ્વ-પર-અને ઉભય સિવાય અન્ય વસ્તુનો અભાવ હોવાથી ભાવોની સિદ્ધિ નિર્હેતુક થાય. ઉદાહરણ તરીકે જેમ પ્રદેશીની (અંગુઠા પાસેની) આંગળી અંગુઠાની અપેક્ષાએ દીર્ઘ-લાંબી જણાય છે, અને મધ્ય આંગળીની અપેક્ષાએ હ્રસ્વ-ટુંકી જણાય છે, વસ્તુતઃ એ આંગળી સ્વતઃ હ્રસ્વ કે દીર્ઘ નથી. સ્વતઃ હ્રસ્વ-દીર્ઘ ન હોવાથી, પરતઃ-ઉભયતઃ-અને અન્યતઃ પણ તેની હ્રસ્વ કે દીર્ઘપણની સિદ્ધિ થતી નથી. એટલે સર્વશૂન્યતા માનવીજ યોગ્ય છે. કારણ કે પદાર્થોની વિવિધમાનતાજ સંભવત નથી. જેમકે અસ્તિત્વ અને ઘટ, એ ઉભયની એકતા છે, કે અનેકતા છે ? જો એકતા હોય, તો સર્વ પદાર્થોની એકતાનોજ પ્રસંગ થશે. કેમકે જે જે છે, તે તે ઘટ છે, એમ અસ્તિત્વમાં ઘટનો પ્રવેશ થવાથી, સર્વને ઘટપણની પ્રાપ્તિ થશે, પણ પટાદિ જુદા પદાર્થ નહીં કહેવાય; અથવા ઘટ, સર્વની અસ્તિતાથી અભિન્ન હોવાને લીધે, ઘટ સર્વાત્મક થશે. અથવા ઘટ છે તેજ અસ્તિતા છે, એમ કેવળ ઘટ માત્રમાંજ અસ્તિતાનો સમાવેશ થવાથી, અન્યત્ર અસ્તિતાના અભાવને લીધે, ઘટ સિવાયના સર્વ પદાર્થોનો અભાવ થવાથી માત્ર એક ઘટજ અવશેષ રહેશે. અથવા એ ઘટનો અભાવ થશે, કેમકે અઘટથી વ્યાવૃત્ત (ઘટ સિવાયના પદાર્થથી ભિન્ન હોય) તેજ ઘટ કહેવાય છે, હવે જ્યારે ઘટના પ્રતિપક્ષભૂત અઘટ (ઘટ સિવાયના પદાર્થ) નો જ અભાવ હોય ત્યારે કોની અપેક્ષાએ “ઘટ” છે, એમ કહેવાય ? નજ કહેવાય. આથી સર્વશૂન્યતાજ માનવી યુક્તિ વાળી છે. હવે બીજા વિકલ્પથી ઘટ અને અસ્તિત્વનું અન્યપણું-અનેકતા માનીએ તો પણ ઘટ, અસ્તિત્વ રહિત હોવાને લીધે ગદ્યેડાના શીંગડાની પેઠે અવિવિધમાન છે, કેમકે જે વિવિધમાન ભાવ હોય, તે અસ્તિતા રૂપે કહેવાય, અને એ અસ્તિતાના આધાર ભૂત ઘટ-પટાદિ પદાર્થ છે તેમાં અસ્તિતાથી ભિન્નતા હોવાને લીધે અસ્તિતાનો પણ અભાવજ થાય; કેમકે આધારથી તે આધેય અન્ય હોવાને લીધે, આધાર વિના આધેય હોઈ શકે નહીં. આ રીતે અસ્તિત્વની સાથે ઘટ-પટાદિની એકતા અને અનેકતાના વિકલ્પ વડે કહેલા ન્યાયથી સર્વની એકતા વિગેરે દાવો પ્રાપ્ત થાય, અથવા સર્વ પદાર્થ અભિન્નમાપ્ય થાય, અથવા સર્વથા શૂન્ય થાય, અથવા સર્વથા તેમનો અભાવ થાય.

વળી જે ગદ્યેડાના શીંગડાની પેઠે ઉત્પન્ન નથી થતું, તે તો અવશ્ય અવિવિધમાનજ હોય છે, એટલે તે સંબંધી ચર્ચા કરવી નિર્વર્થક છે; અને લોકમાં જે ઉત્પત્તિવાળું કહેવાય છે, તેની ઉત્પત્તિ પણ યુક્તિ પૂર્વક વિચાર કરતાં ઘટતી નથી; જેમકે ઉત્પન્ન થએલ હોય, તે પુનઃ ઉત્પન્ન થતું નથી, કેમકે ઉત્પન્ન થએલા ઘટની પેઠે તે ઉત્પન્ન થએલું હોય છે, ને તેથી તેને ઉત્પન્ન થવાનું હોતું નથી અને જો ઉત્પન્ન થએલું પણ પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થવાથી અનવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. અને બીજા વિકલ્પથી નહીં ઉત્પન્ન થએલું. ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો કદિપણ નહિ ઉત્પન્ન થએલાં ગદ્યેડાનાં શીંગડાં પણ ઉત્પન્ન થવાં જોઈએ, કેમકે

અનુત્પન્નપણું તો એમાં પણ સરખુંજ છે. હવે ત્રીજા વિકલ્પથી ઉત્પન્ન અનુત્પન્ન રૂપ હોય તે ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયુક્ત છે, કારણ કે પ્રત્યેકમાં કહેલા દોષો ઉભયમાં પણ આવે છે. વળી એ ઉત્પન્ન અનુત્પન્ન ઉભય રૂપ વસ્તુ વિદ્યમાન છે, કે અવિદ્યમાન છે? જો વિદ્યમાન હોય, તો તે ઉત્પન્ન થએલુંજ કહેવાય, પણ ઉત્પન્ન-અનુત્પન્ન ઉભયરૂપ ન કહેવાય, કેમકે એમાં ઉપર કહેલ દોષ આવે છે. અને જો એ ઉભયરૂપ વસ્તુ નથી, એમ કહેવામાં આવે તો પણ તે ઉભયરૂપ વસ્તુ ન કહેવાય પણ અનુત્પન્નજ કહેવાય, અને તેમાં પણ ઉપર કહેલ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉત્પન્ન થતું હોય તે ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જો કહેવામાં આવે તો તેમાં પણ ઉપરોક્ત વિકલ્પોથી એજ દોષ પ્રાપ્ત થશે. કેમકે એ ઉત્પન્ન થતી વસ્તુ વિદ્યમાન છે, કે અવિદ્યમાન છે? જો વિદ્યમાન હોય, તો તે ઉત્પન્ન થએલજ છે, અને એ અવિદ્યમાન હોય, તો તે ઉત્પન્નજ નથી થએલ, આ ઉભય પક્ષમાં પણ ઉપર કહેલ દોષજ આવે છે. આ રીતે અનવસ્થા વિગેરે દોષોના પ્રસંગથી પદાર્થોની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી, એટલે જગતની શૂન્યતા માનવી, એજ ઠીક લાગે છે.

વળી ઉપાદાનકારણ અને નિમિત્તકારણરૂપ સામગ્રીની પૃથક્ અવસ્થામાં તે કાર્ય નથી જણાતું. પરંતુ સંપૂર્ણ સામગ્રીની અવસ્થામાં જણાય છે; આથી કાર્યનો સર્વથા અભાવજ યોગ્ય છે, અને સર્વના અભાવમાં સામગ્રીનો સદ્ભાવ નથી હોતો. એટલે સર્વથા શૂન્યતાજ છે. તાત્પર્ય એ છે કે હેતુ (ઉપાદાન કારણ અને પ્રત્યેક નિમિત્ત કારણ) સ્વજન્ય અર્થને એક પછી એક કરે છે? કે મળીને કરે છે? એક પછી એક તો નથી કરતા, કેમકે તેમ જણાતું નથી, એટલે એકેકથી કાર્યનો અભાવ હોવાથી સામગ્રીમાં પણ કાર્યનો અભાવજ હોય છે, જેમ રેતીના જુદા જુદા કણમાં તેલનો અભાવ હોવાથી તેના સમુદાયમાં પણ તેલ નથી હોતું, તેમ અહીં પણ જણવું. આ રીતે સર્વ કાર્યની ઉત્પત્તિનો અભાવ હોવાથી સામગ્રીનો સદ્ભાવ નથી રહેતો, અને અનુત્પન્ન સામગ્રીનો પણ સદ્ભાવ નથી રહેતો એટલે જગતની સર્વ શૂન્યતાજ પ્રાપ્ત થાય છે.

અને જે વસ્તુ અદૃશ્ય હોય છે, તે વસ્તુ ગણેડાના શીંગડાની પેઠે જણાતી ન હોવાથી અવિદ્યમાનજ હોય છે, એટલે તે સંબંધી ચર્ચા કરવી નકામી છે, અને ઘટ-પટ-સ્તંભ-ભીંત વિગેરે દૃશ્ય વસ્તુ છે, તે વસ્તુનો પાછળનો અને મધ્યનો ભાગ, આગળના ભાગથી અન્તરિત-આવરિત હોવાથી જણાતા નથી, એટલે તે પણ અવિદ્યમાન છે. વળી આગળનો ભાગ અવયવ વાળો હોવાથી, તે ભાગ પણ બીજા આગળના ભાગથી અન્તરિત છે, એ ભાગ પણ વળી બીજા આગળના ભાગથી અન્તરિત છે, એ પ્રમાણે છેક આગળનો ભાગ પરમાણુના પ્રતરૂપ અર્થ સૂક્ષ્મ હોવાથી નથી જણાતો. આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત ન્યાયે પાછળનો ભાગ અને સર્વની આગળનો ભાગ, એ ઉભય ભાગ જણાતા ન હોવાથી સર્વ વસ્તુ સમૂહની ઉપલબ્ધિ નથી થતી, માટે સર્વ જગત શૂન્ય છે. ૧૬૯૨-થી-૧૬૯૬.

એ પ્રમાણે વ્યક્તના દ્વંદ્વગત સંશયને યુક્તિપૂર્વક ખતાવીને શ્રીમાન મહાવીર દેવ તેના સંશયનો છેદ કરવાને કહે છે કે-

મા કુળ વિયત્ત ! સંસયમસદ્ ન સંસયસમુબ્ભવો જુત્તો ।

સ્વકુસુમ-સ્વરસિંગેસુ વ, જુત્તો સો યાણુ-પુરિસેસુ ॥ ૧૬૯૭ ॥

કો વા વિસેસહેજ સદ્વાભાવેઽવિ થાણુ-પુરિસેસુ ।

સંકા ન સ્વપુષ્પાઈસુ વિવજ્જઓ વા કહં ન ભવે ? ॥ ૧૬૯૮ ॥

પચ્ચક્કઓઽણુમાણાદાગમઓ વા પસિદ્ધિરત્થાણં ।

સવ્વપ્પમાણવિસયાભાવે કિહ સંસઓ જુત્તો ? ॥ ૧૬૯૯ ॥

જં સંસયાદઓ નાણપજ્જયા તં ચ નેયસંબદ્ધં ।

સવ્વજ્ઞેયાભાવે ન સંસઓ તેણ તે જુત્તો ॥ ૧૭૦૦ ॥

સંતિ ચ્ચિય તે ભાવા સંસયઓ સોમ ! થાણુ-પુરિસો વ ।

અહ દિટ્ઠંતમસિદ્ધં મણ્ણસિ નણુ સંસયાભાવો ॥ ૧૭૦૧ ॥

હું વ્યક્ત ! ભૂતોનો અભાવ માનીને સંશય ન કર. કેમકે તેનો અભાવ હોય તો આકાશ પુષ્પ અને ખરશૃંગની પેઠે સંશય ન થાય, પણ અભાવનોજ નિશ્ચય થાય. જે વિદ્યમાન હોય તેનોજ સ્થાણુ અને પુરૂષની પેઠે સંશય થવો યોગ્ય છે. અથવા સર્વ અભાવમાં-સર્વ શૂન્યતામાં પણ સ્થાણુઆદિમાં સંશય થાય છે, અને આકાશ પુષ્પાદિમાં નથી થતો, એમાં વિશેષ હેતુ કયો છે? કેમકે વિશેષ હેતુના અભાવે તો સર્વત્ર સંશય થવો જોઈએ. અથવા નિયામકના અભાવે વિપર્યય થવો જોઈએ (આકાશ પુષ્પાદિમાં સંશય થાય, અને સ્થાણુ આદિમાં ન થાય એ વિપર્યય) વળી પ્રત્યક્ષ-અનુમાન- અને આગમ પ્રમાણોથી જ્યારે પદાર્થોની પ્રસિદ્ધિ થાય, ત્યારે કોઈ વખત વસ્તુમાં સંશય થાય, પણ જ્યારે સર્વ પ્રમાણ અને તેના વિષયનો અભાવ હોય, ત્યારે ક્યાંથી સંશય થાય? કેમકે સંશય-વિપર્યય-અનધ્યવસાય-નિર્ણય-એ જ્ઞાનના પર્થાય છે, અને તે જ્ઞેયની સાથે સંબંધ વાળા હોય છે, જ્યારે સર્વ શૂન્યતા માનવામાં આવે, ત્યારે જ્ઞેયનો પણ અભાવ થાય છે. એટલે તને તે સંશય યુક્ત નથી. હું સૌમ્ય ! (તને જેનો સંશય છે.) તે ભાવો વિદ્યમાન છે. કારણ કે તને તે સંબંધી સંશય થાય છે. જેનો સંશય થાય, તે વસ્તુ સ્થાણુ-પુરૂષ આદિની પેઠે વિદ્યમાન હોય છે. જે વસ્તુ આકાશપુષ્પની પેઠે અવિદ્યમાન હોય છે, તે વસ્તુમાં સંશય નથી થતો, આમાંનું સ્થાણુ અને પુરૂષનું દૃષ્ટાંત અસિદ્ધ માનતો હોય, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે સ્થાણુ-પુરૂષાદિ સર્વ ભાવોને તું સામાન્યથી અવિદ્યમાન માને છે, એટલે સર્વ ભાવોના અભાવમાં સંશયનો પણ અભાવજ થાય. ૧૬૯૭-થી-૧૭૦૧.

સ્વપ્નમાં તો પૂર્વ અદૃષ્ટાદિ નિમિત્તથી સદેહ થાય છે તેથી સ્વપ્નના નિમિત્તો અને સ્વપ્ન એ બે વસ્તુની સિદ્ધિ કરતાં કહે છે.

સદ્વાભાવેઽવિ મઈ સંદેહો સુમિણે વ, નો તં ચ ।

જં સરણાઈનિમિત્તો સિમિણો ન ઉ સવ્વહાભાવો ॥ ૧૭૦૨ ॥

અણુભૂય-દિદ્ધ-ચિત્તિય-સુય-પયઽવિચાર-દેવયા-ઽણૂયા ।

સિમિણસ્સ નિમિત્તાઈ પુણ્ણં પાવં ચ નાભાવો ॥ ૧૭૦૩ ॥

વિણ્ણાણ-યત્તણઓ ઘઠવિણ્ણાણં વ સિમિણઓ ભાવો ।

અહવા વિ યિનિમિત્તો ઘટો વ નેમિણેણાઓ ॥ ૧૭૦૪ ॥

સ્વપ્નમાં (વસ્તુનો) સર્વથા અભાવ છતાં પણ સદેહ થાય છે, એમ કહેતો હોય,

તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે સ્મરણાદિ નિમિત્તથી તે થાય છે, પણ સર્વથા તેનો અભાવ નથી. પૂર્વાનુભવ, જોએલું, ચિન્તવેલ, શ્રવણ, પ્રકૃતિ વિકાર, દેવતા, સજ્જન પ્રદેશ, પુન્ય અને પાપ એ સ્વપ્નનાં નિમિત્તો છે, માટે સર્વથા તેનો અભાવ નથી. અથવા ઘટના જ્ઞાનની પેઠે સ્વપ્ન વિજ્ઞાનમય હોવાથી ભાવરૂપ છે, અથવા કહેલા નિમિત્તોથી તે ઘટની પેઠે નિમિત્તવાળું છે, માટે તે ભાવરૂપ છે. ૧૭૦૨ થી ૧૭૦૪

વ્યક્ત ! કહાય તું એમ કહેવા માગે કે ‘સ્વપ્નમાં વસ્તુનો સર્વથા અભાવ છતાં પણ સંશય થાય છે જેમકે કોઈ નિર્ધન પામર મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પોતાના ગૃહના આંગણમાં આ હસ્તી છે, કે પર્વત છે ? આમ સંશય કરે છે, એમાં વસ્તુતઃ કંઈ નથી, છતાં પણ એવો સંશય થાય છે, તેમ અન્યત્ર પણ વસ્તુના અભાવમાં સંશય થઈ શકે. તારૂં આ કથન સર્વથા અયોગ્ય છે, કેમકે સ્વપ્નમાં જે સંદેહ થાય છે, તે પૂર્વે જોએલ અથવા અનુભવેલ કે અનુભવતું સ્મરણ એ આદિ નિમિત્તથી થાય છે, પણ સર્વથા વસ્તુના અભાવથી નથી થતો, જો સર્વથા વસ્તુના અભાવથી પણ સંશય-સંદેહ થતો હોય, તો છઠ્ઠું ભૂતવિગેરે જે કદી પણ નથી હોતું તેમાંએ સંદેહ થવો જોઈએ. કારણ કે ઉભયત્ર અભાવ સમાન છે.

વળી સ્વપ્ન નિમિત્ત સિવાય થતું નથી, સ્વપ્ન થવામાં અનેક નિમિત્તો છે, તેમાંના કેટલાંક આ પ્રમાણે છે. સ્નાન-ભોજન-વિલેપન વિગેરે પૂર્વે અનુભવેલ વસ્તુ સ્વપ્નમાં જણાય, તે સ્વપ્ન અનુભૂત નિમિત્તવાળું કહેવાય. હાથી-મોડા વિગેરે પૂર્વે જોએલ વસ્તુ સ્વપ્નમાં જણાય, તે દષ્ટાર્થ નિમિત્તવાળું સ્વપ્ન કહેવાય. સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ વિગેરે જણાય, તે ચિન્તિતાર્થ નિમિત્તવાળું સ્વપ્ન કહેવાય. સ્વર્ગ-નરક વિગેરે સાંભળેલી વસ્તુ જણાય, તે શ્રુતાર્થ નિમિત્ત સ્વપ્ન કહેવાય. વાયુ-પીત્ત વિગેરેથી થએલ પ્રકૃતિનો વિકાર, તેથી સ્વપ્ન થાય, તે પ્રકૃતિ વિકાર નિમિત્ત સ્વપ્ન કહેવાય. અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ દેવતા ના નિમિત્તથી સ્વપ્ન થાય, તે દેવનિમિત્ત સ્વપ્ન કહેવાય. જળવાળા પ્રદેશમાં જે સ્વપ્નમાં વિશેષે જણાય છે તેમાં તે પ્રદેશ જલવાળો છે તેજ નિમિત્ત છે, તથા ઇષ્ટ સ્વપ્ન અને અનિષ્ટ સ્વપ્ન થાય, તેમાં પુન્ય અને પાપ નિમિત્ત છે. વસ્તુ સ્વભાવથી આ રીતે સ્વપ્ન પણ ભાવસ્વરૂપ હોવાથી “સ્વપ્નની માફક જગત શૂન્ય છે” એમ કેમ કહી શકાય ? નજ કહી શકાય, કારણકે ધરવિજ્ઞાનની પેઠે સ્વપ્ન પણ વિજ્ઞાનમય હોવાથી ભાવસ્વરૂપ છે. અથવા ઘટની પેઠે પૂર્વે કહેલા નિમિત્તોથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે ભાવ સ્વરૂપ છે.-૧૭૦૨-૧૭૦૩-૧૭૦૪.

સર્વ શૂન્યતા માનવામાં આવે, તો સ્વપ્ન-અસ્વપ્ન વિગેરે વ્યવહારનો અભાવ થાય, તે બતાવે છે.

सद्वाभावे च कओ सिमिणऽसिमिणोत्ति सच्चमलियंति ।

गंधवपुरं पांडलिपुत्तं तत्थोवयारत्ति ? ॥ १७०५ ॥

कज्जंति कारणंति य सज्झमिणं साहणंति कत्तत्ति ।

वत्ता वयणं वच्चं परपक्खोऽयं सपक्खोऽयं ? ॥ १७०६ ॥

किं चेह थिर-दवो-सिण-चलया-ऽरुवित्तणाई निययाई ।

सहादओ य गेज्झा सोत्ताइयाई गहणाई ? १७०७ ॥

સમયા વિવજ્ઞઓ વા સત્વાગહનં વ કિં ન સુણ્ણામેમ ।

કિં સુણ્ણયા વ સમ્મં સગ્ગાહો કિં વ મિચ્છત્તં ? ॥ ૧૭૦૮ ॥

કિંહ સ-પરો-ભયબુદ્ધી કહં ચ તેસિં પરોપ્પરં સિદ્ધી ।

અહ પરમર્હં મણ્ણં સ-પરમહવિસેસણં કત્તો ? ॥ ૧૭૦૯ ॥

સર્વ શૂન્યતા માનવામાં આ સ્વપ્ન છે આ સ્વપ્ન નથી, આ સત્ય છે, આ મિથ્યા છે, આ (વાદલાના વિકારરૂપ કલ્પિત) ગંધર્વ નગર છે, આ પાટલીપુત્ર નગર છે. આત્મ્ય છે, આ ઉપચારિક છે, આ કાર્ય છે, આ કારણ છે, આ સાધ્ય છે, આ સાધન છે, આ કર્તા છે, આ વક્તા છે, આ વચન છે, આવાચ્ય છે, આ સ્વપક્ષ છે, આ પરપક્ષ છે. ઈત્યાદિ વિશેષ ક્યાંથી થાય? વળી આ સ્થિર છે, આ દ્રવ છે, આ ઉષ્ણ છે, આ ચપળ છે, આ અરૂપી છે, શબ્દાદિ ગ્રાહ્ય છે, શ્રોત્રાદિ ગ્રાહક છે, વિગેરે નિયત સ્વરૂપ શાથી થાય? તથા સર્વ શૂન્યતામાં સર્વની સમાનતા, વિપર્યય, અને સર્વ અગ્રહણ કેમ ન થાય? અથવા શૂન્યતા એ જ્ઞાન તે સદ્ગ્રહ છે, કે મિથ્યાત્વ છે? તથા સ્વ-પર-અને ઉભય એવી બુદ્ધિ કેવી રીતે થાય? તેમની પરસ્પર સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય? બીજાની બુદ્ધિથી એમની સિદ્ધિ થાય, એમ કહેવામાં આવે, તો સ્વમતિ અને પરમતિ એવો તફાવત શાથી થાય? ૧૭૦૫-થી-૧૭૦૯.

હું વ્યક્ત! વસ્તુઓ સર્વથા અભાવ માનીને સર્વ શૂન્યતા માનવામાં આવે, તો વ્યવહારમાં અનેક પ્રકારની હાની પ્રાપ્ત થાય. જેમકે “આ સ્વપ્ન છે, અને આ સ્વપ્ન નથી. આ સત્ય છે, આ અસત્ય છે. આ મિથ્યા છે, આ ગંધર્વપુર છે, અને આ પાટલીપુત્ર છે. આ ઉપચાર રહિત-તથ્ય મુખ્ય ચતુષ્પદ વિશેષ સિંહ છે, અને આ ઔપચારિક સિંહ મનુષ્ય વિશેષ જે માણવક તે છે. વળી આ ઘટ-પટાદિ કાર્ય છે, અને આ મૃત્પિંડાદિ કારણ છે. આ અનિત્યતા વિગેરે સાધ્ય છે, અને આ કૃતકપણું વિગેરે સાધન છે. કુંભકાર આદિ ઘટ વિગેરેના કર્તા છે. આ વક્તા છે, આ ત્રિઅવયવી-અથવા પંચ-અવયવી વચન છે. તથા આ શબ્દસમૂહનું આ વાચ્ય છે, આ સ્વપક્ષ છે, આ પરપક્ષ છે, આ વિગેરે વ્યવહારની વિશેષતા શૂન્યતામાં નિયત શાથી જણાય? વળી પૃથ્વી વિગેરેનું સ્થિરપણું, પાણી વિગેરેનું દ્રવપણું (પ્રવાહીપણું) અગ્નિની ઉષ્ણતા, વાયુની ચપળતા, આકાશનું અમૂર્તપણું વિગેરે હુમ્મેશના નિયત સ્વભાવો; તેમજ શબ્દ-રૂપ-ગંધ વિગેરે ગ્રાહ્ય છે, અને શ્રોત્ર-ચક્ષુ-ઘ્રાણ વિગેરે ઇન્દ્રિયો તેના ગ્રાહક છે. ~~ઈત્યાદિ નિય-~~ મની સિદ્ધિ સર્વ શૂન્યતામાં કેવી રીતે થશે?

અથવા સર્વ શૂન્યતામાં સ્વપ્ન-અસ્વપ્ન, સત્ય-અસત્ય વિગેરેના તફાવતનું કારણ ન હોવાથી, જેવું સ્વપ્ન, તેવું અસ્વપ્ન અને જેવું અસ્વપ્ન તેવુંજ સ્વપ્ન એમ સર્વ સમાનતા કેમ ન થાય? અથવા જે સ્વપ્ન હોય, તે અસ્વપ્ન અને અસ્વપ્ન હોય તે સ્વપ્ન ઈત્યાદિ વિપર્યય પણ કેમ ન થાય? તેમજ સર્વ શૂન્યતામાં સ્વપ્ન-અસ્વપ્ન વિગેરે સર્વનું અગ્રહણ કેમ ન થાય? જ્ઞાન્તિથી સ્વપ્ન-અસ્વપ્ન આદિનું ગ્રહણ થાય છે, એમ કહેતો હોય તો તે અચુક છે, કારણકે દેશ-કાળ-સ્વભાવ વિગેરેના નિયતપણાથી તે તે પદાર્થ ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. વળી સ્વપ્ન અસ્વપ્નાદિના ગ્રહણનું કારણ જે વું જ્ઞાન્તિનું કહે છે તે જ્ઞાન્તિ વિદ્યમાન છે કે અવિદ્યમાન છે? જે વિદ્યમાન હોય, તો સર્વ શૂન્યતા ક્યાં રહી? અને જ્ઞાન્તિ અવિદ્યમાન હોય, તો પદાર્થ ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન

આન્તિ રહિત હોવાથી સર્વ ભાવો વિદ્યમાન છે પણ સર્વ શૂન્યતા નથી. અથવા આ સંબંધમાં તને બીજું પુછું કે સર્વ શૂન્યતા માનવામાં, વિદ્યમાન પદાર્થોની શૂન્યતા માનવી, એ શું સમ્યક્ સદ્બ્રહ્મ છે, અને વિદ્યમાન પદાર્થોની વિદ્યમાનતા માનવી એ શું મિથ્યા બ્રહ્મ છે? આ પ્રમાણે માનવામાં તારી પાસે વિશેષ હેતુ કયો છે કે જેથી તું સર્વ-શૂન્યતા માને છે?

તથા “ પદાર્થોની સિદ્ધિ સ્વતઃ નથી ” ઇત્યાદિ માનવામાં, હસ્ત-દીર્ઘ-અને હસ્તદીર્ઘ સ્વરૂપવાળા પદાર્થમાં, આ હસ્ત છે. આ દીર્ઘ છે, અને આ હસ્તદીર્ઘ છે. એ પ્રકારની બુદ્ધિનો તું એકી સાથે આશ્રય કરે છે, તો પછી તેવા પદાર્થની પરસ્પર અસિદ્ધિ કેવી રીતે કહે છે? કેમકે પદાર્થની સર્વની શૂન્યતા કહે છે, અને તે સાથે આ હસ્ત છે, આ દીર્ઘ છે, ઇત્યાદિ પણ કહે છે. એમ પૂર્વાપર વિરૂદ્ધ બોલવું સર્વથા અયુક્ત છે. તાત્પર્ય એ છે કે પદાર્થોની સત્તામાં, માત્ર અપેક્ષાને કારણ છે, એમ નહીં, પણ તે સાથે સ્વવિ-પચજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાદિરૂપ અર્થક્રિયાકારીપણું પણ કારણ છે. અને તેથી કરીને જે હસ્ત દીર્ઘ ઉભય તે સ્વસંબંધી જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, તે હોય છેજ. એટલે તેમનો અભાવ કેવી રીતે મનાય? અને વળી મધ્યમ અંગુલીની અપેક્ષાએ, પ્રદેશીની અંગુ-લીમાં હસ્તપણું નહીં છતાં પણ છે, એમ કહેવાય છે. ઇત્યાદિ જે તું માને છે, તે-પણ અયોગ્ય છે. કારણકે જે મધ્યમ અંગુલીની અપેક્ષાએ પ્રદેશીની અંગુલી સ્વતઃ સર્વથા અવિદ્યમાન છતાં પણ તેમાં હસ્તપણું છે, એમ હોય તો પછી ગદેડાનાં શીંગડાં કે જે સર્વથા અવિદ્યમાન છે, તેમાં પણ હસ્તપણું હોવું જોઈએ, અને અતિદીર્ઘ એવા ઇન્દ્ર-ધ્વજ આદિમાં પણ તે હોવું જોઈએ. કેમકે અવિદ્યમાનતા ઉભયસ્થળે સમાન છે. વસ્તુતઃ સ્વતઃ વિદ્યમાન એવી પ્રદેશીની અંગુલી અનન્તધર્માત્મક હોવાથી તે તે સહકારી કાર-ણોની સમીપે, તે તે રૂપે જણાતી હોવાથી, તે તે પ્રકારનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, પણ સર્વથા અવિદ્યમાન અંગુલીમાં અપેક્ષામાત્રથીજ હસ્ત-દીર્ઘાદિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ નહીં. એ પ્રમાણે દીર્ઘ ઉભયાદીમાં પણ આ દીર્ઘ, આ ઉભય ઇત્યાદિ સ્વપર ઉભય બુદ્ધિ બીજાના મતની અપેક્ષાએ કરે છે. પણ મારી માન્યતા પ્રમાણે તો સ્વતઃ સિદ્ધ એવા સ્વ વિષય જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર હસ્ત-દીર્ઘ આદિ કંઈજ નથી. એટલે મારી માન્યતામાં પૂર્વાપર વિરોધ કોઈ પણ રીતે નથી આવતો, એમ જે તું કહેતો હોય, તો સર્વ શૂન્યતામાં આ સ્વમત છે અને આ પરમત છે ” એવો સ્વ-પરભાવનો તફાવત પણ ક્યાંથી થાય? નજ થાય, અને જે સ્વ-પરભાવ માનતો હો, તો શૂન્યતાનો અભાવ થશે. ૧૭૦૫-૧૭૦૮.

જુગવં કમેણ વા તે વિણ્ણાણં હોજ્જ દીહ-હસ્સેસુ ।

જઈ જુગવં કાઝ્વેક્ખા કમેણ પુન્નમ્મિ કાઝ્વેક્ખા ? ॥ ૧૭૧૦ ॥

આઈમવિણ્ણાણં વા જં બાલસ્સેહ તસ્સ કાઝ્વેક્ખા ? ।

તુલ્હેસુ વ કાઝ્વેક્ખા પરોપ્પરં લોયણદુગે વ ? ॥ ૧૭૧૧ ॥

કિં હસ્સાઓ દીહે દીહાઓ વેવ કિં ન દીહમ્મિ ? ।

કીસ વ ન સ્વપુપ્ફાઽ કિં ન સ્વપુપ્ફે સ્વપુપ્ફાઓ ? ॥ ૧૭૧૨ ॥

(વળી) દીર્ઘ અને હસ્ત પદાર્થમાં તે તે રૂપે જણાતું જ્ઞાન, એકજ કાળે થાય

છે, કે અનુક્રમે થાય છે? જો એકજ કાળે થતું હોય, તો કોને કોની અપેક્ષા રહી? અને અનુક્રમે થતું હોય, તો પ્રથમ જ્ઞાનમાં કઈ અપેક્ષા છે? અથવા બાળકને જન્મની અનન્ટરજ જે પ્રથમ વિજ્ઞાન થાય છે, તેમાં તેને કઈ અપેક્ષા છે? અથવા લોચનદ્વિકની પેઠે તુલ્ય પદાર્થમાં પરસ્પર કોને કોની અપેક્ષા હોય? તેમજ હસ્વથી દીર્ઘમાં અને દીર્ઘતાતું કેમ જ્ઞાન થાય છે? અને દીર્ઘથી દીર્ઘમાં કે હસ્વથી હસ્વમાં કેમ જ્ઞાન થતું નથી? તથા આકાશપુષ્પથી હસ્વ-દીર્ઘમાં અને આકાશપુષ્પથી (આકાશપુષ્પમાં) તે તે રૂપે જ્ઞાન કેમ નથી થતું? ૧૭૧૦-૧૭૧૨.

વ્યક્ત! હસ્વ-દીર્ઘ પદાર્થમાં તે તે આકારે જણાતું જ્ઞાન જે થાય છે, તે જ્ઞાન એકજ કાળે થાય છે, કે અનુક્રમે થાય છે? જો એકજ કાળે થતું હોય, તો તે બન્ને એકી સાથે સ્વપ્રતિભાસિજ્ઞાનમાં જણાતા હોવાથી, કોને કોની અપેક્ષા રહી? અને જો અનુક્રમે તેણું જ્ઞાન થતું હોય, તો પ્રથમ સ્વપ્રતિભાસિ જ્ઞાનવડે હસ્વાદિ પદાર્થનું અહુષ્ થવાથી ઉત્તરકાળમાં દીર્ઘાદિ પદાર્થને અહુષ્ કરવામાં કઈ અપેક્ષા છે?, કોઈ નહીં. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે, ચક્ષુ આદિ સામગ્રીના સદ્ભાવ સતે, બીજાની અપેક્ષા વિના સર્વ પદાર્થો પોતપોતાના જુદા જુદારૂપે સ્વપ્રતિભાસિજ્ઞાનમાં જણાય છે. એટલે સર્વ પદાર્થોની સિદ્ધિ સ્વભાવથીજ છે.

અથવા તરતના જન્મેલા બાળકને જન્મની અનન્ટર જે પ્રથમ વિજ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાન કઈ અપેક્ષાએ થાય છે? વળી હસ્વમાં નહિ, તેમ દીર્ઘમાં નહિ, પરંતુ ચક્ષુચુગલની પેઠે પરસ્પર તુલ્ય વસ્તુમાં એકીકાળે તે બન્નેને તુલ્યરૂપે અહુષ્ કરનાર સ્વપ્રતિભાસિ જ્ઞાન કરવામાં પરસ્પર કઈ અપેક્ષા છે? કોઈ નથી. માટે અંગુલી વિગેરે પદાર્થોનું સ્વરૂપ અન્યની અપેક્ષાએ નથી, પરંતુ સ્વપ્રતિભાસિજ્ઞાન વડે અન્યની અપેક્ષા સિવાય-તેઓ સ્વરૂપથીજ અહુષ્ થાય છે. અને ઉત્તરકાળમાં તે તે રૂપની જિજ્ઞાસામાં, તેના તેના પ્રતિપક્ષના સ્મરણ આદિ સહકારી કારણોથી દીર્ઘ-હસ્વ વિગેરે વ્યવહાર પ્રવર્તે છે. એટલે પદાર્થ માત્ર સ્વરૂપથીજ સિદ્ધ છે.

વળી જો સર્વ શૂન્યતા હોય, તો હસ્વ પદાર્થથી દીર્ઘ પદાર્થમાં દીર્ઘપણના જ્ઞાનનો વ્યવહાર કેવી રીતે થાય? અને દીર્ઘની અપેક્ષાથીજ દીર્ઘ-જ્ઞાનનો વ્યવહાર કેમ ન થાય? કેમકે શૂન્યતા ઉભય રથળે સમાન છે. વળી એજ પ્રમાણે દીર્ઘથી દીર્ઘમાં અને હસ્વથી હસ્વમાં પણ તેવો જ્ઞાન અને વ્યવહાર કેમ ન થાય? તેમજ આકાશપુષ્પથી પણ દીર્ઘ અને હસ્વ પદાર્થમાં દીર્ઘ-હસ્વના જ્ઞાન ને વ્યવહાર, અને આકાશપુષ્પથીજ આકાશ પુષ્પમાં હસ્વ-દીર્ઘ જ્ઞાનનો વ્યવહાર કેમ નથી થતો? કારણકે એમાં પણ શૂન્યતા સમાન છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાન વ્યવહાર નથી થતો, માટેજ ભાવો-પદાર્થો વિદ્યમાન છે, પણ જગતની શૂન્યતા નથી. ૧૭૧૦-૧૭૧૧-૧૭૧૨.

किवाऽवेक्त्वाए चिय होज्ज मई वा सभाव एवायं ।

સો ભાવોત્તિ સમાવો વંઝાપુત્તે ન સો જુત્તો ॥ ૧૭૧૩ ॥

होज्जाऽवेक्त्वाओ वा विण्णार्ण वाऽभिहाणमेत्तं वा ।

દીહંતિ વ હસ્સંતિ વ ન ઉ સત્તા સેસધમ્મા વા ॥ ૧૭૧૪ ॥

इहरा हस्साभावे सधविणासो हवेज्ज दीहस्स ।

न य सो तम्हा सत्तादओऽणवन्ना घडाईर्ण ॥ १७१५ ॥

અથવા સર્વ શૂન્યતામાં અપેક્ષાથી શું? સ્વભાવથીજ અપેક્ષાવડે-હસ્વાદિ વ્યવહાર થાય છે. એમ કહેવામાં આવે, તો તે અચોગ્ય છે, કેમકે પોતાનો ભાવ, તે સ્વભાવ, એવો સ્વભાવ વંધ્યાપુત્ર જેવા અવિદ્યમાન પદાર્થમાં ઘટે નહીં. કારણકે અપેક્ષાથી વસ્તુમાં વિજ્ઞાન થાય, અથવા હસ્વ-દીર્ઘ એવું નામ માત્ર સિદ્ધ થાય, પરંતુ વસ્તુની સત્તા અને શેષ ધર્મો તો અપેક્ષા માત્રથી સિદ્ધ ન થાય. અન્યથા જો એમ ન હોય, તો હસ્વના અભાવે, દીર્ઘનો સર્વથા અભાવ થાય પણ તેમ જણાતું નથી. માટે ધરાદિ સત્તા વિગેરે અન્યની અપેક્ષા વિનાજ સિદ્ધ છે. ૧૭૧૩-૧૭૧૪-૧૭૧૫.

જો વસ્તુનો સર્વથા અભાવ હોય, તો હસ્વાદિને દીર્ઘાદિની અપેક્ષાથી શું લાભ? કારણકે અપેક્ષા માનવી એ શૂન્યતાથી પ્રતિકૂળ છે. સ્વભાવથીજ અપેક્ષાવડે હસ્વ-દીર્ઘ આદિ વ્યવહાર થાય છે. એમ કહેવામાં આવે, તો તે અચોગ્ય છે, કારણકે “અગ્નિ બળે છે, આકાશ નથી બળતું” આમાં જેમ સ્વભાવ હેતુ છે, તેમ તારા કહેવમાં નથી. કેમકે વંધ્યાપુત્ર જેવા અવિદ્યમાન પદાર્થમાં સ્વભાવ માનવો એ સર્વથા અચોગ્ય છે. પોતાનો ભાવ, તે સ્વભાવ. અને બાકીનો પરભાવ કહેવાય એવો સ્વ અને પરભાવ માનવાથી શૂન્યતાની હાની થશે, અથવા ભલે અપેક્ષા માનો, પણ એથી તમારી શૂન્યતા સિદ્ધ નહીં થાય.

અથવા સ્વતઃ સિદ્ધ વસ્તુમાં અન્ય અપેક્ષાથી “હસ્વ-દીર્ઘ” એવું નામ માત્રથી વિજ્ઞાન સિદ્ધ થશે, પરંતુ અન્ય અપેક્ષાથી વસ્તુની સત્તા નહીં સિદ્ધ થાય, તેમજ હસ્વ-દીર્ઘાદિ ધર્મ-સિવાય રૂપ-રસાદિ ધર્મો પણ સિદ્ધ નહીં થાય. કેમકે વસ્તુની સત્તા અને રૂપાદિ ધર્મ બહુજી કરનાર જ્ઞાન સ્વતઃ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે અન્ય અપેક્ષાથી સ્વતઃ સિદ્ધ વસ્તુની સત્તાદિનો અભાવ કેવી રીતે થાય? અને જ્યારે સત્તા વિગેરેનો અભાવસિદ્ધ ન થાય, ત્યારે જગતની શૂન્યતા પણ ક્યાંથી સિદ્ધ થાય?,

વળી જો ધરાદિ પદાર્થના સત્તાદિ ધર્મો અન્યની અપેક્ષાવાળા હોય તો હસ્વ વસ્તુના સર્વ નાશમાં દીર્ઘ વસ્તુનો પણ સર્વ નાશ પ્રાપ્ત થાય, કેમકે દીર્ઘ સત્તાદિ ધર્મો હસ્વ વસ્તુની સત્તાની અપેક્ષા વાળા માનેલા છે. પરંતુ એ પ્રમાણે હસ્વનો નાશ થતાં દીર્ઘ વસ્તુનો સર્વથા નાશ નથી જણાતો. આથી નિશ્ચય થાય છે કે-ધટ વિગેરેના સત્તા-રૂપ આદિ ધર્મો અન્ય અપેક્ષા વાળાજ નથી અને એમ હોવાથી શૂન્યતાનો અભાવ થાય છે. ૧૭૧૩-૧૭૧૪-૧૭૧૫.

અપેક્ષાથી પદાર્થની સિદ્ધિ સ્વતઃ, અને ઉભયથી નથી. એમ જ તાર્ક-કથન છે, તેમાં અપેક્ષારૂપ હેતુ વિપક્ષમાં રહેતો હોવાથી વિરૂદ્ધ છે. તે રૂખાડવાને કહે છે.

જાવિ અવેક્ષ્ણઽવિક્ષણમવિક્ષણોઽવિક્ષણિજ્જમણવિક્ષ ।

સા ન મયા સવેશ્ચુવિ સંતેસુ ન સુજ્ઞયા નામ ૧૭૧૬ ॥

કિંચિ સઓ તહ પરઓ તદુભયઓ કિંચિ નિશ્ચસિદ્ધંપિ ।

જલઓ ઘટઓ પુરિસો તદ્ વવહારઓ નેયં ॥ ૧૭૧૭ ॥

તેજઃઓ પુણ બાહિરનિમિત્તમેત્તોવઓગઓ સદ્વં ।

હોઽ સઓ જમભાવો ન સિજ્ઞઽદ્ધ નિમિત્તથાવેઽત્રિ ॥ ૧૭૧૮ ॥

હસ્વાદિને દીર્ઘાદિની અપેક્ષા કરનાર જે તું કહે છે, તે પણ કર્તા-ક્રમ-ક્રિયારૂપ

હોવાથી, મનાય તેમ નથી. એ કર્તા-કર્મ-અને ક્રિયારૂપ ત્રણ પદાર્થની અપેક્ષાએ સર્વ વિધમાન હોવાથી શૂન્યતાનો અભાવ થાય છે, આથી કરીને તે કહેલો હેતુ વિપક્ષમાં રહેતો હોવાથી અસિદ્ધ છે. વળી કેટલાક પદાર્થ કર્તાની અપેક્ષા વિના કારણરૂપ દ્રવ્યના સંઘાતથી મેઘની પેઠે સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે, કેટલાક પદાર્થ ઘટની પેઠે કર્તાની અપેક્ષાએ પરથી સિદ્ધ થાય છે, અને કેટલાક પદાર્થ સ્વ-પર ઉભયથી સિદ્ધ થાય છે. (જેમકે માતા-પિતા અને સ્વકૃત કર્મથી પુરૂષનો જન્મ) કેટલાક પદાર્થ આકાશની પેઠે નિત્ય સિદ્ધ છે. આ સર્વ વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ જાણવું, પણ નિશ્ચયથી તો માત્ર બાહ્ય-નિમિત્તની અપેક્ષાએ વસ્તુ સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે બાહ્ય નિમિત્ત છતાં પણ અરવિશાણુ વિગેરે અભાવ સ્વરૂપ વસ્તુ કદી પણ સિદ્ધ નથી થતી. માટે ઉભય નયની અપેક્ષાએ માનવું એજ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૭૧૬-૧૭૧૭-૧૭૧૮.

હવે “અસ્તિત્વ અને ઘટની એકતા છે કે અનેકતા છે” ઇત્યાદિ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

अतिथ-घटेगाणेगया य पज्जायमेत्तचित्तेयं ।

अतिथ घटे पडिबन्ने, इहरा सा किं न खरसिंगे ? ॥ १७१९ ॥

घट-सुन्नयन्नयाएवि सुन्नया का घडाहिया सोम्म ! ।

एगत्ते घटओ च्चिय न सुण्णया नाम घटधम्मो ॥ १७२० ॥

विण्णाण-वयण-वाईणमेगया उ तदत्थिया मिद्धा ।

अण्णत्ते अण्णाणो निव्वयणो वा कहं वाई ? ॥ १७२१ ॥

“ઘટો છે” એમ માન્યા પછી, અસ્તિત્વ અને ઘટની એકતા-અનેકતાનો જે વિચાર તે માત્ર તેના પર્યાયનો વિચાર છે, પરંતુ એથી ઘટનો અભાવ નથી, અન્યથા-(જો તેનો અભાવ હોય), તો અરશંગમાં વંધ્યાપુત્રમાં પણ એવો એકતા-અનેકતાનો વિકલ્પ કેમ નથી કરાતો? વળી ઘટ અને શૂન્યતા એ ઉભય અન્ય છે, કે અનન્ય છે? જો અન્ય હોય, તો હે સૌમ્ય! ઘટ સિવાય એથી અધિક કંઈ શૂન્યતા છે? (કોઈ નહીં) અને જો અનન્ય હોય, તો પણ તે ઘટજ છે, કેમકે પ્રત્યક્ષથી તે ઘટજ જણાય છે, પણ શૂન્યતા રૂપ ઘટનો ધર્મ કોઈ પણ પ્રમાણથી નથી જણાતો. વળી “સર્વ (વિશ્વત્રય) શૂન્ય છે” એવા પ્રકારનું તાર્કિક વિજ્ઞાન અને વચન એ ઉભયની પણ અસ્તિતાની સાથે એકતા છે કે અનેકતા છે? જો એકતા હોય, તો વસ્તુની અસ્તિતા સિદ્ધ થઈ, અને જો અનેકતા હોય, તો અજ્ઞાની અને વચનરહિત વાદી પત્થરના સમૂહની પેઠે શૂન્યતા કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકે? નજ કરી શકે. ૧૭૧૯-૧૭૨૧

घटसत्ता घटधम्मो तत्तोऽण्णणा पडाइओ भिण्णो ।

अतिथि तेण भणिए को घट एवेति नियमोऽयं ? ॥ १७२२ ॥

जं वा जदत्थि तं तं घटोत्ति सव्वघटयापसंगो को ? ।

भणिए घटोत्थि व कहं सव्वत्थित्तावरोहोत्ति ? ॥ १७२३ ॥

अतिथि तेण भणिए घटोऽघटो वा घटो उ अत्येव ।

चूओऽचूओ व दुमो चूओ उ जहा दुमो नियमा ॥ १७२४ ॥

ઘટની અસ્તિતારૂપ ઘટની સત્તા, તે ઘટનો ધર્મ છે. અને તે ધર્મ ઘટથી અલિપ્ત છે, પરાદિ સર્વથી લિપ્ત છે. આથી કરીને “ઘટ છે” એમ કહેવાથી “આ ઘટજ છે” એવો નિયમ ક્યાંથી થયો? (કેમકે પોતપોતાની સત્તા પરાદિ સર્વ પદાર્થમાં છે, એટલે તેઓ પણ વિદ્યમાનજ છે.) વળી “જે જે છે, તે તે સર્વ ઘટ છે.” એ કથનમાં સર્વ પદાર્થને ઘટપણાનો પ્રસંગ કેવી રીતે થાય? (કેમકે જ્યારે ઘટની સત્તા ઘટમાંજ છે, અન્યત્ર નથી; ત્યારે જ્યાં જ્યાં ઘટનું અસ્તિત્વ છે, ત્યાં ત્યાં ઘટ છેજ, એથી સર્વ પદાર્થને ઘટપણાની પ્રાપ્તિ નથી થતી.) અને વળી “ઘટ છે,” એમ કહેવાથી સર્વ પદાર્થની અસ્તિતાનો અવરોધ કેવી રીતે થાય? તથા ઘટ સર્વાત્મરૂપે કેવી રીતે થાય? નજ થાય. (કેમકે ઘટની સત્તાવડે ઘટ છે, એમ કહેવાથી કંઈ ઘટનું સર્વાત્મકપણું નથી જણાતું.) આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે-જેમ “વૃક્ષ” એમ કહેવાથી અમ્ર અથવા તે સિવાય ગમે તે લિંબડો વગેરે સમજાય છે, (કેમકે વૃક્ષપણું સર્વ વૃક્ષોમાં છે.) પણ “આમ્ર” એમ કહેવાથી તો વૃક્ષત્વજ સમજાય છે, (કેમકે વૃક્ષત્વ સિવાય આમ્રપણું હોઈ શકે નહિ.) તેમ અહીં પણ ઘટની સત્તા તે ઘટનો ધર્મ હોવાથી ઘટમાંજ હોય છે, અન્યત્ર નથી હોતી અને સામાન્ય સત્તા બધા પદાર્થોમાં છે તેથી કરીને “અસ્તિ” (છે) એમ કહેવાથી ઘટ અથવા તે સિવાય પરાદિ સમજાય છે, (કેમકે પોતપોતાની સત્તા સર્વ પદાર્થમાં છે.) પણ “ઘટ” એમ કહેવાથી તો ઘટની અસ્તિતાજ સમજાય છે, કેમકે ઘટની પોતાની સત્તા ઘટમાં હોય છેજ. ૧૭૨૨-૧૭૨૩-૧૭૨૪

હવે ઉત્પન્ન થએલ ઉત્પન્ન નથી થતું, ઇત્યાદિ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

किं तं जायंति मई जाया-ऽजाओ-भयंपि जदजायं ।

अह जायंपि न जायं किं न खपुष्फे वियारोऽयं ? ॥ १७२५ ॥

जइ सव्वहा न जायं किं जम्माणंतरं तदुवलम्भो ? ।

पुवं वाऽणुवलंभो ? पुणोऽवि कालंतरहयस्स ? ॥ १७२६ ॥

जह सव्वहा न जायं जायं सुणववणं तहा भावा ।

अह जायंपि न जायं पगासिया सुणया केण ? ॥ १७२७ ॥

એવી કઈ ઉત્પન્ન થએલ વસ્તુ છે કે જે ઉત્પન્ન નહિ ઉત્પન્ન અને ઉત્પન્ન અનુત્પન્ન વસ્તુને તું અનુત્પન્ન માને છે? ઉત્પન્ન છતાં પણ અનુત્પન્ન છે, (એમ કહેતો હોય) તો આકાશપુષ્પમાં પણ એવો વિચાર કેમ નથી કરાતો? વળી જે વસ્તુ સર્વ પ્રકારે ઉત્પન્ન થએલ ન હોય, તો તેનો ઉત્પત્તિ પછી ઉપલંભ કેમ થાય છે? અને તે પહેલાં તથા કાળાન્તરે નાશ પામ્યા પછી તેનો ઉપલંભ કેમ નથી થતો? વળી (શૂન્યતા સંબંધી વિજ્ઞાન અને વચન જેમ સર્વથા પ્રકારે ઉત્પન્ન નથી છતાં ઉત્પન્ન થએલ માને છે, તેવી રીતે બીજા ભાવો પણ કેમ નથી માનતો? અને જે ઉત્પન્ન થએલ છતાં નહિ ઉત્પન્ન થએલ માને, તો તે શૂન્યતા શા વડે પ્રગટ કરી? ૧૭૨૫-૧૭૨૬-૧૭૨૭

હું વ્યક્ત! એવી કઈ વસ્તુ તું માને છે કે જેની ઉત્પત્તિ ઉત્પન્ન, અનુત્પન્ન, અને ઉત્પન્ન અનુત્પન્નાદિ પ્રકાર વડે તું નિષેધે છે. કોઈ પણ રીતે ઉત્પન્ન થએલ વસ્તુ તારે માન્ય હોય, તો તે વસ્તુની વિદ્યમાનતાવડે શૂન્યતાનો અભાવ થયો. અને તેથી કરીને પૂર્વે “ઉત્પન્ન થએલ ઉત્પન્ન થાય છે, કે નહિ ઉત્પન્ન થએલ ઉત્પન્ન થાય છે?”

કે ઉત્પન્ન અનુત્પન્ન, ઉત્પન્ન થાય છે. ઇત્યાદિ શૂન્યતાની સિદ્ધિ માટે કહેલ વિકલ્પો નિરર્થક થાય છે. અને જો ઉત્પન્ન અનુત્પન્નાદિ વિકલ્પના આશ્રયભૂત એ વસ્તુ ઉત્પત્તિ રૂપે તને માન્ય ન હોય, ને તેને અનુત્પન્નરૂપજ માનતો હોય, તો “ઉત્પન્ન છતાં પણ અનુત્પન્ન” એમ કહેવાથી તારા વચનમાં વિરોધ આવે છે. વળી ઉત્પન્ન વસ્તુની સત્તા નહિ માનવાથી, ઉત્પન્ન-અનુત્પન્નાદિ વિકલ્પો આશ્રય રહિત થવાથી નિરર્થક થાય છે. અને જો એ વિકલ્પોના આશ્રયભૂત વસ્તુ સિદ્ધ નહિ છતાં પણ તેમાં પૂર્વોક્ત વિકલ્પો થઇ શકે, એમ કહેતો હોય, તો આકાશપુષ્પમાં પણ એવા વિકલ્પ કેમ નથી કરતો? તેમાં પણ અવિદ્યમાનતા સમાન છે. બીજાઓએ ઉત્પન્ન રૂપે માનેલ વસ્તુ માનીને હું એ વિકલ્પો કરું છું, એમ પણ તારાથી નહીં કહેવાય, કારણ સ્વ-પર-ભાવ માનવાથી શૂન્યતામાં હાનિ આવશે.

વળી સર્વ પ્રકારેવડે ઘટ-પટાદિ કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી, એમ તું અને તારા જેવા શૂન્યવાદીઓ કહે છે, તો તેના સંબંધમાં અમે પૂછીએ છીએ કે-મૃત્તિપંડાદિ અવસ્થામાં નહીં જણાએસો ઘટ. કુંભાર વિગેરે સામગ્રીવડે ઉત્પન્ન થયા પછી તે શાથી જણાય છે? અને તેની ઉત્પત્તિ પહેલાં તે કેમ નથી જણાતો? વળી કાળાન્તરે લાકડી આદિના પ્રહારથી ભાંગી નાખ્યા પછી તે કેમ નથી જણાતો? જો એ ઘટાદિ વસ્તુ અનુત્પન્ન હોય, તો આકાશપુષ્પની પેઠે તે કદિ પણ જણાયજ નહીં, પણ જે કોઇ વખત જણાય, અને કોઇ વખત ન જણાય, એવું તો ઉત્પન્ન થએલ વસ્તુમાંજ ઘટી શકે.

વળી “સર્વ જગત્ શૂન્ય છે” એવા પ્રકારનું જે શૂન્યતા સંબંધી વિજ્ઞાન અને વચન, તે જેમ ઉત્પન્ન અનુત્પન્નાદિ પ્રકારવડે-ઉત્પન્ન-અનુત્પન્ન રૂપે કોઇ પણ રીતે ઉત્પન્ન થએલ છે, તેમ ઘટ-પટાદિ પદાર્થો પણ ઉત્પન્ન થએલા માનવા જોઇએ. અને જો શૂન્યતા સંબંધી વિજ્ઞાન અને વચન ઉત્પન્ન થએલ છતાં અનુત્પન્ન માનતો હો, તો તે વિજ્ઞાન અને વચન વિના આ શૂન્યતા તે શા વડે પ્રગટ કરી? માટે આથી પણ શૂન્યતાનો અભાવજ સિદ્ધ થાય છે. ૧૭૨૫-૧૭૨૬-૧૭૨૭.

હવે ઉત્પન્ન થએલ ઉત્પન્ન નથી થતું, અને અનુત્પન્ન પણ ઉત્પન્ન નથી થતું. એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

જાયઙ્ જાયમજાયં જાયાજાયમહ જાયમાર્ણ ચ ।

કજ્જમિહ વિવક્ષાણ ન જાયણ સવ્વહા કિંચિ ॥ ૧૭૨૮ ॥

રુવિત્તિ જાઙ્ જાઓ કુંભો સંઠાણઓ પુણરજાઓ ।

જાયાજાઓ દોહિવિ તસ્સમયં જાયમાર્ણોત્તિ ॥ ૧૭૨૯ ॥

પુઠ્ઠકઓ ડ ઘટતયા પરપજ્જાણહિં તદુમણહિં ચ ।

જાયંતો ય પઢતયા ન જાયણ સવ્વહા કુંભો ॥ ૧૭૩૦ ॥

વોમાહ્ નિચ્ચજાયં ન જાયણ તેણ સવ્વહા સોમ્મ ! ।

ઇય દ્વવ્વતયા સવં મયણિજ્જં પજ્જવર્ગઈણ ॥ ૧૭૩૧ ॥

આ વિધમાં કેટલાંક કાર્યો વિવક્ષાવડે ઉત્પન્ન થએલાં ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાંક અનુત્પન્ન તે ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાંક ઉત્પન્ન અનુત્પન્ન ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાંક ઉત્પન્ન થતાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને કેટલાંક સર્વથા ઉત્પન્નજ નથી થતાં, એ બધી વિવક્ષાઓ એવી રીતે

છે કે રૂપીપણાવડે ઘટ, ઉત્પન્ન થએલ ઉત્પન્ન થાય છે, ઘટાકારરૂપે અનુત્પન્નઘટ ઉત્પન્ન થાય છે, એ ઉભયવડે ઉત્પન્ન અનુત્પન્ન ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે, અને વર્તમાનસમયે ક્રિયા થતી હોવાથી ઉત્પન્ન થતો ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે. પૂર્વોત્પન્ન ઘટ, ઘટરૂપે અને પરપર્યાયવડે તથા ઉભયવડે, ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમજ ઘટપણે ઉત્પન્ન થતો ઘટ પણ પટપણે સર્વથા ઉત્પન્ન નથી થતો. વળી આકાશ વિગેરે નિચોત્પન્ન હોવાથી કદીપણ ઉત્પન્ન થતાંજ નથી. માટે હે સૌમ્ય ! એ પ્રમાણે દ્રવ્યપણે કોઈપણ ઉત્પન્ન થતું નથી, અને પર્યાયરૂપે તો તે સર્વની ભજના છે. ૧૭૨૮ થી ૧૭૩૧.

આ વિધિમાંના ઘટ-પટાદિ જે કાર્ય છે તેમાંનાં કેટલાંક કાર્ય મૂલ્ય ગાથાના અર્થમાં લખ્યા પ્રમાણે થયેલ આદિ થાય છે, તેનાં ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે, જેમ કે-ઉત્પન્ન થએલાં હોય, તે ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ રૂપીપણાવડે ઘટ ઉત્પન્ન થએલ હોય, તે ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે ઘટરૂપની પૂર્વે માટીનું રૂપ હોય છે, એટલે રૂપીપણાની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થએલ જ ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે. અને સંસ્થાનપણે-ઘટાકારરૂપે તો ઘટ ઉત્પન્ન થએલો નથી તે ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે મૃત્પિંડાદિ અવસ્થામાં તેવો આકાર ન હતો. રૂપિપણા વડે માટી અને ઘટાકાર એ ઉભય પ્રકારે ઉત્પન્ન અનુત્પન્ન એવો ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે એ ઉભય પ્રકારથી ઘટ ભિન્ન નથી હોતો. તથા અતીત કાળ નાશ પામેલ છે, અને અનાગતકાળ ઉત્પન્ન નથી થએલ, એટલે એ ઉભયકાળમાં ક્રિયા નથી હોતી, માત્ર વર્તમાન સમયેજ ક્રિયા હોય છે, તેથી વર્તમાન સમયેજ-ઉત્પન્ન થતો ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે. એ રીતે જુદી જુદી અપેક્ષાએ ઘટ-પટાદિ કાર્ય-ઉત્પન્ન થાય છે.

વળી કેટલાંક કાર્ય ઉપરોક્ત વિકલ્પોમાંથી કોઈ પણ વિકલ્પના પ્રકારથી નથી થતાં. જેમકે પૂર્વે કરાએલો ઘટ, પુનઃ ઘટરૂપે ઉક્ત પ્રકારમાંથી કોઈ પણ પ્રકારે નથી થતો, કારણ કે તે ઘટરૂપે પ્રથમજ થએલ છે. તેમજ પટાદિગત પરપર્યાયવડે પણ ઘટ નથી થતો, કેમકે ઘટના સ્વપર્યાય તો પ્રથમજ થએલ છે, અને પરપર્યાયની અપેક્ષાએ તો કોઈને પણ કોઈના પરપર્યાય નથી હોતા. એ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થએલ પટની તથા અનુત્પન્ન ખર-વિખાણની પેઠે પૂર્વે કરાએલો ઘટ પરપર્યાય વડે ઉત્પન્ન થતો નથી. વળી વર્તમાન ક્રિયા સમયે ઉત્પન્ન થતો ઘટ, પટપણે નથી ઉત્પન્ન થતો, કારણ કે ઘટાદિ સ્વરૂપે થતું કાર્ય કદી પણ પટાદિ જે પરરૂપે છે તે સ્વરૂપે નથી થતું. એજ પ્રમાણે આકાશ વિગેરે પણ કદિ ઉત્પન્ન નથી થતાં, કેમકે તે હંમેશાં અવસ્થિત છે, એટલે પુનઃ ઉત્પન્ન નથી થતાં. એ રીતે ઘટ-પટ-આકાશ વિગેરે સર્વ વસ્તુ દ્રવ્યપણે કદિ પણ ઉત્પન્ન નથી થતી, કેમકે તે તે રૂપે તે સદા અવસ્થિત હોય છે. અને પર્યાયરૂપે તો એ સર્વની ભજના છે. એટલે કે પૂર્વોત્પન્ન એવાં ઘટાદિ કાર્ય રૂપાદિ સ્વપર્યાય વડે ઉત્પન્ન નથી થતું, પણ અનુત્પન્ન સ્વપર્યાયવડે તે થાય છે, અને પરપર્યાયવડે તો કોઈ પણ પ્રકારે ઉત્પન્ન નથી થતું. એ સર્વ વિકલ્પો પ્રાયઃ ઉપર કહી ગયા છીએ. ૧૭૨૮-૧૭૨૯-૧૭૩૦-૧૭૩૧.

હવે સર્વ કાર્ય સામગ્રીમય જણાય છે, પણ સર્વના અભાવે સામગ્રી ક્યાંથી હોઈ શકે ? એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

દીસઈ સામગિમયં સર્વમિહઽતિ ન ય સા, નણુ વિરુદ્ધં ।

શેષઈ વ ન પચ્ચક્કં કિં કચ્છમરોમસામગ્ગી ? ॥ ૧૭૩૨ ॥

સામગિમઓ વત્તા વયળં ચત્થિ જઈ તો કમો સુળ્લં ? ।

અહ નત્થિ કેળ મણિઅં ? વયણાભાવે સુયં કેળ ? ॥ ૧૭૩૩ ॥

જેળં ચિવ ન વત્તા વયણં વા તો ન સંતિ વયણિજ્ઞા ।

ભાવા તો સુણ્ણમિદં વયણમિદં સચ્ચમલિયં વા ? ॥ ૧૭૩૪ ॥

જડ સચ્ચં નાભાવો અહાલિયં નણ્ણમાણમેયંતિ ।

અબ્બુવગયંતિ વ મડે નાભાવે જુજ્જણ તંપિ ॥ ૧૭૩૫ ॥

સર્વ (વસ્તુ) સામગ્રીમય અહીં જણાય છે, પણ સર્વના અભાવે સામગ્રી નથી. એ તહાર કથન સર્વથા વિરુદ્ધ છે; કેમકે સર્વ સામગ્રી પ્રત્યક્ષ જણાય છે. (અવિદ્યાથી એમ જણાય છે.) એમ કહે તો કાચખાના રોમની સામગ્રી કેમ પ્રત્યક્ષ નથી જણાતી ? વળી સામગ્રીમય વક્તા અને તેનું વચન (એ બન્ને છે, કે નથી ?) જો છે, તો શૂન્યતા ક્યાં રહી ? અને એ નથી, તો શૂન્યતા કોણે કહી ? અને કોણે સાંભળી ? જે કારણથી વક્તા અને વચન નથી, તે કારણથી વચનીય ભાવો પણ નથી, એટલે આ જગત્ શૂન્ય છે. તો એ વચન સત્ય છે ? કે અસત્ય છે ? જો સત્ય હોય, તો શૂન્યતા નથી; અને અસત્ય હોય, તો તે પ્રમાણ નથી. ગમે તે રીતે શૂન્યતા માનીએ છીએ, એમ કહે તો હોય, તો સર્વના અભાવમાં એ પણ ઘટતું નથી. ૧૭૩૨-૧૭૩૩-૧૭૩૪-૧૭૩૫,

આ વિધિમાં સર્વે પદાર્થો સામગ્રીમય જણાય છે, પણ સર્વના અભાવે સામગ્રીજ નથી; એટલે આ જગત્ શૂન્ય છે. એ પ્રમાણે જે તારી માન્યતા છે, તે સર્વથા વિરુદ્ધ છે. કારણ કે વચન ઉત્પન્ન કરનાર કંઈ ઓષ્ટ-તાલુ વિગેરે સામગ્રી પ્રત્યક્ષથી જણાય છે. એટલે સામગ્રીનો અભાવ ક્યાં છે ? કામ-સ્વપ્ન-ભય ઉન્માદ અને અવિદ્યાથી મનુષ્યને અવિદ્યમાન અર્થ પણ જણાય છે, એટલે વસ્તુતઃ એ કંઈ જ નથી, એમ જો તું કહેતો હોય, તો કાચખાના રોમને ઉત્પન્ન કરનાર સામગ્રી પ્રત્યક્ષ કેમ નથી જણાતી ? અવિદ્યમાનતા તો બન્ને સ્થાને સમાન છે. અર્થાત્ જેમ વચનોત્પાદક સામગ્રી જણાય છે, તેમ તે પણ જણાવી જોઈએ, અથવા તો બન્ને ન જણાવી જોઈએ. અથવા કાચખાના રોમને ઉત્પન્ન કરનાર સામગ્રી જણાય, અને વચન ઉત્પન્ન કરનાર સામગ્રી ન જણાય, એમ વિપર્યય પણ કેમ ન થાય ? કારણ કે અવિદ્યમાનતા સર્વત્ર સમાન માનેલ છે.

વ્યક્ત ! એ સંબંધમાં હું તને પૂછું છું કે દૃઢ્ય-મસ્તક-કંઈ ઓષ્ટ-તાલુ-છબ્બા વિગેરે સમુદાયાત્મક સામગ્રીમય વક્તા અને તેનું વચન, એ ઉભયવસ્તુ છે કે નહિ ? જો છે તો જગતની શૂન્યતા ક્યાં રહી ? કેમકે વક્તાને વચનના સહભાવે તેમાં વ્યભિચાર પ્રાપ્ત થાય છે. હવે જો એ વક્તા અને વચન ઉભય નથી એમ કહેવામાં આવે, તો ઉભયના અભાવે આ જગત્ શૂન્ય છે એમ કોણે કહ્યું ? અને પ્રતિપાદ અથવા વચનીય (વચન-ગ્રાહક) ભાવોના અભાવે તે શૂન્ય વચન કોણે સાંભળ્યું ? કેમકે અભાવજ સર્વ શૂન્યતામાં માન્ય નથી.

જે કારણથી વક્તા અને વચનનો અભાવ છે, તેજ કારણથી વચનીય ભાવો-પદાર્થોનો પણ અભાવ છે, એટલે વસ્તુતઃ આ જગત્ શૂન્ય છે. એમ કહેતો હોય તો ધુનઃ તને પૂછીએ છીએ કે એ વક્તા-વચન-અને વચનીય પદાર્થોનો અભાવ પ્રતિપાદન કરનાર વચન સત્ય છે, કે અસત્ય છે ? જો એ વચન સત્ય હોય, તો પૂર્વે કહેલા પદાર્થોનો અભાવ નહીં થાય. અને જો વચન અસત્ય હોય તો તે અપ્રમાણ હોવાથી શૂન્યતા સિદ્ધ નહીં થાય, એમ ઉભય રીતે શૂન્યતાનો અભાવ જ થશે.

ગમે તે રીતે શૂન્યતા પ્રતિપાદન કરનાર વચન અમે અંગીકાર કર્યું છે, એટલે અમારું વચન પ્રમાણ હોવાથી શૂન્યતાની સિદ્ધિજ છે. એમ તું કહેવા માગે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે તે જે અંગીકાર કર્યું છે, તે સાત્ય છે, કે અસત્ય છે? ઇત્યાદિ વિકલ્પોના પ્રશ્નોત્તરમાં ઉપરોક્ત દોષ આવશેજ. વળી અંગીકાર કરનાર વ્યક્તિ, અંગીકાર, અને અંગીકાર કરવા યોગ્ય વસ્તુ એ ત્રણેનો સદ્ભાવ હોય, તોજ અંગીકાર કરવાપણું તારે ધટી શકે, અન્યથા ન ધટી શકે. ૧૭૩૨-૧૭૩૩-૧૭૩૪-૧૭૩૫.

મિકયાસુ કિં ન તેહં સામગ્રીઓ તિલેસુડવિ કિમત્થિ ? ।

કિં વ ન સઘં સિઙ્ગહ સામગ્રીઓ સ્વપુષ્પાણં ? ॥ ૧૭૩૬ ॥

સઘં સામગ્ગિમયં નેગંતોડયં જઓડણુરપણ્ણો ।

અહ સોડવિ સપ્પણ્ણો જત્યાવત્થા સ પરમાણૂ ॥ ૧૭૩૭ ॥

દોસહ સામગ્ગિમયં ન યાણવો સંતિ નણુ વિરુદ્ધમિદં ।

કિં વાડણૂમભાવે નિપ્પણ્ણમિણં સ્વપુષ્પેહિં ? ॥ ૧૭૩૮ ॥

વળી રેતીના કણરૂપ સામગ્રીથી તેલ કેમ નથી નીકળતું, અને તલરૂપ સામગ્રીથી નીકળે છે? અથવા આકાશપુષ્પરૂપ સામગ્રીથી પણ સર્વ કાર્ય કેમ નથી સિદ્ધ થતું? વળી સર્વ વસ્તુ સામગ્રીથી જન્યજ છે, એવો એકાન્ત નિયમ નથી. કેમકે આજુ અપ્રદેશી હોવાથી તે કોઈથી જન્ય નથી. તે આજુ પણ સપ્રદેશી છે. એમ તું માને તો જ્યાં તને આજુબુદ્ધિ થાય, ત્યાં તે પરમાજુ અપ્રદેશી છે. સર્વ સામગ્રીમય જે જણાય છે તેજ વસ્તુ છે, પણ આજુઓ નથી એમ કહેવું, તે સર્વથા વિરુદ્ધ છે. કારણ કે આજુઓનો અભાવ હોય, તો આ સર્વ કાર્ય સમુદાય, શું આકાશપુષ્પથી થએલ છે? ૧૭૩૬-૧૭૩૭-૧૭૩૮.

મહાતુલાવ ! જે સર્વ પદાર્થોના અભાવજ હોય, તો લોકમાં જે આ સર્વ પ્રતિનિયત વ્યવહાર પ્રવર્તે છે, તેનો ઉચ્છેદ થાય. જેમકે રેતીના કણરૂપ સામગ્રીથી તેલ નથી નીકળતું, અને તલ વિગેરે સામગ્રીથી નીકળે છે, તેતું શું કારણ? અથવા આકાશપુષ્પરૂપ સામગ્રીથીજ સર્વ કાર્ય સમૂહ કેમ નથી થતો? એમ ન થવામાં બાધક પ્રતિનિયત કાર્ય-કારણભાવ છે. માટે સામગ્રીની સત્તા હોવાથી કોઈ પણ પ્રકારે સર્વથા અભાવ નથી ધટતો, પણ યથા સ્વભાવ સામગ્રીથી પદાર્થની ઉત્પત્તિ થતી ધટે છે, એટલે જગત્ શૂન્ય છે, એમ સિદ્ધ નથી થતું.

વળી સર્વ વસ્તુ સામગ્રી જન્ય છે, એવો કંઈ એકાન્ત નિયમ નથી; કારણ કે દ્રવ્યજુક-અજુક સ્કંધ સપ્રદેશી હોવાથી તેઓ આજુઆદિ સામગ્રીથી જન્ય છે, પરંતુ જે પરમાજુ છે, તે અપ્રદેશી હોવાથી કોઈથી પણ ઉત્પન્ન નથી થતા, એટલે તે સામગ્રીજન્ય નથી. કેમકે પરમાજુ, ભૂત-અપ્રદેશી-સર્વતું અન્ય કારણ-નિત્ય-એકવર્ણ-એકગંધ-એક રસ બે સ્પર્શવાળો છે, અને તે કાર્યરૂપ લિંગથીજ જન્ય છે. એ પરમાજુ સપ્રદેશી છે, એમ જો કહેતો હોય, તો તને જ્યાં પરમાજુ બુદ્ધિ થાય, તે પરમાજુ લઇએ તો તે તો સામગ્રી જન્ય નથી એમ માનવોજ પડશે.

સામગ્રીજન્ય નથી, માટે તે પરમાજુઓજ નથી એમ જો કહીશ તો તારા પોતાના વચનમાંજ વિરોધ આવશે. કેમકે તે પૂર્વે કહેલ છે, કે “સર્વ સામગ્રીમય જણાય છે.” આ વિધિમાં તને જે કંઈ સામગ્રીમય-સામગ્રીજન્ય જણાય છે, તે સર્વ પરમાજુના

સમુદાયરૂપ છે. આથી તે પોતેજ પોતાના વચનથી અણુઓનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, એટલે તેનો અભાવ કેવી રીતે કહી શકીશ? વળી જે પરમાણુઓનો અભાવ હોય, તે આ સર્વ ઘટ-પટાદિ કાયનો સમૂહ શું આકાશપુરુષ ૧ થયેલ છે? કારણ કે જે પરમાણુ ન હોય તે ઘટાદિ ઉત્પન્ન કરનાર મૃત્તિપંડાદિ સામગ્રી પણ ન હોય. માટે સર્વ સામગ્રી પણ ન હોય, માટે સર્વ સામગ્રીમય જગ્યાય છે એમ જે તું કહે છે, તે સામગ્રી પરમાણુઓજ છે. ૧૭૩૬-૧૭૩૭-૧૭૩૮.

હવે ૧૬૯૬ મી ગાથામાં જે કહ્યું છે કે પાછળનો ભાગ નથી જણાતો, અને સર્વનો આગળનો ભાગ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી નથી જણાતો માટે સર્વ શૂન્ય છે. કૃત્યાદિ, તે પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર કહે છે.

દેસસ્સારાભાગો ઘેષ્પદ ન ય સોત્તિ નણુ વિરુદ્ધમિણં ।

સઘાભાવે વ ન સો ઘેષ્પદ કિં સ્વરવિસાણસ્સ ? ॥ ૧૭૩૯ ॥

પરમાગાદરિસણઓ નારાભાગોડવિ કિમણુમાણં તે ? ।

આરાભાગમ્મહણે કિં વ ન પરમાગસંસિદ્ધી ? ॥ ૧૭૪૦ ॥

દૃશ્ય વસ્તુનો આગળનો ભાગ જણાય છે, પણ તે નથી. એ કથન વિરુદ્ધ છે; કારણ કે સર્વના અભાવમાં અરવિપાણુનો પણ આગળનો ભાગ કેમ નથી જણાતો? વળી પાછળનો ભાગ નથી જણાતો તેથી આગળનો ભાગ પણ નથી. એમ કહેવામાં કયું અનુમાન છે? અથવા આગળનો ભાગ ગ્રહણ કરવાથી, પાછળના ભાગની શું સિદ્ધિ નથી થતી? થાય છેજ. ૧૭૩૯-૧૭૪૦.

દૃશ્ય વસ્તુ છતાં પણ તેનો પાછળનો ભાગ નથી જણાતો, અને આગળનો ભાગ જણાય છે; પરંતુ તે આગળનો ભાગ પણ જુદા જુદા પરભાગની કલ્પનાવડે પૂર્વે કહ્યા મુજબ સૂક્ષ્મ હોવાથી નથી જણાતો એટલે તે પણ નથીજ. આ કથન સર્વથા વિરુદ્ધ છે, કારણ કે “તે જણાય છે, પણ નથી.” એમ કહેવું એ “મારી માતા વધ્યા છે” એના જેવું છે. ખરી રીતે તો સર્વનો અભાવ છે, પણ બ્રાન્તિથી તે જણાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે સવનો અભાવ છતાં પણ જે આગળનો ભાગ જણાય છે, તો પછી અભાવ સ્વરૂપ અરવિપાણુનો આગળનો ભાગ કેમ નથી જણાતો? અથવા અભાવ સ્વરૂપ સર્વત્ર તુલ્ય હોવાથી અરવિપાણુ જેવા પદાર્થનો આગળનો ભાગ જણાય, અને ઘટ-પટાદિ જેવા પદાર્થનો આગળનો ભાગ ન જણાય, એમ વિપર્યય પણ કેમ નથી થતો.

વળી “પાછળનો ભાગ નહીં જણાવાથી આગળનો ભાગ પણ નથી.” એમ કહેવામાં તું કેવું અનુમાન કરે છે? કેમકે જે આગળનો ભાગ, અગ્નિની ઉષ્ણતાની જેમ પ્રત્યક્ષપણે સર્વ લોકને સિદ્ધ છે, તેને અનુમાન વડે તું કેવી રીતે બાધ આપે છે? પાછળનો ભાગ હોય, તો આગળનો ભાગ હોય શકે, અન્યથા ન હોય શકે, એ પ્રમાણે આગળનો ભાગ અપેક્ષાવાળો છે, તેથી આગળના ભાગથી પાછળના ભાગનું જ્ઞાન અનુમાનથી ઘટે પણ પાછળનો ભાગ નહિ જણાવાથી આગળનો ભાગ પણ નથી, એમ કહીને આગળના ભાગનો અપક્ષાપ કરવો, એ સર્વથા અસંબદ્ધ છે. ભાષ્યકાર મહારાજ પણ એમજ કહે છે કે આગળના ભાગને જેવાથી પાછળના ભાગનું અનુમાન ઘટી શકે છે.

જેમકે-” દૃશ્યવસ્તુનો પાછળનો ભાગ છે, કારણ કે તેના સંબંધવાળો આગળનો ભાગ

જણાય છે. જેના સંબંધવાળો એક ભાગ જણાય તેનો બીજો ભાગ હોય છેજ. જેમ આકાશનો પૂર્વ ભાગ જણાવાથી તેનો અપરભાગ પણ છે; તેમ અહીં પણ ઘટ-પટાદિ વસ્તુનો આગળનો ભાગ જણાય છે, તેથી તેનો પાછળનો ભાગ પણ છે.

વળી આગળના ભાગના બુદ્ધા બુદ્ધા આગળના ભાગવડે સર્વની આગળના ભાગની જે કલ્પના પણ કરી છે, તે કલ્પના પણ તારા અનુમાન વડે નહીં ધટી શકે. કારણ કે ત્યાં પણ પાછળનો ભાગ અવિદ્યમાન હોવાથી સર્વની આગળના ભાગની કલ્પના અથા-અ છે. વસ્તુતઃ આગળનો ભાગ જણાય છે. માટે પાછળનો ભાગ પણ છે, એ અનુમાન જ યોગ્ય છે. ૧૭૩૯-૧૭૪૦.

સદ્વાભાવેડવિ કઓ આરા-પર-મજ્ઞભાગનાગત્તં ।

અહ પરમર્દૈ ભણ્ણહ સપરમર્દવિસેસણં કત્તો ? ॥ ૧૭૪૧ ॥

આર-પર-મજ્ઞભાગા પઢિવણ્ણા જહ ન સુણ્ણયા નામ ।

અપ્પઢિવણ્ણેસુ વ કા વિકપ્પણા સ્વરવિસાણસ્સ ? ॥ ૧૭૪૨ ॥

સદ્વાભાવે વારાભાગો કિં દીસણ ? ન પરભાગો ? ।

સદ્વાગહણં વ ન કિં ? કિં વા ન વિવજ્ઞઓ હોઈ ? ॥ ૧૭૪૩ ॥

(વળી જો) સર્વનો અભાવ હોય, તો આગળનો ભાગ-પાછળનો-ભાગ અને મધ્ય ભાગ એવો તદ્વાવત ક્યાંથી થાય ? બીજાના મતની અપેક્ષાએ એમ કહેવાય છે. (એમ કહેતો હોય,) તો સ્વમત અને પરમતનો તદ્વાવત પણ કેવી રીતે થાય ? આગળનો પાછળનો અને મધ્યનો ભાગ છે. એમ જો માનતો હો, તો શૂન્યતા ક્યાં રહી ? એ ભાગો ન માનતો હો, તો ગદ્યેડાના શીંગડા જેવા પદાર્થના વિકલ્પ શા માટે કરે છે ? અથવા સર્વવસ્તુના અભાવમાં આગળના ભાગ કેમ જણાય છે ? અને પાછળનો ભાગ કેમ નથી જણાતો ? અથવા (ઉભયનું) સર્વથા અમરુણ કેમ નથી થતું ? અથવા એથી વિપરીત મહણ પણ કેમ નથી થતું ? ૧૭૪૧-૧૭૪૨-૧૭૪૩.

પરમાગદરિસણં વા ફલિહાર્ણંતિ તે ધુવં સંતિ ।

જહવા તેવિ ન સંતા પરમાગદરિસણમહેઝ ॥ ૧૭૪૪ ॥

સદ્વાદરિસણં ચ્ચિય ન ભણ્ણઈ કીસ, મણ્ણહ તન્નામ ।

પુવ્વમ્ભુવગયહાણી પચ્ચક્કવિરોહયા વેવ ॥ ૧૭૪૫ ॥

સ્ફટિક વિગેરે પદાર્થોના પાછળનો ભાગ જણાય છે, એટલે તે તો અવશ્ય છેજ. જો તે પણ નથી (એમ કહેતો હોય) તો પાછળનો ભાગ નહીં જણાવાથી (આગ-ળનો ભાગ પણ નથી.) એ હેતુ અસિદ્ધ થશે. તેથી સર્વ નહીં જણાવાથી (સર્વ ભાવો નથી.) એ હેતુ કેમ નથી કહેતો ? એ હેતુ કહીશ તો પૂર્વે અંગીકાર કરેલાની હાનિ, અને પ્રત્યક્ષવિરોધ થશે. ૧૭૪૪-૧૭૪૫.

પાછળનો ભાગ નહીં જણાવાથી પદાર્થોની અવિદ્યમાનતા તું પ્રતિપાદન કરે છે, તે પણ અથાગ્ય છે, કારણ કે સ્ફટિક-અમરુણ વિગેરે પારદશક પદાર્થોના પાછળનો ભાગ જણાય છે. તેથી તે ભાવો તો અવશ્ય છેજ. એટલે “ પાછળનો ભાગ નહીં જણા-વાથી ” એ હેતુવડે સર્વ પદાર્થોની અવિદ્યમાનતા-શૂન્યતા સિદ્ધ નથી થતી. સ્ફટિક

વિગેરે પદાર્થો પણ નથી, એમ કહેતો હોય, તો તે' માનેલ પાછલો ભાગ ન દેખાવારૂપ હેતુ એ સંશયિકાદિ સર્વપદાર્થની શૂન્યતા સિદ્ધ નથી કરતો તેથી અહેતુ થશે, કેમકે તે તે પદાર્થનો પાછલનો ભાગ પણ જણાય છે.

હવે જો આથી કરીને એવો અવ્યાપક હેતુ તણને “ સર્વ નહી જણાવાથી કોઈ પણ ભાવો નથી.” એમ કહીને આવા વ્યાપક હેતુથી શૂન્યતા સિદ્ધ કરવા યત્ન કરીશ, તો હુમણાં “ સર્વ નહી જણાવાથી ” એમ કહેવાથી પૂર્વે “ પાછળનો ભાગ નહી જણાવાથી ” એમ જે અંગીકાર કર્યું છે, તેની હાની થશે. વળી ગામ-નગર-નદી સમુદ્ર-ઘટ-પટ-વિગેરે પદાર્થ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તેથી હેતુ પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ થશે.

જે હેતુ સર્વ સપક્ષમાં વ્યાપક ન હોય, પણ વિપક્ષથી સર્વથા નિવૃત્ત હોય, તો તેને હેતુ કહી શકાય છે, જેમ કે શબ્દ પ્રયત્ન સિવાય નથી થતો માટે અનિત્ય છે. આમાં સર્વ અનિત્ય અર્થ કંઈ પ્રયત્ન સિવાય નથી થતા એમ નથી. વિદ્યુત-મેઘ વિગેરે પ્રયત્ન સિવાય થનારા પણ અનિત્ય છે. તેવી રીતે અહીં પણ સર્વ પદાર્થોના પાછળના ભાગનું અદર્શન નથી થતું, પરંતુ ઘણા પદાર્થોના પાછળના ભાગ નથી જણાતા, આથી કરીને તે પદાર્થોમાં આ હેતુ શૂન્યતાને સિદ્ધ કરે છે, માટે તે સદહેતુ છે !

એ પ્રમાણેનો તારો ખચાવ પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે ત્યાં એ હેતુમાં વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ ઘટે છે, જેમકે “ જે અનિત્ય નથી. તે આકાશની ષેઠે પ્રયત્ન સિવાય બનેલ છે.” અને અહીં વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ લક્ષ્યે તો જ્યાં શૂન્યતા નથી, ત્યાં શું છે ? વસ્તુની વિઘ્નમાનતા, કે અન્ય કંઈ ? વળી પાછળનો ભાગ નથી જણાતો એમ નહી, પણ જણાય છે. આથી કરીને સર્વ શૂન્યવાદી ! તારે કદિ પણ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થશે નહી. માટે તારો હેતુ તે હેતુ નથી. ૭૮૫.

नत्थि पर-मज्झभागा अपच्चक्खत्तओ मई होज्जा ।

नणु अक्ख-त्थावत्ती अप्पच्चक्खत्तहाणी वा ॥ १७४६ ॥

अत्थि अच्चक्खंपि हु जह भवओ संसयाइविज्जाणं ।

अह नत्थि सुणया का ? काम व केणोवलद्धा वा ? ॥ १७४७ ॥

પરભાગ અને મધ્યભાગ એ બે અપ્રત્યક્ષ હોવાથી નથી, એમ કહેવામાં આવે; તો ઇન્દ્રિય અને અર્થની સત્તા પ્રાપ્ત થાય, અથવા અપ્રત્યક્ષપણાની હાની થાય. વળી જેમ તારું સંશયાદિ વિજ્ઞાન છે, તેમ તે ઇન્દ્રિયાદિ અપ્રત્યક્ષ છતાં પણ છે. અને જો તે સંશયાદિ વિજ્ઞાન નથી, (એમ કહેવામાં આવે,) તો તે શૂન્યતા કંઈ ? કોની શૂન્યતા ? અને કોણે જાણી ? ૧૭૪૬-૧૭૪૭.

ગદેડાના શીંગડાની ષેઠે પરભાગ અને મધ્યભાગ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી નથી. એ બન્ને ભાગ નથી એટલે તેની અપેક્ષાએ કહેવાતો આગળનો ભાગ પણ નથી, માટે સર્વ શૂન્યતા છે. એમ કહેવાને તારી બુદ્ધિ તૈયાર થાય, તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે પ્રતિ-અક્ષ એટલે ઇન્દ્રિય ઇન્દ્રિય પ્રતિ જે હોય, તે પ્રત્યક્ષ, તેમ ન હોય તે અપ્રત્યક્ષ. આ અપ્રત્યક્ષ હેતુ કહેવાથી ઇન્દ્રિય અને અર્થની સત્તા પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેની સત્તા સિદ્ધ થવાથી શૂન્યતા અંગીકાર કરવામાં તે અપ્રત્યક્ષત્વની હાની થશે. અથવા શૂન્યતામાં અપ્રત્યક્ષપણા લક્ષણ હેતુની હાની થશે, અથવા ઇન્દ્રિય અને અર્થના અભાવે પ્રત્યક્ષ-અપ્રત્યક્ષનો વ્યવહાર નહિ થઈ શકે.

વળી જેમ તારું સંશયાદિ વિજ્ઞાન બીજાઓને અપ્રત્યક્ષ છતાં પણ છે, તેમ કોઈક વસ્તુ અપ્રત્યક્ષ છતાં પણ છે; જેમ તે અપ્રત્યક્ષ સંશયાદિ છે, તેમ પરભાગ અને મધ્ય-ભાગો પણ અપ્રત્યક્ષ છતાં પણ છે. આથી તે કહેલ અપ્રત્યક્ષ હેતુ અનેકાન્તિક દોષ-વાળો છે. અને જો તારું સંશયાદિ વિજ્ઞાન પણ ન હોય, તો શન્યતા કય? અથવા કોની શન્યતા? અને એ શન્યતા કોણે જાણી? કારણ કે તે સંબંધમાં તનેજ સંશય છે, અને જો તે સંશય જ ન હોય, તો પછી બીજા કોને ગામ-નગર વિગેરે વિદ્યમાન પદાર્થમાં વિપ્રતિપત્તિ છે? કોઈને નહિ. ૧૭૪૬-૧૭૪૭

એ પ્રમાણે અનેક યુક્તિયોથી શન્યતા દૂર કરીને હવે પૃથ્વી આદિભૂતોની સિદ્ધિ માટે ભગવાન મહાવીરદેવ વ્યક્તને ઉપદેશ છે કે-

પચ્ચક્ષેસુ ન જુત્તો તુહ ભૂમિ-જલા-ડનલેસુ સંદેહો ।

અનિલા-ડડગાસેસુ ભવે સોડવિ ન જુત્તોડણુમાગાઓ ॥ ૧૭૪૮ ॥

અત્થિ અદિસ્સાડડપાઝ્યફરિસાઈણં ગુણી ગુણત્તણઓ ।

રૂવસ્સ ઘડો વ ગુણી જો તેસિં સોડનિલો નામ ॥ ૧૭૪૯ ॥

અત્થિ વસુદાઈભાણં તોયસ્સ ઘડો વ મુત્તિમત્તાઓ ।

જં મૂયાણં ભાણં તં વોમં વત્ત ! સુવત્તં ॥ ૧૭૫૦ ॥

વ્યક્ત ! તારે તારા સ્વસ્વરૂપની પેઠે, પ્રત્યક્ષ એવા પૃથ્વી-જળ અને અગ્નિમાં સંશય કરવો યોગ્ય નથી; અપ્રત્યક્ષ એવા વાયુ અને આકાશમાં સંશય થાય, તો તે પણ યોગ્ય નથી, કેમકે અનુમાનથી તેની પણ સિદ્ધિ થાય છે. જેમકે-પ્રાપ્ત થએલા સ્પર્શ-શબ્દ-સ્વાસ્થ્ય-કંપ વિગેરે ગુણો દૃશ્યમાન હોવાથી, તેના કોઈ ગુણી અદૃશ્ય છે, જેમ રૂપ વિગેરે ગુણો હોવાથી ઘટ તેના ગુણી છે, તેમ સ્પર્શ વિગેરે ગુણો હોવાથી, વાયુ તેના ગુણી છે. વળી જળનો આધાર જેમ ઘટ છે, તેમ પૃથ્વી-પાણી આગ-અને વાયુનો કોઈ આધાર છે, હે વ્યક્ત ! તે ભૂતોનો જે આધાર, તેજ આકાશ છે. ૧૭૪૮-૧૭૪૯-૧૭૫૦.

एवं पचक्खाइप्पमाणसिद्धाई सोम ! पडिवज्ज ।

जीव-सरीराहारोवओगधम्माई भूयाई ॥ १७५१ ॥

किह सज्जीवाई मई वल्लिङ्गाओडनिलावसाणाई ।

वोमं विमुत्तिभावादाधारो चेव न सजोवं ॥ १७५२ ॥

હે સૌમ્ય ! એ પ્રમાણે જીવ અને શરીરને આધારાદિ ઉપયોગ ધર્મવાળા એ ભૂતો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે, એમ તું અંગીકાર કર. અને વળી શાસ્ત્રોપહૃત સિવાય પૃથ્વી-અપ્-તેજ અને વાયુ એ ચાર ભૂતો સચેતન છે. શાથી કહેા છે કે એ સચેતન છે? તેમાં જીવનું લક્ષણ જણાય છે માટે, તથા આકાશ અમૂર્ત હોવાથી કેવળ આધાર ભૂતજ છે, તેથી તે સજીવ નથી. ૧૭૫૧-૧૭૫૨

હવે પૃથ્વી અને વનસ્પતિ સજીવ છે, તેનું લાગ કહે છે,

जम्म-जरा-जीवण-मरण-रोहणाऽऽहार-दोहलाऽऽमयओ ।

रोग-तिगिच्छाईहि य नारिव्व सवेयणा तरवो ॥ १७५३ ॥

છિક્ષ્પરોઝ્યા છિક્ષ્મેત્તસંકોયઓ કુલિંગો વ્વ ।

આસયસંચારાઓ વિયત્ત ! વલ્લોવિયાણાં ॥ ૧૭૫૪ ॥

સમ્માદઓ ય સાવ-પ્પવોહ-તંકોયણાંઓઽભિમયા ।

વડલાદઓ ય સદ્દાઈવિસયકાલોવલંભાઓ ॥ ૧૭૫૫ ॥

મંસંકુરો વ્વ સામાણજાડુરુવંકુરોવલંભાઓ ।

તરુગણ-વિદ્દુમ-લવણો-વલાદઓ સાસયાવત્થા ॥ ૧૭૫૬ ॥

વૃક્ષો સચેતન છે, કારણ કે સ્ત્રીની પેઠે તેઓને જન્મ-જરા-જીવન-મરણ-ક્ષતસં-રોહણ-આહાર-દોહદ-રોગ અને તેની ચિકિત્સા વિગેરે થાય છે, વળી વ્યક્ત ! સ્પૃષ્ટપ્રેરે-દિકા (રીસામણી) વિગેરે વનસ્પતિ સ્પર્શમાત્રથીજ કીડાની પેઠે સંકેત પામે છે, લતા વિગેરે પોતાના આશ્રય માટે સંચાર કરે છે, શમી વિગેરે નિદ્રા-પ્રત્યોધ અને સંકેત્યાદિ ધર્મવાળા છે, તથા બકુલાદિ વૃક્ષો સ્પર્શાદિ પામે વિષયના ઉપલબ્ધવાલા છે તેથી સચેતન માનેલા છે. વળી વનસ્પતિનો સમૂહ-પરવાળાં-લવણ-પત્થર વિગેરે પદાર્થો સ્વજન્મ સ્થાનમાં સચેતન છે, કેમકે માંસના અંકુરની પેઠે તેમને સમાન જાતિરૂપ અંકુર પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭૫૩ ૧૭૫૪-૧૭૫૫-૧૭૫૬.

જન્મ-જરા-જીવન-મરણ ક્ષતસંરોહણ-આહાર-દોહદ-રોગ-અને રોગની ચિકિત્સા જેમ સ્ત્રીને થાય છે, તેમ વનસ્પતિને પણ થાય છે. તેથી વનસ્પતિ સચેતન છે. અહીં કદિ કોઈ એમ કહે કે “ તે દહીં ઉત્પન્ન થયું, વિષ જીવ્યું, કમુઓ નાશ પામ્યો ” એ પ્રમાણે એ અચેતન પદાર્થમાં પણ જીવન-મરણાદિનો વ્યવહાર કરાય છે, તો પછી ઉપ-રોક્ત હેતુથી વનસ્પતિ સચેતન છે, એમ કેમ કહેવાય? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે વન-સ્પતિમાં ઉપર કહેલા, જન્મ જરા વિગેરે સર્વ ચેતન્યનાં લિંગ-ચિન્હ જણાય છે, તેથી મનુષ્યની પેઠે તેમાં ઉપચાર સિવાય તેવો વ્યવહાર થાય છે, અને દહીં વિગેરે પદાર્થમાં તો પ્રતિનિયત કોઈકજ ઉત્પત્તિ આદિ વ્યવહાર કરાય છે, અને તે પણ ઉપચારથી, નહીં કે વસ્તુતઃ એવો વ્યવહાર થાય છે.

વળી સ્પૃષ્ટપ્રેરેદિકા વિગેરે વનસ્પતિ કીડા વિગેરેની પેઠે સ્પર્શમાત્રથીજ સંકેત પામે છે. લતા-વેલા વિગેરે સ્વરક્ષણ માટે વાડ-વૃક્ષ-વંડી વિગેરે ઉપર આશ્રય માટે ચડે છે. શમી વિગેરે મનુષ્યની પેઠે, નિદ્રા-પ્રત્યોધ-સંકેત્યાદિ પામે છે, બકુલ, અશોક, કુરુ-બક, વિરહક, ચંપક, તિલક, વિગેરે વૃક્ષો ચોખ્ખાણે શબ્દ-રૂપ-ગંધ-રસ-સ્પર્શરૂપ વિષ-યોનો અનુક્રમે ઉપભોગ કરે છે, કુખાંડી બીજોડ વિગેરે વનસ્પતિને દોહદ થાય છે, તે તેમને પૂરવાથી શીઘ્ર રૂળે છે. છત્યાદિ લક્ષણોથી વનસ્પતિ સજીવ છે એમ માનવું.

વળી વૃક્ષનો સમૂહ-પરવાળાં-સિંધવ-પત્થર વિગેરે પોતાની ઉત્પત્તિના સ્થળમાં સચેતન છે, જેમ હરસ અથવા મસાના માંસના અંકુર પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ તે પરવાળાં આદિ પદાર્થો પણ છેદી નાંખ્યા હોય છે છતાં પુનઃ તે સ્થળે તેના પણ અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે.

અહીં એવી શંકા થાય કે પૃથ્વીઆદિ ભૂતોમાં સચેતનપણું સિદ્ધ કરવાનું છે, તે મૂકીને વનસ્પતિમાં તે પ્રથમ સિદ્ધ કરીને પછી પૃથ્વીમાં તે સિદ્ધ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે વનસ્પતિ એ પૃથ્વીના વિકારભૂત છે, તેથી તેના પાંચ ભૂતોમાં પૃથ્વીભૂતમાંજ અન્તર્ભાવ થાય છે, વળી વનસ્પતિમાં ચેતન્ય લક્ષણ જેવું સ્પષ્ટ

જણાય છે, તેનું પત્થરાદિમાં નથી જણાતું. આ કારણથી પ્રથમ વનસ્પતિમાં ચેતન્ય સિદ્ધ કર્યું ને પછી પૃથ્વીમાં ચેતન્ય સિદ્ધ કર્યું છે. ૧૭૫૩-૧૭૫૪-૧૭૫૫-૧૭૫૬.

હવે પાણી-અગ્નિ અને વાયુમાં ચેતન્ય સિદ્ધ કરે છે.

ભૂમિક્તવ્યસામાવિયસંભવો દદ્દુરો વ્વ જલમુત્તં ।

અહવા મચ્છો વ્વ સમાવ્રોમતંભૂયપાયાઓ ॥ ૧૭૫૭ ॥

અપરપેરિયતિરિયાનિયમિયદિગ્ગમગઓડગિલો ગો વ્વ ।

અનલો આહારાઓ વિદ્ધિ-વિગારોવલમ્માઓ ॥ ૧૭૫૮ ॥

તળવોડળબ્માદ્વિગારમુત્તજાદ્તઓડગિલંતાઈં ।

સત્થાસત્થહયાઓ નિજ્જોવ-સજીવરૂવાઓ ॥ ૧૭૫૯ ॥

ભૂમિ ખોદવાથી સ્વાભાવિકપણે નીકળેલું પાણી દડકાની પેઠે સચેતન છે, અથવા સ્વાભાવિક આકાશમાંથી પડતું પાણી મત્સ્યની પેઠે સચેતન છે. તેમજ બીજાએ પ્રેર્યા સિવાય આળુઆળુ અનિયમિતપણે ગમન કરતો હોવાથી વાયુ પણ ગાયની પેઠે સચેતન છે. તથા (કાષ્ઠરૂપ) આહારથી વૃદ્ધિ અને વિકાર જણાતા હોવાથી મનુષ્યની પેઠે અગ્નિ સચેતન છે. અભ્રઆદના વિકારથી લિપ્ત છતે મૂર્ત જ્ઞાતમાન હોવાથી પૃથ્વીઆદિ ચારે ભૂતોનાં શરીર અશસ્ત્રોપહત હોય તો સજીવરૂપ છે, અને શસ્ત્રોપહત હોય તો નિ-જીવ છે. ૧૭૫૭-૧૭૫૮-૧૭૫૯.

પ્રકારાન્તરે પૃથ્વીઆદિ એકેન્દ્રિયમાં જીવત્વ સિદ્ધ કરે છે.

સિજ્ઞંતિ સોમ્મ ! બહુસો જોવા નવસત્તસંભવો નવિ ય ।

પરિમિયદેમો લોગો ન સંતિ ચેગિંદિયા જેસિં ॥ ૧૭૬૦ ॥

તેસિં ભવવિચ્છિત્તો પાવડ નેટ્ટા ય સા જઓ તેણ ।

સિદ્ધમણંતા જોવા ભૂયાહારા ય તેડવસ્સં ॥ ૧૭૬૧ ॥

એવ ન હિંસાભાવો જોવણંતિ ય તં જઓડમિહિઅં

સત્થોવહ્યમનોયં ન ય જોવણંતિ તો હિંસા ॥ ૧૭૬૨ ॥

ન ય ઘાયઉત્તિ હિંસો નાયાણંતોત્તિ નિચ્છયમહિંસો ।

ન વિરલજીવમહિંસો ન ય જોવણંતિ તો હિંસો ॥ ૧૭૬૩ ॥

અહણંતોવિ હુ હિંસો દુટ્ટત્તણઓ મઓ અહિમરો વ્વ ।

બાહિંતો નવિ હિંસો સુદ્ધત્તણઓ જહા વેજ્જો ॥ ૧૭૬૪ ॥

પંચસમિઓ તિગુત્તો નાણ અવિહિંસઓ ન વિવરીઓ ।

હોડ વ સંપત્તી સે મા વા જીવોવરોહેણં ॥ ૧૭૬૫ ॥

વળી હે સૌમ્ય ! ધણા જીવ મોક્ષ પામે છે, અને નવા જીવોની ઉત્પત્તિ નથી થતી, તેમજ આ લોક પરિભ્રમ છે. એટલે જો વનસ્પતિ આદિ જીવો છે, એમ જેઓ ન માને તેમના મતે સંસારનો નાશ પ્રાપ્ત થાય, અને એ પ્રમાણે સંસારનો નાશ કોઈના પક્ષ મતે હજી નથી. તે કારણ માટે પૃથ્વીઆદિ ભૂતોના આધારવાળા તે વનસ્પતિ વિગેરે અવ-શ્ય અનન્તા જીવો છે, એમ માનવું સિદ્ધ થાય છે. ૧૭૬૧.

જો આ પ્રમાણે પૃથ્વી આદિ (અનન્તા) જીવોથી લોક વ્યાપ્ત હોય, તો સંય-
મીઓને ખોરાક આદિ લેવા પડે તેથી અહિંસાપ્રત પાળી શકાય નહીં. (એમ શંકા
થાય, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે) હમણાંજ તે માટે કહેલું છે, કે શસ્ત્રોપહત પૃથ્વી
આદિ અજીવ છે, (એટલે અકૃત-અકારિતાદિ આહારાદિનો પરિભોગ થાય છે તેથી યતિ-
ઓના પ્રતનો નિર્વાહ થવામાં હરકત નથી) “લોક જીવોથી વ્યાપ્ત છે.” એટલાજ માત્રથી
હિંસા સંભવતી નથી. વળી “ઘાતક છે” એટલાજ ઉપરથી હિંસક ન કહેવાય, તેમજ
અઘાતક છતાં પણ નિશ્ચયનયના મતે અહિંસક નથી. “અદ્ય જીવ છે” એટલા ઉપરથી
પણ અહિંસક નથી, તેમજ “જીવોથી વ્યાપ્ત છે” એટલા ઉપરથી હિંસક છે, એમ પણ
ન કહેવાય. પરંતુ રાજઆદિના ઘાતની ચેષ્ટા કરનારની પેઠે દુષ્ટ અધ્યવસાયથી કોમને માર્યા
વિના પણ હિંસક છે, અને શુદ્ધ અધ્યવસાયથી વૈદ્યની પેઠે બીજને પીડા કર્યા છતાં પણ
અહિંસક છે. એટલે એમ સમજવાનું કે હિંસા કરતો છતો પણ અહિંસક અને નહિં હિંસા
કરતો છતો હિંસક છે. કારણ કે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિવાળા જ્ઞાની પુરૂષથી, (સ્વરૂપ
અને તેની રક્ષાનો જાણુ) જીવરક્ષાના પરિણામવાળો અને તેમાં જયણ કરનાર હોવાથી
કદાચ હિંસા થઈ જાય, તોપણ તે અહિંસક છે, અને જે તેવા અધ્યવસાયથી વિપરીત
પરિણામવાળો હોય, તો તે હિંસકજ છે. સાધુ વિગેરેને જીવઘાતથી હિંસા થાય, અથવા
ન પણ થાય. ૧૭૬૫.

કારણ કે—

અસુખો જો પરિણામો સા હિંસા સો ડ બાહિરનિમિત્તં

કોઈ અવેક્ષેજ્ઞ નવા જમ્હાડગેગંતિયં વજ્રં ॥ ૧૭૬૬ ॥

અસુખપરિણામહેઝ જીવાબાહોત્તિ તો મયં હિંસા ।

જસ્સ ડ ન સો નિમિત્તં સંતોવિ ન તસ્સ સા હિંસા ॥ ૧૭૬૭ ॥

સદ્વાદઓ રફલા ન વીયમોહસ્સ ભાવસુઢીઓ ।

જહ તહ જીવાબાહો ન સુદ્ધમણસોવિ હિંસાણ ॥ ૧૭૬૮ ॥

નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ જે અશુભ પરિણામ, તેજ હિંસા કહેવાય છે, તે અશુભ
પરિણામરૂપ હિંસા બાહ્ય જીવહિંસારૂપ નિમિત્તથી થાય છે, અને કોઈ વખત તન્દુલ
મતર્યાદિની પેઠે તેવા નિમિત્તની અપેક્ષા વિના પણ થાય છે, માટે બાહ્ય નિમિત્ત અને-
કાન્તિક છે. જીવઘાત કરવાના હેતુરૂપ અશુભ પરિણામ તે હિંસા કહેવાય છે. અને જેને
તેવા પરિણામરૂપ હેતુ ન હોય, તેને જીવઘાત થયા છતાં પણ હિંસા નથી કહી. જેમ
વીતરાગને ભાવશુદ્ધિથી શબ્દાદિ વિષયો પ્રીતિજનક નથી થતા, તેમ શુદ્ધ પરિણામવાળાને
જીવઘાત થયા છતાં પણ તે હિંસાનું નિમિત્ત નથી થતા. ૧૭૬૬-૧૭૬૭-૧૭૬૮.

રાગદ્વેષ રહિત ભગવન્ત વીતરાગદેવને જેમ શબ્દ-રૂપ વિગેરે દષ્ટ વિષયો પ્રીતિજ-
નક નથી થતા અથવા જેમ શુદ્ધાત્માને માતા સ્વરૂપવતી છતાં તેના પર વિષયાભિલાષ
નથી થતો; તેમ શુદ્ધપરિણામવાળા યતનાવન્ત મુનિને જીવઘાત થયા છતાં પણ તે હિં-
સાનું કારણ નથી થતું. માટે બાહ્ય નિમિત્ત એ અશુભપરિણામ ઉત્પન્ન કરવામાં
અનેકાન્તિક છે.

આથી કરીને હે ભદ્ર ! આસન્ન કલ્યાણી વ્યક્ત ! પૃથ્વી આદિ પાંચે ભૂતો છે, એમ

અંગીકાર કર, અને તેમાંના પ્રથમના ચાર સચેતન છે, એમ પણ કબુલ કર. વળી “સ્વપ્નોપમં વૈ સકલમ્” આ સર્વ સ્વપ્ન જેવું છે, ઇત્યાદિ વેદપદાર્થી જે કહ્યું છે, તે ભવભયથી ઉદ્ભવ પામેલા ભવ્યજીવોને સ્ત્રી-પુત્ર-ધન વિગેરેની અસારતા જણાવીને તેવા ભવ્યાત્માઓ ધનાદિ વસ્તુ ઉપરની આસક્તિ તથા દંધને મુક્તિ માટે યત્ન કરે, એટલા માટે કહ્યું છે; પણ તેથી સર્વ ભૂતોનો અભાવ નથી કહ્યો; માટે હે સૌમ્ય! તું તારા મનનો સંશય મૂકી દે, અને ભૂતોનું અસ્તિત્વ અંગીકાર કર. ૧૭૬૮.

એ પ્રમાણે—

છિન્નામ્મિ સંસયમ્મી જિણેણ જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

સો સમણો પવ્વઙ્ગો પંચહિં સહ સ્વંડિયસણ્હિં ॥૧૭૬૯॥૬૧૩॥૧૫૧॥

જન્મ-જરા-અને મરણથી મૂકાએલા જિનેશ્વરે તેના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તે વ્યક્ત સ્વામિએ પોતાના પાંચસો શિષ્યો સહિત દીક્ષા અંગીકાર કરી. ૧૭૬૯.

॥ અહીં થોડા ગણધરનો વાદ સંપૂર્ણ થયો. ॥

હવે પાંચમા ગણધર સંખ્યાધી વક્તવ્યતા કહે છે.

તે પવ્વઙ્ગ સોઠં સુહમ્મ આગચ્છઙ્ગ જિણસગાસં ।

વચ્ચામિ ણ વંદામિં વંદિત્તા પજ્જુવાસામિ ॥ ૧૭૭૦ ॥ ૬૧૪ ॥ ૧૫૨ ॥

આમઢ્ઠો ય જિણેણં જાઙ્ગ-જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

નામેણ ય ગોત્તેણ ય સવ્વણ્ણસવ્વદરિસીણં ॥ ૧૭૭૧ ॥ ૬૧૫ ॥ ૧૫૩ ॥

કિં મન્ને જારિસો ઇહમવમ્મિ સો તારિસો પરમવેઽવિ ।

વેયપયાણ ય અરથં ન યાણસી તેસિમો અત્થો ॥ ૧૭૭૨ ॥ ૬૧૬ ॥ ૧૫૪ ॥

તેઓએ (ચાર દ્વિજોપાધ્યાયોએ) દીક્ષા લીધી એમ સાંભળીને મુધર્મ નામે દ્વિજોપાધ્યાય પણ ભગવન્ત પાસે આવે છે, તે વિચારે છે, કે હું તેમની પાસે જઈશ, વાંદીશ અને વંદના કરીને સંશય દૂર કરીને તેમની સેવા કરીશ. એમ વિચારીને તે ભગવન્ત પાસે આવ્યો, એટલે જન્મ-જરા-અને મરણથી મુક્ત થએલા સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી જિનેશ્વર ભગવન્તે, તેને નામ અને ગોત્રથી ઓલાવ્યો; અને કહ્યું કે (પરસ્પર વિરુદ્ધાર્થ વાળાં વેદપદા સાંભળીને) તું એમ માને છે કે આ ભવમાં જેવો મનુષ્યાદિ જન્મ છે, તેવો જ પરભવમાં પણ મનુષ્યાદિ થશે, કે કેમ? (એવો તને સંશય છે.) પણ તું તે વેદપદાનો અર્થ જાણતો નથી. તેથી એવો સંશય કરે છે, તેના સત્ય અર્થ હું કહું તે પ્રમાણે છે. ૧૭૭૦-૧૭૭૧-૧૭૭૨.

પૂર્વોક્ત રીતે ઈન્દ્રભૂતિ વિગેરે ચાર પંડિતોએ ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી એમ જાણીને મુધર્મનામા પાંચમા દ્વિજોપાધ્યાય ભગવન્ત પાસે આવ્યો, તેમને આવેલા જાણીને કંઈજાસિન્ધુ ભગવન્તે તેમને નામ અને ગોત્ર પૂર્વક ઓલાવીને કહ્યું કે હે મુધર્મ! તને એવો સંશય છે કે “આ ભવમાં જેવો મનુષ્યાદિ જન્મ છે, તેવો જ જન્મ, પરભવમાં

ધતો હશે કે કેમ ? ” તને આવો સંશય થવામાં પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થ પ્રતિપાદન કરનારાં વેદનાં પદો કારણભૂત છે. તે પદો આ પ્રમાણે છે. પુરુષો વૈ પુરુષત્વમશ્રુતે, પશવઃ પશુત્વં, એટલે પુરુષ મરણ પામીને પુરુષ થાય છે અને પશુઓ મરીને પશુ થાય છે. તથા “ શૃંગાલો વૈ વશ જાયતે યઃ સપુરીષો દશ્યતે ” જેને વિષ્ણુ સંહિતા બાળવામાં આવે છે, તે શિઆળ થાય છે. આમાંનું ‘પહેલું’ વાક્ય ભાવાન્તરમાં જનારો છવ પુનઃ તેવોજ ભવ પામે છે, એમ પ્રતિપાદન કરે છે, અને બીજું વાક્ય પહેલા ભવના જન્મથી વિવક્ષણ જન્મ પામવાનું કહે છે. આ રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થ પ્રતિપાદન કરનારાં વેદ વાક્યો સાંભળીને તને એવો સંશય થયો છે; પરંતુ તારો એ સંશય અયોગ્ય છે, કારણ કે તે પદોનો અર્થ તું સમજે છે, તેવો નથી, પણ હું કહું છું તે પ્રમાણે છે, તે તું લક્ષ્યપૂર્વક શ્રવણ કર ૧૭૭૨ ઉપરોક્ત સંશયમાં જે શુક્તિઓ છે, તે ભાષ્યકાર કરે છે.

કારણસરિસં કજ્જં બીયસ્સેવઽકુરોત્તિ મણ્ણંતો ।

ઈહભવસરિસં સવં જમવેસિ પરંઽવિ તમજુત્તં ॥ ૧૭૭૩ ॥

જાઈ સરો સિંગાઓ ભૂતળઓ સાસવાણુલિત્તાઓ

સંજાયઈ ગોલોમા-ઽવિલોમસંજોગઓ દુવ્વા ॥ ૧૭૭૪ ॥

इति स्वस्वायुर्वेदे जोणिविहाणे य विसरिसेहितो ।

दीसइ जम्हा जम्मं सुहम्म ! तं नायमेगंतो ॥ ૧૭૭૫ ॥

તું એમ માને છે કે જેવું કારણ હોય તેવું કાર્ય હોય છે, કેમકે જેવું બીજ તેવો અંકુર થાય છે. તેવીજ રીતે પૂર્વ જન્મ, આગલના ભવનું કારણ છે, અને તેથી કરીને જેવો આ જન્મ છે, તેવોજ સર્વ પુરુષાર્થ જન્મ પરભવમાં પણ હોવો જોઈએ. તારું એ માનવું અયોગ્ય છે. કારણ કે શૃંગથી પણ શર (શરગટ) નામની વનસ્પતિ થાય છે, અને સરસવના અનુલેપથી ભૂતજી નામનો ઘાસનો સમૂહ થાય છે, વળી ગોલોમ અને અવિલોમથી પણ દુર્વા થાય છે. વળી એજ પ્રમાણે વૃક્ષાશુર્વેદમાં, યોનિવિધાન એટલે યોનિપ્રાભૂતમાં અનેક વિસદૃશદ્રવ્યના સંયોગથી સર્પ-સિંહ વિગેરે પ્રાણિયો, અને મણિ-શુવર્ણ વિગેરે વિવિધ પદાર્થોનો જન્મ બતાવ્યો છે. માટે હે શુદ્ધર્મ ! “ કારણાનુરૂપ કાર્ય હોય ” એવો કંઈ એકાન્ત નિમિત્ત નથી. ૧૭૭૩-૧૭૭૫.

અથવા જેવું કારણ તેવું કાર્ય થાય છે, એથી જ ભવાન્તરમાં જીવોની વિચિત્રતા થાય છે, એમ જણાવતા શ્રી ભાષ્યકાર કહે છે કે—

अहव जओ चिय बीयाणुरुवजम्मं मयं तओ चेव ।

जीवं गेण्ह भवाओ भवंतरे चित्तवरिणामं ॥ ૧૭૭૬ ॥

जेण भवंकुरबीयं कम्मं चित्तं च तं जओऽभिहियं ।

हेउविचित्तत्तणओ भवंकुरविचित्तया तेणं ॥ ૧૭૭૭ ॥

जइ पडिवल्लं कम्मं हेउविचित्तत्तओ विचित्तं च ।

तो तप्फलंपि चित्तं पवज्ज संसारिणो सोम्म ! ॥ ૧૭૭૮ ॥

અથવા જેમ બીજને અનુરૂપ એવા કાર્યની ઉત્પત્તિ તું માને છે, તેમ ભવથી ભવાન્તરમાં પણ ભૂતિ-કુળાદિ વિચિત્ર પરિણામરૂપે જીવને માન; કારણ કે સંસારાંકુરના બીજ ભૂત

જે કર્મ છે તે હેતુની વિચિત્રતાથી વિચિત્ર છે, ને તેથી સંસારરૂપ અંકુરની પણ વિચિત્રતા છે. હેતુની વિચિત્રતાથી કર્મનું વિચિત્રપણું પણ જો તું માનતો હોય, તો હે સૌમ્ય! સંસારી જીવને નર-નરકાદિરૂપ તેનું ફળ પણ વિચિત્ર થાય છે, એમ અંગીકાર કર. ૧૭૭૬-૧૭૭૭-૧૭૭૮.

ચિત્તં સંસારિત્તં વિચિત્તકમ્મફલભાવો હેઠુ ।

इह चित्तं चित्ताणं कम्माण फलं व लोगम्मि ॥ १७७९ ॥

चित्ता कम्मपरिणार्हं पोग्गलपरिणामो जहा वज्झा ।

कम्माण चित्तया पुण तद्धेउविचित्तभावाओ ॥ १७८० ॥

अहवा इहभवसरिसो परलोगोऽवि जइ सम्मओ तेण ।

कम्मफलं पि इहभवसरिसं पडिवज्ज परलोए ॥ १७८१ ॥

किं भणियमिहं मणुया नाणागइकम्मकारिणो संति ।

जइ ते तप्फलभाजो परेवि तो सरिसया जुत्ता ॥ १७८२ ॥

લોકમાં જેમ કૃષિ-વાણિજ્યાદિ વિચિત્ર કર્યોનું ફળ વિચિત્ર જણાય છે, તેમ જ વિચિત્ર કર્મના ફળરૂપ સંસારી જીવોનું નરકાદિરૂપ સંસારીપણું વિચિત્ર છે. જેમ અભ્ય-પૃથ્વી આદિ બાહ્યપુદ્ગલોનો પરિણામ વિચિત્ર છે, તેમ કર્મ પરિણતિ પણ પુદ્ગલ પરિણામાત્મક હોવાથી વિચિત્ર છે. (જે વિચિત્ર પરિણતિરૂપ નથી હોતું, તે આકાશની પેઠે પુદ્ગલપરિણામાત્મક પણ નથી હોતું.) કર્મની જે વિચિત્રતા છે તે તેના મિથ્યાત્વાદિ હેતુની વિચિત્રતાથી છે. અથવા જે આ ભવના જેવો જ પરભવ તું માને છે; તો કર્મનું ફળ પણ આ ભવની ક્રિયાના જેવું જ પરલોકમાં અંગીકાર કર. આ સંબંધ કહેવાથી એ સિદ્ધ થયું કે-આ ભવમાં વિવિધ ગતિના હેતુભૂત વિચિત્રક્રિયા કરનારા મનુષ્યો જણાય છે, તો પરલોકમાં પણ તેઓ તે ક્રિયાને અનુરૂપ ફળ ભોગવનાર થશેજ. ૧૭૭૯-થી-૧૭૮૨.

પુનઃ મુધર્મની શંકાનો ઉત્તર કહે છે,

अह इह सफलं कम्मं न परे तो मव्वहा न सरिसत्तं ।

अकयागम कयनासा कम्माभावोऽहवा पत्तो ॥ १७८३ ॥

कम्माभावे य कओ भवंतरं ? सरिसया व तदभावे ।

निकारणओ य भवो जइ नो नासोऽवि तह चेव ॥ १७८४ ॥

कम्माभावेऽवि मई को दोसो होज्ज जइ सभावोऽयं ।

जह कारणणुरुवं घटाइ कज्जं सहावेणं ॥ १७८५ ॥

આ લોક સંબંધી કમ સફળ છે, પણ પરલોક સંબંધી કર્મ સફળ નથી; (એમ કહેતો હોય) તો સદૃશપણું સર્વથા નહીં ઘટે. અને તેથી અકૃતઆગમ-કૃતનાશ તથા કર્મનો અભાવ પ્રાપ્ત થશે. વળી કર્મના અભાવે ભવાન્તર નહીં થાય, ભવાન્તરના અભાવે સદૃશતા પણ નહીં થાય; અને જે નિષ્કારણ ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે, તો નાશ પણ તેમજ થશે. (કહી તું એમ કહેશે કે-) કર્મના અભાવે પણ ઉત્પત્તિ થશે, એમાં શું

દોષ છે? કેમકે એવો જ સ્વભાવ છે, જેમ કારણાનુરૂપ ઘટાદિ કાર્ય સ્વભાવથી થાય છે, તેમ તે પણ સમજવું (આ સ્વભાવવાદનું ખંડન આગલની ગાથામાં સમજવાશે) ૧૭૮૩-થી-૧૭૮૫.

મુધર્મ:-આ ભવમાં થતું ખેતી આદિ ક્રિયારૂપ કર્મ જ ફળવાળું છે, પરભવ સંબંધી જે દાનાદિ ક્રિયારૂપ કર્મ તે ફળવાળું નથી, અને એ કર્મ ફળવાળું નથી, એટલે પર-લોકમાં જવતું વિસદૃશપણું પણ નથી.

ભગવન્ત:-જો એમ હોય, તો જવોતું સદૃશપણું સર્વથા નહિ ઘટે, કારણ કે તે સદૃશપણું પણ કર્મથીજ થાય છે, અને પરભવ સંબંધી ક્રિયારૂપ કર્મ તો તું નિષ્ફળ માને છે. એટલે તેની નિષ્ફળતામાં સદૃશપણાનોજ અભાવ થાય છે.

મુધર્મ:-કર્મના અભાવે પણ જવતું સદૃશપણું થાય, જેમકે મૃત્તિકાથી માતિકે ઘડો થાય.

ભગવન્ત:-જો એમ હોય, તો તે સાદૃશ્યપણું અકૃત-નિર્હતુક થાય, અને દાન-હિંસાદિ ક્રિયાના ફળરૂપ કર્મનો નાશ થાય અથવા દાનહિંસાદિક ક્રિયા નિષ્ફળ માનવાથી મૂળથી કર્મબંધ પણ ન થાય. એ પ્રમાણે કર્મના અભાવે કારણનો અભાવ થવાથી ભવાન્તરજ ક્યાંથી થાય? અને ભવાન્તર ન થાય, તો પછી સાદૃશ્યપણું તો ક્યાંથીજ થાય?

મુધર્મ:-જેમ જડ પદાર્થોનાં કાર્યોને કારણો સરખાંજ થાય છે તેમ કર્મના અભાવે પણ ભવાન્તરનું સાદૃશ્યપણું થાય છે,

ભગવન્ત:-જો એમ હોય, તો કારણ સિવાય ભવાન્તર થાય છે, એમ થયું, અને એમ માનવાથી ભવનો નાશ પણ કારણ સિવાયજ માનવો જોઈએ. અને એમ થાય તો પછી તપ-નિયમાદ અનુદાનનો પ્રયાસ નિર્થક થાય. વળી જેમતું નિષ્કારણ ભવાન્તર માને છે, તેમ જવોતું વિસદૃશપણું પણ નિષ્કારણ કેમ નથી માનતો? કેમકે કારણનો અભાવ ઉભયત્ર સમાન છે.

મુધર્મ:-કર્મ વિના પણ સ્વભાવથીજ ભવાન્તર થાય છે, જેમ મૃત્તિપિંડાદિ કારણાનુરૂપ ઘટાદિ કાર્ય, કર્મ વિના પણ પોતાના સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે સદૃશપ્રાણીઓના જન્મની પરંપરારૂપ ભવ પણ સ્વભાવથીજ થાય છે.

ભગવન્ત:-એમ નથી, ઘટરૂપ કાર્ય પણ કંઈ સ્વભાવથીજ નથી થતું, તેને પણ કર્તા-કરણ આદિની અપેક્ષા છે, તેવી રીતે અહીં પણ શરીરરૂપ કાર્યનાં કર્તા અને કરણ હોય છે. અર્થાત્ જેમ કુંભાર અને ઘટથી ચક્રાદિકરણ ભિન્ન જણાય છે, તેમ શરીરાદિરૂપ કાર્યથી તે કાર્યનો કરનાર જે આત્મા તે કર્તા છે ને તેમાં કરણ તરીકે કર્મ છે.

મુધર્મ:-ઘટાદિ કાર્ય પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ હોવાથી કુંભાર વિગેરે તેના કર્તા-કરણ આદિ હોઈ શકે; પરંતુ પરભવનાં શરીરાદિ કાર્ય તો અભ્રાદિના વિકારની પેઠે સ્વભાવથીજ થાય છે, એટલે એમાં કર્માદિરૂપ કરણ હોય એવું કંઈ જણાતું નથી.

ભગવન્ત:-તારૂં એ કથન અયોગ્ય છે, કારણ કે ઘટની પેઠે શરીરાદિ જે કાર્ય છે તે આદિમાન અને પ્રાતિનિયત આકારવાળું હોવાથી સ્વાભાવિક નથી. વળી “કારણના જેવુંજ કાર્ય થાય” એમ માનીને પરભવમાં તું સાદૃશ્યપણું માને છે, તે સાદૃશ્યપણું

પણ અબ્રાહિ વિકારના દૃષ્ટાન્તમાં ઘટતું નથી. કેમકે એ અબ્રાહિવિકાર સ્વકારણભૂત પુદ્ગળ દ્રવ્યના આકારાદિથી આત વિલક્ષણ થાય છે. ૧૭૮૩-૧૭૮૪-૧૭૮૫.

સ્વભાવનું સ્વરૂપ વિચારીને તેનાથી ભવાન્તરની સદૃશતાનો નિષેધ કરે છે.

હોજ્જ સહાવો વત્થું નિકારણયા વ વત્થુધમ્મો વા ? ।

જઇ વત્થું નત્થિ તઓઽણુવલલ્લીઓ સ્વપુર્ણં વ ॥ ૧૭૮૬ ॥

અચ્ચંતમણુવલલ્લોઽવિ અહ તઓ અત્થિ નત્થિ કિં કમ્મં ? ।

હેઝ વ તદત્થિત્તે જો નણુ કમ્મસ્સવિ સ એવ ॥ ૧૭૮૭ ॥

કમ્મસ્સ વાભિહાણં હોજ્જ સહાવોત્તિ હોઝ કો દોસો ।

નિચ્ચં વ સો સમાવો સરિસો एत्थં વ કો હેઝ ? ॥ ૧૭૮૮ ॥

સો મુત્તોઽમુત્તો વા જઇ મુત્તો તો ન સવ્વહા સરિસો ।

પરિણામઓ પર્યપિવ ન દેહહેઝ જઇ અમુત્તો ॥ ૧૭૮૯ ॥

ઉવગરણાભાવાઓ ન ય હવઇ સુહમ્મ ! સો અમુત્તોઽવિ ।

કજ્જસ્સ મુત્તિમત્તા સુહસંવિત્તાદિઓ ચેવ ॥ ૧૭૯૦ ॥

વળી સ્વભાવ એ વસ્તુ છે ? નિષ્કારણતા છે ? કે વસ્તુધર્મ છે ? જો વસ્તુ છે એમ કહેતો હોય, તો તે જણાતો ન હોવાથી આકાશપુષ્પની પેઠે વસ્તુજ નથી; અને અત્યંત નહિ જણાવા છતાં પણ જો તે છે એમ કહે છે તો વળી કર્મ નથી, એમ કેમ કહે છે ? અથવા તેની અસ્તિતામાં જે હેતુ માને છે, તેજ હેતુ કર્મની અસ્તિતામાં પણ છે. અને એથી સ્વભાવને કર્મનું બીજું નામ કહેવામાં આવે તો શું દાવ છે ? અથવા એ સ્વભાવ નિત્ય સદૃશ છે, એમાં કયા હેતુ છે ? વળી એ સ્વભાવ મૂર્ત છે, કે અમૂર્ત છે ? જો તે મૂર્ત હોય, તો તે મૂર્ત વસ્તુ દ્વધની પેઠે અથવા મૂર્તપણાથી અબ્રાહિના વિકારની પેઠે પરિણામિ હોવાથી તેનું સદૃશપણું સર્વથા ન ઘટી શકે. અને જો એ અમૂર્ત હોય, તો તે આકાશની પેઠે અનુપકરણરૂપ હોવાથી શરીરનો હેતુ ન થાય; તેમજ હે મુધર્મ ! શરીર-સુખસંવિત્તિ વિગેરે કાર્યો મૂર્તિમાન હોવાથી સ્વભાવ અમૂર્ત ન હોય શકે. (આ સંબંધી વિશેષ વિવેચન પૂર્વે ૧૬૨૫-૧૬૨૬ માં ગાથામાં આવી ગયેલ છે, તેથી અહીં પુનઃ તે નથી કહેતા.) ૧૭૮૬ થી ૧૭૯૦.

વળી સ્વભાવ એ નિષ્કારણતા નથી. તેમજ વસ્તુનો ધર્મ હોય તો પણ સદૃશ ન હોય એમ બતાવે છે.

અહવાઽકારણઽ ચ્ચિય સમાવઓ તોવિ સરિસયા કત્તો ? ।

કિમકારણઓ ન ભવે વિસરિસયા ? કિં વ વિચ્છિત્તી ? ॥ ૧૭૯૧ ॥

અહવ સહાવો ધમ્મો વત્થુસ્સ, ન સોઽવિ સરિસઓ નિચ્ચં ।

ઉપ્પાય-દ્વિઙ્-મગા ચિત્તા જે વત્થુપજ્ઞાયા ॥ ૧૭૯૨ ॥

અથવા સ્વભાવથી એટલે કારણ વિનાજ ભવોત્પત્તિ થાય છે, (એમ કહીશ) તો પણ સદૃશતા ક્યાંથી થશે ? કારણ વિના વિસદૃશતા પણ કેમ ન થાય ? અથવા ભવ-વિચ્છેદ પણ કેમ ન થાય ? અને સ્વભાવ એ વસ્તુ ધર્મ હોય, તો તે વસ્તુધર્મ પણ

હુમ્મેશાં સદૃશ નહીં ધટે, કેમકે ઉત્પાદ-સ્થિતિ-અને નાશ વિગેરે વસ્તુના વિચિત્ર પર્યાયો જુદા જુદા રૂપે જણાય છે. ૧૭૯૧-૧૭૯૨.

સ્વભાવથીજ એટલે અન્ય કોઈ પણ કારણ સિવાય ભવોત્પત્તિ થાય છે, તારી એ માન્યતાથી પણ પરભવમાં સદૃશતા કેવી રીતે ધટી શકે ? કારણ કે કારણ સિવાય જેમ સદૃશતા થાય છે, તેમ વિસદૃશતા પણ કેમ ન થાય ? અથવા અકસ્માત્ ભવનો વિચ્છેદ પણ કેમ ન થાય ? વળી કારણ સિવાય અકસ્માત્ એ પ્રમાણે જો થતું હોય, તો કારણ સિવાય ગદ્યેડાનાં શીંગડાં પણ થવાં જોઈએ. અને શરીર વિગેરેના પ્રતિનિયત ને આદિવાળો આકાર પણ અભાવિકારાદિની પેઠે ન થવા જોઈએ. માટે સ્વભાવ એ અકારણતા નથી.

હવે સ્વભાવ એ વસ્તુનો ધર્મ છે, એવી માન્યતાથી પણ સ્વભાવ હુમ્મેશાં સદૃશ રૂપે નહીં ધટે, એટલે શરીરાદિની સદૃશતા પણ તેથી હુમ્મેશાં કેવી રીતે ધટી શકે ? કારણ કે ઉત્પાદ-સ્થિતિ અને નાશરૂપ વિચિત્ર પ્રકારના વસ્તુ પર્યાયો હોય છે; તે હુમ્મેશાં અર્વાચીન-સદૃશરૂપે નથી હોતા; કેમકે નીલાદિ વસ્તુના ધર્મોની અન્ય અન્યરૂપે પરિણતિ પ્રત્યક્ષ જણાય છે.

વળી આ સ્વભાવ જે વસ્તુધર્મ છે, તે આત્માનો ધર્મ છે, કે પુદ્ગળનો ધર્મ છે ? જો તે આત્માનો ધર્મ હોય, તો તે આકાશાદિની પેઠે અમૃત હોવાથી શરીરવિગેરેનું કારણ ન બને. અને જો તે પુદ્ગળનો ધર્મ હોય, તો તે કર્મજ છે, કેમકે કર્મ એ પુદ્ગલસ્થિતકાયનોજ ધર્મ છે. ૧૭૯૧-૧૭૯૨.

કમ્મસ્સવિ પરિણામો સુહમ્મ ! ધમ્મો સ પોગ્ગલમયરસ ।

હેઝ ચિત્તો જગઓ હોઈ સહાવોત્તિ કો દોસો ? ॥ ૧૭૯૩ ॥

અહવા સવ્વં વત્થું પદ્ધક્ખણં ચિય સુહમ્મ ! ધમ્મેહિં ।

સંભવડવેઈ કેહિંવિ કેહિંવિ તદવત્થમચ્ચંતં ॥ ૧૭૯૪ ॥

તં અપ્પણોવિ સરિસં ન પુવ્વધમ્મેહિં પચ્છિમિદ્ધાણં ।

સયલસ્સ તિહુઅણસ્સ વ સરિસં સામાણધમ્મેહિં ॥ ૧૭૯૫ ॥

એ વસ્તુધર્મરૂપ સ્વભાવ પુદ્ગળમય એવા કર્મનો પારજામરૂપ ધર્મ છે, અને એ ધર્મ મિથ્યત્વાદિ હેતુની વિચિત્રતાથી થવાવાળા જગતની વિચિત્રતામાં કારણપણે છે ને વિચિત્ર સ્વભાવવાળો છે. એટલે તેનાથી પરભવમાં માત્ર સાદૃશ્યપણુંજ થાય છે, એમ નહિ, પરંતુ વિચિત્રપણું પણ થાય છે. અથવા હે સુધર્મ ! એક પરભવ તો શું ? પણ ત્રિભુવનાન્તર્ગત સર્વ ધટ-પટાદિ વસ્તુ કેટલાએક સમાન અસમાન પર્યાયોવડે પ્રતિસમયે ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાક સમાન અસમાન પર્યાયોવડે નાશ પામે છે, અને કેટલાક તેવા પર્યાયોવડે અવસ્થિત રહે છે. આથી એકજ ભવવસ્તુનું પોતાના પૂર્વ પૂર્વ ધર્મોવડે ઉત્તરોત્તર ધર્મોની સાથે પણ સમાનપણું નથી. સામાન્ય ધર્મોવડે તો ત્રિભુવનાન્તર્ગત સર્વ વસ્તુનું સમાનપણું છે. ૧૭૯૩-૧૭૯૪-૧૭૯૫.

સર્વથા સરખાપણું નથી એમ જણાવવા કહે છે કે—

કો સદ્દેવ સરિસો ઝાઝાઝો વા ઇદમ્ભવે પરમ્ભવે વા ? ।

સરિસાસરિસં સઘં નિચ્ચાનિચ્ચાઈરુવં ચ ॥ ૧૭૯૬ ॥

જહ નિગર્હિપિ સરિસો ન જુવા મુવિ બાલ-બુદ્ધધમ્મેહિં ।

જગઓડવિ સમો સત્તાઈર્હિં તહ પરમવે જીવો ॥ ૧૭૯૭ ॥

કોઈક પદાર્થ અન્યપદાર્થ સાથે અથવા પોતાની સાથે આ લવમાં પણ સમાન અસમાન હોય છે, તે પછી તે પરલવમાં તેમ હોય, એમાં શું નવાઈ? વળી સર્વ વસ્તુ સર્વ પદાર્થની સાથે આ લવમાં પણ સમાન અસમાનરૂપે હોય છે, એટલે પરલવમાં સમાનપણું જ હોય છે, એમ કેમ કહેવાય? વળી સર્વ વસ્તુ નિત્ય-અનિત્ય આદિ અનન્તધર્માત્મક છે. જેમ કોઈ યુવાન પુરૂષ આ લવમાં પોતાના અતીત-અનાગત બાળ-વૃદ્ધાદિ પર્યાયવડે સર્વથા પોતાની સમાન નથી, ને સત્તા વિગેરે સામાન્ય પર્યાય વડે સર્વ વસ્તુની સાથે સમાન છે, તેવી રીતે આ જીવ પણ પરલોકમાં સર્વની સાથે સમાન અસમાનરૂપે છે. માત્ર સમાનરૂપે જ છે, એમ નહીં. ૧૭૯૬-૧૭૯૭.

ઉપરોક્ત હકીકત દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધ કરે છે.

મણુઓ દેવોમૂઓ સરિસો સત્તાઈર્હિં જગઓડવિ ।

દેવાઈર્હિં વિસરિસો નિચ્ચાનિચ્ચોવિ ઇમેવ ॥ ૧૮૦૮ ॥

ઉક્કરિસા-ડવકરિસા ય ન સમાણાઈવિ જેણ જાઈર્ણ ।

સરિસગાહે જમ્હા દાણાઈફલં વિહા તમ્હા ॥ ૧૮૦૯ ॥

દેવપણે થએલ મનુષ્ય અને સર્વ જગત્ સત્તાદિ પર્યાયવડે સમાન છે, પણ દેવત્વ દિ પર્યાયવડે સમાન નથી; વળી એજ પ્રમાણે સર્વ નિત્યાનિત્ય પણ છે. એકાંત સદૃશપણું માનવાથી સમાન જાતિમાં ઉત્કર્ષ-અપકર્ષ નહીં ઘટે, અને તેથી દાનાદિ ક્રિયાનું ફળ વૃથા થશે. ૧૮૦૮-૧૮૦૯.

મરણ પામીને દેવપણું પામેલ મનુષ્ય અને સમ્રાજ્ઞ જગત્ તે સત્તા વિગેરે પર્યાયથી સદૃશ-સમાન છે, પણ દેવત્વ-મનુષ્યત્વ આદિ પર્યાયવડે સદૃશ નથી; એ પ્રમાણે કોઈ પણ રીતે એકાન્તથી સદૃશપણું ઘટતું નથી. વળી પદાર્થમાત્ર દ્રવ્યપણે નિત્ય અને પર્યાયપણે અનિત્ય છે.

મુધમ્:--હું એકાન્તથી પરલવમાં સદૃશપણું નથી કહેતો, પરંતુ સમાન જાતિના અન્વય માત્રથીજ તેમ કહું છું; એટલે કે પુરૂષાદિ મરીને પુરૂષાદિજ થાય, પશુઆદિ મરીને પશુઆદિજ થાય.

ભગવન્ત:--તાડું એ કથન પણ અયોગ્ય છે, કેમકે પુનર્જન્મ અથવા પરલવ એ કરેલા કર્મોને અનુસારેજ થાય છે, અને એ કર્મ મિથ્યાત્વાદિ વિચિત્ર હેતુથી થાય છે, તેથી કર્મવડે થએલ પરલવ પણ વિચિત્રજ થવો સંભવે છે, પણ સમાન જાતિનો અન્વય ત્યાં ઘટતો નથી.

વળી સદૃશપણું ગ્રહણ કરવાથી સમાન જાતિમાં ઉત્કર્ષાપકર્ષ ઘટશે નહિ. એટલે કે જે આ લવમાં ધનવાન હોય, તે પરલવમાં પણ ધનવાન થાય, અને જે દરિદ્રી હોય તે પરલવમાં પણ દરિદ્રી થાય; એ પ્રમાણે જો હોય તો આ લવથી પરલવમાં કોઈ પણ રીતે ઉત્કર્ષ-અપકર્ષ નહિ થાય, પરંતુ એકાન્તે સદૃશતા-સમાનતાજ થશે. ભલે ઉત્કર્ષાપકર્ષ ન થાય, એમાં શું હાનિ છે? એમ જો તું કહેતો હોય, તો એ પ્રકારના ઉત્કર્ષ-અપકર્ષના અભાવે દાનાદિ ક્રિયાઓ નિર્રર્થક થશે. એટલે કે લોકો પોતાના ઉત્કર્ષ માટે-

(૮૨) શૃંગાલાદિ અને સ્વર્ગ ફલની શ્રુતિથી ભવદ્વયની વિસદૃશતા બોધ અને દીક્ષા.

પરભવમાં દેવતાદિની સમૃદ્ધિ મેળવવાને માટે દાનાદિ ક્રિયા કરે છે, હવે જો ઉપર કહ્યા મુજબ ઉત્કર્ષાપિકર્ષ ન હોય, તો કોઈ દરિદ્ર મનુષ્ય આ ભવમાં દાન-તપ-તીર્થસ્નાન વિગેરે કરીને મરણ પામી પરભવમાં પણ દરિદ્રજ થાય, અને જો એમ થાય, તો પછી કરેલ દાનાદિ ક્રિયાનું ફળ ક્યાં રહ્યું ? માટે સદૃશતા માનવી એ અયોગ્ય છે. ૧૭૯૮-૧૭૯૯ વર્ષી સદૃશપણ માનવાથી વેદનાં પદો પણ અપ્રમાણ થશે એમ જણાવતા કહે છે કે—

જં ચ સિગાલો વૃદ્ધે એસ જાયણ વેયવિહિયમિચ્છાઈ ।

સમીયં જં ચ ફલં તદસંબદ્ધં સરિસયાણ ॥ ૧૮૦૦ ॥

છિન્નમ્મિ સંસયમ્મિ જિણેણ જરમરણવિપ્પમુક્કેણં ॥ ૧૬૦ ॥

સો સમણો પઞ્ચહો પંચાહિં સહ સ્વંડિયસણ્હિં ॥ ૧૮૦૧ । ૬૧૭ ॥

“ વિષ્ણુસહિત જેને બળાય છે તે મરીને શિયાળ થાય છે ” તથા “ સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ અગ્નિહોત્ર કરવો (મૈત્ર્યુપનિષદ્ ૬-૩૬) ” ઇત્યાદિ સ્વર્ગીય ફળ જે વેદમાં કહ્યું છે તે બધું સર્વથા સદૃશપણ માનવાથી અસંબદ્ધ થશે. એ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુકાએલા જિનેશ્વર ભગવન્તે તેના સંશયનો છેદ કર્યો એટલે તેણે પોતાના પાંચસો શિષ્યો સહિત ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી. ૧૮૦૦-૧૮૦૧.

વળી હે ભદ્ર સુધર્મ ! જો પરભવમાં પણ સદૃશતાજ માનવામાં આવે, તો “ શૃંગાલો વૈ વૃષ જાયતે યઃ સપુરીષો વદ્યતે ” એટલે જે પુરૂષને વિષ્ણુ સહિત બળાય છે, તે પરભવમાં શિયાળ થાય છે, ઇત્યાદિ જે વેદમાં કહ્યું છે, તે અસંબદ્ધ થશે, કેમકે તારી માન્યતા મુજબ તો પુરૂષ મરીને પુરૂષજ થાય. અન્ય કોઈ ન થાય, એટલે પુરૂષ હોય તે મરણ પામીને પરભવમાં શિયાળ કેવી રીતે થાય ? તથા “ અગ્નિહોત્રં જુહુવાન્ સ્વર્ગ-કામઃ ” સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ અગ્નિહોત્ર કરવો. “ અગ્નિહોમેન યમરાત્રમભિજયતિ ” (મૈત્ર્યુપનિષદ્ ૬-૩૬) અગ્નિહોત્રમ યજ્ઞવડે તે યમના રાજ્યને જીતે છે એમણે છે. ઇત્યાદિ સ્વર્ગીય ફળ સૂચવનાર વેદપદો પણ અસંબદ્ધ થશે, કેમકે તારા અભિપ્રાયે મનુષ્ય મરીને દેવ થાયજ નહિ.

“ પુરુષો વૈ પુરુષત્વમશ્નુતે, પશવઃ પશુત્વં ” પુરૂષ મરીને પુરૂષપણ પામે છે, અને પશુઓ મરીને પશુપણ પામે છે. એ વેદ-પદોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે, કે જે કોઈ પુરૂષ આ જન્મમાં સ્વભાવથીજ ભદ્ર વિનીત-મત્સર રહિત હોય, તે મનુષ્યનામ અને મનુષ્યગોત્રનું કર્મ બાંધીને મરણ પામ્યા પછી મનુષ્યત્વ-પુરૂષત્વ પામે છે, પરન્તુ સર્વ મનુષ્યો નિયમા એમજ થાય છે એમ નહિ. અન્યકર્મવશાત્ અન્યગતિમાં કોઈ જુદાજરૂપે પણ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રમાણે કોઈક પશુઓ પણ માયા વિગેરે દોષને લીધે પશુનામ અને પશુગોત્ર કર્મ બાંધીને પરભવમાં પશુ થાય છે, પણ સર્વ પશુઓ એ પ્રમાણે પશુજ થાય છે, એમ નહિ, કેમકે જીવની ગતિ કર્મને આધીન છે. આ પ્રમાણે પરમકૃપાળુ જગદીશ્વર મહાવીર દેવે સુધર્મસ્વામીના સંશયનો નાશ કર્યો, એટલે સુધર્મ-સ્વામિએ પોતાના પાંચસો શિષ્યો સહિત ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી. ૧૮૦૦-૧૮૦૧.

॥ ઇતિ પંચમગણધરવાદઃ સમાપ્તઃ ॥

હવે છઠ્ઠા ગણધરનું આવણું ને સંશયનો પ્રાદુર્ભાવ.

તે પવ્વહ્ણ સોઝં મંડિઅ આગચ્છઈ જિણસગાસં ।

વચ્ચામિ ણ વંદામિં વંદિત્તા પજ્જુવાસામિ ॥ ૧૮૦૨ । ૬૧૮ ॥ ૧૬૧ ॥

આમટ્ટો ય જિણેણં જાહ્-જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

નામેણ ય ગોત્તેણ ય સઠ્ઠવણ્ણસઠ્ઠવદરિસીણં ॥ ૧૮૦૩ । ૬૧૯ ॥ ૧૬૨ ॥

કિં મન્ને વંધ-મોક્કવા સંતિ ન સંતિત્તિ સંસઓ તુજ્ઞં ।

વેયપયાણ ય અત્થં ન યાણસીતેસિમો અત્થો ॥ ૧૮૦૪ । ૬૨૦ ॥ ૧૬૩ ॥

તેણે દીક્ષા લીધી, એમ સાંભળીને મંડિકનામા દ્વિજોપાધ્યાય, લગવન્ત પાસે આવે છે, તે વિચારે છે કે હું ત્યાં જાઉં, તેમને વાંદુ, પંદન કરી સંશય નિવારીને તેમની પર્યુપાસના કરું. તેઓ ત્યાં ગયા એટલે જન્મ-જરા-અને મરણથી મુકાયલા સર્વજ્ઞ-સર્વ-દર્શી જિનેશ્વરે તેમને નામ અને ગોત્રથી બોલાવ્યા. બોલાવીને કહ્યું કે હે મંડિક ! તું એમ માને છે કે ‘ બન્ધ અને મોક્ષ છે કે નહિ ? ’ આવો સંશય તને વેદપદોના અર્થથી થયો છે, પણ તું તે પદોનો અર્થ ખરોખર નથી જાણતો. ૧૮૦૨ થી ૧૮૦૪.

પોતાના સંશયનો છેદ થવાથી મુધર્મસ્વામીએ લગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી. એમ જાણીને મંડિક નામા દ્વિજોપાધ્યાય પોતાના શિષ્યો સહિત જિનેશ્વર પાસે આવ્યા એટલે કરુણાળુ લગવન્તે તેમને નામ અને ગોત્ર પૂર્વક બોલાવીને કહ્યું કે—‘ હે મંડિક ! તને એવો સંશય છે કે “ બંધ અને મોક્ષ છે કે નહિ ? ” (વૃદ્ધ અર્થવાળી વેદના પદોનો શ્રુતિ-ઓ સાંભળવાથી તને એ અયોગ્ય સંશય થયો છે, તે શ્રુતિઓ આ પ્રમાણે છે. “સ एष विगुणो विभुर्न बध्यते सस्तरति वा, न मुच्यते मोचयति वा, न वा एष बाह्यमभ्यन्तरं वा चेद्” આ શ્રુતિનો અર્થ તું એવો સમજે છે કે સત્ત્વ-રજસ-તમોગુણ રહિત, વિભુ-સર્વંગત એવો આ આત્મા પુન્ય-પાપવડે બંધાતો નથી, વળી તદનુસારે જુદી જુદી અતિમાં જતો પણ નથી, તેમજ કર્મથી મુકાતો નથી, તેમ બોજાને મુકાવતો નથી, કેમકે બન્ધનોજ અભાવ છે. મહદ્-અહંકાર વિગેરે બાહ્ય વસ્તુ અને આલ્યન્તર જે સ્વસ્વરૂપ તે પણ એ જાણતો નથી. કારણકે જ્ઞાન એ પ્રકૃતિનો ધર્મ છે અને પ્રકૃતિ તે અચેતન છે. આ પ્રમાણે આ પદો જીવને કર્મના બંધ, મોક્ષનો અભાવ પ્રતિપાદન કરે છે. તથા “न ह वै सशरीरस्य प्रियाऽप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं चाव सन्तं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः (छान्दोग्यોपनिषद् ૮-૧૨-૧”) એટલે શરીરવાલા કોઈને પણ પ્રિયાપ્રિયનો અભાવ નથી અને અશરીરીને પ્રિયાપ્રિય કદિ પણ સ્પર્શતા નથી. અર્થાત્ બાહ્ય-આલ્યન્તર અનાદિ શરીર સંતાન યુક્ત હોવાથી સંસારી જીવને સુખ-દુઃખનો અભાવ નથી અને અશરીરી એટલે અમૂર્ત આત્માને સુખ દુઃખ સ્પર્શતા નથી, કેમકે તેના કારણમૂલ કર્મનોજ તેને અભાવ છે. આ વેદ પદો બન્ધમોક્ષનું પ્રતિપાદન કરનારા છે. આ પ્રમાણે પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થ પ્રતિ-પાદન કરનારાં વેદપદો સાંભળાને તને સંશય થયો છે, પણ તે અયોગ્ય છે. કેમકે એ પદોનો અર્થ જેમ તું જાણે છે, તેમ નથી, પણ હું કહું છું તે પ્રમાણે છે, તે તું સક્ષ-પૂર્વક સાંભળ. ૧૮૦૨-૧૮૦૩-૧૮૦૪.

જે યુક્તયોગે મંડિક બન્ધ — મોક્ષનો અભાવ માને છે. તેનો ભગવન્ત ખુલાસો કરે છે.

તં મન્નસિ જડ્ બંધો જોગો જીવસ્સ કમ્મુણા સમયં ।

પુવં પચ્છા જીવો કમ્મં વ સમં વ તે હોજ્જા ? ॥ ૧૮૦૫ ॥

ન હિ પુવ્વમહેઝ્ઞો સ્વરસિંગં વાડ્ડયસંભવો જુત્તો ।

નિક્કારણજાયસ્સ ય નિક્કારણઽ ચ્ચિય વિણાસો ॥ ૧૮૦૬ ॥

અહવાડ્ઞાઙ્ગ ચ્ચિય સો નિક્કારણો ન કમ્મજોગો સે ।

અહ નિક્કારણો સો, મુક્કસ્સવિ હોહિઙ્ગ સ મુજ્જો ॥ ૧૮૦૭ ॥

હોજ્જ વ સ નિચ્ચમુક્કો બંધાભાવમ્મિ કો વ સે મોક્કલો ? ।

ન હિ મુક્કવ્વવણ્ણસો બંધાભાવે મઓ નમસો ॥ ૧૮૦૮ ॥

(પૂર્વોક્ત વેદ પદો સાંભળીને) હે આયુષ્યમાન્ મંડિક ! તું એમ માને છે કે જે જીવનો કર્મની સાથે સંબંધ હોય તો તે સંબંધ આદિમાન્ છે કે અનાદિ છે ? જે સંબંધ આદિમાન્ હોય, તો પહેલાં જીવ અને પછી કર્મ ઉત્પન્ન થાય ? અથવા પહેલાં કર્મ અને પછી જીવ ઉત્પન્ન થાય ? કે બન્ને સાથેજ ઉત્પન્ન થાય ? જે પહેલાં જીવ અને પછી કર્મ થાય (એમ કહેવામાં આવે) તો તે અથોગ્ય છે, કારણ કે કર્મની સત્તાજ પહેલાં ન હોવાથી ગધેડાના શીંગડાની પેઠે હેતુ સિવાય આ સંસારીપણે આત્માની ઉત્પત્તિ જ સંભવે નહિ, (જે નિર્હેતુક હોય છે, તે ગધેડાના શીંગડાની પેઠે ઉત્પન્ન થતું નથી. અને જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઘટની પેઠે નિર્હેતુક નથી હોતું.) જે કારણ સિવાય ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો નાશ પણ કારણ સિવાય થાય છે. કર્મની પહેલાં આત્મા અનાદિકાળ સિદ્ધ છે, તેથી તેમાં સહેતુક-નિર્હેતુકની ચિન્તા શામાટે કરવી ? એમ કહેવામાં આવે, તો તેને કારણ સિવાય આકાશની પેઠે કર્મનો બંધ નહિ ધટે; કારણ સિવાય પણ કર્મ બંધ થાય, એમ કહેવામાં આવે, તો મુક્ત જીવને પણ પુનઃ બંધ પ્રાપ્ત થશે, અને વગર કારણે કર્મ થવાથી મોક્ષનો જ અભાવ થશે. અથવા કર્મબંધના અભાવે આત્મા નિત્ય મુક્ત કહેવાશે, અથવા બંધના અભાવે જીવને મોક્ષનો વ્યવહાર કેવી રીતે કરાશે ? કારણ કે જેમ અબદ્ધ આકાશને મોક્ષનો વ્યવહાર નથી કરાતો, તેમ અબદ્ધ આત્માને પણ મોક્ષનો વ્યવહાર નહિ કરાય. (જે બદ્ધ હોય તેનોજ મોક્ષ થાય.) ૧૮૦૫-૧૮૦૬-૧૮૦૭-૧૮૦૮.

ન ય કમ્મસ્સવિ પુવં કત્તુરભાવે સમુબ્ભવો જુત્તો ।

નિક્કારણઓ સોવિ ય તહ જુગવુપ્પત્તિભાવે ય ॥ ૧૮૦૯ ॥

ન હિ કત્તા કજ્ઞંતિ ય જુગવુપ્પત્તીર્ણે જીવ-કમ્માણં ।

જુત્તો વવણ્ણસોડયં જહ લોણ ગોવિસાણાણં ॥ ૧૮૧૦ ॥

હોજ્જાનાઈઓ વા સંબંધો તહવિ ન ઘટણ મોક્કલો ।

જોડ્ઞાઈ સોડ્ઞંતો જીવ-નહાણં વ સંબંધો ॥ ૧૮૧૧ ॥

ઇય જુત્તીર્ણ ન ઘટ્ઙ્ગ સુવ્ઙ્ગ ય સુઈર્ણે બંધ-મોક્કલોત્તિ ।

તેણ તહ સંસઓડયં ન ય કજ્ઞોડયં જહા સુણસુ ॥ ૧૮૧૨ ॥

જીવની પહેલાં પણ કર્મની ઉત્પત્તિ નહિ ધટે, કારણકે કર્મ બન્ધુ ત્યારે તેનો કર્તા

જે જીવ તેનો અભાવ હોય છે, અને કર્તા સિવાય કર્મ હોઈ શકે નહિ, જે કારણ સિવાય પણ કર્મની ઉત્પત્તિ હોય, તો તેનો નાશ પણ કારણ સિવાય જ થાય. વળી જે જીવ અને કર્મ બન્ને સાથે ઉત્પન્ન થાય, એમ કહેવામાં આવે (તો તે પણ નહિ બને, કેમકે નિર્દે-
તુક હોવાથી પ્રત્યેક પક્ષમાં કહેલા દાવો એ બન્નેને નિર્દેતુક માનવામાં પણ આવશે.)
વળી એકીસાથે ઉત્પન્ન થતા ગાયના શીંગડાની પેઠે જીવ અને કર્મની યુગપત્ ઉત્પત્તિમાં કર્તા અને કાર્યનો વ્યવહાર પણ નહિ ધટે. અને જે જીવ તથા કર્મનો અનાદિ સંયોગ માન-
વામાં આવે, તો પણ ભોક્ષ નહીં ધટે; કેમકે જીવ અને આકાશના સંબંધની પેઠે જે વસ્તુ
અનાદિ હોય છે, તેનો અન્ત નથી થતો. એટલે કે જેમ આકાશની સાથે જીવનો સંબંધ
કદિપણ દૂર નથી થતો; તેમ કર્મની સાથેનો સંબંધ પણ જીવથી કદી દૂર નહિ થાય,
અને એથી ભોક્ષનો અભાવ થશે. આ રીતે યુક્તિ પૂર્વક બંધ ભોક્ષ છે એમ ધટવું નથી,
અને વેદની શ્રુતિઓમાં તે છે એમ પણ સંભળાય છે. આથી તને સંશય થયો છે. પણ
તારે તેવો સંશય ન કરવો જોઈએ. ૧૮૦૯-૧૮૧૨.

હવે ઉપરની યુક્તિઓનું બંડન કરીને જે સત્ય છે, તે કહે છે.

સંતાણોડળાઈઓ પરોપ્પરં હેઝ-હેઝમાવાઓ ।

દેહસ્સ ય કમ્મસ્સ ય મંડિય ! વીયં-કુરાણં વ ॥ ૧૮૧૩ ॥

અત્થિ સ દેહો જો કમ્મકારણં જો ય કજ્જમણસ્સ ।

કમ્મં ચ દેહકારણમત્થિ ય જં કજ્જમણસ્સ ॥ ૧૮૧૪ ॥

કત્તા જોવો કમ્મસ્સ કરણઓ જહ ષડ્સ ષડ્કારો ।

एवं चिय देहस्सवि कम्मकरणमंमवाउत्ति ॥ ૧૮૧૫ ॥

કમ્મં કરણમસિદ્ધં ચ તે મઈ કજ્જઓ તયં સિદ્ધં ।

કિરિયાફલઓ ય પુણો પઢિવજ્જ તમગિભૂઈ વ ॥ ૧૮૧૬ ॥

હું માંડક ! બીજ અને અંકુરની પેઠે શરીર અને કર્મનો પરસ્પર હેતુ-હેતુમદ્ભાવ
હોવાથી તેઓનો અનાદિ સંતાન છે. જેમકે શરીર એવું છે, કે જે આગળ થવા વાળા લવના
કર્મનું કારણ છે અને અન્ય અતીત લવના કર્મનું કાર્ય છે, તેવી રીતે અનાદિ સંસારમાં
જે જે આગળના શરીરનું કારણ અને અતીત શરીરનું કાર્ય છે, તે તે શરીર અને કર્મનો
અનાદિ સંતાન છે. જેમ દંડાદિ કરણયુક્ત કુંભાર ઘટનો કર્તા છે, તેમ કર્મરૂપ કરણયુક્તજ
જીવ કર્મનો કર્તા છે; ને એ પ્રમાણેજ કર્મરૂપ કરણથી શરીરનો કર્તા પણ આત્મા છે.
કર્મ અતીન્દ્રિય હોવાથી તેને કરણ ન કહી શકાય. એમ તું માનતો હોય, તો તે અયોગ્ય
છે; કારણ કે (ઘટાદિની પેઠે) શરીરાદિ કૃતક હોવાથી તેનું કોઈક કરણ છે, ને એમાં જે કરણ
છે તે કર્મજ છે. અથવા કુંભાર અને ઘટની પેઠે કર્તા અને કાર્યરૂપપણાથી આત્માનું
અને શરીરનું કોઈ કરણ છે, એમાં જે શરીરાદિ કરનાર આત્માનું કરણ છે તે કર્મજ છે.
આ પ્રમાણે શરીરાદિરૂપ કાર્યથી તે કર્મની સિદ્ધિ છે. વળી (દાનાદિ ક્રિયાઓ કૃષિ આદિ
ક્રિયાની પેઠે ચેતને આરંભેલી હોવાથી ફળવાળી છે ને તેનું જે ફળ તે કર્મ છે. (આવી
રીતે ક્રિયાના ફળથી પણ તેની સિદ્ધિ છે. માટે અભિભૂતિની પેઠે તું કર્મ (બંધ) છે,
એમ અંગીકાર કર. ૧૮૧૩ થી ૧૮૧૬.

જે સંયોગ અનાદિ છે, તે અનન્ત છે, એ એકાન્ત સત્ય નથી. એ જણાવે છે કે—

જં સંતાણોડણાઈ તેણાંતો ય ણાયમેગંતો ।

દીસઈ સંતોડવિ જઓ કત્યઈ વીયં-કુરાઈણં ॥ ૧૮૧૭ ॥

અણયરમણિવ્વત્તિયકજ્ઞં વીયં કુરાણ જં વિહયં ।

તત્ય હઓ મંતાણો કુવકુટિ-અંઢાઈયાણં વ ॥ ૧૮૧૮ ॥

જહ વેહ કંચણો-વલસંજોગોડણાઈસંનઈગઓડવિ ।

વોચ્છિજ્ઞઈ સોવાયં તહ જોગો જીવ-કમ્માણં ॥ ૧૮૧૯ ॥

જે અનાદિ સંતાન હોય, તે અનન્તજ હોય, એમ એકાન્તે ન કહી શકાય, કારણકે બીજ અને અંકુરનો અનાદિ સંતાન છતાં પણ તેનો અન્ત જણાય છે. વળી જેમ બીજ અને અંકુરમાંથી કોઈ પણ એક વસ્તુ કાર્યને ઉત્પન્ન કર્યા સિવાય નાશ પામે, તે તેમાં તેના સંતાન-પરંપરા પણ નાશ પામે છે. એજ પ્રમાણે કુકડી અને ઇંડામાં તથા પિતા અને પુત્રમાં પણ સમજવું. અથવા જેમ સુવર્ણ અને ઉપલ (પત્થર)નો અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવેલો સંયોગ અગ્નિ આદિના તાપથી દૂર કરાય છે, તેમ જીવ અને કર્મનો સંયોગ દૂર કરાય છે, તેથી મોક્ષ થાય છે. ૧૮૧૭-૧૮૧૮-૧૮૧૯

સુવર્ણ અને માટીના જીવો નવા નવા થાય છે છતાં તે પુણ્યલો તે અનાદિના પ્રવાહવાળા છે. અથવા મેરૂ સરખા સ્થાનની અપેક્ષાએ આ અનાદિ સંયોગ લેવામાં હરકત નહિ, તેના કોઈક ભાગમાંથી તેવા કોઈ સંયોગે સોનું કહાવવામાં આવે ત્યારે અનાદિ સંયોગનો પણ વિભાગ થાય. જગત ઈશ્વરે કરેલું છે એમ નહીં માનનારાઓ માટેજ આ દૃષ્ટાન્ત છે. જેઓ ઈશ્વરે કરેલું જગત છે એમ માને છે તેઓને માટે પ્રાગભાવ હોવો કે અતીત સમયોની પરંપરા દૃષ્ટાન્ત તરીકે લેવી. કેમકે તેની આદિ નથી અને અંત છે, કારણકે અતીતકાલ અને પ્રાગભાવ પણ અનાદિ સાંત છે. ૧૮૧૭-૧૮૧૯

જીવ-કર્મનો સંબંધ અનાદિ અનન્ત અને અનાદિ સાન્ત છે. એમ જણાવતા કહે છે કે.

તો કિં જીવ-નદાણ વ અહ જોગો કંચણો-વલાણં વ ? ।

જીવસ્સ ય કમ્મસ્સ ય મ્મણઈ દુવિદ્ધોડવિ ન વિરુદ્ધો ॥ ૧૮૨૦ ॥

પદમોડ્થાડમ્મવાણં મ્મવાણં કંચણો-વલાણં વ ।

જીવત્તે સામણ્ણે મ્મવ્વોડમ્મવોત્તિ કો મેઓ ? ॥ ૧૮૨૧ ॥

હોઝ વ જઈ કમ્મકઓ ન વિરોહો નારગાઈમેઝ વ્વ ।

મ્મણઈ ય મ્મવા-ડમ્મવા સમાવઓ તેણ સંદેહો ॥ ૧૮૨૨ ॥

જીવ અને કર્મનો માંહોમાંહે સંબંધ, જીવ અને આકાશની પેઠે અનાદિ અનન્ત છે ? કે સુવર્ણ અને પત્થરની પેઠે અનાદિ સાન્ત છે ? (એના ઉત્તરમાં) કહીએ છીએ કે બન્ને પ્રકારનો સંબંધ અવિરુદ્ધ છે. પહેલો જીવ તે આકાશના જેવો અનાદિ અનન્ત સંબંધ અલબ્ધોને છે તથા બીજો સુવર્ણ અને પત્થરની પેઠે અનાદિ સાન્ત સંબંધ લબ્ધ જીવોને છે. જીવત્વ સર્વમાં સમાન છતાં લબ્ધ અને અલબ્ધમાં શાથી તફાવત છે ?

(જીવત્વ સમાન છતાં પણ નારક (નારકો) તિર્યચાદિરૂપ તદ્વાવત જેવી રીતે છે, તેવી-રીતે લવ્ય-અને અલવ્યપણારૂપ તદ્વાવત પણ છે, આ પ્રમાણે પણ નહી કહી શકાય, કારણકે નારકાદિખણનો તદ્વાવત કર્મજનિત છે, સ્વાભાવિક નથી; ને તેવી રીતે) લવ્યા-લવ્યત્વનો તદ્વાવત પણ નારકાદિની પેઠે કર્મ જન્ય હોય, તો કંઈ વિરોધ નથી, પણ એ લવ્યાલવ્યત્વનો તદ્વાવત તમે તો સ્વાભાવિક કહો છો, તેથી સંદેહ થાય છે.

લવ્યાલવ્યત્વના તદ્વાવતનું કારણ કહે છે.

દ્વાઈતે તુલ્યે જીવ-નહાણં સમાવઓ મેઓ ।

જીવા-ડજીવાઈગઓ જહ તહ મવ્વે-યરવિસેસો ॥ ૧૮૨૩ ॥

એવંપિ મવ્વભાવો જીવત્તંપિવ સમાવજાઈઓ ।

પાવઈ નિચ્છો તમ્મિ ય તદવત્થે નત્થિ નિવ્વાણં ॥ ૧૮૨૪ ॥

જહ ઘટ્ટપુવ્વાભાવોડ્ઞાઈસહાવોડ્ઞિ સનિહણો એવં ।

જઈ મવ્વતાભાવો મવેજ્જ કિરિયાએ કો દોસો ? ॥ ૧૮૨૫ ॥

જેમ જીવ અને આકાશમાં દ્રવ્યત્વ-સત્ત્વ-પ્રમેયત્વ-જ્ઞેયત્વ વિગેરે ધર્મો સમાન છતાં પણ, તેમાં જીવત્વ અને અજીવત્વ આદિ ભેદ સ્વાભાવિક છે; તેમ જીવોમાં પણ જીવપણું સમાન છતાં એ લવ્ય-અલવ્યપણાનો ભેદ છે. એ પ્રમાણે લવ્યભાવ જીવત્વની પેઠે જે સ્વાભાવિક હોય, તો તે લવ્યભાવ નિત્ય-અવિનાશી થશે. અને તે અવિનાશી એવા લવ્યભાવમાં ભ્રાક્ષ નહી થાય. (કેમકે “ સિદ્ધતા જીવો લવ્ય નથી, તેમ અલવ્ય પણ નથી.” એમ કહેવામાં આવે છે માટે તે અવિનાશી લવ્યો ભ્રાક્ષને અયોગ્ય છે,) એમ ન કહેવું, કારણકે જેમ ઘટ્ટનો પૂર્વઅભાવ અનાદિ સ્વભાવવાળો છે, છતાં પણ તેનો ઘટ્ટની ઉત્પત્તિ સમયે નાશ જણાય છે, તેવી રીતે જ્ઞાન-ક્રિયાવડે જે અનાદિ સ્વભાવવાળા લવ્ય-ભાવનો નાશ થાય, તો શો દ્વેષ છે ? કંઈજ નહી. ૧૮૨૩-૧૮૨૪-૧૮૨૫.

અણુદાહરણમભાવો ત્વરસંગંપિવ મઈ ન તં જમ્હા ।

ભાવો ચ્ચિય સ વિસિટ્ઠો કુંભાણુપ્પત્તિમેત્તેણં ॥ ૧૮૨૬ ॥

એવં મવ્વુચ્છેઓ કોટ્ટાગારસ્સ વા અવચંયંતિ ।

તં નાણંતત્તણઓડ્ઞાગયકાલં-વરાણં વ ॥ ૧૮૨૭ ॥

જં ચાતીના-ડ્ઞાગયકાલા તુલ્લા જઓ ય સંસિદ્ધો ।

एको अणंतभागो भव्वाणमईयकालेणं ॥ ૧૮૨૮ ॥

एस्सेण तत्तिउ च्ચિય जुत्तो जंतोડ્ઞિ સવ્વમ્ભવાણં ।

જુત્તો ન સમુચ્છેઓ હોજ્જ મઈ કહમિણં સિદ્ધં ? ॥ ૧૮૨૯ ॥

મવ્વાણમણંતત્તણમણંતમાગો વ ફિહ વ મુકો કિં ? ।

કાલાદઓ વ મંદિય ! મહ વયણાઓ વ પડિવજ્જ ॥ ૧૮૩૦ ॥

ઘટ્ટનો જે પૂર્વ અભાવ તે ઉદાહરણ ન થાય, કેમકે તે અભાવસ્વરૂપ હોવાથી ગદ્ય-સના શીઘ્રગતી પેઠે અવસ્તુરૂપ છે, એમ તું કહેતો હોય તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે એ

ઘટનો પૂર્વ અભાવ, ભાવરૂપજ છે, માત્ર તેના કારણભૂત-અનાદિકાળથી પ્રવર્તેલ જે મારીના પુદ્ગળનો સમૂહ તેથી ઘટની ઉત્પત્તિજ નથી થઈ, એટલેજ કેવળ તેમાં તફાવત છે. વળી થોડે થોડે ધાન્યથી હીન થતો કોઠાર, કાળાન્તરે જેમ સર્વથા ખાલી થઈ જાય છે, તેમ કાળ અનન્તાનન્તો હોવાથી છ માસના અન્તે પણ એક ભવ્ય જીવ અવશ્ય મોક્ષે જાય તો તેથી અનુક્રમે હીન થવાથી સર્વ ભવ્યજીવોથી સંસાર કાળાન્તરે શૂન્ય થઈ જાય, એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અયુક્ત છે, કેમકે ભવ્ય જીવોનો સમૂહ, અનાગત એટલે ભવિષ્યકાળ અને આકાશની પેઠે અનન્ત છે, એટલે તેનો વિચ્છેદ કદી પણ થાય નહિ, કેમકે અતીત-અનાગત કાળ સમાન છે, અને અતીતકાળે એક નિગોદના અનન્તમા ભાગે ભવ્ય જીવો મોક્ષે ગયા છે, ભવિષ્યકાળમાં પણ તેટલાજ મોક્ષે જશે, માટે સર્વ ભવ્ય જીવોનો ઉચ્છેદ માનવો યોગ્ય નથી. ભવ્યજીવો અનન્તા છે, અને તેનો અનન્તમો ભાગ મોક્ષે જશે, એમ શાથી માની શકાય? એમ તું પૂછતો હો, તો હે મંડિક! કાળ અને આકાશ આદિની પેઠે ભવ્યો અનન્તા છે, તેથી તેમનો કાળ-અને આકાશની પેઠે સર્વથા વિચ્છેદ નથી થતો, આ પ્રમાણે તું મારા વચનથી અંગીકાર કર. ૧૮૨૬ થી ૧૮૩૦

તમે કહો છો, તે સત્ય છે, એમ શાથી મનાય? એમ શંકા થતી હોય તો—

સમ્ભૂયમિણં ગિણ્હસુ મહ વયણાઓડવસેસવયણં વ ।

સવ્વણ્ણુત્તાઇઓ વા જાણયમજ્જત્થવયણં વ ॥ ૧૮૩૧ ॥

મણ્ણસિ કિહ સવ્વણ્ણુ સવ્વેસિં સવ્વસંસયચ્છેયા ।

દિટ્ઠંતાભાવમિવિ પુચ્છંત જો સંસઓ જસ્સ ॥ ૧૮૩૨ ॥

મેં જે કહું તે સર્વ સત્ય છે, એમ ગ્રહણ કર. કારણકે હું સર્વજ્ઞ વીતરાણ છું, તેથી જ્ઞાયક મધ્યસ્થ પુરૂષની પેઠે મારું વચન તારા સંશયાદિ સર્વ વચનની પેઠે સત્ય છે. તમે સર્વજ્ઞ છો કે નહિ, તેની શી ખાતરી? એવો તને સંશય થતો હોય, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે હું સર્વના સંશયનો છેદ કરું છું. આમાં બીજા કોઈ ઉદાહરણની જરૂર નથી, છતાં તને જે કંઈ પણ સંશય હોય તે પૂછ, હું તેનો છેદ કરું. જેથી તને યોગ્યતા પ્રતીતિ થાય. ૧૮૩૨-૧૮૩૩.

જે ભવ્યો હોય અને મોક્ષે ન જાય, તેને અભવ્ય કેમ ન કહેવાય?

ભવ્વાવિ ન સિજ્ઞિમ્મસંતિ. કેહ કાલેણ જઇવિ સવ્વેણ ।

નણુ તેવિ અમહચ્ચિય કિં વા ભવ્વત્તણં નેસિં ? ॥ ૧૮૩૩ ॥

મણ્ણઇ ભવ્વો જોગ્ગો ન ય જોગત્તેણ મિજ્ઞાઇ સવ્વો ।

જહ જોગમ્મિવિ દલિણ સવ્વન્થ ન કોરણ પઢિમા ॥ ૧૮૩૪ ॥

જહ વા સ એવ પાસાણ-કળગજોગોડવિ જઇવિ જોગોડવિ ।

ન વિજુજ્જઇ સવ્વો ચ્ચિય સ વિડ્ડજ્જઇ જસ્સ સંપત્તી ॥ ૧૮૩૫ ॥

કિં પુણ જા સંપત્તી સા જોગ્ગસ્સેવ ન ડ અજોગ્ગસ્સ ।

તહ જો મોકૂલ્લો નિયમા સો ભવ્વાણં ન ઇયરેસિં ॥ ૧૮૩૬ ॥

ભવ્ય છતાં પણ જેઓ કોઈ કાળે પણ મોક્ષે ન જાય, તો પછી જેઓના મોક્ષ ન થાય તેઓને અભવ્ય કેમ ન કહેવા? તેઓને ભવ્ય કહેવામાં શું વિશેષતા છે? (એ

પ્રધ્વંસાભાવની પેઠે કૃતક છતાં મોક્ષનું નિત્યપણું ને સ્વરૂપાવસ્થાનજ મોક્ષ. (૮૯)

પ્રક્રિયા ઉત્તરમાં કહેવાનું કે) ભવ્ય એટલે સિદ્ધિગમન યોગ્ય, (પણ સિદ્ધગતિમાં જાયજ એવો અર્થ ન સમજવો.) યોગ્યતામાત્રથીજ સર્વે સિદ્ધ થશે એમ ન સમજવું. (પણ સિદ્ધ ગતિમાં જવાની સામગ્રી મળે તોજ તે સિદ્ધિ પામે.) જેમ સુવર્ણ-પાષાણ-કાષ્ટ વિગેરેના દળીઆમાં પ્રતિમા થવાની યોગ્યતા હોય છે, પણ તે સર્વ દળીઆમાંથી પ્રતિમા નથી કરાતી. પણ જેને યોગ્ય સામગ્રી મળે છે, તેનીજ પ્રતિમા કરાય છે. અથવા જેમ સુવર્ણ અને પાષાણનો યોગ જુદો પાડી શકાય એમ છે, છતાં કંઈ સર્વનો વિયોગ નથી થતો, પણ જેને વિયોગની સામગ્રી મળે છે તેનોજ વિયોગ થાય છે. મતલબ કે-યોગ્ય-સામગ્રી યોગ્યતાવાળાને મળે તોજ કાર્ય થાય, ન મહે તો નહીં થાય, પણ અયોગ્યતા-વાળાને સામગ્રી મળે તો પણ કાર્યની સિદ્ધિ નથી થતી, તેવીજ રીતે જે મોક્ષ થાય છે, તે અવશ્ય ભવ્યનેજ થાય છે, પણ અભવ્યને નથી થતો. ૧૮૩૩-૧૮૩૪-૧૮૩૫-૧૮૩૬.

મોક્ષ નિત્ય નથી, એમ કહેવામાં આવે તો, તે માટે કહે છે કે—

કયગાદમત્તળાઓ મોક્ષો નિચ્ચો ન હોઈ કુંભો વ ।

નો પદ્મસાધાવો મુત્રિ તદ્દમ્માત્રિ જં નિચ્ચો ॥ ૧૮૩૭ ॥

અણુદાહરણમભાવો एसोऽवि मई न तं जओ नियओ ।

કુંભવિનાસવિસિદ્ધો ભાવો ચ્ચિય પોગ્ગલમયોઽયં ॥ ૧૮૩૮ ॥

किं वेगंतेण कयं पोग्गलमेत्तविलयम्मि जीस्स ।

किं निव्वत्तियमहिंयं नभसो घडमेत्तविलयम्मि ? ॥ ૧૮૩૯ ॥

કૃતકાદિ (ધર્મવાળો) હોવાથી ઘટની પેઠે મોક્ષ નિત્ય નથી. (એમ કહેવામાં આવે તો) તે અયોગ્ય છે, કારણકે પ્રધ્વંસાભાવ કૃતક છતાં પણ નિત્ય છે. અભાવ એ અવસ્તુરૂપ હોવાથી તેનું ઉદાહરણ નહીં ઘટે. એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ ઉચિત નથી; કેમકે નિશ્ચિત કુંભ વિનાશરૂપ વિશેષણે વિશિષ્ટ એવો પુદ્ગલાત્મકભાવ એજ પ્રધ્વંસાભાવ છે. (તેથી એ ઉદાહરણ યોગ્ય છે.) અથવા જેમ ઘટમાત્રનોજ વિનાશ થવાથી આકાશમાં શું વિશિષ્ટ કરાય છે? કંઈજ નહીં, તેવીજ રીતે કર્મ પુદ્ગળ માત્રનોજ વિનાશ થએથી જીવમાં શું વિશેષ કરાય છે? કે જેથી મોક્ષને એકાન્તે કૃતક કહેવાય? ૧૮૩૭-૧૮૩૮-૧૮૩૯.

મંડિક:—મોક્ષ નિત્ય-અવિનાશી નથી, પણ ઘટની પેઠે કૃતક હોવાથી-પ્રયત્ન પછી થતો હોવાથી અને આદિમાત્ર હોવાથી અનિત્ય-વિનાશી છે.

ભગવન્ત:—તારું કહેવું અયોગ્ય છે, કેમકે તે કહેલો હેતુ વિપક્ષમાં રહે છે, તેથી તે અનેકાન્તિક છે. જેમકે ઘટ વિગેરેના પ્રધ્વંસાભાવ કૃતકાદિ સ્વભાવવાળો છે, તોપણ તે નિત્ય છે; અને જો તેને અનિત્ય કહેવામાં આવે, તો ઘટાદિ પુનઃ તદ્દરૂપે થવા એજએ.

મંડિક:—પ્રધ્વંસાભાવ, અભાવરૂપ હોવાથી વસ્તુરૂપ નથી, એટલે તેનું ઉદાહરણ આપ નહિ કહી શકો.

ભગવન્ત:—એ પ્રધ્વંસાભાવ અવસ્તુરૂપ નથી, પણ વસ્તુરૂપ છે; કારણ કે નિશ્ચિત કુંભવિનાશરૂપ જે વિશિષ્ટ પુદ્ગલાત્મકભાવ (પાલ-ઠીંકરા થવાદિ રૂપ) એ પ્રધ્વંસાભાવ છે. એટલે અમે કહેલ ઉદાહરણ યોગ્ય છે, તેથી મોક્ષને કૃતકાદિ સ્વભાવવાળો માનવામાં આવે

તોપણ તે અનિત્ય નહિ કહી શકાય. ~~અનિત્ય~~ મોક્ષ કૃતક છેજ નહિ, કેમકે આત્મા અને કર્મ પુદ્ગલનો વિયોગ એજ મોક્ષ કહેવાય છે. જ્યારે તપ-સંયમ આદિના પ્રભાવે આત્માથી કર્મો જુદાં પડે છે, ચારે આત્માનું એમાં શું કરાય છે? કે જેથી મોક્ષને કૃતકાદિ સ્વભાવવાળો માનીને તેમાં અનિત્યતા કહે છે? તે વખતે આત્મા સ્વસ્વરૂપમાંજ સ્થિત થાય છે, એટલે એમાં કંઈ વિશેષતા નથી કરાતી, કે જેથી તે કૃતક કહેવાય.

મંડિક:—આત્મા અને કર્મનો વિયોગ કરાય છે, તેથી તે કૃતક છે, અને કૃતક હોવાથી મોક્ષ અનિત્ય છે.

ભગવન્ત:—સુદ્ધગરાદિ વડે ઘટ માત્રનોજ વિનાશ થતાં આકાશમાં શું વિશેષતા થાય છે? કંઈજ નહીં. તેવી રીતે અહીં પણ કર્મ માત્રનો વિનાશ થવાથી આત્મામાં શું વિશેષતા છે? કે જેથી મોક્ષને કૃતક માનીને અનિત્ય કહે છે.

મંડિક:—જેમ ઘટનો વિનાશ કરાય છે, તેમ કર્મનો પણ વિનાશ કરાય છે. તેથી તે કૃતક છે, એ પ્રમાણે કૃતક હોવાથી સર્વ કર્મના ક્ષય રૂપ મોક્ષ અનિત્ય છે.

ભગવન્ત:—તદાર્થ એ કથન ઠીક નથી, કેમકે જેમ ઘટનો વિનાશ થતાં પણ આકાશનો સદ્ભાવ હોય છે, ને તેથી તે આકાશથી ઘટવિનાશ કંઈ ભિન્ન નથી. અને એથી આકાશની કંઈ વિશેષતા નથી કરાતી, કારણ કે તે હુએશાં અવસ્થિત હોવાથી નિત્ય છે. એવી રીતે અહીં કર્મનો વિનાશ થતાં જે કેવળ આત્માનો સદ્ભાવ છે, તે આત્મ સદ્ભાવથી કર્મ વિનાશ કંઈ જુદો નથી, અને એથી આત્મામાં કંઈ વિશેષ નથી કરાતું, કેમકે તે પણ આકાશની પેઠે નિત્ય હોય છે. મોટે મોક્ષ કૃતક નથી, અને કૃતક ન હોવાથી આનંદ પણ નથી. જે કે કથયિત્ તો તે અનિત્ય છેજ, કેમકે દ્રવ્ય અને પર્યાયરૂપે સર્વ વસ્તુ નિત્યાનિત્ય છે. ૧૮૩૭-૧૮૩૮-૧૮૩૯.

મંડિક:—જીવે જે કર્મ પુદ્ગલો નિર્જરીને તણ દીધેલાં હોય છે, તે કર્મ પુદ્ગલો લોકમાંજ રહે છે. આથી કરીને જેમ ઘટ રૂપથી વિયુક્ત થએલ આકાશ, ઘટના વિનાશથી તેના કપાલાદિ પુદ્ગલોના સંયોગવાળું થાય છે; તેમ કર્મથી વિયુક્ત આત્મા પણ નિર્જરિત સંયોગવાળો થવો જોઈએ, અને એથી તો પુનઃ તેને બંધ થશે.

ભગવન્ત:—ના પુનઃ તેને બંધ નથી થતો, ને વળી તે મોક્ષ નિત્ય છે, કારણ કે--

સોઽણવરાહો હ પુણો ન વજ્રણ વંચકારણાભાવા ।

જોગા ય વંચહેઋ ન ય તે તસ્સાસરીરોત્તિ ॥ ૧૮૪૦ ॥

ન પુણો તસ્સ પમૂર્ઈ બીયાભાવાદિદંકુરસ્સેવ ।

બીયં ચ તસ્સ કમ્પં ન ય તસ્સ તયં તઓ નિશ્ચો ॥ ૧૮૪૧ ॥

દવ્વામુત્તત્તળઓ નહં વ નિશ્ચો મઓ સ દવ્વતયા ।

સવ્વગયત્તાવત્તો મહિત્તિ તં નાણુમાણાઓ ॥ ૧૮૪૨ ॥

નિરપરાધી પુરૂષની પેઠે મુક્ત આત્મા બંધકારણના અભાવે પુનઃ કર્મથી બંધાતો નથી. કેમકે મન-વચન-કાયરૂપ યોગ વગેરે બંધના હેતુઓ, શરીરના અભાવે મુક્તાત્માને નથી હોતા. (તેથી કર્મવગણનો સંયોગ ન થવાથી બંધ નથી થતો.) વળી જે મ બીજના અભાવે આંકુર નથી થતો, તેમ મુક્તાત્માને પુનઃ જન્મ નથી થતો. અહીંયાં બીજ તે કર્મ

જાણું, ને તે કર્મરૂપ બીજા મુક્તાત્માને ન હોવાથી ભવોત્પત્તિરૂપ અંકુર થતો નથી, માટે તે મુક્ત નિત્ય છે, તે મુક્તાત્મા દ્રવ્ય સ્વરૂપ અને અમૂર્ત હોવાથી આકાશની પેઠે દ્રવ્યપણું નિત્ય છે. આથી આત્મા સર્વગત છે એમ ન કહેવું, કેમકે એ પક્ષ અનુમાને કરીને બાધિત થાય છે. (જેમ દ્રવ્ય સ્વરૂપ અમૂર્ત આકાશ દ્રવ્યપણું નિત્ય છે, તેમ સર્વગત પણ છે, એવીજ રીતે આત્મા પણ સર્વગત સિદ્ધ થશે. એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયુક્ત છે, કારણકે તે હેતુ વિપરીતધર્મની સિદ્ધિ કરે છે, તેથી તે વિરુદ્ધ છે, જેમકે કુંભાર કર્તા હોવાથી અસર્વગત છે, તેમ આત્મા પણ કર્તા હોવાથી અસર્વગત છે. અહીં આત્માનું કર્તાપણું અયુક્ત નથી, કેમકે જો એમ ન હોય, તો તે આત્મા ભોક્તા-અદૃષ્ટ વગેરે ધર્મ-વાળો ન હોઈ શકે.) ૧૮૪૦-૧૮૪૧-૧૮૪૨.

વસ્તુતઃ સર્વ કાંઇ વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય ને દ્રાવ્યસ્વરૂપ છે.

કો વા નિચ્ચગાહો સર્વં વિય વિભવ મંગ ટિઙ્મઙ્ગયં ।

પજ્જાયંતરમેત્તપ્પણાદનિચ્ચાઙ્ગવવસો ॥ ૧૮૪૩ ॥

મુકરસ કોડવકાસો સોમ ! તિલોગસિહરં, ગઈં કિહ સે ? ।

કમ્મલહુયાનહાગરપરિણામાઈંદિં મણિયમિદં ॥ ૧૮૪૪ ॥

અથવા તે એકાન્ત નિત્ય છે, એવો આગ્રહ શામાટે હોવો જોઈએ ? વસ્તુતઃ સર્વ પદાર્થ ઉત્પાદ-વ્યય અને દ્રાવ્યમય છે; પર્યાયાન્તર માત્રની મુખ્યતાએજ અનિત્ય દિનો વ્યવહાર થાય છે. મુક્ત આત્માઓ ક્યાં રહે છે ? હે સૌમ્ય ! તેઓ ભોક્તા રહે છે. તેમની ગતિ કેવા પ્રકારે થાય છે ? કર્મ રહિત થએ લઘુતા થવાથી અને તથા પ્રકારના ગતિપરિણામાદિથી એક સમયમાં તે ભોક્ષમાં જાય છે. એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૧૮૪૦-૪૪

મુક્ત આત્મા એકાન્ત નિત્ય છે, એવો આગ્રહ શામાટે રાખવો ? એકાન્ત અનિત્ય વાદીને બોલતા બંધ કરવાનેજ અમે નિત્ય કહ્યો છે; વસ્તુતઃ જૈનદર્શનના અભિપ્રાયે સર્વ પદાર્થ ઉત્પત્તિ સ્થિત ને લય સ્વરૂપ છે. કેવળ પર્યાયાન્તરમાત્રની મુખ્યતાએજ અનિત્યાદિનો વ્યવહાર થાય છે, જેમકે ઘટરૂપ પદાર્થ પૂર્વે મૃત્પાંડ પર્યાયરૂપે નાશ પામે છે, ઘટરૂપ પર્યાયપણું ઉત્પન્ન થાય છે અને માટીરૂપ દ્રવ્યપણું અવસ્થિત રહે છે. એજ પ્રમાણે મુક્તાત્મા પણ સંસારીરૂપે નાશ પામે છે, સિદ્ધપણું ઉત્પન્ન થાય છે, અને ઉપયોગાદિ રૂપ જીવપણું અવસ્થિત રહે છે. વર્ણી પ્રથમસમયસિદ્ધરૂપે વિનાશ પામે છે, દ્વિતીય-સમયસિદ્ધપણું ઉત્પન્ન થાય છે અને જીવત્વાદિ વડે દ્રવ્યપણું અવસ્થિત રહે છે. એમ ફક્ત પર્યાયાન્તરની મુખ્યતાએજ અનિત્યાદિનો વ્યવહાર કરાય છે.

હે સૌમ્ય મંડિક ! તું કદાચ એમ પૂછતો હોય, કે એ મુક્તાત્માઓ ક્યાં રહે છે ? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, તેઓ ભોક્તા અન્તે સિદ્ધશિલાપર રહે છે.

મંડિક :—કર્મ રહિત જીવની આટલે બધે દૂર આ ક્ષેત્રથી ત્યાંસુધી ગતિ કેવી રીતે થાય ? કેમકે જીવની સર્વ ચેષ્ટાઓ કર્માધીન હોય છે, કર્મ રહિત જીવને વિહાયોગતિ વિગેરે કર્મના અભાવે એવી ગતિચેષ્ટા કેવી રીતે થઈ શકે ?

ભગવન્તઃ—ભદ્ર મંડિક ! કર્મનો ક્ષય થવાથી જેમ આત્મા અપૂર્વ સિદ્ધ પરિણામ પામે છે, તેમ કર્મના અભાવે લઘુતા પ્રાપ્ત થવાથી આત્મા એકજ સમયમાં એવી ગતિ

કરે છે. વળી જેમ તુ'મક-એરંડક-અગ્નિ-ધૂમ અને બનુષ્યમાંથી મૂકેલું તીર, પૂર્વ પ્રયોગ આદિથી ગતિ કરે છે, તેમ મુક્ત આત્મા પણ પૂર્વપ્રયોગઆદિથી ગતિ કરે છે. ૧૮૪૩-૧૮૪૪.

આત્મા અક્રિય નથી, તે વાત કહે છે.

किं सकिरियमरुवं मंडिय ! भुवि चेयणं च किमरुवं ? ।

जह से विसेसधम्मो चेयणं तह मया किरिया ॥ १८४५ ॥

कत्ताइत्तणओ वा सकिरिओऽयं मओ कुलालो व्व ।

देहप्फंदणओ वा पच्चक्खं जंतपुरिसो व्व ॥ १८४६ ॥

અરૂપી છતાં સક્રિય હોય એવો કયો પદાર્થ છે ? એમ તું પૂછતો હોય, તો હું મંડિક ! અરૂપી છતાં સચેતન હોય એવો કયો પદાર્થ છે ? જેમ ચૈતન્ય એ આત્માનો વિશેષ ધર્મ છે, તેમ ક્રિયા પણ તેનો વિશેષધર્મજ માનેલ છે. અથવા જેમ કુંભાર કર્તા ભોક્તાદિ ક્રિયા સ્વરૂપ છે, તેમ આત્મા પણ તેવો હોવાથી સક્રિય છે, અથવા યંત્રપુરૂષની પેઠે પ્રત્યક્ષથી દેહપરિસ્પન્દ જણાય છે, તેથી તે સક્રિય છે. ૧૮૪૫-૧૮૪૬.

મંડિક:—ભગવન્ ! આકાશ-કાળ વિગેરે અમૂર્ત પદાર્થો નિષ્ક્રિય છે, એમ પ્રસિદ્ધ છે, તે છતાં તમે એવો કયો પદાર્થ અરૂપી છતાં સક્રિય જોયો છે, કે જેથી અરૂપી એવા મુક્ત આત્માને તમે સક્રિય કહો છે ? મતલબ કે જેમ આકાશાદિ અમૂર્ત હોવાથી અક્રિય છે, તેમ મુક્તાત્મા પણ અક્રિયજ હોવો જોઈએ.

ભગવન્ત:—મંડિક ! તારી એ માન્યતા યોગ્ય નથી, એ બાબત વધારે સારી રીતે સમજવાને હુંજ તને પૂછું છું કે જગતમાં એવી બીજી કંઈ અમૂર્ત વસ્તુ તે સચેતન જોઈ છે ? કે જેથી મુક્તાત્માને સચેતન માને છે. જેમ આકાશ અમૂર્ત હોવાથી અચેતન છે, તેમ મુક્તાત્મા પણ અમૂર્ત હોવાથી અચેતન હોવો જોઈએ. પણ આમ મનાતું નથી, કારણકે આકાશ આદિની સાથે અમૂર્તપણાવડે આત્મા સમાન છે, તોપણ તેને ચૈતન્યરૂપ વિશેષ ધર્મ છે, તો તેવીજ રીતે ક્રિયા પણ તેનો વિશેષ ધર્મ હોય, તો શું વિરોધ છે ? કંઈજ નહીં. અથવા જેમ કુંભાર કર્તા ભોક્તાદિ સ્વરૂપ હોવાથી સક્રિય છે, તેમ આત્મા પણ કર્તા ભોક્તાદિ સ્વરૂપ હોવાથી સક્રિય છે, અથવા યંત્રના પુરૂષની પેઠે દેહમાં પરિસ્પન્દ (હલન-ચલન) પ્રત્યક્ષથી જણાઉં હોવાથી આત્મા સક્રિય છે. ૧૮૪૫-૧૮૪૬.

देहप्फंदणहेऊ होज्ज पयत्तोत्ति सोऽवि नाकिरिण ।

होज्जाऽदिट्ठो व्व मई तदरूवत्ते नणु समणं ॥ १८४७ ॥

रुवित्तम्मि स देहो वच्चो तप्फंदणे पुणो हेऊ ।

पइनिययपरिप्फंदणमचेयणाणं नवि य जुत्तं ॥ १८४८ ॥

होउ किरिया भवत्थस्स कम्मरहियस्स किंनिमित्ता सा ? ।

नणु तम्माइपरिणामा जह सिद्धत्तं तहा साऽवि ॥ १८४९ ॥

દેહપરિસ્પન્દમાં આત્માનો પ્રયત્ન હેતુબૂત છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પ્રયત્ન પણ અક્રિય આત્મામાં ધટે નહીં. કેમ અમૂર્ત અદૃષ્ટ એમાં હેતુ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો આત્મા પણ અમૂર્ત હોવાથી તેમાં હેતુ કેમ ન થાય ? મૂર્ત અદૃષ્ટ દેહપરિસ્પન્દમાં હેતુ

છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે હેતુ કાર્મણશરીરજ છે એમ કહેવું જોઈએ, પણ અચેતન પદાર્થમાં એવો પ્રતિનિયત પરિસ્પન્દ થવો યોગ્ય નથી. ભવસ્થ જીવને સક્રિયપણું ભણે હોય, પણ કર્મ રહિત મુક્તાત્માને તે ક્યા નિમિત્તથી થાય છે? એમ કહેતા હો તો ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે જેમ સિદ્ધગતિના પરિણામથી સિદ્ધપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તે ક્રિયા પણ થાય છે. ૧૮૮૭-૧૮૮૮-૧૮૮૯.

મંડિક:—દેહપરિસ્પન્દમાં આત્માનો પ્રયત્ન હેતુ છે, પણ કોઈ ક્રિયા હેતુ નથી, આથી કરીને આત્માને સક્રિય ન કહી શકાય.

ભગવન્ત:—જો આત્મા અક્રિય હોય, તો આકાશની પેઠે અક્રિય એવા આત્મામાં પણ તે પ્રયત્ન હોઈ શકે નહિ, મારે આત્મા સક્રિયજ છે. વળી અમૂર્ત પ્રયત્ન દેહ પરિસ્પન્દમાં હેતુ છે, એમ માનવામાં અન્ય-બીજે કયો હેતુ છે? અન્ય હેતુની અપેક્ષા સિવાય સ્વતઃ આ પ્રયત્નજ દેહ પરિસ્પન્દમાં હેતુ છે, એમ જો કહેવામાં આવે, તો એ પ્રમાણે આત્મા પણ દેહ પરિસ્પન્દમાં હેતુ થઈ શકશે, વચ્ચે નિરર્થક પ્રયત્ન માનવાથી શા લાભ છે? મંડિક:—દેહપરિસ્પન્દમાં કોઈ અદૃષ્ટ હેતુ છે, પણ આત્મા નિક્રિય હોવાથી તે તે પરિસ્પન્દમાં હેતુભૂત નથી.

ભગવન્ત:—હું તને એ સંબંધમાં પૂછું છું કે એ અદૃષ્ટ મૂર્તિ છે, કે અમૂર્તિ છે? જો અમૂર્તિ હોય તો, આત્મા પણ અમૂર્તિ હોવાથી તેને દેહપરિસ્પન્દમાં શા મારે હેતુભૂત નથી માનતો? અને જો એ અદૃષ્ટ મૂર્તિ હોય તો તે કાર્મણશરીર સિવાય અન્ય કંઈ સંભવતું નથી, જો એ પ્રમાણે એ કાર્મણ શરીર, આદ્ય:શ્યશરીરના હેતુપણે વપરાતું હોય તો તેના પરિસ્પન્દનો પણ કોઈ અન્ય હેતુ હોવો જોઈએ. તેનો પણ પુનઃ બીજો હેતુ હોવો જોઈએ પુનઃ તેનો પણ અન્ય હેતુ કહેવો પડશે, એમ છેવટે અનવસ્થાજ પ્રાપ્ત થશે. અદૃષ્ટ કાર્મણ શરીરનો પરિસ્પન્દ અન્ય હેતુ સિવાય સ્વભાવથીજ પ્રવર્તે છે, તેથી અનવસ્થા દાપ નહિ પ્રાપ્ત થાય; એમ કહેવામાં આવે તો એ પ્રમાણે બધા દૃશ્ય શરીરનો પરિસ્પન્દ પણ સ્વભાવથીજ પ્રવર્તશે, અદૃષ્ટ કાર્મણ શરીરની કલ્પના કરવાથી શું લાભ છે?

મંડિક:—એને પણ એ પ્રમાણે સ્વભાવથી પરિસ્પન્દ માનીએ તો કંઈ હરકત નથી, મને તો એ પણ માન્ય છે.

ભગવન્ત:—એમ માનવું અયુક્ત છે, કારણકે અચેતન પદાર્થને એ પ્રમાણે પ્રતિનિયત વિશિષ્ટ પ્રકારનો પરિસ્પન્દ સ્વાભાવિક ન થઈ શકે, કેમકે ‘જે અન્ય હેતુની અપેક્ષા સિવાયનો હોય, તે નિત્ય વિવિધમાન હોય, અથવા નિત્ય અવિવિધમાન હોય છે.’ મારે કર્મ વિશિષ્ટ આત્માજ પ્રતિનિયત દેહપરિસ્પન્દમાં હેતુ છે, તેથી તે સક્રિય છે. એમ માનવું એજ યોગ્ય છે.

મંડિક:—અરુ, તમારા કહેવા પ્રમાણે ભવસ્થ-સંસારી જીવને તેવી ક્રિયા હોવાથી સક્રિય હો, પરંતુ કર્મ રહિત મુક્તાત્માને તે ક્રિયા કેવીરીતે હોઈ શકે?

ભગવન્ત:—જેમ મુક્તાત્માને સિદ્ધગતિના પરિણામથી સિદ્ધપણું પ્રાપ્ત થાય છે તેમ મુક્તાત્મા સક્રિય પણ છે. ૧૮૮૭-૧૮૮૮-૧૮૮૯.

(૯૪) સિદ્ધસ્થાનથી આગલ ગતિનો અભાવ ને ધર્માસ્તિકાયાદિની સિદ્ધિ.

મુક્તાત્માઓ ગતિવાળા હોવાથી સિદ્ધક્ષેત્રની આગળ પણ કેમ નથી જતા ? એ શંકાનું સમાધાન અને તેને અંગે ધર્માસ્તિકાયા ને લોકની સિદ્ધ કરે છે—

કિં સિદ્ધાલયપરઓ ન ગઈ ? ધર્માથકાયવિરહાઓ ।
સો ગઈઝવગદ્ધકરો લોગમ્મિ જમત્થિ નાલોર ॥ ૧૮૫૦ ॥
લોગસ્સડત્થિ ત્રિવક્ષો સુદ્ધત્તણઓ ઘટસ્સ અઘટો વ્વ ।
સ ઘટાઈ ચ્ચિય મઈ ન નિસેહાઓ તયણુરુવો ॥ ૧૮૫૧ ॥
તમ્હા ધમ્મા-ડધમ્મા લોયપરિચ્છેયકારિણો જુત્તા ।
ઈહરાડ્ડગાસે તુલ્હે લોગોડલોગોત્તિ કો મેઓ ? ॥ ૧૮૫૨ ॥
લોગવિભાગાભાવે પહિવાયાભાવઓડ્ડણવત્થાઓ ।
સંવદ્ધારાભાવો સંદંધાભાવઓ દ્વોજ્જા ॥ ૧૮૫૩ ॥
નિરણુમ્મદ્ધત્તણાઓ ન ગઈ પરઓ જલાદિવ ક્કસસ્સ ।
જો ગમ્મણાણુમ્મદ્ધિયા સો ધમ્મો લોગપમ્મિણો ॥ ૧૮૫૪ ॥
અત્થિ પરિમાણકારી લોગસ્સ પમેયભાવઓડ્ડવસ્સં ।
નાળં પિવ નેયરસાલોગત્થિત્તે ય સોડ્ડવસ્સં ॥ ૧૮૫૫ ॥

પ્રશ્ન:—સિદ્ધ ક્ષેત્રની આગળ પણ મુક્તાત્માની ગતિ ક્રિયા કેમ નથી થતી ?

ઉત્તર:—આગળ ધર્માસ્તિકાયાનો અભાવ છે માટે, તે ધર્માસ્તિકાયા જીવો અને પુદ્ગલોને ગતિક્રિયામાં ઉપકાર કરનાર છે, તેથી તે લોકમાં જ છે, અલોકમાં નથી. વગી જેમ ઘટનો પ્રતિપક્ષી અઘટ છે, તેમ શુદ્ધપદપણાથી લોકનો પ્રતિપક્ષી અલોક છે, તે અલોક ઘટ પડાદિ હશે, એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે નિષેધથી તેના અનુરૂપ પદાર્થની જ કલ્પના થાય છે. ધર્માસ્તિકાયા, અને અધર્માસ્તિકાયા એ બે દ્રવ્યો લોકના નિયામક છે, અન્યથા સર્વત્ર આકાશાદિની હયાતી તુલ્ય હોવાથી “આ લોક છે અને આ અલોક છે” એવો ભેદ ક્યાંથી થાય ? લોકવિભાગના અભાવે પ્રતિઘાતના અભાવથી ગતિ અને અવસ્થાન ન થાય અને એથી સંબંધનો જ અભાવ થવાથી બન્ધ-મોક્ષાદિ વ્યવહારનો સર્વથા અભાવ થાય. તેથી કરીને જેમ જળ સિવાય મત્સ્યની ગતિ નથી થતી, તેમ જીવ પુદ્ગલોને ઉપગ્રહ કરનાર ધર્માસ્તિકાયાદિના અભાવે લોક બહાર ગતિ નથી થતી. તેમને ગતિમાં જે અનુગ્રહ કરનાર છે તે ધર્માસ્તિકાયા છે, અને તે લોકપ્રમાણુ જ છે. જેમ જોયનું પરિમાણુ કરનાર જ્ઞાન છે, તેમ લોક પ્રમેય હોવાથી તેનું પરિમાણુ કરનાર અવશ્ય કેઈ છે. અહીં પરિમાણુ કરનાર ધર્માસ્તિકાયા છે, અને એ ધર્માસ્તિકાયા, અલોક હોય તો જ હોઈ શકે છે, ૧૮૫૦ થી ૧૮૫૫.

મોક્ષસ્થાનમાંથી સિદ્ધનું પુનઃ પતન નથી થતું, તે માટે કહે છે.

પયણં પસત્તમેવં થાણાઓ તં ચ નો જઓ છટ્ઠી ।
ઈહ કત્તિલક્ષણેયં કત્તુરણત્થતરં થાણં ॥ ૧૮૫૬ ॥
મહનિચ્છણત્તઓ વા થાણવિનાસપયણં ન જુત્તં સે ।
તહ કમ્માભાવાઓ પુણક્રિયાભાવઓ વાવિ ॥ ૧૮૫૭ ॥

નિચ્ચત્થાણાઓ વા વોમાઈણં પઢણં પસજ્જેજ્ઞા ।

અહ ન મયમણેગતા થાણાઓડવાસ પઢણ તિ ॥ ૧૮૫૮ ॥

એ માનવાથી તો સિદ્ધને તે સ્થાનથી પુનઃ પતન પ્રાપ્ત થયો. ના તેમ નહિ, કારણકે અહીં કર્તારૂપ છટ્ટી ભિક્ષિત છે, તેથી તે સ્થાન કર્તાથી અનર્થાન્તર છે, વળી તે સ્થાન તેનાથી અર્થાન્તર માનીએ, તો પણ આકાશની પેઠે નિત્ય હોવાથી તે સ્થાનનો વિનાશ કે પતન થાય નથી; કારણકે તેમ થવાના કારણ ભૂત કર્મના અસાધે પુનઃ ક્રિયા ન હોવાથી તેમ નથી થતું. તથા “ નિત્ય સ્થાનથી પતન ” માનવામાં આવે, તો આકાશાદિનું પણ પતન થાય, અને જો તે માન્ય ન હોય તો, “ સ્થાનથી અવશ્ય પતન ” એ કથન અનેકાન્તિક છે. ૧૮૫૬-૧૮૫૭-૧૮૫૮.

જેમાં રહેવાય તે સ્થાન, એ વ્યુત્પત્તિથી સ્થાન શબ્દ અધિકરણ વાચી છે, અને તેથી કરીને સિદ્ધત્વં સ્થાન તે સિદ્ધસ્થાન, આ પ્રમાણે અર્થ માનીએ તો, પરિત અથવા વૃક્ષના અગ્રભાગ પરથી જેમ દેવકાંતનું અથવા રૂપનું પતન થાય છે, તેમ સિદ્ધત્વં પણ સિદ્ધસ્થાનથી પતન થતું જોઈએ, કારણકે જેમ હર કોઈનું જેવું કોઈ પણ સ્થાન હોય તેવું પોતાના સ્થાનથી પતન જણાય છે, તેમ સિદ્ધત્વં પણ પતન થતું જોઈએ.

ભગવન્તઃ—એમ માનતું અયોગ્ય છે, કારણકે અહીં સિદ્ધત્વં સ્થાન એ વાક્યમાં કર્તાના અર્થમાં છટ્ટી વિમક્ષિત છે, તેથી કરીને સિદ્ધ જ્યાં અવસ્થિત રહે છે તે સ્થાન, પરન્તુ તે સિદ્ધથી અર્થાન્તર-શુદ્ધં એવું સ્થાન ન સમજતું.

અથવા તે સ્થાન સિદ્ધથી અર્થાન્તર માનીએ, તો પશુ ત્યાંથી સિદ્ધત્વં પતન થતું યુક્ત નથી, કારણકે એ સ્થાન આકાશની પેઠે નિત્ય હોવાથી તેનો વિનાશ ન થાય અને વિનાશ ન થવાથી મુક્તિનું પતન પણ ન થાય, કેમકે આત્માને પતનાદિ ક્રિયામાં કર્મજ મુખ્ય કારણ છે, અને તે કર્મ તો મુક્તાત્માને નથી, એટલે પતન ક્યાંથી થાય ? ન જ થાય. વળી નિજ પ્રયત્નની પ્રેરણા-આકર્ષણ-વિકર્ષણ ગુરુત્વ વિગેરે પતન થવાનાં કારણ છે તે પણ મુક્ત આત્માને નથી હોતાં, એટલે તેમનું પતન ક્યાંથી થાય ?

વળી “ સ્થાનથી પતન ” એમ જે કહ્યું છે, તે સ્વચચનવિરુદ્ધ છે, કારણકે અસ્થાનથી પતન થાય, પણ સ્થાનથી પતન ન થાય, જો સ્થાનથી પણ પતન માનીએ, તો આકાશ વિગેરેને પણ પોતાના નિત્ય સ્થાનથી પતન પ્રાપ્ત થાય, અને જો એ પ્રમાણે માન્ય ન હોય, તો સ્થાનથી અવશ્ય પતન થાય છે, એ કથન અનેકાન્તિક છે. ૧૮૫૬-૧૮૫૭-૧૮૫૮.

સિદ્ધાત્માઓની આદિ નથી અને અમૂર્ત હોવાથી પરિમિત ક્ષેત્રમાં સર્વ સમાય છે એ વાત જણાવે છે.

મત્તઓ સિદ્ધોત્તિ મઈ તેણાઈમસિદ્ધસંભવો જુત્તો ।

કાલાણાઈત્તણઓ પઢમસરીરં વ ત્તદજુત્તં ॥ ૧૮૫૯ ॥

પરિમિયદેસેડ્ડંતા કિહ માયા ? મુત્તિવિરહિયત્તાઓ ।

જેયમ્મિ વ નાનાઈ દિટ્ઠીઓ વેગરૂવમ્મિ ॥ ૧૮૬૦ ॥

સંસારમાંથી સર્વ મુક્તાત્માઓની સિદ્ધિ થાય છે, તેથી સિદ્ધોની આદિ હોવી જોઈએ. એ કથન અયોગ્ય છે, કારણકે કાળ અનાદિ હોવાથી જેમ કોઈ આદ્ય શરીર નથી તેમ સિદ્ધોની પણ આદિ નથી. પરિમિત સિદ્ધ ક્ષેત્રમાં અનન્તા સિદ્ધો કેવી રીતે

સમાય છે ? અમૂર્ત છે માટે, અથવા જેમ તેમના જ્ઞાનાદિમાં અનનતાં દ્રવ્યો સમાય છે તેમ, અથવા એક નર્તકીની ઉપર જેમ હજારો દૃષ્ટિઓ પડે છે, તેમ તે સિદ્ધોનો સમાવેશ પણ સમજવો. ૧૮૫૯-૧૮૬૦.

સંસારમાંથીજ સર્વ જીવો મુક્ત થએલા છે, તોપણી સર્વ સિદ્ધાત્માઓનાંથી અવશ્ય કોઇપણ એક સિદ્ધ સર્વથી પ્રથમ સિદ્ધ થએલ હોવો જોઈએ, આવી શંકા કરવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે જેમ સર્વ શરીરો અને સર્વ રાત્રિ દિવસો અદિમાન છે, પરંતુ કાળ અનાદિ હોવાથી અમુક આદ્ય શરીર છે અને અમુક આદ્ય અહો રાત્રિ છે, એમ જાણી શકાતું નથી, તેમ કાળ અનાદિ હોવાથી આદ્ય સિદ્ધ કોણ એ પણ જાણી શકાતું નથી.

સિદ્ધ ક્ષેત્ર પરિમિત પ્રમાણવાળું છે, તેની અંદર અનનતા સિદ્ધોનો સમાવેશ કેવીરીતે થઈ શકે ? એમ જો તારો પ્રશ્ન થતો હોય, તો તેના ઉત્તરમાં હું કહું છું કે સિદ્ધો અમૂર્ત હોવાથી અનનતા છતાં પણ તેમાં સમાય છે. જેમ દરેક દ્રવ્ય ઉપર સિદ્ધોના અનનતાં જ્ઞાન-દર્શન પડે છે, અથવા એકજ નર્તકી ઉપર જેમ હજારો દૃષ્ટિઓનો સંપાત થાય છે, તેમજ પરિમિત એક ચોરડામાં જેમ ઘણા દીવાઓની પ્રભા સમાઈ જાય છે, તેવીરીતે અમૂર્ત સિદ્ધો પણ અમૂર્ત ક્ષેત્રમાં સમાઈ જાય છે, જો દીપકની ઘણી મૂર્ત પ્રભાઓનો પરિમિત ક્ષેત્રમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, તો પછી અમૂર્ત મુક્તાત્માઓનો પરિમિત ક્ષેત્રમાં સમાવેશ થઈ જાય એમાં શું આશ્ચર્ય જેવું છે ? ૧૮૫૯-૧૮૬૦.

વેદવાક્યાનુસારે બંધ ભોક્ષની સિદ્ધિ કરે છે.

न ह वइ ससरीरस्स पिय-उपियावहतिरेवमाईणं ।

वेयपयाणं च तुमं न पयत्थं मुणसि तो संका ॥ १८६१ ॥

तुह बंधे मोवस्वम्मि य, सा य न कज्जा जओ फुडो चेव ।

ससरीरे-यरभावो नणु जो सो बंधमोक्खोत्ति ॥ १८६२ ॥

छिन्नम्मि संसयम्मि जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केण । ૧૬૪

સો સમણો પવ્વઙ્ગો અહ્હુટ્ઠહિ સ્વંડિયસણ્હિ ॥ ૧૮૬૩ । ૬૨૧ ॥

ન હિ વૈ સશરીરસ્ય પ્રિયાપ્રિયયોઃ ઇત્યાદિ વેદનાં પદોનો સત્ય અર્થ તું નથી જાણતો તેથી તને બંધ અને ભોક્ષમાં શંકા થાય છે, પણ તેવી શંકા ન કરવી, કારણકે જે સશરીરીભાવ અને અશરીરીભાવ, એ પ્રગટ બંધ અને ભોક્ષ છે, એ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુક્ત થએલા જિનેશ્વરે તેના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તેણે પોતાના સાડાત્રણસો શિષ્યો સહિત દીક્ષા લીધી. ૧૮૬૧-૧૮૬૨-૧૮૬૩.

न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वाव संतं प्रियाप्रिये न स्पृशतः એટલે સશરીરને મુખ-દુઃખના અભાવ નથી, અને અશરીરને મુખ-દુઃખ સ્પર્શતા નથી ” ઇત્યાદિ વેદનાં પદોનો ખરો અર્થ તું નથી જાણતો તેથીજ તને હે સામ્ય ! બંધ અને ભોક્ષમાં શંકા થાય છે, પણ એવી શંકા ન કરવી, કારણકે સશરીરીભાવ, અને અશરીરી ભાવ, તેજ પ્રગટ રીતે બંધ ભોક્ષ છે. સશરીરસ્ય ઇત્યાદિ પદવડે બાહ્ય અને અ-બંધનર અનાદિશરીર સંતાન સ્વરૂપ બંધ કહેા છે, અને અશરીરં વા ઇત્યાદિ પદવડે સવ-

થી શરીરનો અભાવ થએથી ભોક્ષતું પ્રતિપાદન કર્યું છે વળી “ સ ષ્વ વિગુણો ત્રિભુવં
વચ્યતે ” ઇત્યાદિ પદોને તું સંસારી જીવને બન્ધ-ભોક્ષના અભાવને પ્રતિપાદન કરનારાં
માને છે, પણ તેમ નથી, એ પદો તો મુક્તાત્મા સંબંધી છે, મુક્તાત્મા કદિપણ બંધાતો
નથી વગેરે બધું મુક્તાત્માને ઉદ્દેશીને કહેલ છે. આ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુક્ત
થએલા જિનેશ્વર ભગવન્તે તેમના સંશયનો છદ કર્યો, એટલે તેમણે પોતાના સાડાચારસો
શિષ્યો સહિત દીક્ષા લીધી. ૧૮૬૧-૧૮૬૨-૧૮૬૩.

“ ઇતિ પષ્ઠા ગણધરવાદઃ સમાપ્તઃ ”

હવે સાતમા ગણધર સંબંધી વાદ કહે છે.

તે પવ્વઙ્ગ સોઽં મોરિઓ આગચ્છઈ જિણસગાસં ।

વચ્ચામિ ણ વંદામિં વંદિત્તા પજ્જુવાસામિ ॥ ૧૮૬૪ । ૬૨૨ ॥

આમટ્ઠો ય જિણેણં જાહ-જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

નામેણ ય ગોત્તેણ ય સવ્વણ્ણસવ્વદરિસીણં ॥ ૧૮૬૫ । ૬૨૩ ॥

કિં મણ્ણે અત્થિ દેવા ઉયાહુ નત્થિત્તિ સંસઓ તુજ્ઞ ।

વેયપયાણ ય અત્થં ન યાણસી તેસિમો અત્થો ॥ ૧૮૬૬ । ૬૨૪ ॥

તેણે દીક્ષા લીધી, એમ સાંભળીને મૌર્યનામા દ્વિજોપાધ્યાય જિનેશ્વર પાસે આવે છે,
(અને વિચારે છે કે) હું જિનેશ્વર પાસે જઈને વંદન કરીશ, વંદન કરીને તેમની સેવા
કરીશ. તે ત્યાં આવ્યો, એટલે જન્મ-જરા અને મરણથી મુક્તિ મેળવી, સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી ભગ-
વન્તે તેને નામ અને ગોત્રપૂર્વક બોલાવ્યા, અને કહ્યું કે-હું મૌર્ય ! તને એવો સંશય છે,
કે દેવો છે નથી ? તને આ સંશય વિરૂદ્ધ એવાં વેદનાં પદો સાંભળવાથી થયો છે, પણ
તું તે પદોનો સાચો અર્થ નથી જાણતો.

પોતાના શિષ્યો સહિત મંડિકે દીક્ષા લીધી, એમ મૌર્યપુત્ર નામના પંડિતે જાણ્યું,
એટલે તે પણ ભગવન્ત પાસે આવ્યો, તેને આવેલા જાણીને પરમકૃપાળુ જિનેશ્વરે તેને
નામ અને ગોત્રપૂર્વક બોલાવીને કહ્યું, આયુષ્મન્ મૌર્ય ! પરસ્પર વિરૂદ્ધ અર્થ પ્રતિ-
પાદન કરનારાં વેદપદો સાંભળવાથી તને દેવો છે કે નથી એવો સંશય થયો છે.
તે પદો આ પ્રમાણે છે, “ સ ષ્વ યજ્ઞાયુધી યજમાનોઽઙ્ગસા સ્વર્ગલોકં ગચ્છતિ ”
એટલે યજ્ઞરૂપ શસ્ત્ર ધારણ કરનાર આ યજમાન એકદમ સ્વર્ગ લોકમાં જાય છે. આથી
દેવોની વિદ્યમાનતા પ્રતિપાદન થાય છે. તથા “ અપામ સોમં અમૃતા અમૂમ અગમત્ત ઝ્યોતિર-
વિદામ દેવાન, કિં નૂનમસ્માન્ તૃણવદરાતિઃ કિમુ મૂર્તિમમૃત મર્ત્યસ્ય ” એટલે સોમ
રસ પીને તેઓ દેવ થયા, સ્વર્ગલોકમાં ગયા અને દેવપણું પામ્યા. તે દેવો અમર્ત્યપણું
પામેલ દેવો પુરૂષના વ્યાધિ અને વૃદ્ધાવસ્થાને તૃણવત્ કરશે. આ પદો પણ દેવસત્તાને
પ્રતિપાદન કરનારાં છે. અને “ કો જાનાતિ માયોપમાન્ ગીર્વાણાનિન્દ્ર-યમ-વરુણ-કુબેરાદીન્ ”
એટલે ઇન્દ્રજીવ જેવા જણાતા ઇન્દ્ર-યમ-વરુણ-કુબેર વિગેરે દેવો છે કે નહિ, તે કોણ
જાણે ? આ પદો દેવોનો અભાવ પ્રતિપાદન કરે છે. આ સર્વ પદોનો અર્થ તું આ પ્રમાણે
માને છે, તેથી તને એવો સંશય થયો છે. પણ તારો એ સંશય અશોભ્ય છે, કારણકે તે

પદોનો અર્થ તે પ્રમાણે નથી, પણ હું કહું છું તે પ્રમાણે છે, જે પ્રમાણે છે તે હું કહું છું તે લક્ષપૂર્વક સાંભળ. ૧૮૬૪-૧૮૬૫-૧૮૬૬.

એ પદોનો અર્થ હવે ભાષ્યકાર વિસ્તારથી કહે છે.

તં મન્નસિ નેરડયા પરતંતા દુઃખસંપત્તા ય ।

ન તરંતિ ઇદાગંતું સદ્દેયા સુવ્વમાણાવિ ॥ ૧૮૬૭ ॥

સચ્છંદચારિણો પુણ દેવા દિવ્વપ્પભાવજુત્તા ય ।

જં ન કયાઈવિ દરિસણમુવેંનિ તો સંસઓ તેસું ॥ ૧૮૬૮ ॥

મા કુરુ સંસયમેણ સુદૂરમણ્યાઈભિન્નજાઈણ ।

પેચ્છસુ પચ્ચક્કવં ચિય ચડવ્વિહે દેવસંઘાણ ॥ ૧૮૬૯ ॥

હું મૈય ! તું એમ માને છે કે નારકીઓ અત્યંત દુઃખી અને પરાધીન હોવાથી અહીં આવી શકતા નથી, એટલા માટે પ્રત્યક્ષપ્રમાણના ઉપાયનો અભાવ હોવાથી સાંભળેલા છતાં શ્રદ્ધા કરવા લાયક છે. આ કારણથી તેઓ “શાસ્ત્રાનુસારે છે” એમ માનવું જોઈએ; પરંતુ દેવો તો સ્વચ્છંદચારી અને દિવ્યપ્રભાવયુક્ત હોવા છતાં પણ કદાપી પ્રત્યક્ષ જણાતા નથી, અને સ્મૃતિ સ્મૃતિ આદિમાં “તેઓ છે” એમ સંભળાય છે, આથી તને તેઓમાં સંશય છે. પણ મૈય ! એવો સંશય ન કર, જે અહિં (સમવસરણમાંજ) મનુષ્યાદિથી ભિન્ન જાતિવાળા દિવ્યઆભરણાદિયુક્ત ચારે નિકાયના દેવો મને અહીં વંદન કરવાને આવેલા છે, તેઓને પ્રત્યક્ષ જો. ૧૮૬૭-૧૮૬૮-૧૮૬૯.

અહીં સમવસરણમાં દેવોને જોયા પહેલાં પણ તે સંશય યોગ્ય નથી.

પુઠંપિ ન સંદેહો જુત્તો જં જોઈસા સપચ્ચક્કવં ।

દીસંતિ તક્કયાવિ ય ઉવઘાયા ડણુમ્મહા જગઓ ॥ ૧૮૭૦ ॥

આલયમેત્તં ચ મઈ પુરં વ તજ્વાસિણો તહવિ સિદ્ધા ।

જે તે દેવત્તિ મયા ન ય નિલય નિચ્ચપરિમુણ્ણા ॥ ૧૮૭૧ ॥

દેવોને અહીં જોયા પહેલાં પણ તે દેવો સંબંધી સંશય યોગ્ય નથી, કેમકે ચન્દ્રાદિ જ્યોતિષિક દેવો તો સર્વને પ્રત્યક્ષ છે, વળી જગતને તેઓનો કરેલો અનુગ્રહ ને ઉપધાત પણ જણાય છે, ચન્દ્રાદિ જે જણાય છે તે વસંત વિનાના આલયમાત્ર (વિમાનો) છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે આલયમાત્ર (નિવાસસ્થાન માત્ર) નથી, પણ નગરમાં વસનારા જનોની જેમ તેમાં કોઈ વસનારા છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, ને તેમાં જે વસનારા છે તે દેવો છે, કેમકે નિવાસસ્થાન હમેશાં શૂન્ય નથી હોતાં. ૧૮૭૦-૧૮૭૧.

દેવોને અહીં સમવસરણમાં જોયા પહેલાં પણ તેઓ સંબંધીની વિધમાનતામાં સંશય કરવો યોગ્ય નથી, કેમકે ચન્દ્ર-સૂર્ય વિગેરે આ જ્યોતિષિક દેવો તો તને અને સર્વલોકને પણ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, એટલે સર્વ દેવો સંબંધી વિધમાનતામાં સંશય કરવો અયોગ્ય છે, વળી લોકને દેવકૃત અનુગ્રહ ને ઉપધાત પણ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, કેટલાક દેવો કોઈને કંઈક વેલવાદિ આપીને અનુગ્રહ કરે છે, અને કેટલાક દેવો રાજા વિગેરેની જેમ શસ્ત્રાદિ વડે ઉપધાત કરે છે, આથી દેવો છે, એમ નિશ્ચય થાય છે.

જે ચન્દ્ર-સૂર્યાદિ તમે કહો છો, તે તો આલયમાત્ર-વિમાનો છે. કંઈ દેવો નથી, એટલે

જ્યોતિષિક દેવો પ્રત્યક્ષ જણાય છે, એમ કેમ કહેવાય ? ઉદાહરણ તરીકે જેમ શૂન્ય નગર-માંના ઘરો કેવળ સ્થાનમાત્ર છે, પણ તેમાં લોકો નથી હોતા, તેવી રીતે ચંદ્રાદિ વિમાનો પણ માત્ર નિવાસસ્થાન છે એમ મનાય, પરંતુ તેમાં કોઈ દેવો છે એમ કેમ કહી શકાય ? એમ જો કહેવામાં આવે, તો તે વિમાનરૂપ નિવાસથીજ તેમાં નિવાસ કરનારા દેવો છે, એમ સામર્થ્ય-થીજ સિદ્ધ થાય છે. કારણકે જે નિવાસસ્થાન હોય છે, તે નિવાસ કરનારવડે અધિષ્ઠિત હોય છે, જેમ દેવદત્તાદિ વ્યક્તિઓવડે અધિષ્ઠિત નગરનાં નિવાસસ્થાનો છે, તેમ તે વિમાનો પણ નિવાસ સ્થાન હોવાથી તેમાં નિવાસ કરનાર દેવોવડે અધિષ્ઠિત છે, એટલે તે વિમાનોમાં દેવો છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

જેમ નગરમાંના નિવાસસ્થાનમાં રહેનાર દેવદત્ત વિગેરે પ્રત્યક્ષ જણાય છે. તેમ તે વિમાનમાં રહેનારા દેવો પણ પ્રત્યક્ષ જણાવા જોઈએ. આવી શંકા કરવામાં આવે, તો તે અચુક છે. કારણકે નગરમાંના નિવાસસ્થાન કરતાં તે વિમાનરૂપ નિવાસસ્થાનો વિશિષ્ટ પ્રકારનાં છે, આથી કરીને તેમાં નિવાસ કરનારા દેવો પણ દેવદત્તાદિ કરતાં વિવેકશુ પ્રકારના હોવાથી પ્રત્યક્ષ નથી જણાતા, છતાં તેઓ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

જે નિવાસસ્થાન હોય, તે નિવાસવડે કરનાર યુક્તજ હોય, એમ એકાન્તે કહેવું અયોગ્ય છે, કારણકે શૂન્ય નિવાસસ્થાનમાં કોઈ નિવાસ કરનાર હોતું નથી. એટલે નિવાસસ્થાન ઉપરથી નિવાસ કરનાર પણ છે, એમ કહી શકાય નહીં. આમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે જે નિવાસસ્થાન હોય છે, તે હુમ્મેશાં શૂન્ય નથી હોતું, કોઈ વખત પણ ભૂત-ભવિષ્ય કે વર્તમાનકાળમાં પણ તે નિવાસ કરનાર વડે અવશ્ય અધિષ્ઠિત હોય છે, એટલે ગમે ત્યારે પણ તે વિમાનરૂપ નિવાસસ્થાનમાં તે ચંદ્રાદિ દેવો નિવાસ કરનારા હોય છેજ. ૧૮૭૦-૭૧.

ચંદ્રાદિ વિમાનો સંબંધી કેટલીક શંકાઓનું સમાધાન કરે છે.

કો જાણઈ વ ક્રિમેયંતિ હોજ્જ નિસ્સંસયં વિમાણાઈ ।

રયણમયનભોગમણાદિહ જહ વિજ્જાહરાઈણં ॥ ૧૮૭૨ ॥

હોજ્જ મઈ મા ઇયં તહાવિ તક્કારિણો સુરા જે તે ।

ન ય માયાઈવિગારા પુરં વ નિચ્ચોવલમ્માઓ ॥ ૧૮૭૩ ॥

જઈ નારગા પવન્ના પગિટ્ટપાવફલભોઈણો તેણં ।

સુવહુગપુણ્ણફલભુજો પર્વાજ્જયવ્વો સુરગણોવિ ॥ ૧૮૭૪ ॥

સંકંતદિવ્વપેમ્મા વિસયપસત્તાઽસમત્તકત્તવ્વા ।

અણહીણમણુયકજ્જા નરમ્મવમ્મુધં ન ઇંતિ સુરા ॥ ૧૮૭૫ ॥

કોણ જાણે એ ચંદ્રાદિ શું એ હશે ? એવી શંકા થતી હોય તો તે વિધાધરોનાં વિમાનોની પેઠે નિઃસંશય વિમાનોજ છે, કેમકે રત્નમય હોવા સાથે આકાશગામી છે, એ વિમાનો માયિક હશે, એમ કહેવામાં આવે તો તમારા કહેવા મુજબ તેવા વિમાનો કરનારા જે છે, તે દેવો છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, જો કે તે માયિક વિકાર નથી, કેમકે નગરની પેઠે તેઓ નિત્ય ઉપલબ્ધ થાય છે. વળી જો ઉત્કૃષ્ટ પાપનું ફળ ભોગવનારા નારકીઓ છે, એમ તું અંગીકાર કરતો હો, તો તદનુસારે ઉત્કૃષ્ટ પુન્યનું ફળ ભોગવનારા દેવો પણ છે, એમ અંગીકાર કર, તેઓ દિવ્યપ્રેમમાં મગ્ન, વિષયમાં આસક્ત, અસમાપ્ત બહુ

કાર્યવાળા અને મનુષ્યોના આધીન નહિ એવા કાર્યવાળા હોવાથી અશુભ એવા મનુષ્ય-લોકમાં નથી આવતા. ૧૮૭૨ થી ૧૮૭૫.

જેને તમે સૂર્ય ચંદ્રના વિમાનો કહો છો, તે કોણ જાણે શું એ હશે, જે સૂર્ય જણાય છે તે કોઈ અગ્નિમય ગોળો હશે, અને જે ચંદ્ર જણાય છે તે સ્વભાવથીજ સ્વચ્છ એવો કોઈ જળમય ગોળો હશે; અથવા એવાજ પ્રકારનાં કોઈ પ્રકાશમાન રત્નમય ગોળાસ્વરૂપ એ જ્યોતિષિક વિમાનો હશે, એટલે એ વિમાનો તે જ્યોતિષિક દેવોનાં નિવાસસ્થાનોજ છે, એમ કેમ માની શકાય ? આવી તને શંકા થતી હોય, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે વિદ્યાધરોને તપથી સિદ્ધ થએલ વિમાનોની પેઠે તે આકાશમાં ગતિ કરે છે, તેથી નિઃસંશય એ રત્નમય એવાં વિમાનોજ છે, અને તેજ જ્યોતિષિક દેવોનાં નિવાસસ્થાન છે.

એ વિમાનો તે જ્યોતિષિઓનાં નિવાસસ્થાન નથી, પણ કોઈ માયાવીએ એ પ્રમાણે બનાવ્યાં હશે એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયુક્ત છે, કારણકે વચનમાત્રથીજ તે માયિક છે, એમ સિદ્ધ કરી શકાય નહિ, તે છતાં વિવાદની ખાતર તે માયિક છે, એમ માની લઈએ તો પણ તથાવિધ માયાને કરનાર કોઈ મનુષ્ય નહિ પણ દેવોજ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, જો કે તે વિમાનો માયિક વિકાર નથી, કેમકે પ્રસિદ્ધ નગરાદિની પેઠે હુમ્મેશાં ઉપલબ્ધ થાય છે, અને જે માયિક વિકાર હોય છે, તે હુમ્મેશાં ઉપલબ્ધ નથી થતા, માટે તે દેવોના નિવાસસ્થાન વિમાન છે એમ અંગીકાર કર.

વળી જેમ સ્વકૃત અતિશય પાપનું ફળ ભોગવનાર નારકીઓ છે. એમ તું અંગીકાર કરે છે, તેમ સ્વકૃત આતશય પુન્યનું ફળ ભોગવનાર દેવો પણ છે, એમ શા માટે નથી માનતો ? અતિશય દુઃખી મનુષ્ય તિર્યગ્-ચો તે ઉત્કૃષ્ટ પાપનું ફળ ભોગવનારા છે, અને અતિશય સુખી મનુષ્યો તે ઉત્કૃષ્ટ પુન્યનું ફળ ભોગવનારા છે, આમ હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ પુન્ય-પાપનું ફળ ભોગવનાર દેવ નારકીની કલ્પના શા માટે કરવી ? એમ કહીને દેવ નારકીનો અભાવ નહી કહી શકાય. કારણકે ઉત્કૃષ્ટ પુન્ય-પાપનું ફળ ભોગવનાર અત્યન્ત સુખી-દુઃખી હોય છે, ને તે પ્રમાણે અતિશય સુખીયા તથા દુઃખીયા મનુષ્ય-તિર્યગ્ નથી હોતા, કેમકે જે અતિશય સુખી મનુષ્યો હોય છે, તેમને પણ પણ રોગ જરા વિગેરે દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે. અને જે અતિશય દુઃખી હોય છે, તેમને સુખદ વાયુ-પ્રકાશ વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે, આમ હોવાથી મનુષ્ય તિર્યગ્-ચનેજ અતિશય સુખી કે દુઃખી ન કહી શકાય, પણ ઉત્કૃષ્ટ પાપનું ફળ ભોગવનાર નારકીઓજ અત્યન્ત દુઃખી કહેવાય, અને ઉત્કૃષ્ટ પુન્યનું ફળ ભોગવનાર દેવોનેજ અત્યન્ત સુખી કહેવાય. તે દેવો ઉત્કૃષ્ટ રૂપાદિ ગુણ યુક્ત સુંદરીમાં આસક્ત થએલા પુરુષની પેઠે વિષયમાં આસક્ત છે. અને દિવ્ય પ્રેમવાળા છે, તેમજ પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરેલ ન હોવાથી તથા મનુષ્યોને આધીન કાર્યવાળા ન હોવાથી જેમ નિઃસંગયતિ અભિમત ગૃહાદિમાં નથી આવતા, તેમ તેઓ પણ અશુભ નરલોકમાં નથી આવતા, કેમકે તેઓ નરલોકનો દુર્ગન્ધ સહી શક્તા નથી. ૧૮૭૨-૧૮૭૩-૧૮૭૪-૧૮૭૫.

તે છતાં જિનકલ્યાણકાદિ જે જે કારણે દેવો અહીં આવે છે તે કારણો જણાવતાં ને બીજા કારણોથી દેવોની સિદ્ધિ જણાવતાં કહે છે કે—

નવરિ જિણજમ્મ-દિવલ્લા-કેવલ-નિવ્વાણમહિનિઓગેણં ।

મત્તીણ સોમ્મ ! સંસયવિચ્છેયત્થં વ ણ્ઞજ્જણુ ॥ ૧૮૭૬ ॥

પુવાણુરાગઓ વા સમયનિર્વંધા તવોગુણાઓ વા ।
 નરગણપીઢા ડણુગહ-કંદર્પાઈર્હિ વા કેઈ ॥ ૧૮૭૭ ॥
 જાડ્સસરકહણાઓ કાસડ પચ્ચક્કલદરિસણાઓ ય ।
 વિજ્જા-મંતો-વાયણસિદ્ધીઓ ગહવિગારાઓ ॥ ૧૮૭૮ ॥
 ઉક્કિટ્ટપુણ્ણમંચયફલભાવાઓઽભિહાગસિદ્ધીઓ ।
 સઘાગમસિદ્ધીઓ ય સંતિ દેવત્તિ સદ્દેયં ૧૮૭૨ ॥
 દેવત્તિ સત્થયમિદં સુદ્ધત્તણઓ ઘઢાભિહાણં વ ।
 અહવ મઈ મણુડ ચ્ચિય દેવો ગુણ-રિદ્ધિમંપણ્ણો ॥ ૧૮૮૦ ॥
 તં ન જઓ તચ્ચત્થે સિદ્ધે ઉવયારઓ મયા સિદ્ધી ।
 તચ્ચત્થસીહ સિદ્ધે માણવસીહોવયારો વ ॥ ૧૮૮૧ ॥

જિનેશ્વરનાં જન્મ-દીક્ષા-કેવળજ્ઞાન અને નિર્વાણ વખતે સ્વકર્તવ્યતાથી કેટલાક દેવો અહીં આવે છે, વળી હે સૌમ્ય ! કેટલાક દેવો ભકિતથી અને કેટલાક પોતાના સંશયનો છેદ કરવાને એકદમ અહીં આવે છે, તેમજ કેટલાક પૂર્વના અનુરાગથી, પૂર્વકૃત સંકેતથી, તપોગુણથી, કેટલાક પૂર્વના વૈરથી મનુષ્યોને પીડા કરવા અથવા સંબંધથી અનુમત્ત કરવાને, તેમજ કેટલાક કામાનુરાગથી અહીં આવે છે. જાતિરમરણ થએલ પુરુષના કથનથી અને કેટલાકને પ્રત્યક્ષ જણાયાથી, વિદ્યા મંત્રની ઉપચારના વડે કાર્યની સિદ્ધિ થવાથી અને અહુના વિકારથી તેમજ ઉત્કૃષ્ટ પુન્ય સંચયના ફળના સદ્ભાવથી અને “દેવ” એવા (સાર્થક) નામથી, તેમજ સર્વ આગમથી દેવો છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી તેમ માનવું જોઈએ. “દેવ” એ નામ “ઘટ”ના નામની પેઠે શુદ્ધપદ હોવાથી સાર્થક છે, (માટે દેવો છે.) મનુષ્યજ દેવના ગુણ અને રૂઢિએ સંપન્ન હોવાથી દેવ હશે. એમ કહેવામાં આવે તો અયોગ્ય છે. કેમકે મુખ્ય અર્થની સિદ્ધિ થાય, તોજ અન્યત્ર ઉપચારથી સિદ્ધિ થાય, જેમ યથાર્થ સિંહની સિદ્ધિ હોય, તોજ માણવકમાં ઉપચારથી સિંહની સિદ્ધિ થાય. તેમ અહીં પણ સમજવું. ૧૮૭૬-થી-૧૮૮૧.

દેવોના અભાવે અગ્નિહોત્રાદિ ક્રિયા નિષ્ફળ થાય. એમ જણાવતા વેદથી દેવોની સિદ્ધિ બતાવે છે.

દેવાભાવે વિફલં જમગિહોત્તાદયાણ કિરિયાણં ।
 સગીયં જન્નાણ ય દાણાફલં ચ તદજુત્તં ॥ ૧૮૮૨ ॥
 જમ-સોમ-સૂર-સુરગુરુ-સારજ્જાઈણિ જયઈ જણેર્હિ ।
 મંતાવાહનમેવ ય ઇંદાર્ણં વિહા સઘં ॥ ૧૮૮૩ ॥

છિન્નમ્મિ સંસયમ્મિં જિણેણ જર-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

સો સમણો પવ્વઈઓ અદ્ધુટ્ઠિહિ સહ સ્વંડિયસણ્ઠિ ॥ ૧૮૮૪ । ૬૨૫ ॥ ૧૬૩ ॥

જો દેવો ન હોય, તો જે અગ્નિહોત્ર આદિની ક્રિયાઓ યજ્ઞો અને દાન વિગેરેનું સ્વર્ગીય ફળ કહ્યું છે, તે સર્વ નિષ્ફળ અને અયોગ્ય થાય. વળી યજ્ઞોવડે યમ-ચંદ્ર-સૂર્ય-પૃથ્વી-

(૧૦૨) મૈર્ય ગણધરની દિક્ષા ને અકંપિતનું ભગવાન પાસે આવવું.

સ્વપતિ-ને સ્વર્ગનું રાજ્ય વિગેરે મેળવે છે, તેમજ ઇન્દ્ર વગેરેને મંત્રથી આહ્વાન કરવું. વગેરે વેદમાં કહેલ સર્વ (દેવોના અભાવે) વૃથા થાય. એ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુકાએલા શ્રી જિનેશ્વરે તેના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તેણે પોતાના સાડાત્રણસો શિષ્યો સહિત દિક્ષા લીધી. ૧૮૮૨-૧૮૮૩-૧૮૮૪.

હૈ સૌમ્ય ! જો દેવોનો અભાવ હોય, તો “ અગ્નિહોત્ર જુહુયાત્ સ્વર્ગકામઃ ” (મૈત્ર્યુ નિષદ્ ૬-૬.) ઇત્યાદિ વેદપદો સ્વર્ગીય ફળ પ્રાપ્ત કરવાને જે કહ્યાં છે તે તથા યજ્ઞોનું અને દાન વિગેરેનું જે સ્વર્ગીય ફળ કહ્યું છે, તે સર્વ અથોગ્ય કરે. કારણ કે સ્વર્ગ-વાસી દેવોજ ન હોય, તો પછી તે સ્વર્ગ મેળવવાનું ક્યાંથી હોય ? “ સ યથ યજ્ઞાયુધી ” (શતપથ બ્રાહ્મણ. ૧૨, ૫, ૨, ૮.) ઇત્યાદિ વેદવાક્યો પણ દેવોની વિવિધમાનતાને પ્રતિપાદન કરનારાં છે. તો દેવો છે એમ શા માટે નથી અંગીકાર કરતો ? વળી “ કો જાનાતિ માયોપમાન્ ગોર્વાણાનિન્દ્ર-યમ-વરુણ કુર્વેરાદીન્ ” ઇત્યાદિ જે વેદ વાક્ય છે, તે દેવોના અભાવને પ્રતિપાદન કરનાર નથી, પણ એ પ્રમાણે ઇન્દ્રમળ કહીને દેવશ્રદ્ધિ ને તે શિવાયની શેષશ્રદ્ધિના સમુદાયની પણ અનિત્યતા પ્રતિપાદન કરે છે, જો એમ ન હોય, તો દેવોનું અસ્તિત્વ પ્રતિપાદન કરનારાં વેદવાક્યો, તેમજ શ્રુતિના મંત્રોવડે ઇન્દ્રાદિ દેવોને બોલાવવાનું જે કહ્યું છે તે સઘળું નિરર્થક થાય.

વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “ ઉક્થષોડશિપ્રમૃતિક્રતુભિર્યમ-સોમ-સૂર્ય-સુરગુસ્-સ્વારાજ્યાનિ જયતિ ” એટલે ઉક્થષોડશિ વિગેરે યજ્ઞો વડે યમ-ચંદ્ર-સૂર્ય-બૃહસ્પતિ-ને સ્વર્ગના રાજ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. આ વેદવાક્યો દેવોનું અસ્તિત્વ સૂચન કરનારાંજ છે, તે વાક્યો જો દેવોનો અભાવ હોય, તો નિષ્ફળ થાય. (અહીં યજ્ઞ અને કંતુમાં એટલો તફાવત સમજવો, કે જે યજ્ઞ યૂપ સંહત કરવામાં આવે તે યજ્ઞ કહેવાય છે ને તે શિવાયનો કંતુ કહેવાય છે.) તથા “ ઇન્દ્ર આગચ્છ મેધાતિથે મેષવૃષણ ” ઇત્યાદિ (તૈત્તિરીય આરણ્યક. ૧, ૧૨, ૩.) મંત્રપદો વડે ઇન્દ્રાદિ દેવોનું જે આહ્વાન કર્યું છે, તે પણ દેવોનું અસ્તિત્વ પ્રતિપાદન કરે છે, અન્યથા એ પણ નિષ્ફળ થાય. માટે પૂર્વે કહેલ યુક્તિઓથી અને ઉપરોક્ત વેદવાક્યોથી “દેવો”જે, એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે જગદ્ગુરુ પરમકૃપાળુ શ્રીમાન દેવાધિદેવ મહાવીર ભગવન્તે મૈર્ય પુત્રના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તેમણે પોતાના સાડાત્રણસો શિષ્યો સહિત ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી. ૧૮૮૨-૧૮૮૩-૧૮૮૪.

ઈતિ સત્તમઃ ગણધરવાદઃ સમાપ્તઃ

હવે આઠમા ગણધર સંબધી વક્તવ્યતા કહે છે.

તે પવ્વણ્ણ સોઽં અકંપિઽ આગચ્છઈ જિણસગાસં ।

વચ્ચામિ ણ વંદામી વંદિત્તા પજ્જુવાસામિ ॥ ૧૮૮૫ । ૬૨૬ । ૧૬૪ ॥

આમદ્ધો ય જિણેણં જાઈ-જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

નામેણ ય ગેત્તેણ યસવ્વણ્ણસવ્વદરિસીણં ॥ ૧૮૮૬ । ૬૨૭ । ૧૬૫ ॥

કિં મણ્ણે નેરહયા અત્થિ નત્થિત્તિ સંસઓ તુજ્ઞં ।

વેપ્પયાણ ય અત્થં નયાણસી તેસિનો અત્થો ॥ ૧૮૮૭ । ૬૨૮ । ૧૬૬ ॥

તેણે દીક્ષા લીધી, એમ સાંભળીને અકંપિત નામનો આઠમો પંડિત ભગવંત પાસે આવે છે, (અને વિચારે છે કે) હું તેમની પાસે જઈને વંદન કરીશ, વંદન કરીને (તેમની) સેવા કરીશ; (એમ વિચારીને તે ત્યાં આવ્યા, એટલે) જન્મ-જરા અને મરણથી મુક્તિએલા સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી ભગવંતે તેમને નામ અને ગોત્રથી બોલાવીને કહ્યું, હે અકંપિત ! તું એમ માને છે કે નારકી હશે, કે નાહ હોય ? આવો તને જે સંશય છે, તે વિરૂદ્ધાર્થવાળા વેદપદો સાંભળવાથી થયો છે, પણ તું તેનો ખરો અર્થ નથી જાણતો. ૧૮૮૫-૧૮૮૬-૧૮૮૭.

મૈત્ર્યપુત્રે ભગવંત પાસે દીક્ષા લીધી એમ જ્યારે અકંપિતનામનો આઠમો પંડિતે જાણ્યું, ત્યારે તેઓ પણ અભિમાન રહિત થઈ ભગવંત પાસે પોતાના સંશયનો છેદ કરવાને આવ્યા, એટલે પરમકૃપાળુ પ્રભુએ તેને નામ અને ગોત્રથી બોલાવીને તેમના અંતઃકરણનો સંશય કહ્યો.

આયુષ્મન્ અકંપિત ! તારા હૃદયમાં એવો સંશય છે કે-“ નારકીઓ હશે, યા નહિ હોય ? ” નારકો વૈષ્ણવાયતે યઃ પૂદ્ગલમશ્રાતિ એટલે જે (બ્રાહ્મણ) શુદ્રનું અન્ન ખાય છે, તે નારકી થાય છે. આ પદો નારકીની વિઘ્નમાનતા પ્રતિપાદન કરે છે તથા નહવૈ પ્રેત્ય નારકાઃ સન્તિ એટલે પરમવમાં નારકીઓ નથી. આ પદો નારકીનો અભાવ પ્રતિપાદન કરે છે. આવા પરસ્પર વિરૂદ્ધ અર્થ પ્રતિપાદન કરનારાં વેદપદો સાંભળવાથી તને ઉપરોક્તસંશય થયો છે, પરંતુ તે વેદપદોનો ખરો અર્થ અને ચુકિતનું રહસ્ય તું નથી જાણતો, તેથીજ એવો સંશય થયો છે. તેનો સત્ય અર્થ અને ચુકિતનું રહસ્ય હું કહું છું તે તું લક્ષ-પૂર્વક શ્રવણ કર, ને સંશયથી મુક્ત થા. ૧૮૮૫-૧૮૮૬-૧૮૮૭.

એજ અર્થ વિસ્તારથી કહેવાને હવે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

તં મન્નસિ પચ્ચક્ખા દેવા ચંદાદઓ તહન્નેવિ ।

વિજ્જા-મંતોવાયણફલાહસિદ્ધીય ગમ્મંતિ ॥ ૧૮૮૮ ॥

જે પુણ સુદ્ધમેત્તફલા નેરહયત્તિ કિહ તે ગહેયન્ના ? ।

સક્કલમણુમાણઓ વાણુવલંભા ભિન્નજાઈયા ? ॥ ૧૮૮૯ ॥

મહ પચ્ચક્ખત્તણઓ જીવાઈંણ વ નારણ ગેણહ ।

કિં જં સપચ્ચક્ખં તં પચ્ચક્ખં નવરિંકં ? ॥ ૧૮૯૦ ॥

જં કાસહ પચ્ચક્ખં તં પચ્ચક્ખંપિ વેપ્પતો લોણ ।

જહ સીહાહરિસણં સિદ્ધં ન ય સવપચ્ચક્ખં ॥ ૧૮૯૧ ॥

(આસન્નકલ્યાણિન્ અકંપિત !) તું એમ માને છે કે-ચંદ્રાદિ દેવો પ્રત્યક્ષ છે, તથા વિદ્યા-મંત્રને ઉપયાયિત ફળની સિદ્ધિ દેખાય છે તેથી તે સિવાયના બીજા દેવો પણ છે, એમ અનુમાનથી જણાય છે, પણ જે માત્ર સાંભળવામાંજ આવે છે અને પ્રત્યક્ષ કે અનુમાનથી જણાતા નથી એવા દેવ-મનુષ્ય ને તિર્યચથી ભિન્નજાતિવાળા નારકીઓ છે, એમ કેવી રીતે માની શકાય ? અકંપિત ! જીવાદિ પદાર્થોની પેઠે તે નારકીઓ મને પ્રત્યક્ષ છે, તેથી તે છે એમ તું અંગીકાર કર, કારણ કે જે સ્વપ્રત્યક્ષ હોય તેજ એક પ્રત્યક્ષ કહેવાય એમ નથી, પણ જે કોઈ આત્મપુરૂષને પ્રત્યક્ષ હોય, તેને પણ લોકમાં પ્રત્યક્ષસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ સિંહ-સરભ આદિનું દર્શન સર્વને પ્રત્યક્ષ નથી, પણ કોઈકનેજ પ્રત્યક્ષ હોય છે, વલી દેશ-કાલ-આમ-નગર સમુદ્રાદિક તારે પ્રત્યક્ષ નથી. પણ બીજાઓને પ્રત્યક્ષ

છે તે તું અંગીકાર કરે છે તો જે મારે નારકીઓ પ્રત્યક્ષ છે તે તું કેમ અંગીકાર નથી કરતો ? તેમ અહીં પણ સમજવું. ૧૮૮૮-૧૮૮૧.

ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તે ખરું પ્રત્યક્ષ નથી. માત્ર તે ઉપચારથીજ પ્રત્યક્ષ છે; વસ્તુતઃ તે પરોક્ષજ છે. તે ખતાવે છે.

अहवा जर्मिदियाणं पच्चक्खं किं तदेव पच्चक्खं ? ।

उवयारमेत्तओ तं पच्चक्खमणिदियं तच्चं ॥ १८९२ ॥

मुत्ताइभावओ नोवलद्धिमंतिदियाइ कुंभो व ।

उवलंभद्वाराणि उ ताई जीवो तदुवलद्धा ॥ १८९३ ॥

तदुवरमेऽवि सरणओ तत्तावारेऽवि नोवलंभाओ ।

इंदियभिन्नो आया पंचगवक्खोवलद्धा वा ॥ १८९४ ॥

જો પુણ અગિંદિઓ ચ્ચિય જોવો સઘ્વાપિહાણગમણાઓ ।

સો સુવહુયં વિયાણઈ અવળીયઘરો જહા દટ્ટા ॥ ૧૮૯૫ ॥

અથવા જે ઇન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ છે, તેનેજ શું તમે પ્રત્યક્ષ કહેો છો? એમ કહેવામાં આવે તો તે અચોગ્ય છે, કેમકે તે તો ઉપચારમાત્રથીજ પ્રત્યક્ષ છે, સત્યપ્રત્યક્ષ તો અતીન્દ્રિય પદાર્થને જણાવનાર અવધિ આદિ જ્ઞાનો છે તે છે ને તેજ તત્ત્વ છે. કુંભની પેઠે ઇન્દ્રિયો મૂર્તિમાન હોવાથી પોતે વસ્તુને જાણી શકતી નથી, પણ તે ઉપલબ્ધિનાં દ્વારો છે, વસ્તુને ઉપલબ્ધ કરનાર-જાણનાર તો જીવ છે. કારણકે ઇન્દ્રિયોનો ઉપરમ થયા છતાં પણ તે દ્વારાએ જાણેલ વસ્તુનું સ્મરણ થાય છે, અને ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર છતાં પણ કોઈ વખત (અનુપયોગમાં) વસ્તુનો યોધ નથી થતો. એથી કરીને પાંચ બારીએથી જાણનાર તેથી ભિન્ન વ્યક્તિની પેઠે ઇન્દ્રિયથી ભિન્ન કોઈ જ્ઞાતા છે. ખુદ્ધા આકાશમાં જોનારની પેઠે સર્વ આવરણ રહિત જે જીવ છે, તે અનિન્દ્રિય હોવાથી સેન્દ્રિય જીવ કરતાં વધારે જાણે છે. ૧૮૮૨-૧૮૮૩-૧૮૮૪-૧૮૮૫.

અકંપિત! મારું પ્રત્યક્ષ અતીન્દ્રિય હોવાથી, તું ન માનતો હો તો શું જે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ છે, તેનેજ તું પ્રત્યક્ષ માને છે ? જે એમ માનતો હોય, તો તે અચોગ્ય છે, કારણકે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષને તો ઉપચારમાત્રથીજ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે; જેમ અનુમાનની અંદર બાહ્ય ધૂમાદિ લિંગદ્વારાએ બાહ્ય અગ્નિ વિગેરે વસ્તુ જણાય છે, તેવું આમાં નથી, તેથી કરીને ઉપચારથી પ્રત્યક્ષ જેવું જણાતું હોવાથી તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, પણ વસ્તુતઃ તે પરોક્ષજ છે; કારણકે અક્ષ એટલે જીવ, તે જીવ અનુમાનની પેઠે અહીં પણ વસ્તુને સાક્ષાત્ નથી જોતો, પરંતુ ઇન્દ્રિય દ્વારાએ જીવે છે એટલે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તેજ ખરું પ્રત્યક્ષ છે, અને તેમાંજ જીવ વસ્તુને સાક્ષાત્ જીવે છે.

અકંપિત:—જોકે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષમાં જીવ સાક્ષાત્પણે વસ્તુને નથી જાણતો, પણ ઇન્દ્રિયે તો સાક્ષાત્ જાણે છે, માટે ઇન્દ્રિયોનું પ્રત્યક્ષ તે પ્રત્યક્ષ છે એમ કહેવામાં આવે, તો શું હરકત છે ?

ભગવન્ત:—ઘટની પેઠે ઇન્દ્રિયો પુદ્ગળ સમૂહરૂપે મૂર્તિમાન તેમજ અચેતન હોવાથી વસ્તુને જાણી શકતી નથી, પણ તે બારીની પેઠે ઓત્રાદિ જ્ઞાનનાં દ્વારો છે, વસ્તુનો જાણનાર

તો આત્માજ છે. ને તે ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે, કારણકે ઇન્દ્રિયોના ઉપરમ થયા છતાં પણ ઇન્દ્રિય દ્વારાએ જાણેલ વસ્તુનું સ્મરણ થાય છે, અને કોઇક વખત જીવ અન્યમનસ્કે હોય, તો ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર હોય, તે છતાં પણ વસ્તુના બોધ નથી થતો, માટે પાંચ બારીઓથી વસ્તુ જોનાર જેમ બારીઓથી ભિન્ન છે, તેમ ઇન્દ્રિયદ્વારાએ વસ્તુને જાણનાર જીવ પણ ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે.

ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કરતાં વધારે જીવે છે, એમ તું કહેતો હો, તો તે પણ અચુક છે, કારણકે પાંચ બારીઓવાળા શુદ્ધમાં રહીને વસ્તુ જોનાર વ્યક્તિ કરતાં, ખુદ્ધા મેદાનમાં રહીને વસ્તુ જોનાર વ્યક્તિ, જેમ તે શુદ્ધવાળા કરતાં વધારે સારી રીતે વસ્તુ જોઇ શકે છે, તેમ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનવાળા જીવ કરતાં, અતિન્દ્રિય-કેવળજ્ઞાન યુક્ત-શુદ્ધ સ્વરૂપવાળો જીવજ અતિશય વધારે સારું જીવે છે. ૧૮૯૨-૧૮૯૩-૧૮૯૪-૧૯૫.

ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પ્રત્યક્ષજ ન કહેવાય તે જણાવી નારકોની સિદ્ધિ કરે છે.

न हि पच्चक्खं धम्मंतरेण तद्धम्ममेत्तगहणाओ ।

कयगत्तओ व सिद्धी कुंभाणिच्चत्तमेत्तस्स ॥ ૧૮૯૬ ॥

पुवोवलद्वसंवंधसरणओ वानलो व धूमाओ ।

अहव निमित्तंतरओ निमित्तमक्खस्स करणाइं ॥ ૧૮૯૭ ॥

केवल-मणो-हिरहियस्स सवमणुपाणमेत्तयं जम्हा ।

नारगसब्भावम्मि य तदत्थि जं तेण ते संति ॥ ૧૮૯૮ ॥

गहफलस्स पगिट्ठस्स भोइणो कम्मओऽवसेस द्द ।

सन्ति धुवं તેઽભિમયા નેગડયા, અહ મઈ હોજ્ઞા ॥ ૧૮૯૯ ॥

अच्चत्यदुक्खिया जे तिरिय-नरा नारगत्ति तेऽभिमया ।

તં ન જઓ મુરસોક્ખપ્પગરિસસરિસં ન તં દુક્ખં ॥ ૧૯૦૦ ॥

ધટની અનિત્યતાને સિદ્ધ કરનાર કૃતકપણા રૂપહેતુની પેઠે ધર્માન્તર વડે તેના કેટલાક ધર્મ માત્રનું જ ગ્રહણ થવાથી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નથી. અથવા પૂર્વોપલબ્ધ સંબંધના સ્મરણથી ધૂમવડે અગ્નિના જ્ઞાનની પેઠે, નિમિત્તાંતરથી ઇન્દ્રિયો જીવને (જ્ઞાનમાં) નિમિત્તરૂપ છે. કારણકે કેવળજ્ઞાન-અનપર્યવજ્ઞાન-અને અવધિજ્ઞાન સિવાયનું સર્વ જ્ઞાન અનુમાન માત્ર છે, નારકોના સદ્ભાવ સિદ્ધ કરવારૂપ ચાલુ પ્રકરણમાં તો તે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી નારકો જણાય છે, માટે નારકી છે, એમ અંગીકાર કર. અવશેષ કર્મફળ ભોગવનારની પેઠે ઉત્કૃષ્ટ પાપનું ફળ ભોગવનાર કોઇક છે, ને તેવા જે કોઇ છે, તે નારકીઓ છે. અત્યંત દુઃખી તિર્યંચ અને મનુષ્યો તેજ નારકી છે. એમ તને માન્ય હોય, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે દેવતાના ઉત્કૃષ્ટ સુખની માફક ઉત્કૃષ્ટ એવું દુઃખ તેમને દુઃખ નથી. ૧૮૯૬ થી ૧૯૦૦.

અન્યલિંગથી સાધ્યની સિદ્ધિ કરવામાં સમર્થ એવું જે અનુમાન તે જેમ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન નથી; તેમ ઇન્દ્રિય જન્યજ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ નથી, ઉદાહરણ તરીકે, કૃતકપણાથી ધટની અનિત્યતા માત્ર સિદ્ધિ કરનાર અનુમાન, જેમ પ્રત્યક્ષ નથી, તેમ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પણ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયના રૂપાદિનેજ જાણવાની શક્તિરૂપ ધર્માન્તર વડે અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુના એકલા રૂપાદિ ધર્મનું જ જ્ઞાન થાય છે, તેથી તે પ્રત્યક્ષ નથી.

અથવા ધૂમથી જેમ અગ્નિનું જ્ઞાન થાય છે; તેમ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પણ પૂર્વોપલબ્ધ એવા સંબંધના સ્મરણથી થાય છે; માટે તે પ્રત્યક્ષ નથી, જેમકે-આ ઘટ છે. પૂર્વ સંકેત કાળે આવા પદાર્થમાં તેને જાણનાર પુરૂષે ઘટ શબ્દનો સંકેત કર્યો હતો, ને એ પણ તેની પાસેથી “ આ ઘટ કહેવાય ” એમ જાણ્યું હતું; આ પ્રમાણે પૂર્વોપલબ્ધ સંબંધના સ્મરણથી સર્વને પણ ઘટાદે પદાર્થનું તે ઘટાદેપણે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન થાય છે; એમ ન હોય, તો નાલિકેર આદિ દ્વીપમાંથી આવેલ મનુષ્ય, કે જેણે કદીપણ ઘટાદિનો શબ્દ સાંભળ્યો નથી તેમ તે ઘટાદે પદાર્થ જોયો પણ નથી, તેને પણ “ આ ઘટ છે ” એવું જોવા માત્રથી જ જ્ઞાન થઈ જાય, પરંતુ એમ થતું નથી. અભ્યાસની પદ્ધતિના કારણે શીઘ્રતાથી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પ્રવર્તે છે, એટલે સર્વત્ર એ પ્રમાણે સ્મરણાદિ થતું હશે, એમ છદ્મસ્થને નથી જણાતું. વળી જેમ કોઈ વ્યક્તિને સ્વવ્યતિરિક્ત ધૂમથી અગ્નિનું જ્ઞાન થાય છે, તે તેને પ્રત્યક્ષ નથી; તેમ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પણ આત્માને સ્વવ્યતિરિક્ત ઇન્દ્રિયોથી થતું હોવાથી પ્રત્યક્ષ નથી. જીવને જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે, તે અન્ય નિમિત્તથી નથી થતું; પણ અર્વાચ- મનઃપર્યાય- અને કેવળજ્ઞાનની પેઠે સાક્ષાત્ થાય છે, આ ત્રણ જ્ઞાન રહિત પ્રમાતાનું સર્વ જ્ઞાન પરોક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર હોવાથી અનુમાન માત્ર છે, અને અવધિ આદિ ત્રણ જ્ઞાન પદાર્થને સાક્ષાત્ અહુણ કરનાર હોવાથી પ્રત્યક્ષ છે.

આ પ્રમાણે નારકોનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કરતાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષની સિદ્ધિ કરી, તેમાં કેવળજ્ઞાન રૂપ મારા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી નારકોઓ જણાય છે માટે તે છે, એમ કબુલ કર. અનુમાનથી પણ તે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ જઘન્ય-મધ્યમ પાપનું દુઃખ ભોગવનાર તિર્યચ-મનુષ્યો છે; તેમ ઉત્કૃષ્ટ પાપનું દુઃખ ભોગવનાર પણ કોઈક છે, ને તેવા પાપનું દુઃખ ભોગવનાર જે કોઈ છે, તે નારકોઓ છે, એમ અંગીકાર કર. અહીં કહાય તું એમ કહેવાને તૈયાર થાય, કે જે અત્યંત દુઃખી તિર્યચ-મનુષ્યો છે, તેજ ઉત્કૃષ્ટ પાપનું દુઃખ ભોગવનાર હોવાથી, તેમનેજ નારકો કહેવાય તો શું હરકત છે ? તારી આ માન્યતા સર્વથા અયોગ્ય છે. કારણકે જે એવા ઉત્કૃષ્ટ પાપનું દુઃખ ભોગવનાર હોય, તે સર્વથા પ્રકારે દુઃખીજ હોવા જોઈએ, ને એવું સર્વથા પ્રકારનું દુઃખ તે તિર્યચ વિગેરેને નથી હોતું; કારણકે પ્રકાશ-વૃક્ષની છાયા શીતળ પવન-નદી-દ્રહ વિગેરે સુખના સાધનો તેઓને હોય છે, પણ ભોકાણું-રંધાણું-ખગણું-કંઠકમાં ચાલણું-શીલાઓપર પછડાણું વિગેરે નરક પ્રસિદ્ધ ભયાનક દુઃખો તેઓને નથી હોતાં તેવા દુઃખો તો નારકોઓનેજ હોય છે. આગમમાં અન્ય કહ્યું છે કે નારકોને હુમ્મેશાં તીવ્ર પરિણામવાળું દુઃખજ હોય છે, તિર્યચોમાં ગરમી-ભય-ક્ષુધા-તૃષ્ણા વિગેરે બહુ દુઃખ અને અદૃષ્ટ સુખ છે, મનુષ્યોને શરીર અને મન સંબંધી અનેક પ્રકારનાં સુખ દુઃખ હોય છે, દેવોને તો કેવળ સુખજ હોય છે, અને દુઃખ તો બહુ અદૃષ્ટ હોય છે, આ પ્રમાણે હોવાથી હું ભદ્ર ! નારકોઓ છે, એમ માન્ય કર. ૧૮૬૬-૧૮૮૭-૧૮૮૮-૧૮૮૯-૧૯૦૦.

પુનઃ અનુમાનથી નારકોની સિદ્ધિ કરે છે.

सच्चं चेदमकंपिय ! मह वयणाओऽवसेसवयणं व ।

सवण्णुत्तणओ वा अणुमयसवण्णुवयणं व ॥ १९०१ ॥

भय-राग-दोस-मोहाभावाओ सच्चमण्वाइं च ।

सच्चंचिय मे वयणं जाणयमज्झत्यवयणं व ॥ १९०२ ॥

અકંપિતની દીક્ષા ને અચલબ્રાતાનું ભગવાન પાસે આવવું. (૧૦૭)

કિંહ સઘણુ ત્તિ મર્દ પચ્ચક્કલં લલ્લસંસયચ્છેયા ।

ભય-રાગ-દોસર્પહઓ તલ્લિંગાભાવઓ સોમ્મ ! ॥ ૧૯૦૩ ॥

છિન્નામ્મિ સંસયંમિં જિણેણ જર-મરણવિપ્પમુક્કેણ ।

સો સમણો પવ્વઙ્ગઓ તીહિં સહ ચંડિયસણ્હિં ॥ ૧૯૦૪ । ૬૨૯ । ૧૬૭ ॥

હે અકંપિત! તારા સંશયાદિ સંબંધી માફ કંઈ નેમ સત્ય છે તેની પેટે “નારકીઓ છે” એ કંઈ નપણુ માફ વચન હોવાથી સત્ય છે, વળી તને ઇષ્ટ એવા જૈમિનીય આત્મી સર્વજ્ઞના વચનની પેટે હું પણ સર્વજ્ઞ હોવાથી માફ વચન સત્ય છે. તેમજ ભય-રાગ દ્વેષ અને મોહના અભાવે જ્ઞાયક મધ્યસ્થ પુરૂષના વચનની પેટે માફ વચન સર્વ દોષ રહિત હોવાથી સત્ય છે. તમે સર્વજ્ઞ છો એની શી પ્રતીતિ? એમ તું કહેતો હો, તો પ્રત્યક્ષપણે તારા સર્વ સંશયનો હું છે કહું છું. બીજો પણ જે કંઈ સંશય હોય તે પૂછ. વળી હે સામ્ય! ભય-રાગ-અને દ્વેષરહિત હોવાથી અને સર્વજ્ઞના લક્ષણથી હું સર્વજ્ઞ છું, એમ જાણુ. પૂર્વે “નહ વૈ પ્રેત્ય નારકાઃ સન્તિ” ઇત્યાદિ પદોથી નારકીના અભાવની તને જે શંકા થઈ છે, તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે એ પદોનો અર્થ જે પ્રમાણે તું માને છે, તેમ નથી, પરંતુ તેનો અર્થ એવો છે કે-પરલોકમાં કોઈ પણ નારકીઓ મેરૂ આદિની પેટે શાશ્વતા નથી, પણ જે આ લોકમાં ઉત્કૃષ્ટ પાપ કરે છે, તે અહીંથી મરીને પરલોકમાં નારકી થાય છે, (માટે કેમકે પણ એવું પાપ ન કરવું, કે જેથી પરલવમાં નારકી થવું પડે) એ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુકાએલા જિનેશ્વર ભગવન્તે તેના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તેણે પાતાના ત્રણસો શિષ્યો સાથે ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી. ૧૯૦૧-૧૯૦૨-૧૯૦૩-૧૯૦૪.

॥ ઇતિ અષ્ટમો ગણધરવાદઃ સમાપ્તઃ ॥

હવે નવમા ગણધર સંબંધી વક્તવ્યતા કહે છે.

તે પવ્વઙ્ગ સોઽંસયલભાયા આગચ્છઙ્ગ જિણસગાસં ।

વચ્ચામિ ણ વંદામિં વંદિત્તા પજ્જુવાસામિ ॥ ૧૯૦૫ ॥ ૬૩૦ ॥ ૧૬૮ ॥

આમદ્વો ય જિણેણં જાઙ્ગ-જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

નામેણ ય ગોત્તેણ ય સઘણૂસઘવદરિસીણં ॥ ૧૯૦૬ । ૬૩૧ ॥ ૧૬૯ ॥

કિં મણ્ણે પુણ્ણ-પાવં અત્થિ નત્થિ ત્તિ સંસઓ તુજ્ઞં ।

વેયયાણ ય અત્થં ન યાણસી તેસિમો અત્થો ॥ ૧૯૦૭ । ૬૩૨ ॥ ૧૭૦ ॥

તેણે દીક્ષા લીધી એમ સાંભળીને અચલબ્રાતા નામે નવમે પાંડિત ભગવન્ત પાસે આવે છે, (અને વિચારે છે કે) હું ભગવન્ત પાસે જઈને વંદન કરીશ. વંદન કરીને તેમની સેવા કરીશ. (એ પ્રમાણે વિચારીને તે ત્યાં આવ્યા એટલે) જન્મ-જરા-અને મરણથી મુકાએલા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી ભગવન્તે તેમને નામ અને ગોત્રથી બોલાવ્યા. પછી કહ્યું કે હે સામ્ય! તું એમ માને છે કે પુન્ય-પાપ છે, કે નથી? તને આ સંશય વિરૂદ્ધાર્થવાળાં વેદનાં પદો સાંભળવાથી થયો છે, (તે પદો પુરુષ પવેદંમિ સર્વમ્ ઇત્યાદિ

(૧૦૮) પુણ્ય પાપના પરસ્પર ઉત્કર્ષાપકર્ષે સુખ દુઃખની અસિદ્ધિ.

જે બીજા ગણધરના વાદમાં આવ્યા છે, તે અહીં સમજવાં,) તું તે પદાનો અર્થ બરાબર નથી જાણતો, તેથી એવો સંશય થયો છે, તેનો સત્ય અર્થ તો હું કહું છું તે પ્રમાણે છે, તે તું લક્ષપૂર્વક શ્રવણ કર. ૧૯૦૫-૧૯૦૬-૧૯૦૭

ઉપરોક્ત સંશય સ્પષ્ટ કરવાને હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

મળ્લસિ પુણ્ણં પાવં સાહારણમહવ દોઽવિ મિન્નાઈં ।

હોજ્જ ન વા કમ્મં ચિય સમાવઓ ભવપવંચોઽયં ॥ ૧૯૦૮ ॥

તું એમ માને છે કે પુન્ય હશે ? કે પાપ હશે ? અથવા ઉભય મિશ્ર હશે ? બન્ને લિજ્જ લિજ્જ હશે ? કે કર્મજ નહિ હોય ? અને આ ભવનો પ્રપંચ સ્વભાવથીજ હશે ? ૧૯૦૮

કેટલાક મતવાળાઓ એવું માને છે કે એકલું પુન્યજ છે, પાપ તો છેજ નહિ. બીજાઓ વળી એથી વિપરીત કેવળ પાપજ છે અને પુન્ય નથી એવું માને છે, ત્રીજાઓ કહે છે કે મેચકમણ્ણિની પેઠે બન્ને નિશ્ચ છે, એટલે સુખ-દુઃખના હેતુભૂત પુન્ય-પાપ એકજ ઉભયરૂપવાડી વસ્તુ છે, થોડા પક્ષવાળાઓ ઉભયને સ્વતંત્ર માને છે, અને પાંચમા પક્ષવાળાઓ મૂળથી કર્મનોજ અભાવ માનીને આ જગતનો સર્વ પ્રપંચ સ્વાભાવિક માને છે, આવી પરસ્પર વિરુદ્ધ પાંચ પ્રકારની સાન્યતાઓથી તું સંશયગ્રસ્ત થયો છે, પણ તે યોગ્ય નથી. ૧૯૦૮.

એકલું પુન્ય, અથવા એકલું પાપ, અથવા ઉભયમિશ્ર એકજ વસ્તુ માનવાવાળાના મતમાં જે રીતે સુખ-દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે કહે છે.

પુણ્ણકરિસે સુમયા તરતમજોગાવગરિસઓ હાળો ।

તસ્સેવ સ્વપ્પ મોક્કલો પત્થાહારોવમાણાઓ ॥ ૧૯૦૯ ॥

પાવુકરિસોઽહમયા તરતમજોગાવગરિસઓ સુમયા ।

તસ્સેવ સ્વપ્પ મોક્કલો અત્થમતોવમાણાઓ ॥ ૧૯૧૦ ॥

સાહારણવળ્ણાદિ વ અહ સાહારણમહેગમત્તાણં ।

ઉકરિસા-વગરિસઓ તસ્સેવ ચ પુણ્ણપાવક્કલા ॥ ૧૯૧૧ ॥

પુન્યના ઉત્કર્ષમાં ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેનો તરતમયોગે અપકર્ષ થવાથી હાની થાય છે, તથા તેનો ક્ષય થવાથી પથ્ય આહારના ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ ન હોય પણ સર્વથા પથ્યાહારને ન લે તો મરણ પામે, એ દૃષ્ટાન્તે જીવનો મોક્ષ થાય છે. એજ પ્રમાણે પાપના ઉત્કર્ષમાં અધમતા થાય છે. તરતમયોગે પાપનો અપકર્ષ થવાથી ઉચ્ચતા થાય છે, અને સર્વથા પાપનો ક્ષય થવાથી અપથ્ય આહારના દૃષ્ટાન્તે જીવનો મોક્ષ થાય છે, સંમીલિત વર્ણાદિની પેઠે પુન્ય-પાપ સંમીલિત એકજ વસ્તુ છે, તેના હાથપણ એક અંશના ઉત્કર્ષાપકર્ષથી તેનુંજ પુન્ય અને પાપ એવું નામ કહેવાય છે. ૧૯૦૮-૧૯૧૦-૧૯૧૧

પુન્યજ છે, પાપ નથી, એ પ્રમાણે અકાન્ત માનવાશઓ એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે પુન્યનો કર્મશઃ ઉત્કર્ષ થવાથી ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી અનુક્રમે સુખની પણ વૃદ્ધિ થાય છે, એટલે જેવો સ્વર્ગ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા એજ પુન્યની અનુક્રમે હાનિ થતાં, સુખની પણ હાનિ થાય છે, અને જેવો નરકનું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. અતલબ કે જેમ જેમ પુન્યની હાનિ થાય છે, તેમ તેમ અનુક્રમે જીવેને દુઃખ થાય છે,

અને છેવટે વધારેમાં વધારે નરકનું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વથા તે પુન્યનો નાશ થવાથી જીવને મોક્ષ મળે છે. આ બાબત સ્પષ્ટ સમજવાને એક ઉદાહરણ લઈએ. જેમ પથ્ય આહારની વૃદ્ધિથી આરોગ્યની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ પુન્યની વૃદ્ધિ થતાં સુખની પણ વૃદ્ધિ થાય છે. વળી જેમ પથ્ય આહારનો અનુક્રમે ત્યાગ કરવાથી પુનઃ રોગ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પુન્યનો અપયય થવાથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને સર્વથા પથ્ય આહારનો ત્યાગ કરવાથી જેમ મરણ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સર્વથા પુન્યનો ક્ષય થવાથી મોક્ષ મળે છે.

પુન્યનો અભાવ માનીને એકાન્ત પાપનેજ માનનારાઓ પણ એજ પ્રમાણે કહે છે, પરંતુ તેથી વિપરીત ભાવના કહે છે. જેમ અપથ્ય આહારની વૃદ્ધિથી રોગની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ પાપની વૃદ્ધિથી દુઃખવૃદ્ધિરૂપ અવમત. પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે અનુક્રમે છેવટે નરકનું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા અપથ્ય આહારનો ત્યાગ કરવાથી જેમ અનુક્રમે આરોગ્યવૃદ્ધિ થાય છે, તેમ પાપનો અપકર્ષ થવાથી અનુક્રમે સુખની વૃદ્ધિ થાય છે, અને છેવટે સ્વર્ગ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી અપથ્ય આહારનો સર્વથા ત્યાગ કરવાથી જેમ પરમ આરોગ્ય મળે છે, તેમ પાપનો સર્વથા ક્ષય થવાથી મોક્ષ મળે છે.

પુન્ય-પાપ ઉભય સંકીર્ણ એકજ વસ્તુ છે, પણ જુદી જુદી નથી. આમ માનનારાઓ પોતાનો પક્ષ પ્રતિપાદન કરવાને એવું કહે છે કે-જેમ હરતાલ અથવા ગળી વિગેરે વર્ણોમાંથી કોઈપણ બે વર્ણથી મિશ્ર જેમ એકજ વસ્તુ છે, અથવા મેચકમ્બિયાં અનેક વર્ણ છતાં જેમ એકજ વસ્તુ છે, અથવા “ નરસિંહ ”માં જુદી જુદી આકૃતિ છતાં તે એકજ વ્યક્તિ છે, તેવીજ રીતે આ પુન્ય-પાપ પણ ઉભય મિશ્ર એકજ વસ્તુ છે, અહીં કોઈ એમ પૂછે કે જો એ એકજ વસ્તુ હોય, તો તેના પરસ્પર વિરોધી પુન્ય અને પાપ એવાં બે નામ કેવી રીતે કહી શકાય ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેઓ એમ કહે છે કે એ પુન્ય-પાપથી મિશ્ર એક વસ્તુમાંના પુન્યાંશ વડે તેની વૃદ્ધિ થવાથી તેનું નામ પુણ્ય કહેવાય છે. વળી પુન્યાંશ ની હાનિ થવાથી પાપ કહેવાય છે, તેમજ પાપાંશની વૃદ્ધિ થવાથી પાપ કહેવાય છે ને તેની હાનિ થવાથી પુન્ય કહેવાય છે, આ પ્રમાણે હોવાથી પુન્ય-પાપ કંઈ જુદી જુદી વસ્તુ નથી પણ ઉભયમિશ્ર એકજ વસ્તુ છે. ૧૯૦૯-૧૯૧૦-૧૯૧૧.

પુન્ય-પાપની સ્વતંત્રતા છે અને જગતની વિચિત્રતા સ્વાભાવિક છે, એ ચોથા અને પાંચમા વિકલ્પનું સ્વરૂપ કહે છે.

एवं चिय दो भिन्नाइं होज [दरं], होज ब सभावओ चैव ।

भवसंभूई, भणइ न सभावओ जओऽभिमओ ॥ १९१२ ॥

होज सभावो वत्तुं निकारणया य वत्तुभम्मो वा ।

जइ वत्तुं णत्थि तओऽणुवलदीओ खमुप्फं व ॥ १९१३ ॥

अच्चंतणुवलदोऽवि अह तओ अत्थि नत्थि किं कम्मं ? ।

हेऊ व तदत्थित्ते जो नणु कम्मस्सवि स एव ॥ १९१४ ॥

कम्मस्स वाभिहाणं होज सभावोत्ति होउ को दोसो ? ।

ए निमयागाराओ न य सो कत्ता घइस्सेव ॥ १९१५ ॥

सुचोऽसुचो व तओ अइ सुचो वोऽभिहाणओ भिन्नो ।

કમ્મત્તિ સદાવોત્તિ ય જઇ વાઽમુત્તો ન કત્તા તો ॥ ૧૯૧૬ ॥

દેહાણં વોમં પિવ, જુત્તો કજ્જાઇઓ ય મુત્તિમયા ।

અહ સો નિક્કારણયા તો સ્વરસિંગાદઓ હોંતુ ॥ ૧૯૧૭ ॥

અહ વત્થુણો સ ધમ્મો પરિણામો તો સ કમ્મ-જીવાણં ।

પુન્ને-યરાભિદ્ધાણો કારણ-કજ્જાણુમેઓ સો ॥ ૧૯૧૮ ॥

કિરિયાણં કારણઓ દેહાઈણં ચ કજ્જભાવાઓ ।

કમ્મં મદ્ધિમ્મિયંતિ ય પઢિવજ્જ તમગ્ગિમ્મૂઢ વ ॥ ૧૯૧૯ ॥

તં ચિય દેહાઈણં કિરિયાણંપિ ય સુમા-ઽસુમત્તાઓ ।

પઢિવજ્જ પુણ્ણપાવં સદાવઓ ભિન્નજાઈયં ॥ ૧૯૨૦ ॥

એજ પ્રમાણે પુન્ય-પાપ બન્ને ભિન્ન છે તથા આ સંસારની ઉત્પત્તિ સ્વભાવથીજ છે (એમ કહેવામાં આવે) તો તેનો ઉત્તર અમે કહીએ છીએ કે સંસારની ઉત્પત્તિ સ્વભાવથીજ માનવાચોગ્ય નથી; કારણકે સ્વભાવ એ કોઈ વસ્તુ છે ? નિષ્કારણતા છે ? કે વસ્તુનો ધર્મ છે ? જો તે વસ્તુ હોય તો આકાશપુષ્પની પેઠે તે અનુપલબ્ધ હોવાથી તેનો અભાવજ છે. સ્વભાવથીજ વિચિત્રતા માનવામાં આગલ જણાવીએ છીએ એ દોષો આવશે, અત્યંત અનુપલબ્ધ હતાં પણ તે સ્વભાવ છે, અને કર્મ નથી, એમ શા માટે ? જે હેતુ સ્વભાવની અસ્તિતામાં છે, તેજ હેતુ કર્મની અસ્તિતામાં પણ છે. સ્વભાવ એ કર્મનું નામ કહીએ તો શું દોષ છે ? તે સ્વભાવ ઘટની પેઠે પ્રતિનિયત આકારવાનું હોવાથી કર્તા ન થઈ શકે, વળી તે મૂર્ત છે ? કે અમૂર્ત છે ? જો મૂર્ત હોય, તો તે કર્મ અને સ્વભાવ એ નામથીજ માત્ર ભિન્ન છે, અને જો અમૂર્ત હોય, તો કર્તા નહીં થઈ શકે. જેમ શરીરને કરનાર આકાશ નથી, અમૂર્ત છે માટે. તેમજ સ્વભાવ પણ અમૂર્ત છે માટે કર્તા ન થઈ શકે, કાર્યાદિપણ થકી તેના મૂર્તિમત્તા વળી ચોગ્ય છે. હવે સ્વભાવ તે નિષ્કારણતા છે, એમ કહેવામાં આવે, તો ગધેડાનાં શીંગડાં નિષ્કારણજ છે, માટે તે પણ હોવાં જોઈએ. સ્વભાવ એ વસ્તુનો ધર્મ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે ચોગ્ય છે, કેમકે તે જીવ અને કર્મનો પરિણામ થાય છે. અને તે પુન્ય-પાપના નામે કારણ તથા કાર્યથી અનુમેય છે. ક્રિયાઓ-રૂપ કારણથી અને દેહાદિ રૂપ કાર્યથી કર્મ છે, એવું મારું કથન અગ્નિભૂતિની પેઠે તું પણ અંગીકાર કર. વળી એજ કર્મ શરીરાદિ અને ક્રિયાઓનાં શુભાશુભ રૂપે હેતુ છે. માટે સ્વભાવથીજ ભિન્ન જાતવાળા તે પુન્ય-પાપ છે એમ અંગીકાર કર. ૧૯૧૨-થી-૧૯૨૦

કેટલાકના મતે પુન્ય-પાપ બન્ને જુદા જુદા સ્વતંત્ર છે. કારણ કે તેના કાર્યભૂત સુખ-દુઃખ એકી સાથે અનુભવાતા નથી, એ પ્રમાણે બન્નેનાં કાર્યો જુદાં જુદાં થાય છે માટે તેના કારણભૂત પુન્ય-પાપ પણ જુદાં જુદાં છે, એમ અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે.

કેટલાક : લોકો પુન્ય-પાપવિના સ્વભાવથીજ આ સંસારની વિચિત્રતા માને છે. આ પ્રમાણે પુન્ય-પાપ સંબંધી પાંચ પ્રકારના જુદા જુદા અભિપ્રાયોથી તને સંશય થયો છે, પણ તે ચોગ્ય નથી. કારણકે એ પાંચ અભિપ્રાયમાંના ચોથો અભિપ્રાયજ ગ્રહણકરવા ચોગ્ય છે, તે સિવાયના ચાર અભિપ્રાયો અચોગ્ય હોવાથી ત્યાજ્ય છે. પ્રત્યાસાત્ત(નિકટતા)ન્યા-યને અંગીકાર કરીને કહીએ છીએ કે તેમાં જો સ્વભાવથીજ આ સંસારની વિચિત્રતા થતી હોય,

તો એ સ્વભાવ તે શું કોઈ વસ્તુ છે ? નિષ્કારણતા છે ? કે વસ્તુનો ધર્મ છે ? આ ત્રણ વિકલ્પોમાંથી પહેલો વિકલ્પ અંગીકાર કરીને સ્વભાવ એ કોઈ વસ્તુ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે આકાશપુષ્પની પેઠે કોઈ સ્થળે ઉપજી જાય નથી; માટે તેનો અભાવ છે.

આ પછીની ૧૮૭ થી ૨૦ ગાથાઓનું વિવેચન પૂર્વે અગ્નિભૂતિ ગણધરના વાદમાં થઈ ગયું છે, એટલે પુનઃ અહીં લખવાની જરૂર નથી. જે કંઈ તેથી વિશેષ છે, તે એટલું જ કે આ પુન્ય તથા પાપ નામનો જીવ અને કર્મના જે પરિણામ છે, તે કારણથી અને કાર્યથી જાણી શકાય છે. જેમ એતી વિગેરે ક્રિયાઓનું ફળ ડાંગર-યવ-ધઉં વિગેરે છે, તેમ દાનાદિ ક્રિયાઓ અને હિંસાદિ ક્રિયાઓ પણ કારણરૂપ હોવાથી તેનાં જે ફળ કાર્ય ભૂત પુન્ય-પાપાત્મક તે જીવ તથા કર્મના પરિણામ છે. આ કારણાનુમાનથી ગમ્ય થયું. અને કાર્યાનુમાનથી ગમ્ય આ પ્રમાણે છે-જેમ માટી-દાંડ-ચક્ર-ચીવરાદિ સામગ્રીયુક્ત કુંભાર થતું કારણ છે, તેમ આ શરીરાદિ પણ કાર્ય હોવાથી તેનું પણ કોઈક કારણ છે. ને એમાં જે કારણ છે, તે શુભાશુભ કર્માત્મક પુન્ય-પાપ છે. શરીરની ઉત્પત્તિમાં માતા-પિતાદિ દૃષ્ટ હેતુ છે, પણ ઉપરોક્ત કર્મરૂપ અદૃષ્ટ હેતુ નથી, એમ કહેવામાં આવે તો તે અનુચિત છે. કારણકે દૃષ્ટ હેતુ સમાન છતાં પણ સુરૂપ કુરૂપાદિ ભાવે શરીરની જે વિચિત્રતા જણાય છે, તે અદૃષ્ટ હેતુ કર્મ સિવાય નજ બની શકે. માટે પુન્ય અને પાપ એવા બે ભેદ કર્મના છે, તેમાં શુભ શરીર વિગેરે પુન્યનું કાર્ય છે. અને જે અશુભ શરીરાદિ તે પાપનું કાર્ય છે. ૧૮૧૪-થી-૧૮૨૦

પ્રકારાન્તરે પુન્યપાપની સિદ્ધિ કરે છે,

મુહ-દુઃખાણં કારણમણુરૂવં કજ્જભાવઓડવસ્સં ।

પરમાણવો વડસ્સ વ કારણમિહ પુણ્ણ-પાવાઈ ॥ ૧૯૨૧ ॥

મુહ-દુઃખકારણં જઇ કમ્મં કજ્જસ્સ તયણુરૂવં ચ ।

પત્તમરૂવં તંપિ હુ અહ રૂવિં નાણુરૂવં તો ॥ ૧૯૨૨ ॥

નહિ સત્તાણુરૂવં મિલ્લં વા કારણં, અહ મયં તે ।

કિં કજ્જ-કારણત્તણમહવા વત્થુતગં તસ્સ ? ॥ ૧૯૨૩ ॥

સવં તુલ્લાતુલ્લં જઇ તો કજ્જાણુરૂવયા કેયં ? ।

જં સોમ્મ ! સમજ્જાઓ કજ્જં પરપજ્જઓ સેમો ॥ ૧૯૨૪ ॥

જેમ ઘટ કાર્ય હોવાથી તદનુરૂપ પરમાણુઓ તેનું કારણ છે, તેમ સુખ-દુઃખ કાર્યરૂપ હોવાથી તેનું કારણ પણ અવશ્ય તદનુરૂપ હોવું જોઈએ. એમાં જે કારણ છે, તે પુન્ય-પાપ છે. જે સુખ-દુઃખરૂપ કાર્યનું કારણ કર્મ કહેતા હો, તો તે કર્મ સુખાદિરૂપ જે અરૂપી કાર્ય છે તેને અનુરૂપ અરૂપી હોવું જોઈએ, અને જો એ કારણભૂત કર્મ રૂપી કહેશે, તો સુખાદિ અરૂપિ હોવાથી તે કર્મ કાર્યાનુરૂપ કારણ નહિ કહેવાય. ઉત્તર અમે સર્વથા અનુરૂપ કે અનનુરૂપ કારણ નથી કહેતા. આથી તું એમ કહીશ કે જો એમ હોય, તો તેને કાર્યકારણભાવ તથા વસ્તુપણું કેમ કહી શકાય ? પણ એમ નહિ કહેવું; કારણકે વિધિની સર્વ વસ્તુઓ તુલ્યાતુલ્ય રૂપજ છે. જો એમ હોય તો કાર્યાનુરૂપ કારણ કેમ કહો છો ? હે સૌમ્ય ! કારણનો સ્વપર્યાય તે કાર્ય, અને તે સિવાયનું અકાર્ય તે પરપર્યાય છે. (આથીજ કાર્યાનુરૂપ કારણ કહેવાય છે.) ૧૮૨૧-૧૮૨૨-૧૮૨૩-૧૮૨૪.

ભગવન્ત:-જેમ ધરૂપ કાર્યના અનુરૂપ પરમાણુઓ તેનું કારણ છે, તેમ સુખ-દુઃખ કાર્ય હોવાથી અવશ્ય તેને અનુરૂપ કારણ હોવું જોઈએ; તેમાં જે કારણ છે, તે પુન્ય-પાપ છે.

અચલબ્રાતા:-જો એ પ્રમાણે સુખ-દુઃખનું કારણ કર્મ હોય, અને તદનુરૂપ કાર્ય થતું હોય, તો સુખ-દુઃખ આત્મપરિણામ હોવાથી અમૂર્ત છે. પુન્ય-પાપાત્મક કર્મ રૂપી હોય છે, તો તે સુખ દુઃખાત્મક કાર્ય, કારણાનુરૂપ નહિ ગણાય.

ભગવન્ત:-અમે સર્વ પ્રકારે કારણ કાર્યાનુરૂપજ હોવું જોઈએ એમ નથી કહેતા, કે જેથી સુખ-દુઃખની પેઠે કંમ પણ અરૂપી ગણાય. વળી એકાન્તે સર્વધર્મો વડે કારણને કાર્યથી અત્યન્ત ભિન્ન પણ નથી માનતા. તું એકાન્તે સર્વધર્મો વડે કારણને કાર્યના અનુરૂપ અથવા અનુરૂપ માને છે, તેથીજ ઉપરોક્ત શંકા કરે છે. પણ અંમ માનવું અયોગ્ય છે, કારણકે સર્વથા પ્રકારે એકલું અનુરૂપ કારણ માનવામાં, તો તે બીજનું પણ કારણજ થાય, તથા એકનું અનુરૂપ કાર્ય માનવામાં તો તે બીજનું પણ કાર્યજ થાય, એટલે એ ઉભયમાં જે જે કાર્ય-કારણપણું તે શું : હું ? નજ રહ્યું. કેમકે બન્ને કારણ થાય, અથવા બન્ને કાર્ય થાય. વળી કાય-કારણનો એકાન્ત ભેદ માનવામાં કાર્યના વસ્તુપણામાં અને કારણના વસ્તુપણામાં શો તફાવત છે ? કંઈજ નહિ. જે ઉભયના વસ્તુપણામાં કંઈ ભેદ નથી, તો પછી એનો એકાન્ત ભેદ શી રીતે કહેવાય ? નજ કહેવાય. માટે સર્વથા એકાન્તે કાર્ય કારણની અનુરૂપતા અથવા અનુરૂપતા ન કહી શકાય. પણ કથંચિત્ તુલ્યાતુલ્યરૂપતા કહી શકાય.

માત્ર કાર્ય-કારણમાંજ તુલ્યાતુલ્ય રૂપતા છે, એમ નહિ, પરંતુ ત્રિભુવનાન્તર્ગત સર્વ વસ્તુ પરસ્પર તુલ્યાતુલ્યરૂપજ છે, કોઈપણ એકાન્તે અનુરૂપ કે એકાન્તે અનુરૂપ નથી.

અચલબ્રાતા:-જો એ પ્રમાણે હોય, તો પછી કાર્યના અનુરૂપ કારણ હોય, એમ શાથી કહો છો ? જો કદાચ કોઈ પણ વસ્તુ એકાન્તે અનુરૂપ હોય, તો એ પ્રમાણે કહી શકાય; પરંતુ કેઈ પણ વસ્તુ એકાન્તે અનુરૂપ નથી, તેમ અનુરૂપ પણ નથી, કેવળ સર્વ વસ્તુ તુલ્યાતુલ્યરૂપજ છે, તો પછી તેને કાર્યાનુરૂપ કારણ હોય એમ કેમ કહી શકાય ?

ભગવન્ત:-સર્વ વસ્તુમાં તુલ્યાતુલ્યત્વ સમાન છતાં પણ, કાર્ય એ કારણનો સ્વપર્યાય હોવાથી, કાર્યના અનુરૂપ કારણ કહેવાય છે. અને શેષ અકાર્યરૂપ સર્વ પદાર્થ કારણના પરપર્યાય હોવાથી તે કારણને અનુરૂપ કહેવાય છે. અહીં સુખ-દુઃખ એ કર્મરૂપ કારણનાં સ્વપર્યાય છે. જેમકે જીવ અને પુન્યનો સંયોગ તે સુખનું કારણ છે, તથા જીવ અને પાપનો સંયોગ તે દુઃખનું કારણ છે. વળી જેમ સુખને શિવ-કલ્યાણ-શુભ ઇત્યાદિ નામે કહેવાય છે, તેમ તેનાં કારણભૂત પુન્ય કર્મને પણ તે સારા નામોથી કહેવાય છે. વળી જેમ દુઃખ ને અશુભ-અકલ્યાણ-અશિવ ઇત્યાદિ નામે કહેવાય છે, તેમ તેનાં કારણભૂત પાપકર્મને પણ અશુભ નામે કહેવાય છે. આજ કારણથી પુન્ય-પાપને સુખ-દુઃખના અનુરૂપ કારણ તરીકે કહેવાય છે. ૧૯૨૧-૧૯૨૨-૧૯૨૩-૧૯૨૪.

હવે અમૂર્ત સુખ-દુઃખના હેતુ, મૂર્ત એટલું પુન્ય-પાપકર્મ છે, તે વાત ઉદાહરણથી સિદ્ધ કરે છે.

કિં જહ મુત્તમમુત્તસ્સ કારણં તહ સુહાઈણં કમ્મં ।

દિટ્ઠં સુહાઈકારણમન્નાઈ જહેહ તહ કમ્મં ? ॥ ૧૯૨૫ ॥

હોઝ તયં ચિય કિ કમ્મણા, ન જં તુલ્લસાહણાણંપિ ।

ફલભેદો સોઽવસ્સં સકારણો કારણં કમ્મં ॥ ૧૯૨૬ ॥

एत्तो चिय तं मुत्तं मुत्तबलाहाणओ जहा कुंभो ।

देहाइकज्जमुत्ताइओ व भणिण पुणो भणइ ॥ ૧૯૨૭ ॥

સુખદુઃખનું અસમવાયિ ને દેહાદિનું સમવાયી કરણકર્મ હોવાથી પુણ્ય પાપરૂપ સિદ્ધિ. (૧૧૩)

જેમ મૂર્ત એવો ઘટાદિ પદાર્થ, અમૂર્ત એવા જ્ઞાનનું કારણ છે, તેમ અમૂર્ત સુખાદિ-
નું કારણ કર્મ પણ મૂર્ત છે. અથવા જેમ મૂર્ત અન્નાદિ સુખાદિનું કારણ છે, તેમ કર્મ પણ
છે. તે અન્નાદિકજ સુખાદિનું કારણ હો, કર્મની કલ્પના વડે શું ? (એમ શંકા કરવામાં
આવે તો તે અયોગ્ય છે) કેમકે તેનું અન્નાદિ સાધન સમાન છતાં પણ ફળનો જે ભેદ
જણાય છે, તે ભેદ અવશ્ય સકારણ છે, અને તેનું કારણ તે કર્મ છે. એજ કારણથી ઘટની
પેડે કર્મ, મૂર્ત શરીરને બળ ધારણ કરાવતું હોવાથી મૂર્ત છે, અથવા શરીરાદિ કાર્ય મૂર્ત
હોવાથી, તેનું કારણ કર્મ પણ મૂર્ત છે. આ પ્રમાણે (ભગવન્તે) કહ્યું, એટલે પુનઃ તે
કર્મનો નિર્ણય જણવા બોલ્યા. ૧૮૨૫-૧૮૨૬-૧૮૨૭.

જેમ અન્ન-પુષ્પમાળા-ચંદન-સ્ત્રી-સર્પ વિષ-કંટક વિગેરે મૂર્ત છતાં, અમૂર્ત સુખ-દુઃ-
ખનાં કારણ છે, અથવા નીલાદિ મૂર્ત પદાર્થ સ્વપ્રતિભાસી જ્ઞાનનું કારણ છે, તેમ પુ-
ન્ય-પાપાત્મક કર્મ મૂર્ત છતાં પણ અમૂર્ત એવા સુખ-દુઃખનું કારણ છે.

પ્રત્યક્ષ જણાતા અન્ન-પુષ્પમાળા વિગેરેજ સુખાદિના કારણ ભલે હો, પણ ત્યાં અ-
દૃષ્ટ એવા કર્મની કલ્પનાથી શા લાભ છે ? એ પ્રમાણે જે તું કહેતો હો, તો તે અયોગ્ય
છે, કારણ કે કેટલેક સ્થળે અન્નાદિ સાધનો સમાન હોય છે છતાં પણ ત્યાં સુખાદિ કાર્યમાં
મહાત્ ફળનો ભેદ જણાય છે જેમકે કેટલીક વ્યક્તિઓએ અન્નાદિ વસ્તુઓનો સમાન ઉ-
પભોગ કર્યો હોય, તેમાં કેટલાકને આનંદ થાય છે, અને કેટલાકને રોગાદિ ઉત્પન્ન થાય
છે, આ પ્રમાણે અન્નાદિ સાધનો સર્વને સમાન છતાં પણ ફળનો ભેદ જણાય છે, તે ભેદ
અવશ્ય સકારણ હોવો જોઈએ અને જે એ ભેદ નિષ્કારણ હોય, તો હુમ્મેશાં સત્ત્વા-
સત્ત્વનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય; અને તે ફળભેદમાં જે કારણ છે, તે અદૃષ્ટ એવું કર્મ છે, તેથી
તે કર્મની કલ્પના નિરર્થક નથી.

એ પ્રમાણે અન્નાદિ તુલ્ય સાધનો છતાં પણ જે ફળનો ભેદ જણાય છે, તેમાં કર્મજ
મુખ્ય કારણ છે, અને એજ કારણથી કર્મ મૂર્તિમાન છે, કેમકે કુંભની પેડે મૂર્તિમાન
શરીર વિગેરે તેથી મજબુત થાય છે. અથવા જેમ મૂર્ત એવા તેલ આદિ વડે ઘડો મજબુત
થાય છે, તેથી તે તેલાદિ મૂર્ત છે. તેમ પુષ્પમાળા-ચંદનાદિ વડે વૃદ્ધિ પામતું કર્મ પણ
મૂર્તિમાન છે અથવા જેમ ઘટાદિ કાર્ય મૂર્ત હોવાથી તેના કારણભૂત પરમાણુઓ પણ
મૂર્ત છે. તેમ શરીરાદિ કાર્ય પણ મૂર્ત હોવાથી તેનાં કારણભૂત કર્મ પણ મૂર્ત છે. ૧૮૨૭
પુનઃ મૂર્તામૂર્ત કર્મ સંબંધી પ્રશ્નનું સમાધાન અને પ્રથમ વિકલ્પની અયોગ્યતા જણાવે છે.

તો કિં દેહાર્જનં મુત્તત્તજઓ તયં હવઝ મુત્તં ।

અહ સુહ-દુઃખાર્જનં કારણભાવાદરૂવંતિ ॥ ૧૯૨૮ ॥

ન સુહાર્જનં હેઝ કમ્મં ચિય કિન્તુ તાળ જીવોવિ ।

હોઈ સમવાઈકારણમિયરં કમ્મંતિ કો દોસો ? ॥ ૧૯૨૯ ॥

इय रूवित्ते सुह-दुःखकारणत्ते य कम्मणो सिद्धे ।

एण्णावगारिसमेत्तेण दुःखबहुलत्तणमजुत्तं ॥ ૧૯૩૦ ॥

कम्मप्पगरिसजणियं तदवस्सं पगरिसाणुभूर्इओ ।

सोक्खप्पगरिसभूर्इ जह पुण्णप्पगरिसप्पभवा ॥ ૧૯૩૧ ॥

તદ્ બઙ્ગસાહનપ્પગરિસંગભાવાદિહઽણ્ણહા ન તયં ।

વિવરીયવઙ્ગસાહનબલપ્પગરિસં અવેક્ષેજ્ઞા ॥ ૧૯૩૨ ॥

દેહો નાવચયકઓ પુણ્ણુકરિસે વ મુત્તિમત્તાઓ ।

હોજ્ઞ વ સ હોણતરઓ કહમસુભયરો મહલ્લો ય ? ॥ ૧૯૩૩ ॥

(જો એમ હોય) તો કર્મનાં કાર્ય જે શરીર વિગેરે તે મૂર્ત હોવાથી કર્મ શું મૂર્ત છે ? અથવા સુખ-દુઃખાદિ જીવના પરિણામભૂત કર્મના કાર્યો અમૂર્ત જણાતાં હોવાથી તેના કારણરૂપ કર્મ અમૂર્ત છે ? (આ પ્રમાણે મૂર્ત અને અમૂર્ત ઉભય પ્રકારે કાર્ય જણાતાં હોવાથી કર્મ રૂપી છે કે અરૂપી છે ? ઉત્તર-) સુખ વિગેરેનું કારણ એકલું કર્મજ નથી. પરંતુ તે સાથે જીવ પણ તેમાં સમવાયિ કારણ છે, અને કર્મ તો અસમવાયિ કારણ છે. (મતલબ કે સુખાદિ અમૂર્ત હોવાથી તેનું સમવાયિ કારણ જીવ અમૂર્ત છે; અને કર્મ અસમવાયિ કારણ હોવાથી અમૂર્ત નથી.) એ પ્રમાણે સુખ-દુઃખના કારણભૂત કર્મરૂપી છે, એમ સિદ્ધ થવાથી પુન્યના અપકર્ષમાત્રથીજ દુઃખની બહુલતા (પ્રથમ વિકલ્પમાં પૂર્વે) કહી છે, તે અચુક છે. કારણકે જેમ સુખના પ્રકર્ષનો અનુભવ પુન્યના પ્રકર્ષથી થાય છે, તેમ તે (દુઃખનો અનુભવ) પણ સ્વાનુરૂપ (પાપ) કર્મના પ્રકર્ષથીજ થાય છે. તથા કેવળ પુન્યના અપકર્ષમાત્રથીજ જીવોને દુઃખની બહુલતા નથી થતી, કેમકે ત્યાં બાહ્ય અનિષ્ટ સાધનના પ્રકર્ષનો સદ્ભાવ છે. જો એમ ન હોય, તો તેમાં વિપરીત એવા બાહ્ય સાધનના બળની અપેક્ષા ન રહે. વળી જેમ પુન્યોત્કર્ષમાં શ્રેષ્ઠ શરીર થાય છે, તેમ આ અશુભ મોટાડું શરીર મૂર્તિમાન હોવાથી કેવળ પુન્યના અપચય માત્રથીજ નથી થતું, જો એમ હોય, તો તે અત્યંત હીન થવું જોઈએ, અશુભ અને ઘણું મોટું કેવી રીતે થાય ? ૧૯૨૮-૧૯૨૯-૧૯૩૦-૧૯૩૧-૧૯૩૨-૧૯૩૩

કેવળ પુન્યના અપચય માત્રથીજ જીવોને દુઃખની બહુલતા નથી થતી, પરંતુ તે સાથે અનિષ્ટ આહારાદિ બાહ્ય સાધનોના પ્રકર્ષનો પણ સદ્ભાવ છે, જો એ પ્રમાણે બાહ્ય સાધનોના સદ્ભાવ ન હોય, અને એકલા પુન્યના અપચયમાત્રથીજ દુઃખ થતું હોય, તો પુન્યથી પ્રાપ્ત થતા ઇષ્ટ આહારના અપચય માત્રથીજ તે થવું જોઈએ. પણ પાપોપચયથી પ્રાપ્ત થતા અનિષ્ટ આહારાદિરૂપ વિપરીત બાહ્યસાધનોના સામર્થ્યના પ્રકર્ષની અપેક્ષા રહેવી ન જોઈએ. મતલબ કે જો પુન્યના અપકર્ષમાત્રથીજ દુઃખ થતું હોય, તો પુન્યોદયથી પ્રાપ્ત થતા ઇષ્ટ આહારાદિ સાધનના અપકર્ષમાત્રથીજ તે થવું જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી, ત્યાં તો ઇષ્ટથી વિપરીત એવા પ્રાપ્ત થયેલ અનિષ્ટ આહારાદિ સાધનના સામર્થ્યથીજ દુઃખ થાય છે.

વળી જેમ પુન્યોત્કર્ષમાં તજ્જન્ય અનુતરવાસી દેવ અને ચક્રવર્તિનું શરીર મૂર્તિમાન હોવાથી પુન્યના અપચય માત્રથીજ નથી કરાયું; તેમ કેાઇ દુઃખી હસ્તી વિગેરેનું શરીર પણ મૂર્તિમાન હોવાથી કેવળ પુન્યના અપચયમાત્રથીજ નથી કરાયું. કેમકે જો કેવળ પુન્યના અપચય માત્રથી કરાએલું હોય, તે મૂર્તિમાન નથી હોતું. અને કેવળ પુન્યના અપચય માત્રથીજ જો શરીર થતું હોય, તો તે અતિહીન અને શુભજ થવું જોઈએ, ઘણું મોટું અને અતિ અશુભ કેવી રીતે થાય ? કારણકે મોટું શુભ શરીર તો પુન્યના ઉપચયથી થાય, અને અશુભ પાપોપચયથી થાય, વળી થોડા પુન્યવડે પણ શરીર શુભજ એટલે સુખવાળુંજ થવું જોઈએ, પણ દુઃખી ન થવું જોઈએ. કારણકે જેમ થોડા સુવર્ણથી પણ નાનો સુવર્ણનોજ ઘડો થાય છે પણ માટીનો કે ત્રાખાનો ઘડો નથી થતો; તેમ થોડા પુન્યથી પણ શરીર નાનું હો પણ તે શુભજ થવું જોઈએ. ૧૯૨૮-૧૯૩૩

હવે ત્રીજા અને ચોથા પક્ષમાં દૂષણ બતાવે છે.
 एवं चिय विवरीयं जोएज्जा सवपावपक्खेऽवि ।

न य साहारणरूवं कम्मं तकारणाभावा ॥ १९३४ ॥

कम्मं जोगनिमित्तं सुभोऽसुभो वा स एगममयम्मि ।

होज्ज न ऊभयरूवो कम्मंपि तओ तयणुरूवं ॥ १९३५ ॥

કેવળ પાપપક્ષમાં પણ એજ પ્રમાણે વિપરીતપણે યોજના કરવી, અને પુન્ય-પાપાત્મક સાધારણ એવું કર્મ તો છેજ નહીં, કેમકે તેવા કર્મનો કોઈ હેતુ નથી. યોગવડે કર્મ થાય છે, ન તે યોગ એક સમયે શુભ અથવા અશુભજ હોય છે. પણ શુભા-શુભ એટલે ઉભયરૂપ નથી હોતો, તેથી કર્મ પણ તદનુરૂપ શુભ અથવા અશુભ જ બંધાય છે. પણ શુભઅશુભ ઉભયરૂપ બંધાય નહિં. ૧૯૩૪-૧૯૩૫.

પાપના અપચયમાત્રથીજ સુખ થાય છે, માટે કેવળ પાપજ છે, પુન્ય નથી; આવા ત્રીજા પક્ષમાં પણ એકાન્ત પુન્યના અસ્તિત્વવાળા પક્ષમાં કહેલા દૂષણો વિપરીતપણે યોજવાં, જેમકે-પાપના અપચય માત્રથીજ સુખ નથી થતું, કેમકે થોડું પણ પાપ દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ થોડું પણ વિષ સ્વાસ્થ્યનો હેતુ નથી થતું. તેમ પાપાપચયથી થોડું પણ પાપ સુખનો હેતુ નથી થતું, પરંતુ જે થોડું પણ સુખ થાય છે, તે પુન્યથીજ થાય છે. આ પ્રમાણે સુખ-દુઃખના કારણભૂત પુન્ય-પાપ જુદા જુદા સ્વતંત્ર છે, અને આજ કારણથી એ સંમિલિત-સાધારણ એટલે એક પુન્યપાપાત્મક કર્મ પણ નથી. કેમકે વંધ્યાપુત્રની પેઠે એવા કર્મના બંધનું કોઈ કારણજ નથી. મિથ્યાત્વ અવિરતિ-કષાય-પ્રમાદ-ને યોગ, એ બંધના હેતુઓ છે. એમાં યોગ સિવાય તો કદિપણ કર્મનો બંધ થતો નથી, એટલે મુખ્યત્વે કરીને યોગજ કર્મ બંધનો મુખ્ય હેતુ છે, તે યોગ મન-વચન-અને કાયા રૂપ ત્રણ પ્રકારે છે, એ યોગ એક સમયે શુભ અથવા અશુભ હોય, પણ શુભાશુભ-ઉભય સ્વરૂપ ન હોય ને તેથી પુન્ય-પાપાત્મક એટલે ઉભયસ્વભાવવાળું સંકીર્ણ એવું કર્મ પણ ન હોય, કેમકે કારણના અનુરૂપ કાર્ય હોય છે, તેથી જ્યારે શુભયોગ વર્તતો હોય ત્યારે તદનુરૂપ પુન્યાત્મક શુભ કર્મ બંધાય, અને જ્યારે અશુભ યોગ વર્તતો હોય, ત્યારે તદનુરૂપ પાપાત્મક અશુભ કર્મ બંધાય, પણ મિશ્રરૂપે યોગ ન હોવાથી કર્મબંધ મિશ્રરૂપે થાયજ નહિં ૧૯૩૪-૧૯૩૫.

એક સમયે શુભાશુભ રૂપ મિશ્રયોગ ન હોય, તે વાત ઉદાહરણથી સખજાવે છે.

नणु मण-वइ काओगा सुभासुभावि समयम्मि दीसंति ।

दवम्मि मीसभावो भवेज्ज न उ भावकरणम्मि ॥ १९३६ ॥

ज्ञाणं सुभमसुभं वा न उ मीसं जं च ज्ञाणविरमेऽवि ।

लेसा सुभाऽसुभा वा सुभमसुभं वा तओ कम्मं ॥ १९३७ ॥

पुव्वगहियं च कम्मं परिणामवसेण मीसयं नेज्जा ।

इयरेयरभावं वा सम्मा-प्पिच्छम् न उ गहणे ॥ १९३८ ॥

मोत्तूण आउयं खलु दंसणमोहं चरित्तमोहं च ।

सेसाणं पयडीणं उत्तरविहिसंकमो भज्જો ॥ १९३९ ॥

મન-વચન-કાયાનો શુભાશુભરૂપ મિશ્રયોગ એક સમયમાં જણાય છે. (એમ કહેવામાં

(૧૧૬) યોગ ધ્યાન ને લેશ્યાની નિશ્ચિતાને અભાવે કર્મની મિશ્રતાનો અભાવ.

આવે, તો તે) મિશ્રભાવ દ્રવ્યયોગમાં છે, પણ ભાવયોગમાં નથી, વળી ધ્યાન પણ એક વખતમાં શુભ અથવા અશુભ હોય છે, પરંતુ મિશ્ર નથી હોતું; તથા ધ્યાન વિરમ્યા પછી લેશ્યા પણ શુભ અથવા અશુભ હોય છે, મારે કર્મ પણ શુભ અથવા અશુભજ હોય છે, જો કે પૂર્વશુદ્ધિત કર્મને પરિણામવશાત્ મિશ્રભાવે કરે, અથવા ઇતરેતરભાવે સમ્યક્-મિથ્યાત્વરૂપે કરે, પરંતુ બ્રહ્મણકાળે તેમ ન કરે. આયુષ્ય, દર્શન-મોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય કર્મ મૂકીને શેષ કર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિના સંક્રમણી ભજના બાણવી. ૧૮૩૬-૧૮૩૭ ૧૮૩૮-૧૮૩૯.

અચલભ્રાતા:—કંઈક અવિધિએ દાનાદિ આપવાનો વિચાર કરતાં શુભાશુભ મનો-યોગ થાય છે, કંઈક અવિધિએ દાનાદિ ધર્મનો ઉપદેશ આપતાં શુભાશુભ વચનયોગ થાય છે, અને કંઈ અવિધિએ જનપૂજનવંદનાદિ કાયચેષ્ટા કરતાં શુભાશુભ કાય યોગ થાય છે, આ પ્રમાણે એકસમયમાં મન-વચન-કાયના યોગ શુભાશુભરૂપે મિશ્ર જણાય છે, અને તમે તો એક સમયમાં શુભ અથવા અશુભ યોગજ હોય, પણ મિશ્ર-યોગ ન હોય એમ કહો છો તેવું શું કારણ ?

ભગવન્ત:—હારી એવી માન્યતામાં ભૂલ છે, કારણકે દ્રવ્યથી અને ભાવથી એમ બે પ્રકારે યોગ છે; તેમાં મન-વચન-કાયના યોગરૂપે પ્રવર્તનારાં દ્રવ્ય અને મન-વચન-કાયના પરિરૂપદાત્મક વ્યાપાર તે દ્રવ્યયોગ છે; અને એ ઉભયરૂપ એવો યોગહેતુક જે અધ્યવસાય તે ભાવયોગ છે, ઉપરોક્ત શુભાશુભરૂપ ચિન્તવન-ઉપદેશ અને કાયચેષ્ટાના પ્રવર્તન રૂપ યોગમાં વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ શુભાશુભ-મિશ્રભાવ હોઈ શકે, પણ યોગહેતુક અધ્યવસાયરૂપ ભાવયોગમાં તો તે મિશ્રભાવ હોઈ શકેજ નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ દ્રવ્યયોગને શુભાશુભરૂપે માની શકાય છે, પણ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો તે કેવળ શુભ અથવા અશુભજ છે, કેમકે તેના મતે તો યથોક્ત દ્રવ્યયોગના પણ શુભાશુભ રૂપ મિશ્રભાવનો અભાવ છે, ભાવયોગમાં તો એ મિશ્રભાવ વ્યવહાર કે નિશ્ચય એકેના મતે માન્ય નથી, વળી આગમમાં શુભ અને અશુભ અધ્યવસાય સ્થાનો સિવાય શુભાશુભઅધ્યવસાય રૂપ ત્રીજો ભેદ ક્યાંય પણ કહ્યો નથી, કે જેથી ભાવયોગમાં શુભાશુભપણું હોઈ શકે, મારે એક સમયે શુભ અથવા અશુભ એવા ભાવયોગ હોઈ શકે, પણ મિશ્રયોગ ન હોઈ શકે, અને એજ કારણથી કર્મ પણ શુભ કે અશુભ એટલે પુન્ય કે પાપ રૂપ બુદ્ધ બુદ્ધ બંધાય, પરંતુ મિશ્રરૂપ ન બંધાય.

વળી સિદ્ધાન્તમાં ધર્મ-શુદ્ધ ધ્યાનાત્મક એક શુભ ધ્યાન, અથવા આર્ત-રૌદ્રધ્યાનાત્મક એક અશુભ ધ્યાન એક વખતે હોય છે, એમ કહ્યું છે, પણ શુભાશુભ રૂપ ધ્યાન નથી કહ્યું. ધ્યાનનો ઉપરમ થયા પછી પણ કાંતો તેજસાદિ શુભ લેશ્યા, અથવા કાષેત વિગેરે અશુભલેશ્યાજ એક વખતે હોય છે, એમ કહ્યું છે, પણ શુભાશુભ મિશ્રપણે તો તે લેશ્યા હોય એમ નથી કહ્યું. ભાવયોગ એ ધ્યાન અને લેશ્યાત્મક છે, તેથી તે ભાવ-યોગ એક સમયે શુભ અથવા અશુભજ હોય, પરંતુ મિશ્ર ન હોય, આજ કારણથી ભાવ-યોગનિમિત્તક કર્મ પણ જ્યારે શુભ યોગ હોય, ત્યારે પુન્યાત્મક શુભ બંધાય, અને અશુભ યોગ હોય, ત્યારે પાપાત્મક અશુભ બંધાય. પરંતુ પુન્ય-પાપાત્મક મિશ્ર કર્મ ન બંધાય.

અથવા આ પ્રમાણે સંભાવના કરી શકાય, કે પૂર્વબદ્ધ કર્મને પરિણામવશાત્ શુભ અશુભ કે મિશ્ર ભાવ પમાડે, એટલે જેમકે પૂર્વે બાંધેલા મિથ્યાત્વના કર્મ મુક્તિને

વિશુદ્ધપરિણામે શુદ્ધ કરીને સમ્યક્ત્વરૂપે કરે, અર્ધશુદ્ધપરિણામવશાત્ સમ્યક્-મિ-થ્યાત્વ રૂપ કરે, અને અશુદ્ધપરિણામથી રસનો ઉત્કર્ષ કરીને સમ્યક્ત્વના પુદ્ગળો મિ-થ્યાત્વમાં સંક્રમાવીને મિથ્યાત્વ રૂપે કરે, આ પ્રમાણે પૂર્વબદ્ધ સત્તામાં રહેલા કર્મના ત્રણ પુંજ કરીને શુભ અશુભ ને મિશ્રભાવ કરે, પણ નવાં કર્મ ગ્રહણ કરતી વખતે એ પ્રમાણે પુન્ય-પાપરૂપે મિશ્ર-સંકીર્ણ સ્વભાવવાળું કર્મ ન બાંધે.

ઉપર જે સંક્રમ કરવાનું કહ્યું છે, તે સંક્રમ વિધિ આ પ્રમાણે છે. એમાં પ્રથમ એટલું સમજવાનું છે કે જ્ઞાનાવરણાદિ મૂળ આઠ પ્રકૃતિનો તો અન્યોઅન્યમાં કદી પણ સંક્રમ ન થાય, જ્ઞાનાવરણીયાદે મૂળપ્રકૃતિથી અલિપ્ત એવી ઉત્તર જે મતિજ્ઞાનાવર-ણીયાદિ પ્રકૃતિઓ છે તેનો પરસ્પર સંક્રમ થાય, એ સજ્જતિય ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં પણ ચાર આયુષ્યની પ્રકૃતિઓ પોતાની આયુષ્યનામની મૂળ પ્રકૃતિથી અલિપ્ત છે, છતાં એનો પરસ્પર સંક્રમ ન થાય, તથા દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય પોતાની મૂળ-પ્રકૃતિ જે મોહ તેથી અલિપ્ત છતાં પણ તેમનો પરસ્પર સંક્રમ ન થાય. એ સિવાયની શેષ જે ઉત્તર પ્રકૃતિઓ છે તેના સંક્રમની ભજના છે. એટલે જ્ઞાનાવરણ પાંચ-દર્શના-વરણ નવ-કષાય સોળ-મિથ્યાત્વ-ભય-ભ્રુગુપ્તસા-તેજસ-કાર્મણ-વણ્યતુક-ગુરુ લઘુ-નિર્માણ અને પાંચ અન્તરાય એ ધ્રુવબંધની સુડતાલીસ ઉત્તરપ્રકૃતિઓનો પોત પોતાની મૂળ-પ્રકૃતિમાં અન્યો અન્ય સંક્રમ સદૈવ થાય છે. જેમકે મુળ જ્ઞાનાવરણપ્રકૃતિમાંના મતિ-જ્ઞાનાવરણમાં શ્રુતજ્ઞાનાવરણાદિનો સંક્રમ થાય અને શ્રુતજ્ઞાનાવરણાદિમાં મતિજ્ઞાના-વરણના સંક્રમ થાય. એ પ્રમાણે સજ્જતીય પ્રકૃતિનો પરસ્પર સંક્રમ થાય, એમ સર્વત્ર સમજવું; તથા શેષ રહી જે અધ્રુવબંધી પ્રકૃતિઓ તેનો પોતાની મૂળ પ્રકૃતિથી અલિપ્ત એવી સજ્જતીયપ્રકૃતિમાં અમધ્યમાન પ્રકૃતિનો સંક્રમ થાય, પરંતુ અમધ્યમાનપ્રકૃતિમાં બંધાતી પ્રકૃતિનો સંક્રમ ન થાય, જેમકે સાતાવેદની બંધાતી હોય ત્યારે તેમાં નહિ બંધાતી અશાતાવેદનીનો સંક્રમ થાય, પણ એથી વિપરીત નહિ બંધાતી પ્રકૃતિમાં બંધાતી પ્રકૃતિનો સંક્રમ ન થાય, આ પ્રમાણે પ્રકૃતિસંક્રમનો વિધિ છે, શેષ પ્રદેશાદિ સંક્રમનો વિધિ અન્ય પ્રથમ (ક્રમ પ્રકૃતિ વિગેરેથી) જાણી લેવો. ૧૮૩૬-૧૮૩૭-૧૮૩૮-૧૮૩૯

પુન્ય-પાપનું લક્ષણ અને તે ગ્રહણ કરવાની રીતી કહે છે—

સોહણવળ્લાગુણં સુમાણુભાવં ચ જં તયં પુણ્યં ।

વિવરીયમગ્રો પાર્વં ન વાયરં નાદ્મુદ્ધમં ચ ॥ ૧૯૪૦ ॥

મેળદ્વ તજ્જાગં ચિય રેણું પુરિસો જહા ક્યબંમંગો ।

એગચ્ચેત્તોગાઠં જીવો સવળ્પણ્ણેહિં ॥ ૧૯૪૧ ॥

શુભવર્ણાદિગુણવાળું અને શુભવિપાકવાળું જે કર્મ હોય, તે પુન્ય કહેવાય છે, તથા એથી વિપરીત હોય તે પાપ કહેવાય છે; આ બન્ને પ્રકારનું કર્મ અતિસ્થૂલ તેમજ અતિ સૂક્ષ્મ પણ ન હોય. જેમ તેલ આદિથી અભ્યંગન કરાએલો પુરૂષ રજ ગ્રહણ કરે છે, તેમ રાગાદિ યુક્ત જીવ એક પ્રદેશમાં એટલે પોતાના આત્માની અવગાહના વાળા પ્રદેશમાં રહેલું કર્મચોગ્ય જે પુદ્ગળદ્રવ્ય તેને પોતાના સર્વ આત્મ પ્રદેશોવડે ગ્રહણ કરે છે. ૧૮૪૦-૧૮૪૧.

વર્ણ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શ લક્ષણોવાલા ગુણો જેના શુભ હોય, તથા વિપાક પણ જેના શુભ હોય, તે પુન્ય કહેવાય છે; અને એથી વિપરીત એટલે જેના વર્ણાદિ ગુણો તથા વિપાક અશુભ હોય તે પાપ કહેવાય છે. આ ઉભય પ્રકારનું કર્મ મેરુઆદની પેઠે

(૧૧૮) પરિણામ ને આશ્રયના સ્વભાવની કર્મની અહણ સમયે શુભાશુભતા.

સ્થૂલ નથી હોતું; તેમજ સૂક્ષ્મ કર્મ વર્ગણા દ્રવ્ય કરીને નિષ્પન્નપણાથી પરમાણુ આદિની પેઠે અતિસૂક્ષ્મ પણ નથી હોતું. આવા પ્રકારનું પુન્ય-પાપાત્મક જે દ્રવ્ય તે કર્મ યોગ્ય એવી જે કર્મણુ વર્ગણા તદર્ગત છે, ને તેને જવ અહણ કરે છે, પણ પરમાણુ આદિ અથવા ઔદારિક વર્ગણાદિગત, જે કર્મને અયોગ્ય દ્રવ્યો તેને નથી અહણ કરતો; તે કર્મ દ્રવ્યોમાંથી પણ એક ક્ષેત્રાવગાદનેજ અહણ કરે છે, પોતાના અવગાઠ પ્રદેશથી ભિન્ન પ્રદેશાવગાઠ (ભિન્ન પ્રદેશમાં રહેલા) ને નથી અહણ કરતો. આ સાથે એ પણ સમજવું કે જે દ્રવ્યને જવ અહણ કરે છે, તે દ્રવ્યને રાગ-દ્વેષાદિયુક્ત જવ પોતાના સર્વ પ્રદેશો વડે અહણ કરે છે, પણ હેતુ સિવાય અથવા કેટલાક પ્રદેશોથીજ અહણ કરતો નથી. આમાં જે જવ ઉપશમ શ્રેણી પડેલો હોય, તેને મોહન-યાદિ કર્મના બંધની આદિ હોય છે, અને જેણે શ્રેણિ પ્રાપ્ત ન કરી હોય તેવા જવને તો તે મોહાદિને અનાદિ બંધ હોય છે. ૧૯૪૦-૧૯૪૧

વર્ણાદિ શુભાશુભ ગુણવાળાં કર્મ કેમ હોઈ શકે ? તેનો ઉત્તર.

અવિ સિદ્ધપોગલઘણે લોષ થૂલતણુકમ્મયવિભાગો ।

જુજ્ઞેજ્ઞ, ગદ્દળકાલે સુખા-સુખદિવેયણં કત્તો ? ॥ ૧૯૪૨ ॥

અવિસિદ્ધં ચિય તં સો પરિણામા-ડડસયસમાવઓ સિવ્વપ્પં ।

કુરુણ સુખમસુખં વા ગદ્દળે જીવો જહાહારં ॥ ૧૯૪૩ ॥

અવિશિષ્ટ પુદ્ગળોથી વ્યાપ્ત એવા આ લોકમાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ કર્મનો વિભાગ થઈ શકે; પરંતુ અહણકાલે તેનાં શુભાશુભનું વિવેચન કેવી રીતે થયે ? (ઉત્તર-) અવિશિષ્ટ છતાં પણ જવ તે કર્મને અહણ કરતી વખતે આહારના પરિણામની પેઠે આશ્રયના સ્વભાવથી એકદમ શુભ અથવા અશુભ કરી નાંખે છે. ૧૯૪૨-૧૯૪૩.

અચલભ્રાતા:-દરેક આકાશપ્રદેશમાં શુભાશુભ આદિ ભેદરહિત અનન્તાનન્ત પુદ્ગળો છે ને તે વડે નિરન્તર વ્યાપ્ત એવો આ લોક છે, તેમાંથી કર્મ પુદ્ગળો અહણ કરતી વખતે જવને સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ કર્મનો વિભાગ થઈ શકે, અને તેથી અતિ બાદર નહિ અને અતિ સૂક્ષ્મ પણ નહિ એવાં પુદ્ગળો અહણ કરે છે, એમ કહી શકાય. કારણ કે એવા પુદ્ગળો સિવાય અન્ય સ્વભાવવાળા પુદ્ગળો જવ અહણ કરતો નથી, પરંતુ જે શુભાશુભનું વિવેચન તમે કરો છો, તે શુભ કે અશુભપણું એક સમય માત્ર અહણ કાળમાં કર્મ પુદ્ગળોને અહણ કરતા જવને લીધે કેવી રીતે થઈ શકે ?

ભગવન્ત:-એ કર્મ વર્ગણાઓ શુભાશુભાદિ વિશેષણ રહિત છે, તોપણ તેને અહણ કરતી વખતે જવપરિણામ અને આશ્રયના સ્વભાવથી શુભાશુભ રૂપે કરી નાંખે છે. અતલબ એ છે કે જવનો શુભ અથવા અશુભ જે પરિણામ છે, તે પરિણામજ અહણ સમયે કર્મને શુભ અથવા અશુભ રૂપે કરે છે, વળી કર્મશ્રયભૂત જવનો પણ કોઈ એવો સ્વભાવ છે, કે જેથી શુભાશુભપણું પરિણામ પામતા એવા કર્મને અહણ કરે છે, તેમજ શુભાશુભભાવો આશ્રિત કર્મનો પણ એવો સ્વભાવ-યોગ્યતા વિશેષ છે, કે જેથી શુભ અથવા અશુભ પરિણામ રૂક્ત જવવડે અહણ કરતાં એ કર્મજ એ પ્રમાણે શુભાશુભરૂપે પરિણામ પામે છે. તથા કર્મની પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-અને અનુભાગની વિચિત્રતા તેમજ પ્રદેશોના અલ્પબહુત્વ ભાગની વિચિત્રતા, એ સઘળું આહારની પેઠે અહણ કરતી વખતેજ કર્મપુર્ણલોમાં કરે છે. આ સંબંધમાં અન્યત્ર કહ્યું છે કે-“ સર્વ કર્મ પ્રદે. શોમાં સર્વ જવથી અનંતગુણા રસવિભાગને જવ કર્મને અહણ કરતી વખતેજ ઉત્પન્ન

આહારના દૃષ્ટાન્તે કર્મ અદુષ્ટ વખતે શુભાશુભતા ને શુભાશુભ પ્રકૃતઓ. (૧૧૯)

કરે છે. તથા તેજ વખતે જો આયુ બંધાતું હોય તો સર્વથી થોડા પ્રદેશો આયુકર્મને લાગે આવે છે, તેથી નામ ગોત્રને અધિક મળે છે, પણ એ બેને પરસ્પર તુલ્ય મળે છે, તેથી જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ-ને અન્તરાયના લાગે અધિક પ્રદેશો આવે છે, પણ એ ત્રણેને પરસ્પર તુલ્ય મળે છે, તેથી મોહનીયને અધિક લાગ મળે છે, અને સર્વથી વેદનીય કર્મને પ્રદેશનો લાગ અધિક મળે છે, કેમકે તે સુખ-દુઃખનું કારણ છે ને ઘણા પ્રદેશો શિવાય સુખદુઃખની વ્યક્તા ન થાય. એના પેટાભેદો જે મતિજ્ઞાનાવરણીયાદિ છે તેને તો સ્થિતિની વિશેષતાએ કર્મ દળની વિશેષતા પ્રાપ્ત થાય છે. ” આ પ્રમાણે કર્મ અદુષ્ટ કરતી વખતેજ સર્વ વિભાગની વ્યવસ્થા થઈ જાય છે. ૧૯૪૨-૧૯૪૩.

ઉપરોક્ત વિભાગ આહારના દૃષ્ટાન્તે સજ્જન્ય છે.

પરિણામા-ડડસયવસઓ ધેગૂર્ જહા પઓ ત્રિસમહિસ્સ ।

તુહોડવિ તદાહારો તહ પુણ્ના-ડપુણ્ગપરિણામો ॥ ૧૯૪૪ ॥

જહ વેગસરીરમ્મિત્રિ સારા-ડસારપરિણામયામેઝ ।

અવિસિદ્ધો વાડહારો તહ કમ્મસુમા-ડસુમવિવાગો ॥ ૧૯૪૫ ॥

તુલ્ય આહાર છતાં પણ જેમ પરિણામ અને આશ્રયના વશથી તે આહાર ગાયમાં દૂધરૂપે થાય છે, અને સપ્તમાં ત્રિપરૂપે થાય છે; તેવી રીતે શુભાશુભ પરિણામ વશાત્ પુન્ય-પાપનો પણ પરિણામ થાય છે. અથવા એકજ પ્રકારનો આહાર એકજ શરીરમાં રસ-રૂધિર-અને માંસાદિ સારરૂપે પરિણમે છે, અને લઘુ-નીતિ-વડી-નીતિ આદિ અસારરૂપે પણ પરિણમે છે, તેવી રીતે અવિશિષ્ટપણે અદુષ્ટ કરેલ કર્મ પણ પરિણામ અને આશ્રયના વશથી શુભાશુભ રૂપે પરિણમે છે. ૧૯૪૪-૧૯૪૫.

હવે પુન્ય-પાપનો સ્વભાવથી ભેદ બતાવી, વેદમાં કહેલ નીતિથી પુન્ય-પાપની સિદ્ધિ કરીને ઉપસંહાર કરે છે.

સાયં સમ્મં હાસં પુરિસ-રહ-સુમાઝ-નામ-ગોત્તાઈ ।

પુણ્ણં, સેસં પાવં નેયં સવિવાગમવિવાગં ॥ ૧૯૪૬ ॥

અસઙ્ગં વહિ પુણ્ણપાવે જમ્મગિહોત્તાઈ સગ્ગકામસ્સ ।

તદસંબદ્ધં સવં દાણાદફલં ચ લોઅમ્મિ ॥ ૧૯૪૭ ॥

છિત્તમ્મિ સંસયમિં જિણેણ જર-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

સો સમણો પઠ્ઠઙ્ગો તિહી ડ સહ ચંડિયસણ્હિં ॥ ૧૯૪૮ । ૬૩૩ ॥

જ્ઞાતાવેદની, સમ્યક્ત્વમોહનીય, હાસ્ય, પુરૂષવેદ, રતિ, શુભ આયુ, શુભ નામ, અને શુભ ગોત્ર એ સર્વ પુન્ય છે, તથા એ સિવાયનું સર્વ-પાપ છે. એ બંને પ્રકારનાં કર્મો વિપાકવાળાં અને વિપાક વિનાનાં પણ જાણવાં. વળી, પુન્ય-પાપ ન હોય, તો સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાને જે અગ્નિહોત્રાદિ કરવાનું કહ્યું છે તે, અને લોકમાં દાનાદિકનું કૃણ કહ્યું છે તે, એ સઘળું કથન અસંબદ્ધ થાય. આ પ્રમાણે જરા અને મરણથી વિમુક્ત એવા જિનેશ્વરે તેમના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તેમણે પોતાના ત્રણસો શિષ્ય સહિત (ભગવન્ત પાસે) દીક્ષા લીધી. ૧૯૪૬-થી-૧૯૪૮

(૧૨૦) સમ્યક્ત્વ મોહનીયની અશુભતાનું કારણ ને મિશ્રપક્ષનું ખંડનને અચલભ્રાતાનો પ્રતિબોધ.

શાતા વેદનીય, સમ્યક્ત્વ મોહનીય (શોધેલ મિથ્યાત્વ પુદ્ગળ) હાસ્ય, પુરુષવેદ, રતિ, નરકાયુ વિના ત્રણ આયુ, ઊંચ ગોત્ર, દેવદ્રિક, મનુષ્યદ્રિક, પંચેન્દ્રિયજાતિ, પાંચ શરીર, ત્રણ અંગોપાંગ, પહેલું સંઘયણ, પહેલું સંસ્થાન, શુભ વર્ણ ચતુષ્ક, અગુરુલઘુનામ, પરાપ્રાત નામ, ઉદ્યાસ નામ, આતપનામ, શુભવિહાયોગતિ, ત્રસ, -બાદર, પર્યાસ, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, સામાન્ય, સુસ્વર, આદેય, યશ, નિર્માણ અને તીર્થકર. આ સર્વ મળીને છેતાલીસ પ્રકૃતિઓ શુભ હોવાથી પુન્ય કહેવાય છે, બીજા આચાર્યે આ છેતાલીસમાંથી સમ્યક્ત્વ મોહનીય, પુરુષવેદ, હાસ્ય, અને રતિ એ ચાર પ્રકૃતિઓ સિવાય જે છેતાલીસ પ્રકૃતિઓને પુન્ય પ્રકૃતિ કહે છે. કેમકે એ ચાર પ્રકૃતિઓ મોહનીય કર્મની છે, અને મોહનીય-કર્મની સર્વપ્રકૃતિઓ જીવને વિપર્યાસ કરનાર છે, તેથી તેને અને એ ઠર સિવાયની જે શેષ બ્યાસી પ્રકૃતિઓ તે બધીને અશુભ હોવાથી પાપપ્રકૃતિ કહે છે.

અહીં કોઇને એવી શંકા થાય, કે સમ્યક્ત્વને પાપપ્રકૃતિ કેમ કહી શકાય? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તત્ત્વર્ણયરૂપ સમ્યક્ત્વ તો શુભજ છે, પણ તેનો અહીં વિચાર નથી. પરંતુ શોધિત એવા મિથ્યાત્વનાં જે દર્શનાંરૂપ સમ્યક્ત્વ મોહનીય છે તેનો અત્રે વિચાર છે, ને તે તો શંકા આદિ અનર્થના હેતુભૂત હોવાથી અશુભ છે, અને તેથીજ તેને પાપ પ્રકૃતિ કહી છે, સમ્યક્ત્વર્ણયને એ શુદ્ધ પુદ્ગળો, અત્યંત આવરણ કરતા નથી, તેથી ઉપચારમાત્રથીજ એ શોધિત પુદ્ગળોને સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે, પરમાર્થથી તો તે મિથ્યાત્વના પુદ્ગલોજ છે.

ઉપરોક્ત પુન્ય-પાપાત્મક બન્ને પ્રકારનું કર્મ વિપાક દેવાવાળું અને વિપાક નહિ દેનાર હોય છે, એટલે કોઇક કર્મ જેવું બાંધ્યું હોય તેવુંજ વિપાકથી વેદાય, અને કેટલુંક મન્દરસવાળું હોય છે, તેથી પારણામવિશેષથી રસવાળાને પણ રસવિનાનું કરીને પ્રદેશથી વેદાય છે. આ પ્રમાણે પુન્ય પાપ જુદા જુદા સ્વભાવવાળું છે. ને તેથી પુન્ય-પાપાત્મક એક સંકીર્ણ સ્વભાવવાળું કર્મ છે, એ કથન અયોગ્ય કરે છે. વળી સુખ-દુઃખના હેતુભૂત કર્મને પુન્ય-પાપાત્મક મિશ્રસ્વભાવવાળું એકજ માનવામાં આવે, તો સર્વ જીવોને સુખ-દુઃખરૂપ કાર્યનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ એમ થતું નથી, દેવોને કેવળ સુખનીજ અધિકતા જણાય છે, અને નારકી વિગેરેને કેવળ દુઃખનીજ પ્રચુરતા જણાય છે. માટે સુખાતિશયનો હેતુ અન્ય છે, અને દુઃખાતિશયનો હેતુ અન્ય છે. વળી સર્વથા એકરૂપ પુન્યપાપાત્મક સંકીર્ણપણું છે તેથી પુન્યાંશની જે વૃદ્ધિ તે સુખાતિશયનું કારણ છે, અથવા દુઃખાતિશયના કારણભૂત પાપાંશની હાની વડે પણ સુખાતિશયની ઉત્પાત્ત છે. આમ માનવું એ પણ તારા મનને યોગ્ય નથી, કેમકે એથીતો પુન્ય-પાપાંશનો ભેદ પ્રાપ્ત થશેજ; કારણકે જેની વૃદ્ધિ થએ, જેની વૃદ્ધિ ન થાય, તે તેનાથી ભિન્ન છે. જેમકે દેવદત્તની વૃદ્ધિ થયે, વૃદ્ધિ નહિ પામતો એવો યજ્ઞદત્ત દેવદત્તથી ભિન્ન છે, તેમ પુન્યાંશની વૃદ્ધિ થએ પાપાંશની વૃદ્ધિ નથી થતી, માટે તે તેનાથી ભિન્ન છે, અને તેથી કરીને પુન્ય-પાપાંશની સર્વથા એકરૂપતા નથી ધરતી. પણ જે કમસામાન્યરૂપે એ ઉભયની એકતા માનવામાં આવે, તો કંઈ દાપ નથી. વ્યક્તિની અપેક્ષાએ તો ઉપર કહ્યા મુજબ સુખ-દુઃખની જુદી જુદી વિચિત્રતાના કારણભૂત પુન્ય-પાપ જુદાં જુદાં છે, તેથી તે સંબંધી હે ભદ્ર! તારે સંશય કરવો યોગ્ય નથી. વળી જો પુન્ય-પાપનો અભાવ હોય, તો શ્રુતિમાં સ્વર્ગની ઈચ્છાવાળાને જે અભિહોત્રાદિ કરવાનું કહ્યું છે તે, તથા દાન અને હિંસા વિગેરેનું પુન્ય-પાપાત્મક રૂળ જે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે સર્વ કથન સંબંધ વિનાનું

धृति नवमे। गणधरवादः समाप्तः

१३

પણ ભવાતરનો અભાવ થશે. (જુદે જુદે સ્થાને દરેક ભૂતમાં એકજ આત્મા વિદ્યમાન છે, તે એક છતાં પણ જળચંદ્રવત્ અનેક જણાય છે. આ પ્રમાણે) સર્વગત-નિષ્ક્રિય એવો એકજ આત્મા માનવામાં આવે, તો પણ પરલોકની સિદ્ધિ નથી, કેમકે આકાશની પેઠે તે આત્મા સર્વ [પંડોમાં વ્યાપેલ હોવાથી તેની અન્યત્ર ગતિ થવાનો અસંભવ છે. અથવા આ લોકની અપેક્ષાએ દેવ-નારકાદિ ભવ તે પરલોક કહેવાય છે, અને તે પ્રત્યક્ષ જણાતો નથી, એટલે એથી પણ પરલોકની સિદ્ધિ નથી થતી; પરંતુ શ્રુતિઓમાં પરલોક છે, એમ સંભળાય છે, તેથી તને તે સંબંધી શંકા થઈ છે. (પણ તે અયોગ્ય છે.) ૧૮૪૮-થી-૧૮૫૫

ચેતન્ય એ ભૂતનો ધર્મ નથી તેમ આત્મા સર્વગત અને નિષ્ક્રિય નથી, તેમજ પરલોક પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. તે બતાવે છે—

મૂંડંદિયાઈરિત્તસ્સ ચેયણા સો ય દઘ્વઓ નિચ્ચો ।

જાઈસરણાઈહિં પઢિવજ્જસુ વાઝમૂઢ વ ॥ ૧૯૫૬ ॥

ન ય ઇગો સઘ્વગઓ નિક્કિરિઓ લક્ષણાઈમેઆઓ ।

કુંભાદઝ વ બહવો પઢિવજ્જ તમિંદમૂઢ વ ॥ ૧૯૫૭ ॥

ઇહલોગાઓ ય પરો સોમ્મ ! સુરા નારગા ય પરલોઓ ।

પઢિવજ્જ મોરિઆડકંપિઝ વ વિહિયપ્પમાણાઓ ॥ ૧૯૫૮ ॥

(ભગવન્તઃ—) ચેતના ભૂત અને ઇન્દ્રિયથી અતિરિક્ત એવા આત્માનો ધર્મ છે, તે આત્મા જાતિસ્મરણાદિના હેતુભૂત છે અને તેવો આત્મા દ્રવ્યથી નિત્ય છે, એમ વાયુભૂતિની પેઠે અંગીકાર કર. વળી આત્મા એક નથી, (પણ અનન્તા છે.) સર્વગત નથી, (પણ શરીર માત્ર વ્યાપી છે.) અને નિષ્ક્રિય પણ નથી. (પરંતુ ભોક્તા છે.) ઘટ-પટાદિની પેઠે (રાગ-દ્વેષ-કષાયાદિ અધ્યવસાયો વડે ઉપાધિભેદે) લક્ષણાદિના ભેદથી ભેદ છે, માટે ઇન્દ્રભૂતિની પેઠે અનન્ત જીવો છે, એમ અંગીકાર કર. તથા હે સૌમ્ય ! આ લોકથી અન્ય એવો પરલોક તે દેવ-નારકીનો ભવ છે, તેને મૌર્ય અને અકંપિતની પેઠે પ્રમાણથી કબુલ કર. ૧૮૫૬-થી-૧૮૫૮

મેતાર્યની પુનઃ શંકા અને તેનું સમાધાન.

જીવો વિણ્ણાણમઓ તં ચાણિચ્છંતિ તો ન પરલોગો ।

અહ વિણ્ણાણાદણ્ણો તો અણભિણ્ણો જહાગાસં ॥ ૧૯૫૯ ॥

ઇત્તો ચ્ચિય ન સ કત્તા મોત્તા ય અઓવિ નત્થિ પરલોગો ।

જં ચ ન સંસારી સો અણ્ણાણાડમુત્તિઓ સ્વં વ ॥ ૧૯૬૦ ॥

મન્નસિ વિણાસિ ચેયા ઉપ્પત્તિમયાઈઓ જહા કુંમો ।

નણુ ઇયં ચિય સાહ્ણમવિણાસિત્તેવિ સે સોમ્મ ! ॥ ૧૯૬૧ ॥

જીવ વિજ્ઞાનમય હોય, તો તે વિજ્ઞાન અનિત્ય હોવાથી પરલોકની સિદ્ધિ નહિ થાય, અને જો વિજ્ઞાનથી આત્મા ભિન્ન હોય, તો તે આત્મા આકાશની પેઠે અનભિજ્ઞ માનવો પડશે, અને તેથી તે કર્તા કે ભોક્તા નહિ થાય, ને એમ થવાથી પરલોકનો અભાવ થશે; કેમકે એવો આત્મા આકાશની પેઠે અજ્ઞાની અને અમૂર્ત હોવાથી સંસારી નહિ કહેવાય.

(ભગવન્ત:-) તું કુંભની પેઠે ચૈતન્યને ઉત્પત્તિમાન આદિ સ્વભાવવાળી માનીને એમ કહે છે, પરન્તુ હું સૌમ્ય ! તેના અવિનાશીપણામાં પણ એજ (ઉત્પત્તિમત્તવાદિ) સાધન છે. ૧૯૫૯ થી ૧૯૬૧.

મેતાર્ય:- તમે આત્માને વિજ્ઞાનમય કહો છો, પણ વિજ્ઞાન અનિત્ય હોવાથી, વિજ્ઞાનથી અલિપ્ત એવો આત્મા પણ અનિત્ય થયો, અને એથી ભવાન્તરમાં જવારૂં જે પરલોક તેનો અભાવ સિદ્ધ થયો. અને જો વિજ્ઞાનથી આત્મા લિપ્ત છે, એમ માનીને વિજ્ઞાન અનિત્ય છતાં પણ આત્મા નિત્ય છે, એમ કહેવામાં આવે, તોપણ પરલોકની સિદ્ધિ નહિ થાય; કારણ કે એથી આકાશની પેઠે આત્મા વિજ્ઞાનથી લિપ્ત હોવાને લીધે તેને અનલિપ્તતા પ્રાપ્ત થશે, અને એથી કરીને અનલિપ્ત એવા નિત્ય આત્માને કર્તા નહિ કહેવાય, તેમ ભોક્તા પણ નહિ કહેવાય. નિત્ય આત્માને પણ કર્તાદિ સ્વભાવવાળો માનવામાં આવે, તો તે પણ એક સ્વરૂપ હોવાથી હુમ્મેશાં કર્તાદિ સ્વભાવવાળોજ રહેશે, અને જો તેને કર્તાદિ જુદાજુદા સ્વભાવવાળો નહિ માનવામાં આવે, તો પરલોકનો અભાવ સિદ્ધ થશે. કર્તાદિ સ્વભાવવાળો ન હોવા છતાં પણ પરલોક માનવામાં આવે, તો સિદ્ધાત્માઓને પણ પરલોકની પ્રાપ્તિ થશે. આજ પ્રમાણે નિત્ય અને અલોકતા એવા આત્માને પરલોકના હેતુભૂત જે કર્મ ભોગ છે તેના અભાવે પરલોકની સિદ્ધિ નથી થતી, નિત્ય અમૂર્ત અને અજ્ઞાની એવા આત્માને આકાશની પેઠે ભવાન્તર ગતિ રૂપ સંસરણના અભાવે પરલોકનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે.

ભગવન્ત:-ઘટની પેઠે ચૈતન્યને ઉત્પત્તિમાન અને પર્યાય સ્વરૂપ માનીને તું તેને અનિત્ય કહે છે; કેમકે “ જે પર્યાય છે, તે સર્વ સ્તંભાદિમાં નવા-પુરાણાદિ પર્યાયની પેઠે અનિત્ય છે. ” આ પ્રમાણે અનિત્ય ચૈતન્યથી અલિપ્ત એવો આત્મા પણ અનિત્ય હોવાથી તે આત્માને પરલોકનો અભાવ છે, એમ તું માને છે; પરન્તુ તે અયોગ્ય છે, કેમકે ચૈતન્ય-વિજ્ઞાન એકાન્તે અનિત્ય નથી, પણ કથંચિત્ નિત્ય છે, કારણ કે ઉત્પાદ-વ્યય-ને દ્રાવ્ય-સ્વરૂપ વસ્તુ છે, તેથી કરીને ઉત્પત્તિમાનપણાથી જેમ વસ્તુનું વિનાશીપણું સિદ્ધ થાય છે, તેમ દ્રાવ્યાત્મકપણાથી વસ્તુનું કથંચિત્ નિત્યપણું સિદ્ધ થાય છે, આથી કરીને કથંચિત્ નિત્ય વિજ્ઞાનથી અલિપ્ત એવો આત્મા પણ કથંચિત્ નિત્ય હોવાથી તેને પરલોકનો અભાવ નથી. ૧૯૫૯-થી-૧૯૬૧.

ઉત્પત્તિમાન હેતુથી ઘટાદિ વસ્તુ નિત્ય કેવી રીતે કહેવાય ? તેનો શુદ્ધિપૂર્વક ખુલાસો કરે છે.

અહવા વત્થુત્તળઓ વિનાસિ વેઓ ન હોઈ કુંભો વ ।

ઉપ્પત્તિમયાઈત્તે કહમવિનાસી ઘટો બુદ્ધી ? ॥ ૧૯૬૨ ॥

રૂવ-રસ-ગંધ-ફાસા સંઘા-સંઠાણ દઘ-સત્તીહ ।

કુંભોત્તિ જઓ તાઓ પમ્મહ-વિચ્છિત્તિ-ધુવધમ્મા ॥ ૧૯૬૩ ॥

इह पिण्डो पिण्डागार-सत्तिपज्जायविलयसमकालं ।

उपपज्जइ कुंभागार-सत्तिपज्जायरूवेणं ॥ ૧૯૬૪ ॥

रूवाइं दवयाए न जाइ न य वेइ तेण सो निच्चो ।

एवं उप्पाय-वय-एवस्सहावं मयं सब्बं ॥ ૧૯૬૫ ॥

ચેતના એ ઘટની પેઠે વસ્તુ હોવાથી વિનાશી નથી, (પણ અવિનાશી છે.) ઉત્પત્તિમાનાદિ હેતુવડે ઘટ અવિનાશી છે, એમ કેમ કહેવાય? આવી બુદ્ધિ થાય, (તો તેના ઉત્તરમાં જાણવું કે-) રૂપ-રસ ગંધ-સ્પર્શ-સંખ્યા-સંસ્થાન-દ્રવ્ય-અને શક્તિ, એ સર્વનો સમુદાય તે ઘટ. અને એ રૂપાદિ સમુદાય, ઉત્પાદ-વ્યય ને દ્વૈવ્ય સ્વરૂપી છે. જેમકે-માટીનો જે પિંડ હતો તેજ પિંડાકાર અને સ્પર્શશક્તિ વિશેષરૂપ પર્યાયરૂપે નાશ થવાના વખતેજ ઘટાકાર અને જલાધાર શક્તિ વિશેષરૂપ પર્યાયરૂપે ઉત્પન્ન થયો. રૂપાદિ તથા દ્રવ્યપણે તે ઉત્પન્ન થતો નથી તેમ નાશ પણ પામતો નથી, તેથી તે નિત્ય છે; એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ સ્વભાવવાળી માનેલ છે. ૧૮૬૧-થી-૧૮૬૫.

લગવત્ત:-આસન્નકલ્યાણ મેતાર્ય ! ચેતના એ ઘટની પેઠે વસ્તુ હોવાથી વિનાશ પામનારી નથી. અહીં તને એવી શંકા થતી હોય, કે ઉત્પત્તિમાન આદિ હેતુથી દૃષ્ટાન્તમાં કહેલો ઘટ અવિનાશી કેમ કહી શકાય? એ તો વિનાશી છે, એમ સર્વ કોઇને પ્રતીત છે, આથા દૃષ્ટાન્તમાં ઘટનું અવિનાશીપણું સિદ્ધ નહિ થવાથી દાષ્ટાન્તિક જે વિજ્ઞાન તેમાં પણ અવિનાશીપણું સિદ્ધ નહિ થાય. તારી આ શંકા સમજ વિનાની છે. કારણ કે ઘટ એટલે શું ? રસ-રૂપ-ગંધ-સ્પર્શ લક્ષણ ગુણનો સમુદાય. એક રૂપ સંખ્યા, પહોળા પેટારાદિ રૂપ સંસ્થાન, માટી રૂપ દ્રવ્ય, અને પાણી ધારણ કરવા રૂપ શક્તિ; આ સર્વનો સમુદાય તે ઘટ કહેવાય છે. અને એ રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ-સંખ્યા-સંસ્થાન-દ્રવ્ય અને શક્તિ તે સર્વ ઉત્પાદ-વ્યય-ને દ્વૈવ્ય સ્વરૂપી છે, તેથી ઘટ ઉત્પત્તિમાન ધર્મવાળો હોવાથી અવિનાશી પણ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ બાબત વધારે સ્પષ્ટ કરવાને કંઈક વિસ્તારથી ઉદાહરણ પૂર્વક તને કહું છું, તે તું સાંભળ. માટીના પિંડનો પોતાનો ગોળાકાર રૂપ જે પિંડઆકાર, અને પોતાની કોઈ શક્તિ-વિશેષ એ ઉભય જે પર્યાયો હતા તે પર્યાયપણે નાશ પામ્યા, અને તેજ વખતે તે મૃત્પિંડ ઘટાકાર અને તેની જળ ધારણ રૂપ શક્તિ એવા ઉભયપર્યાયપણે ઉત્પન્ન થયા છે. રૂપ રસ-ગંધ-અને સ્પર્શ રૂપે તથા મૃદ્દ્રવ્યપણે તો એ માટીનો પિંડ ઉત્પન્ન પણ નથી થતો, અને નાશ પણ નથી પામતો, તેવા રૂપે તો તે હ્રસ્વેશાં નિત્ય-અવસ્થિત છે, આ પ્રમાણે એક મૃત્પિંડજ મૃત્પિંડના આકાર અને શક્તિ રૂપે નાશ પામે છે, ઘટાકાર અને ઘટશક્તિ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, અને રૂપાદિ ભાવે તથા મૃદ્દ્રવ્યપણે અવસ્થિત રહે છે. આજ પ્રમાણે ઘટ પણ પૂર્વપર્યાય રૂપે નાશ પામે છે. ઘટાકારના નવાપર્યાયોપણે ઉત્પન્ન થાય છે, અને રૂપાદિ તથા મૃદ્દ્રવ્યપણે અવસ્થિત રહે છે, આથી એ પણ ઉત્પાદ વ્યય-અને-ધ્રુવ સ્વભાવવાળો છે. માત્ર ઘટજ આવા સ્વભાવવાળો છે એમ નહિ, પરન્તુ ત્રિભુવનાન્તર્ગત સર્વ વસ્તુ આવા ત્રણ સ્વભાવવાળી છે, અને તેથી કરીને જેમ ઉત્પત્તિમાન આદિ હેતુથી ઘટમાં વિનાશીપણું સિદ્ધ થાય છે, તેવીજ રીતે અવિનાશીપણું પણ સિદ્ધ થાય છે; તેવીજ રીતે ચેતન્યમાં અને ચેતન્યથી કથંચિત્ અલિન્ન એવા છવમાં પણ કથંચિત્ નિત્યપણું સમજવું. ૧૮૬૨-૧૮૬૩-૧૮૬૪-૧૮૬૫.

ઉત્પાદાદિ ધર્મથી અને વેદવાક્યથી પરલોકની સિદ્ધિ કરીને ઉપસંહાર કરે છે.

ઘટચેયણયાનાસો પઢચેયણયાસમુન્નવો સમયં ।

સંતાણેનાવત્યા તદેહ-પરલોગ-જીવાણં ॥ ૧૯૬૬ ॥

મણુપહલોગનાસો સુરાઇપરલોગસંભવો સમયં ।
 જીવતયાડવત્થાણં નેહમવો નેવ પરલોઓ ॥ ૧૯૬૭ ॥
 અસઓ નત્થિ પમૂઈ, હોજ્જ વ જઈ હોઝ સ્વરવિસાણસ્મ ।
 ન ય સવહા વિનાસો સવ્વુચ્છેયપ્પસંગાઓ ॥ ૧૯૬૮ ॥
 તોડવત્થિયસ્સ કેળઈ વિલઓ ધમ્મેણ ભવણપન્નેણં ।
 વત્થુચ્છેઓ ન મઓ સંવવહારાવરોહાઓ ॥ ૧૯૬૯ ॥
 અસઈ વ પરમ્મિ લોણ જમ્મિહોત્તાઈં સમ્મકામસ્સ ।
 તદસંબદ્ધં સવં દાણાદફલં ચ પરલોણ ॥ ૧૯૭૦ ॥

છિન્નમ્મિ સંસયંમિં જિણેણ જર-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

સો સમણો પવ્વઈઓ તિહિ ઓ સહ સ્વખિંડયસણ્હિં ॥ ૧૯૭૧ । ૬૩૭ ॥

ઘટરૂપ ચેતનાનો નાશ, પટરૂપ ચેતનાનો ઉદ્ભવ અને ચેતનાસંતાન વડે અવસ્થાન પણ સાથેજ હોય છે; એજ પ્રમાણે પરલોકમાં ગએલા જીવોને મનુષ્યરૂપ આ લોકનો નાશ, દેવાદિ પરલોકનો ઉત્પાદ અને જીવપણે અવસ્થાન એ સર્વ એકી સાથે જ-ણાય છે. એ જીવત્વ અવસ્થામાં આ ભવ ન કહેવાય અને પરભવ પણ ન કહેવાય. જે વસ્તુ સર્વથા અવિદ્યમાન હોય, તેની ઉત્પત્તિ નથી થતી, અને જે તેની ઉત્પત્તિ માનીએ તો ગયેલાના શીંગડાની પણ ઉત્પત્તિ માનવી જોગએ, વળી વિદ્યમાન વસ્તુનો સર્વથા વિનાશ પણ નથી થતો, કેમકે એથી સર્વનાશનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. માટે અવાસ્થત વસ્તુનોજ કોઈ ધર્મવડે ઉત્પાદ થાય છે, પણ પદાર્થનો સર્વથા ઉચ્છેદ તો માનવો યોગ્ય નથી, કેમકે એથી વ્યવહારનો પણ નાશ થાય. વળી જે પરલોક ન હોય, તો સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાને અગ્નિહોત્રાદિ અનુષ્ઠાન કરવાનું જે કહ્યું છે તે, અને લોકમાં દાનાદિનું ફળ કહ્યું છે તે સર્વ અસંબદ્ધ કથન થાય. એ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુક્ત થએલા જિનેશ્વરે તેના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તેમણે પોતાના ત્રણસો શિષ્યો સહિત ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી. ૧૮૬૬ થી ૧૮૭૧.

ભદ્ર ! ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ સ્વભાવવાળો આત્મા હોવાથીજ તેને પરલોક સંભવે છે; જેમકે-ઘટ સંબંધી વિજ્ઞાન તે ઘટચેતના અને પટ સંબંધી વિજ્ઞાન તે પટચેતના કહેવાય છે. જ્યારે જીવને ઘટનું જ્ઞાન થયા પછી અનન્તર પટનું જ્ઞાન થાય છે, તે વખતે તેનો ઘટચેતનારૂપે વિનાશ, પટચેતનારૂપે ઉત્પાદ, અને અનાદિ કાળથી પ્રવૃત્ત ચેતના-રૂપ સંતાનપણે અવસ્થાન હોય છે, આજ પ્રમાણે આ ભવમાં રહેલા જીવના પણ ઉત્પાદ વ્યય-અને ધ્રુવ એવા ત્રણ સ્વભાવ સમજવા, તથા પરલોકમાં ગએલા જીવોના પણ એજ ત્રણ સ્વભાવ હોય છે; જેમકે-જ્યારે મનુષ્ય મરણ પામીને દેવલોકાદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે વખતે તેના મનુષ્યરૂપ આ લોકનો વિનાશ, દેવાદિ પરલોકનો ઉત્પાદ અને જીવ-પણે અવસ્થાન હોય છે, કેવળ જીવત્વ અવસ્થામાં આ લોક ન કહેવાય, તેમ દેવાદિ પરલોક પણ ન કહેવાય, પરંતુ પર્યાયની વિવક્ષા રહિત કેવળ જીવ દ્રવ્યજ કહેવાય. આ પ્રમાણે જીવનો ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ સ્વરૂપ સ્વભાવ હોવાથી, તેને પરલોકનો અભાવ નથી.

વળી જે વસ્તુ એકાન્તે અવિદ્યમાન હોય, તેની ઉત્પત્તિજ ન થાય, અને જે અવિદ્યમાન વસ્તુની પણ ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે, તો ગદ્યેડાના શીંગડાની પણ ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ, પરંતુ એમ કંઈ થતું નથી; માટે કોઈ પણ રૂપે વિદ્યમાન વસ્તુ હોય, તેનીજ ઉત્પત્તિ થાય છે. તથા વિદ્યમાન વસ્તુનો સર્વથા વિનાશ પણ નથી થતો, કેમકે જે સર્વથા વિનાશ થતો હોય તો નારકી તિર્યચ વિગેરે સર્વનો સર્વથા નાશ થઈ જાય. માટે અવસ્થિત એવા જીવાદિનો મનુષ્યાદિ કોઈ કોઈ ધર્મ વડે વિનાશ, અને દેવાદિ અન્ય ધર્મ વડે ઉત્પાદ થાય છે, પરંતુ સર્વથા વિનાશ નથી થતો, કેમકે એમ થવાથી સર્વ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય, જેમકે એક રાજકુમારીને રમવાના સુવર્ણકળશને ભાંગીને, તેનો રાજકુમારને રમવા દેડો બનાવ્યો; આથી રાજકન્યાને શોક થયો, રાજકુમારને હર્ષ થયો, અને સુવર્ણના માલીક રાજાને કવશ ને દડાની ઉભય અવસ્થામાં સુવર્ણ કાયમ હોવાથી હર્ષ કે શોક કંઈજ ન થયું. ઇત્યાદિ પ્રકારનો જે લોક વ્યવહાર તેનો વસ્તુને ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવ સ્વરૂપ માનવામાં ન આવે, તો સર્વથા વિચ્છેદ થાય; માટે આત્માનું કથંચિત્ અવસ્થિતપણું હોવાથી આત્માને પરલોકનો અભાવ નથી.

વળી જે પરલોક સર્વથા ન હોય, તો સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાને અગ્નિહોત્રાદિ અનુષ્ઠાન કરવાનું જે કહ્યું છે તે, અને લોકમાં દાનાદિકનું રૂળ સ્વર્ગાદિ કહ્યું છે તે સર્વ સંબંધ વિનાનું કેવલ પ્રભાપમાત્ર ગણાય, આ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુકાએલા શ્રીજિનેશ્વરે તેમના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તેમણે પોતાના ત્રણસો શિષ્યો સહિત જગતખંધ મહાવીર દેવ પાસે ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું. ૧૯૬૬ થી ૧૯૭૧.

“ ઇતિ દશમો ગણધરવાદઃ સમાપ્તઃ ॥ ”

—:~:—

હવે અગીયારમા ગણધર સંબંધી વકવ્યતા કહે છે.

તે પવ્વણ્ણ સોઁ પહાસોં આગચ્છઈ જિણસયાસં ।

વચ્ચામિ ણ વંદામિં વંદિત્તા પજ્જુવાસામિ ॥ ૧૯૭૨ । ૬૩૮ ॥ ૧૭૬

આમદ્ધો ય જિણેણં જાઈ-જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

નામેણ ય ગોત્તેણ ય સવ્વણ્ણસવ્વદરિસીણં ॥ ૧૯૭૩ । ૬૩૯ ॥ ૧૭૭

કિં મન્ને નિવ્વાણં અત્થિ નત્થિત્તિ સંસઓ તુજ્ઞ ।

વેયપયાણ ય અત્થં ન યાણસી તેસિમો અત્થો ॥ ૧૯૭૪ । ૬૪૦ ॥ ૧૭૮

મત્તસિ કિં દીવસ્સ વ નાસોં નિવ્વાણમસ્સ જીવસ્સ ।

દુવ્વલ્લખયાઈરુવા કિં હોજ્જ વ સે સઓઽવત્થા ? ॥ ૧૯૭૫ ॥

અહવાઽણાઈત્તણઓ સ્વસ્સ વ ાક કમ્મ-જીવજોગસ્સ ।

અવિઓગાઓ ન ભવે સંસારાભાવ ઇવત્તિ ? ॥ ૧૯૭૬ ॥

તેણે દીક્ષા લીધી, એ સાંભળીને પ્રભાસ નામે દ્વિજોપાધ્યાય જિનેશ્વર પાસે આવે છે અને વિચારે છે કે હું ભગવન્ત પાસે જઈને વંદન કરીશ, વંદન કરીને તેમની સેવા કરીશ, એમ વિચારીને તે ત્યાં આવ્યા એટલે જન્મ-જરા અને મરણથી મુક્ત, સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી જિનેશ્વરે તેમને નામ અને ગોત્રથી બોલાવ્યા, બોલાવીને કહ્યું કે પ્રભાસ ! તું એમ માને છે કે “ મોક્ષ છે યા નથી ? ” તને આવો સંશય વિરૂદ્ધ અર્થ-વાળાં વેદનાં પદો સાંભળવાથી થયો છે, પણ તું તેનો ખરો અર્થ નથી જાણતો, તેથી એવો સંશય કરે છે, (એ સંશયમાં) તું એમ માને છે કે દીપકના નિર્વાણની પેઠે આ જીવનો નિર્વાણ-અભાવ તે મોક્ષ કે દુઃખ ક્ષયાદિથી માત્ર શુદ્ધ જીવની વિદ્યમાન અવસ્થા તે મોક્ષ ? આ બેનો નિશ્ચય નહિ થાય અથવા આકાશ અને જીવની પેઠે કર્મ અને જીવનો અનાદિ સંયોગ હોવાથી તેનો વિયોગ ન થાય, તેથી સંસારનો અભાવ શક્ય ન શકે. (મારે મોક્ષનો અભાવ છે.) ૧૮૭૨ થી ૧૮૭૬.

મેતાર્ય પાંડિતે પોતાના શિષ્યો સહિત ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી, એમ પ્રભાસ-પાંડિતે જાણ્યું એટલે તે પણ ગર્વ રહિત થઈને વિચારવા લાગ્યા કે હું ભગવન્ત પાસે જઈને મારા સંશયનો છેદ કરું. એમ વિચારીને તે ભગવન્ત પાસે આવ્યા, એટલે પરમ-કૃપાળુ સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી જિનેશ્વર મહાવીરદેવે તેમને નામ અને ગોત્રથી બોલાવ્યા, અને તેના મનનો સંશય વ્યક્ત કરીને બોલ્યા કે ‘ હે આયુષ્મન્ પ્રભાસ ! તને મોક્ષની વિદ્યમાનતામાં સંશય છે. પણ એ સંશય પરસ્પર વિરૂદ્ધ અર્થ વાળા વેદપદો સાંભળવાથી થયો છે, એ પદો આ છે, “ જરામયં વૈતત્ સર્વં યદાગ્નિહોત્રમ્ ” તથા “ સૈષા ગુહા દુરવગાહા ” અને “ ક્વં બ્રહ્મણી પરમપરં ચ, તત્ર પરં સત્યં જ્ઞાનમનન્તરં બ્રહ્મ ” આ પદોનો ભાવાર્થ અનુક્રમે તું આ પ્રમાણે ધારે છે, કે અગ્નિહોત્ર યાવત્ જીવન પર્યન્ત કરવો, અગ્નિહોત્રની ક્રિયા તો પ્રાણિવધના હેતુભૂત હોવાથી ગુભાશુભ પ્રકારની છે, અને તે સ્વર્ગાનું ફળજ આપનાર છે, મોક્ષ ફળ આપનાર નથી. તો પછી યાવત્ જીવન પર્યન્ત એ ક્રિયા કરવી એમ કહેવાથી મોક્ષના હેતુભૂત બીજ કોઈ ક્રિયા કરવાનો કાળજ બતાવ્યો નહિ, ને એમ મોક્ષ સાધવાના કાલનો અભાવ હોવાથી મોક્ષના સાધનના અભાવે મોક્ષ રૂપ સાધ્યનો પણ અભાવ છે. આ પ્રથમ પદથી મોક્ષનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે, અને પછી બે પદોથી મોક્ષની વિદ્યમાનતા સિદ્ધ થાય છે, તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે, “ મુક્તિરૂપ ગુહા સંસાર અભિનન્દિ જીવોને દુઃખે પ્રવેશવા યોગ્ય છે, ” તથા બે બ્રહ્મ છે, એક પરબ્રહ્મ, અને બીજું અપર બ્રહ્મ; તેમાં પરબ્રહ્મ તે મોક્ષ, અને અપરબ્રહ્મ તે જ્ઞાન. આ પ્રમાણે આ પદો પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોઈને મોક્ષની આસ્તતા અને નાસ્તિતા સિદ્ધ કરે છે, એમ જાણીને તને તે સંબંધી સંશય થયો છે, પરંતુ એ પદોનો સત્ય અર્થ તું જાણતો નથી. તેનો ખરો અર્થ હું કહું છું તે પ્રમાણે છે, તે અર્થને તું લક્ષ પૂર્વક સાંભળ.

વળી મોક્ષના સંબંધમાં તું એમ માને છે કે જેમ આલવાઈ ગએલો દીપક કોઈ પૃથ્વીપર જતો નથી, આકાશમાં જતો નથી, દિશાઓમાં જતો નથી, કોઈ વિદિશાઓમાં જતો નથી, પણ તેલનો ક્ષય થવાથી કેવળ શાન્તિ પામે છે, તેમ નિર્વૃત્તિ મોક્ષ પામેલો જીવ પણ કોઈ અન્ય પૃથ્વી પર જતો નથી, આકાશમાં જતો નથી, દિશાઓમાં જતો નથી, કે કોઈ વિદિશાઓમાં જતો નથી, પરંતુ કલેશનો ક્ષય થવાથી કેવળ શાન્તિ પામે છે. આ પ્રમાણે દીપકના નાશની પેઠે જીવનો નાશ બોલો માને છે, તેવા સ્વરૂપનું મોક્ષ હશે ? કે રાગ-દ્વેષ-મદ-મોહ-જન્મ-જરા-રોગાદિ સર્વ દુઃખોનો ક્ષય થવાથી કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શન રૂપ પરમાનંદમય જીવની વિશેષ વિદ્યમાન અવસ્થા તે મોક્ષ હશે ?

એ સિવાય તારા સંશયનું આ બીજું કારણ પણ છે. તું એમ માને છે, કે જેનો અનાદિ સંયોગ હોય, તેના વિયોગ કદી પણ ન થાય જેમ આકાશ અને જીવનો અનાદિ સંયોગ હોવાથી તેમનો વિયોગ કદી નથી થતો, તેમ જીવ અને કર્મનો પણ અનાદિ સંયોગ માનેલ હોવાથી તેનો પણ વિયોગ કદીએ નહિ થાય. કર્મનો વિયોગ ન થવાથી સંસારનો વિયોગ ન થાય, અને એ પ્રમાણે સંસાર વિયોગના અભાવે મોક્ષનો પણ અભાવ સિદ્ધ થાય છે. ૧૯૨-થી-૧૯૭૬.

જીવ કર્મનો અનાદિ સંયોગ છતાં તેના વિયોગ થાય, પણ જીવનો નાશ ન થાય, તે બતાવે છે.

પઢિવજ્જ મણ્ડિઓં ઇવ વિયોગમિહ કમ્મ-જીવજોગસ્સ ।

તમણાહ્ણોઽવિ કંચણ-ધાઙ્ગણ વ ણાણ-કિરિયાહિ ॥ ૧૯૭૭ ॥

જે નારગાહ્ભાવો સંસારો નારગાહ્ભિણ્ણો ય ।

કો જીવો તં મન્નાસિ તન્નાસે જીવનાસોત્તિ ॥ ૧૯૭૮ ॥

ન હિ નારગાહ્પજ્જાયમેત્તનાસમ્મિ સદ્દહા નાસો ।

જીવદ્દહસ્સ મઓ મુદ્દાનાસે વ હેમસ્સ ॥ ૧૯૭૯ ॥

કમ્મકઓ સંસારો તન્નાસે તસ્સ જુજ્જઈ નાસો ।

જીવત્તમકમ્મકયં તન્નાસે તસ્સ કો નાસો ? ॥ ૧૯૮૦ ॥

સુવર્ણ અને માટીની પેઠે જીવ-કર્મનો અનાદિ સંયોગ છતાં પણ જ્ઞાન-ક્રિયાવડે વિયોગ થાય છે. એમ તું મંડિકની પેઠે અંગીકાર કર. વળી તું એમ માને છે કે નારકાદિ પર્યાય, તેજ સંસાર છે, અને એ નારકાદિ પર્યાયથી ભિન્ન બીજો કોઈ જીવ નથી, એટલે તે પર્યાયનો નાશ થવાથી જીવનો પણ નાશ થાય છે. (તારી આ માન્યતા અયોગ્ય છે. કેમકે) મુદ્રાનો નાશ થએ જેમ સુવર્ણનો નાશ નથી થતો, તેમ નારકાદિ પર્યાય માત્રનોજ નાશ થવાથી જીવદ્રવ્યનો સર્વથા નાશ નથી થતો. સંસાર કર્મકૃત છે, તેથી કર્મનો નાશ થએ સંસારનો નાશ થતો છે, પણ જીવત્વ કર્મકૃત નથી એટલે કર્મનો નાશ થએ જીવનો નાશ કેવી રીતે થાય ? નજ થાય. ૧૯૭૭-૧૯૭૮-૧૯૭૯-૧૯૮૦

ભગવન્તઃ—જેમ સુવર્ણ અને માટીનો અનાદિ સંયોગ છતાં પણ ધમનાદિ વડે તે બેનો વિયોગ થાય છે; તેમ જીવ અને કર્મનો અનાદિ સંયોગ છતાં પણ જ્ઞાન તથા ક્રિયાવડે ઉભયનો વિયોગ થાય છે. તેથી અનાદિ સંયોગનો વિયોગજ ન થાય, એમ એકાન્તે ન કહી શકાય; માટે મંડિકની પેઠે તું પણ અંગીકાર કર કે જીવ અને કર્મનો વિયોગ થાય છે.

પ્રભાસઃ—એ ગમે તેમ હો, આ સંબંધમાં હું બીજું કહું છું કે જે આ નારક-તિર્યચાદિ પર્યાય તેજ સંસાર છે, અને એ પર્યાયથી ભિન્ન એવો બીજો કોઈ જીવ જણાતો નથી, એટલે નારકાદિ પર્યાય રૂપ સંસારનો નાશ થવાથી જીવનો પણ નાશ થાય છે, કેમકે તે તેનાથી જુદો નથી. આ પ્રમાણે જીવનો નાશ થવાથી મોક્ષ કેનો થાય ?

ભગવન્તઃ—તારી એ માન્યતા અયોગ્ય છે. કારણકે નારકાદિપણારૂપ જે જીવનો પર્યાય છે, તે પર્યાય માત્રનોજ નાશ થવાથી પર્યાયવાન જીવદ્રવ્યનો સર્વથા નાશ નથી થતો, પણ કથંચિત્ થાય છે. જેમ મુદ્રાદિ પર્યાયમાત્રનો નાશ થવાથી સુવર્ણનો સર્વથા

નાશ નથી થતો, પણ કથંચિત્જ નાશ થાય છે; તેમ નારકાદિરૂપ સંસારના પર્યાયો નાશ પામ્યાથી જીવનો સંસારિપણારૂપે નાશ થાય છે, પણ તે સંસારિપણાનો પર્યાય નાશ પામતાં બીજા મુક્તિરૂપ પર્યાયનો ઉત્પાદ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ મુવર્ણમાં મુદ્રા-રૂપ પર્યાયનો નાશ થએથી કુંડળ રૂપ અન્ય પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે, પણ મુવર્ણનો સર્વથા નાશ નથી થતો, તેમ અહિં જીવમાં પણ સમજવું.

પ્રભાસ:—પરંતુ જેમ કર્મનો નાશ થવાથી સંસારનો નાશ થાય છે, તેમ જીવનો પણ કર્મનો નાશ થએ નાશ થાય, અને એથી મોક્ષનો પણ અભાવ થાય.

ભગવન્ત:—ના, એમ નહિ, સંસાર કર્મજન્ય છે, એટલે કર્મનો નાશ થવાથી સંસારનો તો નાશ થઈ શકે, કેમકે કારણના અભાવે કાર્યનો અભાવ હોય, પરંતુ જીવત્વ તો અનાદિ કાળથી પ્રવૃત્ત છે, કર્મજન્ય નથી, તેથી કર્મનો નાશ થએ જીવનો નાશ ન થાય, કેમકે કર્મ કંઈ જીવપણાનું કારણ નથી, તેમ તે કર્મ જીવપણા સાથે વ્યાપક પણ નથી. ૧૯૭૭ થી ૧૯૮૦

જીવ અને મોક્ષ વિનાશી નથી, પણ અવિનાશી છે, એ વાત કહે છે.

ન વિગારાણુવલંભાદાગાસં પિ વ વિનાસધમ્મો સો ।

इह नासिणो विगारो दी सइ कुंभस्स वाऽवयवो ॥ ૧૯૮૧ ॥

કાલંતરનાસી વા ઘડો વ કયગાઈઓ મઈ હોજ્જા ।

नो पदंसाभावो भुवि तद्धम्मावि जं निच्चो ॥ ૧૯૮૨ ॥

અણુદાહરણમભાવો સ્વરસિંગપિવ મઈ ન તં જમ્હા ।

કુંભવિનાસવિસિદ્ધો ભાવો ચ્ચિય પોગલમ્મો સો ॥ ૧૯૮૩ ॥

કિંવેગંતેણ કયં પોગલમેત્તવિલયમ્મિ જીવસ્સ ।

किं निवृत्तियमहियं नभसो घटमेतविलयमि ? ॥ ૧૯૮૪ ॥

વિકાર નહિ જણાતો હોવાથી, આત્મા આકાશની પેઠે અવિનાશી ધર્મવાળો છે, જે વિનાશ ધર્મવાળા છે, તે ઘટના અવયવની પેઠે વિકારવાળા જણાય છે, (માટે મુક્તાત્મા અવિકારી હોવાથી નિત્ય છે, ને તે આત્મા નિત્ય હોવાથી મોક્ષ પણ નિત્ય છે.) ઘટની પેઠે મોક્ષ કૃતક હોવાથી તે કાળાન્તરે વિનાશી છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયુક્ત છે, કેમકે પ્રધ્વંસાભાવ જગનમાં કૃતક છતાં પણ નિત્ય છે, એટલે તારો હેતુ અપેક્ષાનિતક છે.) કૃતક હોય અને નિત્ય હોય એ કથનમાં કોઈ ઉદાહરણ નથી; ને અભાવ તો ગદ્યેકાના શીંગડાની પેઠે અવસ્તુ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણકે કુંભવિનાશ વિશિષ્ટ પુદ્ગળમય ભાવ, તેજ પ્રધ્વંસાભાવ છે. અથવા ઘટમાત્રનો વિનાશ થવાથી જેમ આકાશમાં કંઈ વિશેષતા નથી થતી, તેમ પુદ્ગળરૂપે થતા નારકાદિ પર્યાયોનો વિનાશ થવાથી જીવને શું વિશેષતા થઈ કે જેથી મોક્ષને એકાન્તે કૃતક કહી શકાર ? (સર્વથા કર્મ પુદ્ગળનું આત્મ પ્રદેશથી ખરી જણું તે રૂપ વિનાશ એજ જીવનો મોક્ષ છે.) ૧૯૮૧-૧૯૮૨-૧૯૮૩-૧૯૮૪.

પ્રકારાન્તરે મુક્તાત્માનું નિત્યપણું તેમજ નિત્યાનિત્યપણું કહે છે.

दधामुत्तत्तणओ मुत्तो निच्चो नभं व दवतया ।

નળુ વિમુયાઈપસંગો ઈવં સઈ, નાણુમાણાઓ ॥ ૧૯૮૫ ॥

કો વા નિચ્છમાહો સવં ચિય વિભવ-મજ્જ ટિઠ્ઠમયં ।

પજ્જાયંતરમેત્તાપણા હિ નિચ્છાઈવવણ્ણો ॥ ૧૯૮૬ ॥

જેમ આકાશદ્રવ્ય અમૂર્ત હોવાથી દ્રવ્યપણે નિત્ય છે, તેમ મુક્ત જીવદ્રવ્ય પણ અમૂર્ત હોવાથી નિત્ય છે. (આ આકાશના ઉદાહરણથી) જીવને વિભુતા વિગેરેનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, (એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે) તેના બાધક અનુમાન વિદ્યમાન છે. અથવા એ નિત્ય છે એવો આગ્રહ શા માટે હોવો જોઈએ ? કેમકે પર્યાયાન્તરની મુખ્યતાએ અનિત્યાદિનો વ્યવહાર થાય છે, વસ્તુતઃ સર્વપદાર્થ ઉત્પાદ-વ્યય-અને ક્ષય સ્વરૂપ છે. ૧૯૮૫-૧૯૮૬.

જેમ આકાશદ્રવ્ય અમૂર્ત હોવાથી દ્રવ્યપણે નિત્ય છે, તેમ મુક્ત જીવદ્રવ્ય પણ અમૂર્ત હોવાથી નિત્ય છે. અહીં કોઈ એમ કહેવા માગે કે તમે આ આકાશના દૃષ્ટાન્તે જેમ જીવની નિત્યતા સિદ્ધ કરો છો, તેમ તેનું વ્યાપકપણું આદિ પણ એજ દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધ થાય છે, જેમકે-આકાશ દ્રવ્ય અમૂર્ત હોવાથી જેમ સર્વવ્યાપક છે, તેમ જીવદ્રવ્ય પણ અમૂર્ત હોવાથી સર્વવ્યાપક-વિભુ છે. તથા આકાશ દ્રવ્ય અમૂર્ત હોવાથી જેમ બંધાતું કે મૂકાતું નથી, તેમ જીવદ્રવ્ય પણ અમૂર્ત હોવાથી બંધાતું કે મૂકાતું નથી. આ પ્રમાણે આકાશના દૃષ્ટાન્તથી જીવનું વિભુપણું આદિ સિદ્ધ કરવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે. કેમકે એ સાધ્યમાં બાધા કરનાર બીજાં વિરૂદ્ધ અનુમાનો વિદ્યમાન છે, જેમકે-જીવના ગુણો શરીરમાંજ જણાતા હોવાથી સ્પર્શની પેઠે ત્વચા પર્યન્ત શરીર વ્યાપીજ આત્મા છે. આ અનુમાનથી જીવનું વિભુપણું-સર્વવ્યાપકપણું બાધા પામે છે. તથા દાન-હિંસા વિગેરે ક્રિયાઓ કૃષિ-ખેતી આદિ ક્રિયાની પેઠે સદૃશ હોવાથી જીવ-પુન્ય-પાપ કર્મ વડે બંધાય છે, તથા મુવર્ણ અને માટીના સંયોગની પેઠે જીવ અને કર્મનો સંબંધ-સંયોગ હોવાથી સમ્યક્ ઉપાય વડે વિનાશ પામે છે. આ અનુમાનથી જીવનો સદા અબંધક અને અમુક્ત ભાવ બાધા પામે છે.

અરે ! મુક્તાત્મા કે મોક્ષ નિત્ય છે, એવો એકાન્ત આગ્રહ શા માટે રાખવો જોઈએ ? જુદા જુદા પર્યાયની મુખ્યતાએજ નિત્ય કે અનિત્યપણાનો વ્યવહાર કરાય છે, વસ્તુતઃ સર્વ પદાર્થ ઉત્પાદ-વ્યય-અને દ્વાવ્ય સ્વરૂપ છે. ૧૯૮૫-૧૯૮૬.

હવે “કિં દીવસ્સ વ નાસો નિવ્વાણ” એવો જે પહેલાં પૂર્વપક્ષ કર્યો હતો તેનો ઉત્તર આપે છે

ન ય સવ્વહા વિનાસોઽળલસ્સ પરિણામઓ પયસ્સેવ ।

કુંભસ્સ કવાલાણં વ તહાવિગારોવલંભાઓ ॥ ૧૯૮૭ ॥

જઈ સવ્વહા ન નાસોઽળલસ્સ કિં દીસણ ન સો સવ્વલં ? ।

પરિણામસુહુમયાઓ જલયવિગારંજનરત્ત વ ૧૯૮૮ ॥

હોઝ્ઝણામદિયંતરગેઝ્ઝા પુણરિદિયંતરગહણં ।

સ્વંધા ઇંતિ ન ઇંતિ ય પોગલપરિણામયા ચિત્તા ॥ ૧૯૮૯ ॥

એગેમેદિયમેઝ્ઝા જહ કાયવ્વાદઓ તહમ્મેયા ।

હોઝં ચક્કુમેઝ્ઝા ઘાણાદિગ્ગઝ્ઝયાર્મેતિ ॥ ૧૯૯૦ ॥

જહ દીવો નિવ્વાણો પરિણામન્તરમિઓ તહા જીવો ।

મણ્ણઈ પરિનિવ્વાણો પત્તોઽણાબાહપરિણામે ॥ ૧૯૯૧ ॥

દીપકનો સર્વથા વિનાશ નથી થતો, કેમકે તે દૂધની પેઠે પરિણામી હોવાથી અથવા ઘટના દુકડાનીપેઠે તેનો તથા પ્રકારનો વિકાર જણાય છે તેથી. જો દીપકનો સર્વથા વિનાશ ન થતો હોય, તો તે પ્રત્યક્ષ કેમ નથી જણાતો ? (એમ પૂછવામાં આવે તો) તેના ઉત્તરમાં અભ્રવિકાર અથવા અંજન રજની પેઠે દીપકનો સૂક્ષ્મ પરિણામ થતો હોવાથી તે નથી જણાતો. પુદ્ગળ સ્કંધો ઇન્દ્રિયાન્તર ગ્રાહ્ય થઇને પુનઃ ઇન્દ્રિયાન્તરની અહુજતાને પામે છે, અને કેટલાક પુદ્ગળો પરિણામની વિચિત્રતાથી પહેલાં ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય થઇ પછી કોઇ ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય નથી પણ થતા, તથા જેમ વાયુ વિગેરે એકેક પ્રાતેનિયત ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય થઇને પરિણામાન્તર પામીને પુનઃ ઇન્દ્રિયાન્તરથી ગ્રાહ્ય થાય છે, તેમ અગ્નિના પુદ્ગળો પણ પ્રથમ ચક્ષુગ્રાહ્ય થઇને પછી પરિણામાન્તર પામ્યાથી શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય થાય છે. આ પ્રમાણે પરિણામાન્તર પામેલો દીવો જેમ “ નિર્વાણ પામ્યો ” કહેવાય છે, તેમ કર્મ રહિત થઇને અવ્યાપ્તાધ પરિણામ પામવાથી આ જીવ “ નિર્વાણ-નિર્વૃત્તિ અથવા ભાક્ષ પામ્યો ” કહેવાય છે. ૧૯૮૭ થી ૧૯૯૧.

ભગવન્તઃ—પ્રભાસ ! દીપકના નાશની પેઠે જીવનો નાશ માનીને તું જે ભાક્ષ કહે છે, તે અયોગ્ય છે, કેમકે દીપકનો અગ્નિ પણ સર્વથા પ્રકારે નાશ નથી પામતો, માત્ર તેનું પરિણામાન્તર થાય છે. જેમ દૂધ પરિણામાન્તર પામીને દહીં થાય છે, અથવા મુદ્ગરાદિ વડે પરિણામાન્તર પામેલો ઘડો ઠીકરા આદી રૂપે થાય છે. આ પ્રમાણે તે તે વસ્તુઓના જુદા જુદા વિકાર જણાય છે, તેવીજ રીતે પ્રદીપના અગ્નિનો પણ પરિણામાન્તર થવાથી અન્ધકાર રૂપ વિકાર થાય છે, પણ સર્વથા તેનો વિનાશ નથી થતો.

પ્રભાસઃ—જો તેનો સર્વથા વિનાશ ન થતો હોય, તો તે ઓલવાઈ ગયા પછી સાક્ષાત્ કેમ નથી જણાતો ?

ભગવન્તઃ—જેમ આકાશમાં એકઠા થએલા મેઘના શ્યામ વાદળાંઓનો પુદ્ગળ વિકાર જણાય છે, પરંતુ તે વીખરાઈ જાય ત્યારે તે કે તેના કોઈ ભાગો નથી જણાતા, કેમકે તેનો તેવો સૂક્ષ્મ પરિણામ થઈ જાય છે, અથવા અંજનરાશિ એકઠો હોય તો જણાય છે, પણ પવનથી વીખરાઈ જાય તો નથી જણાતો, કેમકે તેનો પણ સૂક્ષ્મ પરિણામ થઈ જાય છે, તેથી નથી જણાતો, પણ તે અવિદ્યમાન છે માટે નથી જણાતો એમ નહિ, અંજ પ્રમાણે દીવો ઓલવાઈ ગયા પછી નથી જણાતો, પણ તેનો અન્ધકારરૂપ પુદ્ગળ વિકાર જણાય છે, દીપકના અગ્નિરૂપ પુદ્ગળોનો અતિસૂક્ષ્મતર પરિણામ થવાથી અન્ધકાર રૂપ પરિણામ થાય છે, પણ સર્વથા તેનો અભાવ નથી થતો. કેમકે પુદ્ગળનો પરિણામ વિચિત્ર પ્રકારનો છે.

આ વિષય વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાય માટે તને ઉદાહરણ કહું છું તે લક્ષ પૂર્વક શ્રવણ કર. જેમ સુવર્ણપત્ર-લવણ-સૂંઠ-હરિતકી-ચિત્રક અને ગોળ વિગેરેના પુદ્ગળ સ્કંધો પ્રથમ ચક્ષુ ગ્રાહિ ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય થઈને પછી ક્ષેત્ર કાળાદિ ભિન્ન સામગ્રી પામીને પુદ્ગળ પરિણામની વિચિત્રતાથી સ્પર્શન-રસન આદિ ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય થાય છે; જેમકે સુવર્ણનું પતરું પ્રથમ ચક્ષુ ગ્રાહ્ય હોય છે, પછી તેને શુદ્ધ કરવાને અગ્નિમાં નાખ્યું હોય અને ભસ્મ સાથે મળી ગયું હોય, તો તે સ્પર્શનેન્દ્રિય ગ્રાહ્ય થાય છે, પુનઃ પ્રયોગ વડે ભસ્મથી જુદું કર્યું હોય તો પાછું ચક્ષુગ્રાહ્ય થાય છે. એજ પ્રમાણે લવણ-સૂંઠ-હરિતકી-ચિત્રક-ગોળ વિગેરેનાં પુદ્ગળો પ્રથમ ચક્ષુગ્રાહ્ય હોઇને પછી રાખોડીમાં અથવા ઘણાં ઔષધના સમુદાયમાં, ઉકાળા રૂપે, ચર્ણ રૂપે કે લેપરૂપે પરિણામ પામવાથી રસનેન્દ્રિયથી

(૧૬૨) જ્ઞાન અને અનાધ્યાયપણાથી કરણાદિનો અભાવ છતાં પણ મુક્તને પરમ મુખિપણું.

આદ્ય થાય છે. કપૂર કસ્તૂરી આદેનાં પદ્મગણો ચક્ષુઆદ્ય છતાં પણ વાયુવડે દૂર લઈ જવાયાથી ધ્રાણેન્દ્રિય આદ્ય થાય છે. નવ યોજન ઉપરાંત ગએલા કેટલાક પુદ્ગલો તથાવિધ કંઈક વધારે સૂક્ષ્મ પરિણામ પામવાથી કોઈ પણ ઇન્દ્રિયથી આદ્ય નથી થતા, એ સમગ્રું થવામાં કેવળ પુદ્ગલ પરિણામની વિચિત્રતાજ મુખ્ય કારણ છે.

તથા વાયુ સ્પર્શનેન્દ્રિયનેજ આદ્ય છે, રસ જીભા ઇન્દ્રિયનેજ આદ્ય છે, ગંધ ધ્રાણેન્દ્રિય-નેજ આદ્ય છે, રૂપ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનેજ આદ્ય છે, અને શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિયનેજ આદ્ય છે, આ પ્રમાણે વાયુ વિગેરેનાં પુદ્ગલો પ્રતિનિયત એક ઇન્દ્રિયનેજ આદ્ય છે, તે છતાં તેઓ પરિ-ણામાન્તર પામીને પછીથી ભિન્ન ભિન્ન ઇન્દ્રિયોથી પણ આદ્ય થાય છે. એજ પ્રમાણે આ પ્રદીપગત અગ્નિના પુદ્ગલો ચક્ષુ આદ્ય છે, તે છતાં દીપક આલવાઈ જવાથી તેજ પુદ્ગલો અંધકારરૂપે પરિણામ પામે છે, અને ધ્રાણેન્દ્રિયથી આદ્ય થાય છે. એટલે દીપક સર્વથા વિનાશ નથી પામતો, પણ તેનો પરિણામાન્તર થવાથી અંધકારરૂપે વિકાર પ્રત્યક્ષ જણાય છે. આ રીતે જેમ પરિણામાન્તર પામેલો દીપક “ નિર્વાણ ” પામ્યો કહેવાય છે, તેમ જીવ પણ કર્મરહિત અમૂર્ત સ્વભાવરૂપ અવ્યાપાધ પરિણામાન્તર પામ્યો હોય, ત્યારે તેને “ નિર્વાણ-નિર્વૃત્તિ-કે ભોક્ષ પામ્યો ” કહેવાય છે. આથી એ સિદ્ધ થયું કે દુઃખા-દિનો ક્ષય થવાથી જીવની શુદ્ધ-શાશ્વત વિદ્યમાન અવસ્થા તેજ ભોક્ષ કહેવાય છે. ૧૯૮૭-થી-૧૯૮૧.

શબ્દાદિ વિષયનો ઉપભોગ નહીં છતાં પણ મુક્તાત્મા મુખરહિત નથી, તેમ અજ્ઞાની પણ નથી, તે બતાવે છે—

મુક્તસ્સ પરં સોક્ષ્મં જાણાણાવાહઓ જહા મુણિણો ।
તદ્દમ્મા પુણ વિરહાદાવરણા-ડડાહ્હેઝ્ઞણં ॥ ૧૯૯૨ ॥
મુક્તો કરણાભાવાદણાણી સ્વં વ, નણુ વિરુદ્ધોડયં ।
જમજીવયા વિ પાવડ્ડ ઇત્તો ચ્ચિચ ભવડ તન્નામ ॥ ૧૯૯૩ ॥
દવ્વા-ડમુત્તત્ત સહાવજાડઓ તસ્સ દૂરવિવરીયં ॥
ન હિ જચ્ચંતરગમણં જુત્તં નભસો વ્વ જીવત્તં ॥ ૧૯૯૪ ॥
મુક્તાઈભાવઓ નોવલલ્લિમંતિંદિયાઈં કુંભો વ્વ ।
ઝવલંભદ્ધારાણિ ડ તાઈં જીવો તદુવલલ્લદ્ધા ॥ ૧૯૯૫ ॥
તદુવરમેવિ સરણઓ તવ્વાવારે વિ નોવલંભાઓ ।
ઈંદિયમિન્નો જાયા પંચગવક્ખોવલલ્લદ્ધા વા ॥ ૧૯૯૬ ॥

ઉત્કૃષ્ટ મુનિની પેઠે, પ્રકૃષ્ટજ્ઞાનવાન અને આધારહિત હોવાથી મુક્તાત્મા પરમમુખી છે. કેમકે આવરણ અને આધાના હેતુનો અભાવ હોવાથી મુક્તાત્માનો તેવોજ-જ્ઞાનાદિભયતા ધર્મ છે. મુક્તાત્મા કરણના અભાવે આકાશની પેઠે અજ્ઞાની છે. (એમ કહેવામાં આવે તો) તે કથન વિરુદ્ધ છે; કેમકે એથી તો જીવનું અજીવપણું સિદ્ધ થઈ જાય. અસ્તુ ભલે તેમ થાય, (એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે-) જેમ આકાશને જીવત્વ પ્રાપ્ત થવું અતિ વિપરીત છે, તેમ દ્રવ્યપણું અને અમૂર્તપણું એ જીવની સ્વભાવનીતિ છે, તેની જાત્યન્તરપણાની પ્રાપ્તિ પણ અતિ વિરુદ્ધ છે. વળી ઇન્દ્રિયો કુંભની પેઠે મૂર્ત સ્વભાવવાળી હોવાથી તે જાણનાર નથી, પણ જાણના દ્વારો છે, જાણનાર તો જીવજ છે.

કારણ કે ઇન્દ્રિયોનો ઉપરમ થયા છતાં પણ સ્મરણ થાય છે, અને ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર છતાં પણ કેમવખત જ્ઞાન નથી થતું, માટે પાંચ બારીએથી જોનાર વ્યક્તિની પેઠે આત્મા ઇન્દ્રિયોથી લિપ્ત છે. ૧૯૯૧-થી-૧૯૯૬.

પ્રભાસ:-હુઃખાદિનો ક્ષય થઈ પોતાના સ્વરૂપે જીવની વિદ્યમાન અવસ્થા તે મોક્ષ, એમ જો આપ કહેતા હો, તો તે અવસ્થામાં શબ્દાદિ વિષયના ઉપભોગના અભાવે, મુક્તાત્માને સુખનો અભાવ હોવો જોઈએ.

ભગવન્ત:-તારી એ માન્યતા અયોગ્ય છે, કેમકે મુક્તાત્માને સર્વ આવરણને ક્ષય થયેલ છે તેથી તે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનવાન છે, અને હુઃખના હેતુભૂત વેદનીયાદિ કર્મોનો સર્વથા અભાવ હોવાથી કોઈપણ પ્રકારની બાધાથી રહિત છે, એટલે કે-ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાનંદમાં મગ્ન થએલા મુનિ જેમ સુખી હોય છે, તેમ મુક્તાત્મા પણ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાની, અને જન્મ-જરા-વ્યાધિ-મરણ-દુષ્ટ વિયોગ-અરતિ-શોક-ક્ષુધા-તૃષ્ણા-ઠંડી-ગરમી-કામ-ક્રોધ-મદ-શક-તા રાગ દ્વેષ-ચિન્તા-ઉત્સુકતા-વિગેરે નિઃશય હુઃખના અભાવે અત્યન્ત સુખી છે.

પ્રભાસ:-પરંતુ મુક્તાત્માને ઇન્દ્રિયો નહિ હોવાથી, તે આકાશની પેઠે અજ્ઞાની છે.

ભગવન્ત:-તારું એ કથન અયોગ્ય છે, કેમકે તે કહેલો હેતુ ધર્મિના સ્વરૂપને વિપરીતપણે સિદ્ધ કરે છે, તેથી વિરુદ્ધ છે. વળી એ હેતુથી “મુક્તાત્મા ઇન્દ્રિયોના અભાવે આકાશની પેઠે અજ્ઞાન છે.” એમ પણ સિદ્ધ થશે.

પ્રભાસ:-અસ્તુ, મુક્તાત્માને અજ્ઞાનપણું સિદ્ધ થાય, તો શી હરકત છે ?

ભગવન્ત:-જેમ દ્રવ્યપણું અને અમૂર્તપણું એ જીવની સ્વભાવભૂત જાતિ છે, તે જાતિ અન્યજાતિપણે એટલે અદ્રવ્ય અને અમૂર્તપણે કોઈપણ અવસ્થામાં નથી થતી; તેમ જીવપણું પણ જીવની સ્વભાવભૂત જાતિ છે, તેથી તે જાતિ અન્યજાતિપણે એટલે અજીવપણે કોઈપણ અવસ્થામાં નથી થતી. તેવી મુક્તાવસ્થામાં પણ જીવતું અજીવપણું નથી થતું. આ પ્રમાણે જેમ મુક્તજીવ અદ્રવ્ય અને મૂર્ત નથી થતો, તેમ તે પોતાના જીવસ્વભાવથી પલટી અજીવપણે પણ નથી થતો, અન્યથા જો તે સ્વભાવનો ત્યાગ કરે તો આકાશ અને પરમાણુ આદિ પણ પોતાના સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને વિપરીત બની જાય.

પ્રભાસ:-અસ્તુ, ભલે એ એમ થાય, પણ “મુક્તાત્મા ઇન્દ્રિયોના અભાવે આકાશની પેઠે અજ્ઞાની છે” મારા એ પક્ષમાંનો ઇન્દ્રિયોના અભાવરૂપ હેતુ, ધર્મના સ્વરૂપને વિપરીત સિદ્ધ કરે છે, તેથી વિરુદ્ધ છે, એમ આપ કહો છો, તે કેવી રીતે ?

ભગવન્ત:-ઈન્દ્રિયો ઘટની જેમ મૂર્તાદિ સ્વભાવવાળી હોવાથી તે જાણી શકતી નથી, તે તો જાણવાનાં દ્વારો છે, ત્યાં જાણનાર તો આત્મા છે; કેમકે (ઇન્દ્રિયવડે જાણેલ અર્થનું) ઇન્દ્રિયોનો ઉપરમ થયા છતાં પણ આત્માને સ્મરણ થાય છે, અને કોઈ વખત ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર છતાં પણ આત્માને પદાર્થનું જ્ઞાન નથી થતું, માટે પાંચ બારીએથી જોનાર વ્યક્તિની પેઠે આત્મા ઇન્દ્રિયોથી લિપ્ત છે. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોના અભાવરૂપ જે તારો હેતુ છે તે ધર્મિના સ્વરૂપને-વિપરીત સિદ્ધ કરે છે અર્થાત્ તેથી વિરુદ્ધ છે. ૧૯૯૨ થી ૧૯૯૬

જ્ઞાન એ જીવનો સ્વભાવ છે, તેથી ઇન્દ્રિયોના અભાવે મુક્તને જ્ઞાનનો અભાવ ન થાય તે બતાવે છે—

નાળરહિઓ ન જીવો સરુવઓઽણુ વ્વ મુત્તિભાવેણં ।

જં તેણ વિરુદ્ધમિદં અત્થિ ય સો નાળરહિઓ ય ॥ ૧૨૬૭ ॥

કિહ સો નાળસરુવો નણુ પચ્ચવસ્થાણુભૂઙ્ગો નિયણુ ।

પરદેહમ્મિ વિ ગચ્છો સ પવિત્ત-નિવિત્તિલિંગાઓ ॥ ૧૨૬૮ ॥

સન્નારણાવગમે સો સુદ્ધયરો દ્વેજ્જ સુરો વ્વ ।

તમ્મયમાવામાવાદણાણિત્તં ન જુત્તં સે ॥ ૧૨૬૯ ॥

एवं पगासमङ्गो जीवो छिदावभासयत्ताओ ।

किंचिम्मेत्तं भासइ छिदावरणपरिहो व् ॥ २००० ॥

सुबहुतरं वियाणइ मुत्तो सव्वापिणवगमाओ ।

अवणीयघरो व् व नरो विगयावरणो परिहो व् ॥ २००१ ॥

જેમ પરમાણુ મૂર્તલાવરહિત નથી, તેમ જીવ પણ સ્વરૂપથી જ્ઞાનરહિત નથી, માટે “મુક્તાત્મા જ્ઞાનરહિત છે.” એ કથન વિરુદ્ધ છે. જીવ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે; એની શી ખાત્રી? (એમ પૂછવામાં આવે તો) તે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી ચોતાના અને પરના શરીરમાં પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિના લિંગથી જણાય છે. વળી એ મુક્તાત્મા સર્વ આવરણુના અભાવે સૂર્યની પેઠે વધારે શુદ્ધ હોય છે, માટે ઇન્દ્રિયના અભાવે મુક્તજીવને અજ્ઞાન-પણું કહેવું ગોચર નથી. એ પ્રમાણે જીવ પ્રકાશમય-જ્ઞાનમય છે, પણ (સંસારી અવસ્થામાં) છિદ્રાવભાસકપણાથી, છિદ્રવાળા આવરણુમાં (કટાદીકમાં) પ્રકાશતા પ્રદીપની પેઠે કિંચિત્માત્ર પ્રકાશે છે; પરંતુ સર્વ આવરણુનો નાશ થવાથી, ઘરરહિત પુરૂષ, અથવા નિરાવરણુ પ્રદીપની પેઠે મુક્તાત્મા આતશય (સર્વ) જાણે છે. ૧૨૬૭-થી-૨૦૦૦.

ભગવન્તઃ—પરમાણુ જેમ મૂર્તલાવ વિના નથી હોતો, તેમ જીવ પણ જ્ઞાન વિના નથી હોતો, કેમકે જ્ઞાન એ જીવનો સ્વભાવ છે, તેથી “મુક્ત જીવ જ્ઞાનરહિત છે.” એ કથન સર્વથા વિરુદ્ધ છે. કારણ કે જીવના સ્વરૂપવાન કદીપણુ હોઈ શકે નહિ.

પ્રભાસઃ—જીવ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, એમાં પ્રમાણ શું?

ભગવન્ત—સ્વશરીરમાં જીવ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, એતો પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જણાય છે, કેમકે ઇન્દ્રિયનો વ્યાપાર બંધ પડ્યા પછી પણ, ઇન્દ્રિય વ્યાપારથી જાણેલ અર્થનું સ્મરણ થાય છે. તથા કોઈ વખત અન્યમનસ્ક અવસ્થામાં (મનના બીજા ચિંતનમાં) ઇન્દ્રિયનો વ્યાપાર હોય, તોપણ અર્થનું જ્ઞાન નથી થતું, તેમજ કોઈ વખત વ્યાખ્યાન અવસ્થામાં, નહીં જોએલ કે નહિ સાંભળેલ અર્થનું, સારા ક્ષયોપશમથી સ્મરણ થાય છે, આ સઘળું સર્વકોઈ વ્યક્તિને અનુભવસિદ્ધ હોય છે, વળી તથાવિધ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ આદિ લક્ષણોથી પરશરીરમાં પણ જીવજ્ઞાન સ્વરૂપ છે, એમ જણાય છે.

એજ પ્રમાણે મુક્તાત્મા પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાન છે. ઇન્દ્રિયવાળા જીવને થોડા આવરણુનો ક્ષય થવાથી તે તરતમતાએ જ્ઞાનવાન છે, અને જેને ઇન્દ્રિયો નથી, એવા મુક્તાત્માને સર્વ આવરણુનો ક્ષય થવાથી સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે. જેમ સમસ્ત મેઘાદિ આવરણુનો અપગમ થવાથી સૂર્ય સંપૂર્ણ પ્રકાશમય થાય છે, તેવીજ રીતે જ્ઞાનસ્વરૂપ મુક્તાત્મા,

ઇન્દ્રિયોના અભાવે સર્વ આવરણ દૂર થવાથી સંપૂર્ણ જ્ઞાનરૂપ સંપૂર્ણ પ્રકાશવાન થાય છે. એવા સ્વરૂપવાલો આત્મા ફક્ત સંસારી અવસ્થામાં છદ્મસ્થ હોય ત્યારે, કંઈક આવરણ ક્ષય થયા હોય, અને કંઈક ક્ષીણ ન થયા હોય ત્યારે, ઇન્દ્રિયરૂપ છિદ્રોવડે, છિદ્રવાળી ભીંત આદિના આવરણથી આવૃત દીપકની પેઠે કિંચિત્માત્ર વસ્તુ પ્રકાશે છે—જાણે છે. પણ ભોક્ષઅવસ્થામાં મુક્તાત્મા સર્વ આવરણના અભાવે, દીપક જેમ વધારે સારો પ્રકાશ આપે છે, અથવા શૂદ્ધ વિનાનો (ચોતરફથી છુટો થયેલો) પુરૂષ જેમ બહારની વસ્તુ વધારે સારી રીતે જોઈ શકે છે, તેમ સર્વ વસ્તુને સર્વથા પ્રકારે જાણે છે. માટે મુક્તાત્મા બાધારહિત અને પરમજ્ઞાનવાન હોવાથી અત્યંત સુખી છે. ૧૮૮૭-૧૮૮૮-૧૮૮૯-૨૦૦૦-૨૦૦૧.

પુન્ય-પાપના અભાવે મુક્તાત્માને સુખનો અભાવ હોય એમ પ્રભાસ કહે છે.

પુણ્ના-પુણ્નકયાઈં જં મુહ-દુઃખાઈં તેણ તન્નાસે ।

તન્નાસો તો મુત્તો નિસ્સુહ-દુઃખો જહાગાસં ॥ ૨૦૦૨ ॥

અહવા નિસ્સુહ-દુઃખો નમં વ દેહે-દિયાદભાવાઓ ।

આહારો દેહો ચિય જં મુહ-દુઃખોવલદ્ધીણં ॥ ૨૦૦૩ ॥

પુણ્નફલં દુઃખં ચિય કમ્મોદયઓ ફલં વ પાવસ્મ ।

નણ પાવફલે વિ સમં પચ્ચક્ખવિરોહિઆ ચેવં ॥ ૨૦૦૪ ॥

જે સુખ-દુઃખ છે, તે પુન્ય-પાપકૃત છે. અને એ કારણભૂત પુન્ય-પાપનો નાશ થવાથી તેના કાર્યભૂત સુખ-દુઃખનો પણ નાશ થાય છે; માટે મુક્તાત્મા આકાશની પેઠે સુખ-દુઃખ રહિત છે. અથવા શરીર અને ઇન્દ્રિયાદિના અભાવે મુક્તાત્મા આકાશની પેઠે સુખ-દુઃખ રહિત છે. કેમકે શરીરજ સુખ-દુઃખની ઉપલબ્ધિનો આધાર છે. (ચક્ર-વર્તિ આદિ પદપ્રાપ્તિરૂપ) પુન્યનું ફળ કર્મોદયજન્ય હોવાથી દુઃખરૂપજ છે. (એમ કહેવામાં આવે તો નરકાદિરૂપ) પાપના ફળમાં પણ એજ પ્રમાણે કહી શકાય. (જેમકે દુઃખરૂપે માનેલું પાપનું ફળ, કર્મોદય જન્ય હોવાથી પરમાર્થથી સુખરૂપજ છે.) અને એમ કહેવું એ પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ છે. ૨૦૦૨-૨૦૦૩-૨૦૦૪

એના ઉત્તરમાં સાંસારિક સુખ તે દુઃખજ છે, વાસ્તવિક સુખ તો ભોક્ષમાંજ છે, એમ જણાવતા ભગવંતે ફરમાવે છે કે—

જત્તો ચિય પચ્ચેક્ખં સોમ્મ ! મુહં નત્થિ દુઃખમેવેદં ।

તપ્પહિયારવિમત્તં તો પુણ્નફલં પિ દુઃખં તિ ॥ ૨૦૦૫ ॥

વિસયમુહં દુઃખં ચિય દુઃખપહિયારઓ તિગિચ્છ વ ।

તં મુદ્દમુવયારાઓ ન યોવયારો વિણા તચ્ચં ॥ ૨૦૦૬ ॥

તમ્હા જં મુત્તમુહં તં તચ્ચં દુઃખસંત્વપ્પવસ્સં ।

મુણિણોડ્ઠાબાહસ્સ વ ણિપ્પહિયારપ્પમુદ્દઓ ॥ ૨૦૦૭ ॥

હે સૌમ્ય ! જે પ્રત્યક્ષ સુખ જણાય છે, તે સુખ નથી, પણ દુઃખજ છે, માત્ર દુઃખના પ્રતિકારરૂપે તેની વ્યવસ્થા કરી દે, એટલે પુન્યનું ફળ પણ દુઃખરૂપજ છે. જેમ રોગોપશાન્તિ માટે કરેલું ઔષધપાન દુઃખરૂપ છતાં સુખરૂપ મનાય છે, તેમ વિષયસુખ પણ

(૧૩૬) વિષયસુખની દુઃખરૂપતા અને જ્ઞાનની મારફત સુખની આત્મસ્વભાવતા.

દુઃખના પ્રતિકારરૂપ હોવાથી દુઃખરૂપ છતાં સુખ કહેવાય છે, તેને જે સુખ કહેવાય છે તે ઉપચારથી કહેવાય છે, અને એ ઉપચારસત્ય સુખ વિના થઈ શકે નહીં. મારે જે મુક્તાત્માનું સુખ છે, તેજ અવશ્ય સર્વ દુઃખનો ક્ષય થવાથી, તેમજ નિરાધ્યાય મુનિની પેઠે નિઃપ્રતિકાર હોવાથી સત્યસુખરૂપ છે. ૨૦૦૫-૨૦૦૬-૨૦૦૭.

ભગવન્ત:-સૌમ્ય ! પ્રભાસ ! આ સંસાર ચક્રમાં પુષ્પમાળા-ચન્દન-અંગનાદિના ભોગજન્ય જે સુખ છે, તે સર્વ દુઃખજ છે. કેમકે સ્ત્રીસંભોગાદિ સંબંધી ઉત્સુકતાથી થએલ અરતિરૂપ દુઃખનો, સ્ત્રીસંભોગાદિ પ્રતિકાર છે, તે પ્રતિકારરૂપ હોવાથી દુઃખરૂપ છતાં પણ તેને સુખરૂપે મૂઠ લોકોએ ભેદ પાડ્યો છે. એટલેકે સ્ત્રીસંભોગાદિકને ખસને ખજવાળવાના સુખની પેઠે સુખ માન્યું છે, અને શૂલીપર ચડાવવું, શૂળ આવવું, મસ્તકમાં પીટા થવી, બન્ધન વિગેરેને દુઃખ માન્યું છે.

પ્રભાસ:-સ્ત્રીસંભોગ-ચક્રવર્તિઆદિ પદની પ્રાપ્તિ વિગેરે સ્વસંવેદ્ય સુખને દુઃખ કહેવું, એતો પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ જણાય છે.

ભગવન્ત:-એ મોહમૂઢને પ્રત્યક્ષ હોવાથી સત્ય નથી. મોહથી મૂઢ થએલા પ્રાણિઓ, તે તે વરતુની પ્રાપ્તિ મારેની ઉત્સુકતાથી થએલ અરતિરૂપ દુઃખના પ્રતિકારને મિથ્યાપણે સુખ માને છે, દુઃખમાં પણ તેને સુખની કલ્પના થાય છે. ખસને ખજવાળવામાં અને અપથ્ય આહારને ખાવામાં સુખ માને છે, તેમ વિષયસુખરૂપ પુન્યનું ફળ પણ વરતુતઃ દુઃખજ છે. કારણકે જેમ કોઠ-ગંડ-હરસ આદિ રોગોપશાન્તિ મારે ઉકાળાનું પાન, છેદન-ડાલન (ડામ દેવો) વિગેરે ઉપાયો દુઃખકારી છતાં પણ સુખરૂપ મનાય છે, તેમ તે વિષયસુખ પણ ઉત્સુકતા જન્ય અરતિરૂપ દુઃખના પ્રતિકારરૂપ હોવાથી ખરીરીતે દુઃખજ છે. લોકમાં તેને સુખ કહેવાય છે, પણ તે સુખ ઉપચારથી કહેવાય છે, એ ઉપચાર સત્ય નથી. પણ સત્ય વરતુ જે નહોય તો અન્યત્ર ઉપચાર કરી શકાતો નથી, એટલે કે જેમ સત્ય સિંહ હોવાથીજ અન્યત્ર કોઈ વ્યક્તિમાં સિંહપણનો ઉપચાર કરાય છે, તેમ અહીં પણ સંસારના વિષયસુખમાં સુખનો ઉપચાર છે, ને ઉપચાર વિનાનું સત્ય સુખ તો મોક્ષમાંજ છે; અને એવું સુખ, પુન્ય-પાપજન્ય સર્વ દુઃખનો ક્ષય થવાથી, વિશિષ્ટજ્ઞાનવાન નિરાધ્યાય-મુનિની પેઠે નિરૂપમ અને સ્વાભાવિકપણે સિદ્ધાત્માનેજ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૦૦૫ થી ૨૦૦૭

વળી કહેલું છે કે જેઓએ અહંકાર તથા કામને છતી લીધા છે. અને જેઓ મન વચન અને કાયાનો વિકાર કરીને રહીત છે અને જેઓને પરની આશાઓ શાંતિ પામી છે તેવા ભાવિતઆત્માને અહીંઆંજ મોક્ષ છે.

જહ વા નાળમયોડયં જીવો નાળોવઘાઈ ચાવરણં ।

કરણમણુગહકારી સઘાવરણવચ્ચ સુદ્ધી ॥ ૨૦૦૮ ॥

તહ સોવચ્ચમઓ જીવો પાવં તસ્સોવઘાયયં નેયં ।

પુણમણુગહકારિં સોવચ્ચં સઘવચ્ચ સયલં ॥ ૨૦૦૯ ॥

જહ વા કમ્મવચ્ચયઓ સો સિદ્ધત્તાઈપરિણં લભઈ ।

તહ સંસારાઈયં પાવઈ તત્તો ચ્ચિય સુહં તિ ॥ ૨૦૧૦ ॥

જેમ અનન્ત જ્ઞાનમય આત્મા છે, મતિજ્ઞાનાવરણાદિ તે જ્ઞાનના ઉપધાતક છે, અને

ઇન્દ્રિયો સૂર્યના પ્રકાશને ઢાંકનાર મેઘના સમૂહમાં પડેલાં છદ્મની પેઠે જ્ઞાનમાં ઉપકારી છે, ને સર્વ આવરણનો ક્ષય થવાથી આત્માની અત્યંત જ્ઞાનશુદ્ધિ થાય છે. તેવીજ રીતે અનંત સુખમય આત્મા છે, પાપ તેનું ઉપઘાતક છે અને પુન્ય અનુત્તર વિમાનપર્યંત સુખનું ફળ અનુગ્રહકારિ છે, તે સર્વ પુન્ય-પાપનો ક્ષય થવાથી આત્માને સંપૂર્ણ નિરૂપમ સત્ય સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા કર્મનો ક્ષય થવાથી આત્મા જેમ સિદ્ધત્વાદિ પરિણતિ પામે છે, તેમ કર્મનો ક્ષય થવાથી સંસારાતીત નિરૂપમ સત્યસુખ પણ પામે છે. ૨૦૦૮-૨૦૦૯-૨૦૧૦.

સંસારિક સુખ-દુઃખનો આધાર શરીર છે, પણ મોક્ષસુખનો આધાર શરીર નથી. એ વાત ખતાવે છે.

સાયા-ડસાયં દુક્ષં તન્વિરહમ્મિ ય જઓ સુહં તેણં ।

દેહિ-દિણ્ણુ દુક્ષં સોક્ષં દેહિ-દિયામાવે ॥ ૨૦૧૧ ॥

જો વા દેહિ-દિયજં સુહમિચ્છઈ તં પહુચ્ચ દોસોડયં ।

સંસારાઈયમિદં ધમ્મંતરમેવ સિદ્ધિસુહં ॥ ૨૦૧૨ ॥

શાતા અને અશાતા બંને દુઃખજ છે, તેનો અભાવ થાય ત્યારે સુખ થાય, તેથી દેહ અને ઇન્દ્રિયો છે ત્યાંસુધી દુઃખજ છે, અને ખરું સુખ તો દેહ તથા ઇન્દ્રિયના અભાવે થાય છે. અથવા જે દેહ અને ઇન્દ્રિયજન્ય સુખને સુખ કહે છે, તેની અપેક્ષાએ એ (મોક્ષમાં સુખનો અભાવ હોવારૂપ) દોષ આવે, પણ આ મોક્ષસુખ તો સંસારાતીત છે અને ધર્માન્તર ભૂત છે. (તેમાં એ દોષ ન આવે.) ૨૦૧૧-૨૦૧૨

શાતાવેદનીયરૂપ જે પુન્યનું ફળ લોકમાં સુખ કહેવાય છે, તે દુઃખરૂપજ છે, તે હ્રમણાંજ ઉપર કહ્યું છે; અને અશાતાવેદનીયરૂપ પાપનું ફળ તેતો નિર્વિવાદ દુઃખજ છે, એટલે કે પુન્ય અને પાપ ઉભયનું ફળ સંસારમાં દુઃખજ છે, પણ સુખ નથી, એવું દુઃખ સિદ્ધાત્માઓને સર્વથા નાશ પામ્યું છે, તેથી તેમને સ્વાભાવિક નિરૂપમ અનંત સુખ છે, અને સંસારી જીવોને આધારભૂત શરીર અને ઇન્દ્રિયો છે તે ઉપર કદા સુખજ દુઃખજ છે. વાસ્તવિક સુખ તો શરીર અને ઇન્દ્રિયોનો અભાવ થાય ત્યારેજ પ્રાપ્ત થાય છે.

અથવા જે સંસારનેજ ઇચ્છનાર, પરમાર્થને નહિ જોનાર, વિષયાભિલાષિ, મોહ-મૃદાત્મા પ્રાણી હોય છે તે શરીર અને ઇન્દ્રિયજન્ય સુખને સુખ માને છે, પણ મોક્ષસુખને સુખ નથી માનતા, કેમકે તેવા સુખની તેને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના નથી હોતી, તેવા જીવોને પ્રમાણથી મોક્ષની પ્રતીતિ કરાવ્યાં છતાં “મુક્તાત્મા શરીર અને ઇન્દ્રિયરહિત હોવાથી સુખ રહિત છે” એમ તેઓના પક્ષમાં દોષ આવે, પણ જે સંસારાતીત, સર્વથા વિલક્ષણ, ધર્માન્તરભૂત, અનુપમ, અક્ષય, નિરૂપચરિત મોક્ષ સુખનેજ સુખ કહેતા હોય, એવા અમારા જેઓના કથનમાં એ દોષ નથી આવતો. ૨૦૧૧-૨૦૧૨.

મુક્તાત્માનું જ્ઞાન અને સુખ અનિત્ય નથી, પણ નિત્ય છે.

કહમણુમેયંતિ મઈ નાણા-ડણાવાહઉત્તિ નણુ મણિયં ।

તદ્દેહિણ્ણં નાણંપિ ય વેયણધમ્મોત્તિ રાગો વ ॥ ૨૦૧૩ ॥

કયગાઈમાવઓ વા નાવં ના-ડડવાહકારણામાવા ।

ઉપ્પાય-દિદ્ધ-મજ્જસ્સહાવઓ વા ન દોસોડયં ॥ ૨૦૧૪ ॥

(“ મુક્તાત્મા સુખી છે ” એમ) કયા અનુમાનથી માનવું ? એમ પૂછવામાં આવે, તો “ જ્ઞાન સતે નિરાખાધ હોવાથી (તે સુખી છે. ”) એમ પૂર્વે કહેલુંજ છે. જો એમ હોય, તો જ્ઞાન અને સુખ ચેતનાનો ધર્મ હોવાથી રાગની પેઠે અનિત્ય છે, અથવા તે કૃતક હોવાથી અનિત્ય છે. (એમ કહેવામાં આવે તો) આવરણ અને દુઃખના કારણ ના હેતુનો અભાવ હોવાથી, મુક્તાત્માને જ્ઞાન અને સુખ અનિત્ય નથી, અથવા સર્વ પદાર્થ ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ સ્વરૂપ હોવાથી તે દોષ અહીં નથી લાગતો. ૨૦૧૩-૨૦૧૪

પ્રભાસ:—સિદ્ધના જીવો સુખી છે, એમ આપ કહો છો, તે કયા પ્રમાણથી આપ કહો છો ? જો અનુમાનથી કહેતા હો, તો તે અનુમાન કયું છે ?

ભગવન્ત:—પ્રભાસ ! કેમ ભૂલી જાય છે ? હમણાંજ પૂર્વે કહ્યું છે, કે “ સિદ્ધના જીવો જ્ઞાન સતે નિરાખાધ હોવાથી મુનિની પેઠે અત્યંત સુખી છે. ”

પ્રભાસ:—જો આપ એમ કહેતા હો, તો તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે-મુક્તાત્માનાં સુખ અને જ્ઞાન ચેતનનો ધર્મ હોવાથી, રાગની પેઠે અનિત્ય છે, અથવા એ સુખ અને જ્ઞાન તપ વિગેરે કષ્ટકારિ અનુષ્ઠાનથી ઉત્પન્ન થતા હોવાથી, તેમજ તે ઘટની પેઠે ઉત્પન્ન કરાતા હોવાથી અનિત્ય છે.

ભગવન્ત:—ભદ્ર ! તારી એ માન્યતા અનુચિત છે. મુક્તાત્માનાં જ્ઞાન અને સુખ જો નાશ પામે, તો તે અનિત્ય કહેવાય, પણ તે નાશ પામતાં નથી; કેમકે જ્ઞાનાવરણના ઉદયથી જ્ઞાનનો નાશ થાય, અને અશાતાવેદનીયના ઉદયથી સુખનો નાશ થાય, આ બન્ને જ્ઞાનાવરણ અને વેદનીયકર્મ મિથ્યાત્વાદિ બંધ હેતુવડે બંધાય છે, તે હેતુ મુક્તાત્માને નથી, તેથી એ ઉભયના અભાવે, મુક્તાત્માના જ્ઞાન અને સુખનો નાશ નથી થતો, પણ સદા અવસ્થિત રહે છે, એટલે તે અનિત્ય કેવી રીતે કહેવાય ? નજ કહેવાય.

વળી ચેતનના બધાએ ધર્મો અનિત્ય નથી, કેમકે ચેતનગત દ્રવ્યત્વ અમૂર્તત્વ વિગેરે ધર્મો નિત્ય છે, આથી કરીને “ જ્ઞાન અને સુખ ચેતનધર્મ હોવાથી રાગની પેઠે અનિત્ય છે. ” એ કથનમાં હેતુ અનેકાન્તિક સિદ્ધ થાય છે. તેમજ કૃતકાદિ હેતુ પણ અનેકાન્તિક છે, કેમકે ઘટનો પ્રધ્વંસાભાવ કૃતક (કરાએલ) છે, છતાં નિત્ય છે. તથા કૃતકાદિ હેતુ અસિદ્ધ પણ છે, કેમકે સિદ્ધનાં જ્ઞાન અને સુખ સ્વાભાવિક છે. આવરણ અને બાધાના કારણનો અભાવ, થવાથી જે તિરોભાવરૂપે હતા તેજ આવિર્ભાવ પામ્યા છે, પણ ઘટાદિની પેઠે કરાએલા નથી, તેમજ વિજળી-આદિની પેઠે ઉત્પન્ન પણ થયા નથી. કેમકે મેઘના પડલથી તિરોભૂત થએલ ચન્દ્રજ્યોત્સ્ના અથવા સૂર્યપ્રભા, એ પડળ દૂર થવાથી આવિર્ભાવ પામે, તેથી તે કંઈ કરાએલ ન કહેવાય. પરંતુ વિશિષ્ટરૂપે આવિર્ભૂત થએલ કહેવાય. તેમજ કૃતકપણાથી મુક્તાત્માનાં જ્ઞાન અને સુખ અનિત્યજ છે, એમ કહી શકાય, કેમકે દરેક સમયે પર્યાયપણે જ્ઞેયનો વિનાશ થતાં જ્ઞાનનો પણ વિનાશ થાય છે અને સુખ પણ દરેક સમયે જુદા જુદા રૂપે પરિણામ પામે છે એથી ઉભયને કથંચિત્ અનિત્ય કહેવામાં કંઈ દોષ નથી, કારણ કે આત્મા-આકાશ-ઘટ-પટ વિગેરે સર્વ વસ્તુનો સમુદાય ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ સ્વભાવવાળો છે. ૨૦૧૩-૨૦૧૪

હવે વેદાક્ત કથનથી, મોક્ષની અને નિરૂપમ મુખની સિદ્ધિ કરે છે.

નહ વડ્ સસરીસ્સ પ્પિયડ્પિયાવહતિરેવમાદિ વ યં ।

તદમોક્ષે નાસમ્મિ વ સોક્ષ્માભાવમ્મિ વ ન જુત્તં ॥ ૨૦૧૫ ॥

નદ્વો અસરીરિ ચ્ચિય સુદ્ધ-દુઃખવાઈં પિય-ડપ્પિયાઈં ચ ।

તાઈં ન સંતિ નદ્વં ફુદ્ધમસરીરં તિ કો દોસો ? ॥ ૨૦૧૬ ॥

વેયપયાણ ય અત્થં ન સુદ્ધ જાણાસિ તાણ તં સુણસુ ।

અસરીરવ્વવણ્ણસો અધણો વ્વ સઓ નિસેદ્ધાઓ ॥ ૨૦૧૭ ॥

નનિસેદ્ધાઓ ય અન્નમ્મિ તવ્વિદ્ધે વેવ પલ્લઓ જેણં ।

તેણાસરીરગહણે જુત્તો જીવો ન સ્વરસિંગં ॥ ૨૦૧૮ ॥

“સશરીરીને સુખ-દુઃખનો અભાવ નથી.” ઇત્યાદિ જે કહ્યું છે, તે મોક્ષનો અભાવ, જીવનો નાશ અને (સિદ્ધ જીવને) સુખનો અભાવ માનવાથી અચોગ્ય ઠરે છે. અશરીરી એટલે નાશ પામેલ (જે નાશ પામેલ હોય તે અશરીરી કહેવાય) ને એવાને પ્રિયા-પ્રિય એટલે સુખ-દુઃખ તે સ્પર્શતા નથી, એમ આ પદોનો અર્થ માનવામાં શું દોષ છે? હે પ્રભાસ! તું એ વેદપદોનો અર્થ સારીરીતે નથી જાણતો, તે તું સાંભળ. વિદ્યમાનના નિષેધથી અધનની પેઠે અશરીરનો વ્યપદેશ છે. એટલે કે નશાબદના નિષેધથી તેવાજ પ્રકારના અન્યપદાર્થમાં તેનો પ્રત્યય થાય છે. તેથી અશરીર કહેવાથી મુક્તજીવ માનવો ચોગ્ય છે, પણ ગદીગાની શીંગડાની પેઠે અભાવ માનવો ચોગ્ય નથી. ૨૦૧૫-૨૦૧૬-૨૦૧૭-૨૦૧૮

ભગવન્તઃ—“ ન હ વં સશરીરસ્ય પ્રિયા-ડપ્રિયયોરપહતિરસ્તિ ” “ અશરીરં વા-વસંતં પ્રિયા-ડપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ ” ઇત્યાદિ જે વેદોક્ત શ્રુતિ છે, તે મોક્ષનો અભાવ, મોક્ષ અવસ્થામાં જીવનો સર્વથા નાશ, અને મુક્તાત્માને સુખનો અભાવ, એમ માનવાથી અ-ચોગ્ય ઠરે છે; કેમકે એજ શ્રુતિથી જીવ-કર્મના વિચોગરૂપ મોક્ષ, મોક્ષમાં શુદ્ધ જીવની વિદ્યમાનતા અને મુક્તાત્માને નિરૂપમ અનંત સુખ એ ત્રણે બાબતો સિદ્ધ થાય છે.

પ્રભાસઃ—અશરીરનો સર્વથા નાશ થવાથી નાશ પામેલ જીવ ખરશૃંગની પેઠે અ-ભાવરૂપ થાય છે, એવાને સુખ-દુઃખનો સ્પર્શ ન થાય, એ સ્પષ્ટ જાણી શકાય એવું છે. તેથી એાલવાદ ગએલા પ્રહીપની પેઠે, મોક્ષ પામેલ જીવનો સર્વથા નાશ માનવામાં શો દોષ છે?

ભગવન્તઃ—હે આયુષ્મન્ પ્રભાસ! તું એ વેદપદોનો અર્થ ખરાખર નથી જાણતો તેથી એવો અચોગ્ય અર્થ કરે છે, સાંભળ, તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. એ પદમાં ન અ-વ્યય છે. તે નિષેધાર્થે છે. હ અને વૈ અવ્યય પંચમી અર્થે છે, અને સશરીરસ્ય પદનો અર્થ શરીરવાળા જીવને, પ્રિયા-ડપ્રિયયોરપહતિરસ્તિ એનો અર્થ સુખ-દુઃખનો નાશ. આ સર્વનો સમુદિત અર્થ આ પ્રમાણે થાય. જીવ શરીરવાળો હોવાથી તેને સુખ-દુઃખનો નાશ નથી તથા અશરીરસ્ય આદિનો અર્થ આ પ્રમાણે છે, શરીરરહિત એવા મોક્ષ અવસ્થામાં વસતા જીવને સુખ-દુઃખ સ્પર્શતા નથી. અર્થાત્ જ્યાંસુધી જીવ શરીરયુક્ત છે ત્યાં સુધી તે સુખ અથવા દુઃખથી કદીપણ મુક્તો નથી, અને શરીરરહિત મુક્તાત્માને વેદનીય કર્માદિનો ક્ષય થવાથી સુખ-દુઃખ કદીપણ સ્પર્શતા નથી. આ પ્રમાણે એ પદોનો અર્થ થતો હોવાથી અશરીર શબ્દથી મુક્તઅવસ્થામાં રહેલા વિદ્યમાન જીવનુંજ કથન કર્યું છે, પણ સર્વથા અભાવરૂપ નષ્ટજીવનું કથન નથી કર્યું; જેમ “ધનરહિત દેવદત્ત” આમાં વિદ્યમાન દેવદત્તને ધનનો નિષેધ કર્યો, પણ અવિદ્યમાન એવા ખરશૃંગને ધનનો નિષેધ નથી કર્યો, આથી કરીને કંઈ દેવદત્તનો અભાવ નથી સિદ્ધ થતો, તેમ અશરીરશબ્દથી જીવનો નાશ ન સમજવો,

પણ શરીરરહિતપણે મુક્તઅવસ્થામાં લોકાન્તે તેની વિદ્યમાનતા સમજવી. કારણ કે જેનો જ્યાં નિષેધ કરાય છે, તે નિષેધ તેની અમુકસ્થાને વિદ્યમાનતા હોય એવોજ કરાય છે, પણ ખરશુંગની પેઠે સર્વથા અવિદ્યમાનતાવાલાનો નિષેધ નથી કરાતો.

જેનો નિષેધ કરાય, તેની વિદ્યમાનતા અન્ય સ્થાનમાં હોય, એમ કેમ માની શકાય ? એવી તને શંકા થતી હોય, તો જેમ “ નબ્રાહ્મણ ” એટલે જે બ્રાહ્મણ નહિ તે અબ્રાહ્મણ, આમ કહેવાથી બ્રાહ્મણ સમાન અન્ય ક્ષત્રિયાદિ સમજાય છે. પણ સર્વથા તુચ્છરૂપ અભાવ નથી સમજાતો, તેવી રીતે અહીં પણ “ જેને શરીર નહી, તે અશરીર ” એમ કહેવાથી શરીરી જેવો અન્ય અશરીરી મુક્તજીવજ સમજાય છે, પણ તેનો સર્વથા અભાવ નથી સમજાતો. કારણ કે બન્નેમાં ઉપયોગધર્મ સમાન છે. તેથી તે અપેક્ષાએ ઉભયમાં સદૃશતા છે. ઉભયની સદૃશતામાં શરીર બાંધક છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે; કેમકે શરીર તો જીવ સાથે ક્ષીર-નીરની પેઠે એકરૂપ થઇ ગએલ હોવાથી એકજ છે. આ પ્રમાણે “ ન ” શબ્દના નિષેધથી તેની જેવાજ પદાર્થનો પ્રત્યય અન્ય પદાર્થમાં થાય છે, પણ સર્વથા અભાવમાં નથી થતો, માટે અશરીર શબ્દથી જીવજ સમજવો, પણ ખરવિપાણની પેઠે અભાવ ન સમજવો. ૨૦૧૫થી ૨૦૧૮.

હવે “ વાવસન્તં ” પદનો અર્થ કહે છે.

જં વ વસંતં સંતં તમાહ વાસદ્વઓ સદેહંપિ ।

ન ફુસેજ્જ વીયરાયં જોગિણમિદ્દે-યરવિસેસા ॥ ૨૦૧૯ ॥

વાવ ત્તિ વા નિવાઓ વાસદ્વત્યો ભવંતમિહ સંતં ।

બુજ્ઞાઽવત્તિ વ સંતં નાણાઽવિસિદ્ધમહવાહ ॥ ૨૦૨૦ ॥

ન વસંતં અવસંતંતિ વા મઠે નાસરીરગહણાઓ ।

ફુસણાવિસેસણંપિ ય જઓ મયં સંતવિસયંતિ ॥ ૨૦૨૧ ॥

જે મુક્તાવસ્થામાં વિદ્યમાન હોય તેને, તથા વાશબ્દથી સદેહી વીતરાગ યોગીને પણ ઇષ્ટા-નિષ્ટ વિશેષો એટલે-મુખ દુઃખ સ્પર્શતા નથી. અથવા “ વાવ ” શબ્દ અવ્યય છે, અને “ સંતં ” એટલે (મુક્તાવસ્થામાં) વિદ્યમાન એવા જીવને તથા વાશબ્દથી સશરીરી વીતરાગને, અથવા જ્ઞાનાદિગુણ વિશિષ્ટ વિદ્યમાન જીવ, તેને મુખ-દુઃખ સ્પર્શતા નથી, એમ જાણજો. નહિ વસતો તે અવસતો અર્થાત્ “ કોઇપણ સ્થળે ન હોય. ” એવો અર્થ કરવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે અશરીર શબ્દથી (પૂર્વે કહ્યા મુજબ) જીવ સમજાય છે, અને સ્પર્શના પણ વિદ્યમાન વિષયી જ માનેલ છે. ૨૦૧૯-૨૦૨૦-૨૦૨૧.

“ વા વસન્તં ” એટલે લોકાંતે રહેલ. આ વિશેષણથી અશરીર શબ્દવડે વાચ્ય એવા વિદ્યમાન જીવનું જ કથન કર્યું છે, પણ અવિદ્યમાન અર્થનું પ્રતિપાદન નથી કર્યું. કેમકે વસવાનો-રહેવાનો ધર્મ એ વિદ્યમાન પદાર્થનો છે. માટે જીવના નાશરૂપ ભોક્ષ નહી, પણ જીવની શુદ્ધ મુક્તઅવસ્થા તે ભોક્ષ જાણવો. તથા વા શબ્દથી માત્ર અશરીરી જીવજ તે વેદનાથી મુક્ત છે, એમ નહી, પરંતુ સદેહી વીતરાગ-જેનો મોહ ઉપશાન્ત થયો હોય, અથવા ક્ષય થયો હોય, એવા પરમ સમાધીવાળા યોગી, તે પણ મુક્ત તેથી કહેવાય, તેવાને પણ મુખ-દુઃખ સ્પર્શતા નથી.

અથવા “ વા વસન્તં ” શબ્દનો “ વાવ સન્તં ” એવો શ્લોક કરીને વાવ એ

અવ્યયનો અર્થ અથવા, અને સન્તં શબ્દનો અર્થ વિદ્યમાન કરીએ, ત્યારે ભોક્ષમાં વિદ્યમાન એવા અશરીરી જીવને સુખ-દુઃખ સ્પર્શતા નથી, અને વાત્ર શબ્દથી પૂર્વોક્ત વીતરાગ યોગીને પણ તે સ્પર્શતા નથી.

અથવા વા-અવ-સન્તં એવો શ્લેષ કરીએ. તેમાં અવવાતુના રક્ષણ-ગતિ-પ્રીતિ વિગેરે આગણીસ અર્થ થાય છે, અને જે ધાતુ ગાતવાચક હોય છે, તે ધાતુ જ્ઞાનવાચક પણ હોય છે, તેથી અશરીરી સતે મુક્તાવસ્થામાં વિદ્યમાન એવો જીવ, અથવા જ્ઞાનાદિગુણ વિશિષ્ટ એવો વિદ્યમાન અશરીરી જીવ, તેને સુખ-દુઃખ સ્પર્શતા નથી. અને વા શબ્દથી પૂર્વે કહેલ વીતરાગને પણ તે સુખ-દુઃખ સ્પર્શતા નથી.

પ્રભાસ:—એ પ્રમાણે શબ્દમાંના અક્ષરોનો વિશ્લેષ કરીને સ્વાભિપ્રેત અથ ની સિદ્ધિ માટે જુદા જુદા વ્યાખ્યાન હું પણ કરી શકું છું. એથી કરીને આપ કહો છો, તેવા પ્રકારના ભોક્ષની સિદ્ધિ નથી થતી, કેમકે “અશતીરં વા વસન્તં” એ પદમાંના વા વસન્તં શબ્દનો વા અવસન્તં એવો વિશ્લેષ કરીને જે કોઈ પણ સ્વયં ન હોય તે, એવો અર્થ કરીએ, તો અશરીરી એવા જીવનો મુક્તાવસ્થામાં અભાવ હોવાથી તેને સુખ-દુઃખ સ્પર્શતા નથી. આવા અર્થથી ભોક્ષનો અને જીવનો અભાવ પણ સિદ્ધ થાય.

ભગવન્ત:—તારો એ અર્થ અયોગ્ય છે, કેમકે “જેને શરીર ન હોય, તે અશરીરી” એ પ્રમાણે અશરીરનો અર્થ કરતાં મુક્તાવસ્થામાં જીવની વિદ્યમાનતા સમજાવ છે, તેથી અહીં અકારનો પ્રશ્લેષ કરીને વ્યાખ્યા કરવી યોગ્ય નથી. વળી “સુખ-દુઃખ સ્પર્શતા નથી.” એ વાક્યમાં સ્પર્શનારૂપ વિશેષણ છે, તે અશરીરીનું છે, જે અશરીરી શબ્દનો અર્થ જીવનો અભાવ, એવો કરવામાં આવે, તો એ વિશેષણ નિરર્થક ગણાય, કેમકે “વધ્યાના પુત્રને સુખ-દુઃખ સ્પર્શતા નથી.” આમાં અભાવરૂપ વધ્યાપુત્રને સ્પર્શનારૂપ વિશેષણ નકામું છે. તેમ અહીં પણ નકામું જ થાય, તેથી અશરીર એટલે જે મુક્તજીવ, તેનેજ એ વિશેષણ યુક્ત છે. માટે “વા-અવસન્તં” એવો પ્રશ્લેષ કરીને વ્યાખ્યા કરવી અયોગ્ય છે. પણ જે પ્રમાણે અમે વ્યાખ્યા કરી તેજ યોગ્ય છે. આથી કરીને જીવ તથા કાર્મણ શરીરના વિયોગરૂપ ભોક્ષની અને મુક્તજીવની વિદ્યમાનતા સિદ્ધ થાય છે. પણ જીવનો નિવેધ કરવાથી તો પૂર્વોક્ત શ્રુતિજ નિરર્થક થાય છે. ૨૦૧૯-૨૦૨૦-૨૦૨૧.

મુક્તાવસ્થામાં સુખના સદ્ભાવની સિદ્ધિ અને ઉપસંહાર.

एवं वि होज्ज मुत्तो निस्सुह-दुक्खत्तणं तु तदवत्थं ।

તં નો પિય-ડપ્પિયાઈં જમ્હા પુણ્ણેયરકયાઈં ॥ ૨૦૨૨ ॥

નાણાઽવાહત્તણઓ ન ફુસંતિ નવીયરાગદોસસ્સ ।

તસ્સ ધિયમપ્પિયં વા મુત્તસુહં કો પસંગોઽત્થ ? ॥ ૨૦૨૩ ॥

छिन्नमि संसयमिम जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केगं ।

સો સમણો પઞ્ચઈઓ તિર્હિં સહ સંહિયસણ્હિં ॥ ૨૦૨૪ ॥ ૬૪૧-૧૭૨

અસ્તુ. એ પ્રમાણે મુક્તાત્મા ભલે હોય, પરંતુ તે સુખ-દુઃખ રહિતહોવાથી તેને પ્રિયા-પ્રિય સ્પર્શતા નથી એટલે સુખ-દુઃખ તો નથી એ વાત તો નક્કી છે. એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયુક્ત છે, કેમકે પ્રિયા-પ્રિય એ પુન્ય-પાપકૃત છે, તથા જ્ઞાની અને નિરાભાધ

હોવાથી રાગ-દ્વેષરહિત તે મુક્તાત્માને પ્રિયા-પ્રિય સ્પર્શતા નથી, પણ તેમને સ્વાભાવિક મુક્તમુખ હોય છે, એટલે તેમને મુખનો અભાવ કહેવાનું શું પ્રયોજન છે? કંઈજ નહિ. એ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુકાએલા જિનેશ્વરે તેમના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તેમણે પોતાના ત્રણસો શિષ્યો સહિત ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી. ૨૦૨૨-૨૦૨૩-૨૦૨૪.

પ્રભાસ:-અરતુ. આપ કહો છો તેવો મુક્તાત્મા હોય, અને એથી કરીને જીવ-કર્મના વિયોગરૂપ ભોક્ષ, તથા તેમાં આત્માની વિદ્યમાનતા હોય એ પણ હું માનું છું, પરંતુ “સિદ્ધના જીવો મુખ-દુઃખ રહિત છે” એમ જે મેં પૂર્વે શ્રુતિથી કહ્યું છે, તે મુજબ “અશરીરીને પ્રિયા-પ્રિય સ્પર્શતા નથી” એવા વચનથી મુક્તાત્માને મુખનો તો અભાવ જ સિદ્ધ થાય છે.

ભગવન્ત:-જીવોને પ્રિય-અપ્રિય, એટલે સાંસારિક મુખ-દુઃખ છે, તે તે પુન્ય-પાપ કર્મથી જન્ય છે, અને એ પુન્ય-પાપ મુક્તાત્માને સર્વથા ક્ષય પામેલા છે, તેથી તેમને સાંસારિક પ્રિયાપ્રિય ન સ્પર્શ, એ યોગ્યજ છે, પરંતુ એથી કરીને કંઈ મુક્તાત્માને મુખનો અભાવ ન માની લેવો, કારણ કે રાગ-દ્વેષરહિત મુક્તાત્મા ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાની અને નિરાખાધ હોવાથી, તેમને સ્વાભાવિક અને નિરૂપમ ભોક્ષમુખ હોય છે, વળી તે પ્રાપ્ત થએલું મુખ પુનઃ નાશ પણ નથી પામતું.

અથવા “અશરીરીને પ્રિયા-પ્રિય સ્પર્શતા નથી” એ કથનથી મુક્તાત્માને મુખનો અભાવ સિદ્ધ કરવા માટે વિવાદ કરવોજ નકામો છે, કેમકે પુન્ય-પાપ જનિત પ્રિયા-પ્રિયનો અભાવ થવાથી મુક્તાત્માને તે સાંસારિક મુખ દુઃખનો સ્પર્શ ન થાય, એ સ્પષ્ટજ છે, માટે આસન્ન કહ્યાણુ! ભદ્ર! પ્રભાસ! “ન હવૈ શરીરસ્ય” કહ્યાદિ વેદના પદાથી જીવ અને કાર્મણુ શરીરના વિયોગરૂપ ભોક્ષ, ભોક્ષમાં જીવની વિદ્યમાનતા, અને પુન્ય-પાપનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થએલાં મુક્તાત્માને સ્વાભાવિક અપ્રતિપાતિ મુખ આ ત્રણે બાબતો સિદ્ધ થાય છે.

વળી “જરામર્યં વૈતત્ સર્વં યદગ્નિહોત્રમ” એટલે મરણકાળ પર્યન્ત અગ્નિહોત્ર કરવો. આ વેદવાક્યમાં ભોક્ષહેતુભૂત ક્રિયાના આરંભનો કાળ બતાવ્યો નથી, તેથી જે તું ભોક્ષના સંબંધે શંકા કરે છે, તારી તે શંકા પણ અયોગ્ય છે, કેમકે તેમાં વા શબ્દનો અવિ અર્થ હોવાથી તે પદનો અર્થ એવો છે, કે જીવનપર્યન્ત-સર્વ કાળ સુધી પણ અગ્નિ હોત્ર કરવો, અને વા શબ્દથી ભોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ ભોક્ષહેતુ અતુષ્ટાન પણ કરવું. આ પ્રમાણે વિશ્વમંદુ જગતજિનેશ્વર દેવે વેદાકત શ્રુતિથી અને યુક્તિએ વડે ભોક્ષની સિદ્ધિ કરીને પ્રભાસના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તેમણે પોતાના ત્રણસો શિષ્યો સહિત ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી. ૨૦૨૨-૨૦૨૩-૨૦૨૪.

અહીં અગ્નીઆરમા ગણધરોનો વાદ સમાપ્ત થયો અને એ સમાપ્ત થવાથી બધાએ ગણધરોના વાદની સમાપ્તિ થઈ.

હવે ઉપરોક્ત ગણધરોની ઉત્પત્તિના કારણભૂત ક્ષેત્ર-કાળાદિ અગ્નીઆર દ્વારો જણાવવાને દ્વારગાથા કહે છે.

સ્વેત્તે કાલે જમ્મે ગોત્તમગાર-છડમત્થપરિયાણ ॥

કેવલિય આઝ આગમ પરિનિવ્વાણે તવે ચેવ ॥ ૨૦૨૫ ॥ ૬૪૨-૧૮૦

(ગણધરોની ઉત્પત્તિ આદિના કારણભૂત) ક્ષેત્ર કાળ-જન્મ-ગોત્ર-ગૃહસ્થાવાસ પર્યાય-છદ્મસ્થપર્યાય-કેવળી પર્યાય-સકલઆયુષ્ય-આગમ-નિર્વાણ સમય-અને નિર્વાણ સમયનો તપ (આ અગીઆર બાબતો હવે કહેવાશે.)

ક્ષેત્રદ્વારનો અવયવવાર્થ.

મગહા ગોબ્વરગામે જાયા તિળ્લેવ ગોયમસગોત્તા ।

કોહ્લાગ સન્નિવેસે જાઓ વિઅત્તો સુહમ્મો અ ॥ ૬૪૩ ॥

મોરીયસન્નિવેસે દો ભાયરો મંડમોરિયા જાયા ।

અયલો ય કોસલાણ મહિલાણ અકંપિઓ જાઓ ॥ ૬૪૪ ॥

તુંગીય સન્નિવેસે મેયઙ્ગો વચ્છભૂમિણ જાઓ ।

ભગવંપિય પ્પમાસો રાયગિહે ગગહરો જાઓ ॥ ૬૪૫ ॥ દારં ॥

અર્થ:—પહેલા ત્રણ ઇન્દ્રભૂતિઆદિ જાતમગોત્રીય ગણધરો મગધદેશમાં ગોબ્વર ગામની અંદર જન્મ્યા, અને કોહ્લાગસન્નિવેશમાં વ્યક્ત તથા સુધર્મ ગણધર જન્મ્યા. મંડિક ને માર્ય એ બે ભાઈ માર્યસન્નિવેશમાં જન્મ્યા. અયલગણધર કોશલામાં અને અકંપિત ગણધર મિથિલામાં જન્મ્યા. વત્સભૂમિ (ઉદયનના કોશાંબી દેશમાં) તુંગિક સન્નિવેશની અંદર મેતાર્ય ગણધર જન્મ પામ્યા, અને ભગવાન પ્રસાસગણધર રાજગૃહ નગરમાં થયા. ૬૪૩ થી ૬૪૫.

કાળદ્વારનો અવયવવાર્થ.

જેટ્ટા કિત્તિય સાઈ સવળો હત્થુત્તરા મહાઓ ય ।

રોહિણિ ઉત્તરસાઢા મિગસિર તહ અસ્સિણી પૂસો ॥ ૬૪૬ ॥ દારં ॥

અર્થ:—જ્યેષ્ઠા-કૃત્તિકા-રવાતિ-શ્રવણ-હસ્તોત્તરા અથવા ઉત્તરાશલ્યુની-મધા-રોહિ-ણિ-ઉત્તરાષાઢા-મૃગશિર-અશ્વીની તથા પુષ્ય એ નક્ષત્રોમાં અનુક્રમે ઇન્દ્રભૂતિ આદિ ગણ-ધરોનો જન્મ થયો હતો. ૬૪૬.

ગણધરોના માતા-પિતાના નામ.

વસુભૂઈ ધણમિત્તે ધમ્મિલ ધગદેવ મોરિણ ચેવ ।

દેવે વસૂ ય દત્તે બલે ય પિયરો ગણહરાણં ॥ ૬૪૭ ॥

પુહવી ય વારુણી ભદિલા ય વિજયદેવા તહા જયંતી ય ।

ળંદા ય વરુણદેવા અહમ્મદા ય માયરો ॥ ૬૪૮ ॥ દારં ॥

અર્થ:—વસુભૂતિ, ધનમિત્ર, ધર્મિલ, ધનદેવ, માર્ય, દેવ, વસુ, દત્ત અને બલ

(૧૪૪) ગણધરોનાં ગોત્રો શુદ્ધસ્થપર્યાય છદ્ધસ્થપર્યાય કેવલિપર્યાય.

એ ગણધરોના પિતા જાણવા. તેમાં ઇન્દ્રભૂતિ આદિ ત્રણોના પિતા વસુભૂતિ છે, અને બાકીના ગણધરોનાં પિતા અનુક્રમે ધનમિત્રાદિ જાણવા. પૃથિવી, વારૂણી, ભદ્રિલા, વિજયદેવા, જયન્તી, નંદા, વરૂણદેવા, અને અતિભદ્રા. એ ગણધરોની માતાઓ જાણવી. પહેલા ત્રણની માતા પૃથિવી છે, ને બાકીનાઓની અનુક્રમે બીજી વારૂણી આદિ છે. તેમાં વિજયદેવા મંડિક ને મૈર્ય બન્નેની પિતાભિન્ન હોવા છતાં એકજ માતા છે. વિજયદેવાનો પહેલો પતિ ધનદેવ મરણ પામવાથી તે મૈર્યના ઘરમાં રહી. આથી ભિન્ન પિતા છતાં બન્નેની માતા એક હતી. તે વખતે તે દેશમાં તેમ અન્ય શુદ્ધમાં સ્થાન કરવામાં કંઈ વિશેષ નહિ હોય. ૬૪૭-૬૪૮.

ગોત્રદ્વાર.

તિણિય ગોયમગોત્તા મારદા અગ્નિવેસ વાસિદ્ધા ।

કાસવ ગોયમ હારિય કોડિણ્ણદુગં ચ ગોત્તાઈં ॥ ૬૪૯ ॥

અર્થ:—ઇન્દ્રભૂતિ આદિ પહેલા ત્રણ ગણધરો ગૌતમગોત્રીય છે. વ્યક્ત-મુધર્મ-ને મંડિક અનુક્રમે ભારદ્વાજ-અગ્નિવૈશ્યાયન-ને વારિષ્ઠ ગોત્રીય છે, મૈર્ય-અકંપિત-ને અચલ બ્રાતા એ ત્રણ અનુક્રમે કાશ્યપ-ગૌતમ ને હારીત ગોત્રીય છે, અને મેતાર્ય તથા પ્રભાસ એ બે કૌટીલ્યગોત્રીય છે. ૬૪૯.

અગાર પર્યાયદ્વાર.

પણ્ણા છાયાલીસા વાયલા હોઈ પણ્ણ પણ્ણા ય ।

તેવણ્ણ પંચસટ્ઠી અડયાલીસા ય છાયાલા ॥ ૬૫૦ ॥

છત્તીસા સોલસગં અગારવાસો ભવે ગણહરાણં ।

છુમત્થપરિયાગં અહકમં કિત્તિઈસ્સામિ ॥ ૬૫૧ ॥

અર્થ:—પચાસ વર્ષ, છેંતાલીસ વર્ષ, બેંતાલીસ વર્ષ, પચાસ વર્ષ, પચાસ વર્ષ, તેપન વર્ષ, પાંસઠ વર્ષ, અડતાલીસ વર્ષ, છેંતાલીસ વર્ષ, છત્રીસ વર્ષ અને સોલ વર્ષ પર્યન્ત, અનુક્રમે ઇન્દ્રભૂતિ આદિ ગણધરોનો શુદ્ધવાસ જાણવો. હવે પછી અનુક્રમે છદ્ધસ્થપર્યાય કહેવાશે. ૬૫૦-૬૫૧.

છદ્ધસ્થ પર્યાયદ્વાર.

તીસા વારસ દસગં વારસ વાયાલ ચોદસ દુગં ચ ।

જવગં વારસ દસ અદ્ધગં ચ છુમત્થપરિયાઓ ॥ ૬૫૨ ॥

છુમત્થપરીયાગં અગારવાસં ચ વોગસિત્તાણં ।

સવ્વાડગસ્સ સેસં જિણાપરિયાગં વિયાણાહિ ॥ ૬૫૩ ॥

જિજિ-ગણહરનિગમણં મણિયમઓ સ્વિત્તનિગમાવસરો ।

કાલંતરંગદરિસણહેડ તુ વિવજ્જઓ તહ વિ ॥ ૨૦૨૬ ॥

જિનેશ્વર અને ગણધરનું નિર્ગમન કહેવાથી, દ્રવ્યનિર્ગમ દ્વાર કહ્યું; હવે ક્ષેત્રનિર્ગમ દ્વાર કહેવું જોઈએ; પરંતુ કાળ એ દ્રવ્યની અન્તરંગપણે જણાતો હોવાથી, પ્રથમ કાળદ્વાર કહીને પછી ક્ષેત્રનિર્ગમ દ્વાર કહીશું ૨૦૨૫-૨૦૨૬.

બારસ સોલસ અટ્ટારસેવ અટ્ટારસેવ અટ્ટેવ ।

સોલસ સોલ તહેકવીસ ચોદ સોલે ય સોલે ય ॥ ૬૫૪ ॥

બાણડઈ ચડહત્તરી સત્તરિ તત્તો મવે અસીઈ ય ।

એગં ચ સયં તત્તો તેસીઈ પંચણ ડઈ ય ॥ ૬૫૫ ॥

અટ્ટત્તરિં ચ વાસા તત્તો વાવત્તરિં ચ વાસાઈ ।

વાવટ્ટી ચત્તા સ્વલ્લુ સવ્વગણહરાડયં એયં ॥ ૬૫૬ ॥

સવ્વેણ માહણા જચ્ચા સવ્વે અજ્ઞાવયા વિઝ્ઞા ।

સવ્વે દુવાલસંગી ય સવ્વે ચોદસપુવ્વિણો ॥ ૬૫૭ ॥

પરિણિવ્વુયા ગણહરાં જીવંતે ણાયણ ણવજગણાડ ।

ઈંદમૂઈ સુડમ્મો ય રાયગિહે નિવ્વુણ વીરે ॥ ૬૫૮ ॥

માસં પાઓવગયા સવ્વેડવિય સવ્વ લહ્હિસંપન્ના ।

વજ્જરિસહસંઘયણા સમચડરંસા ય સંઠાણે ॥ ૬૫૯ ॥

અર્થ:—ત્રીસ, બાર, દસ, બાર, બેંતાલીસ, ચૈદ, બે, નવ, બાર, દસ, અને આઠ વર્ષ પર્યન્તનો ઇન્દ્રભૂતિ આદિનો છદ્મસ્થપર્યાય જાણવો. સર્વ આયુષ્યમાંથી છદ્મસ્થપર્યાય અને ગૃહવાસપર્યાય બાદ કરતાં શેષ જે રહે, તે કેવળીપર્યાય જાણવો. બાર, સોળ, અઠાર, અઠાર, આઠ, સોળ, સોળ, એકવીસ, ચૈદ, સોળ અને સોળવર્ષનો અતુકમે ઇન્દ્રભૂતિ આદિનો કેવળીપર્યાય છે. બાજુ વર્ષ, ચુમેતેર, સીતેર, એંશી, એકસો, ત્યાશી, પંચાજુ, અઠ્યોતેર, બહોંતેર, બાસઠ, અને ચાળીસ વર્ષનું અતુકમે બધા ગણધરોતું સર્વાયુ જાણવું. બધા ગણધરો જાતિવંત આદ્યજ્ઞો હતા, વળી તેઓ વિદ્વાન અધ્યાપકો તેમજ દ્વાદશાંગી અને ચૈદપૂર્વને ધારણ કરનારા હતા, નવગણધરો વીર લગવન્તની હયાતીમાં મોક્ષ પામ્યા, અને ઇન્દ્રભૂતિ તથા સુધર્મસ્વામી, મહાવીરપ્રભુ નિર્વાણ પામ્યા પછી રાજગૃહમાં મોક્ષે ગયા. બધાએ ગણધરો એક માસનું પાદપોષગમન પામેલા, સર્વલબ્ધિયુક્ત, વજ્રરૂપલનારાચ સંઘયણવાલા અને સમચતુરસસંસ્થાનવાળા હતા. ૬૫૨-૬૫૯.

હવે કાળનું દ્રવ્યાન્તરંગપણું તથા કાળશબ્દની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

જં વત્તણાઠ્ઠુવો વત્તરણત્થંતરં મઓ કાલો ।

આહારમિત્તમેવ ઉ સ્વેત્તં તેણંતરંગો સો ॥ ૨૦૨૭ ॥

કલણં પજ્ઞાયાણં કલિજ્જણં તેણ વા જઓ વત્થું ।

કલયંતિ તયં તમ્મિ વ સમયાઠ્ઠકલાસમૂહો વા ॥ ૨૦૨૮ ॥

સો વત્તણાઠ્ઠુવો કાલો દવ્વસ્સ ચેવ પજ્ઞાઓ ।

કિંચિમ્મેત્તવિસેસેણ દવ્વકાલાઠ્ઠવવણસો ॥ ૨૦૨૯ ॥

જે વર્તનાદિરૂપ કાળ છે, તે દ્રવ્યથી અનર્થાન્તરભૂત માનેલ હોવાથી દ્રવ્યની અ-
વ્યન્તર છે, અને ક્ષેત્ર તો માત્ર તેનો આધાર છે. નવા પુરાણાદિ પર્યાયોનું જેથી કથન થાય
તે, જેથી અથવા જે છતે વાર્ષિકાદિરૂપે વસ્તુ જણાય તે, અથવા સમયાદિ કળાઓનો
સમૂહ તે કાળ, એ વર્તનાદિરૂપ કાળ, દ્રવ્યનો પર્યાયજ છે, પણ કિંચિત્માત્ર વિશેષની
અપેક્ષાએ દ્રવ્યકાળ-અદ્વાકાળ આદિ વ્યપદેશ કરાય છે. ૨૦૨૮.

વર્તના-પરિણામ-ક્રિયા-પરત્વ-અપરત્વ આ સર્વ કાળકૃત છે, તેથી તે કાળના
લિંગ તરીકે છે. તેમાં નવા-પુરાણાદિરૂપે તે તે ભાવે નિરન્તર વર્તવું તે વર્તના કહેવાય
અને નવા પર્યાયની જે પ્રાપ્તિ થાય તે પરિણામ કહેવાય. આવો પરિણામ વાદળાં વિગે-
રેમાં આદિમાન છે, અને ચન્દ્રવિમાન વિગેરેમાં અનાદિ છે. એક સ્થળથી બીજા સ્થળે
જવારૂપ દેશાન્તર પ્રાપ્તિ તે ક્રિયા, દેવદત્તથી યજ્ઞદત્ત પહેલા જન્મ્યો હોવાથી પર કહેવાય,
અને યજ્ઞદત્તથી દેવદત્ત પાછળ ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી અપર કહેવાય. આ ચારે લક્ષણ-
વાળો વર્તનાદિરૂપ કાળ દ્રવ્યથી અલિપ્ત છે. અને ક્ષેત્ર તો દ્રવ્યનો આધારમાત્ર છે, તેથી
કાળપદાર્થ દરેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અન્તરંગ છે, અને ક્ષેત્ર દ્રવ્યની બહાર છે. આ કાર-
ણથી દ્રવ્ય નિર્ગમ કહ્યા પછી નિર્દેશાનુસારે ક્ષેત્ર નિર્ગમ કહેવો જોઈએ, તે છતાં તેને ઉદ્ધ-
ધીને કાળનિર્ગમ કહીએ છીએ.

નવા-પુરાણાદિ અથવા સમયાદિ પર્યાયોનું કથન કરવું તે કાળ, આ માસિક છે,
આ વાર્ષિક છે, આ શરદઋતુ સંબંધી છે, ઇત્યાદિરૂપે વસ્તુ જેનાથી જણાય તે કાળ.
અથવા તે કાળ છતેજ આ માસિક છે, આ સાંવત્સરીક છે, ઇત્યાદિરૂપે વસ્તુ જણાય છે
માટે તે કાળ કહેવાય. અથવા સમયાદિ કળાઓનો સમૂહ તે કાળ, તે વર્તનાદિરૂપ કાળ
દ્રવ્યનો પર્યાયજ છે, પરન્તુ કિંચિત્માત્ર વિશેષ વિવક્ષાથી દ્રવ્યકાળ-અદ્વાકાળ-યથાયુષ્ક-
કાળ આદિ વ્યપદેશ કરાય છે. ૨૦૨૭--૨૦૨૮--૨૦૨૯.

હવે દ્રવ્યકાળાદના ભેદો કહી ભાવકાળ જણાવી આ અધિકારમાં કથો કાળ લેવો
છે તે કહે છે.

દવ્વે અરુ અહાઉય ઉવક્કમે દેસ-કાલકાલે ય ।

તહ ય પમાણે વન્ને ભાવે, પગયં તુ ભાવેણં ॥ ૨૦૩૦ ॥ ૬૬૦-૧૮૧

ચેયણમચયણસ્સ વ દવ્વસ્સ ઠિઈં ઉ જા ચન્નદેવ્વપ્પા ।

સા હોઈ દવ્વકાલો અહવા દવિયં તુ તં ચેવં ॥ ૨૦૩૧ ॥ ૬૬૧-૧૮૨

દ્રવ્યકાળ-અદ્વાકાળ-યથાયુષ્કાળ-ઉપક્રમકાળ-દેશકાળ-મરણકાળ-પ્રમાણકાળ-વર્ણ-કાળ અને ભાવકાળ, એવી રીતે નવ પ્રકારે કાળ જાણવો. તેમાં અહીંનાં ભાવકાળ અધિકૃત છે. ચેતન અથવા અચેતન દ્રવ્યની જે ચાર પ્રકારની સ્થિતિ, તે દ્રવ્યકાળ છે; અથવા એ દ્રવ્યોજ દ્રવ્યકાળ છે. ૨૦૩૦-૨૦૩૧

નામ અને સ્થાપનાકાળ મુખે સમજાય એવા છે, તેથી તેની વ્યાખ્યા મૂકીને શેષ દ્રવ્યાદિ નવ ભેદો કાળના છે, તે કહે છે. તેમાં પ્રથમ વર્તનારૂપકાળ તે દ્રવ્યકાળ કહેવાય. સૂર્ય-ચન્દ્રની ગાતથી પ્રગટ થતો અઢીઢીપાનતર વર્તી જે કાળ તે અદ્વાકાળ. દેવાદિના જીવનરૂપ કાળ તે યથાયુષ્કાળ. ઇચ્છત અર્થને દૂરથી નજીક ભાવવારૂપ કાળ તે ઉપક્રમ-કાળ. ઇશ્વરસ્તુની પ્રાપ્તિ થવારૂપ અવસરકાળ તે દેશકાળ. મરણ પામવારૂપ કાળ તે મૃત્યુકાળ, દિવસ-રાત્રિરૂપકાળ તે પ્રમાણકાળ. શ્યામવર્ણ તે વર્ણકાળ. અને ઔદયિકાદિ ભાવના સાદિ-સપર્યવસાનાદિ ભેદ તે ભાવકાળ. અહીં પ્રસ્તુતમાં ભાવકાળનો અધિકાર છે; અને બાકીના દ્રવ્યકાળાદિ તો કાળના ભેદ હોવાથીજ અહીં પ્રશ્ન્યા છે.

દેવ-નારકાદિ સચેતન અને પુદ્ગલ સ્કંધાદિ અચેતન દ્રવ્યની અવસ્થાનરૂપ સ્થિતિ, સાદિ-સપર્યવસાનાદિ ભેદે ચાર પ્રકારે છે, તે સ્થિતિ દ્રવ્યનો પર્યાય હોવાથી દ્રવ્યકાળ કહેવાય. અથવા સચેતન અચેતનરૂપ એ દ્રવ્યજ દ્રવ્યકાળ કહેવાય, કેમકે પર્યાય અને પર્યાયવાન બન્ને અભિન્ન હોય છે. ૨૦૩૦-૨૦૩૧*

દ્રવ્યકાળ અને તેની ચાર પ્રકારનો સ્થિતિ ભાષ્યકાર કહે છે.

દવ્વસ્સ વત્તણા જા સ દવ્વકાલો તદેવ વા દવ્વં ।

ન હિ વત્તણાવિભિણ્ણં દવ્વં જમ્હા જઓઽભિહિઅં ॥ ૨૦૩૨ ॥

સુત્તે જીવા ડજીવા સમયા-ડઽવલિયાદઓ પવુચ્ચંત્તિ ।

દવ્વં પુણ સામન્ને ભણ્ણઈ દવ્વદ્વયામેત્તં ॥ ૨૦૩૩ ॥

સુર-સિદ્ધ-ભવ્વ-ડમ્મવા સાઈ-સપજ્જવસિયાદઓ જીવા ।

લ્લંધાણાગયતીયા નભાદઓ ચેયનારહિયા ॥ ૨૦૩૪ ॥

દ્રવ્યની જે વર્તના તે દ્રવ્યકાળ. અથવા એ દ્રવ્યોજ દ્રવ્યકાળ છે; કેમકે દ્રવ્ય વર્તનાથી ભિન્ન નથી. એ માટે સૂત્રમાં કહ્યું છે કે જીવા-જીવ દ્રવ્યોજ સમયાવલિકાદિ ભેદે કહેવાય છે. જીવાજીવને સામાન્યથી દ્રવ્ય કહેવાય છે, તે તો દ્રવ્યાર્થ માત્રથીજ કહેવાય

* જેકે આ ભાવાર્થ ભાષ્ય ગાથા ૨૦૩૪ માં લીધો છે.

૨૦૩૧ માં ગાથા પછી નીચેની એક ગાથાની ભાષ્યકારે વ્યાખ્યા નથી કરી.

ગઈ સિદ્ધા ભવિયાયા અભવિય પુગ્ગલ અણાગયઠ્ઠા ય ।

તીયઠ્ઠ તિન્નિ કાયા જીવાજીવાદ્દિઈ ચઠ્ઠહા ॥ ૬૬૨ ॥

અર્થ:—ગતિ, સિદ્ધ, ભવ્ય, અને અભવ્યની અપેક્ષાએ સાદિસપર્યવસિતાદિ ચાર પ્રકારે જીવની સ્થિતિ છે; અને પુદ્ગલ, અનાગતકાળ, અતીતકાળ, તથા ધર્માદિ ત્રણ અસ્તિકાયની અપેક્ષાએ સાદિ સપર્યવસિતાદિ ચાર પ્રકારે અજીવની સ્થિતિ છે. ૬૬૨

છે. દેવ-સિદ્ધ-ભવ્ય અને અભવ્યની અપેક્ષાએ સચેતન-જીવ દ્રવ્યના સાદિ-સપર્યવસિતાદિ ચાર પ્રકારની સ્થિતિ છે. તથા સ્કંધ-અતીતકાળ-અનાગતકાળ-અને આકાશાદિની અપેક્ષાએ અચેતન-અજીવ દ્રવ્યની પણ ચાર પ્રકારની સ્થિતિ છે. ૨૦૩૨-૨૦૩૩-૨૦૩૪

સાદિ-સાન્તાદિરૂપ દ્રવ્યની વર્તના તે દ્રવ્યકાળ કહેવાય છે, અથવા એ સચેતન-અચેતનરૂપ દ્રવ્યજ દ્રવ્યકાળ કહેવાય છે, કેમકે વર્તના-પરિણામાદિથકી દ્રવ્ય જુદું નથી. તે માટે આગમમાં કહ્યું છે કે—“ કિમયં મંતે ! કાલેત્તિ પવુચ્ચઈ ?, ગોયમા ! જીવા ચેવ મજીવા ચેવ.” । હે ભગવન્ત કાળ કેને કહેવાય ? ગૌતમ ! જીવો અને અજીવોજ કાળ છે. આ પ્રમાણે આગમમાં જીવાજીવ દ્રવ્યોનેજ સમયઆવગિકાદિરૂપે કાળ કહેલ છે. પણ દ્રવ્યરૂપે તો દ્રવ્યાર્થપણાથીજ માત્ર તેઓને સામાન્યપણે દ્રવ્ય કહેવાય છે. માટે એ દ્રવ્યજ દ્રવ્યકાળ કહેવાય છે.

એ સચેતન અચેતનરૂપ દ્રવ્યની સ્થિતિ ચાર પ્રકારે છે. તેમાં દેવ-નારકી-તિર્યચ અને મનુષ્યરૂપ પર્યાયની અપેક્ષા એ જીવની સાદિ-સાન્ત સ્થિતિ છે, અમુક એક સિદ્ધની અપેક્ષા એ સાદિ-અનન્ત સ્થિતિ. ભવ્યજીવોની અપેક્ષાએ અનાદિ-સાન્તસ્થિતિ, કેમકે તેઓ સિદ્ધ થાય, ત્યારે તે ભવ્ય પણ ન કહેવાય અને અભવ્ય પણ ન કહેવાય, તેથી સિદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થતાં તેઓનું ભવ્યપણું સમાપ્ત થાય છે. અને અભવ્યજીવોની અપેક્ષાએ અનાદિ-અનન્ત સ્થિતિ છે. આ પ્રમાણે સચેતન દ્રવ્યની સાદિ-સાન્ત વિગેરે ચાર પ્રકારની સ્થિતિ છે. એજ પ્રમાણે ચાર પ્રકારની સ્થિતિ અચેતન દ્રવ્યની પણ છે. જેમકે દ્વિઆણુકાદિ સ્કંધની સાદિ-સાન્ત સ્થિતિ, કેમકે એવા દ્વિઆણુકાદિ પુદ્ગળ દ્રવ્યની વધારેમાં વધારે અસંખ્યાતા કાળપર્યન્તની સ્થિતિ કહી છે. તથા ભવિષ્યકાળની અપેક્ષાએ સાદિઅનન્ત સ્થિતિ. ભૂતકાળની અપેક્ષાએ અનાદિ-સાન્ત સ્થિતિ. આકાશ-ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય વિગેરેની અપેક્ષાએ અનાદિ-અનન્ત સ્થિતિ. એ પ્રમાણે ચેતનારહિત અજીવદ્રવ્યની પણ ચાર પ્રકારની સ્થિતિ છે. આ બન્ને પ્રકારના દ્રવ્યની સ્થિતિ તે દ્રવ્યકાળ કહેવાય છે. ૨૦૩૨-૨૦૩૩-૨૦૩૪.

હવે અદ્વાકાળનું સ્વરૂપ અને તેના ભેદ કહે છે.

સૂરકિરિયાવિસિદ્ધો ગોદોદ્વાઈકિરિયાસુ નિરવેક્ષો ।

અદ્વાકાલો મળ્લઈ સમયસ્વેત્તમ્મિ સમયાઈ ॥ ૨૦૩૫ ॥

સમયા-SSવાલિય મુદ્દુત્તા દિવસમહોરત્ત-પક્ષ-માસા ય ।

સંવચ્છર-જુગ-પાલિયા સાગર-ઓસપ્પિ-પલિયટ્ટા ॥ ૨૦૩૬ ॥ ૬૬૩-૧૮૩

સૂર્યક્રિયાવિશિષ્ટ અને ગોદોદ્વાઈઆત્મક ક્રિયામાં નિરપેક્ષ, જે સમયક્ષેત્રમાં સમયાદિરૂપે કાલ પ્રવર્તે છે, તે અદ્વાકાળ કહેવાય છે. (તેના આ ભેદો છે.) સમય-આવલિકા-મુહૂર્ત-દિવસ-અહોરાત્ર-પક્ષ-માસ-વર્ષ-યુગ-પદ્યોપમ-ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી-અને પુદ્ગળપરાવર્ત. ૨૦૩૫-૨૦૩૬.

મેરૂની ચારે દિશાએ સૂર્ય-ચન્દ્ર વિગેરેના ભ્રમણરૂપ ગતિક્રિયાવડે પ્રગટ કરાતેજ અઢીદ્વીપ ને બે સમુદ્રમાં જે સમયાદિરૂપ કાલ પ્રવર્તે છે, તે અદ્વાકાળ કહેવાય છે. આ અઢીદ્વીપ ને બે સમુદ્રરૂપ સમયક્ષેત્ર સિવાય અન્યત્ર સૂર્ય વિગેરેની ગતિક્રિયાનો અભાવ હોવાથી ત્યાં અદ્વાકાળ કહેવાતો નથી; કેમકે ત્યાંતો ક્રિયાજ પરિણામવતી હોવાથી કાળ કહેવાય છે. ઉપરોક્ત જે અદ્વાકાળ તે ગોદોદ્વાઈઆત્મક ક્રિયાની અપેક્ષા રાખતો નથી, પરન્તુ

સૂર્ય વિગેરેની ગતિક્રિયાની અપેક્ષા રાખે છે. એટલે કે ગતિમાત્ર સૂર્ય પોતાના કિરણોવડે જેટલા ક્ષેત્રને પ્રકાશમાન કરે, તેટલા ક્ષેત્રને દિવસ અને તે સિવાયના ક્ષેત્રને રાત્રિ કહેવાય છે. આ રાત્રિ અથવા દિવસનો અતિસૂક્ષ્મ અંશ તે સમય, તેવા અસંખ્યાતા સમયની આવલિ ઇત્યાદિરૂપે પ્રવર્તેલો કાળ સૂર્યાદિની ગતિ સિવાય અન્ય ક્રિયાની અપેક્ષા નથી રાખતો.

નિર્વિભાગ પરમસૂક્ષ્મ કાળનો અંશ તે સમય કહેવાય છે. તે સિદ્ધાંતમાં કહેલા કમળના શો પાંદડાના ને છર્ણુ-શાડીના ફાડવાના દૃષ્ટાંતથી જાણવો. એવા અસંખ્યાતાસમયે એક આવળી થાય. બે ઘડીરૂપ કાળ તે મુહૂર્ત કહેવાય. સૂર્ય કિરણોથી પ્રકાશિત આકાશ ખંડરૂપ, અથવા ચાર પ્રહરાત્મક જે હોય, તે દિવસ, અને સૂર્ય કિરણોથી અસ્પૃષ્ટ આકાશ ખંડ, અથવા બીજા ચાર પ્રહરાત્મક જે હોય તે રાત્રિ એ ઉભય મળીને અહોરાત્ર કહેવાય. પંદર અહોરાત્ર મળીને એક પક્ષ. બે પક્ષનો એક માસ. બાર માસનું એક વર્ષ. પાંચવર્ષે એક યુગ, અસંખ્યાત યુગે એક પદ્યોપમ. દશ કોડાકોડીપદ્યોપમે એક સાગરોપમ. દસ કોડાકોડી સાગરોપમે એક ઉત્સર્પિણી. તેટલાજ સાગરોપમે એક અવસર્પિણી, અને અનન્તી ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણી મળીને એક પુદ્ગળ પરાવર્ત થાય. આ પુદ્ગળપરાવર્તના દ્રવ્યાદિભેદ છે, તે અન્ય ગ્રન્થોથી જાણી લેવા. ૨૦૩૫-૨૦૩૬.

હવે યથાયુષ્કાળનું સ્વરૂપ તથા તેના ભેદ કહે છે.

આયમેત્તવિસિદ્ધો સ એવ જોવાળ વત્તણાઈમઓ ।

મળ્ળઈ અહાઝકાલો વત્તઈ જો જચિરં જેળ ॥ ૨૦૩૭ ॥

નેરઈય-તિરિય-મળુઆ-દેવાગ અહાઝયં તુ જં જેગં ।

નિવ્વત્તિયમન્નમવે પાલંતિ અહાઝકાલો ડ દારં ॥ ૨૦૩૮ ॥ ૬૬૪-૧૮૪

તેજ પૂર્વોક્ત વર્તનાદિમય અદ્વાકાળ આયુષમાત્રથી વિશિષ્ટ હોય, અને જેટલા કાળપર્યન્ત જે જીવ જે આયુષયુક્ત વર્તે, તે તે જીવોના યથાયુષ્કાળ કહેવાય છે. નારકી-તિર્યંચ-મનુષ્ય-અને દેવ આયુષમાંથી કોઈ પણ આયુ જે જીવે જે પ્રકારે પૂર્વભવમાં બાંધ્યું હોય, તેને તેવા વિપાકથી અનુભવવું. એ યથાયુષ્કાળ કહેવાય છે. ૨૦૩૭-૨૦૩૮.

પૂર્વોક્ત વર્તનાદિમય અદ્વાકાળ નારકાદિ આયુથી વિશિષ્ટ હોય ત્યારે તેજ યથાયુષ્કાળ કહેવાય છે. એટલે કે જે જીવે આર્ત-રૌદ્રધ્યાનાદિ પ્રકારે જેટલા કાળપર્યન્તનું આયુષ બાંધ્યું હોય, તેટલા કાળપર્યન્ત તે જીવને તે આયુષ્યને વિપાકથી અનુભવવાનો કાળ તે યથાયુષ્કાળ કહેવાય છે. અર્થાત્ પૂર્વભવમાં બાંધેલું નરકાયુ નારકીપણે વિપાકથી અનુભવાય તે નરકાયુકાળ. તિર્યંચનું આયુ તિર્યંચપણે વિપાકથી અનુભવાય તે તિર્યંચ આયુકાળ. મનુષ્યાયુ બાંધેલું હોય, તે મનુષ્યાયુપણે વિપાકથી અનુભવાય તે મનુષ્યાયુકાળ. અરે દેવાયુ બાંધેલું હોય, તે દેવાયુપણે વિપાકથી અનુભવાય તે દેવાયુકાળ કહેવાય. એમ યથાયુષ્કાળ ચાર પ્રકારે છે. ૨૦૩૭-૨૦૩૮.

હવે ઉપક્રમકાળનું સ્વરૂપ અને તેના ભેદ કહે છે.

જેજોવકામેજ્જઈ સમીવમાણિજ્જણ જઓ જં તુ ।

સ કિલો કમકાલા કિરિયાપરિણામમૂઢો ॥ ૨૦૩૯ ॥

દુવિહોવક્ત્રમકાલો સામાયારી અહાઉયં ચેવ ।

સામાયારી તિવિહા ઓહે દસહા પયવિભાગે ॥ ૨૦૪૦^૧॥ ૬૬૫-૧૮૫

૧ ૨૦૪૦ મી ગાથા પછી નીચેની ૬૬૬ થી ૭૨૩. ગાથાઓની લાખ્યકારે વ્યાખ્યા નથી કરી.

જે વડે ઉપક્રમ કરાય એટલે દૂર રહેલી વસ્તુ નજીક લવાય તે (ઉપચારથી) ઉપક્રમ કાળ કહેવાય. અને એ ઘણી ઘણી ક્રિયાના પરિણામથી ઘણો થાય છે. એ ઉપક્રમકાળ બે પ્રકારે છે. સામાચારી ઉપક્રમ કાળ અને યથાયુક્ત ઉપક્રમકાળ. (તેમાં) આધસમાચારી-દશવિધસમાચારી-અને પદવિભાગ સામાચારી. એમ સામાચારી ઉપક્રમકાળ ત્રણ પ્રકારે છે. ૨૦૪૦.

દૂર રહેલી વસ્તુને તે તે ઉપાયભૂત એવા ક્રિયાવિશેષવડે નજીક લાવવી તે ઉપક્રમ કહેવાય. અથવા જે સામાચારી વિગેરે વસ્તુને નજીક લાવવી તે સામાચારી વગેરેનો ઉપક્રમ કહેવાય, તે ઉપક્રમનો જે કાળ, તેને ઉપચારથી ઉપક્રમકાળ કહેવાય. તે ઉપક્રમકાળ ઘણી ક્રિયાઓના પરિણામથી ઘણા ભેદ થાય છે.

એ ઉપરોક્ત ઉપક્રમકાળ બે પ્રકારે છે. એક સામાચારી ઉપક્રમકાળ અને બીજો યથાયુક્ત ઉપક્રમ કાળ. તેમાં શિષ્ટ પુરુષોએ આચરેલ ક્રિયાઓનો સમૂહ તે સામાચારી કહેવાય. તેવી સામાચારી પૂર્વે જેવા ઉપરના શ્રુતમાંથી અહીં ઉત્તરાધ્યયનાદિમાં કે આવશ્યકાદિમાં લાવવી તે સામાચારીઉપક્રમ કહેવાય. અને તેનો જે કાળ, તે ઉપચારથી સામાચારીઉપક્રમકાળ કહેવાય. તથા દીર્ઘકાળે ભોગવવા યોગ્ય આયુષ્યને થોડાજ કાળમાં ભોગવીને ખપાવવું તે યથાયુક્ત ઉપક્રમ કહેવાય, અને તેનો જે કાળ તે ઉપચારથી યથાયુક્ત ઉપક્રમકાળ કહેવાય. મતલબ કે સામાચારી દ્વારાએ જે કાળનો ઉપક્રમ થાય તે સામાચારીઉપક્રમકાળ. અને આયુષ્યના ઉપક્રમવડે જે કાળનો ઉપક્રમ થાય તે યથાયુક્તઉપક્રમકાળ કહેવાય.

અહીં સામાચારી ત્રણ પ્રકારે છે. પહેલી આધ સામાચારી, તે સામાન્યથી પડિ-લેહણ આદિ સાધુ સામાચારી કહેવારૂપ આધનિયુક્તિથી જાણવી. બીજી દશવિધસામાચારી, તે ઇચ્છાકાર-મિથ્યાદુષ્ટતાદિ દસ પ્રકારની સાધુસમાચારી મૂળ આવશ્યકનિયુક્તિથી જાણવી. અને ત્રીજી પદવિભાગ સામાચારી, તે છેદ સૂત્રો જાણવાં. આ ત્રિવિધ સામાચારીમાંની પ્રથમ આધ સામાચારી, નવમા પૂર્વગત આચાર નામની ત્રીજી વસ્તુના વીસમા પ્રાભુતાન્તર્ગત આધપ્રાભુતપ્રાભુતમાંથી ઉદ્ધરીને પરમોપકારી કરુણાણુ પૂર્વાચાર્યોએ, વર્તમાન સમયના અદ્યપ્યુદ્ધિ તથા અદ્યપ્રાચુવાળા સાધુઓના ઉપકાર માટે આધનિયુક્તિ નામનો સંક્ષિપ્ત ગ્રન્થ રચ્યો તે છે. કેમકે ઉપર કહેલા શ્રુતનું અધ્યયન આ કાળના જીવો કરી શકે નહિ, અને આગળ ઉપર તે શ્રુત વિચ્છેદ થશે. એમ જાણીને કૃપાણુ આચાર્યોએ અનુગ્રહ કરવા માટે ઉપરના શ્રુતથી ઉદ્ધરીને આધનિયુક્તિરૂપે કરીને આપી. દશવિધ સામાચારી, ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના છવીસમા અધ્યયનમાંથી ઉદ્ધરીને, થોડા વખતનાજ ચારિત્ર ગ્રહણ કરેલા અને તે શ્રુતનું અધ્યયન ન કરી શકે એવા સાધુઓપર ઉપકાર કરવાને માટે “ ઇચ્છા-મિચ્છાદિ ” સંક્ષિપ્તપણે રચીને આપી, અને છેદગ્રન્થ સં-બંધી પદવિભાગ સામાચારી, નવમા પૂર્વમાંથી ઉદ્ધરીને આપી છે. ૨૦૩૯-૨૦૪૦.

इच्छा मिच्छा तहाकारो आवसिया य निसीहिया ।
 आपुच्छणा य पडिपुच्छा छंदणा य निमंतणा ॥ ६६६ ॥
 उवसंपया य काले सामायारी भवे दसहा ।
 एएसिं तु पयाणं पत्तेय परूवणं वोहं ॥ ६६७ ॥
 जइ अब्भत्थेज्ज परं कारणजाए करेज्ज से कोई ।
 तत्थवि इच्छाकारो न कप्पइ बलाभिओगो उ ॥ ६६८ ॥
 अब्भुवगमंमि नज्जइ अब्भत्थेऊण वट्टइ परो उ ।
 अणिगूहियवलविरिण्ण साहुणा ताव होयवं ॥ ६६९ ॥
 जइ हुज्ज तस्स अणलो कज्जस्स वियाणती ण वा वा णं ।
 गिलाणाईहिं वा हुज्ज वियावडो कारणेहिं सो ॥ ६७० ॥
 राइणियं वजेत्ता इच्छाकारं करेइ सेसाणं ।
 एयं मज्झं कज्जं तुब्भे उ करेह इच्छाए ॥ ६७१ ॥
 अहवाऽवि विणासेतं अब्भत्थेतं च अण्ण दट्ठूणं ।
 अण्णो कोई भणेज्जा तं साहुं णिज्जरट्ठीओ ॥ ६७२ ॥
 अद्वयं तुब्भं एयं करेमि कज्जं तु इच्छकारेणं ।
 तत्थवि सो इच्छं से करेइ मज्जायमूलियं ॥ ६७३ ॥
 अहवा सयं करेतं किंचि अण्णस्स वावि दट्ठूणं ।
 तस्सवि करेज्ज इच्छं मज्झंपि इमं करेहिति ॥ ६७४ ॥
 तत्थवि सो इच्छं से करेइ दीवेइ कारणं वावि ।
 इहरा अणुग्गहत्थं कायवं साहुणो किच्चं ॥ ६७५ ॥
 अहवा णाणाईणं अट्ठाए जइ करेज्ज किच्चाणं ।
 वेयावच्चं किंची तत्थवि तेसिं भवे इच्छा ॥ ६७६ ॥
 आणाबलाभिओगो णिग्गंथाणं ण कप्पई काउं ।
 इच्छा पउंजियवा सेहे राईणिए (य) तहा ॥ ६७७ ॥

અર્થ:—ધંધાકાર, મિથ્યાકાર, તથાકાર, આવશ્યિકી, નૈવેધિકી, આપૃચ્છા, પ્રતિ-પૃચ્છા, છંદના, નિમંત્રણા, અને ઉપસંપદા, એ દસ પ્રકારે ઉપક્રમકાળ સંબંધી સામાચારી છે. તે પ્રત્યેક પદોની હવે પ્રરૂપણા કરીશું. જો કોઈ સાધુ કારણ પડ્યે છતે અન્યસાધુને કંઈ કરવા માટે અભ્યર્થના કરે, તો ત્યાં પણ ધંધાકાર સંભવે છે, પણ બલાભિયોગ કલ્પે નહિ. એ પ્રમાણે કાર્ય અંગીકાર કર્યે છતે જણાય છે કે બીજાને પ્રાર્થના કરવી ન જોઈએ, કેમકે સાધુએ નહિંગાપવેદા બલ-વીર્યવાળા થવું જોઈએ. જો રોગીઆદિ કારણથી તે વ્યાપ્ત હોય, અને એ કાર્ય કરવાને અસમર્થ જણાય, અથવા આવડતું નહોય તો રતનાધિક સિવાયના બીજાઓને “ આ મારું કાર્ય તમે તમારી ધંધાએ કરો. ” એમ ધંધાકાર કરે. અથવા બીજા અભ્યર્થના કરનાર છતાં તે કાર્ય વિનાશ પામતું દેખીને પણ તે કાર્ય કરવાને સમર્થ બીજા કોઈ નિર્જરાર્થી સાધુ તે સાધુને કહે કે-હું તમારું આ કાર્ય મારી ધંધાથી કરું છું. આમાં પણ તે કાર્ય કરાવનાર તેનો ધંધાકાર કરે છે, કેમકે સાધુની એજ મર્યાદા છે. ધંધાકાર સિવાય કોઈની પાસે કંઈ કરાવવું નહિ. અથવા કોઈક સાધુને તે કંઈક બીજાનું કાર્ય કરતા જોઈને તેને પણ “ આ મારું કાર્ય તમે પણ તમારી ધંધાથી કરો. ” એમ ધંધાકાર કરે. તેમાં તે પણ તેનો ધંધાકાર કરે, અથવા તે કારણને જણાવે, અન્યથા અનુગ્રહને માટે સાધુએ સાધુનું કાર્ય કરવું જોઈએ. અથવા જો જ્ઞાનાદિના અર્થે આચાર્યાદિકનું કોઈ વૈયાટ-ત્યાદિ કાર્ય કરે, તો તેમાં પણ તેમને ધંધાકાર થાય છે. આજ્ઞા અને બળાત્કાર કરવાનું સાધુને કલ્પે નહિ, પ્રયોજન પડ્યે છતે ધંધાકારનીજ યોજના શિક્ષક (લઘુ સાધુ) અથવા રતનાધિકમાં કરવી. ૬૬૬-થી-૬૭૭.

જહ જચ્ચવાહલાણં આસાણં જણવણસુ જાયાણં ।

સયમેવ સ્વલિણગહણં અહવાવિ વલામિઓગેણં ॥ ૬૭૮ ॥

પુરિસજ્ઞાણવિ તહા વિણીયવિણયંમિ નત્થિ અમિઓગો ।

સેસંમિ ઉ અમિઓગો જણવયજાણ જહા આસે ॥ ૬૭૯ ॥

અદ્ધમત્થણાઈ મરુઓ વાનરઓ ચેવ હોઈ દિટ્ઠંતો ।

ગુરુકરણે સયમેવ ઉ વાણિયગા દુણિણ દિટ્ઠંતા ॥ ૬૮૦ ॥

સંજમજોણ અદ્ધમુટ્ઠિયરસ સદ્ધાણ કાઉકામસ્સ ।

લામો ચેવ તવરિસરસ હોઈ અદ્દીણમણસસ્સ ॥ ૬૮૧ ॥

જેમ જાતિવંત બાહ્યીકઅર્થ સ્વયમેવ લગામ બ્રહ્મ કરે છે, અને મગ-ધાદિ દેશમાં થએલ અર્થ બળાત્કારે બ્રહ્મ કરે છે, તેવીજ રીતે જાતિવંત વિનીત પુર-વના વિનયમાં બળાત્કાર નથી હોતો, બાકીના અવિનીત માટે મગધાદિમાં થયેલા અર્થની પેઠે બળાત્કાર થઈ છે. અભ્યર્થનામાં મરુક અને વાનરનું દૃષ્ટાન્ત જણાવું, તથા ગુરુએ પોતે કાર્ય કરવામાં બે વણિકના દૃષ્ટાન્ત જણાવ્યાં. સંયમયોગમાં અવ્યુત્થિત અને કાર્ય કરવાની બદ્ધાવાળા ને અદ્દીનમનવાળા તપસ્વીને નિર્જરણો લાભ થાય છેજ. ૬૭૮-થી-૬૮૧.

પંજમજોણ અબ્હુદિયસ્સ જંકિંચિ વિતહમાયરિયં ।
 મિચ્છા એતંતિ વિયાણિઝ્ઞ મિચ્છત્તિ કાયઠ્ઠં ॥ ૬૮૨ ॥
 જહ્ ય પડિક્કમિયઠ્ઠં અવસ્સ કાઝ્ઞ પાવયં કમ્મં ।
 તં ચેવ ન કાયઠ્ઠં તો હોહ્ પપ્પ પડિક્કંતો ॥ ૬૮૩ ॥
 જં દુક્કડંતિ મિચ્છા તં ભુજ્ઞો કારણં અપૂરેંતો ।
 તિવિહેણ પડિક્કંતો તસ્સ યલ્લુ દુક્કડં મિચ્છા ॥ ૬૮૪ ॥
 જં દુક્કડંતિમિચ્છા તં ચેવ નિસેવણ પુણો પાવં ।
 પચ્ચક્ખમુસાવાઈ માયાનિયડીપસંગો ય ॥ ૬૮૫ ॥
 મિત્તિ મિઝમદ્ધવત્તે છત્તિય દોસાણ છાયણે હોહ્ ।
 મિત્તિ ય મેરાણે ઠિઓ દુત્તિ દુગુછામિ અપ્પાણં ॥ ૬૮૬ ॥
 કત્તિ કડં મે પાવં ડત્તિય ડેવેમિ તં ઉવસમેણં ।
 એસો મિચ્છાઝ્ઞકકડપયક્ખરત્થો સમાસેણં ॥ ૬૮૭ ॥

સંયમયોગમાં પ્રવર્તતાએ જે કંઈ વિપરીત આચર્યું હોય, તેને “ આ વિપ-
 રીત છે ” એમ જાણીને ભિથ્યાદુષ્ટ આપણું, તે ભિથ્યાકાર છે. પાપકર્મ કરીને અવશ્ય
 ભિથ્યાદુષ્ટ આપણું જોઈએ એટલે તો તે પાપકર્મ ન કરવું જોઈએ. આણું ઉત્સર્ગ
 પદમાં પ્રતિક્રમણ થાય છે. જે કારણથી દુષ્ટ થાય છે, એમ જાણીને તે કારણને
 પુનઃ ન આચરવાથી ત્રિવિધે પ્રતિક્રમતાં અવશ્ય તેણું દુષ્ટ ભિથ્યા થાય છે. જે
 દુષ્ટ છે, એમ જાણીને ભિથ્યાદુષ્ટ આપણું હોય, અને પુનઃ તેજ પાપને સેવે, તો તે
 પ્રત્યક્ષ મૃષાવાદી અને માયાનિકૃતના પ્રસંગવાળો જાણવો. અહીં મિ વર્ણ માદંવપણાના
 અર્થમાં છે, ચ્છા વર્ણ અસંયમયોગને અટકાવવાના અર્થમાં છે, મિ વર્ણ હું ચારિત્રમર્યાદામાં
 છું એમ જણાવવાના અર્થમાં છે. દુ વર્ણ પાપકર્મ કરનારના આત્માને નિન્દવાના અર્થમાં
 છે, ક વર્ણ કરેલા પાપને અંગીકાર કરવાના અર્થમાં છે, ડં વર્ણ ઉપશમભાવથી તે પાપ
 કર્મને દિલ્લંઘવાના અર્થમાં છે. એ પ્રમાણે સંક્ષેપથી મિચ્છામિદુક્કડં પદના અક્ષરોનો
 અર્થ છે. ૬૮૨-થી-૬૮૭.

કપ્પાકપ્પે પરિણિદિયસ્સ ઠાણેસુ પંચસુ ઠિયસ્સ ।
 સંજમતવહ્ગસ્સ ડ અવિકપ્પેણં તહાકારો ॥ ૬૮૮ ॥
 વાયણ પડિસુણ્ણાણ ઉવણ્ણે સુત્તઅત્થકહણાણ ।
 અવિતહમેયંતિ તહા પડિસુણ્ણાણ તહાકારો ॥ ૬૮૯ ॥

जस्स य इच्छाकारो मिच्छाकारो य परिचिया दोऽवि ।

तइओ य तहकारो न दुल्लभा सोग्गई तस्स ॥ ६९० ॥

કલ્પાકલ્પમાં નિપુણ, પાંચ મહાવ્રતોમાં સ્થિર અને સંયમ તથા તપથી યુક્ત જે હોય તેને નિશ્ચયથી “ તથાકાર ” હોય છે. સૂત્રપ્રદાનરૂપ વાચના, પ્રતિશ્રવણા, ઉપદેશ, સૂત્રાર્થકથનમાં, અને પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “ આપ જે આ કહે છે તે સત્ય છે. ” એમ જે કહેવું તે તથાકાર કહેવાય છે. જેને ઇચ્છાકાર-મિચ્છાકાર એ બે, અને ત્રીજો તથાકાર પરિચિત છે, તેને સદ્ગતિ દુર્લભ નથી. ૬૮૮-થી-૬૯૦.

હવે આવશ્યકી તથા નૈવેદિકી એ બે દ્વાર કહે છે.

आवस्सियं च णितो जं च अइंतो निसीहियं कुणइ ।

एयं इच्छं नाउं गणिवर ! तुब्भंतिए णिउणं ॥ ६९१ ॥

आवस्सियं च णितो जं च अइंतो णिसीहियं कुणइ ।

वंजणमेयं तु दुहा अत्थो पुण होइ सो चेव ॥ ६९२ ॥

एगग्गस्स पसंतस्स न होंति इरियाइया गुणा होंति ।

गंतव्वमव्वस्सं कारणंमि आवस्सिया होइ ॥ ६९३ ॥

आवस्सिया उ आवस्सएहिं सव्वેहिं जुत्तजोगिस्स ।

मणवयणकायगुत्तिंदियस्स आवस्सिया होइ ॥ ६९४ ॥

सेज्जं ठाणं च जहिं चेएइ तहिं निसીहिया होइ ।

जम्हा तत्थ निसिद्धो तेणं तु निसीहिया होइ ॥ ६९५ ॥

सेज्जं ठાણં ચ જહિં ચેએઇ તહિં નિસીહિયા હોઇ ।

जम्हा तदा निसेहो निसेहमइया च सा जेणं ॥ ६९६ ॥

आवस्सियं च णितो जं च अइंतो निसीहियं कुणइ ।

सेज्जाणिसीहियाए णिसीहिया अभिमुहो होइ ॥ ૧૨૦ ॥ भा० ॥

જો હોઇ નિસિદ્ધપ્પા નિસીહિયા તસ્સ ભાવઓ હોઇ ॥

अणिसिद्धस्स निसीहिय केवलमेत्तं हवइ सद्दो ॥ ૧૨૧ ॥ भा०॥

આવસ્સયંમિ જુત્તો નિયમણિસિદ્ધોત્તિ હોઇ નાયવ્વો ।

अहवाऽविणि सिद्धप्पा णियमा आवस्सए जुत्तो ॥ ૧૨૨ ॥ भा०॥

નીકળતાં આવશ્યકી અને પેસતાં નૈષેધિકી કરે છે, એ બન્નેનો તફાવત સૂક્ષ્મરીતે હે ગણિવર ! તમારી પાસેથી જાણવાને ઇચ્છું છું. નીકળતાં આવશ્યકી અને પેસતાં નૈષેધિકી કરે છે, એ શબ્દરૂપે બે પ્રકારે છે, અને અર્થથી તો તે એકજ છે. એકાગ્ર અને પ્રશાન્તચિત્તવાળાને ધ્યાન-ગમનાદિ નથી થતા ને સ્વાધ્યાયાદિ ગુણો થાય છે, પણ કારણ સતે અવશ્ય જણી જોઈએ, તેને લીધે આવશ્યકી થાય છે. સર્વ આવશ્યકોવડે યુક્ત યોગવાળા તથા મન-વચન-કાયા અને ઇન્દ્રિયથી ગુપ્ત એવા મુનિને આવશ્યકી થાય છે. જ્યાં શય્યા ને સ્થાન, કરે ત્યાં નૈષેધિકી થાય છે, કેમકે ત્યાં તે પ્રમાણે નિષિદ્ધ છે. ને તેથી નૈષેધિકી થાય છે. શય્યાસ્થાન જ્યારે જ્યારે કરે ત્યારે ત્યારે નૈષેધિકી થાય છે, કેમકે ત્યારે તે નિષિદ્ધ છે અને તે નૈષેધિકીની ક્રિયા નિષેધમયજ છે. નીકળતાં આવશ્યકી અને પેસતાં નૈષેધિકી કરે છે, તેમાં શય્યાનૈષેધિકીમાં નૈષેધિકાભિમુખ થાય છે. જે નિષેધાત્મા છે, તેને ભાવથી નૈષેધિકી થાય છે, અનિષિદ્ધાત્માને તો નૈષેધિકી કેવળ શબ્દરૂપજ થાય છે. આવશ્યકમાં યુક્ત મુનિ નિયમથી નિષિદ્ધાત્મા છે એમ જાણવું, અથવા નિષિદ્ધાત્મા પણ નિયમા આવશ્યકમાં યુક્ત છે એમ જાણવું. ૬૯૧-થી-૬૯૬. 1. ૧૨૦-થી-૧૨૨. ભા.

હવે આપૃચ્છાદિ દ્વારો કહે છે.

આપુચ્છણા ઉ કજ્ઞે પુવ્વનિસિદ્ધેણ હોઈ પડિપુચ્છા ।
 પુવ્વગહિણેણ છન્દણ ણિમંતણા હોઅગહિણં ॥ ૬૯૭ ॥
 ઉવસંપયા ય તિવિહા ણાણે તહ દંસણે ચરિત્તે ય ।
 દંસણણાણે તિવિહા દુવિહા ય ચરિત્તિઅટ્ટાણે ॥ ૬૯૮ ॥
 વત્તણા સંધણા ચેવ, ગહણં સુત્તત્થ તદુભણે ।
 વેયાવચ્ચે સ્વવણે કાલે આચકહાઈય ॥ ૬૯૯ ॥
 સંદિટ્ઠો સંદિટ્ઠસ્સ ચેવ સંપજ્ઞઈ ઉ એમાઈ ।
 ચઉભંગો એત્થં પુણ પઢમો ભંગો હવઈ સુદ્ધો ॥ ૭૦૦ ॥
 અથિરસ્સ પુવ્વગહિયસ્સ વત્તણા જં ઇહં થિરીકરણં ।
 તસ્સેવ પપ્પસંતરણટ્ઠસ્સણુસંધણા ઘડણા ॥ ૭૦૧ ॥
 ગહણં તપ્પઢમતયા સુત્તે અત્થે ય તદુભણે ચેવ ।
 અત્થગ્ગહણંમિ પાયં એસ વિહી હોઈ ણાયવો ॥ ૭૦૨ ॥
 મજ્જણ ણિસેજ્જ અવ્ખા કિત્તિકંમુસ્સગ્ગ વંદણં જેટ્ટે ।
 માસંતો હોઈ જેટ્ટો નો પરિયાણ તો વન્દે ॥ ૭૦૩ ॥

ઠાણં પમજિઝ્ઞાણં દોષિણ નિસિજ્ઞાઝ હાન્તિ કાયવા ।

एगा गुरुणो भणिया बितिया पुण होंति अक्खाणं ॥ ७०४ ॥

દો ચેવ મત્તગાઈં ખેલે તહ કાઝ્યાણ વીયં તુ ।

जावइया य सुणेंती सबेऽवि य ते तु वंदंति ॥ ७०५ ॥

સવે કાઝસ્સગ્ગં કરેંતિ સવે પુણોઽવિ વંદંતિ ।

णासण्णे णाइदूरे गुरुवयणपडिच्छमा होंति ॥ ७०६ ॥

કોઈ ઈષ્ટકાર્યમાં પ્રવર્તતાં આપૃષ્ઠા થાય, પૂર્વે નિષિદ્ધકાર્ય પુનઃ કરતાં પ્રતિપૃષ્ઠા થાય, પૂર્વગૃહીત આહારાદિવડે બીજા સાધુઓને નિમંત્રણ તે છંદના, અને આહારાદિ નહીં લાવેલા હોય તે વિજ્ઞપ્તિ તે નિમંત્રણ, ઉપસંપદા જ્ઞાન-દર્શન-અને ચારિત્રની એમ ત્રણ પ્રકારની છે તેમાં દર્શન અને જ્ઞાનની ઉપસંપદા ત્રણ ત્રણ પ્રકારે અને ચારિત્રને માટે બે પ્રકારે છે. સૂત્ર-અર્થ-અને એ ઉભય સંબંધી વર્તના-સંધના-અને અહણ એ ત્રણ ત્રણ પ્રકાર જ્ઞાન ને દર્શનની ઉપસંપદા છે. તથા વૈયાવૃત્ય સંબંધી અને ક્ષપણ સંબંધી એમ બે પ્રકારે ચારિત્ર માટે ઉપસંપદા છે, તે કાળથી ચાતકથિક અને ઈતરકાલક પણ છે. ગુરુએ કહેલ મુનીને ગુરુએ કહેલા સાધુ ઉપસંપદા ને ઇત્યાદિ ચાર ભાંગા છે, એમાં પહેલો ભાંગો શુદ્ધ છે. સૂત્ર-અર્થ-અને તદુભય પૂર્વે અહણ કરેલ છતાં અસ્થિરને જે સ્થિર કરવાને માટે હોય તે વર્તના, પ્રદેશાન્તરમાં નષ્ટ થએલ એવા સૂત્રાર્થગુજ અનુસંધાન તે ઘટના, અને પ્રથમ અહણ કરવું તે અહણ. પણ અર્થઅહણને (વચે આ વિધિ પ્રાયઃ એમ જાણવો. માર્જન, નિષદ્યા, અક્ષ, કૃતિકર્મ, અને જ્યેષ્ઠન વંદન, અહિં ભાષક હોય તે જ્યેષ્ઠ છે, પર્યાયથી જ્યેષ્ઠ નથી, તેથી તેમને વંદન કરવું. સ્થાન પ્રમાણને બે નિષદ્યા કરવાની હોય છે, એક ગુરુને માટે કહેલી છે, અને બીજી સમવસરણ (સ્થાપના) ને માટે. જે માત્રકો, ખેલ, ને કાચકીમાટે. જેટલાઓ સાંભળે તેટલા બધાએ વંદન કરે છે. બધાએ કાયોત્સર્ગ કરે છે, બધાએ વાંદે છે, અતિનજક નહિ અને અતિદૂર નહિ એમ રહીને ગુરુનાં વચન સાંભળે છે. ૬૯૭-થી-૭૦૬.

णिद्वाविगहापरिवज्जिएहिं गुत्तेहिं पंजलिउडेहिं ।

भत्तिवहुमाणपुवं उवउत्तेहिं सुणेअवं ॥ ७०७ ॥

अभिकंखंतेहिं सुहासियाइं वयणाइं अत्थसाराइं ।

विम्बियमुहेहिं हरिसागएहिं हरिसं जणंतेहिं ॥ ७०८ ॥

गुरुपरिओसगएणं गुरुभत्तीए तहेव विणएणं ।

इच्छियसुत्तत्थाणं खिप्पं पारं समुवयंति ॥ ७०९ ॥

वक्खाणसमत्तीए जोगं काऊण काइयाईणं ।

वंदंति तओ जेट्ठं अण्णे पुवं चिय भणंति ॥ ७१० ॥

ચોણતિ જઈ હુ જિટ્ટો કહિંચિ સુત્તથધારણાવિગલો ।
 વક્ષાણલઘ્ઘિહીણો નિરત્થયં વંદણં તંમિ ॥ ૭૧૧ ॥
 અહ વયપરિયાણહિં લહુગોઽવિહુ ભાસઓ ઇહં જિટ્ટો ।
 રાયણિણ વંદણે પુણ તસ્સવિ આસાયણા મંતે ! ॥ ૭૧૨ ॥
 જઈવિ વયમાઈણહિં લહુઓ સુત્તથધારણાપહુઓ ।
 વક્ષાણલઘ્ઘિમંતો સો ચિય ઇહ ઘેપ્પઈ જેટ્ટો ॥ ૭૧૩ ॥
 આસાયણાવિ ણેવં પહુચ્ચ જિણવયણભાસયં જમ્હા ।
 વંદણયં રાઈણિણ તેણ ગુણેણંપિ સો ચેવ ॥ ૭૧૪ ॥
 ન વઓ એત્થ પમાણં ન ય પરિયાઓઽવિ ણિચ્છયમણં ।
 વવહારઓ ડ ઝ્ઞઈ ઉભયનયમયં પુણ પમાણં ॥ ૭૧૫ ॥
 નિચ્છયઓ દુન્નેયં કો ભાવે કમ્મિ વટ્ટઈ સમણો ? ।
 વવહારઓ ડ કીરઘ્ઘ જો પુવ્વઠિઓ ચારિત્તંમિ ॥ ૭૧૬ ॥
 વવહારોઽવિહુ વલવં જં છઠમત્થંપિ વંદઈ અરહા ।
 જા હોઘ્ઘ અણામિણ્ણો જાણંતો ધંમયં એયં ॥ ૧૨૩ ॥ માં ॥
 એત્થ ડ જિણવયણાઓ સુત્તાસાયણવહુત્તદોસાઓ ।
 માસંતગજેટ્ટગસ્સ ડ કાયવં હોઘ્ઘ કિઙ્કમ્ મં ॥ ૭૧૭ ॥

નિદ્રા-વિક્ષાથી રહિત, ગુપ્તમાન, અજ્ઞાતિ ભેડીને વિસ્મિતમુખે હર્ષવન્ત થઇને
 બીજને હર્ષ થાય તેમ વર્તતાં સારા અર્થવાળા મુલાપત સાંભળવા ઈચ્છનારાએ ભક્તિ
 અને બહુમાનપૂર્વક ઉપયોગવન્ત થઇને સાંભળવું. ગુરૂની ભક્તિથી ગુરૂના સંતોષથી તેમજ
 વિનયથી ઇચ્છિત સૂત્રાર્થનો પાર શીઘ્રતાથી પામે છે. વ્યાખ્યા ન સમાપ્ત થયે કાંઈકાઆદિનો
 યોગ કરીને તે પછી વડીલને વંદન કરે છે બીજઓ કહે છે કે પ્રથમજ વડીલને વંદન
 કરે. શંકા કરે છે કે કોઈ વખત સૂત્રાર્થ ધારણામાં વિકલ અને વ્યાખ્યાનલબ્ધિ વિનાનો જ્યેષ્ઠ
 (વડીલ) હોય છે, તેથી તેમને વિષે વંદન કરવું નિરર્થક છે. અ. ૧ના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે—
 વય અને પર્યાયથી લઘુ છતાં પણ ભાષક-ચિન્તતા કરાવનાર જ અહીં જ્યેષ્ઠ-વડીલ છે,
 હું ભગવન્ત ! રત્નાધિકને વંદન કરાવવામાં તે સાધુને પણ આશાત ના થાય છે. સૂત્રાર્થ ધારણ
 કરવામાં પદ અને વ્યાખ્યાન લબ્ધિવન્ત વય આદિવડે લઘુ છતાં તેને જ અહીં જ્યેષ્ઠ
 ગણવામાં આવે છે ને એ પ્રમાણે તે જિનવચન ભાષકને આશાતના ન થાય, પરન્તુ ઉલટું
 જિનવચનભાષક હોવાથી તેને વંદન કરવું જ યોગ્ય છે રત્નાધિકમાં પણ તે ભાષકજ્ઞાન

ગુણવડે વડીલજ છે. અહીં વંદનાધિકારમાં નિશ્ચયનયના મતે વય કે પર્યાય પ્રમાણ નથી, વ્યવહારથી તો તે ધટે છે, પરંતુ પ્રમાણ તો ઉભયનયનો મતજ છે. કયો સાધુ કયા ભાવમાં વર્તે છે, એ નિશ્ચયથી જાણવું દુર્લભ છે, તેથી વ્યવહારનયના અભિપ્રાયે જે ચારિત્રમાં પૂર્વ સ્થિત હોય તેને વંદન કરાય છે. વ્યવહાર પણ બળવાન છે, કેમકે જ્યાંસુધી આ કેવળી છે. એમ ન જણાય ત્યાંસુધી કેવળા પણ છદ્મરથગુરને વંદન કરે છે, અહીં વંદનાધિકારમાં જનવચનથી અને સૂત્રની આશાતનાદિ બહુ દોષથી ભાષક એવા વડીલનેજ વંદન કરવાનું છે. ૭૦૭-થી-૭૧૭

દુવિહા ય ચરિત્તંમી વેયાવચ્ચે તહેવ સ્વમણે અ ।

ણિયગચ્છા અણ્ણંમિ ય સીયણદોસાણ્ણા હોતિ ॥ ૭૧૮ ॥

ઇત્તરિયાણ્ણિમાસા વેયાવચ્ચંમિ તહય સ્વમણે ય ।

અવિગિટ્ઠ-વિગિટ્ઠંમિ ય ગણિણો ગચ્છસ્સ પુચ્છાણ ॥ ૭૧૯ ॥

ઉવસંપન્નો જં કારણં તુ તં કારણં અપૂરેતો ।

અહ્વા સમાણિયંમી સારણયા વા વિસમ્મો વા ॥ ૭૨૦ ॥

ઇત્તરિયંપિ ન કપ્પઇ અવિદિન્નં સ્વલ્લુ પરોગ્ગહાઈસું ।

ચિટ્ઠિત્તુ નિસિદ્ધત્તુ વ તદ્વચ્ચયરક્ષણદ્વાણ ॥ ૭૨૧ ॥

एवं सामायारी कहिया दसहा समासओ एसा ।

संजमतवड्डयाणं निग्गंथाणं महारिसीणं ॥ ७२२ ॥

एयं सामायारिं जुंजंता चरणकरणमाउत्ता ।

साहू खवंति कम्मं अणेगभवसंचियमणंतं ॥ ७२३ ॥

ચારિત્રોપસંપદા એ પ્રકારની છે, વૈયાવૃત્ય સંબંધી અને ક્ષપણા સંબંધી. સ્વગચ્છથી અન્યગચ્છમાં સીદનાદિ દોષોવડે જવાનું થાય છે. વૈયાવૃત્યોપસંપદામાં ઈત્વર-કલિક-યાવત્કથિક વિભાષા જાણવી; તથા ક્ષપણોપસંપદામાં ગચ્છને પુછીને આચાર્ય અવિ-ટ્ઠ-વિટ્ઠ ક્ષપકને ઉપસંપદા આપે, જે કારણ માટે ઉપસંપદા ગ્રહણ કરી હોય, તે કારણ પૂર્ણ કર્યા વિના વર્તે, અથવા સમાસ કરે, ત્યારે તેને રમારણા કરે અથવા ત્યાગ કરે. (હવે શુદ્ધસ્થિ-પસંપદા કહે છે.) ત્રીજા પ્રતનું રક્ષણ કરવા માટે પરઅવગ્રહાદિમાં આજ્ઞા લીધાવિના થોડા કાળ પણ ઉભા રહેવાને કે બેસવાને કદ્યે નહી. એ પ્રમાણે સંયમી અને તપસ્વી નિર્ઝન્યમ-હર્ષિયોની આ દસ પ્રકારની સામાચારી સંક્ષેપથી કહી. ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીયુક્ત સાધુઓ એ સામાચારીમાં જોડાતા અનેક ભવના સંચિત અનન્ત કર્મને ખપાવે છે. ૭૧૮-થી-૭૨૩

યથાશુક ઉપક્રમ કાળ અને તે ઉપક્રમના નિમિત્ત કહે છે.

અઙ્ગવસાણ નિમિત્તે આહારે વેયણા પરાધાણ ।

ફાસે આણાપાણૂ સત્તવિહં ઝિઙ્ગણ આડં ॥ ૨૦૪૧ ॥ ૭૨૪-૧૮૬

દંડ-કસ-સત્થ-રઙ્ગ અગ્ગી ઉદગ-પડણં વિસં વાલા ।

સીડણ્ઠં અરહ્ ભયં સુહા પિવાસા ય વાહી ય ॥ ૨૦૪૨ ॥ ૭૨૫-૧૮૭

મુત્ત-પુરીસનિરોહે જિન્નાજિન્ને ય ભોયણં બહુસો ।

ઘંસણ-ઘોલણ-પીલણ આડસ્સ ઉવક્રમા ણ ॥ ૨૦૪૩ ॥ ૭૨૬-૧૮૮

અધ્યવસાન-નિમિત્ત-આહાર-વેદના-પરાધાત-સ્પર્શ-અને શ્વાસોશ્વાસ એ સાત પ્રકારે આયુષ ભેદાય છે-ક્ષય થાય છે. દંડ-કસા (ચાખક) શસ્ત્ર-દારકું-અગ્નિ-પાણીમાં પતન-વિષ-સર્પ-શીત-ઉષ્ણ-અરતિ-ભય-ક્ષુધા-તૃષ્ણા-વ્યાધિ-ઝાડા તથા પિશાબની અટકાયત-ઘણીવાર કાચું પાકું ભોજન કરવું-ધસાવું-મસળાવું-અને પીણાવું, આ આયુષ્યોપક્રમે છે. ૨૦૪૧-૨૦૪૨-૨૦૪૩.

અતિહર્ષ અને અતિવિપાદને હીધે હૃદય ખંધ પડી જવાથી આયુષ ભેદાય છે, અથવા રાગ સ્નેહ અને ભય એમ ત્રણ પ્રકારે અધ્યવસાન છે. તે ત્રણેથી પણ આયુનો ઉપક્રમ થાય છે. આ સંખ્યામાં ત્રણ ઉદાહરણ કહે છે. કોઈ યુવતિ ઔષ્મન્તુમાં વટેમાં ગુંચાને પાણી પાતી હતી, તેવામાં એક સ્વરૂપવાન યુવાન પાણી પીવા આવ્યો, તે પાણી પીને ગયો, તોપણ તેના રૂપમાં મુગ્ધ થએલી તે સ્ત્રી જગત્રારા ચાલુ રાખીને જનાર યુવાન તરફ અતિરાગદષ્ટિથી જોઈ રહી, જ્યારે તે યુવાન દૃષ્ટિપથ ની બહાર થયો, ત્યારે તે યુવતિ અતિરાગના અધ્યવસાયથી મૃત્યુ પામી. આ ઉદાહરણ રાગનું છે, એવુંજ બીજું ઉદાહરણ સ્નેહનું પણ છે, કોઈ અતિસ્નેહાળ સ્ત્રીએ, પોતાના ભત્રીંસના મરણની અસત્ય વાર્તા સાંભળી, તેથી તે મૃત્યુ પામી, અને તેનું મરણ જાણીને તેનો પ્રેમાળ પતિ પણ મૃત્યુ પામ્યો. રાગ અને સ્નેહમાં એટલોજ માત્ર તફાવત છે, કે રૂપાદિ ગુણથી ચિત્તનું આકર્ષણ થાય તે રાગ; અને સામાન્ય સ્વાભાવિક રીતે ચિત્તપ્રતિબંધ થાય તે સ્નેહ. ગજસુક-માલનો વધ કરનાર સોમિલ બ્રાહ્મણની પેઠે અતિભયના અધ્યવસાયથી પણ આયુનો ઉપક્રમ થાય છે, તથા નિમિત્તથી એટલે દંડ, ચાખુક વિગેરેના તીવ્ર પ્રહારથી પણ આયુનો ઉપક્રમ થાય છે. તેમજ અતિ આહાર કરવાથી. મસ્તકાદિમાં અતિવેદના થવાથી, પરાધાતથી, સર્પઆદિના સ્પર્શથી (ડંકથી) અને શ્વાસોશ્વાસને નિરોધ થવાથી, એમ સાત પ્રકારે આયુ ભેદાય છે.

એ ઉપર જણાવેલ સિવાય બીજાં નિમિત્તોથી પણ આયુનો ઉપક્રમ થાય છે. તે અનેક પ્રકારના નિમિત્તો કે જેથી આયુષ્યનો ઉપક્રમ થાય છે તે બતાવે છે લાકડી વિગેરેના પ્રહારથી, તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળા પરોણાથી, શસ્ત્રના ઘાતી, દારૂગદિના ફાંસાથી, અગ્નિથી, જળમાં ડૂબી જવાથી, પડવાથી, વિષભક્ષણથી, સર્પ અથવા દુષ્ટ હસ્તીથી, અતિગરમી અથવા આંતરડીથી, અરતિથી, ભયથી, ક્ષુધાથી, તૃષ્ણાથી, વ્યાધિથી, ઝાડા-પિશાબની

અટકાયત થવાથી, વારંવાર પ્રથમ ખાંધેલું પચી ગયા અગાઉ ભોજન કરવાથી, ચન્દનની પેઠે શરીરને ઘસાવાથી, મસળવાથી, શેરડી અથવા તલની પેઠે પીલાવાથી ઇત્યાદિ નિમિત્તોથી આયુષ ભેદાય છે. ૨૦૪૩

હવે સામાચારી ઉપક્રમકાળ અને યથાયુક ઉપક્રમકાળનું સ્વરૂપ લાખ્યકાર મહા-રાજ કહે છે.

જેનોવરિમસુયાઓ સામાયારિસુયમાર્ણયં હેઠા ।

ઓહાઈતિવિદ્દ એસો ઉવક્રમો સમયચજ્ઞાણ ॥ ૨૦૪૪ ॥

જં જીવિયસંવટ્ટણમજ્ઞવસાણાહેઉસંજણિયં ।

સોવક્રમાડયાણં સ જીવિઓવક્રમણકાલો ॥ ૨૦૪૫ ॥

જે માટે ઉપરના શ્રુતથી સામાચારીશ્રુત નીચે લાખ્યા, તે સામાચારી ઉપક્રમ કહેવાય છે, ને તે સિદ્ધાન્તપરિભાષાએ આધાદિ ત્રણ પ્રકારે છે. તથા સોપક્રમ આયુ-વાળાને અધ્યવસાનાદિ હેતુજન્ય જે આયુનું સંવર્તન થાય, તે જીવિત ઉપક્રમકાળ કહેવાય. ૨૦૪૫.

પૂર્વે કહ્યા મુજબ ઉપરના નવમા પૂર્વથી ઉદ્ધરીને જે પૂર્વાચાર્યોએ આધનિર્યુક્તિ-દૃષ્ટા-મિચ્છાદિ દશવિધ સમાચારી અને છેદસૂત્રો. એ ત્રિવિધ સામાચારીને પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુત વર્તમાન સમયના જીવોને યોગ્ય કર્યું. તેને સિદ્ધાન્ત પરિભાષાથી સામાચારી ઉપક્રમકાળ કહેવાય. લોકમાં સામાચારી ઉપક્રમકાળપણે એવો કોઈ કાળ પ્રસિદ્ધ નથી; પરંતુ જે સામાચારીરૂપ શ્રુત શિષ્ય ઘણા કાળે ભણાય એવા પૂર્વોમાં ભણી શકતો હતો, તે શ્રુતને સ્થવિરોએ ઉપક્રમીને અલ્પકાળમાં મેળવી શકાય એવા આવશ્યકાદિમાં થાપ્યું. એથી કરીને ઉપચારથી તે કાળને સામાચારી ઉપક્રમકાળ કહેવાય છે.

તથા સોપક્રમાયુવાળા જીવોનું જે દીર્ઘકાળે વેદવાચોગ્ય ખાંધેલું આયુ હોય, તેને અલ્પસ્થિતિવાળું કહેવું, તે યથાયુઉપક્રમકાળ કહેવાય છે. નિરૂપક્રમાયુવાળા જીવોને નિકાચિતપણે આયુ બંધ થતો હોવાથી, તેમને અપવર્તનાદિનો સંબંધ નથી થતો, એટલે તેવા આયુનો ઉપક્રમ પણ નથી થતો, સોપક્રમાયુવાળાને જે આયુનો ઉપક્રમ થાય છે, તે નિર્હેતુક નથી થતો, પણ અધ્યવસાનાદિ નિમિત્તોથી થાય છે. એટલે કે એથી કરીને જે મરણ લાંબા કાળે થવાનું હતું, તેને આયુના અપવર્તન દ્વારાએ વહેલું પ્રાપ્ત કરવું, તે યથાયુઉપક્રમકાળ કહેવાય છે. ૨૦૪૪-૨૦૪૫.

બીજા ક્રમેના પણ ઉપક્રમ થાય છે.

સન્વપર્ગઈણમેવં પરિણામવસા ઉવક્રમો હોજ્ઞા ।

પાયર્માનકાઈયાણં તવસા ઉ નિકાઈયાણંપિ ॥ ૨૦૪૬ ॥

કર્મોવક્રામિજ્ઞઈ અપરકાલંપિ જઈ તઓ પત્તા ।

અકયાગમ-કયનાસા મોક્ષાણાસાસયા દોસા ॥ ૨૦૪૭ ॥

ન હિ દીઠકાલિયસ્સવિ નાસો તસ્માણુમ્મૂઠો ત્વિપ્પં ।

બહુકાલાહારસ્સ વ દુયમગ્ગિયરોગિણો ભોગો ॥ ૨૦૪૮ ॥

સવ્વં ચ પપ્પસતયા મુજ્જઈ કમ્મમણુભાવઓ મ્મયં ।

તેણાવસ્સાણુભવે કે કયનાસાદઓ તસ્સ ? ॥ ૨૦૪૯ ॥

એ પ્રમાણે પરિણામવશાત્ અનિકાચિત સર્વ કર્મપ્રકૃતિનો ઉપક્રમ થાય છે, અને નિકાચિત કર્મનો પણ પ્રાયઃ તપવડે ઉપક્રમ થાય છે. આ સ્થળે જો એ પ્રમાણે અપ્રાપ્ત-કાલીન કર્મનો પણ ઉપક્રમ કરશે. તો અકૃતાગમ-કૃતનાશ અને મોક્ષમાં અનાધ્યાસ આદિ દોષો પ્રાપ્ત થશે. (એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે.) કારણ કે જેમ બહુ કાળે ભોગવવા યોગ્ય આહારનો ભસ્મક રોગવાળો શીઘ્રપણે ભોગ કરી નાંખે છે, તેમ દીર્ઘકાળ પર્યન્ત ભોગવવા યોગ્ય કર્મ છતાં પણ તેનો શીઘ્રપણે અનુભવ કરીને નાશ કરે છે. (તેથી તે દોષ ન આવે.) સર્વ કર્મ પ્રદેશાનુભવે ભોગવાય છેજ, માત્ર અનુભાગથી ભજના છે, તેથી અવશ્ય અનુભવવા યોગ્ય એવો પ્રદેશોદય થતો હોવાથી કૃતનાશાદિ દોષ ક્યાંથી આવે ? ૨૦૪૯

માત્ર આયુષ્યનોજ ઉપક્રમ થાય છે, એમ નહિ, પરંતુ જ્ઞાનાવરણીયાદિ સર્વ પ્રકૃતિનો શુભાશુભ પરિણામથી અપર્વતનાકરણવડે સ્થિત્યાદિ ખંડનદ્વારાએ ઉપક્રમ થાય છે. અને તે પ્રાયઃ ઘણુંકરીને જે કર્મનું નિકાચના કરણવડે નિકાચિતપણું ન થયું હોય તેવા સ્પૃષ્ટ બદ્ધ અને નિધત્ત અવસ્થાવાળા કર્મનોજ થાય છે, અને પ્રાયઃ પ્રહુણ કંવાદી કોઈક વખત તીવ્ર તપસ્યાવડે નિકાચિત કર્મનો પણ ઉપક્રમ થાય છે, જો સર્વ કર્મ ઉપક્રમ વિના જેવું બાંધ્યું હોય, તેવુંજ અનુભવાય, તો કદિપણ કોણનો પણ મોક્ષ ન થાય, કેમકે જે જીવો તદ્ભવ મોક્ષગામી હોય છે, તેઓને પણ ચતુર્થાદિ ગુણકાણે પણ અન્તઃ કોટા-કોટી સાગરોપમ પ્રમાણવાળા કર્મોની સ્થિતિ અવશ્ય સત્તા ને બંધમાં હોય છે.

શિષ્ય:- ત્યારે માત્ર આયુષ્યનોજ ઉપક્રમ કાળ કહ્યો, અને શેષકર્મનો કેમ ન કહ્યો ?

ગુરુ:- ભોક્ષમાં આયુષ્યનો ઉપક્રમકાળ પ્રસિદ્ધ છે, તેથી તે કહ્યો છે, (અથવા આયુષ્યનો ઉપક્રમ બાહ્યનિમિત્તોથી થાય છે, બાકીના કર્મોનો તો અધ્યવસાયની મુખ્યતાથી ઉપક્રમ થાય છે અથવા આયુની નિયત ઉદીરણ કરતાં આ જુદી ઉદીરણ છે) અને તદનુસાર ઉપલક્ષણથી શેષકર્મનો પણ ઉપક્રમકાળ સમજી લેવો.

શિષ્ય:- પ્રભો ! આપે કહ્યું તદનુસાર ઘણા કાળે વેદવાયોગ્ય કર્મ એ પ્રમાણે ઉપક્રમ કરીને શીઘ્રપણે વેદાય, તો અકૃત અભ્યાગમ, કૃતનાશ અને મોક્ષમાં અવિધ્યાસતા, એ દોષો પ્રાપ્ત થશે. જેમકે-બહુ સ્થિત્યાદિરૂપે કરેલું કર્મ ઉપક્રમથી હ્રમણાંજ વેદાતું હોવાથી આ કાળે વેદાય તેવું કર્મ પૂર્વે કરાયું નહતું અને ઉદયમાં આબ્યું, તેથી અકૃત અભ્યાગમ દોષ થયો. તથા જે કર્મ પૂર્વે દીર્ઘ સ્થિત્યાદિરૂપે કરેલું હતું, તેનો ઉપક્રમવડે નાશ થવાથી જે કાલે ઉદય આવવાનું હતું તે કાલની અપેક્ષાએ કૃતનાશ દોષ પ્રાપ્ત થયો, આ બે દોષને લઈને મોક્ષમાં પણ અનાધ્યાસતા થશે, કેમકે ઉપર કહ્યા મુજબ નાહ કરેલા કર્મના આગમનથી સિદ્ધાંતે પણ કર્મ પ્રાપ્ત થવાથી પુનઃ સંસારાવતરણ થશે.

ગુરુ:- ભાઈ ! તું કહે છે તે દોષો પ્રાપ્ત નથી થતા, કેમકે-આયુષ્યાદિકર્મ દીર્ઘ સ્થિત્યાદિરૂપે બાંધ્યા છતાં પણ ઉપક્રમવડે અધ્યવસાયવશાત્ શીઘ્રપણે તેનો અનુભવ

થઈ જાય છે; પરંતુ જે કદિ ઘણાકાળ પર્યન્ત વેદવાચોગ્ય કર્મ પુરૂષલો અનુભવ્યા સિવાય જ નાશ પામે, અથવા કર્મ ન બાંધ્યાં હોય ને વેદાય, તો તું કહે છે તેમ કૃતનાશ અને અકૃતઅભ્યાગમ દોષ લાગે, પરંતુ જે દીર્ઘકાળે વેદવાચોગ્ય કર્મ હોય તે અધ્યવસાય વિશેષથી ઉપક્રમવાંતે અલ્પકાળે અનુભવાય, ત્યાં તે દોષો ક્યાંથી લાગે ? નજ લાગે. જેમ ઘણાકાળ સુધી ભોગવવાયોગ્ય આહાર ભસ્મક નામના વાત વ્યાધિવાળો માણસ સ્વલ્પકાળમાં જ ભોગવી નાંખે છે-બાઈ જાય છે, તેમાં કૃતનાશ કે અકૃતઅભ્યાગમ નથી, તેમ અહીં કર્મ સંબંધમાં પણ સમજવું.

શિષ્ય:- જે બાંધેલું કર્મ હોય, તે સર્વ જે સ્વલ્પકાળે વેદાતું હોય, તો પ્રસન્ન-ચન્દ્રરાજર્ષિએ સાતમી નરક યોગ્ય અશાતાવેદનીયાદિ કર્મ બાંધ્યું હતું એમ સંભળાય છે, તે સર્વ કર્મ જે તેમણે સ્વલ્પકાળમાં વેદ્યું હોય, તો તેમને સાતમી નરકમાં થતા દુઃખનો ઉદય થવો જોઈએ, અને જે તે સર્વ કર્મને ન વેદ્યું હોય, તો કૃતનાશાદિ દોષ પ્રાપ્ત થવા જોઈએ.

ગુરુ:- તારું કહેવું સાત્ય છે, પરંતુ તેમણે તે સર્વ કર્મોના પ્રદેશોદયથી શીઘ્રપણે અનુભવ કર્યો હતો, રસોદયથી નહોતો કર્યો. કેમકે સર્વ કર્મ પ્રદેશાનુભવદ્વારાએ તો ભેન્ન ગવાય છેજ એવો નિયમ છે. પણ અનુભાગના ઉદય સંબંધી તો ભજના છે, એટલે કે કોઈક કર્મોના અનુભાગ-રસ વેદાય છે, અને કોઈક કર્મોના રસ અધ્યવસાય વિશેષથી હણાઈ જતો હોવાથી નથી પણ વેદાતો. એ માટે આગમમાં પણ કહ્યું છે, કે “તત્થ જં જં તં અણુ-માગકમ્મં તં અત્થેગદ્દયં વેપ્પહ, અત્થેગદ્દયં નો વેપ્પહ; તત્થ જં જં તં પપ્પસકમ્મં તં નિયમા વેપ્પહ” इति । એટલે તેમાં જે અનુભાગકર્મ છે, તે કેટલાક વેદે છે, અને કેટલાક નથી વેદતા; પરંતુ જે પ્રદેશકર્મ છે, તે તો અવશ્ય સર્વ વેદે છે. આજ કારણથી પ્રસન્નચન્દ્ર રાજર્ષિએ શુભ અધ્યવસાયથી નરકયોગ્ય કર્મોના રસ નાશ કરીને માત્ર નીરસ એવા તે કર્મોના પ્રદેશો ભોગવ્યા, અને તેથી કરીને તેમને નરકમાં થતા દુઃખોનો ઉદય ન થયો. સુખ-દુઃખનો અનુભવ થવો, એ કર્મોના વિપાકોદયથીજ થાય છે, જે માટે બાંધેલા કર્મોના સર્વ પ્રદેશો અવશ્ય વેદાય છે, તેથી કર્મોના ઉપક્રમ કરનારને કૃતનાશાદિ દોષો કદી પણ લાગે નહિં.

શિષ્ય:-આપ કહો છે તે પ્રમાણે પ્રસન્નચન્દ્રરાજર્ષિએ અનુભાગનો અનુભવ ન કર્યો તેથી તેમને નરકજન્ય દુઃખોદય ન થયો, જે એમ હોય, તો પણ તેમણે જેવો અનુભાગ-રસ બાંધ્યો, તેવો અનુભવ્યો નહિ, તેથી તેમને કૃતનાશદોષ પ્રાપ્ત થયોજ ગણાય.

ગુરુ:- એ પ્રમાણે કૃતનાશ તો ઈષ્ટ છે, કેમકે શુભ અધ્યવસાયથી રસનો નાશ થાય, એમાં શું અનિષ્ટ છે ? સર્વ કર્મોના સર્વથા મૂળથી નાશ કરવાને સર્વ સાધુપુરૂષો યત્ન કરે છેજ, તેથી તેવો કૃતનાશ તો સર્વથા સર્વને ઈષ્ટ છે.

શિષ્ય:-પણ જ્યારે બહુરસ અને બહુ સ્થિતિવાળું કર્મ છતાં, તેને અલ્પરસ અને અલ્પસ્થિતિવાળું કરીને વેદે છે, ત્યારે તે અલ્પરસ અને અલ્પસ્થિતિવાળું કર્મ પૂર્વે કર્યું ન હતું છતાં પ્રાપ્ત થયું, એટલે અકૃત અભ્યાગમ પણ દોષ થયોજ, અને તેથી કરીને મોક્ષમાં પણ અનાધ્યાસતા થશે, અને વગર કરેલ કર્મોના આવવાથી સિદ્ધાત્માઓને પુનઃ સંસારમાં અવતરણ થવાનુંજ.

ગુરુ:-તારી તે સમજ અચોગ્ય છે, કેમકે જે કર્મોના અલ્પરસ અને અલ્પસ્થિતિ નિર્હેતુક થતા હોય, તો તું કહે છે તે પ્રમાણે દોષ પ્રાપ્ત થાય; પરંતુ એમ થતું નથી,

કર્મનો અદ્યપરસ થાય છે, તે અધ્યવસાયવિશેષથી થાય છે, એટલે અકૃત અભ્યાગમ દોષ નથી લાગતો. તેમજ આયુ વિગેરેની અદ્યપસ્થિતિ થાય છે, તેપણ હેતુ સિવાય નથી થતી, કિંતુ અધ્યવસાન વિગેરે પૂર્વોક્ત હેતુઓથી થાય છે, એટલે તેમાં પણ અકૃત-અભ્યાગમ દોષ નથી લાગતો. અને તેથી કરીને સિદ્ધાત્માઓને પણ કર્મસંબંધ નથી થતો, કેમકે તેઓને કર્મ આગમનના હેતુનો અભાવ છે. ૨૦૪૬-થી-૨૦૪૯.

કર્મનો ઉપક્રમ સહેતુક થાય છે એમ ખતાવવા કહે છે કે.

ઉદય વચ્ચ-વચ્ચઓવસમો-વસમા જં ચ કમ્મુણો મણિયા ।

દવ્વાઇપંચયં પડ્ જુત્તમુવક્કામણમઓડવિ । ૨૦૫૦ ॥

પુણ્ણા-ડપુણ્ણકયંપિ હુ સાયામાયં જહોદયાઈણ ।

વજ્જબલાહાણાઓ દેહ તહા પુણ્ણ-પાવંપિ ॥ ૨૦૫૧ ॥

ઉદય-ક્ષય-ક્ષયોપશમ-અને ઉપશમ જે કર્મના કહેલા છે, તે દ્રવ્યાદિ પાંચની અપેક્ષાએ છે, માટે તેનો ઉપક્રમ યોગ્ય છે. જેમ સુખ-દુઃખ એ પુન્ય-પાપ જનિત છતાં પણ તે બાહ્યબળના આધાનથી ઉદ્યાદિ આપે છે, તેવી રીતે પુન્ય-પાપાત્મક કર્મ પણ (દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ ઉદય થાય છે, અને ક્ષય પામે છે.) ૨૦૫૦-૨૦૫૧.

દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ-અને ભાવ એ પાંચની અપેક્ષાએ, કર્મનો ઉદય-ક્ષય-ક્ષયોપશમ-અને ઉપશમ થાય છે, આ કારણથી પણ શાસ્ત્રાદિ દ્રવ્યો પામીને આયુષ્યાદિ કર્મના ક્ષયને વિષે ઉપક્રમ યુક્ત છે, જેમ કે સર્પત્રિષાદિ દ્રવ્ય-નરકાવાસાદિ ક્ષેત્ર-ગ્રીષ્માદિ કાળ-નારકાદિ ભવ અને વૃદ્ધત્વાદિ ભાવ પામીને જીવને અશાતાવેદનીયનો ઉદય થાય છે. તથા સદ્ગુણનાં ચરણ કમલરૂપ દ્રવ્ય-પૂજ્ય (પવિત્ર) તીર્થાદિ ક્ષેત્ર-સુષમ દુઃખમાદિકાળ-ઉત્તમ માનવકુળમાં જન્મ થવારૂપ ભવ-અને સમ્યક્જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ભાવ પામીને અશાતાવેદનીનો ક્ષય થાય છે. (વેદનીકર્મનો ક્ષયોપશમ અને ઉપશમ નથી થતો) એ જ પ્રમાણે મોહનીયકર્મનાંના મિથ્યાત્વ મોહનીયનો ઉદય કુતીર્યાદિદ્રવ્ય-કુરૂક્ષેત્ર અથવા સાધુ આદિરહિત દેશ-દુઃખમાદિકાળ-તેઉ-વાઉ આદિ એકેન્દ્રિય અથવા અનાર્ય માનવકુળમાં જન્મ થવારૂપ ભવ અને કુસિદ્ધાન્તની દેશનારૂપ ભાવ પામીને થાય છે. અને તીર્થેન્દ્રાદિ દ્રવ્ય-મહાવિદલાદિ ક્ષેત્ર-સુષમદુઃખમાદિકાળ-ઉત્તમ માનવકુળમાં જન્મ અને સમ્યક્જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ભાવ પામીને મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મનો ક્ષય-ક્ષયોપશમ અને ઉપશમ થાય છે. એજ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણકર્મના ઉદય-ક્ષય ને ક્ષયોપશમ પણ થાય છે. ભેંશનું દહીં તથા વંતાકનું શાક વિગેરે દ્રવ્ય, સજ્જલઆદિક ક્ષેત્ર-ગ્રીષ્માદિકાળ-એકેન્દ્રિયાદિ ભવ-અને વૃદ્ધાવસ્થાદિરૂપ ભાવ પામીને નિદ્રારૂપ દર્શનાવરણીય કર્મનો ઉદય થાય છે, અને પૂર્વે કહ્યા મુજબના દ્રવ્યાદિ પાંચ પામીને ક્ષય ક્ષયોપશમ થાય છે. અને ઉપશમ એ નિદ્રાકર્મના નથી થતા. એજ પ્રમાણે બીજા કર્મના પણ ઉદ્યાદિ યથાયોગ્ય દ્રવ્યાદિ પામીને થાય છે, તે સ્વબુદ્ધિથી વિચારી લેવા.

વળી સુખ-દુઃખ એ પુન્ય-પાપ જનિત છે, તોપણ તે સુખ-દુઃખ પુણ્યમાળા-અંગના-વિષ-કંઠકાદિ બાહ્ય સહકારી દ્રવ્યાદિના સામર્થ્યથી થાય છે, પણ એમને એમ પુન્ય-પાપના ઉદયમાત્રથી નથી થતા. આ પ્રમાણે જેમ સુખ-દુઃખરૂપ કાર્ય જે સર્વ લોકને અનુભવસિદ્ધ છે, તે પણ બાહ્ય-દ્રવ્ય ક્ષેત્ર આદિની અપેક્ષાએજ ઉદય પામે છે

અથવા ક્ષય થાય છે, પણ એમને એમ નથી થતું, તેવી રીતે એ સુખ-દુઃખના કારણભૂત પુન્ય-પાપાત્મક કર્મ પણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિની અપેક્ષાએજ ઉદય અથવા ક્ષય પામે છે. કારણ કે કાર્ય દ્રવ્યાદિની અપેક્ષા રાખે છે અને કારણ અપેક્ષા નથી રાખતું, એમ કહી શકાય નહિ. જેમ કાર્યભૂત ઘટ, ચક્ર-ચીવરાદિની અપેક્ષાવડે ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ ઘટના કારણભૂત કુંભાર-ચક્ર (વગેરે) અપેક્ષા સિવાય જ ઘટ ઉત્પન્ન કરે છે, એમ કહેવું એ અયોગ્ય છે, તેવી રીતે સુખ-દુઃખરૂપ કાર્ય અને તેના કારણમાં પણ સમજવું મારે ઉદ્યાદિ પ્રત્યે દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાવાળાં જે કર્મ છે તેમનો દ્રવ્યાદિના સન્નિવાનમાં ઉપક્રમ પણ થવો યોગ્ય છે. ૨૦૫૦-૨૦૫૧.

ઉપક્રમ વિના, કર્મ જેવું બાંધ્યું હોય તેવુંજ વેદાય તો મોક્ષનો અભાવ થાય.

જઈ તાણુમુડુઝ ચ્ચિય સ્વવિજ્ઞાણ કમ્મમન્નહા ન મયં ।

તેણાસંસ્થામવજ્જિયનાણાગદ્ધકારણત્તણઓ ॥ ૨૦૫૨ ॥

નાણામવાણુમવળાભાવાદેકમ્મિ પજ્જણં વા ।

અણુમવઓ વંધાઓ મોક્ષાભાવો સ ચાણિદ્ધો ॥ ૨૦૫૩ ॥

જો બાંધેલું સર્વ કર્મ અનુભવીનેજ ખપાવાય છે, અન્યથા નહિ, એમ તાર્કિક માનવું હોય, તો તે અયોગ્યજ છે, કેમકે અસંખ્યાત ભવમાં વિવિધ પ્રકારની ગતિના કારણભૂત કર્મ બાંધેલું હોય છે, તે કર્મ એક ભવમાં અનુભવાતું નથી, અને અનુક્રમે તેનો અનુભવ થાય, તો પુનઃ પુનઃ બાંધ તો થયા કરે તેથી મોક્ષનો અભાવ થાય, ને એ અભાવ ઇષ્ટ નથી. ૨૦૫૨-૨૦૫૩.

જો જેવું બાંધ્યું હોય, તેવુંજ કર્મ પ્રતિસમય વિપાકાનુભવથીજ ભોગવ્યાથી ક્ષય થાય, ઉપક્રમદ્વારાએ શીઘ્રપણે વેદાઇને ક્ષય ન થાય, એમ માનવામાં આવે, તો કોઇપણ જીવનો કદાપિ મોક્ષ ન થાય, કેમકે તદ્દભવ મોક્ષગામી જીવને પણ અસંખ્યાત ભવોપાર્જિત કર્મ સત્તામાં હોય છે, અને તે કર્મ વિવિધ અધ્યવસાયથી બાંધેલાં હોવાથી નરકાદિ વિવિધ ગતિના કારણભૂત હોય છે. તે સર્વનો અનુભવ એક છેલ્લા ભવમાં કદીપણ થઇ શકે નહીં, કેમકે નારક-તિર્યચાદિ વિવિધ ભવોના હેતુભૂત પરસ્પર વિરુદ્ધ કર્મો એક ચરમભવમાં અનુભવી શકાય નહિ. તથા વિવિધગતિના કારણભૂત એ કર્મો અનુક્રમે જુદા જુદા ભવમાં અનુભવીને જીવ મોક્ષ પામે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે એ કર્મ જુદા જુદા ભવોમાં અનુક્રમે વિપાકથી અનુભવતાં પુનઃ વિવિધ ગતિના કારણભૂત કર્મનો બાંધ થાય, અને પુનઃ પાછું જુદા જુદા ભવમાં ભ્રમવાતું થાય. એ પ્રમાણે વાર-વાર બાંધ અને તેનો અનુભવ થવાથી કદીપણ કોઇપણ જીવનો મોક્ષ ન થાય, એટલે મોક્ષનો અભાવજ થાય. એવો અભાવ માનવો ઇષ્ટ નથી, મારે કર્મનો ઉપક્રમ માનવો એજ લાભદાયી છે. (અને સાત્ય છે.) ૨૦૫૨-૨૦૫૩

સાધ્યાસાધ્ય રોગની જેમ ક્રમ પણ સોપક્રમી અને નિરૂપક્રમી છે.

નણુ તન્ન જહોવચિયં તહાણુમવઓ કયાગમાઈયા ।

તપ્પાઓગં તં ચિય તેણ ચિયં સજ્જરોગો જ્ઞ ॥ ૨૦૫૪ ॥

અણુવક્ષમઓ નાસદ કાલેગોવક્ષમેણ સ્વિપ્પંપિ ।

કાલેગેવાડસજ્જો સજ્જાસજ્જં તદા કમ્મ ॥ ૨૦૫૨ ॥

કર્મ જેવું બાંધ્યું હતું તેવું, ઉપક્રમ્યા પછી અનુભવાતું નથી, તેથી અકૃતાગમાદિ દોષો થાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે. કેમકે જીવે સાધ્યરોગની પેઠે પૂર્વે ઉપક્રમયોગ્યજ કર્મ બાંધ્યું હોય છે. જેમ સાધ્યરોગ ઉપક્રમ સિવાય, લાંબે કાળે નાશ પામે છે, અને ઉપક્રમથી શીઘ્ર નાશ પામે છે; પણ અસાધ્ય રોગતો મરણ થએજ નાશ પામે છે. તેવી રીતે કર્મ પણ સાધ્ય અથવા અસાધ્ય એમ બંને પ્રકારનાં હોય છે. ૨૦૫૪-૨૦૫૫.

શિષ્ય:—પૂર્વ જન્મમાં જીવે જેવું કર્મ બાંધ્યું હોય છે, તેવું કર્મ ઉપક્રમ પછી નથી હોતું, એટલે જેમકે સો વર્ષ પર્યન્ત ભોગવવાયોગ્ય આયુક્રમ જીવે બાંધ્યું હોય છે, અને ઉપક્રમ પછી અન્તર્મુહૂર્તાદિ અદ્યપ સ્થિતિવાળું અનુભવે છે, આ પ્રમાણે અન્યથા પ્રકારે અનુભવ થતો હોવાથી જીવને પૂર્વે કહેલા અકૃતાગમ વિગેરે દોષો પ્રાપ્ત થાય છે.

ગુરુ:—સાધ્યરોગની પેઠે જીવે પૂર્વ જન્મમાં કર્મ એવુંજ બાંધ્યું હોય છે, કે જેથી તેનો ઉપક્રમ થઈ શકે. જેમ કોઈને કોઈ પ્રકારનો વ્યાધિ થયો હોય, તે વ્યાધિ ઔષધાદિ ઉપક્રમ વિના લાંબા કાળે નાશ પામે છે, અને ઔષધાદિ ઉપક્રમથી શીઘ્રપણે-અદ્યપકાળમાંજ નાશ પામે છે; પરંતુ જે અસાધ્ય વ્યાધિ હોય છે, તે તો સેંકડો ઔષધાદિ ઉપક્રમો વડે પણ નાશ પામતો નથી. તેવી રીતે અમુક કર્મ પણ બાંધતી વખતે ઉપક્રમયોગ્ય બાંધ્યું હોય છે, તે ઉપક્રમની સામગ્રી પ્રાપ્ત ન થાય, તો જેટલી સ્થિતિનું બાંધ્યું હોય, તેટલી સ્થિતિપર્યન્ત ભોગવ્યા સિવાય ક્ષય પામતું નથી, અને ઉપક્રમની સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય તો શીઘ્રપણે અન્તર્મુહૂર્તાદિ અદ્યપકાળ માંજ પ્રદેશોદયવડે ભોગવાઈને નાશ પામે છે. પરંતુ જે કર્મ નિકાર્યતપણે બાંધ્યું હોય છે, તે કર્મ બાંધતી વખતેજ એવું અસાધ્ય બાંધ્યું હોય છે કે તેને સેંકડો ઉપક્રમ લાગે, તોપણ તે જેટલા કાળપર્યન્ત ભોગવવાનું હોય, તેટલા કાળપર્યન્ત ભોગવ્યાવિના નાશ પામતું નથી. ૨૦૫૫

પ્રમાણથી કર્મનું સોપક્રમપણું સિદ્ધ કરે છે.

સજ્જાસજ્જં કમ્મં કિરિયાણં દોસઓ જજ્ઞ રોગો ।

સજ્જમુવક્કામિજ્જઈ એત્તો ચ્ચિવ સજ્જરોગો વ્વ ॥ ૨૦૫૬ ॥

સજ્જામયહેઝ્ઞઓ સજ્જનિયાણાસઓડકવા સજ્જં ।

સોવક્કમણમયંપિવ દેહે દેહાદ્ધમારાઓ ॥ ૨૦૫૭ ॥

રોગની પેઠે કર્મ પણ દોષરૂપ હોવાથી ક્રિયાવડે સાધ્ય અથવા અસાધ્ય હોય છે, જે કર્મ સાધ્ય હોય છે, તેનો સાધ્યરોગની પેઠે ઉપક્રમ થાય છે. સાધ્યરોગના હેતુભૂત હોવાથી, અથવા સાધ્ય એવા નિદાનના (કારણના) આશ્રયભૂત હોવાથી કર્મ સોપક્રમ છે. તેમજ દેહાદિપણે દેહમાં વર્તતું હોવાથી સાધ્ય છે. ૨૦૫૬-૨૦૫૭.

કર્મ દોષરૂપ હોવાથી ઉપક્રમરૂપ ક્રિયાવડે સાધ્ય અથવા અસાધ્ય હોય છે, કેમકે જે જે દોષરૂપ છે, તે તે જ્વરાદિ રોગની પેઠે ઉપક્રમક્રિયાથી સાધ્ય અથવા અસાધ્ય હોય છે. માટે જે કર્મ સાધ્ય હોય છે, તેનોજ સાધ્ય રોગની પેઠે ઉપક્રમ થાય છે.

અથવા ઉપક્રમવાળું કર્મ, સાધ્યરોગના હેતુભૂત હોવાથી સાધ્ય છે, જેમ ગંડ-ચ્છેદાદિ દ્વારાએ, ઉપક્રમક્રિયાના વિષયભૂત થઈને વિદ્યુત શરીર સાધ્ય છે, તેમ કર્મ પણ સાધ્ય છે. અથવા ઉપક્રમવાળું કર્મ, સાધ્યકારણ જન્ય હોવાને લીધે સાધ્ય છે, (તે કર્મની ઉત્પત્તિનાં કારણ પણ એવા સોપકમી હોય છે.) કારણ કે જે તે સાધ્ય ન હોય તો તેને ઉપક્રમ લાગતોજ નથી.

શિષ્ય:—અહીં ઉપક્રમજ સાધ્ય છે, તેથી ઉપક્રમનું સાધ્યપણું સિદ્ધ થવાવિના કર્મનું સાધ્યપણું સિદ્ધ નથી થતું, અને તેનું સાધ્યપણું સિદ્ધ ન થવાથી કર્મજનક નિ-દાન-કારણનું પણ સાધ્યપણું (સિદ્ધ નથી થતું, તેથી કરીને “સાધ્યનિદાન જન્ય હો-વાથી ” એ હેતુનું “ સાધ્ય ” વિશેષણ અસિદ્ધ થવાથી હેતુ પણ અસિદ્ધ ઠરે છે.

ગુરુ:—પૂર્વે ‘જહ તાણમૂહ’ ઇત્યાદિ ૨૦૫૨ મી ગાથામાં કહેલી યુક્તિઓથી કર્મનું સોપકમપણું સિદ્ધ છે, તેથી કરીને કર્મનું સાધ્યપણું સિદ્ધ થાય છે, અને તેને લઈને સા-ધ્યકર્મનું જનક-તેનું નિદાન પણ સાધ્ય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય:—પૂર્વે કર્મનું સોપકમપણું સિદ્ધ કર્યું છે, તો પછી પુનઃ અહીં તે કહેવાનું શું કારણ છે ?

ગુરુ:—વિસ્તૃત કથનની અપેક્ષાવાળા શિષ્યજનોના ઉપકાર માટે કરીથી અહીં તે કહ્યું છે, અથવા કર્મનું નિદાન (કારણ) અધ્યવસાયસ્થાનો છે, તે અધ્યવસાયસ્થાનો વિચિત્ર પ્રકારનાં હોઈને અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશ રાશિપ્રમાણ છે. તેમાંનાં કેટલાક અધ્યવસાયસ્થાનો, નિરૂપક્રમ કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે અને કેટલાંક સોપક્રમ કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે સાધ્યકર્મને ઉત્પન્ન કરનાર નિદાનનું સાધ્યપણું સિદ્ધ કરવું, તેની સિદ્ધિ થવાથી તેનાં કાર્યભૂત કર્મનું સાધ્યપણું અને સોપક્રમપણું સિદ્ધ થાય છે.

અથવા શરીર અને જીવમાં કર્મ વર્તતું હોવાથી ઉપક્રમક્રિયાના વિષયભૂત એવું એ કર્મ સોપક્રમ અને સાધ્ય છે. જીવની આંદર કર્મ અગ્નિ અને લોહના ન્યાયે રહેલ છે, અને શરીરમાં જીવ આધાર-આધેયભાવે છે, તેથી કરીને કર્મ પણ તેમાં તે પ્રમાણે રહેલ છે.

શિષ્ય:—આધાર-આધેયભાવે શરીરવૃત્તિ જીવ છે, એ કથન તો યોગ્ય છે, પણ શરીરની વૃત્તિ શરીરમાં છે, એ કેમ માની શકાય ?

ગુરુ:—સર્વે પદાર્થો સ્વભાવે તો પોતામાંજ રહેલા છે, અને બીજી વસ્તુમાં તો આધારે રહેલ હોય છે. એ ન્યાયથી શરીરની વૃત્તિ શરીરમાં છે, એ કથન અયોગ્ય નથી; અથવા કાર્મણુ શરીરમાં જેમ જીવની વૃત્તિ છે, તેમ આ આદારિકશરીરની વૃત્તિ પણ તેમાં છે, એ તો સર્વને પ્રતીત છે. માટે આ હેતુમાં આપેલું દષ્ટાન્ત સાધનધર્મરહિત નથી. ૨૦૫૬-૨૦૫૭.

કર્મનું સોપક્રમપણું સિદ્ધ કરવામાં બીજી યુક્તિઓ ખતાવે છે.

किंचिदकालेऽपि फलं पाइज्जइ पच्चए व कालेण ।

तह कम्मं पाइज्जइ कालेण विपच्चए वडणं ॥ २०५८ ॥

ભિળો જદેહ કાલો તુલેઽવિ પદમ્ભિ ગદ્વિસેસાઓ ।
 સત્થે વ ગહણકાલો મદ્-મેહામેયઓ ભિન્નો ॥ ૨૦૫૯ ॥
 તદ્ તુલ્લમ્ભિવિ કમ્મે પરિણામાઙ્કિરિયાવિસેસાઓ ।
 ભિળોઽણુમવગકાલો જેટ્ટો મજ્જો જહત્તો ય ॥ ૨૦૬૦ ॥
 જહ વા દીહા રજ્જૂ ઢઙ્ગઙ્ક કાલેગ પુંજિઆ સ્વિપ્પં ॥
 વિયઓ પડો વ સુસ્સઙ્ક પિંડીભૂઓ ય કાલેગં ॥ ૨૦૬૧ ॥
 ભાગો વ નિરોવટ્ટો હીરઙ્ક કમસો જહઽણ્ણઙ્ક સ્વિપ્પં ।
 કિરિયાવિસેસઓ વા સમેઽવિ રોગે ત્રિગિચ્છાણ ॥ ૨૦૬૨ ॥

જેમ કોઈ આત્માદિકનું કળ વૃક્ષપર હોય તેા કર્મસર ચોગ્યકાળે પાકે છે, અને કે વખત ધાસાદિવડે ઢાંકરાથી અકાળે પણ પાકે છે; તેવીરીતે કર્મ પણ અધકાળે બાંધે સ્થિતિને અનુસારે કર્મશઃ અનુભવતાં સંપૂર્ણકાળે ભોગવાય છે, અને કોઈ વખત અપવર્તનાદિવડે તે કર્મ અન્તર્મુહૂર્તમાં શીઘ્રપણે પણ ભોગવાય છે. અથવા જેમ ત્ર મુસાફરોનો માર્ગ સરખો છતાં પણ ગતિની વિશેષતાથી માર્ગમાં ભુટો ભુટો-વધારે એમાં કાળ લાગે છે. અથવા શાસ્ત્ર અહણ કરવામાં મતિ (અહણ કરવાની શક્તિ) અને મે (અવધારણ શક્તિ) ના ભેદથી અહણકાળમાં ભેદ થાય છે; તેમ સમાનસ્થિતિવાળું કર્મ છતાં પણ તેનો અધ્યવસાનાદં પરિણામ અને ચારત્રાદે ક્રિયાના ભેદથી ઉત્કૃષ્ટ-મધ્યમ અને જઘન્યરૂપ અનુભવકાળ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે. અથવા જેમ લાંબું દારકું એક છેગદ્ કર્મશઃ સળગાવતાં લાંબાકાળે સળગી રહે છે, અને એકડું કરીને સળગાવતાં શીઘ્રપણે સળગી જાય છે, તેમજ પહોળું કરેલું ભીનું વસ્ત્ર જલ્દી સૂકાઈ જાય છે. અને એક કરેલું લાંબાકાળે સૂકાય છે, અથવા અપવતના સિવાય જેમ કોઈ મોટી સંખ્યાનો ભા કરતાં લાંબો કાળ લાગે છે, અને અપવર્તના કરવાથી શીઘ્રપણે ભાગ કરાય છે. તથા જે કેટલાક માણસોને કોઈ આદિ રોગ થયો હોય, તે રોગ આપધાદિ ક્રિયાના વિશેષપણાદ્ દૂર થવામાં કાળભેદ થાય છે-આછે વત્તે કાળે વ્યાધિ દૂર થાય છે (તેમ કર્મમાં પણ અપવર્તનાદિ કરણવડે અનુભવના કાળનો ભેદ થાય છે.) ૨૦૫૮-થી-૨૦૬૨.

હવે પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત દેશકાળનું સ્વરૂપ કહે છે.

જો જસસ જયાઽવસરો કજ્જસસ સુભાસુમસસ સોપાયં ।
 મળ્ણઙ્ક સ દેસકાલો દેનોઽવસરોત્તિ યક્કોત્તિ ॥ ૨૦૬૩ ॥

નિહ્નમગં ચ ગામં મહિલા થૂમં ચ સુણ્ણયં દદ્દત્થું ।
 નીયં ચ કાગા વોલેંતિ જાયા મિક્કવસસ હરહરા ॥ ૨૦૬૪ ॥ ૭૨૭-૧
 નિમ્માચ્છિયં મહું પાયડો નિહી સ્વજ્જગાવણો સુન્નો ।
 જાયંગણે પસુત્તા પડત્થવડ્ડયા ય મત્તા ય ॥ ૨૦૬૫ ॥ ૭૨૮-૧૯૦

શુભાશુભ કાર્યનો જે વખત તેનો (હવે કહેવાશે તે) ઉપાયથી નિશ્ચય થાય

(૧૬૮) પ્રશસ્ત અપશસ્ત અવસર રૂપ દેશકાલ તથા કાલકાલ ને પ્રમાણકાલનું સ્વરૂપ.

તે દેશકાળ કહેવાય છે. દેશ-અવસર-અને થકુ એ તેના પર્યાયો છે. ધ્રુવરહિત ગામ અને પનીયારીઓના સમૂહવિનાના કુવા વિગેરેના તટને જોઈને તથા કાગડાઓ નીચા સ્થાન તરફ આવે છે, ઇત્યાદિ ચિહ્ન જોઈને હવે “બરાબર ભિક્ષા સમય થયો.” એમ જાણે તે (પ્રશસ્ત કાર્યકાળ જણવો.) તથા મક્ષિકારહિત મધપુડો છે, અને ઉધાડો પડેલો નિધિ પ્રગટ જણાય છે. (એમ જાણીને તે મધ અને નિધિ ગ્રહણ કરવાનો અવસર જણાય છે) તથા ખાદ્યવસ્તુ વેચનારની દુકાનમાં કોઈ મનુષ્ય ન દેખાવાથી તેમની વસ્તુ લેવાનો અવસર જણાય તે, તેમજ જેને પતિ પરદેશ ગએલ છે એવી સ્ત્રી મદિરાથી મત્ત થઈને આંગણમાં સૂતી છે, તે આચારે બહુ કામાતુર છે, એમ જાણીને તેને ભોગવવાનો આ અવસર છે. (ઇત્યાદિ અશુભ-અપ્રશસ્ત કાર્યનો કાળ જાણવો.) ૨૦૬૩-૨૦૬૪-૨૦૬૫.

હવે કાળકાળનું સ્વરૂપ કહે છે.

કાલોત્તિ મયં મરણં જહેહ મરણં ગડત્તિ કાલગઓ ।

તમ્હા સ કાલકાલો જો જસસ મઓ મરણકાલો ॥ ૨૦૬૬ ॥

કાલેણ કઓ કાલો અમ્હં સજ્ઞાયદેસકાલમ્મિ ।

તો તેણ હઓ કાલો અકાલ કાલં કરંતેણ ॥ ૨૦૬૭ ॥ ૭૨૯-૧૯૧

કાળ એટલે સમય અને બીજો કાળ એટલે લોકરૂઢિથી મરણ માનેલ છે. જેમકે મરણ પામ્યો અથવા કાળ પામ્યો (કર્યો) માટે જે પ્રાણિનો જે મરણકાળ તેને તીર્થકરો. એ કાળકાળ માનેલ છે. શ્યામ કુતરાએ (ઉપાશ્રયની નજીક) સ્વાધ્યાય કરવાના વખતે કાળ કર્યો, તેથી તેણે અકાળે કાળ કરવાથી મરણ પામવાથી અમારા સ્વાધ્યાયના કાળનો ભંગ કર્યો. (આ વાક્યમાં લોકોક્તદ્વારએ કાળકાળ કહેવાય છે.) ૨૦૬૬-૨૦૬૭.

હવે પ્રમાણકાળનું સ્વરૂપ કહે છે.

અદ્ધાકાલવિરંસો પત્થયમાણં વ માણુસે ચિત્તે ।

સો સંવહારત્થં પમાણકાલો અહોરત્તં ॥ ૨૦૬૮ ॥

દુવિહો પમાણકાલો દિવસપમાણં ચ હોઈ રાઈ ય ।

ચડપોરિસિઓ દિવસો રત્તી ચડપોરિસી ચેવ ॥ ૨૦૬૯ ॥ ૭૩૦-૧૯૨

(ધાન્યને માપવાને) પ્રસ્થકના માનની પેડે આ પ્રમાણકાળ છે ને તે પ્રમાણકાલ અદ્ધાકાળનો વિશેષ ભેદ છે. અને તે પ્રમાણકાળ મનુષ્યક્ષેત્રમાં જીવ-અજીવાદિની સ્થિતિના વ્યવહાર માટે આહોરાત્રરૂપ કહેલ છે. તથા એ પ્રમાણકાળ બે પ્રકારે કહેલ છે. દિવસ પ્રમાણકાળ અને રાત્રિ પ્રમાણકાળ. તેમાં ચાર પોરિષીવડે દિવસ થાય છે અને ચાર પોરિષીવડે એક રાત્રિ થાય છે. ૨૦૬૮-૨૦૬૯.

હવે પોરિષીકાળનું સ્વરૂપ કહે છે.

પોરિસિમાણમનિયયં દિવસ-નિસાવુદ્ધિ-દાણિમાવાઓ ।

દીળં તિન્નિ મુહુત્તદ્વપંચમા માણમુકોસં ॥ ૨૦૭૦ ॥

વુદ્ધી વાવીસુત્તરસયભાગો પડિણં મુહુત્તસ્સ ।

एवं हाणीवि मया अयणदिणभागओ नेया ॥ २०७? ॥

उक्कोस-जहण्णाणं जदंतरालमिह पोरिसीणं तं ।

तेसोयसयविभत्तं वुद्धिं हाणिं च जाणाहि ॥ २०७२ ॥

દિવસ અને રાત્રિની વૃદ્ધિ હાનિના ભાવથી પોરિષીનું પ્રમાણ નિયત નથી. પોરિષીનું જઘન્ય પ્રમાણ ત્રણ મુહૂર્તનું અને ઉત્કૃષ્ઠ સાડાચાર મુહૂર્તનું છે. દરરોજ મુહૂર્તના એકસો બાવીસમા ભાગની વૃદ્ધિ થાય છે, અને હાનિ પણ એટલી જ થાય છે. આ હાનિ-વૃદ્ધિ ઉત્તરાયણ-દક્ષિણાયનના દિવસના ભાગે જાણવી. અથવા ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય પોરિષીના પ્રમાણની વચ્ચે જે ત્રણ ધટીકા પ્રમાણકાળ છે, તેમાં એકસો-ચાસીમા ભાગની વૃદ્ધિ અને હાનિ દરરોજ જાણવી. ૨૦૭૦-૨૦૮૨.

દિવસ અથવા રાત્રિનો ચોથો ભાગ તે પોરિષી કહેવાય છે. એ પોરિષીનું પ્રમાણ હમ્મેશાં નિયત હોતું નથી, દિવસ અથવા રાત્રિની વૃદ્ધિ-હાનિ થતાં તેની પણ વૃદ્ધિ-હાનિ થાય છે. શીયાલામાં મકરસંક્રાન્તિના દિવસે પોરિષીનું પ્રમાણ સર્વથી ઓછું હોય છે. એટલે તે ત્રણ મુહૂર્ત અથવા છ ધટિકાનું હોય છે પણ તેજ દિવસે રાત્રિ સંખ્યા પોરિષીનું પ્રમાણ વધારેમાં વધારે હોય છે, અને તે સાડાચાર મુહૂર્ત અથવા નવ ધટિકાનું હોય છે. કર્ક સંક્રાન્તિના દિવસે દિવસ સંખ્યા પોરિષીનું પ્રમાણ વધારેમાં વધારે હોય છે, અને તે સાડાચાર મુહૂર્ત અથવા નવ ધટિકાનું હોય છે, તથા તેજ દિવસે રાત્રિ સંખ્યા પોરિષીનું પ્રમાણ ઓછામાં ઓછું હોય છે, અને તે ઉપર કહ્યા મુજબ ત્રણ મુહૂર્ત અથવા છ ધટિકાનું હોય છે.

ઉપર જે હાનિ-વૃદ્ધિ કહી છે, તેમાં જઘન્ય પોરિષીના દિવસથી આરંભીને ઉત્કૃષ્ટ પોરિષીના દિવસપર્યંત દરરોજ એક મુહૂર્તના એકસોબાવીસમા ભાગની વૃદ્ધિ થાય છે, અને ઉત્કૃષ્ટ પોરિષીના દિવસથી આરંભીને પુનઃ જઘન્ય પોરિષીના દિવસમુધી દરરોજ એટલીજ હાનિ થાય છે. આ વૃદ્ધિ હાનિ ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયનના દિવસથી જાણવી. મતલબ કે છ મહીને ઉત્તરાયણ થાય છે અને બીજા છ મહીને દક્ષિણાયન થાય છે. તેમાં ઉત્તરાયણમાં દરરોજ ચાર ચાર પળની દિવસમાં વૃદ્ધિ થાય છે, એ પ્રમાણે વધતાં ઉત્કૃષ્ટ દિવસે છ મુહૂર્ત વધે છે, અને એજ પ્રમાણે રાત્રિમાં દરરોજ હાનિ થતાં સર્વથી જઘન્ય રાત્રિએ છ મુહૂર્ત ઘટે છે. દક્ષિણાયનમાં એથી વિપરીત થાય છે, એટલે કે રાત્રિમાં છ મુહૂર્ત વધે છે, અને દિવસમાં છ મુહૂર્ત ઘટે છે. આ પ્રમાણે થવાથી છ છ મહીને દિવસ અને રાત્રિના ચથાચોથ છ છ મુહૂર્ત વધે છે અને ઘટે છે, તે વૃદ્ધિહાનિનું કારણ એમ છે કે એક મહીને એક મુહૂર્તની વૃદ્ધિ અને હાનિ થાય છે. પરંતુ સૂર્ય સંવત્સરમાં ત્રણસોને છાસક દિવસે એક વર્ષ થાય છે, અને તેથી કરીને એકસો ચાસી દિવસે એક અયન થાય છે. તથા સાડાત્રીસ દિવસે એક માસ થાય છે. હવે દર મહીને જે એક મુહૂર્ત વધે છે, તેને સાડાત્રીસ દિવસોએ વહેંચીએ એક મુહૂર્તની બે ધટિકા થાય, તે એક ધટિકાના એકસક ભાગ કલ્પએ. એ પ્રમાણે ભાગ કલ્પતાં બે ધટિકાના એકસોબાવીસ ભાગ થાય અને સાડી ત્રીસ

દિવસના મહીનામાં રાત્રિ-દિવસ સંબંધી દરેક પોરિષીના પણ એકસોબાવીસ ભાગ થાય. એ એકસોબાવીસ ભાગે મુહૂર્તગત બે ઘટિકાના એકસોબાવીસ ભાગને વહેંચતાં મુહૂર્તના એકસોબાવીસમાં એક ભાગ આવે. એવો એક ભાગ દરરોજ દિવસ અને રાત્રિ સંબંધી પોરિષીમાં યથાયોગ્ય વધે છે અને ઘટે છે અથવા આ વૃદ્ધિ-હાનિ સમજવાની બીજી રીત પણ છે. જેમકે-ઉત્કૃષ્ટ પોરિષી નવ ઘટિકા પ્રમાણ છે, અને જઘન્ય પોરિષી છ ઘટિકા પ્રમાણ છે. આ બેની વચ્ચે ત્રણ ઘટિકાનું અન્તર છે, તે ત્રણ ઘટિકાને એક અયનના એકસોબાવીસ દિવસની સાથે ભાગ કરતાં જે આવે, તેટલી દરરોજ વૃદ્ધિ-હાનિ જાણવી. મતલબ કે એકસોબાવીસ દિવસે પોરિષીની ત્રણ ઘટિકા વધે છે, અથવા ઘટે છે. તદનુસાર ત્રણ ઘટિકાનાં એકસોબાવીસ ભાગ કરીએ, એટલે એક ઘટિકાના એકસઠ ભાગ કરતાં ત્રણ ઘટિકાનાં એકસોબાવીસ ભાગ થાય, એવો એક ઘટિકાનો એકસઠમાં ભાગ દરરોજ પોરિષીમાં વધે છે અથવા ઘટે છે. આ ભાગ પણ એક મુહૂર્તના એકસોબાવીસમાં ભાગ જેટલોજ છે. માત્ર રીતીમાં ફેર છે, ૨૦૭૦-૨૦૭૧-૨૦૭૨.

હવે વર્ણકાળનું સ્વરૂપ કહે છે.

પંચપ્રહં વર્ણનાળં જો સ્વલુ વન્નેળ કાલઓ વર્ણો ।

સો હોઈ વર્ણકાલો વર્ણિજ્જઈ જો વ જં કાલં ॥૨૦૭૩॥ ૭૩૧-૧૯૩

પજ્જાયકાલમેઓ વર્ણો કાલો તિ વર્ણકાલોડયં ।

નણુ એસ નામડ ચ્ચિય કાલો નાનિયમતો તસ્સ ॥ ૨૦૭૪ ॥

પાંચ વર્ણોમાંથી જે વર્ણ (રંગે) રયામ હોય, તે વર્ણકાળ કહેવાય. અથવા જેનું જે વખતે વર્ણન કરાય તે પણ વર્ણકાળ કહેવાય. જે પર્યાયકાળના ભેદથી રયામ-વર્ણ હોય, તે વર્ણકાળ કહેવાય છે. આને નામથી કાળવર્ણ કહેવાય છે, તો તેને નામકાળ કેમ ન કહેવાય ? ઉત્તર-તે નામનો કોઈ નિયમ નથી માટે. ૨૦૭૩-૨૦૭૪.

સ્વેતાદિ પાંચ વર્ણોમાંથી જે વર્ણ (રંગે-કાંતિએ) કાળો હોય, તે વર્ણકાળ કહેવાય. અથવા જે કોઈ જીવાદે પદાર્થનું જે કાળે વર્ણન કરાય, તે વર્ણકાળ કહેવાય. અથવા જે કાળે સ્વેતાદિ વર્ણની પ્રરૂપણા-વર્ણન કરાય, તે પણ વર્ણકાળ કહેવાય.

આજ વિષયનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરવાને લાખ્યકાર મહારાજ કહે છે કે પર્યાયકાળના ભેદથી રયામવર્ણ તે વર્ણકાળ કહેવાય છે. જેમકે જે કાલમાં દ્રવ્યને જાણે તે દ્રવ્યકાળ, અને પર્યાયને જાણે તે પર્યાયકાળ, કૃણુવર્ણ દ્રવ્યનો પર્યાય હોવાથી વર્ણકાળ છે, અને તે પર્યાયકાળનો ભેદ છે.

[શિષ્ય:--જો એ પ્રમાણે પર્યાયકાળ પણ છે, તો પછી પૂર્વે ૨૦૩૦ માં ગાથામાં તેનો ઉપન્યાસ કેમ ન કર્યો ?

આચાર્ય:--દ્રવ્યથી પર્યાય કથંચિત્ અભિન્ન છે. તેથી કરીને દ્રવ્યકાળ કહેવાથી પર્યાયકાળ પણ સાથે આવીજ ગયો, તેથી તે ભિન્ન નથી કહ્યો. અથવા પર્યાયના ભેદરૂપ આ રયામવર્ણનું કથન કર્યું, તેથી તે પણ ત્યાં કહેલોજ છે.

[શિષ્ય:--રયામવર્ણને નામથી જ કાળો કહેવાય છે, તો તેને નામકાળ કેમ નથી કહેતા ?

શુરૂ: -કાળનામનો એવો કોઈ નિયમ નથી, કારણ કે ગૌરવર્ણમાં પણ કોઈ વખત કાળનામ હોય છે, આ કારણથી એનો બીજાથી ભેદ જણાવવાને માટે જે વર્ણેજ કાળો હોય, તે વર્ણકાળ કહેવાય છે. અન્ય નહીં. એટલો નામકાળથી વર્ણકાળમાં ત-કાવત છે. ૨૦૭૩-૨૦૭૪.

ભાવકાળનું ૨૫૩૫ કહે છે.

સાઈ સપડ્જવસિઓ ચડમંગવિભાગભાવના एत्थं ।

ઓદ્દયાઈયાણં તં જાણસુ ભાવકાલં તુ ॥ ૨૦૭૫ ॥ ૭૩૨-૧૧૪

સાઈ સંતોડળંતો એવમણાઈવિ एस चडमंगो ।

ઓદ્દયાઈયાણં હોઈ જહાજોગમાયોજ્ઞા ॥ ૨૦૭૬ ॥

અહીં ઔદયિક વિગેરે (ઔપશમિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક ને પારિણમિક.) ભા-વોની સ્થિતિની સાદિ-સાન્તાદિ ચાર ભાંગામાં ભાવના થાય તે ભાવકાળ જણવો. સાદિ-સાન્ત, સાદિઅનન્ત, અનાદિસાન્ત, અને અનાદિઅનન્ત. આ ચાર ભાંગા ઔદાયિક આદિ ભાવોના છે, તે યથાયોગ્ય જ્યાં ઘટે ત્યાં યોજવા. ૨૦૭૫-૨૦ ૬.

હવે સાદિસાન્તાદિ ભાંગાના ભેદ જ્યાં ઘટે ત્યાં યોજે છે.

જો નારગાઈભાવો તહ મિચ્છતાઈઓ વ મહાણં ।

તે ચેવામહાણં ઓદ્દઓ વિતિયવજ્જોડયં ॥ ૨૦૭૭ ॥

સમ્મત્ત ચરિત્તાઈ સાઈ સંતો ય ઓવસમિઓડયં । દારં ।

દાણાઈલદ્ધિપણં ચરણંપિ ય સ્વાઈઓ હોઈ ॥ ૨૦૭૮ ॥

સમ્મત્ત નાણ-દંસગ-સિદ્ધતાઈ તુ સાઈઓડળંતો ।

નાણં કેવલવજ્જં સાઈ સંતો સ્વઓવસમો ॥ ૨૦૭૯ ॥

મહઅન્નાણાઈયા મહા-ડમહાણ તદ્દયચરિમોડયં ।

સવો પોગ્ગલધમ્મો પઢમો પરિણામિઓ હોઈ ॥ ૨૦૮૦ ॥

મત્તં પુણ તદ્દઓ જીવા ડમહાઈ ચરિમમંગો ડ ।

ભાવાણમયં કાલો ભાવાવયાણઓડળળ્ળો ॥ ૨૦૮૧ ॥

નારકાદિ ઔદયિકભાવ સાદિસાન્ત છે, મિથ્યાત્વાદિ ભવ્યોની અપેક્ષાએ અનાદિ-સાન્ત, અને અભવ્યોની અપેક્ષાએ અનાદિઅનન્ત છે. આ પ્રમાણે બીજા સાદિ અનન્ત ભાંગા સિવાય બાકીના ત્રણ ભાંગે ઔદયિક ભાવ છે. સમ્યક્ત્વ-ચારિત્રરૂપ જે ઔપશમિક ભાવ, તે સાદિસાન્ત ભાંગે છે, દાનાદિ પાંચ લભિત અને ચારિત્રરૂપ ક્ષાયિકભાવ પણ સાદિ-સાન્ત ભાંગે છે, તથા સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-દર્શન અને સિદ્ધપણું એ સાદિઅનન્ત ભાંગે છે. કેવળજ્ઞાન સિવાય ચાર જ્ઞાનને આશ્રીને ક્ષાયોપશમિકભાવ સાદિસાન્ત ભાંગે છે, મતિ-અજ્ઞાન વિગેરે ભવ્ય તથા અભવ્યની અપેક્ષાએ ત્રીજા અને ચોથા ભાંગે છે, સર્વ પુદ્ગલ-ધર્મરૂપ પારિણમિકભાવ પ્રથમ ભાંગે છે, ભવ્યપણું ત્રીજા ભાંગે છે, શુભ અને અભ-

(૧૭૨) ઔદયિકાદિક ભાવોના ભાંગા અને તેના કાલ સિદ્ધમાં ચારિત્રનો ભાવાભાવ

વ્યપણું થાથા ભાંગે છે. આ પ્રમાણે આ ભાવોનો કાળ છે, કેમકે તે ભાવોના અવસ્થા-
નથી અભિન્ન છે. ૨૦૭૭-થી-૨૦૮૧.

નારક-તિર્યચ-મનુષ્ય ને દેવરૂપ ઔદયિકભાવ સાદિસાન્ત છે, કેમકે તે દરેકનો
આદિ અને અન્ત છે. 'મિથ્યાત્વ, 'કષાય, 'વેદ, 'અજ્ઞાન- 'અસંયતપણું- 'અસિદ્ધપણું'
અને 'લેશ્યા. આ સત્તર પ્રકારનો જે ઔદયિકભાવ તે ભવ્યોની અપેક્ષાએ અનાદિસાન્ત
અને અભવ્યોની અપેક્ષાએ અનાદિ અનન્ત છે. આ પ્રમાણે બીજા સાદિઅનન્ત ભાંગા
સિવાય ત્રણ ભાંગે ઔદયિકભાવ છે.

ઔપશમિકભાવ પહેલા સાદિસાન્ત ભાંગેજ છે, તે સિવાયના ત્રણ ભાંગા આ
ભાવ માટે શૂન્ય છે, કેમકે આખા સંસારમાં પહેલવહેલું ઉપશમ સમ્યક્ત્વ થાય,
અથવા ઉપશમશ્રેણિમાં ઉપશમસમ્યક્ત્વની અને ઉપશમચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે
બન્નેના અવશ્ય આદિ અને અન્ત હોય છે. માટે ઔપશમિકભાવ પહેલા સિવાય
ત્રણ ભાંગે નથી.

દાન-લાભ-ભોગ-ઉપભોગ-અને (સકરણ) વીર્ય, એ પાંચ લબ્ધિ, તથા ચારિત્ર
આદિ ભેદની અપેક્ષાએ ક્ષાયિક ભાવ સાદિસાન્ત છે.

શિષ્ય:- સિદ્ધાત્માઓને ચારિત્ર હોય છે, તો તે અપેક્ષાએ ચારિત્રમાં સાદિઅ-
નન્તનો ભાંગો કેમ ન કહેવાય ?

ગુરુ:-“ સિદ્ધે નોચરિત્તી, નોઝચરિત્તી ” એ વચનથી સિદ્ધના જીવો ચારિત્રી
નથી, તેમ અચારિત્રી પણ નથી. માટે ચારિત્રમાં એ બીજો ભાંગો ન થયે. ક્ષાયિક સ-
મ્યક્ત્વ, કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અને સિદ્ધપણું, સિદ્ધઅવસ્થામાં હોય છે, તેથી તે
અપેક્ષાએ સાદિઅનન્ત નામના બીજા ભાંગે પણ ક્ષાયિકભાવ હોય છે, આ સિવાયના
ત્રીજો અને ચોથો એ બે ભાંગા આ ભાવમાં નથી થયતા. આ સંબંધમાં બીજા
આચાર્યનો મત એવો છે કે સિદ્ધના જીવોને દાનાદિ પાંચ લબ્ધિ અને ચારિત્ર હોય
છે, કેમકે તેમને તેના આવરણનો અભાવ છતાં પણ જે તે દાનાદિ લબ્ધિઓ અને
ચારિત્રનો અભાવ માનવામાં આવે, તો ક્ષીણભોહાદિમાં પણ તેનો અભાવ માનવો
જોઈએ. આથી તેઓનાં મતે ચારિત્ર વિગેરે પણ સિદ્ધાવસ્થામાં છે, એ માન્યતાની
અપેક્ષાએ ક્ષાયિક ભાવ સાદિ અનન્ત નામના એક બીજાજ ભાંગામાં છે, શેષ ત્રણ
ભાંગે નથી.

કેવળજ્ઞાન સિવાયના શેષ ચાર જ્ઞાનોની અપેક્ષાએ ક્ષાયોપશમિક ભાવ સાદિ-
સાન્ત ભાંગે છે સાદિ અનન્ત નામનો બીજો ભાંગો અહીં ન હોય, માત્રઅજ્ઞાન અને
શ્રુતઅજ્ઞાનની અપેક્ષાએ ભવ્યોને ક્ષાયોપશમિકભાવ અનાદિ સાન્ત છે, અને અભવ્યોને
અનાદિ અનન્ત છે

સર્વ પુદ્ગલધર્મ-લબ્ધપણુંકાદિ પરિણામરૂપ પારિણામિકભાવ સાદિસાન્તનામના પ્રથમ
ભાંગે છે, સાદિ અનન્ત એવો જે બીજો ભાંગો તે આ ભાવમાં નથી હોતો, લબ્ધપણુંની
અપેક્ષાએ પારિણામિક ભાવ અનાદિ સાન્ત છે. “ સિદ્ધે નોમચ્ચે, નોમચ્ચે, ” એ વચ-
નથી સિદ્ધના જીવો લબ્ધ નથી તેમ અલબ્ધ પણ નથી. જીવપણું અને અલબ્ધપણું એ

પ્રમાણકાળનું ભાવકાળપણું ને તેથી બત્રેના અધિકારમાં અવિરોધપણું. (૧૭૩)

બેની અપેક્ષાએ પાશ્વિકામિક ભાવ અનાદિ અનન્ત છે. આ પ્રમાણે ઔદયિકાદિ ભાવોના કાળ કહ્યો, કેમકે જીવાજીવાદિ ભાવોનું અવસ્થાન તેજ કાળ છે, એટલે ભાવોનું અવસ્થાન કહેવાથી ભાવકાળ પણ કહ્યો. ૨૦૭૭-થી-૨૦૮૧.

અહીં પ્રસ્તુત અધિકારમાં કયા કાળનું પ્રયોજન છે ? તે કહે છે.

एत्थं पुण अहिगारो पमाणकालेण होइ नायवो ।

खेत्तम्मि कम्मि कालम्मि भासियं जिणवरिंदेण ॥ ૨૦૮૨ ॥ ૭૩૩-૧૯૫

वइसाहसुद्धइकारसीय पुवण्हदेसकालम्मि ।

महसेणवणुज्जाणे अणंतर परंपरं सेसं ॥ ૨૦૮૩ ॥ ૭૩૪-૧૯૬

આ અધિકારમાં પ્રમાણકાળનું પ્રયોજન છે. (કેમકે) કયા ક્ષેત્રમાં, કઈ વખતે જિનેશ્વરે (સામાયિક અધ્યયન , કહ્યું ? (એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં) વૈશાખ શુદ્ધી અગીઆ-રશે મહાસેન વન નામના ઉદ્યાનમાં અનન્તર નિર્ગમ થયો, અને તે સિવાયના ક્ષેત્રમાં પરંપરાએ નિર્ગમ થયો ૨૦૮૨-૨૦૮૩.

અહીં અનેક પ્રકારના કાળની પ્રકૃષ્ટા કરી, તેમાં આ સ્થળે પ્રમાણકાળનું મુખ્ય પ્રયોજન છે

શિષ્ય:—પૂર્વે ૨૦૩૦ મી દ્વારગાથામાં ભાવકાળનું અહીં પ્રયોજન છે, એમ કહ્યું છે, અને હમણાં પ્રમાણકાળનું પ્રયોજન કહ્યો છે. આમ પૂર્વાપર વિરોધવાળું કેમ કહ્યો છે ?

ગુરુ:—ક્ષાયિકભાવ કાળમાં વર્તતા ભગવન્ને સામાયિક અધ્યયન કહ્યું છે, માટે એ અભિપ્રાયથી પૂર્વે ભાવકાળનું પ્રયોજન છે એમ કહ્યું છે, અને દિવસના પૂર્વાર્ધમાં-પ્રથમ ચૌરિધીરૂપ કાળમાં ભગવન્ને સામાયિક અધ્યયન કહ્યું છે, એ અભિપ્રાયથી હમણાં અહીં પ્રમાણકાળથી પ્રયોજન કહ્યું છે એટલે ઉભયકાળનું પ્રયોજન વિરૂદ્ધ નથી, અથવા પ્રમાણકાળ તે અદ્વાકાળનો પર્યાય હોવાથી ભાવકાળજ છે. તેથી પણ એ પ્રમાણે કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી

શિષ્ય:—શ્રીમાન્ મહાવીર જિનવરે કયા ક્ષેત્રમાં કઈ વખતે પ્રથમ સામાયિક અધ્યયનનો ઉપદેશ કર્યો ?

ગુરુ:—વૈશાખ શુદ્ધી એકાદશીના દિવસે પ્રથમ ચૌરિધીમાં, મહાસેનવન નામના ઉદ્યાનમાં ભગવન્ને પહેલ વહેલું સામાયિક અધ્યયન ઉપદેશ્યું, અને એ સિવાયના ગુણ-શીલાદિ ઉદ્યાન-ક્ષેત્રમાં પરંપરાએ ઉપદેશ્યું, કેમકે સૌ પહેલાં મહાસેન વનમાં ઉપદેશ્યું અને તે પછી બીજા ક્ષેત્રે માં ઉપદેશ્યું છે ૨૦૮૨-૨૦૮૩.

હવે ભાવ નિર્ગમ કહે છે.

खड्यम्मि वट्टमाणस्स भगवओ निगयं जिणवरस्स ।

भावे खओवसमियम्मि वट्टमाणेहि तं गहियं ॥ ૨૦૮૪ ॥ ૭૩૫-૧૯૭

किह पगयं भावेणं कहमहिगारो पमाणकालेण ? ।

खाइयभावेऽरुहया पमाणकाले य जं भणियं ॥ ૨૦૮૫ ॥

અહવા પમાણકાલોત્રિ ભાવકાલોત્તિ જં ચ સેસાત્રિ ।

કિંચિમ્મેત્તવિસિદ્ધા મવ્વે સ્વિય ભાવકાલત્તિ ॥ ૨૦૮૬ ॥

આર્દ્ધકેળં કજ્જં પમાણકાલેણ જમદિગારોત્તિ ।

સેસાત્રિ જદ્દાસંભવમાડજ્ઞા નિગ્ગમે કાન્ના ॥ ૨૦૮૭ ॥

સ્વેત્તં મયમાગાસં સત્તદ્વાવગાદ્દનાર્જિગં ।

તં દવ્વં ચેવ નિવાસમેત્તપજ્ઞાયઓ સ્વેત્તં ॥ ૨૦૮૮ ॥

તં ચ મદ્દાસેણવળોવલક્ષિયં જન્થ નિગ્ગયં પુવ્વં ।

સામાડ્યમન્નેસુ તુ પરંપરવિણિગ્ગમો તસ્સ ॥ ૨૦૮૯ ॥

ક્ષાયિક ભાવમાં વર્તતા એવા ભગવન્ત ભજનેશ્વરથી આ સામાયિક અધ્યયન નીકળ્યું, અને ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં વર્તતા ગણધરોએ તે અહણ કર્યું. શા માટે ભાવકાળનું પ્રયોજન છે, અને શા માટે પ્રમાણકાળનો અધિકાર છે? ક્ષાયિક ભાવમાં વર્તતા અરિહંતે પ્રમાણકાળે કહ્યું છે માટે, અથવા પ્રમાણકાળ પણ ભાવકાળજ છે. અને જે બીજા કાળો છે, તે પણ કિંચિત્માત્ર વિશિષ્ટ ભાવકાલજ છે, એટલે તે સર્વ ભાવકાળજ છે. (અહીં) મુખ્યતાએ પ્રમાણકાળવડે કાર્ય છે, તેથી તેનો અધિકાર છે. શેષ બીજા કાળો પણ સામાયિક નિર્ગમમાં યથાસંભવ યોજવા, સર્વ દ્રવ્યના નિવાસરૂપ ચિન્હ તાળું આકાશ તે ક્ષેત્ર માનેલ છે, જો કે તે દ્રવ્યજ છે, (તોપણ) નિવાસમાત્રરૂપ પચાયની અપેક્ષાએ તેને ક્ષેત્ર કહેવાય છે તે ક્ષેત્ર અહીં મહાસેન વન કહ્યું છે, કે જ્યાંથી સામાયિક નિકળ્યું છે. તથા બીજા ક્ષેત્રોમાં પણ પરંપરાએ તેનો નિર્ગમ થયો છે ૨૮૦૫-૨૦૮૯.

ક્ષાયિકભાવમાં વર્તતા ભગવન્ત મહાવીરદેવથી સામાયિક અધ્યયન નીકળ્યું, અને ક્ષાયોપશમિકભાવમાં વર્તતા ગણધરોએ તે સામાયિક અને બીજાં શ્રુત અહણ કર્યું. ભગવન્તને જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ-ચારિત્રમોહનીય અને અંતરાય સર્વથા ક્ષીણ થએલ હોવાથી ક્ષાયિકભાવ હોય છે, અને ગણધરોને તે વખતે તે તે આવરણોના ક્ષયોપશમ હોવાથી ક્ષયોપશમ ભાવ હોય છે. તીર્થસ્થાપના વખતે આઘગણધર જે ઇન્દ્રભૂતિ તે ભગવન્તને પ્રદક્ષિણા દઇ નમસ્કાર કરીને પૂછે છે કે ‘હે ભગવન્ત તત્ત્વ શું છે તે કહો.’ આથી ભગવન્ત કહે છે કે “ઉપન્નેદ્દ વા” (ઉત્પન્ન થાય છે.) પુનઃ તેવીજ રીતે પૂછતાં “વિગમેદ્દ વા” (નાશ પામે છે) તેમજ ત્રીજી વાર પૂછતાં “ધુવેદ્દ વા” (સ્થિર રહે છે.) એમ ત્રિપદી કહે છે, આ પ્રમાણે પ્રશ્નામ કરીને પૂછવું તે નિપદા કહેવાય છે. આ ત્રણ નિપદાથી ગણધરમહારાજએને એવો નિશ્ચય થાય છે કે “યત્ત સત્ત્ત્વ તદુત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યયુક્તં, અન્યથા વસ્તુનઃ સત્તાડયોગાત્” એટલે જે છે, તે ઉત્પાત્ત-વનાશ અને સ્થિરતા હુક્ત છે, એ રિવાય વસ્તુની વિદ્યમાનતાજ હોતી નથી આ પછી પૂર્વભાવમાં ભાવતમાતવાળા ગણધરે બીજાબુદ્ધિવાળા હોવાથી સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાન પામે છે, તેથી ભગવન્ત તેમને દ્વાદશાંગ રચવાને આજ્ઞા આપે છે, ને તે તેઓ રચે છે. તે પછી ઇન્દ્રમહારાજ વજ્રમય દિવ્યયાળ ચૂર્ણથી ભરેલો લદને ભગવન્ત પાસે ઊભા રહે છે, ભગવાન સિંહાસનપરથી ઊઠીને તેમથી સંપૂર્ણ ચૂર્ણની મુઠી અહણ કરે છે તે પછી ઇન્દ્રભૂતિ વિગેરે અગીઆરે ગણધરા કંઈક અવનતગાત્રવાળા થઇને અનુક્રમે પ્રણામ આગળ ઊભા રહે છે. તે પછી વાજિત્રના ધ્વની-ગીતશબ્દ વિગેરે બંધ કરીને સર્વ દેવો

ઉપત્તેઽ વા વગેરે ત્રિપદીનું અર્થજ્ઞાને ગણની અનુજ્ઞા, પ્રમાણને ભાવકાલની એકરૂપતા. (૧૭૫)

શાન્ત થઈને ભગવન્ત શુ' કહે છે, તે સાભળવાને એકાચિત્ત થાય છે. પછી “કન્દભૂતિ
ગાતમને દ્રવ્ય-ગુણ અને પયાંયથી તીર્થની હું આજ્ઞા આપું છું એમ અનુજ્ઞા કરે છે
અને તેવી આજ્ઞા સાથે સર્વ સાદુગણની પણ સુધર્મસ્વામિને અનુજ્ઞા આપું છું.” આ
પ્રમાણે અનુજ્ઞા કરીને ભગવન્તે તેમના મસ્તકપર મુદ્રિત કરીને તે સૂર્ય નાંખ્યું, તે વખતે
દેવોએ પણ ચૂણુ પુષ્પ વિગેરે સુવાસિત વસ્તુની ગણધરો ઉપર વૃષ્ટિ કરી. આ પ્રમાણે
સામાયિક અધ્યયનનો અર્થ ભગવન્ત પાસેથી નીકળ્યો, અને સૂત્ર ગણધર મહારાજ પા-
સેથી નીકળ્યું.

શિષ્ય:-અહીં પ્રકૃતમાં ભાવકાળનો પ્રસ્તાવ છે, તે છતાં પ્રમાણકાળનો અધિકાર
અહીં શા માટે કહેવો જોઈએ.

ગુરુ:-ક્ષાયિક ભાવમાં વર્તતા ભગવાન અરિહંત દેવે, પ્રમાણકાળમાં સામાયિક
અધ્યયન કહ્યું છે માટે, અથવા પ્રમાણકાળ પણ ભાવકાળજ છે, અને એ સિવાયના બીજા
દ્રવ્યકાળ-અદ્વાકાળ વિગેરે પણ કિંચિત્ ઉપાધિમાત્રથી વિશિષ્ટ છતાં પણ સઘળા ભાવ-
કાળજ છે. કારણ કે દ્રવ્યની જે ચાર પ્રકારના સ્થિતિ તે દ્રવ્યકાળ કહેવાય છે, સમય-
આવાકાશ વિગેરે અદ્વાકાળ છે, પ્રાણિઓનું જીવન-આયુ તે આયુષ્યકાળ છે, આ સર્વ
સ્થિતિ વિગેરે જીવ-અજીવના પર્યાય હોવાથી ભાવરૂપજ છે, એટલે ખરી રીતે ભાવકા-
ળથી તે જુદા નથી પરંતુ “પ્રમાણકાળનો અહીં અધિકાર છે.” એમ જે કહ્યું છે, તે
મુખ્યતાએ અહીં પ્રમાણકાળનું કાર્ય છે, માટે કહ્યું છે. અન્યથા બીજા પણ દ્રવ્યકાળ-
અદ્વાકાળ વિગેરે પરંપરાએ તો સામાયિક નિર્ગમમાં ઘટે છે. જેમકે ક્ષાયિકભાવમાં વર્તતા
ભગવતે રતનમયસિંહાસનરૂપ દ્રવ્ય ઉપર બેસીને સામાયિક ઉપદેશ્યું, જ્યાં દ્રવ્ય હોય,
ત્યાં તે તે સ્થિતિરૂપ કાળ પણ હોય છેજ, તેથી પરંપરાએ દ્રવ્ય અને અદ્વારૂપ કાળ
સામાયિક નિર્ગમમાં હોય છે, તથા આયુષ્યકાળનો અનુભવ કરતા ભગવન્તે સામાયિક
ઉપદેશ્યું, કેમતો ઉપક્રમ કરતાં ઉપદેશ્યું, પ્રસ્તાવ જાણતાં ઉપદેશ્યું, આવીચિમરણરૂપ
મરણકાળ અનુભવતા તથા જીવાજીવાદિ પદાર્થનું વર્ણન કરતી વખતે ભગવન્તે સામા-
યિક ઉપદેશ્યું છે. આ પ્રમાણે પરંપરાએ સામાયિક નિર્ગમમાં બધાએ કાળ ઘટે છે, પરંતુ
મુખ્યતાએ પ્રમાણકાળ અને ભાવકાળ ઘટે છે, તેથી તે બેનોજ અહીં અધિકાર પ્રસ્તુ-
તમા કહ્યો છે.

શિષ્ય:-કાળનિર્ગમ કહેતાં, તેના ભેદ પૂર્વક કાળનું સ્વરૂપ નિર્ચયિતકાર અને
ભાષ્યકારે વસ્તારથી કહ્યું, પણ ક્ષેત્રનિર્ગમનું સ્વરૂપ ન કહ્યું, તેનું શું કારણ?

ગુરુ:-ક્ષેત્રનિર્ગમનું સ્વરૂપ સુગમ હોવાથી નિર્ચયિતકારે નથી કહ્યું, પણ ભાષ્યકાર
મહારાજે કિંચિત્ માત્ર કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે છે. જેમાં જીવાદિ પદાર્થો રહે તે ક્ષેત્ર
કહેવાય છે. તેનું ક્ષેત્ર આકાશ છે, તેમ સર્વજ્ઞો કહે છે. કેમકે આકાશમાંજ સર્વ જીવાદિ-
દ્રવ્યોનું અવસ્થાન છે. વસ્તુતઃ આકાશ જુદા જુદા પર્યાય પામતું હોવાથી દ્રવ્યજ છે,
કેવળ નિવાસરૂપ પર્યાયની અપેક્ષાએજ તેને ક્ષેત્ર કહેવાય છે. એવું ક્ષેત્ર જુદી જુદી
ઉપાધિના ભેદથી અનેક પ્રકારે છે, તેથી મહાસેનવનરૂપક્ષેત્રનુંજ મહણ કર્યું છે, કેમકે
ત્યાંજ પ્રથમ સામાયિક ઉપદેશાયું છે, અને તે પછી ગુણશીલાદિ બીજા ઉદાહરણમાં તે
પરંપરાએ ઉપદેશાયું છે. ૨૦૮૪-૨૦૮૯.

અહીં મુખી છએ પ્રકારનો નિર્ગમ કહ્યો એ કહેવાથી “ ઉદેસે નિદેસે ” ઇત્યાદિ ઉપોદ્ધાત નિર્ચુકિતની ૬૭૩ મી ગાથામાં કહેલું ત્રીજું નિર્ગમદ્વાર પૂર્ણ થયું, ચોથું ક્ષેત્ર દ્વાર અને પાંચમું કાળદ્વાર તે બે સામાયિક નિર્ગમના અંગરૂપજ છે, તેથી નિર્ગમાન્તર્ગત ક્ષેત્ર અને કાળનું સ્વરૂપ કહેવાથી તે બન્ને દ્વાર પણ કહેવાય ગયાં.

હવે ઉપોદ્ધાતનું છડું પુરુષલક્ષણ દ્વાર કહે છે.

દઘ્વા-ઽમિલાવ-ચિંધે વેણ ધમ્મ-ત્થ-ભોગ-ભાવે ય ।

ભાવપુરિસો ડ જીવો ભાવે પગયં તુ ભાવેણં ॥ ૨૦૯૦ ॥ ૭૩૬-૧૯૮

દ્રવ્યપુરુષ, અભિલાપપુરુષ, ચિન્હપુરુષ, વેદપુરુષ, ધર્મપુરુષ, અર્થપુરુષ, ભોગપુરુષ, અને ભાવપુરુષ, એ પુરુષના ભેદો જાણવા, તેમાં ભાવપુરુષ તે શુદ્ધ જીવ જાણવો, કેમકે ભાવદ્વાર વિચારતાં અહીં ભાવપુરુષવડેજ આધિકાર છે. ૨૦૯૦.

હવે દ્રવ્ય-અભિલાપ-ચિન્હ-વેદ-ધર્મ-અર્થ-ભોગ અને ભાવપુરુષનું સ્વરૂપ કહે છે.

ળાગમઓડણુવત્તો ઇયરો દઘ્વપુરિસો તિહા તરૂઓ ।

ણમવિયાડિતિવિહા મૂલત્તરનિમ્મિઓ વાવિ ॥ ૨૦૯૧ ॥

અમિલાવો પુંલિગામિદાણમેત્તં ઘડો વ્વ ચિંધે ડ ।

પુરિસાકિતી નપુંસો વેઓ વા પુરિસવેસો વા ॥ ૨૦૯૨ ॥

વેયપુરિસો તિલિંગોવિ પુરિસવેયાણુભૂઙ્કાલમ્મિ । દારં ।

ઘમ્મપુરિસો તયજ્જણવાવારપરો જહા સાહૂ ॥ ૨૦૯૩ ॥

અત્થપુરિસો તયજ્જણપરાયણો મમ્મણો વ્વ નિહિપાલો ।

ભોગપુરિસો સમજિયાવિસયસુહો ચક્કવટ્ટિ વ્વ ॥ ૨૦૯૪ ॥

(નામ અને સ્થાપના પુરુષનો વિચાર સુગમ હોવાથી તેનો વિચાર અહીં કર્યો નથી.) દ્રવ્યપુરુષ બે પ્રકારે છે, આગમથી અને નોઆગમથી. તેમાં પુરુષ પદાર્થને જાણનાર અનુપયોગી જે જીવ તે આગમથી દ્રવ્યપુરુષ; અને જ્ઞશરીર-લવ્યશરીર-તથા તદ્વ્યતિરિક્ત, એમ ત્રણ પ્રકારે નોઆગમથી દ્રવ્યપુરુષ છે. આમાંનો ત્રીજો વ્યતિરિક્ત નામનો ભેદ, એકલવિક-બદ્ધાયુષ્ક અને આલમુખનામગોત્ર, એમ ત્રણ ભેદ છે. અથવા મૂળગુણ નિર્મિત (પુરુષ પ્રાયે જ્ય દ્રવ્યો.) અને ઉત્તરગુણનિર્મિત (તદાકારવાળાં તેજ દ્રવ્યો.) એમ બે ભેદ છે. ૧ ઘટ—૫૮ ઇત્યાદિની પેઠે પુલકાંગશબ્દરૂપ જે અભિલાપ તે અભિલાપ પુરુષ. ૨ અને નપુંસક છતાં મુંછ આદિ પુરુષાકૃતવાળો, પુરુષવેદના ઉદય-વાળો તથા વેદથી સ્ત્રી છતાં પુરુષવેપે હોય, તે તે ચિહ્ન માત્રથી પુરુષ છે માટે ચિન્હ-પુરુષ છે. ૩ ત્રિલિંગ વૃત્તિવાળો જીવ છતાં પણ તૃણાગ્નિ સમાન પુરુષવેદના વિપાકનો અનુભવ કરે, ત્યારે તે વેદપુરુષ કહેવાય છે. ૪ અને જે મનુષ્ય સાધુની પેઠે ધર્મ પ્રાપ્ત કરવામાંજ તત્પર હોય, તે ધર્મપુરુષ કહેવાય છે. ૫ દ્રવ્યનું રક્ષણ કરનાર તથા મગ્નજ્વલની પેઠે દ્રવ્ય મળવવામાંજ તત્પર હોય, તે અર્થપુરુષ, ૬ અને ચક્રવાર્તની પેઠે વિષય-મુખનો ઉપભોગ કરનાર હોય, તે ભોગપુરુષ કહેવાય છે. ૨૦૯૧-૨૦૯૪

હવે ભાવપુરૂષનું સ્વરૂપ કહે છે.

ભાવપુરિસો ડ જીવો સરીરપુરિ સયણઓ નિરુત્તિવસા ।

અહવા પૂરણ-પાલણભાવાઓ સવ્વભાવાણં ॥ ૨૦૧૫ ॥

દદ્ધપુરિસાદ્ધેયાવિ જં ચ તસ્સેવ હોતિ પજ્જાયા ।

તેણેહ ભાવપુરિસો સુદ્ધો જીવો જિણિદો વ્વ ॥ ૨૦૧૬ ॥

પગયં વિસેસઓ તેણ વેયપુરિસેહિ ગણહરેહિ ચ ।

સેસાવિ જહાસંભવમાયોજ્જા ડમયવગ્ગેવિ ॥ ૨૦૧૭ ॥

પુર એટલે શરીર, તેમાં વસવાથી પુરૂષ, અથવા સર્વ ભાવોના પૂરણ અને પાલન-ભાવથી પુરૂષ, એ વ્યુત્પત્તિથી ભાવપુરૂષ તે શુદ્ધજીવ બાણવો. કેમકે દ્રવ્યપુરૂષાદિ પણ તે શુદ્ધ જીવનાજ પયાંયો છે, તેથી અહીં ભાવપુરૂષ તે જિનેન્દ્રની પેઠે શુદ્ધ જીવ બાણવો. અહીં પ્રસ્તુતમાં તેવા ભાવપુરૂષ શ્રીમાન મહાવીરદેવવડે અને વેદપુરૂષ એવા ગણધરોવડે આધિકાર છે. (કેમકે તેમણેજ અનુક્રમે અર્થથી અને સૂત્રથી સામાયિક પ્રરૂપ્યું છે.) એ સિવાય શેષ ધર્મપુરૂષ અને ચિન્હપુરૂષાદિની પણ યથાસંભવ ઉભય વર્ગમાં (તીર્થ-કર-ગણધરમાં) યોજના કરવી. ૨૦૮૫-૨૦૮૬-૨૦૮૭.

હવે કારણદ્વાર કહે છે.

નિવસેવો કારણમ્મિં ચડવ્વિહો ડુવિહ હોઈ દવ્વમ્મિ ।

તદ્વવમણ્ણદવ્વે અહવાવિ નિમિત્ત-નેમિત્તો ॥ ૨૦૧૮ ॥ ૭૩૭-૧૧૧ ॥

સમવાઈ અસમવાઈ છવ્વિહ કત્તા ય કરણ કમ્મં ચ ।

તત્તો ય સંપયાણાપતાણ તહ સંનિહાણે ય ॥ ૨૦૧૯ ॥ ૭૩૮-૨૦૦ ॥

કારણમાં ચાર પ્રકારનો નિરૂપ છે. તેમાં તદ્દ્રવ્યકારણ અને અન્યદ્રવ્યકારણ એ બે ભેદ દ્રવ્યકારણના છે. અથવા નિમિત્તકારણ અને નૈમિત્તિકકારણ તેમજ સમવાયી કારણ અને અસમવાયી કારણ એવા પણ બે બે ભેદ છે. તથા કર્તા-કરણ-કર્મ-સંપ્રદાન-અપાદાન-અને સંનિધાન (આધાર) એ છ પ્રકારે પણ દ્રવ્યકારણ છે. ૨૦૮૮

જે કાર્ય કરે તે કારણ. (પણ જેથી કાર્ય થાય તેજ કારણ છે એમ અહીં ન સમજવું.) તે કારણમાં નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-અને ભાવ એમ ચાર પ્રકારે નિરૂપ થાય છે. એમાંના નામ અને સ્થાપના એ બે કારણ સુખે સમજી શકાય એમ છે, તેથી તેનો વિસ્તાર કરવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી; પરંતુ દ્રવ્યકારણનો જાશરીર ભવ્યશરીર અને વ્યતિરિક્ત એવા ભેદ છે; તેમાં વ્યતિરિક્તદ્રવ્ય કારણના બે ભેદ છે. એક તદ્દ્રવ્યકારણ-અને બીજું અન્યદ્રવ્યકારણ. જે જન્ય એવા પટાદિ કાર્યના સજાતીયપણાવડે સંબંધવાળું તન્તુ-આદિ દ્રવ્ય, તે પટાદિ કાર્યનું તદ્દ્રવ્યકારણ કહેવાય. અને એથી વિપરીત એટલે એ જન્ય કાર્યથી વિજાતીય દ્રવ્ય વેમ (પટ બતાવવાનું સાધન) વિગેરે છે તે તે કાર્યનું અન્ય-દ્રવ્યકારણ કહેવાય.

અથવા બીજી રીતે પણ વ્યતિરિક્ત કારણના બે ભેદ છે. એક નિમિત્ત કારણ. ને બીજું નૈમિત્તિકકારણ તેમાં જે સામીપ્ય-ભાવે કાર્ય સ્વરૂપને ઉત્પન્ન કરનાર તે નિમિત્ત

કારણ, જેમ તંતુઓ સામીપ્યભાવે પટરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તે નિમિત્ત કારણ કહેવાય; કેમકે તેના સિવાય પટની ઉત્પત્તિ ન થાય. વળી જેમ તંતુ સિવાય પટ નથી થતો, તેમ પટગત આતાન-વિતાનાદિ ચેષ્ટાવિના પણ પટ નથી થતો, તેથી એ ચેષ્ટાનું કારણ જે વેમાદિ, તે નિમિત્તકારણનું પણ કારણ હોવાથી તેને નૈમિત્તિક કારણ કહેવાય.

અથવા સમવાયિ કારણ અને અસમવાયિ કારણ એવા પણ બે ભેદ વ્યતિરિક્ત કારણના છે. સમવાય એટલે સંલેપ—એકીભાવ જેનો હોય તે સમવાયિ, જેમકે પટ કાર્યમાં તંતુઓ, કારણકે એની અંદર પટ સંલેપપણે-એકીભાવે રહેલ છે, આથી કરીને એ તંતુઓ સમવાયિ કારણ કહેવાય. તથા તંતુનો સંયોગ, તે કારણરૂપ દ્રવ્યનો બીજો ધર્મ છે અને પટકાર્યરૂપ દ્રવ્યાન્તરથી દૂરવર્તિ છે, તેથી તે અસમવાયિ કારણ કહેવાય. અહીં વ્યતિરિક્ત કારણના નિમિત્ત નૈમિત્તિક આદિ ત્રિવિધ વિકલ્પોમાં જે પ્રકાર જણાવ્યા છે, તેઓના અર્થમાં કંઈ તફાવત નથી, છતાં તે દરેકના જુદા જુદા પ્રકાર બતાવ્યા છે, તે માત્ર તંત્રાંતરવાળાએ માનેલ જુદી જુદી સંજ્ઞાઓ-નામો જણાવવા માટેજ છે.

અથવા વ્યતિરિક્ત કારણના બીજા છ ભેદ છે. ૧ ઘટરૂપ કાર્યનો કર્તા કુંભાર-કેમકે તે કર્તાનો તે કાર્યમાં સ્વતંત્ર વ્યાપાર છે. ૨ માટીનો પિંડ-દંડ-સૂત્ર વિગેરે કરણ પણ ઘટનું કારણ છે, કેમકે તે સર્વ સાધકતમ છે. ૩ જે દ્રાવ્ય તે ઘટાદિરૂપ કર્મ, એ પણ ઘટરૂપ-કાર્યનું કારણ છે; અહીં કોઈ શંકા કરે કે ઘટાદિ કાર્ય તેજ પોતાનું કારણ કેમ થાય? તેને ઉત્તર આપે છે કે તે કુંભકારાદિ કારણથી કરાએલી ક્રિયાનો વિષય હોવાથી ઉપચારથી તેને કારણ કહેવાય છે, મુખ્ય વૃત્તિએ તો તે કાર્ય ગુણરૂપ હોવાથી કર્મનું કારણ છે. ૪ સંપ્રદાનકારણ. સં-પ્ર-દાન એટલે સારી રીતે સમારીને જેને અપાય તે. અર્થાત્ ઘટ આહુક દેવદત્તાદિ વ્યક્તિ તે સંપ્રદાન કારણ કહેવાય, કેમકે આહુકને ઉદ્દેશીનેજ ઘટની ઉત્પત્તિ થાય છે, આહુક સિવાય ઘટોત્પત્તિ ન થાય. ૫ અપાદાન કારણ, એટલે જેનાથી મર્યાદાએ મૃત્પિંડાદિનું નિયોજન થાય તે ભૂમિરૂપ અપાદાન કારણ છે; કેમકે તેના વિના પણ ઘટરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થાય. ૬ સંનિધાન-આધાર કારણ. એટલે જ્યાં કાર્ય સ્થપાય તે સંનિધાન કારણ અથવા આધારકારણ. એ આધાર પણ કાર્યમાં ઉપયોગી છે, કેમકે ઘટનો આધાર ચક્ર, ચક્રનો આધાર ભૂમિ, અને ભૂમિનો આધાર આકાશ, એ પ્રમાણે આધાર-સંનિધાન પણ કાર્યનું કારણ છે, તેથી તેને સંનિધાનકારણ કહેવાય છે. ૨૦૯૮-૨૦૯૯-

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ કારણદ્વારાન્તર્ગત તદ્વદ્રવ્યકારણ અને અન્યદ્રવ્યકારણનું સ્વરૂપ કહે છે.

તદ્વચ્ચકારણં તંતવો પદસ્તેહ જેણ તમ્મયયા ।

વિવરીયમન્નકારણમિદં વેમાદઓ તસ્સ ॥ ૨૧૦૦ ॥

જઈ તં તસ્સેવ મયં હેઝ નણુ કજ્જકારણેગત્તં ।

ન ય તં જુત્તં તાઈં જઓઽભિહાણાઈં મિન્નાઈં ॥ ૨૧૦૧ ॥

તુલ્હોઽયમ્બુવાલંભો મેણ્વિ ન તંતવો ઘટસ્સેવ ।

કારણમેગંતેવિ ય જઓઽભિહાણાદઓ મિન્ના ॥ ૨૧૦૨ ॥

જં કજ્જ-કારણાઈં પજ્જાયા વત્થુણો જઓ તે ય ।

અન્નેઽણ્ણે ય મયા તો કારણ-કજ્જમયણેયં ॥ ૨૧૦૩ ॥

નત્થિ પુઢવીવિસિદ્ધો ઘટોત્તિ જં તેણ જુજ્ઞઙ અણ્ણો ।

જં પુણ ઘટોત્તિ પુઢં નાસી પુઢવી તઓ અણ્ણો ॥ ૨૧૦૪ ॥

અહીં તન્તુઓ તે પટનું તદ્વ્યકારણ છે, કેમકે તે તન્મય છે. અને એથી વિપરીત વેમાદિક તે તેનું (પટનું) અન્યદ્રવ્યકારણ છે. જે તે તન્તુને પટનું કારણ માનેલું છે, તેા કાર્ય-કારણની એકતા થશે. અને એ એકતા (માનવી) યોગ્ય નથી, કેમકે નામાદિવડે તે (કાર્ય-કારણ) ભિન્ન છે. ઉત્તર-(કાર્ય-કારણના) ભેદમાં પણ એ ઉપાસંભ સમાન છે. જેમકે તન્તુઓ ઘટની જેમ ભિન્ન હોવાથી પટનું કારણ નથી. વળી એકતામાં પણ એજ દોષ છે, કેમકે નામ આદિવડે ભિન્ન ભિન્ન છે. માટે કાર્ય અને કારણ એ બન્ને વસ્તુના પર્યાય છે, તેથી અન્ય અનન્યરૂપ કારણ-કાર્યની ભજના જાણવી. જેમકે પૃથ્વીથી વ્યતિરિક્ત ઘટ નથી, તેથી ઘટ પૃથ્વીથી અનન્ય છે, અને ઘટોત્પત્તિ પૂર્વે વ્યક્ત રૂપ ઘટ નહોતો. પણ માત્ર પૃથ્વીજ હતી, તેથી ઘટ પૃથ્વીથી અન્ય છે. ૨૧૦૦-થી-૨૧૦૪

યદાત્મક કાર્ય જણાય તે તદ્વ્યકારણ કહેવાય એટલે કે કાર્યદ્રવ્યના સજ્જતીય-પણાથી સંબંધવાળું જે કારણ તે તદ્વ્યકારણ કહેવાય. જેમ તન્તુરૂપ કારણનું જે પટ-રૂપ કાર્ય છે, તે તદાત્મક છે, તેથી તન્તુઓ પટનું તદ્વ્યકારણ કહેવાય. અને એથી વિપરીત એટલે જેનાથી તદાત્મક કાર્ય ન થાય તે અન્યદ્રવ્યકારણ જાણવું. જેમ વેમાદિકથી જેકે પટરૂપ કાર્ય થાય છે, પણ તે પટરૂપ કાર્ય વેમાદાત્મક નથી થતું, તેથી વેમાદિક પટનું અન્યદ્રવ્ય કારણ છે.

શિષ્ય:-ભગવન! એ પ્રમાણે જે પટ સંબંધી તદ્વ્યજ પટનું કારણ થતું હોય, તેા કાર્ય-કારણની એકતા થશે, અને એથી પટ અને પટસ્વરૂપની પેડે તન્તુ અને પટનો કાર્ય-કારણભાવ નહિ થાય. વળી એ કાર્ય-કારણનું એકત્વ માનવું એ યોગ્ય પણ નથી. કેમકે નામ-સંખ્યા-લક્ષણ-અને કાર્યાદિવડે એ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન છે; જેમકે-‘પટ’-અને ‘તન્તુઓ’ આ નામથી ભેદ છે. પટ એક છે અને તન્તુઓ ઘણા છે. આ સંખ્યાથી ભેદ છે. જેવડે જણાય તે લક્ષણ. એવું લક્ષણ, પટનું જુદું છે, અને તન્તુનું જુદું છે. આવી રીતે લક્ષણથી ભેદ છે. રીતાદિથી રક્ષણ કરવાદિરૂપ કાર્ય પટનું છે, અને બંધનાદિરૂપ કાર્ય તન્તુઓનું છે. આ કાર્યથી ભેદ છે. આ પ્રમાણે નામાદિવડે ભેદ હોવાથી ઘટ અને પટની પેડે, પટ અને તન્તુરૂપ કાર્ય-કારણનું ભિન્નપણું જણાય છે, પણ આપ કહોછા તેમ બન્નેનું એકત્વ નથી જણાતું.

આચાર્ય:-તન્તુ અને પટની એકતામાં કાર્ય-કારણના અભાવપણાને જે દોષ તારા મનમાં ઉદ્ભવ્યો છે, તે દોષ, તન્તુ અને પટનો ભેદ માનવામાં પણ સરખોજ છે. જેમકે-તન્તુઓ ઘટની પેડે પટથી ભિન્ન હોવાથી પટનું કારણ નથી. વળી તન્તુ અને પટની એકતા માનવામાં આવે તેમાં પણ વસ્તુઓનાં નામ વિગેરે જુદાં જુદાં જણાય તે વિરૂદ્ધ નથી, જેમકે ઘટ અને રૂપ વિગેરેની એકતા તો લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, પણ નામ વિગેરે તો તેઓનાં ભિન્નજ છે. જેમકે-‘ઘટ’ અને ‘રૂપ વિગેરે’ એ નામથી ભેદ, ઘટ એક છે અને રૂપ વિગેરે ઘણાં છે, એ સંખ્યાથી ભેદ, પહોળા પેટારાદિ આકારવાળો ઘટ છે, અને રક્ત-પીત્તાદિ લક્ષણવાળાંરૂપ વિગેરે છે. એ લક્ષણથી ભેદ. પાણી લાવવાદિરૂપ ક્રિયા કરનાર ઘટ છે, અને વર્ણુ કારણ કરવાદિના કારણભૂત રૂપ વિગેરે છે. એ કાર્યથી ભેદ. આ પ્રમાણે નામાદિના ભેદથી ભેદ છે, એ કથન અનેકાન્તિક છે, કેમકે એની વિરૂદ્ધમાં એમ પણ કહી શકાય છે કે-નામાદિના

ભેદથી ઘટ અને ઘટના રૂપાદિકની જેમ, પર અને તન્તુ આદિરૂપ જે કાર્ય-કારણ તે અલિપ્ત છે.

શિષ્ય:-પ્રભો! જે એ પ્રમાણે કાર્ય-કારણના ભેદ અને અભેદ પક્ષમાં સરખોજ દોષ આવતો હોય, તો પછી જગતમાં તન્તુ અને પરનો જે કારણ-કાર્ય ભાવ પ્રસિદ્ધ છે, તે કેવી રીતે ચોગ્ય માની શકાય ?

આચાર્ય:-પ્રાણ! સાંભળ. જેમ માટીથી વ્યતિરિક્ત-લિપ્ત ઘટ જણાતો નથી, તેથી માટીથી ઘટ અનન્ય-અલિપ્ત છે એમ કહી શકાય. અને સ્વસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થયા પહેલાં ઘટ હતો નહિ, પણ કેવળ માટીજ હતી, તેથી લિપ્ત છે એમ કહેવાય, જે એમ ન માનતાં સર્વથા એકપણું માનવામાં આવે તો જે કાલે એકલી પૃથ્વી હતી તે કાળે પણ ઘટ જણાવો જોઈએ, પરન્તુ તે કાળે તે જણાતો નથી, માટે પૃથ્વીથી-માટીથી ઘટ લિપ્ત છે. આ પ્રમાણે જેમ કારણ અને કાર્યરૂપ માટી અને ઘટનું લિપ્તાલિપ્તત્વ છે, તેજ પ્રમાણે સર્વત્ર કારણ કાર્યમાં લિપ્તાલિપ્તપણું સમજી લેવું. ૨૧૦૦-થી-૨૧૦૪

હવે નિમિત્તકારણ, નૈમિત્તિકકારણ, સમવાયિકારણ અને અસમવાયિકારણનું સ્વરૂપ કહે છે.

જહ તંતવો નિમિત્તં પઢસ્સ વેમાદઓ તહા તેસિં ।

જં ચેદ્દાહનિમિત્તં તો તે પઢયસ્સ નેમિત્તં ॥ ૨૧૦૫ ॥

સમવાયિકારણં તંતવો પડે જેણ તે સમવયંતિ ।

ન સમેહ જઓ કજ્જે વેમાહ તઓ અસમવાયિ ॥ ૨૧૦૬

વેમાદઓ નિમિત્તં સંજોગા અસમવાયિ કેસિંચિ ।

તે જેણ તન્તુધમ્મા પઢો ય દવ્વંતરં જેણ ॥ ૨૧૦૭ ॥

દવ્વંતરધમ્મસ્સ ય ન જઓ દવ્વંતરમ્મિ સમવાઓ ।

સમવાયમ્મિ ય પાવહ કારણ-કજ્જેગયા જમ્હા ॥ ૨૧૦૮ ॥

જેમ તંતુઓ પરનું નિમિત્ત કારણ છે, તેમ વેમાદિક સાધનો તંતુ ઓની-આતાન-વિતા-નાદિ ચેષ્ટાનું નિમિત્ત કારણ છે, તેથી તે વેમાદિક પરનું નૈમિત્તિક કારણ છે. (પરના કારણનું એ કારણ છે.) તથા તન્તુઓ પરનું સમવાયિકારણ છે, કેમકે તે પરમાં સંમિલિત છે. (એથી અહીં તન્તુઓમાં પર છે, એમ વૈશેષિકો માને છે.) અને વેમાદિક જે છે તે પરરૂપ કાર્યમાં સંમિલિત નથી, તેથી તે પરનું અસમવાયિકારણ છે. કેટલાક વૈશેષિકો વેમાદિકને નિમિત્ત કારણ કહે છે, અને સંયોગને અસમવાયિકારણ કહે છે; કેમકે તે સંયોગ તન્તુના ધર્મ છે, અને પર જુદું દ્રવ્ય છે, તેથી અન્યદ્રવ્યના ધર્મનો અન્યદ્રવ્યમાં સમવાય ન હોય, અને જો હોય, તો કારણ-કાર્યની એકતા થાય. ૨૧૦૫-થી-૨૧૦૮.

નિમિત્તકારણ અને નૈમિત્તિકકારણ, તથા વૈશેષિકોએ માનેલ સમવાયિ અને અસમવાયિકારણમાં કંઈ વિશેષ કહેવાનું નથી, પરન્તુ કેટલાક વૈશેષિકોમાં મતભેદ છે, તેઓમાંના કેટલાકનું એમ માનવું છે, કે સજાતીય-વિજાતીય તુરી-દશા-કાળ-વેમાદિક સર્વ પરનાં નિમિત્ત કારણ છે, પણ અસમવાયિકારણ નથી, કેમકે તે સર્વ તન્તુઓનો સંયોગ માત્ર કરવામાં નિમિત્ત ભૂત હોવાથી તન્તુરૂપ કારણદ્રવ્યને આશ્રિને રહેલા છે, પરન્તુ સંયોગ એટલે તન્તુના ગુણ અથવા ધર્મ, તે તન્તુરૂપ કારણને આશ્રિને રહેલા હોવાથી અસમવાયિકારણ

કારણ છે. પણ નિમિત્ત કારણ નથી, કેમકે એ તન્તુ સંયોગ, તન્તુનો ધર્મ હોવાથી નિમિત્ત-કારણથી વિલક્ષણ છે.

અહીં કોઇ એમ કહેવા માગે કે તન્તુસંયોગો પણ તન્તુઓની પેઠે પદમાં સંલિષ્ટ છે, તેથી તેમને સમવાયિકારણ કહેવામાં આવે, તો શું દોષ છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તન્તુદ્રવ્યથી પદદ્રવ્ય જુદું છે, અને પદદ્રવ્યથી તન્તુદ્રવ્ય જુદું છે. આથી કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે-દ્રવ્યો અન્ય દ્રવ્યને આરંભે છે, અને ગુણો અન્ય ગુણોને આરંભે છે, એવો સિદ્ધાન્ત છે. એટલે જેમ શીતનો ધર્મ અગ્નિમાં ન હોય, તેમ અન્યદ્રવ્યના ધર્મનો સમવાય અન્યદ્રવ્યમાં ન હોય, કારણ કે તન્તુધર્મ જે તન્તુસંયોગ, તેનો પદરૂપ અન્યદ્રવ્યમાં સમવાય માનવામાં આવે, તો એક બીજાના ગુણના સંલેષથી પદ અને તન્તુરૂપ કાર્ય-કારણની એકતા થાય. અને એથી જેમ શ્વેતતાદિ પદના ધર્મ પદમાં સમવેત (સંલિષ્ટ) છે, અને તેથી અવ્યતિરક્ત છે, તે છતાં પણ તે પદનું કારણ નથી થતા, તેમ તન્તુસંયોગો પણ તેનું કારણ ન થાય, કારણ કે એકતામાં કાર્ય-કારણભાવ ઘટે નહિ. આ પ્રમાણે વેશેષિકો કોઇપણ રીતે કાર્ય-કારણની એકતા નથી માનતા. ૨૧૦૫ થી ૨૧૦૮.

સ્વાદ્રાઢમતાનુસાર કારણથી કાર્ય ભિન્નાભિન્ન છે. તે જણાવે છે.

જહ તંતૂળં ધમ્મા સંજોગા તહ પઢોવિ સગુણ દ્વ ।

સમવાયાદિત્તણઓ દવ્વસ્સ ગુણાદઓ ચેવં ॥ ૨૧૦૬ ॥

અભિહાણ-બુદ્ધિ-લક્ષણભિન્ન । વિ જહા સદત્થઓડગ્ગે ।

દિક્-કાલાદિવિસેસા તહ દવાઓ ગુણાઈઆ ॥ ૨૧૧૦ ॥

ઉવયારમેત્તભિન્ના તે ચેવ જહા તહા ગુણાઈઆ ।

તહ કજ્જં કારણઓ ભિન્નમભિન્નં ચ કો દોસો ? ॥ ૨૧૧૧ ॥

જેમ તન્તુસંયોગો, તન્તુના ધર્મ છે, તેમ પદ પણ, સમવાયાદિપણથી, તન્તુઓના ગુણની પેઠે તન્તુઓનો ધર્મ છે, એજ પ્રમાણે ગુણ વિગેરે પણ દ્રવ્યના ધર્મ છે. જેમ દિશા કાળ વિગેરે વિશેષો નામ-બુદ્ધિ અને લક્ષણથી ભિન્ન છતાં પણ સદર્થથી અભિન્ન છે, તેવી રીતે ગુણાદિક પણ દ્રવ્યથી અભિન્ન છે. જેમ દિશા વિગેરે (સત્તા સામાન્યથી) ઉપચાર માત્રથી ભિન્ન છે, તેમ ગુણ વિગેરે પણ (દ્રવ્યથી) ઉપચારથી ભિન્ન છે. એજ પ્રમાણે કારણ પણ કાર્યથી ભિન્નાભિન્ન માનવામાં શો દોષ છે? ૨૧૦૯-૨૧૧૦-૨૧૧૧.

જેમ તન્તુસંયોગો તન્તુના ધર્મ છે, તેમ પદ પણ સમવાયાદિપણથી તન્તુઓના શ્વેતતાદિ ગુણની પેઠે તન્તુઓનો ધર્મ છે, કારણ કે જે જેમાં સમવેત (સંલિષ્ટ) હોય, તે તેનો ધર્મ કહેવાય છે. તદનુસાર તન્તુના શ્વેતતાદિ ગુણોની પેઠે પદ પણ તન્તુઓમાં સમવેત (સંલિષ્ટ) છે, તેથી તે તેનો ધર્મ છે. એજ પ્રમાણે જેમ પદ તન્તુઓનો ધર્મ છે, તેમ ગુણ-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ અને સમવાય પણ દ્રવ્યના ધર્મ છે.

શિષ્ય:—પ્રભો! પદ તન્તુઓનો ધર્મ છે, અથવા ગુણ વિગેરે દ્રવ્યના ધર્મ છે, એ કથનનું અહીં કારણ-કાર્યના ભેદાભેદવિચારમાં શું પ્રયોજન છે?

આચાર્ય:—ભાઈ! અહીં પ્રસ્તુત કારણ-કાર્યના ભેદાભેદ વિચારમાં તેનું પ્રયોજન છે, તેથીજ ઉપર મુજબ કહ્યું છે. જેમ દિશા-કાળ-આત્મા વિગેરે વિશેષો, નામ-બુદ્ધિ

અને લક્ષણાદિ વડે લિખિત છે, તોપણ સત્ત્વ-જ્ઞેયત્વ-પ્રમેયત્વાદિ સત્તા સામાન્યવડે અલિખિત છે. એજ પ્રમાણે ગુણ-કર્મ-સામાન્ય અને સમવાય વિગેરે પણ દ્રવ્યથી અનન્ય છે. આ વિષય વધારે સ્પષ્ટ સમજાવવાને જરા કંઠક વિસ્તારથી કહીએ, જેમ દિશા-કાળ વિગેરેનું નામ જુદું છે, અને સામાન્યનું નામ પણ તેથી જુદું છે. દિશા વિગેરેમાં જુદી બુદ્ધિ થાય છે, અને સત્તા સામાન્યમાં પણ એથી જુદીજ બુદ્ધિ થાય છે. દિશા વિગેરેનું લક્ષણ-સ્વરૂપ જુદું છે. અને સત્તા સામાન્યનું જુદું છે. આ પ્રમાણે નામાદિવડે દિશા વિગેરે દરેક વિલક્ષણ હોવાથી લિખિત છે, પણ સત્ત્વ-જ્ઞેયત્વાદિ સત્તા સામાન્ય વડે અલિખિત છે. એજ પ્રમાણે તન્તુઆદિના શ્વેતતાદિ ગુણો નામાદિ વડે લિખિત છે, તે છતાં જ્ઞેયત્વાદિ વડે અલિખિત છે. જેમ સત્તા સામાન્યથી અલિખિત એવા દિશા વિગેરેમાં નામાદિકના ભેદવડે ભેદનો ઉપચાર કરાય છે, તેવી રીતે દ્રવ્યથી અલિખિત એવા ગુણ વિગેરેમાં પણ ભેદનો ઉપચાર કરાય છે. જેમકે:—પ્રાતઃકાળે મંદ મંદ પ્રકાશ હોય ત્યારે, પુષ્કળ પત્રવાળી તરૂંશાખાવડે આચ્છાદિત વાદળીનું કોઈને દર્શન થાય, તે વખતે “કંઠક શ્વેત જણાય છે” એ પ્રમાણે શ્વેતપણાનો નિશ્ચય થાય છે, પણ “વાદળી છે” એવું ભાન નથી થતું. આ પ્રમાણે ભાન થવામાં ગુણ-ગુણીનો ફર્યાદિ ભેદ હોય છે. એકાન્તે અભેદ માનવામાં ગુણનું ગ્રહણ થતાં ગુણીનું પણ અવશ્ય ગ્રહણ થાય, માટે દૃશ્યથી ગુણ વિગેરેનો કથંચિત્ ભેદ છે, અને કથંચિત્ અભેદ છે, એજ પ્રમાણે કાર્યપણ નામાદિના ભેદવડે કારણથી લિખિત છે, અને સત્ત્વ-જ્ઞેયત્વાદિવડે અલિખિત છે. પણ વૈશેષિક વિગેરે એકાન્ત ભેદજ કાર્ય-કારણ ભાવ માને છે, તે અચોગ્ય છે. ૨૧૧૧.

છ પ્રકારે વ્યતિરિક્ત કારણ કહે છે.

કારણમહવા છદ્ધા તત્થ સતંતોત્તિ કારણં કત્તા ।

કજ્જરસ સાહગતમં કરણમ્મિ ઉ પિંહ-દંઢાઈ ॥ ૨૧૧૨ ॥

કમ્મં !કારિયા કારણમિહ નિચ્છિટ્ઠો જઓ ન સાહેઈ ।

અહવા કમ્મં કુંભો સ કારણં બુદ્ધિહેઉત્તિ ॥ ૨૧૧૩ ॥

મવ્વોત્તિ વ જોગ્ગોત્તિ વ સક્કોત્તિ વ સો સરૂવલામસસ ।

કારણસંનેઙ્ગમ્મિવિ જં નાગાસત્થમારંભો ॥ ૨૧૧૪ ॥

વઙ્ગનિમિત્તાવેવરં કજ્જંચિય કજ્જમાણકાલમ્મિ ।

હોઈ સકારણમિહરા વિવજ્જયા-ઽભાવયા હોજ્જા ॥ ૨૧૧૫ ॥

દેઓ સ જસસ તં સંપયાણમિહ તંપિ કારણં તસસ ।

હોઈ તદત્થિત્તાઓ ન કીરણ તં વિના જં સો ॥ ૨૧૧૬ ॥

ભૂપિંઢાવાયાઓ પિંહો વા સક્કરાદવાયાઓ ।

ચક્રમહાવાગો વાઽવાયાણં કારણં તંપિ ॥ ૨૧૧૭ ॥

વસુહાઽઽગાસં ચક્રં સરૂવમિચ્છાઈ સંનિહાણં જં ।

કુંભસસ તંપિ કારણમભાવઓ તસસ જદસિદ્ધી ॥ ૨૧૧૮ ॥

અથવા (વ્યતિરિક્ત) કારણ છ પ્રકારે છે. તેમાં (કુંભકારાદિ) સ્વતંત્ર કર્તા. (એ ૬ છું) કારણ. ૨ કરણમાં દંડ-પિંડ વિગેરે કાર્યનાં પ્રસાધકતમના કર્મરૂપ ક્રયા, તે બીજી

કારણ. ૩ ચેષ્ટારહિત (કાર્ય) સધાતું નથી. તેથી કુંભ (ઘટ) રૂપ કર્મ એ ત્રીજું કારણ. કેમકે ઘટકાર્યરૂપ બુદ્ધિમાં તે હેતુ અથવા તે સ્વરૂપ પ્રાપ્તિને યોગ્ય છે, સ્વરૂપ પ્રાપ્તિનું કારણ સમીપ છતાં પણ તે કાર્યનો આકાશ માટે આરંભ નથી થતો, તેથી કાર્ય કરાતી વખતે બાહ્ય નિમિત્તની અપેક્ષાએ કાર્ય પણ પોતાનું કારણ છે; અન્યથા વિપર્યય કે અભાવ પ્રાપ્ત થાય. ૪ જેને એ કાર્ય આપવા યોગ્ય હોય, તે ગ્રાહક પણ તેનું સંપ્રદાન કારણ છે, કેમકે તેને માટે કરાય છે, તેના વિના તે ન કરાય. ૫ પિંડનો અપાય થવાથી પૃથ્વી, કાંકરાનો અપાય થવાથી પિંડ, અને ઘટના અપાયે ચક્ર-આપાક તે પણ અપાદાન કારણ છે. ૬ પૃથ્વી, આકાશ, ચક્ર, સ્વરૂપ વિગેરે સંનિધાન કારણ છે, કેમકે તેમના વિના તેની (કાર્યની) સિદ્ધિ નથી થતી. ૬. ૨૧૨૨ થી ૨૧૨૮.

“જે કર્તાવડે કરાય તે કર્મ” જેમકે ઘટ કરવા માટે કુંભકારના વ્યાપારરૂપ ઘટ પ્રત્યેની ક્રિયા, તે કર્મ. એ કર્મ અથવા ક્રિયા ઘટરૂપ કાર્યનું બીજું કારણ છે.

શિષ્ય:—ભગવન્! કુંભારજ ઘટ કરતો જણાય છે, પણ આપ કહો છો તે ક્રિયા ઘટ કરવામાં કંઈ જણાતી નથી. એટલે તે કેવી રીતે ઘટનું કારણ માની શકાય ?

ગુરુ:—હા, કુંભારજ ઘટ કરે છે, પણ તે ચેષ્ટારહિત ઘટ કરી શકતો નથી, તેથી ઘટ કરવામાં કુંભારની જે ચેષ્ટા થાય છે, તે ચેષ્ટાજ ક્રિયા છે, અને તે ક્રિયા ઘટ પ્રત્યે કારણ છે. અથવા કરતો ઘટ તેજ કર્તાને ઇષ્ટ હોવાથી કર્મ છે, અને તે કર્મ કારણ છે.

શિષ્ય:—પ્રભો ! આપ બીજું કારણ ઘટ કહો છો તો ઘટ તો કાર્ય છે, એટલે એ ઘટ એ ઘટનું જ કારણ છે એમ કેવી રીતે હોઈ શકે ? કારણ કે જેમ અતિ તીક્ષ્ણ એવી સેાય, પણ પોતાને વીંધી શક્તી નથી. તેમ તે પણ પોતાનું કારણ થઈ શકે નહિ.

ગુરુ:—વિચક્ષણ ! વિચાર કર્યા વિના સહુસા આ આમ છે” એ કહેવું, એ બુદ્ધિનો દુરુપયોગ કરવા જેવું છે. તેથી હું કહું છું તે મરામર લક્ષપૂર્વક સાંભળ, વિચાર કર, અને પછી જો તારી બુદ્ધિમાં તે ન ઉતરે તો શંકા કર. ઘટ એ ઘટરૂપ બુદ્ધિનો હેતુ હોવાથી ઘટનું કારણ છે, કેમકે સર્વ કોઈ પ્રથમ બુદ્ધિમાં નિશ્ચય કરીને પછીજ કાર્ય કરે છે, તેથી બુદ્ધિવડે નિશ્ચિત કરેલો ઘટ, કરવા ઇચ્છેતા માટીમય ઘટનું ઘટબુદ્ધિના આલંબન વડે કારણ છે. અનુત્પન્ન ઘટ અવિદ્યમાન હોવાથી ઘટબુદ્ધિનું આલંબન કેવી રીતે થાય ? એવી શંકા પણ તારે ન કરવી, કેમકે દ્રવ્યરૂપે તો તે ઘટ સર્વકાળે વિદ્યમાન હોય છે.

શિષ્ય:—આપ કહો છો, તે સત્ય છે, પરંતુ અહીં માટીમય કાર્ય સ્વરૂપ ઘટના કારણનો વિચાર કરવાનો છે, કેમકે તેજ અહીં પ્રસ્તુત છે. અને આપે કહેલ બુદ્ધિમાં અધ્યવસિત ઘટ, તે તો આનાથી અન્ય છે, એટલે તેને તેનું કારણ કહેવું, એ પ્રસ્તુત નથી.

ગુરુ:—ભવિષ્યમાં થવાના કાર્યમાં, થએલા કાર્યની પેઠે ઉપચાર કરવાના ન્યાયે એ બન્નેનો એકજ અધ્યવસાય હોવાથી, તેનું કારણપણું કહેવામાં કંઈ દોષ નથી. કારણકે જેમ સ્થાસ-કોસ કરતી વખતે કુંભારને પૂછવામાં આવે કે તું “શું કરે છે ? ” આના ઉત્તરમાં એ કહેશે કે “હું ઘટ કરું છું” આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાં નિશ્ચિત કરેલ ઘટની સાથે ઉત્પન્ન થતા ઘટની એકતા છે, તેથી બુદ્ધિમાં નિશ્ચિત ઘટને ઘટનું કારણ કહેવામાં કંઈ દોષ નથી.

અથવા સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવવાને યોગ્ય એવી જે ક્રિયા તે ક્રિયા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરાવતી હોવાથી તે પણ પોતાનું કારણ છે, આથી કરીને અવશ્ય કર્મનું કારણપણું માનવું

એકાએક કેમકે સર્વ કારણ સામગ્રી સમીપ છતાં પણ, ગમે તેમ નિર્થક આકાશને માટે કંઈ પ્રારંભ થતો નથી; પરંતુ અમુક કાર્યને માટેજ આરંભ થાય છે. એ સિવાય આરંભ થતો નથી માટે એ આરંભ અથવા ક્રિયા કાર્ય પણ પોતાનું કારણ છે. જેમકે કુંભાર-ચક્ર-ચીવર વિગેરે જે બાહ્ય નિમિત્ત છે તેને અપેક્ષીને, કાર્ય કરતી વખતે અન્તરંગ બુદ્ધિએ વિચારેલું જે કાર્ય તે પોતાનું કારણ થાય છે; અન્યથા જો પ્રથમ બુદ્ધિવડે વિચાર્યા સિવાય કાર્ય કરાય, તો વિચાર વિના શૂન્ય મનથી કરેલા આરંભમાં તો કાર્યનો વિપર્યય થાય, એટલે કે ઘટરૂપ કાર્યનાં કારણો સમીપમાં છતાં, ઘટ ન બનતાં, એ સિવાય બીજું કંઈ શરણું વિગેરે થાય, અથવા કંઈપણ કાર્ય ન થાય. માટે બુદ્ધિમાં નિશ્ચિત કરેલું કાર્ય પોતાનું કારણ થાય છે. આ પ્રમાણે જે જે યુક્તિથી ઘટે, તે તે યુક્તિથી બુદ્ધિ-માને કર્મનું કારણપણું કહેવું.

પૃથ્વી, મૃત્પિંડ, ચક્ર, આપાક વિગેરે અપાદાન કારણ છે, અને પૃથ્વી, આકાશ-ચક્ર સ્વરૂપ વિગેરે ઘટના સંનિધાન (આધાર) કારણો છે, કેમકે ઘટનો આધાર ચક્ર, ચક્રનો આધાર પૃથ્વી, પૃથ્વીનો આધાર આકાશ છે, અને આકાશનો આધાર સ્વરૂપ છે, કેમકે તે પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. આ પ્રમાણે પૃથ્વી વિગેરે ઘટના સંનિધાન કારણ છે, તેઓના અભાવે ઘટની સિદ્ધિ ન થાય. ૨૧૧૨ થી ૨૧૧૮.

હવે ભાવકારણ ને તેના પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત એવા બે ભેદ કહે છે.

ભાવમ્મિ હોઝ દુવિહં અપસત્થ પસત્થયં ચ અપસત્થં ।

સંસારસ્સેગવિહં દુવિહં તિતિહં ચ નાયવં ॥ ૨૧૧૯ ॥ ૭૩૯-૨૦૧ ॥

અસંજમો ય એકો અન્નાણં અવિરઈ ય દુવિહં તુ ।

મિચ્છત્તં અન્નાણં ચ અવિરઈ ચેવ તિવિહં તુ ॥ ૨૧૨૦ ॥ ૭૪૦-૨૦૨ ॥

હોઝ પસત્થં મોવ્વસ્સ કારણં એગવિહ દુવિહ તિવિહં વા ।

તં ચેવ ય વિવરીયં અહિગાર પસત્થણેત્થં ॥ ૨૧૨૧ ॥ ૭૪૧-૨૦૩ ॥

ભાવકારણ બે પ્રકારે છે. એક અપ્રશસ્ત અને બીજું પ્રશસ્ત; તેમાં સંસારનું જે કારણ તે અપ્રશસ્ત ભાવકારણ છે, તે એક પ્રકારે, બે પ્રકારે અને ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં અવિરતિ એ એક પ્રકારે, અવિરતિ અને અજ્ઞાન એમ બે પ્રકારે, મિથ્યાત્વ અવિરતિ-ને અજ્ઞાન એમ ત્રણ પ્રકારે છે. પ્રશસ્ત ભાવકારણ મોક્ષનો હેતુ છે, તે પણ એક પ્રકારે, બે પ્રકારે અને ત્રણ પ્રકારે છે, તે તેનાથી વિપરીત સ્વરૂપે જાણવા, અહીં પ્રસ્તુતમાં પ્રશસ્ત ભાવકારણનો અધિકાર છે. ૨૧૧૯-થી-૨૧૨૧.

આદિચક્રાદિ ભાવરૂપ કારણ તે ભાવકારણ છે. તે-ભાવકારણ પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત એમ બે પ્રકારે છે. એમાંનું અપ્રશસ્ત ભાવકારણ સંસારનો હેતુ છે, તે એક પ્રકારે, બે પ્રકારે, અને ત્રણ પ્રકારે છે. અવિરતિ એ એકવિધ કારણ, અજ્ઞાન અને અવિરતિ એ દ્વિવિધ કારણ, મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન ને અવિરતિ એ ત્રિવિધ કારણ, તથા આદિશબ્દથી કષાય આદિયે યુક્ત-ચતુર્વિધાદિ કારણ પણ સમજવું.

પ્રશસ્ત ભાવકારણ મોક્ષનો હેતુ છે, તેના પ્રકાર પણ કહ્યા મુજબ એકવિધાદિ છે,

માત્ર સ્વરૂપ એથી વિપરીત છે, એટલે અવિરતથી વિપરીત સંયમ-વિરતી એ એકવિધ કારણ; અજ્ઞાન અને અવિરતથી વિપરીત જ્ઞાન અને વિરતી એ દ્વિવિધ કારણ; અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વ-ને અવિરતથી વિપરીત સમ્યગ્ જ્ઞાન-દર્શન-ને ચારિત્ર એ પ્રશસ્ત ભાવકારણ ત્રણ પ્રકારે છે. એજ પ્રમાણે નામાદિ ભેદ ચાર પ્રકારે પણ ભાવકારણ છે. અહીં પ્રસ્તુતમાં સામાયિકનો વિચાર કરવાનો છે, તેથી પ્રશસ્ત ભાવકારણનો અહીં આધાર છે, કેમકે સામાયિક અધ્યયન ક્ષાયોપશાંતિક ભાવરૂપ છે અને તે પ્રશસ્ત હોવાથી ભોક્ષનું કારણ છે. ૨૧૨૨-થી-૨૧૨૨.

હવે શામાટે તીર્થંકરે સામાયિક કહે છે ? એવો પ્રશ્ન ને તેનો ઉત્તર કહે છે.

તિત્થયરો કિં કારણ માસઃ સામાઙ્યં તુ અજ્ઞયણં ? ।

તિત્થયરનામકમ્મં વદ્ધમિમં વેદ્ધઅવં તુ ॥ ૨૧૨૨ ॥ ૭૪૨-૨૦૪ ॥

તં ચ કહં વેદ્ધજ્ઞઃ ? અગિલાગ્ ધમ્મદેસણાઈહિં ।

વજ્ઞઃ તં તુ ભગવઓ તદ્વ્યભવોસક્કહ્તા ણં ॥ ૨૧૨૩ ॥ ૭૪૩-૨૦૫ ॥

નિયમા મણુયગર્હણે ઇત્થી પુરિસેયરો વ સુહલેસ્સો ।

આસેવિયવહુલેહિં વીસાણે અન્નયરણ્હિં ॥ ૨૧૨૪ ॥ ૭૪૪-૨૦૬ ॥

તીર્થંકરે શામાટે સામાયિક અધ્યયન કહે છે ? એના ઉત્તરમાં મેં પૂર્વે તીર્થંકર નામ કર્મ બાંધ્યું છે, તે મારે આ પ્રકારે વેદ્યું જોઈએ. (એમ માનીને તે કહે છે.) તીર્થંકર નામકર્મ કેવી રીતે વેદાય ? ઉત્તર-ગ્લાની રહિતપણે ધર્મદેશનાદિવડે (વેદાય છે.) આ તીર્થંકર નામકર્મ ભગવાનને તે ભવથી પૂર્વના ત્રીજા ભવમાં બાંધાય (નિકાચિત કરાય) છે.

તીર્થંકર કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયાં પછી કૃતકૃત્ય થયા હોય છે, છતાં તે શામાટે સામાયિકાદિ અધ્યયન કહે છે ? આવી કોઇને શંકા થાય, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે-મેં તીર્થંકર નામકર્મ બાંધેલું છે, તે મારે આ પ્રમાણે ગ્લાનીરહિતપણે ધર્મદેશનાદિ આપીને વેદ્યું (ભોગવવું) જોઈએ, એમ માનીને તીર્થંકર ભગવન્ત સામાયિકાદિ અધ્યયન કહે છે. તીર્થંકર નામકર્મનો બંધ થયા પછી ત્રણ ભવ સુધી સંસારમાં રહીને જીવસિદ્ધિ પામે છે, એટલેકે જે ભવમાં તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું હોય, તે એક મનુષ્યભવ, બીજો દેવ અથવા નારકીનો ભવ અને ત્રીજા ભવે તીર્થંકર થઇને ભોક્ષ પામે.

આરંભમાં તીર્થંકર નામકર્મનો બંધ અવશ્ય મનુષ્ય ગતિમાંજ થાય, અન્ય ગતિમાં નહિ. તીર્થંકર નામકર્મ બાંધનાર સમ્યગ્દષ્ટિ-શુભલેશયાવાળો જીવ સ્ત્રી-પુરૂષ-અથવા મંત્રાદિકારણથી કૃત્રિમનપુંસક હોય છે, પણ કુદરતી નપુંસક ન હોય. અને તેપણ આરહંત સિદ્ધ-પ્રવચન આદિ વીસ સ્થાનોમાંથી એક-બે-ત્રણ અથવા સર્વ સ્થાનકો આરાધી તીર્થંકર નામકર્મનો બંધ નિકાચિત કરે છે. ૨૧૨૨-૨૧૨૩-૨૧૨૪.

ગણધરે સામાયિક અધ્યયન વિગેરે શામાટે શ્રવણ કરે છે ? તે શંકા અને તેનો ઉત્તર કહે છે—

ગોયમમાઈ સામાઙ્યં તુ કિં કારણં નિસામેતિ ।

નાણસ્સ તં તુ સુન્દરમદ્ગુલભાવાણ ઉવલહ્મી ॥ ૨૧૨૫ ॥ ૭૪૫-૨૦૭ ॥

હોઈ પવિત્તિ-નિવિત્તિ સંજમતવ પાવકમ્મઅગ્ગહણં ।

કમ્મવિવેગો ય તહા કારણમસરીરયા ચેવ ॥ ૨૧૨૬ ॥ ૭૪૬-૨૦૮ ॥

કમ્મવિવેગો અસરીરયા ય અસરીરયા અણાવાહં ।

હોઅણવાહનિમિત્તં અવેયણોઽણાડલો નિરુઓ ॥ ૨૧૨૭ ॥ ૭૪૭-૨૦૯ ॥

નિરુયત્તાણ અયલો અયલત્તાણ ય સાસઓ હોઈ ।

સાસયભાવમુવગઓ અવાવાહં સુહં લહઈ ॥ ૨૧૨૮ ॥ ૭૪૮-૨૧૦ ॥

ગૌતમાદિ ગણધરે શામાટે સામાયિકાદિ અધ્યયનનું શ્રવણ કરે છે ?

ઉત્તર-સામાયિકાધ્યયન શ્રવણ કરવાથી તેમને તેના અર્થ સંબંધી જ્ઞાન થાય છે, એ જ્ઞાન શુભાશુભ પદાર્થની ઉપલબ્ધિનું કારણ થાય છે, ને એ ઉપલબ્ધિથી શુભમાં પ્રવૃત્તિ અને અશુભથી નિવૃત્તિ થાય છે. એ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ, સંયમ અને તપનું કારણ થાય છે, સંયમ અને તપથી પાપકર્મનું અગ્રહણ તથા કર્મની નિર્જરા થાય છે, કર્મ-નિર્જરા અશરીરતાનું કારણ થાય છે, સર્વથા અશરીરતાથી નિરાખ્યાપણ થાય છે, નિરા-ખ્યાપણથી વેદના રહિત થવાય છે, વેદના રહિત થવાથી અનાકુલ થવાય છે, અનાકુલ-પણથી સર્વ ભાવરોગ રહિત થવાય છે, ભાવરોગ રહિત થવાથી અચલતા પ્રાપ્ત થાય છે, અચલતાથી મુક્તિક્ષેત્રમાં શાશ્વતપણું થાય છે અને શાશ્વતભાવ પામીને જીવ અવ્યાખ્યાપણ મોક્ષ મેળવે છે. આ પ્રમાણે પરંપરાએ સામાયિક અધ્યયન મોક્ષ મુખ્યનું કારણ હોવાથી ગણધરે તે શ્રવણ કરે છે. ૨૧૨૫-થી-૨૧૨૬.

એજ હકીકત ભાષ્યકાર સંક્ષેપથી કહે છે.

નિત્યચરનામકમ્મચ્ચયસ્સ કારણમિદં જિણિદસ્સ ।

સામાઙ્યાભિહાણં નાણસ્સ ઉ ગોયમાઈણં ॥ ૨૧૨૯ ॥

તંપિ સુખેચરભાવોવલ્લદ્દિણ સા પવિત્તિ-નિયમાણં ।

एवं नेयं कमसो पुण्वं पुण्वं परनिमित्तं ॥ ૨૧૩૦ ॥

સામાયિક અધ્યયનનો ઉપદેશ, જિનેશ્વરને તીર્થંકર નામકર્મના ક્ષયનું કારણ છે, અને એને શ્રવણ કરવું એ ગૌતમાદિકને જ્ઞાનનું કારણ છે, તે જ્ઞાન શુભાશુભ ભાવોની ઉપલબ્ધિનું કારણ છે, તે ઉપલબ્ધિ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનું કારણ છે, ઇત્યાદિ પૂર્વે કહ્યા મુજબ પૂર્વ પૂર્વ વસ્તુ તે ઉત્તર-ઉત્તરનું કારણ છે. ૨૧૨૯-૨૧૩૦

હવે પ્રત્યયદ્વાર કહે છે.

પચ્ચયનિક્કેવો ચલુ દવમ્મી તત્તમાસગાઈઓ ।

ભાવમ્મિ ઓહિમાઈ તિવિહો પગયં તુ ભાવેણં ॥ ૨૧૩૧ ॥ ૭૪૯-૨૧૧ ॥

કેવલનાણિત્તિ અહં અરહા સામાઙ્યં પરિકહેઈ ।

તેસિંપિ પચ્ચઓ ચલુ સવણ્ણુત્તી નિસામેતિ ॥ ૨૧૩૨ ॥ ૭૫૦-૨૧૨ ॥

પ્રત્યય નિર્દેશ પણ નામાદિચાર પ્રકારે છે. તેમાં તત્ત્વમાયક વિગેરે દ્રવ્ય પ્રત્યયમાં ગણાય છે. અહીં ભાવપ્રત્યયનો અધિકાર છે. કેમકે “હું કેવળજ્ઞાની છું” એવા પ્રત્યયથી અરિહંતો સામાયિક કહે છે, તથા ગૌતમાદિ ગણધરો “આ સર્વજ્ઞ છે” એવા પ્રત્યય થવાથી સાંભળે છે. ૨૧૩૧-૨૧૩૨

જેથી પ્રતીતિ થાય તે, અથવા પ્રતીતિ તેજ પ્રત્યય કહેવાય છે. એ પ્રત્યયનો નિર્દેશ પણ કારણના નિર્દેશ મુજબ નામાદિ ચાર પ્રકારે છે; નામપ્રત્યય, સ્થાપનાપ્રત્યય, દ્રવ્યપ્રત્યય, અને ભાવપ્રત્યય. નામ અને સ્થાપના પ્રત્યય સુગમ છે, અને દ્રવ્ય પ્રત્યયના ત્રણ ભેદમાંના જ્ઞાતીર તથા ભવ્યજ્ઞાતીરપ્રત્યય પણ સુગમ હોવાથી એ સંબંધમાં કંઈ વિશેષ કહેવાનું નથી, ત્રીજો ભેદ જે તદ્વ્યતિરિક્ત પ્રત્યય છે તે ૧ તપાવેલા લોઠાના ચણા હાથ વડે ઉપાડવા, ૨ સર્પવાળા ધડામાં હાથ નાખવો, ૩ મંત્રિત ચોખા ચાવવા, એમ કરવાથી જો કાંઈ પણ હાનિ ન થાય તો તેને જે દોષથી આરોપિત કરવામાં આવ્યો હોય તે તે દોષ વિનાનો સિદ્ધ થયેલ ગણવામાં આવે છે. કેમકે એ દ્રવ્યો નીતિના હેતુભૂત હોવાથી તે દ્રવ્યપ્રત્યય કહેવાય.

ભાવપ્રત્યયમાં અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવળજ્ઞાન એ ત્રણનો સમાવેશ થાય છે. કેમકે એ ત્રણથી બાહ્યલિંગની અપેક્ષા વિના આત્માને પ્રતીતિ થાય છે, આ કારણથી એ ત્રણે તાત્ત્વિકપ્રત્યયરૂપ હોવાથી ભાવપ્રત્યય ત્રણ પ્રકારે છે. મતિ અને શ્રુત બાહ્યલિંગની અપેક્ષાએ આત્માને પ્રત્યય ઉપજાવે છે, તેથી તેની વિવક્ષા અહીં કરી નથી. અહીં પ્રસ્તુતમાં ઉપયોગી તો ભાવપ્રત્યય છે, કેમકે “હું કેવળજ્ઞાની છું” એ પ્રમાણેના પોતાના ભાવપ્રત્યયથી અરિહંતો સામાયિકનો અર્થ જાણીને તેનો ઉપદેશ કરે છે, તથા ગણધરો પોતાના હૃદયના સંશયનો છેદ થવાથી-“આ સર્વજ્ઞ છે” એવા પ્રત્યયથી તેઓ આતીર્થ કર પાસેથી તે સામાયિક સાંભળે છે. ૨૧૩૧-૨૧૩૨.

હવે ઉપરોક્ત વિષય વધારે સ્પષ્ટ કરવાને ભાષ્યકાર મહારાજ દ્રવ્ય અને ભાવ-પ્રત્યયનું સ્વરૂપ કહે છે.

દઘસ્સ દઘઓ વા દઘેણ વ દઘપચઓ નેઓ ।

તઘિવરીઓ ભાવે સોઽવહિનાણાઙઓ તિવિહો ॥ ૨૧૩૩ ॥

કેવલનાણિત્તણઓ અપ્પચ્ચિય પચઓ જિણિદસસ ।

તપ્પચ્ચક્કચ્ચણઓ તત્તો ચ્ચિય ગોયમાઙ્ગણ ॥ ૨૧૩૪ ॥

જેનાઙ્ગિદિયમિદ્ધં સામઙ્ગયં તોઽવહાઙ્ગિવિસયં તં ।

ન ડ મઙ્ગ-સુયપચ્ચક્કલં જં તાઙ્ગ પરોક્કલવિસયાઙ્ગ ॥ ૨૧૩૫ ॥

દ્રવ્યનો, દ્રવ્યથી અથવા દ્રવ્યવડે જે પ્રત્યય તે દ્રવ્યપ્રત્યય જાણવો. તેથી વિપરીત પ્રત્યય તે ભાવપ્રત્યય, એ પણ અવાધજ્ઞાનાદિ ત્રણ પ્રકારે છે. કેવળજ્ઞાનીપણથી જિનેન્દરને આત્મિક પ્રત્યય છે, (તેથી તે સામાયિક પ્રરૂપે છે.) અને આ કેવળી છે, એવા પ્રત્યક્ષપણના પ્રત્યયથી ગૌતમાદિ તે સામાયિકને સાંભળે છે. તથા સામાયિકને અતીંદ્રિય વિષયવાળું માનેલ હોવાથી તેને અવધિ આદિ જ્ઞાનોના વિષયવાળું કહ્યું છે; કેમકે મતિ શ્રુત પ્રત્યક્ષ વિષયવાળાં નથી, પણ તે પરોક્ષાર્થ વિષયવાળાં છે. ૨૧૩૩-૨૧૩૪-૨૧૩૫.

(૧૮૮) અવધિ ને મનઃ પર્યાયથી લેશ્યાની પ્રત્યક્ષતા હોવાથી તેની પ્રત્યયતા

પ્રત્યયવાન પુરૂષરૂપ દ્રવ્યની જે પ્રતીતિ તે તથા તત્સમાપકાદિ દ્રવ્યથી થએલ પ્રતીતિ અથવા ઘટાદિ દ્રવ્યવડે થએલ પ્રતીતિ તે દ્રવ્યપ્રત્યય કહેવાય છે; અને જે પ્રતીતિ બાહ્ય દ્રવ્યથી ન થાય, પરંતુ એથી વિપરીત બાહ્યદ્રવ્યની અપેક્ષા વિના સાક્ષાત્ ઉપ-લબ્ધથી થાય, તે ભાવપ્રત્યય કહેવાય છે. એ ભાવપ્રત્યય, અવધિ-મનઃપર્યાય, અને કેવળ-જ્ઞાન એમ ત્રણ પ્રકારે છે. આ ભાવપ્રત્યયનો અહીં અધિકાર છે.

તીર્થંકર ભગવાન કેવળજ્ઞાની હોવાથી સામાયિકનો અર્થ સાક્ષાત્પણે જાણીને “હું કેવળી છું” એવા કેવળજ્ઞાનાત્મક ભાવપ્રત્યયથી સામાયિક પ્રરૂપે છે. અને ગૌત-માદિ ગણધરો, જગદ્ગુણ ભગવાન સર્વ સંશયનો છેદ કરે છે, તેથી તે ‘કેવલ જ્ઞાની છે.’ એમ પ્રત્યક્ષ અનુભવદ્વારાએ જાણીને ભાવપ્રત્યયથી ભગવદ્વક્ત સામાયિકનું શ્રવણ કરે છે.

અહીં કોઇને એવી શંકા થાય, કે મતિ-શ્રુત જ્ઞાન પણ પ્રતીતિ કરાવનાર છે, તે પછી તેને ભાવપ્રત્યય શા માટે ન કહેવાય? અને અવધિઆદિ ત્રણ જ્ઞાનોજ ભાવ-પ્રત્યય કેમ કહેવાય? આ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે-સામાયિક એ જીવનો પર્યાય છે, અને જીવ અમૂર્ત છે. તેથી સામાયિક ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી એમ તત્ત્વજ્ઞ પુરૂષોએ માનેલ છે, આ કારણથી અવધિઆદિ જ્ઞાનોનોજ તે વિષય છે, મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય નથી, કેમકે તે બે જ્ઞાન બાહ્ય-પરોક્ષાર્થ વિષયવાળાં હોવાથી ઇન્દ્રિયદ્વારાએ બાહ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવનાર થાય છે. ૨૧૩૩ થી ૨૧૩૫.

સામાયિક એ જીવનો પર્યાય હોવાથી માત્ર કેવળજ્ઞાનનોજ વિષય ધર્મ શકે, અવધિ અને મનઃપર્યાય જ્ઞાન પુદ્ગળ વિષયી હોવાથી તેનો વિષય સામાયિક કેવી રીતે થાય? તેનો ઉત્તર કહે છે.

જુત્તમિહ કેવલં ચેવ પચ્ચઓ નોહિ-માણસં નાણં ।

પોગ્ગલમેત્તવિસયઓ સામઇયારૂવયા જં ચ ॥ ૨૧૩૬ ॥

જં લેસાપરિણામો પાયં સામાઇયં ભવત્થસ્સ ।

તપ્પચ્ચક્વત્તણઓ તેસિં તો તંપિ પચ્ચક્વં ॥ ૨૧૩૭ ॥

ઓહાઇપચ્ચયંચિય જઇ તં ન સુયંમિ પચ્ચઓ પત્તો ।

પચ્ચક્વનાણિવજ્જસ્સ તેણ વયર્ણં ન સદ્દેયં ॥ ૨૧૩૮ ॥

સુયમિહ સામઇયં ચિય પચ્ચઇયં તં જઓ ય તવયર્ણં ।

પચ્ચક્વનાણિણો ચ્ચિય પચ્ચાયણમેત્તવાવારં ॥ ૨૧૩૯ ॥

ઓહાઇપચ્ચઓત્તિ ય મણિય તો તંપિ પચ્ચઓઽમિહિયં ।

ઓહાઇતિગં ચ કહં તદભાવે પચ્ચઓ હોજ્જા ? ॥ ૨૧૪૦ ॥

સામાયિક જીવનો પર્યાય હોવાને લીધે અરૂપી છે ન તેથી તે અરૂપીને જણાવનાર કેવળજ્ઞાનનેજ ભાવપ્રત્યય તરીકે કહેવું યોગ્ય છે, પણ અવધિ-મનઃપર્યાયજ્ઞાનને ભાવ-પ્રત્યય તરીકે કહેવા યોગ્ય નથી, કેમકે તે પુદ્ગળમાત્રનેજ વિષય કરનાર છે. ઉત્તરમાં જે લેશ્યાજનિત પરિણામ તેજ ધણું કરીને ભવસ્થજીવનું સામાયિક કહેવાય છે, ને તે પરિ-ણામ અવધિ તથા મનઃપર્યાય જ્ઞાનીને પ્રત્યક્ષ થતા હોવાથી તે સામાયિક પણ તેમને પ્રત્યક્ષ થાય છે. શંકા-જો અવધિઆદિ ત્રણ જ્ઞાનોજ પ્રત્યય કહેવાય, તે પછી શ્રુતજ્ઞાનને પ્રત્યય નહીં

કહેવાય, અને તેથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વિનાનું વચન માનવું નહિ. (એમ એ ઉપરથી સિદ્ધ થયું) ઉત્તર-એમ નહીં. ગણધરાદિ રચિત શ્રુત અહીં (સામાયિકનો હેતુ હોવાથી) સામાયિક છે. અને તે પ્રત્યય કરાવનાર છે. માત્ર વચનરૂપ દ્રવ્યશ્રુતને પ્રત્યય કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવાળાનું વચન પણ પ્રત્યય કરવાના વ્યાપારરૂપ છે. અવધિ આદિ ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યય છે. એમ કહેવાથી શ્રુત પણ અર્થાપત્તિથી પ્રત્યય છે, એમ કહ્યું, કેમકે શ્રુતના અભાવે અવધિ આદિ ત્રણ જ્ઞાનો પણ કેવી રીતે પ્રત્યય થઈ શકે? ૨૧૩૬ થી ૨૧૪૦

શિષ્ય:—જો સામાયિક જીવનો પર્યાય હોવાથી અરૂપી હોય, તો તે માત્ર કેવળ-જ્ઞાનનોજ વિષય થઈ શકે, અને એથી કરીને એક કેવળજ્ઞાનજ પ્રત્યય કહેવાય, પણ અવધિ-મન:પર્યાવજ્ઞાન પ્રત્યય ન કહેવાય, કેમકે તે બંને રૂપી દ્રવ્યનોજ વિષય કરનારા છે. જો કદી સામાયિક પૌદ્ગલિક હોય, તો તે બંને જ્ઞાન તેનો વિષય કરે, અને પ્રત્યય કહેવાય, પરંતુ એવું નથી, સામાયિક તો જીવનો પર્યાય હોવાથી અરૂપી છે, એટલે તે સામાયિક તેનો વિષય કેવી રીતે કરી શકે? એથી એ બંનેને પણ ભાવપ્રત્યય ન કહેવાય.

આચાર્ય:—સિદ્ધાન્તમાને સમ્યક્ત્વ સામાયિક હોય છે, તે લેશ્યાના પરિણામ રૂપ નથી, તથા અયોગી કેવળીને સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને ચારિત્ર-સામાયિક હોય છે, તે પણ લેશ્યાના પરિણામ રૂપ નથી, આ બે સિવાયના ભવસ્થ જીવોને જો સામાયિક હોય છે, તે પ્રાય: દ્રવ્યલેશ્યાનિત પરિણામરૂપ હોય છે. એવું સામાયિક અવધિ-મન:પર્યાવ જ્ઞાનવાળાને પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે, કેમકે સામાયિકના પરિણામ ઉત્પન્ન કરનાર લેશ્યાદ્રવ્યને તે જ્ઞાનવાળાઓ સાક્ષાત્ જુએ છે, તેથી તે દ્વારાએ થએલું સામાયિક પણ તેમને પ્રત્યક્ષ છે, અને મતિ-શ્રુત જ્ઞાનવાળાઓ એ પ્રમાણે કંઈપણ સાક્ષાત્ નથી જોતા, એથી કરીને તે બંનેને ભાવપ્રત્યય પણ કહેલ નથી.

શિષ્ય:—જો આપ કહો છો એ પ્રમાણે અવધિ-મન:પર્યાવ ને-કેવળજ્ઞાન, એ ત્રણ જ્ઞાનના પ્રત્યય રૂપજ સામાયિક હોય, તો શ્રુતજ્ઞાનને પ્રત્યય રૂપપણુંજ નહીં કહેવાય. કેમકે ઉપરોક્ત ન્યાયે અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન રાહત જે મનુષ્ય હોય, તેનું વચન માનવા યોગ્ય નથી, એમ થયું. પરંતુ સિદ્ધાન્તએ ન્યાયની વિરૂદ્ધ છે, કેમકે ચૈદ પૂર્વધર આદિનું વચન પ્રમાણરૂપે માનેલ છે. તેથી શ્રુત પણ પ્રત્યયરૂપ માનવું જોઈએ.

આચાર્ય:—ગણધરાદિકે રચેલા શ્રુતને તું પ્રત્યય રૂપે કહે છે, પણ તે સામાયિકનો હેતુ હોવાથી શ્રુત સામાયિક છે, અને તે સર્વ અભિલાષ્ય અર્થગાયર એટલે સર્વ દ્રવ્ય અને તેના કેટલાક પર્યાયને ગ્રહણ કરનાર શ્રુતજ્ઞાન છે, ઇત્યાદિ રૂપે કેવળાદિ જ્ઞાનત્રયની પ્રતીતિ કરાવનાર પ્રત્યયિક છે, પણ કેવળાદિ જ્ઞાનત્રયની પેઠે સ્વયં પ્રત્યયરૂપ નથી. તેથી તેને ભાવપ્રત્યયપણું નથી કહ્યું. વચનરૂપ દ્રવ્યશ્રુતને પ્રત્યયરૂપ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવાળાનું વચન પણ બીજાને બોધ કરવાના હેતુરૂપ છે પણ બોધરૂપ નથી, તેથી કેવળ પ્રતીતિ કરાવવાના વ્યાપારરૂપજ છે. એટલે આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે કેવળીએ કહેલું વચન માનવા યોગ્ય છે, તેથી તે વચન પણ ઉપચારથી પ્રત્યય કહેવાય, પરંતુ કેવળજ્ઞાનાદિની પેઠે સ્વયં પ્રત્યયરૂપ કહેવાય નહિ.

એ પ્રમાણે અવધિ આદિ જ્ઞાનત્રયને પ્રત્યય કહેવાથી તેને જજ્ઞાવનાર શ્રુતજ્ઞાન પણ પ્રત્યય છે, એમ સામર્થ્યથી સમજાય છે. કેમકે શ્રુતજ્ઞાનના અભાવે અવધિ આદિ જ્ઞાનત્રય પણ કેવી રીતે પ્રત્યય કહેવાય? નજ કહેવાય. “અવધિ આદિજ્ઞાનત્રય પ્રત્યય

છે” એ પ્રમાણે વચનરૂપ દ્રવ્યશ્રુતવડે બીજાને પ્રતીતિ કરાવી શકાય છે. તેના અભાવે અવધિ-આદિ જ્ઞાનો પોતાનું પ્રત્યયપણું બીજાને જણાવી શકતા નથી, અને બીજાને જણાવ્યા સિવાય પ્રત્યયપણું સિદ્ધ ન થાય, માટે દ્રવ્યશ્રુત શ્રુતજ્ઞાન અને તેનાં કારણ પણ પ્રત્યયપણાને પામે છે, તે શ્રુત પણ અવધિ આદિ જ્ઞાનોનું પ્રત્યય પણું સાધે છે, તેથી તેનું એટલે શ્રુત-જ્ઞાનનું પ્રત્યયપણું અહીં ઉપચારથી સમજવું. ૨૧૩૬-થી-૨૧૪૦

હવે પ્રકારાન્તરે આત્મા-ગુરુ અને શાસ્ત્ર એ ત્રણ પ્રત્યય કહે છે.

આયા ગુરવો સત્થંતિ પચ્ચયા વાડ્ડિમો ચ્ચિય જિણસ્સ ।

સપ્પચ્ચસ્વત્તણઓ સીસાણ ઉ તિપ્પયારોવિ ॥ ૨૧૪૧ ॥

एस गुरु सद्वणू पच्चखं सद्वसंसयच्छेया ।

भय-राग-दोसरहिओ तल्लिगाभावओ जं च ॥ २१४२ ॥

अणुवकयपराणुगहपरो पमाणं च जं तिहुयणस्स ।

सामाइयउवएसे तम्हा सद्धेयवयणोत्ति ॥ २१४३ ॥

सत्थं च सद्वसत्तोवगारि पुवावराविरोहीदं ।

सद्वगुणादाणफलं सव्वं सामाइयज्झयणं ॥ २१४४ ॥

बुद्धिज्ઞામો જં નિર્જમિવ વિણ્ણાણં સંસયાદભાવાઓ ।

કર્મચ્ચસ્વઓવસમઓ ય દોઢ સપ્પચ્ચઓ રેસિં ॥ ૨૧૪૫ ॥

અથવા આત્મપ્રત્યય ગુરુપ્રત્યય અને શાસ્ત્રપ્રત્યય, એમ ત્રણ પ્રકારે પ્રત્યય છે. તેમાં પહેલો આત્મપ્રત્યય જિનેશ્વરને સ્વ પ્રત્યક્ષપણાથી હોય છે, અને ગણધરોદિ શિષ્યોને એ ત્રણે પ્રકારના પ્રત્યયો હોય છે. આ અમારા ગુરુ સર્વ સંશયનો છેદ કરનારા હોવાથી સર્વજ્ઞ છે, એ અનુભવ સિદ્ધ છે. વળી ભય-રાગ-અને દ્વેષ રહિત છે, કેમકે તેનાં કાંઈપણ ચિન્હ તેમનામાં નથી. કોઈએ ઉપકાર કર્યા વિના પણ બીજા પર ઉપકાર કરવાને તત્પર અને ત્રિભુવનના જનને પ્રમાણભૂત હોવાથી સામાયિકના ઉપદેશનાં તેમનાં વચનો અદ્વાયોગ્ય છે. (આ પ્રમાણે ગુરુપ્રત્યય હોય છે.) સર્વ જીવોને ઉપકારી, પૂર્વાપરવિરોધ રહિત, સર્વ જીવોને અહણ કરવાના કળ રૂપ આ શાસ્ત્ર છે. એ શાસ્ત્ર પ્રત્યય કહેવાય, અને એવાજ સર્વ સ્વરૂપવાળું આ સામાયિક અધ્યયન છે. (આ પ્રમાણે શાસ્ત્રપ્રત્યય હોય છે.) સંશયાદિના અભાવે અથવા કર્મના ક્ષયોપશમથી સ્વ વિજ્ઞાનની પેઠે (સામાયિક અધ્યયન) અમે જાણીએ છીએ. આ પ્રમાણે શિષ્યોને પણ સ્વપ્રત્યય-આત્મપ્રત્યય થાય છે. ૨૧૪૧-થી-૨૧૪૫

પ્રકારાન્તરે આત્મપ્રત્યય-ગુરુપ્રત્યય-અને શાસ્ત્રપ્રત્યય એમ ત્રિવિધ પ્રત્યય છે. તેમાં પહેલો આત્મપ્રત્યય જિનેશ્વરને હોય છે. કેમકે તેઓ કેવળી હોવાથી તેમને સર્વ વસ્તુ આત્મ પ્રત્યક્ષ છે, અને તેથી તેઓ આત્માધારેજ સામાયિક ઊપદેશે છે. તથા ગણધરોને અને તેમના શિષ્ય-પ્રશિષ્યોને ત્રણે પ્રકારના પ્રત્યયો હોય છે. તેમાં શિષ્યોના આત્મપ્રત્યય સંખ્યાંધી પછી કહીશું; પહેલાં ગુરુપ્રત્યય અને શાસ્ત્રપ્રત્યય તેમને છે તેનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ.

ગણધરોના ગુરુ તીર્થંકર હોય છે, તેથી ગણધર મહારાજ એમ વિચારે છે કે આ અમારા જગત્ખંધુ ગુરુ સર્વ સંશયનો છેદ કરનારા હોવાથી સર્વજ્ઞ છે, એમ પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, વળી તેઓ ભય-રાગ-દ્વેષરહિત છે, કેમકે તેઓમાં ભયાદિના ચિન્હરૂપ શાસ્ત્ર-

અહુણ-સ્રી સનિધિ-મુખમલિનતા વિગેરે જણાતા નથી. તેમજ બીજાએ પોતાપર ઉપકાર ન કર્યો હોય, તે છતાં કરુણાસિન્ધુ ભગવાન પરોપકારમાં તત્પર છે, અને તેથી ત્રણે જીવ-વનમાં તે પ્રમાણભૂત છે. આ પ્રમાણે તીર્થંકર મહારાજ સર્વજ્ઞ અને ભયાદિ રહિત હોવાથી તેઓ કદીપણ અસત્ય બોલે નહિ, માટે સામાયિકોપદેશમાં તેમનું વચન અમારે શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે. આજ પ્રમાણે જન્મ-પ્રભવાદિને તેમના શિષ્ય-પ્રશિષ્યોને પણ પોતપોતાના ગુરૂને વિષે ગુણોદ્ભાવન પૂર્વક સામાયિક શ્રવણ કરવાનો પ્રત્યય થાય છે. તેથી તેઓને ગુરૂપ્રત્યય કહેવાય છે.

હવે શાસ્ત્રપ્રત્યયનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ-આ શાસ્ત્ર સર્વ જીવોને ઉપકારી છે, પૂર્વાપર વિરોધ રહિત છે અને સર્વ ગુણઅહુણ કરવાના ફળરૂપ છે. આથી આ શાસ્ત્ર અમારે પ્રમાણભૂત છે. આ સામાયિક અધ્યયન પણ એવાજ સ્વરૂપવાળું છે. માટે તે અમારે શ્રવણ કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર ઉપરના પ્રત્યયથી શિષ્યો તે શ્રવણ કરવાને પ્રવર્તે છે, તેથી તેઓને તે શાસ્ત્રપ્રત્યય કહેવાય છે.

શિષ્ય:-શાસ્ત્રને બરાબર જાણ્યા સિવાય, તે સર્વસત્વોપકારકાદિ ગુણવાળું છે, એમ પ્રથમજ શિષ્યો કેવી રીતે જાણી શકે? અને સર્વ શાસ્ત્ર જાણીને તેના ગુણો શિષ્ય જાણે છે, એમ આપ કહેતા હો, તો તે અયુક્ત છે, કેમકે એથી શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિમાં તે શાસ્ત્રના પ્રત્યયનો અધ્યવસાય નિષ્ફળ ગણાશે, કારણકે પ્રથમ પ્રત્યય વિના પણ શાસ્ત્રમાં શિષ્યની પ્રવૃત્તિ થઈ, એમ સ્વીકારવું પડશે.

ગુરુ:-તારું કથન યોગ્ય નથી, કેમકે સર્વ શાસ્ત્ર સાંભળ્યા વિના માત્ર અદ્વંદ્ય શાસ્ત્ર શ્રવણ કરીને પણ શિષ્યો તેના તે ગુણો જાણે છે, અને તેથી શેષ સર્વ શાસ્ત્ર સાંભળે છે. અથવા ગુરૂ પાસેથી શાસ્ત્રનો સમુદાયાર્થ સામાન્યપણે જાણીને પછી વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાએ ઉપરોક્ત ગુણો જાણીને સમગ્રશાસ્ત્ર શ્રવણ કરવાને પ્રવર્તે છે. એથી તેઓને શાસ્ત્રપ્રત્યય કહેવામાં કાંઈ દોષ નથી.

વળી શિષ્યોને આત્મપ્રત્યય પણ હોય છે, જેમકે-ઘટ પટાદિકના વિજ્ઞાનની પેઠે અમે સામાયિક અધ્યયન વિજ્ઞાનરૂપે જાણીએ છીએ. જેમ અમારા ઘટ-પટાદિકના જ્ઞાનમાં અમને સંશયોદિ નથી, તેમ સામાયિક અધ્યયનના વિજ્ઞાનમાં પણ અમને સંશય-વિપર્યય કે અનધ્યવસાય નથી. આ પ્રમાણે તેઓને આત્મપ્રત્યય થાય છે, અથવા કર્મના ક્ષયોપ-શમથી તેઓને એવો આત્મપ્રત્યય થાય છે, ૨૧૪૨ થી ૨૧૪૫

હવે લક્ષણદ્વાર કહે છે.

નામં ઠવળા દવિણ સરિસય સામન્નલક્ષણા-ડગારે ।

ગઠરાગઢ-નાળત્તી નિમિત્ત ઉપ્પાય-વિગમે ય ॥ ૨૧૪૬ ॥ ૭૫૧-૨૧૩ ॥

વીરિયભાવે ય તહા લક્ષણમેયં સમાસઓ મળિયં ।

અહવાવિ ભાવલક્ષણ ચડવિહં સદ્દહળમાઈ ॥ ૨૧૪૭ ॥ ૭૫૨-૨૧૪ ॥

સદ્દહળ જાળળા સ્વલુ વિરઈ મીસં ચ લક્ષણં કહણ ।

તેવિ નિસામિતિ તહા ચડલક્ષણસં અં ચેવ ॥ ૨૧૪૮ ॥ ૭૫૩-૨૧૫ ॥

નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-સાદૃશ્ય-સામાન્ય-લક્ષણ-આકાર-ગત્યાગતિ-નાનાત્વ-નિમિત્ત-ઉત્પાદવિગમ-વીર્ય અને ભાવ. એમ સંક્ષેપથી બાર પ્રકારે લક્ષણ કહ્યું છે. અથવા ભાવ લક્ષણ પણ શ્રદ્ધાનાદિ ચાર પ્રકારે છે. શ્રદ્ધાન જાણવું વિરતિ અને મિશ્ર. એમ ચાર પ્રકારે લક્ષણ કહે છે, તેથી તે પણ ચાર લક્ષણયુક્ત સમ્યક્ત્વ શ્રુત સર્વ ને દેશવિરતિ. ચાર પદાર્થો સાંભળે છે. ૨૧૪૬ થી ૨૧૪૮

હવે નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય ને સાદૃશ્ય સામાન્યાદિ લક્ષણનું સ્વરૂપ કહે છે.

લક્ષણમિદં જં નામં જસ્ય વ લક્ષિજ્જણં વ જો જેણં । દારં ।

ઠવણાડગારવિસેસો વિણ્ણાસો લક્ષણાણં વા ॥ ૨૧૪૯ ॥

લક્ષિજ્જણં જં જેણં દવં તં તસ્ય લક્ષણં તં ચ ।

મચ્ચુવગારાઈયં બહુદા ધમ્મત્થિયાઈજં ॥ ૨૧૫૦ ॥

કિંચિમ્મિત્તવિસિદ્ધં ઇયં ચિય સેસલક્ષણવિસેસા ।

જં દવલક્ષણં ચિય ભાવોવિ સ દવધમ્મોત્તિ ॥ ૨૧૫૧ ॥

જે “લક્ષણ” એવું લકારાદિ ત્રણ અક્ષરનું નામ, તે નામલક્ષણ. અથવા જીવાદિ કેાઇ વસ્તુનું “લક્ષણ” એવું નામ કરાય તે નામલક્ષણ. અથવા નામ અને નામવાનના અભેદપણાથી નામ અને તેનું લક્ષણ તે નામલક્ષણ. અથવા સ્તંભ-કુંભાદિ પદાર્થ જે પોતાના સ્તંભ-કુંભાદિ નામથી વિવાક્ષ કરાય તે નામલક્ષણ. ૧ તથા “લક્ષણ” રૂપ ત્રણ અક્ષરનો આકાર વિશેષ, અથવા સ્વસ્તિક શંખ-ચક્ર-ધ્વની વિગેરે લક્ષણોની મંગળપદ્મ આદિમાં અક્ષતાદિવડે રચના કરાય, તે સ્થાપનાલક્ષણ. ૨ જે વડે ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્ય જણાય, તે દ્રવ્યલક્ષણ જાણવું. તે ધર્માસ્તિકાયાદિકનું ગતિઉપકારાદિ લક્ષણ અનેક પ્રકારે જાણવું. આ ત્રણ સિવાય શેષ નવ લક્ષણો, કિંચિત્માત્ર વિશિષ્ટ દ્રવ્યલક્ષણ રૂપજ છે, કેમકે જે ભાવ છે, તે પણ દ્રવ્યનો ધર્મ હોવાથી દ્રવ્યલક્ષણજ છે. (તે પછી સાદૃશ્ય-સામાન્યાદિ તો તે રૂપ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ?) ૨૧૪૯ થી ૨૧૫૧.

એજ પ્રમાણે સામાન્યથી સાદૃશ્યલક્ષણ સામાન્યલક્ષણ-આકારલક્ષણ અને ગતિઆ-ગતિલક્ષણ કહે છે.

તુલ્લાગારદરિસણં સરિસં દવસસ લક્ષણં તંપિ ।

જહ ઘટતુલ્લાગારો ઘટોત્તિ તહ સવમ્મુત્તીસુ ॥ ૨૧૫૨ ॥

સામણ્ણમપ્પિયમણપ્પિયં ચ તત્થંતિમં જહા સિદ્ધો ।

સિદ્ધસસ હોઈ તુલ્લો સવો સામણ્ણધમ્મેહિ ॥ ૨૧૫૩ ॥

ઇગસમયાઈસિદ્ધત્તણેણ પુણરપ્પિઓ સ તસેવ ।

તુલ્લો સેસાડતુલ્લો સામણ્ણ-વિસેસધમ્મોત્તિ ॥ ૨૧૫૪ ॥

બાહિરચિદ્ધાગારો લક્ષિજ્જણં જેણ માણસં મૂઠં ।

આહારાદિચ્છા હત્ય-વયણ-નેત્તાઈસણ્ણાહિ ॥ ૨૧૫૫ ॥

અવરોપ્પરં પયાણં વિસેસવિસેસાણિજ્જયા-જત્થ ।

મચ્ચાગઈ ય દોણં મચ્ચાગઈલક્ષણં તં તુ ॥ ૨૧૫૬ ॥

તુલ્ય આકારનું દર્શન તે “સાદૃશ્ય” કહેવાય. આ પણ દ્રવ્યનું જ લક્ષણ છે. જેમ એક ઘટના જેવો બીજા ઘટનો પણ તુલ્ય આકાર છે, તેમ સર્વ મૂર્તિમાન પદાર્થોમાં “સાદૃશ્ય” જાણવું. અર્પિત અને અનર્પિત એમ સામાન્ય બે પ્રકારે છે. તેમાં અનર્પિત (અવિશેષિત) સામાન્ય તે સામાન્યધર્મોવડે એક સિદ્ધ સર્વસિદ્ધ સમાન છે. અને એક-સમયાદિસિદ્ધ એક સમયાદિ સિદ્ધપણાની સાથે સમાન છે, તથા શેષ-અસમાન સમયાદિ સિદ્ધપણાની સાથે અસમાન છે, કેમકે તે સામાન્ય-વિશેષ ધર્મવાળા છે. હસ્ત-વચન અને નેત્રાદિની સંજ્ઞાવડે જેમ આહારાદિકની ઇચ્છા જણાય છે, તેમ જે વડે મનમાં ચિંતવેલું જણાય, તે બાહ્ય ચેષ્ટારૂપ “આકાર” લક્ષણ જાણવું. જ્યાં બે પદની પરસ્પર વિશેષણ-વિશેષ્યરૂપે, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળપણે પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિ થાય, તે “ગતિ-આગતિ” લક્ષણ છે. ૨૧૫૨ થી ૨૧૫૬.

બે વિગેરે વસ્તુઓના સમાન આકારનું દર્શન તે “સાદૃશ્ય” કહેવાય છે. આવું સાદૃશ્ય પણ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે; કેમકે એવું સાદૃશ્ય હોવાથી “આ વસ્તુ આના જેવી છે” એવો વ્યવહાર તો થાય છે ને તેથી દ્રવ્ય જણાય છે, મારે સામાન્યથી એ પણ દ્રવ્યનું જ લક્ષણ છે, અને વિશેષથી તેને સાદૃશ્યલક્ષણ કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે આગળ પણ સર્વ-લક્ષણોમાં સામાન્યથી દ્રવ્યલક્ષણતા અને વિશેષથી તે તે વિશેષલક્ષણતા જાણવી; જે-મકે:-એક જણાતો ઘટ જેવા આકારવાળો છે બીજા ઘટ પણ તેવાજ આકારવાળા છે. આ પ્રમાણે સર્વ મૂર્તિમાન પદાર્થોમાં જેવું જ્યાં “સાદૃશ્ય” ઘટ, ત્યાં તે સર્વ સાદૃશ્યલક્ષણ છે.

સામાન્ય બે પ્રકારનું છે, એક અર્પિત સામાન્ય અને બીજું અનર્પિત સામાન્ય, અર્પિત એટલે વિશિષ્ટ અને અનર્પિત અવિશિષ્ટ. તેમાં અવિશિષ્ટ સામાન્યલક્ષણ આ પ્રમાણે છે. એક સિદ્ધાત્મા, બીજા સર્વ સિદ્ધાત્માઓના સત્ત્વ-જ્ઞેયત્વ-દ્રવ્યત્વ-પ્રમેયત્વ-અમૂર્તત્વ-ક્ષીણકર્મત્વ-અનાબાધત્વ વિગેરે સામાન્ય ધર્મોની સમાન છે. આ અવિશિષ્ટ સામાન્ય લક્ષણનું ઉદાહરણ છે. તથા એક-બે-ત્રણ આદિ સમયસિદ્ધ સમાન સમયે સિદ્ધ થયેલા સિદ્ધોની તુલ્ય છે, અને એથી વિપરીત અસમાન સમયે સિદ્ધ થએલ બીજા સિદ્ધો તેમનાથી અસમાન છે. અહીં એકજ સિદ્ધાત્માની બીજા સિદ્ધાત્માઓ સાથે સમાનતા અને અસમાનતા કહી છે, તે તેઓના સામાન્ય-વિશેષ ધર્મોની અધિક્ષાએ કહી છે, પણ એજ પ્રકારના ધર્મથી સમાનતા અસમાનતા નથી કહી કે જેથી વિરોધ આવે. અહીં એક સિદ્ધની બીજા સિદ્ધની સાથે જે સમાનતા તે સામાન્યલક્ષણ જાણવું.

હવે આકારલક્ષણ કહે છે-જેથી મનોવિકલ્પિત વસ્તુ જાણી શકાય, તે બાહ્યચેષ્ટા-આકારલક્ષણ કહેવાય છે, જેમ હાથ-મુખ અને નેત્ર વિગેરેની સંજ્ઞાવડે રાજાદિકની આહારાદિ ઇચ્છા જણાય છે, તે સર્વ આકારલક્ષણ કહેવાય છે. અથવા ગતિ-ચેષ્ટા-ભાષણ-નેત્ર-મુખવિકાર અને ઇગિતાકારવડે મનોભિન્નિત વસ્તુ જણાય છે, તેથી તે આકાર-લક્ષણ કહેવાય.

પરસ્પર બે પદનો જ્યાં વિશેષણ-વિશેષ્યરૂપે સંબંધ થાય, તે ગત્યાગતિ કહેવાય છે. જેમકે “હે ભગવન્ જીવ દેવ છે?” આ પ્રશ્નમાં જીવનું ઉદાહરણ આપીને દેવપણું પૂછાય છે, અને જીવપદથી દેવપદમાં અનુકૂળપણે ગતિ થાય છે, તેથી તે ગતિ કહેવાય છે. તથા “હે ભગવન્ દેવ જીવ છે?” આ પ્રશ્નમાં દેવનું ઉદાહરણ આપીને જીવપણું પૂછાય છે, અને દેવપદથી જીવપદમાં પ્રતિકૂળપણે આગતિ થાય છે. તેથી આગતિ કહેવાય છે. આ ગતિ અને આગતિવડે બે લક્ષણ થાય તે ગત્યાગતિ લક્ષણ છે. ૨૧૫૨ થી ૨૧૫૬.

ઉપરોક્ત જે ગત્યાગતી લક્ષણ તે ચાર પ્રકારે છે, તે ઉદાહરણપૂર્વક કહે છે.

પુલા-વરો-હણ્સું વાહ્યમવાહ્યં ચ તં તત્ત્વ ।

જીવો દેવો દેવો જીવોત્તિ વિગપ્પનિયમોડયં ॥ ૨૧૫૭ ॥

જીવઃ જીવો જીવો જીવઃ નિયમો મઓ વિગપ્પોડયં ।

દેવો ભવો ભવો દેવોત્તિ વિગપ્પસો દોવિ ॥ ૨૧૫૮ ॥

જીવો જીવો જીવો જીવોત્તિ દુગે વિગપ્પણે નિયમો ।

જીવો જહોવઓગો તહોવઓગો ય જીવોત્તિ ॥ ૨૧૫૯ ॥

રૂવી ઘઠોત્તિ ચૂઓ દુમોત્તિ નીલુપ્પલં ચ લોયમ્પિ ।

જીવો સચેયણોત્તિ ય વિગપ્પનિયમાદઓ સિદ્ધા ॥ ૨૧૬૦ ॥

પૂર્વપદ વ્યાહત, ઉત્તરવ્યાહતપદ વ્યાહત, અને ઉભયપદ વ્યાહત. અને ઉભયપદ અવ્યાહત (એમ ચાર પ્રકારે ગત્યાગતિ લક્ષણ છે) તેમાં “જીવ દેવ છે, અને દેવ જીવ છે” આ વિકલ્પ નિયમ નામે પહેલો ભેદ. “જીવે છે તે જીવ, અને જીવ જીવે છે” આ નિયમ નામે બીજો ભેદ છે. “દેવ ભવ્ય, અને ભવ્ય દેવ” આ બન્ને વિકલ્પ નામે ત્રીજો ભેદ છે. “જીવ જીવે છે અને જીવે છે જીવ” આ બન્ને નિયમ નામે ચોથો ભેદ છે. કેમકે જેમ જીવ ઉપયોગવાળો છે, તેમ ઉપયોગવાળો જીવ છે. અથવા રૂપી ઘટ છે, આગ્ર વૃક્ષ છે, નીલકમળ છે, અને જીવ સચેતન છે. આ પ્રમાણે લોકમાં પણ વિકલ્પ નિયમ આદિ ચાર પ્રકારે ગત્યાગતિલક્ષણથી વ્યવહારવૃત્તિ સિદ્ધ છે. ૨૧૫૭ થી ૨૧૬૦

પૂર્વપદ વ્યાહત (પ્રથમપદ વ્યભિચારી હોય), ઉત્તરપદ વ્યાહત (બીજું પદ વ્યભિચારી હોય), ઉભયપદ વ્યાહત (બન્ને પદ વ્યભિચારી હોય), અને ઉભયપદ અવ્યાહત (બન્ને પદ અવ્યભિચારી હોય). એમ ચાર પ્રકારે ગત્યાગતિ લક્ષણ છે. તેમાં પ્રથમ ભેદનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે. “હે ભગવન્ ! જીવ દેવ છે કે દેવ “જીવ છે ? ” આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં જગદ્ગુરુ કહે છે કે જીવ દેવ હોય છે અને નથી પણ હોતો; પરંતુ દેવ અવશ્ય જીવ હોય છે. આ પ્રમાણે ભગવન્તના ઉત્તરમાં “જીવ દેવ છે.” એ વિશેષણ-વિશેષ્યભૂત બે પદમાં પહેલું પદ જીવ, ઉત્તર પદ દેવત્વની સાથે વ્યભિચારી છે, કેમકે દેવ અને અદેવ જે નારકાદિ તેમાં પણ જીવ હોય છે. અને “દેવ જીવ છે ? ” આ બે પદમાંનું પહેલું પદ દેવ, ઉત્તર પદ જીવની સાથે વ્યભિચારી નથી; કેમકે દેવ અવશ્ય જીવ હોય છે. આ પૂર્વપદ વ્યાહત વિકલ્પ નિયમ નામે પહેલો ભેદ સમજવો. વિકલ્પ એટલે વ્યાહત-ભજના અથવા વ્યભિચાર. અને નિયમ એટલે નિશ્ચય અથવા અવ્યભિચાર. આ ઉપરથી પ્રથમ ભાંગાનો અર્થ એવો થયો કે, જ્યાં ભજનાવાળા પૂર્વપદયુક્ત ઉત્તર પદમાં નિશ્ચિતપણું હોય તે વિકલ્પ નિયમ નામે પહેલો પ્રકાર છે.

“જીવઃ મંતે ! જીવે, જીવે જીવઃ ?, ગોયમા ! જીવઃ તાવ નિયમા જીવે, જીવે પુણ સિય જીવઃ, સિય નો જીવઃ ” इति ॥ બીજો ભાંગો પ્રતિપાદન કરનાર ભગવતી સૂત્રમાંનું આ વાક્ય છે, તેનો અર્થ એ છે કે હે ભગવન્ ! જીવે છે તે જીવ, (કે) જીવ જીવે છે ? આના ઉત્તરમાં, હે ગૌતમ ! જીવે છે તે અવશ્ય જીવ છે, પણ જીવ છે તે જીવે છે, અને નથી પણ જીવતો. આ વાક્યમાં “જીવે છે” એ શબ્દથી દશ પ્રકારના પ્રાણરૂપ જીવન સમજવું, આ પ્રાણરૂપ જીવન અવશ્ય જીવમાં હોય છે, અજીવમાં તે સર્વથા નથી હોતું;

પરંતુ જીવ એ જીવનરૂપ વાલો હોય છે, અને નથી પણ હોતો, કેમકે સિદ્ધ જીવોમાં એ દસવિધ પ્રાણરૂપ જીવન નથી, સંસારી જીવોમાં હોય છે. આ વાક્યમાં ઉત્તરપદ વ્યલિચારી છે, અને પૂર્વપદ વ્યલિચારી નથી, કેમકે જીવ સિવાય જીવન નથી હોતું; પણ પણ દશપ્રકારના પ્રાણરૂપ જીવન સિવાય જીવ હોય છે. આથી પૂર્વપદમાં વ્યલિચાર ન હોવાથી તે નિશ્ચિત કહેવાય, અને ઉત્તરપદમાં વ્યલિચાર હોવાથી વિકલ્પ કહેવાય, તેથી કરીને નિશ્ચયયુક્ત વિકલ્પવાલો જે વાક્યમાં વિશેષણ-વિશેષ્યનો સંબંધ હોય તે ઉત્તરપદવ્યાહત નિયમ વિકલ્પ નામે બીજો ભાગો જાણવો.

દેવે જં મંતે ! ભવસિદ્ધિય, ભવસિદ્ધિય દેવે ? , ગોયમા ! દેવે સિય ભવસિદ્ધિય, સિયં અભવસિદ્ધિય, ભવસિદ્ધિયયિ સિય દેવે સિય નો દેવેત્તિ ” આવી રીતે પ્રજ્ઞાસિદ્ધાન્તમાં કહેલા આ વાક્યથી ગત્યાગતિલક્ષણનો ત્રીજો ભાગો સમજાવ્યો છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે- હું ભગવન્ત ! દેવ ભવસિદ્ધિક છે ? અને ભવસિદ્ધિક દેવ છે ? જાતમ ! દેવ ભવસિદ્ધિક છે, અને અભવસિદ્ધિક પણ છે; તેમજ ભવસિદ્ધિક પણ દેવપણે પણ છે, અને અદેવ એટલે નારકાદિપણે પણ હોય છે. આ ઉપરના વાક્યમાં પૂર્વપદવર્તી દેવ શબ્દ, ભવ્યત્વની સાથે વ્યલિચારી છે, કેમકે અભવ્ય પણ દેવ હોય છે, ઉત્તરપદવર્તી ભવ્ય શબ્દ પણ દેવત્વની સાથે વ્યલિચારી છે, કેમકે ભવ્યત્વ, દેવ સિવાય નારકાદિમાં પણ હોય છે. આથી આ વાક્ય ઉભયપદવ્યલિચારી કહેવાય, અને તેથી કરીને વિકલ્પયુક્ત વિકલ્પ છે, જે વાક્યમાં બન્ને પદના વ્યલિચારવાળો વિશેષણ-વિશેષ્યનો સંબંધ હોય, તે વિકલ્પ વિકલ્પ નામે ઉભયપદ વ્યલિચારી એવો ત્રીજો ભાગો જાણવો.

“ જીવે મંતે ! જીવે, જીવે જીવે ? , ગોયમા ! જીવે તાવ નિયમા જીવે, જીવેચિ નિયમા જીવેત્તિ ” ॥ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાસિદ્ધાન્તમાં કહેલા આ વાક્યથી ચોથો ભાગો સમજાવ્યો છે. એ પદમાં એક “જીવ” શબ્દનો અર્થ ઉપયોગ સમજાવો એટલે આખા વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય-હું ભગવન્ત ! જીવ ઉપયોગ છે, કે ઉપયોગ જીવ છે ? જાતમ ! જીવ અવશ્ય ઉપયોગમય છે, અને ઉપયોગ પણ અવશ્ય જીવસ્વરૂપ છે. કેમકે જીવ અને ઉપયોગ બન્ને પરસ્પર ગુણ-ગુણીભાવે અલિન છે આથી કરીને એ વાક્ય ઉભયપદ અવ્યાહત છે, કારણ કે બન્ને પ્રશ્નમાં નિશ્ચય છે, તેથી કરીને નિયમયુક્ત નિયમવાળો જે વાક્યમાં વિશેષણ-વિશેષ્યનો સંબંધ હોય, તે નિયમનિયમ નામે ઉભયપદ અવ્યલિચારી ચોથો ભાગો જાણવો.

લોકવ્યવહારમાં પણ આ ગત્યાગતી લક્ષણ ચાર પ્રકારે પ્રસિદ્ધ છે. જેમકે “રૂપી ઘટ” આ વાક્યમાંનું પ્રથમપદ “રૂપ” ઘટમાં અને તેથી અધિક પદાદિકમાં પણ છે. તેથી પૂર્વપદ વ્યલિચારી છે. પણ ઉત્તરપદ વ્યલિચારી નથી-કેમકે ઘટ તો રૂપીજ હોય છે. તેથી વિકલ્પ નિયમ નામે આ પહેલો ભાગો જાણવો. “આમ્ર વૃક્ષ છે” આ વાક્યમાં પૂર્વપદવર્તી વૃક્ષ તો આમ્રપણ છે અને એ સિવાય બીજા પણ છે. તેથી ઉત્તરપદ વ્યલિચારી નિયમવિકલ્પ નામે આ બીજો ભાગો જાણવો. “નીલકમળ” આ વાક્યમાંનું પ્રથમપદ “નીલ” તે કમળમાં હોય છે, અને તે સિવાય મરકતાદિમાં પણ હોય છે. વળી ઉત્તરપદવર્તી “કમળ” તે પણ નીલું હોય છે, અને ચેત પણ હોય છે, તેથી ઉભયપદ વ્યલિચારી વિકલ્પ નામે ત્રીજો ભાગો જાણવો. “જીવ સચેતન છે” આ વાક્યમાંનું પહેલું પદ જીવ તે સચેતનજ હોય છે, અને ચેતના પણ જીવનેજ હોય છે, તેથી ઉભયપદ અવ્યલિચારી નિયમનિયમ નામે આ ચોથો ભાગો જાણવો. ૨૨૬૦

હવે નાનાત્વ, નિમિત્ત, અને ઉત્પાદ-વ્યય લક્ષણોનું સ્વરૂપ કહે છે.

નાણત્તિત્તિ વિસેસો સો દત્ત-સ્વેત્ત-કાલ-ભાવેહિં ।

અસમાણાણં જેઓ સમાણસંસ્થાણમવિસેસો ॥ ૨૧૬૧ ॥

પરમાણુ-દુયણુયાણં જહ નાણત્તં તાવિસસાણં ।

અસમાણાણં તહ સ્વેત્ત-કાલ-ભાવપ્પમેયાણં ॥ ૨૧૬૨ ॥

લક્ષિવજ્જઈ સુમાસુભમણેણ તો લક્ષણં નિમિત્તંતિ ।

મોમાઈ તદદ્ધવિહં વિકાલવિસયં જિણામિદિયં ॥ ૨૧૬૩ ॥

નાણુપ્પન્નં લક્ષિવજ્જણ જઓ વત્થુ લક્ષણં તેણં ।

ઉપ્પાઓ સંભવઓ તહ વેવ વિગચ્છઓ વિગમો ॥ ૨૧૬૪ ॥

નાનાત્વ એટલે વિશેષ (તદ્વાવત), તે વિશેષ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર કાળ-અને ભાવવડે અસમાન સંખ્યાવાળાનો જણવો, પણ સમાનસંખ્યાવાળાનો નહિ; જેમ દ્રવ્યમાં પરમાણુ અને વ્યક્તિકનો વિશેષ છે, તેમ અવશેષ અસમાન-સંખ્યાવાળાનો પણ ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવના ભેદે તદ્વાવત જણવો. જે વડે શુભાશુભ જણાય, તે નિમિત્ત લક્ષણ ને તે નિમિત્ત શ્રી જિનેશ્વર મહારાજે સૌમાદિ આઠપ્રકારનું ત્રિકાળ વિષયી કહ્યું છે. અનુત્પન્ન વસ્તુ જણાતી નથી, તેથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુનું લક્ષણ ઉત્પાદ છે, અને તેજ પ્રમાણે નાશ પામતી વસ્તુનું લક્ષણ વિગમ-(નાશ) છે. ૨૧૬૧-થી-૨૧૬૪.

નાનાત્વ એટલે પદાર્થોનો પરસ્પર તદ્વાવત, એ તદ્વાવત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ વડે અસમાન સંખ્યાવાળા પદાર્થોનો જણવો, પણ દ્રવ્યાદિવડે સમાન-સંખ્યાવાળા પદાર્થોમાં એ તદ્વાવત નથી હોતો. જેમકે-દ્રવ્યમાં સંખ્યાવડે પરમાણુનો અને વ્યક્તિકાદિકનો, વ્યક્તિકનો અને ત્ર્યક્ષિકાદિકનો ત્ર્યક્ષિકનો અને ચતુરક્ષિકનો, ચતુરક્ષિકનો ને પંચાક્ષિકનો ઇત્યાદિ દ્રવ્ય સંખ્યાવડે અસમાન સંખ્યાવાળાનો પરસ્પર તદ્વાવત જણવો. એજ પ્રકારે ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવના ભેદોનો પણ તદ્વાવત જણવો. જેમકે-એકપ્રદેશાવગાહી પદાર્થનો અને બેઆદિ-પ્રદેશાવગાહી પદાર્થનો તદ્વાવત બેપ્રદેશાવગાહીનો અને ત્રણપ્રદેશાવગાહી પદાર્થનો તદ્વાવત. તથા એકસમયસ્થિતિવાળા પદાર્થનો અને બેઆદિસમયસ્થિતિવાળા પદાર્થનો તદ્વાવત. તેમજ કૃષ્ણાદિ એક ગુણવાળાનો અને કૃષ્ણાદિ બે વિગેરે ગુણવાળા પદાર્થનો તદ્વાવત. વળી ઉપલક્ષણથી આ પણ વિશેષ જણવું કે દ્રવ્યથી સમાનસંખ્યાવાળા પરમાણુ આદિકનો પણ ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની સાથે તદ્વાવત છે, એજ પ્રમાણે સમાન સંખ્યાવાળા એકાદિપ્રદેશાવગાહીનો અન્યક્ષેત્રાવગાહી પ્રદેશોની સાથે દ્રવ્ય-કાળ અને ભાવવડે તદ્વાવત છે, સમાનસંખ્યાવાળા છતાં એક સમયાદિ સ્થિતિવાળાનો અન્યસમયસ્થિતિવાળાની સાથે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર અને ભાવવડે તદ્વાવત છે, સમાન સ્થિતિવાળા કૃષ્ણાદિ એક ગુણવાળાનો વર્ણ-ગન્ધાદિ ગુણોની સાથે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર અને કાળવડે તદ્વાવત છે.

જે વડે શુભાશુભ જણાય, તે નિમિત્તલક્ષણ કહેવાય. એ નિમિત્તલક્ષણ ભૂમિજન્મ આદિ આઠ પ્રકારનું છે, એમ જગદ્ગુપ્ત જિનેશ્વરેએ કહ્યું છે. એ આઠ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે, ભૂમિ સંખ્યાધી, સ્વપ્ન સંખ્યાધી, અંતરિક્ષ સંખ્યાધી, કેવ સંખ્યાધી, અંગ સંખ્યાધી, સ્વર સંખ્યાધી, લક્ષણ સંખ્યાધી અને વ્યજન સંખ્યાધી. આ આઠ પ્રકારનું નિમિત્ત અસ્તિત્વ

-અનાગત અને વર્તમાન એમ ત્રણે કાળ સંબંધી છે, તેનું વિશેષ સ્વરૂપ અન્ય ગ્રન્થોથી જાણી લેવું.

અનુત્પન્ન વસ્તુ જણાતી નથી, તેથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓનો ઉત્પાદ એ તે પદાર્થનું લક્ષણ છે; તેવીજ રીતે વિગમ એટલે નાશ તે પણ નાશ પામતી વસ્તુઓનું લક્ષણ છે.

હવે વિનાશ વસ્તુનું લક્ષણ કેવી રીતે હોય શકે? તેના તથા જેઓ વિનાશને સર્વથા વસ્તુજ નથી માનતા, તેના ખુલાસો કરે છે.

લક્ષ્વજ્ઞઃ જં વિગયં વિગમેણ વિના વ જં ન સમૂદ્ધૃત્ ।

વિગમોવિ લક્ષણમઓ વિગચ્છઓ વત્યુનોઽણ્ણનો ॥ ૨૧૬૫ ॥

અઙ્ગલિરિજુતા નિયયપ્પસૂદ્ધ-વક્કત્તણાસઓ સમયં ।

લક્ષ્વજ્ઞઃ નેયરહા તહ સવ્વે દવ્વપજ્ઞાયા ॥ ૨૧૬૬ ॥

ઉપ્પાયસ્સ હિ જુત્તા લક્ષણયા નાસઓ વિનાસસ્સ ।

નાસોવલક્ષિયં વા વત્યુમભાવો સ્વપુપ્ફં વ ॥ ૨૧૬૭ ॥

નાસો ભાવો સંમૂદ્ધેઽઓ વત્યુનો ધુવત્તં વ ।

અહવ સમુપ્પાઓ ઇવ વત્યુપ્પમવાદ્ધમાવાઓ ॥ ૨૧૬૮ ॥

જે નાશ પામેલું જણાય છે, તે વિનાશવડે જણાય છે. વળી વિનાશ વિના વસ્તુની ઉત્પત્તિ નથી; તેથી વિનાશ પણ નાશ પામતી વસ્તુનું લક્ષણ માનેલ છે, કેમકે તે નાશ તે વસ્તુથી અનન્ય છે. જેમ રૂબીયાની ઉત્પત્તિ અને વક્રતાનો નાશ થવાની સાથેજ અંગુલીની સરળતા જણાય છે, તેમ સર્વ દ્રવ્યપર્યાયો પોતાનો ઉત્પાદ થતાં સ્વવિપક્ષભૂત-પર્યાયનો નાશ થતાંજ જણાય છે, (અહીં શંકા થાય કે) ઉત્પાદને વસ્તુનું લક્ષણ કહેવું યોગ્ય છે, પણ અવિદ્યમાન એવા વિનાશને વસ્તુનું લક્ષણ કહેવું યોગ્ય નથી. અથવા નાશ-યુક્ત પદાર્થ અવિદ્યમાન હોવાથી આકાશપુષ્પની પેઠે અમાવરૂપ હોવો જોઈએ. (ના એમ નહિ.) વિનાશ એ વસ્તુની ઉત્પત્તિનો હેતુ હોવાથી ધ્રુવપણાની પેઠે ભાવરૂપ છે, અથવા વસ્તુની પ્રકૃષ્ટતા થવામાં હેતુભૂત હોવાથી ઉત્પાદની પેઠે ભાવરૂપ છે. ૨૧૬૫-૨૧૬૮.

જેમ ઉત્પાદવડે ઉત્પન્ન થએલ વસ્તુ જણાય છે, તેમ નાશ પામેલ વસ્તુ વિનાશ વડે જણાય છે. વળી જેમ ઉત્પાદ સિવાય વસ્તુની ઉત્પત્તિ નથી, તેમ વિનાશ વિનાપણ વસ્તુની ઉત્પત્તિ નથી; કારણકે માટીનું પૂર્વ સ્વરૂપ નાશ પામ્યા વિના ઘટની ઉત્પત્તિ નથી થતી, તેવીજ રીતે સર્વ વસ્તુમાં સમજવું, માટે વિનાશ પણ ઉત્પાદની પેઠે ઉત્પત્તિનો હેતુ હોવાથી વસ્તુનું લક્ષણ છે; વળી જેમ ઉત્પાદ, ઉત્પન્ન થતી વસ્તુથી અલિપ્ત છે, તેમ વિનાશ પણ નાશ પામતી વસ્તુથી અલિપ્ત છે, માટે વિનાશ વસ્તુનું લક્ષણ છે.

આજ વાત વધારે સ્પષ્ટપણે સમજવાને એક ઉદાહરણ લઈએ. જેમ અંગુલીરૂપ દ્રવ્યનો સરળતારૂપ પર્યાય, પોતાના ઉત્પાદવડે અને વક્રતાના નાશવડે જણાય છે, અન્યથા નથી જણાતો, કેમકે ગદેડાના શીંગડાની પેઠે અનુત્પન્નપદાર્થને લક્ષણ ન હોય, વળી સ્વપ્રતિપક્ષભૂત પર્યાયનો વિનાશ થયા વિના ઉત્પાદ પણ ન થાય; માટે જેમ અંગુલીનો સરળતારૂપ પર્યાય પોતાના ઉત્પાદ અને વક્રતાના વિનાશવડે જણાય છે, તેમ બીજાપણ સર્વ દ્રવ્યના પર્યાયો પોતાનો ઉત્પાદ તથા સ્વવિપક્ષભૂત પર્યાયનો નાશ થવાથીજ જણાય

છે, અન્યથા નથી જણાતા, તેથી જેમ ઉત્પાદ વસ્તુનું લક્ષણ છે, તેમ વિનાશપણ વસ્તુનું લક્ષણજ છે, કેમકે પૂર્વ પર્યાય વિનાશપણા શિવાય વસ્તુનું લક્ષણ ધટે નહિ.

અહીં જેઓ વિનાશને સર્વથા વસ્તુરૂપ નથી માનતા, તેઓ કદાચ એમ કહેવા માગે કે-ઉત્પાદને વસ્તુનું લક્ષણ કહેવું યોગ્ય છે, કેમકે ઉત્પન્ન થએલ વસ્તુથી તે અનન્ય હોવાથી વિદ્યમાન છે; પરંતુ વિનાશ તો અવિદ્યમાનરૂપ હોવાથી તેને વસ્તુનું લક્ષણ કહેવું એ યોગ્ય નથી. કેમકે અવિદ્યમાન ખરશુંગ, જેમ કોઇનું લક્ષણ થવાને યોગ્ય નથી, તેમ વિનાશ પણ લક્ષણ થવાને યોગ્ય નથી. અને જે વિનાશને પણ વસ્તુનું લક્ષણ માનવામાં આવે, તો તે વિનાશ અભાવરૂપ હોવાથી વિનાશ યુક્ત વસ્તુ પણ આકાશપુષ્પની જેમ અભાવરૂપજ થશે. આ કથનના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ઉપરોક્ત માન્યતા અયોગ્ય છે, કારણ કે વિનાશ પણ દ્રુવત્વની પેઠે, વસ્તુની ઉત્પત્તિનો હેતુ હોવાથી, ભાવરૂપ છે, અથવા વસ્તુના પ્રકૃષ્ટપણામાં એટલે કે વસ્તુના પ્રૌઢતારૂપ પર્યાયની આદિમાં પ્રથમ વિનાશ વિદ્યમાન હોય છે, તેથી ઉત્પાદની પેઠે તેપણ ઉત્પત્તિમાં હેતુ હોવાથી ભાવરૂપ છે. “જે જે વસ્તુની પ્રકૃષ્ટતા થવાની આદિમાં હોય છે, તે તે ઉત્પાદની પેઠે ભાવરૂપ છે.” તેવીજ રીતે વિનાશ પણ વસ્તુની ઉત્પત્તિની આદિમાં હોય છે, માટે ભાવરૂપ છે.

નાસોવલક્ષિયં પિય તદભાવો ચિય તદ્વજ્રહા ભાવો ।

આહ નણુ પત્તમેવં ભાવાભાવોભયસભાવં ॥ ૨૧૬૯ ॥

एवं चिय तं वत्थुं सव्वअभावे य तं खणुप्फं व ।

भावे व सव्वहा सव्वसंकरे-गत्त-णिच्चाई ॥ ૨૧૭૦ ॥

उष्पन्नं विगयं वाणप्पियमविसेसियं सधम्मehi ।

तं चिय पज्जायंतरविसेसियमिहप्पियं नाम ॥ ૨૧૭૧ ॥

નાશ યુક્ત જણાતી હોવાથી તેટલા અંશે તે અભાવરૂપ છે, અને અન્યથારૂપે તેજ વસ્તુ ભાવરૂપ છે. જે એમ હોય, તો વસ્તુને ભાવ અને અભાવ ઉભય સ્વભાવની પ્રાપ્તિ થાય. વસ્તુ સ્વરૂપ એજ પ્રમાણે છે.-એકાન્તે સર્વથા અભાવ માનવામાં વસ્તુ આકાશપુષ્પ જેવી ગણાય; અને સર્વથા એકાન્તે ભાવ માનવામાં, સર્વ સાંકર્ય-એકત્વ-અને નિત્યત્વાદિ દોષ પ્રાપ્ત થાય. વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ અથવા નાશ પામી, એમ જે કહેવાય છે, તે સર્વ અર્પિત અને અનર્પિત એમ બે પ્રકારે છે. તેમાં સ્વધર્મવડે અવિશેષિત તે અનર્પિત કહેવાય, અને તેજ વસ્તુ અન્ય પર્યાયવડે વિશેષિત હોય તો અર્પિત કહેવાય છે. ૨૧૬૯-થી-૨૧૭૧

પૂર્વોક્ત યુક્તિથી નાશવડે વસ્તુ જણાય છે, તેથી તે નાશ યુક્ત કહેવાય છે, એ કારણથી વસ્તુ એટલા અંશે અભાવરૂપ કહેવાય, તેમાં કંઈ વિવાદ લેવા જેવું નથી, કેમકે કથયિત વસ્તુને અભાવરૂપે જૈનો માને છે, પરંતુ ઉપર કહ્યું તેથી અન્યથા પ્રકારે એટલે ઉત્પાદ-દ્રોહ્યરૂપે તો વસ્તુ ભાવરૂપજ છે.

શિષ્ય:-જે એ પ્રમાણે હોય તો વસ્તુને ભાવાભાવરૂપ-ઉભય સ્વભાવની પ્રાપ્તિ થઈ, અને એમ માનવું એ અયોગ્ય છે, કેમકે ભાવ અને અભાવ, તે છાયા આતપની પેઠે એકત્ર હોઈ શકે નહિ.

ગુરુ:—વસ્તુ માત્ર ભાવાભાવરૂપ-ઉભયસ્વરૂપવાળી છે, એકાન્તે ભાવરૂપ નથી તેમ એકાન્તે અભાવરૂપ નથી. કારણકે વસ્તુને સર્વથા અભાવરૂપ માનવામાં તે આકાશ-પુખ્ત જેવી થાય, અને એકાન્તે સર્વથા ભાવરૂપ માનવામાં સર્વ સાંકર્ષ-એકત્વ-નિત્યત્વ વિગેરે દાષો પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે—“ સર્વ પ્રકારોવડે ઘટનો સર્વથા ભાવ છે. ” આમ કહેવાથી જેમ ઘટરૂપે ઘટનો સદ્ભાવ છે, તેમ પટ-સ્તંભ-પૃથ્વી-પર્વતાદિરૂપે પણ ઘટનો સદ્ભાવ થાય, કેમકે વસ્તુને કથંચિત્ અભાવરૂપે ઉપરોક્ત વાક્યમાં નથી માનેલ. એજ પ્રમાણે બીજી વસ્તુઓ-પૃથ્વી-પર્વતાદિનો પણ સર્વાત્મપણે સદ્ભાવ થવાથી પરસ્પરાનુ-પ્રવેશરૂપ સર્વ સાંકર્ષ દાષ પ્રાપ્ત થશે. અથવા કોઈએક ઘટાદિ વસ્તુમાં ત્રિભુવનગત સર્વ-વસ્તુનો પ્રવેશ થવાથી સર્વની એકતા થઈ જાય; અને તેથી કરીને એક આકાશાદિ વસ્તુમાં રહેલી સર્વ વસ્તુઓની એકતાવડે સર્વદા અવસ્થાન થવાથી સર્વ નિત્યતા પ્રાપ્ત થાય. વળી આદિશબ્દથી ઘટાદિ એક વસ્તુનો નાશ થતાં ત્રિભુવનાન્તર્ગત સર્વ વસ્તુનો નાશ થવાથી સર્વશૂન્યતાનો પ્રસંગ આવે, અથવા સર્વ વસ્તુ સર્વત્ર વિદ્યમાન હોવાથી સર્વ પદાર્થોમાં સમગ્રવિદ્યે આકાંક્ષા વિનાનુંજ થઈ જાય આ પ્રમાણે એકાન્ત ભાવરૂપ અથવા અભાવરૂપ વસ્તુ માનવાથી ઉપરોક્ત દાષો પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ભાવાભાવ-ઉભય સ્વરૂપ વસ્તુ માનવીજ યોગ્ય છે, એરીતે માનવાથી કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી આવતો. કેમકે ભાવ અને અભાવ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્તવાળા છે. જો કદી જે નિમિત્તવડે ભાવ હોય, તેજ નિમિત્તે અભાવ હોય તો વિરોધ આવે, પરંતુ એમ નથી, કારણકે દરેક વસ્તુ સ્વરૂપે ભાવરૂપ છે, અને પરરૂપે અભાવરૂપ છે.

શિષ્ય:—જો વસ્તુ સ્વરૂપ એમ હોય, તો ઉત્પન્ન વસ્તુ પણ અભાવરૂપે હોવાથી અનુત્પન્ન કહેવાશે, અને અભાવભૂત અનુત્પન્ન વસ્તુ અભાવરૂપે વિદ્યમાન હોવાથી છે એમ કહેવાશે, અને એમ થવાથી “ આ વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ, અથવા નાશ પામી ” ઇત્યાદિ લોકવ્યવહાર કેવી રીતે પ્રવર્તશે ?

ગુરુ:—વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ અથવા નાશ પામી, એમ જે લોકમાં કહેવાય છે, તે સર્વ બે પ્રકારે છે; એક અર્પિત અને બીજું અનર્પિત. તેમાં સ્વધર્મ વડે અવિશેષિત-સામાન્યરૂપ જે વસ્તુ, તે અનર્પિત કહેવાય છે, અને તેજ વસ્તુ અન્યપર્યાયોવડે વિશેષિત હોય, તો અર્પિત કહેવાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી જ્યારે સામાન્યરૂપની અપેક્ષા વિના ઉત્પાદ-વ્યય આદિ કોઈપણ પર્યાયવડે વિશેષિત વસ્તુને કહેવા ઇચ્છીએ, ત્યારે વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ અથવા નાશ પામી, ઇત્યાદિ વ્યપદેશથી સર્વ લોકવ્યવહાર પ્રવર્તે છે. આ પ્રમાણે ઉત્પાદ-વ્યય લક્ષણ કહું, ધ્રુવલક્ષણનું સ્વરૂપ પણ દ્રવ્ય લક્ષણના જેવું છે, તેથી જે દ્રવ્ય લક્ષણ, તેજ ધ્રુવલક્ષણ સમજવું. કેમકે ધ્રુવત્વ અને દ્રવ્યત્વ બન્ને એકાર્થ વાચી છે. ૨૧૬૯ થી ૨૧૭૧.

હવે વીર્થલક્ષણ અને ભાવલક્ષણનું સ્વરૂપ કહે છે.

વિરિયંતિ બલં જીવસ્સ લક્ષણં જં વ જસસ સામત્યં ।

દઘસ્સ ચિત્તરૂવં જહ વિરિયમહોસહાર્ણં ॥ ૨૧૭૨ ॥

જમિહોદ્દયાર્ણં ભાવાણં લક્ષણં ત ણ્વહવા ।

તં માવલક્ષણં સ્વલુ તત્તુદબો પોગલવિવાયો ॥ ૨૧૭૩ ॥

ઉદય સદ્ જો તેજ વ નિવૃત્તો ઉદય એવ વોદ્દઓ ।

ઉદયવિધાય ઉવસમો ઉવસમ એવોવસમિઉત્તિ ॥ ૨૧૭૪ ॥

સ્વયં હૃદ કમ્મઅભાવો તદ્ભાવે સ્વાહઓ સ એવહવા ।

ઉમ્મયસહાવો મીસો સ્વઓવસમિઓ તહેવાયં ॥ ૨૧૭૫ ॥

સવૃત્તો કિર નામો પરિણામોઽભિમુહયા સ એવેહ ।

પરિણામિઉત્તિ મુદ્ધો જો જીવા-જીવપરિણામો ॥ ૨૧૭૬ ॥

વીર્ય એટલે બળ, એ બળ જીવનું લક્ષણ છે. અથવા જે મણિ-મંત્ર-ઔષધી વિગેરેનું અચિન્ત્ય સામર્થ્ય છે, તેમ જે સચેતન અથવા અચેતન દ્રવ્યનું વિચિત્ર પ્રકારનું સામર્થ્ય તે પણ વીર્ય કહેવાય છે, (વીર્યથી આ બળવાન અથવા સામર્થ્યવાન છે, એમ જણાય છે, માટે વીર્ય જીવ અજીવનું લક્ષણ છે.) જે ઔદયિકાદિ ભાવોનાં કર્મ પુદ્ગળોદયાદિરૂપ લક્ષણ તે ભાવલક્ષણ. અથવા તે ભાવોજ ભાવલક્ષણ છે. તેમાં ઉદય એટલે પુદ્ગળનો વિપાક જણવો. કર્મ પુદ્ગળોના ઉદય થવાથી અથવા તે વડે થએલ ભાવ તે ઔદયિક ભાવ. કર્મ પુદ્ગળના ઉદયનો અભાવ તે ઉપશમ, અને તેજ ઔપશમિક ભાવ લક્ષણ છે કર્મ પુદ્ગળોના સર્વથા અભાવ તે ક્ષાયિક, તે અથવા તેથી થનારને ક્ષાયિક ભાવલક્ષણ. ક્ષયોપશમરૂપ મિશ્રતા તે ક્ષયોપશમ ભાવ લક્ષણ. સર્વથા સામાન્યરૂપ પુદ્ગળ અને જીવની પરિણતિ તે પારિણામિક ભાવ. તેનાથી જીવ અથવા અજીવનો જે શુદ્ધ પરિણામ તે પારિણામિક ભાવ લક્ષણ, એ વિગેરે ભાવોનો સંયોગ તે સાંનિપાતિક ભાવ છે. (આ ભાવોથી નારદાદિ જીવ જાણી શકાય છે, માટે તે ભાવો લક્ષણ છે) આ પ્રમાણે અહીં સંક્ષેપથી બાર પ્રકારના લક્ષણનું સ્વરૂપ કહ્યું. ૨૧૭૨ થી ૨૧૭૬.

અહીં પ્રસ્તુતમાં ભાવલક્ષણોના આધિકાર હોવાથી ભાષ્યકાર મહારાજ એ ભાવ-લક્ષણોના અધિકાર સ્પષ્ટ કરે છે.

સમ્મત્ત-ચરિત્તાઈ મીસો-વસમ-વસ્થયરસભાવાઈ ।

મુય-દેસોવરઈઓ સ્વઓવસમભાવરૂવાઓ ॥ ૨૧૭૭ ॥

સામારૂપસુ एवं સંભવઓ સેસલવસ્થનાઈપિ ।

જોણ્જ ભાવઓ વા વડેસેસિયલવસ્થનં ચઉદા ॥ ૨૧૭૮ ॥

સદ્દહનાઈસદ્દાવં જઠ્ઠ સામરૂપં જિણો પરિકહેઈ ।

તલ્લવસ્થનં ચિય તયં પરિણમણ્ ગોયમારૂણં ॥ ૨૧૭૯ ॥

સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને ચારિત્ર સામાયિક, મિશ્ર-ઉપશમ-અને ક્ષાયિક ભાવવાળાં છે, શ્રુત સામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિક ક્ષયોપશમભાવરૂપ છે. એ પ્રમાણે સર્વ સામાયિકોમાં યથાસંભવ સર્વ લક્ષણોની યોજના કરવી. અથવા પ્રકારાન્તરે વિશેષ લક્ષણ ભાવથી ચાર પ્રકારે છે. એ શ્રદ્ધાનાદિ સ્વભાવવાળું સામાયિક જેવી રીતે જિનેશ્વર કહે છે, ને તેવાજ લક્ષણવાળું તે ગૌતમીદિકને પરિણામે છે. ૨૧૭૭-થી-૨૧૭૯.

સમ્યક્ત્વ સામાયિક-શ્રુત સામાયિક-દેશવિરતિ સામાયિક-અને સર્વ-વિરતિ સામા-

ચિક. આ ચાર પ્રકારના સામાયિકમાંથી સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને ચારિત્ર સામાયિક એ બન્ને મિશ્ર-ઉપશમ-અને ક્ષાયિક સ્વભાવવાળા છે. એટલે કે એ ત્રણે ભાવમાં ઉપરોક્ત બે સામાયિક હોય છે. અને શ્રુતસામાયિક તથા દેશચરિતિસામાયિક એ બે એક ક્ષાયોપશમિક ભાવમાંજ વર્તે છે. આ ચારે પ્રકારનાં સામાયિક યથોક્ત ભાવવાળા છે, અને જીવ પણ એ ભાવોવડે સામાયિકવાન કહેવાય છે, તેથી તે ચારે સામાયિક ભાવલક્ષણરૂપ છે. આ પ્રમાણે સામાયિકોમાં યથાસંભવ બીજા નામાદિ લક્ષણોની પણ યોજના કરવી. જેમકે એનાવડે જીવદ્રવ્ય જણાય છે, માટે તે દ્રવ્યલક્ષણ છે, આ રીતે બીજાં લક્ષણો પણ વિચારીને ચોજ દેવાં.

ઉપરોક્ત ભાવલક્ષણ, જીવ અને અજીવ સર્વને જણાવનારું હોવાથી સામાન્ય ભાવલક્ષણ છે, પણ એ સિવાય શ્રદ્ધાનાદિક જે લક્ષણ છે, તે સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકોમાંજ હોવાથી વિશેષ ભાવલક્ષણ છે. જેમકે-જીવા-જીવાદિ પદાર્થોની શ્રદ્ધા તે સમ્યક્ત્વ સામાયિકનું લક્ષણ છે, જીવાદિ પદાર્થનું જ્ઞાન તે શ્રુતસામાયિકનું લક્ષણ છે, સર્વસાવધ-યોગનો ત્યાગ તે ચારિત્રસામાયિકનું લક્ષણ છે, અને વિરતાવિરત તે દેશચરિતિ સામાયિકનું લક્ષણ છે. આ પ્રમાણે શ્રદ્ધાનાદિ ચાર લક્ષણવાળું સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિક જિનેશ્વર ઉપદેશે છે, અને તેવાજ લક્ષણવાળું તે ગૌતમાદિ શ્રોતાઓને પરિણામે છે. ૨૧૭૭-થી-૨૧૭૯.

॥ સમાપ્તમિદં લક્ષણદ્વારમ ॥

॥ નય દ્વાર ॥ હવે નય એટલે શું ? અને તેનો કેટલા ભેદ છે ? તે કહે છે,

एगेण वत्थुणोऽण्णेमग्गमुणो जमवधारणेणिव ।

नयणं धम्मेण तओ होइ नओ सत्तहा सो य ॥ २१८० ॥

નેગમ સંગહ વવહારુજ્જુસુણ ચેવ હોઈ વોરુવે ।

सदे य समभिरूढे एवंभूए य मूलनया ॥ २१८१ ॥ ७५४-२१६

गेगेहिं माणेहिं मिणइत्ती णेगमस्स नेरुत्ती ।

सेसाणंपि नयाणं लक्खणमिणमो सुणह, वोच्छं ॥ २१८२ ॥ ७५५-२१७

संगहियपिंडियत्थं संगहवयणं समासओ विति ।

वच्चइ विणिच्छयत्थं ववहारो सब्बद्वेषु ॥ २१८३ ॥ ७५६-२१८

पच्चुप्पन्नगाही उज्जुસુઓ નયવિહી મુણેઅવો ।

इच्छइ विसेसियतरं पच्चुप्पन्नं नओ सद्दो ॥ २१८४ ॥ ७५७-२१९

વત્થૂઓ સંકમણં હોઈ અવત્થું નણ સમભિરૂઢે ।

वंजण-मत्थ-तदुभए एवंभूओ विसेसेइ ॥ २१८५ ॥ ७५८-२२०

અનન્તધર્માત્મક વસ્તુને બીજાને નિષેધ કર્યા વિના એક ધર્મવડે પ્રરૂપવી, તે નય કહેવાય છે. એ નય સાત પ્રકારે છે. નેગમ-સંગહ-વ્યવહાર-વજ્જુસુવ-શબ્દ-સમભિરૂઢ

અને એવંભૂત, એ મૂળ સાત નયો છે. તેમાં જે અનેક મતોવડે વસ્તુને કહે, તે નૈગમ કહેવાય, એ નયની વ્યુત્પત્તિ છે. આ પ્રમાણે શેષ બીજા નયોનું લક્ષણ પણ હું કહું છું; તે હે શિષ્ય ! તું સાંભળ, સંયુક્ત અને પિંડિતાર્થવાળું સંપ્રદુનયનું વચન સંક્ષેપથી કહે છે, સર્વ દ્રવ્યોમાં વિનિશ્ચિતાર્થને વ્યવહારનય પામે છે, પ્રત્યુત્પન્ન-વર્તમાનકાળ ભાવી વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર તે ઋણુમૂલ નયની વિધિ જાણી, એથી વધારે વિશેષિત પ્રત્યુત્પન્ન ભાવી વસ્તુને શબ્દનય ઇચ્છે છે, સમભિરૂઢનયના મતમાં વસ્તુનું સંક્રમણ માનતાં અવસ્તુ થાય છે, અને એવંભૂતનય વ્યજ્જન અર્થ તથા એ ઉભયને વિશેષિત કરે છે. ૨૧૮૦-થી-૨૧૮૬

અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુને નિત્ય અથવા અનિત્ય આદિ કોઈ પણ એક અંશવડે પ્રરૂપતી તે નય કહેવાય છે. અહીં કદાચ કોઈ એમ કહેવા માગે, કે એક વસ્તુ એકીસાથે અનન્તધર્માત્મક કેવી રીતે હોઈ શકે? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે દરેક વસ્તુ પર્યાય સહિત છે; અને તે પર્યાય બે પ્રકારના છે, એક યુગપદ્ભાવી અને બીજા ક્રમભાવી, તેમાં જે રસ રૂપ વિગેરે પર્યાયો છે, તે યુગપદ્ભાવી છે, અને નવા પુરાણાદિ પર્યાયો ક્રમભાવી છે, પુનઃ એ શબ્દપર્યાય અને અર્થપર્યાય એમ બે પ્રકારે છે, તેમાં “ઇન્દ્ર દુશ્ચયન હરિ” ઇત્યાદિ એક અર્થવાળા શબ્દો જે બોલાય છે, તે બધા શબ્દપર્યાય છે, અને જે પર્યાયો શ્રુતજ્ઞાનના વિષય રહિત હોવાથી બોલી શકાતા નથી, માત્ર કેવળાદિ જ્ઞાનનાજ વિષયભૂત છે, તે અર્થપર્યાયો છે. પુનઃ એ સર્વ સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય એમ બે પ્રકારે છે, તે પર્યાયોનાં પણ કેટલાક સ્વાભાવિક છે, અને કેટલાક પૂર્વાપર શબ્દની પેઠે આપેક્ષિક છે, એ પર્યાયો પણ અતીત અનાગત ને વર્તમાનકાળના ભેદે ત્રણ પ્રકારે છે, ઇત્યાદિ પ્રકારે શાસ્ત્રાનુસારે પોતાની બુદ્ધિથી વસ્તુનું એકીસાથે અનન્તધર્માત્મકપણું સમજી લેવું, આવી અનન્તધર્માત્મક વસ્તુને કોઈ પણ એક અંશવડે પ્રરૂપે તે નય કહેવાય, એ નય મૂળ સાત પ્રકારે છે, તે દરેકનું સ્વરૂપ ભાષ્યકાર મહારાજ હવે સવિસ્તર કહે છે; તેમાં પ્રથમ નૈગમ-નયનો શબ્દાર્થ વ્યુત્પત્તિ અને માન્યતા કહે છે.

જેગાઈ માણાઈ સામન્નો-મય-વિસેસનાણાઈ ।

જં તેહિં મિગઈ તો જેગમો જઓ જેગમાણોત્તિ ॥ ૨૧૮૬ ॥

લોગત્યનિવોદા વા નિગમા તેસુ કુસલો મત્રો વાડયં ।

અહવા જં નેગમોડજેગપહા જેગમો તેજં ॥ ૨૧૮૭ ॥

સો કમવિસુદ્ધમેઓ લોગપસિદ્ધિવસઓડજુગંતવો ।

વિદિના નિલયણ-પત્યય-ગામોવમ્પાડસંસિદ્ધો ॥ ૨૧૮૮ ॥

સામાન્ય અને વિશેષ ઉભય જ્ઞાનરૂપ અનેક પ્રમાણોવડે જે વસ્તુને માને છે, તે નૈગમનય છે ને તે અનેક પ્રમાણોવાળો કહેવાય છે. લોકાર્થના બોધક એવા જીવાદિ પદાર્થો, તે નિગમો કહેવાય, તેમાં જે કુશળ તે નૈગમનય, અથવા જેના અનેક ગમ છે એટલે જાણવાના માર્ગ અનેક છે, તે નૈગમ કહેવાય છે, અનુક્રમે વિદ્યુદ્ધ ભેડવાળો આ નય, લોક-પ્રસિદ્ધિવશાત્ શાસ્ત્રોક્ત વિધિવડે નિઃસંયત પ્રસ્થક અને આઘોષમ્યાદિવડે સિદ્ધ કરીને જાણવો. ૨૧૮૬-૨૧૮૭-૨૧૮૮

સત્તારૂપ સામાન્ય, વૃક્ષત્વ-ગોત્વ ગજત્વાદિ સામાન્યવિશેષ ઉભયરૂપ અપાન્તરાલ સામાન્ય, અને નિત્યદ્રવ્યમાં રહેલ અન્ય સ્વરૂપવાળા વ્યાવૃત્તિ (ભિન્નતા) આકાર

બુદ્ધિના હેતુરૂપ વિશેષો એ સામાન્યાદિને અડચણ કરનારા અનેક જ્ઞાનોત્તરો જે વસ્તુને માને છે, તે નૈગમનય, આથીજ આ નયને એક જ્ઞાન ગ્રાહી નથી કહેતા, પણ વિચિત્ર જ્ઞાન ગ્રાહી કહે છે. અથવા લોકમાં રહેલા જીવાદિ પદાર્થને જાણવાના અનેક પ્રકારમાં જે કુશળ હોય, તે નૈગમ અથવા વસ્તુ જાણવાનો જેનો એક પ્રકાર નથી, પરંતુ અનેક પ્રકાર છે, તે નૈગમ કહેવાય.

આ નૈગમનય અનુક્રમે વિશુદ્ધ ભેદવાળો છે. જેમકે આનો પ્રથમ ભેદ નિર્વિકલ્પ મહાસત્તા નામનો છે, તે માત્ર સામાન્યવાદી હોવાથી અશુદ્ધ છે, ગોત્વ-ગજત્વાદિ સામાન્ય વિશેષવાદી બીજો ભેદ શુદ્ધાશુદ્ધ છે. અને વિશેષવાદી ત્રીજો ભેદ સર્વથા વિશુદ્ધ છે. આ ક્રમવિશુદ્ધ નિલયન (વસતિ) પ્રસ્થકાદિના ઉદાહરણથી વધારે સ્પષ્ટ સમજાશે. જેમકે અરે ભાઈ! તમે ક્યાં રહો છો? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જવાબ આપે કે હું લોકમાં રહું છું. લોકમાં ક્યાં? તિર્થલોકમાં, તિર્થલોકમાં ક્યાં? મનુષ્યક્ષેત્રમાં, મનુષ્યક્ષેત્રમાં ક્યાં? જમ્બૂદ્વીપમાં, જમ્બૂદ્વીપમાં ક્યાં? ભરતક્ષેત્રમાં, ભરતક્ષેત્રના ક્યા ખંડમાં? મધ્યખંડમાં. મધ્યખંડના ક્યા નગરે અથવા ક્યા ગ્રામે? પાટલિપુત્ર નગરમાં, પાટલીપુત્રમાં ક્યાં? ઉપાશ્રયમાં, ઉપાશ્રયમાં ક્યા સ્થળે? સંધારા ઉપર, સંધારા ઉપર ક્યાં? આકાશ પ્રદેશોમાં. ક્યા આકાશ પ્રદેશોમાં? જ્યાં આત્મા છે ત્યાં. આ બધા નિલયનની ઉપમાએ કહેલ સઘળા પ્રકાર નૈગમનય માને છે.

બીજું પ્રસ્થકતું ઉદાહરણ:--કાષ્ઠતું બનાવેલું ધાન્ય માપવાતું માન વિશેષ તે પ્રસ્થક કહેવાય છે. આવા પ્રસ્થક માટે કોઈ માણસ જંગલમાં લાકડું કાપતો હોય, તેને કોઈ પૂછે કે ભાઈ તમે શું કરો છો? આના ઉત્તરમાં કાષ્ઠ કાપનાર કહે કે પ્રસ્થક કાપું છું. ફરી માર્ગમાં જતાં કોઈ પૂછે કે તમે એ શું સ્કંધે ચડાવ્યું છે? ઉત્તરમાં કહે કે પ્રસ્થક, આ પ્રમાણે લાકડું ચીરતાં-ઘડતાં-છોડતાં, સુંવાળું કરતાં અને માન તૈયાર થએ ધાન્ય માપતાં કોઈ પૂછે તો તે સર્વનો ઉત્તર આપતાં કહે કે આ પ્રસ્થક છે. તાત્પર્ય એ છે કે કાષ્ઠની એ સઘળી અવસ્થામાં નૈગમનય તેને પ્રસ્થક માને છે.

સીમા પર્યન્ત જેની જમીન હોય તે ગ્રામ, અથવા પ્રજાયુક્ત ગૃહ-બગીચા-વાપી -દેવમંદિરાદિરૂપ જે કિલ્લા મુઘીનો ભાગ હોય તે ગ્રામ, અથવા માત્ર પ્રજાનો સમૂહ તે ગ્રામ, અથવા કોઈ મુખ્ય પુરૂષ હોય તે ગ્રામ. આ સર્વ પ્રકારોને નૈગમનય ગ્રામ (ગામ) માને છે. આ ઉદાહરણોના અનુસારે બીજા ઘટાદિ પદાર્થોમાં પણ અશુદ્ધ-મધ્યમ ને વિશુદ્ધ પક્ષ અંગીકાર કરવાના ભેદથી ઉદાહરણો સમજી લેવાં. ૨૧૮૬-થી-૨૧૮૮

સામન્નમન્નદેવ હિ હેઝ સામન્નબુદ્ધિ-વયણાણં ।

તસ્સ વિસેસો અન્નો વિસેસમઙ્-વયણહેઉત્તિ ॥ ૨૧૮૯ ॥

સદિતિ મણિપ્પમિમન્નઙ્ દવાદત્થંતરં તુ સામન્ને ।

અવિસેસઓ મઙ્ગે સન્વત્થાણુપ્પવિત્તીઓ ॥ ૨૧૯૦ ॥

ગોત્તાદઓ ગવાઇસુ નિયયાપ્પાણુવેત્તિબુદ્ધીઓ ।

પરઓ ય નિવિત્તીઓ સામન્નવિસેસનામાણો ॥ ૨૧૯૧ ॥

નૈગમનય સામાન્ય વિશેષને પાતાના આશયથી પણ પરસ્પર ભિન્ન માને છે.

સામાન્ય બુદ્ધિ અને સામાન્ય વચનનો હેતુ સામાન્ય છે, તેથી તે વિશેષથી ભિન્ન છે. અને વિશેષ પણ વિશેષ બુદ્ધિ તથા વિશેષ વચનનો હેતુ હોવાથી સામાન્યથી ભિન્ન છે. “સત્-વિદ્યમાન, છે” એમ કહેવાથી આ નય) સામાન્યને દ્રવ્ય આદિથી જુદું જ માને છે. કારણકે “છે” એવા વચન અને બુદ્ધિની સર્વત્ર પ્રવૃત્તિ થાય છે. ગોત્વ વિગેરે ગાય આદિમાં છે, તે પોતાના આધારમાં અનુવૃત્તિ-સમાન વૃત્તિનો હેતુ છે, અને ભિન્નમાંથી નિવૃત્તિનો હેતુ છે, માટે એ ગોત્વાદિ સામાન્યવિશેષ-અવાન્તરસામાન્ય કહેવાય છે. ૨૧૮૯-૨૧૯૦-૨૧૯૧.

નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષને માને છે, પરંતુ તે બન્નેને પરસ્પર ભિન્ન માને છે. આ માન્યતાની પુષ્ટિમાં તે એમ કહે છે કે-“સત્” એટલે “વિદ્યમાન છે” આવી સામાન્ય બુદ્ધિ અને એવાજ સામાન્ય વચનનો હેતુ હોવાથી સામાન્ય, જે છે તે વિશેષથી ભિન્ન-જુદું જ છે; અને નિત્યદ્રવ્યમાં રહેલ અન્ય વિશેષ પણ સામાન્યથી ભિન્ન-જુદા છે, કેમકે “વિશેષ વિશેષ” એવી બુદ્ધિ અને વચનનો વિશેષ એજ હેતુ છે, મતલબકે સામાન્ય અને વિશેષ, ઘટ-પટાદિની પેઠે ભિન્નભિન્ન કાર્યવાળા હોવાથી અત્યંત જુદા છે.

અહીં એક બીજો વિશેષ જણાવવાની જરૂર છે, કે નૈગમનય સામાન્ય-વિશેષનેજ પરસ્પર ભિન્ન માને છે, એમ નહિ, પરંતુ એ બન્નેના આશ્રયભૂત જે ગાય અને પરમાણુ આદિ છે તેનાથી પણ એ ઉભયનો ભેદ માને છે. “દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મસુ સા સતા” એટલે દ્રવ્યગુણ-અને કર્મમાં તે સત્તા છે. આ વાક્યથી સત્તા સમવાયથીજ પરસ્પર વિત્તક્ષણ એવા દ્રવ્ય-ગુણ-અને કર્મમાં સત્ત્વ પણાની બુદ્ધિ થાય છે, આથી કરીને “સત્ત્વ એટલે છે” એમ કહેવાય છે, એમ નૈગમનય દ્રવ્યાદિથી સામાન્યને જુદા પદાર્થ રૂપેજ માને છે. કારણકે એ સામાન્ય અન્યોન્ય વિત્તક્ષણ એવા પણ દ્રવ્ય-ગુણ-અને કર્મમાં સમાન પણે વર્તે છે. મતલબકે સત્તા સામાન્ય જે દ્રવ્યાદિથી અભિન્ન હોય, તે દ્રવ્યાદિની પેઠે ભિન્નપણાથી સર્વત્ર દ્રવ્યાદિમાં સત્ત્વ એવી અભિન્ન બુદ્ધિ ન થાય, કેમકે ભિન્ન પદાર્થથી અભિન્ન બુદ્ધિ કદી પણ ઉપજે નહિ, અને જે કદી ઉપજે, તે ઘટ-પટ-સ્તંભાદિથી પણ એવી અભિન્ન-એકતાની બુદ્ધિ થવી જોઈએ. અને ભિન્ન પદાર્થોમાં પણ અભિન્ન બુદ્ધિની અન્યથા અનુપ-ર્યાત છે. તેથી કરીને તે સત્ત્વબુદ્ધિ કરાવનાર સામાન્ય દ્રવ્યાદિથી ભિન્ન છે.

તથા ગાય અને હસ્તિ આદિમાં જે ગોત્વ-ગાયપણું અને ગજત્વ (હસ્તિપણું) રહેલ છે, તે સામાન્યવિશેષ એટલે અવાન્તરસામાન્ય જણવું; કેમકે તે પોતાના આધારભૂત ગાય અને હસ્તિઆદિમાં અનુગતાકાર બુદ્ધિનો હેતુ હોવાથી સામાન્ય છે, અને અધિ-મહિ-પાદિથી ભેદ પાડતું હોવાથી વિશેષ છે, વળી એ ગોત્વ વિગેરે પણ ભિન્ન પદાર્થોમાં અભિન્ન બુદ્ધિનો હેતુ હોવાથી તે પણ પોતાના આશ્રયભૂત ગાય આદિથી ભિન્ન છે, એમ આ નૈગમનયનું મતલબ છે. ૨૧૮૯-૨૧૯૦-૨૧૯૧

હવે આ નય વિશેષનું સ્વરૂપ જેવી રીતે માને છે તે નિરૂપણ કરે છે.

તુલ્યાગિતિ-ગુણ-કિરિણગદેસતીયાગણ્ડણુદશ્મિ ।

અન્નત્તુદિકારણમંતવિસેસોત્તિ સે બુદ્ધી ॥ ૨૧૯૨ ॥

તુલ્ય આકૃતિ-ગુણ-અને ક્રિયાવાળા, એક દશથી નિર્ગત ને આગત-પરમાણુ દ્રવ્યમાં અન્યત્વ બુદ્ધિનું જે કારણ તે અન્ય વિશેષ છે, એમ તે નૈગમનયનો અભિપ્રાય છે. ૨૧૯૨

જેની આકૃતિ-ગુણ-અને ક્રિયાતુલ્ય હોય, તથા જે એકે દેશમાંથી ગએલ અને આવેલ હોય, એવા પરમાણુ દ્રવ્યમાં “આ પરમાણુ આનાથી ભિન્ન છે” એવા પ્રકારની ચોગીયાને જે અન્યત્વ યુદ્ધિ થાય છે તેનું જે કારણ છે તે અત્ય વિશેષ છે. એમ આ નૈગમનયનું માનવું છે. તાત્પર્ય એ છે કે બંને પરમાણુ પરિમંડલાકારવાળા છે, એમ વૈશેષિકો કહે છે, આથી કરીને સમાન આકૃતિવાળા સર્વ પરમાણુઓ છે. તેમાં “આ સર્વ પરમાણુઓ ભિન્ન ભિન્ન છે, પણ અભિન્ન નથી” એવી જે પરસ્પર ભિન્નતા આકૃતિયુદ્ધિ ચોગીયાને થાય છે, તેમાં જે હેતુભૂત છે તે પરમાણુદ્રવ્યમાં રહેલ અત્ય વિશેષ છે. કારણકે જેની વિશેષતા પ્રથમ અણુમાં છે. તેવી બીજામાં નથી ને જેવી બીજામાં છે, તેવી પ્રથમમાં નથી. જે આમ ન હોય, તો સર્વની એકતાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.

તથા સર્વ પાર્થિવ અણુઓ પરસ્પર તુલ્ય ગુણવાળા છે. તેમજ અણુ અને મનનું પ્રથમ કાર્ય અદૃષ્ટપણેજ કરાએલું છે. જેમકે અગ્નિનું ઉંચે બળવું, વાયુનું તિચ્છું વાવું, ઈત્યાદિ, તત્ત્વ એજ કે સર્વ પરમાણુઓ સમાનક્રિયાવાળા છે.

વળી જ્યારે એક આકાશ પ્રદેશથી એક પરમાણુ સ્થિતિસ્થ થવાથી અન્ય પ્રદેશમાં જાય છે, અને તેજ વખતે સ્થિતિનો ઉલ્લસ થવાથી તેજ પ્રદેશમાં બીજે પરમાણુ આવીને રહે છે, ત્યારે એક દેશમાંથી ગતાગતપણું થાય છે. આજ કારણથી વૈશેષિક દર્શનની માન્યતાનુસાર સમાન આકૃતિ-સમાન ગુણ-અને સમાન ક્રિયાવાળા, એક પ્રદેશમાંથી નિર્ગતાગત પરમાણુ દ્રવ્યમાં જે અન્યત્વ યુદ્ધિનું કારણ છે, તે અત્ય વિશેષ છે. અને એ અત્ય વિશેષજ આકૃતિ આદિવડે સમાન પરમાણુઓમાં અસમાન યુદ્ધિનો હેતુ હોવાથી અણુઓથી ભિન્ન છે. આમ નૈગમનયનો અભિપ્રાય છે.

નણુ દ્વ-પજ્જવદ્ધિયનયાવલંવિત્તિ જેગમો ચેવ ।

સમ્મદિદ્ધો સાહુવ કોસ મિચ્છત્તમેઓડયં ? ॥ ૨૧૯૩ ॥

જં સામન્નવિસેસે પરોપ્પરં વત્થુઓ ય સો મિન્ને ।

મન્નમ્મચંમઓ મિચ્છદ્ધો કળાદો વ ॥ ૨૧૯૪ ॥

દોહિવિ નદ્ધિ નીયં સત્થમુલ્લૂણ તદ્ધવિ મિચ્છત્તં ।

જં સવિસયપ્પહાણત્તણેણ અત્તોન્નનિરવેક્ખા ॥ ૨૧૯૫ ॥

જહ સામન્નં સામન્નબુદ્ધિહેત્તિ તો વિસેસોવિ ।

સામન્નમન્નસામન્નબુદ્ધિહેત્તિ કો મેઓ ? ॥ ૨૧૯૬ ॥

જહ જેગ વિસેસિજ્જહ સ વિસેસો તેણ જંપિ સામણ્ણં ।

તંપિ વિસેસોડવસ્સં સત્તાહિવિસેસયત્તાઓ ॥ ૨૧૯૭ ॥

જે ઉપર કહ્યા મુજબ હોય (સામાન્ય તે દ્રવ્ય અને વિશેષ તે પર્યાય) તો નૈગમનય દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક ન્યાયલંબી કહેવાય, અને તેથી કરીને તેને સાધુની પેઠે સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવો જોઈએ. શા માટે તેને મિથ્યાત્વનો ભેદ કહેવો ? ઉત્તર-નૈગમનય સામાન્ય ને વિશેષને વસ્તુથી (દ્રવ્ય ગુણ કર્મ પરમાણુરૂપ આધારથી) તથા પરસ્પર અત્યન્ત ભિન્ન માને છે, તેથી કહ્યા ॥ પેઠે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક ન્યાયવડે વૈશેષિક દર્શનકારે પોતાનું સર્વ શાસ્ત્ર રચ્યું છે, તોપણ તે મિથ્યાત્વરૂપ

છે, કેમકે સ્વસ્વ વિષયને પ્રધાનપણે અંગીકાર કરતા તેઓ, દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિકને અન્યોઅન્ય નિરપેક્ષ માને છે, (જેનો એ બન્નેને પરસ્પર સાપેક્ષ માને છે.) જે સામાન્યને સામાન્યબુદ્ધિનો હેતુ માનવામાં આવે, તેા વિશેષને પણ સામાન્યબુદ્ધિ? હેતુ માનવો જોઈએ, તેા પછી સામાન્ય અને વિશેષનો ભેદ શો? વળી જે જેવડે વિશેષ કરાય તે વિશેષ કહેવાય, તેા જે સામાન્ય છે, તે પણ સત્તાદિના વિશેષપણાથી અવશ્ય વિશેષ કહેવાય. ૨૧૯૩-થી-૨૧૯૭

આ પાંચ ગાથામાંની પહેલી ત્રણ ગાથાઓના અર્થ માટે કંઈ વિશેષ-કહેવાની જરૂર નથી, પણ પાછળની એ ગાથાઓ માટે સ્પષ્ટીકરણ કરવાની જરૂર છે. ઉપર કહ્યા મુજબ આ નૈગમનય સામાન્ય તથા વિશેષને પરસ્પર અત્યન્ત નિરપેક્ષ માને છે, તેથી કરીને સામાન્યને વિશેષપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને વિશેષને સામાન્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે. આથી કરીનેજ આ નયની આવી માન્યતા મિથ્યાત્વ સંયુક્ત છે. “આ ગાય છે, આ ગાય છે” ઇત્યાદિ (કથન) સામાન્યબુદ્ધિ અને સામાન્યવચનનો હેતુ હોવાથી તે “સામાન્ય” કહેવાય છે, જે આ પ્રમાણે હોય, તેા પરમાણુઓમાં રહેલ અત્યન્ત વિશેષ પણ સામાન્ય કહેવાશે. ” જેમકે “આ વિશેષ છે, આ વિશેષ છે.” ઇત્યાદિ (કથન) પણ અન્યની સાથે સામાન્યબુદ્ધિ અને સામાન્યવચનનો હેતુ છે, એથી કરીને વિશેષ પણ સામાન્ય કહેવાશે. પરન્તુ તે અયોગ્ય છે, કેમકે વિશેષમાં સામાન્ય નથી હોતું; દ્રવ્ય-ગુણ અને કર્મ-માંજ તેની વૃત્તિ માનેલ છે. અથવા ગોત્વ ગજત્વાદિ વિશેષ, તે પણ સામાન્ય કહેવાશે, એટલે કે ગોત્વ-ગજત્વાદિ સામાન્યમાં પણ સામાન્ય પ્રાપ્ત થશે. કેમકે “આ સામાન્ય આ સામાન્ય” એવી બુદ્ધિ અને વચનની પ્રવૃત્તિ તેમાં પણ થાય છે. પરન્તુ એમ માનવું તે પણ ઉચિત નથી, કારણકે સામાન્યમાં સામાન્ય નથી હોતું “નિઃસામાન્યાનિ સામાન્ય નિ” એટલે સામાન્ય, સામાન્ય રહિત છે. આ પ્રમાણે ઉપર કહેલ યુક્તિથી વિશેષ અને સામાન્ય ઉભયને સામાન્યપણું પ્રાપ્ત થતું હોવાથી સામાન્ય અને વિશેષમાં કંઈ તફાવત નહિ રહે.

વળી જે વસ્તુવડે બુદ્ધિ અને વચનનો ભેદ પડાય તે વિશેષ કહેવાય, આ વ્યાખ્યા વિશેષની હોય, તેા પરાપર સામાન્ય (સત્તા અને ગોત્વાદિક) ને પણ વિશેષપણું પ્રાપ્ત થાય, કેમકે સત્તા વિગેરે પણ વિશેષક (ભેદ પાડનાર) છે, એટલે કે સત્તા સામાન્ય પણ ગોત્વાદિ થકી બુદ્ધિ અને વચનમાં ભેદ પાડે છે, અને ગોત્વાદિક પણ સત્તાદિકથી ભેદ પાડે છે. આથી ફલિતાર્થ એ થયો કે સામાન્ય પણ અત્યન્ત વિશેષની પેઠે બુદ્ધિ અને વચનમાં ભેદ પાડનાર હોવાથી વિશેષજ છે. અને એજ પ્રમાણે વિશેષ પણ સામાન્ય છે, આ પ્રમાણે થશે. ૨૧૯૩-થી-૨૧૯૭

વળી “ત્રિપદાર્થસ્ત્કરો સત્તા” એટલે દ્રવ્ય ગુણ ને કર્મ, એ ત્રણ પદાર્થમાં વિદ્યમાનતા કરનાર હોય તે સત્તા. એ વચનવડે સત્તા સમનાયથી “સત્ત્વ” એટલે વિદ્યમાનતા માનવામાં આવે છે, તે પણ અયોગ્ય છે, કારણકે—

સત્તાજોગાદસઓ સઓ વ સત્ત્વં હવેજ્જ દવ્વસત્ત ।

અસઓ ન સ્વપુપ્ફસ્સ વ સઓ વ કિં સત્તયા કજ્જં ? ૨૧૯૮ ॥

પડવત્થું સામન્નં જહ તો જેગં ન યાવિ સામન્નં ।

અહ દવેસુ તદેગં તહવિ સદેસં ન સામન્નં ॥ ૨૧૯૯ ॥

અહ પૃથ્વ્યમિદેગં ચ તદ્વિ તં નત્થિ સ્વરવિસાણં વ ।

ન ય તદુલ્લક્ષણં તં સઘ્વગયણત્તઓ સ્વં વ ॥ ૨૨૦૦ ॥

સામન્નવિસેસકયં જદ્દ નાણં તેસુ કિંનિમિત્તં તો ? ।

અહ તત્તો ચિય તમ્હા તં પરહેઉત્તિ જેગંતો ॥ ૨૨૦૧ ॥

તમ્હા વત્થૂગં ચિય જો સરિસો પજ્જઓ સ સામન્નં ।

જો વિસરિસો વિસેસો સ મઓઽણત્થંતરં તત્તો ॥ ૨૨૦૨ ॥

સત્તાના યોગથી વસ્તુનું સત્પણું માનવામાં આવે છે, તે સત્પણું સ્વરૂપ વિદ્યમાનનું છે, કે અવિદ્યમાનનું છે ? સ્વરૂપે અવિદ્યમાનનું તો નહિ કહી શકાય, કેમકે આકાશપુષ્પ જેવી અવિદ્યમાન વસ્તુનું સત્પણું ઘટી શકે નહિ; અને જો સ્વરૂપે વિદ્યમાન વસ્તુનું સત્પણું માનવામાં આવતું હોય, તોપણી સત્તાવડે શું કાર્ય છે ? કેમકે સત્તા વિના પણ વસ્તુનું સત્પણું માનેલજ છે, વળી જો એ સત્પણું સામાન્ય દરેક વસ્તુમાં હોય, તો તે સત્તા દરેક વસ્તુસ્વરૂપ હોવાથી એક નહિ કહેવાય; અથવા દરેક વસ્તુસ્વરૂપની પેઠે દરેક વસ્તુમાં રહેલ હોવાથી તે સામાન્ય નહિ કહેવાય, અને જો ઘણાં દ્રવ્યોમાં રહેલું છતાં તે એક છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે સામાન્ય સાવચવી થશે, કેમકે પરમાણુની પેઠે અનવયવિની વૃત્તિ ઘણાં દ્રવ્યોમાં હોઈ શકે નહિ, અને જો તેને સાવચવી માનવામાં આવે તો તે સામાન્ય નહિ કહેવાય, કેમકે અવયવનો ભેદ થતાં તેનાથી અભિન્ન એવા અવયવનો પણ ભેદ થાય છે. સામાન્ય દરેક વસ્તુમાં વર્તે છે, છતાં એક છે, એમ કહેવામાં આવે, તો ગવેડાના શીંગડાની પેઠે તે જણાતું ન હોવાથી અવિદ્યમાન છે. વળી આકાશની પેઠે તે સર્વગત અને વ્યક્તિથી અન્ય હોવાને લીધે તે કોઈનું ઉપલક્ષણ નથી. વળી જો સામાન્ય વિશેષ કૃત જ્ઞાન હોય તો તે પદાર્થોમાં તે જ્ઞાન કયા નિમિત્તે થાય છે ? જો તે પદાર્થોથી થતું હોય, તો તે પરહેતુક થયું, એકાન્તિક ન થયું. માટે વસ્તુનોજ જે સદૃશ પર્યાય તે સામાન્ય અને વિસદૃશ પર્યાય તે વિશેષ છે, એ બન્ને તો વસ્તુથી અભિન્ન છે. ૨૧૯૮-થી-૨૨૦૨

પરસ્પર નિરપેક્ષ સામાન્ય-વિશેષ માનવાથી જે દોષ આવે છે તે આ ગાથાઓમાં જણાવ્યા છે, તેમાંની પહેલી ત્રણ ગાથાઓનો અર્થ સમજી શકાય એવો છે, પાછળની બે ગાથાઓના સંબંધમાં કંઈક વિશેષ કહેવાની જરૂર છે, તે કહીએ છીએ. “આ ગાય છે, આ ગાય છે” ઇત્યાદિ સામાન્ય જ્ઞાન અને સામાન્ય વચન તે સામાન્ય હેતુથી પ્રવર્તે છે, અને પરમાણુઓમાં “આ પરમાણુ આનાથી વિશિષ્ટ-શુદ્ધ છે” એવું વિશેષ જ્ઞાન અને વચન તે વિશેષહેતુક છે, એવી જો માન્યતા હોય, તો ગોત્ર-ગજ ત્યાદિ સામાન્ય પદાર્થોમાં “આ સામાન્ય છે, આ સામાન્ય છે” ઇત્યાદિ જ્ઞાન અને વચન; તથા વિશેષ પદાર્થોમાં “આ વિશેષ છે, આ વિશેષ છે” એવું જ્ઞાન અને વચન પ્રવર્તે છે, તે કયા નિમિત્તથી પ્રવર્તે છે ? સામાન્ય વિશેષથી પ્રવર્તે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે સામાન્યમાં બીજું સામાન્ય ન હોય, અને વિશેષમાં બીજા વિશેષ ન હોય. તથા જો એમ કહેવામાં આવે, કે બીજા સામાન્ય સિવાય વિષયભૂત જે ગોત્રાદિ સામાન્ય પદાર્થ તેનાથી તે સામાન્ય જ્ઞાન અને વચન પ્રવર્તે છે, અને અન્ય વિશેષની અપેક્ષા વિના તે વિશેષથીજ વિશેષ જ્ઞાન અને વચન પ્રવર્તે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે સા-

માન્ય વિશેષ જ્ઞાન અને વચન પરનિમિત્તક થયાં ગણાય, પણ એકાન્ત સામાન્ય-વિશેષ નિમિત્તક ન ગણાય. કેમકે તે સામાન્યવિષય અને વિશેષવિષયથી થયું ગણાય.

આ પ્રમાણે એકાન્ત નિરપેક્ષ સામાન્ય-વિશેષ માનવાથી આવાં દૂષણો આવે છે. તત્ત્વથી વસ્તુસ્વરૂપ તો એવું છે કે ગાય આદિ પદાર્થના ખરી, સ્કંધ, પુંછ, શીંગડા, ડાળકંખળાદિ રૂપ જે સદૃશપર્યાય, તેજ સામાન્ય છે, પણ એક નિત્ય-નિરવયવ-અક્રિય-સર્વગતાદિ ધર્મયુક્તજ હોય તે સામાન્ય, એવું જે બીજાઓ માને છે, તે નહિ. અને એજ ગાય વિગેરે પદાર્થના શ્યામતા શ્વેતતાદિ અન્ય વિસદૃશપર્યાય તે વિશેષ છે, આ જે સામાન્ય-વિશેષ રૂપ પર્યાય તે ગાય આદિ પદાર્થથી અલિપ્ત છે, અને પરરૂપાદિવડે કથંચિત્ લિપ્ત છે, એકાન્તે લિપ્ત કે અલિપ્ત નથી, ૨૧૯૮ થી ૨૨૦૨.

હવે સંગ્રહનયની વ્યાખ્યા અને માન્યતા કહે છે.

સંગ્રહણં સંગિણદ્ સંગિજ્ઞને વ તેણ જં મેયા ।

તો સંગહોત્તિ સંગહિયપિંડિયત્થં વઓ જસ્સ ॥ ૨૨૦૩ ॥

સંગહિયમાગહિયં સંપિંડિયમેગજાદમાણીયં ।

સંગહિયમણુગમો વા વરેરેગો પિંડિયં મણિયં ॥ ૨૨૦૪ ॥

અહવ મહાસામન્નં સંગહિયપિંડિયત્થમિયરંતિ ।

સઘ્વિસેસાનન્નં સામન્નં સઘ્વહા મણિયં ॥ ૨૨૦૫ ॥

ણ્ણં નિચ્ચં નિરવયમકિયં સઘ્વગં ચ સામન્નં ।

નિસ્સામન્નત્તાઓ નત્થિ વિસેસો સ્વપુર્ણં વ ॥ ૨૨૦૬ ॥

સદિતિ મણિયર્મિમ જમ્હા સઘ્વન્થાણુપ્પવત્તણ્ણુ બુદ્ધી ।

તો સઘ્વં તમ્મત્તં નત્થિ તદત્થંતરં કિચ્ચિ ॥ ૨૨૦૭ ॥

સામાન્યરૂપે સર્વવસ્તુઓને એકઠી કરવી તે સંગ્રહ, અથવા સામાન્યરૂપે સર્વ વસ્તુ જે એકઠી કરે છે તે સંગ્રહ, અથવા જેથી સર્વ ભેદો સામાન્યરૂપે સંગ્રહાય તે સંગ્રહ, અથવા સંગ્રહીત પિંડિતાર્થવાળું વચન જેનું હોય, તે સંગ્રહ. સામાન્યાભિમુખે ગ્રહણ કરેલ હોય, તે સંગ્રહીત કહેવાય; અને એક જાતને પમાડેલ હોય તે પિંડિત કહેવાય. આવા પ્રકારનું સંગ્રહીતપિંડિતાર્થવાળું વચન સંગ્રહનયનું છે. અથવા સર્વ વ્યક્તિઓમાં અનુગત સામાન્યનું પ્રતિપાદન કરવું તે સંગ્રહીત, અને એથી વિપરીત-પરપણાનો નિરાસ કરનાર એવા વિશેષનું પ્રતિપાદન કરવું તે પિંડિત કહેવાય. (આ વ્યાખ્યાથી જે સંગ્રહીત પિંડિતાર્થ એટલે અનુગમ-વ્યતિરેકાર્થવાળું વચન તે સંગ્રહનયનું છે.) અથવા સત્તારૂપ મહાસામાન્ય તે સંગ્રહીત, અને ગોત્ર-ગણત્વાદિ અવાન્તરસામાન્ય તે પિંડિત કહેવાય. (આ વ્યાખ્યાથી પરસામાન્ય અને અપરસામાન્ય અર્થવાળું વચન તે સંગ્રહીત નયનું છે.) અથવા સર્વ વિશેષો જેનાથી લિપ્ત નથી એવું સર્વ પ્રકારે સામાન્ય વચન અભિધેયપણે સંગ્રહનયનું કહેલ છે. સામાન્ય એક છે, કેમકે સર્વત્ર તેનોજ સદ્ભાવ છે અને વિશેષનો અભાવ છે, વળી તે આવનાશી હોવાથી નિત્ય છે, દેશરહિત હોવાથી અનવયવી છે, દેશાન્તરમાં ગતના અભાવે અક્રિય છે, અને અક્રિય હોવાથી સર્વગત છે. તથા સામાન્યરહિત વિશેષોનો અભાવ છે, કેમકે જે સામાન્યથી અતિરિક્ત છે, તેનો અકાશ-

પુખ્તની પેઠે અભાવ છે. કારણ કે “સત્-છે” એમ કહેવાથી સર્વત્ર ત્રિભુવનાતર્ગત વસ્તુમાં અનુસરે છે, કેમકે વિદ્યમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જે “સત્” એમ કહેવાથી શુદ્ધિમાં પ્રતિભાસમાન ન થાય; માટે સર્વત્ર સત્તામાત્રજ છે, તેનાથી અતિરિક્ત બીજું કંઈ નથી કે જેને વિશેષપણે માની શકાય. ૨૨૦૩ થી ૨૨૦૭.

પદાર્થ માત્ર સત્તારૂપજ છે, એમ પ્રતિપાદન કરવાને હવે કહે છે કે--

કુંભો ભાવાણન્નો જડ તો ભાવો અહઽન્નહાઽભાવો ।

एवं पडादओवि हु भावाणन्नत्ति तम्मत्तं ॥ २२०८ ॥

सम्मतमिह विसेसा सामन्नंपिव पमेयभावाओ ।

सवत्य सम्मईओ वभिचाराभावओ वावि ॥ २२०९ ॥

चूओ वणस्सइ चिय मूलाइगुणोत्ति तस्समूहो व ।

गुम्मादओवि एवं सवे न वणस्सइविसिद्धा ॥ २२१० ॥

सामन्नाओ विसेसो अन्नोऽणन्नो व नत्थि जइ अन्नो ।

निस्सामन्नत्ताओऽणन्नो सामन्नमेत्तं सो ॥ २२११ ॥

ભાવથી એટલે સત્તાથી ઘટ અન્ય છે કે અનન્ય છે ? જે અનન્ય-અભિન્ન હોય, તે તે સત્તારૂપજ છે; અને જે ભાવથી-સત્તાથી અન્ય-ભિન્ન હોય તે તે અરશુંગત અભાવ-રૂપ થશે, એજ પ્રમાણે પદાર્થ સર્વ વસ્તુઓ ભાવથી અનન્ય હોવાને લીધે સત્તારૂપજ અથવા સર્વ વિશેષો સામાન્યની પેઠે પ્રમેય હોવાથી સત્તારૂપ છે, અથવા સર્વત્ર સત્ એવી મતિ પ્રવર્તે છે, માટે તે સત્તારૂપજ છે. જેમકે-આત્મ વૃક્ષ છે મૂળાદિ ગુણવાન હોવાથી, આત્માદિ સામાન્યથી માંડક વૃક્ષસમૂહ પણ વનરૂપિત સામાન્યરૂપજ છે, એજ પ્રમાણે સર્વ લતાસમૂહ વિગેરે પણ સામાન્ય વનરૂપિતથી વિશિષ્ટ-બુદ્ધા નથી, એટલે કે સર્વત્ર સામાન્ય છે, વિશેષ નથી. કારણ કે સામાન્યથી વિશેષ ભિન્ન છે, કે અભિન્ન છે ? જે ભિન્ન હોય તે તે સામાન્યથી બહિર્ભૂત હોવાથી અરશુંગની પેઠે નથીજ, અને જે અભિન્ન હોય, તે તે સામાન્યના સ્વરૂપની પેઠે સામાન્યમાત્રજ છે. ૨૨૦૮ થી ૨૨૧૧.

હવે વ્યવહારનયની વ્યાખ્યા અને તેની માન્યતા કહે છે.

ववहरणं ववहरणं स तेण वऽवहीरणं व सामन्नं ।

ववहारपरो व जओ विसेसओ तेण ववहारो ॥ २२१२ ॥

सदिमि भणियम्मि गच्छइ विणिच्छयं सदिति किं तदन्नंति ।

होज्ज विसेसेहिंतो संववहारादवेतं जं ? ॥ २२१३ ॥

उवलंभववहाराभावाओ निविसेसभावाओ ।

तं नत्थि स्वप्पुफंपिव संति विसेसा सपच्चक्खं ॥ २२१४ ॥

जं च विसेसो चिय संववहारादि कीरणं सक्खं ।

जम्हा तम्मत्तं चिय फुढं तदत्थंतरमभावो ॥ २२१५ ॥

અન્નાણનં વ મયં સામન્નં જઈ વિસેસઓઽણનં ।
 તમ્મત્તમન્નમહવા નત્થિ તયં નિવિસેસંતિ ॥ ૨૨૧૬ ॥
 તહ ચૂયાઈવિરહિઓ અન્નો કો સો વણસ્સઈ નામ ।
 અવણસ્સઈ ચ્ચિય તઓ ઘડો વ ચૂયાઈભાવાઓ ॥ ૨૨૧૭ ॥
 તો વવહારો ગચ્છઈ વિણિચ્છયં કો વણસ્સઈ ચૂઓ ? ।
 હોજ્જ વ વડલાઈરૂવો તહ સવ્વદ્ધમેણ્ણુ ॥ ૨૨૧૮ ॥
 અહિગો ચવત્તિ વા નિચ્છઓત્તિ સામન્નમસ્સ વવહારો ।
 વચ્ચઈ વિણિચ્છયત્થં જાઈ વિસામન્નભાવંતિ ॥ ૨૨૧૯ ॥
 ભમરાઈ પંચવણ્ણાઈ નિચ્છણ જત્થ વા જણવયસ્સ ।
 અત્થે વિણિચ્છઓ સો વિણિચ્છયત્થોત્તિ સો ગેઝ્ઙ્ઙો ॥ ૨૨૨૦ ॥
 બહુતરઉત્તિ ય તં ચિય ગમેઈ સંતેવિ સેસણ મુયતિ ।
 સંવવહારપરતયા વવહારો લોગમિચ્છંતો ॥ ૨૨૨૧ ॥

વ્યવહાર કરવો તે વ્યવહાર, અથવા જે વ્યવહાર કરે છે તે વ્યવહાર અથવા જે સામાન્યનો તિરસ્કાર કરે છે તે વ્યવહાર અથવા જે માટે વિશેષથી લોક વ્યવહારમાં તત્પર છે, તેથી તે વ્યવહાર નય કહેવાય છે. આ વ્યવહાર કહેલી સારી ઉક્તિને અંગી-કાર કરતો નથી માટે ૨૧૮૩ મી ગાથાનું પદ વચ્ચઈ વિણિચ્છયત્થંવવહારો સવ્વદ્ધમેણ્ણુ સમજાવે છે (જેમકે) સત્ એમ કહેવાથી આ નય વ્યવહાર કરવા લાયક વિશેષોનેજ વસ્તુપણે વ્યવસ્થાપન કરે છે. જેમકે સત્ એમ જે કહેવાય છે, તે ઘટ-પટ આદિ વિશેષોથી જુદું ક્યાં છે ? કે જે સંવ્યવહાર વિના જણાતું હોય, ? એ સામાન્ય તો કહેવાનું માત્ર છે, કેાઇ સ્થળે જુદું જણાતું નથી. કેમકે એ સામાન્યની ઉપલબ્ધિ-વ્યવહાર નથી, તેથી તથા વિશેષથી વ્યતિરિક્ત માનેલ હોવાથી આકાશપુષ્પની પેઠે તે નથી; અને વિશેષો તો ઘટ-પટાદિ-કની પેઠે સ્વપ્રત્યક્ષ હોવાથી વિદ્યમાન છે. કારણકે પાણી લાવવું, પ્રજ્વળાદિપર પોટીસ કરવી વિગેરે જે લોક વ્યવહાર છે, તે સાક્ષાત ઘટ-લીંમડાનાં પત્ર આદિ વિશેષો વડેજ કરાતો જણાય છે, (નહિ કે સામાન્યવડે) કેમકે તે વિશેષરૂપજ પ્રગટ જણાય છે, માટે સામાન્ય તેનાથી જુદું છેજ નહિ. વળી જે સામાન્ય કહેા છે, તે વિશેષોથી અન્ય માનો છો, કે અનન્ય માનો છો ? જે અનન્ય માનો તો તે વિશેષરૂપજ છે, અને અન્ય હોય, તો તે વિશેષ રહિત હોવાથી આકાશપુષ્પની પેઠે અભાવરૂપજ છે. તથા જે વનસ્પતિ સામાન્યપણે કહેવાય છે, તે આમ્ર-નિંબ-કદંબ-જાંબુ વિગેરે વિશેષોથી ભિન્ન છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે આમ્રાદિના અભાવરૂપ હોવાથી ઘટાદિકની પેઠે અવનસ્પતિજ છે. માટે ઉપરોક્ત ન્યાયથી આ નય સામાન્યરહિત વિશેષોનોજ સ્વીકાર કરે છે, તે એમ વિચારે છે કે વનસ્પતિ એ શું છે ? આમ્ર છે ? કે બકુલાદિ છે ? કેમકે એ સિવાય વૃક્ષત્વરૂપ સામાન્ય તો જણાતું નથી. આ પ્રમાણે સર્વ દ્રવ્ય ભેદોમાં આ વ્યવહારનય નિશ્ચય કરે છે. અથવા અધિક ચય તે નિશ્ચય, એ નિશ્ચય અહીં સામાન્ય છે, તે સામાન્યના વિનિશ્ચય માટે એટલે સામાન્યના અભાવ માટે વ્યવહારનય ચત્ન કરે છે. જેમકે નિશ્ચયનયથી વિચારતાં ભ્રમરાદિક પાંચ વર્ણુ-એ ગંધ-પાંચ રસ-અને આઠ સ્પર્શવાળા છે છતાં, જે શ્યામવર્ણાદિક અર્થનાં લોકનો નિશ્ચય થાય છે, તે નિશ્ચયાર્થને વ્યવહારનય અનુસરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે વર્ણુ-ગંધ-

રસ-અને સ્પર્શ છતાં પણ એમાંથી લોકને જે બહુ સ્પષ્ટ ગ્રાહ્ય હોય, તેનેજ વ્યવહારનય અનુસરે છે. માને છે, ને પ્રરૂપે છે, કેમકે આ નય સંવ્યવહારમાં તત્પર હોવાથી લોકવ્યવહારને ઇચ્છે છે, તેથી વિદ્યમાન એવા પણ બીજા વર્ણાદિકને મૂકી દે છે. ૨૧૧૨-થી-૨૨૨૧.

હવે ઋણસૂત્રનયની વ્યાખ્યા અને માન્યતા જણાવે છે.

ઉજ્જું રુજું સુયં નાણમુજ્જુસુયસ્સ સોડયમુજ્જુસુઓ ।

સુત્તયઈ વા જમુજ્જું વત્થું તેણુજ્જુસુત્તોત્તિ ॥ ૨૨૨૨ ॥

પચ્ચુપ્પન્નં સંપયમુપ્પન્નં જેં ચ જસ્સ પત્તેયં ।

તં રિજુતયેવ તસ્સત્થિ ઉ વક્કમન્નંતિ જમસંતં ॥ ૨૨૨૩ ॥

ન વિગયમણાગયં વા ભાવોડણુવલંભઓ સ્વપુપ્ફં વ ।

ન ય નિપ્પઓયણાઓ પરકીયં પરધણમિવડત્થિ ॥ ૨૨૨૪ ॥

જઈ ન મયં સામન્નં સંવવહારોવલલ્લિરહિયંતિ ।

નણુ ગયમેસ્સં ચ તહા પરક્કમવિ નિપ્પલત્તણઓ ॥ ૨૨૨૫ ॥

તમ્હા નિયયં સંપયકાલીયં લિંગ-વચણભિન્નંપિ ।

નામાઈમેયવિહિયં પઢિવજ્જઈ વત્થુમુજ્જુસુઓ ॥ ૨૨૨૬ ॥

ઋણુ એટલે અવક અને શ્રુત એટલે બોધ, આથી કરીને જેનો અવક બોધ તે ઋણુશ્રુત. અથવા જે વસ્તુને અવકપણે-સરળતાથી કહે તે ઋણુસૂત્ર. વર્તમાનકાલીન તથા સ્વકીય વસ્તુ તે પ્રત્યુત્પન્ન કહેવાય છે, તેવી વસ્તુને આ નય અવક કહે છે, એથી અન્ય જે વિપરીત વસ્તુ હોય, તે આવધમાન હોવાથી તેને વક કહે છે; કેમકે અતીત વસ્તુ નાશ પામેલ છે, અને અનાગત વસ્તુ ઉત્પન્ન થયેલ નથી, આથી એ ઉભય સ્વરૂપી વસ્તુ આકાશપુષ્પની પેઠે ઉપલબ્ધ નથી થતી, માટે તે વસ્તુ નથી; વળી પરકીય વસ્તુ પણ પરધનની પેઠે નિષ્પ્રયોજન હોવાથી વસ્તુ નથી. સંવ્યવહારોપલબ્ધિવરહિત હોવાથી સામાન્યને ન માનવામાં આવે તો અતીત અને અનાગત વસ્તુ, તથા પરકીય વસ્તુ પણ નિષ્ફળ હોવાથી માનવી ન જોઈએ. એ પ્રમાણે સાંપ્રતકાલીન લિંગ અને વચનથી ભિન્ન છતાં, નામ-સ્થાપનાદિયુક્ત સ્વકીય વસ્તુને આ ઋણુસૂત્રનય અંગીકાર કરે છે. (તાત્પર્ય એ છે કે-અતીત-અનાગત નહિ પણ વર્તમાનકાલીન સ્વકીય વસ્તુ લિંગ અને વચનથી ભિન્ન છતાં પણ એક તરીકેજ માને છે,) ૨૨૨૨-થી ૨૨૨૬.

હવે શબ્દનયની વ્યાખ્યા અને માન્યતા કહે છે.

સવર્ણં સપઈ સ તેર્ણં વ સપ્પણ વત્થુ જેં તઓ સહો ।

તસ્સત્થપરિગ્ગહઓ નઓવિ સહોત્તિ હેઉ વ ॥ ૨૨૨૭ ॥

તં ચિય રિહસુત્તમયં પચ્ચુપ્પન્નં વિરોહેણયરં સો ।

ઈચ્છઈ ભાવઘટં ચિય જેં ન ઉ નામાદઓ તિન્નિ ॥ ૨૨૨૮ ॥

નામાદઓ ન કુંભા તક્કજાક ણઓ પઢાઈ વ ।

પણ્ણક્કવિરોહાઓ તિન્નિગાભાવઓ વાવિ ॥ ૨૨૨૯ ॥

જઈ વિગયા-ણુપ્પન્ના પઓયણાભાવઓ ન તે કુંમા ।

નામાદઓ કિમિદ્ધા પઓયણાભાવઓ કુંમા ? ॥ ૨૨૩૦ ॥

બોલાવણું તે શબ્દ, અથવા જે બોલાવે છે, યા જે વડે વસ્તુ બોલાવાય, તે શબ્દ કહેવાય, તે શબ્દનો વાચ્યાર્થ ગ્રહણ કરવાથી આ નયપણુ હેતુની પેઠે શબ્દનય કહેવાય છે. ઋણુસૂત્ર નયે અભિમત એવી પ્રત્યુત્પન્ન વસ્તુને વિશેષપણે આ નય માને છે, એટલે કે પૃથુબ્ધનોદરાદિ આકારયુક્ત ભાવવટનેજ આ નય ધટરૂપે માને છે, પણ નામાદિ ત્રણને નથી માનતો. કારણ કે નામાદિ ઘટ જળધારણાદિ કાર્ય કરતા નથી, ને તેથી તે પદાદિની પેઠે ઘટ નથી, વળી આ નય શબ્દને તેથી પ્રધાન માને છે એટલે ઘટ શબ્દનો અર્થ ભાવવટમાં ઘટ છે. વળી ઘટના ચિન્હોનો પણ અભાવ હોવાથી (નામાદિ ઘટને ઘટ કહેવામાં) પ્રત્યક્ષ વિરોધ છે. અતીત અને અનુત્પન્ન ઘડાઓ પ્રયોજનના અભાવે ધટરૂપ ન મનાય, તોપણ નામાદિ ઘડાઓ પ્રયોજનના અભાવે ધટરૂપ કેમ મનાય? ૨૨૨૭-થી-૨૨૩૦.

જે બોલાવણું તે શબ્દ, અથવા જે બોલાવે તે, અથવા જે વડે વસ્તુ બોલાવાય તે શબ્દ કહેવાય. એ શબ્દના વાચ્યાર્થની પ્રધાનતાથી નય પણ શબ્દ કહેવાય છે. જેમ પંચમી વિભક્તિવાળો શબ્દ ઉપચારથી હેતુ કહેવાય છે, તેમ અહીં પણ ઉપચારથી શબ્દને શબ્દનય કહેવાય છે.

પ્રત્યુત્પન્ન-વર્તમાન કાલીન વસ્તુને ઋણુસૂત્રનય માને છે, તેજ વસ્તુને શબ્દનય વિશેષતર માને છે. એટલે કે પહોળા તડીયા પેટારાદિ આકારવાળા, માટી આદિથી બનેલા જળધારણાદિ ક્રિયામાં સમર્થ એવા પ્રસિદ્ધ ધટરૂપ અર્થને શબ્દનય ભાવવટ કહે છે, પણ તે સિવાયના નામ-સ્થાપના અને દ્રવ્યરૂપ ઘટને આ નય ધટરૂપ કહેતો નથી. કેમકે શબ્દ પ્રધાન આ નય છે, તેથી શબ્દાનુસાર વાચ્ય અર્થ હોય તેનેજ તે વસ્તુપણે માને છે, એટલે કે જે જળધારણાદિ ક્રિયામાં સમર્થ હોય, તે ઘટ કહેવાય, બીજા નામાદિ ઘટ જળધારણાદિ ક્રિયામાં સમર્થ થતા નથી માટે તે ઘટ ન કહેવાય. એમ આ રીતે ઋણુસૂત્રથી વિશેષતર વસ્તુને આ શબ્દનય માને છે. કારણ કે નામ-સ્થાપના-અને દ્રવ્યરૂપ ઘટ, પદની પેઠે જળધારણાદિ કાર્ય કરવાને સમર્થ નથી, માટે તે ધટરૂપ નથી, વળી ઘટનું લિંગ-ચિન્હ પણ તેમાં જણાતું નથી, તેથી પ્રત્યક્ષ વિરોધ જણાય છે, એટલે તે અવટરૂપ છે.

જો અતીત એટલે નાશ પામેલ અને અનુત્પન્ન એટલે નહિ ઉત્પન્ન થએલ ઘટ, સ્વપ્રયોજનના અભાવે ધટરૂપ ન મનાય, તો પછી નામ-સ્થાપનાદિ ઘડાઓ પણ સ્વપ્રયોજનના અભાવે, ધટરૂપ કેમ મનાય? તેઓ પણ જળધારણાદિ સ્વકાર્ય કરવામાં અસમર્થ છે. માટે તે પણ ધટરૂપ ન કહેવાય. ૨૨૨૬-થી-૨૨૩૦.

હવે ઋણુસૂત્રથી શબ્દનયની વિશેષતા જણાવે છે.

અહવા પચ્ચુપ્પન્નો રિડમુત્તસાવિસેસિઓ ચેવ ।

કુંમો વિસેસિયયરો સઘમાવાઈર્હિં સહસ્સ ॥ ૨૨૩૧ ॥

સઘમાવા-સઘમાવો-ભયપ્પિઓ સ-પરપજ્જવો-ભયઓ ।

કુંમા ડકુંમા-ડવત્તવોભયરૂવાઈમેઓ સો ॥ ૨૨૩૨ ॥

વત્થુમવિસેસઓ વા જં મિન્નામિન્નલિંગ-વયણંપિ ।

ઈચ્છઈ રિડમુત્તનઓ વિસેસિયયરં તયં સહો ॥ ૨૨૩૩ ॥

ધણિમેયાઓ મેઓ થો પુંલિજ્ઞાભિહાણવચ્ચાણં ।

પડ-કુંભાણં વ જઓ તેનામિત્તત્યમિટ્ટં તં ॥ ૨૨૩૪ ॥

તો ભાવો ચ્ચિય વત્થું વિસેસિયમભિણ્ગલિંગ-વચ્ચણં ચ ।

વહુપજ્ઞાયંપિ મયં સદત્થવસેણ સદ્દસ્સ ॥ ૨૨૩૫ ॥

અથવા ઋજુસૂત્ર નયને સામાન્યથી પ્રત્યુત્પન્ન ઘટ માન્ય છે, અને શબ્દ-નયને તેજ પ્રત્યુત્પન્ન ઘટ સદ્ભાવિકવડે વિશેષતર માન્ય છે, એટલે કે સદ્ભાવ-અસદ્ભાવ-અને ઉભયરૂપથી; સ્વપર્યાય-પરપર્યાય અને ઉભયપર્યાયથી; ઘટ અઘટ અવક્તવ્ય અને ઉભય રૂપ આદિથી તે નય ઘટને માને છે. અથવા ઋજુસૂત્રનય, જે સિત્ત સિત્ત લિંગ અને વચનવાળી વસ્તુને સામાન્યથી માને છે, તેજ વસ્તુને શબ્દનય વચન અને લિંગવડે વિશેષતર માને છે. (કારણકે) સ્ત્રી-પુરૂષ અને નપુંસકલિંગવાળા નામોના વાચ્ય અર્થનો પટ અને ઘટની પેઠે ધ્વનીના ભેદથી ભેદ છે, માટે આ નય લિંગ અને વચનથી અર્થને અસિત્ત માને છે. વળી વિશેષિત અસિત્ત લિંગ અને વચનવાળી ભાવવસ્તુને વસ્તુ-પણે માને છે, તેમજ શબ્દાથે વશાત્ બહુ પર્યાયવાળી વસ્તુ પણ શબ્દનયને માન્ય છે. ૨૨૩૧-થી-૨૨૩૫

ઋજુસૂત્રનય પ્રત્યુત્પન્ન અવિશેષિતઘટ સામાન્યથી માને છે, પણ શબ્દનય તો તેજ પ્રત્યુત્પન્ન ઘટને વિશેષિત માને છે; આટલો આ બે નયની માન્યતામાં તફાવત છે. સ્વપર્યાયવડે-પરપર્યાયવડે-અને ઉભયપર્યાયવડે; સદ્ભાવવડે-અસદ્ભાવવડે અને ભાવાભાવવડે વિશેષિત ઘટ-અઘટ-અવક્તવ્ય ઉભયરૂપાદિ ભેદે માને છે, અર્થાત્ સક્ષેપમાં આ નયમાને છે, જેમકે-ઉર્ધ્વગ્રીવા કપાલ કુક્ષિ-પુત્રાદિ સદ્ભૂત સ્વપર્યાયોવડે વિશેષિત ઘટને ઘટ કહેવાય છે, આ વ્યાખ્યાયી “ ઘટ છે ” એવો પ્રથમ ભાંગો થાય છે. તથા પદાદિ-ગત જે ત્રયાતું રક્ષણ કરવાદિરૂપ પરપર્યાયો તે ઘટમાં નથી, તેથી અસદ્ભૂત એવા પરપર્યાયોવડે વિવક્ષા કરતાં ઘટ ન કહેવાય એટલે કે પરપર્યાયોવડે ઘટની અસત્ વિવક્ષા કરતાં “ ઘટ નથી ” એવો બીજો ભાંગો થાય છે. વળી સ્વ-પર ઉભય પર્યાયોવડે અને સદ્ભાવ અસદ્ભાવથી વિશેષિતપણે એકી સાથે કહેવા ઇચ્છીએ તો અસ્તિ કે નાસ્તિપણે કહી શકાય નહિ, તેથી “ અવક્તવ્ય ” નામનો આ ત્રીજો થાય; કેમકે સદ્ભૂત અસદ્ભૂત સ્વપરપર્યાયથી સત્ અસત્ એવા તેને કોઇપણ એક અસાંકેતિક શબ્દવડે એકી સાથે કહી શકાય નહિ. આ ત્રણ ભાંગો સંક્રાંતિ કહેવાય છે. અને બાકીના ચાર ભાંગો વિક્રાંતિ કહેવાય છે, તે આ પ્રમાણે એક દેશમાં સ્વપર્યાયની વિદ્યમાનતા વડે અને અન્યત્ર પરપર્યાયની અવિદ્યમાનતા વડે કહેવાતો ઘટ, સદસત્ એટલે ઘટાઘટ થાય છે તથા એક દેશમાં સ્વપર્યાયો વડે સદ્ભાવે વિશેષિત, અને અન્યત્ર દેશમાં સ્વ-પર ઉભય પર્યાયોવડે સદ્-સદ્ભાવે એકી સાથે અસાંકેતિક એક શબ્દવડે કહેવાને ઇચ્છેલો ઘટ, સદ્ અને અવક્તવ્ય થાય છે, કેમકે એક દેશમાં ઘટ છે, અને અન્યદેશમાં અવક્તવ્ય છે. તથા એક દેશમાં પરપર્યાયોવડે અસદ્ભાવે વિશેષિત, અને અન્યદેશમાં સ્વ-પર પર્યાયોવડે ભાવાભાવથી એકી સાથે અસાંકેતિક એક શબ્દવડે કહેવા ઇચ્છેલો ઘટ, અસદ્ અને અવક્તવ્ય થાય છે, એટલે અઘટ અને અવક્તવ્ય થાય છે; કેમકે એક દેશમાં અઘટ છે અને એક દેશમાં અવક્તવ્ય છે. તથા એક દેશમાં સ્વપર્યાયોવડે સદ્ભાવે વિશેષિત, અને અન્યદેશમાં પરપર્યાયોવડે અસદ્ભાવે વિશેષિત, અન્યત્ર દેશમાં સ્વ-પરપર્યાયોવડે ભાવાભાવે વિશેષિત ઘટ, એકીસાથે કહેવા

ધ્રુવેલ હોય, તો તે સદ્-અસદ્-અને અવ્યક્ત થાય છે; કેમકે એક દેશમાં ઘટ છે, એક દેશમાં અઘટ છે, અને એક દેશમાં અવ્યક્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે ગાથામાં સ્પષ્ટ કહેલા છ ભેદ અને સાતમો ભાંગો “સદ્સદ્વ્યક્તવ્ય” આદિ શબ્દથી જાણવો, સ્વાદ્રાદ દૃષ્ટિએ આ સાત ભાંગા યુક્ત ધરાદિક પદાર્થ છે, તે છતાં આ શબ્દનય સાતભાંગામાંના કોઈ પણ એક ભાંગાવડે વિશેષતર પદાર્થ તે માને છે, કેમકે કોઈ પણ એક વિદ્યમાન ધર્મને અંગી-કાર કરીને સંપૂર્ણ વસ્તુ માને તે નય કહેવાય છે, પરંતુ સ્વાદ્રાદર્શની તો સંપૂર્ણ સસ-ભાંગ્યાત્મક વસ્તુ માને છે.

અહીં ઋણુસૂત્ર અને શબ્દનયનો તદ્દાવત જણાવવો જોઈએ. ઋણુસૂત્ર નય-ભિન્ન ભિન્ન લિંગ અને વચનવાળી વસ્તુને પણ વિશેષતા રહિત માને છે, શબ્દનય તેમ નથી માનતો, તે તો તેવી વસ્તુમાં પણ વિશેષતા માને છે; કેમકે સ્ત્રીલિંગ-પુલ્લિંગ-અને-નપું-સકલિંગવાળા નામોથી વાચ્ય તટ તટી આદિ પદાર્થોમાં ભેદ છે, એકતા નથી. “તટી” એ નામનો અર્થ જુદો છે, “તટ” એ નામનો અર્થ જુદો છે, અને “તટમ્” એ નામનો પણ અર્થ પણ જુદો છે; વળી “ગુરુ-અને ગુરુઓ” ઇત્યાદિ એકવચન તથા બહુવચનથી વાચ્ય પદાર્થોમાં પણ ભેદ છે; કારણકે ધ્વનિના ભેદથી ઘટ-પટાદિ પદાર્થોની પેડે તે શબ્દોમાં પણ ભેદ છે. માટે તે લિંગ અને વચનનો ભેદ હોય તો ભિન્ન અર્થ માનવો, એટલે કે જેવો ધ્વનિ તેવો તેનો અર્થ જાણવો. અન્યલિંગ વાચી શબ્દનો અન્યલિંગવાળો અર્થ થઈ શકે નહિ, તેમજ એક વચનવાચી શબ્દનો અર્થ દ્વિવચન કે બહુવચનવાચી પણ થઈ શકે નહિ.

વળી ઋણુસૂત્રનય નામાદિ ચાર નિર્દેશયુક્ત વસ્તુ માને છે. અને શબ્દનય તો માત્ર ભાવનિર્દેશપત્ર માને છે, તે પણ પૂર્વોક્ત તીતિએ સદ્ભાવાદિવડે વિશેષિત અને લિંગ-તથા વચનથી અભિન્ન અર્થવાળી વસ્તુ માને છે, પણ એકજ અર્થને ત્રિલિંગ-વૃત્ત શબ્દથી વાચ્ય નથી માનતો, તેમ એકવચન બહુવચન વૃત્તિ શબ્દથી વાચ્ય પણ નથી માનતો. એ પ્રમાણે ઋણુસૂત્ર અને શબ્દનયનો પરસ્પર ભેદ છે.

હવે અનન્તર કહેવાશે તે સમભિરૂઢ નયની સાથે આ શબ્દનયનો તદ્દાવત જણાવે છે. “ધન્દ-શક-પુરન્દર” ઇત્યાદિ બહુ પર્યાયો ધન્દાદિક વસ્તુના જે છે તે શબ્દનયના મતે એક છે, કેમકે ધન્દાદિક શબ્દના ધન્દનાદિ જે અર્થ છે, તેવડે ધન્દાદિક એક વસ્તુમાં ધન્દન-શકન-પુર્દારણાદિ બધા અર્થ ઘટે છે, તેથી ધન્દ-શક આદિ બહુ પર્યાયવાળી છતાં પણ તે વસ્તુ એકજ છે, એમ શબ્દનયનું મન્તવ્ય છે, પરંતુ સમભિરૂઢનય એમ નથી માનતો, તે તો પર્યાયના ભેદ વસ્તુનો પણ ભેદ-માને છે, એ સંબંધી હકીકત આગળ કહેવાશે. ૨૨૩૧-થી-૨૨૩૫

હવે સમભિરૂઢનયની માન્યતા જણાવે છે અને તેની વ્યાખ્યા કહે છે.

જં જં સળ્ળં માસડ્ તં તં ચિય સમભિરોહણ જમ્હા ।

સળ્ળંતરત્યવિમુહો તઓ નઓ સમભિરૂહો ત્તિ ॥ ૨૨૩૬ ॥

દ્વં પજ્જાઓ વા વત્થું વચળંતરાભિધેયં જં ।

ન તદન્નવત્થુમાવં સંકમણ સંકરો મા હૂ ॥ ૨૨૩૭ ॥

ન હિ સદંતરવચ્ચં વત્થું સદંતરત્યતામેહ ।

સંસય-ાવેવજ્જ-ગત્ત-સંકરાણ્ણસંગાઓ ॥ ૨૨૩૮ ॥

ઘટ-કુદસદ્વત્થાણં જુત્તો મેઓઽભિહાણમેઆઓ ।

ઘટ-પઢસદ્વત્થાણ વ તઓ ન પજ્ઞાયવયનંતિ ॥ ૨૨૩૯ ॥

ધ્વનિમેયાણં મેઓઽણુમઓ જહ્ લિંગ-વયનમિન્નાણં ।

ઘટ-પઢવચ્છાણં પિવ ઘટ-કુદવચ્છાણ કિમણિદ્ધો ? ॥ ૨૨૪૦ ॥

આ નય જે જે સંજ્ઞા-નામ કહે છે તે તે સંજ્ઞાનેજ માત્ર સંજ્ઞાન્તર વિમુખ હોવાથી અનુસરે છે, તેથી આને સમભિરૂઢનય કહે છે. દ્રવ્ય અથવા પર્યાયરૂપ વસ્તુ જે વચનાન્તરથી અભિધેય હોય છે, તે સંકરાદિ દોષ ન થાય માટે અન્ય શબ્દના વાચ્યમાં સંક્રમણ નથી; કેમકે અન્યશબ્દથી વાચ્ય વસ્તુ અન્યશબ્દના અર્થને નથી પામતી, કારણ કે સંકરપણા આદિદોષના પ્રસંગથી સંશય-વિપર્યય-અને એકત્વાદિ દોષો પ્રાપ્ત થાય. માટે ઘટપટાદિ શબ્દના અર્થની પેઠે, ઘટ અને કુટાદિ શબ્દોના અર્થનો પણ અભિધાનના ભેદથી ભેદ યોગ્ય છે, અર્થાત્ તેથી પર્યાય વચનનો અભાવ છે, યદિ લિંગ અને વચનથી ભિન્ન એવા ઘટ તથા પટાદિ શબ્દથી વાચ્ય અર્થનો ધ્વનિના ભેદથી ભેદ માનવામાં આવે છે, તો પછી ઘટ અને કુટાદિ શબ્દથી વાચ્ય અર્થનો ધ્વનિના ભેદથી વાચ્ય અર્થનો ભેદ શા માટે માનવામાં ન આવે ? ૨૨૩૬-થી-૨૨૪૦.

જે જે ઘટાદિ સંજ્ઞા છે, તે તે સંજ્ઞાને યથાર્થવાળીજ આ નય માને છે, કારણ કે તે ઘટાદિ સંજ્ઞા કુટાદિરૂપ નામાન્તરના અર્થમાં વિમુખ હોવાથી ઘટશબ્દથી વાચ્ય જે અર્થ છે, તે અર્થ કુટ-કુંભાદિ શબ્દથી વાચ્ય હોતો નથી. એટલે કે જે દ્રવ્ય અથવા પર્યાયાત્મ ઘટાદિ વસ્તુ ઘટાદિ વચનથી વાચ્ય છે, તે કુટાદિ રૂપ વચનાન્તરથી વાચ્ય ભાવને નથી પામતી. જો એક ઘટાદિ વસ્તુનો અન્ય કુટાદિ વસ્તુમાં સંક્રમ થાય તો સંકરાદિ દોષોની પ્રાપ્તિ થાય, એમ થવાથી ઘટાદિ અર્થમાં પટાદિ અર્થનો પણ સંક્રમ થનાં શું આઘટ છે ? કે પટાદિ વસ્તુ છે ? એવો સંશય થાય, અથવા ઘટાદિકમાં પટાદિકનો નિશ્ચય થવાથી વિપર્યય થાય, અથવા પટાદિકમાં પણ ઘટાદિકનો નિશ્ચય થવાથી ઘટ-પટાદિ અર્થની એકતા થઈ જાય, અથવા મેચકમણિની પેઠે ઘટ-પટાદિ અર્થની સંકીર્ણ રૂપતા થાય.

આ સર્વ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઘટ-કુટ-કુંભ ઇત્યાદિ શબ્દો, પટ-સ્તંભાદિ શબ્દોની પેઠે ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિ નિમિત્તવાળા હોવાથી, ભિન્ન ભિન્ન અર્થના વાચક છે, એમ સમભિરૂઢનય માને છે. જેમકે-વિશિષ્ટ ચેષ્ટાવાન પદાર્થ તે ઘટ, કુટિલતાના યોગે કુટ, કુટિસતપણે પૂર્ણ હોવાથી કુંભ. આ પ્રમાણે ઘટ-કુટ આદિ શબ્દો ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાળા છે; તેથી કરીને જ્યારે ઘટાદિ અર્થમાં કુટાદિ અર્થનો પ્રયોગ કરવામાં આવે, ત્યારે કુટાદિ વસ્તુનો તેમાં સંક્રમ કર્યો ગણાય, અને એમ થવાથી ઉપરોક્ત સંશયાદિ દોષો પ્રાપ્ત થાય.

તાત્પર્યાર્થ એ છે કે ઘટ-કુટ કુંભ આદિ શબ્દોથી વાચ્ય પદાર્થનો પરસ્પર ભેદ યોગ્ય છે, કેમકે જેમ વાચક શબ્દના ભેદથી ઘટ-પટ-સ્તંભ આદિ શબ્દોથી વાચ્ય જે ઘટાદિ પદાર્થો ભિન્ન છે તેમ ઘટ-કુટ-કુંભ આદિમાં પણ વાચક શબ્દોનો ભેદ છે; માટે કુટ કુંભ-કળસ આદિ શબ્દો ઘટના પર્યાયવચન નથી. પણ દરેક ભિન્ન ભિન્ન છે. કારણકે એક અર્થમાં અનેક શબ્દની પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે નહિ. યા લિંગ અને વચનથી ભિન્ન એવા ઘટ પટ-સ્તંભ આદિ શબ્દોથી વાચ્ય અર્થોનો જેમ શબ્દના ભેદથી ભેદ માનવામાં આવે છે, તો પછી ઘટ-કુટ-કુંભ-કળસ આદિ શબ્દોથી વાચ્ય અર્થોનો ભેદ શામાટે ન માનવો જોઈએ ? તેમાં એ ધ્વનિનો ભેદ તોસમાન છે. ૨૨૪૬-થી-૨૨૪૦.

હવે વસતિ અને પ્રસ્થકાદિ વિચારમાં પણ આ નયનો પૂર્વેના નયોથી ભેદ જણાવે છે.

આયાસે વસદ્વિત્તિ ય મણિષ્ મણિ કિહ અન્નમન્નમ્મિ ।
 મોત્તૂનાયસહાવં વસેજ્જ વત્થું વિહમ્મમ્મિ ? ॥ ૨૨૪૧ ॥
 વત્થું વસદ્ સહાવે સત્તાઓ ચેયણા વ જીવમ્મિ ।
 ન વિલક્ખણત્તણાઓ મિન્ને છાયાતવે ચેવ ॥ ૨૨૪૨ ॥
 માણં પમાણમિદ્દં નાણસહાવો સ જીવઓડણન્નો ।
 કહ પત્થયાદ્ધાવં વણ્ણ મુત્તાદ્ધુવં સો ? ॥ ૨૨૪૩ ॥
 ન હિ પત્થયાદ્ધ પમાણં ઘટો વ્થુવિ ચેયણાદ્ધિરહાઓ ।
 કેવલમિવ તન્નાણં પમાણમિદ્દં પરિચ્છેઓ ॥ ૨૨૪૪ ॥

(સાધુ આદિક અમુક વ્યક્તિ ક્યાં રહે છે ? એવો પ્રશ્ન થતાં, નૈગમાદિ નયો કહેલોકમાં-ગામમાં અને ઉપાશ્રયાદિમાં રહે છે; પણ ઋણસૂત્ર નયવાદી કહે છે કે જ્યાં અવગાહ છે, તે આકાશ ખંડમાં રહે છે. ઋણસૂત્રનયે એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે સમભિરૂઢનય કહે છે કે આત્મસ્વભાવ મૂકીને વસ્તુ અન્ય વિધર્મક વસ્તુમાં કેવી રીતે રહે ? નજ રહે. કારણ કે સવ વસ્તુઓ સ્વભાવમાં વિદ્યમાન છે જેમ જીવમાંજ ચેતના રહેતી છે, તેમ સર્વ વસ્તુઓ આત્મ સ્વભાવમાંજ રહે છે અને છાયા આતપની પેઠે વિલક્ષણ સ્વરૂપવાળી વસ્તુ ભિન્ન વસ્તુમાં નથી રહેતી. (અ. અભિપ્રાય પાત્રમાં છોડા અને સાતમાં ત્રણે નયોના છે.) સધળી આ નય માન તેજ પ્રમાણ માને છે, કેમકે તે પ્રમાણ જ્ઞાન સ્વરૂપ હોવાથી જીવથી અનન્ય છે; એટલે તે પ્રમાણ રૂપ માન પ્રસ્થકાદિ ભાવ અને મૂર્તિદિ સ્વરૂપને કેવી રીતે પામે ? કાષ્ટનું બનાવેલ પ્રસ્થાદિક ઘટ-પટાદિકની પેઠે અચેતન હોવાથી કદિ પણ પ્રમાણ થઈ શકે નહિ. પરંતુ તે પ્રસ્થકનું જ્ઞાનજ બોધાત્મક હોવાથી પ્રમાણ તરીકે ઇષ્ટ છે. ૨૨૪૧-૨૨૪૩-૨૨૪૪.

હવે જે જ્ઞાનના કારણભૂત વિષયને પણ પ્રમાણ માનવામાં આવે તો પ્રમાણ અને અપ્રમાણની વ્યવસ્થા ટકે નહિ. તે કહે છે.

પત્થાદ્ધોવિ તક્કારણંતિ માણં મદ્દં ન તં તેસુ ।
 જમસંતેસુ વિ બુદ્ધી કાસદ્ સંતેસુ વિ ન બુદ્ધી ॥ ૨૨૪૫ ॥
 તક્કારણં તિ વા જદ્ધ પમાણસિદ્ધં તઓ પમેયં પિ ।
 સવ્વં પમાણમેવં કિમ્પમાણં પમાણં વા ? ॥ ૨૨૪૬ ॥
 દેસી ચેવ ય દેસો નો વત્થું વા ન વત્થુણો મિન્નો ।
 મિન્નો વ ન તસ્સ તઓ તસ્સ વ જદ્ધ તો ન સો મિન્નો ॥ ૨૨૪૭ ॥
 પત્તો ચેવ સમાણાદ્ધિગરણયા જુજ્જણ પયાણં પિ ।
 નીલુપ્પલાદ્ધિયાણં ન રાયપુરિસાદ્ધિસંસગ્ગો ॥ ૨૨૪૮ ॥
 ઘટ્ઠકારવિવક્કુલાણ કત્તુરણત્થર જઓ કિરિયા ।
 ન તદ્ધત્થંતરભૂણ સમવોઓ તો મઓ તીસે ॥ ૨૨૪૯ ॥

કુંભમ્મિ વત્થુગ્ગજાયસંકાદ્દપ્પસંગદોસાઓ ।

જો જેણ જં વ કુરુણ તેણામિત્તં તયં સરૂવં ॥ ૨૨૫૦ ॥

પ્રસ્થાદિક પણ, પ્રસ્થાદિક જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી પ્રમાણ છે, એમ માન્યતા થાય તો તે અયોગ્ય છે; કેમકે પ્રસ્થાદિકનો અભાવ છતાં પણ કોઇને પ્રસ્થાદિકનું જ્ઞાન થાય છે, અને કોઇને તે છતાં પણ નથી થતું. અથવા જો તે પ્રસ્થાદિક પદાર્થ તેના જ્ઞાનનું કારણ છે, માટે પ્રમાણ માનેલ છે, તો પ્રમેય પણ પ્રમાણ થાય. અને એથી સર્વ કાંઈ પ્રમાણરૂપ અને, ને તેમ થતાં પ્રમાણ શું અને અપ્રમાણ શું? પ્રમાણ અપ્રમાણની વ્યવસ્થાનોજ લોપ થાય. તથા દેશી એ દેશજ છે, વસ્તુ દેશ નથી, દેશીથી ભિન્ન પણ નથી, જો ભિન્ન હોય તો તે દેશ તેનો ન કહેવાય, અને જો તે દેશ તે દેશીના હોય, તો તે તેનાથી ભિન્ન ન ગણાય. માટે નીલોત્પલાદિકની પેઠે વિશેષણ-વિશેષ્યભૂત પદોનો કર્મધારય સમાસ યોગ્ય છે, પણ રાજપુરુષાદિકની પેઠે ષષ્ટીતત્પુરૂષ સમાસ યોગ્ય નથી. વળી ઘટકારની વિવક્ષામાં, ઘટ કરવાની ક્રિયા કર્તાથી અભિન્ન છે, તેનાથી અર્જાન્તરભૂતમાં સમવાય તો તેનો નથી માન્યો. કારણ કે એથી ઘટમાં વસ્તુ પર્યાયના સંકરાદિ દોષનો પ્રસંગ થાય, તેથી કરીને જે જેના વડે કરાય અથવા જેને જે કરે છે, તે સર્વ તેનાથી અભિન્ન છે. ૨૨૪૫-૨૨૫૦.

જેમ નવલનું પાણી પગના રોગનું કારણ હોવાથી તેને પગનો રોગ કહેવાય છે, તેમ પ્રસ્થાદિક પણ, પ્રસ્થાદિકના જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી પ્રમાણભૂત છે, એ પ્રમાણે જો કોઇ કહેવા માગે તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે પ્રસ્થાદિકના અભાવે પણ કોઇક ધાન્ય રાશિ-માત્રમાંજ પરિચ્છેદ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને કોઇ નાલિકેરાદિ દ્વીપમાંથી આવેલા અજ્ઞાન મનુષ્યને પ્રસ્થકાદિ વિઘ્નમાન છતાં પણ પ્રસ્થક પરિચ્છેદ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન નથી થતી. તેથી કરીને તે કાષ્ઠમય પ્રસ્થક વિગેરે તે સંબંધી જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં કારણ ભૂતજ છે, એમ એકાન્તે કહી શકાય નહિ; એટલે તે પ્રસ્થકાદિ પ્રમાણ રૂપ કેવી રીતે થઈ શકે? નજ થઈ શકે. અથવા પ્રસ્થકાદિ ભલે તેના કારણભૂત થાય, તો પણ તેમને પ્રમાણરૂપતા તો પ્રાપ્ત નહિ થાય; કારણ કે જો પ્રસ્થકાદિક જ્ઞાનની કારણતામાત્રથીજ તે પ્રસ્થકાદિક પ્રમાણરૂપે દષ્ટ હોય તો પ્રમેય પણ પ્રમાણજ્ઞાનનું કારણ હોવાથી તેને પણ પ્રમાણ માનવું પડશે, અને એમ થતાં દધિભક્ષણાદિ પણ પરંપરાએ જ્ઞાનનું કારણ થવાથી પ્રમાણરૂપ થશે અને કોઈ પણ અપ્રમાણજ નહિ રહે. દધિભક્ષણાદિ સર્વ તેનું કારણ છતાં પણ તે પ્રમાણરૂપ નથી, એમ કહેવામાં આવે તો કાષ્ઠમય પ્રસ્થાદિક પણ પ્રમાણ નહિ થાય, આ પ્રમાણે અતિપ્રસંગ થવાથી પ્રમાણ અને અપ્રમાણની વ્યવસ્થાનોજ અભાવ થશે. માટે ત્રણે શબ્દનયોને પ્રસ્થકનું જ્ઞાન તેજ પ્રસ્થક પ્રમાણ દષ્ટ છે. પણ કાષ્ઠમય પ્રસ્થક તે પ્રમાણરૂપે દષ્ટ નથી.

વળી ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય-આકાશાસ્તિકાય-પુદ્ગલાસ્તિકાય અને જીવ આ પાંચેના દેશ-પ્રદેશની કલ્પનામાં આ નય ષષ્ટીસમાસ નથી માનતો, પણ કર્મધારય માને છે. કારણ કે આ નય ધર્માસ્તિકાય વિગેરે જે દેશી છે, તેજ દેશ છે, પણ ઘટથી જેમ અરઘટ અત્યન્તભિન્ન છે, તેવી રીતે દેશ, દેશીથી અત્યન્તભિન્ન સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી, દેશ એ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ દેશીના સંબંધથી અસ્વતંત્ર છતાં પણ દેશ, દેશીથી ભિન્ન છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે દેશીરૂપ વસ્તુથી દેશ ભિન્ન નથી; તે છતાં પણ જો દેશીથી દેશ ભિન્ન માનવામાં આવે, તો અત્યન્ત ભિન્ન એવા વિન્ધ્યાચળ

અને હિમવાન આદિનો જેમ સંબંધ ન થયે, તેમ તે દેશ તથા દેશીનો સંબંધ પણ ન થયે, તે દેશીનો આ દેશ છે, એમ માની શકાય, તો ઘટાદિકના સ્વસ્વરૂપની પેઠે તે દેશ તે દેશીથી ભિન્ન નહિ, પણ તદાત્મકજ ગણાય. આજ કારણથી નીલકમળાદિકની પેઠે વિશેષણ-વિશેષ્યભૂત સર્વ પદોનો કર્મધારય સમાસજ થયે છે, કોમકનો દ્વંદ્વ સમાસ પણ થયે છે, પરંતુ રાજાનો પુરૂષ તે રાજપુરૂષ. એવો જે પછી સમાસ તે આ નયને માન્ય નથી, કેમકે ભિન્ન વસ્તુનો અન્યોન્ય સંબંધ થઈ શકે નહિ. જેમકે બે જોડાએલ વસ્તુનો જે સંબંધ છે, તે સંબંધ તે વસ્તુથી ભિન્ન છે, કે અભિન્ન છે? જો ભિન્ન હોય, તો તે જોડાએલ બે વસ્તુથી સંબંધ એ ત્રીજી સ્વતંત્ર વસ્તુ હોવી જોઈએ, પણ તે રૂપ સંબંધ ન થાય, એટલે પછી સમાસાદિ કેવી રીતે થઈ શકે? જેમ વિન્ધ્ય અને હિમવાન આદિથી ભિન્ન એવા ઘટાદિકનો સંબંધ કહેવાતો નથી, તેમ તેનો પણ સંબંધ કહેવાય નહિ. એટલે તેમને પણ પછીવિભક્તિ આદિ થયે નહિ. અને જો બે સંબંધ વસ્તુથી સંબંધ અભિન્ન હોય, તો તે પછ્યાદિ વિભક્તિનો હેતુ ન થાય, કેમકે તે સંબંધ વસ્તુથી સ્વરૂપની પેઠે અવ્યતિરિક્ત છે. કત્યાદિ અહીં ઘણું કહી શકાય એમ છે, પણ અંત વિસ્તારના ભયથી અહીં નથી કહેતા, તે જાણવાના છાસાસુએ અન્ય અંશોમાંથી જોઈ લેવું.

વળી ઘટ કરે તે ઘટકાર, (કુંભાર) એવી પ્રરૂપણા કરતાં, તે તે ઘટકારની ઘટ કરવાની ક્રિયા તેનાથી અવ્યતિરિક્ત છે, એટલે કે કર્તાને વિષેજ ક્રિયાનો સંબંધ છે, પણ કર્તાથી વ્યતિરિક્ત ઘટને વિષે તે ક્રિયાનો સંબંધ નથી, એમ આ નય માને છે, કારણ કે જો કર્તા સંબંધી ક્રિયાનો સંબંધ ઘટરૂપ કર્મમાં પણ માનવામાં આવે, તો વસ્તુના પર્યાયની પરસ્પર એકતાદિ દોષોની પ્રાપ્તિ થાય. અને તેથી કરીને જે કુંભકારાદિ જે ક્રિયા વિશેષ વડે જે કુંભ આદિને કરે છે, તે ક્રિયાવિશેષવડે તે ક્રિયારૂપે સર્વ કર્તા-કર્મ વિગેરે અભિન્ન થઈ જાય. માટે કર્તા સંબંધી ક્રિયાનો સંબંધ કર્મમાં ન માનવો. એમ આ સમભિરૂઢનય માને છે ૨૨૪૫-થી-૨૨૫૦.

હવે એવંભૂતનયની વ્યાખ્યા અને માન્યતા કહે છે.

एवं जह सहृत्थो संतो भूओ तदन्नहाऽभूओ ।

तेणेवंभूयनओ सहृत्थपरो विसेसेणं ॥ २२५१ ॥

वंजणमत्थेणत्थं च वंजणेणोभयं विसेसेइ ।

जह घटसहं चेदूढावया तहा तंपि तेणेव ॥ २२५२ ॥

सहवसादभिधेयं तप्पच्चयओ पईव-कुम्भो व्व ।

संसय-विवज्जए-गत्त-संकराइप्पसंगो वा ॥ २२५३ ॥

જે પ્રમાણે શબ્દાર્થ હોય, તે પ્રમાણેજ નામ હોય, તો તે અર્થ વિદ્યમાન છે, પણ તેથી અન્યથા અર્થ હોય, તો તે અવિદ્યમાન છે. આ કારણથી એવંભૂતનય વિશેષ કરીને શબ્દાર્થમાં તત્પર છે. વ્યગ્જનને (શબ્દને) અર્થવડે અને અર્થને વ્યગ્જનવડે એમ ઉભયને આ નય વિશેષિત (નિયત) કરે છે; ઘટ શબ્દને ચેષ્ટાવાન અર્થવડે, અને અને તે ચેષ્ટારૂપ અર્થને તે શબ્દવડે નિયત કરે છે. પ્રદીપ અને કુંભની પેઠે શબ્દના વશથી અભિધેયનો પ્રત્યય થાય છે, અન્યથા સંશય-વિપર્યય-એકત્વ-અને સંકરાદિ દોષોની પ્રાપ્તિ થાય. ૨૨૫૧-થી-૨૨૫૩.

ઘટ એટલે ચેષ્ટાવાન પદાર્થ, ઘટ્યાદિરૂપે જેમ શબ્દાર્થ વ્યવસ્થિત છે, તે પ્રમાણે જે ઘટાદિ પદાર્થ હોય, તેજ વિદ્યમાન અર્થ છે, તેથી અન્યથા પ્રકારે શબ્દના અર્થનું ઉદ્ધિગ્ધન કરીને જે પદાર્થ હોય, તે તત્ત્વથી ઘટાદિ અર્થ પણ ન કહેવાય, આ પ્રમાણે આ નયની માન્યતા હોવાથી શબ્દ તથા સમલિઙ્ઘ નય કરતાં એવંભૂતનય શબ્દના અર્થમાં વિશેષ તત્ત્વર છે. તાત્પર્ય એ છે કે જળધારણાદિ ક્રિયાયુક્ત, સ્ત્રીના મસ્તકપર રહેલો જે ઘટ હોય, તેનેજ આ નય ઘટરૂપે માને છે, પણ જળધારણાદિ ક્રિયારહિત ગૃહના ખુણામાં પડી રહેલા ઘટને આ નય ઘટરૂપે નથી માનતો.

જે વડે પદાર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યજ્જન, એટલે પદાર્થવાચક ઘટાદિ શબ્દ; એ શબ્દવડે તદ્વાચ્ય અર્થને, અને અર્થવડે તદ્વાચક શબ્દને આ નય નિયત કરે છે, જેમકે તેજ ઘટ શબ્દ કહી શકાય, કે જે ચેષ્ટાવાન અર્થનું પ્રતિપાદન કરતો હોય, અન્ય પદાર્થનું નહિ, આ પ્રમાણે શબ્દને અર્થવડે નિયત કરે; તથા ચેષ્ટાવાન (ઘટ) અર્થ-પદાર્થ પણ તેજ કહેવાય, કે જે સ્ત્રીના મસ્તકપર રહેલ, જળધારણાદિ ક્રિયારૂપે પ્રસિદ્ધ હોય, પણ એક સ્થાને પડી રહેલ અથવા બીજી ક્રિયારૂપે હોય, તે નહિ, આ પ્રમાણે અર્થને શબ્દ વડે નિયત કરે છે. આમ ઉભય પ્રકારે શબ્દને અર્થવડે અને અર્થને શબ્દવડે આ નય નિયત કરે છે, કેમકે સ્ત્રીના મસ્તકપર રહેલ જળધારણાદિ ક્રિયાવાન જે પદાર્થ હોય, તેજ ઘટ શબ્દથી વાચ્ય છે, અને તે ઘટ શબ્દથી વાચ્ય અર્થ પણ તેજ ચેષ્ટાવાન પદાર્થ છે, આથી કરીને ઉભય વિશેષક એવંભૂત નય છે. એજ વાત વધારે દૃઢ કરવાને હવે પ્રમાણથી તેની સિદ્ધિ કરે છે. જેમકે-જેવો અભિધાયક-શબ્દ હોય, તેવાજ અભિધેય-પદાર્થની પ્રતિપત્તિ થાય છે, કેમકે તેવા શબ્દથી તેવાજ અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ પ્રદીપ-શબ્દથી પ્રકાશમાન અર્થની અને ઘટશબ્દથી ચેષ્ટાવાન અર્થની પ્રતીતિ થાય છે, તેમ અહીં સામાન્ય શબ્દોમાં પણ જણવું, અન્યથા જો શબ્દ પ્રમાણે અર્થબોધ ન થતો હોય તો સંશયોદિ પ્રાપ્ત થાય. જેમકે જો દીપન-પ્રકાશન ક્રિયારહિત પદાર્થ પણ દીપક હોય, તો કોઈએ દીપશબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય, તે સાંભળીને એવો સંશય થાય કે શું આણે પ્રકાશમાન પદાર્થ કહ્યો, કે કોઈ અપ્રકાશમાન અંધ જે પત્થરાદિ પદાર્થ તે કહ્યો ? અથવા એ શબ્દથી એણે અંધ પત્થરજ કહ્યો, આવો વિપર્યય થાય. વળી દીપશબ્દ કહેવાથી અંધપત્થરાદિની પ્રતીતિ થાય, અને અંધપત્થર કહેવાથી દીપકની પ્રતીતિ થાય, એમ થતાં પદાર્થની એકતા અથવા સંકરતા થાય. માટે વસ્તુતઃ શબ્દના વશથી અભિધેય છે, અને અભિધેયના વશથી શબ્દ છે. ૨૨૫૨-થી-૨૨૫૩.

હવે સમલિઙ્ઘ નયની માન્યતામાં દ્વયજ્ઞ આપે છે.

સહપરિણામઓ જઈ ઘટ-કુટસહત્યમેયપઢિવત્તી ।

તો નિષ્કેદ્ઠોવિ કહં ઘટસહત્યો ઘટોઽભિમઓ ? ॥ ૨૨૫૪ ॥

જઈ વત્થુસંકમો વા નિટ્ઠો ચિટ્ઠાવઓ ય સંકન્તી ।

તો નહિ નિષ્ચિટ્ઠતયા જુત્તા હાળી વ સમયસ્સ ॥ ૨૨૫૫ ॥

एवं जीवं जीवो संसारी पाणधारणाणुभवो ।

સિદ્ધો પુણરજ્જીવો જીવણપરિણામરહિત્તિ ॥ ૨૨૫૬ ॥

શબ્દના ભેદથી ઘટ-કુટ-કુંભ આદિ પર્યાય શબ્દોનો જે અર્થ ભેદ માન્ય હોય, તો પછી ઘટ શબ્દથી વાચ્ય એવા અર્થને ચેષ્ટા રહિત છતાં પણ ઘટ રૂપે કેમ માની શકાય ?

નજ માની શકાય. વળી જો વસ્તુ સંક્રમ ઇષ્ટ ન હોય, તો પછી ચેષ્ટાવાન છતાં પણ ભાવ-ધરની નિશ્ચેષ્ટતા વડે શું? ચેષ્ટારહિત દ્રવ્યધરમાં ઘટ શબ્દની પ્રવૃત્તિથી સંક્રાન્તિ થાય છે ને તે યોગ્ય નથી; અને જો ચેષ્ટાવાન છતાં પણ નિશ્ચેષ્ટ અર્થમાં સંક્રાન્તિ માનવામાં આવે તો સ્વપક્ષની હાની થશે. તથા આજ પ્રમાણે જીવે તે જીવ, એ શબ્દાર્થવશાત્ દશ-વિધ પ્રાણુને ધારણ કરે તે જીવ. એમ આ નયની માન્યતા છે. આયું પ્રાણુધારણ રૂપ જીવન નારકાદિ સંસારી જીવોનેજ છે, આથી કરીને સિદ્ધતા જીવોને આ નય જીવ-આયુ-ખ્યાન-પ્રાણી ઇત્યાદિ શબ્દોથી નથી બોલાવતો, પણ સત્તાના યોગથી સત્ત્વ, જ્ઞાન-દર્શન મુખ્ય આદિ પર્યાયોને પામતો હોવાથી આત્મા, ઇત્યાદિ શબ્દો વડે બોલાવે છે. ૨૨૫૪-૨૨૫૫-૨૨૫૬.

દેશ અને દેશીની એકતા માનવામાં દૂષણ આપે છે.

જઈ દેસિ ચ્ચિય દેસો પત્તા પજ્જાયવયણપહિલત્તી ।

પુણરુત્તમણત્થં વત્થુસંકમો વા ણ 'યેટ્ઠં તે ॥ ૨૨૫૭ ॥

અહ મિણ્ણો તસ્સ તઓ ન હોઈ ન ય વત્થુસંકમમયાઓ ।

દેસી ચેવ ય દેસો ન વા પપ્પસી પપ્પસોત્તિ ॥ ૨૨૫૮ ॥

નોસહોઽવિ સમત્થં દેસં વ મ્મણેજ્જ જઈ સમત્થં તો ।

તસ્સ પઓગોઽણત્થો અહ દેસો તો ન સો વત્થુ ૨૨૫૯ ॥

જો દેશી તેજ દેશ હોય, તો તેને પર્યાયવચનની પ્રાપ્તિ થશે, અને તેથી કરીને પુનરૂક્તિ, આનર્થ તથા વસ્તુનો સંક્રમ થશે, તે સંક્રમ (સમલિરૂઢ નયને) ઇષ્ટ નથી. અને જો દેશીથી દેશ ભિન્ન માનવામાં આવે, તો તે દેશ તેનો નહીં થાય, વસ્તુસંક્રમના ભયથી દેશી તેજ દેશ છે એમ પણ નહિ કહેવાય, એજ પ્રમાણે પ્રદેશી તેજ પ્રદેશ એમ પણ નહિ કહેવાય. (દેશનું પ્રતિપાદન કરવા માટે નોશબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તે) નોશબ્દ પણ સમસ્ત દેશીનું પ્રતિપાદન કરે છે, કે તે દેશનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે? જો સમસ્ત દેશીનું (સંપૂર્ણ વસ્તુનું) પ્રતિપાદન કરતો હોય, તો તેનો પ્રયોગ નકામો છે, અને દેશનું પ્રતિપાદન કરતો હોય તો તે વસ્તુજ નથી. ૨૨૫૭-થી-૨૨૫૯.

દેશ અને દેશીની એકતા માનનાર સમલિરૂઢનય દેશી એજ દેશ છે, એમ જે કહે છે, તે પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે જો દેશી તેજ દેશ હોય, તો જેમ વૃક્ષ-પાદપ ઇત્યાદિ શબ્દો પર્યાયવચનરૂપ છે, તેમ દેશ અને દેશી એ બન્ને શબ્દ પણ પર્યાય વચનજ થાય. આથી કરીને જેમ વૃક્ષ-પાદપ ઇત્યાદિ એક અર્થવાળા શબ્દોનો પ્રયોગ કરતાં પુનરૂક્તિ થાય છે, તેમ દેશી-દેશ શબ્દોનો પ્રયોગ કરતાં પણ થાય. વળી એક શબ્દ વડે બીજા શબ્દના અર્થનું પ્રતિપાદન થતું હોવાથી, બીજા શબ્દનો પ્રયોગ નિરર્થક થાય. તેમજ ઉપરોક્ત માન્યતાથી દેશીનો દેશમાં અને દેશનો દેશીમાં અન્તર્ભાવ થતો હોવાથી વસ્તુ-સંક્રમ પણ થાય, અને એવો વસ્તુસંક્રમ સમલિરૂઢને માન્ય નથી, માટે દેશ અને દેશીની એકતા માનવી યોગ્ય નથી, અને એ બન્નેનો ભેદ તો એ નય પણ માને છેજ.

કદાચ દેશ અને દેશીની એકતામાં કહેલા દોષોના ભયથી બાકી માનવામાં આવે, કે દેશીથી દેશ ભિન્ન છે. તો પૂર્વે કહેલ પુક્તિથી તે દેશીનો તે દેશ નહીં થાય, અને વસ્તુસંક્રમાદિ દોષના ભયથી દેશી એજ દેશ એમ પણ નહિ માની શકાય; એજ પ્રમાણે પ્રદેશી તે પ્રદેશ એમ પણ નહિ માની શકાય, કેમકે તે માન્યતામાં પણ ઉપરનાજ

દોષો આવે છે. માટે દરેક દેશી અને દરેક પ્રદેશી સર્વ અખંડ સંપૂર્ણ વસ્તુજ છે, એમ માનવું પડશે, પણ દેશ-પ્રદેશની કલ્પના નહિ કરી શકાય, કેમકે તેમનો ભેદાભેદ માનતાં ઉપરોક્ત દોષોની પ્રાપ્તિ થશે. આ કારણથી આ નયના મતે સર્વવસ્તુઓ અખંડ સ્વરૂપ-વાળી હોવાથી પદોનો કર્મધારય સમાસ પણ નહિ થાય.

જો દેશનું પ્રતિપાદન કરવાને “નાદેશી” એવો શબ્દ પ્રયોગ કરવામાં આવે, કેમકે નાશબ્દ એકદેશ વાચી છે, અને દેશ પણ દેશીનો એક દેશભૂતજ છે, ને તે તેનાથી ભિન્ન નથી. એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે “નાદેશી” એ પ્રયોગમાં જે નાશબ્દ છે, તે સંપૂર્ણ-અખંડ દેશી વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે છે, કે તે દેશ-નુંજ પ્રતિપાદન કરે છે? જો સંપૂર્ણ દેશીનું પ્રતિપાદન કરતો હોય, તો નાશબ્દનો પ્રયોગ નકામો છે, કેમકે માત્ર દેશીશબ્દથીજ સમસ્ત વસ્તુની પ્રતીતિ થાય છે; અને જો નાશબ્દ વડે દેશનું પ્રતિપાદન થતું હોય, તે દેશ રૂપ વસ્તુજ નથી, કેમકે દેશીથી દેશ ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? એ બન્ને પણ યુક્તિથી ઘટી શકતાં નથી. ૨૨૫૭-૨૨૫૮-૨૨૫૯.

એ પદનું એક અધિકરણ ન હોઈ શકે, તેથી કર્મધારય સમાસ ન થાય એમ જણાવે છે.

નીલુપ્પલાદિસદ્દાદિગરણમેગં ચ જં મયં તત્થ ।

નળુ પુણરુત્તા-ડળત્થય-સમયવિવાયા પુહુત્તં વા ॥ ૨૨૬૦ ॥

તો વત્થુસંકરાદિપ્પસંગઓ સવ્વમેવ પઢિપુન્નં ।

વત્થુ સેસમવત્થું વિલક્ખણં સ્વરવિસાણં વ ॥ ૨૨૬૧ ॥

અત્થપ્પહાણસદ્ધોવસજ્જણં વત્થુપુજ્જુસુત્તંતા ।

સદ્ધપ્પહાણમત્થોવસજ્જણં સેસયા વિતિ ॥ ૨૨૬૨ ॥

ઇય નેગમાદિસંલેવલક્ખણં મૂલજાદિમેણં ।

एवं चिय वित्थरओ विण्णेरं तत्पमेणं ॥ ૨૨૬૩ ॥

નીલોત્પલાદિ શબ્દોનું જે એક અધિકરણ (કર્મધારય સમાસ સમભિરૂઢનયે) માનેલ છે, તેમાં પુનરુક્તિ, અનર્થતા, અને સ્વપક્ષનો વિધાત આદિ દોષો આવે છે, જો તે દોષો માનવામાં ન આવે, તો નીલોત્પલાદિ શબ્દથી વાચ્ય અર્થનો ભેદ નહિ થાય, (માટે કર્મધારય સમાસ માનવો યોગ્ય નથી.) આ કારણથી વસ્તુ સાંકર્ષ આદિ દોષને લીધે ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વ વસ્તુને દેશી-દેશની કલ્પના રહિત અખંડ-સંપૂર્ણ માનવી જોઈએ. એથી વિપરીતપણે દેશી-દેશની કલ્પનાવાળી વસ્તુ તો યુક્તિ રહિત હોવાથી ગણેડાના શીંગડા જેવી અવસ્તુ છે. ઋણુસૂત્ર પર્યન્તના ચાર નયો, અર્થને મુખ્ય માનીને શબ્દને ગૌણ માની વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે છે; બાકીના શબ્દાદિ ત્રણ નયો, શબ્દને મુખ્ય માની અર્થને ગૌણ માનીને વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે છે. એ પ્રમાણે નૈયમાદિ નયોનું સંક્ષેપ લક્ષણ મૂળનીતિભેદે કહ્યું, અને વિસ્તારથી પણ એજ પ્રમાણે તેના ઉત્તર ભેદે બહુવું. ૨૨૬૦-થી ૨૨૬૩.

હવે એ નયોના ઉત્તર ભેદ જણાવે છે.

एकैको य सयविहो सत्त नयसया हवंति एमेव ।

अन्नोवि य आपसो पंचसया होति ? नयाणं ॥ ૨૨૬૪ ॥ ૭૫૯-૨૨૧

જાવન્તો વચનપદ્ધતાવન્તો વા નયાવિસદ્ધાઓ ।

તે ચેવ ય પરસમયા સમ્પત્તં સમુદિયા સન્વે ॥ ૨૨૬૫ ॥

ન સમેન્તિ ન ય સમેયા સમ્પત્તં નવિય વત્થુણો ગમયા ।

વત્થુવિધાયાય નયા વિરોહઓ વેરિણો ચેવ ॥ ૨૨૬૬

સન્વે સમેન્તિ સમ્પં વેગવસાઓ નયા વિરુદ્ધાવિ ।

ભિચ્ચ-વવહારિણો ઇવ રાઓદાસીણવસવત્તી ॥૨૨૬૭॥

નૈગમાદિ એકેક નયોના સો સો ભેદ ગણતાં સાત નયોના સાતસો ભેદ થાય, એજ પ્રમાણે બીજા આદેશથી પાંચ નયોના પાંચસો આદિ ભેદો થાય છે. અપિશબ્દથી જેટલા વચનના માર્ગ છે, તેટલા નયો છે, અને તે દરેક પરસિદ્ધાન્ત રૂપ છે, પણ તે સઘળા સમુદિત હોય તો તે જિનશાસન રૂપ છે. (કદાચ કહેવામાં આવે કે) તે નયો સમુદિત થતા નથી, અને સમુદિત થાય, તોપણ તે સમ્યક્ત્વભાવ પામતા નથી, તેમજ વસ્તુને જણાવનારા પણ થતા નયો; પરન્તુ પરસ્પર વિરોધને કીચે વેરી ॥ પેડે ઉત્તરા વસ્તુ વિદ્યાર્થક થાય છે. (આમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કમકે) જેમ રાજાને નોકરો અને ઉદાસીન વૃત્તિવાળાને આધીન વ્યવહારી, તેઓની પેડે સર્વ નયો પરસ્પર વિરુદ્ધ છતાં પણ તે એક જૈન સાધુના વશવર્તિ હોવાથી સમ્યક્ત્વ ભાવ પામે છે. ૨૨૬૪-થી-૨૨૬૭.

એ નૈગમાદિ સાતે નયોના દરેકના સો સો ઉત્તર ભેદ ગણીએ, ત્યારે બધા મળી સાતસો ઉત્તર ભેદ થાય. અને શબ્દાદિ ત્રણ એટલે શબ્દ-સમસિદ્ધ અને એવાંભૂત એ ત્રણને એકજ શબ્દનય કહીએ ત્યારે મૂળ પાંચ નયો થાય, અને તે દરેકના ઉત્તર ભેદ સો સો ગણીએ તો સર્વ મળી પાંચસો ભેદ થાય. વળી અપિશબ્દથી બીજા પ્રકારે મૂળ નયો છ-ચાર અને એ પણ થાય. જેમકે સામાન્યગ્રાહી નૈગમનો સંગ્રહ નયમાં, અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનો વ્યવહાર નયમાં અન્તર્ભાવ કરવામાં આવે, ત્યારે મૂળ છ નયો થાય, અને તેના ઉત્તર ભેદ છસો થાય. સંગ્રહ-વ્યવહાર ને ઋજુસૂચ એ ત્રણ નયો અને શબ્દાદિ ત્રણ શબ્દનયને એકજ પર્યાયાસ્થિતક કહેવામાં આવે, ત્યારે મૂળ ચાર નયો થાય, અને તેના ઉત્તર ભેદ ચારસો થાય. તથા નૈગમાદિ ચાર નયોને એક દ્રવ્યાસ્થિતક નય કહેવામાં આવે, અને શબ્દાદિ ત્રણ નયોને એક પર્યાયાસ્થિતક નય કહેવામાં આવે, ત્યારે મૂળ એ નયો અને તેના ઉત્તર ભેદ બસો થાય.

અથવા ઉપરોક્ત સંખ્યા યુક્તજ નય પ્રકારે છે એમ નહિ, પણ જેટલા વચનના પ્રકાર છે, તેટલાજ નયના પ્રકાર છે, જે જે નયો છે, તે દરેક એકાન્ત નિશ્ચયવાળા હોવાથી અન્ય દર્શનીના સિદ્ધાન્ત રૂપ છે, પરન્તુ જો તે બધા સમુદિત હોય તો એકાન્ત નિશ્ચય રહિત થતાં સ્વાત્શબ્દ યુક્ત થવાથી સમ્યક્ત્વભાવ પામે છે. આ સંબંધમાં સ્તુતિકાર મહારાજ કહે છે કે-“હે નાથ ! જેમ સમુદ્રમાં સર્વ નદીઓ મળે છે, તેમ આપને વિષે સર્વ દર્શનો મળે છે; પરન્તુ નદીઓમાં સમુદ્ર નથી જણાતો, તેમ તે વિભક્ત દર્શનોમાં આપ નથી જણાતા.”

અહીં કદાચ કોઇ એમ કહેવાં માગે કે-એ સઘળા નયો કદી પણ સમુદિત થાય નહિ, અને જો કદાચ થાય, તો તે સમ્યક્ત્વભાવ પામે નહિ, કારણ કે તે દરેક પ્રત્યેક અવસ્થામાં મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવાથી સમુદિત અવસ્થામાં તો તે વિશેષ કરીને મહામિથ્યાત્વી

થાય. વળી તે સમુદિત થયા હોય, તો વસ્તુને જણાવનારા પણ ન થાય, કેમકે તે પ્રત્યેક અવસ્થામાં પણ વસ્તુને સંપૂર્ણ જણાવનારા નથી, તેથી કરીને સમુદિત થએલા નયો પરસ્પર વિરોધી હોવાથી શત્રુની પેઠે માંહેમાંહી વિવાદ કરતા વસ્તુને જણાવનારા નથી થતા, પણ ઉલટા વસ્તુનો વિધાન કરનારા થાય છે, એટલે ને સમ્યક્ત્વ-અથવા જિન-શાસનભાવ પણ પામતા નથી.

ઉપરનું કથન યુક્તિ સંગત નથી, કેમકે પરસ્પર વિરૂદ્ધ છતાં પણ તે સવળા નયો સમુદિત થાય છે, અને સમ્યક્ત્વભાવ પામે છે. જેમ પરસ્પર વિરોધભાવ પામેલા નોકર-વર્ગને ન્યાયદર્શી રાજા યોગ્ય ઉપાયથી તેમના વિરોધ દૂર કરીને એકત્ર કરે છે, અને તેમની પાસે સત્પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. અથવા ધન ધાન્ય ભૂમિ આદિને માટે પરસ્પર વિવાદ કરતા લોકોને, સમ્યગ્ ન્યાયદર્શી કોઈ મધ્યસ્થ પુરૂષ તેમના વિવાદનું કારણ યુક્તિવડે દૂર કરવા પૂર્વક, સમાધાન કરીને સન્માર્ગે ચડાવે છે; તેમ અહીં પણ પરસ્પર વિરૂદ્ધ એવા ઘણા નયોને સમ્યગ્ જ્ઞાની જૈન સાધુ તેમનું એકાન્તનિશ્ચયરૂપ વિરોધનું કારણ દૂર કરીને એકઠા કરે છે, ત્યારે એકાન્ત નિશ્ચયરૂપ તેમના વિરોધનું કારણ દૂર થાય છે, ત્યારે તેઓ સમ્યક્ત્વ પામે છે-જૈનાગમભાવ પામે છે. જેમ પુષ્કળ વિપના અંશો છતાં પણ તેને ગ્રાહ-મંત્રવાદી વિપરહિત કરીને કોઠ આદિ રોગવાળાને આપે છે, તો તે અમૃતભાવ પામે છે, તેમ અહીં પણ જાણીએ. ૨૨૬૪ થી ૨૨૬૭.

દરેક નયો એકેક અંશગ્રાહી હોવાથી સમુદિત થએલા તે વસ્તુને જણાવનારા કેવી રીતે થાય? જો વસ્તુ જણાવનારા હોય, તો તે દરેક મિથ્યાદૃષ્ટિ કેમ કહેવાય? અને મિથ્યા-દૃષ્ટિ હોવાથી સમુદિત થતાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ કેવી રીતે થાય? એ માટે કહે છે કે:-

દેસગમગત્તળાઓ ગમગચ્ચિય વત્થુગો મુયાઈ વ્વ ।

સવ્વે સમત્તગમગા કેવલમિવ સમ્પમાવમ્મિ ॥ ૨૨૬૮ ॥

જમણેગધમ્મગો વત્થુગો તદંસેવિ સવ્વરહિવત્તી ।

અન્ધ વ્વ ગયાવયવે તો મિચ્છદ્દિદ્ધિણો વીસું ॥ ૨૨૬૯ ॥

જં પુણ સમત્તપજ્જાયવત્થુગમગત્તિ સમુદિયા તેણં ।

સમ્પત્તં ચક્ખુમઓ સવ્વગયાવયવગહણે વ્વ ॥ ૨૨૭૦ ॥

દરેક નય વસ્તુને દેશથી જણાવનારા હોવાથી શ્રુતાદિકની પેઠે તે વસ્તુને જણાવનારાજ છે; તેથી સર્વ નયો સમ્યક્ત્વભાવ થએથી કેવળજ્ઞાનની પેઠે સમસ્ત વસ્તુને જણાવનારા છે. હસ્તીના અવયવમાં હસ્તિની પ્રતિપત્તિ માનનાર આંધળાઓની પેઠે અનન્તધર્માત્મક વસ્તુના એકાદ અંશ-ધર્મમાં સંપૂર્ણ વસ્તુ માનનાર જુદા જુદા નયો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. હસ્તીના સર્વ અવયવ સમુદાયને હસ્તી કહેનાર દેખતા મનુષ્યની પેઠે, સમુદિત થએલા નયો સમસ્ત પર્યાયાત્મક વસ્તુને જણાવનારા છે, તેથી તે સમ્યગ્વાદી છે. ૨૨૬૮-૭૦.

ઘટ-પટ્ટાદિનું રૂપ માત્રજ ચક્ષુ ગ્રહણ કરે છે, પણ રસાદિ નહિ, અને પર્વતાદિકનો માત્ર આગળ આગળનોજ ભાગ જણાય છે, પાછળનો નથી જણાતો, આ પ્રમાણે વસ્તુનો એક દેશ જણાય છે, તે છતાં ચક્ષુ તે તે સંપૂર્ણ વસ્તુને જણાવનાર છે, એમ કહેવાય છે, એજ પ્રમાણે દરેક નયો પણ વસ્તુનો એક દેશ જણાવનારા હોવાથી સામાન્યપણે તેઓ

વસ્તુને જણાવનારા છે, એમ કહેવાય છે. મિથ્યાત્વ દૂર થતાં સમ્યક્ત્વરૂપ થવાથી સર્વે નયો અનુક્રમે વિશુદ્ધ થતાં સર્વ આવરણના-પ્રતિબંધના અભાવે જેમ કેવળજ્ઞાન જણાવે છે તેમ નયો પણ સમસ્ત વસ્તુને જણાવનારા થાય છે.

અનન્તધર્માત્મક વસ્તુના કોઇ એક અનિત્યતાદિરૂપ ધર્મને ગ્રહણ કરીને બૌદ્ધાદિ-નયવાદીઓને એવી પ્રતીતિ થાય છે, કે મેં “સંપૂર્ણ વસ્તુ જાણી” આવી રીતે જુદા જુદા દરેક નયો વિપરીતબુદ્ધિવાળા હોવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, જેમ અનેક અવયવવાળા હસ્તીના પુચ્છાદિમાંથી કોઇ એક અવયવને ગ્રહણ કરીને હસ્તીની કલ્પના કરનાર અંધ મનુષ્યોની પ્રતીતિ છે તેમ જુદા જુદા નયોની પણ માન્યતા એક અંશગ્રાહી છે.

પરંતુ સમુદિત થએલા સર્વ નયો સમસ્તપર્યાય યુક્ત વસ્તુને જણાવનારા થાય છે, તેથી તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવાય છે. જેમ સર્વ અવયવના સમુદાયાત્મક હસ્તિને દેખતો પુરૂષ હસ્તિને સાચારૂપે કહે છે, તેમ સમુદિત નયોનું પણ સર્વ અવયવમય વસ્તુ કહેવા-પણું જાણવું. એકાન્ત નિશ્ચયરહિત અન્ય નયની અપેક્ષાવાળો સ્યાત્ શબ્દયુક્ત એક નય હોય, તો પણ તે સમ્યગ્વાદી છે, પરંતુ જે એકાન્ત નિશ્ચયવાળા અન્ય નયની અપેક્ષા-રહિત સ્યાત્શબ્દ વિનાના સમુદિત ધણા નયો હોય, તેને સમુદિત નય નથી કહેવાતા, કેમકે ખરી રીતે તેઓ સમુદિત નથી, એકાન્ત નિશ્ચય વિનાના પૃથગ્ પૃથગ્ નયો હોય, તો પણ તેમને પરસ્પરની અપેક્ષાએ સમુદિત કહેવાય છે. ૨૨૬૮ થી ૨૨૭૦.

સમુદિત નયો વસ્તુને સમસ્ત પ્રકારે જણાવે છે, તે વાત બીજા ઉદાહરણથી કહે છે.

ન સમત્તવત્થુગમગા વીસું રયણાવલીએ મળત વ્વ ।

સહિયા સમત્તગમગા મળઓ રયણાવલીએ વ્વ ॥ ૨૨૭૧ ॥

एवं सविसयसच्चे परविसयपरंमुहे णये नाउं ।

नेएसु न संमुञ्जइ न य समयासायणं कुणइ ॥ २२७२ ॥

वत्थं जो न समिक्खइ निक्खेव-नय-प्पमाणओ विहिणा ।

तस्स अजुत्तं जुत्तं जुत्तमजુत्તં व पडिहाइ ॥ २२७३ ॥

परसमएगनयमयं तप्पडिक्खनयओ नियत्तेज्ज ।

समए व परिग्गहियं परेण जं दोसवुद्धीए ॥ २२७४ ॥

જેમ છુટા છુટા મણીઓ રતનમાળા ન કહેવાય, તેમ જુદા જુદા નયો પણ સમસ્ત વસ્તુના દીપક ન કહેવાય; પરંતુ સમુદિતમણીઓ જેમ રતનમાળા કહેવાય છે, તેમ સમુદિત નયો પણ સમસ્ત વસ્તુના જ્ઞાપક થાય છે. ઉપર કહ્યા મુજબ સ્વવિષયને સત્યપણે તથા પરવિષયને પરાક્રમ્યપણે જાણીને નયવિધિજ્ઞ સાધુ જ્ઞેયવસ્તુમાં સંમોહ પામતો નથી અને સિદ્ધાન્તની આશાતના કરતો નથી. જે વ્યક્તિ વિધિપૂર્વક નિક્ષેપ નય અને પ્રમાણથી વસ્તુને જાણતો નથી, તે વ્યક્તિને અયુક્ત હોય, તે યુક્ત જણાય છે, અને યુક્ત હોય તે અયુક્ત જણાય છે, અન્ય દર્શનવાળાઓનો મત એકનયાનુસારી છે, તેને તેના પ્રતિપ્રક્ષી નયથી દૂર કરવો, અને સ્વસિદ્ધાન્તમાં બીજાઓએ જે દાવ બુદ્ધિથી ગ્રહણ કર્યું હોય, તેને પણ નયની યુક્તિવડે ગુણરૂપે સ્થાપવું. ૨૨૭૧ થી ૨૨૭૪.

જેમ છુટા છુટા મણીઓ રતનમાળા કહેવાય નહીં. તેમ જુદા જુદા નયો પણ પરસ્પર નિરપેક્ષ હોવાથી સમસ્ત વસ્તુના જ્ઞાપક નથી થતા; પરંતુ જેમ એકત્રિત કરીને

સૂત્રમાં પરોવેલા મણિઓ રત્નમાળા કહેવાય છે, તેમ સમુદિત નયો પણ પરસ્પર સાપેક્ષ હોવાથી સમસ્ત વસ્તુના જ્ઞાપક થાય છે.

પૂર્વે કહ્યા મુજબ પરસ્પર વિવાદ કરતા નયોને જોઇને કોઇ મુઝાઇને એમ કહે કે “આમાં તો પરસ્પર કંઈ મેળ ખાતો નથી.” આ પ્રમાણે બોલીને જેઓ સિદ્ધાન્તની આશાતના કરે છે, તે તેઓનું મહા અજ્ઞાન છે કેમકે જે જે દ્રવ્યાસ્તિકાદિ નય છે, તે યોગ્યતાનો નિત્યત્વાદિ વિષય માત્ર પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર છે, અને બીજા પર્યાયાસ્તિકાદિ નયના અનિત્યત્વાદિ વિષયનો તિરસ્કાર કરતા નથી, તેમ તેનું પ્રતિપાદન પણ કરતા નથી, કારણ કે દરેક નય એકાંશગ્રાહી હોવાથી માત્ર સ્વવિષયનું જ પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી તે સમ્યક્ નય છે. આ પ્રમાણે સર્વ નયો જાણીને અન્યોન્યરૂપે તેઓના સ્વસ્વ-વિષયના પ્રતિપાદનમાં પણ નયવિધ જાણનાર પંડિત જોય વસ્તુમાં સમ્મોહ પામતો નથી, તેમજ નિંદા કરવાદિવડે સિદ્ધાન્તની આશાતના કરીને મિથ્યાત્વ પણ પામતો નથી; પરંતુ “અમુક અપેક્ષાએ એમ પણ છે, અને અમુક અપેક્ષાએ આમ પણ ઘટે છે,” ઇત્યાદિ પ્રકારે નયોને વિષયવિભાગે સ્થાપીને વસ્તુ જાણે છે.

સમ્મોહ ઉત્પન્ન કરનાર આવા નય વિચારનું જ શું પ્રયોજન છે? એવી કોઇ શંકા કરે તો તે અયોગ્ય છે; કારણ કે જે મનુષ્ય નામ-સ્થાપનાદિ નિક્ષેપ, નૈગમાદિ નય, અને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણવડે સૂક્ષ્મબુદ્ધિપૂર્વક વસ્તુ તત્ત્વનો વિચાર નથી કરતો, તેને અજ્ઞાનને લીધે યોગ્ય હોય તે અયોગ્ય ભાસે છે, અને અયોગ્ય હોય તે યોગ્ય ભાસે છે, આ કારણથી યથાર્થ વસ્તુ જાણવા માટે નય વિચાર કરવો જોઇએ. વળી બોદ્ધાદિ અન્ય દર્શનીના અનિત્યતાદિનું પ્રતિપાદન કરનાર ઋણસૂત્રાદિ નયના મતનું, તેના પ્રતિપક્ષી નિત્યત્વાદિકનું પ્રતિપાદન કરનાર દ્રવ્યાસ્તિકાદિ નયના મતથી નિરાકરણ કરવું. અથવા જૈનાગમમાંથી પણ અજ્ઞાન અને દ્વેષાદિયુક્ત અન્યદર્શનીએ દાષબુદ્ધિથી જે છવાઈ વસ્તુ મહણ કરી હોય-માની હોય, તેનું પણ નયવિધિજ્ઞ પંડિતે નયની યુક્તિઓ વડે નિરાકરણ કરવું. આ કારણથી પણ નયનો વિચાર કરવો સપ્રયોજન છે. ૨૨૭૧ થી ૨૨૭૪.

નયનો વિચાર ક્યાં કરવો અને ક્યાં ન કરવો તે કહે છે.

एएहिं दिट्टिवाए परूवणा सुज्ज-अत्थकहणा य

इह पुण अणव्भुवगमो अहिगारो तीहिं ओसन्नं ॥૨૨૭૫॥૭૬૦-૨૨૨

पायं संववहारो ववहारंतेहिं तिहि य जं लोए ।

तेण परिकम्मणत्थं कालियसुत्ते तदहिगारो ॥ ૨૨૭૬ ॥

नत्थि नएहिं विहूणं सुत्तं अत्थो य जिणमए किंचि ।

आसज्ज उ सोयारं नए नयविसारओ बूया ॥૨૨૭૭॥ ૭૬૧-૨૨૩॥

भासिज्ज वित्थरेणवि नयमयपरिणामणासमत्थम्मि ।

तदसत्ते परिकम्मणेगनएणंपि वा कुज्जा ॥ ૨૨૭૮ ॥

એ નૈગમાદિ નયોવડે દૃષ્ટિવાદમાં સર્વ વસ્તુની પ્રરૂપણા તથા સૂત્રાર્થનું કથન કરાય છે; પરંતુ અહીં કાલિકશ્રુતની નયોવડે વ્યાખ્યા નથી કરાતી, યદિ શ્રોતાની અપેક્ષાએ

નય વિચાર કરાય, તો ઘણું કરીને પ્રથમના ત્રણ નયોવડે અધિકાર છે. કેમકે ઘણું કરીને લોકમાં નૈગમ-સંપ્રદાય ને વ્યવહાર એ ત્રણ નયોવડે સ્થૂલ વ્યવહાર પ્રતિપાદન થાય છે, તેથી કરીને શિષ્યની મતિની પરિકર્મણ માટે કાલિક શ્રુતમાં તેનો અધિકાર છે. જિન-મતમાં એવું કોઈ સૂત્ર કે અર્થ નથી, કે જે નયે કરીને રહિત હોય, પરંતુ મતિમન્દ આચાર્ય અને શિષ્યની અપેક્ષાએ સર્વ નયનો વિચાર નિષેધ્યો છે, જે કોઈ બુદ્ધિમાન શ્રોતા મળે તો તેને નય વિશારદ આચાર્ય વિસ્તારથી પણ સર્વ નયનો વિચાર કહે, પરંતુ તેવો શ્રોતા ન હોય (મતિમન્દ હોય) તો એક નયનો વિચાર પણ ન કહે. ૨૨૭૫થી૨૨૭૮.

॥ સમાપ્તમ્ નયદ્વારમ્ ॥

એ પ્રમાણે નયદ્વાર કહીને, હવે સમવતારદ્વાર કહે છે, એટલે કે એ નયોનો સમ-વતાર ક્યાં થાય? અને ક્યાં ન થાય? તે કહે છે.

મૂઢનઇયં સુયં કાલિયં તુ ન નયા સમોયરંતિ ઇહં ।

અપુહુત્તે સમોયારો નત્થિ પુહુત્તે સમોયારો ॥ ૨૨૭૯ ॥ ૭૬૨-૨૨૪ ॥

અવિભાગત્યા મૂઢા નયત્તિ મૂઢનઇયં સુયં તેણં ।

ન સમોયરંતિ સંતા પઙ્ગપયં જં ન મળ્લંતિ ॥ ૨૨૮૦ ॥

અપુહુત્તમેગભાવો સુત્તે સુત્તે સવિત્થરં જત્થ ।

મળ્લંતડણુઓગા ચરણ-ધમ્મ-સંઘાણ-દન્વાણં ॥ ૨૨૮૧ ॥

તત્થેવ નયાણંપિ હુ પઙ્ગવત્થું વિત્થરેણ સઘેસિં ।

દેસિંતિ સમોયારં ગુરવો, મયણા પુહત્તમ્મિ ॥ ૨૨૮૨ ॥

एगो च्चिय देसिज्जइ जत्थणुओगो न सेसआ तिणिण ।

सन्तावि तं पुहुत्तं तत्थ नया पुरिसमासज्ज ॥ २२८३ ॥

હાલમાં મૂઢનયિક એવું કાલિકશ્રુત હોવાથી તેમાં નયોનો સમવતાર નથી થતો પણ જ્યાંસુધી ચારે અનુયોગોનો એકીભાવ હતો ત્યાં સુધી સમવતાર થતો હતો, પૃથગ્-ભાવમાં નથી થતો. અવિભાગસ્થ નયો જ્યાં હોય તે તે મૂઢનયો કહેવાય, અને તે વડે શ્રુત પણ મૂઢનયિક કહેવાય. એવા મૂઢનયિક કાલિક શ્રુત (જે શ્રુત પહેલી અને છેલ્લી પોરિસીમાં લખાય તે) માં નયનો સમવતાર નથી થતો. જે કે હાલ પણ નયો છે તો પણ તે દરેક પદે નથી કહેવાતા. આ અપૃથગ્ભાવ એટલે જ્યાંસુધી દરેક સૂત્રમાં ચરણ-કરણાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ એ ચાર સવિસ્તાર વર્ણવાતા હતા ત્યાં સુધી સર્વ નયોનો સમવતાર દરેક વસ્તુપર ગુરૂ મહારાજ બતાવતા હતા, પણ પૃથગ્-ભાવમાં સમવતારની લજના છે; કેમકે પૃથગ્ભાવમાં એકેક સૂત્રે એકેક અનુયોગજ બતાવાય છે, શેષ ત્રણ અનુયોગ બતાવતા નથી. પરંતુ કોઈ યોગ્ય પુરૂષની અપેક્ષાએ ત્યાં પણ સમવતાર બતાવે છે. ૨૨૭૯ થી ૨૨૮૩.

કયા પુરૂષ વિશેષથી આરંભીને એ પૃથગ્ભાવ થયો? તે જણાવવાને નિર્બુદ્ધિકાર તથા ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે—

જાવંતિ અજ્જવહરા અપુહુત્તં કાલિયાણુઓગસ્સ ।

તેનારેણ પુહુત્તં કાલિયસુય દિટ્ઠિવાણ ય ॥ ૨૨૮૪-૭૬૩-૨૨૫ ॥

અપુહુત્તમાસિ વહરા જાવંતિ પુહુત્તમારઓઽભિહિણ ।

કે તે આસિ કયા વા ? પસંગઓ તેસિમુપ્પત્તી ॥ ૨૨૮૨ ॥ [૨૬૬૭]

મહાબુદ્ધિમાન ગુરૂશ્રી આચાર્યવૈર પર્યન્ત કાલિક શ્રુતનો અનુયોગ પૃથક્ ન હતો. ત્યાં સુધી શ્રોતા અને વક્તા તીવ્ર બુદ્ધિવાળા હતા. (અહીંઆં જે કાલિક શ્રુત કહ્યું છે, તે તેની સુખ્યતા જણાવવાને માટેજ કહ્યું છે. અન્યથા ઉત્કાલિક શ્રુતમા પણ દરેક સૂત્રમાં ચારે અનુયોગ તે વખતે હતા.) તે પછી આચાર્યરક્ષિતાચાર્યથી કાલિકશ્રુત અને દૃષ્ટિવાદમાં અનુયોગનું 'પૃથક્પણું' થયું. આચાર્યવૈરાચાર્ય સુધી અનુયોગનું 'પૃથક્પણું' ન હતું; તે પછી 'પૃથક્પણું' થયું; એમ કહ્યા પછી તે આચાર્યવૈરાચાર્ય કોણ હતા? અને તે ક્યારે થયા? એ શંકાના સમાધાન માટે પ્રસંગથી તેમની ઉત્પત્તિ કહેવી જોઈએ ૨૨૮૪ થી ૨૨૮૫.

અસાધારણ ગુણવાળા આચાર્યવૈરાચાર્ય મહારાજની ઉત્પત્તિ કહેવાને અન્યકાર તુંવ-વગ ॥ ઇત્યાદિ ગાથાઓ વડે તેમની સ્તુતિ કરે છે, તે ગાથાઓ સુગમ હોવાથી ભાષ્યકારે તેની વ્યાખ્યા નથી કરી, તે જણવાની ઇચ્છાવાળાઓ, મૂળઆવશ્યકની ટીકામાંથી તે જણી લેવી. અહીં તે સંબંધની નિર્બુક્તિ ગાથાથી વ્યાખ્યા ન કરતાં ભાષ્યકારે તે અનુ-યોગના પૃથક્પણાની ઉત્પત્તિ કહે છે.*

●તુંવવણસન્નિવેસાઉ નિગ્ગયં પિડસગાસમહ્લીણં ।

છમ્માસિઅ છસુ જયં માઁહ સમન્નિઅં વંદે ॥ ૭૬૪ ॥

જો ગુજ્જગેહિં વાલો નિમંતિઓ મોઅણેણ વાસંતે ।

નિચ્છંસુ વિણીઅવિણઓ તે વયરરિસિં નમંસામિ ॥ ૭૬૫ ॥

ઉજ્જેણીણ જો જંમગેહિં આલવિખઉગ્ગ યુઅમહિઓ ।

અવ્ઘ્ઘીણમહાણસિઅં સીહગિરિપસંસિઅં વંદે ॥ ૭૬૬ ॥

જસ્સ અણુન્નાણ વાયગત્તણેણ દસતુરમ્મિ નયરમ્મિ ।

દેવેહિં કયા મહિમા પયાણુસરિં નમંસામિ ॥ ૭૬૭ ॥

તુંબવન ગામમાંથી નીકળી પતા (ધાનગીરિ મુનિ) પાસે રહેલા, છ મહિનાના, છવનિકાયમાં પ્રયત્નવાન, માતાસહિત શ્રીવજ્રસ્વામીજીને હું વંદન કરું છું. ૭૬૪

જેને વરસાદ વરસતે છતે દેવોએ ભોજનની નિમંત્રણ કરી તેનો જે અનાદર કરનાર વિનયયુક્ત શ્રીવજ્રસ્વામીજીને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૬૫

ઉજ્જયિની નગરીમાં તિર્યગ્ચૃલકદેવોએ પરીક્ષા કરીને જેની સ્તુતિપૂજા કરી એવા અક્ષીજી મહાનસી લાખિવાન અને આચાર્યસીહગીરિજીથી પ્રશંસાને પામેલા તેમને હું વંદના કરું છું. ૭૬૬

જેના આચાર્યપદની અનુજ્ઞાનો મહિમા દશપુર નગરમાં દેવોએ કર્યો તે પદાનુ-સારિ લાખિવાન શ્રીવજ્રસ્વામીજીને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૬૭

અપુહુત્તે અણિઓગો ચત્તારિ દુવાર ભાસણ ણગો ।

પુહુતાણુઓગકરણે તે અત્થ તઓવિ વોચ્છિન્ના ॥૨૨૮૬-૭૭૩-૨૨૬॥

કિં વરેરેહિં પુહુત્તં કયમહ તદણંતરેહિં મણિયમ્મિ ।

તદણંતરેહિં તદમિહિયગહિયસુત્તત્થસારેહિં ॥ ૨૨૮૭ ॥

આર્યવૈરાચાર્ય પર્યન્ત અપૃથક્ ભાવમાં સૂત્રવ્યાખ્યારૂપ અનુયોગ કરતાં દરેક સૂત્રે ચરણકરણાદિ ચારે અનુયોગ કરાતા હતા પણ અનુયોગ પૃથક્ કરવામાં આવે, તે તે ચારે અનુયોગ તેમનાથી પણ વ્યવહિત્ત થાય, તેથી કરીને તે પછી ચાર અનુયોગમાંથી કોઈ પણ એક અનુયોગ દરેક સૂત્રે કરવાનો નિયમ છે, પણ ચારે નથી કરાતા. એ પૃથક્ પણ આર્ય વૈરાચાર્યે કર્યું કે તેમના પછી આર્યરક્ષિત સૂરિએ કર્યું? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આર્ય વૈરાચાર્યે કહેલ સૂત્રાર્થ મહુણ કરનાર એવા આર્યરક્ષિત સૂરિએ તેમના પછી અનુયોગ પૃથક્ કર્યા. ૨૨૮૬-૨૨૮૭.

જો કન્નાઈ ધગેણ ચ નિમંતિઓ જુવળમ્મિ ગિહ્વઈંણા ।

નયરમ્મિ કુસુમનામેં તં વરરરિસિં નમંસામિ ॥ ૭૬૮ ॥

જેણુદ્ધરિઆ વિજ્ઞા આગાસગમા મહાપરિન્નાઓ ।

વંદામિ અજ્જવરં અપવ્છિમો જો સુઅધરાણં ॥ ૭૬૯ ॥

મળઈ ચ આહિંડિજ્ઞા જંબુદીવ ઇમાઈ વિજ્ઞાણ ।

ગંતું ચ માણસનગં વિજ્ઞાણ એસ મે વિસઓ ॥ ૭૭૦ ॥

મળઈ અ ધારેઅવા ન હુ દાયવા ઇમા મણ વિજ્ઞા ।

અપ્પિડ્ઢિઆ ઉ મણુઆ હોહિન્તિ અઓ પરં અન્ને ॥ ૭૭૧ ॥

માહેસરીઓ સેસાપુરિઅં નીઆ હુઆસણગિહાઓ ।

ગયણયલમઈવરૂત્તા વરેરેણ મહાણુભાગેણ ॥ ૭૭૨ ॥

જેને કુસુમપુર નગરમાં ધનાવહ શેઠે કન્યા અને ધનની નિમંત્રણ કરી તે શ્રીવજ્રસ્વામીજીને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૬૮

જેણે મહારિજ્ઞા અધ્યયનમાંથી આકાશગામિની વિધાનો ઉદ્ધાર કર્યો તે છેલ્લા શ્રુતધર (દશપૂર્વી) આર્યવૈરસ્વામીને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૬૯

એ વિધાના પ્રભાવથી જન્મદીપનું ભ્રમણ કરી માતૃપોત્તર પર્વત સુધી જઈ શકે છે. ૭૭૦

તેઓ બોલ્યા જે આ વિદ્યા શાસનના ઉપકર માટે મારે ધારી રાખતી પરંતુ હવે પછી મનુષ્યો અદ્યપન્નદ્વિવાળા થશે માટે કોઇને આપવી નહિ. ૭૭૧

જે મહાનભાગ વજ્રસ્વામીજી હુતાશન વનથી મુખપસમૂહ ગગનમાર્ગે માહેધર-પૂરીમાં લાવ્યા. ૭૭૨

અનુયોગ 'પૃથક્ કરવાનું' કારણ કહે છે.

દેવિંદવંદિણિં મહાણુભાવેહિં રક્ષિયજ્જેહિં ।

જુગમાસજ્જવિભત્તો અણુઓગો તો કઓ ચઠહાં ॥ ૨૨૮૮॥૭૭૪-૨૨૭॥

દેવેન્દ્રોદીપી વંદિત, મહાનુભાવ આર્ય રક્ષિતાચાર્યે દુષ્પ્રમકાળ જાણીને પ્રવચન હિતાચે અનુયોગનો વિભાગ કરીને તે ચાર પ્રકારે જુદા જુદા સ્થાપિત કર્યા. ૨૨૮૮.

(અહીં આ સંબંધમાં “માયા ય રુદ્રસોમા.” વિગેરે ગાથાઓ છે, તે મૂળ આવશ્યકની દીકાથી જાણી લેવી.)*

ઉપરોક્ત ગાથાનો વિશેષાર્થ કહેવાને લાખ્યકાર કહે છે.

નાઝગ રક્ષિયજ્જો મઙ્-મેહા-ધારણાસમગંપિ ।

ફિચ્છેણ ધરેમાણં સુયણ્ણવં પૂસમિત્તંતિ ॥ ૨૨૮૯ ॥

અઙ્સયકઓવઓગો મઙ્-મેહા-ધારણાઙ્ગરિહીગે ।

નાઝગમેસપુરિસે સ્વેત્તં કાલાણુમાવં ચ ૨૨૯૦ ॥

સાણુમહોઽણુઓગે વીસું કાસો ય સુયવિભાગેણં ।

સુહગહ્ણાઙ્ગનિમિત્તં નણ ય સુનિગૂહિયવિભાગે ॥ ૨૨૯૧ ॥

સવિસયમસદ્દંતા નયાણ તમ્મત્તપં ચ ગિણ્હંતા ।

મણ્ણંતા ય વિરોહં અપરીણામાતિપરિણામા ॥ ૨૨૯૨ ॥

ગચ્છેજ્જ મા હુ મિચ્છંપરિણામા ય મુહુમાઙ્ગવહુમેણ ।

હોજ્જાસત્તા ઘેત્તું ન કાલિણ તો નયવિભાગો ॥ ૨૨૯૩ ॥

તે આર્યરક્ષિતાચાર્યે, મતિ-મેદ્યા અને ધારણાદિ સમગ્ર ગુણવાળા પોતાના શિષ્ય પુષ્પમિત્રને પણ સુશીમને શ્રુતાર્થે વધારણ કરતા જાણીને, તથા અતિશય જ્ઞાનોપયોગથી ભવિષ્યના પુરૂષો ક્ષેત્ર-કાળાનુરૂપ મતિ-મેદ્યાદિ ગુણ રહિત થશે એમ જાણીને, તેઓ પર અનુગ્રહ કરવાને કાલિકાદિ શ્રુત વિભાગવડે અનુયોગો કર્યા તથા સુખે ગ્રહણ કરી શકાય, તેટલા માટે અતિગૂઢાર્થવાળા નયો જુદા કર્યા, કારણકે નયોના સ્વવિષયને નહિં સદહ-

●માયા ય રુદ્રસોમા પિઆ ય નામેણ સોમદત્તુતિ ।

માયા વ ફગ્ગુરક્ષિઅ તોસલિપુત્તા ય આયરિઆ ॥ ૭૭૫ ॥

નિજ્જવણ મદ્દગુત્તે વીસું પઢણં ચ તસ્સ પુવ્વગયં ।

પવ્વાવિઓ અ માયા રક્ષિઅઅમગેહિં જગઓ અ ॥ ૭૭૬ ॥

શ્રી આર્યરક્ષિતસૂરિજીની માતા રુદ્રસોમા, પિતા સોમદેવ, ભાતા રુદ્રગુરક્ષિત અને આચાર્ય તોસલીપુત્ર હતા. ૭૭૫

એમણે આર્ય ભદ્રગુપ્તસૂરિજીને નિર્ધારિત કરાવી, આય વજ્રસ્વામી મહારાજ થાસે બિન્ન ઉપધ્યે રહી પૂર્વજ્ઞ શ્રુતનો અભ્યાસ કર્યો અને પોતાના ભાઈ તથા પિતાને દીક્ષા આપી. ૭૭૬

નારા, તેમજ નયના એકજ વિષયને ગ્રહણ કરીને તેમાં વિરોધ માનનારા અપરિણામી અને અતિપરિણામી શિષ્યો, મિથ્યાત્વ ન પામે, તથા પરિણામી શિષ્યો પણ સૂક્ષ્માદિ બહુ ભેદવાળા નયોને ગ્રહણ કરી શકે નહીં, તે કારણથી કાલિકશ્રુતમાં નય વિભાગ રાખ્યો નથી-૨૨૮૯-થી-૨૨૯૩.

શ્રીમાન્ આર્યરક્ષિતાચાર્યે, મતિ (અવબોધ શક્તિ), મેધા (પાઠ શક્તિ), અને ધારણા (અવધારણ શક્તિ) આદિમાં સમર્થ અને બુદ્ધિમાન્ એવા પોતાના શિષ્ય દુર્ભ-લિકા પુષ્પમિત્રને અતિમુશીબતે શ્રુત ધારણ કરતા જોખને તેમજ ભવિષ્યમાં મતિ-મેધા આદિ ગુણ હીન પુરુષો થશે, એમ જ્ઞાનાપયોગથી જાણીને, તેઓના ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે શ્રીમાન્ આચાર્ય કાલિકાદિ શ્રુતના વિભાગે અનુયોગ જુદા કર્યા. માત્ર અનુયોગ જુદા કર્યા એટલુંજ નહીં, પણ તે સાથે ક્ષેત્ર અને કાળનું સ્વરૂપ જાણીને નૈગમાદિ નયો પણ જુદા કર્યા; કારણકે નયોની વ્યાખ્યા અતિગૂઢ અર્થવાળી છે, તે સુખપૂર્વક ગ્રહણ કરી શકાય, તે માટે તે જુદા કર્યા.

નયો જુદા કરવાનું બીજું પણ વિશેષ કારણ છે. અપરિણામી-અતિપરિણામી, અને પરિણામી એમ ત્રણ પ્રકારના શિષ્યો હોય છે. તેમાં અવિપુલ મતિ, અગીતાર્થ એવા અને જિનવચનનું રહસ્ય જેને સમજાયું ન હોય, તે અપરિણામી કહેવાય છે. જે અતિવ્યાપ્તિ આદિ વડે જિનવચનમાં અપવાદ દાખવાળા હોય, તે અતિપરિણામી કહેવાય છે, અને જે સમ્યક્ પ્રકારે જિનવચનનું રહસ્ય જાણીને મધ્યસ્થવૃત્તિવાળા હોય, તે પરિણામી કહેવાય છે. એમાંના જે અપરિણામી શિષ્યો હોય તે “માત્ર જ્ઞાનજ્ઞ શ્રેય છે, અથવા ક્રિયાજ્ઞ શ્રેય છે” ઇત્યાદિ નયોના સ્વ સ્વ વિષયને નહિ માનતા, મિથ્યાત્વને ન પામે, તથા જે અતિપરિણામી શિષ્યો હોય તે અમુક એક નયે ક્રિયા વિગેરે કહેલ હોય, તેનેજ પ્રમાણ તરીકે ગ્રહણ કરીને, એકાન્ત નિત્યાદિ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનારા નયોના પરસ્પર વિરોધ માનતા મિથ્યાત્વ ન પામે, તેમજ જે પરિણામી શિષ્યો હોય, તે જો કે મિથ્યાત્વ ન પામે, તો પણ નયો વડે વિસ્તારથી વ્યાખ્યા કરતાં, તેના સૂક્ષ્મ-અતિસૂક્ષ્મ ભેદો ગ્રહણ કરી શકે નહિ. તેથી તેઓ પર અનુગ્રહ કરવાની બુદ્ધિવાળા આર્યરક્ષિતાચાર્યે કાલિકશ્રુતમાં તેમજ બીજા સર્વ શ્રુતમાં વિસ્તારથી વ્યાખ્યા કરવા રૂપ નય વિભાગ કર્યો. ૨૨૮૯-થી-૨૨૯૩.

હવે ચરણકરણાદિ કયા કયા અનુયોગ શ્રુતવિભાગમાં છે તે કહે છે.

કાલિયદ્યયં ચ હસિમાસિયાઈ તદ્દા ય સૂરપત્નત્તી ।

સવ્વો ય દિદ્ધિવાઓ ચઉત્થઓ હોઈ અણુઓગો ॥૨૨૯૪॥ મૂ. માં ૧૨૪

જં ચ મહાકપ્પસુયં જાણિ અ સેસાણિ છેયસુત્તાણિ ।

ચરણકરણાણુઓગોત્તિ કાલિયત્થે ઉવગયાણિ ॥૨૨૯૫॥ ૭૭૭-૨૨૮૮

કાલિકશ્રુતમાં પહેલો, રૂપભાષિત શ્રુતમાં બીજો, સૂર્યપ્રજ્ઞાપિ આદિમાં ત્રીજો અને સમગ્ર દૃષ્ટિવાદમાં ચોથો એમ અનુક્રમે ચાર અનુયોગ છે. તથા જે મહાકલ્પ શ્રુત અને એ સિવાયના શેષ જે છે સૂત્રો, તેમાં પણ ચરણ-કરણાનુયોગ છે. કેમકે તે સર્વ કાલિક-શ્રુતમાં અન્તર્ભૂત થાય છે. ૨૨૯૪-૨૨૯૫.

કાળચક્રાદિ વિધિ વડે ભણાતું અગ્નીઆર અંગ રૂપ સર્વ શ્રુત કાલિકશ્રુત કહેવાય છે. તેમાં ધણે ભાગે ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીનુંજ પ્રતિપાદન કરેલું છે, આથી કરીને આર્ય રક્ષિતાચાર્ય તેમાં ચરણકરણાનુયોગજ વ્યાખ્યામાં કર્તવ્યપણે કહેલ છે, તેમાં શેષ ત્રણ અનુયોગો છે, પણ તેને વ્યાખ્યા કર્તવ્યપણે નથી કહી. અહીં અનુયોગ અને અનુયોગવાનનો અભેદ ઉપચાર કરીને કાલિકશ્રુતને પ્રથમ ચરણકરણાનુયોગ તરીકે કહ્યું છે. જેમાં નમિ કપિલ વિગેરે મહુર્ષિઓનાં ધર્મકથાનકોજ ધણે ભાગે કહેલાં છે, એવા ઋષિભાષિત ઉત્તરાર્ધયન વિગેરેમાં ધર્મકથાનુયોગની વ્યવસ્થા કરી છે, તેથી તેને બીજા ધર્મકથાનુયોગ કહેવાય છે. સૂર્યપ્રજ્ઞાસિ વિગેરેમાં ચંદ્ર-સૂર્ય-મહા-નક્ષત્ર વિગેરેની ગતિ સંબંધી ગણિતજ ધણે ભાગે કહેલ છે, તેથી તેમાં ગણિતાનુયોગની વ્યવસ્થા કરી છે. અને સમમદ્વિવાદમાં પૂર્વપક્ષ ઉત્તરપક્ષાદિ વડે જીવાદિ દ્રવ્યનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તથા સુવર્ણ-રજત-મણિ-મોતી વિગેરે દ્રવ્યની સિદ્ધિઓ કહેલ છે, તેથી તેમાં દ્રવ્યાનુયોગજ સ્થાપન કર્યો છે. આ પ્રમાણે શ્રુતના વિભાગથી ચારે અનુયોગની વ્યવસ્થા કરી છે, અને દરેક સૂત્રે ચારે અનુયોગ કરવાનું નિષેધું છે.

ઉપર જણાવેલા ત્રણ સિવાય, મહુર્ષિઓએ દ્વિવાદમાંથી ઉદ્ધરીને મહાકલ્પ શ્રુત છેલ્લે સૂત્રો વિગેરે ત્રણ, ધર્મકથાનુયોગના પ્રસંગે ચરણકરણાનુયોગનું પ્રતિપાદન કરવાને કહેલા હોય, તે પણ સર્વ ચરણકરણાનુયોગ સમજવા. કારણ કે તે સૂત્રો પણ કાલિકશ્રુતના અન્તર્ભૂત થાય છે. ૨૨૮૫.

હવે બહુરય પાસ ઇત્યાદિ ૨૩૦૧ મી ગાથાની પ્રસ્તાવના કહે છે.

एवं विहित्यपुहुत्तेहिं रक्खियज्जेहिं पुस्समित्तम्मि ।

गेणिम्मि किर गोढमाहिलो पडिनिवेसेण॥ ૨૨૯૬ ॥

सो मिच्छतोदयओ सत्तपओ निहओ समुपण्णो ।

के अन्ने छ भणिए पसंगओ निहउधत्ती ॥ ૨૨૯૭ ॥

अहवा चोएइ नयाणुओगनिहवणओ कं गुरवो ।

न हि निहवत्ति, भणइ जओ न जंयंति नत्थित्ति ॥ ૨૨૯૮ ॥

न य मिच्छभावणाए वयंति जो पुण पयंपि निहवइ ।

मिच्छाभिनिवेसाओ स निहओ बहुरयाइ व ॥ ૨૨૯૯ ॥

बहुरय एस अवत्त समुच्छ दुग तिग अबद्धिआणं च ।

एएसिं निग्गमणं वोच्छामि जहाणुपुव्वीए ॥ ૨૩૦૦ ॥ ૭૭૮-૨૨૯ ॥

એ પ્રમાણે અનુયોગનો વિભાગ કરનાર આર્યરક્ષિતાચાર્ય મહારાજે દુર્બલિકા પુષ્પમિત્રને આચાર્ય પદ પર સ્થાપ્યા પછી ગોષ્ઠામાહિલ ગાઠ અનુશયવડે મિથ્યાત્વના ઉદયથી સાતમે નિનહવ થયો. ગોષ્ઠામાહિલનિનહવ સાતમે થયો તો એ સિવાય બીજા નિનહવ કયા? (એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં) બીજા નિનહવોની ઉત્પત્તિ પણ પ્રસંગથી કહેવાશે. અથવા અહીં કોઈ એવી શંકા કરે કે (એ પ્રમાણે) નય અને અનુયોગને ગોપવવાથી આર્ય-રક્ષિતાચાર્ય કેમ નિનહવ ન કહેવાય? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તેઓ નય અને અનુયોગને

અભાવ નથી કહેતા, તેમજ ભિથ્યાત્વ ભાવનાથી પણ તેમ નથી કહેતા. (પ્રવચનના હિતાર્થેજ તેમણે તેમ કહ્યું છે.) જો ભિથ્યાઅભિનિવેશથી જિનેશ્વરે કહેલ એક પણ પદનો અપલાપ કરે, તો તે બહુરત જમાલિઆદિની પેઠે નિનહવ કહેવાય. (તે નિનહવો આ પ્રમાણે છે) (પ્રથમ) દીર્ઘકાળે વસ્તુની ઉત્પત્તિ પ્રરૂપનાર, (બીજે) છેલ્લા પ્રદેશમાં જવત્વ માનનાર, (ત્રીજે) અવ્યક્ત મતવાળા (સંદિગ્ધ બુદ્ધિવાળા) (ચોથા) ક્ષણક્ષયિભાવ પ્રરૂપક, (પાંચમા) એક સમયે બે ક્રિયા પ્રરૂપનાર, (છઠ્ઠા) ત્રિરાશિની પ્રરૂપણા કરનાર, અને (સાતમો) અખદ્ગ-સ્પૃષ્ટ કર્મનો વિપાક પ્રરૂપનાર એ સાત નિનહવોની અનુક્રમે ઉત્પત્તિ કહેવાશે. ૨૨૬૬-થી-૨૩૦૦.

પૂર્વે કહ્યા મુજબ નય અને અનુયોગનો વિભાગ કરનાર શ્રીમાન્ આચાર્ય રક્ષિતાચાર્ય પોતાનું આશુભ્ય અલ્પઅવશેષ છે, એમ જાણીને સકલ-ગન્ધની સમક્ષ ધી-તેલ ને વાલના ઘટ એ ત્રણ પ્રકારના ઘટની પ્રરૂપણા કરીને દુર્બલિકા પુષ્પમિત્ર વગેરે મુનિને સૂત્રાર્થ લેનારો જણાવી વાલઘટની માફક બધા સૂત્રાર્થ લેનાર શ્રી દુર્બલિકા પુષ્પ પોતાના પદપર સ્થાપિત કર્યા, તે વખતે મથુરા નગરીમાં અન્ય દર્શનીઓની સાથે વાદ કરવાને મોકલેલા ગોષ્ઠા-માહિલમુનિ કે જે સંસારી અવસ્થામાં આચાર્ય રક્ષિતાચાર્યના મામા થતા હતા, તે ત્યાં વાદીનો પરાજય કરીને આવ્યા હતા. તેમણે તે વખતે વિચાર્યું કે દરેક વાદીને જીતનાર મારા જેવા વચસ્વીને મૂડીને ગુરૂમહારાજે મૂક જેવા આ દુર્બલિકા પુષ્પમિત્ર મુનિને આચાર્ય પદપર સ્થાપિત કર્યા, એ કેવું અયોગ્ય કર્યું છે? આવા અભિપ્રાયથી તેમજ ધી-તેલ વિગેરેની પ્રરૂપણા સાંભળીને ગાઠ અનુશયથી તેમને ભિથ્યાત્વના ઉદય થવાથી તે સાતમો નિનહવ થયો. આ પ્રસંગે તેમની ને પહેલાના બીજા પણ છ નિનહવોની ઉત્પત્તિ વિગેરે કહેવાશે.

શિષ્ય:-પૂર્વે કહ્યા મુજબ નય અને અનુયોગનું ગોપન કરવાથી શ્રીમાન્ આચાર્ય-રક્ષિતાચાર્ય પણ નિનહવ કેમ ન કહેવાય?

ગુરુ:-તેઓશ્રી નય અને અનુયોગનો અભાવ છે, એમ નથી કહેતા, તેમજ ભિથ્યાત્વ-ભાવનાથી પણ એ પ્રમાણે નથી કર્યું, કેવળ પ્રવચનના હિત મારેજ તેમણે તે પ્રમાણે નય અને અનુયોગનું ગોપન કર્યું છે, પરંતુ જો તેમણે ભિથ્યાઅભિનિવેશથી જિનેશ્વરે કહેલ એક પણ પદનો અપલાપ કર્યો હોય, તો તે બહુરત, જમાલ વિગેરેની પેઠે નિનહવ કહેવાય, પણ તેમણે તેવું કંઈ કર્યું નથી.

શિષ્ય:-બહુરત જમાલિઆદિ આપ કહો છો. તો તે બહુરત કોણ કહેવાય? તેમજ આદિ શબ્દથી બીજા પણ કોણ છે? તે આપ કૃપા કરીને જણાવો.

વહુરય જમાલિપમવા જીવપણસા ય તીસગુત્તાઓ ।

અવત્તાઽઽસાઢાઓ સામુચ્છે મિત્તાઓ ॥ ૨૩૦૧ ॥ ૭૭૯-૨૩૦ ॥

ગંગાઓ દોકિરિયા છલુગા તેરાસિઆણ ઉધ્પત્તી ।

થેરા ય ગોઢમાહિલ પુઢમવઢ્ઢં પરૂવિતિ ॥ ૨૩૦૨ ॥ ૭૮૦-૨૩૧ ॥

સાવત્થી ઝસમપુરં સેઅમ્બિઆ મિહિલ ઝલ્લુગાતીરં ।

રિમંતરાંજિ દ રહવીરપુરં ચ નયરાઈં ॥ ૨૩૦૩ ॥ ૭૮૧-૨૩૨ ॥

ગુરુ:-વત્સ! સાંભળ. જેઓ એમ માને છે કે ક્રિયાસમયમાં વસ્તુ ઉત્પન્ન નથી થતી, પણ ધણા સમયે ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રમાણે માનીને બહુસમયવાદમાં આસક્ત થઈ દીર્ઘકાળે વસ્તુની ઉત્પત્તિ પ્રરૂપે, તે 'અહુરત' નિનહુવ કહેવાય છે. એક જીવના અસંખ્યાતા પ્રદેશોમાંથી છેલ્લા એકજ પ્રદેશમાં જીવત્વ છે, એમ માનીને બાકીના પ્રદેશોના જીવત્વનો અપહ્રાપ કરનાર 'જીવપ્રદેશ' ને હવ કહેવાય છે. કોણ જાણે આહીં કોણ સંયમી છે? અને કોણ અસંયમી છે? એ પ્રમાણે માનીને સંયત અથવા અસંયતની પ્રતીતિમાં સંદિગ્ધ બુદ્ધિવાળા હોય, તે 'અવ્યક્ત મતિ' નિનહુવ કહેવાય છે. વસ્તુ સમુદાયનો અમુક એક ભાગજ જણાય છે, અને તે ઉત્પત્તિ બાદ તરતજ નાશ પામે છે, એ પ્રમાણે માનીને ક્ષણ ક્ષણભાવની પ્રરૂપણા કરનાર 'સામુદ્દેદિક' નિનહુવ કહેવાય છે. એક સમયમાં ઉપયોગવાળી બે ઠંડાની પ્રરૂપણા કરનાર 'દ્વિક્રિય' નિનહુવ કહેવાય છે. જીવ-અજીવ-અને નોજીવ એમ ત્રણ રાશિની પ્રરૂપણા કરનાર 'ત્રિરાશિક' નિનહુવ કહેવાય છે. જીવ સાથે કર્મનો સંબંધ સ્કંધના અવયવોની પેઠે બદ્ધ નથી, પણ અબદ્ધ છે. એમ માનીને માત્ર સ્પૃષ્ટ કર્મનો વિપાક પ્રરૂપનાર 'અમદ્ધિક' નિનહુવ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે મિથ્યાભિનિવેશથી જુઠી રીતે વસ્તુસ્વરૂપ માનનાર સાત નિનહુવો અતુકમે થયા છે.

હવે નિનહુવોની ઉત્પત્તિ, ઉત્પત્તિસ્થાન અને ભગવન્ત પછી કેટલા વર્ષે ઉત્પત્તિ થઈ, તે અતુકમે કહે છે.

ચોદસ સોલસ વાસા ચોદા-વીસુત્તરા ય દોન્નિ સયા ।

અટ્ટાવીસા ય દુવે પંચેવ સયા ય ચોઆલા ॥ ૨૩૦૪ ॥ ૭૮૨-૨૩૩ ॥

પંચ સયા ચુલસીઓ છચ્ચેવ સયા નવુત્તરા હુંતિ ।

નાણુપ્પત્તીઈ દુવે ઉપ્પન્ના નિવ્વુણ સેસા ॥ ૨૩૦૫ ॥ ૭૮૩-૨૩૪ ॥

ભગવાન્ મહાવીરને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ચૌદ વર્ષે આવસ્તી નગરીમાં જમાલિ આચાર્યથી બહુરત નિનહુવ થયા ૧ ભગવાનની જ્ઞાનોત્પત્તિ પછી સોળ વર્ષે ઋષભપુરનગરમાં તિબ્બગુપ્તાચાર્યથી છેલ્લા પ્રદેશમાં જીવત્વ માનનાર નિનહુવ થયા ૨ ભગવન્તના નિર્વાણ કાળ પછી બસો ને ચૌદ વર્ષે ચૈતવિકાનગરીમાં આષાઠાચાર્યથી અવ્યક્તવાદી નિનહુવ થયા ૩ ભગવાનના નિર્વાણ પછી બસો ને વીસ વર્ષે મિથિલાનગરીમાં અધમિત્રાચાર્યથી સામુદ્દેદિક નિનહુવ થયા છે ૪ બસોઅઠાવીસ વર્ષે ઉલ્લુકાતીર નગરમાં ગંગાચાર્યથી દ્વિક્રિય નિનહુવ થયા ૫ પાંચસો ને ચુલાલીસ વર્ષે અંતરજીકા નગરીમાં વહુલુકાચાર્યથી ત્રિરાશિક નિનહુવ થયા ૬ પાંચસો ને ચૌરાશી વર્ષે દશપુર નગરમાં સ્પૃષ્ટ કર્મ પ્રરૂપનાર સ્થવિર ગોષ્ઠામાહિજીથી અમદ્ધિક થયા. ૭ અને આઠમા બોદિક (દ્વિગમ્યર) નિનહુવ રથવીરપુર નગરમાં ભગવન્તના નિર્વાણ પછી છસો ને નવ વર્ષે થયા. એવી રીતે ભગવાનને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી બે અને નિર્વાણ પછી છ એમ આઠ નિનહુવ થયા. ૨૩૦૧-થી-૨૩૦૫

હવે પહેલા બહુરત નિનહુવતું દર્શન કયાં? અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું? તે કહે છે.

ચોદસ વારાણસ તયા જિળેણ ઉપ્પાડિયસસ નાણસ્સ ।

તો વહુરયાણ દિદ્ધી તાવત્થીઈ સપ્પન્ના ॥ ૨૩૦૬ ॥

મૂં માં ૧૨૬

જિદ્ધા સુદંસણ જમાલિણોજ્જ તાવત્થિતિરુજ્જાણ ।

પંચ સયાય સસ્સં ઠંકેણ જમાલિ મારૂણં ॥ ૨૩૦૭ ॥ મૂં માં ૧૨૬

આમાન મહાવીરદેવને કેવળજ્ઞાન થયા પછી ચૈત્ર વર્ષે આવસતી નગરીમાં બહુરત નિન્દુરોનું દર્શન ઉત્પન્ન થયું. જ્યેષ્ઠા અથવા અનવધાગી જે જમાણીની ભાર્યા તેણીએ સહિત જમાણે આવસતી નગરીમાં તિન્દુક ઉદ્યાનમાં નિન્દુરદષ્ટિ થયો. ત્યાં જમાણિ સિવાય, પાંચસો સાધુ મોવ પામ્યા અને એક હજાર સાધ્વીએને કુંભકાર ઢંક આવકે પ્રતિબોધ પમાડ્યો. ૨૩૦૬-૨૩૦૭.

આ ભારતક્ષેત્રના કુંડપુર નગરનો રાજકુમાર ભગવન્ત મહાવીરનો ભાણેજ જમાણિ હતો. તેની સાથે ભગવન્તે પાતાની પુત્રી સુદર્શનાને પરણાવી હતી. (જ્યેષ્ઠા અને અનવધાગી એવા બીજાં પણ એ નામ પણ તેનાં હતાં.) એક વખતે ભગવન્તના ઉપદેશથી રાજકુમાર જમાણિએ પાંચસો પુરુષોસહિત ભગવન્ત પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી. તે વખતે ભગવન્તની પુત્રી સુદર્શનાએ પણ એકહજાર સ્ત્રીઓના પરવારયુક્ત તેની પાછળ દીક્ષા લીધી. તે પછી આવી માર અંગ મહા આદ જમાણિએ અન્યત્ર વિહાર કરવા માટે ભગવન્ત પાસે આજ્ઞા માગી. ભવિષ્ય જાણીને ભગવન્તે કંઈપણ ઉત્તર ન આપ્યો. રજા નહીં આપ્યો. છતાં જમાણ પાંચસો સાધુ સહિત ભાવન પાસેથી અન્યત્ર વિહાર કરવા નીકળ્યો. જુદા જુદા ગામ-નગરે વિહાર કરતાં આવસતી નગરીમાં સર્વ આવ્યા. ત્યાં તિન્દુકઉદ્યાનમાં કોણક નામના ચૈત્યની અંદર સૌ ઉત્તર્યા. તે પછી ત્યાં કેટલાક દિવસે અન્તપાનના આહારવડે જમાણિને દાહજવર થયો. તેથી તે બેસવાને પણ અશક્ત થયો, એટલે તેણે બીજા મુનિઓને કહ્યું કે મારા માટે શીઘ્ર સંથારો કરો, હું બેસી શકતો નથી. મુનિઓએ સંથારો કરવા માંડ્યો. દાહજવરથી પરાભૂત થએલા જમાણિએ પુનઃ પૂછ્યું “અરે! સંથારો પાથર્યો કે નહિ?” એ વખતે સંથારો કેટલોક પથરાયા હતા અને કેટલોક બાકી હતા, એટલે સાધુઓએ કહ્યું “સંથારો પાથર્યો.” આ ઉપરથી વેદના વડે વ્યાકુળ ચિત્ત વાળો જમાણી ઉઠીને સંથારામાં સુવાની ઇચ્છાથી ત્યાં ગયો. જઘને જીવે છે તો સંથારો અરધો પથરાએલો અને અરધો બાકી હતો. તે જોઈને કોંઠાયમાન થઈ મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિભાગ ન થઈ શકે તેવા સમયની અપેક્ષાએ કહેલ “ક્રિયમાણં કૃતં” એટલે “કરાતું હોય તે કર્યું” એ સિદ્ધાન્તનું વચન અસત્ય છે. એમ વિચારવા લાગ્યો. બીજા સ્થવિરોએ અનેક યુક્તિયોથા સમજાવવા માંડ્યો છતાં તે પ્રતિબોધ ન પામ્યો, એટલે તેઓ તેને તજીને ભગવન્ત પાસે ગયા, અને કેટલાક બીજા સાધુઓ તેની પાસે રહ્યા. તે વખતે સુદર્શના સાધ્વી પણ કુંભકાર ઢંક આવકને ઘેર હતી. તેણે જમાણિઉપરના અનુરાગને લઈને તેનો મત સ્વીકાર્યો, અને ઢંક નામના આવકને પણ તે મતઅહણ કરવા ઉપદેશ આપવા લાગી આવી ઢંક આવકે જાણ્યું કે આ સાધ્વી મિથ્યાત્વ પામી છે, તેથી તે આમ વિપરીત ઉપદેશ આપે છે, અવસર આવે આને કોઈ પણ રીતે ભગવન્તના માર્ગમાં સ્થિર કરવી જોઈએ. એમ વિચારીને તેણે કહ્યું, “મારો જેવા એવું કંઈ ઝીણું ઝીણું સમજી શકે નહીં.”

એક વખત ઢંક આવકે નિમાડમાં માટીનાં વાસણ પકવવા મૂકેલાં, તે ઝીંયાં-નીયાં કરતાં તેમાં એક અંગારો જાણી જોઈને ત્યાં નજીકમાં સ્વાધ્યય કરતી સુદર્શના સાધ્વીના વસ્ત્રપર નાંખ્યો, તેથી તેની સંધાટીનો-વસ્ત્રનો છોડો સત્રગ્યો આથી સાધ્વીએ કહ્યું, અરે! આવક! તે આ મારી સંધાટી કેમ બાળી? તેના ઉત્તરમાં ઢંકે કહ્યું-ક્યાં બાળી છે? હજી તો બળે છે. મારું હોય તે બળ્યું કેમ કહેવાય? તમારો સંક્રાન્ત તો એવો છે કે “બળતું હોય ન બળ્યું ન કહેવાય.” એટલે તમારું વસ્ત્ર ક્યાં બળ્યું છે? ઇત્યાદિ યુક્તિ

વાળા વચનોથી સાધવી પ્રાંતભોજ પામીને કહેવા લાગી, અરેઅર આવડ ! તેં મને યોગ્ય માર્ગે પ્રેરી છે, મારી માન્યતા કેવળ અસત્ય છે. એમ કહીને મિથ્યાદુષ્ટન અપીને જમાલી પાસે ગઈ. તેને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો. સમગ્ર માર્ગમાં લાવવાને ઘણો સમય ગયા, પણ તે સમજ્યા નહિ, એટલે તે સાધવી પોતાના પરિવાર સહિત જમાલીને ત્યાં મૂકીને ભગવન્ત પાસે ગઈ. તે બાદી રહેલા સાધુઓએ પણ જમાલિને છેડી શ્રીમહારીર મહારજના મન પાછો અંગીકાર કર્યો. જમાલિએ ઘણા લોકોને પોતાનો મન અહુણ કરાવ્યો, તે પાપની આલોચના કર્યા સિવાય કાળધર્મ પામીને તેજમીલિ કિલેપધિક દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. આ ચરિત્ર વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાસિમાં વિસ્તારથી કહ્યું છે, માટે તે જણવાની ઇચ્છાવાળાએ ત્યાંથી જોડ લેવું. જ્યેષ્ઠા-સુદર્શના અને અનવાંગી એ ત્રણ નામ જમાલીની સ્ત્રીનાં જણવાં, ખીજ કહે છે કે ભગવાનની ભાદી બેન સુદર્શના હતી તેનો પુત્ર જમાલી અને ભગવાનની પુત્રી અનવાંગી જમાલીની સ્ત્રી. ૨૩૦૬-૨૩૦૭

સર્વં ચિય સંથારો ન કજ્જમાણો કઠત્તિ મે જમ્હા ।

વેડ જમાલી સર્વં ન કજ્જમાણં કયં તમ્હા ॥ ૨૩૦૮ ॥

જસ્સેહ કજ્જમાણં કયંતિ તેણેહ વિજ્જમાણસ્સ ।

કરણકિરિયા પવન્ના તહા ય બહુદોસપડિવત્તી ॥ ૨૩૦૯ ॥

કયમિહ ન કજ્જમાણં સંભાવાઓ ચિરંતનઘડો વ ।

અહવા કયંપિ કીરડ કીરડ નિચ્ચં ન ય સમત્તી ॥ ૨૩૧૦ ॥

કિરિયાવેફલ્લંપિ ય પુલ્લમહૂયં ચ દીસણ હોંતં ।

દીસડ દીહો ય જઓ કિરિયાકાલો ઘઢાઈણં ॥ ૨૩૧૧ ॥

નારંભે ચ્ચિય દીસડ ન સિવાદદાણ દીસડ તદંતે ।

તો નહિ કિરિયાદાણે જુત્તં કજ્જં તદંતે ॥ ૨૩૧૨ ॥

સાક્ષાત્ આ મહારો સંથારો કરાતો હોવાથી કર્યો નથી, તેથી સર્વ વસ્તુ કરાતી હોય તે કરી ન કહેવાય. એમ જમાલિ કહે છે. જેઓ કરાતી વસ્તુ કરી, એમ માનતા હોય, તેઓએ વિદ્યમાન કાર્યની કરજ ક્રિયા અંગીકાર કરી ગણાય, અને તેથી ઘણા દોષો પ્રાપ્ત થાય. જેમકે જે કરેલું હોય, તે કરાતું નથી, કારણકે કરેલું કાર્ય ચિરંતન ઘટની પેઠે વિદ્યમાન હોય; જે કરેલું કાર્ય પણ કરાય, તો હમ્મેશાં તે કરાઓ, (કરાઓ એટલે આજ્ઞાસ્થ સૂચવનારો કાળ જણવો) કદિ પણ તેનો સમાપ્તિ નહિ થાય. (વળી કરાતું હોય તે કર્યું, એમ માનવામાં આવે તો) ક્રિયા નિષ્ફળ થાય. તેમજ પૂર્વે ન હોય, તે થતું જણાય છે, અને ઘટાદિ કાર્યનો ક્રિયાકાળ દીર્ઘ જણાય છે. આરંભ ક્રિયા સમયે કાર્ય નથી જણાતું, શિવકાદિ ક્રિયાકાળે પણ નથી જણાતું, પરંતુ દીર્ઘ ક્રિયાકાળના અન્તે જણાય છે; માટે ક્રિયાકાળે કાર્ય માનવું યોગ્ય નથી, પણ અન્તે માનવું યોગ્ય છે. ૨૩૦૮-૨૩૦૯-૨૩૧૦-૨૩૧૧-૨૩૧૨.

દાહજવરની વેદનાથી વ્યાકુળ થએલ જમાલિ મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિચારવા લાગ્યો કે આ કાંમળીઓથી કરાતો મારો સંથારો કર્યો નથી એમ પ્રત્યક્ષથી જણાય છે, એટલે જે કંઈ સર્વ કરાતું હોય, તે કર્યું છે, એમ ન કહેવાય; પરંતુ જે કરેલું હોય, તેજ કર્યું કહેવાય. આથી ભગવતી વિગેરેમાં ચલમાણે ચલિષ, હરિજમાણે હરિષ વેદજમાણે વેદપ

“ચલવા માંડ્યું” તે ચલ્યું કહીએ ઉત્તરીવા માંડ્યું તે ઉત્તર્યું કહીએ અને વેઢવા માંડ્યું તે વેઢ્યું કહીએ. ઇત્યદિ જે કંઈ છે, તે સર્વ અસત્ય છે.

વળી જેઓ કરાતું હોય, તે કંઈ એમ માનતા હોય, તેઓ ના અને વિદ્યમાન કાર્યની કરણરૂપ ક્રિયા અંગીકાર કરી કહેવાય, અને તેથી કરીને અનેક દોષોની પ્રાપ્તિ થાય. જેમકે-જે કરાતું હોય, તે કરેલું છે, એમ ન કહેવાય; કારણકે પૂર્વે કરેલા ઘટાની પેઠે કરેલું કાર્ય વિદ્યમાન હોય છે. જે કરેલું કાર્ય, પણ કરાય છે, એમ માનવામાં આવે, તો હુમ્મેશાં-નિરન્તર તે કરતું જોઈએ, અને એથી કહેવણું કાર્યની ક્રિયા સમાપ્ત થાય નહીં. તેમજ કરાતું કાય કંઈ છે, એમ જો માનીએ, તો ઘટા દે કાર્ય માટે કરાતી ચક્રમ્ભણી દે ક્રિયા નિષ્ફળ ગણાય; કેમકે તે ક્રિયાકાળે પણ કાર્ય કરેલું છે એમ માનેલ છે.

વળી “કરાતું હોય, તે કંઈ” એમ જોનારાઓ ક્રિયા વખતે પણ વિદ્યમાન-કાર્ય-પ્રતિપાદન કરે છે, અને એથી તો પ્રત્યક્ષ વિરોધ જણાય છે; કારણકે ઉત્પત્તિકાળની પહેલાં અવિદ્યમાન એવું કાર્ય, ઉત્પત્તિ કાળે થતું જણાય છે. આથી જે કરાતું હોય, તે કંઈ, એમ ન કહેવાય. વળી “કરાતું હોય તે કંઈ” એમ માનનારાઓ ક્રિયાના આરંભ સમયે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માને છે, અને એ માન્યતા સર્વથા અયોગ્ય છે, કારણકે ઉત્પન્ન થતા ઘટાદિ કાર્યોનો ઉત્પત્તિ કાળ તો ઘણો લાંબો જણાય છે. વળી ક્રિયાના આરંભ સમયે ઘટાદિ કાર્ય થતું જણાતું નથી, તેમજ શિવક સ્થ.સ-કોશ-કુશુલા દે ક્રિયાસમયમાં પણ થતું જણાતું નથી. પરંતુ એ દોષ એમ ક્રિયા કાળના અન્તેજ ઘટાદે કાર્ય થતું જણાય છે; માટે ક્રિયાકાળે કાર્ય માનતું થાય નથી, કારણકે તે વખતે તે નથી જણાતું, ને એ વાત સર્વ લોકને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. ૨૩૦૮-થી ૨૩૦૨.

હવે ઉપર કહેલા જમાલિના સર્વ પૂર્વપક્ષનો સ્થવિરો અતુકમે ઉત્તર આપે છે. તેમાં પ્રથમ “કીરડ નિષ્ઠ” એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

થેરાણ મયં નાકયમભાવઓ કીરણ સ્વપુર્ણ વ !

અહ વ અકર્યંપિ કીરડ કીરડ તો સ્વરવિસાળંપિ ॥ ૨૩૧૩ ॥

નિષ્ઠકિરિયાદોસા નણ તુછા અસડ કઢ્ઢરગા વા !

પુત્રમભૂયં ચ ન તે દીસડ કિં સ્વરવિસાળંપિ ? ॥ ૨૩૧૪ ॥

સ્થવિરોનો એવો સત છે કે અકૃત કાર્ય આકાશપુષ્પની પેઠે અવિદ્યમાન હોવાથી કરાતું નથી. અને જો અકૃત કાર્ય પણ કરાય, તો ગધેડાનાં શીંગડાં પણ કરાવાં જોઈએ.

વળી જે નિત્યક્રિયાદિ દોષો કહ્યા, તે અવિદ્યમાન કાર્યમાં પણ તુલ્ય છે, અથવા એથી પણ વધારે કષ્ટતર છે. કારણ કે પૂર્વે નહિ થએલું કાર્ય તને જણાય છે, તો પછી ગધેડાનાં શીંગડાં પણ શું જણાય છે? ૨૩૧૩-થી-૨૩૧૪.

મિથ્યાત્વના ઉદયથી નિન્હવતા પામેલ જમાલિને પૂર્વોક્તરીતે અયોગ્ય પ્રદ્વણા કરતો જણીને, ગીતાર્થ સાધુઓ તેને કહેવા લાગ્યા કે (ક્રિયાના સમયે પણ સર્વથા) અકૃત કાર્ય, આકાશપુષ્પની પેઠે અવિદ્યમાન હોવાથી કરાતું નથી, અને જો અકૃત કાર્ય પણ કરાતું હોય, તો ગધેડાનાં શીંગડાં પણ કરાવાં જોઈએ. કારણ કે અકૃતપણું ઉભય સ્થળે સમાન છે. વળી જે નિત્યક્રિયાદિ દોષો કૃતપક્ષમાં તમે કહ્યા, તે નિત્યક્રિયા-ક્રિયાની અસમાપ્તિ-ક્રિયાની નિષ્ફળતા આદિ દોષો, અકૃતપક્ષમાં-અવિદ્યમાન વસ્તુ કરવાતું માનવાથી વિશેષ

પ્રાપ્ત થાય છે. વિવિધ વસ્તુમાં તે પર્યાય વિશેષ ધારણ કરવા દ્વારાએ કેમકે અગત્યની ક્રિયા થતી પણ શકે છે; જેમકે “ અવકાશ કરો પગ કરો પીડ કરો, ” ઇત્યાદિ. પરંતુ અવિવિધમાન પદાર્થમાં તે સરેરાશ એટલું સંભવતું જ નથી. કારણકે ગણેડાનાં શીંગડાંની માફક તે સરેરાશ અવિવિધમાન છે. વળી જો પૂર્વ કારણાદિ અવસ્થામાં અવિવિધમાન કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તો પછી જેમ માટીના પિંડથી વડો થાય છે, તેમ તેવી ગણેડાનાં શીંગડાં પણ કેમ ન થાય? કારણકે અવિવિધમાનતા ઉત્પન્ન સમાન છે. અને તેવી કરીને જેમ અરવિષાણુ થતું નથી જણાતું; તેમ ઘટ પણ થતો ન જણાયો જોઈએ. અથવા અરવિષાણુ જણાય, અને ઘટ ન જણાય, એમ વિષયેય પણ કેમ ન થાય? ૨૩૩-થા-૨૧૪.

હવે “ દીસઈ દીહો ય જઓ ” એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર કહે છે.

પદ્મમણ્ડપન્નાર્ણ પરોપારવિરુદ્ધલગ્નાણ સુવહ્નં ।

દોહો કિરિયાકાલો જહ દોસઈ કિં ત્ય કુંમસ્સ ? ॥ ૨૩૧૫ ॥

અન્નારંભે અન્નં કિહ દોસત ? જહ વડો પડારંભે ।

મિવકાદઓ ન કુંમો કિહ દોસત સો તદદ્દાણ ? ॥ ૨૩૧૬ ॥

દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતાં પરસ્પર વિરુદ્ધશુ એવાં વસ્તુ કાર્યોનો દીર્ઘ ક્રિયાકાળ જણાય, તો એમાં ઘટને શું ? જેમ પટના આરંભમાં ઘટ ન જણાય, તેમ અન્ય કાર્યના આરંભમાં અન્ય કાર્ય ક્યાંથી જણાય? શિવક વિગેરે કંઈ ઘટરૂપ નથી, એટલે તે વખતે ઘટ ક્યાંથી જણાય ? ૨૩૧૫-થી-૨૩૧૬.

દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા પરસ્પર વિરુદ્ધશુ સ્વરૂપવાળા શિવક-સ્થાસ-કોશ-કુશુલ વિગેરે પ્રતિસમય આરંભ થતા અને સમાપ્ત પામતા એવાં વસ્તુ કાર્યોનો દીર્ઘ ક્રિયાકાળ જણાય, તો એમાં ઘટરૂપ કાર્યનો દીર્ઘ ક્રિયાકાળ ક્યાંથી થયો? તદાઈ એમ માનવું છે, કે માટી લાવતી-તેને મસળતી-પિંડ કરવો વિગેરે સર્વ ઘટ ઉત્પન્ન થવાનો ક્રિયાકાળ છે. એ તદારી માન્યતા અયોગ્ય છે, કારણકે કાર્યનો ક્રિયાકાળ અને નિષ્ક્રિયાકાળ એક હોવાથી ત્યાં દરેક સમયે જુદા જુદા કાર્યો આરંભાય છે અને ઉત્પન્ન થાય છે, ઘટ તો છેલ્લા સમયે આરંભાય છે ને છેલ્લા સમયે જ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે ઘટરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થવાનો દીર્ઘ ક્રિયાકાળ ક્યાંથી આવ્યો ? કારણકે જેમ પટરૂપ કાર્યના આરંભમાં ઘટરૂપ કાર્ય નથી જણાતું; તેમ શિવકાદિ અન્યકાર્યના આરંભમાં ઘટાદેરૂપ અન્ય કાર્ય ક્યાંથી જણાય ? વળી શિવકાદિ કાર્યો કંઈ ઘટરૂપ નથી, પણ એથી જુદાજ છે, એટલે શિવકાદિ કાર્યકાળમાં ઘટાદિ કાર્ય ક્યાંથી જણાય ? નજ જણાય. ૨૩૧૫-૨૩૧૬.

“ દોસઈ તદન્તે ” એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર કહે છે.

અંતે ચ્ચિય આરદ્ધો જહ દોસઈ તમ્મિ ચેવ કો દોસો ? ।

અકયં વ સંપદ્દ ગણ કહ કીરત કહ વ ઇસ્સમ્મિ ? ॥ ૨૩૧૭ ॥

છેલ્લે સમયે આરંભેલું કાર્ય, જો છેલ્લા સમયમાં જણાય, તો એમાં શું દોષ છે? વર્તમાન સમયે નહિ થએલું કાર્ય, અતીતકાળ અને અનાગતકાળમાં, કેવી રીતે થાય ? નજ થાય. ૨૩૧૭.

અન્યક્રિયા સમયે આરંભેલો ઘટ, જો અન્ય સમયે જ જણાય, એમાં શું દોષ છે? કંઈજ નહિ. વળી વર્તમાનક્રિયાસમયે કાર્ય નથા કરાવું; એમ માનવામાં આવે, તો

(૨૪૮) ક્રિયાસહુદાયના અન્તમા કાર્ય દેખાવનાનું કારણ ને ક્રિયામાણકૃતની ભજના

અતીત અને અનાગત ક્રિયાકાળે પણ તે કેવી રીતે કરાય ? કારણકે અતીત-અનાગત ક્રિયાકાળ વિનષ્ટ અને અનુત્પન્ન હોવાથી, યથેચ્છના રીતિગતની ઘેડે અવિદ્યમાન છે. એટલે તેમાં કાર્ય કેવી રીતે થઈ શકે ? નજ થઈ શકે. માટે જે કરાતું હોય, તેજ કર્તુ કહેવાય. ” અને જે કરાતું હોય, તે કર્તુ ન કહેવાય, તો પછી તે કયાં કરાય છે ? ક્રિયા વીત્યા પછી કાર્ય થાય છે, એમ કહેવું થાય તો તે અયોગ્ય છે. કેમકે તે વખતે ક્રિયાનો અભાવ હોય છે. અને ક્રિયાના અભાવે પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે, તો ક્રિયાના આરંભની પૂર્વે પણ કાર્યોત્પત્તિ થવી જોઈએ, કારણ કે ક્રિયાનો અભાવ ઉભય-સ્થળે સમાન હોય છે.

વર્તમાન સમય ક્રિયામાણ (કાર્ય કરવાનો) કાળ છે અને તે પછીનો કૃતકાળ છે (કાર્યકાળ છે.) ક્રિયામાણકાળમાં કાર્ય હોતું નથી, એટલે નહિ કરાએલું કાર્ય કરાય છે, પણ કરાએલું નથી કરાતું. એમ તું કહેતો હોય, તો અમે તને પૂછીએ છીએ કે ક્રિયાવડે કાર્ય થાય છે ? કે ક્રિયા વિના થાય છે ? જે ક્રિયાવડે થતું હોય, તો અન્ય સમયમાં ક્રિયા અને અન્ય સમયમાં કાર્ય, એમ કેમ થાય ? કારણકે એરના લોકમાં છેઃ ક્રિયા કરતાં ખાખરાના લોકમાં કંઈ છેઃ ન થાય. વળી ક્રિયા ઉપરમ થયા પછી કાર્ય થાય છે, પણ ક્રિયા હોય, ત્યારે નથી થતું, એમ કહેવાથી તો કાર્યોત્પત્તિમાં ક્રિયા વિદ્નહેતુ થઈ કહેવાય, અને એથી કારણ તે અકારણરૂપ થવાથી પ્રત્યક્ષાદિ અનેક વિરોધ પ્રાપ્ત થાય.

જે ક્રિયા સિવાય કાર્ય થાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો ઘટાદિ કાર્યના અર્થી જનો માટી લાવીને તેને મસળે, તેના પિંડ કરે, ચક્રપર મૂકે, તેને ભમાવે, વિગેરે જે ક્રિયા કરે છે, તે નિરર્થક થાય. અને એથી ભાક્ષની ઇચ્છાવાળાએ તપ-સંયમાદિ ક્રિયાનુષ્ઠાન પણ ન કરવું જોઈએ, કેમકે ત્યારે મતે ક્રિયા સિવાય પણ ભાક્ષપ્રાપ્તિ થવી જોઈએ. પરંતુ એમ થતું નથી, ક્રિયાકાળેજ કાર્ય થાય છે, ક્રિયા ઉપરમ થયા પછી નથી થતું. ૨૩૧૭

ઉપર પ્રમાણે સ્થવિરોએ યુક્તિપૂર્વક ક્રિયાકાળમાં કાર્યની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ કરી, એટલે પુનઃ જમાલિએ કહ્યું, કે માટી લાવવાથી આરંભીને છેક ચક્ર ઉપરથી ઘડો ઉતારવા પર્યન્તનો બધોએ કાળ ઘટરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થવાનો જ હોવાથી હું તો ઘડાનો દીર્ઘ ક્રિયાકાળજ અનુભવું છું, પરંતુ તમારા કહેવા સુજળ જે સમયે કાર્ય આરંભાય છે; તેજ સમયે તે ઉત્પન્ન થાય છે, એવું કંઈ જણાતું નથી. એ પ્રમાણે જમાલિતું કથન સાંભળીને સ્થવિરોએ તેના ઉત્તરમાં કહ્યું કે—

પદ્મસમયકજ્જકોડીનિરવેક્ષો ઘટગયાહિલાસોઽસિ ।

પદ્મસમયકજ્જકાલં થૂલમદ્ ! ઘટમ્મિ લાણસિ ॥ ૨૩૧૮ ॥

કો ચરમસમયનિયમો ? પદમે સ્થિય તો ન કીરઈ કજ્જં ।

નાકારણંતિ કજ્જં તં ચેવંતમ્મિ સે સમણ ॥ ૨૩૧૯ ॥

તેણેહ કજ્જમાણં નિયમેણ કયં કયં તુ મયણિજ્જં ।

ર્કિચિદિહ કજ્જમાણં ઉવરયકિરિયં વ હોજ્જાહિ ॥ ૨૩૨૦ ॥

તું ઘટસંબંધી અભિલાષાવાળો હોવાથી, દરેક સમયે પદની કાર્યપરંપરામાં અપેક્ષા રહિત છે, તેથી રે સ્થગમતિ ! દરેક સમયનો કાર્યકાળ તું ઘટમાં યોજે છે. જે

એમ હોય, તો છેલ્લા સમયે કાર્ય થાય, એવો નિયમ કેમ ? પહેલાજ સમયમાં કાર્ય કેમ ન કરાય ? તે માટે કારણ વિના કાર્ય થતું નથી, એવી તે કાર્યનું કારણ અન્ય સમયમાં જ છે. તે તેથી કરીને અહીં છેલ્લા સમયે જે કરાતું હોય, તે અવશ્ય ક્યું કહેવાય, પણ જે કરેલું હોય, તે માટે તો ભજના છે, કાર્ક કરાતું કહેવાય અને કોઈક કરાતું ન કહેવાય. ૨૩૨૦

સ્થવિરો:-દરેક સમયે સિત્ત કાર્યોની પરંપરા ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તું તેમાં નિરપેક્ષ હોવાથી એ ઉત્પન્ન થતી કાર્યપરંપરાને ગણતો નથી કારણ કે તું ઘટ સંબંધી અભિસાધવાળો છે. એટલે કે “અહીં ઘટ ઉત્પન્ન થયો” એવા અભિસાધવાળો તું છે, આથી કરીને દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતી કાર્યની પરંપરા તું જોતો નથી, એટલે દરેક જુદા જુદા કાર્ય સંબંધી જે સર્વ કાળ છે તેને ઘટમાં યોજે છે, એટલે કે “આ સર્વ ઘટોત્પત્તિ કાળ છે.” એમ તું માને છે. પણ તારો એ અનુભવ મિથ્યા છે. કેમકે ઘટોત્પત્તિકાળ તો માત્ર એકજ સમયનો છે, અને તું તો ઉપર કહ્યા મુજબ સર્વ કાળને ઘટોત્પત્તિનોજ માને છે.

જમાલિ:-દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતી કાર્યની પરંપરા તો કંઈ નથી જણાતી, પણ શિવક-સ્થાન વિગેરે માત્ર કેટલાએક કાર્યોજ જણાય છે.

સ્થવિરો:-શિવકાદિ જે કાર્યો જણાય છે, તે તો સ્થૂલ કાર્યો છે, પરંતુ જે દરેક સમયે ઉત્પન્ન થનારાં સૂક્ષ્મ કાર્યો છે તે કાર્યો હ્રસ્વસ્થ વ્યક્તિ પ્રગટપણે જાણી શકે એમ નથી. તેવા સૂક્ષ્મ કાર્યોને ઘડણ કરનાર તો અનન્ત સિદ્ધ અને કેવળી ભગવન્તનાં જ્ઞાનો જ છે. અને એ જ્ઞાનો પણ દરેક સમયે ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી તે પણ કાર્યો જ છે. એટલે દરેક સમયે કાર્યની પરંપરા ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જે કહ્યું છે, તે યોગ્યજ છે.

જમાલિ:-કાર્યોત્પત્તિમાં દીર્ઘ ક્રિયાકાળ ન માનતાં, માત્ર એકજ સમય માનવામાં આવે છે, તો પછી છેલ્લા સમયેજ ઘટાદિ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એવો નિયમ શામાટે હોવો જોઈએ ? પહેલા સમયેજ કાર્ય કેમ ન કરાય ?

સ્થવિરો:-કારણ સિવાય કાર્ય થઈ શકે નહિ. ઘટાદિ કાર્યનું કારણ અન્ય સમયે જ હોય છે, પણ પ્રથમ સમયે નથી હોતું, એટલે ત્યાં પ્રથમ સમયકાલમાં કાર્ય પણ નથી થતું. જ્યાં કાર્ય હોય ત્યાંજ કારણ હોય, જ્યાં કાર્ય ન હોય, ત્યાં કારણ પણ ન હોય; એમ અન્વય-વ્યતિરેકથી ઘટાદિ કાર્યનું કારણ અન્ય સમયેજ જણાય છે, તેથી તેનું કાર્ય પણ ત્યાંજ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી “અન્ય સમયે કાર્યોત્પત્તિ થાય” એ નિયમ શુક્તિ-પૂર્વક યોગ્યજ છે.

વળી એજ કારણથી વતમાનક્રિયાસમયે કરાતું કાર્ય, અવશ્ય કરેલુંજ કહેવાય; અને જે કાચ કરેલું હોય, તેની ભજના જણવી, કારણ કે કેટલુંક કરેલું કાર્ય ક્રિયા થતી વખતે કરાતું કહેવાય છે, અને બીજું ક્રિયા ઉપરમ થયા પછી ચક્રાદિ પરથી ઉતરેલું ઘટાદિ કાચ, કરાતું ન કહેવાય, કેમકે તેની ક્રિયાનો ઉપરમ થઈ ગયો છે-ક્રિયા બંધ પડેલ છે. ૨૩૧૮-૨૩૧૯-૨૩૨૦.

સ્થવિરોએ કહેલ શુક્તિયો પ્રસ્તુત સંધારામાં યોજીને જમાલિ પુનઃ પૂર્વપક્ષ કરે છે, અને સ્થવિરો તેનો ઉત્તર આપે છે.

જં જત્ય નમોદેસે અત્યુદ્ધ જત્ય જત્ય સમયમ્મિ ।
ત તત્ય તત્તમ થુયમત્યુત્તં તપિ તં ચેવ ॥ ૨૩૨૧ ॥

બહુવત્યથુગ્ગવિમિષ્ણદેમકિરિયાઢકજ્જકોડીળં ।
મ ણસિ દોહં કાલં જહ સંથારમ્મસ કિ તત્ય ? ॥ ૨૩૨૨ ॥
પહસમયકજ્જકોડીવિમુદ્ધો સંથારયાહિકયકજ્જો ।
પહસમયકજ્જકાલં કિહ સંથારમ્મિ લાણસિ ? ॥ ૨૩૨૩ ॥

જે સંથારો જે આકાશ પ્રદેશમાં જે જે સમયમાં પથરાય છે તે સંથારો તે તે સમયમાં પથરાયેલો છે, અને તેજ પથરાય છે પણ ખરો. વળી ઘણું વસ્ત્ર પાથરવાની વિભિન્ન દેશ ક્રિયા વિગેરે કાર્યની પરંપરાનો દીર્ઘકાળ તું માને છે, તો એમાં સંથારનો દીર્ઘકાળ ક્યાં છે ? તું સંથારો રૂપ કાર્યમાંજ બુદ્ધિવાળો હોવાથી, દરેક સમયની કાર્યપરંપરાથી વિમુખ છે, ને દરેક સમયના કાર્ય કાળને સંથારમાં યોજે છે ? ૨૩૨૧-૨૩૨૨-૨૩૨૩.

જમાલિ:-જે સંથારો જે આકાશ પ્રદેશમાં જે જે સમયે પથરાય છે, તે સંથારો તેટલા પ્રમાણમાં તે આકાશ પ્રદેશમાં તે તે સમયે પથરાયેલો છે, અને પથરાય છે પણ ખરો. મતલબ કે કેટલોક સંથારો પથરાય છે, ને કેટલોક પથરાયો છે, પણ સર્વ સંથારો પથરાયેલો ન કહેવાય; અને એથી કરીને “ જે કરાતું હોય તે કર્યું કહેવાય ” ઇત્યાદિ જે મહાવીરદેવનું વચન તે અસત્ય જણાય છે.

સ્થાવરો:-જમાલિ ! તમે ભગવન્તના વચનનો અભિપ્રાય નથી જાણ્યો, માટે જ એમ અચુકત કહ્યો છો; કારણ કે ભગવન્તનું વચન સર્વનયાત્મક હોય છે, એથી કરીને “ કરાતું હોય તે કર્યું નથી. ” એવું પણ કોઈક વખત વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ માની શકાય છે. પરંતુ “ ચલમાણે ચલિષ્ઠ ઉર્હરિજ્જમાણે ઉર્હરિષ્ઠ ” ઇત્યાદિ જે સૂત્રો છે, તે તો નિશ્ચયનયના મતે કહેલાં છે, તેથી એ નયના અભિપ્રાયે “ કરાતું હોય તે કર્યું, પથરાતું હોય તે પાથર્યું ” ઇત્યાદિ સર્વ ધટી શકે છે, કેમકે નિશ્ચયનય એમ માને છે, કે પ્રથમસમયથીજ ઘટ કરવાનો આરંભ નથી કર્યો, પરંતુ માટી લાવવી તેને મસળવી વિગેરે બુદ્ધાં બુદ્ધાં કાર્યો દરેક સમયે આરંભાય છે. એમાંનું જે કાર્ય જે સમયે આરંભાય છે, તે કાર્ય તેજ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે કાર્યકાળ અને નિષ્ઠાકાળ એકજ હોય છે, અન્યથા પૂર્વે કહેલ દોષો પ્રાપ્ત થાય. માટે “ જે કરાતું હોય તે કરેલુંજ છે. ” એજ પ્રમાણે પ્રસ્તુત વિવાદમસ્ત એવો સંથારો પણ, પ્રથમ સમયથીજ સવળો પાથરવા માંડ્યો નથી, પરંતુ દરેક સમયે, તેના બુદ્ધા બુદ્ધા અવયવો પથરાય છે, એમાંનો જે અવયવ જે સમયે પાથરવા માંડ્યો હોય, તે અવયવ તેજ સમયે પથરાય છે. પણ સંપૂર્ણ સંથારો તો છેલ્લાસમયેજ પથરાય છે, અને ત્યાંજ સંપૂર્ણ પથરાય રહે છે. એટલે “ પથરાતું હોય તે પથરાયેલું છે. ” વળી જે કાર્યનો તમે દીર્ઘકાળ માનો છો, તે તો બુદ્ધા બુદ્ધા દેશ-કાળે વસ્ત્ર-કંબળ વિગેરે બુદ્ધી બુદ્ધી વસ્તુઓ પાથરવા સંબંધી ક્રિયારૂપ કાર્યની પરંપરાનો છે, એમાં સંથારો કરવામાં દીર્ઘકાળ ક્યાંથી આવ્યો ?

જમાલિ:-જે પહેલાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં કાર્યો થતાં હોય, અને સંથારો તો છેલ્લા સમયેજ આરંભાતો હોય, ને ત્યાંજ પૂરો થતો હોય, એમ ક્રિયાનો કાર્યકાળ અને નિષ્ઠાકાળ

(કાર્યની સમાપ્તિનો કાળ) એકજ હોય, તો પછી મને સંધારાનોજ દીર્ઘ ક્રિયાકાળ કેમ અનુભવાય છે ?

સ્થવિરો—દરેક સમયે થતી કાર્યની પરંપરાથી તમે વિમુગ્ધ છો, અને માત્ર સંધારાકર કાર્યમાંજ ભ્રાંજિત છો, તેથી દરેક સમયે થતા કાર્યની પરંપરાનો કાળ સંધારામાં ચાલે છે. એટલે એ બધો કાળ તમને સંધારાનોજ અનુભવાય છે. ૨૩૨૧-૨૩૨૨-૨૩૨૩

સો ઉજ્જુસુયનયમયં અમુગંતો ન પઢિવજ્જણ જાહે ।

તાહે સમણા કેઈ ઉવસંપણ્ણા જિણં ચેવ ॥ ૨૩૨૪ ॥

પિયદંસણાવિ પહ્ણોડ્ણુરાગઓ તમ્મયં ચિય પવણ્ણા ।

ઢંકોવહિયાગણિદહ્દવત્થદેસા તયં મગ્ગ ॥ ૨૩૨૫ ॥

સાવય ! સંઘાટી મે તુમણ દહ્દત્તિ સોવિ ય તમાહ ।

નણુ તુજ્જ ઢજ્જમાણં દહ્દંતિ મઓ ન સિદ્ધંતો ॥ ૨૩૨૬ ॥

દહ્દં ન ઢજ્જમાણં જહ વિગણ્ણાગણ વ કા સંકા ।

કાલે તયમાવાઓ સંઘાટો કમ્મિ તે દહ્દા ? ॥ ૨૩૨૭ ॥

તે જમાલિ ઋણુસુયનય (નિશ્ચયનયવિશેષ) ના અભિપ્રાયને નહિ બાંધતો હોવાથી (સ્થવિરોતું કથન) બ્યારે તેણે અંગીકાર ન કર્યું, ત્યારે કેટલાએક સાધુઓ ભગવન્ત પાસે ગયા; પણ પ્રિયદર્શના અથવા મુદ્દર્શના સાધ્વીએ પતિના અતુરાગથી તેનોજ મત અંગીકાર કર્યો. તે પછી ઢંક આવકે નાંખેલા અંગારે તેના વસ્ત્રોના અમુક ભાગ બળ્યો, એટલે તેને તેણીએ કહ્યું—આવક ! તે મારી સંઘાટી (કેમ ?) બાળી ? ઢંક આવકે તેને કહ્યું. આર્ય ! “બળતું હોય તે બળ્યું” એવા અભિપ્રાયવાળો તમારો સિદ્ધાન્ત નથી. અને એ પ્રમાણે જો બળતું હોય તે બળ્યું ન કહેવાય, તો પછી અતીત ને અનાગત કાળમાં દાહક્રિયાના અભાવે તમારી સંઘાટી મેં ક્યાં બાળી ? ૨૩૨૪-થી-૨૩૨૭

અહવા ન ઢજ્જમાણં દહ્દં દાહકિરિયાસમત્તીય ।

કિરિયાડભાવે દહ્દં જહ દહ્દં કિં ન તેલોકં ? ॥ ૨૩૨૮ ॥

ઉજ્જુસુયનયમયાઓ વીરજિણિદવયણાવલંબીણં ।

જુજ્જેજ્જ ઢજ્જમાણં દહ્દં વોતું ન તુજ્જંપિ ॥ ૨૩૨૯ ॥

સમણ સમણ જો જો દેસોડગણિભાવમેહ ઢજ્જસ્સ ।

તં તમ્મિ ઢજ્જમાણં દહ્દંપિ તમેવ તમેવ ॥ ૨૩૩૦ ॥

નિયમેણ ઢજ્જમાણં દહ્દં દહ્દં તુ હોહ મયણિજ્જં ।

કિંચિદિહ ઢજ્જમાણં ઉવરયદાહં વ હોજ્જાહિ ॥ ૨૩૩૧ ॥

ઇચ્છામો સંવો જમજ્જા ! પિયદંસણાદઓ ઢંકં ।

વોસું જમાલિમેગં મોત્તૂણ ગયા જિણ્ણસગાસં ॥ ૨૩૩૨ ॥

અથવા (જો તમે એમ કહેતા હો કે) બળતું હોય તે બળ્યું ન કહેવાય, પણ દાહક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી બળ્યું કહેવાય. જો એમ હોય તો દાહક્રિયાના અભાવે બળ્યું,

એમ થયું. અને એમ હોય તો પછી આખું વિશ્વ પણ બગયું, એમ કેમ ન કહેવાય ? (કારણ કે) ત્યાં પણ દાહકયાનો અભાવ છે. બગતું હોય તે બગયું, એમ ઋણુસૂત્રનયના અભિપ્રાયે વીર જિનેશ્વરના વચનનું અવગણન કરનાર કહી શકે, પણ તમારાથી તેમ ન કહી શકાય. (કારણ કે બગતું હોય તેને તમે બગયું છે એમ નથી કહેતા. અને ઋણુસૂત્રનયના અભિપ્રાયે તો) સમગ્રે સમગ્રે બસતી વસ્તુનો જે ભાગ અગ્નિ પણને પામે છે તે બગયું કહેવાય. તેથી તેને વિષે જે બગતું હોય તે અવશ્ય બગયું હોય છે, અને બગયું છે તેની સજના છે; કેમકે એમાં કેટલુંક દાહક્રિયારહિત હોય છે ને કેટલુંક દાહક્રિયાવાળું હોય છે, પછી (એ પ્રમાણે ઠંડી થોડી યુક્તિઓ વડે એવ પામેલ પ્રિયદર્શના અને બીજા સાધુઓએ કયું) હે આર્ય ઠંડક ! અમે તમારું કથન અંગીકાર કરીએ છીએ. એમ કહીને પ્રિયદર્શનાનિગેરે જમાલિને એકસોજ મુકીને સવળા જિનેશ્વર પાસે ગયા. ૨૩૨૮-થી-૨૩૩૨

ઇતિ બહુરતવાદી જમાલિ નામન. નિન્હવનો વાદ સમાપ્ત થયો.

હવે બીજા નિન્હવની વક્તવ્યતા સંબંધી કહે છે.

સોલસ વાસાણિ તયા જિણેણ ઉપ્પાડિયાંસ નાણસ્સ ।

જીવપણસિયદિદ્ધી તો ઉસમપુરે સમુપ્પણ્ણા ॥ ૨૩૩૩ ॥ મૂ. મા. ૧૨૭

રાયગીહે ગુણસિલણ વમુ ચોદસપુણિ તોસગુતો ય ।

આમરુક્ખા નવરી મિત્તસિરો કૂર પિડઢાઈ ॥ ૨૩૩૪ ॥ મૂ. મા. ૧૨૮

ભગવન્ત મહાવીરદેવને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી સોળવર્ષે રાજગૃહ અથવા ઋષભપુર નગરમાં જીવ પ્રદેશીક દૃષ્ટે ઉત્પન્ન થઈ, રાજગૃહનગરના ગુણશીલ ચેત્યમાં આવેલા ચૌદ પૂર્વવર વમુ નામના આચાર્યના તિષ્યગુપ્ત નામના શિષ્યને આગલ કહેવાશે તેવો પૂર્વગત આલાપક ભણતાં મિથ્યાત્વના દિવ્યથી વિપ્રતિપત્તિ થઈ. તેને આમલકકલ્પા નગરીમાં મિત્રશ્રી નામના શ્રાવકે કુર-સિદ્ધ અદિના દાનવડે (અનાજના દાણા આપવા વડે) પ્રતિબોધ પમાડ્યો. ૨૩૩૩-૨૩૩૪.

ઉપરોક્ત અર્થને વિશેષ પ્રતિપાદન કરવાને જે રીતે તિષ્યગુપ્ત નિન્હવ થયો તે સ્પષ્ટ કરવાને ભાષ્યકાર કહે છે.

આયપ્પવાયપુવં અદિજ્ઞમાણસ્સ તોસગુત્તસ્સ ।

નયમયમયાણમાણસ્સ દિદ્ધિમોહો સમુપ્પણ્ણો ॥ ૨૩૩૫ ॥

एगादओ पएसा नो जीवो न व पएसहीणोवि ।

जं तो स जेण पुणो स एव जीवांतमपएसो ॥ २३३६ ॥

આત્મપ્રવાદ પૂર્વે ભણતા તિષ્યગુપ્તને નયનો અભિપ્રાય નહિ જણવાથી દૃષ્ટિમોહ ઉત્પન્ન થયો. (તે આ પ્રમાણે) એકાદે પ્રદેશ જીવ નહિ, (સર્વ પ્રદેશમાંથી) એક પ્રદેશહીન હોય તે પણ જીવ નહિ, તો પછી જે પ્રદેશવડે જીવ પૂર્ણ કરાય છે, તે પ્રદેશજીવ જ કહેવાય. ૨૩૩૫-૨૩૩૬.

આત્મપ્રવાદ નામનું પૂર્વે ભણતા તિષ્યગુપ્તને તેમાં આ પ્રમાણે એક આલાપક આવ્યો. “ વગે મંતે ! જાવપણે જીવેતિ વત્તઠં સિયા ? । નો જણહે સમઠે । ઇવં દો,

તિન્નિ, જાવ દસ, સંખેજા, અં સંખેજા મંતે ! જીવપણમા જીવત્તિ વત્તવં સિયા ? । નો
 હણદે સમદે, પગપપસૂણેવિ જીવેણ જીવેત્તિ વત્તવં સિયા । સે કેણ અદેણ ? । જમ્હા ણ
 કસિણે પંડેપુદ્ધે લોગાગાસપપસતુલ્લે જીવે જીવેત્તિ વત્તવં સિયા, સે તેણં અદેણં ॥ ” ઇતિ ।
 હે ભગવન્ત ! જીવના એક પ્રદેશને જીવ કહેવાય ? ના, એ અર્થ થાય નથી. ત્યારે શું
 જીવના બે, ત્રણ, દશ, સંખ્યાના. અસંખ્યાના પ્રદેશને જીવ કહેવાય ? ના, એ અર્થ પણ
 થાય નથી; જીવના સર્વ પ્રદેશોમાંથી એક પ્રદેશ ન્યૂન હોય, તો પણ જીવ ન કહેવાય;
 કેમ કે સંપૂર્ણ લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલા જીવના પ્રદેશ હોય, તોજ જીવ કહેવાય. આ
 આલાપક કોઈ એક નયની અપેક્ષાવાળો છે, પણ સર્વનયાત્મક નથી. ” આ પ્રમાણે આ-
 લાપકનો તાત્પર્યાર્થ ન જાણ્યાથી તિબ્બગુપ્તને મિથ્યાત્વના ઉદયથી દૃષ્ટિભેદ થયો. તે
 ઉપરોક્ત આલાપકથી એમ સમજવા લાગ્યો કે એક, એ આદિથી આરંભીને યાવત એક
 પ્રદેશ ન્યૂન હોય તોપણ જીવ ન કહેવાય, કેમકે તે આલાપકમાં તેના નિષેધ કર્યો છે;
 માટે જે કોઈ છેલ્લા પ્રદેશવડે જીવ પૂર્ણ કરાય છે, તે પ્રદેશજ જીવ છે, તે સિવાયના સર્વ
 પ્રદેશો જીવ નથી, એમ એ આલાપકથીજ સિદ્ધ થાય છે. એ પ્રમાણે વિરૂદ્ધ સ્વીકારવા
 લાગ્યા. ૨૩૩૫-૨૩૩૬.

એ પ્રમાણે એ વિપ્રતિપત્તિ પામ્યો, એટલે તેને બોધ પમાડવાને કૃપાળુ આચાર્ય
 કહેવા લાગ્યા કે-

ગુરુનાઽભિહિઓ જઈ તે પદમપણસો ન સંમઓ જીવો ।

તો તપ્પરિણામો ચ્ચિય જીવો કહમંતિમપણસો ? ॥ ૨૩૩૭ ॥

અહવ સ જીવો કિહ નાઈમોત્તિ ? કો વા વિસેસહેઝ તે ? ।

અહ પૂરણોત્તિ બુદ્ધી એકેકો પૂરણો તસ્સ ॥ ૨૩૩૮ ॥

एवं जीवबहुत्तं पइजीवं सव्वहा व तदभावो ।

इच्छा विवज्जओ वा विसमत्तं सव्वसिद्धी वा ॥ ૨૩૩૯ ॥

जं सव्वहा न वीसुं सव्वેसुवि तं न रेणुतेल्लं व ।

સેસેસુ અસંભૂઓ જીવો કહમંતિમપણસે ? ॥ ૨૩૪૦ ॥

શ્રીગુરુએ કહ્યું કે, જે પ્રથમપ્રદેશને તું જીવ નથી માનતો, તો પછી અન્ય
 પ્રદેશ પણ જીવ કેમ કહેવાય ? તે પણ બીજા પ્રદેશોના જેવાજ પરિણામ વાળો છે.
 અથવા એ અન્યપ્રદેશને તું જીવરૂપ માને છે, તો પ્રથમ પ્રદેશને કેમ નથી માનતો ?
 અથવા એમ માનવામાં કયો વિશેષ હેતુ છે ? અન્યપ્રદેશથી જીવ પૂર્ણ થાય છે, એ
 એમાં વિશેષ હેતુ છે, એમ માનતો હોય તો બીજા દરેક પ્રદેશથી પણ જીવની પૂર્તિ
 થાય છે, અને એમ માનવાથી તો દરેક જીવમાં અનેક જીવની પ્રાપ્તિ થાય, અથવા સર્વ-
 થા જીવનો અભાવ થાય, આમ છતાં આગ્રહથી ઇચ્છા મુજબ એમ કહેતો હોય, તો
 એથી વિપરીત કેમ નથી કહેતો ? અથવા વિષમતાએ કેમ નથી કહેતો ? કેમકે સ્વેચ્છા
 મુજબ બોલવાથી સર્વપક્ષની નિંદ્રા કરી શકાય છે. વળી રીતીના કણીયામાં તેલની પડે બે
 દરેક જુદા જુદા અવયવોમાં નથી હોતું, તે સર્વ અવયવોમાં પણ નથી હોતું; તેવી રીતે
 શેષપ્રદેશોમાં જીવ ન હોય, તો અન્યપ્રદેશમાં કેવી રીતે હોય ? ૨૩૩૭-૨૩૩૮-૨૩૩૯-૨૩૪૦.

તિબ્બગુપ્ત ! જે જીવના પ્રથમ પ્રદેશને તું જીવ નથી માનતો તો તેના અન્ય

પ્રદેશને જીવ કેવી રીતે કહે છે? કારણ કે એ અંત્યપ્રદેશ પણ બીજા પ્રથમાદિ પ્રદેશોના જેવાજ પરિણામવાળો છે, એટલે તે પણ જીવ નહિ કહેવાય, વળી જેમ તું અન્યપ્રદેશને જીવ માને છે, તેમ પ્રથમ પ્રદેશને પણ જીવ કેમ નથી માનતો? કારણ કે એ આદ્યપ્રદેશ પણ અન્યપ્રદેશની પેઠે બીજા પ્રદેશોના જેવાજ પરિણામવાળો છે. અથવા એ ઉભયમાં પ્રદેશપણું સમાન છતાં, અન્યપ્રદેશ જીવ કહેવાય અને આદ્યપ્રદેશ જીવ ન કહેવાય, એમ માનવામાં કયો વિશેષ હેતુ છે? અસંખ્યાત પ્રદેશ રાશિની સંખ્યાને એ અન્યપ્રદેશ પૂર્ણ કરે છે, તેથી તે જીવ કહેવાય છે, અને આદ્ય પ્રદેશ નથી કહેવાતો. એવો વિશેષ હેતુ તું જણાવતો હોય, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે જેમ એ અન્યપ્રદેશ સંખ્યાને પૂર્ણ કરે છે, તેવી રીતે પ્રથમાદિ દરેક પ્રદેશો પણ તે સંખ્યાની પૂર્તિ કરે છે. એટલે તે દરેકને અન્યપ્રદેશની પેઠે જીવ તત્વ પ્રાપ્ત થશે, અને એથી દરેક જીવને અસંખ્યેય જીવાત્મક માનવો પડશે, અથવા તો પ્રથમાદિ પ્રદેશોની પેઠે અન્યપ્રદેશમાં પણ જીવત્વના અભાવે સવયા જીવનોજ અભાવ થશે.

દરેક પ્રદેશો વિવક્ષિત સંખ્યાની પૂર્તિ કરે છે, છતાં પણ અન્યપ્રદેશજ જીવ કહેવાય અને બાકીના ન કહેવાય, એવો આપણે રાખતો હોય, તો પછી રાજા વિગેરેની પેઠે ઇચ્છા મુજબ જેમ તને ગમે તેમ બોલ, એ પ્રમાણે ઇચ્છા મુજબ બોલતાં આદ્ય પ્રદેશને જીવ અને અન્ય પ્રદેશને અજીવ એમ વિપરીત પણ કેમ નથી કહેતો? અથવા કેટલાક પ્રદેશો જીવ છે, અને કેટલાક એમાંના અજીવ છે, એ રીતે વિષમતાથી પણ કેમ નથી કહેતો? કારણ કે ઇચ્છા મુજબ બોલનાર સર્વ પક્ષો ગમે તેમ કહી શકે છે. વળી રેતીના કણીયામાં તેલની પેઠે જુદા જુદા એકેક અવયવમાં જે સર્વથા નથી હોતું, તે સર્વ અવયવોના સમુદાયમાં પણ નથી હોતું; તેવીજ રીતે પ્રથમાદિ દરેક પ્રદેશમાં તું જીવત્વ નથી માનતો, એટલે બીજા પ્રદેશોમાં જીવત્વ નહીં છતાં પરિણામાદિવડે સમાન છતાં પણ અકરમાત્ અન્યપ્રદેશમાંજ એ જીવત્વ ક્યાંથી આવ્યું? ૨૩૩૭-૨૩૩૮-૨૩૩૯-૨૩૪૦.

अहं देसओऽवसेसेसु तोवि किहं सव्वहंतिमे जुत्तो ? ।

अहं तम्मिं व जो हेऊं स एव सेसेसुवि समाणो ॥ २३४ ? ॥

नेह पणसत्तणओ अन्तो जीवो जहाइमपणसो ।

आहं सुयम्मि निसिद्धा सेसो न उ अन्तिमपणसो ॥ २३४२ ॥

नणु एगोत्ति निसिद्धो सोवि सुए जइ सुयं पमाणं ते ।

सुत्ते सव्वपणसा भणिया जीवो न चारमोत्ति ॥ २३४३ ॥

तंतू पढोवयारी न समत्तपढो य समुदिया ते उ ।

सव्वे समत्तपढओ सव्वपणसा तहा जीवो ॥ २३४४ ॥

અન્ય સિવાયના અવશેષ પ્રદેશોમાં દશથી જીવ છે, અને અન્યપ્રદેશમાં સંપૂર્ણ જીવ છે. (એમ કહેવામાં આવે,) તો પણ અન્યપ્રદેશમાં સંપૂર્ણ જીવ કેમ બંધી શકે? (એ પણ પ્રથમાદિ પ્રદેશોના જેવાજ હોવાથી તેમાં એ દશથી જીવ બંધી શકશે.) અને (જો) તે અન્યપ્રદેશમાં સંપૂર્ણ જીવ માનવામાં જે હેતુ છે, તે હેતુ શેષપ્રદેશોમાં પણ સમાન છે. (તો પછી અન્યપ્રદેશની પેઠે શેષ દરેક પ્રદેશોમાં પણ સંપૂર્ણ જીવ કેમ

નથી માનતો?) વળી જેમ પ્રથમ પ્રદેશો પ્રદેશરૂપ હોવાથી જીવ નથી, તેમ અન્યપ્રદેશ પણ પ્રદેશરૂપ હોવાથી જીવ નથી, આગમની અંદર (પૂર્વોક્ત આત્માપદમાં) શેષ પ્રદેશોમાં જીવનો નિષેધ કર્યો છે, પણ અન્ય પ્રદેશમાં નથી નિષેધ કર્યો, (એમ કહેવામાં આવે તો તે અથોગ્ય છે, કેમકે) એ અન્યપ્રદેશ પણ એકજ હોવાથી જીવમાં તેનાએ નિષેધ કર્યો છે. પગે ખંતે ! જીવપણે જાંવેલિ વત્તવં સિયા? નો રણદે સમદે, વળી એ તને શ્રુત પ્રમાણ હોય, તો સર્વે સંપૂર્ણ જીવના પ્રદેશોનેજ જીવપણે ત્યાં કહેલા છે. (જમ્મા જ કસિણે પહિપુજ્જે લેગાગાસપરવનુદ્ધે જીવે જાંવેલિ વત્તવં સિયા ”) પણ એક અન્યપ્રદેશને નથી કહેલ, જેમ એક તંતુ પડતો ઉપકારી છે, (તેના વિના પદ સંપૂર્ણ ન કહેવાય) પણ તે એક તંતુ સંપૂર્ણ પદ ન કહેવાય, (સમગ્રા સમુદિત તંતુઓ હોય, જતો સંપૂર્ણ પદ કહેવાય.) તેવીજ રીતે જીવનો એક પ્રદેશ તે જીવ ન કહેવાય, પણ સર્વ પ્રદેશો સમુદિત હોય તોજ જીવ કહેવાય. ૨૪૪-થી-૨૪૪૪.

एवंभूयनयमयं देस-एषमा न वत्थुगो भिन्ना ।

तेनावत्थुत्ति मया कसिणं विय वत्थुपिद्धं से ॥ २३४५ ॥

जइ तं पमाणेवं कसिगो जीवो अहोवयाराओ ।

देसेवि सव्वबुद्धो पवज्ज सेसेवि तो जीवं ॥ २३४६ ॥

जत्तो व नदुवयारी देमूणे न उ पएसमेत्तम्मि ।

जह तंतूगम्मि णडे पडोवयारो न तंतुम्मि ॥ २३४७ ॥

એવંભૂત નયના મને દેશ-પ્રદેશ વસ્તુથી ભિન્ન નથી, તેથી તે દેશ-પ્રદેશ વસ્તુરૂપજ નથી. આથી કરીને દેશ-પ્રદેશની કલ્પના સિવાય સંપૂર્ણ વસ્તુનેજ એવંભૂતનય વસ્તુરૂપે માને છે. તે માટેજે તું એવંભૂતનયના મતને પ્રમાણ માનતો હોય, તો એ પ્રમાણે સંપૂર્ણ પ્રદેશાત્મક જીવ માન. (વળી “ગામ બળ્યું, વસ્ત્ર બળ્યું” ઇત્યાદિ ન્યાયે) એક દેશમાં પણ સમસ્ત વસ્તુના ઉપચારથી સંપૂર્ણ વસ્તુ માનતો હોય તો એ પ્રમાણે શેષપ્રદેશોમાં પણ ઉપચારથી જીવ અંગીકાર કર. અથવા એવો ઉપચાર પણ કંઈક ન્યૂન પ્રદેશોમાં થાય, પણ માત્ર અન્યપ્રદેશમાં જીવ છે, એમ ઉપચાર ન થાય. જેમ થોડાએક તંતુઓથી ન્યૂન પદમાં પડતો ઉપચાર કરાય છે, પણ એકજ તંતુમાં નથી કરાતો, તેમ અહીં પણ સમજવું. ૨૪૪૫-થી-૨૪૪૭.

ઉપરોક્ત શુદ્ધિઓ વડે ગુરુએ સમજાવ્યો છતાં તે વખત બોધ ન પામ્યો અને પછી આગલ પામ્યો તે વાત કહે છે.

इय पण्णविओ जाहे न पवज्जइ सो तओ कओ वज्झो ।

तत्तो आम ऋक्पाय मित्तसिरिणा सुहावायं ॥ २३४८ ॥

भक्खग-पायण-वंजण-वत्थंनावयवलाभिओ भणइ ।

सावय ! विवम्मियाग्ग्हे कोसत्ति ? नओ भणइ सइहो ॥ २३४९ ॥

नणु तुज्झं पिद्धंनो पज्જનાવયવमित्तयोऽवययी ।

जइ सच्चमिणं तो का विहम्मणा मिच्छमिहरा ये ॥ २३५० ॥

એ પ્રમાણે ગુરુએ ગમજાવ્યાં છતાં જ્યારે તેણે તે પ્રમાણે અંગીકાર ન કર્યું, ત્યારે તે તિષ્ઠગુપ્તને ગમજથી બહાર કર્યો, એટલે તે વિહાર કરતો આમલકદંડપા-
નગરીએ આશ્રમમાં વનમાં -હો, ત્યાં મિત્રશ્રી નામના શ્રાવકે (આ નિન્હવ છે. એમ
બાણીને તેને પ્રતિબોધ કરવાને) ભિક્ષા માટે આમંત્રણ કર્યું. તે ત્યાં ગયો એટલે શ્રાવકે
ઘણા આદરપૂર્વક તેની આગળ હૃદય-પાન-વ્યગ્ન-વસ્ત્ર ત્રિગેરેનો સમૂહ ધરીને તે
દરેકમાંથી એકેક અવયવ લઈને તેને આપ્યો. આથી તિષ્ઠગુપ્તે કહ્યું-શ્રાવક! આ પ્રમાણે
કરીને, શું તેં અમારી મશ્કરી કરી? ત્યારે શ્રાવકે કહ્યું, (મહારાજ !) અનંતનો અવયવ-
માત્રજ અવયવી છે, એમ તમારો સિદ્ધાન્ત છે; જો એ સાચ હોય, તો મેં આમાં મશ્કરી
કરી-હય્યા? અને એમ ન હોય, તો તમારો સિદ્ધાન્ત અસત્ય છે. ૨૩૪૮-થી-૨૩૫૦.

અંતાઽવયવો ન કુણઙ્ગ સમત્તકજ્ઞંતિ જહ્ ન સોઽભિમઓ ।

સંવહારાણ્ તો તમ્મ કઓઽવયવિગ્ગાહો ? ॥ ૨૩૫૧ ॥

અંતિમતંતૂ ન પઢો તક્કજ્ઞાકરણઓ જહા કુંભો ।

અહ તયમાવેવિ પઢો સો કિં ન ઘઢો સ્વપુર્ણં વ ? ॥ ૨૩૫૨ ॥

ઉવલંબવ્વવહારાભાવાઓ નત્થિ મે સ્વપુર્ણં વ ।

અંતાવયવેઽવયવો દિટ્ઠંતાભાવઓ વાવિ ॥ ૨૩૫૩ ॥

પચ્ચસ્વઓઽણુમાણા આગમઓ વા પસિદ્ધિરત્થાણં ।

સવ્વાપમાણવિસયાઈયં મિચ્છત્તમેવં મે ॥ ૨૩૫૪ ॥

इय चोइय संबुद्धो स्वामियपडिलाभिओ पुणो विहिणा ।

ગંતું ગુરુપાયમૂલં સસીસપરિસો પટિકંતો ॥ ૨૩૫૫ ॥

જો અનંત અવયવ સંપૂર્ણ અવયવીનું કાર્ય ન કરતો હોય, અને તેથી તમને
તે કષ્ટ ન હોય (એજ પ્રમાણે જો પક્વનાના તથા વસ્ત્રના અનંત અવયવો તમને
સંતોષ ન પમાડતા હોય) તો સંવ્યવહાર રહિત એ અનંત અવયવમાં સમસ્ત અવયવીનો
તમને ક્યાંથી આશ્રય થયો? જેમ ઘડો પટનું કાર્ય નથી કરતો, તેમ અનંત તન્તુ પણ
ઠંડીથી રક્ષણ કરવાદિરૂપ પટનું કાર્ય નથી કરતો, તેથી તે પટ નથી અને જો તેમાં પટના
કાર્યનો અભાવ છતાં પણ પટ કહેવામાં આવે, તો ઘટ અથવા આકાશપુષ્પને પણ પટ કેમ
ન કહેવાય? (તે પણ પટનું કાર્ય નથી કરતા.) વળી અનંત અવયવમાં તમે માનેલ
અવયવી જણાતો નથી, અને તેના વ્યવહારનો પણ અભાવ છે, તેથી આકાશપુષ્પની
પેઠે તેમાં તેનો અભાવ છે, અથવા તમારી માન્યતામાં કોઈ દૃષ્ટાન્ત નથી, તેથી તમારો
સાધ્યની સિદ્ધિ પણ નથી. પ્રત્યક્ષ અનુમાન અને અગમથી પદાર્થોની સિદ્ધિ થાય છે, અને
એ પ્રમાણે તો તમારું સાધ્ય સિદ્ધ કરતા નથી, તેથી તમારો માનેલ પક્ષ સર્વ પ્રમાણના
વિષયરહિત હોવાથી અસત્ય છે. આ પ્રમાણે મિત્રશ્રી શ્રાવકે તેને પ્રતિબોધ પમાડ્યો
એટલે તેણે તેને ખમાવ્યો, તેથી શ્રાવકે પુનઃ સંપૂર્ણ અન્ન વસ્ત્રાદિ વિદ્યપૂર્વક આપ્યા,
પછી તે પોતાના શિષ્યોસહિત ગુરુ પાસે ગયો અને સમ્યક્ માર્ગ પામીને ગુરુ સાથે વિચર-
વા લાગ્યો. ૨૩૫૧-૨૩૫૫.

એ પ્રમાણે અનંતપ્રદેશમાં જીવનાર તિષ્ઠગુપ્તનામા દ્વિતીય નિન્હવનો વાદ સમાપ્ત થયો.

હવે ત્રીજા નિન્દુર સંબંધી વક્તવ્યતા કહે છે.

ચોદા દો વાતસ ગા તહા સિદ્ધિ ગયસ્સ વોરસ્સ ।

તો અવ્વત્તયદિદ્દત્તો સેયવિઆણ સત્તુ પગ્ગા ॥ ૨૩૧૬ ॥ મૂ. મા. ૧૨૯

સેયવિપોલાસાઢે જોગે તદ્વિવસહિયસૂલે ય ।

સોહમ્મનરિણિગુમ્મે રાવગિદ્દે સુરિયવજ્જમદે ॥ ૨૩૧૭ ॥ મૂ. મા. ૧૩૦

લગવન્ત મહાવીરદેવ મે.ક્ષે ગયા પછી ખસે ચેઢ વર્ષે શ્વેતવિકા નગરીમાં અવ્યક્ત-
વાલીતું દર્શન ઉત્પન્ન થયું. શ્વેતવિકા નગરીના પોસાપાઠ ચેત્યમાં રહેતા આચાર્ય પોતાના
શિષ્યોને ચે.ગવડન કરાવતા હતા. તેઓ તે દિવસે હૃદયમાં શાળા ઉત્પન્ન થવાથી કાળકર્મ
પામીને સૌકર્મ દેવસેકના નાતની ગુહમ વિમાનમાં દેવ થયા. આતુપરની અનુકંપાથી
તે દેવે આચાર્યના મૃત દેહમાં દાખલ થઈને સાધુના યોગ પૂર્ણ કરાવ્યા, પછી પ્રગટ થઈને
તે પોતાને સ્થાને ગયા, એટલે સાધુઓ અવ્યક્ત દૃષ્ટિ પામ્યા, તેમને રાજગૃહે નગરીમાં
આવવાની ખબર મળી રાત્રે મે. સોય પમાડયો. ૨૩૫૬-૨૩૫૭.

શ્રી મહાવીર દેવ નિર્વાણ પામ્યા પછી ખસે ને ચેઢ વર્ષે અવ્યક્ત વાલીતું દર્શન
ઉત્પન્ન થયું. તેના ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે. શ્વેતવિકા નગરીના પોસાપાઠ ચેત્યમાં આચાર્ય
આપાઠ નામના આચાર્ય પોતાના રજા ગિયો સહિત આવીને રહ્યા, અને શિષ્યોને આગાહ
યોગ વડન કરાવવા લાગ્યા, ને આપરે બીજા કોઈ વાચનાચાર્ય ન હોવાથી, આચાર્ય
પોતેજ તમના વાચનાચાર્ય થયા; તરવિર કર્મવેપાકમાં આચાર્યપ્રી ને ૪ દિવસે રાત્રિએ
હૃદયમાં શાળા વ્યવિધી કાળકર્મ પામીને સૌકર્મ દેવસેકના નાતની ગુહમ વિમાનમાં
દેવ થયા. આચાર્ય કાળકર્મ પામ્યા છે, ને વાન ગચ્છમાં કોઈક જાણુ નહીં, આથી
પૂર્વોક્તદેવે અવધિજ્ઞાનથી સાધુઓના યોગોદ્વડનાદિ પૂર્વભવના ખનાવ જણીને, સાધુઓપરની
અનુકંપાથી આચાર્યના મૃત શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો, પછી ઊઠીને સાધુઓને કહ્યું અરે ?
મુનિઓ ! વૈરાગિકાળ રાત્રના બીજા પહેરે લેવાનાં)મહુ કરો; તેથી સાધુઓએ તે પ્રમાણે
કર્યું, અને શ્રુતના ઉદેશ-સમુદેશ અનુજ્ઞા વિગેરે સર્વ તેમની આગળ આચાર્યરૂપધારી દેવ
કર્યા આ પ્રમાણે દેવપ્રમાણથી તે દેવ સાધુઓના કાળકર્મગાદિ વિનંતી ખચાવીનેયોગ
પૂર્ણ કરાવ્યા. પછી તે શરીર તણે દેવસેકમાં જતાં તે દેવે મુનિઓને કહ્યું, હે મુનિઓ !
મેં અવિરતીએ ચરિત્રવાળા એવા તમારી પાસે વંદનાદિ કરાવ્યું તેની ક્ષમા કરશો,
હું આચાર્યનોજ છવ છું, તે દિવસે હું મરણ પામીને દેવ થયો છું, અવધિજ્ઞાનવડે તમારો
વૃત્તાંત જણીને તમારોપર હી અનુકંપાથી અડીં અ.વ્યો, અને તમને સર્વને આગાહયોગ
પૂર્ણ કરાવ્યા. આપની પાસે વંદનાદિ અનુચિત મેં કરાવ્યું, તે મારો અપરાધ ક્ષમા કરશો,
ઈત્યાદિ કહીને તે દેવ પોતાના સ્થાનકે ગયો.

દેવના ગયા પછી સાધુઓ આચાર્યના શરીરને પરઠીને વિચારવા લાગ્યા કે
અરે ! આપણે સવળાએ ઘણા કાળપુથી આવરતેને વંદન કર્યું, આ પ્રમાણે કપટયુક્ત
અન્યત્ર પણ હોય, તો શી મમર ! કાણ જણે ? કોણ વિરતે રાસો હોય ? ને કાણ અવિરતિ
દેવ હોય ? મારે કો એ કોઈને વંદનજ ન કરવું, એ વધારે લામહારી છે, અન્યથા અવિ-
રતિને વંદન કરતા મૃતવાદ દેવ થયા. આ પ્રમાણે તેવા પ્રકારના ભારે કર્મના ઉદયથી
અપરિપક્વ બુદ્ધિવાળા તે સાધુઓ અવ્યક્તદૃષ્ટિ થયા, અને પરસ્પર એક બીજાને પણ
વંદન કરવું છોડી દીધું. આથી તેમને બીજા વૃદ્ધ મુનિઓએ-કહ્યું, જો તમને સર્વત્ર એવોજ

સંદેહ હોય, તો જેણે તમને “ હું દેવ છું ” એમ કહ્યું, તેમાં તમને એ દેવ છે, કે નહિ, એવો કેમ સંદેહ નથી થતો ? તેણે પોતેજ “ હું દેવ છું ” એમ કહ્યું, વળી પ્રત્યક્ષથી પણ એમ તે દેવસ્વરૂપ જોયું, તેની તેમાં અનને વંદન નહીં; એમ કહેતા હો, તો જેઓ “ અમે સાધુ છીએ ” એમ કહે છે, અને પ્રત્યક્ષથી સાધુસ્વરૂપ જણાય છે, તેઓમાં તમને સાધુપણનો સંદેહ શાથી થાય છે ? કે જેથી પરસ્પર પણ વંદન નહીં કરતા ? વળી સાધુના વચન કરતાં દેવતું વચન સત્ય છે, એમ ન કહી શકાય, દેવો કીડા માટે અસત્યવચન પણ બોલે; પરંતુ સાધુઓ મૃતપ્રાણીથી વિરત થએલા હોવાથી કડીપણ અસત્ય બોલતા નથી.

કલ્યાણિ શુક્તિયોથી સમજાવ્યાં છતાં પણ, તેઓ સમજ્યા નહિ, એટલે તે સધળા અવ્યક્તવાદી સાધુઓને ગમ્મ ગમ્મ બહાર કર્યા; તેઓ વિહાર કરતા અનુક્રમે રાજગૃહનગરે આવ્યા, અને ગુણશિલ ચૈત્યમાં રહ્યા. તે વખતે તે નગરના મૌર્યવંશી બ્રાહ્મદ્ર નામે રાજા આવક હતો, તેણે જાણ્યું કે તે અવ્યક્તવાદી નિન્દવો છે, આથી તેઓને યોગ્ય માર્ગે લાવવા માટે રાજાએ પોતાના માણસો મોકલીને તે સાધુઓને રાજમહેલમાં બોલાવ્યા, અને તેઓને હાથીના પગ નીચે ચગદવા વડે વધ કરવાને લશ્કરના માણસોને આજ્ઞા કરી તેવાર પછી તેમને ચગદવા માટે હાથીનું લશ્કર મંગાવ્યા છતાં તે સાધુઓ બોલ્યા રાજન્ ! અમે જાણીએ છીએ કે તું આવક છે, તો અમારા જેવા સાધુઓને આમ શા માટે મારે છે ? તે સાંભળીને રાજાએ કહ્યું, તમારા સિદ્ધાન્તાનુસાર હું આવક છું કે નહિ, તેની શી ખાતરી ? વળી તમે પણ ચોર-ડાકુ ગુપ્તચર યા સાધુ હશે, તે કોણ જાણે છે ? સાધુઓ બોલ્યા રાજન્ ! અમે નિશ્ચય સાધુઓજ છીએ, અન્ય કોઈ નથી. રાજાએ કહ્યું જો તમને એમ નિશ્ચય હોય, તો જે જ્યેષ્ઠ મુનિઓ હોય, તેમને પણ તમે પરસ્પર વંદનાદિ કેમ નથી કરતા ? આ પ્રમાણે રાજાના નિંદુર અને કોમળ વચનો સાંભળી તે મુનિઓ બોધ પામ્યા, લજ્જાત થયા અને નિઃશંકીત થવાથી સન્માર્ગ પામ્યા. પછી રાજાએ વિનયથી કહ્યું, મહારાજ ? તમને-યોગ્ય માર્ગે લાવવા માટેજ મેં આ પ્રમાણે કર્યું છે, તેમાં મારાથી જે અવિનય કે અપરાધ થયો હોય, તે ક્ષમા કરશો. ૨૩૫૬-૨૩૫૭

એજ અર્થ વિસ્તારથી હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

ગુરુના દેવીભૂષણ સમણરૂપેણ વાઙ્મયા સીસા ।

સમ્ભાવે પરિકાહિણ અવ્વત્તયદિદ્ધિગો જાયા ॥ ૨૩૫૮ ॥

કો જાણે કિં સાહુ દેવો વા તો ન વંદાણજ્ઞોત્તિ ।

હોજ્જ અસંજયનમણં હોજ્જ મુસાવાયમમુઓત્તિ ॥ ૨૩૫૯ ॥

ચેરવયણં જઈ પરે સંદેહો કિં સુરો ત્તિ સાહુત્તિ ? ।

દેવે કહં ન સંકા કિં સો દેવો ન દેવો ત્તિ ? ॥ ૨૩૬૦ ॥

તેણ કહિણત્તિ વ મઈ દેવોઽહં રૂવદરિસણાઓ ય ।

સાહુત્તિ અહં કહિણ સમાણરૂ મ્મિ કા સંકા ? ॥ ૨૩૬૧ ॥

દેવસ્સ વ કિં વયણં સર્વં તિ ન સાહુરૂવધારિસ્સ ।

ન પરોપ્પરંપિ વન્દહ જ જાણન્તાવિ જયઽત્તિ ॥ ૨૩૬૨ ॥

દેવ થએલા શુદ્ધ સાધુરૂપે શિષ્યો પાસે વંદનાદિ કરાવ્યું, બ્યારે તેમણે દેવગુણો

સત્ય વાત કહી, ત્યારે તે શિષ્યો અવ્યક્ત દૃષ્ટિ થયા તેઓ એમ માનવા લાગ્યા કે કોણ જાણે આ સત્ય સાધુ હશે ? કે સાધુવેશધારી દેવ હશે ? એમાં કંઈ નિશ્ચય નથી થતો. માટે કોઈને પણ કોઈએ વંદનાદિ ન કરવું; કેમ કે આષાઠદેવની પેઠે અસંયતિને વંદન થઈ જાય, ને “ આ પ્રતી છે, ” એમ બોલવામાં મૃષાવાદ દોષ લાગે. (આ પ્રમાણે તેઓને અવ્યક્તદૃષ્ટિ થએલા જાણીને) વૃદ્ધ સાધુઓએ કહ્યું, જો તમને બીજાઓમાં “ આ સાધુ છે, કે દેવ છે ? ” એવો સંદેહ થતો હોય, તો જોણે તમને “ હું દેવ છું ” એમ કહ્યું, તે દેવમાં “ એ દેવ છે કે દેવ નથી ” એવો સંદેહ કેમ નથી થતો ? તેણે પોતે જ કહ્યું કે હું દેવ છું; અને અમે પણ દેવસ્વરૂપ જોઈએ, તેથી તેમાં સંદેહ નથી થતો; એમ કહેતા હો, તો જ એમ કહે કે હું સાધુ છું, અને સાધુનું સ્વરૂપ પણ જોવામાં આવે છે, તો તેમાં તમને કેમ સંદેહ થાય છે ? અથવા શું સત્ય સાધુનું વચન અસત્ય હોય છે, અને દેવનું વચન સત્ય હોય છે ? કે જેથી “ આ સાધુ છે ” એમ જાણ્યા છતાં પણ પરસ્પર વંદનાદિ નથી કરતા ? ૨૩૬૨

જોવાઈપયત્થેસુવિ મુહુમ-વ્વવહિય-વિગેદ્વલ્લેસું ।

અચંતપરોક્ષેસુ ય કહ ન જિનાઈસુ મે સંકા ? ॥ ૨૩૬૩ ॥

તઠ્ઠવયણાઓ વ મઈ નણુ તઠ્ઠવયણં મુસાહુવિત્તોત્તિ ।

આલયવિહારસમિઓ સમણોડયં વંદણિજ્જોત્તિ ॥ ૨૩૬૪ ॥

જહ વા જિણિંદપડિમં જિણગુણરહિયંતિ જાણમાણાવિ ।

પરિણામવિસુદ્ધત્થં વંદહ તહ કિં ન સાહુંપિ ? ॥ ૨૩૬૫ ॥

હોજ્જ નવા સાહુત્તં જહરૂવે નત્થિ ચેવ પઢિમાણ ।

સા કીસ વંદણિજ્જા ? જહરૂવે કીસ પાઢિસે ? ૨૩૬૬ ॥

અસ્સંજયપઢિરૂવે પાવાણુમઈ મઈ ન પઢિમાણ ।

નણુ દેવાણુગયાણ પઢિમાજ્ઞિ હોજ્જ સો દોસો ॥ ૨૩૬૭ ॥

(જો એ પ્રમાણે તમને યતિઓમાં સંદેહ હોય) તો સૂક્ષ્મ-વ્યવહિત-અને વિપ્રકૃષ્ટ જીવાદિ પદાર્થોમાં, તેમજ અત્યંત પરોક્ષ એવા જિનેશ્વરોમાં પણ તમને શંકા કેમ ન હોય ? જિનેશ્વરમાં શંકા નથી, અને તેમના વચનથી જીવાદિ પદાર્થોમાં પણ શંકા નથી; એમ કહેતા હો, તો “ સારા આચરણવાળા હોય તે સાધુ ” એવા જિન-વચનથી આલય-વિહાર યુક્ત આ સાધુ છે, અવશ્ય વંદન કરવા ચોખ્ખું છે. (એમ કેમ નથી માનતા ?) અથવા જેમ જિનેશ્વરની પ્રતિમા જિનેશ્વરના ગુણ રહિત છે, એમ જાણવા છતાં પણ પરિણામની વિશુદ્ધિ માટે, તમે તેને વંદન કરો છો, તેવી રીતે સાધુને પણ કેમ નથી કરતા ? વળી યતિરૂપમાં સાધુપણું હોય, અથવા ન પણ હોય, અને પ્રતિમામાં તો જિનપણું નથી જ હોતું. તે છતાં તે પ્રતિમાને શા માટે વંદન કરો છો ? અને યતિરૂપમાં શા માટે નિવેધો છો ? દેવાધિષ્ઠિત અસંયત યતિરૂપધારી મુનિને વંદન કરવાથી અસંયતના પાપની અનુભૂતિ થાય છે, તેવી પાપાનુભૂતિ પ્રતિમાને વંદન કરવાથી નથી થતી, એમ કહેતા હો, તો દેવાધિષ્ઠિત દેવ પ્રતિમાને વંદન કરતાં પણ, તે અનુભૂતિરૂપ દોષ આવે છેજ. ૨૩૬૩ થી ૨૩૬૭

અહ પઢિમાણ ન દોસો જિણબુદ્ધીણ નમઓ વિમુદ્ધસસ ।
 તો જઈરૂવં નમઓ જઈબુદ્ધીણ કહં દોસો ? ॥ ૨૩૬૮ ॥
 અહ પઢિમંપિ ન વંદહ દેવાસંકાણ તો ન ઘેત્તવા ।
 આહારો-વહિ-સેજ્ઞા મા દેવકયા ભવેજ્ઞ ણહુ ॥ ૨૩૬૯ ॥
 કો જાણઈ કિં ભત્તં કિમઓ કિં પાણયં જલં મજ્ઞં ।
 કિમલાબું માણિકં કિં સપ્પો ચોવરં દોરો ? ॥ ૨૩૭૦ ॥
 કો જાણઈ કિમમુદ્ધં કિં મુદ્ધં કિં સજીવનિજ્જીવં ।
 કિં ભક્ષવં કિમભક્ષવં ? પત્તમભક્ષવં તઓ સવં ॥ ૨૩૭૧ ॥

(જનપ્રતિમામાં જિન'યુદ્ધિએ નમસ્કાર કરતાં વિશુદ્ધ અધ્યવસાયવાળાને અતુ-
 મતિરૂપ દોષ નથી લાગતો, (એમ કહેતા હો) તો યતિરૂપને યતિ'યુદ્ધિએ નમસ્કાર
 કરતાં વિશુદ્ધ અધ્યવસાયવાળાને કેવી રીતે દોષ લાગે ? નજ લાગે. (અહીં કોઈ એમ
 કહે કે એ પ્રમાણે સાધુ'યુદ્ધિએ લિંગમાત્ર ધારણ કરનાર પાસત્યા વિગેરેને નમ-
 સ્કાર કરતાં પણ વિશુદ્ધ અધ્યવસાયવાળાને દોષ ન લાગવો જોઈએ. આ કથન અયોગ્ય
 છે, કારણ કે તેવાઓને પ્રત્યક્ષ સમ્યક્ યતિરૂપજ નથી હોતું. (એટલે પાસત્યાદિને
 નમસ્કાર કરતાં સાવચઅનુશાસન દોષ લાગે છે.) અને જો દેવશંકાથી પ્રતિમાને પણ
 વન્દન નહિ કરે તો પછી આહાર-ઉપાધિ-શર્યા વિગેરે દેવકૃત હોય, એમ ધારીને
 તે પણ ગ્રહણ ન કરવાં જોઈએ. વળી (એવી શંકાથી સર્વથા વ્યવહારનોજ ઉચ્છેદ થશે,
 જેમકે-) કોણ જાણે આ ભાત છે ? કે કીડા છે ? આ પીવાના પદાર્થ જગ છે ? કે
 મદિરા છે ? આ અન્નાયુ (તુ'મક) છે ? કે માણિક્ય છે ? આ સર્પ છે ? વસ્ત્ર છે ? કે
 દોરો છે ? કોણ જાણે આ વસ્તુ શુદ્ધ છે ? કે અશુદ્ધ છે ? આ સજીવ હશે ? કે નિર્જીવ હશે ?
 આ ભક્ષ્ય હશે કે અભક્ષ્ય હશે ? આ પ્રમાણેની બ્રાન્તિથી સર્વ વસ્તુ તમારે અસોગ્ય અને
 અભક્ષ્ય થશે. ૨૩૬૮-૨૩૬૯-૨૩૭૦-૨૩૭૧

જઈણાવિ ન સહવાસો સેઓ પમયા-કુસીલસંકાણ ।
 હોજ્ઞ ગિહોવિ જઈત્તિ ય તસ્માસોસા ન દાયવા ॥ ૨૩૭૨ ॥
 ન ય સો દિક્ષેયઘો ભવોઽભવોત્તિ જેણ કો મુણઈ ? ।
 ચોરુત્તિ ચારિત્તિ વ હોજ્ઞ વ પરદારગાપિત્તિ ? ॥ ૨૩૭૩ ॥
 કો જાણઈ કો સીસો કો વ ગુરુ ? તો ન તવિસેસોવિ ।
 ગજ્ઞો ન યોવણસો કો જાણઈ સચ્ચમલિયંતિ ? ॥ ૨૩૭૪ ॥
 કિં बहुणा सव्वं चियं संदिद्धं जिणमयं जिणिंदा य ।
 परलोय-सग-मोक्खा दिक्खाए कियत्तमारंभो ? ॥ ૨૩૭૫ ॥
 અહ સંતિ જિણવરિંદા તવયણાઓ ય સવ્વપઢિવત્તી ।
 તો તવયણાઽ ચિય જઈવંદણયં કહં ન મયં ? ॥ ૨૩૭૬ ॥
 જઈ જિણ'ણં પમાણં મુણિત્તિ તો વજ્જકરણપરિમુદ્ધં ।
 દેવંપિ વન્દમાણો વિમુદ્ધમાવો વિમુદ્ધો ઽ ॥ ૨૩૭૭ ॥

તથા સ્ત્રી અને કુશીલીઆની શંકાથી તમારે યતિ સાથેના સંવાસ પણ શ્રેય નથી, વળી ગૃહસ્થ પણ કદાચ યતિ હોય, એવી બ્રાન્તિથી, તેને આશીર્વાદ (ધર્મ-લાભ) ન આપવો જોઈએ. કોઈને દીક્ષા પણ ન આપવી જોઈએ, કેમકે કોણ જાણે-તે ભવ્ય છે, કે અભવ્ય છે ? ચોર હશે ? ગુપ્ત ચર હશે ? કે પરસ્ત્રીગામી હશે ? તેમજ કોણ શિષ્ય છે ? અને કોણ ગુરુ છે ? એવો તફાવત પણ કોણ જાણે છે ? તેમ વળી ઉપદેશ પણ ન શ્રદ્ધા કરવો, કારણ કે એ ઉપદેશ પણ સાત્ય હશે કે અસાત્ય હશે ? વિશેષ શું કહેવું ? એવા પ્રકારની બ્રાન્તિથી તમારા અભિપ્રાયે જિનમત અને જિનેશ્વર પરલોક-સ્વર્ગ-મોક્ષ વિગેરે સર્વ કંઈ સંદેહ વાળુંજ છે. તો પછી દીક્ષાનો આરંભ શા માટે કરો છો ? જિનેશ્વર છે, અને તેમના વચનથી સ્વર્ગ-મોક્ષાદિ-પણ છે એવી પ્રતીતિ થાય છે, એમ કહેતા હો, તો જિનવચનથી યાતવન્દન કરવાનું કેમ નથી માન્ય કરતા ? વળી જો તમને જિનમત પ્રમાણ છે, તો આ “ મુનિ ” એવી બુદ્ધિથી આલય-વિહારાદિ બાહ્ય કરણથી શુદ્ધ એવા દેવને પણ વિશુદ્ધભાવથી વન્દન કરતાં કંઈ હાથ નથી ૨૩૭૩થી-૨૩૭૭

જહ વા સો જડવેસો દિદ્ધો તહ કેત્તિયા સુરા અન્ને ।

તુમ્હેહિં દિદ્ધપુલા ? સવત્થાપચ્ચઓ જં મે ॥૨૩૭૮॥

છત્તમત્થસમયવજ્જા વવહારનયાણુસારિણી સવ્વા ।

તં તહ સમાયરંતો સુજ્ઞઇ સવો વિસુદ્ધમણો ॥ ૨૩૭૯ ॥

સંવવહારોવિ વત્તી જમસુદ્ધંપિ ગહિય સુયવિહીણ ।

કોવેઇ ન સવ્વણ્ણૂ વંદઇ ય કયાઇ છત્તમત્થં ॥ ૨૩૮૦ ॥

નિચ્છયવવહારનઓવણોયમિહ સાસણં જિર્ણિદાણં ।

ણયરપરિચ્છાઓ મિચ્છં સંકાદઓ જે ય ॥ ૨૩૮૧ ॥

જડ્ જિનમયં પવજ્જહ તો મા વવહારનયમયં મુયહ ।

વવહારપરિચ્છાણ તિચ્છુચ્છેઓ જઓડવસ્સં ॥ ૨૩૮૨ ॥

અથવા તમે જેમ તે આર્યઆપાદ દેવને યતિ રૂપધારી જોયો, તેમ બીજા કેટલા દેવને તમે તે પ્રમાણે પૂર્વે જોયા ? કે જેથી સર્વત્ર એવી અપ્રતીતિ તમને થાય છે ? (માટે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ તમારે પરસ્પર વન્દનાદિ કરવું જોઈએ) કારણ કે જમસ્થ સમયની સર્વ ચર્ચા વ્યવહાર નયને અનુસારે હોય છે, તેથી-વિશુદ્ધ મનવાળો તે પ્રમાણે આચરતો વિશુદ્ધ થાય છે. સંવ્યવહારથી બલવતા છે શ્રુતવિદિ વડે જે અશુદ્ધ આહાર શ્રદ્ધા કરેલ હોય, તેનો પણ સર્વજ્ઞ વિષેય નથી કરતા, તેમજ કોઈ વખત તેઓ જમ સ્થને પણ વન્દન કરે છે, જિનેશ્વરનું શાશન નિશ્ચય અને વ્યવહાર નય યુક્ત છે, તેમાંના એકનો ત્યાગ કરવાથી તેમજ શંકાદિ દોષો કરવાથી મિથ્યાત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જો તમે જિનમત અંગીકાર કરતા હો, તો વ્યવહારનયના મતનો ત્યાગ ન કરો, કેમકે વ્યવહારનો ત્યાગ કરવાથી અવશ્ય તીર્થના ઉચ્છેદ થાય છે. ૨૩૭૮-થી-૨૩૮૨

इय ते नासग्गाहं मुर्यति जाहे बहुंपि भण्णंता ।

तो तंस्सारे चत्ता रायमिहे निवतिणा नाउं ॥ २३८३ ॥

બલમેજગ્યાયા મળંતિ સાવય ! ઘયં તવસ્તિસિ ।

મા કુરુ સંકમસંકારહેસુ મળિણ મળઈ રાયા ॥ ૨૩૮૪ ॥

કો જાણઈ કે તુભે ? કિં ચોરા ચારિઆ અભિમરત્તિ ? ।

સંજયરૂવચ્છણા અજ્ઞમહં મે વિવાણમિ ॥ ૨૩૮૫ ॥

નાણચરિયાહિં નજ્જઈ સમણોડસમણો વ કીસ જાણંતો ।

તં સાવય ! સંદેહં કરેસિ ? મળિઓ નિવો મળઈ ॥ ૨૩૮૬ ॥

તુભં ચિય ન પરોપર વીસંમો સ્પર્શતે કિહ મજ્જં ।

નાણ-ચરિયાહિં જાયડ ? ચોરાણ વ કિં ન તા સંતિ ? ॥ ૨૩૮૭ ॥

ઉવવત્તીઓ મયઓ ય પવણા સચ્ચમયમસગાહો ।

નિવસ્વામિયામિગંતું ગુરુમૂલં તે પઢિકંતા ॥ ૨૩૮૮ ॥

એ પ્રમાણે વૃદ્ધાએ તેમને ઘણે પ્રકારે કહ્યું, તે છતાં જ્યારે તેમણે પોતાનો કદામહ ન મૂક્યો, ત્યારે તેમને સંધે (ગમ્મથી) દૂર કર્યો, તેથી તે નિન્હવ મુનિઓ વિદાર કરતા રાજગૃહ નગરીએ આવ્યા, તેમને આવેલા જાણીને ત્યાંના બજાભદ્ર રાજાએ તેમને બોલાવ્યા ને પૂછ્યું, (અરે ! તમે કોણ છો ? મુનિઓએ કહ્યું,) શ્રાવક ! અમે તપસ્વી છીએ, અશંકાના સ્થાનમાં શંકા ન કર, તેઓ એમ બોલ્યા, એટલે રાજાએ કહ્યું, કોણ જાણે તમે કોણ છો ? જરૂર તમે સાધુવેષમાં હુપાએલા કોઈ ચોર-ગુપ્તચર કે ધાડપાડુ હશે, આજે અવશ્ય હું તમારો નાશ કરીશ. (આથી ભય પામેલા મુનિઓ બોલ્યા.) જ્ઞાન અને ચારિત્રવડે આ મુનિ છે કે મુનિ નથી, એમ જાણી શકાય છે, એ પ્રમાણે તું જાણે છે, છતાં હું શ્રાવક ! (અમારામાં) શા માટે સંદેહ કરે છે ? રાજાએ કહ્યું, “આ સાધુ છે. ” એવો તમનેજ પરસ્પર વિશ્વાસ નથી, તો પછી તે જ્ઞાન-ચારિત્રવડે મને ક્યાંથી વિશ્વાસ હોય ? શું ચોરોને પણ કૃત્રિમ ચારિત્ર નથી હોતું ? હોય છેજ. એ પ્રમાણે રાજાની મુક્તિ અને ભયથી તેઓએ પોતાના અસહઆમહનો ત્યાગ કર્યો, એટલે રાજાએ પોતે કરેલા (મિથ્યા અપરાધ માટે) માફી માગી, મુનિઓએ ગુરુ પાસે જઈને તેની આલોચના કરી.

તૃતીય નિન્હવવાદ સમાપ્ત થયો.

હવે ચોથા નિન્હવ સંબંધી વક્તવ્યતા કહે છે.

વીસા દો વાસસયા તદ્વયા સિદ્ધિં ગયસ્સ વીરસ્સ ।

સારુચ્છેદ્યદિટ્ઠી મિહિલપુરીણ સમુપ્પન્ના ॥ ૨૩૮૯ ॥મા૦-૧૩૧॥

મિહિલાણ લચ્છિબરે મન્નિરિ કોઢિન્ન આસમિત્તે ય ।

નડણિયપ્પવાણ રાયગિહે સ્વંડરક્કા ય ॥ ૨૩૯૦ ॥મા૦-૧૩૨॥

ભગવન્ મહાવીર દેવ એકે બધા પક્ષી, બન્નેને વીસ વર્ષે મિથિલા નગરીમાં સામુચ્છેદીક દર્શન ઉત્પન્ન થયું; તે આ પ્રમાણે, મિથિલા નગરીમાં લક્ષ્મીવૃદ્ધવૈત્થમાં મહાગિરિ આચાર્યના શિષ્ય કોઢિન્ન મુનિને અર્ધમિત્ર નામે સિધ્ધ હતા, તે અનુપ્રવાદ

અનુપ્રવાક પૂર્વમાંની નૈપુણિક વસ્તુનું અધ્યયન કરતા અધિભિત્તને પૂર્વોક્ત સૂત્રથી “હૃત્પત્તિ અનન્તર સર્વ વસ્તુ સર્વથા પ્રકારે નાશ પામે છે” એ પ્રમાણે સર્વ નાશનો એક થયેલ. આથી શ્રીગુરુએ તેને કહ્યું કે “વસ્તુઓનું પ્રાંત સમય વિનાશીપણ” જે કહ્યું

છે, તે ક્ષણક્ષયવાદિ એક ઋણુસૂત્રનયના અભિપ્રાયનું વચન છે, પણ એ વચન સર્વન્યા-
ત્ત્વક નથી, માટે તે મિથ્યાત્વ છે; કારણ કે અદ્વાપર્યાય માત્રનોજ નાશ થવાથી વસ્તુનો
સર્વથા પ્રકારે નાશ માનવો યોગ્ય નથી. દરેક વસ્તુ સ્વપર પર્યાયથી અનન્ત ધર્માત્મક છે,
આથી કરીને જે સમયમાં તે નારકાદિ પ્રથમસમયનારકાદિ રૂપે નાશ પામે છે, તેજ
સમયે દ્વિતીયસમય નારકાદિરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, અને છવદ્રવ્યપણે અવસ્થિત રહે છે.
આમ કેવળ અદ્વા (કાલ) પર્યાય માત્રનોજ નાશ થાય છે, એથી સર્વ વસ્તુનો નાશ
સર્વથા પ્રકારે ક્યાંથી થાય ? ન જ થાય. કારણ કે વસ્તુ અનન્ત પર્યાયાત્મક હોવાથી તેમના
એક પર્યાયનો નાશ થવાથી વસ્તુનો સર્વથા નાશ નજ થાય. ૨૩૬૧-૨૩૬૨-૨૩૬૨.

પૂર્વોક્ત સૂત્રની શંકાનું બીજા સૂત્રથી સમાધાન કહે છે.

અહ સુત્તાર્હત્તિ મર્દે સુત્તે નણુ સાસર્યપિ નિદ્દિદં ।

વત્થું દવ્વદ્દાપ અસાસર્યં પજ્જયદ્દાપ ॥ ૨૩૬૪ ॥

एत्थवि न सव्वनासो समयाइविसेसणं जमोऽभिहिंयं ।

इहरा न सव्वनासे समयाइविसेसणं जुत्तं ॥ २३९५ ॥

को पढमसमयनारगनासे बितिसमयनारगो नाम ? ।

न सुरो घढो अभावो व होइ जइ सव्वद्दा नासो ? ॥ २३९६ ॥

જો પૂર્વોક્ત સૂત્ર પ્રમાણથી સર્વથા વસ્તુ વિચ્છેદ તું કહે તો હોય, તો
અન્યત્ર સૂત્રમાં દ્રવ્યાર્થપણે વસ્તુને શાશ્વત પણ કહેલ છે, અને પર્યાયાર્થપણે અશાશ્વત
પણ કહેલ છે. વળી એ સૂત્રમાં પણ સર્વથા પ્રકારે નાશ નથી કહ્યો, કારણ કે સમયાદિ વિશેષણ
વડે તે કહેલ છે, એમ ન જ હોય તો સમયાદિ વિશેષણ ત્યાં ઘટે નહિ; કેમકે પ્રથમ સમયે
ઉત્પન્ન થયેલા નારકીઓ સર્વથા પ્રકારે નાશ થયેલ તે બીજા-ત્રીજાદિ સમયે ઉત્પન્ન એમ
કેમ કહી શકાય ? વળી સર્વથા નાશ થતો હોય, તો દેવ-ધર-અભાવ-એવો વ્યવહાર ન
થાય. ૨૩૬૪-૨૩૬૫-૨૩૬૬.

અર્થમિત્ર ! પૂર્વોક્ત આલાપક રૂપ સૂત્રથી પ્રતિ સમય સર્વથા વસ્તુનો વિચ્છેદ
માનીને સૂત્રની પ્રમાણતા માનતો હો, તો અન્યત્ર સૂત્રમાં દ્રવ્યાર્થપણે વસ્તુને શાશ્વત
પણ કહેલ છે અને પર્યાયાર્થપણે અશાશ્વત પણ કહેલ છે. જેમકે:—

“ નેરહ્યા જં મંતે ! કિં સાસયા, અસાસયા ? । ગોયમા ! સિય સાસયા, સિય અસા-
સયા । સે કેળદ્દેણં ? ગોયમા, ! દવ્વદ્દયાપ સાસયા, માવદ્દયાપ અસાસયા. ”

એટલે હે ભગવન્ત ! નારકીઓ શાશ્વતા છે, કે અશાશ્વતા છે ? ગૌતમ ! કોઇ અપે-
ક્ષાએ શાશ્વતા છે, અને કોઇ અપેક્ષાએ અશાશ્વતા છે. તે કેવી રીતે ભગવન્ત, ? ગૌતમ !
દ્રવ્યાર્થપણે શાશ્વતા- નિત્ય છે, અને ભાવાર્થ-પર્યાયાર્થ પણ અશાશ્વતા-અનિત્ય છે.”

વળી “ પ્રથમ સમયના નારકીઓ વિચ્છેદ પામશે ” એમ જે ત્યાં આલાપકમાં
કહ્યું છે, તેથી વસ્તુનો કંઈ સર્વથા પ્રકારે નાશ નથી, કારણ કે ત્યાં સમયાદિવિશેષણ
આપેલું છે, એટલે નારકીઓ સર્વથા પ્રકારે નાશ પામશે એમ ન સમજવું, પણ પ્રથમ
સમયના નારકીપણે વિચ્છેદ પામશે. એજ પ્રમાણે બીજા સમયના નારકીઓ દ્વિતીય સમ-
યાદિ નાશકપણે વિનાશ પામશે, પણ સર્વથા વિનાશ પામશે, એમ ન સમજવું,
દ્રવ્યપણે તો તે શાશ્વતા-નિત્ય છે. અન્યથા જો એમ ન હોય, અને વસ્તુનો સર્વથા
પ્રકારે નાશ માનીએ, તો તેમને પ્રથમ-દ્વિતીયાદિ સમયનું વિશેષણ ન ધટે. કારણ કે જો
પ્રથમ સમયે ઉત્પન્ન થએલા નારકીઓનો સર્વથા નાશ થતો હોય, તો દ્વિતીયસમય અથવા

તૃતીયસમયનો નારકી, એવો વ્યવહાર કેવી રીતે કરી શકાય ? જે કોઇ અવસ્થિત હોય, તેનેજ દ્વિતીય-તૃતીયાદિ સમયે ઉત્પન્ન થવાદિ રૂપ વિશેષણ ધરે. વગી જે સર્વથા નાશ માનવામાં આવે, તો પ્રથમ સમયે ઉત્પન્ન થએલા નારકીનો નિરન્વયપણે નાશ થવાથી દ્વિતીયસમયે ઉત્પન્ન થયેલો નારકી એમ કેવી રીતે કહેવાય ? તથા નારકીયો સર્વથા વિલક્ષણ હોવાથી આ દેવ-ધર કે અભાવ છે, એવો વ્યવહાર કેવી રીતે થાય ? અને જે દેવ ધર-વિગેરે વ્યવહાર કરાય તો દ્વિતીયાદિસમયનો નારકી એવો વ્યવહાર ન થાય. માટે પ્રથમ સમયે ઉત્પન્ન-દ્વિતીય સમયે ઉત્પન્ન એવું વિશેષણ જે કથંચિત્ અવસ્થિત હોય એવા નારકી વિગેરેનેજ ધરે, અન્યને ન ધરે. એ પ્રમાણે એ સૂત્રમાં પણ નારકાદિનો સર્વથા વિચ્છેદના ન કહ્યો. માત્ર તને પોતાના અશુભકર્મના વિપાકોદયથીજ આવો વ્યામોહ થયો છે, તેથી તું આ પ્રમાણે વિપરીત પ્રરૂપે છે અને માને છે. ૨૩૨૪-૨૩૯૫-૨૩૯૬.

અહવ સમાણુપ્તી સમાણસંતાણો મઈ હોજ્જા ।

કો સવ્વહા વિનાસે સંતાણો કિં વ સામણં ? ॥ ૨૩૯૭ ॥

સંતાણિણો ન મિણ્ણો જઈ સંતાણો ન નામ સંતાણો ।

અહ મિણ્ણો ન કલ્લણિઓ કલ્લણિઓ વા જઈ ન સંતાણો ॥ ૨૩૯૮ ॥

પુવ્વાણુગમે સમયા હોજ્જ ન સા સવ્વહા વિનાસમ્મિ ।

અહ સા ન સવ્વનાસે તેણ સમે વા નણુ કલ્લણં ॥ ૨૩૯૯ ॥

અણ્ણવિનાસે અણ્ણં જઈ સરિસં હોઈ હોઈ તેલ્લોકં ।

તદસંવંધંતિ વ મઈ સોવિ કઓ સવ્વનાસમ્મિ ? ॥ ૨૪૦૦ ॥

અથવા સમાન સંતાનથી દ્વિતીયાદિ સમાન નારકાદિની ઉત્પત્તિ થાય, એમ કહેવામાં આવે, તો સર્વથા નિરન્વય નાશમાં સંતાન કોનો ? અને સમાનતા કોની ? વગી જે એ સંતાન સંતાનીથી ભિન્ન ન હોય, તો તે સંતાન ન કહેવાય, અને ભિન્ન હોય, તો તે ક્ષણિક ન કહેવાય, જે ક્ષણિક હોય, તો સંતાન ન કહેવાય. તથા જે પૂર્વનો અન્વય હોય, તો પૂર્વોત્તર ક્ષણની સમાનતા થાય, પણ સર્વથા વિનાશમાં તે સમાનતા ન થાય. અને જે સમાનતા થાય, તો સર્વથા નાશ ન સંભવે, સર્વથા નાશમાં પણ સમાનતા માનવી હોય, તો આકાશપુરુષ સાથે પણ સમાનતા માનવી જોઈએ. વગી નિરન્વય નાશમાં અન્યના વિનાશમાં જે અન્યની સમાનતા થતી હોય, તો ત્રેલોક્યની પણ સમાનતા થતી જોઈએ, એ સર્વ અસંમદ્ધ હોવાથી સમાનતા થાય એમ કહેવામાં આવે, તો તે સંબંધ પણ સર્વથા વિનાશમાં ક્યાંથી સંભવે ? ૨૩૯૭ ૨૩૯૮-૨૪૦૦-૪૦૦.

નારક વિગેરેની ઉત્તરોત્તર સમાન ક્ષણોત્પત્તિ થાય છે, તેથી કરીને તે સમાન ક્ષણોત્પત્તિ વડે તે સમાન ક્ષણ સંતતિ રૂપ સંતાન થાય છે, તે સંતાનની અપેક્ષાએ કથંચિત્ ધ્રોવ્ય સિવાય પણ નારકાદિની પ્રથમ-દ્વિતીયાદિ સમય ઉત્પત્તિરૂપ વિશેષણ ધરે છે. એમ જે તું કહેતો હો, તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે વસ્તુનો જ્યાં સર્વથા વિનાશ માનવામાં આવે છે, ત્યાં કયો સંતાન કોનો છે ? અને સમાનતા પણ કોની છે ? એ કથનજ અસંબંધ વિનાનું છે. કારણ કે નિરન્વય નાશમાં નારકાદિના કોઈ પણ ક્ષણો અવસ્થિત નથી રહેતા કે જેની અપેક્ષાએ આ એનો સંતાન છે, અને આ એની સમાન છે. એમ કહી શકાય.

વળી જો સંતાન સંતાની થકી ભિન્ન ન હોય, પણ અભિન્ન હોય, તો તેને સંતાન ન કહી શકાય, કારણ કે સંતાનીથી અભિન્ન હોવાને લીધે તે પણ ક્ષણિક સ્વરૂપ વાળોજ થશે. અને જો સંતાનીથી સંતાન ભિન્ન હોય, તો તેને ક્ષણિક ન માનવો, કારણ કે તેને ભિન્ન માનવાથી અવસ્થિતપણું અંગીકાર કર્યું ગણાય છે. અને સંતાન ક્ષણિક માનવો હોય, તો સંતાનીની પડે તે સંતાન નહિ કહેવાય. અને એથી કરીને સંતાનના અભાવમાં કહેલા દોષો ત્યાં પણ આવશે. આ પ્રમાણે વસ્તુનો સર્વથા વિનાશ માનવામાં સંતાન ઘટી શકતો નથી.

વળી સમાનતા ક્યારે થાય ? જો પૂર્વ ક્ષણનો ઉત્તર ક્ષણની સાથે કોઈ પણ રૂપે અન્વય હોય, તો તે અન્વયમાં પૂર્વોત્તર ક્ષણની સમાનતા થાય; પરંતુ પૂર્વક્ષણના સર્વથા નિરન્વય વિનાશમાં ઉત્તર ક્ષણની સાથે સમાનતા ન થાય, અને જો એ ઉભયક્ષણની સમાનતા હોય, તો પૂર્વ ક્ષણ અવસ્થિત હોવાથી સર્વથા તેનો વિનાશ ન હોવો જોઈએ. સર્વથા વિનાશમાં પણ તેની સમાનતા માનવામાં આવે, તો પછી સર્વથા અભાવરૂપ પૂર્વક્ષણની સાથે સર્વથા અભાવરૂપ આકાશપુષ્પની પણ સમાનતા કેમ ન થાય ? કારણ કે સર્વથા અભાવ રૂપતા ઉભયમાં સમાન છે.

વળી સર્વથા નિરન્વય વિનાશ માનવામાં આ પણ એક દોષ આવે છે. જેમ ઘટથી પટ સર્વથા ભિન્ન છે, તેમ ઉત્તરક્ષણથી પૂર્વક્ષણ, અને પૂર્વક્ષણથી ઉત્તરક્ષણ સર્વથા ભિન્ન છે. હવે એ પ્રમાણે સર્વથા ભિન્ન એવા પૂર્વક્ષણનો વિનાશ થએ, તેનાથી સર્વથા ભિન્ન એવા ઉત્તરક્ષણની જો સમાનતા થતી હોય, તો પછી તેનાથી ત્રેલોક્યની પણ સમાનતા તેની સાથે થવી જોઈએ. કારણ કે અન્વય રહિત ભિન્નતા સર્વત્ર સમાન હોય છે.

પ્રસ્તુત પૂર્વક્ષણની સાથે ત્રેલોક્ય, દેશકાળાદિ વડે વ્યવહિત હોવાથી તેની સાથે અસંખ્ય હોવાને લીધે સમાનતા ન થાય, પરંતુ ઉત્તરક્ષણ તો પૂર્વક્ષણની સાથે સંખ્ય છે, એટલે તેની સમાનતા થઈ શકે. આમ કહેવામાં આવે, તો સર્વથા વિનાશમાં પૂર્વોત્તર ક્ષણનો સંખ્ય પણ કેવી રીતે હોઈ શકે ? નજ હોઈ શકે. કેમકે અન્ય સંખ્ય સિવાય તેનો સંખ્ય માનવામાં આવે, તો અન્વય માનવો પડે, અને તેથી કથયિત પ્રોચતા પ્રાપ્ત થાય. ૨૩૯૭-૨૩૯૮-૨૩૯૯-૨૪૦૦.

ક્ષણિકવાદમાં જ્ઞાન, તપ્તિ વગેરે સંભવે નહિ તે જણાવવા કહે છે.

કિંહ વા સર્વં સ્વણિયં વિણાયં ? જહ મહ સુયાડત્તિ ।

તદસંસ્વસમયમુત્તત્યગહણપરિણામઓ જુત્તં ॥ ૨૪૦૧ ॥

ન ડ પહસમયવિણાસે જેજેકેક્કસરં ચિય પયસ્સ ।

સંસ્વાઈયસમહયં સંસ્વિજ્ઞાઈં પયં તાઈં ॥ ૨૪૦૨ ॥

સંસ્વિજ્ઞપયં વક્કં તદત્યગહણપરિણામઓ હુજ્ઞા ।

સર્વસ્વભેગનાર્ણં તદજુત્તં સમયનદ્વસ્સ ॥ ૨૪૦૩ ॥

તિત્તો સમો કલ્લામે સારિક્કલ-વિવક્કલ-પચ્ચાઈંણિ ।

અજ્ઞયર્ણં ઘ્ઘર્ણં ભાવણાં યં કા સર્વવન સમ્મિ ? ૨૪૦૪ ॥

અણ્ણણો પડ્ગાસં મોત્તા અંતે ન સોવિ કો તિત્તો ? ।

ગંતાદઓડવિ एवं इय संवहारवोच्छित्ती ॥ ૨૪૦૫ ॥

ક્ષણિકવાદમાં “સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે.” એવું જ્ઞાન શાથી થાય? એવું જ્ઞાન શ્રુતથી થાય છે, એમ કહેવામાં આવે; તો તેવું શ્રુતજ્ઞાન અસંખ્યાતા સમયે સૂચાર્યના મહુણ પારણામથી થવું યોગ્ય છે, પણ પ્રતિસમયે વ નાશમાં થવું યોગ્ય નથી; કારણ કે એક અક્ષર અસંખ્યાત સમયે ઉત્પન્ન થાય છે, સંખ્યાતા અક્ષરોએ પદ થાય છે અને સંખ્યાતાપદોએ વાક્ય થાય છે, તે પછી “સર્વ ક્ષણિક છે” એવું તે પદના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આવું જ્ઞાન સમયાનન્તર નાશ પામનાર મનવાળાને ન થઈ શકે. વળી તૃપ્તિ, શ્રમ, જ્ઞાન, સાધર્મ્ય, વિપક્ષ, પ્રત્યયાદિ, અધ્યયન, ધ્યાન અને ભાવના એ સઘળું પદાર્થની ક્ષણભંગુરતામાં ક્યાંથી ઘટી શકે? નજ ઘટી શકે. તેમજ ભોજન કરતી વખતે ભોજન કરનાર ક્ષણિક હોવાથી દરેક કોળીએ લેનાં તે ભોજન કરનાર જુદા જુદા થશે, અને ભોજન ક્રિયાના અન્તે તે ભોક્તા પણ નહિ રહે, (કેમકે ભોજનક્રિયાના અભાવે તદ્દયુક્ત ભોજન કરનારનો પણ સર્વથા વિનાશ થાય છે.) એટલે તૃપ્તિ કોને થશે? અને એજ પ્રમાણે ગમન કરનારને શ્રમ વિગેરે પણ નહિ થાય. એ રીતે માનવાથી સર્વથા લોક-વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થશે. ૨૪૦૨-થી-૨૪૦૫

जेणं चिय पड्गसं भिन्ना तित्ती तओ चिय विणासो ।

तित्तीए तित्तस्स य एवं चिय सब्बसंसिद्धी ॥ ૨૪૦૬ ॥

पुबिल्लसवनासे वह्दी तत्तो य किंनिमित्ता भे ? ।

अह सावि तेऽणुवत्तइ सवविणासो कहं जुत्तो ? ॥ ૨૪૦૭ ॥

જે કારણથી દરેક આસનો ભોક્તા અને તૃપ્તિ ભિન્ન છે, તેજ કારણથી તૃપ્તિ અને તૃપ્તિ થનાર ક્ષણ વિનાશી છે, અને એજ પ્રમાણે શ્રમ આદિ-સર્વ વ્યવહારની ભાંગ થાય છે. (એમ જો કહેવામાં આવે) તો પૂર્વક્ષણનો સર્વથા વિનાશ થએ, તૃપ્તિની વૃદ્ધિ થાય છે, તે શાથી થાય છે? પૂર્વક્ષણનો વાસનાથી તે તેમાં અનુસરે છે, તો પછી પૂર્વ-ક્ષણનો સર્વથા વિનાશ કેમ કહી શકાય? ૨૪૦૬-૨૪૦૭

જે કારણથી દરેક આસનો ભોક્તા જુદા જુદા છે, અને તૃપ્તિના અંશ પણ જુદા જુદા છે, તેજ કારણથી તૃપ્તિનો અને તૃપ્તિ થનારનો અમે પ્રતિક્ષણે વિનાશ માનીએ છીએ, કારણ કે વિશેષણના ભેદે વિશેષ્યતા પણ અવશ્ય ભેદ હોય છે, એમ ન હોય તો વિશેષણનો પણ ભેદ ન સંભવે, પદાર્થની ક્ષણ વિનાશીતામાં તૃપ્તિ વિગેરે ન સંભવે, એમ પૂર્વે કહ્યું છે, એ કથન અહીં કહેતા હો, તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે તૃપ્તિ આદિ વાસનાથી વાસિત ઉત્તરોત્તર ક્ષણ, પૂર્વ પૂર્વ ક્ષણથી, એક ઉત્કૃષ્ટ તૃપ્તિ આદિ થાય ત્યાંસુધી ઉત્પન્ન થાય છે, આ પ્રમાણે જો પદાર્થની ક્ષણિકતા હોય, તોજ તામ વિગેરે સવ લોક વ્યવહારની સિદ્ધિ થાય, પદાર્થની નિત્યતામાં ન થાય, કેમકે જે નિત્ય હોય, તે ઉત્પન્ન ન થાય, નાશ ન પામે અને સર્વદા એક સ્થિર સ્વભાવવાળું જ રહે. અને પદાર્થ જો એવા સ્વભાવવાળા હોય, તો તૃપ્તિ વિગેરેનો હુમ્મેશાં સદ્ભાવ અથવા હુમ્મેશાં અભાવ થાય.

જો એ પ્રમાણે ક્ષણવાદિ તરફથી કહેવામાં આવે, તો તેઓને પુછવું જોઈએ કે- પૂર્વક્ષણનો સર્વથા વિનાશ થએ ઉત્તરોત્તર ક્ષણમાં તૃપ્તિ વિગેરેની જે વૃદ્ધિ અનુક્રમે જ-

(૨૫૮) ક્ષણિકવાદે દીક્ષાની અનર્થકતા ને અંત્યનાશદર્શનથીજ ક્ષતાલંગમંગ.

જ્ઞાતાં છેવટે સંપૂર્ણ તૃપ્તિ આદિ થાય છે, તે કયા કારણથી થાય છે ? પૂર્વ પૂર્વ ક્ષણવડે ઉત્તરોત્તર ક્ષણની તૃપ્તિ આદિ જે વાસના ઉત્પન્ન થાય છે, તે વડેતેવી તૃપ્તિ આદિ થાય છે. આવેા બચાવ કરવામાં આવે, તો તે અપ્રોગ્ય છે, કેમકે તે વાસના પૂર્વક્ષણથી અભિન્ન હોવાને લીધે પૂર્વ પૂર્વ ક્ષણનો નાશ થતા સાથે તે વાસનાનો પણ નાશ થાય છે. ઉત્તરોત્તર ક્ષણોમાં તે વાસનાની અનુવૃત્તિ છે, તેથી તેવી તૃપ્તિ થાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો પૂર્વ પૂર્વ ક્ષણનો સર્વથા વિનાશ ન કહી શકાય, કેમકે તેનાથી અભિન્ન એવી તૃપ્તિ આદિ વાસનાની અનુવૃત્તિ માનેલ છે. ૨૪૦૬ થી-૨૪૦૭.

ક્ષણિકવાદમાં બીજાં પણ દૂષણો કહે છે.

દિવલા વ સવનાસે કિમત્યમહવા મર્દે વિમોક્ષત્યં ।

સો જઈ નાસો સવસ્સ તો સઝાં કિં ત્ય દિવલાઈ ? ॥ ૨૪૦૮ ॥

અહ નિશ્ચો, ન સ્વણિયં તો સવં, અહ મર્દે સમંતાણો ।

ણ હતોંતિ તઓ દિવલા નિસ્સંતાણસ્સ મોક્ષોત્તિ ॥ ૨૪૦૯ ॥

છિણ્ણેણ અછિણ્ણેણ વ કિં સંતાણેણ સવનદ્વસ્સ ? ।

કિં વ અભાવીભૂયસ્સ સ-પરસંતાણચિંતાઈ ? ॥ ૨૪૧૦ ॥

વળી ક્ષણોના સર્વથા નાશની અંદર દીક્ષા શા માટે લેવી જોઈએ ? મોક્ષાર્થે દીક્ષા લેવી જોઈએ, એમ કહેવામાં આવે, તો એ મોક્ષ નાશરૂપ છે ? કે અનાશરૂપ છે ? જો મોક્ષ નાશરૂપ હોય, તો તે મોક્ષ સાં કોઈને પ્રયત્ન સિવાય પ્રાપ્ત થયો જોઈએ, દીક્ષાવડે શું પ્રયોજન છે ? અને જો મોક્ષ અનાશરૂપ-નિત્ય હોય તો “ સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે ” એમ નહીં કહેવાય, વિજ્ઞાન-વેદના-સંજ્ઞા સંસ્કાર-રૂપસ્કંધની ક્ષણ પરંપરારૂપ સંતાનનો નાશ, તે મોક્ષ કહેવાય. તેથી કરીને નિઃસંતાન થવા માટે દીક્ષા લેવી જોઈએ. એમ કહેવામાં આવે તો સર્વથા નાશરૂપ પદાર્થ માગનારને કેટલાક છેદાએડા અને કેટલાક નહિ છેદાએડા એવા સંતાન વડે શું પ્રયોજન છે ? કે જેથી સંતાનના નાશ માટે દીક્ષા લેવી જોઈએ. વળી સર્વથા અભાવરૂપ અને ક્ષણભંગુરપણું સર્વથા વિનાશ પામેલા એવા સંતાન માટે “ આ સ્વસંતાન છે, આ પર સંતાન છે, તથા આ સંતાન નાશ પામેલ છે, આ સંતાન નાશ પામેલ નથી ” એવી ચિંતા શા માટે કરવી જોઈએ : ૨૪૦૮-૨૪૦૯-૨૪૧૦.

ક્ષણિકવાદિના હેતુથીજ ક્ષણિકવાદનો નિરાસ કરે છે.

સવં પયં વ સ્વણિયં પજ્જંતે નાસદરિસણાઉ ત્તિ ।

નણુ ઇત્તો ચ્ચિય ન સ્વણિયમંતે નાસોવલ્લદીઓ ॥ ૨૪૧૧ ॥

ઇહરાઈઉ ચ્ચિય તઓ દીસેજ્જંતે વ કોસ વ સમાણે ।

સવવિણાસે નાસો દીસઈ અંતે ન સોઽન્નત્ય ? ॥ ૨૪૧૨ ॥

અંતે વ સવનાસો પઢિવળ્ણો કેણ જદુવલ્લદીઓ ।

કપ્પેમિ સ્વગવિણાસં નણુ પજ્જયંતરં તંપિ ॥ ૨૪૧૩ ॥

પર્યન્તે નાશ જણાતો હોવાથી દૂધની યેડે સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે. (એમ કહેવામાં આવે તો) એ હેતુથીજ પર્યન્તે નાશ જણાતો હોવાથી વસ્તુ ક્ષણિક નથી, એમ સિદ્ધ થાય

છે, અન્યથા જો વસ્તુ ક્ષણવિનાશી હોય, તો જેમ અન્તે નાશ જણાય છે, તેમ આદિમાં પણ જણાવો જોઈએ, અથવા વસ્તુના સર્વથા વિનાશમાં જે નાશ સર્વત્ર સમાન છે, તે પર્યન્તે જણાય છે અને અન્યત્ર કેમ નથી જણાતો? વળી પર્યન્તે સર્વ નાશ, કોણે માનેલ છે, કે જેની ઉપલબ્ધિથી તું પદાર્થની ક્ષણવિનાશિતા માને છે? વસ્તુતઃ તે પણ પર્યાયાન્તરજ છે. ૨૪ ૧-૨૪૧૨-૨૪૧૩.

અધ્યભિત્ર:—દૂધની પેઠે પર્યન્તે નાશ જણાય છે, તેથી “સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે”

આચાર્ય:—પદાર્થનો પર્યન્તે નાશ જણાતો હોય, તો પછી વસ્તુને ક્ષણવિનાશી કેમ કહેવાય?

અધ્યભિત્ર:—મારા કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઘટાદિ પદાર્થનો જે પર્યન્તે નાશ જણાય છે. તે નાશ કેવળ નિર્દેતુક થાય છે, એમાં મુદ્ગરાદિ વિનાશના હેતુનો સંબંધજ નથી હોતો. કારણ કે જો ત્યાં તે મુદ્ગરાદિ હેતુ હોય, તો તે મુદ્ગરાદિવડે વિનાશ કરાતાં શું ઘટજ કરાય છે? કપાલ (ડીંકરાં) કરાય છે? કે તુચ્છરૂપ અભાવ કરાય છે? ઇત્યાદિ યુક્તિથી વિનાશની નિર્દેતુકતા પૂર્વે કહેલ છે. એ પ્રમાણે નિર્દેતુક નાશ થતો હોવાથી શરૂઆતમાંજ નાશ થાય છે, અને એથી પર્યન્તે પણ નાશ જણાય છે, આથી પર્યન્તે નાશ જણાવારૂપ હેતુ સત્ય હોવાથી પદાર્થની ક્ષણિકતા સિદ્ધ થાય છે.

આચાર્ય:—જે હેતુથી તું ક્ષણિકતા સિદ્ધ કરે છે તેજ હેતુથી અગ્રે અક્ષણિકતા સિદ્ધ કરીએ છીએ. જેમ કે પર્યન્તે નાશ જણાતો હોવાથી ઘટાદિની પેઠે વસ્તુ ક્ષણ વિનાશી નથી. યુક્તિવડે આધિત હોવાથી ઉપલબ્ધિ ભ્રાન્તિવાળી છે, એમ નહીં કહી શકાય, કારણ કે સર્વ પદાર્થની સ્થિતિ એજ પ્રમાણે સર્વત્ર પ્રવર્તે છે.

વળી જો પદાર્થ પ્રતિક્ષણ વિનાશી હોય, તો જેમ પર્યન્તે સર્વથા નાશ થતો જણાય છે, તેમ આદિ અને મધ્યમાં પણ તે સર્વથા નાશ જણાવો જોઈએ. આદિ અને મધ્યમાં નથી જણાતો, પણ ગમે તેમ તે અન્તેજ જણાય છે. એમ લુહો બચાવ કરતા હો, તો પુનઃ અગ્રે પુછીએ છીએ કે એ વિનાશ વસ્તુ અભાવરૂપે આદિ-મધ્યમાં સર્વત્ર સમાન માન્યા છતાં પણ મુદ્ગરાદિવડે સર્વ વિનાશ કરાતાં તે પર્યન્તે જણાય છે, અને અન્યત્ર આદિ-મધ્યમાં થતો જણાતો નથી તેનું શું કારણ?

તથા પર્યન્તે પણ મુદ્ગરાદિના સંજ્ઞાધાનમાં ઘટાદિ વસ્તુનો સર્વ નાશ કોણે માનેલ છે? કે જેથી તું પર્યન્તે નાશ જોઈને ઘટાદિ વસ્તુની ક્ષણભંગુરતા સિદ્ધ કરે છે.

અધ્યભિત્ર:—જો મુદ્ગરાદિના સંજ્ઞાધાનમાં ઘટાદિનો સર્વ નાશ તમે ન માનતા હો, તો તે વખતે ઘટાદિ નથી જણાતા, પણ કપાલાદિ જણાય છે, તેનું શું કારણ?

આચાર્ય:—માટીરૂપે અવસ્થિત એવા ઘટ દ્રવ્યના જૂત-ભવિષ્ય સંબંધી જે અનન્ત પર્યાય છે. તેની અપેક્ષાએ, એ કપાલ પણ પર્યાયવિશેષરૂપેજ જણાય છે, પરન્તુ તે વખતે ઘટનો સર્વથા વિનાશ નથી થતો, જો સર્વથા વિનાશ થતો હોય, તો માટીરૂપે પણ તેનો અભાવ થવો જોઈએ. અને એથી જે કપાલ (ડીંકરાં) થાય છે, તેને પણ મૃદરૂપતાનો અભાવ થાય. માટે પર્યન્તે સર્વથા નાશ જણાય છે. એ હેતુ અસિદ્ધ છે. ૨૩૧૧-૨૩૧૨-૨૩૧૩.

ક્ષણભંગુરતા સર્વ વ્યાપિ નથી, પણ તે પર્યાયનયનો ભત છે એમ જણાવે છે.—

जेसिं च न पज्जंते त्रिणासदारसणमिहंवरारणं ।

तामेच्चवगवथो सववत्तजा नासमयहाणो ॥ २४१४ ॥

(૨૬૦) આકાશાદિર્ભા નાશતું અદર્શન અને અધે પર્યાય નયેજ નાશપણું.

પજ્ઞાયનયમયમિણં જં સર્વં પદસમયા પ્રસંભવસહાવં ।

દદ્વદ્વિયસ્સ નિચ્ચં એગયરમયં ચ ।મેચ્છતં ॥ ૨૪૧૫ ॥

જમણંતપજ્ઞયમયં વત્થું મુવણં વ ચિત્તરરિણામં ।

ઠિઠ્ઠિ વિભવ-ભંગરૂવં નિચ્ચાનિચ્ચાઈ તોડમિમયં ॥ ૨૪૧૬ ॥

(ઘટાદિ પદાર્થનો નાશ જોધને કદાચ ક્ષણભંગુરતા તું સિદ્ધ કરે, જો કે તેમ થાય તેમ નથી તોપણ) જે આકાશ-કાળ વિગેરેનો પર્યન્તે કદી પણ નાશ નથી જણાતો, તેમાં ક્ષણભંગુરતા કેવી રીતે સિદ્ધ કરીશ ? તેમને નિત્ય માનવાથી “ સર્વ ક્ષણવિનાશી છે ” એ મતની હાનિ ધશે, સર્વ વસ્તુ દરેક સમયે ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રમાણે જે તું કહે છે, તે તો પર્યાયવાદી નયનો મત છે, દ્રવ્યાર્થિકનયના મતે તો સર્વ વસ્તુ નિત્ય છે. એ બેમાંથી એકનોજ મત માનવામાં આવે તો તે મિથ્યાત્વ છે; કારણ કે દરેક વસ્તુ અનન્ત પર્યાયવાળી હોવાથી ત્રિભુવનની પેઠે ઉત્પાદ-સ્થિતિ-અને નાશરૂપ નિત્યાનિત્યાદિ અનેક વિચિત્ર પરિણામવાળી માનેલ છે. (પણ એકાન્ત પર્યાયમય કે એકાન્ત દ્રવ્યમય નથી માનેલ.) ૨૪૧૪-થી-૨૪૧૬.

એકાન્ત પર્યાયાર્થિક નયે ક્ષણિકવાદ માનવાથી સર્વ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય તે જણાવે છે.

સુહ-દુઃખ-બંધ-મોક્ષા ઉભયનયમયાણુવત્તિઓ જુત્તા ।

એગયરપરિચ્છાપ સવવવહારવોચ્છિત્તી ॥ ૨.૧૦ ॥ ૨૪૧૭ ॥

ન સુહાઈ પજ્ઞયમપ નાસાઓ સવ્વહા મયસ્સેવ ।

ન ય દદ્વદ્વિયપક્કલે નિચ્ચત્તણઓ નમસ્સેવ ॥ ૨૪૧૮ ॥

જઈ જિણમયં પમાણં તો મા દદ્વદ્વિયં પરિચ્ચયસુ ।

સકસ્સ વ હોઈ જઓ તન્નાસે સવ્વનાસોત્તિ ॥ ૨૪૧૯ ॥

દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભય નયના મતને અનુસરનારાનેજ સુખ-દુઃખ-બંધ-મોક્ષ વિગેરે ધટ્ટી શકે છે, બેમાંથી એકનો ત્યાગ કરતાં સર્વ વ્યવહારનો વિચ્છેદ થાય છે. કેમકે પર્યાય નયના મતે સર્વથા નાશ થતો હોવાથી મૃતની પેઠે સુખ-દુઃખાદિ ન સંભવે, અને દ્રવ્યાર્થિક-નયના મતે આકાશની પેઠે સર્વ નિત્ય હોવાથી સુખાદિ ન ધટે; માટે ઉભય નયની અપેક્ષા માનવી જોધએ, વળી જે પૂર્વોક્ત આક્ષાપક્ષના અનુસારે તને જિનમત પ્રમાણ હોય, તો દ્રવ્યાર્થિક નયનો ત્યાગ ન કર. કારણકે દ્રવ્યનો નાશ માનવાથી બોદ્ધાની પેઠે તારે પણ સર્વથા ત્યાગ આદિ વ્યવહારનો નાશ પ્રાપ્ત થશે. ૨૪૧૭-થી-૨૪૧૯.

ઇય પણ્ણવિઓવિ જઓ ન પવજ્ઞઈ સો કઓ તઓ વજ્ઞો ।

વિહરંતો રાયગિહે નાઓ તો સ્વંહરવલ્લેહિ ॥ ૨૪૨૦ ॥

ગહિઓ સોસેહિં સમં એપ્પહિમરત્તિં જંપમાણેહિં ।

સંજયવેસચ્છણ્ણા, સજ્ઞં સલ્લે સમાણેહ ॥ ૨૪૨૧ ॥

અમ્હે સાવય ! જયઓ કત્થુપ્પણ્ણા કહિં ચ પવ્વડયા ? ।

અમુગત્થ વેતિ સહ્ઠા તે વોચ્છણ્ણા તયા વેવ ॥ ૨૪૨૨ ॥

ક્ષણીકમાં વ્યવહારોન્નૈદ, રાજગૃહમાં ખંડરક્ષતીએધિ, ઉદ્બુકતીરમાં પાંચમાની ઉત્પત્તી(૨૬૧)

તુમ્હે તવેસચરા મળિણ મયઓ સકારણં ચ ત્તિ ।

પઢિવળ્ળા ગુરુપૂલં ગંતૂળ તઓ પઢિકન્તા ॥ ૨૪૨૩ ॥

એ પ્રમાણે આચાર્ય મહારાજે સમજાવ્યા છતાં તે ન સમજ્યો, ત્યારે તેને સંઘ બહાર કર્યો, વિહાર કરતાં તે રાજગૃહ નગરે આવ્યો, ત્યાં તેને આવેલા જાણીને ખંડરક્ષક આવકોએ “આ કોઈ સાધુના વેશમાં છુપાએલા ઘાડપાડુઓ છે તેમને જલદી અહીં લાવો.” એમ કહીને શિષ્યોસહિત અધ્ધિમિત્રને પકડ્યો. તેણે કહ્યું-આવક! અમે સાધુઓ છીએ, અમને શા માટે પકડો છો? તેઓએ પૂછ્યું. તમે ક્યાં ઉત્પન્ન થયા? ક્યાં દીક્ષા લીધી? અધ્ધિમિત્રે કહ્યું-અમુક વખતે અમુક આચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી. આવકોએ કહ્યું-તે તો તે વખતેજ નાશ પામ્યા, તમે તો કોઈ તેમના વેશ ધારણ કરનાર (હુન્ચાઓ) છો. તેથી તમને શિક્ષા કરવામાં આવશે. આ પ્રમાણે તેઓએ કહ્યું એટલે ભયથી અને યુક્તિથી આવકોનું વચન અંગીકાર કરીને અધ્ધિમિત્ર વિગેરે નિન્હવ સાધુઓ પુનઃ ગુરુ પાસે ગયા અને પ્રાયશ્ચિત્ત લઈ શુદ્ધ થયા. ૨૪૨૦-થી-૨૪૨૩.

॥ ઇતિ અધ્ધિમિત્રનામા ચતુર્થ સામુદ્દેહિક નિન્હવનોવાદ સમાપ્ત થયો ॥

હવે પાંચમા નિન્હવ સંબંધી વક્તવ્યતા કહે છે.

અદ્વાવીસા દો વાસસયા તદ્દા સિદ્ધિ ગયસ્સ વોરસ્સ

દોકિરિયાણં દિદ્ધો ઉલ્લુગતીરે સમુવ્વળ્ળા ॥ ૧૩૩-૨૪૨૪ ॥

નદ્દેહજણવલ્લુગ મહાગિરિ ઘણગુત્ત અજ્જગંગે ય ।

કિરિયા દો રાયગિદ્દે મહાતવોતીરમણિણાગે ॥ ૧૩૪-૨૪૨૫ ॥

શ્રીમાન્ મહાવીર દેવ મોક્ષે પછી બસેને અઠવાવીસ વર્ષે ઉદ્બુકા નદીના તીર ઉપર ઉદ્બુકાતીર નગરમાં એક સમયે બે ક્રિયાના ઉપયોગને કહેનાર નિન્હવોની દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. ઉદ્બુકાનદીના કાંઠે આવેલા નગરમાં મહાગિરિ આચાર્યના શિષ્ય ધનગુપ્તસૂરિના શિષ્ય આર્યગંગાચાર્યને નદી ઉતરતાં દ્રિક્રિય દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ, તેને રાજગૃહનગરમાં મણિનાગે બોધ પમાડ્યો. ૨૪૨૪-૨૪૨૫.

ભગવન્ મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા પછી બસેને અઠવાવીસ વર્ષે બે (ક્રિયાવાદી) નિન્હવો થયા. ઉદ્બુકા નદીના કાંઠા ઉપર આવેલા ઉદ્બુકતીર નામા નગર હતું, આ નગર ધુળના કિણ્ણાથી વીંટાએલ હોવાથી તેને એક સ્થાન પણ કહેતા. તે નગરમાં મહાગિરિના પ્રાશિષ્ય અને ધનગુપ્તસૂરિના શિષ્ય આર્યગંગાચાર્ય આવ્યા હતા. તે આચાર્ય નદીના એક કાંઠે હતા અને તેમના ગુરુ બીજે કાંઠે હતા. એક વખત શરદ ઋતુના સમયે ગુરુને વંદન કરવાને ગંગાચાર્ય નદી ઉતરીને જવા લાગ્યા. નદી ઉતરતાં પોતાના મસ્તક પર તાલ હોવાથી સૂર્યના તાપને લીધે મસ્તક બળવા લાગ્યું, અને નીચે નદીના ઠંડા જળને લીધે પગે શીતળતા લાગવા માંડી. આ વખતે મિથ્યાત્વના ઉદયથી તે વિચારવા લાગ્યા કે—[સદ્ધાન્તમાં એકીસાથે બે ક્રિયાનો અનુભવ ન થાય એમ કહ્યું છે, પરંતુ હું તો અહીં એકજ સમયે ઠંડી અને ગરમી બન્નેનો અનુભવ કરું છું, માટે આગમોક્ત કથન અનુભવ વિરૂદ્ધ હોવાથી ચોક્કસ નથી લાગતું. પોતાનો આ વિચાર તેણે જઈને ગુરુને જણાવ્યો. ગુરુ મહારાજે અનેક યુક્તિઓથી સમજાવવા માંડ્યો, છતાં તે ન સમજ્યો, એટલે ગુરુએ તેને

સંધ બહાર કર્યો, સંધ બાહ્ય થયા પછી તે વિહાર કરતો રાજગૃહનગરે આવ્યો. ત્યાં આવીને મણિનાગ નામે નાગના ચૈત્ય પાસે સભા સમક્ષ એકીસાથે બે ક્રિયાના વેદનની પ્રરૂપણા કરવા માંડી. તે સાંભળીને કોપાયમાન થએલ નાગ તેને કહેવા લાગ્યો, કે-ઓ દુષ્ટ ઉપદેશક ! આવી અસત્ય પ્રરૂપણા શા માટે કરે છે ? આજ સ્થળે પૂર્વે સમવસરેલા સર્વેશ પ્રભુ વર્ધમાન સ્વામિએ એક સમયે એકજ ક્રિયાનો અનુભવ થાય, એમ ઉપદેશતાં મેં જાને સાંભળેલ છે. તો શું તેમનાથી પણ વધારે સારો તું ઉપદેશક છે ? કે જેથી એક સમયે બે ક્રિયાનો અનુભવ પ્રરૂપે છે ? આવી મિથ્યા પ્રરૂપણાનો ત્યાગ કર, નહિં તો હું તારો નાશ કરીશ. આ પ્રમાણે તેના કથનથી ભય પામેલ તેણે પોતાનો આગ્રહ તણ દબાવે મિથ્યાદુષ્ટ આપી ગુરૂ પાસે જઈને પ્રાર્થાશ્રિત લીધું. ૨૪૨૫.

હવે ઉપરોક્ત હકીકત ભાષ્યકાર મહારાજ વિસ્તારથી કહે છે.

નદ્મુલ્લુગમુત્તરઓ સરણ સીયજલમજ્જગંગસ્સ ।

સૂરામિતત્તસિરસો સીઓસિણવેયણોમયઓ ॥ ૨૪૨૬ ॥

લગ્ગોડયમસગ્ગાહો જુગવં ઉમયકિરિઓવઓગોત્તિ ।

જં દોવિ સમયમેવ ય સીઓસિણવેયણાઓ વૈ ॥ ૨૪૨૭ ॥ ૨૪૨૭ ॥

તરતમજોગેણાયં ગુરુણાડમિહિઓ તુમં ન લક્ક્હેસિ ।

સમયાદ્ધુહુમયાઓ મણોડતિચલસુહુમયાઓ ય ॥ ૨૪૨૮ ॥

૧૬૬ ઋતુમાં શીતળ જળવાળી ઉદ્દત્તકા નદી ઉતરતાં આર્યગંગાચાર્યને સૂર્યના તાપવડે મસ્તક તપવાથી ઠંડી અને ગરમી બન્નેનો અનુભવ થયો, તેથી તેઓને “એક સમયે બન્ને ક્રિયાનો ઉપયોગ હોય છે.” એવો અસદ્ગ્રહ લાગ્યો, કેમકે ઠંડી અને ગરમી બન્નેનો અનુભવ મને એકીસાથે થાય છે, એમ તેને લાગ્યું. આથી શ્રીગુરૂએ કહ્યું કે જે બે ક્રિયાનો અનુભવ તું એકીસાથે કહે છે, તે અનુભવ વસ્તુતઃ અનુક્રમેજ થાય છે, પરંતુ સમયાદિ કાળ સૂક્ષ્મ છે અને મન આત્મચયળ તથા સૂક્ષ્મ હોવાથી તને તે અનુભવ અનુક્રમે નથી જણાતો. ૨૪૨૬-થી-૨૪૨૮.

સુહુમાસુચરં ચિત્તં હિંદિયદેસેણ જેણ જં કાલં ।

સંબજ્ઞઈ તં તમ્મત્તન્નાણહેઉત્તિ નો તેણ ॥ ૨૪૨૯ ॥

ઉવલભણ કિરિયાઓ જુગવં દો દૂરમિણ્ણદેસાઓ ।

પાય-સિરોગયસીઉપ્પહવેયણાણુભવરૂવાઓ ॥ ૨૪૩૦ ॥

ઉવઓગમઓ જીવો ઉવઉજ્ઞઈ જેણ જમ્મિ જં કાલં ।

સો તમ્મઓવઓગો હોઈ જહિંદોવઓગમ્મિ ॥ ૨૪૩૧ ॥

સો તદુવઓગમેઓ ઉત્તસાએત્તિ તસ્સમં ચેવ ।

અત્યંતરોવઓગં ખાઉ કહં કેણ વંસેણ ? ॥ ૨૪૩૨ ॥

સમયાદ્ધુહુમયાઓ મન્નસિ જુગવં ચ મિન્નકાલાપં ।

ઉપ્પલદલસયવેહં વ જહ વ તમ્મકાયચર્કંતિ ॥ ૨૪૩૩ ॥

સૂક્ષ્મ અને શીઘ્ર સંચરણ શીલ મન, જે વખતે જે ઇન્દ્રિય દેશ સાથે સંબંધ પામે છે, તે વખતે તે મન તે ઇન્દ્રિયજન્યજ્ઞાનનોજ હેતુ થાય છે, તેથી કરીને અતિ-ભિન્ન દેશમાં થતી પગે અને મસ્તકે શીતોષ્ણ વેદનાનુભવરૂપ બે ક્રિયાઓ એકીસાથે કોઈને પણ અનુભવાતી નથી. વળી ઉપયોગમય આત્મા, જે ઇન્દ્રિયવડે જે વિષયમાં જે વખતે યોગ્ય છે, તે વખતે તે આત્મા તેના ઉપયોગવાળોજ થાય છે, જેમ ઇન્દ્રોપયોગમાં યોગ્યએક વ્યક્તિ ઇન્દ્રોપયોગમય હોય છે, તેમ અમુક અર્થના ઉપયોગમાંજ ઉપયુક્ત હોવાથી તે આત્મા તે વખતે કયા અંશવડે કેવી રીતે અર્થાન્તર ઉપયોગ પામે? નજ પામે. તથા કમળપત્રનો વેધ અને ઊંખાડીઆનું ભ્રમણ જેમ ભિન્ન ભિન્ન કાળે થાય છે, તો પણ તે ક્રિયા એકીસાથે થતી જણાય છે, તેમ બે ક્રિયાનો અનુભવ પણ ભિન્ન ભિન્ન કાળે થાય છે, પરંતુ સમયાદિ ધણા સૂક્ષ્મ હોવાથી તે એકીસાથે થાય છે, એમ તું માને છે. ૨૪૨૬-૨૪૩૦-૨૪૩૧-૨૪૩૨-૨૪૩૩.

અતીન્દ્રિય સૂક્ષ્મ પુદ્ગલસ્કંધથી બનેલું મન શીઘ્ર સંચરણ શીલ હોવાથી, જે વખતે જે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયની સાથે સંબંધ પામે છે, તે વખતે તે મન તે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિય જન્ય શીતોષ્ણાદિ વિષયના જ્ઞાનનો હેતુ થાય છે, પણ જે વખતે મન જે ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ નથી પામેત, તે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો હેતુ નથી થતું. એજ કારણથી પગ અને મસ્તક સંબંધી ભિન્ન દેશમાં અનુભવાતી શીતોષ્ણ વેદનારૂપ બે ક્રિયા એકીસાથે કોઈને પણ અનુભવાતી નથી.

વળી ઉપયોગ સ્વરૂપ આત્મા જે વખતે સ્પર્શઆદિ દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયવડે જે શીતોષ્ણાદિ વિષયમાં યોગ્ય છે, તે વખતે તે આત્મા, તે વિષયના ઉપયોગમયજ થાય છે, પણ અન્ય ઉપયોગવાળો નથી થતો. જેમ કોઈ વ્યક્તિ ઇન્દ્રના ઉપયોગમાં વતેતો હોય, તો તે વ્યક્તિ તે વખતે તન્મયજ હોય છે, પણ અન્ય ઉપયોગમય નથી હોતો, તેમ અહીં પણ સમજતું. આથી કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આત્મા એક પગે એકજ સ્થાનમાં ઉપયોગવાળો હોઈ શકે, અન્ય અર્થમાં તે વખતે ઉપયોગવાળો ન હોય, જે અન્ય અર્થમાં ઉપયોગવાળો થાય, તો સાંકર્ય વિગેરે દાવો પ્રાપ્ત થાય. ઉપયોગમય આત્મા જે સમયે અમુક અર્થમાં ઉપયોગ શક્તિવાળો હોય છે, તે વખતે તે યોનાના સર્વ પ્રદેશોવડે તે અર્થમાં ઉપયોગવાન હોવાથી અન્ય અર્થમાં ઉપયોગવાળો કેવી રીતે થઈ શકે? કારણ કે તે વખતે કોઈપણ પ્રદેશ તે ઉપયોગ વિનાના નથી હોતા. એટલે અન્ય અર્થમાં તે ઉપયુક્ત થઈ શકે નહિ.

એકીસાથે બે ક્રિયાનો ઉપયોગ ન હોય, તો મને એકીસાથે બે ક્રિયાનો અનુભવ કેમ થાય છે? આ પ્રમાણે તું બે કહેતો હો, તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે જેમ કમળના સેંકડા પત્રને ઉપર નીચે ગોઠવીને અતિ તીક્ષ્ણ સૂર્યવડે ખગલાન પુરૂષ તેનો છેદ કરે છે, તે વખતે તે સર્વ પત્રનો છેદ એકીસાથે થયો એમ છેદ કરનાર પુરૂષને જણાય છે, વસ્તુતઃ ઉપરના પત્રનો ભેદ થયા વિના નીચેના પત્રનો ભેદ નથી થતો, એટલે દરેકપત્રનો ભેદ જુદા જુદા કાળે થાય છે, પણ તે ભેદ સમયાદિ કાળ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે જણી શકાતો નથી ને તેથી કરીને વેધ કરનાર પુરૂષ એકીસાથે સર્વનો વેધ થએલ માને છે. અથવા જેમ શિશોમાં ભમાવાતું ઊમાડીયું જુદા જુદા સમયે જુદી જુદી દિશાઓમાં ભ્રમણ કરે છે, પરંતુ તે ભેદ ઉપર કંઈ મુજબ સમયાદિકાળ સૂક્ષ્મ હોવાથી જણી શકાતો નથી, એટલે તે ઊમાડીયું નિરંતર ભ્રમણ જણાય છે. તેવીજ રીતે શીતોષ્ણ વેદનાનુભવરૂપ ક્રિયા જુદા જુદા સમયે અનુભવાય છે, પરંતુ સમયવિગેરે કાળ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી જણાતો નથી, તેથી ભિન્ન ભિન્ન કાળે થએલી ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયા એકજ વખતે થઈ એમ તને જણાય છે. પણ તે સત્ય નથી.

સઘળી ઇન્દ્રિયો સાથે મન એકીવખતે સંબંધ નથી પામતું તે વાત જણાવતા કહે છે કે—

चित्तं पि नेंदियाई समेइ सममह य खिप्पचारित्ति ।

समयं व सुकसक्कुलिदसणे सवोवलद्धित्ति ॥ २४३३ ॥

सर्विदिओवलंभे जइ संचारो मणस्स दुल्लखो ।

एगेंदिओवओगंतरंमि किह होउ सुल्लखो ? ॥ २४३५ ॥

સર્વ ઇન્દ્રિયો સાથે મન એકીસાથે સંબંધ નથી પામતું, છતાં પણ શીઘ્ર સંચારી હોવાથી સર્વત્ર સાથેજ સંબંધીત લાગે છે. સુકી તલસાંકળી કરડતા જેમ સર્વ ઇન્દ્રિયના જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ થાય છે એ તેમ ન હોવા છતાં લાગે છે. જુદી જુદી ઇન્દ્રિયની જ્ઞાનોપલબ્ધિમાં જે મનનો સંચાર એકીસાથે નથી જણાતો તો પછી એકજ ઇન્દ્રિયના એક ઉપયોગથી બીજા ઉપયોગમાં સંચાર પામતું મન કેવી રીતે જણાય? નજ જણાય. ૨૪૩૪-૨૪૩૫

વળી સઘળી ઇન્દ્રિયોની સાથે મન એકીસાથે સંબંધ પામતું નથી, તેમજ પગ-મસ્તકાદિ એક સ્પર્શનેન્દ્રિય વિગેરેના સર્વ દેશોની સાથે પણ મન એકીસાથે સંબંધ પામતું નથી, પરંતુ શીઘ્ર સંચારી હોવાથી સર્વની સાથે એકીવખતે સંબંધ પામતું હોય, તેમ જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ કોઈ વ્યક્તિ લાંબી તલસાંકળી ખાતો હોય, તે વખતે તેને ચક્ષુઇન્દ્રિયવડે જોવાથી રૂપ જ્ઞાન થાય છે, તેનો ગંધ આવવાથી શ્રાવણેન્દ્રિય વડે ગંધ જ્ઞાન થાય છે, તે ખાવાથી રસનેન્દ્રિયવડે રસ જ્ઞાન થાય છે, તેનો સ્પર્શ થવાથી સ્પર્શનેન્દ્રિય વડે સ્પર્શ જ્ઞાન થાય છે, અને તેને ચાવતાં શબ્દ સંભળવાથી શબ્દજ્ઞાન થાય છે. આ પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાન, પાંચે ઇન્દ્રિયો સાથે મનનો અનુક્રમે સંબંધ થવાથી થાય છે, પણ મન શીઘ્ર સંચારી હોવાથી તે સર્વની સાથે તેનો એકીસાથે સંબંધ થયો હોય તેમ જણાય છે. વસ્તુતઃ તેમ નથી, કેમકે જે એમ હોય, તો સાંકર્ય આદિ દોષો પ્રાપ્ત થાય, તેમજ મતિ વિગેરેના જ્ઞાનોપયોગ કાળે અવધિ આદિ જ્ઞાનનો ઉપયોગ પણ પ્રાપ્ત થાય, વળી ઘટાદિ એક અર્થનો વિચાર કરતાં, અનન્તા ઘટાદિ અર્થના વિકલ્પો પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રમાણે કદિ થતું નથી, તેથી કરીને અનુક્રમે ઉત્પન્ન થતાં છતાં પણ પૂર્વોક્ત જ્ઞાનોનો સમયાદિ કાળ સૂક્ષ્મ હોવાથી જ્ઞાતા એકીસાથે તે ઉત્પન્ન થાય છે એમ માને છે. એજ પ્રમાણે મસ્તક અને પગ વિગેરે સ્પર્શનેન્દ્રિયના વિભાગોમાં મન અનુક્રમે યોજાય છે, તે છતાં સમયાદિ કાળની સૂક્ષ્મતાને લીધે તે સર્વની સાથે મનનો એકીવખતે સંબંધ થાય છે, એમ અનુભવ કરનારને જણાય છે. વસ્તુતઃ મનનો સ્વભાવજ એવો છે કે “યુગપજ્ઞામાનુત્પત્તિર્મનસો લિંગમ્” એકીસાથે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં નથી તેજ મનનો સ્વભાવ છતાં જ્ઞાનમાં અનુક્રમે સંચાર કરતા મનની ગતિ નથી જાણી શકાતી, તો પછી એક સ્પર્શનેન્દ્રિયના શીત જ્ઞાનોપયોગથી ઉષ્ણજ્ઞાનોપયોગાન્તરે મનની ગતિ કેવી રીતે જાણી શકાય? નજ જાણી શકાય. આ પ્રમાણે મનની ગતિનો સંચાર ન જાણી શકાતો હોવાથી શીતોષ્ણ ક્રિયાના વેદનરૂપ બે ઉપયોગ તને એકીસાથે અનુભવાય છે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી.

એક ઉપયોગથી બીજા ઉપયોગમાં મન એકીવખતે જાય, તો જે અનેક દોષો પ્રાપ્ત થાય તે કહે છે કે—

अमविणोउत्तण्णं विणिओगं लहइ जइ मणो तेण ।

इत्थिणि वियं पुरओ किमण्णिस्सि न लक्खेइ ? ॥ २४૩૬ ॥

વિણિઓગન્તરભામે વ કિં ત્વ નિયમેણ તો સમં ચેવ ।

પદ્વત્તમસંસ્થેજ્ઞાડ્ઞતાં વા જં ન વિણિઓગા ? ॥ ૨૪૩૭ ॥

વહુ-વહુવિહાઈગહણે નવળૂઆગબાયા સુણડમિહિઆ ।

તમળેગમ્મહણં ચિય ઉવઓગાળેગયા નત્થિ ॥ ૨૪૩૮ ॥

સમયમળેગમ્મહણં જડ સીઓસિણદુગમ્મિ કો દોસો ? ।

કેળ વ મળિયં દોસો ઉવઓગદુગે વિચારોડયં ॥ ૨૪૩૯ ॥

અન્ય અર્થમાં ઉપયુક્ત મન, જે અન્ય અર્થમાં ઉપયોગ પામે,તો પછી અન્યમનસ્ક એવી વ્યક્તિ આગળ ઉભેલા હસ્તિને પણ કેમ જાણી શકતી નથી? વળી એક અર્થના ઉપયોગ કાળે, બીજે ઉપયોગ પણ જે પ્રાપ્ત થતો હોય, તો એ ક્રિયાના ઉપયોગનોજ નિયમ શા માટે? પ્રતિવસ્તુગત અસંખ્યાતા વા અનન્તા ઉપયોગ પણ એકીવખતે કેમ ન પ્રાપ્ત થાય? પૂર્વે સૂત્રમાં અવગ્રહાદિના બહુ-બહુવિધાદિ ગ્રહણમાં ઉપયોગની બહુલતા કહેલ છે, (એમ કહેવામાં આવે, તો) તે અનેકપર્યાયિનું સામાન્યરૂપે ગ્રહણ છે પણ ઉપયોગો અનેક નથી, કહેવામાં આવે કે અનેક વિષયો ગ્રહણ કરવામાં જે દોષ નથી, તો પછી શીત અને ઉષ્ણ એ એ અર્થ ગ્રહણ કરવામાં શા દોષ છે? ઉત્તર-એ પ્રમાણે ગ્રહણ કરવામાં કોણ દોષ કહે છે? અહીં એ ઉપયોગનો વિચાર પ્રસ્તુત છે, (એટલે એક સમયે એ ઉપયોગ ન હોય એમ નિષેધીયે છીયે.) ૨૪૩૬-થી-૨૪૩૯.

એક સમયે શીતવેદનાદિ એક અર્થમાં ઉપયોગવાળું ચિત્ત, જે ઉષ્ણવેદનાદિ બીજા અર્થમાં ઉપયુક્ત થતું હોય, તો કોઈ વ્યક્તિ જ્યારે કોઈ અન્ય અર્થમાં ઉપયોગવાળો હોય, ત્યારે તે પોતાની સન્મુખ રહેલા હસ્તિ આદિને પણ કેમ નથી જોઈ શકતો? તેનું કારણ એજ છે, કે તે વ્યક્તિ તે વખતે અન્ય અર્થમાં ઉપયોગવાળો હોવાથી તેનું મન તે વખતે સન્મુખ રહેલા પદાર્થને પણ ગ્રહણ કરી શકતું નથી.

વળી જે એક અર્થના ઉપયોગ કાળે અન્ય અર્થનો ઉપયોગ માનવામાં આવે, તો પછી ત્યાં એ ક્રિયારૂપ ઉપયોગનોજ નિયમ શા માટે હોવો જોઈએ? દરેક વસ્તુગત અસંખ્યાતા વા અનન્તા ઉપયોગ પણ કેમ ન પ્રાપ્ત થાય? કહ્યું છે કે-“દ્રવ્યથી અસંખ્યાતા અથવા સંખ્યાતાગુણા પર્યાય ગ્રહણ કરે.” અવધિજ્ઞાની એક પદાર્થમાં વધારેમાં વધારે એકીસાથે અસંખ્યાતા પર્યાય પામે છે, કેવલજ્ઞાનવાળાઓ અનન્તા પર્યાયને પણ પામે છે.

પૂર્વે અવગ્રહાદિ સ્વરૂપ કથન કરતાં, એકેકની અંદર બહુ-બહુવિધાદિ અનેક ગ્રહણ કહેલાં છે, તદ્વત્તસારે પ્રતિવસ્તુગત અસંખ્યાતા વા અનન્તા ઉપયોગ માનવામાં શી હરકત છે? આમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે ત્યાં બહુ-બહુવિધાદિરૂપ વસ્તુના પર્યાયોની સામાન્યરૂપે જ્ઞાનમાં ઉપયોગની યોગ્યતા માત્ર કહેલ છે, પણ એક વસ્તુમાં એક કાળે અનેક ઉપયોગ છે, એવું કદી પણ કહ્યું નથી, ઉપયોગ તો અતુલમેજ થાય છે.

જે એકીસાથે અનેક અર્થ ગ્રહણ કરવામાં કંઈ દોષ નથી, તો પછી એકીસાથે શીત અને ઉષ્ણતા ગ્રહણ કરવામાં શા દોષ છે? કે જેથી તમે તેનો નિષેધ કરો છો? એમ કહેવામાં આવે, તો તે અમારા કથનનો ભાવાર્થ સમજ્યા વિનાનું છે. એકીસાથે અનેક

અર્થગ્રહણ કરવામાં કંઈ ટોપ નથી, કેમકે સામાન્યપણે એકીસાથે સેના-વન-ગામ-નગર આદિ ગ્રહણ થાય છે, એમાં અમે કોઈ પ્રકારનો નિષેધ નથી કરતા. અમે તો એકીવખતે અનેક ઉપયોગનો નિષેધ કરીએ છીએ, કેમકે એક વખતે એક ઉપયોગ કરતાં વધારે ઉપયોગ હોઈ શકે નહિ. ૨૪૩૬-થી ૨૪૩૮.

એકીસાથે અનેક અર્થનું ગ્રહણ માનવા છતાં એક-અનેક ઉપયોગનો શો ભેદ છે? તેનો ખુલાસો.

સમયમેગગ્ગહણે ણગાણેગોવઓગમેઓ કો ? ।

સામણમેગજોગો સ્વંધારોવઓગો વ્વ ॥ ૨૪૪૦ ॥

સ્વંધારોડ્યં સામણમેત્તમેગોવઓગયા સમયં ।

પડ્વત્થુવિમાગો પુણ જો સોડણેગોવઓગત્તિ ॥ ૨૪૪૧ ॥

તે સ્વિય ન સંતિ સમયં સામણાણેગગ્ગહણમવિરુદ્ધં ।

ગમણેગાપે તયં તમ્હા સામણભાવેણં ॥ ૨૪૪૨ ॥

ઉસિણેયં સીયેયં ન વિમાગે નોવઓગદુગમિત્થં ।

હોજ્જ સમં દુગગ્ગહણં સામણં વેયણા મેત્તિ ॥ ૨૪૪૩ ॥

જં સામણવિસેસા વિલક્કલ્લણા તન્નિવંધણં જં ચ ।

નાણં જં ચ વિમિત્ત્તા સુદૂરઓવગ્ગહા-ડવાયા ॥ ૨૪૪૫ ॥

એકીસાથે અનેક અર્થ ગ્રહણ કરવામાં અને અનેક ઉપયોગમાં શો ભેદ છે? લશ્કરની છાવણીના ઉપયોગની પેઠે સામાન્ય ઉપયોગ એક ઉપયોગ કહેવાય. જેમકે આ લશ્કરની છાવણી છે, એ પ્રમાણે એક કાળે જે સામાન્ય માત્ર ગ્રાહી ઉપયોગ, તે એક ઉપયોગ કહેવાય. અને તેમાંની દરેક વસ્તુનો વિભાગગ્રાહી જે ઉપયોગ, તે અનેક ઉપયોગ કહેવાય, એ અનેક ઉપયોગ એક કાળે ન હોય, સામાન્યપણે અનેક અર્થનું ગ્રહણ થવામાં કંઈ વિરોધ નથી. કેમકે જે અનેક અર્થનું ગ્રહણ થાય છે, તે પણ સામાન્ય ભાવે તો એકાર્થરૂપ છે. આજ પ્રમાણે આ શીત વેદના છે, અને આ ઉષ્ણ વેદના છે, એવા વિભાગરૂપે ઉપયોગદ્વયનો નિષેધ છે; પણ સામાન્યથી મને બે વેદના થાય છે, એમ એકીસાથે બન્નેનું ગ્રહણ થઈ શકે છે. સામાન્ય-વિશેષ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, અને તેના કારણભૂત જે અવગ્રહ-તથા અપાય-રૂપ જ્ઞાન તે પણ પરસ્પર ભિન્ન છે, માટે સામાન્ય-વિશેષ જ્ઞાન એક સમયે ન હોય, કેમકે અવશ્ય સામાન્યજ્ઞાનપૂર્વક વિશેષજ્ઞાન હોય છે. ૨૪૪૦-થી-૨૪૪૫.

ગંગા:—એક સાથે અનેક અર્થનું ગ્રહણ થાય, એમ તમે કહો છો, તો પછી એ અને અનેક ઉપયોગમાં તફાવત કયો રહ્યો? કે જેથી એકીસાથે અનેક ઉપયોગ નથી માનતા.

આચાર્ય:—જે સામાન્ય ઉપયોગ તે એક ઉપયોગ કહેવાય છે. જેમકે “ આ લશ્કરની છાવણી છે. ” આ પ્રમાણે એકીસાથે સામાન્યમાત્રગ્રાહી ઉપયોગ તે એક ઉપયોગ કહેવાય. અને આ હસ્તિઓ છે, આ અર્ધા છે, આ રથો છે, આ પદાતિ છે, આ તરવારો છે, આ ભાલાઓ છે, આ શિરઝાણ (ટોપ) છે, આ કવચ છે, આ તંબુઓ છે, આ ધબ્બાઓ છે, આ પતાકાઓ, શંખ, આ કાલસ, આ ઝીંટ, આ ગધેડા, ઈત્યાદિ

પ્રકારે દરેક વસ્તુગત લેદનો અધ્યવસાય, તે અનેક ઉપયોગ કહેવાય, આ અનેક ઉપયોગ એકીસાથે ન હોય, તેથીજ અમે તેનો નિષેધ કરીએ છીએ. પણ સામાન્યથી એકી સાથે અનેક અર્થ અહણ કરવારૂપ એક ઉપયોગનો નિષેધ નથી કરતા, કારણ કે “આ લશ્કરની છાવણી છે” ઇત્યાદિ ઉપયોગમાં જે એકીસાથે અનેક અર્થનું અહણ થવાનું અમે કહીએ છીએ, તે અનેકાર્થનું અહણ છતાં પણ સામાન્યપણે તો એકાર્થ અહણરૂપજ છે. મતલબ કે અમે એકીસાથે અનેક અર્થ અહણ કહીએ છીએ, તે સામાન્ય રૂપની અપેક્ષાએ છે. વિશેષરૂપની અપેક્ષાએ ત્યાં અનેક અર્થનું અહણ નથીજ થતું. કારણ કે એક કાળે એકજ વિશેષ ઉપયોગ હોઇ શકે છે.

એજ પ્રમાણે “આ ઉષ્ણવેદના છે, અને આ શીતવેદના છે.” એમ વિશેષરૂપે બે અર્થનું એકીસાથે અહણ નથી થતું, અને એજ કારણથી તત્સંબંધી ઉપયોગદ્વય પણ એકી સાથે નથી થતા; પરંતુ “મને બે વેદના થાય છે” એમ સામાન્યપણે બે અર્થનું અહણ થાય છે, પણ શીત અને ઉષ્ણવેદના છે એમ વિશેષપણે એકે કાલે અહણ ન થાય.

આજ કારણથી સામાન્યબ્રાહ્મી જ્ઞાન અને વિશેષબ્રાહ્મી જ્ઞાન એક કાળે નથી થતા, કારણ કે સામાન્ય-વિશેષ પરસ્પર અત્યંત ભિન્નભતિવાળા છે, એટલે એ ઉભય એકીસાથે કેવી રીતે ભાસમાન થાય? ન જ થાય. અહીં કદાચ એમ કહેવામાં આવે, કે સામાન્ય અને વિશેષજ્ઞાન બન્ને જ્ઞાનરૂપ હોવાથી એક કાળે થાય, તો શું દોષ છે? આ કથન અયોગ્ય છે, કેમકે સામાન્યજ્ઞાન અવગ્રહ રૂપ છે, અને વિશેષજ્ઞાન અપાયરૂપ છે. આ પ્રમાણે એ બન્ને જ્ઞાન અત્યંત ભિન્ન હોવાથી એક કાળે ન થાય. વળી સામાન્ય-બ્રાહ્મી જ્ઞાન પૂર્વકજ વિશેષબ્રાહ્મી જ્ઞાન થાય છે, પૂર્વે કહેલ છે કે સામાન્યપણે અહણ કર્યા સિવાય, ઇહા-વિચારણા ન થાય, અને ઇહા વિના નિશ્ચય ન થાય. માટે એજ કારણથી એ ઉભય જ્ઞાનનો ઉદ્ભવ એક કાળે ન થાય. ૨૪૪૦ થી ૨૪૪૫.

પુનઃ સામાન્ય-વિશેષ જ્ઞાન સંબંધી શંકા અને સમાધાન કહે છે.

હોજ્ઞ ન વિલક્ષણાઈં સમયં સામણ-ભેયનાણાઈં ।

બહુયાણ કો વિરોહો સમયમ્મિ વિસેસનાણાઈં ? ॥ ૨૪૪૬ ॥

લક્ષણભેયાઽ ચ્ચિચ સામણં ચ જમણેગિ સયાંતે ।

તમધેત્તું ન વિસેસનાણાઈં તે ન સમયમ્મિ ॥ ૨૪૪૭ ॥

તો સામણના જાણંતરમીહિયમવેઈં તબ્ભેયં ।

ઇય સામણવિસેસાવેનના જાવંતિમો ભેઓ ॥ ૨૪૪૮ ॥

ઇય પણવિઓવિ જઓ ન પવજ્ઞઈં તો તઓ કઓ વજ્ઞો ।

તો રાયગિહે સમયં કિરિયાઓ દો પરૂવંતો ॥ ૨૪૪૯ ॥

મણિનાગેનારદ્ધો મઓવવત્તિઓ પઢિબોહિઓ વોતું ।

ચ્છામા ગુરુમૂલં ગંતૂણ તઓ પાડંકંતે ॥ ૨૪૫૦ ॥

સામાન્ય અને વિશેષજ્ઞાન અતિવિલક્ષણ હોવાથી, ભલે એકીસાથે ઉપયોગ ન થાય, પણ બંણાં વિશેષનો એકીસાથે એક સમયે ઉપયોગ થવામાં શા વિરોધ છે? લક્ષણનો

ભેદ હોવાથી તે ન બને કેમકે સામાન્યજ્ઞાન અનેકવિષયવાળું છે, તેથી તે સામાન્ય જ્ઞાન ગ્રહણ કર્યા વિના એક સમયે ન થાય. વળી સામાન્ય ગ્રહણાનંતર ઇહા થયા પછી તેના ભેદનો નિશ્ચય થાય, વળી આગલના વિશેષની અપેક્ષાએ અવગ્રહ ગણાય એમ સામાન્ય વિશેષની અપેક્ષાએ છેક છેલ્લા ભેદ સુધી સમજવું એ પ્રમાણે ગુરૂએ સમજાવ્યા છતાં જ્યારે તે ન સમજ્યો એટલે તેને સંઘ બહાર કર્યો; તે પછી તે વિહાર કરતો રાજ-ગૃહે આવીને એકે સમયે બે કિયાના ઉપયોગની પ્રરૂપણા કરવા માંડ્યો, તે સાંભળીને ત્યાં રહેલા મહિનાગે ભય અને યુક્તિથી તેને કહ્યું, એટલે બોધ પામ્યો. ને તે પ્રમાણે અંગીકાર કરીને પુનઃ ગુરૂ પાસે ગયો અને પ્રાયશ્ચિત લઈ શુદ્ધ થયો. ૨૪૪૬ થી ૨૪૫૦.

ગંગા:—સામાન્યથી “વેદના થાય છે” એમ સામાન્ય માત્ર આહી જ્ઞાન, તે સામાન્ય જ્ઞાન, અને “શીતવેદના અથવા ઉષ્ણવેદના” એમ ભેદઆહીજ્ઞાન તે વિશેષજ્ઞાન. એ બન્ને જ્ઞાન અતિવિલક્ષણ હોવાથી, ભલે એકીસાથે ન થાય, પરંતુ શીતોષ્ણાદિ ધણાં વિશેષજ્ઞાન એક સમયે થાય, તો શો વિરોધ છે? કારણ કે વિશેષજ્ઞાન રૂપે તો તે બધાં સમાન હોવાથી તેમાં કંઈ વિલક્ષણતા નથી.

આચાર્ય:—શીત-ઉષ્ણ આદિ વિશેષણયુક્ત વિષયોમાં પરસ્પર ભેદ હોવાથી ભિન્નતા છે, તેથી તદ્દગ્રહક જ્ઞાનો એકીસાથે નથી થતાં. કારણ કે અનેક વિષયના આધારવાળું સામાન્ય જ્ઞાન છે, તે સામાન્યજ્ઞાન થયા સિવાય વિશેષ જ્ઞાન ન થાય, એથી પણ ધણાં વિશેષ જ્ઞાન એકીસાથે ન થાય. મતલબ કે “વેદના થાય છે” એમ પ્રથમ સામાન્ય ગ્રહણ કરીને, ઇહામાં પ્રવેશ કર્યા પછી “પગે શીતવેદના થાય છે” એમ વિશેષપણે વેદના નો નિશ્ચય થાય છે. એજ પ્રમાણે મસ્તકે પણ પ્રથમ સામાન્યથી “વેદના થાય છે” એમ અવગ્રહરૂપ સામાન્ય ગ્રહણ કર્યા પછી, ઇહામાં પ્રવેશ કરીને “ઉષ્ણવેદના થાય છે” એમ વિશેષપણે વેદનાનો નિશ્ચય થાય છે.

વળી ઘટરૂપ વિશેષજ્ઞાન થયા પછી તરતજ, પટાશ્રય સામાન્યરૂપ ગ્રહણ કર્યા વિના પટરૂપ વિશેષજ્ઞાન પણ નથી થતું; કેમકે પ્રથમ અવગ્રહ, તે પછી ઇહા, અને તે પછી અપાય. એવા અનુક્રમેજ ઘટાદિ વિશેષજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. વસ્તુ સ્વરૂપ આમ હોવાથી વિશેષ જ્ઞાન પછી પણ તરતજ વિશેષજ્ઞાન નથી થતું; તો પછી એકીસાથે તેવા ધણાં જ્ઞાનો તો ક્યાંથીજ થાય?

એ પ્રમાણે સામાન્ય ગ્રહણ થયા સિવાય વિશેષજ્ઞાન નથી થતું; તેથી સામાન્ય ગ્રહણ થયા બાદ ઇહા થયા પછી ઘટત્વાદિ સામાન્યાશ્રિત ઘટ વિશેષરૂપ “આ ઘટો વિગેરેજ છે” એવો નિશ્ચય થાય છે. તે પછી ઉત્તર ભેદની અપેક્ષાએ, એ ઘટાદિ વિશેષજ્ઞાન સામાન્ય થાય છે, તે ઘટરૂપ સામાન્યત્વ ગ્રહણ કર્યા પછી ઇહા કરીને આ ઘટ ધાતુનો છે, પણ માટીનો નથી એવો વિશેષ નિશ્ચય થાય છે. એ ધાતુનો ઘટ પણ તેના ઉત્તર ભેદની અપેક્ષાએ સામાન્ય છે. તેવા સામાન્યને ગ્રહણ કર્યા પછી ઇહા થયા બાદ આ તાંબાનો ઘટ છે, ચાંદીનો નથી, એવો વિશેષ નિશ્ચય થાય છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય વિશેષની અપેક્ષા એ છેક અન્તિમભેદ પર્યન્ત સમજવું કે બે ભેદ પછી પુનઃ ઇહાની પ્રવૃત્તિ ન થાય. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવાથી કદીપણ ધણાં વિશેષ જ્ઞાનોની પ્રવૃત્તિ એકીસાથે ન થાય. પણ સામાન્યરૂપે ધણાં વિશેષોત્તર એકીસાથે પૂર્વે કહ્યા મુજબ ગ્રહણ થઈ શકે એમકે “સેના-વન” ઇત્યાદિ- પરંતુ એકીસાથે તેના અનેક ઉપયોગ ન સંભવે. મારે શીતોષ્ણ

રૂપ વિશેષ જ્ઞાન વિશેષ જ્ઞાન બિન્નભિન્ન કાળેજ થાય છે. અને તેથી તને જે શીતોષ્ણરૂપ ક્રિયાદ્વયનો એકીસાથે અનુભવ થાય છે, તે બ્રાન્તિ છે.

ઇત્યાદિ અનેક યુક્તિઓથી આચાર્યશ્રીએ ગંગને સમજાવ્યો, છતાં તે ન સમજ્યો એટલે તેને સંઘ બહાર કર્યો, તેથી તે વિહાર કરતો રાજગૃહ નગરે આવ્યો, અને એકીસાથે બે ક્રિયાનો ઉપયોગ થાય, એમ પ્રરૂપવા લાગ્યો. તે વખતે ત્યાં નજીકમાં રહેલા મણિનાગે તેને ભય બતાવીને કહ્યું કે અરે ! અનાડી ! એવી મિથ્યા પ્રરૂપણા કેમ કરે છે ? આજ સ્થળે ભગવન્ત મહાવીરે પૂર્વે એક સમયે એકજ ઉપયોગ હોય, એમ કહ્યું છે, તું શું તેમનાથી વિશિષ્ટ છે. કે જ્યાં એવી પ્રરૂપણા કરે છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે ભય બતાવીને ગંગને કહ્યું એટલે તેણે પોતાનો કદાચહ તણને મિથ્યા હુકૃત માગ્યું. પછી ગુરૂ પાસે જઈને પ્રાયાશ્વત્ત લઇને શુદ્ધ થયો. ૨૪૪૬ થી ૨૪૫૦.

એ પ્રકારે એક સમયે બે ક્રિયાવેદનાનો વાદ સમાપ્ત થયો.

હવે છઠ્ઠા ત્રૈરાશિક નિન્દુવ સંબંધી કહે છે.

પંચ સયા ચોયાલા તદ્દા સિદ્ધિ ગયસ્સ વીરસ્સ ।

પુરિમંતરંજિયાણ તૈરાસિયદિટ્ઠો ઉપ્પન્ના । ૨૪૫૧ ॥

પુરિમંતરંજિ ભૂયગિહ્વ બલસિરિ સિરિગુત્ત રોહગુત્તે ય ।

પરિવાયપોટ્ટસાલે ઘોસણપડિસેહણા વાણ ॥ ૨૪૫૨ ॥

વિચ્છુ ય સપ્પે મૂસગ મિગો વરાહી ય કાગ પોયાઈ ।

ણ્યાહિં વિજ્ઞાહિં સો ય પરિવાયગો કુસલો ॥ ૨૪૫૩ ॥

મોરી નડલિ ચિરાલી વગ્ધી સિહી ય ઉલુગિ ઓવાઈ ।

ણઆઓ વિજ્ઞાઓ મિણ્હ પરિવાયમહ્ણીઓ ॥ ૨૪૫૪ ॥

મહાવીર દેવ મોક્ષે ગયા પછી, પાંચસો ચુમ્માલીસ વર્ષે અન્તરંજી નગરીમાં ત્રૈરાશિક દષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. અન્તરંજી નગરીનો બલશ્રી નામે રાજા હતો, અને તે નગરીમાં ભૂતગૃહ નામે ચૈત્ય હતું, ત્યાં શ્રીગુપ્ત આચાર્યના શિષ્ય રોહગુપ્તે પોટ્ટસાલ પરિવાજકની ઘોષણાનો પ્રતિષેધ કર્યો, અને વાદમાં જીત્યો; તે પરિવાજક વૃશ્ચિક-સર્પ મૃગ-વરાહ-મૂષક-કાક અને પોતાકી વિદ્યાઓમાં કુશળ હતો, પરિવાજકની એ વિદ્યાઓનો પરાભવ કરવાને મોરી-નકુડી-બિડાલી-બ્યાધો-સિંહી-ઉલૂકી અને ઉલાવકી વિદ્યાઓ રોહગુપ્તને મહુષ્ય કરાવી. (અને તેણે પરિવાજકનો પરાભવ કર્યો.) ૨૪૫૧ થી ૨૪૫૪.

જગત ખંધુ મહાવીર દેવ મોક્ષે ગયા પછી પાંચસોને ચુમ્માલીસ વર્ષે ત્રૈરાશિક નિન્દુવ અન્તરંજી નગરીમાં થયો. એ નગરીનો રાજા બલશ્રી નામે હતો, અને તે નગરીમાં ભૂતગૃહ નામનું એક ચૈત્ય હતું, એ ચૈત્યમાં ગુપ્ત નામે એક આચાર્ય આવીને રહ્યા હતા તેમને વાંદવાને માટે રોહગુપ્ત અન્તરંજી નગરીમાં આવ્યો, એ અરસામાં એક પરિવાજક પેટ લોઢાનો પાટો બાંધી, હાથમાં જંબૂવૃક્ષની ડાળી મહુષ્ય કરીને તે નગરીમાં ભ્રમણ

કરના લાગ્યા. તેને એવી વિચિત્ર ચેષ્ટાવાળો જોઈને લોકોએ એમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું; એટલે તેણે કહ્યું કે મારું પેટ અતિશય જ્ઞાનથી પૂર્ણ ભરેલું છે તે કૂટી ન જાય એટલા માટે તેને લોકોના પાઠાથી બાંધ્યું છે. વળી આ જન્મદ્વીપમાં મારો કોઈ પ્રતિવાદી નથી એમ જણાવવાને માટે હાથમાં જન્મવૃક્ષની ડાળી રાખી છે. આવી ગર્વિષ્ઠ ઉક્તિએ લોકોએ તેનું “ પોદ્દશાલ ” નામ પાડ્યું. તે પછી એ પરિવ્રાજકે આખી નગરીમાં એવી ઉદ્બોધણા કરાવી કે “ આ પૃથ્વી સર્વ પરબ્રવાદથી રાહ્ય છે, કોઈપણ મારો પ્રતિવાદી નથી.” નગરીમાં આવી ઉદ્બોધણા થતી હતી, તે દરમિયાન શ્રીગુપ્ત આચાર્યના શિષ્ય રોહગુપ્ત અન્ય ગામમાં હતો, તે ત્યાં ગુરૂને વંદન કરવા અન્તરજીકા નગરીએ આવ્યા, નગરી પ્રવેશ કરતાં જ ઉપરોક્ત બોધણા સાંભળી, તે સાંભળીને ગુરૂને પૂછ્યા સિવાય બોધણા કરનારને કહ્યું કે “ હું એ પરિવ્રાજક સાથે વાદ કરીશ ” એમ કહીને તેના પરહુનો નિષેધ કર્યો. તે પછી રોહગુપ્તે ગુરૂ મહારાજ પાસે આવીને સર્વ હકીકત કહી, તે સાંભળીને ગુરૂ મહારાજે કહ્યું, રે ! ભદ્ર ! તેં આ યોગ્ય ન કર્યું, કેમકે તું તારા જ્ઞાનવડે કદાચ તેને વાદમાં જીતીશ, પણ તે વિદ્યા-મંત્રમાં ધણે કુશળ છે, તેથી તે વિદ્યાઓ વડે તને હેરાન કરશે. એની સઘળી વિદ્યાઓમાં આ સાત વિદ્યાઓ બહુ રહસ્યમાન છે. વૃશ્ચિક વિદ્યાથી અનેક વિંછીઓ ઉત્પન્ન કરે છે, સર્પવિદ્યાથી અનેક સર્પ ઉત્પન્ન કરે છે, મૂષક વિદ્યાથી અનેક ઉંદર ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે સર્વ પોતાના પ્રતિરૂપર્થિ ઉપર છોડે છે. વળી મૃગી વરાહી કાક અને પોતાકીની વિદ્યાઓવડે અનુક્રમે ભયંકર મૃગી-વરાહી-કાક અને પોતાકી પેદા કરીને પોતાના શત્રુનો ઘાત કરે છે. એ સાંભળીને રોહગુપ્તે કહ્યું, ભગવન જો એમ હોય, તો પણ શું હવે ક્યાંઈ ભાગી છુટાય એમ છે ? મેં તેના પરહુનો નિષેધ કર્યો છે, હવે તો જે થવાનું હો તે થાઓ. તેનું આપું દૈર્ય જાણીને ગુરૂશ્રાએ કહ્યું, ભદ્ર ! જો તારો એવો નિશ્ચયજ છે, કે વાદમાં તેનો પરાલભ કરવો, તો વિદ્યાઓનો પરાલભ કરનારી આ સાત વિદ્યાઓ હું આપું તે અહણ કર. એ વિદ્યાઓ પાઠ માત્રથી સિદ્ધ થાય એવી છે. વિંછીનો પરાલભ કરનારી મોર વિદ્યા, સર્પનો નાશ કરનાર નકુલ વિદ્યા, ઉંદરનો નાશ કર બિડાક્ષી વિદ્યા, મૃગીનો નાશ કરનાર વ્યાઘ્રી વિદ્યા, વરાહીનો નાશ કરનાર સિંહી વિદ્યા, કાકનો નાશ કરનાર ઉલૂકી વિદ્યા, અને પોતાકીનો ઘાત કરનાર ઉલાવકી વિદ્યા. આ સાત વિદ્યાઓ ગુરૂ મહારાજે શિષ્યને આપી, તે ઉપરાંત એક રજોહરણ મંત્રીને આપ્યો, અને કહ્યું કે જો એ ઉપસર્ગ સિવાય, બીજે કોઈ ક્ષુદ્ર વિદ્યા કૃત ઉપસર્ગ પામવાનો તને પ્રસંગ આવે, તો તે ઉપસર્ગનું નિવારણ કરવાને મસ્તક પર આ રજોહરણને લમાવજે, એથી તું ઈંદ્રથી પણ અજેય થઈશ, તો પછી મનુષ્ય તો તને ક્યાંથી જ જીતી શકે. આ પ્રમાણે ગુરૂ પાસેથી શિક્ષા અને સત્વ અહણ કરીને રોહગુપ્ત રાજસભામાં ગયો. ત્યાં જઈને તેણે ગર્વપૂર્વક પ્રતિજ્ઞાયુક્ત કહ્યું, કોણ આ ભિક્ષુક પરિવ્રાજક વાદ કરવા માગે છે ? ભલે. એ ગમે તેવો હો, એને પોતાનેજ પોતાની ઇચ્છા મુજબ પૂર્વ પક્ષ કરવા દો, હું તેનું ખંડન કરીશ. તેના આવાં વચન સાંભળીને પરિવ્રાજકે વિચાર્યું કે આ લોકો ધણા નિપુણ હોય છે, માટે તેમને જે માન્ય હોય, તેજ પક્ષ અંગીકાર કરીને હું બોલું, કે જેથી તેનું તે ખંડન કરી શકે નહી. આ પ્રમાણે વિચારીને પરિવ્રાજકે પૂર્વપક્ષનો આરંભ કરતાં કહ્યું કે જેમ શુભ અને અશુભ વિગેરે બેજ રાશી છે, તેમ આ વિદ્યમાં જીવ અને અજીવ એ બેજ રાશી છે, અને તેજ પ્રમાણે જણાય છે. આ પક્ષ જોનાને સમ્મત છે, તે છતાં પરિવ્રાજકનો પરાલભ કરવાને રોહગુપ્તે તે પક્ષનું ખંડન કરતાં કહ્યું કે તારું કથન અધોગ્ય છે, કારણ કે જીવ, અજીવ, અને નાજીવ એવા ત્રણ રાશી આ વિદ્યમાં છે. તેમાં નારકી-તિર્યચ વિગેરે જીવો છે; પરમાણુ-ઘટ-પદ વિગેરે અજીવો છે; અને ગિરોળી વિગેરેના છદ્મોલ આદિ

અવયવો તે નોંખવો છે. આ પ્રમાણે ઉત્તમ-મધ્યમ અને અધમની પેઠે, જીવ-અજીવ અને નોંખ એમ ત્રણ રાશી છે, અને તેજ પ્રમાણે જણાય છે. ધર્મ્યાદિ યુક્તિઓ વડે પરિવ્રાજકને બોલતો ખંધ કરીને પરાજય પમાડ્યો; આથી ક્રોધાયમાન થએલા તેણે રોહિત્વને વિનાશ કરવાને વૃશ્ચિક વિદ્યા વડે તેના પર વિંછીઓ મૂક્યા. તે જોઇને રોહિત્વ મયૂરી વિદ્યાથી વિંછીનો નાશ કરનાર મયૂરો છાડ્યા. આ પ્રમાણે એક બીજાએ એક બીજાની વિદ્યાનો પરાભવ કરવાને સર્પ ઉપર નોળીઆ, ઊંદરો ઉપર ખસાડા, મૃગીઓ ઉપર બ્યાધો, વરાહો ઉપર સિંહો, કાગડા ઉપર ધુવડો, પોતાકી ઉપર સિંચાણા અનુક્રમે મૂક્યા. આખરે પરિવ્રાજકે ગર્દભી મૂકી, એટલે રોહિત્વે તેને આવતી જોઇને મસ્તક પર ગુરૂએ આપેલો રજોહરણ ભમાવ્યો, પછી તેજ રજોહરણ વડે તે ગર્દભીને મારી, એટલે તે ગર્દભી-પરિવ્રાજક ઉપર લઘુનીતિ વડી નીતિ કરીને ચાલી ગઇ. આથી સભાપતિએ, સભ્યોએ અને બીજા લોકોએ તેની ઘણીજ નિન્દા કરીને નગર બહાર કાઢી મૂક્યો. ૨૪૫૧ થી ૨૪૫૪.

આ બનાવ પછી જે થયું, તે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

જેઝળ પોટ્સાલં છલુઓ મળઇ ગુરુમૂલમાગંતું ।
વાયમ્મિ મ્મ વિજિઓ સુળહ જહા સો સહામજ્જે ॥ ૨૪૫૫ ॥
રાસિતુપ્પાણેયપક્ખો તઇયં નોજીવરાસિમાદાય ।
ગિહકોકિલાઇપુચ્છચ્છઓદાહરણઓઽભિહિ ॥ ૨૪૫૬ ॥
મળઇ ગુરુ સુદ્ધ કયં કિં પુણ જેઝળ કોસ નાભિહિયં ।
અયમવસિદ્ધંતો જે તઇઓ નોજીવરાસિત્તિ ॥ ૨૪૫૭ ॥
एवं गएवि गंतुं परिसामझम्मि भणसु नायं जे ।
सिद्धंतो किंतु मए बुद्धिं परिभूय सो समिओ ॥ ૨૪૫૮ ॥
बहुसो स भणमाणो गुरुणा, पडिभणइ किमवसिद्धंतो ? ।
जइ नाम जीवदेसो नोजीवो हुज्ज को दोसो ? ॥ ૨૪૫૯ ॥

પોટ્સાલ પરિવ્રાજકને જીતીને પકડૂકે (રોહિત્વે) ગુરૂ પાસે આવી ને કહ્યું, (હે ભગવન) સભાની મધ્યે તે પરિવ્રાજકને મેં વાદમાં જે રીતે જીત્યો, તે (હકીકત) આપ સાંભળો. પ્રથમ તેણે જીવ અને અજીવ એ બે રાશી બ્રહ્મ કરીને પક્ષ કર્યો, તે પક્ષવું મેં ત્રીજી નોંખવરાશી બ્રહ્મ કરીને ગિરોલી આદિના છેદાએલા પુચ્છ આદિના ઉદાહરણથી ખંડન કર્યું, એ સાંભળીને શ્રીગુરૂએ કહ્યું, તેને જીત્યો એ બહુ સાફ કર્યું, પણ તેને જીત્યા પછી તે એમ કેમ કહ્યું ? કે આ ત્રીજો નોંખવરાશી તે અમારો અપસિદ્ધાન્ત છે ? અરુતુ જે થયું તે ખરું, હજી પણ તું સભામાં જઇને કહે કે (નોંખ રાશી) એ અમારો સિદ્ધાન્ત નથી; પરંતુ મેં તેની બુદ્ધિના પરાભવ કરીને તેનો ગર્વ સમાવવાને માટે એમ કહ્યું છે, ધર્મ્યાદિ બહુ પ્રકારે ગુરૂએ કહ્યું, એટલે રોહિત્વે ઉત્તર આપ્યો, કે એમાં અપસિદ્ધાન્ત શું છે ? જીવનો એક દેશ તે નોંખ હોય, તો શો દોષ છે ? (કંઈજ નહીં) કે જેને દ્વેષ કરવાને ફરીને મને ત્યાં મોકલ્યો છે. ૨૪૫૫-૨૪૫૬ ૨૪૫૭-૨૪૫૮-૨૪૫૯.

નાજીવરાશિનું પ્રતિપાદન સિદ્ધાન્ત વિરૂદ્ધ નથી, પરંતુ સિદ્ધાન્તના અનુસારે છે. એમ કહે છે.

જં દેસનિસેહપરો નોસહો જીવદવ્વદેસો ય ।

ગિહકોઝ્લાહપુચ્છં વિલક્ષણં તેણ નોજીવો ॥ ૨૪૬૦ ॥

ધમ્માહ્મદસવિહાદેસઓ ય દેસોવિ જં પિહું વત્થું ।

અપિહ્મ્ઓ કિ પુણ છિન્નં ગિહકોલિયા પુચ્છં ? ॥ ૨૪૬૧ ॥

ઈચ્છહ્ જીવપણસં નોજીવં જં ચ સમખિરુહોઽવિ ।

તેણત્થિ તઓ સમણ ઘટ્ટદેસો નોઘહો જહ વા ॥ ૨૪૬૨ ॥

નાશબ્દ દેશનિષેધ પરત્વે હોવાથી ગિરોલી વિગેરેનું પુંછડું (જીવાજીવથી) વિલક્ષણ હોવાને લીધે તે જીવ દ્રવ્યનો એક દેશ છે, તેથી તેને નાજીવ કહેવાય. વળી ધર્માસ્તિકાય વિગેરેના દશ ભેદ કહ્યા છે, તે દેશ અપૃથક્ભૂત છતાં પણ પૃથક્ વસ્તુપણે ગણીને કહેલ છે, તે પછી કપાળને જીવનું થએલ ગિરોલીનું પુંછડું નાજીવ કેમ ન કહેવાય ? કારણ કે સમભિરૂપનય પણ જીવપ્રદેશને નાજીવ માને છે, માટે સિદ્ધાન્તમાં જેમ ઘટ્ટનો એક દેશ તે નોઘટ્ટ કહેલ છે, તેમ આ જીવનો એક દેશ તે નાજીવ છે. ૨૪૬૦-૨૪૬૧-૨૪૬૨.

રોહુપ્પેઃ—અહીં નાશબ્દનો પ્રયોગ દેશનિષેધાર્થમાં છે, પણ સર્વનિષેધાર્થમાં નથી, તેથી નાજીવ એટલે જીવનો એક દેશ, એવો અર્થ સમજવો, પણ જીવનો અભાવ એવો અર્થ ન કરવો. તદનુસારે ગિરોલીનું પુંછડું, પુરૂષના છેદાએલા હસ્તાદિ અવયવો વિગેરે જીવાજીવથી વિલક્ષણ છે, એટલે કે એ અવયવો જીવના એક વિભાગ રૂપ છે તે તેમને જીવ નહીં કહી શકાય, તેમ અજીવ પણ નહિ કહી શકાય, કારણ કે તે છુટા પડ્યા છતાં પણ ઉછળે છે. આ પ્રમાણે એ જીવ-અજીવથી વિલક્ષણ હોવાને લીધે તેને નાજીવજીવ કહી શકાશે.

વળી સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે કે “ અજીવા દુવિહા પન્નત્તા, તંજહા-રૂવિઅજીવા ય અરૂવિ અજીવા ય । રૂવિઅજીવા ચડવિહા પન્નત્તા, તંજહા-સંધા-દેસા પપ્પત્તા-પરમાણુપોગલ, અરૂવિઅજીવા દસવિહા પન્નત્તા, તંજહા-ધમ્મત્થિકાપ, ધમ્મત્થિકાયસ્સ દેસે, ધમ્મત્થિકાયસ્સ પપ્પત્તે, ઇવમધમ્મત્થિકાપવિ, આગાસત્થિકાપવિ, અદ્ધાસમણ ” । અજીવ બે પ્રકારે કહ્યા છે; રૂપીઅજીવ અને અરૂપીઅજીવ. રૂપીઅજીવ ચાર પ્રકારે કહ્યા છે; ખંધ દેશ-પ્રદેશ અને પરમાણુપુદ્ગલ. અરૂપી અજીવ દસ પ્રકારે કહ્યા છે; ધર્માસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાયનો દેશ, અને ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશ. એજ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના પણ ત્રણ ત્રણ ભેદ મળીને નવ, તથા દસમો અધ્યાસમય. આ પ્રમાણે અજીવની પ્રરૂપણા કરતાં પરમબુનિયોએ ધર્માસ્તિકાયાદિના દસ ભેદ કહ્યા છે, તેમાં દરેકના દેશને પૃથક્-વસ્તુપણેજ કહેલ છે, એ પૃથક્વસ્તુપણે ન કહેલ હોય, તે તેના દેશ ભેદ ન ધટી શકે. આમાં ધર્માસ્તિકાયાદિના દેશ તેઓથી અલિપ્ત છતાં પણ લિપ્ત વસ્તુપણે કહ્યા છે, તે પછી ગિરોલી આદિનાં પુંછડું વિગેરે છેદાને જીવ પડેલા હોય તેને તે પૃથક્ વસ્તુ કહેવીજ એજીવ. અને તે જીવ અજીવથી વિલક્ષણ હોવાથી તેને નાજીવ કહેવી વધારે યોગ્ય છે. સમભિરૂપનય પણ જીવના પ્રદેશને નાજીવ કહે છે, તેથી સિદ્ધાન્તમાં પણ નો

જીવનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, કેવળ હું એમ કહું છું એમ નહિ. અનુયોગદ્વારમાં પ્રમાણ-
દ્વારાનર્ગત નયપ્રમાણનો વિચાર કરતાં સમભિરૂઢનય શબ્દનયને કહે છે કે “જહ કમ્મ-
ધારપણ મ્મણસિ તો પવં મ્મણહિ-જીવે ય સે પપસે ય સે સે પપસે નોજીવે” । આ પદ્ધતી
જેમ ધરના એક દેશ નોંધતું કહે છે, તેમ પ્રદેશલક્ષણ જીવનો એક દેશ તેને નોંધતું કહે
છે. માટે જીવ-અજીવ તત્ત્વની પેઠે આ ત્રીજો નોંધતું પણ યુક્તિવડે આગમથી સિદ્ધ છે.
૨૪૬૦-૨૪૮૧-૨૪૬૨.

ઉપરોક્ત કથન આગમથી અને યુક્તિથી અસિદ્ધ કરે છે.

જહ તે સુયં પમાણં તો રાસી તેસુ તેસુ સુત્તેસુ ।

દો જીવાજીવાણં ન સુપ્પ નોજીવરાસિત્તિ ॥ ૨૪૬૩ ॥

ગિહ્વકોલિયાદ્ધુચ્છે છિન્નમ્મિ તદંતરાલસંવંધો ।

સુત્તેઽભિહિઓ સુહુમામુત્તત્તણઓ તદગ્ગહણં ॥ ૨૪૬૪ ॥

જો તને સૂત્ર પ્રમાણ હોય, તો તે તે સૂત્રોમાં જીવ અને અજીવ એવા બે
રાશિજ કહેલા છે, પણ ત્રીજો નોંધવરાશિ નથી કહેલો. વળી ગિરોદી આદિનું પુચ્છ છેદાયા
છતાં પણ (શરીર અને પુચ્છ) તેની વચ્ચે જીવ પ્રદેશનો સંબંધ સૂત્રમાં કહેલો છે;
પરંતુ તે સૂક્ષ્મ અને અમૂર્ત હોવાથી જણાતા નથી. ૨૫૬૩ ૨૪૬૪.

આચાર્ય:—રોહુગુપ્ત ! ધમ્માદ્વસવિહા વિગેરે સૂત્રોક્ત પદોનું તું પ્રમાણ આપે
છે, એ ઉપરથી તને સૂત્ર પ્રમાણ હોય એમ જણાય છે, જો તને ખરેખર સૂત્રની પ્રમાણતા
માન્ય હોય, તો જુદા જુદા સૂત્રોમાં-આગમોમાં જીવ અને અજીવ એવા બે રાશિજ કહેલા
છે. સ્થાનાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે “ દુવે રાસી પન્નત્તા, તંજહા-જીવા ચેવ અજીવા ચેવ ”
એટલે બેજ રાશિ કહેલા છે; જીવરાશી અને અજીવરાશી, તથા અનુયોગ દ્વારમાં કદવિ-
હા જં મંતે ! દવ્વા પન્નત્તા ? । ગોયમા ! દુવિહા પન્નત્તા, તંજહા-જીવદવ્વા ય અજીવદવ્વા ય.” ।
એટલે હે ભગવન્ત ! દ્રવ્ય કેટલા પ્રકારનાં કહ્યાં છે ? ગૌતમ ! દ્રવ્યો બે પ્રકારનાં કહ્યાં છે,
જીવ દ્રવ્યો અને અજીવદ્રવ્યો. વળી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં પણ એમજ કહ્યું છે કે—“ જીવા
ચેવ અજીવા ય પસ લોપ વિયાહિપ ” । આજ પ્રમાણે બીજા સૂત્રોમાં પણ જીવરાશિ અને
અજીવરાશિ એ બેજ રાશિ કહેલ છે. પણ ત્રીજો નોંધવરાશિ તો કોઈ પણ સૂત્રમાં નથી
કહેલો, એટલું તું જે નોંધવની પ્રરૂપણા કરીને તેની સત્તા સિદ્ધ કરે છે, તેથી કેવળ શ્રુતની
આશાતનાજ થાય છે. અને ધર્માસ્તિકાય વિગેરેના જે દેશ કહેલા છે, તે દેશ તેમનાથી ભિન્ન
નથી, કેવળ વિવક્ષામાત્રથી જ તે દેશને ભિન્નવસ્તુરૂપે કહેલ છે.

તથા ગિરોળી વિગેરેના પુચ્છાદિ અવયવો, છરી આદિ શસ્ત્રથી છેદતાં જુદા પડ્યા
પછી એ શરીર અને અવયવની વચ્ચે જીવના પ્રદેશનો સંબંધ હોય છે, એમ સૂત્રમાં કહ્યું
છે, એટલે તે પણ જીવજ છે, નોંધવ નથી. શ્રીભગવતીજ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—“ અહ મંતે !
કુમ્મા કુમ્માવલિયા, ગોહા ગોહાવલિયા, મોજે મોજાવલિયા, મણુસ્સે મણુસ્સાવલિયા, મહિસે
મહિસાવલિયા, પપ્પસિ જં દુહા વા, તિહા વા, અસંસેઝ્ઝહા વા છિન્નાણં જે અંતરા તેવિણં
તેહિ જીવપપ્પસેહિ કુહા ? । હંતા કુહા, । પુરિસેજં મંતે ! અન્તરે હત્થેજ વા, પાપ્પણ વા,
અંગુલિયાવ વા, કદ્દેજ વા, કિલિંચેજ વા, આમુલમાણે વા, સંતમાણે વા, આલિહમાણે
વા, વાલે માણે વા, અન્નચરેજ વા, તિક્કલેજ સત્થજાપ્પણં આલિહમાણે વા, અગ્ગણિકાપ્પણં
સમાદહમાણે તેસિં જીવ પપ્પસાણં કિંચિ આવાહં વા વિવાહં વા ઉપ્પાપ વા વિચ્છેયં વા ક-

રેઈ ? । નો ઇન્દ્રે સમદ્રે । નો સ્વલુ તત્થ સત્થ સંકમઈ ” । આ પ્રમાણે શરીરના આત્મ-પ્રદેશો અને અવયવોની વચ્ચે જીવના પ્રદેશોનો સંબંધ સૂત્રમાં કહ્યો છે, પરંતુ કાર્મણ્ય શરીર સૂક્ષ્મ છે, અને જીવના પ્રદેશ અમૂર્ત છે, એટલે અન્તરાલમાં જીવના પ્રદેશ વિદ્યમાન છે, તો પણ તે જણાતા નથી. ૨૪૬૩-૨૪૬૪.

જેમ શરીર અને પુચ્છાદિમાં સ્ફુરણાદિવડે જીવ પ્રદેશો જણાય છે; તેમ અન્તરાલમાં પણ તે કેમ નથી જણાતા ? તે માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

ગેજ્ઞા મુત્તિગયાઓ નાગાસે જહ પઈવરસીઓ ।

તહ જીવલક્ષણાઈં દેહે ન તદંતરાલમ્મિ ॥ ૨૪૬૫ ॥

દેહરહિયં ન ગિણ્હ નિરતિસઓ નાતિસુહુમદેહં વ ।

ન ય સે હોઈ વિલાહા જીવસ્સ ભવન્તરાલેવ ॥ ૨૪૬૬ ॥

દબ્બાત્તત્તાક્યમાવાદવિકારદરિસણાઓ ય ।

અવિણાસકારણાહિ ય નભસો વ્વ ન સ્વંડસો નાસો ॥ ૨૪૬૭ ॥

જેમ પ્રતીપરિભ્રમ્મો ભીંત આદિ મૂર્તિમાન વસ્તુના સંયોગથી ગ્રાહ્ય થાય છે, પણ આકાશમાં ફેલાએલી હોય, તો ગ્રાહ્ય નથી થતી; તેમ ભાષા-ઉચ્છ્વાસ આદિ જીવના લક્ષણો વડે જીવ શરીરમાં જ જણાય છે, પણ અન્તરાલમાં નથી જણાતો; વળી દેહ વિનાના મુક્તાત્માને, સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવને તથા કાર્મણ્યકાય યોગવાળા જીવને જ્ઞાનાતિશય વિનાનો આત્મા જોઈ શકતો નથી, તેમજ ભવાન્તરાલ વર્તિ જીવની પેઠે અન્તરાલ-વર્તિ જીવપ્રદેશોમાં અગ્નિ શસ્ત્રઆદિના પ્રવેશના અભાવે તેને કોઈ આધાર પણ નથી થતી. તથા આત્મા, અમૂર્ત દ્રવ્ય, અકૃત (નહીં કરેલો, અને ઘડાદિના ઠીકરાની પેઠે) વિકાર રહિત અને વિનાશના કારણે રહિત જણાતો હોવાથી, આકાશની પેઠે જીવનો ટુકડો ટુકડા થઈ વિનાશ નથી થતો, ૨૪૬૫-થી-૨૪૬૭.

જીવનો ખંડશઃ નાશ માનવામાં અનેક દોષો થાય છે.

નાસે ય સંવ્વનાસો જાવનારે ય જિણમયચ્છાઓ ।

તત્તો ય અણિમ્મુક્તો દિવ્વિલાવેફલ્લુદોસા ય ॥ ૨૪૬૮ ॥

અહ સંવો ઇવ સંઘાયમેયધમ્મા સ તોન્નિસંવેસે ।

અવરોપ્પરસંકરઓ સુહાઈગુણસંકરો પત્તો ॥ ૨૪૬૯ ॥

અહ અવિમ્મુક્કોઽવિ તઓ નોજીવો તો પઈપ્પણસં તે ।

જોવમ્મિ અસંસેજ્ઞા નો જીવા નત્થિ જીવો તે ॥ ૨૪૭૦ ॥

એવમજોવાવિ પઈપ્પણસમેણ નોઅજીવત્થિ ।

નત્થિ અજીવા કેઈં કયરે તે તિન્નિ રાસિત્થિ ? ॥ ૨૪૭૧ ॥

જો જીવના પ્રદેશનો નાશ માનવામાં આવે, તો સર્વથા તેનો નાશ પ્રાપ્ત થાય, ને એ પ્રમાણે જીવનો નાશ માનવાથી જિન મતનો ત્યાગ થાય છે, અને એથી મોક્ષનો અભાવ, ઠીકરાની નિષ્ફળતા વિગેરે દોષો પ્રાપ્ત થશે. તથા સ્કંધની પેઠે જીવને સંધાન-ભેદ ધર્મવાળો માનવામાં આવે, તો પણ સર્વજીવોને પરસ્પર સાંઘથી સુખાદિ ગુણની સાં-

કર્મતા પ્રાપ્ત થશે. અને જો અવિચ્છિન્ન જીવના દેશને પણ નોજીવ કહેવામાં આવે, તો દરેક પ્રદેશે નોજીવ થવાથી જીવમાં અસંખ્યાતા નોજીવજ થશે, અને જીવનો સર્વથા અભાવ પ્રાપ્ત થશે. એજ પ્રમાણે દરેક પ્રદેશના ભેદે સર્વ અજીવો નોઅજીવો થશે અને અજીવનો સર્વથા અભાવ થશે, અને જીવ તથા અજીવનો સર્વથા અભાવ થશે, એટલે તું જે ત્રણ રાશિ કહે છે, તે ક્યાંથી થશે ? ૨૪૬૮-૨૪૬૯-૨૪૭૦-૨૪૭૧.

રોહિણી ! વળી જો જીવ પ્રદેશનો શસ્ત્રના છેદાદિવડે નાશ માનવામાં આવે, તો અનુક્રમે કોઇ વખત જીવનો પણ સર્વથા નાશ થાય; કારણ કે જેનો એક અંશ નાશ પામે છે, તે ઘટાદિની પેઠે અનુક્રમે સર્વથા પણ નાશ પામે છે, માટે એ પ્રમાણે માનવાથી જીવનો સર્વથા નાશ માનવો પડે, તેથી એ માન્યતા સર્વથા અયોગ્ય છે; કેમકે વિદ્યમાન જીવનો સર્વથા વિનાશ અને અવિદ્યમાન જીવનો સર્વથા ઉત્પાદ, એવી માન્યતાનો જિનમતમાં સર્વત્ર નિષેધ છે. આ સંબંધમાં કહ્યું છે-જીવા ણં મંતે ! કિં વદ્ધંતિ, હાયંતિ, અવદ્ધિયા ? ગીયમા !-નો વદ્ધંતિ, નો હાયંતિ, અવદ્ધિયા. ” | એટલે હું ભગવન્ત ! જીવો વધે છે ? ઘટે છે ? કે જેટલા છે, તેટલાજ અવસ્થિત રહે છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવન્ત કહે છે કે-હું જાતમ ! જીવો વધતા નથી, અને ઘટતાએ નથી, પરંતુ જેટલા છે, તેટલાજ અવસ્થિત રહે છે. આ પ્રમાણે જિનેશ્વરનું કથન છે, તેથી જો જીવનો સર્વથા નાશ માનવામાં આવે, તો જિનમતનો ત્યાગ કર્યો ગણાય. વળી જીવનો સર્વથા નાશ માનવાથી મોક્ષનોજ અભાવ થાય, કેમકે મોક્ષ પામનાર જીવનોજ અભાવ હોય, તો પછી મોક્ષ કોનો થાય ? તેમજ મોક્ષના અભાવે દીક્ષા વિગેરે કષ્ટાનુષ્ઠાન સર્વ નિરર્થક થાય, અને અનુક્રમે સર્વ જીવોનો વિનાશ થવાથી આખા સંસારની શૂન્યતા થાય, તથા જીવનો સર્વથા નાશ થએથી કરેલા શુભાશુભ કર્મો પણ ફળ આપ્યા | સવાય નાશ પામ્યાથી કૃતનાશ દોષ પ્રાપ્ત થાય; માટે જીવનો ખંડશઃ નાશ માનવો એ સર્વથા અયોગ્ય છે.

રોહિણી :—ગિરોલી વિગેરેનાં શરીરથી જુદા પડેલા પુંઆદિખંડ-વિભાગનો પ્રત્યક્ષથી નાશ જણાય છે. તો પછી તમે તેનો નિષેધ કેમ કરો છો ?

આચાર્ય :—જે છુટા પડેલો વિભાગ નાશ પામતો જણાય છે, તે વિભાગ તો ઔદારિક શરીરનો છે, જીવનો નથી, કેમકે જીવ તો અમૂર્ત હોવાથી કોઇ પણ રીતે તેનો વિભાગ થઈ શકે નહિ.

રોહિણી :—જીવ પુદ્ગલસ્કંધની પેઠે અવયવવાળો હોવાથી, તેને સંઘાત ભેદ ધર્મવાળો માનવામાં આવે તો શું દોષ છે ? જેમ કોઇ પુદ્ગલ સ્કંધમાં અન્યપુદ્ગલ સ્કંધનો ખંડ-અંશ આવીને મળે છે, અને તેમાંનો કોઇક ખંડ છુટા પડીને અન્યત્ર પણ જાય છે; તેવી રીતે એક જીવમાં બીજા જીવનો અંશ આવીને મળે, અને તેનો કોઇ અંશ છુટા પડી જાય, એ પ્રમાણે સંઘાત-ભેદ ધર્મવાળો જીવ માનવાથી તેના અંશનો નાશ થવા છતાં પણ અન્ય અંશનો સંઘાત-સંબંધ થવાથી તેનો સર્વથા નાશ નહિ થાય.

આચાર્ય :—એમ માનવાથી વિદ્યાન્તરવર્તિ સર્વ જીવોને પરસ્પર સુખાદિ ગુણની સંકરતા થાય. કારણ કે જ્યારે એક જીવનો શુભાશુભ કર્મશુક્ત અંશ અન્ય જીવની સાથે સંબંધ પામે, ત્યારે તેના સુખાદિગુણ અન્યને પ્રાપ્ત થાય, અને અન્ય જીવનો અંશ તેની સાથે સંબંધ પામે, ત્યારે તે અન્યના સુખાદિ તેને પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રમાણે સર્વ જીવોને પરસ્પર સુખાદિતું સાંકર્ષ થાય, અને તેથી એકને કરેલા કર્મનો નાશ અને બીજાને નહિ કરેલા કર્મનું આગમન થાય. એટલે જીવને સંઘાત-ભેદ ધર્મવાળો માનવો એ સર્વથા અયોગ્ય છે.

(૨૭૬) પુચ્છાદિ અવયવોથી જીવપ્રદેશ છેદાય છતાં પણ તે જીવ છે.

રોહિયુક્ત:—અસ્તુ, ઉપરોક્ત દાષથી જીવથી ભિન્ન જીવપ્રદેશ ને નોજીવ ન માનો, પરંતુ જેમ ધર્માસ્તિકાયાદિથી અભિન્ન એવો તેનો દેશ, તે નોધર્માસ્તિકાયાદિ કહેવાય છે; તેમ જીવથી અભિન્ન એવો જીવપ્રદેશ તેને નોજીવ કહીએ તો શું દાષ છે ?

આચાર્ય:—એમ માનવાથી આત્માના દરેક પ્રદેશને નોજીવ માનવા પડશે, અને એથી એકજ આત્મામાં અસંખ્યાતા નોજીવ થશે, અને જીવનો તો સર્વથા અભાવ થશે. આજ પ્રમાણે અજીવમાં પણ થશે, ધર્માસ્તિકાયાદિ, દ્વયજુક સ્કંધ અને ધર્માદિ અજીવોમાં દરેક પ્રદેશે અજીવનો એક દેશ હોવાથી તે સર્વને અજીવ કહેવા પડશે, તેમજ પરમાણુઓ પણ પુદ્ગલાસ્તિકાયાદિ અજીવના દેશ હોવાથી તે પણ નોઅજીવ કહેવાશે, આથી સર્વત્ર અજીવના અભાવે નોઅજીવજ પ્રાપ્ત થશે, અને એમ થવાથી રાજસભામાં જે તે ત્રણ રાશિ કહ્યા છે, તેની સિદ્ધિ ન થતાં, નોજીવ અને નોઅજીવ એવા બે રાશિનીજ સિદ્ધિ થશે. આ પ્રમાણે અનેક દાષો આવવાથી જીવનો છેદ થતો નથી અને નોજીવની સિદ્ધિ પણ થતી નથી. ૨૪૬૮-થી-૨૪૭૧.

પુચ્છાદિ અવયવોથી જીવપ્રદેશ છેદાયા છતાં પણ તે જીવ છે, નોજીવ નથી. એમ જણાવે છે

છિન્નો વ હોઝ જીવો કહ સો તલ્લવખનોઽવિ નોજીવો ? ।

અહ એવમજીવસ્સવિ દેસો તો નોઅજીવોત્તિ ॥ ૨૪૭૨ ॥

एवंपि रासओ ते न तिन्नि चत्तारि संपसज्जंति ।

જોવા તદા અજીવા નોજીવા નોઅજીવા ય ॥ ૨૪૭૩ ॥

અહ તે અજીવદેસો અજીવસામણજાહ-લિજ્જો ત્તિ ।

ખિન્નોઽવિ અજીવો ચ્ચિય ન જીવદેસોવિ કિં જીવો ? ॥ ૨૪૭૪ ॥

छिन्नगिहकोलियाऽवि हु जीवो तल्लवखणेहिं सयलो व्व ।

અહ દેસોત્તિ ન જીવો અજીવદેસોત્તિ નોઽજીવો ॥ ૨૪૭૫ ॥

પુચ્છાદિ અવયવ છેદાયા છતાં પણ તેમાં જીવનાં સ્ફુરણાદિ લક્ષણ છે તેથી તે જીવ છે, નોજીવ નથી; તે છતાં આગ્રહથી તે અવયવોને નોજીવ કહેતો હો, તો એજ પ્રમાણે અજીવના દેશને પણ નોઅજીવ તારે માનવો જોઈએ, અને એથી તારા અભિપ્રાયે ત્રણ રાશિ નહિ, પણ જીવ, અજીવ, નોજીવ અને નોઅજીવ એવા ચાર રાશિ થશે. અને જે અજીવસ્કંધથી છુટો પડેલો દેશ, અજીવની સમાન જાતિ અને સિંગવાળો છે, તેથી તે અજીવજ છે, (નોઅજીવ નથી, એમ કહેતો હો) તો જીવના દેશને પણ જીવ કેમ નથી માનતો ? કારણ કે ગિરોલીનાં કુંદાએલ પુચ્છાદિ અવયવરૂપ દેશમાં પણ લક્ષણો જીવના જેવાંજ છે. એ અવયવ એક દેશ હોવાથી જીવ નથી, (એમ કહેતો હો, (તો ધર્માદિ અજીવનો એક દેશ પણ અજીવ નહિ કહેવાય. ૨૪૭૨-થી-૨૪૭૫.

આચાર્ય:—રોહિયુક્ત! ગિરોલી આદિના પુચ્છાદિ અવયવ છેદાયા છતાં પણ તે જીવજ છે, નોજીવ નથી; કારણ કે સંપૂર્ણ ગિરોલી વિગેરે જીવને સ્ફુરણાદિ લક્ષણો વડે જીવ કહેવાય છે, તે સ્ફુરણાદિ લક્ષણો છેદાએલ અવયવમાં પણ હોય છે, તેથી તેને પણ જીવજ કહેવો જોઈએ. નોજીવ કહેવો એ સર્વથા અયોગ્ય છે.

રોહિણી:—ભલે એવા લક્ષણો જણાતા હોય, પણ તે અવયવને તો નોંખવ કહેવો એજ ઠીક લાગે છે.

આચાર્ય:—જો તને એવો આમ્રહ હોય, તો પછી એજ ન્યાયથી ધરાદિ અણવના એક દેશને પણ તારે નોંખવ માનવો જોઈએ, અને જો એમ માનીશ તો તું જે ત્રણ રાશિ કહે છે તે ન રહેતા, જીવ, અજીવ, નોંખવ, અને નોંખવ એવા ચાર રાશિ થશે.

રોહિણી:—સંપૂર્ણ પ્રદેશાત્મક હોય, તેનેજ જીવ કહેવાય છે, અને આ ગિરોલીના આદિનાં છુદાએલ અવયવ તો એક દેશ હોવાથી તેને જીવ ન કહેવાય, પણ નોંખવજ કહેવાય.

આચાર્ય:—એ ન્યાયે તો ધરાદિ અણવના એક દેશને પણ અજીવ ન કહેવો જોઈએ, કેમકે સંપૂર્ણ અજીવ પ્રદેશાત્મક હોય, તેનેજ અજીવ કહેવાય. અને તદનુસારે અજીવનો એક દેશ નોંખવ કહેવાય, પણ અજીવ ન કહેવાય, અને એમ થવાથી પુનઃ ઉપર કહેલ ચાર રાશિજ થાય, પણ ત્રણ રાશિ ન થાય. ૨૪૭૫.

હવે “સમલિરૂઢનય જીવ પ્રદેશને નોંખવ માને છે” એ પ્રશ્નનો ખુલાસો કરે છે.

નોજીવંતિ ન જીવાદણં દેસમિહ સમભિરૂઢોઽવિ ।

इच्छइ वेइ समासं जेण समानाहिगरणं सो ॥ २४७६ ॥

जीवे य से पपसे जीवपपसे स एव नोजीवो ।

इच्छइ न य जीवदलं तुमं व गिहकोलियापुच्छं ॥ २४७७ ॥

न य रासिभेयमिच्छइ तुमं व नोजीवमिच्छमाणोऽवि ।

अन्नोऽवि नओ नेच्छइ जीवाजीवाहियं किंपि ॥ २४७८ ॥

इच्छउ व समभिरूढो देसं नोजीवमेगनइयं तु ।

मिच्छत्तं सम्मत्तं सव्वनयमयोवरोहेणं ॥ २४७९ ॥

तं जइ सव्वनयमयं जिणमयमिच्छसि पवज्ज दो रासी ।

पयविप्पडिवत्तीएऽवि मिच्छत्तं किं नु रासीसु ? ॥ २४८० ॥

(“જીવે ય સે પપસે ય સે સેપપસે નોજીવે ” આ અનુયોગદ્વારેક્ત આલાવાથી) સમલિરૂઢ નય પણ જીવથી ભિન્ન જીવદેશને નોંખવ માને છે એમ નહિં પરંતુ (પૂર્વેક્ત આ આલાવાથી) તે સમાનાધિકરણ સમાસ કહે છે. એટલે કાલા કમળની પેઠે જીવ પ્રદેશ પદ વિશેષણ અને વિશેષ્યના અભેદ છે. અને તે જીવથી જુદો નહીં તેજ જીવ પ્રદેશ તે નોંખવ, એમ માને છે, પણ તુ કહે છે તેમ છુદા ગિરોલીના પુછડાની પેઠે જીવથી ભિન્ન જીવ પ્રદેશને નોંખવ નથી ઈચ્છતો; વળી તે નોંખવ માનવા છતાં પણ તારી પેઠે બે સિવાય ત્રીજી રાશિ નથી ઈચ્છતો, એ સિવાય બીજા નેગમાદિ નયો પણ જીવ અને અજીવ સિવાય બીજી કંઈ અધિક નથી માનતા. અથવા અસ્તુ, સમલિરૂઢનય જીવના દેશને નોંખવ તરીકે ભલે માને, પરંતુ તે માન્યતા એકજ નયની હોવાથી મિથ્યાત્વ છે, પણ જે સર્વનયાત્મક વચન હોય તેજ સમ્યક્ત્વ છે. તેથી જો તું તે સર્વનયાત્મક જિનમતને ઈચ્છતો હો, તો જીવ અને અજીવ એવા બે રાશિ અંગીકાર કર, કેમ કે (જિન મત વિરૂદ્ધ) એક પદની પણ વિપ્રતિપત્તિ તે મિથ્યાત્વ છે, તો પછી રાશિમાં વિપ્રતિપત્તિ

હોય, તો તેમાં મિથ્યાત્વ થાય, એમાં શું નવાઈ ? કહેલું છે કે સૂત્રમાંના એક પદમાંના એક અક્ષર પણ ન રચતો હોય અને શેષ આખું પદ રચતું હોય તો પણ મિથ્યાત્વ જાણવું. ૨૪૭૬-૨૪૭૭-૨૪૭૮-૨૪૭૯-૨૪૮૦.

ધર્ત્યાદિ યુક્તિઓ વડે સમજાવ્યા છતાં રોહિત્સ ન સમજ્યો, એટલે ગુરુએ તેના પરાભવ કરવાને રાજસભામાં વાદ શરૂ કર્યો. ને તેને છત્યો એ વાત જણાવે છે.

एवंपि भण्णमाणो न पवज्जइ सो जओ तओ गुरुणा ।

चिंतियमयं पणट्ठो नासिहई मा बहुं लोगं ॥ २४८१ ॥

तो णं रायसभाए निग्गिण्हामि बहुलोगपच्चक्खं ।

बहुजणनाओऽवसिओ होही अग्गेज्झपक्खोत्ति ॥ २४८२ ॥

तो बल्लसिरिनिवपुरओ वायं नाओवणीयमग्गाणं ।

कुणमाणानमईया सीसाऽऽयरियाण छम्मासा ॥ २४८३ ॥

एकोऽवि नावसिज्जइ जाहे तो भणह नरवई नाहं ।

सत्तो सोउं सीयंति रज्जकज्जाणि मे भगवं ? ॥ २४८४ ॥

गुरुणाऽभिहिओ भवओ सुणावणत्थमियमेत्तियं भणियं ।

जइ सि न सत्तो सोउं तो निग्गिण्हामि णं कल्लं ॥ २४८५ ॥

बीयदिणे बेइ गुरु नरिंद ! जं मेइणीए सम्भूयं ।

तं कुत्तियावणे सव्वमत्थि सव्वप्पतीयमियं ॥ २४८६ ॥

तं कुत्तियावणसुरो नोजीवं देहि जइ न सो नत्थि ।

अह भणइ नत्थि तो नत्थि किं व हेउप्पबंधेणं ॥ २४८७ ॥

तं मग्गिज्जउ मुल्लेण सव्ववत्थूणि किंत्थ कालेण ।

इय होउत्ति पवण्णे नरिंद-पइवाइ-परिसाहिं ॥ २४८८ ॥

सिरिगुत्तेणं छल्लुगो छम्मास विकळिज्जण वाए जिओ ।

आहरण कुत्तिઆવણ ચોચાલ નાણ પુચ્છાણ ॥ ૨૪૮૯ ॥ મૂ. મા. ૧૩૯

એ પ્રમાણે અનેક યુક્તિયોથી ગુરુએ કહ્યા છતાં, રોહિત્સે તે અંગીકાર ન કર્યું. તેથી ગુરુએ વિચાર્યું કે આ સમ્યગ્ માર્ગથી નાશ પામ્યો છે, તે ધણા લોકોને નાશ ન પમાડે, તે માટે રાજસભામાં ધણાં લોકોની સમક્ષ (વાદ કરીને) તેના નિમ્મલ કરે. કેમકે એથી “આ પરાજય પામ્યો છે” એમ ધણા લોકો જાણે, તો તેનું વચન કોઈ માન્ય ન કરે. એમ વિચારીને તે પછી બલશ્રી રાજાની આગળ ન્યાયોપનીત માર્ગનું સ્થાપન કરતા શિષ્ય અને ગુરુને વાદ કરતા છ માસ વ્યતીત થયા. તો પણ એમાંથી એકે પરાજય ન પામ્યા; ત્યારે રાજાએ કહ્યું, ભગવાન ! મારાં રાજકાર્યોમાં વિઘ્ન પડે છે, તેથી હવે હું આ વાદ સાંભળવાને સમર્થ નથી. આથી ગુરુએ કહ્યું, તમને કશું કરાવવાને માટે, અત્યારમુધી આ બધું કહ્યું, પણ જો હવે તે સાંભળવાને તમે સમર્થ નથી, તો આવતી કાલેજ તેના પરાભવ કરીશ. તે પછી બીજે દિવસે ગુરુએ કહ્યું, રાજા ! ત્રિભુવનમાં જે કોઈ વિદ્યમાન વસ્તુ છે, તે સર્વ કૃત્રિકાપણમાં હોય છે, એ વાત સર્વને પ્રતીત છે,

તેથી કુત્રિકાપણમાં નોણવની ચાચના કરતાં, તેનો અધિષ્ઠાયક દેવ, નોણવને આપે તો તે નથી એમ નહિ, પણ તે નથી એમ કહે, તો તે નોણવ નથી એમ સિદ્ધ થાય; પછી આવા હેતુ-ઉદાહરણથી કાળક્ષેપ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? મારે ત્યાં જઈને મૂલ્યવડે સર્વ વસ્તુઓ માગો, અહીં નિર્ઘર્ક કાળવ્યય શા મારે કરવો? અસ્તુ એમ થાઓ, એ કથન રાજાએ-પ્રતિવાદીએ-અને સભ્યોએ કબૂલ કર્યું તે પછી કુત્રિકાપણમાં એક સો ચુમ્માલીસ પ્રશ્નોના ઉદાહરણોથી શ્રીગુપ્ત આચાર્યે રોહિણી સાથે છ માસ પર્યન્ત વિવાદ કરીને તેને વાદમાં જિત્યો. ૨૪૮૨-થી-૨૪૮૯

કુત્રિકાપણની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. કુ એટલે પૃથ્વી, ત્રિક એ ત્રણ, અને આપણ એટલે હાટ-દુકાન. અર્થાત્ સ્વર્ગ-મૃત્યુ અને પાતાળગત સર્વ વિદ્યમાન વસ્તુઓ જ્યાં વેચાતી મળે, તે કુત્રિકાપણ. અથવા કુત્રિજાપણ એવું બીજું નામ પણ એવું છે, ત્યાં એવો અર્થ થાય છે કે ત્રિભુવનમાંના ધાતુ-જીવ અને મૂળ એ ત્રણથી ઉત્પન્ન થએલ વસ્તુ જ્યાં વેચાતી મળે, તે કુત્રિજાપણ કહેવાય. આવા કુત્રિકાપણ અથવા કુત્રિજાપણ ઉજ્જયિની-ભરૂચ વિગેરે કેટલાક પ્રતિનિયત નગરોમાંજ હતા, એમ આગમમાં કહ્યું છે. એ કુત્રિકાપણમાં કેઈક વણિકને મંત્રારાધનથી વશ થએલ વ્યન્તરદેવ ત્રિભુવનગત સર્વ વસ્તુઓ લાવીને પૂરી પાડતો, તેથી ગ્રાહકને જે કંઈ જોઈએ તે સર્વ ત્યાંથી મળતું, અને તે વેચેલ વસ્તુનું મૂલ્ય તે વણિક લેતો. બીજા આચાર્યો એમ કહે છે કે એવા કુત્રિકાપણ વણિક વિના કેવળ દેવાધિષ્ઠિત-દેવોની માલેકીની હોય છે, અને તેથી તેમાંની વેચેલી વસ્તુનું મૂલ્ય પણ એ દેવોજ ગ્રહણ કરે છે.

એવા કુત્રિકાપણમાં વાદી-પ્રતિવાદી-રાજા-અને સભ્યો ગયા, ત્યાં જઈને એકસો ચુમ્માળીસ ઉદાહરણોના પ્રશ્નોથી જીદી જીદી વસ્તુઓ માગી, તેમાં જીવ અને અજીવથી વ્યતિરિક્ત નોણવ માગતાં તે ન મળ્યો, ને તેથી રોહિણી પરાજય પામ્યો.

ઉપરોક્ત એકસો ચુમ્માળીસ પ્રશ્નોનાં ઉદાહરણો કહે છે.

મૂ-જલ-જલણા-નિલ-નહ-કાલ-દિસા-ડડયા મળો ય દવાઈ ।

મળ્ણંતિ નવેયાઈ સત્તરસ ગુણા ઇમે અળ્ણે ॥ ૨૪૯૦ ॥

રૂવ-રસ ગંધ-ફાસા સંભા પરિમાણમહ-પુહુત્તં ચ ।

સંજોગ-વિભાગ-પરા-ડપરત્તબુદ્ધી સુહં દુક્લં ॥ ૨૪૯૧ ॥

ઇચ્છા દોસ-પયત્તા ઇત્તો કમ્મં તયં ચ પંચવિહં ।

ઉક્લેવણ-વક્લેવણ-પસારણાડડકુંચર્ણ ગમણં ॥ ૨૪૯૨ ॥

સત્તા સામળ્ણંપિય સામળ્ણવિસેસયા વિસેસો ય ।

સમવાઓ ય પયત્થા છચ્છચ્છત્તીસપ્પમેયા ય ॥ ૨૪૯૩ ॥

પગઈણ અગારેણ ય નોગારોમયનિસેહઓ સવે ।

ગુણિઆ ઓયાલસયં પુચ્છાણં પુચ્છિઓ દેવો ॥ ૨૪૯૪ ॥

પૃથ્વી-જળ-અગ્નિ-વાયુ-આકાશ-કાળ-દિશા-આત્મા-ને મન એ નવ દ્રવ્યો કહેવાય છે. એ સિવાય બીજા સત્તર ગુણો છે, તે આ પ્રમાણે રૂપ-રસ-મંધ-સ્પર્શ-સંખ્યા-પરિમાણ-પૃથક્ત્વ-સંયોગ-વિભાગ--પરત્વ-અપરત્વ--બુદ્ધિ--સુખ-દુઃખ-ઇચ્છા-દ્વેષ-અને-પ્રયત્ન. તથા કર્મ પાંચ પ્રકારે છે, ઉદ્દેશ્ય-અપદેશ્ય-પ્રસારણ-આકુંચન અને

ગમન. સામાન્ય-સત્તા અને સામાન્ય વિશેષ, અને વિશેષ એ ત્રિવિધ સામાન્ય વિશેષ, અને સમવાય. એ છ (મૂળ) પદાર્થ, તેના ઉત્તર ભેદ છત્રીસ, એ સર્વને પ્રકૃતિથી, અકારથી, નોકારથી, અને ઉભય નિષેધથી ગુણતાં એકસો ચુમ્માલીસ પ્રશ્ન થાય, એ પ્રશ્નોથી (કુત્રિકાપણના) દેવને પૂછ્યું. ૨૪:૦ થી ૨૪૮૪.

પાથર માટી વિગેરે પૃથ્વી, વરસાદ વિગેરેનું પાણી તે અપૂ, અગ્નિ-વિદ્યુત વિગેરે તેજ, વાયુ, આકાશ તે સર્વનો આધાર, સમયાદિ સ્વરૂપ કાળ, પૂર્વાદિ દિશા, આત્મા અને મન, એ નવ દ્રવ્યો. શ્વેત-રક્તાદિ વર્ણ તે રૂપ, મધુરાદિ રસ, સુરભિ આદિ ગન્ધ, કોમળાદિ સ્પર્શ, એ ત્રણ વિગેરે સંખ્યા, ગોળ-ચોરસ વિગેરે પરિમાણ, જુદા પાડવામાં હેતુ ભૂત તે પૃથક્ત્વ, એકઠા કરવામાં હેતુ તે સંયોગ, ચીરવું વિગેરે વિભાગ, પરત્વ-અપરત્વ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા દ્વેષ, અને પ્રયત્ન, એ સત્તર ગુણ. ઉત્કેષણ એટલે ઊંચે ફેંકવું, અવક્ષેપણ એટલે નીચે ફેંકવું, આકુચન એટલે સંકોચવું, પ્રસારણ એટલે ફેલાવવું, ગમન એટલે ગતિમાન થવું, એ પાંચ કર્મ. સત્તા-સામાન્ય-સામાન્ય વિશેષ અને વિશેષ એ ત્રણ પ્રકારનું સામાન્ય; તેમાં દ્રવ્ય-ગુણ-અને કર્મ એ ત્રણમાં સદ્બુદ્ધિનો હેતુ તે સત્તા. દ્રવ્યત્વ-ગુણત્વ વિગેરે સામાન્ય, અને પૃથિવીત્વ-જલત્વ-કૃષ્ણત્વ વિગેરે અવાન્તર સામાન્ય તે સામાન્યવિશેષ. આ ત્રિવિધ સામાન્યનો અર્થ બીજા આચાર્યો વળી આ પ્રમાણે કરે છે.—કોઈ પણ વિકલ્પરહિત તે મહાસામાન્ય, દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં સદ્બુદ્ધિનો હેતુ તે સત્તા, દ્રવ્યત્વ-ગુણત્વ વિગેરે સામાન્ય વિશેષ આથી વિપરીતપણે પણ બીજાઓ આ ત્રણનો અર્થ કરે છે, કોઈ પણ વિકલ્પ રહિત તે સત્તા, દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં સદ્બુદ્ધિનો હેતુ તે સામાન્ય, અને દ્રવ્યત્વાદિ રૂપ તે સામાન્ય વિશેષ. વિશેષ એટલે અન્ય અને ગુણ-ગુણીનો સંબંધ તે સમવાય.

એ પ્રમાણે નવ દ્રવ્યો, સત્તર ગુણો, પાંચ કર્મ, ત્રણ સામાન્ય, સમવાય અને વિશેષ એ છત્રીસ ભેદ મૂળ છ પદાર્થના થાય. એ છત્રીસને પ્રકૃતિથી એટલે મૂળ શબ્દથી, અકારથી, નોકારથી અને અકાર નોકાર ઉભયથી, એમ ચાર પ્રકારે ગુણતાં એકસો ચુમ્માળીસ ભેદ થાય, એ સર્વ ભેદોથી કુત્રિકાપણના દેવ પાસે તે તે વસ્તુઓ માગીને પ્રશ્ન કરવા. તેથી જો તે વસ્તુ ત્રિભુવનમાં હશે, તો તે વસ્તુ દેવ આપશે, અને નહિ હોય, તો ના પાડશે. એથી તે વસ્તુની વિદ્યમાનતા કે અવિદ્યમાનતા માટે વિવાદ કરીને કાળ ક્ષેપ કરવાની જરૂર નહિ રહે. ૨૪૮૦ થી ૨૪૮૪.

એ પ્રશ્નો કેવી રીતે કર્યા? તેનાં ઉદાહરણ બતાવે છે; તેમાં પ્રથમ પ્રકૃતિ, અકાર અને નોકાર યુક્ત પ્રશ્નનાં ઉદાહરણ આપે છે.

પુઢવિત્તિ દેહ લેહું દેસોવિ સમાજજાહ-લિંગોત્તિ ।

પુઢવિત્તિ સોઅપુઢવીં દેહિ ત્તિ ય દેહ તોયાઈ ॥ ૨૪૯૫ ॥

દેસપડિસેહપક્ષે નોપુઢવીં દેહ લેહુદેસં સો ।

લેહુદ્દવાવેક્ષો કીરહ દેસોવયારો સે ॥ ૨૪૯૬ ॥

ઈહરા પુઢવિ જિય સો લેહુ વ સમાજજાહલવનજઓ ।

લેહુદલંતિ વ દેસો જહ તો લેહુવિ મૂદેસો ॥ ૨૪૯૭ ॥

પૃથ્વી આપો. એમ (પ્રકૃતિથી-મૂળ શબ્દથી) યાચના કરતાં, દેવ ઢેકું આપે છે, કેમ કે તેનો તે દેશ પણ સમાન જાતિ લિંગવાળો હોવાથી પૃથ્વીજ છે. તથા અપૃથ્વી આપો, એમ યાચના કરતાં દેવ (પૃથ્વી સિવાય) જળાદિ આપે છે. દેશપ્રતિષેધ પક્ષમાં નોપૃથ્વી માગતાં તે ઢેકાનો એક દેશ આપે છે, કેમકે ઢેકાંરૂપ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે વિભાગમાં દેશનો ઉપચાર કરાય છે; અન્યથા પરમાર્થથી તો તે ઢેકાનો વિભાગ, ઢેકાની પેઠે સમાનજાતિ-લિંગવાળો હોવાથી પૃથ્વીજ છે. ઢેકાનો વિભાગ દેશ હોવાથી પૃથ્વી ન કહેવાય, એમ જો કહેવામાં આવે તો ઢેકું પણ પૃથ્વીનો દેશ હોવાથી પૃથ્વી ન કહેવાય. ૨૪૯૫ થી ૨૪૯૭

સઘળાઓએ કુત્રિકાપણમાં જઘને પ્રકૃતિથી એટલે કેવળ મૂળ શબ્દથી “ પૃથ્વી ” આપો, એમ યાચના કરીને પ્રશ્ન કર્યો, એટલે તેના અધિષ્ઠાયક દેવે ઢેકું આપ્યું. પૃથ્વીત્વ અને સ્ત્રીલિંગ, એ ઉભય જાતિ અને લિંગથી ઢેકું પૃથ્વીની સમાન હોવાથી ઢેકું પણ પૃથ્વીજ કહેવાય. પછી “ અપૃથ્વી આપો ” એમ યાચના કરી એટલે દેવે જળ વિગેરે આપ્યું. કેમકે અપૃથ્વી એટલે જે પૃથ્વી નહિ તે. એથી કરીને પૃથ્વી સિવાયના સર્વ પદાર્થ અપૃથ્વીજ કહેવાય.

તે પછી ‘ નોપૃથ્વી ’ માગી એટલે દેવે નોશબ્દનો અર્થ દેશનિષેધાર્થમાં સમજીને પૂર્વે સમસ્ત પૃથ્વીપણે ઉપચાર કરેલ જે ઢેકું તેનો એક દેશ આપ્યો. દેશનિષેધાર્થમાં “ નોપૃથ્વી ” કહેવાથી પૃથ્વીનો એક દેશ સમજાય, પરંતુ ઢેકાનો એક દેશ તો, પૃથ્વીના દેશનો પણ દેશ છે, એટલે તેને “ નોપૃથ્વી ” કેમ કહેવાય ? એવી શંકા કરવામાં આવે, તો તેના ઉત્તરમાં એમ સમજવું કે તેમાં દેશનો ઉપચાર કર્યો છે, કારણકે ઢેકામાં પૂર્વોક્ત યુક્તિથી સંપૂર્ણ પૃથ્વીદ્રવ્યનો આરોપ કર્યો છે. તેથી ઢેકાંરૂપ પૃથ્વી, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, ઢેકાના દેશને-વિભાગને પણ પૃથ્વીના દેશનો આરોપ કરેલો છે; અન્યથા ખરી રીતે તો ઢેકાનો વિભાગ પણ ઢેકાની પેઠે જાતિ આદિ સમાન લક્ષણવાળો હોવાથી પૃથ્વીજ છે. ઢેકાનો દેશ તે ઢેકાનો ખંડ માત્રજ છે; તેથી જાતિ આદિ લક્ષણ સમાન છતાં પણ તે પૃથ્વી ન કહેવાય, એમ શંકા કરવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે એ ન્યાયે તો પૂર્વે ઢેકાને પૃથ્વીપણે કહેલ છે, તે ઢેકું પણ પૃથ્વીનો દેશ હોવાથી પૃથ્વી નહિ કહેવાય. ૨૪૯૫-થી-૨૪૯૭.

ઢેકાનો વિભાગ પણ પૃથ્વી છે. એ બાબત દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધ કરે છે.

देहि भुवं तो भणिण सवाणेया न यावि सा सवा ।

सका सकेण वि याणेउं केः यावसेसेणं ? ॥ २४९८ ॥

जह घडमाणय भणिण न हि सानयणसभवो किंतु ।

देसा विसिद्धं चिय तत्तत्तसओ समप्पेइ २४९९ ॥

पुढवि चि तहा भणिण तेगदेसेवि पगरणवसाओ ।

लेहुम्मि जायइ मई जहा तहा लेहुदेसेवि ॥ २५०० ॥

लेहुवावेक्खाए तह वि तहेसभावओ तम्मि ।

उवयारो नोपुढवि पुढवि चिय जा कक्खणओ ॥ २५०१ ॥

(જો દેશને પૃથ્વી ન કહેવાય.)તો “પૃથ્વી આપો” એમ કહેવાથી તેણે સર્વ-સંપૂર્ણ પૃથ્વી આપવી જોઈએ ને તે તો ઈન્દ્રથી પણ લાવી શકાય નહિ, તો પછી બીજા સામાન્ય દેવથી તો ક્યાંથીજ લવાય ? ન લવાય. માટે જેમ “ઘડો લાવો” એમ કહેવાથી સામાન્યપણે સર્વ ઘટ લાવવાનો સંભવ નથી. (કેમકે સર્વનું પ્રયોજન નથી) પરંતુ તે અર્થવશાત્ દેશ-કાળાદિ વિશિષ્ટ કોઈ અમુકજ ઘટ લાવીને આપે છે; તેવીજ રીતે “પૃથ્વી આપો.” એમ કહેવાથી (સર્વ પૃથ્વી આપવી અશક્ય, તથા તેનું પ્રયોજન પણ નથી એટલે) પ્રયોજનવશાત્ પૃથ્વીના એક દેશ રૂપ દેશમાં પૃથ્વીપણાની બુદ્ધિ થાય છે. તેમ દેશના દેશમાં પણ “નાપૃથ્વી આપો” એમ કહેવાથી પૃથ્વીપણાની બુદ્ધિ થાય છે. (આ પ્રમાણે દેશનો એક દેશ પૃથ્વીજ છે.) તો પણ દેશ રૂપ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ દેશભાવથી દેશના એક દેશમાં (પૂર્વોક્તિન્યાયે) પૃથ્વીત્વ જાતિ ને લક્ષણથી નાપૃથ્વીપણાનો ઉપચાર કરાય છે. (તેથી દેશનો એક દેશ “નાપૃથ્વી છે.” ૨૪૯૮-થી-૨૫૦૧.

ઉભય નિષેધપક્ષની અપેક્ષાએ યાચવાનું ઉદાહરણ, તથા પ્રસ્તુત અર્થમાં સર્વ યાચનારૂપ પ્રશ્નોનું અવતરણ કરે છે—

પદિસેહદુગં પગઈં ગમેઈં જં તેણ નોઅપુઢવિત્તિ ।

મણિણ પુઢવિ ત્તિ ગઈં દેસનિસેહેડવિ તહેસો ॥ ૨૫૦૨ ॥

ઉવચારાઓ તિવિહં શુવમશુવં નોશુવં ચ સો દેઈ ।

પેચ્છણો શુવમશુવં તહ સાવચવાઈં સવાઈં ॥ ૨૫૦૩ ॥

જીવમજીવં દાઉં નોજીવં જાઈઓ પુણરજીવં ।

દેઈ ચણિણમ્મ જોવં ન ઉ નોજીવં સ જીવદલં ॥ ૨૫૦૪ ॥

એ નિષેધ મૂળ અર્થને જણાવે છે, તેથી કરીને “નાઅપૃથ્વી આપો” એમ કહેવાથી (નાશબ્દ સર્વ નિષેધાર્થક માનીને) દેવ પૃથ્વી આપે છે. તથા (નાશબ્દ દેશ નિષેધાર્થમાં માનીને) અપૃથ્વીનો એક દેશ આપે છે. (એ પ્રમાણે) સર્વ સાવચવાળી વસ્તુઓ (વ્યવહારથી) પૃથ્વી-અપૃથ્વી અને નાપૃથ્વી. એ ત્રણ પ્રકારે ઉપચારથી દેવ આપે છે. તથા (નિશ્ચયથી તો) પૃથ્વી અને અપૃથ્વી એમ બે પ્રકારેજ આપે છે. ૨૫૦૨-થી-૨૫૦૪.

નોકાર તથા અકારરૂપ બે નિષેધથી પ્રકૃત અર્થનું પ્રાતપાદન થાય છે. તેથી કરીને “નાઅપૃથ્વી” આપો એમ કહેવાથી નાશબ્દને સર્વ નિષેધાર્થમાં માનીને દેવ પૃથ્વી-ઢેકું આપે છે. તથા નાશબ્દને દેશનિષેધાર્થમાં માનીને જગાદિરૂપ અપૃથ્વીનો એક દેશ આપે છે.

આ પ્રમાણે યાચના કરવાથી કુત્રિકાપણનો દેવ ઉપચારથી વસ્તુ ત્રણ પ્રકારે આપે છે. પૃથ્વીની યાચના કરતા ઉપચારથી ઢેકું આપે છે, અપૃથ્વી માગતા પાણી આદિ આપે છે અને નાપૃથ્વી માગતાં પૃથ્વીનો એક દેશ આપે છે. નાઅપૃથ્વીની યાચનાનો પ્રશ્ન પહેલા અને બીજા પ્રકારમાં અન્તર્ભૂત થાય છે, એટલે ચોથી વસ્તુ માગી નથી. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારે વસ્તુની યાચના વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ ઘટે છે, કેમકે એ નય દેશ તથા દેશીનો વ્યવહાર માને છે. નિશ્ચય નય એ પ્રમાણે નથી માનતો. એ નયની અપેક્ષાએ તો પૃથ્વી અને અપૃથ્વી એ બે પ્રકારે જ વસ્તુ માગી શકાય. નાપૃથ્વીરૂપ ત્રીજો પ્રકાર તો દેશ-દેશીના વ્યવહારમાંજ ધટી શકે. તેવા વ્યવહારને નિશ્ચય નય માનતો નથી.

એજ પ્રમાણે પૃથ્વી સિવાય બીજી જળાદિ વસ્તુઓની યાચના કરતાં પણ કૃત્રિ-
કાપણના દેવ વ્યવહારથી ત્રણ પ્રકારે જ વસ્તુ આપે છે. કારણ કે એ જળ વિગેરે સર્વ
વસ્તુઓ અવયવવાળી હોવાથી તેમાં દેશ દેશીના વ્યવહાર ધરી શકે. પરંતુ નિશ્ચય ન-
યના મતે એવો દેશદેશી વ્યવહાર માન્ય નથી, તેથી તેની અપેક્ષાએ અવયવવાળી વસ્તુ-
ઓનું દાન પણ એજ પ્રકારે થઈ શકે. તાત્પર્ય એ છે કે અવયવવાળી વસ્તુનું દાન બે અ-
થવા ત્રણ પ્રકારે થઈ શકે, પરંતુ નિરવયવ વસ્તુનું તો દાન એજ પ્રકારે થઈ શકે. ૨૫૦૨-૦૪

અવયવ રહિત વસ્તુ એજ પ્રકારે આપી શકાય તે કહે છે.

તો નિગહિઓ છલુઓ ગુરુ વિ સક્કારમુત્તમં પત્તો ।

ધિદ્ધિકારોવહઓ છલુઓઽવિ સમાર્હિ નિચ્છદ્ધો ॥ ૨૫૦૫ ॥

વાણે પરાજિઓ સો નિવિસઓ કારિઓ નારંદેણ ।

ઘોસાવિયં ચ નયરે જયહ જિણો વહમાણો ત્તિ ॥ ૨૫૦૬ ॥ મૂ. મા. ૧૪૦

જીવ માગવાથી જીવ આપે છે, અજીવ માગવાથી અજીવ આપે છે, નોજીવ માગવાથી
પુનઃ અજીવ આપે છે, અને નોઅજીવ માગવાથી જીવ આપે છે; પરંતુ જીવના વિભાગ
રૂપ નોજીવ નથી આપતો. (આ પ્રમાણે એજ રાશિ હોવાથી) રોહગુપ્ત પરાભવ પામ્યો,
અને ગુરુ ઉત્તમ સત્કાર પામ્યા. આથી ધિક્કાર પામેલા રોહગુપ્તને સભામાંથી બહાર
કાઢ્યો. ૨૫૦૫-૨૫૦૬.

પૂર્વે કહ્યા મુજબ સાવચવી વસ્તુનું દાન વ્યવહારથી અને નિશ્ચયથી ત્રણ પ્રકારે અને
બે પ્રકારે થઈ શકે; પરંતુ નિરવયવી વસ્તુનું દાન તો બંને અપેક્ષાથી એજ પ્રકારે થઈ
શકે છે. “જીવ આપો” એમ યાચના કરી એટલે દેવે શક-સારિકાદિ જીવ આપ્યા. “અ-
જીવ આપો” એમ યાચના કરી એટલે માટી અથવા પત્થરનો ટુકડો આપ્યો. “નોજીવ
આપો” એમ યાચના કરી એટલે દેવે નોશબ્દને સર્વ નિષેધાર્થમાં માનીને પુનઃ પત્થ-
રનો ટુકડો રૂપ અજીવ આપ્યો. “નોઅજીવ આપો.” એમ યાચના કરી, એટલે બે નિષેધ
મૂળ અર્થને જણાવતા હોવાથી દેવે શક-સારિકાદિ જીવ આપ્યા, આ પ્રમાણે ચાર વિકલ્પ-
થી યાચના કરતાં જીવ અને અજીવ એવા એજ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થઈ, પણ તે સિવાય
બધેડાના શીંગડા જેવા અસત્ ત્રીજા નોજીવની પ્રાપ્તિ ન થઈ. આથી રાજા અને સર્વ સ-
ભાસદાની ખાતરી થઈ કે જીવ અને અજીવ એવા એજ રાશી છે, પણ રોહગુપ્ત કહે છે
તેવો ત્રીજો નોજીવ રાશિ નામનો પદાર્થ નથી. આ પ્રમાણે સર્વને દૂઢ પ્રતીતિ થઈ એટલે
રોહગુપ્ત પરાભવ પામ્યો, તેથી તેનો તિરસ્કાર કરીને સભાથી બહાર કાઢ્યો, અને આ
ગુરુને અતિશય સન્માન આપ્યું. રોહગુપ્ત વાદમાં પરાભવ પામ્યો, એટલે રાજાએ તેને
નિર્વાપય કર્યો, અને નગરમાં ઘોષણા કરાવી કે મી વર્ધમાનજિન જયવન્ત વર્તે છે.
(પછી ઉદ્દેગ પામેલા ગુરુએ પરાજય પામેલા રોહગુપ્તના મસ્તક પર બળખાવાળું રાખથી
ભરેલું અપ્પણીયું ફેંક્યું.) ૨૫૦૫-૨૫૦૬

રોહગુપ્તનો પરાભવ, અને તેનું બીજું નામ પડ્ડુક કહેવાનું કારણ.

તેણાં નિવેસાઓ સમરવિગાપ્યપયત્યમાનય ।

વ સેસિયં પળીયં ફાં કયમણ્ણમણ્ણિ ॥ ૨૫૦૭ ॥

નામેણ રોહગુત્તો ગુત્તેણ છપ્પ સ ચોલ્હો ।

દવાઈછપ્પયત્થોવણસણાઓ છલ્હુત્તિ ॥ ૨૫૦૮ ॥

આથી અભિનિવેશીત થએલા રોહગુત્તે પોતાની બુદ્ધિથી કહેપેલા (દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ આદિ) છ પદાર્થો પ્રતિપાદન કરનારું વૈશેષિક દર્શન રચ્યું, તે દર્શનને તેના બીજા શિષ્યોએ વિસ્તૃત કરીને આટલા કાળ પર્યન્ત પ્રસિદ્ધ રાખ્યું. આતું રોહગુત્ત નામ હતું, ઉલ્લુકગોત્ર હતું, અને દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ-ને સમવાય એ છ પદાર્થની પ્રરૂપણા કરતો હતો, તેથી કરીને એતું બીજું નામ પડ્ડલૂક પણ કહેવાતું. ૨૫૦૭-૨૫૦૮.

અહીં રોહગુત્ત નામના છઠ્ઠા નિન્હવનો વાદ સમાપ્ત થયો.

હવે ગોષ્ઠામાહિલ નામના સાતમા નિન્હવની વિપ્રતિપત્તી કહે છે.

પંચ સયા ચુલસોયા તદ્વયા સિદ્ધિ ગયસ્સ વીરસ્સ ।

તો અવહિયદિટ્ઠી દસઝરનયરે સમુપ્પન્ના ॥ ૨૫૦૯ ॥ મૂ. ખા. ૧૪૧

દરહ્લરનગરુચ્છયરે અઙ્ગરક્ષિય પૂસમિત્તતિયગં ચ ।

ગોઠ્ઠામાહિલ નવમ-ઢમેસુ પુચ્છા ય વિહસસ્સ ॥ ૨૫૧૦ ॥ મૂ. ખા. ૧૪૨

સોઝ્ઞણ કાલધમ્મં ગુરુણો ગચ્છમ્મિ પૂસમિત્તં ચ ।

ઠવિયં ગુરુણા કિલ ગોઠ્ઠમાહિલો મચ્છરિયભાવો ॥ ૨૫૧૧ ॥

ભગવન્ત મહાવીરદેવ મોક્ષે ગયા પછી પાંચસોને ચોરાશી વર્ષે દશપુરનગરમાં અબદ્ધિક નિન્હવદષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. દશપુરનગરમાં ઇન્દુગૃહની અંદર આર્યરક્ષિતસૂરિ રહેતા હતા, તેમને ધૃતપુષ્પમિત્ર-વસ્ત્રપુષ્પમિત્ર-અને દુર્મલિકાપુષ્પમિત્ર એ નામના ત્રણ શિષ્યો થયા. ગોષ્ઠામાહિલ નામના ચોથા શિષ્યને આઠમા તથા નવમા પૂર્વમાં કર્મ અને પ્રત્યાખ્યાન સંબંધી વિપ્રતિપત્તી થઈ. તે માટે તે વિન્ધ્યની સાથે પ્રશ્નોત્તર કરવા લાગ્યો. એ વાતનો ક્રમ જણાવે છે. ગુરૂનો કાળધર્મ સાંભળીને તથા ગચ્છમાં પુષ્પમિત્રને ગુરૂએ પદપ્રતિષ્ઠિત કર્યા, એમ જાણીને ગોષ્ઠામાહિલ મત્સરભાવવાળો થયો. ૨૫૦૯-થી-૨૫૧૧.

આ નિન્હવ દર્શનની ઉત્પત્તિ આર્યરક્ષિતાચાર્યના કથાનકથી સારી રીતે જાણી શકાય એમ છે. એ કથા મૂળ આવશ્યકમાં વિસ્તારથી છે, પણ અહીં તેનો અધિકાર હોવાથી સંક્ષેપથી કહેવામાં આવે છે.

દશપુર નગરમાં સોમદેવ નામે બ્રાહ્મણ હતો, તેને રૂદ્રસોમા નામે ભાર્યા હતી, તે જિનવચનમાં અનુરાગવાળી પરમ શ્રાવિકા હતી. તેનાથી સોમદેવને રક્ષિત નામનો પુત્ર પ્રાપ્ત થયો, તે ચૈત્ર વિદ્યામાં પારંગત હતો. તેણે પોતાની માતાની પ્રેરણાથી તોસલીપુત્ર આચાર્ય પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી. ગુરૂ પાસે રહીને તેણે સંપૂર્ણ અંગીઆર અંગ, અને બારમા અંગ દષ્ટિવાદમાંથી પણ જેટલું શુદ્ધ પાસે હતું તેટલું અકુષ્ઠ કર્યું, તે સિવાય નવ પૂર્વ અને ચોવીસ યવિક, એટલું શ્રુત આર્યવૈરક્ષામિ પાસેથી અકુષ્ઠ કર્યું. તે પછી રૂદ્રગુરુક્ષિત નામે પોતાના ભાઈ, માતાની આજ્ઞાથી પોતાને બોલાવવા આવ્યા હતા, તેમને

દીક્ષા આપી. પછી બન્ને ભાઈઓ માતપિતા પાસે આવ્યા, ત્યાં આવીને ઉત્તમપ્રોધ આપી પોતાના માતા પિતા તથા મામા ગોષ્ઠામાહિલ વિગેરે સર્વ સ્વજનવર્ગને કલ્યાણકારિણી દીક્ષા અંગીકાર કરાવી. એ પ્રમાણે જુદા જુદા અનેક ભવ્યાત્માઓને દીક્ષા આપવાથી આર્યરક્ષિતસૂરિના સાધુઓનો ગચ્છ બહુ મોટો થયો. એમાં દુર્ભલિકાપુષ્પમિત્ર વૃતપુષ્પમિત્ર અને વસુપુષ્પમિત્ર એવા નામના ત્રણ પુષ્પમિત્ર થયા. એમાંના દુર્ભલિકાપુષ્પમિત્ર નવ પૂર્વ ભણ્યા હતા. વળી આ ગચ્છમાં ચાર મુખ્ય સાધુઓ હતા. દુર્ભલિકાપુષ્પમિત્ર, વિન્દ્ય, કંદુરક્ષિત, અને ગોષ્ઠામાહિલ. આ ચારમાંથી દુર્ભલિકાપુષ્પમિત્રને આચાર્યશ્રીએ વિન્દ્ય નામના શિષ્યને વાચના આપવા માટે આજ્ઞા કરી, તદ્વત્સારે વાચના આપતાં નવમા પૂર્વની અંદર સ્ખલના થવા લાગી. આથી આચાર્ય મહારાજે વિચાર્યું કે આવા બુદ્ધિશાળીને પણ આ પ્રમાણે જો સૂત્રાર્થની વિસ્મૃતિ થાય, તો પછી બીજા સૂત્રો પણ યાદ રાખવા મુશ્કેલ થશે. એમ વિચારીને પૂર્વે કહ્યા મુજબ જુદા જુદા અનુયોગની વ્યવસ્થા કરી, અને નવો ઘણું કરીને શુદ્ધ મૂઠ રાખ્યા એટલે નયની વ્યાખ્યાનો વિભાગ બંધ કર્યો. અન્યદા આર્યરક્ષિતસૂરિ વિહાર કરતા અતુલ મથુરા નગરીએ આવ્યા ત્યાં આવીને ભૂત-શુદ્ધમાં વ્યન્તર શૃદ્ધની અંદર રહ્યા.

એ દરમિયાન મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સીમંધરસ્વામિ પાસે નિગોદનું સ્વરૂપ સાંભળીને વિસ્મય થયેલા ઇન્દ્રે ભગવન્તને પૂછ્યું. પ્રભો! જેવું સૂક્ષ્મ નિગોદનું સ્વરૂપ આપે કહ્યું, તેવું સ્વરૂપ બરાબર જાણીને પ્રરૂપનાર કોઈ વ્યક્તિ વર્તમાન સમયે ભરત ક્ષેત્રમાં છે? ભગવન્તે ઉત્તરમાં કહ્યું કે દેવેન્દ્ર! એજ પ્રમાણે જાણીને પ્રરૂપનાર અત્યારે આર્યરક્ષિતસૂરિ છે. એ સાંભળીને વિસ્મય-કૌતુક અને ભક્તિથી પૂર્ણ થએલ ચિત્તવાળા ઇન્દ્રે વૃદ્ધ બ્રાહ્મજનું રૂપ ધારણ કરીને, જ્યારે બીજા સર્વ સાધુઓ ભિક્ષા માટે ગયા, ત્યારે આર્યરક્ષિતસૂરિ પાસે આવીને પૂછ્યું. ભગવન્! મને મહાન્ વ્યાધિ થયો છે, તેથી હવે અનશન કરવાની ઇચ્છા રાખું છું, તો કૃપા કરીને જણાવશો કે મારું આયુષ્ય કેટલું અવશેષ છે? આથી ચવિકોમાં આયુર્વેદિમાં ઉપયોગ આપીને આચાર્યશ્રીએ જાણ્યું કે આ મનુષ્ય નથી, તેમ કોઈ વ્યંતરાદિ પણ નથી, પરંતુ એ સાગરોપમની આયુસ્થિતિવાળો સૌધર્માધિપતિ ઇન્દ્ર છે, તે પછી આચાર્યશ્રીએ વૃદ્ધાવસ્થાથી નીચે પડતી તેની બ્રહ્મકૃતિને ઓચી કરીને વેશધારી બ્રાહ્મજ તરફ નજર કરીને કહ્યું, અરે! તમે તો ઇન્દ્ર છો. આથી પ્રસન્ન થએલા ઇન્દ્રે તીર્થંકર પાસે બનેલી સર્વ હકાકત જણાવી, અને નિગોદના જીવોનું સ્વરૂપ પૂછ્યું એટલે આચાર્યશ્રીએ પણ વિસ્તારથી નિગોદનું સ્વરૂપ યથાર્થ કહ્યું; આથી અતિ-પ્રસન્ન થએલા ઇન્દ્રે નમસ્કાર કરીને કહ્યું, પ્રભો! આપે કહ્યું તેવુંજ સ્વરૂપ સીમંધર સ્વામિએ કહ્યું હતું. હવે હું જાઉં છું. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું-દેવેન્દ્ર! જ્યાંસુધી સાધુઓ આવે ત્યાંસુધી થોડીવાર ઉભા રહો, કારણ કે તેઓ તમને જોઇને “ઇન્દ્રનું આગમન આવા કાળમાં પણ થાય છે.” એમ જાણીને સ્થિરતા પામશે. ઇન્દ્રે કહ્યું-ભગવન્! અસ્તુ એમ કરીશ, પરંતુ મારું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ જોઇને હીનસત્ત્વવાળા જીવો નિયાજું કરશે તો? સૂરિએ કહ્યું, તમારું તે કહેવું સત્ય છે, તો હવે તમે જાને અહીં ન રહેતાં તમારા આગમનનું કોઈ ચિન્હ કરી જાઓ. આથી ઇન્દ્રે તે ઉપાશ્રયનું બારણું જે દીશામાં હતું, ત્યાંથી ફેરવીને બીજી દીશા તરફ કર્યું, અને પછી પોતાના સ્થાનકે ગયો. ઇન્દ્રના ગયા પછી ગાયરી ગએલા સાધુઓ આવ્યા, તેઓ ઉપાશ્રયનું બારણું ફરી ગએલું જોઇને વિસ્મય પામ્યા, તે સંબંધી શુદ્ધિને પૂછતાં શુદ્ધિ સર્વ વ્યતિકર તેઓને કહી સંભળાવ્યા.

તે પછી ત્યાંથી નીકળીને કેટલાક દિવસ વિહાર કરી પરિવાર સહિત આચાર્યશ્રી દશપુર-
નગરમાં પાછા આવ્યા.

આચાર્યશ્રીના ગયા પછી મથુરાનગરીમાં “માતા-પિતાદિ પશુ નથી” ઇત્યાદિ
પ્રરૂપણા કરનાર મહાનાસ્તિક ઉત્પન્ન થયો, તે વખતે ત્યાં તેનો કોઈ પ્રતિવાદી ન હતો,
એથી ત્યાંના શ્રીસંઘે તે વખતના યુગપ્રધાન આચાર્યરક્ષિતસૂરિ પાસે કેટલાક સાધુ સમુદાયને
તે બનાવ જણાવવાને મોકલ્યા. સાધુઓએ દશપુરનગરમાં આવીને આચાર્યશ્રીને સર્વ
હકીકત જણાવી, એટલે પોતે અતિવૃદ્ધાવસ્થાને લીધે જવાને અશક્ત હોવાથી, વાદ-
લબ્ધીવાળા ગોષ્ઠામાહિલને મથુરા નગરોએ મોકલ્યા, તેમણે ત્યાં જઈને તે નાસ્તિક-
વાદીને પરાલવ કર્યો, એટલે ત્યાંના શ્રાવકોએ તેમને ત્યાંજ ચાતુર્માસ કરાવ્યું.

એ દરમિયાન દશપુરનગરમાં આચાર્યરક્ષિતસૂરિએ પોતાની પાટ દુર્બલિકા પુષ્પમિત્રને
સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ બીજા સાધુઓનો વિચાર પોતાના સંબંધી ગોષ્ઠામાહિલ
અથવા ક્ષેત્રુરક્ષિતને પાટ સ્થાપવાનો હતો. આ પ્રમાણે મતભેદ પડવાથી આચાર્યશ્રીએ
ગમ્મના સર્વ સાધુ સમુદાયને બોલાવીને કહ્યું કે-ત્રણ ઘડા ભરેલા છે, તેમાં એક વાલથી ભરેલો
છે, બીજો તેલથી ભરેલો છે, અને ત્રીજો ધીથી ભરેલો છે. એ ઘડાઓ ઉંધા વાળવાથી
વાલ સઘળા નીકળી જાય છે, તેલ અલ્પ માત્ર ચોંટી રહે છે અને ધીતો વણ્ણ વળગી
રહે છે, એજ પ્રમાણે દુર્બલિકાપુષ્પમિત્ર પાસે, હું વાલના ઘડા જેવો થયો છું,
એટલે કે મારી પાસે જેટલું સૂત્રાર્થમય શ્રુત હતું, તે સર્વ તેણે ગ્રહણ કર્યું છે. ક્ષેત્રુ-
રક્ષિત પાસે હું તેલના ઘડા જેવો થયો છું, એટલે કે સર્વ શ્રુત તેણે મારી પાસેથી ગ્રહણ
નથી કર્યું; અને ગોષ્ઠામાહિલ પાસે હું ધીના ઘડા જેવો થયો છું, એટલે કે ઘણુંજ શ્રુત
હજી તેને આપ્યા સિવાયનું મારી પાસે અવશેષ છે. આ પ્રમાણે દુર્બલિકા પુષ્પમિત્ર મારા
જેટલાજ શ્રુતજ્ઞ હોવાથી તેજ તમારા આચાર્ય થવાને યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે ગુરૂશ્રીના ઉપ-
દેશથી સર્વ સાધુઓએ દુર્બલિકાપુષ્પમિત્રને આચાર્ય તરીકે કબુલ રાખ્યા, પછી આચાર્ય-
શ્રીએ તેમને પોતાના પદ નિયત કરીને કહ્યું કે જેવી રીતે ગોષ્ઠામાહિલ અને ક્ષેત્રુરક્ષિત
તરફ હું વર્તું છું, તેવીજ રીતે તમે પણ વર્તજો, જરા પણ તેમને ખેદ પામવાનું કારણ
આપશો નહિ. તે પછી ગમ્મને કહ્યું, કે જે રીતે તમે સર્વ મારી સાથે વિનયથી વર્ત્યા છો,
તેવી રીતે આમની સાથે પણ વર્તજો, વળી મારે માટે તમે કાંઈ કર્યું હશે અથવા નહિ
કર્યું હોય, તે વખતે હું રોષ ન કરતો, પરંતુ આસૂરિ તેમ કરશે નહિ, માટે તમે તેમનો
વિનય બહુ સારી રીતે કરજો. ઇત્યાદિ બન્ને પક્ષને શિખામણ આપીને આચાર્ય શ્રી “લક્ષ
પ્રત્યાખ્યાન” કરીને કાળ ધર્મ પામી દેવલોક ગયા.

તે પછી ગોષ્ઠામાહિલે સાંભળ્યું કે “ગુરૂશ્રી પરલોક ગયા.” તેથી તે ચાતુર્માસ
વિત્યા પછી મથુરાનગરીથી દશપુરનગરે આવ્યા, અને પૂછતા લોકોથી માલુમ પડ્યું કે
ગુરૂએ પોતાના પદપર દુર્બલિકાપુષ્પમિત્રને સ્થાપન કર્યા છે, આથી રોષ પામીને ગોષ્ઠા-
માહિલ બીજી અલગ વસતિમાં ઉતર્યા, પછી તે દુર્બલિકાપુષ્પમિત્રના ઉપાશ્રયે, તેમને સ-
ર્વને મળવા ગયા, તે ત્યાં ગયા, એટલે બીજા સાધુઓએ ઉભા થઈને માન પૂર્વક કહ્યું કે
તમે જુદા શામાટે રહ્યા, ? અહીં સર્વની ભેગાજ આવો તો શું હરકત છે. ? ગોષ્ઠામાહિલે
તે માન્યું નહિ અને જુદા રહ્યા, તે વખતે દુર્બલિકાપુષ્પમિત્ર બીજા સાધુઓને આઠમા પ્રત્યા-
ખ્યાનપૂર્વક વ્યાખ્યાન આપતા હતા, ગોષ્ઠામાહિલ તે વ્યાખ્યાન અભિમાનથી સાંભળતા
નહિ, પરંતુ વ્યાખ્યાન મંડળીમાં બેસીને લક્ષપૂર્વક શ્રવણ કરતા વિનયનામના મુનિ પાસે-

થી તે સર્વ સાંભળતા. કેટલાક દિવસ એમ ચાલ્યા પછી એક દિવસે આઠમા કર્મપ્રવાદ અને નવમા પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વમાં, કર્મ તથા પ્રત્યાખ્યાનના વિચારમાં ગોળામાહિલને વિપ્રતિ-
પત્તિ થઈ, અને તે અભિનિવેશથી તે નિન્દુવ થયો. ૨૫૦૮-૨૫૧૦-૨૫૧૧.

મત્સર અધ્યવસાય નિચે મુજબ કર્યો.

વીઘુ વસહોષ ઠિઓ છિદ્દન્નેસણપરો ય સ કયાણ ।

વિંક્લસ્સ મુણઈ પાસેઽણુમાસમાણસ્સ વક્ખાણં ॥ ૨૬૧૨ ॥

કમ્મપ્પવાયપુલ્લે વદ્દં પુદ્દં નિકાઈયં કમ્મં ।

જીવપણસેહિં સમં સુદ્ધિકલાવોવમાણાઓ ॥ ૨૬૧૩ ॥

ઉવ્વટ્ટણમ્મુકેરો સંયોમો સ્વવળમણુભવો વાવિ ।

અણિકાઈયમ્મિ કમ્મે નિકાઈય પાપમણુભવણં ॥ ૨૬૧૪ ॥

સોઝં મળઈ સદોસં વક્ખાણમિણં તિ પાવઈ જઓ મે ।

મોક્ષાભાવો જીવપ્પણસકમ્માવિભાગાઓ ॥ ૨૬૧૫ ॥

છિદ્ર જોવામાં તત્પર એવો ગોળામાહિલ જુદા ઉપાશ્રયમાં આવી રહ્યા, અને સાંભળીને વ્યાખ્યાન કરતા વિન્ધની પાસે તે વ્યાખ્યાન સાંભળવા લાગ્યો. સોયોના સમૂહના ઉદાહરણની પેઠે બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ-અને નિકાચિત કર્મ જીવના પ્રદેશની સાથેજ હોય છે, અનિકાચિત કર્મમાં, ઉદ્વર્તના-અપવર્તના-સંક્રમ-ક્ષપણા-અને વિપાકાનુભવ થાય છે, અને નિકાચિત કર્મમાં તો પ્રાયઃ વિપાકાનુભવજ થાય છે. ઇત્યાદિ કર્મપ્રવાદ પૂર્વમાં વ્યાખ્યાન સાંભળીને ગોળામાહિલે કહ્યું કે એ વ્યાખ્યાન દોષવાળું છે, કેમકે એ પ્રમાણે જીવપ્રદેશ અને કર્મનો વિભાગ ન થવાથી તમારે મોક્ષનો અભાવ પ્રાપ્ત થશે. ૨૫૧૨-૨૫૧૫.

પૂર્વે કહ્યા મુજબ દુર્ભસિકાપુષ્પમિત્રને આચાર્ય પદપર સ્થાપિત થએલા જગ્યાને ગોળામાહિલ મત્સરભાવે તેમની સાથે ન રહેતાં જુદા ઉપાશ્રયમાં રહ્યા. તે દરમિયાન આચાર્ય શ્રીપુષ્પમિત્ર સાધુ સમુદાયને આઠમા કર્મપ્રવાદ અને નવમા પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વની વાચના આપતા હતા. અભિમાનથી અન્વ થએલ ગોળામાહિલ વાચના લેવાને આચાર્ય પાસે જતા નહિ, પરંતુ વાચના લઇને આવેલા બીજા વિન્ધ નામના મુનિ પાસે તે જ વ્યાખ્યાન સાંભળતા, એક દિવસે કર્મપ્રવાદ પૂર્વની વાચના સાંભળીને વિન્ધમુનિ ગોળામાહિલને તેજ વાચના કહેવા લાગ્યા કે-કષાયરહિત ધર્માપયહેતુક જે કર્મ હોય છે, તે જીવપ્રદેશની સાથે બદ્ધ માત્ર હોય છે, અને તે સૂફી ભીંત ઉપર પડેલી ચૂર્ણની મુઠીની પેઠે પ્રથમ સમયે બંધાઇને બીજા સમયેજ ભોગમાં આવી અદ્ય કાળાન્તરની સ્થિતિ પામીને તરતજ જીવપ્રદેશથી છુટી જાય છે. કેટલાક કર્મ બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ હોય છે, બદ્ધ એટલે જીવપ્રદેશની સાથે જેનો સંયોગ માત્ર થયો હોય તે, અને સ્પૃષ્ટ તે જીવપ્રદેશની સાથે તદ્રુપ થઇ ગએલ હોય. એવા બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ કર્મ ભીંતની ભીંતપર પડેલી ભીંતના રજની પેઠે કંઈક વધારે કાળાન્તરે છુટ્ટ છે. વળી કેટલાક કર્મ બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ-નિકાચિત હોય છે, એટલે કે ઉપર કહેલ સ્વરૂપવાળું બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ કર્મ ગાઠ અધ્યવસાયથી બાંધીને અપવર્તનાદિ કરણને અયોગ્ય કર્યું હોય, તે નિકાચિત કહેવાય છે. આવું કર્મ કાળાન્તરે પણ વિપાકથી અનુભવ્યા સિવાય ધણું કરીને દૂર નથી થતું. આ ત્રિવિધ કર્મનો બંધ સોયોના સમૂહના ઉદાહરણથી વધારે સ્પષ્ટ સમજ શકાશે. માત્ર દારીવડે વીંટાઇને એકત્રિત થએલ સોયોના સમૂહની પેઠે બદ્ધકર્મ હોય છે. સોયોના પદ્ધતી સખત બંધાએલ સોયોના સમૂહની પેઠે બદ્ધસ્પૃષ્ટ કર્મ હોય છે, અને

અગ્નિથી તપાવી, હથોડાથી ટીપીને સર્વથા એકત્રિત કરેલ સોયોના સમૂહની પેઠે બદ્ધ-રૂપ નિકાચિત કર્મ હોય છે.

નિકાચિત અને અનિકાચિત કર્મમાં એટલો તફાવત છે કે-બંધન-સંક્રમણ-અપવર્તના-ઉદ્વર્તના-ઉદ્દીરણ ઉપશમના-નિધત્તિ-અને નિકાચના કર્મસંબંધી કરણો છે. એમાંના જે અપવર્તનાદિ કરણો છે, તે અનિકાચિત કર્મમાં પ્રવર્તે છે, એટલે કે અનિકાચિત કર્મની સ્થિતિના હાની વૃદ્ધિ-અન્ય પ્રકૃતિમાં સંક્રમ-પ્રકૃત્યન્તરમાં સંક્રમાવીને પ્રદેશાદયવડે તેના ક્ષય, તેમજ સ્વ સ્વરૂપે પ્રકૃતિનો વિપાકથી અનુભવ એ સઘળું થાય છે; પરંતુ નિકાચિત કર્મમાં એવું કંઈ પણ નથી થતું. તેના તો ધણા ભાગે વિપાકથીજ અનુભવ થાય છે, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ તપના અધ્યવસાયના બળથી નિકાચિત કર્મમાં પણ અપવર્તનાદિ કરણો થાય છે. આ પ્રમાણે નિકાચિત અને અનિકાચિત કર્મમાં તફાવત છે.

કર્મ સંબંધી આટલા વ્યાખ્યાનમાં ક્ષીરનીરવત અથવા અગ્નિ અને લોહવત જીવ પ્રદેશની સાથે કર્મનો સંબંધ છે. એવા તાત્પર્યવાળું વ્યાખ્યાન વિન્ધ્ય મુનિ પાસેથી સાંભળીને તથાવિધકર્મના ઉદયથી અભિનિવેશવડે ગોળામાહિલને વિપ્રતિપત્તિ થઈ, અને તેથી તે કહેવા લાગ્યો કે આ વ્યાખ્યાન દોષવાળું છે, કારણ કે જીવ પ્રદેશની સાથે કર્મનો અભિજ્ઞપણે સંબંધ હોવાથી ભોક્ષનો અભાવ પ્રાપ્ત થશે. ૨૫૧૨-થી-૨૫૧૫.

જીવકર્મનો સંબંધ ક્ષીરનીરવની પેઠે માનવો થોડો નથી, પણ સર્પ કંચુકની પેઠે માનવો થોડો છે.

न हि कर्म जीवाओ अवेइ अविभागओ पएसो व्व ।

तदणवगमादमुक्खो जुत्तमिणं तेण वक्खाणं ॥ २५१६ ॥

पुटो जहा अबद्धो कंचुइणं कंचुओ समनेइ ।

एवं पुट्टमबद्धं जीवं कम्मं समनेइ ॥ ॥ २५१७ ॥ मू. भा. १४३

ગાથાર્થ:--ઉપરોક્ત કથનાનુસાર જીવ કર્મનો સંબંધ (અગ્નિ અને લોહપિંડની પેઠે) તાદાત્મ્ય સંબંધ હોવાથી, જીવના પ્રદેશોની પેઠે, કર્મ, જીવથી (કદિ પણ) જુદાં ન થાય, જે જીવથી કર્મ જુદાં ન થાય, તો ભોક્ષ ન થાય; તેથી આ હું કહું છું તે વ્યાખ્યાન કહેવું થોડું છે. જેમ સ્પર્શ માત્રથીજ સંયુક્ત એવો અબદ્ધ કંચુક સર્પ સાથે સંબંધવાળો હોય છે, તેમ સ્પર્શન માત્રથીજ સંયુક્ત એવું અબદ્ધ કર્મ, જીવની સાથે સંબંધવાળું હોય છે, (જેમ માનવાથીજ ભોક્ષનો સંભવ થાય છે.) ૨૫૧૬-૨૫૧૭.

હવે નવમા પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વમાં જે વિપ્રતિપત્તિ થઈ તે કહે છે.

સોઝણ મક્કમાણં પચ્ચવાણ પુણો નવમપુલ્લે ।

સો જાવજ્ઞાંવવિયં તિવિહં તિવિહેણ સાહૂણં ॥ ૨૫૧૮ ॥

जंपइ पक्खाणं अपारमाणा होइ सेयं तु ।

जेसि तु पामाणं तं दुट्ठं आससा होइ ॥ २५१९ ॥ मू. भा. १४४

असंसा जा पुणे सस्सामि ति दसियं तीए ।

जेण याम्मे वि मणियं पां जामाओ असुद्धं तु ॥ २५२० ॥

વિંશપરિપુચ્છિયગુરુવપસકહિયંપિ ન પઢિવન્નો સો :

જાહે તાહે ગુરુના સયમુત્તો સમિત્તેણં ॥ ૨૫૨૧ ॥

“(કરેમિ મંતે ! સામાઈયં સઘ્વં સાવજ્ઞં જોગં પચ્છક્કામિ”) ઇત્યાદિરૂપ સાધુઓએ યાવજ્જીવ પર્યંત ત્રિવિધ ત્રિવિધે પ્રત્યાખ્યાન કરવું, ઇત્યાદિ નવમા પૂર્વગત વ્યાખ્યાન વિન્ધ્ય મુનિ પાસેથી સાંભળીને ગોષ્ઠામાહિલે કહ્યું કે, સર્વ પ્રત્યાખ્યાન અવધિ-મર્યાદા-રહિત કર્યું હોય, તેજ કલ્યાણકારી થાય, જેઓ યાવજ્જીવિતાદિ મર્યાદાથી પ્રત્યાખ્યાન કરે છે, તે પ્રત્યાખ્યાન આશંસા દોષવડે દૂષિત છે. પ્રત્યાખ્યાન પૂર્ણ થયે દેવાંગનાઓના ભોગાદિ હું સેવીશ, એવા પરિણામ રૂપ જે આશંસા, તેવી આશંસાવડે પ્રત્યાખ્યાન દૂષિત થાય છે, શ્રુતમાં પણ કહ્યું છે કે સોહી સદ્દેહના જાણના ય વિણયેડણુમાસણા ચેવ । વ અણુપાલણા વિસોહી માવવિસોહી ભવે છટ્ટો । પરિણામની અશુદ્ધિથી પ્રત્યાખ્યાન પણ અશુદ્ધ દૂષિત થાય છે. (રાગ અથવા દ્વેષના પરિણામથી જે દૂષિત ન હોય, તેજ પ્રત્યાખ્યાન ભાવ વિશુદ્ધ બળપુરું.) આ પ્રમાણે વિપ્રતિપત્તિ પામેલા ગોષ્ઠામાહિલે કહ્યું. એટલે વિન્ધ્ય મુનિએ ગુરૂને પૂછીને તેનો ઉત્તર કહ્યો, તો પણ જ્યારે તેણે તે માન્યું નહિ, ત્યારે સ્વયં ગુરૂશ્રી આચાર્ય મહારાજ પુષ્પભિત્તે તેની પાસે આવીને કહ્યું કે-૨૫૨૮-થી-૨૫૨૧.

જીવકર્મનો સંબંધ સર્પકંચુકવત્ માનવાથી અનેક દોષો પ્રાપ્ત થાય તે જણાવે છે.

કિં કંચુઓ વ કમ્મં પડ્પપ્પસમહ જીવપજ્જંતે ।

પડ્દેસં સઘ્વગયં તદંતરાલાણવત્થાઓ ॥ ૨૫૨૨ ॥

અહ જીવબર્હિં તો નાણુવત્તણં તં ભવન્તરાલમ્મિ ।

તદણુગમાભાવાઓ વજ્ઞંગમલો વ સુવ્વત્તં ॥ ૨૫૨૩ ॥

एवं सच्चविमुक्खो निकारणउ व्व सच्चसंसारो ।

भवमुक्काणं च पुणो संसरणमओ अणासासो ॥ ૨૫૨૪ ॥

देहन्तो जा वियणा कम्माभावम्मि किंनिमित्ता सा ? ।

निकारणा वा जइ तो सिद्धोऽवि न वेयणारहिओ ॥ ૨૫૨૫ ॥

જઈ વજ્ઞનિમિત્તા સા તદભાવે સા ન હુજ્જ તો અન્તો ।

दिद्धा य सा सुबहुसो बार्हि निव्वेयणस्सावि ॥ ૨૫૨૬ ॥

જઈ વા વિમિષ્ણદેસંપિ વેયણં કુણઈ કમ્મમેં તો ।

कहण्णस्सस्सस्सं न वेयणं कुणइ अणस्स ? ॥ ૨૫૨૭ ॥

(સર્પકંચુકવત્ કર્મનો સંબંધ જીવ સાથે છે, એમ તું માનતો હો. તો તો કર્મ જીવના દરેક પ્રદેશે સ્પર્શીને રહેલ છે કે જીવના પર્યંતે સ્પર્શીને રહેલ છે ? જે દરેક પ્રદેશે સ્પર્શીને રહેલ હોય, તો જીવના મધ્યગત પ્રદેશો પણ કર્મથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે, જીવમાં કર્મ સર્વગત થશે; અને જે જીવનો બાહ્યનો ભાગ ત્વચાને સ્પર્શીને રહેલ હોય, તો બાહ્ય અંગના મેલની પેઠે અનુગમના અભાવે ભવાન્તરાલમાં કર્મ તેની સાથે નહિ બધ, એ સ્પષ્ટ છે. અને એમ થવાથી સર્વનો મોક્ષ થશે, અથવા કારણ સિવાય સર્વને સંસાર પ્રાપ્ત થશે, અને ભવથી મુક્તિઓના સિદ્ધાન્તોમાં પણ પુનઃ સંસરણ થવાથી

મોક્ષમાં અનાધ્યાસ થશે. વળી જો (જીવની અંતરગત) કર્મ ન હોય તો શરીરની અંદર જે વેદના થાય છે, તે વેદના કયા નિમિત્તે થાય છે? જો તે કારણ વિના થતી હોય, તો સિદ્ધ પણ વેદનારહિત નહિ રહે. અને જો તે અન્તર વેદના બાહ્ય નિમિત્તથી થતી હોય તો બાહ્ય નિમિત્તના અભાવે, તે અન્તરવેદના ન થવી જોઈએ; પરંતુ બાહ્યવેદના વિનાનાને પણ અન્તરવેદના ઘણીવાર જણાય છે. અથવા જો કંચુકવત્ બાહ્ય ભિન્ન દેશમાં રહેલું કર્મ પણ વેદના કરતું હોય, તો એ પ્રમાણે અન્ય શરીરગત કર્મ અન્યને વેદના કેમ ન કરે? ૨૫૨૨-થી ૨૫૨૭.

આચાર્ય:—સર્પકંચુકની પેઠે જીવના ઉપર કર્મ સ્પર્શીનેજ રહેલું છે, પણ ક્ષીર નીરની પેઠે સંબંધ નથી, એમ તારી માન્યતા હોય, તો હું તને એ સંબંધમાં પૂછું છું કે જીવના દરેક પ્રદેશે કર્મ સ્પર્શીને રહ્યું છે, કે જીવના પવેન્તે ત્વચાનેજ માત્ર સ્પર્શીને રહ્યું છે? જો જીવના દરેક પ્રદેશે તે સ્પર્શીને રહેલું હોય, તો જીવની અંદર કર્મને આકાશની પેઠે સર્વગત માનવું પડશે, કેમકે જીવના દરેક પ્રદેશે કર્મ વ્યાપ્ત હોવાથી કોઈપણ પ્રદેશ કર્મ વિનાનો નથી, કે જેથી કર્મ અસર્વગત કહી શકાય, એ પ્રમાણે કર્મનું સર્વગતપણું સિદ્ધ થવાથી કર્મનો સંબંધ જીવ સાથે સર્પકંચુકવત્ છે, એ દૃષ્ટાન્ત અસંબંધ કરે છે.

દ્વિતીય વિકલ્પાનુસાર જેમ સર્પની ત્વચાએ કચુંક સ્પર્શીને રહેલ છે, તેમ કર્મ પણ જીવની બહાર શરીરની ત્વચાને સ્પર્શીને રહેલ છે, એમ જો કહેતો હો, તો જીવને એક ભવથી બીજા ભવે જતાં કર્મ તેની સાથે નહીં જાય, કેમકે બાહ્ય શરીરના મેલની પેઠે કર્મ ત્વચાનેજ સ્પર્શીને રહેલ માનેલું હોવાથી સાથે ન જાય, એમ નાતું બાળક પણ પ્રગટપણે જાણી શકે છે, અને જો એ પ્રમાણે કર્મ જીવ સાથે ન જાય, તો કર્મના અભાવે સર્વ જીવોનો મોક્ષ થઈ જાય. અને સંસારનો અભાવ થાય. કર્મના અભાવે પણ જો કારણ સિવાય સંસાર માનવામાં આવે, તો જે લોકો બ્રહ્મચર્ય-તપ-નિયમ-વ્રત-અનુષ્ઠાનાદિ કરે છે, તે લોકોને પણ સંસાર પ્રાપ્તિજ થાય, વળી જો સંસારની પ્રાપ્તિ કારણ સિવાય થતી હોય, તો સુક્તાત્માઓને પણ સંસાર પ્રાપ્તિ થાય, અને મોક્ષમાં અનાધ્યાસતા થાય.

વળી જો કંચુકવત્ શરીરની બહાર કર્મ હોય, અને જીવની અંદર ન હોય, તો શરીરની અંદર શૂળ-ચૂક આદિ જે દેવતા થાય છે, તે કયા નિમિત્તથી થાય છે? વેદનાના કારણભૂત, શરીરની અંદર કર્મના અભાવે પણ કારણ સિવાય અન્તરવેદના થાય છે, એમ માનવામાં આવે, તો સિદ્ધાત્માઓ પણ વેદનારહિત નહિ ગણાય, કેમકે નિષ્કારણતા ત્યાં પણ સમાન છે.

ગોષ્ઠામાહિત:—બાહ્ય વેદનાના નિમિત્તે અન્તરવેદના થાય છે, એટલે કે દંડપ્રહારાદિજન્ય બાહ્યવેદના શરીરની અંદર વેદના કરે છે.

આચાર્ય:—જો એમ હોય, તો દંડપ્રહારાદિ જન્ય બાહ્યવેદનાના અભાવે અન્તરવેદના પણ ન થવી જોઈએ, પરંતુ એમ થતું નથી, બાહ્ય વેદનાનો અભાવ છતાં પણ શૂળાદિજન્ય અન્તરવેદના ઘણીવાર જણાય છે. જો કદી દંડપ્રહારાદિ જન્ય બાહ્ય વેદના હોય, તોજ અન્તરવેદના થાય, એવો નિયમજ હોય, તો તારા કહેવા મુજબ થાય, પરંતુ એમ થતું નથી. એટલે અન્તરવેદનાના કારણભૂત કર્મનો પણ અંદર સદ્ભાવ છે એમ માનવું જોઈએ. કર્મ શરીરની અંદર નથી એ માનવું યોગ્ય નથી.

ગોષ્ઠામાહિત:—શરીરની બહાર ત્વચાને સ્પર્શીને રહેલું કર્મ શરીરની અંદર વેદનાને ઉત્પન્ન કરે છે, ને તેથી તે પણ તેના કારણભૂત છે.

આચાર્ય:—તમારું એ કથન શ્રુતિ સંગત નથી, કેમકે શરીર બાહ્યવર્તી ભિન્ન દેશમાં રહેલું કર્મ, અન્ય દેશમાં-શરીરની અંદર વેદના કરે છે, એમ માનવામાં આવે, તો અન્ય વ્યક્તિના શરીરે રહેલું કર્મ અન્ય વ્યક્તિને પણ વેદના ઉત્પન્ન કરે. કેમકે દેશાન્તર-પણું ઉભયમાં સમાન છે. ૨૫૨૨-થી-૨૫૨૭.

શરીરની બહાર અને અંદર કર્મ સંચરણ શીલ છે, એમ માનવામાં અનેક દાષ જણાવે છે.

અહ તં સંચરઈ મઈ ન બહિં તો કંચુગો વ નિષ્વત્યં ।

જં ચ જુગવંપિ વિયણા સવમ્મિવિ દીસણ દેહે ॥ ૨૫૨૮ ॥

ન ભવંતરમન્નેઈ ય સરીરસંચારઓ તદનિલો વ ।

ચલિયં નિજ્જરિયં ચિય ભણિયમકમ્મં ચ જં સમણ ॥ ૨૫૨૯ ॥

અન્તોઽવિ અત્થિ કમ્મં વિયણાસંગવઓ તયાણ વ્વ ।

મિચ્છત્તાઈપચ્ચયસંભાવાઓ ય સવ્વત્થ ॥ ૨૫૩૦ ॥

એકજ શરીરમાં અંદર અને બહાર કર્મ સંચરે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો શરીરની બહાર કંચુકની પેઠે નિત્ય કર્મ રહે છે, એમ નહીં કહી શકાય. (તથા કર્મ સંચરણશીલ માનવાથી અનુક્રમે વેદના થાય.) પણ એમ ન થતાં એકી સાથે સર્વ શરીરમાં-વેદના થતી જણાય છે. વળી કર્મને શરીરાન્તર-સંચારી માનવાથી વાયુની પેઠે તે ભવાન્તરમાં સાથે નહિ જાય. તથા આગમમાં જે કર્મ ચલિત હોય છે, તે નિર્જરીત એટલે અકર્મ છે, એમ કહ્યું છે. ૨૫૨૮-૨૫૨૯-૨૫૩૦

ગોખાલો—દેવદત્તાદિ એકજ વ્યક્તિના શરીરની બહાર રહેલું કર્મ, શરીરની-અંદર અને બહાર સંચરે છે, તેથી તે શરીરની અંદર અને બહાર વેદના કરે છે; પણ અન્ય વ્યક્તિના શરીરગત કર્મ અન્યવ્યક્તિમાં સંચરતું નથી, એટલે તમે કહો છો, તે દાષ આવતો નથી.

આચાર્ય:—જો એમ હોય, તો જીવની બહારજ સર્પકંચુકવત કર્મ નિત્ય રહે છે, એમ જે તમારા માન્યતા છે, તે નહીં રહે. કેમકે ઉપરોક્ત કથનથી કોઈક વખત કર્મ અંદર અને કોઈક વખત બહાર સંચરતું હોવાથી “કંચુકવત કર્મ બહારજ રહે છે.” એ નિયમ નહિ ધટે. વળી કર્મને સંચરણશીલ માનવાથી વેદના પણ અનુક્રમે થતી જોઈએ, પરંતુ એમ થતું નથી, દંડાદિનો પ્રહાર થતાં શરીરની અંદર અને બહાર, એમ એકી-સાથે વેદના થાય છે. માટે કર્મને બહાર રહેવાતું જે સંચરણશીલ માનવું તે યોગ્ય નથી.

વળી જો કર્મને સંચરણશીલ માનીએ, તો મૃતપ્રાણીની સાથે ભવાન્તરમાં કર્મ ન જાય. કેમકે જે શરીરની અંદર અને બહાર સંચરણ શીલ છે, તે ઉદ્યાસનિઃશ્વાસની પેઠે ભવાન્તરમાં સાથે નથી જતું.

ગોખાભાહિલ:—“લમાણ ચલિય” એ વચનથી આગમમાં કર્મનું સંચરણ-શાલપણું કહ્યું છે. છતાં તમે તેનો નિષેધ કેમ કરો છો ?

આચાર્ય:—એ વચનના અભિપ્રાય તમે સમજ્યા નથી. તેથી એમ કહો છો. ચલમાણે ચલિય ઇત્યાદિ તથા મેરુદ્ધ જાણ વૈમાણિય જીવાઓ ચલિયં કમ્મં નિજ્જરઈ. એટલે નાર-હીથી વૈમાનિક પર્યન્તના જીવો ચલિત કર્મની નિર્જરા કરે છે. અને નિર્જીયમાણં નિર્જીર્ણમ્

આચાર્ય—મોક્ષ પ્રાપ્તિની યોગ્યતા માત્રથીજ તે લભ્ય કહેવાય છે. પણ યોગ્યતા-
માત્રથીજ સર્વ કોઈ અમુક પર્યાયરૂપ થઈ જાય છે, એમ ન સમજવું; કારણકે જેમ પ્રતિ-
માદિ પર્યાયને યોગ્ય એવા કાળ-પાપાણ્ણાદિ તથાવિધ સામગ્રીના અભાવે કેરલાક પ્રતિ-

માદિરૂપે નથી થતાં, અને કેટલાક તથાવિધ સામગ્રીના સદ્ભાવે પ્રતિમાદિરૂપે થાય છે, તેમ અહીં લબ્ધોના સંબંધમાં પણ સમજવું.

આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે " જીવ અને કર્મ અન્યોઅન્ય અવિભાગપણે અવસ્થિત હોવાથી, તેનો વિયોગ નથી થતો. " એ કથન અનેકાન્તિક છે. કેમકે ક્ષીર અને નીરનો, કંચન અને ઉપલનો, તથાવિધ ઉપાય કરવાથી વિયોગ થાય છે, તેમ જીવ અને કર્મનો પણ તથાવિધ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ રૂપ ઉપાયથી વિયોગ થાય છે.

ગોષ્ઠામાહુલ:—કુદેવાદિને દેવાદિની બુદ્ધિથી વંદનાદિ કરવું, તથા હિંસાદિ ક્રિયાવડે જીવનો કર્મ સાથે સંબંધ થાય છે, પણ દયા-દાન-સમિતિ-ગુપ્તિ આદિવડે તેનો વિયોગ નથી થતો.

આચાર્ય:—મહાતુભાવ ! કર્મ ગ્રહણ કરવામાં હિંસાદિ ક્રિયાની સફળતા-માનો છે, અને કર્મનો વિગ્રાત કરવામાં દયા-દાનાદિ ક્રિયાની સફળતા નથી ઇચ્છતા, એમાં કયું સમર્થ યુક્તિ છે ? અર્થાત્ પાપસ્થાનકમાં કરેલો પ્રયત્ન, કર્મ ગ્રહણ કરવા રૂપ એક કાર્ય સિદ્ધ કરે છે, અને સંયમાદિ સ્થાનમાં કરેલો પ્રયત્ન કર્મની નિર્જરારૂપ કાર્ય સિદ્ધ નથી કરતો, આવી માન્યતામાં તમારી સ્વચ્છંદ વૃત્તિ સિવાય બીજું શું કારણ છે ? વસ્તુતઃ તમારી કર્મ સંબંધીની બધી માન્યતા કદાગ્રહવાળી છે. ખરી રીતે તો જેમ તીવ્ર-મંદાદિ અશુભ પરિણામ કર્મ ગ્રહણ કરવામાં હેતુભૂત છે, તેમ તીવ્ર મંદાદિ-શુભ પરિણામ કર્મનો વિયોગ કરવામાં પણ હેતુભૂત છે. આજ માન્યતા યુક્તિ સંગત છે, અને આ ઉપરથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે જીવની સાથે કર્મ અવિભાગપણે રહેલ છે; તે છતાં પણ તેનો વિયોગ થાય છે. ૨૫૩૧-થી-૨૫૩૩.

હવે પ્રત્યાખ્યાનના સંબંધમાં વિપ્રતિપત્તિ દૂર કરવાને કહે છે.

કિમપરિમાણં સત્તી અણાગયદ્વા અહાપરિચ્છેઓ ? ।

જઈ જાવદત્તિ સત્તી તો નણુ સચ્ચેવ પરિમાણં ॥ ૨૫૩૪ ॥

સત્તિ-કિરિયાણુમેઓ કાલો સૂરકિરિયાણુમેઓ વ્વ ।

નણુ અપરિમાણદ્વાળી આસંસા ચેવ તદવત્થા ॥ ૨૫૩૫ ॥

અપરિભાષ્ય એટલે શું ? શક્તિ હોય ત્યાં સુધી કરવું તે ? અનાગત બધો અદ્વા ? કે અપરિચ્છેદ તે અપરિભાષ્ય ? જો શક્તિ પર્યન્ત કરવું તે અપરિભાષ્ય હોય, તો તેજ પરિભાષ્ય કરે છે. કેમકે સૂર્યાદિની ગતિક્રિયા વડે જેમ સમયાદિ કાળ અનુભિત છે, તેમ શક્તિ ક્રિયા વડે પણ કાળ અનુભિત છે. તેથી કરીને અપરિભાષ્યની હાની થાય છે અને આશંસા દોષ કાયમ રહે છે. ૨૫૩૪-૨૫૩૫.

આચાર્ય:—“ જે પ્રત્યાખ્યાન પરિભાષ્ય વિનાજ કર્યું હોય તે કલ્યાણકારી છે. ” એમ જે તમે કહો છો, તેમાં અમે પૂછીએ છીએ કે તમે અપરિભાષ્ય કોને કહો છો ? જ્યાં સુધી શક્તિ હોય ત્યાં સુધી કરવું, તે અપરિભાષ્ય છે ? અથવા સર્વ અનાગત કાળ, તે અપરિભાષ્ય છે ? કે અપરિચ્છેદને અપરિભાષ્ય કહો છો ? જ્યાં સુધી શક્તિ હોય, ત્યાં સુધી હું અમુક નહિ સેવું, એ પ્રમાણેની શક્તિને જો અપરિભાષ્ય કહેતા હો, તો તે શક્તિજ પરિભાષ્ય થાય છે. કારણ કે “ જ્યાં સુધી શક્તિ હોય, ત્યાં સુધી હું અમુક નહિ સેવું. ” એ પ્રકારની શક્તિરૂપ ક્રિયા વડે પ્રત્યાખ્યાનની અર્થાદાનું પરિભાષ્ય થાય છે. જેમ સૂર્યા-

દિની ગતિ વડે સમય આવળી વિગેરે કાળનું પરિભાણ થાય છે, તેમ ઉપરોક્ત શક્તિરૂપ ક્રિયા વડે પણ પ્રત્યાખ્યાનની મર્યાદાનું પરિભાણ થાય છે. અને એ પ્રમાણે માનવાર્થી “અપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાન કરવું જોઈએ.” એ તમારા પક્ષની હુની થાય છે, તેમજ આશંસા દોષ કાયમ રહે છે. કેમકે “શક્તિ પૂરી થયા પછી હું એ સેવીશ.” એવી આશંસા અવસ્થિત રહે છે. ૨૫૩૪-૨૫૩૫.

શક્તિરૂપ અપરિભાણ માનવામાં બીજા પણ અનેક દોષો છે.

જહ ન વયમઙ્ગદોસો મયસ્સ તહ જીવઓવિ સેવાણ્ ।

વયમઙ્ગનિબ્બયાઓ પચ્ચક્કવાણાણવત્થા ય ॥ ૨૫૩૬ ॥

ઈત્તિયમેતી સત્તીત્તિ નાહ્યારો ન યાવિ પચ્છિત્તં ।

ન ય સવ્વવ્યનિયમો ણેણવિ સંજયત્તિ ॥ ૨૫૩૭ ॥

અમારા મતે જેમ મરેલાને પરલોકમાં પ્રત લંગના દોષ નથી, તેમ તમારા મતે (શક્તિરૂપ અપરિભાણથી) જીવતાને ભોગ ભોગવતાં પણ દોષ નહીં લાગે, અને એ પ્રમાણે પ્રત લંગના લયના અભાવથી પ્રત્યાખ્યાનની અનવસ્થા થશે. વળી “આટલી જ મારી શક્તિ છે, એથી અધિક નથી.” એવા અધ્યવસાયથી વિપરીત સેવન કરતાં તમારા અભિપ્રાયે અતિયાર નહિ લાગે, પ્રત લંગ નહિ થાય. પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નહિ લાગે, સર્વ પ્રત પાળવાનો નિયમ પણ નહિ રહે, અને એકજ પ્રતથી સંયમી કહેવાશે.

જેમ મરણ પામેલાને દેવગતિ આદિ પરલોકમાં દેવાંગનાદિ સાથે ભોગ ભોગવતાં અમારા મતાનુસારે દોષ નથી લાગતો, તેમ તમારા મતાનુસાર શક્તિરૂપ અપરિભાણ માનવાથી જીવતા છતાં પણ ભોગ ભોગવતાં દોષ નહિ લાગે; કેમકે “આટલી જ મારી શક્તિ છે, તે પછી માફ પ્રત્યાખ્યાન પૂર્ણ થવાથી જીવતાં છતાં પણ હું ભોગો ભોગવું.” આવા અભિપ્રાયે પ્રત્યાખ્યાન લેવાથી ભોગો ભોગવતાં છતાં પણ દોષાનુષંગ નહિ લાગે, પરંતુ આવી માન્યતા જિન શાસનમાં ઈષ્ટ નથી. વળી “આટલી જ મારી શક્તિ છે” એવા અવલંબનથી પ્રત લંગના લય નહિ રહે, અને પ્રત્યાખ્યાનની અનવસ્થા થશે. કેમકે “આટલી જ મારી શક્તિ છે.” એમ માનીને ભોગો ભોગવે, ફરી પાછું પ્રત્યાખ્યાન લે; ફરી એજ પ્રમાણે ભોગ ભોગવે અને પુનઃ પ્રત્યાખ્યાન કરે, એ પ્રમાણે વારંવાર કરવાથી પ્રત્યાખ્યાનની અનવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. તથા “આટલી જ મારી શક્તિ છે, તેથી અધિક નથી” એવા અધ્યવસાયથી પ્રતિસેવના કરનાર સાધુને તમારા અભિપ્રાયાનુસાર અતિયાર નહિ લાગે, પ્રત લંગ નહીં થાય, પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ આવે અને સર્વ પ્રત પાળવાં જોઈએ એવો નિયમ પણ નહિ રહે; કેમકે શક્તિના જ્ઞાનાથી તમારા મતાનુસાર એક પ્રત પાળવાથી પણ સંયમી કહેવાય. પણ આ સંઘળું શાસન વિરૂદ્ધ અને યુક્તિ રહિત છે, તેથી તેમ માનવું યોગ્ય નથી. ૨૫૩૬-૨૫૩૭.

અપરિભાણ એટલે સર્વ અનાગત કાળ, અથવા અપરિચ્છેદ કહેા તો તે પણ અયોગ્ય છે.

અહવા સવાણાગયક લગ્ગહણં મયં અપામાણં ।

તેણાણ્ણપણ્ણામઓઽવિ ધમ્મહઓ નામ ॥ ૨૫૩૮ ॥

સિદ્ધોઽવિ સંજઓ ચિય સદ્વાણાગયદ્સંવરધરોત્તિ ।

ઉત્તરગુણ-સંવરણાભાવો ચિય સદ્વાદા ચેવ ॥ ૨૬૩૯ ॥

અપરિચ્છેદઽવિ સમાણ એસ દોસો જઓ સુષ્ તેજં ।

વચનમગમયાઽવિ ચિય જાવજ્જોવંતિ નિદ્ધિદ્ધં ॥ ૨૬૪૦ ॥

અથવા સર્વ અનાગત કાળનું મહણ કરવું, તેને તમે અપરિમાણ માનતા હો, તો તેથી અપૂર્ણ પ્રતિજ્ઞાવાળો થવાથી, મરણ પામીને પણ તે ભગ્નવતી કહેવાશે, અને સિદ્ધ પણ સર્વ અનાગત કાળ પર્યંત સંવર ધારી હોવાથી સંયમી કહેવાશે, વળી એ પ્રમાણે માનવાથી ઉત્તર ગુણ સંવરણનો સર્વથા અભાવ થશે. તથા અપરિચ્છેદરૂપ અપરિમાણ માનવામાં પણ એજ દોષ સમાન છે. તે માટે પ્રતિ ભગ્નતા ભયથી શ્રુતમાં પ્રત્યાખ્યાનનું પરિમાણ ચાવજ્જોવ પર્યંતનું કહ્યું છે.

સર્વ અનાગત કાળનું પ્રત્યાખ્યાન તે અપરિમાણ પ્રત્યાખ્યાન કહેવાય, એમ જો અપરિમાણની વ્યાખ્યા કરતા હો, તો મરણ પામીને દેવલોકાદિમાં ગએલ મુનિ ભોગોનું સેવન કરતા અપૂર્ણ પ્રતિજ્ઞાવાળો થવાથી ભગ્નવતી કહેવાશે; કેમકે સર્વ અનાગત કાળ સુધી પ્રત્યાખ્યાનનું પાલન તેણે નથી કર્યું. વળી અપરિમાણ પ્રત્યાખ્યાનની ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાથી મુક્તાત્મા પણ સંયમી કહેવાશે, કેમકે તેઓ સર્વ અનાગત કાળ પર્યંત સંવર ધારી છે; પરંતુ મુક્તાત્માને સંયમી કહેવા એ આગમ વિરુદ્ધ છે, કેમકે-“ સિદ્ધે નો સંજય નો અસંજય, નો સંજયાસંજય ” એટલે સિદ્ધતા છતાં સંયમી નથી, અસંયમી નથી, અને સંયમાસંયમી-દેશવિરતિ પણ નથી.

વળી એ સિવાય બીજા દોષો પણ એ માન્યતામાં આવે છે. પેરિધી-પુરિમાર્ધ, એકાસણ-ઉપવાસાદિ તપરૂપ ઉત્તરગુણ, અને ઘણા આગારોથી મહણ કરેલ એ એકાસણાદિનાં પ્રત્યાખ્યાનને ભોજનનાંતર આગારો વડે સંક્ષેપવા રૂપ સંવરણ, એ બંને ઉત્તરગુણ અને સંવરણનો સર્વ અનાગત કાળ પર્યંતના પ્રત્યાખ્યાનમાં સર્વથા અભાવ થાય છે, કેમકે તમારા મતે પેરિધી આદેમાં સર્વ અનાગત કાળનું પ્રત્યાખ્યાન ઘટતુંજ નથી અને એકાસણાદિમાં સંવરણ પણ કદાપિ ઘટતું નથી. એ સ્પષ્ટ જાણી શકાય એમ છે.

તથા ત્રીજા વિકલ્પાનુસાર અપરિચ્છેદરૂપ અપરિમાણ માનવામાં આવે, તોપણ તેમાં ઉપર કહેલા દોષ આવે છે. જેમકે-કાળના પરિચ્છેદ (નિયમ) વિના પ્રત્યાખ્યાન કરનાર વ્યક્તિ, ઘટિકાદિરૂપ કિંચિત્ કાળ વીત્યા પછી પ્રતિસેવા કરે, કે સર્વ અનાગતકાળ પર્યંત પ્રત્યાખ્યાનનું પાલન કરે? જો ઘટિકાદિરૂપ કિંચિત્ કાળ વીત્યા પછી પ્રતિસેવા કરે, એમ કહેવામાં આવે, તો અનવસ્થા થશે; કારણ કે જો એક ઘટિકા વીત્યા પછી પ્રતિસેવા કરે, તો પછી જો અથવા ત્રણ ઘટિકા પછી શામાટે એમ ન કરે? તેમજ એથી વધારે પણ કાળ વીત્યા પછી શામાટે એમ ન કરે? એ પ્રમાણે વારંવાર પ્રશ્ન થતાં અનવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. અને બીજા વિકલ્પાનુસાર સર્વ અનાગત કાળ પર્યંત પ્રત્યાખ્યાનનું પાલન કરે, એમ કહેવામાં આવે, તો મરણ પામ્યા પછી પરલોકમાં ભોગ ભોગવનારાને પ્રતિ ભગ્ન થાય, મુક્તાત્માને સંયમી કહેવા પડે, અને ઉત્તર ગુણ-સંવરણનો સર્વથા અભાવ થાય. આ પ્રમાણે અપરિમાણ પ્રત્યાખ્યાનમાં અનેક દોષો આવતા હોવાથી પ્રતિ ભગ્નતા ભયને લીધે ઉપરોક્ત ત્રણ વિકલ્પનો પરિહાર કરીને આગમમાં “સર્વ સાવજ્જં જોગં પચ્ચક્કલામિ જાવજ્જોવાય ” એટલે સર્વ સાવધ યોગનો (વ્યાપારનો) જીવનપર્યંત ત્યાગ કરે’ હું,

(૨૯૬) અપ્રતનું ભાવિપણું નિયત છતાં અપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાનવાળાને મૃધાવાદ.

આ પાઠમાં “ યાવજ્જીવમ્ ” એ પદથી સાધુના પ્રત્યાખ્યાનનું જીવન પર્યંતનું પારિભાણ કહ્યું છે, માટે “ અપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાન કરવું જોઈએ ” એવો આગ્રહ તજી દો, અને આગમોક્ત કથન અંગીકાર કરો, ૨૫૩૮-થી-૨૫૪૦

સપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાનમાં આશંસા દોષ નથી.

નાસંસા સેવિસ્સામિ કિંતુ મા મે મયસ્સ વયમજ્જો ।

હોહિ સુરેસું કો વા વયાવગાસો વિમુક્કસ્સ ? ॥ ૨૫૪૧ ॥

(જીવન પર્યંતનું પ્રત્યાખ્યાન કરતા, મરણ પામ્યા પછી) હું ભોગો સેવીશ એવી આશંસા નથી હોતી, પરંતુ મરણ પામ્યા પછી દેવલોકમાં મારે વ્રત ભંગ ન થાઓ, એવા પરિણામ હોય છે. અને મુક્તાત્માને તો વ્રતનો અવકાશજ ક્યાં છે ? ૨૫૪૨

યાવજ્જીવત પર્યંતની મર્યાદાએ પ્રત્યાખ્યાન કરનારાને, “ મરણાનંતર હું ભોગો ભોગવીશ ” એવી આશંસા કદી પણ નથી હોતી, એટલે કે એવા પ્રકારના પરિણામથી મર્યાદાવાળું પ્રત્યાખ્યાન તે નથી કરતો, પરંતુ “ મરણ પામ્યા પછી દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થવાથી મારે ભોગો ભોગવતાં વ્રત ભંગ ન થાય ” એવા શુભ પરિણામથી તે મર્યાદાવાળું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે, એટલે તેમાં આશંસા દોષ ક્યાંથી આવે ? નજ આવે ? કારણ કે પ્રત્યાખ્યાન કરનાર વિરાતને આવરનાર કર્મેના ક્ષયોપશમ થવાથી અહીંઆં તો સ્વાધીન છે, પરંતુ દેવલોકમાં વિરતિને આવરનાર કર્મેના ઉદય થવાથી તે વ્યક્તિ પરાધીન થાય છે, તેથી જીવન પર્યંતની મર્યાદાએ પ્રત્યાખ્યાન કરવું શક્ય છે, પણ તે પછીનું અપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાન કરવું શક્ય નથી.

ગોષ્ઠામહિલ:—અપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાન લેતાં પરલોકમાં વ્રતભંગના ભયથી શા માટે કરવું જોઈએ ? ધારો કે એ પ્રમાણે પ્રત્યાખ્યાન લેનાર મરણ પામ્યા પછી મોક્ષે જશે, ત્યાં ભોગ ભોગવવાના અભાવે, વ્રત ભંગનો ભય નહિ રહે.

આચાર્ય:—તમારી એ દલીલ ચોખ્ખી નથી, કેમકે આ કાળે અહીંથી કોઈને મુક્તિ ગમનનો સંભવ નથી, અને મહાવિદેહમાં પણ સર્વ જીવો મોક્ષે જાય એવો નિયમ નથી. એટલે તમારી દલીલ મુક્તિસંગત નથી.

ગોષ્ઠામહિલ:—ગમે તે કોઈ મોક્ષેજાય, તેને અને મુક્તાત્માને મારા કહ્યા મુજબ અપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાન કરતાં કંઈ દોષ નહિ આવે, કેમકે મુક્તિમાં પણ મહા વ્રતો સાથે જવાથી અપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાનની સફળતા થશે.

આચાર્ય:—તમારું એ કથન પણ ચોખ્ખી નથી, કેમકે જે મુક્તિમાં જાય છે, તેવા નિષ્ક્રિય વાળા મુક્તાત્માને વ્રતનો અવકાશજ ક્યાં છે ? કે જેથી વ્રતોની સફળતા થાય ? તેમને તો સર્વ અર્થ સિદ્ધ થઈ ગએલા હોવાથી વ્રતોની અપેક્ષાજ નથી. એટલે મોક્ષગામી જીવોની અપેક્ષાએ પણ અપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાન કરવું તે ચોખ્ખી નથી. ૨૫૪૨

અપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાન કરનાર મૃધાવાદી છે.

જો પુનરવ્યભાવં મુળમાણોઽવસ્સમાવિનં મળઈ ।

વયમપરિમાણમેવં પચ્ચક્કસો મુસાવાઈ ॥ ૨૫૪૨ ॥

ભાવો પચ્ચક્કાણં સો જઈ મરણપરજો વિ તો મળાં ।

અહ નત્થિ ન નિહિસહ જાવજ્જીવંતિ તો કીસ ? ॥ ૨૫૪૩ ॥

જડ અન્નદેવ ભાવો વેચયઓ વચનમન્ન માયા ।

કિં વાડમિહિં દોસો ભાવઓ કિં વઓ ગુરુયં ? ॥ ૨૬૪૪ ॥

અન્નત્ય નિર્વાદિય વંજનમ્મિ જો સ્વલુ મળોગઓ ભાવો ।

તં સ્વલુ પચ્ચક્કવાળં, ન પમાળં વંજણં છલ્લણા ॥ ૨૬૪૫ ॥

ભવિષ્યમાં દેવગતિ આદિમાં અવિરતીભાવ અવશ્ય થનાર છે, એમ જાણવા છતાં પણ જે અપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાનનો ઉચ્ચાર કરે છે, તે પ્રત્યક્ષ મૃષાવાદી છે. તથા વિરતિ પરિણામ રૂપ ભાવ તે પ્રત્યાખ્યાન કહેવાય, એવો ભાવ જે મરણ પછી પણ હોય, તે પ્રતનો ભંગ ન થાય. અને એવો ભાવ ન હોય, તે યાવજીવનની મર્યાદાએ પ્રત્યાખ્યાન શા માટે નથી કહેતા? વિરતિ પરિણામરૂપ ભાવ અન્ય પ્રકારના છે, એમ જાણવા છતાં પણ પરિભાણ રહિત-અન્યથા પ્રકારે વચન કહેવું, એ કેવળ માયાજ છે. અથવા યાવજીવન પર્યંતનું પ્રત્યાખ્યાન કહેવામાં શો દોષ છે? (કે જેથી એમ નથી કહેતા.) અથવા શું ભાવથી વચન વધારે મુખ્ય છે? (કે જેથી અન્યથા વચનોચ્ચાર કરોછો? આગમમાં તે ભાવનીજ મુખ્યતા છે.) અન્ય પ્રકારના પ્રત્યાખ્યાનના ભાવ હોય, અને અન્ય પ્રત્યાખ્યાનના વ્યજનનો ઉચ્ચાર થાય, એમાં મનોગત જે ભાવ હોય, તે ભાવજ નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન છે, પણ વ્યજનની રૂપલના (અન્ય પાઠનો ઉચ્ચાર) પ્રમાણ નથી. ૨૫૪૨-૨૫૪૩-૨૫૪૪-૨૫૪૫

કોઈ વ્યક્તિ શાસ્ત્રથી પરિચિત મતિ હોવાથી વિશેષજ્ઞ હોયને તેથી “દોષ-રહિત સંપૂર્ણ પ્રત પાળનાર દેવલોકમાં જાય છે, ત્યાં ભવિષ્યમાં તેને અવિરતિભાવ અવશ્ય થવાનો છે.” એ પ્રમાણે જાણવા છતાં પણ જે યાવજીવિતના પરિભાણ રહિત પ્રત્યાખ્યાનનો ઉચ્ચાર કરે, તે તે પ્રત્યક્ષ મૃષાવાદી છે. કેમકે અન્યથા કહીને અન્યથા પ્રકારે તે કરે છે,

ચિત્તનો વિરતિ પરિણામરૂપ ભાવ તે પ્રત્યાખ્યાન કહેવાય છે. એવો ભાવ પ્રત્યાખ્યાન કરનારને જીવન પર્યંતજ હોય છે, કે મરણ પછી પણ હોય છે? જે મરણ પછી પણ એવો ભાવ રહેતો હોય, તે તેનું પ્રત્યાખ્યાન ભંગ થશે. કેમકે દેવલોકાદિમાં અવશ્ય ભોગો સેવવાના હોય છેજ. અને જે જીવન પર્યંતજ એવો ભાવ રહેતો હોય, તે જીવન પર્યંતની મર્યાદાવાળું પ્રત્યાખ્યાન શા માટે ન કરવું? અને મનમાં અન્ય છતાં વચનથી અન્ય કહેવું?

ચિત્તમાં જીવન પર્યંતની મર્યાદાવાળા પ્રત્યાખ્યાનના પરિણામ છે, એમ જાણવા છતાં પણ પરિણામરહિત પ્રત્યાખ્યાનનો ઉચ્ચાર કરવો, એ ઉચ્ચારતું રૂળ માયા સિવાય બીજું કંઈ નથી. વળી આ સંબંધમાં હું તમને પૂછું છું કે ચિત્તમાં પ્રત્યાખ્યાનના પરિણામ જીવન પર્યંતની મર્યાદાવાળા છે, તે છતાં જીવન પર્યંતની મર્યાદાવાળા પ્રત્યાખ્યાનનો ઉચ્ચાર કરવામાં તમે શું કોઈ દોષ જુઓ છો? કે જેથી સપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાન વચનથી પણ નથી કહેતા? અથવા ભાવથી વચનની વધારે મુખ્યતા છે? કે જેથી ભાવ અન્ય પ્રકારનો છતાં વચનોચ્ચાર અન્યથા પ્રકારે કરો છો? આગમમાં તે ભાવનેજ પ્રમાણ કહેલ છે, વચનને પ્રમાણ નથી કહ્યું.

ધારો કે કોઈ ત્રિવિધ આહારાદિનું પ્રત્યાખ્યાન કરવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો, અને પછી “અતુર્વિધ આહારનો ત્યાગ કરું છું” આવા પ્રકારનો પાઠોચ્ચાર કરે, તેમાં તેને મનના

ભાવની અનુવૃત્તિ સિવાય અન્ય પ્રકારના પ્રત્યાખ્યાનના પાઠનો ઉચ્ચાર થવાથી, તે પ્રત્યાખ્યાન કરનારનો મનોગત ભાવ એજ પ્રમાણભૂત છે, પણ અન્યથા રીતે થએલો શબ્દોચ્ચાર પ્રમાણભૂત નથી. કેમકે એ શબ્દોચ્ચાર ભાવના અનુરોધ સિવાય થએલ હોવાથી છળ માત્ર છે. એ પ્રમાણે આગમમાં વચનની પ્રમાણિકતા નથી કહી. “જાવજ્ઞોવાપ” એવી મર્યાદાથી સપરિભાષ્ય પ્રત્યાખ્યાન કરવું જોઈએ. એમ અંગીકાર કરીને મિથ્યા આગ્રહનો ત્યાગ કરો. ૨૫૪૫.

ધર્ત્યાદિ અનેક યુક્તિઓથી સમજાવ્યા છતાં તે ન સમજ્યા, એટલે શ્રીસંધે તેમને સંધ બાહ્ય કર્યા.

इय पणविओऽवि न सो जाहे सहइ पूसमित्तेण ।

अन्नगणत्येरेहि य काउं तो संघसमवायं ॥ २५४६ ॥

आहूय देवयं वेइ जाणमाणोऽऽवि पच्चयनिमित्तं ।

वच्च जिणिंदं पुच्छसु गयाऽऽगया सा परिकहेइ ॥ २५४७ ॥

संघो सम्मावाई गुरुपुरोगोत्ति जिणवरो भणइ ।

इयरो मिच्छावाई सत्तमओ निण्हवोऽयं ति ॥ २५४८ ॥

एईए सामत्थं कत्तो गंतुं जिणिंद मूलंमि ।

वेई कहपूयणाए, संघेण तओ कओ बज्झो ॥ २५४९ ॥

એ પ્રમાણે પુષ્પમિત્ર આચાર્ય, અનેક યુક્તિઓથી સમજાવ્યા છતાં ગોષ્ઠામાહિલે તે કબુલ ન કર્યું, ત્યારે તેને બીજા ગચ્છના બહુ શ્રુતસ્થવિરોની પાસે લઇ ગયા, (સ્થવિરોએ આચાર્યતું કથન સત્ય કહ્યું. અને ગોષ્ઠામાહિલતું અસત્ય કહ્યું, ગોષ્ઠામાહિલે સ્થવિરોને કહ્યું કે હું પ્રરૂપણા કરું છું તેવુંજ તીર્થંકરોએ પ્રરૂપેલું છે. હે રૂપિયો તમો શું જાણો છો ? ત્યારે તેમણે કહ્યું. તમો મિથ્યાભીમાની છો ભગવાનની (તીર્થંકરોની) આશાતના કરો નહીં. તમે કાંઇપણ જાણતા નથી. ગોષ્ઠામાહિલે તે પણ ન માન્યું એટલે તેમણે શ્રીસંધને બોલાવ્યો, શ્રીસંધે કાચોત્સર્ગ કરીને દેવીને બોલાવી, તેમના પ્રભાવથી દેવીએ પ્રગટ થઇને કાર્ય માટે સંધની આજ્ઞા માગી. શ્રીસંધે પ્રસ્તુત અર્થને જાણવા છતાં સર્વ લોકોની પ્રતીતિ માટે કહ્યું કે-મહાવિદેહમાં જિનેશ્વર પાસે જઇને પૂછો, (કે દુર્મલિકાપુષ્પમિત્રાદિ સર્વ સંધ કહે છે, તે સત્ય છે, કે ગોષ્ઠામાહિલ કહે છે તે સત્ય છે ?) દેવીએ કહ્યું કે મને મહાવિદેહમાં જતાં વિવ્રના દૂર થવા માટે કાચોત્સર્ગ કરો. સંધે તેમ કરવાથી દેવીએ તદનુસાર જિનેશ્વરને પુછીને કહ્યું કે આચાર્યાદિ શ્રીસંધ કહે છે તે સત્ય છે, અને ગોષ્ઠામાહિલ તો મિથ્યાવાદી તેમજ સાતમો નિન્હવ છે, એમ જિનેશ્વરે કહ્યું છે. (આ સાંભળીને ગોષ્ઠામાહિલે કહ્યું કે,) આ બિચારી અદ્ય ઋદ્ધિવાલી કટપૂતનાતું એવું સામર્થ્ય ક્યાંથી હોય, કે તે જિનેશ્વર પાસે જઇ શકે ? આથી શ્રીસંધે નિન્હવ જાણીને ગોષ્ઠામાહિલને સંધ બહાર કર્યા. ૨૫૪૬-૨૫૪૯.

॥ ઇતિ સમમો નિન્હવ ॥

દેશ વિસંવાદી સાત નિન્હવોની માન્યતા કહી, હવે શ્વરુચ પપ્પસ ઇત્યાદિ ૨૩૦૦ મી ગાથામાંના ' ચ ' શબ્દથી અહણ કરેલ આઠમા યોદ્ધક (દિગંબર) નિન્હવાની માન્યતા કહે છે.

છ વાસસયાઈં નવુત્તરાઈં તદ્દા સિદ્ધિ ગયસ્સ વીરસ્સ ।

તો બોડિયાણ દિટ્ઠી રહવીરપુરે સંપ્પજ્ઞા ॥ ૨૫૫૦ ॥ મૂ૦ મા૦ ॥૧૪૫॥

રહવીરપુરં નગરં દીવગમુજ્ઞાણમજ્જકણ્હે ય ।

સિવભૂદસસવહિમ્મે પુચ્છા થેરાણ કહણા ય ॥ ૨૫૫૧ ॥ „ ॥ ૧૪૬ ॥

બોડિયસિવભૂદઓ બોડિયલિંગસ્સ હોઈ ઉપ્પત્તી ।

કોડિન્નકોટ્ટવીરા પરંપરાફાસંપ્પન્ના ॥ ૨૫૫૨ ॥

॥ ૧૪૭ ॥

મહાવીરદેવ મોક્ષે ગયા પછી છસેં ને નવ વર્ષે રથવીરપુરનગરમાં યોદ્ધક દૃષ્ટિ (દિગંબરમત) ઉત્પન્ન થઇ. રથવીરપુરનગરના દીપકઉદ્યાનમાં આર્યકૃષ્ણસૂરિ આવ્યા, તેમની પાસે શિવભૂતિએ દીક્ષા લીધી. અને ઉપધિ સંબંધી સ્થવિરોને પૃચ્છા કરી, તેમણે યોગ્ય ઉત્તર આપ્યો, તે તેને રુચ્યો નહિ, તેથી શિવભૂતિ યોદ્ધક થયો, તેનાથી યોદ્ધક લિંગની ઉત્પત્તિ થઇ, તે પછી તેના કૌંડિન્ય અને કોટ્ટવીર નામના શિષ્યોની પરંપરાએ તે વૃદ્ધિ પામી ૨૫૫૦-૨૫૫૧-૨૫૫૨.

મહાવીર પ્રભુના નિર્વાણ પછી છસેં ને નવ વર્ષે, યોદ્ધક (દિગંબર) નિન્હવો થયા, તેની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે. એક વખત રથવીરપુરનગરની બહારના દીપક નામના ઉદ્યાનમાં આર્યકૃષ્ણ નામે આચાર્ય આવ્યા, તે વખતે તે નગરમાં શિવભૂતિ નામનો રાજસેવક રહેતો હતો, તેનું બીજું નામ સહસ્રમદલ હતું. તે રાજાની મહેરબાનીથી અનેક વિલાસ-લોગ લોગવતો નગરમાં ફરતો, અને બે પ્રહર રાત્રિ વીત્યા પછી ઘેર આવતો. તેના હુમ્મેશના આવા આચરણથી દુઃખી થએલી તેની સ્ત્રીએ એક દિવસ પોતાની સ્નેહાળ સાસુને કહ્યું કે તમારા પુત્ર કદિ પણ રાત્રિએ વેળાસર આવતા નથી, તેથી હું હુમ્મેશાં ઉભગરાથી અને ભૂખથી પીડા પામું છું. આ સાંભળી સાસુએ સ્નેહ પૂર્વક કહ્યું-બેટી ! હુમ્મેશાં બે એજ પ્રમાણે થાય છે, તો તે વાત તે મને આજ સુધી કેમ ન કહી ? પણ ફીકર નહિ, આજે તું સૂઈ જા, તારા બદલે હું જાગીશ અને એ અવિનીત છોકરાને શિક્ષા આપીશ. સાસુના કહેવાથી વહુ તે દિવસે સૂઈ ગઇ, અને ડોશી જાગતી બેઠી, રાત્રિના બે પ્રહર વીત્યા એટલે શિવભૂતિએ આવીને દ્વાર ઉઘાડવાનું કહ્યું. તે વખતે હુંદ્ર થએલી માતાએ રોષ પૂર્વક કહ્યું, અરે ? ઉન્માર્ગગામી ! ઉદ્વત છોકરા ! આટલી બધી રાત્રિ વીત્યા પછી નગરમાં રખડીને આવ્યો છે, તો જ્યાં અત્યારે દ્વાર ખુલ્લાં હોય, ત્યાં જા, તારી પાછળ અમે તને તેડવા આવીશું નહિ, તેમ તારા વિના મરી જઇશું પણ નહિ. માતાના આવા ક્રોધ અને અહંકારવાળા વચનો સાંભળીને શિવભૂતિને ધણું માઠું લાગ્યું, તેથી તે રિસાઇને ત્યાંથી પાછો ફરીને નગરમાં ફરવા લાગ્યો, ફરતાં ફરતાં તે વખતે સાધુનો ઉપાશ્રય ઉઘાડો જોયો, તે અવસરે ઉપાશ્રયમાં સાધુઓ કાળમહણ કરતા હતા, તેમની પાસે જઇને શિવભૂતિએ વન્દના કરીને પ્રત માટે થાયના કરી. સાધુઓએ તેની સર્વ હકીકત સાંભળ્યા પછી તેને રાજવદલભ તેમજ માતા વિગેરે સગાઓએ મુક્ત નથી કર્યો, એમ જાણીને દીક્ષા ન આપી, આથી સહસ્રમદલ શિવભૂતિએ

કે નાખવાના ચપ્પણિઆમાંથી રાખ લઇને સ્વયં-પોતાની મેળેજ લોચ કરી નાખ્યો, તેથી મુનિઓએ સાધુવેશ આપ્યો, અને સધળા બીજે દિવસ અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા. તે પછી કાળાન્તરે પુનઃ તેજ નગરમાં આવ્યા, તેમને સર્વને આવ્યા જાણીને તે નગરના રાજાએ અપૂર્વ સ્નેહથી શિવભૂતિમુનિને બહુમૂલ્યવાળું કંબલરત્ન આપ્યું. આથી આચાર્ય મહારાજે શિવભૂતિને કહ્યું, મુનિ ! આતું બહુમૂલ્યવાળું વસ્ત્ર આપણુ સાધુને કલેષ નહિ, તેમજ માર્ગાદિમાં પણ આથી અનેક અનર્થ થવા સંભવ છે માટે તમારે તે રાખવું ન જોઇએ. શિવભૂતિએ તે કંબલ ઉપરની મૂર્છાને હીધે તેને ગુરૂને કહ્યા સિવાય ગોપની રાખી, અને દરરોજ તેને ગોચરીથી આવીને સંભાળતો, પણ કદી તેનો વાપરવામાં ઉપયોગ કરતો નહિ. તેનો આવો વ્યવસાય જોઇને ગુરૂએ બ્રહ્મણ કે આને આ કંબલરત્ન ઉપર ધણી મૂર્છા છે, તેથી તેનો નાશ કરવો જોઇએ. એમ વિચારીને ગુરૂશ્રીએ એક દિવસ તે મુનિ બહાર ગયા એટલે તે કંબલરત્નના જાના નાના ટુકડા કરીને દરેક સાધુને પગ સાફ કરવાને આપી દીધા. આ બનાવ શિવભૂતિએ જાણ્યો, એટલે તે અત્યંત કષાયિત ચિત્તવાળો થઇને મૌન રહ્યો. એક દિવસ આચાર્ય મહારાજ જિનકલ્પિતું વર્ણન કરતા હતા તેમાં તેમણે એમ કહ્યું કે- “જિનકલ્પે બે પ્રકારનાં હોય છે, એક હસ્ત એજ પાત્રવાળા અને બીજા પાત્ર ધારણ કરનારા, પુનઃ તે દરેકે વસ્ત્રવારી અને વસ્ત્ર રહિત એમ બન્ને પ્રકારના હોય છે. વળી બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, નવ, દસ, અગીઆર ને બાર પ્રકાર ઉપધિના જિન કલ્પમાં હોય છે, એટલે કે કેટલાક જિનકલ્પને રજોહરણ અને મુખવસ્ત્રિકા, એ બે પ્રકારની ઉપધિ હોય છે, કેટલાકને એક કલ્પ સહિત ત્રણ પ્રકારની ઉપધિ હોય છે, કેટલાકને બે કલ્પ સહિત ચાર પ્રકારની, કેટલાકને ત્રણ કલ્પ સહિત પાંચ પ્રકારની, કેટલાકને રજોહરણ, મુહુપત્તિ, પાત્ર, પાત્રમન્થન, પાત્રસ્થાપન, પાત્ર કેસરિકા, પડલાદિ રજસ્રાણ, ગુચ્છક એ પાત્ર નિર્ધોગ એમ નવ પ્રકારે ઉપધિ હોય છે. કેટલાકને એ નવ સાથે એક કલ્પ સહિત દસ પ્રકારે, બે કલ્પ સહિત અગીઆર પ્રકારે અને ત્રણ કલ્પ સહિત બાર પ્રકારે ઉપધિ હોય છે.

એ પ્રમાણે સાંભળીને શિવભૂતિએ કહ્યું, જો એમ હોય, તો હમણા ઐાદિક જે વિના સ્થાવર કલ્પપણુંજ ન રહે અને આપઘટિક કારણસર લેવાય ને વપરાય આટલી બધી ઉપાધિ શા માટે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, અને એ જિનકલ્પ કેમ નથી આદરતો? એના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે જંબુ સ્વામીના નિર્વાણ વખતમાંજ જિનકલ્પનો વિચ્છેદ થયો છે. વળી એવા સંધયણ આદિના અભાવે હમણા આપણા જેવાથી તે કરી શકાય તેમ નથી. તે વખત શિવભૂતિએ અભિમાન પૂર્વક કહ્યું કે “હું જીવતાં છતાં શું જિનકલ્પ વિચ્છેદ પામશે? હું થાતે એ જિનકલ્પ આદરીશ. પરલોકના અર્થિ મુનિએ, તેજ નિષ્પરિગ્રહ જિનકલ્પ આદરવો જોઇએ, કષાય, લય, મૂર્છા વિગેરે દોષો ઉત્પન્ન કરનાર અનર્થકારી આવા પરિગ્રહવું શું પ્રયોજન છે? આજ કારણથી આગમમાં પરિગ્રહરહિત થવાને કહ્યું છે, વળી જિનેશ્વરો પણ અચેલક હતા, માટે અચેલકપણુંજ મુંદર છે. અને તેજ ધારણ કરવું જોઇએ.

તેવું એ કથન સાંભળીને ગુરૂશ્રીએ કહ્યું, જો એ પ્રમાણે હોય, તો શરીરમાં પણ કષાય-લય-મૂર્છા વિગેરે દોષો હોય છે, તેથી વ્રત ગ્રહણ કર્યા પછી તરત શરીર પણ તજ દેવું જોઇએ. અને શ્રુતમાં જે નિષ્પરિગ્રહપણું કહ્યું છે, તે એ પ્રમાણે કહ્યું છે કે ધર્મોપકરણમાં પણ મૂર્છા ન કરવી, મૂર્છાનો અભાવ એજ પરિગ્રહ રહિતમણું છે; પરન્તુ સર્વથા ધર્મોપકરણના પણ ત્યાગ કરવો, તેવું નામ પરિગ્રહરહિતપણું નથી. વળી જિનેશ્વરો પણ સર્વથા અચેલક

(વસ્ત્રરહિત) નથી. “ સઙ્ગેવિ પગદૂસેણ નિગ્ગયા જિગ્ગરા ચડ્ડવીત ” : એ વચનથી સ્પષ્ટ થાય છે. જિનવરો એક દેવદૂત (વસ્ત્ર) સહિત નીકળેલા છે. આ પ્રમાણે શુદ્ધિ તેમજ બીજા વૃદ્ધ સાધુઓએ અનેક યુક્તિઓથી શિવભૂતિને સમજાવ્યા છતાં, તેણે તથાવિધ કપાશ બાહ્યનીયાદિ કર્મના ઉદયથી પોતાનો કદામહ ન તજ્યો; અને વસ્ત્રો તથા દર્શ બહાર ઉદ્યાનમાં જઈને રહ્યો, તે પછી તે ઠેકાણે ઉત્તરાનામની તેની બહેન તેને વંદન કરવાને ગઈ, તેણે પોતાના ભાઈને વસ્ત્રરહિત જોઈને પોતે પણ વસ્ત્ર ત્યાજ દીધા, પછી વંદન કરીને તે ભિક્ષા માટે નગરમાં ગઈ, તેને વસ્ત્રરહિત બીજાત્સસ્વરૂપા જોઈને એક ગણિકાએ વિચાર્યું કે આ પ્રમાણે આને વસ્ત્ર વિનાની બીજાત્સસ્વરૂપા જોઈને લોકો અમાસ પર વિરાગ પામશે, માટે હું તેને વસ્ત્ર આપાડું, એમ વિચારીને ગણિકાએ તે સાધ્વીની ઇચ્છા વિના પણ વસ્ત્ર આપાડ્યું. નગરમાંથી પાછા ફરીને તેણે આ સર્વ બનાવ શિવભૂતિને જણાવ્યો. શિવભૂતિએ તેને કહ્યું કે વસ્ત્ર વિના સ્ત્રી ધણીજ ખરાબ અને અતિલજ્જ પામવાયોગ્ય થાય છે, માટે તારે વસ્ત્રનો ત્યાગ ન કરવો, કેમકે દેવતાએ તને એ વસ્ત્ર આપ્યું છે. તે પછી કેટલાક દિવસે શિવભૂતિએ કોંઈન્ય અને કોટ્ઠવીર નામના બે શિષ્યોને દીક્ષા આપી. તેમના શિષ્ય-પ્રશિષ્યની પરંપરાએ ઉત્પન્ન થયેલી આ બોદિક દૃષ્ટિ (દિગમ્બર સંપ્રદાય) વૃદ્ધિ પામી. ૨૫૫૦-૨૫૫૨.

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ શિવભૂતિને જે પ્રકારે વિપ્રતિપત્તિ થઈ, તે સંવિસ્તર જણાવે છે.

ઉવહિવિભાગં સોઝં સિવભૂઈ અજ્જકળ્હગુરુમૂલે ।

જિણકપ્પિયાદયાણં મળઈ ગુરું કોસ નેયાણિં ? ॥ ૨૫૫૩ ॥

જિણકપ્પોઽણુચરિજ્જઈ વોચ્છિન્નોત્તિ મળિણ પુણો મળઈ ।

તદસત્તસ્સોચ્છિજ્જઙ્ગ વોચ્છિજ્જઈ કિં સમત્થસ્સ ? ॥ ૨૫૫૪ ॥

પુવ્વમણાપુચ્છછિન્નકંબલકસાયકલુસિઓ વેવ ।

સો વેઃ પરિગ્ગહઓ કસાય-મુચ્છા-મયાઈયા ॥ ૨૫૫૫ ॥

દોસા જઓ સુવહુયા મુણ ય મળિયમપરિગ્ગહત્તંતિ ।

જમવેલા ય જિણિંદા તદમિહિઓ જં ચ જિણકપ્પો ॥ ૨૫૫૬ ॥

જં ચ જિયાવેલપરોસહો મુણી જં ચ તોહિં ઠાણેહિં ।

વત્થં ધરેજ્જ નેગંતઓ તઓઽવેલયા સેયા ॥ ૨૫૫૭ ॥

ગુરુણાઽમિહિઓ જઈ જં કસાયહેજ્જ પરિગ્ગહો સો તે ॥

તો સો દેહો ચ્ચિય તે કરાણ્ણપ્પત્તિહેઽત્તિ ॥ ૨૫૫૮ ॥

અત્થિ વ કિં કિંચિ જણ જસ્સ વ તસ્સ વ કસાયબોયં જં ।

વત્થું ન હોજ્જ પવં ધમ્મોઽવિ તુમે ન વેતવો ॥ ૨૫૫૯ ॥

જેણ કસાયનિમિત્તં જિણોઽવિ ગોસાલ-સંગમાઈણં ।

ધમ્મો ધમ્મપરાઽવિ ય પઢિણીયાણં જિણમયં ચ ॥ ૨૫૬૦ ॥

અહ તે ન મોક્ષસાહનમઈણ ગંથો કસાયહેજ્જવિ ।

વત્થાઈ મોક્ષસાહનમ પ મુહં કઈ ગંથો ? ॥ ૨૫૬૧ ॥

આર્યકૃષ્ણ સૂરિ પાસે જિનકલ્પક વિગેરેના ઉપાધિના વિભાગ સાંભળીને શિવભૂતિએ ગુરૂને કહ્યું, કે હુમણા શામાટે જિનકલ્પ કોઇ આચરતું નથી ? તથા વિધ સંધયણના અભાવે જ'બુરવામિના નિર્વાણના વખતમાં તેનો વિચ્છેદ થયો છે. એમ ગુરૂએ કહ્યું, એટલે શિવભૂતિએ કહ્યું કે અશક્તને માટે તેનો ભલે વિચ્છેદ થાઓ, પણ સમર્થને તેનો વિચ્છેદ શામાટે થાય ? (આ પ્રમાણે પૂર્વે રત્ન કંબળમાટે પુચ્છાએલ, તે પછી) તેને પૂછ્યા સિવાય કંબળના દુકડા કરી નાંખવાથી કષાયવડે કલુષિત થએલ એવા તેણે પુનઃ કહ્યું કે-પરિગ્રહથી કષાય, મૂર્છા, ભય વિગેરે ઘણા દોષો પ્રાપ્ત થાય છે, અને શ્રુતમાં પણ અપરિગ્રહપણું (ધારણ કરવાને) કહ્યું છે, કેમકે જિનેશ્વરે અચેલક છે, અને તેમણે જ જિનકલ્પ કહેલો છે. વળી જેણે અચેલ પરિસહ જિત્યો હોય, તેજ મુનિ છે, અને તેમને (લબ્ધ-બુગુપ્ત-અને અને શીતોષ્ણાદિ પરિસહના હેતુથી) ત્રણ સ્થાનકે વસ્ત્ર ધારણ કરવાનું કહ્યું છે, પણ એકાન્તે (વસ્ત્ર ધારણ કરવાંજ જોઇએ એમ) નથી કહ્યું. માટે અચેલકપણુંજ કલ્યાણકારી છે. (આથી) ગુરૂએ કહ્યું, જે એ પ્રમાણે જે કષાયનો હેતુ હોય, તે પરિગ્રહ હોય તો પોતાનું શરીર પણ કષાયોત્પત્તિનો હેતુ હોવાથી પરિગ્રહ કહેવાય. અને તેથી તેનો પણ મુમુક્ષુએ ત્યાગ કરવો જોઇએ. વળી (શિવભૂતે !) જગતમાં એવી કંઇ વસ્તુ છે, કે જે ગમે તેવાને પણ કષાયના હેતુભૂત ન થાય ? અને એ પ્રમાણે હોય, તો તમારે શ્રુત-ચારિત્રાત્મક ધર્મ પણ ગ્રહણ કરવો ન જોઇએ. કેમકે જિનેશ્વર પણ કિલ્લકર્મિ ગોશાલક અને સંગમક વિગેરેને કષાયના નિમિત્ત થયા, એજ પ્રમાણે જિનશાસનથી વિપરીત વર્તનારાને, જિનેશ્વરે કહેલો ધર્મ, તે ધર્મમાં નિષ્ઠાવાળા સાધુઓ, અને દ્વાદશાંગીરૂપ જિનમત કષાયનું નિમિત્ત થાય છે. (એટલે તેઓના પણ ત્યાગ કરવો જોઇએ, પરંતુ તેમ થતું નથી.) જિનેશ્વરે કહેલ શરીરાદિપદાર્થો કષાયના હેતુભૂત હોવા છતાં પણ તે ભોક્ષના સાધનભૂત હોવાથી પરિગ્રહ ન કહેવાય. (એમ કહેવામાં આવે છે.) તો શુદ્ધ વસ્ત્રાદિ પણ ભોક્ષસાધનની બુદ્ધિએ લેવામાં આવે, તો કેવી રીતે પરિગ્રહ કહેવાય ? ન જ કહેવાય. ૨૫૫૩-થી-૨૫૬૧.

વસ્ત્રાદિ, મૂર્છાનો હેતુ તથા ભયહેતુ હોવાથી, ત્યજ દેવા જોઇએ, એનો ઉત્તર આપે છે.

મુચ્છાહેઝ ગંથો જઇ તો દેહાઇઓ કહમગંથો ।

મુચ્છાવઓ ? કહં વા ગંથો વત્યાદસંગસ્સ ? ॥ ૨૫૬૨ ॥

અહ દેહા-ડહારાઇસુ ન મોક્ષસાહનમઈય તે મુચ્છા ।

કા મોક્ષસાહનેસું મુચ્છા વત્યાઇપસું તો ? ॥ ૨૫૬૩ ॥

અહ કુણસિ થુલ્લવત્યાઇપસુ મુચ્છં ધુવં સરીરેડવિ ।

અકેજ્જદુલ્લભયરે કાહિસિ મુચ્છં વિસેસેણં ॥ ૨૫૬૪ ॥

વત્યાઇગંથરહિયા દેહા-ડહારાઇમેત્તમુચ્છાપ ।

તિરિય-સવરાદઓ નણુ હવંતિ નિરઓવગા બહુગા ॥ ૨૫૬૫ ॥

અપરિગ્ગહાડવિ પરસંતિપસુ મુચ્છા-કસાય-દોસેહિં ।

અવિણિગ્ગહિયપ્પાણો કમ્મમલમળંતમજ્જેન્તિ ॥ ૨૫૬૬ ॥

દેહત્થવત્થ-મલ્લા-ડણુલેવણા-ડહરણધારિણો કેઈ ।

ઉવસગ્ગાઇસુ મુણઓ નિસ્સંગા કેવલમુવેતિ ॥ ૨૫૬૭ ॥

જહં ભયહેજ ગંથો તો નાળાઈળ તદુવધાઈર્હિ ।

ભયમિહ તાઈ ગંથો, દેહસ્સ ય સાવયાઈર્હિ ॥ ૨૫૬૮ ॥

અહ મોક્ષસાહળમર્દે ન ભયહેજવિ તાળિ તે ગંથો ।

વત્યાઈ મોક્ષસાહળમર્દે સુદ્ધં કહં ગંથો ? ॥ ૨૫૬૯ ॥

જે મૂર્છાનો હેતુ હોય તે પરિગ્રહ કહેવાય, જે એમ હોય તો મૂર્છાવાળાને શરીરાદિ પણ પરિગ્રહ કેમ ન કહેવાય ? (તે પણ મૂર્છાનો હેતુ છે.) અને સંગરહિત એવા મુનિને વસ્ત્રાદિક પરિગ્રહ શાથી કહેવાય ? શરીર-આહારાદિને મોક્ષસાધનની બુદ્ધિએ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તેથી તેમાં મૂર્છા નથી, (એમ કહેતો હો) તો મોક્ષ સાધનપણું વસ્ત્રામાં પણ સમાન છતાં, તેમાં મૂર્છા શામાટે માને છે ? વળી (શરીરથી અત્યંત નિઃસાર, ક્ષણ માત્રમાં અગ્નિ-ચોરાદિકથી ઉપદ્રવવાલા મુક્તભ, કેટલાક કાળ પછી અવશ્ય નાશ પામનાર) સ્થૂળ વસ્ત્રાદિકમાં તું મૂર્છા કરે છે, તો પછી શરીરમાં તો અવશ્ય વિશેષ કરીને મૂર્છા કરીશ; કેમકે શરીર, વસ્ત્રાદિની પેઠે વેચાતું મળતું નથી, પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ છે, ધણા દિવસ રહેવા વાળું છે અને વસ્ત્રાદિ કરતાં-વધારે કાર્ય સાધક છે. (શરીરાદિ માત્રમાં જે મૂર્છા છે, તે અદ્ય છે, અને વસ્ત્રાદિ પરિગ્રહ ની મૂર્છા તે ધણી છે, તેથી શરીરાદિ માત્રની મૂર્છા હોવા છતાં પણ નમ્ર સાધુઓ મોક્ષ પામશે, અને તમારા જેવા વસ્ત્રવાળા મોક્ષ નહીં પામે; એમ કહેવામાં આવે તો) વસ્ત્રાદિ પરિગ્રહ વિનાના, અને શરીર-આહારાદિ માત્રમાંજ મૂર્છાવાળા તિર્યચ-ભિદ્ધ વિગેરે અનેકવાર નરકગામી થાય છે. દારિદ્રથી પરાભૂત થએલા અને તથાપ્રકારનો પરિગ્રહ ન હોવા છતાં પણ પરવિલવમાં મૂર્છા કષાયોદિ દોષવડે અનિચ્છીત આત્માવાળા મનુષ્યો અનન્ત કર્મ ઉપાજે છે; અને બીજા મહામુનિઓ કોઈએ ઉપસર્ગ કરવાની બુદ્ધિથી શરીરે મહામૂંઝવાળાં વસ્ત્ર-આભરણ-માળા-વિશેષનાદિ ધારણ કરાવ્યા છતાં, તે નિઃસંગ મુનિઓ કેવળજ્ઞાન યુક્ત મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. વળી જે ભયનો હેતુ હોય તે પરિગ્રહ કહેવાય, તો જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રવાળાને તેના ઉપધાત કરનારાથી ભય છે, અને શરીરને હિંસ પહોંચાથી ભય છે, (તેથી તે પણ ભય હેતુ હોવાથી પરિગ્રહ કહેવા જોઈએ.) ભય હેતુ હોવા છતાં પણ તેને મોક્ષ સાધનની બુદ્ધિએ ગ્રહણ કરવાથી પરિગ્રહપણું નથી. (એમ કહેવામાં આવે તો.) દોષ રહિત વસ્ત્રાદિને પણ મોક્ષ સાધનની બુદ્ધિએ ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો શાથી પરિગ્રહ કહેવાય ? ૨૫૬૨-થી-૨૫૬૯.

વસ્ત્ર વિગેરે શૈદ્ધ્યાનનો હેતુ હોવાથી ત્યાગ કરવાં જોઈએ, એમ કહે એના ઉત્તર કહે છે.

સારક્ષણાણુવંધો રોહજ્ઞાણંતિ તે મર્દે હોજ્જા ।

તુલ્લમિયં દેહાઈસુ પસત્યમિહ તં તહેહાવિ ॥ ૨૫૭૦ ॥

જે જત્તિયાપગારા લોષ ભયહેજવો અવિરયાળં ।

તે ચેવ ય વિરયાળં પસત્યભાવાળ માન્નનાય ॥ ૨૫૭૧ ॥

(વસ્ત્રાદિ) સંરક્ષણાણુવંધી શૈદ્ધ્યાનનો હેતુ છે. (માટે તે તથા દેવા થાય છે.) એમ તારી માન્યતા હોય, તો શરીરાદિમાં પણ એ સમાન છે. (ચતનાથી શરીરાદિનું સંરક્ષણ મોક્ષ હેતુ હોવાથી) પ્રશસ્ત છે. તો તેવી રીતે વસ્ત્રાદિ પણ પ્રશસ્ત છે.

વસ્તુતઃ આ લોકમાં અસંયતિને જે આસન-શયનાદિ જેટલા પ્રકાર ભયના હેતુ છે, તે બધા પ્રશસ્તભાવવાળા સંયતને મોક્ષ માટે છે. ૨૫૭૦-૨૫૭૧

શિવ:-હિંસાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન, મૃધાનુબંધી રૌદ્ર યાન, સ્તેયાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન-અને સં-રક્ષણાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન એમ ચાર પ્રકારે રૌદ્રધ્યાન આગમમાં કહ્યું છે. તેમાં પ્રથમ પ્રાણીવધા-દિગ્ધિ હિંસાનું જેમાં નિરંતર ચિન્તવન થાય તે હિંસાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન, જેમાં નિરંતર અસત્યનું ચિન્તવન થાય તે મૃધાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન, જેમાં નિરંતર-ચોરીનું ચિન્તવન થાય તે સ્તેયાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન, અને જેમાં અનેક મારણાદિ ઉપાયોથી ચોરાદિ થોડી પોતાના દ્રવ્યને રક્ષણ કરવાનું ચિન્તવાય તે સંરક્ષણાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન, આ સંરક્ષણાનુબંધી રૌદ્ર-ધ્યાન જે વસ્ત્રાદિ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો અવશ્ય થાય. આ પ્રમાણે રૌદ્રધ્યાનનો હેતુ હોવાથી વસ્ત્રાદિક શસ્ત્રાદિકની પેઠે દુર્ગતિના હેતુ છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

આચાર્ય:-એ પ્રમાણે સંરક્ષણાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન તો શરીરાદિમાં પણ સમાન છે. કારણકે જળ-અગ્નિ-ચોર, સર્પ-હિંસાપશુ-વિષ-કંટક આદિથી શરીરનું પણ સંરક્ષણ નિરંતર ચિન્તવાય છે. એટલે તેનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

શિવભૂતિ:-શરીર વિગેરે મોક્ષ સાધનનું અંગ હોવાથી યતના વડે તેના સંર-ક્ષણનું ચિન્તવન કરવું તે પ્રશસ્ત છે.

આચાર્ય:-જે એમ હોય તો, આગમમાં કહ્યા મુજબ યતનાના પ્રકારથી વસ્ત્રાદિમાં પણ સંરક્ષણાનુબંધ કરવામાં શું દોષ છે? તે પણ પ્રશસ્ત છે એટલે તેનો ત્યાગ શા માટે કરવો જોઈએ?

શિવભૂતિ:-વસ્ત્ર વિગેરે મૂર્ચ્છાદિ દોષના હેતુ હોવાથી પરિગ્રહજ છે, અને તે લોકને ભવભ્રમણનું કારણ છે, એ સર્વ કોઇને પ્રતીત છે. જ્યારે એ પરિગ્રહ લોકોને ભવ-ભ્રમણનું કારણ છે, તો પછી વસ્ત્રાદિ પરિગ્રહવાળા સાધુને પણ તે ભવભ્રમણનું કારણ કેમ ન થાય? થાયજ, માટે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

આચાર્ય:-તારી એ એકાન્ત માન્યતા યોગ્ય નથી, કેમકે આસન શયન પાન ભોજન-ગમન-અવસ્થાન-મન-વચન-અને કાયાની ચેષ્ટા વિગેરે જેટલા પ્રકાર છે, તે બધા અપ્રશસ્ત અધ્યવસાયવાળા અસંયતને આ લોકમાં ભયના હેતુ થાય છે; અને એજ બધા પ્રકારે પ્રશસ્ત અધ્યવસાયવાળા સંયતને મોક્ષના હેતુ થાય છે. એટલે જેણે લો-ભાદિ કષાયનો મૂળથીજ નાશ કરેલ છે એવા સાધુઓને વસ્ત્રાદિ ગ્રહણ કરવા છતાં પણ કોઇ દોષ નથી લાગતો. વળી જે વસ્ત્રાદિ મૂર્ચ્છા વિગેરે હેતુ હોવાથી સુવર્ણાદિકની પેઠે પરિગ્રહ છે, ઇત્યાદિ હેતુ અને દષ્ટાન્તના કથન માત્રથીજ વસ્ત્રાદિકનું પરિગ્રહપણું તું સિદ્ધ કરે છે, તો અમે પણ એવાજ હેતુ અને ઉદાહરણથી સુવર્ણનું અપરિગ્રહપણું સિદ્ધ કરીએ છીએ. ૨૫૭૦-૨૫૭૧.

આહારો વ ન ગંથો દેહત્યંતિ વિસઘાયણત્યાપ ।

કળગંપિ તદ્વા જુવર્ધ ધમ્મંતેવાસિણી મેત્તિ ॥ ૨૫૭૨ ॥

તમ્હા કિમત્થિ વત્થું ગંથોડગંથો વ સવ્વહ છોણ ? ।

ગંથોડગંથો વ મગ્ગો મુચ્છામુચ્છાદિ નેચ્છ ઓ ॥ ૨૫૭૩ ॥

વત્થાઈ તેણ જં જં સજમસા જમરાગ-દોસસસ ।

તં સમપરિગ્ગહો ચિય પરિગ્ગહો જં વત્થાઈ ॥ ૨૫૭૪ ॥

યુવતિ, મારી ધર્માન્તેવાસિની છે, તથા સુવર્ણ વિષધાતક છે, (વિષધાત-રસાયન મંગળ-અધિ-નય-પ્રદક્ષિણાવર્ત-ગુરુતા-અને અદ્યધકુ થતા આ આઠ ગુણો સુવર્ણમાં છે.) એવી યુદ્ધિથી ગ્રહણ કરતા, (તે બન્ને) આહારની પેઠે શરીરોપકારી હોવાથી પરિગ્રહ નથી (આ કહેલ સર્વ કુચુકિતઓ છે પણ પ્રતિબંધી માટે કરી છે.) તે માટે લોકમાં એવી કંઈ વસ્તુ છે કે જે સર્વથા પરિગ્રહ અથવા અપરિગ્રહ કહેવાય ? (કોઈ નહિ.) (મુચ્છા પરિગ્ગ્રહો વૃક્તા) એ વચનથી દ્રવ્ય-દેહ-આહાર કનકાદિને વિષે મૂર્છા અને અમૂર્છા વડેજ પરિગ્રહ અને અપરિગ્રહપણું નિશ્ચયથી માનેલ છે. એ કારણથી રાગ-દ્વેષ રહિત વ્યક્તિને વસ્ત્રાદિ જે જે સંયમના સાધન થાય તે અપરિગ્રહ-છે, અને જે જે સંયમનો ધાત કરનાર થાય તે પરિગ્રહ છે. ૨૫૭૨-૨૫૭૩-૨૫૭૪.

વસ્ત્રાદિ શું સંયમોપકાર કરે છે ?

કં સંજમોવયારં કરેઈ વત્યાઈ જઈ મઈ સુણસુ ।

સીયત્તાણં તાણં જલણતણગયાણ સત્તાણં ॥ ૨૫૭૫ ॥

તહ નિસિ ચાઝકાલં સજ્ઞાયઽજ્ઞાણસા ણમિસીણં ।

મહિ-મહિયા-વાસો-સા-રયાઈરક્કવાનિમિત્તં ચ ॥ ૨૫૭૬ ॥

મયસંવરુજ્ઞણત્યં ગિલાણવાણોવગ્ગારે યામિમયં ।

મુહપુત્તિયાઈ ચેવં પરુવણિજ્ઞં જહાજોગં ॥ ૨૫૭૭ ॥

સંસત્તસત્ત-ગોરસ-પાણયવાણીયપાણરક્કત્યં ।

પરિગલણ-પાણઘાયણ-પચ્છાકમ્માઈયાણં ચ ॥ ૨૫૭૮ ॥

પરિહારત્યં પત્તં ગિલાણ-બાલાદુવગ્ગહત્યં ચ ।

દાણમયધમ્મસાહણ સમયા ચેવં પરુપ્પરઓ ॥ ૨૫૭૯ ॥

વસ્ત્ર વિગેરે શું સંયમોપકાર કરે છે ? એમ પૂછતો હો, તો સાંભળ ઠંડીથી સાધુનું રક્ષણ, અગ્નિ અને તૃણગત જીવોનું રક્ષણ, તથા રાત્રિના ચારે કાળમાં મુનિઓને સ્વાધ્યાય અને ધ્યાન કરવાનું સાધન; સચિત્ત પૃથ્વી, મહિકા, વર્ષા, હિમ અને રજથી રક્ષણ કરવાનું નિમિત્ત થાય છે. વળી મરેલાને ઢાંકવાને તથા બહાર લઇ જવાને તેમજ રોગીને વસ્ત્ર પ્રાણોપકારી માન્યું છે. એ પ્રમાણે મુહુપત્તિ વિગેરે પણ યથાયોગ્ય સંયમોપકારી છે, એમ કહેવું તથા સંસક્ત સાધુઓ-ગોરસ-પાનક-અને પેયગત પ્રાણિની રક્ષા માટે, હાથમાં ગ્રહણ કરેલ ગોરસાદિ ઝરી જવાથી થતા પ્રાણિધાત અને પશ્ચાત્કર્મહિદોષોનો ત્યાગ કરવાને, રોગી અને બાળ વિગેરેના ઉપકાર કરવાને દાનમય ધર્મનું સાધન એવું પાત્ર રાખવું જોઈએ. એ પ્રમાણે રાખવાથી સર્વને પરસ્પર સમતા થાય. ૨૫૭૫-૨૫૭૯

શિવભૂતિ:-વસ્ત્ર-પાત્રાદિ સંયમમાં શો ઉપકાર કરે છે, કે જેથી તે ગ્રહણ કરવું જોઈએ?

આચાર્ય:-સૂતર અથવા ઊનનું વસ્ત્ર, ઠંડીથી પીડાએલા સાધુનું રક્ષણ કરે છે અને આર્તધ્યાનનું હરણ કરે છે, તથા અગ્નિ-ધાસ-ઈન્ધનાદિગત જીવોનું પણ રક્ષણ કરે છે. કેમકે સાધુ પાસે જો વસ્ત્ર ન હોય, તો ઠંડીથી પીડાતા ધાસ-ઈન્ધનાદિવડે અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરે, અને તેથી તદ્દગત જીવોનો વધ થાય, પરંતુ જો વસ્ત્ર હોય તો એ પ્રમાણે ન થાય, અને અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યા વિના પણ ઠંડીથી રક્ષણ થાય. વળી જો પાસે વસ્ત્ર હોય,

(૩૦૬) વસ્ત્રાદિથી થતો સંયમોપકાર અને આચાર્ય ગ્લાનાદિની ભક્તિ.

તો જેમાં હિમચ્છની વર્ષા થતી એવી શીતયુક્ત રાત્રિમાં આખી રાત્રિ જાગરણ કરતા મુનિઓને વિઘ્નરહિત સ્વાધ્યાય-ધ્યાન થઈ શકે. તેમજ મહારાત્રિમાં ઊડીને પડતી સચિત્ત પૃથ્વી, મહિકા, વૃષ્ટિ, ઝાકળ, કોઈક રાતે આકાશમાંથી પડતી સચિત્તરજ અને પ્રદીપ તેજ વિગેરેના જીવોનું પણ વસ્ત્રથી રક્ષણ થાય. તથા મૃતવ્યક્તિને ઢાંકવાને અથવા તેને બહાર લઈ જવાને માટે પણ શ્વેત-ઉજ્જવલ વસ્ત્ર હોવું જોઈએ. અને રોગી જનોને એવું વસ્ત્ર પ્રાણોપકારી છે, એમ પરમશુદ્ધે કહ્યું છે. આજ પ્રમાણે મુહુપત્તિ-રજોહરણાદિ ઉપકરણો પણ સિદ્ધાન્તાનુસારે સંયમોપકારી છે, તે યથાયોગ્ય-જ્યાં ઘટે ત્યાં કહેવા.

કલપભાષ્યાદિમાં કહ્યું છે કે-તુણ મહુણ કરીને અગ્નિસેવનનું નિશ્ચય કરવાને, ધર્મધ્યાનાર્થે અને રોગી તથા મરણ પામેલાના ઉપકાર માટે વસ્ત્ર રાખવું જોઈએ, તે વસ્ત્ર આત્મ પ્રમાણે લાંબું અને અઢી હાથ પહોળું હોવું જોઈએ. તેમાં બે વસ્ત્ર સુતરનાં અને મુખ બાંધવાને મુખવસ્ત્રિકા રાખવી. વસતિ (ઉપાશ્રય) નું પ્રમાર્જન કરવા, કોઈ સ્થાનમાં કંઈ લેતા મુક્તા, રાત્રિમાં પાથરેલું વસ્ત્ર સંકોચાઈ જતાં પ્રથમ પ્રમાર્જન કરવાને તથા ચિન્હ જણાવવાને માટે રજોહરણ રાખવું. અનાવૃત વિકૃત પુરૂષ ચિન્હ (અથવા સ્ત્રી ચિન્હ) ને લજ્જાથી આચ્છાદન કરવાને તથા સ્ત્રી દર્શનથી લિંગોદયનું રક્ષણ કરવાને ચોળપટ રાખવો જોઈએ. ” આ પ્રમાણે વસ્ત્રો સંયમમાં ઉપકારી છે.

હવે પાત્ર—અને માત્રક પણ સંયમમાં જે રીતે ઉપકારી છે તે સાંભળ, જે મુનિ પાસે પાત્ર હોય, તો ગોરસ દ્રાક્ષાદિ પાનકગત પ્રાણિના પ્રાણની રક્ષા થાય, અને પાત્રના અભાવે એ ગોરસાદિ અનાસોગાદિ કારણથી હાથમાંજ મહુણ કર્યા હોય, તો તદ્ગત જીવોના પ્રાણની હાનિજ થાય, પરંતુ જે પાત્રમાં લીધેલ હોય, તો તેનું પરિસ્થાપન થાય, તેમ કરવાથી જીવોની રક્ષા થાય. વળી પાત્રના અભાવે હાથમાંજ મહુણ કરેલા ગોરસાદિ ઝરીને ભૂમિપર પડવાથી ‘કુંથુઆ કીટિકાદિ જીવો ત્યાં એકઠા થવાથી તેમના પ્રાણનો ઘાત થાય; પણ જે પાત્ર હોય તો તેમ ન થાય, અને ભાજન ધોવા વિગેરેથી થતા પશ્ચાત્ક્રમદિ દોષો પણ ન થાય. તથા પાત્રવડે રોગી-દુર્મળ વૃદ્ધાદિ ઉપર ઉપકાર કરી શકાય, જેમ કે શુદ્ધ પાસેથી પથ્ય વસ્તુ લાવીને શૈક્ષણે આપવાથી તેઓપર ઉપકાર થાય, પરંતુ જે પાત્ર નહોય તો તેમ થઈ શકે નહિ. વળી પાત્રવડે આહાર પાણી લાવીને બીજા સાધુઓને આપતાં તે પાત્ર દાનધર્મનું સાધન થાય, પાત્રના અભાવે આહાર પાણી લાવીને કોઈને પણ આપી શકાય નહિ, વળી પાત્ર હોય, તો લખિંધવાળાને તથા લખિંધ વિનાનાને, શક્તિવન્તને તથા શક્તિ રહિતને, વસતિમાં રહેલાને તથા પ્રાહુણને, એમ સર્વ સાધુઓને પસ્પર સુગમતા થાય. એટલે કે જે પાત્ર હોય તો, લખિંધમાન સાધુ તેમાં આહાર-પાણી લાવીને બીજા લખિંધ વિનાના મુનિને આપે, એજ પ્રમાણે શક્તિમાન અશક્તને, વસતિ (ઉપાશ્રય) માં રહેલ મુનિ પ્રાહુણને (બહારથી આવેલાને), આપી શકે. પરંતુ જે પાત્ર નહોય તો એમાંનું કંઈ પણ ન બની શકે. આજ પ્રમાણે માત્રક પણ સંયમોપકારી છે. ૨૫૭૯

હવે સુપ મણિયમપરિગ્રહત્તં તથા ‘જમચેલા ય જિગિદા ’ એ કથનનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે.

અપરિગ્રહયા મુત્તેત્તિ જા ય મુચ્છા પરિગ્રહોઽભિમઓ ।

સવ્વદ્વેસુ ન સા કાયવા મુત્તસન્ભાવો ॥ ૨૫૮૦ ॥

નિરુવમધિસંઘયણા ચડનાણાસયસત્તસંપણા ।

અર્ચ્છદ્વપાણિપત્તા જિણા જિયપરાસત સવે ॥ ૨૫૮૧ ॥

જમ્હા જહુત્તદોસે પાવંતિ ન વત્થ-પત્તરહિયાવિ ।

તદસાહણંતિ તેસિં તો તગ્ગહણં ન કુવંતિ ॥ ૨૫૮૨ ॥

તહવિ ગહિણ્ણવત્થા સવત્થતિત્થોવણ્ણસણત્થંતિ ।

અભિનિક્ખમંતિ સન્ને તમ્મિં ચુણ્ણચેલયા હોંતિ ॥ ૨૫૮૩ ॥

જિણ્ણકપ્પિયાદઓ પુણ સોવહઓ સવ્વકાલમેગંતો ।

ઉવગરણમાણમેસિં પુરિસાવેક્કલાં બહુમેયં ॥ ૨૫૮૪ ॥

સૂત્રમાં જે અપરિશ્લિષ્ટતા કહી છે. તેમાં મૂર્ચ્છાનેજ પરિશ્લિષ્ટ માનેલ છે, તે-મૂર્ચ્છા સર્વ દ્રવ્યોમાં ન કરવી, એવો સૂત્રનો પરમાર્થ છે. જિનેશ્વરો અનુપમ ધીરજ-સંઘયણ ચાર જ્ઞાન અને અતિશય શક્તિમાન છે, તેમજ છિદ્ર રહિત હસ્તરૂપ પાત્રવાળા અને સર્વ-પરિશ્લિષ્ટને જીતેલા હોવાથી, વસ્ત્ર-પાત્ર રહિત હોવા છતાં પણ સંયમ વિરાધનાદિ યથોક્ત દોષ પ્રાપ્તિ નથી થતા. તેથી વસ્ત્રાદિ તેમને સંયમોપકારી ન થતા હોવાથી તેનું ગ્રહણ કરતા નથી, તે છતાં “તીર્થમાં ઘણા કાળ સુધી સાધુઓ વસ્ત્ર યુક્ત થશે” એમ જણાવવાને સર્વ જિનેશ્વરો એક વસ્ત્ર ગ્રહણ કરીને નીકળે છે, તે વસ્ત્ર પડી જાય, તો અચેલક (વસ્ત્ર રહિત) થાય છે. વળી જિનકલ્પક વિગેરે પણ સર્વકાળ એકાન્તે ઉપધિવાળાજ હોય છે, તેમના ઉપકરણનું પ્રમાણ પુરુષની અપેક્ષાએ ઘણા પ્રકારે કહ્યું છે. ૨૫૮૦ થી ૨૫૮૪

“સઙ્ગાઓ પરિગ્રહાઓ વેરમણ” ઇત્યાદિ વચનથી સૂત્રમાં કહેલી અપરિશ્લિષ્ટતા જે તું કહે છે, તે મૂર્ચ્છાના ત્યાગ કરવાથીજ થાય છે એટલે કે મૂર્ચ્છા, સિવાય અન્ય કોઈ પરિશ્લિષ્ટ નથી, જેવી મૂર્ચ્છા વસ્ત્રમાં થાય છે, તેવી મૂર્ચ્છા અન્ય સર્વ શરીર આહારાદિ દ્રવ્યોમાં થાય છે, એ મૂર્ચ્છા સર્વથા ન કરવી, એવો ઉપરોક્ત સૂત્રનો પરમાર્થ છે, પરંતુ “વસ્ત્રનો સર્વથા ત્યાગ કરવો તે અપરિશ્લિષ્ટતા,” એવો સૂત્રનો અર્થ નથી.

વળી જિનેશ્વરોને તું અચેલક (સર્વથા વસ્ત્ર રહિત) કહે છે, તે પણ એકાન્ત સત્ય નથી, કેમકે જિનેશ્વરો જીવસ્થ અવસ્થામાં પણ અનુપમ ધીરજ, અનુપમ સંઘયણ, અને ચાર જ્ઞાન યુક્ત હોય છે, તેમજ અતિશય શક્તિ સંપન્ન, છિદ્ર રહિત હસ્તરૂપ પાત્રવાળા અને સર્વ પરિશ્લિષ્ટને જિતેલા હોવાથી વસ્ત્ર-પાત્રના અભાવે પૂર્વે કહેલા સંયમ વિરાધનાદિ દોષો તેમને પ્રાપ્તિ નથી થતા, અને એથી કરીને વસ્ત્રાદિક તેમને સંયમના સાધક પણ નથી થતા, આ કારણથી આત્મગત સંયમને અનુપકારી વસ્ત્રાદિ નિરર્થક હોવાથી તીર્થકરો તે નથી ગ્રહણ કરતા, અહીં કદાચ તું એમ કહીશ, કે જો તે વસ્ત્રાદિ નથી ગ્રહણ કરતા તો “સઙ્ગેવિ પગદૂસેજ નિગ્ગયા” સર્વ તીર્થકરો એક વસ્ત્રથી નીકળ્યા છે. એમ શાથી કહ્યું છે? આ કથનના ઉત્તરમાં અમે એમ કહીએ છીએ, કે વસ્ત્ર તેમને સંયમોપકારી નથી, તો પણ “તીર્થમાં સર્વ સાધુઓ વસ્ત્રવાળાજ દીર્ઘકાળ સુધી થશે” એમ જણાવવાને સર્વ જિનેશ્વરો એક વસ્ત્ર લઇને દીક્ષા માટે નીકળ્યા છે. કોઈ વખત કોઈ સ્થળે તે વસ્ત્ર પડી જાય, તો તે વસ્ત્ર રહિત થાય છે, પરંતુ સર્વકાળ વસ્ત્ર રહિત નથી હોતા, માટે “જિનેશ્વરો વસ્ત્ર રહિત છે” એમ જે તું એકાન્તે કહે છે, તે કેવળ તારી અજ્ઞાનતાજ પ્રગટ કરે છે.

વળી તીર્થકર અને જનકલ્પકના, દશાન્તથી તું અચેલકપણું અંગીકાર કરે છે, તે પણ તારી અજ્ઞાનતાજ છે, કેમકે જિનેશ્વરો પણ ઉપર કહ્યા મુજબ એકાન્તે વસ્ત્ર રહિત

નથી, અને જનકદિપક સ્વયંબુદ્ધ વિગેરે તો સર્વકાળ પર્યાન્ત-એકાન્તે ઉપધિવાળાજ હોય છે. એ સંબંધમાં તેઓનાં ઉપકરણનું પ્રમાણ પુરૂષની અપેક્ષાએ અનેક પ્રકારે પૂર્વે કહ્યું છે, પણ સર્વથા ઉપકરણનો અભાવ નથી કહ્યો. તેથી તે જેના ઉદાહરણથી સર્વ ઉપકરણનો ત્યાગ કર્યો છે, તેઓને પણ સર્વથા ઉપકરણનો અભાવ નથી, કેવળ તારે પોતાનોજ આ કોઇ નવીન માર્ગ છે. ૨૫૮૦-થી-૨૫૮૪

હવે “ જમવેલા ય જિર્ણિદા ” એ કથનનો પ્રકારાન્તરે ઉત્તર આપે છે.

અરહંતા જમવેલા તેનાવેલત્તણં જઈ મયં તે ।
 તો તવયણાઝ ચ્ચિય નિરતિસઓ હોહિ માડવેલો ॥ ૨૫૮૫ ॥
 રોગી જહોવણસં કરેઈ વેજ્જસ્સ હોઅરોગો ય ।
 ન ય વેસં ચરિયં વા કરેઈ ન ય પઞ્ણઈ કરેતો ॥ ૨૫૮૬ ॥
 તહ જિણવેજ્જાણસં કુણમાણોડવંઈ કમ્મરોગાઓ ।
 ન ડ તન્નેવત્થધરો તેસિમાણસમકરંતો ॥ ૨૫૮૭ ॥
 ન પરોવણસવસયા ન ય છડમત્થા પરોવણસંપિ ।
 દેતિ, ન ય સોસવગં દિક્ખેતિ જહા જિણા સવ્વે ॥ ૨૫૮૮ ॥
 તહ સેસેહિવિ સવ્વં કજ્જં જઈ તેહિં સવ્વસાહમ્મં ।
 एवं ચ કઓ તિત્થં ન ચેદવેલોત્તિ કો ગાહો ? ॥ ૨૫૮૯ ॥
 જહ ન જિર્ણિદેહિ સમં સેસાઈસણ્ણિ સવ્વસાહમ્મં ।
 તહ લિંગેણાભિમયં ચ રિણ્ણવિ કિંચિ સાહમ્મં ॥ ૨૫૯૦ ॥

જે કારણથી અરિહંતો અચેતક છે, તે કારણથી તને અચેતકપણું માન્ય હોય, તો તેમના વચનથી તું અતિશય રહિત અચેતક ન થા. (કારણકે) જેમ વેદના ઉપદેશાનુસારે રોગી કરે છે તેથી રોગ રહિત થાય છે; પરંતુ વેદનો વેશ કે આચરણ નથી કરતો, (કેમકે) તે તેને નિરોગી નથી કરતો. તેવી રીતે જિન વેદની આજ્ઞાનુસાર કરનાર કર્મ રોગથી રહિત થાય છે, પરંતુ તેમનો વેશ ધરનાર અને તેમના આદેશાનુસાર-નહિ કરનાર કર્મ રોગથી રહિત નથી થતો. વળી જો તું સર્વથા રીતે તીર્થકરના વેશ અને ચારિત્રાનુષ્ઠાન-વર્તિ હો, તો જેમ સર્વ જીનેશ્વરો પરોપદેશાધીન નથી હોતા, અને બીજને છદ્મસ્થ અવસ્થામાં ઉપદેશ નથી આપતા. તથા શિષ્ય વર્ગને દીક્ષા પણ નથી આપતા તેમ તેમના શિષ્યોએ પણ કરવું જોઇએ (પરંતુ) એ પ્રમાણે કરવામાં આવે. તો તારું ક્યાંથી પ્રવર્તે ? અને જો તીર્થકરોની સાથે સર્વથા સમાનપણું નહોય, તો અચેતકપણાનો આમડ શા માટે રાખે છે ? જીનેશ્વરોની સાથે શેષ અતિશયો વડે સર્વથા સમાનતા નથી માની, પણ તમે વેશ અને ચારિત્ર વડે કિંચિત્ સમાનતા માનેલ છે. ૨૫૮૫-થી-૨૫૯૦

શિવભૂતિ ! અરિહંતો વસ્ત્રરહિત છે, તેથી આપણે પણ વસ્ત્રરહિત-નમ્ર થવું જોઇએ, એમ તારી માન્યતા હોય, તથા જેવું ગુરુનું ચિન્હ તેવું શિષ્યનું પણ હોવું જોઇએ, કેમકે બુદ્ધશિષ્ય શ્વેત વસ્ત્ર ધારી કે નમ્ર નથી હોતો. તે તો બુદ્ધના જેવો જ વેશ ધરનાર હોય છે, તેમ તારે પણ અરિહંતોના જેવું જ થવું જોઇએ, પરંતુ જિનેશ્વરના ઉપદેશથી જ તું નિરૂપમ ધીરજ અને સંઘયણના અભાવે વસ્ત્ર રહિત-નમ્ર થતો

હોય તો ન થા. તું તીર્થકરનો શિષ્ય હોવાથી તને તેમના વેશ પ્રમાણ હોય, તો તેમના ઉપદેશ પણ તને પ્રમાણ હોવો જોઈએ. કારણ કે ગુરુનો ઉપદેશ ઉદ્ધર્ધીને વર્તન કરનાર શિષ્ય કદિ પણ ઇષ્ટ અર્થનો સાધક નથી થતો. પરમગુરુ જિનેશ્વરેએ એ સંબંધમાં તો એમ કહ્યું છે, કે અનુપમ ધીરજ અને સંઘયણ આદિ અતિશયના અભાવે (સાધુએ) કદિ પણ અચેતક (વસ્ત્રરહિત) ન થવું. આ પ્રમાણે પરમ ગુરુએ કહ્યા છતાં તું એમના ઉપદેશની વિરુદ્ધ વર્તન શા માટે કરે છે ?

શિવભૂતિ:—જેમ ગુરુના ઉપદેશાનુસાર વર્તવું યોગ્ય છે, તેમ તેમના વેશ અને ચારિત્રનું પણ અવશ્ય અનુકરણ કરવું જોઈએ.

આચાર્ય:—તારું એ મનઃકલ્પ અયોગ્ય છે, કેમકે તેમના ઉપદેશાનુસાર વર્તનજ કાર્યસાધક છે. જેમ રોગી મનુષ્ય વૈદના ઉપદેશાનુસાર વર્તન કરવાથીજ રોગથી મુક્ત થાય છે; પરંતુ તેના વેશનું કે આચરણનું અનુકરણ નથી કરતો, જો તે પ્રમાણે કરે, તો ઉલટો સન્નિપાતનો ભાગી થાય. તેજ પ્રમાણે અહીં પ્રસ્તુતમાં પણ જિનેશ્વર રૂપ વૈદના ઉપદેશાનુસાર વર્તનાર તેમના વેશ અને ચારિત્રનું આચરણ કર્યાવિના પણ કર્મરૂપ રોગથી મુક્ત થાય છે. પરંતુ તેમના ઉપદેશાનુસાર વર્તન સિવાય તેમના વેશ અને ચારિત્રનું આચરણ કરનાર કર્મરોગથી મુક્ત થતો નથી, કેમકે તેવી યોગ્યતા સિવાય તેમના વેશ અને ચારિત્ર ધારણ કરનાર કેવળ ઉન્માદાદિનું જ ભાજન થાય છે.

વળી જો તું તીર્થકરનાં વેશ અને ચારિત્રાનુવર્તિ હો, તો તારું એ અનુવર્તિપણું તીર્થકરોની સાથે સર્વથા પ્રકારે સમાન છે ? કે દેશથી સમાન છે ? જો સર્વથા પ્રકારે સમાનતા હોય, તો જે પ્રમાણે તેઓ કરે છે, તે પ્રમાણે તારે પણ સર્વ કરવું જોઈએ. કારણ કે જેમ તીર્થકરો સ્વયંચુદ્ધ હોવાથી બીજાના ઉપદેશાનુસાર વર્તતા નથી, છદ્મસ્થ અવસ્થામાં બીજાને પ્રતિમોદવા ઉપદેશ આપતા નથી અને કેવલજ્ઞાન શિવાય શિષ્યવર્ગને દીક્ષા પણ આપતા નથી; તેવી રીતે એમના શિષ્યોએ અને પ્રશિષ્યોએ પણ સર્વ કરવું જોઈએ. અને જો એ પ્રમાણે થાય, તો પછી કોઈને પણ ઉપદેશ દેવાના અભાવે દીક્ષાદિ અપાય નહીં, અને છેવટે તીર્થનો વિચ્છેદ થાય. પરંતુ જો તેઓની સાથે સર્વ સાધર્મ્ય ન હોય, તો પછી “હું અચેતક થાઉં” એવો મિથ્યા આગ્રહ શા માટે રાખે છે ?

હવે જો ઉપરોક્ત કારણથી સર્વથા પ્રકારે તીર્થકરોની સાથે સાધર્મ્ય ન હોય, અને કિંચિત્ સાધર્મ્ય હોય, તો તે અમારે માન્ય છે. જેમકે લોચ કરવાદિ માત્રથી તેમની સાથે કિંચિત્ ત્રિગથી-વેશથી સાધર્મ્ય છે, પણ અચેતકપણાથી નથી. એકલીય આહાર-અનિયત વાસ આદિવડે ચારિત્રથી કિંચિત્ સાધર્મ્ય છે, પણ હસ્ત ભોજપણાથી સાધર્મ્ય નથી; કેમકે અતિશય રહિત હોવાથી આપણે તેમ કરવાને યોગ્ય નથી. આ પ્રમાણે તીર્થકરની સાથે કિંચિત્ સાધર્મ્ય ઉક્ત ન્યાયે અન્યથા પણ સિદ્ધ થાય છે, તો પછી અચેતકપણાદિનો તને મિથ્યા આગ્રહ શા માટે છે ? ૨૫૮૫-થી-૨૫૮૭.

હવે “તદમિદિઓ જં ચ જિણકપ્પો” એ કથનનો ઉત્તર આપે છે.

તીર્થકરોએ જિનકલ્પ કહેલો છે. એ કથન કોણ નથી માનતું ? સર્વકોઈ તે માને છે, પરંતુ જેવા પૂરેપોને માટે જે વિધિએ તે કહેલ છે, તે સાંભળ.

ઉત્તમધિડસંઘયણા પુલ્લવિદોઽતિસઙ્ગો સયા કાલં ।

જિણકપ્પિયાવિ કપ્પં કયારિકમ્મા પવઝંતિ

॥ ૨૫૯૧ ॥

તં જઈ જિણવયણાઓ પવજ્જસિ, પવજ્જ તો સ છિન્નો ત્તિ ।

અત્થિત્તિ કિહ પમાણં કિહ વોચ્છિન્નોત્તિ ન પમાણં ? ॥ ૨૫૨૨ ॥

મળ-પરમોહિ-પુલાણ આહારગ-સ્વગ-ઉવસમે કપ્પે ।

સંજમતિય-કેવલિ-સિજ્ઞણા ય જંબૂમિ વોચ્છિણ્ણા ॥ ૨૫૨૩ ॥

ઉત્તમ ધીરજ અને સંઘયણવાળા, જઘન્યથી પણ કિંચિત્ ન્યૂન નવ પૂર્વ જાણનારા, નિરંતર અનુપમશક્તિ આદિ અતિશય સંપન્ન જિનકલ્પકો (પૂર્વોક્ત વિધિએ એટલે તપ-શ્રુત અને સત્ત્વ આદિ) પરિકર્મ કરીનેજ જિનકલ્પ આંગીકાર કરે છે. (એવા પુરુષો માટે જિનકલ્પની આજ્ઞા જિનેશ્વરોએ આપી છે, પણ તારા જેવા માટે નહિ.) માટે જો જિન વચનથી “ જિનકલ્પ ” તું માને છે, તો “ તે જિનકલ્પ વિચ્છેદ થયો છે ” એમ પણ કેમ નથી માનતો ? અને જો એ કથન ન માનતો હો, તો “ જિનકલ્પ છે ” એ કથન કેવી રીતે માને છે, અને “ જિનકલ્પ વિચ્છેદ પામ્યો ” એ કથન શાથી નથી માનતો ? મનઃ પર્ય-વજ્ઞાન-પરમાર્વાધજ્ઞાન-પુલાકલબ્ધિ-આહારકશરીર, ક્ષપકશ્રેણિ ઉપશમ શ્રેણિ, જિનકલ્પ-પરિહારવિશુદ્ધિ-સૂક્ષ્મસંપરાય ને યથાજ્યાત એ ત્રણ ચારિત્ર, કેવળી અને ભોક્ષ એ સર્વ પદાર્થો જંબૂસ્વામિ પછી વિચ્છેદ થયા છે. ૨૫૯૨-થી-૨૫૯૩.

અચેલક પરિપહુનો જવાબ આપતાં કહે છે કે—

જઈ ચેલભોગમેત્તાદજિઆચેલયપરીસહો તેણં ।

અજિયદિગિંછાઈપરીસહોવિ ભત્તાઈભોગાઓ ॥ ૨૫૨૪ ॥

एवं तुह न जियपरीसहा जिणिदावि सन्वहावन्नं ।

अहवा जो भत्ताइसु स विही चेलेवि कि नेहो ? ॥ ૨૫૨૫ ॥

જહ ભત્તાઈં વિસુદ્ધં રાગ-દોસરહિઓ નિસેવંતો ।

વિજિયદિ ગિંછાઈપરીસહો મુળી સપહિયારોવિ ॥ ૨૫૨૬ ॥

તહ ચેલં પરિસુદ્ધં રાગદોસરહિઓ સુયવિહીણ ।

હોઈ જિયાચેલપરીસહો મુળી સેવમાણોઽવિ ॥ ૨૫૨૭ ॥

જો વસ્ત્રના પરિભોગ માત્રથીજ અચેલક પરિપહુનો જય નથી કર્યો, એમ કહેવાય, તો પછી આહાર-પાણીના ભોગથી પણ ક્ષુધાદિ પરિપહુનો જય નથી કર્યો એમ કહેવાય. અને જો એ પ્રમાણે હોય, તો જિનેશ્વરો પણ પરિપહુનો જય કરનારા નથી એમ તારા કથનાનુસાર સર્વથા પ્રકારે થશે. અથવા (એપણીય) આહાર-પાણી આદિ ગ્રહણ કરવામાં જે વિધિ છે, તે વિધિ (એપણીય) વસ્ત્રગ્રહણ કરવામાં શું નાશ પામ્યો છે ? વિશુદ્ધ આહાર-પાણી રાગ-દ્વેષરહિત ભોગવતાં છતાં જેમ સમ્રાટકાર મુનિ ક્ષુધાદિ પરિપહુ છતનાર કહેવાય છે, તેમ વિશુદ્ધ-એપણીય એવા રાગ-દ્વેષ રહિત મુનિ શ્રુતવિધિએ વસ્ત્રને ગ્રહણ કરીને સેવવા છતાં પણ અચેલક પરિપહુનો જય કરનાર કહેવાય છે. ૨૫૨૪-થી-૨૫૨૭.

“ જેણે અચેલક પરિપહુનો જય કર્યો હોય, તે મુનિ કહેવાય. ” તારૂં આ કથન ચોખ્ખું છે, અને અમે તે માન્ય કરીએ છીએ; પરંતુ એ સંબંધમાં પૂછીએ છીએ, કે વસ્ત્રના ભોગ માત્રથીજ અચેલક પરિપહુનો જય નથી થતો, એમ માનીને તું વસ્ત્રનો સર્વથા ત્યાગ કરે છે ? કે અનેપણીયાદિ દાપથી દુષ્ટ એવા વસ્ત્રના ભોગથી વસ્ત્રનો ત્યાગ કરે છે ? જો આથ પક્ષાનુસાર એટલે વસ્ત્રના ભોગ માત્રથીજ મુનિવડે અચેલક પરિપહુનો જય

નથી થતો, એમ માનીને તું વસ્ત્રનો ત્યાગ કરતો હો, તો તેમાં તારી માટી બૂલ છે. કેમકે-એ પ્રમાણે તો આહાર-પાણી આદિના ભોગમાત્રથી પણ મુનિ ક્ષુધાદિ પરિપહનો છતનાર નહિ કહેવાય, અને તદનુસાર તારા અભિપ્રાયે નિરૂપમ ધીરજ અને સંઘયજી-વાળા મહાન સત્ત્વના ભંડાર જિનેશ્વર ભગવન્તો પણ પરિપહ છતનાર ન કહેવાય. કદાચ તું એમ કહીશ કે ઉદ્દગમાદિ દોષ રહિત વિશુદ્ધ-એષણીય આહાર-પાણી, રાગ દ્વેષ રહિત ભોગવનાર મુનિ ક્ષુધાદિ પરિપહનો જ્ય કરનાર કહેવાય છે, તો પછી તદનુસાર એષણીય વસ્ત્રનો રાગ-દ્વેષ રહિત ઉપભોગ કરનાર મુનિ પણ અચેલક પરિપહનો જ્ય કરનાર કેમ ન કહેવાય? કહેવાયજ. તાત્પર્ય એ છે કે ક્ષુધા-તૃષ્ણા-શીત-ઉષ્ણતાદિકનો, આહાર-પાણી-વસ્ત્રાદિકવડે સૂત્રોક્ત વિધિ પૂર્વક ચતનાએ પ્રતિકાર કરનાર મુનિ પરિપહનો જ્ય કરનાર કહેવાય છે. આ સર્વ કથનથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે અનેષણી-યાદિ દોષ યુક્ત વસ્ત્રાદિના પરિભોગથીજ અચેલક પરિપહથી પરાભવ થાય છે, પણ સૂત્રોક્ત વિધિએ તેનો ઉપભોગ કરવાથી નથી થતો. ૨૫૮૪-થી-૨૫૮૭

શિવભૂતિ:—જો સાધુ વસ્ત્રનો ઉપભોગ કરે, તો તેણે અચેલક પરિપહ સહન કર્યો છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય? વસ્ત્રનો અભાવ હોય, તોજ અચેલક પરિપહ સહન કર્યો કહેવાય.

આચાર્ય:—તારી એ માન્યતા અયોગ્ય છે, કેમકે—

સદસંતચેલઓઽવેલગો ય જં લોગ-સમયસંસિદ્ધો ।

તેણાચેલા મુળઓ સંતેહિં જિણા અસંતેહિં ॥ ૨૫૯૮ ॥

પરિસુદ્ધ-જુળ્લ-કુચ્છિય-યોવાઽનિયયન્નભોગભોગેહિ ।

મુળઓ મુચ્છારહિયા સંતેહિં અવેલયા હૈંતિ ॥ ૨૫૯૯ ॥

જહ જલમવગાહંતો બહુવેલોઽવિ સિરવેદિયકઢિલ્લો ।

મળ્લજ્ઞ નરો અવેલો તહ મુળઓ સંતચેલાવિ ॥ ૨૬૦૦ ॥

તહ થોવ-જુન્ન-કુચ્છિયવેલેહિવિ મન્નજ્ઞ અવેલોતિ ।

જહ તૂર સાલિય ! લહું પોત્તિ નગિયા મિત્તિ ॥ ૨૬૦૧ ॥

વસ્ત્રના સહભાવે અને વસ્ત્રના અભાવે અચેલકપણું લોકમાં અને આગમમાં પ્રસિદ્ધ છે; તેથી વસ્ત્રના સહભાવે મુનિઓ અને વસ્ત્રના અભાવે જિનેશ્વરો અચેલક કહેવાય છે. પરિશુદ્ધ, શુદ્ધ અને અસાર એવા વસ્ત્રને અનિયતપણે મૂર્ચ્છા રહિત ભોગવવાથી મુનિઓ વસ્ત્રો છતાં પણ અચેલક છે. જેમ કટીવસ્ત્રને મસ્તકે વીંટીને જળમાં ધોસનાર પુરુષ, ધણાં વસ્ત્રવાળો છતાં પણ વસ્ત્ર રહિત કહેવાય છે, તેમ મુનિઓ પણ વસ્ત્ર હોવા છતાં અચેલક કહેવાય છે. અથવા અદ્ય-શુદ્ધ અને કુત્સિતવસ્ત્ર વડે પણ લોકમાં અચેલક (વસ્ત્ર રહિત) કહેવાય છે. જેમકે-અરે? વજ્રકર! ત્વરા કર, મને જલદીથી સાડલો આપ, હું નગ્ન છું. ૨૫૯૮-થી-૨૬૦૧

મુખ્ય વૃત્તિથી અને ઉપચારથી એમ બે પ્રકારે અચેલકપણું છે. તેમાં મુખ્ય-અચેલકપણું આ સમયમાં સંયમોપકારી નથી, એ કારણથી વસ્ત્રો છતાં પણ સામાન્ય સાધુઓ ઉપચારથી અચેલક કહેવાય છે, અને જિનેશ્વરો વસ્ત્રના અભાવે મુખ્યવૃત્તિએ અચેલક કહેવાય છે. શુદ્ધ-એષણીય, ધણાં દિવસના શુદ્ધ, નિઃસાર, અદ્ય સંખ્યાપેત

(૩૧૨) લખિંધ વિનાને ઉપકરણભાવે સંયમનો અભાવ ને સમિતિનો અસદ્ભાવ.

અને કોઈક વખતેજ શુદ્ધસ્થિતી જુદી રીતે ઉપયોગમાં લેવાતા, એવા વસ્ત્રોને મૂર્ચ્છા રહિત ભોગવતા-મુનિઓ ઉપચારથી અચેલક કહેવાય છે.

અથવા જેમ કોઈ પુરૂષ કટીવસ્ત્રથી મસ્તક વીંટીને જળમાં ઘેઠેલો હોય, લોકમાં તે પુરૂષ વસ્ત્ર રાહત કહેવાય છે; તેમ મુનિ પણ ઢીંચણથી ઉપરના ભાગમાં ચોળપટ્ટક ધારણ કરે છે, કચ્છ બાંધતા નથી, અને મસ્તક ઉપર પણ કોઈ વસ્ત્રાદિ ધારણ કરતા નથી, એ પ્રમાણે લોક પ્રસિદ્ધ રીતિથી અન્યથા પ્રકારે વસ્ત્રનો ઉપભોગ કરતા હોવાથી, વસ્ત્રો છતાં પણ તે અચેલક કહેવાય છે.

ઉપચારથી લોક પ્રસિદ્ધ અચેલકપણું એક બીજા દૃષ્ટાન્તથી સમજાવે. જેમ કોઈ સ્ત્રી જીર્ણ અને ઘણાં છિદ્રવળું વસ્ત્ર પહેરીને વસ્ત્ર વણનારને કહે, કે અરે વણકર ? જ-લ્લીથી મારું વસ્ત્ર તૈયાર કરી આપ, કેમકે હું તે વિના નગ્ન છું, અહીં સ્ત્રી વસ્ત્ર ચુકત છે, છતાં ઘણા જીર્ણ વસ્ત્રને લીધે નગ્નતા શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. એજ પ્રમાણે મુનિઓ પણ પૂર્વોક્ત વસ્ત્ર ભોગથી અચેલક કહેવાય છે. ૨૫૯૮-થી-૨૬૦૧.

“ જં ચ તીર્હિ ઠાણેર્હિ વત્થ ધરેજ્જ ” એ કથનનો ઉત્તર આપીને ઉપસંહાર કરે છે.

વિહિયં સુણં ચિયં જઓ ધરેજ્જ તિર્હિ કારણેર્હિ વત્થંતિ ।

તેણં ચિયં તદવસ્સં નિરતિસણં ધરેયવ્વં ॥ ૨૬૦૨ ॥

જિણકપ્પાજોગાણં હી-કુચ્છ-પરીસહા જઓઽવસ્સં ।

હી લજ્જત્તિં વ સો સંજમો તદત્થં વિસેસેણં ॥ ૨૬૦૩ ॥

જહં જિણમયં પમાણં તુહ તો મા મુયસુ વત્થ-પત્તાઈં ।

પુવ્વુત્તદોસજાલં લ્લભિસિં મા સમિદ્ધાયં ચ ॥ ૨૬૦૪ ॥

અણુપાલેઽમસત્તોઽસત્તો ન સમત્તમેસણાસમિદ્ધં ।

વત્થરહિઓ ન સમિઓ નિવસેવાદાણવોસમ્મે ॥ ૨૬૦૫ ॥

શ્રુતમાં કહ્યું છે, કે ત્રણ કારણોએ વસ્ત્ર ધારણ કરવું, તેથી નિરતિશયી અને જિનકલ્પને અથાગ્ય એવા મુનિઓએ (પૂર્વે કહેલ કારણેજ) લજ્જા કુત્સા અને પરિપહુને લીધે અવશ્ય વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, (કુત્સા અને પરિપહુ માટે કદાચ વસ્ત્ર ન ધરે,) પણ લજ્જા એટલે સંયમને અર્થે તો વસ્ત્ર વિશેષ કરીને ધરવા જોઈએ, (અન્યથા અગ્નિ સળગાવવાદિ વડે મહાન અસંયમ પ્રાપ્ત થાય) વળી જે તને જિનમત પ્રમાણ હોય, તો વસ્ત્ર-પાત્રાદિકનો તું ત્યાગ ન કર. કેમકે એથી પૂર્વોક્ત દોષનો સમૂહ પ્રાપ્ત થશે અને સમિતિનો ઘાત થશે. પાત્ર વિના સંપૂર્ણ એપણા સમિતિ પાળવાને તું સમર્થ નહિ થાય, અને વસ્ત્ર વિના નિરોપાદાન તથા ઉત્સર્ગ સમિતિ તેમજ ભાષા સમિતિવાળો નહીં થાય (આ પ્રમાણે સર્વથા ત્રણ સમિતિ રહિત થશે.) ૨૬૦૨-થી-૨૬૦૫.

પૂર્વોક્ત રીત્યા સમજાવ્યા છતાં શિવભૂતિ સમજ્યો નહિ, અને વસ્ત્ર તણ ક્ષ ઉપામયથી બહાર નીકળી ગયો.

इयं पण्णविडओवि बहुं सा ण्मच्छत्तेदयाकुलियभावो ।

जिणमयमसद्दईत्तो छड्डियवत्थो समुज्जाओ ॥ २६०६ ॥

તસ્સ ભગિણી સમુજ્ઞિયવત્યા તહ ચેવ તદણુરાગેણં ।

સંપત્થિયા નિયત્યા તો ગણિયાણ પુણો મુયઈ ॥ ૨૬૦૭ ॥

તીણ પુણોઽવિ ઘણોરસેગવત્યા પુણો વિછહેત્તો ।

અચ્છડ તે તેણં ચિય સમણુણાયા ધરેસી ય ॥ ૨૬૦૮ ॥

કોઢિન્ન-કોટ્ટવીરે પવાવેસી ય દોણિ સો સીસે ।

તત્તો પરંપરાફાસઓઽવસેસા સમુપમા ॥ ૨૬૦૯ ॥

આચાર્યશ્રીએ એમ બહુ પ્રકારે સમજાવ્યા છતાં તે શિવભૂતિ મિથ્યાત્વના ઉદ-
યથી વ્યાકુળ પરિણામવાળો થઈ, જિનમતને નહિ સહ્યો, વસ્ત્ર તણ દંધને ઉપાશ્રયથી
બહાર નીકળ્યો; તેની ભગિણી પણ તેના અનુરાગથી તેજ પ્રમાણે વસ્ત્ર તણ દંધ ચાલી
નીકળી. આથી ગણિકાએ તેને વસ્ત્ર પહેરાવ્યું; પુનઃ તેણે તે તણ દીધું; ફરી ગણિકાએ
હૃદયપર એક વસ્ત્ર પહેરાવ્યું; તેને તે તજતી હતી, (પણ શિવભૂતિએ કહ્યું, ભલે તારે
એક વસ્ત્ર હો.) એમ તેની આજ્ઞાથી તેણે વસ્ત્ર ધારણ કર્યું. પછી કોંડીન્ય અને કોટ્ટવીર
નામના બે શિષ્યોને શિવભૂતિએ દીક્ષા આપી, તેમની પરંપરાએ શેષ બોટીકદ્દશીઓ
(દીગંબરો) પ્રવર્ત્યા. ૨૬૦૬-થી-૨૬૦૯

અહીં આઠમા નિન્હવનો વાદ સમાપ્ત થયો; હવે સર્વ નિન્હવો પરસ્પર એક
બીજાને બળે દાષો આપે છે, તે સંબંધી વક્તવ્યતા કહે છે.

एवं एए भणिया ओ ञ्णिणिणिए उ निण्णा सत्त ।

वीरवरस्स पवयणे सेसाणं पवयणे नत्थि ॥ २६१० ॥ ७८४ ॥ २३५ ॥

मोत्तूणेत्तो एकं सेसाणं जावजोविया दिट्ठी ।

एक्केक्कस्स य एत्तो दो दो दोसा मुणेयव्वा ॥ २६११ ॥ ७८५ ॥ २૩૬ ॥

એ પ્રમાણે એ સાત નિન્હવો (ચશખંથી આઠમો બોટિક નિન્હવ) આ અવ-
સર્પિણી કાળમાં શ્રીવીર જિનેશ્વરના તીર્થની અંદર થયા, એ સિવાય બીજા નિન્હવો
(ની સત્તા) નથી. એક ગોષ્ઠામાહિલ સિવાય બીજા સર્વ જમાલી વિગેરે નિન્હવો.
ચાવજલવીક દષ્ટિવાળા થયા અને એ દરેકને બેબે દાષો બણવા. ૨૬૧૦-૨૬૧૧

ભગવત્ મહાવીરદેવના તીર્થમાં જમાલી વિગેરે સાત નિન્હવો થયા છે, એમ
નિર્બુક્તિકાર કહે છે, અને એ નિન્હવોના નામ જણાવનારી ગાથામાંના ચશખંથી ભાષ્ય-
કાર તથા વૃત્તિકાર બોટિક (દિગંબર) નિન્હવ સહિત આઠ નિન્હવો આ અવસર્પિ-
ણીમાં થયા છે એમ કહે છે એ સિવાય બીજા નિન્હવોની સત્તા નથી માની.

સર્વ નિન્હવોમાં ગોષ્ઠામાહિલ સિવાય જમાલી વિગેરે બધા નિન્હવો ચાવજ-
લવનપર્યન્તનું પરિમાણ શુકત પ્રત્યાખ્યાન અંગીકાર કરતા અને તેમજ માનતા,
પણ ગોષ્ઠામાહિલ તેમ માનતો નહિ, તે તો અપરિમાણ પ્રત્યાખ્યાન માનતો. આ વાત
એ કે મૂળ અંથ ઉપરથી સમજી શકાય એમ છે, તે છતાં પુનઃ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે
કે પ્રત્યાખ્યાન અવશ્ય કરવા ચોખ્ખું હોવાથી બહુ ઉપયોગી છે, તેથી કોઈ ગોષ્ઠામાહિલની
પેઠે ન માને, એટલા માટે ફરી જણાવી છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે નિન્હવો પણ જીવન
પર્યન્ત પ્રત્યાખ્યાન-પરિમાણ શુકત કરનારા હતા, માટે પરિમાણ સહિત કોઈ પ્રત્યા-
ખ્યાન ન કરેલું.

વળી આ સવનિન્હવો એક બીજાને-પરસ્પર બબ્બે દોષો આપે છે. એક તો પોતાનો દોષવાળો મત અંગીકાર કરે છે, અને બીજો પરનો મત અંગીકાર નથી કરતો. આ પ્રમાણે દરેક નિન્હવને બબ્બે દોષ લાગે છે, તે લાખ્યકાર મહારાજ પોતેજ વિસ્તારથી કહે છે. ૨૬૧૦-૨૬૧૧.

મોત્તળ ગોટ્ઠમાહિલમન્નેસિં જાવજીવસંવરણં ।

કમ્મં ચ બદ્ધપુઠ્ઠં સ્ત્રીરોદ વ અત્તણા સમયં ॥ ૨૬૧૨ ॥

મોતું જમાલિમન્ને વેતિ કઠં કજ્જમાણમેવં તુ ।

એકેકો એકેકં નેચ્છઈ અબ્બદ્ધિઓ દોન્નિ ॥ ૨૬૧૩ ॥

અવરોપ્પરં સમેયા દો દોસે દેતિ એકમેકસ્સ ।

પરમયસંપઢિવત્તિં વિપ્પઢિવત્તિં ચ સમયમ્મિ ॥ ૨૬૧૪ ॥

અબ્બદ્ધિયસ્સ દોસે દિતિ તઓ સોઽવિ તિન્નિ અન્નસ્સ ।

તિપ્પભિં તુ સમેયા દોસે તિપ્પભિંણ દિતિ ॥ ૨૬૧૫ ॥

ગોષ્ઠામાહિલ સિવાયના બીજા નિન્હવો યાવજજીવન પર્યન્તનું સપરિમાણ પ્રત્યાખ્યાન, અને ક્ષીર-નીરની પેઠે આત્મા સાથે કર્મ બદ્ધ-સ્પૃષ્ઠ છે એમ માને છે. અને જમાલિ સિવાયના બીજા નિન્હવો “કરાતુ” હોય તે કયું” એમ માનતા. એ પ્રમાણે એકેક નિન્હવ એકેક પદાર્થ નથી માનતા, અને અબ્બદ્ધિક (ગોષ્ઠામાહિલ) બે પદાર્થ નથી માનતો. (આમ હોવાથી) તેઓ એકઠા થયા હોય તો પરસ્પર એક બીજાને દરેક જણ બે બે દોષ આપે છે, એક પરમતની સંપ્રતિપત્તિ અને બીજું સ્વમતમાં વિપ્રતિપત્તિ. અબ્બદ્ધિકને નિન્હવો ત્રણ ત્રણ દોષ આપે છે, અને તેથી તે પણ બીજાઓને ત્રણ ત્રણ દોષ આપે છે. જ્યારે ત્રણ આદિ નિન્હવો એકઠા થાય, ત્યારે તેઓ એક બીજાને ત્રણ ત્રણ આદિ દોષો આપે છે. ૨૬૧૨-થી-૨૬૧૫.

ગોષ્ઠામાહિલ સિવાયના સર્વ નિન્હવો, યાવજજીવન પર્યન્ત સપરિમાણ-પ્રત્યાખ્યાન અને ક્ષીર-નીરવત્ આત્મા સાથે કર્મનો સંબંધ માને છે, ગોષ્ઠામાહિલ એ બેમાંથી એક પણ નથી માનતો. જમાલિ સિવાયના તિષ્ઠયુક્ત વિગેરે નિન્હવો-“કરાતુ” હોય તે કયું” એમ માને છે, અને જમાલિ “કરેલું” હોય તેજ કયું” માને છે. તિષ્ઠયુક્ત સિવાયના નિન્હવો સંપૂર્ણ જીવ પ્રદેશને જીવ માને છે, અને તિષ્ઠયુક્ત એક અંતિમ પ્રદેશને જ જીવ માને છે. એ પ્રમાણે દરેક નિન્હવો જીવચરોક્ત પદાર્થોમાંથી એકેક પદાર્થ નથી માનતા, પણ ગોષ્ઠામાહિલ બે પદાર્થ નથી માનતા, એ સિવાય સર્વ નિન્હવો જિનોક્ત સર્વ પદાર્થોને માને છે.

એ પ્રમાણે દરેકની માન્યતા હોવાથી જ્યારે તેઓ એકઠા થાય, ત્યારે તેઓ એક બીજાને બબ્બે દોષો આપે છે; જેમકે બહુરત નિન્હવ જમાલિ, પ્રાદેશીક નિન્હવ તિષ્ઠયુક્તને કહે છે કે “કરેલું” હોય તેજ કયું.” આવો મારો મત નિર્દોષ છતાં તું નથી માનતો એ પહેલો દોષ અને “અંતિમજ પ્રદેશ જીવ છે” એ તારો મત સ્વદોષ છે છતાં માને છે, એ બીજો દોષ-એ સાંમળીને પ્રાદેશીક નિન્હવ પણ બહુરત નિન્હવને વિપરીતપણે એજ બે દોષ આપે છે. તથા એજ પ્રમાણે અગ્યકત વાંતને પણ દોષવાળો તેના મત માનવારૂપ અને નિર્દોષ છતાં પોતાના મત નહીં માનવારૂપ એમ બે દોષો

આપે છે. અવ્યક્તવાદી પણ પ્રાદેશિકને વિપરીતપણે એજ બે દોષ આપે છે. એજ પ્રમાણે યાવત ત્રૈશિક નિહ્નવ અબદ્ધિક નિહ્નવને બે દોષ આપે છે, અને અબદ્ધિક ત્રૈશિકને બે દોષો આપે છે.

અહીં એક બીજી વિશેષવાત જણાવવાની જરૂર છે, કે વ્યક્તિ વિવક્ષાએ અબદ્ધિક નિહ્નવ સ્પૃષ્ટાબદ્ધ કર્મ અને પરિમાણ રહિત પ્રત્યાખ્યાન માનતો હોવાથી તેના બે ભેદો બે મત જુદા માનીએ તો તે અબદ્ધિક તેના પ્રતિયોગી નિહ્નવોને ત્રણ દોષ આપે છે, અને તેઓ પણ તેને ત્રણ દોષ આપે છે, પણ જ્યારે તેની બે પદાર્થની માન્યતા ભિન્ન છતાં એકજ માનીએ તો ઉપર કહ્યા મુજબ પરસ્પર અબ્ધે દોષોજ લાગે છે. ભાષ્યકાર મહારાજ પણ એ વાત કબુલ કરે છે અને કહે છે કે તેની બે પદાર્થની ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાના બે દોષ અને ત્રીજો તેના પ્રતિયોગીની માન્યતાનો, એમ અબદ્ધિક નિહ્નવ તેના પ્રતિયોગી નિહ્નવને ત્રણ ત્રણ દોષ આપે છે, અને તેઓ પણ તેને ત્રણ ત્રણ દોષ આપે છે, જ્યારે ત્રણ આદિ નિહ્નવો એકઠા થાય ત્યારે તેઓ પરસ્પર એક બીજાને ત્રણ ત્રણ આદિ દોષો આપે છે. જેમ કે બહુરતાદિ ત્રણ નિહ્નવો એકઠા થયા હોય, ત્યારે બહુરત નિહ્નવ બીજાઓને કહે છે કે તમે પોતપોતાનો દોષિતમત પ્રસ્પર્શ હોવાથી બે દોષ અને મારો નિર્દોષ મત ન માનતા હોવાથી એક દોષ એમ ત્રણ ત્રણ દોષ તમને લાગે છે. આ પ્રમાણે અબદ્ધિક સિચાયના બધા નિહ્નવો ત્રણ ત્રણના સંયોગે ત્રણ ત્રણ દોષો આપે છે. પણ અબદ્ધિકની સાથે બીજા બેના સંયોગ થતા એ ત્રિકમાં એક દોષ વધારીને ચાર દોષ આપે છે. એજ પ્રમાણે ચાર-પાંચ-છ અને સાત નિહ્નવોના સમુદાયમાં દરેક નિહ્નવ એક બીજા અનુક્રમે ચાર-પાંચ-છ ને સાત દોષો આપે છે. માત્ર અબદ્ધિકના સંયોગે એક દોષ વધારીને કહેણું એટલે કે અબદ્ધિકસહિત ચારના સંયોગમાં પાંચ દોષ, પાંચના સંયોગમાં છ દોષ, છ સંયોગમાં સાત દોષ અને સાતના સંયોગમાં આઠ દોષ, કેમકે અબદ્ધિક નિહ્નવ બે પદાર્થ વિપરીત માને છે. ૨૬૧૨-થો-૨૬૨૫.

હવે નિહ્નવોની માન્યતા સંસારનો હેતુ છે, કે મોક્ષનો હેતુ છે? તે કહે છે?

इदं हि ज्ञात्वा दिद्विओ जाह जरा-मरणगन्भवसहीणं ।

मूलं संसारस्स उ हवन्ति निर्गन्गस्त्वेण ॥ ૨૬૧૬ ॥ ૭૮૬ ॥ ૨૩૭ ॥

पवयणनीह्रयाणं जं तेसिं कारियं जहिं जत्थ ।

भजं परिहरणाए मूले तह उत्तरगुणे य ॥ ૨૬૧૭ ॥ ૭૮૭ ॥ ૨૩૮ ॥

जत्थ विसेसं जाणइ लोगो तेसिं च कुणइ भत्ताइं ।

તં કપ્પઇ સાહુણં સામન્નકયં પુણ અકપ્પં

॥ ૨૬૧૮ ॥

નિર્મન્યરૂપે એ સાતે નિહ્નવ દૃષ્ટિઓ, જન્મ-જરા-મરણ અને ગર્ભના વાસરૂપ સંસારનું મૂળ (કારણ) છે, પ્રવચન તરફ બેદરકાર તે નિહ્નવોના મારે આહારાદિ જે કાળે જે ક્ષેત્રમાં કરાવ્યા હોય, તે મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણમાં પરિભોગવડે ભાજ્ય છે. એટલે કેજ્યારે લોક “આ નિહ્નવ છે” એમ તેમનો તકાવત બણે છે, અને તે મારે આહારાદિ કરે છે, ત્યારે તે સાધુઓને કહ્યે છે, પણ સામાન્ય રીતે તે મારે કરેલ આહારાદિ નથી કલ્પતા. ૨૬૧૬-થી ૨૬૧૮

।શબ્ધ:—પ્રભો! એ નિહ્નવોની દૃષ્ટિ સંસારનો હેતુ છે, કે મોક્ષનો હેતુ છે?

મુદ્ર:—એ સાતે નિહ્નવ દર્શનો મોક્ષ હેતુ નથી, પણ જન્મ-જરા-મરણ અને ગર્ભના

સ્થાનરૂપ કેવળ સંસારનાજ મૂળ હેતુ છે. માત્ર તેઓ નિર્મથ્ય વેશધારીજ છે. યથાર્થ નિર્મથ નથી.

શિષ્ય:--ત્યારે પ્રભો ! એ નિહ્નવો સાધુઓ ગણાય ? અન્યદર્શની ગણાય ? કે ગૃહસ્થ ગણાય ?

ગુરુ:--હમણાંજ અમે કહ્યું છે, કે તેઓ કેવળ નિર્મથતા વેશ ધરનારા છે. યથાર્થ નિર્મથ સાધુ નથી; કેમકે એ સાધુને માટે કરેલ આહારાદિ શેષ સાધુઓને કદપે નહિ. પરંતુ નિહ્નવોને માટે કરેલમાં એમ નથી. કારણ કે જે ક્ષેત્રમાં જે કાળે નિહ્નવોનાં માટે કરેલાં આહારાદિ હોય, તેના ઉપભોગ વિકલ્પે થાય, એટલે કે કોઈ વખતે એ આહારાદિનો ત્યાગ કરાય અને કોઈ વખત ન પણ કરાય “ આ નિહ્નવો સાધુઓથી ભિન્ન છે ” એમ લોકો જ્યારે ન જાણતા હોય, ત્યારે તે આહારાદિ ત્યાજ્ય છે, પરંતુ જ્યારે એમ જાણવામાં આવે કે આ નિહ્નવો ખરા સાધુ નથી, ત્યારે તેમના માટે કરેલા આહારાદિ ત્યાજ્ય નથી. આ પ્રમાણે મૂળ ગુણ સંબંધી આધાકર્મીદિ અને ઉત્તર ગુણ સંબંધી કીર્ત-કૃતાદિ આહાર વિગેરે વિકલ્પે ભોજ્ય છે. માટે આ નિહ્નવો સાધુ ન કહેવાય, કેમકે તેમને માટે કરેલ આહારાદિ એકાન્તે અકલ્પ્ય નથી, વળી તે ગૃહસ્થો નથી, તેમ અન્ય તીર્થીઓ પણ નથી, કેમકે તેમને માટે કરેલ આહારાદિ સાધુને કથં-ચિત્ કલ્પ્ય પણ છે, આથી કરીને તેઓ અવ્યક્ત કહેવાય.

બોટીક સંબંધી કરાવેલા આહારાદિ માટે કહે છે.

મિચ્છદિદ્વિયાણં જં તેસિ કારિયં જહિં જત્થ ।

સન્વંપિ તયં સુહં મૂલે તહ ઉત્તરગુણે ચ ॥૨૬૧૯॥૭૮૮॥૨૩૯॥

મિત્તમય-લિંગ-ચરિયા મિચ્છદિદ્વિત્તિ બોદિયાઽભિમયા ।

જં તે કયમુદ્દિસિતં તં કલ્પદ્વં જં ચ જહજોગં ॥ ૨૬૨૦ ॥

જે કાળે જે ક્ષેત્રમાં મિથ્યાદૃષ્ટિઓના માટે કરેલ જે આહારાદિ તે મૂળગુણમાં અને ઉત્તરગુણમાં સર્વ શુદ્ધ છે. મત-લિંગ-અને ચર્યા જેનાં ભિન્ન હોય, તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેવા મિથ્યાદૃષ્ટિ અહીં બોટીક (દિગંબરો) ને માનેલા છે; તેમને ઉદેશીને કરેલ જે આહારાદિ તે સર્વ જે યતિને યોગ્ય હોય તેને કલ્પ્ય છે ૨૬૧૯--૨૬૨૦.

જેની માન્યતા-વેદ અને ભિક્ષામહુષ્ણ સંબંધી આચરણ ભિન્ન હોય તે વ્યક્તપણે મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય. તેવા મિથ્યાદૃષ્ટિ અહીં બોટીકને માનેલા છે. તેઓને ઉદેશીને જે કાળે જે સ્થળે આહારાદિ કરેલું હોય, તે સર્વ સાધુઓને મૂળગુણ સંબંધી અને ઉત્તરગુણ સંબંધી શુદ્ધ છે, અહીં એટલું વિશેષ જણવું કે તેઓને ઉદેશીને કાકડી-દાડીમ વિગેરે સચિત્ત આહાર, અને અનન્તકાય-વૈતાક વિગેરે વધારીને અચિત્ત કરેલ આહાર તે મુનિઓને કલ્પે નહિ, પણ જે મુનિઓને યોગ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલ છે તેવો પ્રાશુક આહાર હોય તેજ કલ્પે છે, બીજો નહિ. ૨૬૨૧-થી-૨૬૨૦

આ સ્થળે એક વાત વિશેષ જણાવવી ઊચિત છે, કે--“ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિ-ત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ: ” આ મુખ્ય સામાન્ય માન્યતામાં શ્વેતામ્બરોનો મત ભેદ નથી, પણ બીજી વિશેષ માન્યતાઓમાં મતભેદ છે, જેમકે કેવળીને કવગાહાર, સ્ત્રીને મુક્તિ વિગેરે દિગંબરો નથી માનતા, અને શ્વેતામ્બરો તે માને છે. આ સંબંધી ધણું લખી શકાય એમ છે, પણ અંત વિસ્તારના ભયથી તે અહીં નથી લખતા. તે સંબંધી વિશેષ જણવાની ઇચ્છાવાળાએ સ્વાદ્વાદ રતનાકર-ઉત્તરાધ્યયનાદિ ગ્રંથોમાં જોઈ લેવું.

એવી રીતે નયદ્વાર પછી હવે કયા નયને કયું સામાયિક મોક્ષમાર્ગપણે ધષ્ટ છે, તેનું સ્વરૂપ જણાવવાને અનુમતદ્વાર કહે છે. તેમાં સામાન્ય જણાવી પ્રથમના ત્રણ નયને જે ધષ્ટ છે, તે કહે છે.

તવસંજમો અણુમઓ નેગમંથં પવયણં ચ વવહારો ।

સદ્દુઃજ્જુમુયાણં પુણ નિવ્વાણં સંજમો ચેવ ॥૨૬૨૧॥૭૮૯॥૨૪૦॥

કસ્સ નયસ્સાણુમયં કિં સામાડયમિહ મોક્ષમગ્ગોત્તિ ।

મન્નઈ નેગમ-સંગહ-વવહારાણં તુ સવાઈ ॥ ૨૬૨૨ ॥

તવસંજમો ચરિત્તં નિગમંથં પવયણંતિ મુયનાણં ।

તગ્ગહણે સમ્મત્તં ચગ્ગહણાઓ ય બોદ્ધવં ॥ ૨૬૨૩ ॥

તિન્નિવિ સામડયાઈં ઇચ્છંતા મોક્ષમગ્ગમાહુલા ।

કિં મિચ્છદ્દિટ્ઠીયા, વયંતિ જં સમુડયાઈંપિ ॥ ૨૬૨૪ ॥

તપપ્રધાનસંયમ (ચારિત્રસામાયિક), નિર્ઘ્રથપણું, અને પ્રવચન (શ્રુત સામાયિક તથા ચશબ્દથી સમ્યક્ત્વ સામાયિક) આ ત્રણ સામાયિક વ્યવહારપર્યન્તના ત્રણ નયને મોક્ષમાર્ગપણે ધષ્ટ છે. પણ શબ્દ-ઋણુસૂત્ર નયને તે સંયમજ (ચારિત્ર સામાયિકજ) મોક્ષમાર્ગપણે ધષ્ટ છે. (બીજા બે નહિ, કેમકે સર્વ સંવરરૂપ ચારિત્ર પછી તરતજ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.) ૨૬૨૧.

કયા નયને કયું સામાયિક અહીં મોક્ષ માર્ગપણે ધષ્ટ છે? (તેના ઉત્તરમાં) કહે છે કે-નેગમ સંગ્રહ તથા વ્યવહાર નયને સર્વ (ત્રણે) સામાયિક મોક્ષ માર્ગપણે ધષ્ટ છે. તપસંયમ એટલે ચારિત્ર (જેની દીક્ષા), પ્રવચન એટલે શ્રુત જ્ઞાન, આ બે ગ્રહણ કરવાથી ચશબ્દવડે સમ્યક્ત્વ સામાયિક જાણવું. નેગમાદિ પ્રથમના ત્રણ નયો ત્રણે સામાયિકને મોક્ષમાર્ગપણે માને છે, તે પછી તેઓ મિથ્યાદષ્ટિ કેમ કહેવાય? (જેનો પણ એજ ત્રણને મોક્ષમાર્ગપણે માને છે.) એ ત્રણે સામાયિકને ત્રણે નયો મોક્ષરૂપ કહે છે, પરંતુ તે નયો હોવાથી સર્વને સમુદિત ભાવે નથી કહેતા “જ્ઞાનાદિકથી મોક્ષ નથી.” એમ નિયમ કરે છે (જેનો તે ત્રણેને સમુદિતભાવે મોક્ષમાર્ગરૂપે કહે છે.) આથી તેઓ મિથ્યાદષ્ટિ છે. ૨૬૨૨-૨૬૨૪.

હવે ઋણુસૂત્ર તથા તે પછીના ત્રણ નયોને જે સામાયિક મોક્ષમાર્ગપણે ધષ્ટ છે, તે જણાવે છે.

ઉજ્જુમુયાઈમયં પુણ નેવાણપહો ચરિત્તમેવેગં ।

ન હિ નાણ-દંસણાઈં, માવેડવિ ન તેસિં જં મોક્ષો ॥ ૨૬૨૫ ॥

જં સવ્વનાણ-દંસણલામેડવિ ન તક્કલણં ચિય વિમોક્ષો ।

મોક્ષો ય સવ્વસંવરલામે મગ્ગો સ ઇવાઓ ॥ ૨૬૨૬ ॥

આહ નણુ નાણ-દંસણરહિયસ્સ ન સવ્વસંવરો દિટ્ઠો ।

તસ્સહિયસ્સેવ તઓ તમ્હા તિતયંપિ મોક્ષપહો ॥ ૨૬૨૭ ॥

જઈ તેહિં વિના ણત્થિત્તિ સંવરો તેણ તાઈં તસ્સેવ ।

જુત્તં કારણમિહ ન ઉ સંવ સ્સ મોક્ષસ્સ ॥ ૨૬૨૮ ॥

અહ કારણોવગારિત્તિ કારણં તેણ કારણં સર્વં ।

શ્રુવણં નાનાઈણં જડણો નેયાઈભાવેણં

॥ ૨૬૨૯ ॥

તહ સાહણભાવેણવિ દેહાઈપરંપરાઈબહુમેયં ।

નિવાણકારણં તે નાનાઈતિયમ્મિ કો નિયમો ?

॥ ૨૬૩૦ ॥

અહ પચ્ચાસણતરં હેઝ નેયરમિહોવગારિપિ ।

તો સર્વસંવરમયં ચારિત્તં ચેવ મોક્ષપહો

॥ ૨૬૩૧ ॥

ઈદ્ધત્થસાહણાઈં સદ્દહણાડગુણઓ સમેયાઈં ।

સમ્મકિરિયાઉરસ્સ વ ઇહ પુણ નિવાણમિદ્ધત્થો

॥ ૨૬૩૨ ॥

ઋણસૂત્ર અને તે પછીના ત્રણ શબ્દ નયોને એક ચારિત્રસામાયિકજ મોક્ષ માર્ગ-રૂપે સમ્મત છે, શ્રુતસામાયિક અને સમ્યક્ત્વસામાયિક માન્ય નથી; કેમકે તે બે હોય, તો પણ ચારિત્ર સામાયિક વિના મોક્ષ નથી થતો. કારણ કે સંપૂર્ણજ્ઞાન દર્શન પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તે વખતે તરતજ મોક્ષ નથી થતો, પરંતુ સર્વસંવરરૂપ ચારિત્ર સામાયિકનો લાભ થાય ત્યારેજ મોક્ષ થાય છે, તેથી તે ચારિત્ર સામાયિકજ મોક્ષ માર્ગપણે ઇષ્ટ છે. સર્વ સંવરરૂપચારિત્રનો લાભ જ્ઞાન-દર્શનરૂપિત હોય, તેને અકસ્માત ઉત્પન્ન થએલો જણાતો નથી, પણ જે જ્ઞાન-દર્શનયુક્ત હોય તેનેજ તે પ્રાપ્ત થાય છે, માટે એ ત્રણે (સમ્યક્ત્વ-શ્રુત-અને ચારિત્રસામાયિક) મોક્ષ માર્ગ છે. (નૈગમાદિ નયોનું એ કથન યોગ્ય નથી-કેમકે) જે તે જ્ઞાન-દર્શન વિના સંવરરૂપચારિત્રની પ્રાપ્તિ ન થતી હોય, તો તે બન્નેને સર્વ સંવરરૂપ ચારિત્રનાં કારણ કહેવા યોગ્ય છે, પણ સર્વસંવરરૂપ ચારિત્રથી સાધ્ય એવા મોક્ષના કારણ કહેવાય નહિ (કારણ કે સર્વસંવર પછી તરતજ મોક્ષ થાય છે, જ્ઞાનદર્શન પછી તરત નથી થતું.) (નૈગમાદિ નયોનું આ કથન યોગ્ય નથી, કારણકે) જે જ્ઞાન-દર્શન વિના સર્વસંવરરૂપ ચારિત્ર લાભ ન થતો હોય, તો તે તેનાં કારણ છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે, પરંતુ સર્વ સંવરરૂપ ચારિત્રથી સાધ્ય એવા મોક્ષનું કારણ છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. (કેમકે જ્ઞાન-દર્શનાનન્તર મોક્ષ નથી થતો, પણ સર્વસંવરરૂપ ચારિત્રાનન્તર થાય છે.) મોક્ષના કારણરૂપ સર્વ સંવર ચારિત્રાત્મકતા જ્ઞાન-દર્શન ઉપકારી છે, તેથી તે પણ મોક્ષનું કારણ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો જ્ઞેય-શ્રદ્ધેય-પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ભાવે સર્વભુવન, યતિના જ્ઞાનાદિક ના ઉપકારી હોવાથી તે પણ તેનાં કારણ થાય તથા સાધનભાવે પણ શરીર વિગેરે (માતા-પિતા-વસ્ત્ર-પાત્ર-આહાર-ઔષધ વિગેરે) પરંપરાથી બહુ પ્રકારે મોક્ષનું કારણ થાય એટલે જ્ઞાનાદિ ત્રણમાંજ મોક્ષનાં કારણનો કયાં નિયમ રહ્યો ? (બહુ પ્રકારના કારણ હોય તે છતાં) જે વધારે નજીકનું કારણ હોય, તેજ મોક્ષનો હેતુ કહેવાય, બીજા શરીર વિગેરે પરંપરાથી ઉપકારી હોય, તો પણ તે તેના હેતુ ન કહેવાય. (માટે જ્ઞાનાદિ ત્રણજ મોક્ષના હેતુ છે.) એમ કહેવામાં આવે, તો તો સર્વસંવરાત્મક ચારિત્રજ મોક્ષ માર્ગ થયો, કેમકે તેજ તેનું નજીકનું કારણ છે. (એ પ્રમાણે જુદા જુદા નયોનો મત છે, પણ ખરી રીતે તો) રોગી મનુષ્યને સમ્યક્ ક્રિયાની પેઠે જ્ઞાનાદિ ત્રણ સમુદિત હોય તોજ તે શ્રદ્ધાનાદિ ગુણથી ઇષ્ટ અર્થના સાધક છે. અહીં મોક્ષ એ ઇષ્ટ અર્થ છે. ૨૬૨૫-થી-૨૬૩૨.

ઉપર કહ્યા મુજબ જુદા જુદા નયોનો મત છે, એટલે કે નૈગમાદિ ત્રણ નયો જ્ઞાનાદિ ત્રણે સામાયિકને લિખ લિખપણે મોક્ષના કારણ માને છે, અને ઋણસૂત્ર વિગેરે

નયો એક ચારિત્રનેજ મોક્ષના હેતુપણે માને છે. પરંતુ વસ્તુતઃ જ્ઞાનાદિ ત્રણે સામાયિક સમુદ્ધિ હોય. તેજ તે ઇષ્ટ અર્થનાં સાધક છે, એમાંનું એક અથવા જુદાં જુદાં ત્રણ ઇષ્ટાર્થ સાધક નથી. જેમ રોગથી પીડાતા મનુષ્યને વૈદ્ય-ઔષધ વિગેરે સમુદ્ધિ સમ્યક્ ક્રિયા, નીરોગી થવામાં ઉપકારી છે, પણ એમાં ની એક અથવા સત્રગી જુદી જુદી ક્રિયા ઉપકારક નથી, તેમ અહીં સંસારરૂપ રોગથી પીડાતા જન્મનું એ જ્ઞાનાદિ ત્રણે અવ્યાખ્યાધ મુખ પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપકારી છે. શ્રદ્ધાનાદિ ગુણયુક્ત થવાથી તે આત્મા સમ્યક્ત્વવડે શ્રદ્ધા કરે છે, જ્ઞાનવડે જાણે છે, અને ચારિત્રવડે સર્વસાવધ વ્યાપારથી વિરમે છે. આથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે—“ સામગ્રીજ ઇષ્ટાર્થ ની સાધક છે પણ એકાદ વસ્તુ નથી. ” અહીં પ્રસ્તુતમાં મોક્ષ પ્રાપ્તિ ઇષ્ટાર્થ છે, તેને સાધનાર જ્ઞાનાદિ ત્રણનો સમુદાય છે, એમાંનું એક અથવા જુદા જુદા સર્વ સાધનાર નથી. ૨૬૨૫-થી-૨૬૩૨.

અહીં અનુમતદ્વાર સમાપ્ત થયું, તે સમાપ્ત થવાથી “ ઉદ્દેસે નિદેસે ” ઇત્યાદિ ઉપોદ્ધાતના પ્રથમ દ્વારમાં (૯૭૩) ગાથાની વ્યાખ્યા પૂરી થઇ.

હવે “ કિં કમ્પિહ ” ઇત્યાદિ ૯૭૪ બીજા દ્વાર ગાથામાંના “ કિંદ્વાર ની વ્યાખ્યાનો આરંભ કરે છે.

કિં સામાયં જીવો અહજીવો દંવમહ ગુગો હોજ્જા ।

કિં જીવાજીવમયં હોજ્જ તદત્યંતરં વત્તિ ? ॥ ૨૬૩૩ ॥

આયા સ્વલુ સામાયં પચ્ચક્ખાયંતઓહવહ આયા ।

તં સ્વલુ પચ્ચક્ખાણં આવાણ સવ્વદંવાણં ॥ ૨૬૩૪ ॥ ૭૨૦ ॥ ૨૪૧ ॥

સદ્દહ્ જાણં જઓ પચ્ચક્ખાયંતઓ જઓ જીવો ।

નાજીવો નામાવો સો ચ્ચિય સામાયં તેણ ॥ ૨૬૩૫ ॥

સામાયમાવપરિણંભાવાઓ જીવ એવ સામાયં ।

સદ્દેય-નેય-કિરિઓવઓગઓ સવ્વદંવાઈ ॥ ૨૬૩૬ ॥

સામાયિક જીવ છે, કે અજીવ છે? તેમાં એ સામાયિક દ્રવ્ય છે, કે ગુણ છે? અથવા જીવાજીવત્મક ઉભય સ્વરૂપ સામાયિક છે? કે તેથી કોઇ અર્થાન્તર છે? પ્રત્યાખ્યાન કરનાર આત્માજ સામાયિક છે, અને તેથીજ તે આત્મા સામાયિક થાય છે, કેમકે તે પ્રત્યાખ્યાન જીવપરિણતિરૂપ હોવાથી વિષયની અપેક્ષાએ સર્વ દ્રવ્યોના આપાતમાં (સંબંધમાં) તે ઉત્પન્ન થાય છે. જીવજ શ્રદ્ધા કરે છે, જાણે છે, અને પ્રત્યાખ્યાન કરે છે, અજીવ અથવા અભાવ એમાંનું કંઇ નથી કરતો, તેથી જીવજ સામાયિક છે. સામાયિકના ભાવની પરિણતિરૂપ જીવજ સામાયિક છે, કેમકે અધેય-જ્ઞેય-અને ક્રિયાના ઉપયોગથી સર્વ દ્રવ્યો તેનો વિષય છે. ૨૬૩૩-થી-૨૬૩૬.

શિષ્ય:—ગુરુદેવ! સામાયિક શું વસ્તુ છે? જીવ સામાયિક છે? અજીવ સામાયિક છે? જીવ જીવાત્મક ઉભયરૂપ સામાયિક છે? કે વન્ધ્યાપુત્રની પેઠે અભાવ સ્વરૂપ સામાયિક છે?

આચાર્ય:—આત્માજ સામાયિક છે, પણ અજીવો સામાયિક નથી. કારણ કે સમ્યક્ત્વસામાયિક શ્રુતસામાયિકવડે આત્મા સર્વદ્રવ્યોની શ્રદ્ધા કરે છે અને જાણે છે, તેવી રીતે અજીવો નથી જાણતા. વળી ચારિત્ર સામાયિકથી સાવધયોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરનાર આત્મા તે પ્રત્યાખ્યાનની ક્રિયા વખતે સામાયિકરૂપ થાય છે, કારણ કે “ કરાતું ” હોય તે

કર્તુ' એ ન્યાયે ક્રિયાકાળ અને સમાપ્તિકાળમાં નિશ્ચયનયના મતે ભેદ નથી. આ સાથે એ પણ સમજી લેવું કે જોણે પૂર્વે પ્રત્યાખ્યાન કરેલું હોય, તે આત્મા પણ સામાયિક રૂપ થાય છે. શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-અને સાવધ નિવૃત્તિરૂપ સ્વભાવમાં અવસ્થિત હોવાથી પ્રત્યાખ્યાનયુક્ત જે હોય, તેજ પરમાર્થથી આત્મા છે, તે સિવાયના શેષ સંસારીજીવો પ્રચુર ધાતિકર્મ વડે સ્વાભાવિક ગુણથી આવૃત્ત હોવાને લીધે આત્મા નથી. પ્રત્યાખ્યાન એ જીવની પરિ-જ્ઞતિરૂપ હોવાને લીધે જીવાદિ સર્વ દ્રવ્યો સામાયિકવસ્તુને અધ્યેય-જ્ઞેય-અને પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ ભાવે ઉપયોગમાં આવે છે, તેથી સર્વ દ્રવ્યો તેના વિષયભૂત છે. સમકૃત્ય અને શ્રુત સામા-યિક વડે જીવ શ્રદ્ધા કરે છે અને જાણે છે. અને પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. અજીવાદિ તેમ નથી કરતા. ૨૬૩૬.

હવે એક મહાપ્રતાત્મક ચારિત્ર સામાયિકમાં સર્વ દ્રવ્યોનો ઉપયોગ બતાવે છે.

પદમમ્મિ સવજીવા વિતિષ્ણ ચરિમે ય સવ્વદવ્વાહં ।

સેસા મહવ્વયા સ્વલુ તદેક્કદેસેણ દવ્વાણં ॥ ૨૬૩૭ ॥ ૭૯૧ ॥ ૨૪૨ ॥

જં સવ્વજીવપાલણવિસયં પાણાઙ્ગાયવેરમણં ।

મિચ્છા-મુચ્છોવરમા સવ્વદવ્વેસુ વિણિત્તા ॥ ૨૬૩૮ ॥

રૂવેસુ સહગણેસુ વંભવયં ગહણ-ધારણિજ્જેસુ ।

તદ્દયં, છદ્ધવયં પુણ ભોયણવિણિવિત્તિવાવારં ॥ ૨૬૩૯ ॥

एवं चारित्तमयं सव्वदव्ववિસयં તદ્દ સુયંપિ ।

દેસે દેસોવરઈ સમ્મત્તં સવ્વભાવેસુ ॥ ૨૬૪૦ ॥

किं तंति पत्थुए किं थ विसयचिंताए, भण्णइ तओवि ।

સામાઙ્ગયંગભાવં જાઙ્ગ જઓ તેણ તગ્ગહણં ॥ ૨૬૪૧ ॥

दव्वं गुणोत्ति भइयं सामइयं સવ્વનયમયાધારં ।

તં દવ્વપજ્જવદ્ધિયનયમયમંગીકરેઝ્ઞં ॥ ૨૬૪૨ ॥

પહેલા મહાપ્રતમાં સર્વ જીવો વિષયપણું છે, બીજામાં અને છેલ્લામાં સર્વ દ્રવ્યો, અને શેષ પ્રતોમાં દ્રવ્યોનો એક દેશજ વિષયપણું છે. કારણકે સર્વ જીવોનું પાલન કરવા માટે પ્રાણા-તિપાત વિરમણ છે, મૃષાવાદ અને મૂર્છાનો ઉપરમ સર્વ દ્રવ્યોના સંબંધમાં છે, સચેતન સ્ત્રી કે સ્ત્રીનું સખ અથવા આભરણ વિનાની સ્ત્રી અથવા આભરણવાળી સ્ત્રીના સંબંધમાં બ્રહ્મચર્ય પ્રત છે, શરણ અને ધારણ કરવા ચોખ્ખ વસ્તુના સંબંધમાં ત્રીણુ પ્રત છે, તથા છડું પ્રત રાત્રિભોજનના વ્યાપારની નિવૃત્તિ માટે છે. એ પ્રમાણે ચારિત્ર સામાયિક સર્વ દ્રવ્ય વિષયી છે, શ્રુત સામાયિક પણ તેવુંજ છે, દેશવિરતિ ચારિત્ર સર્વ દ્રવ્યમાંથી એક દેશના વિષયવાળું છે, અને સમ્યક્ત્ય સામાયિક સર્વ દ્રવ્યના વિષયવાળું છે. સામાયિક શું છે? એ જાણવાનું અહીં પ્રસ્તુત છે, તેમાં તેના વિષયનો વિચાર કરવાનું શું પ્રયોજન છે? ઉત્તર-એ વિષય પણ સામાયિકના હેતુભાવને પામે છે, તેથી તેના વિષયનું અહીં શરણ કર્યું છે. સામાયિક સવ નયમતનો આધાર છે, તેથી દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક નયનો મત અંગીકાર કરીને સામાયિક દ્રવ્ય છે, કે ગુણ છે? તેનો વિચાર કરાય છે. ૨૬૩૭-થી-૨૬૪૨.

પહેલા પ્રાણાતિપાત વિરમણ પ્રતમાં વિષય દ્વારે વિચાર કરતાં સૂક્ષ્મ-આદરના ભેદે સર્વ ત્રસ-સ્થાવર જીવો આવે છે, કેમકે તે પ્રતમાં તે સર્વ જીવોનું સર્વથા પ્રકારે રક્ષણ કરવાનું કહ્યું છે. બીજા મૃષાવાદ વિરમણ પ્રતમાં અને છેલ્લા પરિબ્રહ્મ વિરમણ પ્રતમાં સર્વ દ્રવ્યો વિષયપણું છે. “આ લોક પંચાસ્તિકાયાત્મક નથી” આ પ્રમાણેના મૃષાવાદમાં સર્વ દ્રવ્યો વિષયભૂત છે, તેની નિવૃત્તિરૂપ બીજું પ્રત છે, મૂર્છાદ્વારે વિચાર કરતાં પરિબ્રહ્મ સર્વ દ્રવ્ય વિષયી છે, અને એ છેલ્લું પ્રત પરિબ્રહ્મની નિવૃત્તિરૂપ હોવાથી તે પ્રતના પણ સર્વ દ્રવ્યો વિષયભૂત છે. એ સિવાયના શેષપ્રતો દ્રવ્યના એક દેશનો વિષય કરનારા છે, તેમાં ત્રીજું પ્રત ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને ધારણ કરવા યોગ્ય દ્રવ્યમાં અદ્વિતા-દાનની વિરતિરૂપ છે, અને ચોથું પ્રતરૂપ અથવા રૂપના સહચારી સ્ત્રી સંબંધી અબ્રહ્મ-ચર્યની વિરતિરૂપ છે, અને છઠું પ્રત રાત્રિ ભોજનની વિરતિ સ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે આ ત્રણ પ્રતો દ્રવ્યના એક દેશને વિષય કરવાવાળાં છે.

ઉપરોક્ત નિર્બુદ્ધિકારે કહેલી વાત વધારે સ્પષ્ટ કરવાને ભાષ્યકાર મહારાજ તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. ત્રસ-સ્થાવર-સૂક્ષ્મ-આદર વિગેરે સર્વ જીવોનું પાલન કરવારૂપ પહેલું પ્રાણાતિપાત વિરમણ પ્રત છે તેથી પહેલા પ્રતમાં સર્વ જીવોને વિષયપણું ગ્રહણ કરેલા છે. મિથ્યા-અનૃત-મૃષા-ઇત્યાદિ અસત્યના પર્યાયો છે, અને મૂર્છા-શૃદ્ધિ વિગેરે પરિબ્રહ્મના પર્યાયો છે, તથા ઉપરમ-નિયમ-વિરમણ વિગેરે વિરતિના પર્યાયો છે. આથી કરીને મિથ્યા-ઉપરમ એટલે મૃષાવાદ વિરમણ, અને મૂર્છાઉપરમ એટલે પરિબ્રહ્મ વિરમણ આ બન્ને પ્રતના સર્વ દ્રવ્યો વિષય છે. કારણ શૂન્યવાદમાં સર્વ દ્રવ્યનો અપલાપ કરવા વડે અથવા વિપરીત પ્રરૂપણા કરવા વડે સર્વ દ્રવ્યો મૃષાવાદનો વિષય થાય છે, અને બીજું પ્રત તેા તેની નિવૃત્તિરૂપ છે, તેથી સર્વ દ્રવ્યો બીજા પ્રતના વિષય છે. હું “ત્રિભુવનનો સ્વામિ છું, સર્વ કંઈ માફ છે” આવા પ્રકારની મૂર્છાથી નિવૃત્ત થવારૂપ પાંચમું પ્રત છે, તેથી તેના પણ સર્વ દ્રવ્યો વિષય છે. તિર્યચ-મનુષ્ય અને દેવની સ્ત્રી તથા નપુંસકાદિ રૂપવાળા મૂર્ત પદાર્થો તેમજ સ્તન-નયન-જઘન આદિ રૂપના સહગત અથવા સચેતનાચેતન કે સાસ-રણતિરાભરણ સ્ત્રીરૂપ પદાર્થોની ભોગની નિવૃત્તિ રૂપ ચોથું બ્રહ્મચર્યપ્રત છે, તેથી આ પ્રતના રૂપ અને રૂપના સહગત મૂર્ત પદાર્થોજ વિષય છે, પણ સર્વ દ્રવ્યો વિષય નથી. ગ્રહણ-ધારણ કરવા યોગ્ય સુવર્ણ આદિ મૂર્ત પદાર્થોના અપહરણની નિવૃત્તિરૂપ ત્રીજું પ્રત છે, તેથી ગ્રહણ-ધારણ કરવા યોગ્ય પદાર્થોજ આ પ્રતના વિષયભૂત છે. બીજા નથી. રાત્રિ ભોજનથી નિવૃત્ત થવા રૂપ છઠું રાત્રિ ભોજન વિરમણપ્રત છે, તેથી તે પણ સર્વ દ્રવ્ય વિષયી નથી. આથી કરીને ત્રીજું-ચોથું-ને છઠું આ ત્રણે પ્રતનો વિષયભૂતનો સર્વ દ્રવ્યનો એક દેશજ છે.

એ પ્રમાણે સામાન્યથી ચારિત્ર સામાયિક સર્વ દ્રવ્યના વિષયવાળું છે, અને જુદા જુદા પ્રત વિભાગથી વિશેષપણે તેમનો ઉપર કહ્યા મુજબ વિષય છે. “સર્વદ્રવ્યેષ્વસર્વ-પર્યાયેષુ શ્રુતમ્” એટલે સર્વ દ્રવ્યના કેટલાક પર્યાયો શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય છે. આ વચનથી શ્રુત સામાયિક સર્વ દ્રવ્યના વિષયવાળું છે. અને દેશવિરતિ સામાયિક સર્વ દ્રવ્યના એક દેશના વિષયવાળું છે, કેમકે તે સામાયિકજ દેશ સ્વરૂપવાળું છે. પરંતુ સમ્યક્ત્વ સામાયિક તેા યથાવસ્થિત સર્વ વસ્તુ સમૂહના મદ્દાન રૂપ હોવાથી સર્વ દ્રવ્યના વિષયવાળું છે. આથી એ સિદ્ધ થયું કે જુદા જુદા ત્રણે સામાયિક, અને ત્રણે સમુદિત સામાયિક સર્વ દ્રવ્યના વિષયવાળા છે.

(૩૨૨) સામાયિકમાં દ્રવ્યાર્થિક પર્યાયાર્થિક નયોના વિચાર.

શિષ્ય:—અહીં ‘સામાયિક શુ’ છે’ એ જણવાનું પ્રસ્તુત છે, તેમાં તેના વિષયનો વિચાર કરવાનું શુ પ્રયોજન છે ?

આચાર્ય:—એ વિષય સામાયિકના અંગભૂત છે, તેથી તેના વિષયનું અહીં કથન કર્યું છે. એટલે અપ્રસ્તુત કંઈ નથી.

અહીં સામાયિક સર્વ નયોના વિચારનો વિષય છે, તેથી કરીને દ્રવ્યાર્થિક તથા પર્યાયાર્થિક નયોના મત અંગીકાર કરીને સામાયિક દ્રવ્ય છે કે ગુણ છે ? તેના વિચાર કરીએ છીએ. ૨૬૩૭-થી-૨૬૪૨.

હવે દ્રવ્યાર્થિક તથા પર્યાયાર્થિક નયના મતે સામાયિકનો વિચાર કરે છે.

जीवो गुणपादिवन्नो नयस्त्वं द्वाद्द्वयस्स सामयं ।

सो चेव पज्जवायेनयस्स जीवस्स एस गुणो ॥ २६४३ ॥ २७९॥२४३॥

इच्छइ जं दव्वनओ दव्वं तच्चम्वयारओ य गुणे ।

सामइयगुणविसिद्धो तो जीवो तस्स सामइयं ॥ २६४४ ॥

पज्जाओ चिय वत्थुं तच्चं दव्वंति तदुवयाराओ ।

पज्जवनयस्स जम्ह सामइयं तेण पज्जाओ ॥ २६४५ ॥

पज्जायनयमयमिणं पज्जायत्थंतरं कओ दव्वं ।

उवलंभ-व्ववहाराभावाओ खरविसाणं व ? ॥ २६४६ ॥

जह रुवाइविसिद्धो न घडो सव्वप्पमाणविरहाओ ।

तह नाणाइविसिद्धो को जीवो नामणक्खेओ ? ॥ २६४७ ॥

ગુણાશ્રિત જીવ દ્રવ્યજ દ્રવ્યસ્તિકનયના અભિપ્રાયે સામાયિક છે અને પર્યાયાર્થિકનયના મતે તે જીવનો ગુણજ સામાયિક છે. દ્રવ્યનેજ સત્યરૂપે દ્રવ્યનય ઇચ્છે છે, ગુણને તો ઉપચારથી માને છે, તેથી સામાયિક ગુણવિશિષ્ટ જીવદ્રવ્યજ દ્રવ્યનયના મતે સામાયિક છે. પર્યાય નયના મતે પર્યાયજ સત્ય વસ્તુ છે, દ્રવ્ય તો ઉપચારથી છે, તે માટે તે નયના મતે પર્યાયજ સામાયિક છે. પર્યાયનો મત એવો છે, કે ગદેડાના શીંગડાની પેઠે ઉપસ્રબ્ધ અને વ્યવહારના અભાવે પર્યાયથી ભિન્ન દ્રવ્યજ નથી. જેમ રૂપાદિથી ભિન્ન ઘટ, કોઈપણ પ્રમાણથી નથી, તેમ જ્ઞાનાદિથી ભિન્ન એવો જીવ પણ નથી. ૨૬૪૩-થી-૨૬૪૭.

દ્રવ્યાર્થિક નયના મતે ગુણાશ્રિત આત્મદ્રવ્યજ સામાયિક છે, કારણકે ગુણ તો ઔપચારિક છે, અને દ્રવ્યથી ભિન્ન જણાતા નથી, તેથી તે અસત્ છે. માટે ગૌણભૂત ગુણ-આમવાળો જીવજ મુખ્ય વૃત્તિએ સામાયિક છે, પણ પર્યાય નથી, એમ દ્રવ્યનયનું માનવું છે. જે રૂપાદિ ગુણો નજ હોય, તો લોકને દ્રવ્યની અંદર તેની પ્રતીતિ ક્યાંથી થાય છે ? એવી શંકા થાય, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જેમ ચિત્રની અંદર ઉંચા-નીચા ભાગની પ્રતીતિ તો થાય છે, પણ તે ભ્રાન્તિરૂપ છે, તેમ દ્રવ્યમાં પણ જે ગુણની પ્રતીતિ થાય છે, તે ભ્રાન્તિ સ્વરૂપજ છે.

પર્યાયનયના મતે સામાયિકાદિ ગુણજ પરમાર્થથી સામાયિક છે, પણ જીવ દ્રવ્ય સામાયિક નથી, કારણકે તે જીવનો ગુણ છે, અહીં જીવ ગુણ શબ્દમાં ઉત્તરપદ પ્રધાન તત્ત્વ-રૂપસમાસ છે. જેમ તેડની ધારા તે તેડધારા, એમાં ધારાથી ભિન્ન તેડ નથી, તેવીજ રીતે

જ્ઞાનાદિ ગુણથી ભિન્ન જીવ દ્રવ્ય નથી. માટે ગુણ-પર્યાયજ આ નયના મતે સામાયિક છે, પણ દ્રવ્ય સામાયિક નથી.

ઉપરોક્ત હકીકત વધારે સ્પષ્ટ કરવાને ભાષ્યકાર મહારાજ એજ વાત કંઈક વિસ્તારથી કહે છે. દ્રવ્યનય દ્રવ્યનેજ સત્ય માને છે, ગુણોને તો ઉપચારથી માને છે, સત્યપણે નથી માનતો. તેથી ગૌણીભૂત સામાયિકાદિ ગુણવાળો જીવ દ્રવ્યજ મુખ્યપણે દ્રવ્યજ સામાયિક છે, એમ દ્રવ્ય નયનું મન્તવ્ય છે.

પર્યાયનયના મતે પર્યાયજ ઉપચાર રહિત સત્ય વસ્તુ છે, દ્રવ્યનો તો પૂર્વાપર પર્યાયોમાં ઉપચારથી માત્ર વ્યવહાર કરાય છે, વસ્તુતઃ દ્રવ્ય નથી. આ કારણથી આ નયના મતે મુખ્યપણે પર્યાયજ સામાયિક છે. કારણકે પૂર્વાપર ભાવથી નિરન્તર પ્રવર્તતા પર્યાયોમાં ભ્રાન્તિથીજ દ્રવ્યનો ઉપચાર કરાય છે, ખરી રીતે તો પર્યાયથી ભિન્ન ખરવિષાણુ જેવું કોઈ દ્રવ્યજ નથી, અથવા પર્યાયથી ભિન્ન દ્રવ્ય જણાતું નથી અને વ્યવહારમાં-ઉપયોગમાં પણ આવતું નથી, તેથી ખરવિષાણુ જેવું દ્રવ્ય નથી. અથવા જેમ રૂપ-રસ-ગન્ધ-રૂપશાદિ ભિન્ન એવો ઘટ ગદેડાના શીંગડાંની પેઠે કોઈપણ પ્રમાણેથી જણાતો નથી, તેમ જ્ઞાનાદિગુણ-પર્યાયથી વ્યક્તિરિક્ત એવો જીવ પણ જણાતો નથી. માટે પર્યાયજ સત્ય વસ્તુ છે, અને તે પર્યાય અથવા ગુણજ સામાયિક છે. પણ દ્રવ્ય નથી. ૨૬૪૩-થી-૨૬૪૭

પર્યાયાર્થિક નયનું કંઈક વિશેષ સ્વરૂપ કહે છે.

उत्पज्जन्ति वियन्ति य पांजमन्ति य गुणा न दब्बाहं ।

दव्वप्पभव्वा य गुणा न गुणप्पभव्वाहं दब्बाहं ॥ २६४८ ॥ ७९४॥ ૨૪૪॥

उत्पाय-विगमपरिणामओ गुणा पत्तनीलयाइ व्व ।

सन्ति न उ दव्वमिहं त व्वेएएओ खपुण्णं व ॥ २६४९ ॥

ते जप्पभव्वा जं वा तप्पभवं होज्ज होज्ज तो दव्वं ।

न य तं ते चेय जओ पएएएएएएएएएएएएएएएएएएएएएएएएएएएएएए ॥ २६५० ॥

ગુણોજ ઉત્પાદ-વ્યયરૂપે પરિણામે છે, દ્રવ્યો નહિ; વળી દ્રવ્યથી ગુણો ઉત્પન્ન થતા નથી, અને ગુણોથી દ્રવ્યો ઉત્પન્ન થતા નથી. પત્રના નીલત્વાદિ ગુણોની પેઠે ઉત્પાદ-વ્યયના પરિણામથી ગુણોજ વસ્તુરૂપે છે; પરન્તુ ઉત્પાદ-વ્યયના પરિણામના અભાવથી આકાશપુષ્પની પેઠે દ્રવ્ય (વસ્તુ) નથી. જો ગુણો દ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થતા હોય, અથવા ગુણોથી દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થતું હોય, તો દ્રવ્ય પરમાર્થિક વસ્તુ થાય, પરન્તુ તેમ નથી, કારણ કે ગુણોજ પરસ્પર પ્રત્યય જન્ય છે. ૨૬૪૮-થી-૨૬૫૦.

ઉત્પાદ-વ્યય પરિણામવાળા પત્રના નીલ-રક્તાદિ ગુણોની પેઠે, ગુણોજ ઉત્પાદ-વ્યયરૂપે પરિણામ પામે છે; પણ આકાશપુષ્પની પેઠે તેવા પરિણામરહિત દ્રવ્ય પરિણામ નથી પામતું. કારણ કે જો દ્રવ્યથી ગુણો અથવા ગુણોથી દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થતું હોય, તો ગુણોથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય પારમાર્થિક વસ્તુ છે, એમ માની શકાય. પરન્તુ એ પ્રમાણે ગુણોનું કારણભૂત અથવા કાર્યભૂત ગુણથી ભિન્ન દ્રવ્ય સત્ય વસ્તુ નથી, વસ્તુતઃ પરસ્પર ઉત્પાદવડે ઉત્પન્ન થએલા નીલ-રક્ત આદિ ગુણોજ પૂર્વાપરભાવથી નિરન્તર પ્રવર્તતા જણાય છે, તેથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય કંઈ જણાતું નથી. માટે ગુણો-પર્યાયોજ

સત્ય વસ્તુ છે, દ્રવ્ય નથી. તેથી કરીને ગુણજ સામાયિક છે. આ પ્રમાણે પર્યાર્થિકનયનું માનવું છે. ૨૬૪૮-થી-૨૬૫૦.

બીજા વ્યાખ્યાતાઓના અભિપ્રાયે દ્રવ્ય અને પર્યાય નયનો ભેદ જણાવે છે.

આદાવક્ષાણમિયં ઇચ્છઈ દવ્વમિહ પજ્જવનઓઽવિ ।

ઠકતચ્ચંતવિભિન્ને મન્નઈ સો દવ્વ-પજ્જાણ ॥ ૨૬૫૧ ॥

ઉપ્પાયાઠસહાવા પજ્જાયા જં ચ સાસયં દવ્વં ।

તે તપ્પભવા ન તયં તપ્પભવં તેણ તે મિન્ના ॥ ૨૬૫૨ ॥

જીવસ્સ ય સામઈયં પજ્જાઓ જં ચ સાસયં દવ્વં ।

તે તપ્પભવા ન તયં તપ્પભવં તેણ તે મિન્ના ॥ ૨૬૫૩ ॥

જઈ પજ્જાયનઽ ચ્ચિય સંમન્નઈ દોવિ દવ્વ-પજ્જાણ ।

દવ્વઢ્ઠિઓ કિમત્થં જઈ વ મઈ દોઽવિ જમમિન્ને ॥ ૨૬૫૪ ॥

ઇચ્છઈ સો તેણોમયમુમયગ્ગાહેઽવિ સતિ પિહબ્ભૂયં ।

મિચ્છત્તમિહેગંતાદેગત્તન્નત્તગાહાઓ ॥ ૨૬૫૫ ॥

ઉપરનું વ્યાખ્યાન અયોગ્ય છે, કેમકે પર્યાય નય પણ દ્રવ્યને ઇચ્છે છે. પરંતુ તે, દ્રવ્ય-પર્યાય બંનેને માંડોમાઢે અત્યંત ભિન્ન માને છે. પર્યાયો ઉત્પાદાદિ સ્વભાવવાળા છે, અને જે દ્રવ્ય છે તે શાશ્વતસ્વભાવવાળું છે. પર્યાયો દ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થાય, પણ દ્રવ્ય પર્યાયથી ઉત્પન્ન નથી થતું, તેથી તે (પરસ્પર) ભિન્ન છે. આ કારણથી સામાયિક તે જીવનો પર્યાય છે અને તે તેનાથી ભિન્ન છે. આ વ્યાખ્યાન ખરાબર છે, અને તે પર્યાયનય માને છે. (એ પ્રમાણે) જે પર્યાયનય, દ્રવ્ય-પર્યાય બંનેને માને છે, તે પછી દ્રવ્યાર્થિકનય શા માટે માનવો જોઈએ. ? ઉત્તર-દ્રવ્ય-પર્યાય બંને અભિન્ન છે, તેથી તે માનવો જોઈએ, વળી તે ઉભય માનવા છતાં બંને પૃથગ્ભૂત છે, અને એકાન્તે એકત્વ અને અન્યત્વ ગ્રહણ કરવાથી મિથ્યાત્વ થાય છે. ૨૬૫૧ થી ૨૬૫૫

કેટલાક અખડુજ્ઞ, પર્યાયનય અને દ્રવ્યનયની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે-જેઓ પર્યાય નયના મતે દ્રવ્યનો સર્વથા અભાવ કહે છે, તે અયોગ્ય છે. કારણ કે પર્યાયનય પણ દ્રવ્યને ઇચ્છે છે; પરંતુ તે નય દ્રવ્ય-પર્યાય બંનેને અત્યંત ભિન્ન માને છે. કેમકે પર્યાયો ઉત્પાદવ્યસ્વભાવવાળા છે, અને દ્રવ્ય શાશ્વત છે. વળી તે ગુણો દ્રવ્યથી આત્મસ્વરૂપ પામે છે, પણ દ્રવ્ય ગુણોથી આત્મસ્વરૂપ નથી પામતું. એ પ્રમાણે દ્રવ્ય-પર્યાય બંને ભિન્ન સ્વભાવવાળા હોવાથી પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન છે, આ કારણથી શાશ્વત જીવ દ્રવ્યના પર્યાયભૂત સામાયિક પણ જીવથી અત્યંત ભિન્ન છે, એમ પર્યાયનય માને છે.

ઉપર મુજબ વ્યાખ્યા કરનારાઓની માન્યતા અયોગ્ય છે. કારણકે જે પર્યાયનય દ્રવ્ય તથા પર્યાય બંનેને માને છે, તે પછી દ્રવ્યાર્થિક નયની કલ્પના શા માટે કરવી જોઈએ ? પર્યાયનયની માન્યતાનુસાર દ્રવ્યની પણ સિદ્ધિ થઈ જશે.

દ્રવ્યાર્થિકનય દ્રવ્ય-પર્યાય બંનેને પરસ્પર અભિન્ન માને છે, એટલે કે દ્રવ્યથી પર્યાયને અવ્યતિરક્ત માને છે. આ તફાવત જણાવવા માટે દ્રવ્યાર્થિકનય પર્યાયાર્થિક નયથી જુદો માનેલ છે, અને પર્યાયાર્થિકનય દ્રવ્ય-પર્યાય બંનેને પરસ્પર ભિન્નજ માને છે, આથી

તે દ્રવ્યાર્થિકથી ભિન્ન છે, એ રીતે દ્રવ્યાર્થિકનય દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયને અભિન્ન માને છે અને પર્યાયનય ઉભયને અત્યન્ત ભિન્ન માને છે એ પ્રમાણે માન્યતામાં ભેદ હોવાથી બન્ને નય મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. કેમકે એક નય, બન્નેને અભિન્ન માને છે અને બીજો બન્નેને અત્યન્ત ભિન્ન માને છે. ૨૬૫૧-થી-૨૬૫૫.

एगत्ते नणु दव्वं गुणो त्ति परियायवयणमित्तिमिदं ।

तम्हा तं दव्वं वा गुणो व दव्वट्ठियगाहो ॥ २६५६ ॥

जइ भिन्नोभयगाही पज्जायनओ तदेगपक्खम्मि ।

अक्खिद्वं चेव तयं किमओ दव्वट्ठियनएण ? ॥ २६५७ ॥

तम्हा किं सामइयं हवेज्ज दव्वं गुणो त्ति चिंतेयं ।

दव्वट्ठियस्स दव्वं गुणो तयं पज्जवनयस्स ॥ २६५८ ॥

इहरा जीवाणन्नं दव्वनयस्सेयरस्स भिन्नंति ।

उभयनओभयगाहे घडेज्ज नेक्केक्काहम्मि ॥ २६५९ ॥

દ્રવ્ય-પર્યાયની એકતામાં, “ દ્રવ્ય-ગુણ ” એ માત્ર પર્યાય વચન થાય, અને તેથી તે સામાયિક દ્રવ્ય અથવા ગુણરૂપ છે, એમ દ્રવ્યાર્થિક નયની માન્યતા થાય. તથા જો (અત્યન્ત) ભિન્ન દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયમાહી પર્યાયનય છે, તો તેના એક પક્ષમાં તે સામાયિક અવિરુદ્ધ દ્રવ્યરૂપજ છે. તો પછી દ્રવ્યાર્થિકનય માનવા વડે શું ? અને તેથી કરીને સામાયિક દ્રવ્યરૂપ છે, કે ગુણરૂપ છે, એવી ચિન્તા કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? દ્રવ્યાર્થિકનયના અભિપ્રાયે સામાયિક દ્રવ્યરૂપ છે, અને પર્યાયાર્થિકનયના અભિપ્રાયે ગુણરૂપ છે. અન્યથા દ્રવ્યાર્થિકનયના અભિપ્રાયે સામાયિક જીવથી અભિન્ન, અને પર્યાયાર્થિક નયના અભિપ્રાયે ભિન્ન એમ ઉભય નયની ઉભય માન્યતામાં સર્વ ઘટે છે, પણ એકેકની માન્યતામાં નથી ઘટતું. ૨૬૫૬-થી-૨૬૫૯.

દ્રવ્ય-પર્યાયની એકતામાં દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ ‘ દ્રવ્ય અને ગુણ ’ એ બન્ને શબ્દ ઈન્દ્ર અને પુરન્દરાદિ શબ્દોની પેઠે એકાર્થ વાચી થવાથી પર્યાયવચનરૂપજ થાય, અને તેથી કરીને સામાયિક દ્રવ્યરૂપ અથવા ગુણરૂપ છે, એમ દ્રવ્યનયની માન્યતા ગણાય, પણ સામાયિક દ્રવ્યરૂપજ છે, એવી માન્યતા ન થાય, પરંતુ એમ નથી, દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ સામાયિક દ્રવ્યરૂપેજ પ્રસિદ્ધ છે, તથા દ્રવ્ય-પર્યાયને પરસ્પર અત્યન્ત ભિન્નરૂપે ગ્રહણ કરનાર પર્યાયનય છે, એમ જો માનવામાં આવે, તો તેના એક પક્ષમાં (દ્રવ્ય પક્ષમાં) સામાયિક દ્રવ્યરૂપજ છે એમ કંઈપણ વિરોધ સિવાય માની શકાય એમ છે, આ રીતે પર્યાયનયથી ચાલી શકે એમ હોવાથી દ્રવ્યનયનો ઉત્પાસ કરવાનું શું પ્રયોજન છે.

આ સ્થળે સામાયિક દ્રવ્યરૂપ છે કે ગુણરૂપ છે ? એવો વિચાર કરવાનું પ્રસ્તુત છે, તેમાં દ્રવ્યાર્થિકના અભિપ્રાયે સામાયિક દ્રવ્યરૂપ છે અને પર્યાયાર્થિકનયના અભિપ્રાયે ગુણરૂપ છે, અન્યથા તો દ્રવ્યાર્થિકનયના અભિપ્રાયે સામાયિક જીવથી અભિન્ન છે, અને પર્યાયાર્થિકનયના અભિપ્રાયે જીવથી ભિન્ન છે, એ પ્રમાણે એકેક નયની માન્યતા માનવાથી પૂર્વે ૨૬૫૪ માં ગાથામાં કહેલી શુક્તિઓ વડે કંઈ પણ ઘટતું નથી, પરંતુ હમણાં ઉપર કહ્યા મુજબ જો દ્રવ્યનય સામાયિકને દ્રવ્યરૂપ અને પર્યાયનય પર્યાયરૂપ અથવા ગુણરૂપ માને છે, એમ સમુદિત ઉભયનયની ઉભય પ્રકારની માન્યતા છે, એમ

કહેવામાં આવે, તો કંઈ દોષ નથી, પરંતુ એકેક નયની ઉભય પ્રકારની માન્યતામાં તે પૂર્વે કહેલા દોષ આવે છે ૨૬૫૬ ૨૬૫૯

હવે “ સો ચેવ પજ્જવદ્વિયસ્સ નયસ્સ ” (૨૬૪૩) ઇત્યાદિ ઉત્તરાર્ધનું વ્યાખ્યાન લાખ્યકાર મહારાજ કરે છે.

નણુ મણિયં પજ્જાયદ્વિયસ્સ જીવસ્સ एस हि गुणोत्ति ।

છઠ્ઠીએ તઓ દવં સો તં ચ ગુણો તઓ મિન્નો ॥ ૨૬૬૦ ॥

ઉપ્પાય-મંગુરાણં પડ્વલ્લણં જો ગુણાણ સંતાણો ।

દવ્વોવયારમેત્તં જહ કીરહ તમ્મિ તન્નામ ॥ ૨૬૬૧ ॥

તવ્વમેયકપ્પણાઓ તં તસ્સ ગુણોત્તિ હોહ સામઇયં ।

પણ્ણસ્સ નીલયા જહ તસ્સંતાણોદિયત્થમિયા ॥ ૨૬૬૨ ॥

ઉપ્પાય-મંગુરા જં ગુણા ય ન ય સોત્તિ તે ય તપ્પભવા ।

ન ય સો તપ્પભવોત્તિ ય જુજ્જહ તં તદુવયારાઓ ॥ ૨૬૬૩ ॥

અહવોદાસીણમયં દવ્વનય પહ ન જીવઓ મિન્નં ।

મિન્નમિયરં પહ જઓ નત્થિ તદત્થંતરં જીવો ॥ ૨૬૬૪ ॥

પર્યાયાર્થિક નયના અભિપ્રાયે પછીનિર્દેશથી સામાયિક જીવનો ગુણ છે, એમ કહ્યું છે. તેથી જીવ દ્રવ્ય છે તથા સામાયિક ગુણ છે, અને તે ગુણ તેનાથી ભિન્ન છે. (આ કથન યોગ્ય નથી, કેમકે) પ્રતિક્ષણ ઉત્પાદ-વ્યય સ્વભાવવાળા ગુણોનો જે સંતાન છે, તેમાં જે દ્રવ્યનો ઉપચાર માત્ર કરાતો હોય, તો તે માનવા યોગ્ય છે. અને તેથી પત્રના સંતાનના ઉત્પન્ન થઈ ને નાશ પામતા નીલતાદિ ગુણોની પેઠે તેના ભેદની કલ્પનાથી તે સામાયિક તે જીવદ્રવ્યનો ગુણ થાય તો કંઈ દોષ નથી. ગુણો ઉત્પાદ-વ્યય સ્વભાવવાળા છે, સંતાન નથી; ગુણો સંતાનથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, સંતાન ગુણથી ઉત્પન્ન થએલ નથી. માટે ઉપચાર થી તે જીવ દ્રવ્ય ઘટે છે. અથવા આ ઉદાસીન મત કહ્યો છે. દ્રવ્ય નયની અપેક્ષાએ સામાયિક જીવથી ભિન્ન નથી. (જીવજ સામાયિક છે.) અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ ભિન્ન છે, કેમકે સામાયિક ગુણથી જીવ જુદો નથી. ૨૬૬૦-થી-૨૨૬૪.

“ સો ચેવ પજ્જવદ્વિયસ્સ ” ઇત્યાદિ નિર્યુક્તિના કથનાનુસારે (૨૬૪૩ ગાથાનું ઉત્તરાર્ધ) પર્યાય નયના અભિપ્રાયે સામાયિક જીવનો ગુણ છે. આ કથનમાં “ સામાયિક જીવનો ગુણ છે ” એવા પછીનિર્દેશથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે, જીવ દ્રવ્ય છે, અને સામાયિક ગુણ છે, તે ગુણ જીવથી ભિન્ન છે. જે એ પ્રમાણે ન હોય તો પછીનિર્દેશ થઈ શકે નહિ, માટે પર્યાય નયના અભિપ્રાયે ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયનો સદ્ભાવ છે, આ પ્રમાણે બીજી રીતે વ્યાખ્યા કરનારાઓ કહેવા માગે, તો તેઓને તે સંબંધમાં પૂછવું જોઈએ કે પર્યાય નયના અભિપ્રાયે દ્રવ્યને પારમાર્થિક રૂપે મનાય છે, કે માત્ર કલ્પના સ્વરૂપજ મનાય છે? જે પારમાર્થિક (સત્ય) રૂપે મનાતું હોય, તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે તે સંબંધી પૂર્વે ૨૬૫૪ મી ગાથામાં દોષ બતાવેલ છે.

હવે બીજા પક્ષાનુસાર પર્યાયનયના અભિપ્રાયે દ્રવ્ય માત્ર કલ્પના રૂપજ મનાતું હોય, તો તેમ માનવામાં કંઈ દોષ નથી, કારણ કે પ્રતિસમય ઉત્પાદ-વ્યય સ્વભાવવાળા

ગુણોના સંતાનમાં સમાન બુદ્ધિ અને કથનના હેતુપણે દ્રવ્યનો ઉપચાર માત્ર કરાય તો કંઈ હરકત નથી, કારણ કે કલ્પિત સદ્ભાવ માનવામાં કોઈપણ પ્રકારની હાની નથી. અને તેથી કરીને કલ્પિત દ્રવ્યની સાથે ગુણનો ભેદ માનતાં સામાયિક કલ્પિત જીવ દ્રવ્યનો ગુણ છે, એમ માનવામાં કોણ અટકાયત કરી શકે એમ છે? જેમ ગુણ સમુદાયથી વ્યતિરિક્ત કલ્પિત પત્રાદિ દ્રવ્યના નીલતાદિ ગુણો પત્રસંતાનમાં ઉત્પન્ન થઈ નાશ પામે છે. તેથી તે ગુણો તેનાથી ભિન્ન કહેવાય છે, તેમ અડીં પણ કલ્પિત જીવ દ્રવ્યનો સામાયિક ગુણ તેનાથી ભિન્ન છે, એમ માનવામાં કંઈ દોષ નથી. આ સ્થળે એમ ન કહેવું કે “દેવદત્તની ગાયો” ઇત્યાદિ વાસ્તવિક સંબંધવાળી બે વસ્તુની પેડે દ્રવ્ય-ગુણના વાસ્તવિક સંબંધમાંજ પછીનિર્દેશ થતો છે, અન્યત્ર દ્રવ્યના કલ્પિત સંબંધમાં નથી થતો, કેમકે “શાહુતું મસ્તકં શિલાપુત્રતું શરીર.” ઇત્યાદિ કલ્પિત પણ પછીનિર્દેશ થાય છે. તદ્વત્તુ-સાર દ્રવ્ય-પર્યાયના સંબંધમાં પણ પછીનિર્દેશ થાય છે.

ગુણ-સંતાનનો ભેદ જજ્ઞાવનાર ધર્મ ભેદના અસાવે સ્વસ્વરૂપની પેડે ગુણ અને દ્રવ્ય-રૂપ સંતાનની અભેદતા માનવીજ યોગ્ય છે, તો પછી ગુણથી વ્યતિરિક્ત કલ્પિત દ્રવ્યનો સદ્ભાવ શામાટે માનવો જોઈએ ! એવી શંકા થાય, તે તે અયોગ્ય છે, કારણ કે ભેદ જજ્ઞાવનાર ધર્મભેદનો અભાવ છે, એ માન્યતા અસત્ય છે. ઉત્પાદ-વ્યય-સ્વભાવવાળા ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે, પણ દ્રવ્ય રૂપ સંતાન તે પ્રમાણે ઉત્પાદ-વ્યય નથી પામતો. આ એક રીતે ગુણ-સંતાનને ધર્મભેદ છે. તથા સામાયિકાદિ ગુણો અથવા નીલતાદિ ગુણો તે સંતાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પણ સંતાનગુણથી ઉત્પન્ન નથી થતો. આથી કરીને સંતાન કારણ છે, પણ કાય નથી; અને ગુણો કાર્ય છે, પણ કારણ નથી. આ બીજી રીતે પણ ગુણ-સંતાનનો ધર્મભેદ છે. માટે જીવાદિ દ્રવ્યનો અસાવ નથી પણ સદ્ભાવ છે.

અથવા “સામાયિક શું દ્રવ્ય છે કે ગુણ છે” એ ચિન્તામાં દ્રવ્યનયના અભિપ્રાયે સામાયિક દ્રવ્ય છે, અને પર્યાયનયના અભિપ્રાયે ગુણ છે એમ ૨૬૫૮ મી ગાથામાં પૂર્વે કહ્યું છે. અથવા દ્રવ્ય-ગુણની વિચારણામાં એ નથી કહ્યું: પરન્તુ “સામાયિક શું છે?” એ પ્રસ્તુત દ્વારની અંદર દ્રવ્ય-પર્યાયાસ્તિક નયમાંના કોઈપણ એક નગના મને ઉદાસીન વૃત્તિવાળા આચાર્યશ્રીએ યુક્તિ વડે આ પ્રમાણે કહ્યું કે-દ્રવ્ય નયના અભિપ્રાયે સામાયિક જીવથી ભિન્ન નથી, પણ જીવરૂપ છે. આથી કરીને આ નયના અભિપ્રાયે હવે પછી કહેવાશે તે યુક્તિઓ વડે જીવાદિ દ્રવ્યજ વિદ્યમાન છે અને તેથી વ્યતિરિક્ત ગુણો પરમાર્થથી અસત્ છે. તથા પર્યાય નયના અભિપ્રાયે સામાયિક જીવ દ્રવ્યથી અભિન્ન છે, કેમકે પૂર્વોક્ત યુક્તિઓ વડે સામાયિકાદિગુણથી જીવ ભિન્ન નથી. આથી કરીને આ નયના અભિપ્રાયે ગુણોજ પરમાર્થથી વિદ્યમાન છે. જીવાદિ દ્રવ્ય તો કલ્પનામાત્રથીજ વિદ્યમાન છે. પરમાર્થથી નહિ. ૨૬૬૦-થી-૨૬૬૪.

હવે બીજા દ્રવ્યાર્થિક નયનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહે છે.

વિતિયસ્સ દબ્બમેત્તં નત્થિ તદત્થંતરં ગુણો નામ ।

સામન્નાવત્થાનાભાવાઓ સ્વરવિસાળં વ

॥ ૨૬૬૫ ॥

આવિબ્ભાવ-તિરોભાવમેત્તપરિણામિ વ્વમેવયં ।

નિચ્ચં બહુરૂપંપિ નહો વ વેસંત તવન્ના

॥ ૨૬૬૬ ॥

જં જં જે જે ભાવે પારિણમ પઓગ-પાણના દબ્બં ।

તં તહ જાણાહ જિણો અપજ્જવે જાણના નત્થિ ॥ ૨૬૬૭ ॥ ૭૯૪ ॥ ૨૪૨ ॥

બીજા દ્રવ્યાર્થિક નયના અભિપ્રાયે દ્રવ્યજ (સત્ય વસ્તુ) છે. સામાન્ય અવસ્થાનના અભાવે અદ્વૈતજ જેવા ગુણ તેનાથી જુદા નથી. જુદા જુદા વેશ ધારણ કરનાર નરની પેઠે નિત્ય અને બહુ રૂપવાળું કેવળ દ્રવ્યજ આવિર્ભાવ-તિરોભાવ માત્ર પરિણામ વાળું છે. (કારણ કે) જે જે પ્રયોગ-વિસ્ત્રસા દ્રવ્ય જે જે ભાવે પરિણામ પામે છે, તે તે દ્રવ્યને તે તે રૂપે પરિણામ પામતું જિનેશ્વર જાણે છે, કેમકે પર્યાય રહિત વસ્તુમાં પરિણા નથી. ૨૬૬૫-થી-૨૬૬૭.

બીજા દ્રવ્યાર્થિક નયના અભિપ્રાયે સુવર્ણ-રજતાદિ સર્વ દ્રવ્યજ છે, સ્વેતરક્તાદિ ગુણો અદ્વૈતજની પેઠે સામાન્યરૂપે અવિરચિત ન હોવાથી દ્રવ્યથી જુદા નથી. કુંડળાદિ-રૂપે આવિર્ભાવ અને મુદ્રિકાદિરૂપે તિરોભાવ પામવાના સ્વભાવવાળું સુવર્ણાદિ કેવળ દ્રવ્યજ છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ કોઇ નર રામ-રાવણાદિના અનેક વેષ ધારણ કરવા છતાં પણ સર્વઅવસ્થાઓમાં પોતાના મૂળરૂપ દેવદત્તાદિ સ્વભાવને નથી તણ દેતો; તેમ દ્રવ્ય પણ નિત્ય-અવિચલિત સ્વભાવવાળું હોવાથી કંકણ-આભુષ-ધ-કુંડળ-મુદ્રિકા વિગેરે અનેક પ્રકારના પરિણામને પામવા છતાં પણ પોતાના સુવર્ણ રૂપતાદિ દ્રવ્યસ્વભાવને નથી તણ દેતું. માટે તેથી વ્યતિરિક્ત ગુણો કોઇ છેજ નહિ.

નિર્યુક્તિકાર પણ આજ હકીકત બીજી રીતે કહે છે. ચેતનવાળાનો વ્યાપાર અથવા પ્રયત્ન તે પ્રયોગ કહેવાય, અને સ્વભાવ તે વિસ્ત્રસા કહેવાય. આ પ્રયોગ-વિસ્ત્રસા વડે ઉત્પન્ન થએલું દ્રવ્ય તે પ્રયોગ-વિસ્ત્રસાદ્રવ્ય કહેવાય છે. તેમાં ઘટ-પટાદિ દ્રવ્ય પ્રયોગ નિષ્પન્ન છે, અને ઇન્દ્રધનુષાદિ વિસ્ત્રસાદ્રવ્ય, જે જે સ્વેત-રક્ત-શ્યામ-પીત આદિ પર્યાયરૂપે પરિણામ પામે, તે તે દ્રવ્ય, તે તે રૂપે પરિણામ પામતું કેવળ દ્રવ્યજ છે. પણ ભિન્ન એવા કોઇ પર્યાયો નથી, તેની વિઘ્નમાનતા તો માત્ર ઉત્પ્રેક્ષાથીજ છે. એમ કંકણાનિધિ શ્રીમાન્ જિનેશ્વર દેવ કહે છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ સર્પાદિ દ્રવ્ય ઉત્કણ-વિક્કણ-કુંડલિતા આકારવાળું થવા છતાં, તે ઉત્કણાદિ આકારરૂપ પર્યાય સર્પરૂપ પર્યાયથી વ્યતિરિક્ત નથી જણાતા, પણ તેવી સર્વ અવસ્થામાં માત્ર સર્પાદિ રૂપ દ્રવ્યજ જણાય છે. માટે પર્યાયો તેથી ભિન્ન નથી..

શિષ્ય:—જો પર્યાયો ન હોય, તો એમ કેમ કહી શકાય કે—“ જે જે ભાવે પરિણામ પામે છે ! ”

આચાર્ય:—પર્યાયરહિત વસ્તુમાં કેવળી વિગેરેની પરિણા નથી એ વાત જણાવવા માટે એમ કહેવાય છે. બાકી પર્યાયોની વિઘ્નમાનતા તો માત્ર ઉત્પ્રેક્ષાથીજ વાસ્તવિકરીતે દ્રવ્યથી વ્યતિરિક્ત કોઇ પણ પર્યાય નથી. કેવળ દ્રવ્યજ પરમાર્થથી વિઘ્નમાન છે. ૨૬૬૫-થી-૨૬૬૭.

એ જ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરવાને હવે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

જં જાહે જં માર્વં પરિમણં તયં તયા તઓઽણન્નં ।

પરિણમ્મેત્તવિસિઠ્ઠં દવ્વં ચિય જાણં જિણિંદો

॥ ૨૬૬૮ ॥

ન સુવણ્ણાદન્નં કુંડલાઇ તં વેય તં તમાગારં ।

પત્તં તવવણ્ણં લભં સરુણાદભિન્નં તિ

॥ ૨૬૬૯ ॥

જઇ વા દવાદન્ને સુણાદઓ નૂણ સપ્પણ્ણસત્તં ।

હોજ્જ વ રુવાણ્ણં વિમિન્નદ્દેસોવલ્લંભો વિ

॥ ૨૬૭૦ ॥

જહ પજ્જવોવયારો લય-પ્પયાસપરિણામમેત્તસ્સ ।

કીરહ તન્નામ ન સો દવાદત્થંતરભૂઓ

॥ ૨૬૭૧ ॥

દવ્વપરિણામમેત્ત પજ્જાઓ સો ય ન ત્વરસિગ્ગસ્સ ।

તદપજ્જવં ન નજ્જહ જં નાળં નેયવિસયંતિ

॥ ૨૬૭૨ ॥

જે દ્રવ્ય જે કાળે જે ભાવે પરિણામ પામે છે, તે દ્રવ્ય તે કાળે તે પર્યાયથી અલિપ્ત હોવાથી પરિણુતિમાત્ર વિશિષ્ટ દ્રવ્ય છે, એમ જિનેશ્વર જાણે છે. કુંડળાદિ સુવર્ણથી લિપ્ત નથી, પણ તે દ્રવ્યજ તે તે આકારને પ્રાપ્ત થવાથી સ્વરૂપથી અલિપ્ત એવા તે તે વ્યવહારને પામે છે, જે ગુણ વિગેરે દ્રવ્યથી અન્ય હોય, તો અવશ્ય તેમને સપ્રદેશપણું પ્રાપ્ત થાય, અને રૂપાદિ પણ લિપ્ત દેશમાં જણાય. જે આવિર્ભાવ-તિરોભાવરૂપ પરિણામવાળા દ્રવ્યનો પર્યાયરૂપે ઉપચાર કરાતો હોય, તો તે પ્રમાણે માનવામાં કંઈ દોષ નથી, કેમકે તે પર્યાય દ્રવ્યથી જુદો નથી. દ્રવ્ય પરિણામમાત્ર પર્યાય છે, તેવો પર્યાય ખરશુંગતો નથી, માટે પર્યાયરહિત હોવાથી તે જણાતું નથી, કેમકે જ્ઞાન જોય વિષયવાળું હોય છે. ૨૬૬૮-થી ૨૬૭૨.

ઘટ-પટ-ધન્દ્રધનુષાદિ દ્રવ્ય, જે કાળે શ્વેત-સ્ફટાદિ પર્યાયરૂપે પરિણામ પામે છે, તે વખતે પર્યાયથી અલિપ્ત પરિણુતિ માત્ર વિશિષ્ટ અવિચલિત સ્વરૂપવાળું તે દ્રવ્યજ છે. એમ જિનેશ્વર જાણે છે.

પર્યાયો વસ્તુરૂપ છતાં પણ જો નથી, તો અવિશિષ્ટ સુવર્ણાદિ દ્રવ્યની અંદર કુંડળ-વીંટી-નૂપુર વિગેરે વ્યવહાર કેવી રીતે થઈ શકે? આવી શંકા કરવામાં આવે, તો તેના ઉત્તર-માં સમજવું કે કુંડળાદિ પર્યાય સુવર્ણથી લિપ્ત નથી, કે જે વડે કુંડળાદિ પર્યાયો સુવર્ણાદિ દ્રવ્યથી જુદા હોઈ શકે; પરંતુ તે સુવર્ણાદિ દ્રવ્ય, કુંડળ-કંકણ અદિ આકારને પામવાથી તે તે આકારરૂપે કહેવાય છે. કારણકે એ કુંડળ-કંકણાદિ આકાર દ્રવ્યથી લિપ્ત નથી, જે લિપ્ત હોય, તો દ્રવ્યને નિરાકારપણું પ્રાપ્ત થાય. માટે ગુણ-પર્યાયો દ્રવ્યથી જુદા નથી. વળી જે રૂપાદિ ગુણો અને નવા પુરાણાદિ પર્યાયો દ્રવ્યથી જુદા માનવામાં આવે, તો અવશ્ય તેમને સપ્રદેશપણું પ્રાપ્ત થાય. કારણ કે “ગુણ વિગેરે દ્રવ્યના પ્રદેશો છે એ પ્રમાણે રૂઢ છે. તે છતાં જ્યારે ગુણ વિગેરેને દ્રવ્યથી જુદા માનવામાં આવે, ત્યારે તે અવયવો પ્રદેશોને બીજું સ્થાન ન રહેવાથી ગુણોજ પોતાના પ્રદેશો થશે. પરંતુ ગુણ વિગેરે તો હમ્મેશાં પરાધીનપણે અન્યના પ્રદેશરૂપેજ રૂઢ છે. કોઈ પણ વસ્તુ પોતે પોતાનો અવયવ થાય છે, એવું કશુંજ જણાતું નથી, અને ઘટનું પણ નથી. વળી જે ગુણ વિગેરે દ્રવ્યથી જુદા હોય તો રૂપ-રસ-ગન્ધ આદિ ઘટાદિ દ્રવ્યથી લિપ્ત સ્થળે જણાવા જોઈએ. જેમ ઘટથી પટ લિપ્ત સ્થળે જણાય છે, તેમ જે જેનાથી લિપ્ત હોય, તે તેનાથી લિપ્ત સ્થળે જણાવું જોઈએ. રૂપાદિ તે પ્રમાણે જણાતા નથી, તેથી તે ઘટથી જુદા નથી. માટે પર્યાય કેવળ દ્રવ્યરૂપજ છે, જુદા પર્યાય નથી. પરંતુ આવિર્ભાવ-તિરોભાવરૂપ પરિણામ માત્રને જો પર્યાયરૂપે ઉપચાર કરાતો હોય, તો તે પ્રમાણે માનવામાં કંઈ હરકત નથી. કેમકે દ્રવ્યથી જુદા એવો કોઈ વાસ્તવિક પર્યાયજ નથી.

જો પર્યાયો વાસ્તવિક નથી અને કલ્પિત છે, તો પછી ખરશુંગતો પણ એવો કલ્પિત પર્યાય કેમ નથી માનતા, ત્યાં પણ કલ્પના કરતા કોઈ રોડી શકે એમ નથી. એ પ્રમાણે પૂછવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે દ્રવ્યનો વિશિષ્ટ પરિણામ તેજ પર્યાય.

છે, બીજું કંઈ નથી, અને તે પર્યાય દ્રવ્યથી જુદા જણાતો નથી, માટે કહિયત છે. તેવી રીતે ખરશંગનો પરિણામ થતો નથી કે જેથી તેના પર્યાયની કલ્પના કરી શકાય, કેમકે ખરશંગ દ્રવ્યજ નથી. આજ કારણથી-ખરશંગ દ્રવ્ય ન હોવાથી પર્યાયરહિત છે. તેથી કેવળીવડે અણી શકાતું નથી. (તેમના જ્ઞાનનો વિષય થતું નથી.) કેમકે તે અભાવરૂપ છે. ૨૬૬૮-થી-૨૬૭૨.

હવે સામાયિકના પ્રકારનું દ્વાર કહે છે.

સામાદ્યંપિ તિવિહં સમ્મત્ત સુયં તહા ચરિત્તં ચ ।

દુવિહં ચેવ ચરિત્તં અગારમણગારિયં ચેવ ॥ ૨૬૭૩ ॥ ૭૯૬-૨૪૬

અજ્ઞચ્છન્તે ય તિવિહં સુત્તે અત્થે અ તદુભએ ચેવ ।

સેસેસુવિ અજ્ઞચ્છણેસુ હોઈ એસેવ નિજ્જુત્તી ॥ ૨૬૭૪ ॥ મૂ. માં ૧૫૦

સમ્યક્ત્વ સામાયિક-શ્રુત સામાયિક અને ચારિત્ર સામાયિક એમ સામાયિક ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં ચારિત્રસામાયિક દશવિરતિ અને સર્વવિરતિ એમ બે પ્રકારે છે. તથા શ્રુત સામાયિક પણ સૂત્રથી-અર્થથી-ને સૂત્રાર્થથી એમ ત્રણ પ્રકારે છે. (આપશબ્દથી સમ્યક્ત્વ સામાયિક પણ આપશબ્દિક્ષાયિક-ને ક્ષાયોપશબ્દિક એમ ત્રણ પ્રકારે છે.) આ સામાયિક-અધ્યયન સિવાય શેષ ચતુર્વિંશતિસ્તવા આદિ અધ્યયનનોમાં પણ (ઉદ્દેશ-નિર્દેશાદિ ઉપોદ્ધવાતરૂપ આજ નિર્બુક્તિ હોય છે. ૨૬૭૩-થી-૨૬૭૪

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકના ભેદ જણાવે છે.

સમ્મં નિસગ્ગઓઽહિગમઓ ય દસહા તપ્પમેયાઓ ।

કારય-રોયગ-દોવગમહવા સ્વહયાઈયં તિવિહં ॥ ૨૬૭૫ ॥

સુત્ત-ત્થ-તદુભયાઈં વહુહા વા સુત્તમક્કસુયાઈં ।

સ્વહયાઈ તિહા સામાદ્યાઈ વા પંચહા ચરણં ॥ ૨૬૭૬ ॥

દુવિહ-તિવિહાઈણાણુવયાઈં વહુહેગદેસચારિત્તં ।

વીસું સવાઈં પુણ પજ્જયઓઽણંતમેયાઈં ॥ ૨૬૭૭ ॥

ચત્તવીસયત્થયાઈંસુ સવ્વજ્ઞયણેસુ યાણુઓગમ્મિ ।

એસ ચ્ચિય નિજ્જુત્તી ઉદેસાઈં નિરુત્તંતા ॥ ૨૬૭૮ ॥

નિસર્ગથી અને અધિગમથી એમ સમ્યક્ત્વ બે પ્રકારે છે અને તેના ઉત્તરભેદથી દશ પ્રકારે છે, અથવા કારક-રોચક-ને દીપક એમ ત્રણ પ્રકારે, અથવા ક્ષાયિકાદિ ત્રણ પ્રકારે સમ્યક્ત્વ સામાયિક છે. સૂત્ર અર્થ અને સૂત્રાર્થ એમ ત્રણ પ્રકારે અથવા અક્ષર શ્રુતાદિ ત્રણ પ્રકારે શ્રુત સામાયિક છે, અને ક્ષાયિકાદિ ત્રણ પ્રકારે અથવા સામાયિકાદિ પાંચ પ્રકારે ચારિત્ર સામાયિક છે. તથા દ્વિવિધ ત્રિવિધાદિ વડે આજ્ઞપ્રતાદિ સંબંધી દશ-વિરતિ ચારિત્ર બહુ ભેદ છે અને પૃથક્ પૃથક્ એ સમ્યક્ત્વાદિ પર્યાયથી અનન્ત ભેદવાળા છે તથા ચતુર્વિંશતિસ્તવાદિ સવ અધ્યયનોના અનુયોગમાં પણ ઉદ્દેશાદિથી આરંભ નિર્ણય પર્થન્ત જે કહી તેજ નિર્બુક્તિ ભણવાની છે ૨૬૭૫-થી-૨૬૭૮

નિસર્ગથી અને અધિગમથી એમ બે પ્રકારે સમ્યક્ત્વ થાય છે, તેમાં નારકી (વિગેરે-
ને જે સ્વભાવથીજ કેઈના ઉપદેશ વિના સમ્યક્ત્વ થાય છે, તે નિસર્ગ સમ્યક્ત્વ; અને
તીર્થંકરાદિકની સમીપે ધર્મશ્રવણથી સ્કંદમુનિ વિગેરેની પેઠે તત્ત્વશ્રદ્ધાન રૂપ સમ્ય-
ક્ત્વ થાય, તે અધિગમ સમ્યક્ત્વ, આ બંને પ્રકારના સમ્યક્ત્વના ઉત્તર ભેદ વિચારતા
દશ ભેદ થાય છે, તેમાં ઔપશમિક-સાસ્વાદન-ક્ષાયોપશમિક-વેદક અને ક્ષાયિક, એ પાંચ
પ્રકારે નિસર્ગ સમ્યક્ત્વ, અને એવાજ બીજા પાંચ પ્રકારે અધિગમ સમ્યક્ત્વ છે. બન્ને
મળીને દસ પ્રકાર. તથા કારક-રોચક-ને દીપક, અથવા ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક ને ઔપશ-
મિકના ભેદે ત્રણ પ્રકારે પણ સમ્યક્ત્વ થાય છે. અનન્તાનુબંધી ચતુષ્ક તથા દર્શનમોહ-
નીયની ત્રણ, એ સાત પ્રકૃતિનો સર્વથા નાશ થવાથી જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન થાય, તે ક્ષાયિક
સમ્યક્ત્વ. એ સાત પ્રકૃતિમાંથી જે ઉદય પામેલી હોય તેનો ક્ષય, અને અનુદેત પ્રકૃતિનો
ઉપશમ થવાથી સમ્યક્ત્વ મોહનીયના રસોદયવન્તને જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન થાય, તે ક્ષાયોપ-
શમ સમ્યક્ત્વ છે. અને એ સાતે પ્રકૃતિ સત્તામાં છતાં સર્વથા ઉપશાન્ત હોય, તેથી જે
તત્ત્વશ્રદ્ધાન ઉત્પન્ન થાય, તે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ છે. જે સમ્યક્ત્વ થવાથી જીવ સદ-
નુષ્ઠાનની શ્રદ્ધા કરે અને તે પ્રમાણે સારી રીતે આચરે. મતલબ કે તે સદનુષ્ઠાન કરાવે
માટે તે કારક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. આ સમ્યક્ત્વ સાધુ વિગેરેને હોય છે. જે સમ્યક્ત્વથી
શ્રેષ્ઠિકાદિકની પેઠે સદનુષ્ઠાનમાં રૂચિ થાય, પણ તે પ્રમાણે આચરણ ન થાય, તે રોચક-
સમ્યક્ત્વ. અંગાર મર્દકાર્યાર્થની પેઠે સ્વયં તત્ત્વશ્રદ્ધાનરહિત મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છતાં
બીજાને ધર્મોપદેશાદિ વડે તત્ત્વશ્રદ્ધાન ઉત્પન્ન કરે, તે દીપક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

સૂત્ર-અર્થ-અને સૂત્રાર્થ, એમ ત્રણ પ્રકારે શ્રુત સામાયિક છે. અથવા અક્ષરશ્રુત
અનક્ષર શ્રુતાદિના ભેદે બહુ પ્રકારે પણ શ્રુતસામાયિક છે. આ અક્ષરશ્રુતાદિનો વિચાર
આગળ શ્રુતજ્ઞાનના અધિકારમાં બહુ વિસ્તારથી કહેલો છે. તેથી તે સંબંધી અહીં
કંઈપણ નથી કહેતા.

ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-અને ઔપશમિક એમ ત્રણ પ્રકારે ચારિત્રસામાયિક છે.
અથવા સામાયિક-છેદોપસ્થાપનીય-પરિહારવિશુદ્ધિ-સૂક્ષ્મસંપરાય-અને યથાજ્યાત ચારિત્ર
એમ પાંચ પ્રકારે પણ ચારિત્ર સામાયિક છે. તથા દ્વિવિધ-ત્રિવિધાદિ ભંગજાળ વડે પ્રતિ-
પાદિત આજીવતાદિ સંબંધી દેશવિરતિ સામાયિકચારિત્ર અનેક પ્રકારે છે.

ઉપરોક્ત સર્વ સામાયિકના જુદા જુદા ભેદો વિચારતાં, બધા સમુદિત ભેદો પર્યા-
યની અપેક્ષાએ અનન્તા છે, કેમકે સંયમ શ્રેણિમાં અસંખ્યાત લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ
અધ્યવસાય સ્થાનો છે, તે દરેક અધ્યવસાય સ્થાનો અનન્તા પર્યાયવાળા છે.

એ પ્રમાણે શેષ ચતુર્વિંશતિસ્તવાદિ અધ્યયનોમાં અને ચશબ્દથી બીજા શબ્દ
પરિજ્ઞાદિ અધ્યયનોમાં પણ અનુયોગ કરતાં (વ્યાખ્યાન કરતાં) આજ પ્રમાણે પ્રથમ
ઉપદેશાદિકથી આરંભીને નિરૂપિત પર્યાન્તનાં દ્વારો રૂપ ઉપોદ્ધાત નિરૂપિત બણવી.
૨૬૭૫-થી-૨૬૭૮.

હવે “ સામાયિક કેને હોય છે ? ” તેનું દ્વાર કહે છે,

જસ્સ સામાયિઓ અપ્પા વંજમ નિયમે તવે ।

તસ્સ સામાય્યં હોઈ હઈ કલિમાસિઅં ॥ ૨૬૭૯ ॥ ૭૯૭-૨૪૭ ॥

જો સમો સબ્બભૂણ્ણુ તસેણુ થાવરે હય ।

તસ્સ સામાય હોઈ હઈ કેવલિમાસિયં ॥ ૨૬૮૦ ॥ ૭૯૮-૨૪૮ ॥

સાવજ્જોગપારેરક્ષણદ્વ સામાઈયં કેવલિયં પસત્થં ।

ગિહત્થધમ્મા પરમંતિ નચ્ચા કુજ્ઞા વુહો આયહિયં પરત્થા ॥૨૬૮૧॥૭૯૯-૨૪૯॥

કેવલિયં પઢિપુન્નં પરમં જેદ્ધં ગિહત્થધમ્માઓ ।

તં હિયમિઓ પરત્થા સિવં પરં વા તદત્થં વા ॥ ૨૬૮૨ ॥

ગિહિણાવિ સવ્વજ્જં દુવિહં તિવિહેણ છિન્નકાલં તં ।

કાયવ્વમાહ સવ્વે કો દોસો મળ્લણ્ણમઈ ॥ ૨૬૮૩ ॥

જેનેા આત્મા મૂળગુણરૂપ સંયમમાં, ઉત્તરગુણાત્મક નિયમમાં અને અનશનાદિ તપમાં સ્થિત હોય તેને તથા જે ત્રસ-અને સ્થાવર એવા સર્વ જીવો ઉપર સમાનભાવે વર્તેા હોય (જીવમાત્રને આત્મવત્ ગણેા હોય) તેને સામાયિક હોય છે, એમ શ્રીમાન્ કેવળી ભગવન્તે કહ્યું છે. સાવધ યોગથી (આત્માતુ) રક્ષણ કરવાને સંપૂર્ણ અને પવિત્ર સામાયિક શુદ્ધસ્થધર્મથી શ્રેષ્ઠ છે, એમ બહુીને વિદ્વાન પુરૂષે મોક્ષ માટે આત્મોપકારક એવું સામાયિક કરવું જોઈએ. કેવલિક એટલે પરિપૂર્ણ, પરમ એટલે શુદ્ધસ્થ ધર્મથી શ્રેષ્ઠ, તે આત્મહિતકારક સામાયિક, આલોક-પરલોક માટે, અથવા મોક્ષ તે પર અને તેને માટે કરવું જોઈએ. (સંપૂર્ણ સામાયિક ન કરી શકે એવા) શુદ્ધસ્થોએ પણ એવટિકાદિ કાળ-પ્રમાણ સર્વશબ્દ વર્ણને દ્વિવિધ-ત્રિવિધે સામાયિક કરવું જોઈએ. સર્વશબ્દમાં શો દોષ છે, કે જેથી તેમાં તેના નિષેધ કરાય છે ? (એમ પૂછવામાં આવે તો) કહેવાનું કે (સામાયિકમાં સર્વ સાવધ યોગનો નિષેધ કરતાં શુદ્ધસ્થને વ્રત ભંગ થાય, કેમકે શુદ્ધાદિકમાં પૂર્વે અનેક આરંભ પ્રવર્તવેલા હોય છે, તેથી સામાયિકમાં રહેલા શુદ્ધસ્થને તેની) અનુમતિ-રૂપ દોષ લાગે છે. ૧૬૭૯-થી-૨૬૮૩

સર્વ સાવધયોગની વિરતિ કરતાં, શુદ્ધસ્થને કેવી રીતે અનુમતિ દોષ લાગે છે ? તે નિર્ચુક્તિકાર અને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

સવ્વંતિ માણિક્કણં વિરઈ ખલુ જસ્સ સવ્વિયા નત્થિ ।

સો સવ્વિરઈવાઈ ચુક્ક઼ દેસં ચ સવ્વં ચ ॥ ૨૬૮૪ ॥ ૮૦૦-૨૫૦

સવ્વં તિ માણિક્કણં વિરઈ ખલુ જસ્સ સવ્વિયા નત્થિ ।

પુવ્વપત્તસાવજ્જકમ્મસાહજ્જણં મોત્તું ॥ ૨૬૮૫ ॥

નણુ તિવિહં તિવિહેણં પચ્ચક્ખાણં સુયમ્મિ ગિહિણોઽવિ ।

તં થૂલવહાઈણં ન સવ્વસાવજ્જજોગાણં ॥ ૨૬૮૬ ॥

જઈ કિર્ચિદ્દપ્પઓયણમપ્પપ્પં વા વિસેસિયં વત્થું ।

પચ્ચક્ખેજ્જ ન દોસો સયંભૂરમણાઈમચ્છુ વ્વ ॥ ૨૬૮૭ ॥

જો વા નિવલ્લમિડમણો પઢિમં પુત્તાઈસંતઈનિમિત્તં ।

પઢિવજ્જેજ્જ તઓ વા કરેજ્જ તિવિહંપિ તિવિહેણં ॥ ૨૬૮૮ ॥

જો પુણ પુવ્વારદ્ધાણુજ્ઞિયસાવજ્જકમ્મસંતાણો ।

તદણુમઈપરિણં સો ન તરઈ સહસા ભિન્નેઽં ॥ ૨૬૮૯ ॥

સામાઙ્યમ્મિ ડ કણ સમણો ઇવ સાવઓ હવઙ્ગ જમ્હા ।

एएण कारणेणं बहुसो सामाङ्यं कुज्जा ॥ २६९०॥ ८०१-२५१

જો નવિ વટ્ટઙ્ગ રાગે નવિ દોસે દોણહ મઞ્જયારમ્મિ ।

सो होइ उ मज्झत्थो सेसा सव्वे अमज्झत्या ॥ २५९१ ॥ ८०३-२५२

કર્મારંભની અનુભવિતા સહસાવથી જેને સર્વ વિરતિ નથી (એવો શુદ્ધસ્થ) સર્વસાવધ યોગનો ત્રિવિધ ત્રિવિધે ત્યાગ કરે છું એમ કહીને (વિરતિ કરે છે) તે સર્વ વિરતિ કહેનાર દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ ઉભયનો નાશ કરે છે. (જેમ સાવધયોગ કરવા કરાવવાનું શુદ્ધસ્થ પ્રત્યાખ્યાન કરે છે) તેમ અનુભવિતું પણ પ્રત્યાખ્યાન કેમ નથી કરતો? એ (પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે) પૂર્વે શુદ્ધાદિમાં પ્રવર્તવેલા સાવધકર્મ ઉપરનો અભિ-
વ્યંગ તજવાને શુદ્ધસ્થ શક્તિમાન નથી. (તેથી સાવધયોગની અનુભવિતું તે પ્રત્યાખ્યાન નથી કરતો.) શુદ્ધસ્થને પણ ત્રિવિધ ત્રિવિધે પ્રત્યાખ્યાન સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું-છે. (ભગવતી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે-“ સમણોવાસગસ્સ ણં મંતે ! પુઠ્ઠમેવ થૂલે પાણાહવાપ અપચ્ચકલાપ-
ભવઙ્ગ, જેગ મંતે ! પચ્છા પચ્ચાહકલમાણે કિં કરેઙ્ગ ? ગોયમા ! તોયં પઢિક્કમઙ્ગ, પઢુપ્પન્ન-
સંચરેઙ્ગ, અણાગયં પચ્ચકલાહ । તોયં પઢિક્કમમાણે કિં તિવિહં તિવેહેણ પઢિક્કમઙ્ગ, તિવિહં
દુવિહેણ પઢિક્કમઙ્ગ, તિવિહં ઇગવિહેણ પઢિક્કમઙ્ગ, જાવ ઇગવિહં ઇગવિહેણ પઢિક્કમઙ્ગ ?
ગોયમા ! તિવિહંતિવિહેણં પઢિક્કમઙ્ગ જાવ ઇગવિહં ઇગવિહેણ પઢિક્કમઙ્ગ ” તેા પછી તેના
નિષેધ કેમ કરેા છે ? એમ કહેવામાં આવે,) તેા તે ત્રિવિધ ત્રિવિધે પ્રત્યાખ્યાન સ્થૂલ
પ્રાણાનિપાતાદિકતું સમજવું, પણ સર્વસાવધયોગનું નહિ. સ્વયંભૂરમય સમુદાદિના મત્સ્ય
સંબંધી ત્રિવિધ ત્રિવિધે જેમ કોઇ પ્રત્યાખ્યાન કરે તેા તે દોષને મારે નથી, તેમ જો
(કાકમાંસાદિ) કિંચિત્ નિષ્પ્રયોજન, અથવા (મનુષ્ય ક્ષેત્રની બુદ્ધારના હસ્તિદંતાદિ)
અપ્રાપ્ય વસ્તુ વિશેષનું ત્રિવિધ ત્રિવિધે પ્રત્યાખ્યાન કરે, તેા તે દોષને મારે નથી, અથવા
કોઇ આરત્ર લેવાની ઇચ્છાવાળો, પુત્ર-પરિચારાદિના નિમિત્તે (વિજંબ કરેા), અગ્ની-
આર પ્રતિમા અગ્નીકાર કરે, અને તે ત્રિવિધ ત્રિવિધે પ્રત્યાખ્યાન કરે, (તેા દોષ નથી.)
પણ જે પૂર્વે આરંભેલ અને નહિ તજેલ સાવધકર્મસંતાનવાળો હોય, તે તેની અનુ-
ભવિતા પરિણામને એકદમ નિર્વાવાને શક્તિમાન નથી થતો, તેથી તે ત્રિવિધ ત્રિવિધે
પ્રત્યાખ્યાન ન કરે. સામાયિક કરતી વખતે શુદ્ધસ્થ શ્રાવક પણ સાધુ જેવા થાય છે.
કારણ કે ધણુ કરીને અશુભયોગ રહીતપણા થકી ધણી નિજેરા કરે છે. (મધ્યસ્થ થકને)
ધણીવાર સામાયિક કરવાં જોગ્યે. જે રાગ અથવા દ્વેષમાં ન વતતો હોય પણ બંનેના
મધ્યમા હોય, તે મધ્યસ્થ કહેવાય છે, તે શિવાયના સર્વ અમધ્યસ્થ છે. ૨૬૯૦-૨૬૯૧.

હવે “ કયું સામાયિક કયાં હોય ? ” તે જણાવવાને ત્રણ દ્વાર ગાથાઓ કહેછે.

खेत-दिसि-काल-गङ्ग-भविय-सन्नि-ऊसास-दिट्ठिमाहारे ।

पज्जत्त-सुत्त-जम्म-ठिई वेय-सण्णा-कसाया-ऽऽउं ॥ २६९२ ॥ ८०४-२५३

जीवो पमायबहुलो बहुसोऽवि अ बहुविहेसु अत्थेसु

एएण कारणेणं बहुसो सामाङ्यं कुज्जा ॥ ८०२ ॥

જીવ ધણા પ્રકારના શબ્દાદિ અર્થોમાં વારંવાર પ્રમાદી બને છે. તે કારણથી વારં-
વાર સામાયિક કરવું.

નાળે જોગુ-વઓગે સરીર-સંઠાળ-સંઘયળ-માળે ।

લેસાપરિણામં વેયળા ય સમુઘાયકમ્મે ય ॥ ૨૬૧૩ ॥ ૮૦૫-૨૫૪

નિવ્વેટ્ટળમુવ્વટે આસવકરણં તહા અલંકારં ।

સયળાસળઠાળટ્ટે ચંકમંતે ય કિં કહિયં ॥ ૨૬૧૪ ॥ ૮૦૬-૨૫૫

ક્ષેત્ર-દિશા-કાળ-ગતિ-ભવિક-સંજ્ઞા-ઉત્થાસ-દૃષ્ટિ-આહારક-પર્યાપ્તિ-સુખ-જન્મ-સ્થિતિ-વેદ સંજ્ઞા-કપાય-આયુષ-જ્ઞાન-યોગ-ઉપયોગ-શરીર-સંસ્થાન-સંઘયણનું પ્રમાણ, તથા લેશ્યાના પરિણામ-વેદના-સમુદ્ધાત કર્મ-નિર્વેષ્ટન-ઉદ્ધર્તન-આશ્રવકરણ-અલંકાર-શયન-આશન અને એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જતાં, ક્યાં ક્યું સામાયિક કહ્યું છે? (તે કહીશું) ૨૬૯૨-થી-૨૬૯૮

પ્રથમ ક્ષેત્રદ્વારની અપેક્ષાએ ઉર્ધ્વલોકાદિમાં ક્યું સામાયિક ક્યાં હોય? તે કહે છે.

સમ્મસુયાણં લાભો ઉટ્ટે ય અહે ય તિરિયલોણ ય ।

વિરઈ મણુસસલોણ વિરયાવિરઈ ય તિરિણસુ ॥ ૨૬૧૫ ॥ ૮૦૭-૨૫૬

પુવ્વપાડિવળ્ળયા પુળ તીસુવિ લોણસુ નિયમઓ તિળ્ળં ।

ચરણસસ દોસુ નિયમા મયાણિજ્ઞા ઉટ્ટલોગમ્મિ ॥ ૨૬૧૬ ॥ ૮૦૮-૨૫૭

સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુતસામાયિકનો લાભ ઉર્ધ્વ-અધો-અને તિર્છા લોકમાં થાય છે. (ચારિત્ર સામાયિકમાંથી) સર્વ વિરતિ મનુષ્ય લોકમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે, અને દેશવિરતિ તિર્યંચોમાં પણ થાય છે. ત્રણે સામાયિક પૂર્વે પ્રાપ્ત થયા હોય એવા જીવો તો ત્રણે લોકમાં અવશ્ય હોય છે. ચારિત્ર સામાયિકવાળા અધોલોક અને તિર્છાલોકમાં અવશ્ય હોય છે, ઉર્ધ્વલોકમાં તો હોએ ખરા ને ન પણ હોય. ૨૬૯૫-૨૬૯૬

સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુતસામાયિક, અધો-ઉર્ધ્વ-અને તિર્છાલોકમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં મેરૂપર્વત તથા દેવલોકાદિ ઉર્ધ્વલોકમાં નિર્ગર્થી અથવા અધિગમથી સમ્યક્ત્વ સામાયિકનો લાભ થાય છે. અને તેજ વખતે શ્રુતઅજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનરૂપે પરિણમતું હોવાથી શ્રુતજ્ઞાનનો લાભ થાય છે. અધોલોકની અંદર અધોગામમાં તથા નરકોમાં જેઓ સમ્યક્ત્વ પામે છે, તેમને પણ યથોક્ત બે સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે તિર્છા લોકમાં પણ ઉપરોક્ત બે સામાયિકનો લાભ થાય છે. એ ત્રણે લોકમાં ઉપરોક્ત બે સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છેજ, પણ એમ ન સમજવું કે એ બે સામાયિકનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે, કેમકે તિર્છાલોકમાં અઢી-દ્વીપ અને બે સમુદ્ર પ્રમાણ મનુષ્યલોકની અંદર ત્રીણું ચારિત્ર સામાયિક પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ચારિત્ર સામાયિક તિર્છાલોકમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે. અન્યત્ર નથી થતું, કેમકે તેના અધિકારી મનુષ્યોજ છે, બીજા નથી. એ સંબંધી ક્ષેત્રનો નિયમ તો વિશેષજ નહોતો. અને દેશવિરત સામાયિકનો લાભ તિર્યંચ તથા મનુષ્યોને થાય છે.

ઉપરોક્ત ત્રણે સામાયિક પૂર્વ પ્રતિપત્ત (પૂર્વે પામેલા) જીવો તો અવશ્ય ત્રણે લોકમાં હોય છે, પણ ચારિત્ર સામાયિકવાળા પૂર્વપ્રતિપત્ત જીવો અધોલોક-અને તિર્છાલોકમાં અવશ્ય હોય છે, ઉર્ધ્વલોકમાં ભજના હોય છે, એટલે કે કોઈ વખત હોય, અને કોઈ વખત ન પણ હોય. ૨૬૯૫-૨૬૯૬

દ્રવ્યદિશાનું સ્વરૂપ તેર પ્રદેશની સ્થાપના ને દશ પ્રદેશનું ખંડન. (૩૩૫)

હવે દિગ્દાર કહેવાને માટે સાત પ્રકારની દિશાઓ જણાવીને, નામ-સ્થાપના-દિશાનું સ્વરૂપ સુગમ હોવાથી તે કહ્યા સિવાય પ્રથમ દ્રવ્યદિશાનું અને ક્ષેત્રદિશાનું સ્વરૂપ કહે છે.

નામં ઠવળા દવિણ્ણે સ્વેત્ત દિસા તાવસ્વેત્ત પળ્ણવણ્ણં ।

સત્તમિયા ભાવદિસા પરુવળા તસ્સ કાયવ્વા ॥ ૨૬૯૭ ॥ ૮૦૯-૨૫૮

તેરસપણ્ણસિયં જં જહળ્ણઓ દસદિસાગિઈં દવ્વં ।

ઉક્કોસમળંતપણ્ણસિય ચ સા હોઈ દવ્વદિસા ॥ ૨૬૯૮ ॥

એકેકો વિદિસાસુ મજ્ઞે ય દિસાસુમાયયા દો દો ।

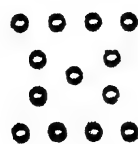
વિંતિ દસાણુગમળ્ણે દસદિસમેકેકયં કાઉં ॥ ૨૬૯૯ ॥

તં ન દસદિસાગારં જં ચરસંતિ તત્ત દવ્વદિસા ।

સ્વેત્તદિસદ્વપણ્ણસિયરુયગાઓ મેરુમજ્ઞમિ ॥ ૨૭૦૦ ॥

નામદિગ્-સ્થાપનાદિગ્-દ્રવ્યદિગ્-ક્ષેત્રદિગ્-તાપક્ષેત્રદિગ્-પ્રજ્ઞાપકદિગ્-અને સાતમી બાવદિગ્ એ સાત દિશા છે તેની પ્રરૂપણા કરવી, જઘન્યથી તેર પ્રદેશના અવગાઢવાલુ ને તેરપ્રદેશવાળુ અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢવાલું અનન્તપ્રદેશવાળું, દસદિશાની આકૃતિવાળું જે દ્રવ્ય, તે (દશદિશાની ઉત્પત્તિનું કારણ હોવાથી) દ્રવ્યદિગ્ કહેવાય છે. વિદિશાઓમાં એકેક અને મધ્યમાં એક તથા દિશાઓમાં બે બે દીર્ઘ. (એમ જઘન્ય તેર પ્રદેશિક, દ્રવ્યદિગ્ થાય છે.) બાળઓ વળી એમ કહે છે કે દસદિશામાં એકેક પરમાણુ સ્થાપીને દસદિશાકારવાળું જે દ્રવ્ય થાય, તે દ્રવ્યદિગ્. પણ તે દશ પ્રદેશવાળું દ્રવ્ય દસદિશાકારવાળું નથી, કેમકે તે ચોખ્ખું થાય છે. તેથી તે દ્રવ્યદિગ્ ન કહેવાય, મેરુમધ્યે આઠરૂચક પ્રદેશથી ક્ષેત્રદિગ્ કહેવાય છે; ૨૬૯૭-થી-૨૭૦૦

નામદિગ્-સ્થાપનાદિગ્-દ્રવ્યદિગ્-ક્ષેત્રદિગ્-પ્રજ્ઞાપકદિગ્-તાપક્ષેત્રદિગ્--અને સાતમી બાવદિગ્ આ સાત પ્રકારમાંથી પ્રથમના બે પ્રકાર સુગમ હોવાથી, તેના વિસ્તાર કર્યા સિવાય પ્રથમ દ્રવ્યદિશાનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ; દ્રવ્યજ દસ દિશાઓના ઉત્થાનનો હેતુ હોવાથી તેને દ્રવ્યદિગ્ કહેવાય છે. અથવા દ્રવ્યપ્રધાન-દ્રવ્યસંખ્યાથી દિશા તે દ્રવ્યદિગ્ કહેવાય છે. તેમાં જઘન્યથી તેર પ્રદેશી અને ઉત્કૃષ્ટથી અનન્તપ્રદેશી એણું દસદિશાની આકૃતિવાળું દ્રવ્ય, સંપૂર્ણ દસદિશાઓના ઉત્થાનનું કારણ હોવાથી તે દ્રવ્યદિગ્ કહેવાય છે. ઉદાહરણ તરીકે એક પરમાણુ મધ્યમાં અને ચાર પરમાણુ ચાર વિદિશામાં સ્થાપવા, તથા ચાર દિશાઓમાં બેબે દીર્ઘપણે સ્થાપવા. એમ તેર પ્રદેશાવગાહી સ્કંધરૂપે એક પરિણામ પામેલું દ્રવ્ય, તેને જઘન્યથી દ્રવ્યદિગ્ કહેવાય છે. તેની સ્થાપના આ પ્રમાણે છે.—

એક પરમાણુને સ્થાને જો બેથી માંડીને અનન્ત પરમાણુ સુધીની અવગાહના કરવામાં આવે, તો પણ તે દશ દિશાઓના ઉત્થાનનો હેતુ હોવાથી દ્રવ્યદિક્ થાય છે. આ કારણથી ઉત્કૃષ્ટ અનન્ત પ્રદેશી દ્રવ્ય કહ્યું છે. તેના પણ જઘન્યથી તેર પ્રદેશમાં અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત પ્રદેશમાં અવગાહ હોય છે.

શિષ્ય:—જે દ્રવ્યથી દસ દિશાઓનું ઉત્થાન થાય છે, તે દ્રવ્યને આપ દ્રવ્યદિશા કહો છો. તેમાં જઘન્યથી તેર પ્રદેશો વડેજ તે થાય છે, ન્યૂનાધિક પ્રદેશો વડે નથી થતું. એમ કહેવામાં કંઈ યુક્તિ છે ?

આચાર્ય:—મધ્યમાં એક પરમાણુ સ્થાપવો જોઈએ. તે સિવાય દિશાઓની વ્યવસ્થા કરી શકાય નહિ. તે પછી મધ્ય પરમાણુની ચારે દિશામાં એકેક પરમાણુની સ્થાપના કરીએ, એટલે છ દિશાઓનું ઉત્થાન થાય, પણ ચાર વિદિશાઓનું ઉત્થાન ન થાય, કેમકે એક પરમાણુથી વિદિશા ન ઉત્પન્ન થાય. “ एगपपसो गाढं सत्तपपसा य से कुसणा ” એકપ્રદેશાવગાહી પરમાણુને સાત આકાશ પ્રદેશની સ્પર્શના હોય છે. એ વચનથી એક પરમાણુનો છ દિશાઓ સાથેજ સંબંધ હોય છે. જો પરમાણુનો વિદિશાઓની સાથે સંબંધ હોય, તો તેને અગીઆર આકાશ પ્રદેશની સ્પર્શના થાય, પણ સાત પ્રદેશની ન થાય. એ કારણથી બીજા પણ ચાર પરમાણુ ચાર દિશાઓમાં સ્થાપવા એટલે બધા મળીને નવ થાય. આ નવ પરમાણુથી પણ વિદિશાઓનું ઉત્થાન ન થાય, કેમકે દિશાઓમાં જે બીજા ચાર પરમાણુઓ સ્થાપ્યા છે, તેથી પણ દિશાઓનુંજ ઉત્થાન થાય છે. તે કારણથી વિદિશાઓના ઉત્થાન માટે બીજા પણ ચાર પરમાણુ ચાર ખુણામાં સ્થાપીએ એટલે દસ દિશાઓના ઉત્થાનનું ક્ષેત્ર જઘન્યથી તેર પ્રદેશવાળું થાય, ન્યૂનાધિક ન થાય. આની સ્થાપના જે બતાવી છે, તે મુખ્ય શિષ્યજનને સમજાવવા માટે માત્ર કહી છે. યથાર્થ પણ તે બતાવી શકાય નહિ.

બીજા કેટલાક વ્યાખ્યાતાઓ દસે દિશાઓમાં એકેક પરમાણુ સ્થાપીને જઘન્યથી દસ પરમાણુવાળા દ્રવ્યને દ્રવ્યદિક્ કહે છે, તે યોગ્ય નથી. કેમકે દસદિશાના આકારવાળા દ્રવ્યને વિશેષજ્ઞ પુરૂષોએ ચતુષ્કોણ રૂપે જોયું છે. તે પૂર્વે બતાવેલ સ્થાપનાના અનુસારે જોવાથી જણાશે, તથા જે તે દશદિશામાં સ્થાપેલું દશપરમાણુવાળું દ્રવ્ય વૃત્તાકારજ થાય છે. આથી અચતુષ્કોણ હોવાથી તે દ્રવ્યદિક્ ન થાય. વળી મધ્યમાં એક પરમાણુ ન મૂકવામાં આવે, તો તેની અપેક્ષા સિવાય દિશાઓની કલ્પનાજ ન કરી શકાય, અને જો તે પરમાણુ મધ્યમાં મૂકવામાં આવે તો અગીઆર પરમાણુ થવાથી દશની સંખ્યાની હાનિ થાય, માટે આ માન્યતા ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે.

મૈત્રના મધ્યમાં અષ્ટપ્રદેશી રચકથી બીજી ક્ષેત્રદિક્ થાય છે. તિચ્છાલોકના મધ્ય ભાગમાં લંબાઈ-પહોળાઈવડે એક રાજ પ્રમાણુ, સર્વ પ્રતરોમાંના બે ક્ષુદ્રક આકાશ પ્રદેશના પ્રતર છે. તે બન્ને પ્રતરો મૈત્રના મધ્ય પ્રદેશમાં મધ્ય ભાગ પામે છે. તે મધ્ય ભાગમાં ઉપરના પ્રતરના ચાર આકાશ પ્રદેશ અને નીચેના પ્રતરના ચાર આકાશ પ્રદેશ એ આઠ પ્રદેશને સિદ્ધાન્ત પરિભાષાથી રચક કહેવામાં આવે છે. સમસ્ત તિચ્છાલોકના મધ્ય ભાગમાં રહેલ આ અષ્ટ પ્રદેશીરચક છે, તે ક્ષેત્રથી છએ દિશા અને ચાર વિદિશાઓનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે. જેમકે યથોક્તરચકથી બહાર ચારે દિશાઓમાં પ્રથમ બખબે આકાશ પ્રદેશ હોય છે. તેની આગળ ચાર ચાર પ્રદેશો હોય છે, તેની આગળ છ છ પ્રદેશો હોય છે, અને તેની આગળ આઠ આઠ પ્રદેશો હોય છે, એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર શ્રેણિવડે ચારે

દિશાઓમાં પૃથક પૃથક સમજવું. એ પ્રમાણે કરવાથી ગાડાની ઉઘીના આકારે પૂર્વાદિ ચાર મહાદિશાઓ થાય છે, અને એ ચાર દિશાઓના ચાર અન્તરાલ ખુણાઓમાં ઉપર કહેલ વૃદ્ધિ રહિત છેદાએલી મુક્તાવળીના આકારે ચાર વિદિશાઓ થાય છે. તથા ઉપરની દિશા તરફ ચાર આકાશ પ્રદેશોથી આરંભીને, ઉપરોક્ત વૃદ્ધિ રહિત હોવાથી માત્ર ચાર પ્રદેશી અને રૂચક જેવી, ચાર ખુણાવાળી ઢાંડાકાર એક ઉર્ધ્વ દિશા થાય છે. એજ પ્રમાણે નીચેની તરફ પણ અર્ધો દિશા થાય છે. એ પૂર્વાદિ દસ દિશાઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે. ઇંદગેહ જમ્મા ય નેરહ વાહુણીય વાયવ્યા । સોમાહસાણા ચ્ચિય વિમલાથ તવાયબોધવ્વા ॥ ૧ ॥ ઇંદા વિજયદ્વારાણુસારઓ સેસિયા પહ્લણઓ । અટ્ટવિ તિરિય દિસાઓ ઉઠ્ઠું વિમલા તવાચાહોર ।

હવે તાપક્ષેત્રદિશા-પ્રજ્ઞાપકદિશા-અને ભાવદિશાનું સ્વરૂપ કહે છે--

જેસિં જત્તો સૂરો ઉપ્પડ્ તેસિં તર્ફ હવડ પુવા ।

તાવક્લિત્તદિસાઓ પયાહિણં સેસિયાઓ સિં ॥ ૨૭૦૧ ॥

પણવઓ જદભિમુહો સા પુવા સેસિયા પયાહિણઓ ।

અટ્ટારસ ભાવદિસા જીવસ્સ ગમાગમો જેમ્મ ॥ ૨૭૦૨ ॥

પુઠવિ-જલ-જલણ-વાયા મૂલ-સ્વંધ-ગ-પોરબીયા ય ।

વિ-તિ-ચડ-પંચિદિય-તિરિય-નારગા-દેવસંઘાયા ॥ ૨૭૦૩ ॥

સંમુચ્છિમ-કમ્મા-કમ્મભૂમગનરા તહંતરદ્વીવા ।

ભાવદિસા દિસ્સડ્ જં સંસારી નિયયમેયાહિં ॥ ૨૭૦૪ ॥

ભરતાદિ ક્ષેત્રમાં રહેનારા જે મનુષ્યોને જે દિશામાંથી સૂર્ય ઉદય પામે છે, તે તેમની પૂર્વ દિશા કહેવાય છે. (સૂર્યોદયની અપેક્ષાએ પૂર્વદિશાનો વ્યવહાર પ્રવર્તે છે, તેથી તેને તાપક્ષેત્રદિશા કહેવાય છે.) શેષ દક્ષિણાદિ દિશાઓ એ તાપક્ષેત્ર દિશાની પ્રદક્ષિણાથી જાણવી. (સૂર્ય સન્મુખ હોવા રહેતાં જમણે આજુએ દક્ષિણ દિશા, પાછળ પશ્ચિમદિશા, અને ડાબી તરફ ઉત્તર દિશા છે.) જે દિશાની સન્મુખ રહીને વ્યાખ્યાતા સૂત્રાર્થનું કથન કરે, તે પ્રજ્ઞાપક પૂર્વદિશા કહેવાય, અને શેષ દક્ષિણાદિ (ઉપર મુજબ) તેની પ્રદક્ષિણાએ જાણવી. જે પૃથ્વી આદિસ્થાનોમાં કર્મની પરાધીનતાથી જીવની ગત્યાગતિ થાય, તે ભાવદિશા કહેવાય છે. તેના અઠાર ભેદ છે. પૃથ્વી-જળ-અગ્નિ-વાયુ-વનસ્પતિ (કમળ-કન્દ વિગેરે) મૂળખીજ, સ્કંધખીજ (શક્તિકી વિગેરે), અગ્રખીજ (કોરંટક વિગેરે), પર્વખીજ (શેરડી વિગેરે) તથા (કૃમિ વિગેરે) એ ઇન્દ્રિય, (કીડી વિગેરે) તેઇન્દ્રિય, (ભ્રમરાદિ) ચારિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિયમાં (જળચર-થલચર-ખેચર આદિ) તર્થચ, નારકી, દેવસમૂહ, તેમજ કર્મભૂમિ-અકર્મભૂમિ-અને અન્તરદ્વિપના સંમૂર્ચિત મનુષ્યો આ અઠાર પ્રકારે ભાવદિશા છે. કેમકે એ પૃથ્વી આદિ પચાસિવડે સંસારી જીવ નિયતપણે જણાય છે. (તેથી તે પરમાર્થથી ભાવદિશા કહેવાય છે.) ૨૭૦૧-૨૭૦૪.

અહીં પ્રસ્તુતમાં કઈ દિશાનું પ્રયોજન છે ? તે જણાવીને ક્ષેત્રદિશાનું જે પ્રયોજન છે તે કહે છે.

સ્વેત્તદિસાસું પગયં સેસદિસાઓ પસંગઓઽભિહિયા ।

સંભવઓ વા વચ્ચં સામઙ્યં જત્ય જં હુજ્જા ॥ ૨૭૦૫ ॥

પુવાહયાસુ મહાદિસાસુ પડિવજ્જાગઓ હોહ ।

પુવ્વપડિવણઓ પુણ અણયરીણ દિસાણયે ડ ॥ ૨૭૦૬ ॥ ૮૧૦-૨૫૯

છિન્નાવલિ-રૂયગાગિદિસાસુ સામાયં ન જં તાસુ ।

સુદાસુ નાવગાહૃ જીવો તાઓ પુન ફુસિજ્જા ॥ ૨૭૦૭ ॥

(અહીં દ્વિદ્વારમાં) ક્ષેત્રદિશાથી પ્રયોજન છે, શેષદિશાઓ (નામસ્થા-
પનાદિ) તે પ્રસંગથી કહી છે. અથવા શેષદિશાઓની અંદર જ્યાં જે સામાયિક સંભવે,
તે વિચારીને કહેવું, (અથવા મૂળ આવશ્યકથી જાણી લેવું) પૂર્વાદિ ચારે મહાદિશાઓમાં
(વિવક્ષિત કાળે, ચારે સામાયિક) પ્રતિપદમાન હોય છે, (એકાન્તે હોય જ એવો નિશ્ચય
નહિ, કદાચિત્ હોય, અને કદાચિત્ નપણુ હોય.) પરંતુ પૂર્વ પ્રતિપન્નતો ગમે તે દિશામાં
અવશ્ય હોયજ. છિન્ન મુક્તાવળી જેવી ચાર વિદિશાઓમાં અને ચતુષ્પ્રદેશી રૂયકાકાર-
વાળી ઉર્ધ્વ તથા અધોદિશામાં કોઇપણ સામાયિક નથી હોતું, કેમકે તે છએ શુદ્ધ દિશા-
ઓમાં જીવ સંપૂર્ણ અવગાહતો નથી. (જ્યન્યથી પણ જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશમાં અવગાહે
અને એ દિશાઓ તે એક પ્રદેશી તથા ચારપ્રદેશી હોવાથી તેટલા પ્રમાણમાં તેનો અવગાહ
થઇ શકે નહિ.) પરંતુ આમ તેમ ફરવામાં સામાયિકવાન જીવ છએ દિશાને સ્પર્શે છે. ૨૭૦૭
હવે કાળદ્વાર કહે છે.

સમ્મત્તસ્સ સુયસ્સ ય પડિવત્તી છવિહેવિ કાલમ્મિ ।

વિરહં વિરયાવિરહં પડિવજ્જહં દોસુ તિસુ વાવિ ॥ ૨૭૦૮ ॥ ૮૧૧-૨૬૦

તદ્યાહસુ તિસુ ઓસપ્પિણીં ઉસ્સપ્પિણીં દોમું તુ ।

નોઉસ્સપ્પુવસપ્પિણિકાલે તિસુ સમ્મ-સુત્તાઈ ॥ ૨૭૦૯ ॥

પલિભાગમ્મિ ચઉત્થે ચઉત્તિવં ચરણવજ્જિયમકાલે ।

ચરણંપિ હુજ્જ ગમણે સવ્વં સવ્વથ સાહરણે ॥ ૨૭૧૦ ॥

છએ પ્રકારના કાળમાં સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતસામાયિકની પ્રતિપત્તિ સંભવે
છે. તથા સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિ (ઉત્સર્પિણીના) બે આરામાં, અને (અવસર્પિણીના)
ત્રણ આરામાં પ્રાપ્ત થાય છે. અવસર્પિણીના ત્રીજા આદિ ત્રણ આરામાં અને ઉત્સર્પિણીના
બે આરામાં (દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ પામનારા હોય છે.) તથા નોઉત્સર્પિણીઅવસ-
ર્પિણી કાળમાં ત્રણ આરાની અંદર સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતસામાયિક (જીવ પામે
છે.) ચોથા આરાના પ્રતિભાગમાં ચારે પ્રકારનાં સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે, અકાળે (બાહ્ય દ્વીપ
સમુદ્રમાં) ચારિત્ર વિના (પ્રથમના ત્રણ સામાયિક) પ્રાપ્ત થાય છે, (નંદીશ્વરદ્વીપમાં) જતા
વિદ્યાચારણ મુનિઓને ચારિત્રસામાયિક પણ હોય છે. અને (દેવાદિના) સંહરણથી સર્વ
કાળે સર્વ સામાયિક હોય છે. ૨૭૦૮-થી-૨૭૧૦

સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતસામાયિકની પ્રાપ્તિ સુખમદુઃખમાદિક છએ પ્રકારના
કાળમાં સંભવે છે. તેમાં પૂર્વ પ્રતિપન્નતો હોય છેજ. તથા અવસર્પિણી કાળના સુખમ-દુઃખમાદિ
ત્રણ આરામાં સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિ સામાયિકને પ્રાપ્ત કરનારા હોય છે, અને પૂર્વ પ્ર-
તિપન્નતો ચાર સામાયિકવાળા હોય છે. આજ પ્રમાણે આગળ પણ પૂર્વ પ્રતિપન્નતા સંબં-
ધમાં સમજવું. ઉત્સર્પિણી કાળના દુઃખમસુખમાં અને સુખમદુઃખમા નામના બે આરામાં સર્વ-
વિરતિ અને દેશવિરતિ સામાયિકને પ્રાપ્ત કરનારા હોય છે, અને પૂર્વ પ્રતિપન્નતો હોય છે જ.
પ્રતિભાગની અપેક્ષાએ દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂમાં સુખમ સુખમાચારો વર્તે છે, હરિવર્ષ અને રમ્ય-
કમાં સુખમા આરો વર્તે છે, હૈમવત અને ઐરણ્યવત માં સુખમ દુઃખમા આરો વર્તે છે, તથા પાંચ
મહાવિદેહમાં દુઃખમ સુખમા આરો વર્તે છે. આ ચારે રથળે ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળને
અભાવ હોવાથી ત્યાં નોઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળ કહેવાય છે. સુખમસુખમાદિકાળ

વિશેષની સાથે ત્યાંના કાળની સમાનતા હોવાથી એ ચારે સુખમસુખમાદિ આરા કહેવાય છે, એવા સ્વરૂપવાળા નોઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળની અંદર પ્રથમના ત્રણ આરામાં એટલે કેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂમાં, હરિવર્ષ અને રમ્યકાંમાં, હૈમવત અને ઐરણ્યવતમાં સમ્યક્ત્વસામાયિક તથા શ્રુતસામાયિક જીવ પ્રાપ્ત કરે છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્તિ તો હોય છેજ. જ્યાં દુઃખમસુખમાંના જેવો કાળ વર્તે છે એવા મહાવિદેહ ક્ષેત્રની અંદર ચારે પ્રકારના સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્તિ તો હોય છેજ.

જ્યાં ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળા કાળનો અભાવ છે એવા બહારના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં ચારિત્ર સામાયિક સિવાય પ્રથમનાં ત્રણ સામાયિક મત્સ્યાદિ જીવો પ્રાપ્ત કરે છે, અને નંદી-શ્વરાદિક્ષીપમાં વિદ્યારણાદિ મુનિઓના ગમનથી પૂર્વપ્રતિપત્તિ ચારિત્ર સામાયિકપણુ હોય છે. તથા દેવ વિગેરેના સંહારણની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે, તો સર્વ-ચારે પ્રકારના સામાયિક સર્વ કાળની અંદર હોય છે. ૨૭૦૮-થી-૨૭૧૦

હવે ગતિ દ્વાર-અને સંજ્ઞાદ્વારથી સામાયિકનો વિચાર કરે છે.

ચડસુવિ ગઈસુ નિયમા સમ્મત્તસુયસ્સ હોઈ પઢિવત્તી ।

મણુણસુ હોઈ વિરઈ વિરયાવિરઈ ય તિરિણસુ ॥ ૨૭૧૧ ॥ ૮૧૨-૨૬૧

ભવસિદ્ધીઉણ જીવો પઢિવજ્જહ સો ચડણ્હમણ્ણયરં ।

પઢિસેહો પુણ અસણિણ-મીસણ સણિણ પઢિવજ્જે ॥ ૨૭૧૨ ॥ ૮૧૩-૨૬૨

પુણસદ્દાદસસણી સમ્મ-સુણ હોજ્જ પુવ્વપઢિવત્તો ।

મીસો ભવત્થકાલે સમ્મત્ત-ચરિત્તપઢિવત્તો

॥ ૨૭૧૩ ॥

ચારે ગતિમાં શ્રુતસામાયિક અને સમ્યક્ત્વસામાયિકની પ્રતિપત્તિ અવશ્ય હોય છે, મનુષ્યોમાં સર્વવિરતિ અને તિર્યચોમાં દેશવિરતિ સામાયિકની પ્રતિપત્તિ થાય છે. જે લબ્ધ સિદ્ધિ જીવ છે, તે ચાર સામાયિકમાંથી કોઈ પણ એક સામાયિક પામે છે, પણ અસંજ્ઞિ અને મિશ્રક (સિદ્ધ) કોઈપણ સામાયિક પામતા નથી. (પરંતુ) સંજ્ઞી જીવ તો (ચારમાંથી કોઈપણ એક સામાયિક) પામે છે. પુનઃશબ્દથી અસંજ્ઞીજીવ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતસામાયિક પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે, તથા મિશ્રકાત્મા (લવસ્થકેવળી) લવસ્થ કાળમાં સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર સામાયિકના પૂર્વ પ્રતિપત્તિ હોય છે. ૨૭૧૧-થી-૨૭૧૩.

નારકી-તિર્યચ-મનુષ્ય-અને દેવ, એ ચારે ગતિમાં સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુત સામાયિકની પ્રતિપત્તિ અવશ્ય થાય છે. પરંતુ તેની પ્રતિપત્તિ સદૈવ થાય છે એમ ન સમજવું; કોઈવખત તેનું અન્તર પણ પડે છે. એ વાત આગળ કહેવાશે. આ બે સામાયિકના પૂર્વ પ્રતિપત્તિ હોય એવા જીવો તો સદૈવ હોય છે. સર્વ વિરતિ સામાયિકની પ્રતિપત્તિ મનુષ્યોમાંજ થાય છે, અન્યગતિમાં નથી થતી. આ સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય એવા જીવો તો આ ગતિમાં સદૈવ હોય છે. તથા તિર્યચોમાં દેશવિરતિ સામાયિકની પ્રતિપત્તિ સંભવથી હોય છે, અવશ્ય સર્વને હોય એવો નિયમ નથી, કોઈ વખત કોઈને હોય અને કોઈને ન પણ હોય. પૂર્વ પ્રતિપત્તિ તો તેમાં સદૈવ હોય છે.

જેને લબ્ધિમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત થનાર હોય, તે લબ્ધ સિદ્ધિક કહેવાય છે. તેવો જીવ ચારમાંથી કોઈપણ એક સામાયિક પામે છે એટલે કે કોઈ વખત સમ્યક્ત્વ અને કોઈ વખત શ્રુતસામાયિક પામે છે, કોઈ વખત દેશવિરતિ પામે છે તથા કોઈ વખત સર્વ વિરતિ પણ પામે છે. અનેક લબ્ધ જીવોની અપેક્ષાએ પૂર્વ પ્રતિપત્તિ ચારે સામાયિકવાળા જીવો સદૈવ હોય છે.

એજ પ્રમાણે સંજ્ઞી પણ ચાર સામાયિકમાંથી કોઇ પણ એક સામાયિક કોઇ વખત પામે છે. પૂર્વપ્રતિપત્ત સંજ્ઞી જીવો ભવ્યની પેઠે સદૈવ હોય છે, તથા અસંજ્ઞિ-સિદ્ધ અને અભવ્ય જીવોની અંદર ચારમાંથી કોઇ પણ સામાયિક પૂર્વપ્રતિપત્ત નથી તેમજ પ્રતિપદમાન પણ નથી હોતા. પુનઃ શબ્દથી સાસ્વાદન ગુરુસ્થાનવર્તી અસંજ્ઞિ જીવ સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતસામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે. તથા ભવસ્થ કેવળી સમ્યક્ત્વસામાયિક અને ચારિત્રસામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે.

શિષ્ય:—એ પ્રમાણે તો સિદ્ધતા જીવો પણ સમ્યક્ત્વસામાયિકના પૂર્વ પ્રતિપત્ત કહી શકાય. શા માટે તેમને સર્વસામાયિકનો નિષેધ કર્યો ?

આચાર્ય:—સમ્યક્ત્વસામાયિક સિવાય બાકીના ત્રણ સામાયિક સંસારી જીવો-નેજ સંભવે છે; તેના સાહચર્યથી સમ્યક્ત્વ સામાયિક સંસારી જીવોના સંબંધમાં વિચારાય છે. તેવો પ્રકાર સિદ્ધમાં નથી હોતો, તેથી તેમને તેનો નિષેધ કર્યો છે. ૨૭૧૨-૨૭૧૩ હવે ઉચ્છવાસ નિઃશ્વાસકદ્વાર અને દૃષ્ટિદ્વાર કહે છે.

ऊसासय-नीसासय मीसे पडिसेह दुविहपडिवण्णो ।

दिट्ठीय दो नया खलु ववहारो निच्छओ चेव ॥ २७१४ ॥ ८१४ २६३

મોસો નોઉસ્સાસયનોસાસો તેહિં જો અવજ્જત્તો ।

हुज्ज पवण्णो दोन्नि उ सेलेसिगओ चरित्तं च ॥ २७१५ ॥

પઢમસ્સાસામઙ્ગો પડિવજ્જઙ્ગ વિહયગસ્સ સામઙ્ગો ।

ववहार-निच्छयमयं नेयं मइनाणलाभो व्व ॥ २७१६ ॥

ઉચ્છવાસ નિઃશ્વાસક જીવ (ચારે સામાયિક પ્રતિપદમાન હોય છે) મિશ્ર (શ્વાસો-શ્વાસ પર્યાપ્તિરહિત) ચાર સામાયિકનો પ્રતિપદમાન નથી, પણ (એ સામાયિક) પૂર્વ-પ્રતિપત્ત હોય છે. અહીં એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો છે, વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનય. મિશ્ર એટલે ઉશ્વાસ નિઃશ્વાસરહિત અયોગી કેવળી, અથવા શ્વાસોશ્વાસ પર્યાપ્તિરહિત જીવ તે અપર્યાપ્તિજીવ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતસામાયિક પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે. તથા શૈલેશીગત (અયોગી કેવળી) સમ્યક્ત્વસામાયિક અને ચારિત્રસામાયિક પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે. પ્રથમ વ્યવહાર નયની દૃષ્ટિએ સામાયિકરહિત જીવ સામાયિક પામે છે, અને બીજા નિશ્ચય-નયની દૃષ્ટિએ સામાયિકવાન જીવ સામાયિક પામે છે, એ પ્રમાણે મતિજ્ઞાનના લાભની પેઠે વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયનો મત જણવો. ૨૭૧૪-થી-૨૭૧૬.

ઉશ્વાસ નિશ્વાસક એટલે શ્વાસોચ્છવાસ પર્યાપ્તિવાળો જીવ, તેને ચારે સામાયિકની પ્રતિપત્તિ સંભવે છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત તો હોય છેજ. તથા મિશ્ર એટલે શ્વાસોચ્છવાસ પર્યાપ્તિ રહિત જીવ, તેને ચારે પ્રકારના સામાયિકની પ્રતિપત્તિ નથી સંભવતી, પણ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતસામાયિક દ્વાદિના જન્મકાળે પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે. અથવા મિશ્ર એટલે સિદ્ધાત્મા કે શૈલેશીગત અયોગી કેવળી. તેમાં સિદ્ધાત્માને પૂર્વોક્ત યુક્તિથી ચારે પ્રકારના સામાયિકની પ્રતિપત્તિ ઉભય પ્રકારે પણ નથી, એટલે પ્રતિપદમાન નથી, તેમ પૂર્વ પ્રતિપત્ત પણ નથી. અહીં ઉશ્વાસનિઃશ્વાસ રહિતપણાવડે શરીર રહિત હો-હોવાથી મિશ્ર એટલે શૈલેશીગત અયોગી કેવળી ગ્રહણ કરેલ છે. ને અયોગી કેવળી સમ્યક્-ત્વસામાયિક અને ચારિત્રસામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે. પણ પ્રતિ પદમાન નથી હોતા.

આ પ્રતિપત્તિના સંબંધમાં વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો જેમ મતિજ્ઞાનના વિચારમાં વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ અજ્ઞાની જ્ઞાન પામે છે, તેમ અહિં પણ સામાયિક રહિત જીવ સામાયિક પામે છે, તથા અસામાયિકી (દીર્ઘકાલિકી) તેની પ્રતિપત્તિ હોય છે. બીજા નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ જેમ જ્ઞાની જ્ઞાન પામે છે, તેમ અહિં પણ સામાયિકવાન જીવ સામાયિક પામે છે, અને સામાયિકી તેની પ્રતિપત્તિ હોય છે. કેમ કે ક્રિયાકાળ અને નિષ્ક્રિયાકાળનો ભેદ નથી. ૨૭૧૪ થી ૨૭૧૬.

હવે આહારક દ્વાર અને પર્યાપ્તિક દ્વાર કહે છે.

આહારગો ડ જીવો પઢિવજ્જહ સો ચડહમણયરં ।

એમેવ ય પજ્જતો સમ્મત્ત-સુણ સિયા ઇયરો ॥ ૨૭૧૭ ॥ ૮૧૫-૨૬૪

પુવ્વપવ્વણોઽનાહારગો દુગં સો ભવંતરાલમ્મિ ।

ચરણં સેલેસાહસુ ઇયરોત્તિ દુગં અવજ્જતો ॥ ૨૭૧૮ ॥

આહારક જીવ ચારમાંથી કોઈ પણ એક સામાયિક પામે છે, (પૂર્વપ્રતિપત્તિ તે હોય છેજ. એજ પ્રમાણે (છ પર્યાપ્તિએ) પર્યાપ્તિ જીવ પણ (પ્રતિપદ્ધિમાન અને પૂર્વપ્રતિપત્તિ) હોય છે. એથી ધતર (એટલે અનાહારી અને અપર્યાપ્તિ જીવ) તેમાં અપાન્તરા-લગતિમાં રહેલ અનાહારી જીવ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતસામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે, (પણ પ્રતિપદ્ધિમાન નથી હોતા.) તથા સમુદ્યાનઅવસ્થામાં અને શક્તેશીઅવસ્થામાં અથોગીકેષણી અનાહારક હોય, તે સમ્યક્ત્વસામાયિક અને ચારિત્રસામાયિક પૂર્વના પ્રતિપત્તિ હોય છે. (પ્રતિપદ્ધિમાન નથી હોતા.) અપર્યાપ્તિ જીવ (દેવાદિ-તેના જન્મકાળે) સમ્યક્ત્વ તથા શ્રુતસામાયિકના પૂર્વ પ્રતિપત્તિ હોય છે, (પણ પ્રતિપદ્ધિમાન નથી હોતા.) ૨૭૧૭ ૨૭૧૮.

હવે મુક્તદ્વાર અને જન્મદ્વાર કહે છે.

નિદાણ ભાવઓઽવિ ય જાગરમાણો ચડહમણયરં ।

અંડયં તહ પોય-જરો-વવાહ દો તિણિણ ચડરો વા ॥ ૨૭૧૯ ॥ ૮૧૬-૨૬૫

સમ્મદિટ્ઠો ફિર ભાવજાગરો દુણિણ પુવ્વપઢિવજ્જો ।

હોજ્જ પઢિવજ્જમાણો ચરણં સો દેસવિરહં ચ ॥ ૨૭૨૦ ॥

મિચ્છો ડ ભાવમુત્તો ન પવજ્જહ સોઽહવા નયમયાઓ ।

સમ્મો વા મિચ્છો વા નિચ્છય-વવહારઓઽભિહિઓ ॥ ૨૭૨૧ ॥

ચડસે જરાડજમ્મે હુજ્જ પવ્વણો પવજ્જમાણો વા ।

સેસે તિન્નિ પવ્વણો દોણિણ તઓ વા પવજ્જેજ્જ ॥ ૨૭૨૨ ॥

(નિદ્રાથી અને ભાવથી જાગૃત જીવ, ચારમાંથી કોઈપણ એક સામાયિક પામે છે. અંડજ-પોતજ-જરાયુજ-તથા ઔપપાતિક જન્મવાળાને યથાસંભવ બે-ત્રણ-અથવા ચાર સામાયિક હોય છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ ભાવજાગૃત કહેવાય છે, તે બે સામાયિકનો પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે, અને સર્વવિરતિ તથા દશવિરતિ પ્રતિપદ્ધિમાન હોય છે. મિથ્યા દૃષ્ટિ ભાવમુક્ત કહેવાય છે, તે કોઈ સામાયિક પામતો નથી, અથવા વ્યવહાર અને નિશ્ચય નયના અભિપ્રાયથી તેને સમ્યગ્દૃષ્ટિ અથવા મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેલ છે. જરાયુજ

જન્મમાં ચારે સામાયિક પૂર્વપ્રતિપક્ષ અથવા પ્રતિપદમાન હોય છે. શેષજન્મમાં ત્રણ સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપક્ષ હોય છે, અને ઔપપાતિક જન્મવાળા બે સામાયિકના પૂર્વ પ્રતિપક્ષ અને પ્રતિપદમાન હોય છે- ૨૭૧૯-થી-૨૭૨૨

સુપ્ત બે પ્રકારે હોય છે, દ્રવ્યસુપ્ત અને ભાવસુપ્ત. એજ પ્રમાણે જાગૃત પણ બે પ્રકારે-હોય છે, દ્રવ્યજાગૃત અને ભાવજાગૃત. તેમાં જે નિદ્રાસ્થ હોય તે દ્રવ્યસુપ્ત અને મિથ્યાદૃષ્ટિ તે ભાવસુપ્ત કહેવાય છે. તથા નિદ્રા રહિત હોય તે દ્રવ્યજાગૃત અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય તે ભાવજાગૃત કહેવાય છે. એ ભાવજાગૃત-સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ, વ્યવહારનયના અભિપ્રાયે પ્રથમના બે સામાયિકનો પૂર્વપ્રતિપક્ષ હોય છે, અને નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયે પ્રતિપદમાન હોય છે; સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિ સામાયિકનો તો પૂર્વપ્રતિપક્ષ તથા પ્રતિપદમાન પણ હોય છે.

નિદ્રાસુપ્ત જીવ ચારે સામાયિકનો પૂર્વપ્રતિપક્ષ હોય છે, પણ પ્રતિપદમાન નથી હોતા કેમકે નિદ્રાસ્થજીવને તથાવિધ વિશુદ્ધિ આદિ સામગ્રીનો અભાવ હોય છે. ભાવ સુપ્ત જીવ-મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવાથી (કોઈ પણ સામાયિકનો) પૂર્વપ્રતિપક્ષ નથી, તેમ પ્રતિ પદમાન પણ નથી, અથવા ભાવસુપ્ત-મિથ્યાદૃષ્ટિજીવ વ્યવહાર તથા નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયે, સમ્યક્ત્વ-સામાયિક અને શ્રુતસામાયિક પામતી વખતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ અથવા મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય છે. એટલે કે નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે, અને વ્યવહારનયના અભિપ્રાયે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે. આ ઉપરથી- વ્યવહાર નયના અભિપ્રાયે ભાવસુપ્ત-મિથ્યાદૃષ્ટિ, પ્રથમના બે સામાયિકના પામે છે, એમ સિદ્ધ થયું.

જન્મ ચાર પ્રકારે છે, અંડજ-પોતજ-જરાયુજ-અને ઔપપાતિક, તેમાં હંસ વિગેરે અંડજ જાણવા, હસ્તિ વિગેરે પોતજ જાણવા, મનુષ્ય વિગેરે જરાયુ જન્મવાળા અને દેવ-નારકી ઔપપાત જન્મવાળા છે; તેઓને યથાસંભવ બે-ત્રણ-અથવા ચાર સામાયિક હોય છે. હંસ વિગેરે પ્રથમના બે અથવા ત્રણ સામાયિક કોઈ વખત પામે છે, પણ પૂર્વપ્રતિપક્ષ તો તેઓ હોય છેજ, એજ પ્રમાણે હસ્તિ વિગેરેમાં પણ સમજવું. જરાયુ જન્મવાળા મનુષ્યાદિ ચારે સામાયિક પામે છે, અને પૂર્વપ્રતિપક્ષ તો અવશ્ય હોય છે દેવ-નારકી પ્રથમના બે સામાયિક પામે છે, અને તે બે સામાયિકના પૂર્વ પ્રતિપક્ષ પણ અવશ્ય હોય છે.

મૂળ આવશ્યક નિર્ચુક્તિમાં “અંદ-પોયજ-જરાયુય તિગ તિગ ચરો મવે કમસો” એવો પાઠ છે, તેની ટીકામાં એજ અનુસારે વ્યાખ્યાન કર્યું છે કે-અંડજ-પોતજ-અને જરાયુજ એમ ત્રણ પ્રકારે જન્મ છે, તેઓને અનુક્રમે ત્રણ-ત્રણ-અને ચાર સામાયિક હોય છે. એ પ્રમાણે અંડજાદિ ત્રણ જન્મ વાળાનું વ્યાખ્યાન કર્યા પછી “ ઔપપાતિક જન્મ-વાળાને પ્રથમના બે સામાયિક હોય છે ” એમ કહ્યું છે. ભાષ્યમાં પણ પ્રાયઃ એ સર્વ મૂળ આવશ્યકની ટીકા ગતજ લખ્યું છે; પરંતુ મૂળ ભાષ્યમાં ઔપપાતિક જન્મનું મહત્ત્વ કર્યું છે. એ બન્ને પ્રકારનું કથન ગંભીર છે, તેનું સમાધાન બહુશ્રુત હોય તેજ જાણે. ટીકાકારે તો જે પ્રમાણે ભાષ્યમાં જોયું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કર્યું છે, અમે પણ તદનુસારેજ લખ્યું છે. એ સંગત છે કે અસંગત છે તે બહુશ્રુત વિદ્વાનો જાણે. ૨૭૧૯-થી-૨૭૨૨.

હવે સ્થિતિદ્વાર કહે છે.

उक्कोसयद्विईए पडिवज्जंते य नत्थि पडिवण्णो ।

अजहण्णमणुक्कोसे पडिवज्जे यावि पडिवण्णे ॥ २७२३ ॥ ८१७-२६६

उक्कोसद्विइકમ્મો ન પવજ્જંતો ન યાવિ પડિવણ્ણો ।

आउक्कोसे दुण्णि उ पवज्जमाणो पवण्णो वा ॥ २७२४ ॥

ન જહણ્ણાउद्विईए पडिवज्जइ नेय पुव्वपडिवण्णો ।

सेसे पुव्वपवण्णो देसविरइवज्जिए होज्जा ॥ २७२५ ॥

ઉત્કૃષ્ટ કર્મસ્થિતિવાળા જીવ કોઈ પણ સામાયિક પામતા નથી અને પામેલા હોતા નથી; પરંતુ અજઞ્ઞન્ય-અનુત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા સામાયિક પામે છે અને પામેલા પણ હોય છે, ઉત્કૃષ્ટ કર્મસ્થિતિવાળા જીવ સામાયિક પામતા નથી અને પામેલા પણ નથી; પરંતુ આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા જીવ બે સામાયિક પામે છે અને પામેલા પણ હોય છે. જઞ્ઞન્ય આયુષ્યની સ્થિતિવાળા સામાયિક પામતા નથી અને પામેલા પણ નથી, શેષ સ્થિતિમાં દેશવિરતિ વર્જીને બાકીના ત્રણ સામાયિક પૂર્વ પ્રતિપત્ત હોય છે. ૨૭૨૩-થી-૨૭૨૫

આયુ રહિત જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મની ત્રોસ કોડા કોડી આદિ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં વર્તનાર જીવ, ચારમાંથી કોઈ પણ સામાયિક પામતા નથી અને પૂર્વપ્રતિપત્ત (પામેલ) પણ નથી. કેમકે અતિસંકલિષ્ટપણાવડે તેને તે સામાયિકોનો અસંભવ છે. આયુષ્યની તેત્રીસ સાગરોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં વર્તનાર અનુત્તરવિમાનવાસી દેવ, પ્રથમના બે સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે, અને સાતમી નારક પૃથ્વીના અપ્રતિષ્ઠાન નરકવાસનો જીવ, છમાસ આયુ અવશેષ રહે ત્યારે તથાવિવ વિશુદ્ધિયુક્ત થવાથી તે બે સામાયિક પામે છે, અને પૂર્વ પ્રતિપત્ત પણ હોય છે. કુદલકલ્પપ્રમાણ જઞ્ઞન્ય આયુષ્યની સ્થિતિમાં વર્તનાર નિગોદાદિ જીવો કોઈ પણ સામાયિક પામતા નથી અને પૂર્વપ્રતિપત્ત પણ નથી હોતા, કેમકે અવિગુહ્યપણાથી તે તેને યોગ્ય નથી. બાકીના જ્ઞાનાવરણીયાદિ સાતકર્મની અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ-જઞ્ઞન્ય સ્થિતિ આદિક બાંધનાર, દર્શન સમ્પદ અતિક્રમેલ, અંતકૃત્કેવળીપણું પામનાર ક્ષપક આત્મા, દેશવિરતિ સિવાય શેષ સમ્યક્ત્વ-ક્રુત-અને સર્વવિરતિ સામાયિક પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે. આ જીવને અતિ-વિશુદ્ધિપણા વડે અતિજઞ્ઞન્ય સ્થિતિ બંધાય છે, વળી તે ક્ષપકને દેશવિરતિ નથી હોતી, સમ્યક્ત્વાદિકની પ્રાપ્તિ તો તેને પૂર્વજ થએલી હોય છે.

આઠે કર્મની અજઞ્ઞન્યોત્કૃષ્ટ મધ્યમ સ્થિતિમાં વર્તનાર જીવ ચારે સામાયિકનો પ્રતિપદ્ધાન (પામનાર છે) હોય છે અને પૂર્વપ્રતિપત્ત (પામેલ) પણ હોય છે. ૨૭૨૩ થી ૨૭૨૫.

હવે વેદદ્વાર-સંજ્ઞાદ્વાર-અને કપાયદ્વાર કહે છે.

चउरो वि तिविहवेए चउसुवि सण्णासु होइ पडिवत्ती ।

हेहा जहा कसाएसु भणिय तह चेव इहइं पि ॥ २७२६ ॥ ८१८-२६७

ચારે સામાયિકની પ્રાપ્તિ ત્રિવિધ વેદમાં થાય છે, ચાર સંજ્ઞાઓમાં પણ ચાર સામા-

ચિકની પ્રતિપત્તિ થાય છે, અને કપાથોમાં પણ જેમ પૂર્વે કહ્યું છે, તેમ અહીં પણ સમજવું. ૨૭૨૬.

સ્ત્રીવેદ-પુરુષવેદ-અને નપુંસકવેદ. એ ત્રિવિધ વેદમાં વિવક્ષિત કાળે ચારે સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્તિ તે હોય છેજ. અવેદી આત્માઓ દેશવિરતિ સિવાય ત્રણ સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે, પણ પ્રતિપદ્ધતિ નથી હોતા.

આહારસંજ્ઞા ભયસંજ્ઞા-મૈથુનસંજ્ઞા-અને પરિશ્રદ્ધસંજ્ઞા. આ ચારે પ્રકારની સંજ્ઞાઓમાં ચારે સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્તિ પણ હોય છેજ.

સામાન્યની સંકષાધી આત્મા ચારે સામાયિક પામે છે અને પૂર્વ પ્રતિપત્તિ પણ હોય છે. અકષાધી-છદ્ધસ્થવીતરાગ દેશવિરતિ સિવાય બાકીના ત્રણ સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે, પણ પ્રતિપદ્ધતિ નથી હોતા.

હવે આયુદ્વાર અને જ્ઞાન દ્વાર કહે છે.

સંખેજ્જાઠ ચરો મયણા સમ્મ-સુયસંખવાસમ્મિ ।

ઓહેણ વિભાગેણ નાળી પઢિવજ્જણ ચરો ॥ ૨૭૨૭ ॥ ૮૧૯-૨૬૮

દોસુ જુગવં ચિય દુગં મયણા દેશવિરહણ ચ ચરણે ચ ।

ઓહિમ્મિ ન દેસવયં પઢિવજ્જણ હોઈ પઢિવન્નો ॥ ૨૭૨૮ ॥

દેસવવવજ્જં માણસે પવન્નો સમંપિ ચ ચરિત્તં ।

મવકેવલે પવન્નો પુવ્વં સમ્મત્ત-ચારિત્તં ॥ ૨૭૨૯ ॥

સંખ્યાત વર્ષાયુવાળા ચારે સામાયિક પામે છે, અને અસંખ્યાતવર્ષાયુવાળાને સમ્યક્ત્વ તથા શ્રુતસામાયિક ભજનાએ પ્રાપ્તિ થાય છે. આપે ચાર સામાયિક જ્ઞાની પામે છે. અને વિભાગથી એ સામાયિક પામે છે. મતિ અને શ્રુત જ્ઞાનમાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક તથા શ્રુતસામાયિક યુગપદ્ધિ પ્રાપ્તિ થાય છે, અને દેશવિરતિ તથા સર્વવિરતિ ભજનાએ પ્રાપ્તિ થાય છે, અવધિજ્ઞાનમાં દેશવિરતિ સામાયિક પ્રાપ્તિ થતું નથી. (પણ) પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે, મનઃપર્યવ જ્ઞાનમાં દેશવિરતિ સિવાય (ત્રણ સામાયિક) પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે, સમ્યક્ત્વસામાયિક અને ચારિત્રસામાયિક પણ પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે. ભવસ્થ કેવળી સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને ચારિત્ર સામાયિક પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે. ૨૭૨૭ થી ૨૭૨૯.

સંખ્યાતા વર્ષના આયુષવાળો જીવ ચારે સામાયિક પામે છે, અને પૂર્વ પ્રતિપત્તિ પણ હોય છે. તથા અસંખ્યાત વર્ષના આયુષવાળો જીવને સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુત સામાયિકની પ્રાપ્તિ ભજનાએ હોય છે. મતલબ કે અસંખ્યાતવર્ષના આયુષવાળાને અમુક કાળે સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતસામાયિકની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્તિ તે હોય છેજ.

જ્ઞાનદ્વારમાં સામાયિકની પ્રતિપત્તિનો વિચાર કરતાં સામાન્યથી નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયે જ્ઞાની જીવ ચારે સામાયિક પામે છે, અને વ્યવહારનયના અભિપ્રાયે અજ્ઞાની જીવને સમ્યક્ત્વ તથા શ્રુતસામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છે, બન્નેના અભિપ્રાયે પૂર્વપ્રતિપત્તિ તે ચારેના સામાયિક હોય છે.

વિભાગથી એટલે જુદા જુદા ભેદથી જ્ઞાની જીવનો વિચાર કરવામાં આવે, ત્યારે મતિ-શ્રુત જ્ઞાની યુગપદ્ધિ સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતસામાયિક પામે છે, દેશવિરતિ.

અને સર્વવિરતિ સામાયિક ભજનાએ પામે છે. પૂર્વપ્રતિપત્ત તો ચારે સામાયિકના આ જ્ઞાનવાલા હોય છે. અવધિજ્ઞાની સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતસામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે, પણ પ્રતિપદમાન નથી હોતા, દેશવિરતિસામાયિક પણ અવધિજ્ઞાની ન પામે, કારણ કે-દેવ-નારક-યતિ અને આવક એ ચાર અવધિજ્ઞાનના સ્વામી છે; તેમાં પ્રથમના ત્રણને તો દેશવિરતિનો સંભવજ નથી, અને આવક પણ અવધિજ્ઞાન પામ્યા પછી દેશવિરતિ ન પામે, પરંતુ પ્રથમ દેશવિરતિ ગુણ અનુભવેલ હોય, તો પછી અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય, કેમકે દેશવિરતિ આદિ ગુણની પ્રાપ્તિ પૂર્વક અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ ગુરૂજન પાસેથી અમે જાણ્યું છે. તત્ત્વ તો કેવળી જાણે, અવધિજ્ઞાની સર્વવિરતિ સામાયિક પામે, અને પૂર્વપ્રતિપત્તમાં તો સર્વ સામાયિક હોય. મનઃપર્યવજ્ઞાની દેશવિરતિ શિવાય પ્રથમના ત્રણ સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે, પણ પ્રતિપદમાન નથી હોતા. અથવા “ પઢિવત્તમિ ચરિત્તે ચડનાણો જાવ છુડમત્તો ” એ વચનથી તીર્થંકરની અપેક્ષાએ મનઃપર્યવજ્ઞાનની સાથે સર્વવિરતિ ચારિત્રસામાયિક પણ પામે છે. ભવસ્થ કેવળી સમ્યક્ત્વસામાયિક અને ચારિત્રસામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે, પણ પ્રતિપદમાન નથી હોતા. ૨૭૨૭ થી ૨૭૨૯.

હવે યોગદ્વાર-ઉપયોગદ્વાર-અને શરીરદ્વાર કહે છે.

ચરોવિ તિવિહજોણ ઉવઓગદુગમ્મિ ચર પઢિવજ્જે ।

ઓરાલિણ ચરકં સમ્મસુય વિરોવિણ મયણા ॥ ૨૭૩૦ ॥ ૮૨૦-૨૬૧

સન્વાઓ લઢ્ઢીઓ જહ સાગરોવઓગભાવમ્મિ ।

ઇહ કહમુવઓગદુગે લબ્ધિ સામાયચરકં ? ॥ ૨૭૩૧ ॥

સો કિર નિઅમો પરિવહ્મણપરિણામયં પહ, ઇહં તુ ।

જોડવદ્ઢિયપરિણામો લભેજ્જ સ લભિજ્જ વીણિ ॥ ૨૭૩૨ ॥

પાયં પવહ્મણો લભણ સાગારગહણયા તેણ ।

ઇયરો ઉ જહચ્છાણ ઉવસમસમ્માહલાભમ્મિ ॥ ૨૭૩૩ ॥

ઝસરદેસં દહ્મિલ્લયં વ વિજ્ઞાહ વણદવો પપ્પ ।

ઇય મિચ્છસ્સ અણુદણ ઉવસમસમ્મં મુણેયવ્વં ॥ ૨૭૩૪ ॥

ઉવસામગસેદિગયસ્સ હોહ ઉવસામગં તુ સમ્મતં ।

જો વા અકયતિપુંજો અસ્થવિયમિચ્છો લહહ સમ્મં ॥ ૨૭૩૫ ॥

જં મિચ્છસ્સાણુદઓ ન હાયણ તેણ તસ્સ પરિણામો ।

જં પુણ સયમુવસંતં ન વહ્મણ તેણ પરિણામો ॥ ૨૭૩૬ ॥

દુગપઢિવત્તી વેડવ્વિયમ્મિ સન્વાહં પુવ્વપઢિવત્તો ।

દેસન્વયવજ્જાહં આહારાહંસુ તીસું તુ ॥ ૨૭૩૭ ॥

ત્રિવિધ યોગમાં ચારે સામાયિક હોય છે, (સાકાર-અનાકાર ૩૫) એ ઉપયોગમાં (પણ) ચાર સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે, ઔદારિક શરીરમાં ચારે સામાયિક હોય છે અને વૈકિય શરીરમાં સમ્યક્ત્વસામાયિક તથા શ્રુતસામાયિક ભજનાએ હોય છે. સર્વ લબ્ધિઓ.

જો સાકાર ઉપયોગમાં થાય છે, તો બન્ને ઉપયોગમાં ચારે સામાયિક પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ અહીં શાસ્ત્રી કહ્યો છે ? ઉત્તર-એ નિયમ તો પરિવર્ધમાનપરિણામ વાળા જીવની અપેક્ષાએ છે અને અહીં તો જે અવસ્થિતપરિણામવાળો જીવની અપેક્ષાએ (એક ઉપયોગમાં સામાયિક પામે) તે બીજામાં પણ પામે છે. પ્રાયઃ વૃદ્ધિ પામતા પરિણામવાળો જીવ લખિંબા પામે છે. તેથી સાકાર ઉપયોગ કહ્યો છે; અને ઇતર (અવસ્થિતપરિણામવાળો જીવ) તો ચદ્મજાએ-ઉપશમ સમ્યક્ત્વાદિ પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે પામે છે. ઉપર દેશ પામીને જેમ દાવાનળ ઓલવાઇ જાય છે, તેમ (અન્તરકરણ પામીને) મિથ્યાત્વનો અનુદય થવાથી ઉપશમ સમ્યક્ત્વ થાય છે એમ જણવું. ઉપશમશ્રેણિ પામેલાને આ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ થાય છે, અથવા જેણે ત્રણ પુંજ ન કર્યા હોય અને મિથ્યાત્વનો નાશ પણ ન કર્યો હોય તેને તે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ થાય છે. મિથ્યાત્વના અનુદયથી તેના પરિણામની હાનિ નથી થતી, અને સત્તામાં રહેલું મિથ્યાત્વ ઉપશાન્ત હોવાથી પરિણામની વૃદ્ધિ નથી થતી, (તેથી તે અવસ્થિત પરિણામવાળો થાય છે.) વૈકલ્પિકશરીરમાં બે સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત તો સર્વ સામાયિકતા હોય છે તથા દેશવિરતિ શિવાય ત્રણ સામાયિક આહારકાદિ ત્રણ શરીરમાં હોય છે. ૨૭૩૦ થી ૨૭૩૭

મનોયોગ-વચનયોગ અને કાયયોગમાં સામાન્યથી વિચાર કરતાં વિવક્ષિતકાળે ચારે સામાયિકની પ્રાપ્તિ સંભવે છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત તો તેઓ હોય છેજ; પણ વિશેષ પ્રકારે વિચાર કરતાં આદારિકશરીરવાળાને ત્રિવિધ યોગમાં ચારે સામાયિક ઉભયપ્રકારે હોય છે, વૈકલ્પિક શરીરવાળાને ત્રિવિધ યોગમાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકની પ્રાપ્તિ બન્ને પ્રકારે હોય છે અને દેશવિરતિ તથા સર્વવિરતિ માત્ર પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે. આહારિક શરીરવાળાને ત્રિવિધયોગમાં દેશવિરતિ શિવાય ત્રણ સામાયિક પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે. તૈજસ-કાર્મણ કાયયોગ અપાન્તરાસ ગતિમાં હોય છે, ત્યાં પ્રથમના બે સામાયિક (સમ્યક્ત્વ-શ્રુત સામાયિક ફક્ત) પૂર્વ પ્રતિપત્ત હોય છે, પ્રતિપદ્યમન નથી હોતાં. અને કેવલીઅમુદ્વાત વખતે સમ્યક્ત્વ સામાયિકતા અને ચારિત્ર સામાયિકતા પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે. એકલા વચનયોગ કે એકલા મનોયોગમાં કોઇ સામાયિકની પ્રાપ્તિ યા પૂર્વપ્રાપ્તિ નથી હોતી; પણ કાયયોગ અને વચનયોગ એ બે યોગવાળા બે ઇન્દ્રિયાદિમાં ઉત્પન્ન થએલા સાસ્વાદનગુણસ્થાનવર્તિ જીવને સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતસામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે.

સાકાર અને અનાકાર એ બન્ને પ્રકારના ઉપયોગમાં ચારે સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છે અને પૂર્વપ્રતિપત્ત પણ હોય છે.

આદારિક શરીરમાં ચારે સામાયિકની પ્રાપ્તિ બન્ને પ્રકારે હોય છે. વૈકલ્પિક શરીરમાં સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતસામાયિકની ભજના હોય છે, એટલે કે દેવાદિક કોઇ વખત તે સામાયિક પામે છે અને કોઇ વખત નથી પામતા, તથા વૈકલ્પિક શરીરવાળા તિર્યચ, મનુષ્યો દેશવિરતિ અને સર્વ વિરતિ પણ નથી પામતા, કારણ કે તેઓ પ્રમત્ત હોય છે, એ શરીરમાં પૂર્વપ્રતિપત્ત તો ચારે સામાયિક હોય છે. બાકીના શરીરોમાં સામાયિક પ્રાપ્તિનો વિચાર ઉપર કહી ગએલા યોગાનુસારે સમજી લેવો.

શિષ્ય:—“સઘ્વાઓ લહ્લીઓ સાગારોઘર્ષોગોષડત્તસ્ત મવંતિ” એ આગમોક્ત વચનથી સર્વ લખિંબા સાકાર ઉપયોગવન્તનેજ થાય છે, તો પછી અહીં બન્ને ઉપયોગમાં ચારે સામાયિક હોય છે, એમ કેવી રીતે કહ્યો છે ?

આચાર્ય—એ આગમોક્ત નિયમ, વૃદ્ધિ પામતા પરિણામવાળા જીવની અપેક્ષા-એ છે, પણ જે અવસ્થિત પરિણામવાળો જીવ સાકાર ઉપયોગમાં સામાયિક પામે છે, તે બીજા અનાકાર ઉપયોગમાં પણ પામે છે.

શિષ્ય:—જો એ પ્રમાણે અનાકાર ઉપયોગમાં પણ લાભિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તો આગમમાં “સાકાર ઉપયોગવન્તને લાભિઓ થાય છે” એમ શાથી કહ્યું હશે ?

આચાર્ય:—ધણા ભાગે વર્ધમાન પરિણામવાલો જ લાભિઓ પામે છે, તેથી આગમમાં “સાકાર ઉપયોગવન્તને લાભિઓ થાય છે.” એમ કહ્યું છે, અને અવસ્થિત પરિણામવાળો જીવ તો યદ્યપ્યપિ કોઈ વખત ઔપશમિક સમ્યક્ત્વાદિ પામે ત્યારેજ લાભિ પામે છે. એ રીતે અનાકાર ઉપયોગવન્તને ભાગ્યેજ લાભિ પ્રાપ્ત થતી હોવાથી આગમમાં અનાકાર ઉપયોગવન્તને લાભિઓ નથી કહી. જેમ—સત્ત્વાઓ લક્ષ્મીઓ સાગારોવઓગોવત્તસ્ત સર્વ લાભિઓ સાકાર ઉપયોગવન્તને થાય છે,” ઇત્યાદિ આગમમાં કહ્યું છે; તેમ “ઉવઓગદુગમ્મિ ચરો પઢિવજ્જે” બંને પ્રકારના ઉપયોગમાં ચારે સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે” ઇત્યાદિ પણ આગમમાં કહ્યું છે, આ પરસ્પરવિરુદ્ધ આગમવચનની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, તે આ પ્રમાણે—સમ્યક્ત્વ પામીને મિથ્યાત્વે ગએલા હોય અને ફરીથી કોઈ શુભ કર્મના ઉદયથી દરેક સમયે વૃદ્ધિ પામતા અધ્યવસાયવાળા જીવને જે સમ્યક્ત્વ-ચારિત્રાદિ લાભિઓ થાય છે, અને અવધિજ્ઞાનાદિ લાભિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વ લાભિઓ—સાકાર ઉપયોગવન્તને જાણવી; અને પ્રથમ સમ્યક્ત્વ પામતી વખતે અન્તરકરણમાં પેટેલા અવસ્થિત અધ્યવસાયવાળા જીવને જે સમ્યક્ત્વાદિ લાભિઓ થાય છે, તે અનાકાર ઉપયોગવન્તને પણ હોય છે, એમ જાણવું. અન્તરકરણમાં વર્તનાર જીવ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુતસામાયિકનો લાભ થતાની સાથેજ કોઈક અતિ વિશુદ્ધપણાથી દેશવિરતિ પામે છે, કોઈ વળી તેથી પણ અતિવિશુદ્ધિથી સર્વવિરતિ પણ પામે છે, કોઈ એ પ્રમાણે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ વખતે અવસ્થિત પરિણામવાળા અનાકાર ઉપયોગમાં વર્તનારા જીવને ચારે સામાયિક હોય છે. પરંતુ અદ્યપણાથી કોઈ વખતજ થાય છે, તેથી આગમમાં અનાકાર ઉપયોગનું ગ્રહણ નથી કર્યું.

શિષ્ય:—એ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ ક્યારે અને કેવી રીતે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે ?

આચાર્ય:—ઉપર (ધાસાદિરહિત ભૂમિ) પામીને વનનો અગ્નિ જેમ સ્વયં ઓલવાય જાય છે, તેવી રીતે અન્તરકરણ પ્રાપ્ત કરીને મિથ્યાત્વનો અનુદય થએથી મિથ્યાત્વરૂપ અગ્નિ શાન્ત થાય છે એટલે જીવ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પામે છે. એ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ-ઉપશમત્રેણિગત જીવને, અથવા જેણે મિથ્યાત્વના ત્રણ પુંજ ન કર્યા હોય, અને તેનો ક્ષય પણ ન કર્યો હોય, તેને પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય:—ઉપશમ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિમાં અવસ્થિત પરિણામ કેવી રીતે હોય ?

આચાર્ય:—જેમ કાષ્ઠાદિ દાહ્ય પદાર્થના અભાવે દાવાનળ વધતો નથી પણ ઓલવાય જાય છે, તેવી રીતે અન્તરકરણમાં મિથ્યાત્વના અનુદયથી જીવના પરિણામ હાનિ પામતા નથી, અને સત્તામાં રહેલા મિથ્યાત્વ ઉપશાન્ત હોવાથી તેના પરિણામ વૃદ્ધિ પણ પામતા નથી. આ કારણથી ઉપશમ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિમાં જીવના અવસ્થિત પરિણામ હોય છે, આહારક શરીરે દેશવિરતિ વળીને ત્રણે સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપક્ષ હોય છે અને તેજસકાર્મણ્યમાં કેવલીસમુદ્ધાતના ત્રીજે, ચોથે ન પાંચમે એ સમયોમાં સમકીત અને ચારિત્રસામાયિક અને વિમલગતિમાં સમકીત અને શ્રુતસામાયિક પમાય છે, અને તેના પૂર્વપ્રતિપક્ષ હોય છે. ૨૭૩૪-થી-૨૭૩૭.

હવે સંસ્થાન-સંઘયણ-અને માનદ્વાર કહે છે:—

સવેસુવિ સંઠાણેસુ લહઈ એમેવ સવસંઘયણે ।

ઉકોસજહનં વજિજઝણ માણં લભે મણુઓ ॥ ૨૭૩૮ ॥ ૮૨૧-૨૭૦

ન જહનોગાહણઓ પવજ્જણ, દોણિણ હોજ્જ પઢિવનો ।

ઉકોસોગાહણગો દુહાવિ દો તિન્નિ ઉ તિરિવ્વો ॥ ૨૭૩૯ ॥

સર્વસંસ્થાનોમાં સર્વ સામાયિક બન્ને પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે. એજ પ્રમાણે સર્વ સંઘયણમાં થાય છે. ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય શરીર પ્રમાણ વર્જિતે (મધ્યમ પ્રમાણવાળા) મનુષ્યને સર્વ સામાયિક બન્ને પ્રકારે હોય છે. જઘન્ય અવગાહનાવાળાને કોઈ સામાયિક પ્રાપ્ત થતું નથી, (પણ) પહેલા બે સામાયિક પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે, ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળો બે સામાયિક બન્ને પ્રકારે પામે છે. અને તિર્યચો બે અને ત્રણ સામાયિક બન્ને પ્રકારે પામે છે. ૨૭૩૮-થી-૨૭૩૯.

આકાર વિશેષ તે સંસ્થાન કહેવાય. તે સંસ્થાન સમયતુરસ્ત્ર, ન્યત્રોધપરિમંડળ, સાદિ, વામન, કુબ્જ અને હુંડક એમ છ પ્રકારે છે. તે સર્વ સંસ્થાનોમાં ચારે સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત પણ હોય છે.

હાડકાંનો સંયય વિશેષ તે સંહનન કહેવાય. એ સંહનન વજ્રઋષભનારાય, ઋષભનારાય, અર્ધનારાય, કીલિકા, અને સેવર્ત એમ છ પ્રકારે છે. તે છએ ભેદમાં સંસ્થાનની પેઠે ચારે સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત પણ હોય છે.

શરીરનું પ્રમાણ તે અવગાહના કહેવાય. મનુષ્યના શરીરની અવગાહના ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ ગાઉની અને જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. આ ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય અવગાહના વર્જિતે શેષ મધ્યમ અવગાહનાવાળો મનુષ્ય ચારે સામાયિક પામે છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત પણ હોય છે, જઘન્ય અવગાહનાવાળો મનુષ્ય સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતસામાયિક કદાચ પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય પણ પ્રતિપદમાન ન હોય. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા મનુષ્ય એ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત એ બન્ને સામાયિકનો પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય અને પ્રતિપદમાન પણ હોય.

જઘન્ય અવગાહનાવાળા નારકી અને દેવો સમ્યક્ત્વ તથા શ્રુતસામાયિક કદાચ પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય પણ પ્રતિપદમાન ન હોય, મધ્યમ તથા ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા દેવ-નારકીઓ એ બે સામાયિક પ્રતિપદમાન પણ કદાચ હોય. પૂર્વપ્રતિપત્ત તો હોયજ.

જઘન્ય અવગાહનાવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિય સમ્યક્ત્વ-શ્રુતસામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્ત કદાચિત્ હોય, પરન્તુ પ્રતિપદમાન ન હોય. છગાઉની-ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા તિર્યચો એ બન્ને સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્ત અને પ્રતિપદમાન પણ હોય. મધ્યમ અવગાહનાવાળા તિર્યચ સર્વવિરતિ શિવાય બે-અથવા ત્રણ સામાયિક પ્રતિપદમાન કદાચિત્ હોય, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત તો હોયજ. ૨૭૩૮-૨૭૩૯.

હવે લેશ્યાદ્વાર કહે છે:—

સમ્મત્ત સુયં સવાસુ લહઈ સુઝાસુ તિસુ ચ ચરિત્તં ।

પુવ્વપઢિવન્નઓ પુણ અન્નયરીણ ઉ લેસાણ ॥ ૨૭૪૦ ॥ ૮૨૨-૨૭૧

નળુ મદ્-સુયાદ્લાભોઽભિદિઓ સુદ્ધાસુ તીસુ લેસાસુ ।

સુદ્ધાસુ અસુદ્ધાસુ ય કહમિદ્ સમ્પત્ત-સુયલાભો ? ॥ ૨૭૪૧ ॥

સુર-નેરદ્દણ્ણસુ દુગં લબ્ધમ્ ય, દવ્વલેસયા સવ્વે ।

નાળેસુ ભાવલેસાઽધિગયા ર્હ દવ્વલેસાઓ ॥ ૨૭૪૨ ॥

સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતસામાયિક સર્વ લેશ્યાઓમાં પ્રાપ્ત થાય છે, અને ચારિત્ર સામાયિક છેલ્લી ત્રણ શુદ્ધ લેશ્યાઓમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ પૂર્વ-પ્રતિપન્ન તો છમાંથી કોઈ પણ એક લેશ્યામાં હોય છે. પૂર્વે મતિ-શ્રુત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ત્રણ શુદ્ધ લેશ્યાઓમાંજ કહી છે, અને અહીં શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ લેશ્યામાં પણ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતનો લાભ કહ્યો છે, તેનું શું કારણ? દેવ-નારકીમાં સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતસામાયિકનો લાભ કહ્યો છે, કેમકે તે સર્વ અવસ્થિત દ્રવ્ય લેશ્યાવાળા છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ભાવલેશ્યા અધિકૃત છે, અને અહીં દ્રવ્ય લેશ્યા અધિકૃત છે. ૨૭૪૦-થી-૨૭૪૨.

કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત-તેજો-પદ્મ-અને શુક્લ એ છએ લેશ્યાઓમાં નારકાદિ જીવો સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતસામાયિક પામે છે. દેશવિરતિ-અને સર્વવિરતિ (ચારિત્ર) સામાયિક ઉપરની ત્રણ તેજો-પદ્મ-ને શુક્લ એ શુદ્ધ-લેશ્યાઓમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા પૂર્વપ્રતિપન્ન તો છમાંથી કોઈ પણ લેશ્યામાં હોય છે.

શિષ્ય:—મહારાજ! પૂર્વ પાંચ જ્ઞાનના વિચારમાં મતિ-શ્રુતાદિ જ્ઞાનનો લાભ તેજો આદિ ત્રણ શુદ્ધ લેશ્યાઓમાંજ કહ્યો છે, અને અહીં તો આપ શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ છએ લેશ્યાઓમાં સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતનો લાભ કહ્યો છે, તેનું શું કારણ?

આચાર્ય:—દેવ-નારકીને વિષે સમ્યક્ત્વ તથા શ્રુતસામાયિકનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે. અને તે દેવ-નારકીઓ સઘળા અવસ્થિત દ્રવ્ય લેશ્યાવાળા હોય છે. અરસે કે યથાસંભવ કૃષ્ણાદિ છએ દ્રવ્ય લેશ્યાઓ તેઓમાં અવસ્થિત હોય છે, ભાવલેશ્યા તો તેમને પરાવૃત્તિએ હોય છે. તિર્યંચ તથા મનુષ્યોને દ્રવ્યલેશ્યા અવસ્થિત નથી હોતી, તેમને તો દ્રવ્યલેશ્યા અને ભાવલેશ્યા બન્ને પરાવૃત્તિએ હોય છે, તેથી દેવ-નારકીઓ જ્યારે સમ્યક્ત્વાદિ પામે છે, ત્યારે તેમને તૈજસાદિ ત્રણ શુદ્ધ લેશ્યામાં કોઈ પણ એક હોય છે, અશુદ્ધલેશ્યા તો તેઓને અવસ્થિત હોવાથી તેઓ દ્રવ્યલેશ્યાવાળાજ કહેવાય છે. આથી કરીને પૂર્વે જ્ઞાનના વિચારમાં મતિ આદિ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ભાવલેશ્યાને અપેક્ષીને જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો વિચાર કહ્યો છે; અને અહીં સમ્યક્ત્વ તથા શ્રુત સામાયિકની પ્રાપ્તિના વિચારમાં દેવ નારકીને અપેક્ષીને દ્રવ્યલેશ્યા અધિકૃત છે, તેથી શુદ્ધ અને અશુદ્ધ સર્વ લેશ્યાઓમાં તેનો લાભ કહેલ છે. ભાવલેશ્યાની અપેક્ષાએ તો અહીં પણ તૈજસાદિ ત્રણ શુદ્ધલેશ્યાઓમાંજ તેની પ્રાપ્તિ જાણવી.

શિષ્ય:—ભગવન્ ! જો દેવ-નારકીઓને કૃષ્ણાદિ અશુભ દ્રવ્યલેશ્યાઓ હંમેશાં અવસ્થિત છે, તો પછી તેઓને સમ્યક્ત્વાદિ પ્રાપ્ત થતી વખતે શુભ ભાવલેશ્યાઓ કેવી રીતે થઈ શકે? દ્રવ્યલેશ્યાઓ ભાવલેશ્યાઓને ઉત્પન્ન કરે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે યોગ્ય નથી, કેમકે કૃષ્ણાદિ લેશ્યાનાં અશુભ દ્રવ્યો શુભભાવ લેશ્યાને કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકે? અશુભ કારણથી શુભ કાર્ય થતું સંભવિત નથી.

આચાર્ય:—તારું કહેવું સત્ય છે, કે અશુભ કારણથી શુભ કાર્ય થઈ શકે નહિ. પરંતુ અહીં તો એમ છે કે-નારકી વિગેરેને સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ વખતે કોઈ પ્રકારે યથાપ્રવૃત્તિકરણવડે તૈજસાદિ દ્રવ્યલેશ્યાનાં શુભ દ્રવ્યો, અશુભ લેશ્યાના દ્રવ્યમાં

ન'ખાય છે, તેથી કરીને જેમ દર્પણ સ્વેત છતાં પણ વિવિધ રંગની પુષ્પાદિ વસ્તુના પ્રતિબિંબથી તે દર્પણ રક્તાદિ વર્ણવાળો જણાય છે, તેમ કૃષ્ણાદિ અશુભ દ્રવ્યો પણ તૈજસાદિ શુભ દ્રવ્યના પ્રતિબિંબથી સ્વસ્વરૂપની ઉત્કટતા-તથા દ્ધને તત્સ્વરૂપે ભાસે છે. તેમાં તૈજસાદિ શુભ દ્રવ્યો, કૃષ્ણાદિ અશુભ દ્રવ્યના સ્વભાવને મંદ કરીને શુભ ભાવલેશ્યાને ઉત્પન્ન કરે છે. આથી કરીને દેવ-નારકીઓને કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યલેશ્યા અવસ્થિત છતાં પણ, સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ વખતે, શુભ ભાવ લેશ્યાનો સંભવ વિરૂદ્ધ નથી. આ સંબંધમાં વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ “ સે નુજં મંતે ! કિણ્હલેસા નીલ લેસ ” ઇત્યાદિ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર તથા મૂળ આવશ્યકની ટીકાથી જાણી લેવું, ૨૭૪૦-૨૭૪૨.

હવે પરિણામ-વેદના-અને સમુદ્ધાત દ્વાર કહે છે.

વદ્દંતે પરિણામે પડિવજ્જઙ્ગ સો ચડણ્હમણયરં ।

એમેવ વદ્દિયમ્મિ વિ હાયંતે ન કિંચિપડિવજ્જે ॥ ૨૭૪૩ ॥ ૮૨૩-૨૭૨

દુવિહાણ વેયણાણ પડિવજ્જઙ્ગ સો ચડણ્હમણયરં ।

અસમોહઓ વિ એમેવ પુવ્વપડિવણ્ણ મયણા ॥ ૨૭૪૪ ॥ ૮૨૪-૨૭૩

વર્ધમાન પરિણામવાળો જીવ પરિણામની વૃદ્ધિમાં ચારમાંથી કોઇ પણ એક સામાયિક પામે છે, પણ હીયમાન શુભ પરિણામમાં કોઇ પણ સામાયિક નથી પામતો. બન્ને પ્રકારની વેદનામાં તે જીવ ચારમાંથી કોઇ પણ એક-સામાયિક પામે છે. અસમવહત જીવ પણ એજ પ્રમાણે ચારમાંથી કોઇ એક સામાયિક પામે છે, અને પૂર્વપ્રતિપન્ન તો ભજનાએ હોય છે. ૨૭૪૩-૨૭૪૪.

અધ્યવસાય વિશેષ તે પરિણામ કહેવાય. તે પરિણામ શુભ-શુભતરરૂપે વૃદ્ધિ પામતા હોય એવો જીવ સમ્યક્ત્વાદિ ચાર સામાયિકમાંથી કોઇ પણ એક સામાયિક પામે છે. એજ પ્રમાણે અન્તરકરણાદિમાં અવસ્થિત શુભ પરિણામમાં પણ તે જીવ ચારમાંથી કોઇ એક સામાયિક પામે છે; પરંતુ શુભ પરિણામ હીયમાન-વ્રટતા હોય, ત્યારે તે જીવ સંકલિષ્ટ પરિણામવાળો થતો હોવાથી કોઇ પણ સામાયિક પામતો નથી. પૂર્વપ્રતિપન્ન તો એ ત્રણે પ્રકારના પરિણામમાં હોય છે.

શાતા તથા આશાતા એમ બન્ને પ્રકારની વેદના હોય, ત્યારે જીવ, ચારમાંથી કોઇ પણ એક સામાયિક પામે છે, અને પૂર્વપ્રતિપન્ન તો હોય છેજ.

વેદના-કષાય આદિ અનુભવના પરિણામની સાથે એકીભાવ પામેલા જીવના વેદનીય આદિ કર્મ પુદ્ગળોનો સમ્યક્ પ્રકારે અત્યન્ત નાશ થયો, તે સમુદ્ધાત કહેવાય છે. એવી સમુદ્ધાત સાત પ્રકારે છે. કેવળી સમુદ્ધાત, કષાય સમુદ્ધાત, મરણસમુદ્ધાત, વેદના-સમુદ્ધાત, વૈકલ્પ સમુદ્ધાત, તૈજસ સમુદ્ધાત, અને આહાર સમુદ્ધાત, આ કેવળી આદિ સમુદ્ધાતવડે અસમવહત (નહિ સમુદ્ધાત કરતે) જીવ, ચારે સામાયિક પામે છે, અને પૂર્વપ્રતિપન્ન પણ હોય છે. તથા જે કેવળી આદિ સાત સમુદ્ધાતવડે સમવહત હોય, તે કોઇ પણ સામાયિક પામતો નથી; પરંતુ પૂર્વપ્રતિપન્નની અપેક્ષાએ ભજના છે. એટલે કે સમવહત (સમુદ્ધાતને કરતા) જીવને બે અથવા ત્રણ સામાયિક પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય છે, તેમાં કેવળી-સમુદ્ધાતમાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને ચારિત્રસામાયિક પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય છે, બાકીના સમુદ્ધાતમાં દેશવિરતિ શિવાય ત્રણ, અથવા સર્વવિરતિ શિવાય ત્રણ, સામાયિક પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય છે. ૨૪૩-૨૭૪૪.

હવે નિર્વેદન તથા ઉદ્ધર્તનદ્વાર કહે છે.

દવ્વેણ ય ભાવેણ ય નિવ્વેદંતો લહેજ્જ અગ્ગયરં ।

નરણસુ અણુવ્વદ્દે દુગ તિગ ચરો ય ઉવ્વદ્દે ॥ ૨૭૪૫ ॥ ૮૨૫-૨૭૪

કમ્મં નિવ્વેદંતો પવજ્જહિં વિસેસઓ તદાવરણં ।

દવ્વં કમ્મપણસે ભાવે કોહાહિ હાવિતો

॥ ૨૭૪૬ ॥

તિરિણસુ અણુવ્વદ્દે તિગં ચરુકં સિયા ઉ ઉવ્વદ્દે ।

મણુણસુ અણુવ્વદ્દે ચરો વિ તિયં સિયા ઉવ્વદ્દે ॥ ૨૭૪૭ ॥ ૮૨૬-૨૭૫

દેવેસુ અણુવ્વદ્દે દુગ તિગ ચરં સિયા ઉ ઉવ્વદ્દે ।

ઉવ્વદ્દમાણઓ પુગ સવ્વો વિ ન કિંચિ પડિવજ્જે ॥ ૨૭૪૮ ॥ ૮૨૭-૨૭૬

દ્રવ્યથી અને ભાવથી નિર્જરા કરનાર જીવ ચારમાંથી કોઈ પણ એક સામાયિક પામે છે. નરકમાંથી નહિ નીકળેલો એ સામાયિક પામે છે, અને તેમાંથી નીકળેલો ત્રણ અથવા ચાર સામાયિક પામે છે. દ્રવ્યને સામાન્યથી સર્વ કર્મ અને વિશેષથી તદાવરણીય કર્મની નિર્જરા કરનાર, તથા ભાવથી કોષાદિનો ત્યાગ કરનાર, (ચારે સામાયિક) પામે છે. નિર્વ્યયમાંથી નહિ નીકળેલાને ત્રણ સામાયિક હોય, અને નીકળેલાને કદાચિત્ ચાર સામાયિક પણ હોય. મનુષ્યમાંથી નહીં નીકળેલાને ચાર સામાયિક હોય, અને નીકળેલાને કદાચિત્ એ અથવા ત્રણ સામાયિક પણ હોય. દેવોમાંથી નહીં નીકળેલાને એ સામાયિક હોય, અને નીકળેલાને કદાચિત્ ત્રણ અથવા ચાર સામાયિક હોય. પણ ચારે ગાતમાંથી નીકળતા (અપાન્તરાગતિમાં) કોઈ પણ જીવ એકે સામાયિક પામે નહિ. ૨૭૪૫-થી-૨૭૪૮.

દ્રવ્યથી સામાન્યપણે સર્વ કર્મપ્રદેશોની તથા વિશેષથી ચતુર્વિધ સામાયિકને આવરનાર જ્ઞાનાવરણ-મોહનીય રૂપ કર્મપ્રદેશોની નિર્જરા કરનાર, તેમજ ભાવથી કોષાદિ અંધવસાયોને દૂર કરનાર, ચારમાંથી કોઈ પણ એક સામાયિક પામે છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત તો હોય છે જ. અનન્તાનુબંધી કર્મના ઉદયે કોઈ પણ સામાયિક પ્રાપ્ત થતું નથી, શેષ-કર્મની અપેક્ષાએ તો ઉભય પ્રકારે સામાયિક હોય છે.

નરકમાં રહેલો જીવ પ્રથમનાં એ સામાયિક પામે છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત પણ હોય છે. નારકીમાંથી નીકળીને તિર્યંચમાં ઉત્પન્ન થએલો જીવ સર્વવિરતિ શિવાય ત્રણ સામાયિક પામે છે, અને મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થયો હોય, તો ચારે સામાયિક પામે છે. પૂર્વપ્રતિપત્ત તો હોય છે જ.

ગર્ભજ તિર્યંચ ગતિમાં રહેલો જીવ, સર્વવિરતિ વિના, શેષ ત્રણ સામાયિક પામે છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત પણ હોય છે. તિર્યંચમાંથી નીકળીને મનુષ્યમાં આવેલો જીવ કદાચિત્ ચાર-ત્રણ-અથવા એ સામાયિક પણ પામે છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત તો હોય છે જ.

મનુષ્ય ગતિમાં રહેલો જીવ ચારે સામાયિક પામે છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત પણ હોય છે. મનુષ્યમાંથી નીકળીને દેવ-નારકીમાં ઉત્પન્ન થએલો જીવ પ્રથમનાં એ સામાયિક ઉભય પ્રકારે પામે છે. તિર્યંચમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તો સર્વવિરતિ વિના બન્ને પ્રકારે ત્રણ સામાયિક પામે છે.

(૩૫૨) આશ્રવકરણાદિ દ્વારો અને કયા દ્રવ્ય-પર્યાયમાં સામાયિક હોય ? તે દ્વાર.

દેવગતિમાં રહેલો જીવ પ્રથમનાં બે સામાયિક પામે છે, દેવમાંથી નીકળી-ને તિર્યચમાં આવેલો સર્વવિરતિ ।શવાય ત્રણ સામાયિક બન્ને પ્રકારે પામે છે, અને મનુ-બ્યમાં આવેલો ચાર સામાયિક બન્ને પ્રકારે પામે છે. પરંતુ ચારે ગતિમાંથી નીકળતાં અપા-ન્તરાલ ગતિની અંદર, કોઈ પણ જીવ, કોઈ સામાયિક પામતો નથી. પણ પૂર્વપ્રતિપક્ષ બે સામાયિક તો હોય છે. ૨૭૪૫-થી ૨૭૪૮.

હવે આશ્રવકરણ-અલંકાર-શયન-આસન-સ્થાન-અને ચંક્રમણ દ્વારો કહે છે.

નીસવમાણો જીવો પઢિવજ્જઙ્ગ સો ચઉણ્હમણયરં ।

પુવ્વપઢિવજ્જઙ્ગઓ પુણ સિય આસવઓ વ નીસવઓ ॥ ૨૭૪૯ ॥ ૮૨૮-૨૭૭

ઉમ્મુક્કમણ્મુક્કે ઉમ્મુચ્ચંતે ય કેસલંકારે ।

પઢિવજ્જેજ્જઙ્ગયરં સયણાઈસું પિ એમેવ ॥ ૨૭૫૦ ॥ ૮૨૯-૨૭૮

(સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકને આવરનાર મિથ્યાત્વાદિ કર્મની) નિર્જરા કરતા, અને શેષ-કર્મ બાંધતા જીવ, ચારમાંથી કોઈ પણ એક સામાયિક પામે છે. અને પૂર્વપ્રતિપક્ષ તો કર્મ બાંધનાર અથવા નિર્જરા કરનાર પણ હોય છે. (ઉપરના નિર્વેષનદ્વારમાં કહેલી વાત જ અહીં બીજી રીતે કહી છે, વસ્તુતઃ કંઈ ભેદ નથી.) કેશ-કેયૂરાદિ અલંકાર ત્યાગ કર્યા પછી, નહિ ત્યાગ કર્યાથી, અને ત્યાગ કરતા, ચારમાંથી કોઈ પણ એક સામાયિક પામે છે. (અહીં ભરત ચક્રિ આદિનાં ઉદાહરણ જાણવાં). એજ પ્રમાણે શયન-આસન-સ્થાન-અને ચંક્રમણનો ત્યાગ કરવાથી, નહિ કરવાથી, અને કરતા ચારમાંથી એક સામાયિક પામે છે. અને પૂર્વપ્રતિપક્ષ તો સર્વત્ર હોય છે. ૨૭૪૯-૨૭૫૦.

હવે કયા દ્રવ્ય-પર્યાયમાં સામાયિક હોય ? તે દ્વાર કહે છે.

સવ્વગયં સમ્મત્તં સુત્તે-ચરિત્તે ન પજ્જવા સવ્વે ।

દેસવિરિદં પહુચ્ચા દોણ્હ વિ પડિસેહણં કુજ્ઞા ॥ ૨૭૫૧ ॥ ૮૩૦-૨૭૯

एगं पि असद्वहओ जं दव्वं पज्जवं च मिच्छत्तं

विणिउत्तं सम्मत्तं तो सव्वदव्व-भावेसु ॥ ૨૭૫૨ ॥

નાણમિલપ્પેસુ સુયં જમ્હા ન ય દવ્વમણમિલપ્પં તિ ।

સવ્વદવ્વેસુ તયં તમ્હા ન ઉ સવ્વભાવેસુ ॥ ૨૭૫૩ ॥

विइय-चरिमव्वयाइं पइ चारित्तमिह सव्वदव्वेसु ।

न उ सव्वपज्जवेसुं सव्वाणुवओगभावाओ ॥ ૨૭૫૪ ॥

સમ્યક્ત્વ સામાયિક સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયગત છે, શ્રુત સામાયિક અને ચારિત્ર સામા-યિકમાં (સર્વ દ્રવ્યો છે, પણ) સર્વ પર્યાયો નથી. દેશવિરતિની અપેક્ષાએ તો બન્નેનો (દ્રવ્ય-પર્યાયનો) નિષેધ કરવો. એક પણ દ્રવ્ય અથવા પર્યાયને નહિ સદ્ભૂતાં મિથ્યાત્વ કહ્યું છે, તેથી સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયમાં સમ્યક્ત્વ વિનિયુક્ત છે. અનભિલાષ ભાવોમાં શ્રુત નથી, કેમકે દ્રવ્ય અનભિલાષ્ય નથી, તેથી તે સર્વ દ્રવ્યોમાં છે, પણ સર્વ ભાવોમાં-પર્યાયોમાં નથી. અહીં બીજા અને છેલ્લા પ્રતોની અપેક્ષાએ ચારિત્ર સર્વ દ્રવ્યોમાં પણ સર્વ પર્યાયોમાં નથી, કેમકે ચારિત્રમાં સર્વ પર્યાયોનો ઉપયોગ નથી. ૨૭૫૧-થી-૨૭૫૪.

એક પણ દ્રવ્ય અથવા પર્યાયની અદ્વા નહિ કરવાથી મિથ્યાત્વ થાય છે એમ સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે. તેથી અદ્વાનભાવે સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયમાં સમ્યક્ત્વ વિનિયુક્ત છે, શ્રુતજ્ઞાન અનલિલાપ્ય ભાવોમાં નથી પ્રવર્તતું; કેમકે તે તેના વિષય નથી; પરંતુ અલિલાપ્ય ભાવોમાંજ તે પ્રવર્તે છે. ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્ય અનલિલાપ્ય નથી, પણ અલિલાપ્યજ છે, તેથી શ્રુતજ્ઞાન સર્વ દ્રવ્યોમાં પ્રવર્તે છે, સર્વ પર્યાયોમાં નથી પ્રવર્તતું; કેમકે પર્યાયો તો અલિલાપ્ય અને અનલિલાપ્ય છે, શ્રુતજ્ઞાન તો કેવળ અલિલાપ્ય વિષયવાળુંજ છે; અલિલાપ્ય ભાવો અનલિલાપ્ય ભાવોના અનન્તમે ભાગે છે.

બીજા મૃષાવાદ વ્રત અને છેલ્લા પરિશ્રદ્ધ વ્રતની અપેક્ષાએ ચારિત્ર સામાયિક, સર્વ દ્રવ્યોમાં પ્રવર્તે છે પણ સર્વ પર્યાયોમાં નથી; કેમકે મૃષાવાદ વચનરૂપ છે અને પરિશ્રદ્ધ મૂર્છાત્મક છે, તેથી તે સર્વ દ્રવ્યોમાં પ્રવર્તે છે, કેમકે તે અલિલાપ્ય વિષયવાળા છે. અને પર્યાયો તો અનલિલાપ્ય વિષયવાળા છે. આથીજ ચારિત્રમાં સર્વ પર્યાયોનો ઉપયોગ નથી એમ કહ્યું છે. આ બે શિવાયના બાકીના ત્રણ વ્રતો સર્વ દ્રવ્યના વિષયવાળા નથી, તો પછી સર્વ પર્યાયના વિષયવાળા તો કયાંથીજ હોય ? એ કારણથીજ બીજા અને છેલ્લા વ્રતની અપેક્ષાએ ચારિત્રના સર્વ દ્રવ્યો અસર્વપર્યાયોયુક્ત વિષયરૂપ કહ્યા છે, અને દર્શવિરતિ સામાયિક તો સર્વ દ્રવ્ય તેમજ સર્વ પર્યાયવાળું નથી. ૨૭૫૧-થી-૨૭૫૪.

સર્વ પર્યાયોનો ચારિત્રમાં ઉપયોગ નથી, એમ કહ્યું છે, તે માટે હવે કહે છે.

નણુ સવ્વનહપ્પસાણંતગુણં પઢમસંજમદ્દાણં ।

છવ્વિહપરિવુદ્ધિદ્દણ્ણ છદ્દાણા સંસેયા સેઢી ॥ ૨૭૫૫ ॥

અણે કે પજ્જાયા જેણુવરુત્તા ચરિત્તવિસયમ્મિ ।

જે તત્તોણંતગુણા જેસિં તમણંતભાગમ્મિ ॥ ૨૭૫૬ ॥

અન્ને કેવલિગમ્મ ત્તિ તે મઈ, તે વ કે તદબ્બહિયા ।

एवं पि होज्ज तुल्ला नाणंत्तगुणत्तणं जुत्तं ॥ २७५७ ॥

સેઢી સનાણ-દંસણપજ્જાયા તેણ તપ્પમાણા સા ।

इह पुण चरित्तमेत्तोवओगिणो तेण ते योवा ॥ २७५८ ॥

નણુ સામાઙ્ગવિસઓ કિંદારમ્મિ વિ પરુવિઓ પુર્વં ।

किह न पुणरुत्तदोसो होज्ज इहं को विसेसो वा ? ॥ २७५९ ॥

કિં તં તિ જાહભાવેણ તત્થ ઇહ નેયભાવઓઽભિહિતો ।

इह विसय-विसइमेओ तत्थामेओवयारो त्ति ॥ २७६० ॥

સર્વ આકાશ પ્રદેશથી અનન્ત ગુણું પ્રથમ સંયમ સ્થાનક છે, તે છ પ્રકારની વૃદ્ધિ-વડે છ સ્થાનવાળી સંખ્યાતી શ્રેણિ છે, તે શિવાય બીજા કયા પર્યાયો છે, કે જે ચારિત્ર વિષયમાં અનુપયોગી છે ? અને ચારિત્રથી અનન્તગુણા, તથા તે ચારિત્ર પર્યાયોના અનન્તમા ભાગે છે, એમ સાચી કહેવાય છે ? કેવળજ્ઞાનથી ગમ્ય બીજા (અનલિલાપ્ય) પર્યાયો છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ તેનાથી અધિક કેવી રીતે થાય ? એથી પણ તે પર્યાયો તુલ્યજ થાય, પણ અનન્તગુણા કહેવા શક્ય નથી. શ્રેણિમાં જ્ઞાન-દર્શનના પર્યાયો કહ્યા છે, તેથી તે શ્રેણિ-તેડલા પ્રમાણવાળી કહી છે. અહીં માત્ર ચારિત્રોપયોગી પર્યાયોજ કહ્યા છે, તેથી તે થોડા છે. પૂર્વે કિંદારમાં સામાયિકનો વિષય કહ્યો હતો, અને અહીં પણ (સ-

(૩૫૪) 'સર્વ પર્યાયોના ઉપયોગ ચારિત્રમાં નથી' એમ કહું છે, તેના વિચાર.

મ્યક્ત્વ સર્વ દ્રવ્ય પર્યાયગત છે.) એમ કહેવાથી પુનરૂક્તિ દોષ કેમ ન થાય ? અથવા એ એમાં શો તફાવત છે ? ત્યાં (કિંદારમાં) તે સામાયિક શું છે ? (એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં) સામાયિક જાતિભાવે કહું છે. અને અહીં જ્ઞેયભાવે કહું છે. ત્યાં વિષય-વિષયોના અભેદ ઉપચાર છે, અહીં ભેદ છે. (એટલે એમાં ને આમાં તફાવત છે.) ૨૭૫૫-થી-૨૭૬૦.

શિષ્ય:—સંયમશ્રેણિમાં સર્વ જઘન્યથી પ્રથમ સંયમસ્થાનક સર્વ આકાશ પ્રદેશથી એટલે લોકાલોકના અનંતા પ્રદેશથી અનન્તગુણ પર્યાય રશિયુક્ત છે, એમ આગમમાં કહું છે. તેનાથી વિશુદ્ધ બીજું સંયમસ્થાનક ૧ અનન્તમા ભાગે વધારે છે. વડી તેથી બીજું ૨ અસંખ્યાતમા ભાગે વધારે છે, વડી તેથી બીજું ૩ સંખ્યાત ભાગે વધારે છે, વડી તેથી બીજું ૪ સંખ્યાત ગુણ વધારે છે, ૫ વડી તેથી બીજું અસંખ્યાત ગુણ વધારે છે અને તેથી બીજું ૬ અનંત ગુણ વધારે છે. એ પ્રમાણે વારંવાર કરાતી છ પ્રકારની વૃદ્ધિવડે અસંખ્યાત લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણુ છ સ્થાનકવડે નિષ્પત્ત સંયમશ્રેણિ છે. તેથી કરીને હવે આ શિવાય બીજા કયા અધિક પર્યાયો છે, કે જેને આપ ચારિત્રના વિષયમાં અનુપયોગી કહો છો ? અને એ ચારિત્રથી પર્યાયો અનન્તગુણ તથા તે પર્યાયોના અનન્તમા ભાગે ચારિત્ર છે, એમ પણ સાચી કહો છો ? અભિલાષ્ય પર્યાયના વિષયવાળું ચારિત્ર છે. અને તે પર્યાયો અભિલાષ્ય પર્યાયોના અનન્તમા ભાગેજ છે, તેથી અનુપયોગી પર્યાયો ચારિત્રથી અનન્તગુણ છે, અને ચારિત્ર તેમના અનન્તમા ભાગે છે. આ પ્રમાણે કદાચ આપ કહો તો તે પણ ચોગ્ય નથી. કારણ કે સર્વથી જઘન્ય સંયમસ્થાન પછી સર્વ આકાશપ્રદેશથી અનન્તગુણ પર્યાયના વિષયવાળું છે. અને પર્યાયો પણ જગતની અંદર તેટલાજ છે, તેથી ચારિત્રમાં અનુપયોગી પર્યાયો તો છેજ નહિ. એટલે અનુપયોગી પર્યાયો અનન્તગુણ અને ચારિત્ર તેનાથી અનન્તમા ભાગે છે, એમ ક્યાંથી બને ?

હવે આપ કદાચ એમ કહેશો, કે કેવળજ્ઞાનથી ગમ્ય અનન્તા અભિલાષ્ય પર્યાયો છે, તે ચારિત્રથી અનન્તગુણ છે, અને ચારિત્ર તેના અનન્તમા ભાગે છે. આ કથન પણ ઠીક નથી, કેમકે સર્વ જગતના પર્યાયરશિનો સંયમસ્થાનના પર્યાયમાં સંગ્રહ કરી લીધો છે, એટલે ચારિત્રોપયોગી પર્યાયોથી બીજા અતિરિક્ત અધિકપર્યાયો છેજ નહિ. વળી એ પ્રમાણે પણ ચારિત્રના પર્યાયો, કેવળજ્ઞાનગમ્યજ્ઞેયગત પર્યાયોના જેટલાજ થશે. પણ તે અનન્ત ગુણ નહીં થાય. કારણ જેટલા જ્ઞેયના પર્યાયો તેટલાજ તેને જણાવનારા જ્ઞાનના પર્યાયો માનવા જોઈએ, અન્યથા તેનું જ્ઞાનત્વ ધટે નહિ. મોટે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના અધ્યવસાયાત્મક સંયમશ્રેણિની અન્તર્ગત કેવળજ્ઞાન હોવાથી, સંયમશ્રેણ્યાત્મક ચારિત્ર પર્યાયો કેવળજ્ઞાનથી ગમ્ય જ્ઞેયગત પર્યાયોની તુલ્યજ છે, પણ તેથી હીન નથી.

આચાર્ય:—જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના અધ્યવસાયાત્મક સંયમશ્રેણિમાં જ્ઞાન-દર્શનના પર્યાયો મધ્યમાં કહ્યા છે, તેથી સર્વ આકાશ પ્રદેશથી અનન્તગુણ પર્યાયરશિ પ્રમાણુ સંયમશ્રેણિ કહેલ છે. પરન્તુ અહીં તો ગ્રહણ-ધારણાદિના વિષયભૂત જે ચારિત્રમાં ઉપયોગી પર્યાયો હોય, તેજ કહ્યા છે, તેથી તે ચારિત્રપર્યાયો થોડા છે.

શિષ્ય:—પૂર્વે કિંદારમાં બધા સામાયિકનો વિષય પ્રશ્ન્યો છે, અને અહીં કેપુદારમાં પણ “ સમ્યક્ત્વ સર્વગત છે ” ઇત્યાદિ કહેવાથી શું પુનરૂક્તિ દોષ નથી થતો ? અથવા એમાં અને આ દ્વારમાં શો તફાવત છે ?

આચાર્ય:—પૂર્વે કિંદારમાં વિષય અને વિષયોનો અભેદ માનીને “ સામાયિક શું છે ? ” એમ સામાયિકની જાતિ માત્ર જણવાની ઇચ્છાવાળાને ઉત્તરમાં આપા સહુ સામાયિક “ આત્માજ સામાયિક છે. ” એ કથનથી મુખ્યપણે તે વિષય-સામાયિકજ કહું છે. તેના

‘શર્વ પર્થિવિના ઉપયોગ ચારિત્રમાં નથી’ એમ કહ્યું છે, તેના વિચાર. (૩૫૫)

વિષય તેનાથી અલિજ હોવાને લીધે ગૌણવૃત્તિથી કહેલ છે. અને અહીં કેષુદ્રારમાં મુખ્ય-પણે સામાયિકનો વિષયજ જાણવાની ઇચ્છાવાળાને જોયલાવે તેના વિષયનું સ્વરૂપજ કહ્યું છે. અથવા અમિહિય ના બદલે અમિહિત પાઠ લખવામાં આવે, તો તેના અર્થમાં કેષુદ્રારની અંદર વિષય તથા વિષયિનો ભેદ માનીને મુખ્યપણે જોયલાવે સામાયિકનો વિષયજ કહ્યો છે, અને કિંદ્રારમાં વિષય તથા વિષયિનો અભેદ માનીને મુખ્યપણે જોય-લાવથી વિષયિભૂત સામાયિકનું સ્વરૂપજ કહ્યું છે. એટલે કિંદ્રારમાં અને કેષુ દ્રારના વ્યા-ખ્યાનમાં તફાવત છે. ૨૭૫૫-થી-૨૭૬૦

હવે “ સામાયિક કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? ” એ દ્વાર કહેવું જોઈએ. તેની પ્રાપ્તિનો ક્રમ બતાવનાર માણસ ઇત્યાદિ ગાથાથી આરંભીને અઠ્ઠમુદ્ધાણે ટ્રિણ એ ગાથા પર્યન્ત અઠાર ગાથાઓ છે, તેના અર્થ મુગમ હોવાથી અહીં તેની વ્યાખ્યા નથી કરી, કેમ સ્થળે કંઈક વિષમતા હોય તો તે મૂળ આવશ્યકની ટીકાથી જાણી લેવું.

માણસ સ્વેત જાઈ કુલરૂવારોગમારયં બુદ્ધી ।

સવળોગહ સદ્ધા સંજમો ય લોગંમિ દુલહાઈ ॥ ૮૩૧ ॥

મનુષ્યપણું, આર્યક્ષેત્ર, ઉત્તમ જાતિ, ઉત્તમ કુલ, ઉત્તમ રૂપ, પચેન્દ્રિય સમ્પૂર્ણપણું, રોગરહિતપણું, આયુષ્ય, બુદ્ધિ, સમજણ, શ્રદ્ધા, અને સંજમ એ વસ્તુ લોકમાં મલવી દુર્લભ છે. ॥ ૮૩૧ ॥

[ઇન્દ્રિયોની શક્તિ, ઇન્દ્રિયોનું બનવું, ઇન્દ્રિયની વિષય ગ્રહણ કરવાની તાકાત, ઇન્દ્રિયને ઉપધાતરહિતપણું, વિષયગ્રહણનું નિરૂપદવપણું, સુકાંત, રોગરહિતપણું, ભક્તિ, શુર ઉપયોગ, અને ધર્મનું અર્થીપણું મલવા મુશ્કેલ છે. ॥ (પ્રક્ષિપ્ત) ॥]

ચોછગ પાસગ ઘણે જૂણ રયણે ય સુમિણ ચક્રે ય ।

ચમ્મજુગે પરમાણૂ દસ દિઠ્ઠન્તા મણુયલંબે ॥ ૮૩૨ ॥

એ બધી વસ્તુની દુર્લભતા જણાવતાં મનુષ્યપણું પામવાની દુર્લભતામાં દશ દૃષ્ટાન્તો જણાવે છે ?—

ચક્રવર્તીના રાજમાં વારાફરતી ભોજન કરતાં વારો આવવો જેમ મુશ્કેલ છે, તેમ આવું પ્રાપ્ત થએલું મનુષ્યપણું વ્યર્થ જાય તો ફેર પ્રાપ્ત થવું મુશ્કેલ છે એવી રીતે આગ-લાના દૃષ્ટાન્તોમાં પણ ઘટના કરવી (૧) જેમ દેવતાઈ પાશાવાલાને જીતવો મુશ્કેલ છે (૨) જગતના બધા ધાન્યને એકઠા કરી તેમાં એક પ્રસ્થ જેટલું અનાજ જીતી નિશાનીવાલું ભેળવીને, તે બધા ધાનને હલાવી નાખવામાં આવે, પછી એક ડોશીકે જેના હાથ કંપતા હોય, દૃષ્ટિની નિર્મલતા ન હોય, તેવીને પેલા ઢગલામાંથી નિશાનીવાલું બધું અનાજ જીતું પાડવું મુશ્કેલ છે (૩) જેમ રાજસભાના ૧૦૮ થાંભલાના એક એક થાંભલાના ૧૦૮ ખુણામાંથી એક ખુણાને ૧૦૮ વખત વગર હાથે રાજપુત્ર રાજથી જીતે એ મુશ્કેલ છે (૪) જેમ કેટિંવજના છોકરાએ આપના પરદેશ જવાથી કરોડોના હીરા વેચ્યા, પછી કાલાન્તરે આપના એકાંભાથી તે હીરા પછા મેલવવા મુશ્કેલ છે (૫) જેમ ચન્દ્રપીવાનું આવેલું સ્વપ્ન, વિધિરહિતપણાને લીધે, નિષ્ફલ ગયું, પછી બીજાને તેવા સ્વપ્નથી રાજ્ય મલ્યું હતું તેમ સાંભલીને ફેરતે ચંદ્રનું સ્વપ્ન મલ્યું મુશ્કેલ છે (૬) જેમ તેલમાં દૃષ્ટિ રાખી થંભા ઉપર રહેલી પુત્તીની ડાબી આંખની કીકી જેના વચમાં આઠ આડા અવગ્રા ચક્ર ફરતા હોય તેને વિધવી મુશ્કેલ છે. (૭) જેમ હજાર યોજનના સરોવરમાં રહેલો કચબો વાય-

હવે ઉપર મુજબ ક્રમથી માત્ર થએલું સામાયિક કેટલો કાળ રહે છે ? એ પ્રશ્ન-
૩૫ કાળદ્વારમાં સામાયિકનો જબન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ કાળ કહે છે:—

સમ્મત્તસ્સ સુયસ્સ ચ છાવટ્ટી સાગરોવમાઙ્ઠિઙ્ઠં ।

સેસાણ પુવ્વકોઢી દેસૂણા હોઙ્ઠ નાયવ્યા

॥ ૨૭૬૧ ॥ ૮૪૯-૨૮૦

રાના ભેગે ઉપરથી ચારે તરફ છવાયેલી સેવાલના બાકામાંથી આશ્રિત પૂર્ણિમાએ, મધ્ય રાત્રીએ ચંદ્ર દેખી પોતાના કુટુંબને દેખાડવા અંદર કુબકી મારે, પછી તેવીજ રીતે તે બાકુ, તે કાલ, તે તેવો ચંદ્ર દેખાડવો મુશ્કિલ છે (૮) સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના એક કાંઠે પુસર અને બીજે કાંઠે સમોલ હોય અને તે સમોલ પાણીના ભેરે પુસરાના છિદ્રમાં સજ્જ થાય તે મુશ્કિલ છે (૯) જેમ દેવતા એક થાંભલાને ચુરીને તેના પરમાણુઓ મેર ઉપર ચઢીને ચારે તરફ કુંકી દે, પછી તેજ રજકણોથી તેવોજ સ્તંભ બનવો મુશ્કિલ છે (૧૦) એ દશ દૃષ્ટાન્તો પ્રમાણે મનુષ્યપણું પણ આવીને બાય તો ફેર પામવું મુશ્કિલ છે ॥૮૩૧॥

પુવ્વંતે હોજ્જ જુગં અવરંતે તસ્સ હોજ્જ સમિલા ઉ ।

જુગછિઙ્ઠંમિ પવેસો ઇય સંસઙ્ઠો મણુયલંભો

॥ ૮૩૩ ॥

જહ સમિલા પબ્ભટ્ટા સાગરસલિલે અણોરપારંમિ ।

પવિસેજ્જ જુગછિઙ્ઠં કહવિ ભમંતિ ભમંતંમિ

॥ ૮૩૪ ॥

સા ચંઢવાયવીચીપણુલિયા અવિ લભેજ્જ યુગછિઙ્ઠં ।

ળ ય માણુસાણ મટ્ટો જીવો પઢિમાણુસં લહ્હ

॥ ૮૩૫ ॥

સમુદ્રના પૂર્વ છેડે યુગ (પુસર) હોય અને તેના પશ્ચિમ છેડે સમોલ હોય તે સમોલનો યુગના છિદ્રમાં જેમ પ્રવેશ દુર્લભ છે એવી રીતે મનુષ્યપણાની પ્રાપ્તિ પણ શંકાસ્પદ છે ॥ ૮૩૩ ॥ જેમ છુટી પડેલી સમોલ અપાર સમુદ્રના પાણીમાં ભમતી ભમતા એવા યુગના છિદ્રમાં પેસે તે દુર્લભ છે તેમ મનુષ્યપણું દુર્લભ છે ॥ ૮૩૪ ॥ તે (સમોલ) પ્રચણ્ડ વાયરાના કદેલોલોથી પ્રેરાયેલી કદાચિત યુગ (પુસરા) નું છિદ્ર પામે એ સમ્ભવ છે તો પણ મનુષ્યપણાથી ભ્રષ્ટ થયેલો જીવ બીજા વખત મનુષ્યપણું પામે (એ સંભવે નહીં) ॥ ૮૩૫ ॥

ઇય દુલ્લહલંભં માણુસત્તર્ણ પાવિઝ્ઞ જો જીવો ।

ળ કુણ્ઙ પારત્તહિયં સો સોયઙ્ઠ સંકમણકાલે

॥ ૮૩૬ ॥

જહ વારિમજ્જલ્લહોન્વ ગયવરો મચ્છહોન્વ ગલગહિઓ ।

વગ્ગુરપહિહોન્વમઓ સંવટ્ઠહોન્વ જહ વ પક્કવી

॥ ૮૩૭ ॥

સો સોયઙ્ઠ મચ્ચુજરાસમોચ્છુઓ તુરિયણિદ્ધપક્કિત્તો ।

તાયારમવિદંતો કમ્મભરપણોલ્લિઓ જીવો

॥ ૮૩૮ ॥

કાઝ્ઞમણેગાઙ્ઠ જમ્મમરણપરિયટ્ઠણસયાઙ્ઠ ।

દુક્કેણ માણુસત્તં જહ લહ્હ જહિચ્છયા જીવો

॥ ૮૩૯ ॥

તં તહ દુલ્લહલંભં વિજ્જુલયાચંચલં માણુસત્તં ।

લઙ્કુણ જો પમાયઙ્ઠ સો કાપુરિસો ન સપુરિસો

॥ ૮૪૦ ॥

વિજયાઈસુ દો વારે ગયસ્સ તિણ્ણચ્ચુણ વ છાવટ્ટી ।

નરજમ્મપુન્નવકોઢીપુ ત્તમ્મકોસઓ અહિં

॥ ૨૭૬૨ ॥

અંતોમુહુત્તમિત્તં જહન્યં ચરણમેગસમયં તુ ।

ઉવઓગંતમુહુત્તં નાનાજીવાણ સન્નવદ્દં

॥ ૨૭૬૩ ॥

સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતસામાયિકની (લખિધથી) ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છાસઠ સાગરોપમ અને પૂર્વકાંટિ પૃથક્ત્વ અધિક છે. તથા શેષ દેશવિરતિ અને સર્વ-

એવી રીતે જેની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે એવા મનુષ્યપણાને પામીને જે છવ પરલવના હિતને કરનાર ધર્મને કરતો નથી, તે મરણની વખતે અફસોસ કરે છે ॥ ૮૩૬ ॥ જેમ બંધનમાં પડેલો હાથી, જાલમાં આવેલો માછલો, હાંસામાં આવેલો મૃગલો, અને છટકામાં સપડાઈ ગયેલો પંખી. (પાછલથી પશ્ચાત્તાપ કરે તેમ) મૃત્યુ અને વૃદ્ધપણાથી બ્યાસ અને મરણ રૂપી નિદ્રાથી ઘેરાયેલો, રક્ષણ કરનારને નહીં પામતો, એવો પુણ્ય રહિત કર્મના ભારવાલો છવ અફસોસ કરે ॥ ૮૩૮ ॥ તે છવ અનેક જન્મ મરણના સેંકડો પરાવર્તો કરીને કદાચિત્ ભવિતવ્યતાએ દુઃખે મનુષ્યપણું પામે તો પામે (ધર્મ કરનાર આરાધના થી મરે તે મનુષ્યપણું પામે છે) ॥ ૮૩૯ ॥ તેવી રીતે દુર્લભ મલવાવાલા, અને વિજલીના જેવા ચંચલ, મનુષ્યપણાને પામીને જે મનુષ્ય પ્રમાદ કરે, તે કાપુરૂષ કહેવાય પણ સત્પુરૂષ કહેવાય નહીં ॥ ૮૪૦ ॥

આલસ્સ મોહડવણ્ણા થંભા કોહા પમાય કિવણત્તા ।

ભવસોગા અણ્ણાણા વવલેવ કુતૂહલા રમણા

॥ ૮૪૧ ॥

एतेहिं कारणेहिं लङ्घुण सुदुल्लंघि माणुस्सं ।

ण लहइ सुतिं हियकरिं संसारुत्तारणिं जोवो

॥ ૮૪૨ ॥

जाणावरणपहरणे जुद्धे कुसलत्तणं च णीती य ।

दक्खत्तं ववसाओ सरीरमारोगया चेव

॥ ૮૪૩ ॥

दिष्टे सुएऽणुभूए कम्माण खए कए उवसमे अ ।

मणवयणकायजोगे अ पसत्थे लब्भए बोही

॥ ૮૪૪ ॥

अणुकंपऽकामणिज्जर बालतवे दाणविणयविन्भंगे ।

संयोगविप्पओगे वसणूसवइद्विसक्कारे

॥ ૮૪૫ ॥

वेज्जे मेंठे तह इंदणाग कयउण्ण पुप्फसालसुए ।

सिवदुमहुरवणिभाउय आहीरदसण्णिलापुत्ते

॥ ૮૪૬ ॥

सो वाणरजूहवती कंतारे सुविहियाणुकंपाए ।

भासुरवरवोंदिधरो देवो वेमाणिओ जाओ

॥ ૮૪૭ ॥

अब्भुढाणे विणए परक्कमे साहुसेवणाए य ।

संमहंसणलंभो विरयाविरईइ विरईए

॥ ૮૪૮ ॥

વિરતિ સામાયિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશે ઉણી પૂર્વકોડ વર્ષની છે. એવાર વિજયાદિ વિમાનોમાં ગએલાને અથવા ત્રણવાર અચ્યુત દેવલોકમાં ગએલાને મનુષ્ય જન્મતા પૂર્વકોડ પૃથક્ત્વ વર્ષ અધિક છાસઠ સાગરોપમનો (ઉત્કૃષ્ટ) કાળ પૂર્ણ થાય છે. (લઘ્વિથી) પ્રથમના ત્રણ સામાયિકની જન્મ સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત માત્રની છે, અને ચારિત્રની એક સમય માત્ર છે. (કારણ કે સર્વવિરતિના પરિણામના આરંભની પછીના સમયે પણ આચ્યુ ક્ષય થવાનો સંભવ છે, દશવિરતિમાં તેવું નથી, તેથી તેની અન્તર્મુહૂર્ત સ્થિતિ છે.) ઉપયોગથી બધા સામાયિકની સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની છે, અને સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ તે સર્વ કાળ છે. ૨૭૬૧-મી ૨૭૬૩

આવું દુર્લભ મનુષ્યપણું મળ્યા છતાં પણ નીચેના કારણોથી સામાયિકની પ્રાપ્તિ થવી મુશ્કેલ છે.

આલસથી સાધુ પાસે જાય નહીં કે સાંભલે નહીં. (૧) ધરના કામમાં મુઝાધ રહે (૨) સાધુઓની અવજા કરે (૩) ગર્વવાલો હોય (૪) સાધુદર્શનથી ક્રોધ કરનારો હોય (૫) વ્યસનાદિકમાં ચક્ર્યુર હોય (૬) કંભુસ પણાને લીધે કંઈ દેવું પડશે એવો ડર લાગતો હોય (૭) નરકાદિનાં દુઃખો સાંભલીને ભય પામતો હોય (૮) કુટુંબના શોકને આગલ કરતો હોય (૯) દૃષ્ટિરાગથી મુઝાયો હોય (૧૦) ઘણાં કામોમાં દારાયો હોય (૧૧) નદ વિગેરે દેખવાના કુટુંબલવાલો હોય (૧૨) કુકડા વિગેરેની ક્રીડાવાલો હોય (૧૩) ॥ ૮૪૧ ॥ એ પૂર્વ જણાવેલ આલસ્યાદિ કારણોથી અત્યન્ત દુર્લભ એવા મનુષ્યપણાને પામીને હિત કરનાર અને સંસારથી પાર ઉતારનાર એવા સામાયિકના શ્રવણને જીવ પામતો નથી ॥ ૮૪૨ ॥

હાથી આદિ યાન, કવચ આદિ આવરણ, ખર્ડા વગેરે પ્રહરણ, યુદ્ધની અંદર કુશલપણું, નિર્ગમ પ્રવેશ રૂપ નીતિ, દક્ષત્વ, શૌર્ય (વ્યવસાય), શરીર આરોગ્યતા આ ગુણો સહિત હોય તેજ યોધો જયશ્રી પામે છે, તેમ વ્રતરૂપ યાન, ઉત્તમ ક્ષાન્તિ રૂપ આવરણ, ધ્યાનરૂપ પ્રહરણ, ગીતાર્થત્વ રૂપ કુશલતા, દ્રવ્યાદિ યથોપાય અનુરૂપ પ્રતિપત્તિરૂપ નીતિ, સર્વ કાલ ક્રિયાઓ કરવામાં દક્ષપણું, તપ કરવા વગેરેમાં શૌર્ય, આ સર્વને લીધે નિરોગી જીવરૂપ યોદ્ધો કર્મરૂપ દુરમનને જીતે છે ૮૪૩ ભગવાન વગેરેની પ્રતિમા દેખવાથી, શ્રુતજ્ઞાનથી, અનુભૂત ક્રિયાકલાપથી, કર્મનો ક્ષય કરવાથી, કર્મનો ઉપશમ કરવાથી, અને પ્રશસ્ત મન વચન અને કાયાના યોગથી સામાયિક પમાય છે. ૮૪૪.

વૈદ્યની પેઠે અનુકંપાથી ભિન્નજાએલા ચિત્તવાલો, મિષ્ટની પેઠે અકામ નિર્જરાવાલો, ઇન્દ્રનાગની પેઠે બાલ તપસ્વી, કૃતપુણ્યકની પેઠે સુપાત્રને યથાશક્તિ શ્રદ્ધાથી દાન દેનાર, પુષ્પશાલસ્ત્રતની પેઠે વિનયનો આરાધક, તાપસ શિવરાજ ઋષિની પેઠે વિભાગજ્ઞાની, મથુરાવાસી બે વાણીયાની પેઠે જોયેલ દ્રવ્ય મેળવી ખોનાર, પ્રિય દ્વેષના બે પુત્રની પેઠે વ્યસન અનુભવેલ, આલીરની પેઠે ઉત્સવ અનુભવેલ, દશાર્જુભદ્ર રાજાની પેઠે મહર્ષિ જોએલ, ઇલા પુત્રની પેઠે સત્કારની કાંક્ષા રાખનાર, જીવ, સામાયિક પામે છે. ૮૪૫-૮૪૬.

વાનર યૂથપતિ અરણ્યમાં સાધુનું શબ્દ કાઢવા રૂપ અનુકંપા કરીને ભાસ્વર વૈમાનિક દેવ થયો. ૮૪૭.

અચ્યુતયાનથી, વિનયથી, પરાક્રમ એટલે કથાયના જયથી, અને સાધુસેવનાથી સમ્યક્દર્શનથી, દશવિરતિની, અને સર્વવિરતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૮૪૮.

હવે સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિક અમુક સમયે કેટલા પામતા હોય, કેટલા પૂર્વે પામેલા હોય, અને કેટલા તેથી પડેલા હોય, તે જણાવવાને કતિદ્વાર કહે છે:--

સમ્મત્ત-દેસવિરયા પલિયસ્સ અસંખભાગમેત્તાઓ ।

સેઠીઅસંખભાગો સુણ સહસ્સગ્ગસો વિરઈ ॥ ૨૭૬૪ ॥ ૮૫૦-૨૮૧

સમ્મત્ત-દેસવિરયા પઢિવણ્ણા સંપઈ અસંખેજ્જા ।

સંખેજ્જા ય ચરિત્તે તીસુ વિ પઢિયા અણંતગુણા ॥ ૨૭૬૫ ॥ ૮૫૧-૨૮૨

સુયપઢિવણ્ણા સંપઈ પયરસ્સાસંખભાગમેત્તાઓ ।

સેસા સંસારત્થા સુઅપઢિવડિયા હુ તે સઠ્ઠે ॥ ૨૭૬૬ ॥ ૮૫૨-૨૮૩

સમ્યક્ત્વ સામાયિક તથા દેશવિરતિ સામાયિક પામનારા એક સમયે ઉત્કૃષ્ટથી પદ્યો-પમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા માત્ર હોય, શ્રુત સામાયિક પામનારા શ્રેણિના અસંખ્યાતમા ભાગે હોય, અને સર્વવિરતિ પામનારા હજાર પૃથક્ત્વ હોય છે. સમ્યક્ત્વ અને દેશવિરતિ પામેલા વર્તમાન સમયે ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાતા હોય, સર્વવિરતિ પામેલા સંખ્યાતા હોય, અને એ ત્રણે સામાયિકથી પડેલા (એકેકથી) અનન્તગુણા હોય છે. સામાન્ય શ્રુત પામેલા વર્તમાન સમયે પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા માત્ર હોય, અને તે શિવાયના શેષ પૃથ્વીઆદિ સંસારી જીવો તે સર્વ શ્રુતથી પડેલા છે. ૨૭૬૪થી ૨૭૬૬ ક્ષેત્ર પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની અંદર જેટલા પ્રદેશો હોય તેટલા જીવો ઉત્કૃષ્ટથી એક સમયમાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિક પામનારા હોય છે; પરંતુ તેમાં દેશવિરતિ કરતાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક પામનારા અસંખ્યાત ગુણા હોય છે. અને જવન્યથી તે એક અથવા બે પામનાર હોય છે.

સમયતુરસ્થ ધનીકૃત લોકની એક પ્રદેશી સાતરાજ પ્રમાણ શ્રેણિના અસંખ્યાતમા ભાગે જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય તેટલા જીવો ઉત્કૃષ્ટથી એક સમયે શ્રુતસામાયિક પામનારા હોય છે. અહીં તે શ્રુત સમ્યક્શ્રુત યા મિથ્યાશ્રુતના ભેદરહિત સામાન્યથી અક્ષરાત્મક શ્રુત સમજવું તથા જવન્યથી એવું શ્રુતસામાયિક પામનારા એક અથવા બે હોય છે.

સર્વવિરતિ સામાયિક પામનારા એક સમયે ઉત્કૃષ્ટથી હજાર પૃથક્ત્વ, (એટલે બે હજારથી નવહજાર પર્યન્ત) હોય છે. અને જવન્યથી એક અથવા બે હોય છે.

સમ્યક્ત્વ સામાયિક તથા દેશવિરતિ સામાયિક પૂર્વે પામેલા હોય એવા જીવો વર્તમાન સમયે જવન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાતા હોય છે, પરંતુ જવન્ય કરતાં ઉત્કૃષ્ટ વિશેષાધિક હોય છે. આ બન્ને પૂર્વે પામેલા, પામનારા કરતાં અસંખ્યાતગુણા હોય છે. સર્વવિરતિ સામાયિક પૂર્વે પામેલા જીવો સંખ્યાતા હોય છે, તે પણ પામનારા કરતાં સંખ્યાત ગુણા હોય છે.

એ ત્રણેથી તે ગુણો પામીને પડેલા જીવો અનન્તગુણા છે. તેમાં સમ્યક્ત્વ આદિ પામનારા જીવો અને પામેલા જીવો કરતાં ચારિત્રથી પડેલા જીવો અનન્તગુણા છે, તે કરતાં દેશવિરતિ રી પડેલા અસંખ્યાતગુણા છે, અને તે કરતાં સમ્યક્ત્વથી પડેલા જીવો અસંખ્યાતગુણા છે.

સામાન્ય-અક્ષરાત્મક શ્રુત પૂર્વે પામેલા જીવો વર્તમાન સમયે સમયતુરસ્થ ધનીકૃત લોકના પ્રતરની અંદર અસંખ્યાતી શ્રેણિઓને ૧૧૧ જેટલા આકાશપ્રદેશો હોય, તેટલા

હોય છે, શ્રુત પામેલા અને પામનારા જીવો શિવાય, જે ભાષાલઙ્ઘિવિનાના પૃથ્વીકાયાદિ સંસારી જીવો છે, તે સર્વ ભાષાલઙ્ઘિ પામીને તેથી પડેલા હોવાથી સામાન્ય શ્રુતથી પણ પડેલા જાણવા. કારણ કે તે પૃથ્વીકાયાદિ જીવોએ અનાદિ અનન્ત સંસારમાં ભ્રમણ કરતાં પૂર્વે ભાષાલઙ્ઘિ પ્રાપ્ત નથી કરી એમ નહિ, કિંતુ કરી છે, માટે તે જીવો સમ્યક્ત્વાદિથી પડેલા જીવો કરતાં અનન્તગુણા જાણવા. ૨૭૬૪-થી-૨૭૬૬

હવે “ સેદી અસંખ્ય ભાગો સુપતિ ” એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે:—

સંવદિયચરસીકયસ્સ લોગસ્સ સત્ત રજ્જુઓ ।

સેદી, તદસંલેજ્જિભાગો સમણ સુયં લહ્હ ॥ ૨૭૬૭ ॥

સા સેદી સેદિગુણા પયરં તદસંલેજ્જિભાગેદીણં ।

સંલેજ્જિયાણ પણસરાસિમાણા સુયપવન્ના ॥ ૨૭૬૮ ॥

સર્વે સંલેજ્જિયત્તે થોવા દેસવિરયા દુવિન્દમિ ।

તદસંલેજ્જિગુણા સમ્મદિદ્ધી તત્તો ય સુયસહિયા ॥ ૨૭૬૯ ॥

મીસે પવન્નમાણા સુયસ્સ સેસપલ્લવન્નપહિતો ।

સંલેજ્જિયગુણ ચ્ચિય તદસંલેજ્જિગુણા સુયપવન્ના ॥ ૨૭૭૦ ॥

સદ્ધાણે સદ્ધાણે પુલ્લપવન્ના પવન્નમાણેહિં ।

હુતિ અસંલેજ્જિગુણા સંલેજ્જિગુણા ચરિત્તસ્સ ॥ ૨૭૭૧ ॥

ચરણપલ્લિયા અણંતા તદસંલેજ્જિગુણા ય દેસવિરહો ।

સમ્માદાણેયો તઓ સુયાઓ અણંતગુણા ॥ ૨૭૭૨ ॥

સામણ્ણં સુયગહણં તિ તેણ સવ્વત્થં બહુતરા તમ્મિ ।

ઈહરા પદ્ધ સમ્મસુયં સમ્મત્તસમા મુણેયન્વા ॥ ૨૭૭૩ ॥

પલ્લિય-પલ્લિવન્નયાણં સદ્ધાણે સમહિઅં જહન્નાઓ ।

સવ્વત્થુક્કોસપયં પવન્નજ્જિ જહણ્ણઓ વેગો ॥ ૨૭૭૪ ॥

ધનીકૃત સમયોરસ લોકની સાતરાજ પ્રમાણ એણિના અસંખ્યાતમા ભાગે જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય તેટલા જીવો એક સમયમાં શ્રુતસામાયિક (ઉત્કૃષ્ટથી) પામે છે. તે એણિ ને એણિવડે ગુણવાથી પ્રતર ધાય, તેના અસંખ્યાતમા ભાગે તેવી અસંખ્યાત એણિના પ્રદેશરશિપ્રમાણ શ્રુતસામાયિક પૂર્વે પામેલા હોય. સમ્યક્ત્વ સામાયિક તથા શ્રુત સામાયિક પ્રતિપદ્યમાન જીવો અસંખ્યાતા છે, તે પછી દેશવિરતિ થોડા છે, પ્રતિપદ્યમાન સમ્યગ્દષ્ટિ તેનાથી અસંખ્યાતા છે અને તે કરતાં સામાન્ય શ્રુત પ્રતિપદ્યમાન અસંખ્યાતગુણા છે. મિત્રમાં-શેષ સમ્યગ્દષ્ટિ-દેશવિરતિ પૂર્વ પ્રતિપદ્ય થકી સામાન્યશ્રુત પ્રતિપદ્યમાન અસંખ્યાતગુણા-તેથી પણ અસંખ્યાત ગુણા શ્રુત પૂર્વપ્રતિપદ્ય છે. સમ્યક્ત્વ સામાયિક-શ્રુત સામાયિક-અને દેશવિરતિ સામાયિક પ્રતિપદ્યમાન જીવો કરતાં સ્વસ્વધાનમાં પૂર્વપ્રતિપદ્ય સામાયિકવાળા જીવો અસંખ્યાત ગુણા છે, અને સર્વવિરતિ પ્રતિપદ્યમાન જીવો કરતાં પૂર્વપ્રતિપદ્ય જીવો અસંખ્યાતગુણા છે. સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિક પામતા અને પામેલા સર્વ જીવો કરતાં, ચારિત્રથી પડેલા જીવો અનન્ત ગુણા છે, તેથી દેશવિરતિથી પડેલા જીવો

અસંખ્યાત ગુણ છે, તેનાથી અસંખ્યાત ગુણ સમ્યક્ત્વથી પડેલા જવો છે, અને તેનાથી અનન્તગુણ શ્રુતથી પડેલા જવો છે. સામાન્ય-અક્ષરાત્મક શ્રુતબ્રહ્મ કર્યું છે, તેથી તેમાં ધણા જવો છે. અન્યથા સમ્યક્ શ્રુતની અપેક્ષાએ તો સમ્યક્ત્વસમાન જવો જાણવા. સમ્યક્ત્વાદિથી પડેલા જવોની જઘન્ય સંખ્યાથી ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા સર્વત્ર સ્વસ્થાનમાં વિશેષાધિક જાણવી. એજ પૂર્વપ્રતિપક્ત સામાયિકવાળા જવોમાં પણ જઘન્ય પદથી ઉત્કૃષ્ટ પદ વિશેષાધિક જાણવું. સમ્યક્ત્વાદિ પ્રતિપદમાન જવો જઘન્યથી એક અથવા બે હોય, (અને ઉત્કૃષ્ટથી પ્રથમનાં ત્રણ સામાયિક પ્રતિપદમાન અસંખ્યાતા હોય, તથા ચારિત્ર પામનારા સંખ્યાતા હોય.) તેથી સ્વસ્થાનમાં પ્રતિપદમાનની અપેક્ષાએ જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતગુણ અથવા સંખ્યાતગુણ જાણવા. ૨૭૬૯-થી-૨૭૭૪.

હવે સાન્તરદ્વાર-અવિરહદ્વાર-અને વિરહદ્વાર કહે છે:—

કાલમણંતં ચ સુણ અદ્ધાપરિયટ્ઠો ય દેસૂણો ।

આસાયણબહુલાણં ઉક્કોસં અન્તરં હોઈ ॥ ૨૭૭૫ ॥ ૮૫૩-૨૮૪

મિચ્છસુયસ્સ વણસ્સકાલો સેસસ્સ સેસસામણ્ણો ।

હીણં મિણ્ણમુહુત્તં સવ્વેસિમિદ્દેગજીવસ્સ ॥ ૨૭૭૬ ॥

સુયસમ્માગારીણં આવાલિયઅસંખંભાગમેત્તાઓ ।

અટ્ટ સમયા ચરિત્તે સવ્વેસિ જહણ્ણ દો સમયા ॥ ૨૭૭૭-૮૫૪-૨૮૫ ॥

સુય-સમ્મ સત્તયં ચલ્લુ વિરયાવિરઈય હોઈ વારસગં ।

વિરઈય પણ્ણરસગં વિરહિયકાલો અહોરત્તા ॥ ૨૭૭૮-૮૫૫-૨૮૬ ॥

શ્રુતસામાયિકનું જઘન્ય અન્તર અન્તમુહૂર્ત્ત, અને ઉત્કૃષ્ટથી અનન્ત કાળ સુધીનું છે. શેષ ત્રણ સામાયિકનું જઘન્ય અન્તર અન્તમુહૂર્ત્તનું અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તનમાં કંઈક ઓછું છે. તે અન્તર અતિશય આશાતનાવાળા જવોને હોય છે. મિથ્યા-શ્રુતનો કાળ વનસ્પતિના કાળ જેટલો જાણવો. શેષ સમ્યક્શ્રુતનો અન્તરકાળ સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકના કાળ જેટલો છે. એ સર્વનો જઘન્ય અન્તર કાળ અન્તમુહૂર્ત્તનો છે, તે એક જવની અપેક્ષાએ જાણવો. સમ્યક્ત્વ-શ્રુત અને દેશેવિરતિ સામાયિક નિરન્તર પામનારા ઉત્કૃષ્ટથી આવળીના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ સમય સુધી હોય, અને ચારિત્ર પામનારા આઠ સમય સુધી હોય, તથા જઘન્યથી બે સમય સુધી હોય, (તે પછી વિરહકાળ થાય.) સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત સામાયિક પ્રાપ્તિનો વિરહકાળ ઉત્કૃષ્ટથી સાત અહોરાત્રિનો છે, દેશવિરતિનો બાર અહોરાત્રિનો, અને સર્વવિરતિનો પંદર અહોરાત્રિનો વિરહકાળ છે. ૨૭૭૫-થી-૨૭૭૮

કોઈ જવ એકવાર સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિક પામીને તેથી ભ્રષ્ટ થયા પછી ફરી જેટલા કાળ પછી તે સામાયિક પામે, તેની વચ્ચેનો કાળ તે અન્તર કહેવાય. એવું અન્તર સામાન્ય અક્ષરાત્મક શ્રુતમાં જઘન્યથી અન્તમુહૂર્ત્તનું છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી અનન્ત કાળ પર્યન્તનું છે. કારણ કે કોઈ યેધન્દ્રિયાદિ જવ શ્રુત પામીને મરી ગયા હોય, તે પૃથ્વી-કાયાદિ ઉત્પન્ન થઈ અન્તમુહૂર્ત્ત સુધી રહીને, ફરી પાછો યેધન્દ્રિયાદિમાં આવીને શ્રુત પામે, ત્યારે તેને જઘન્યથી અન્તમુહૂર્ત્તનું અન્તર થાય. તથા જે યેધન્દ્રિયાદિ જવ મરણ

પામીને પૃથ્વીકાયાદિ પાંચેમાં વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને અનન્ત કાળ સુધી તેમાં રહે, ફરી ત્યાંથી નીકળીને બે ઇન્દ્રિયાદિમાં આવીને શ્રુત પામે, ત્યારે તેને તે ઉત્કૃષ્ટ અનન્તકાળ સુધીનું અન્તર થાય. આ અનન્તકાળ અસંખ્યાત પુદ્ગળપરાવર્ત પ્રમાણે જાણવો.

શ્રુતસામાયિક શિવાયના શેષ સમ્યક્ત્વસામાયિક-દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વવિતિ સામાયિક. એ ત્રણ સામાયિકનું જઘન્ય અન્તર અન્તર્બુદ્ધત્વ છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અર્થ પુદ્ગળપરાવર્તમાં કંઈક ઓછું છે. આ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અતિશય આશાતનાવાળા જીવની અપેક્ષાએ જાણવું. કેમકે-“તીર્થંકર-પ્રવચન-શ્રુત આચાર્ય-ગણધર-અને મહર્ષિંકની ઘણીવાર આશાતના કરનાર અનન્ત સંસારી થાય છે.”

અહીં જે વનસ્પતિના કાળ એટલે એકેન્દ્રિયના કાળ જેટલો અસંખ્યાત પુદ્ગળપરાવર્તત્મકકાળ શ્રુતના ઉત્કૃષ્ટ અન્તરપણે કહ્યો છે, તે મિથ્યા શ્રુતની અપેક્ષાએ કહ્યો છે. તે શિવાય શેષ સમ્યક્શ્રુતનો ઉત્કૃષ્ટ અન્તર કાળ સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકના કાળ જેટલો અર્થ પુદ્ગળપરાવર્તમાં કંઈ ઓછો જાણવો. તથા એ સર્વ સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકનો જઘન્ય અન્તરકાળ અન્તર્બુદ્ધત્વનો જાણવો. ઉપરોક્ત જઘન્ય અથવા ઉત્કૃષ્ટ અન્તર એક જીવની અપેક્ષાએ જાણવું, નાનાવિદ્ય જીવોની અપેક્ષાએ તો એ સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકનું અન્તરજ નથી.

સમ્યક્ત્વ સામાયિક-શ્રુત સામાયિક-અને દેશવિરતિ સામાયિક પામનારા જીવો ઉત્કૃષ્ટથી આખા વિશ્વમાં આવલિના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ સમય સુધી નિરન્તર તે તે સામાયિક પામનારા એક અથવા બે વિગેરે હોય છે, તે પછી તેની પ્રાપ્તિનો ઉપરમ થવાથી અવશ્ય વિરહકાળ થાય છે. અને ચારિત્ર પામનારા જીવો આઠ સમય સુધી નિરન્તર એક બે આદિ ચારત્ર પામે છે, તે પછી તેનો વિરહકાળ થાય છે. જઘન્યથી સર્વ સામાયિકની બે સમય સુધી પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પછી વિરહકાળ થાય છે.

સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકની પ્રાપ્તિ આખા વિશ્વમાં જો ન થાય, તો ઉત્કૃષ્ટથી સાત અહોરાત્રિ પર્યન્ત ન થાય. તે પછી કોઈ પણ જીવ તે સામાયિક અવશ્ય પામે. દેશવિરતિ સામાયિક વધારેમાં વધારે બાર અહોરાત્રિ પર્યન્ત ન પામે, તે પછી અવશ્ય કોઈ જીવ દેશવિરતિ પામેજ. સર્વવિરતિ સામાયિક ન પામે તો ઉત્કૃષ્ટ પંદર અહોરાત્રિ સુધી ન પામે, તે પછી અવશ્ય પામે. એ પ્રમાણે તે જો સામાયિકની પ્રાપ્તિનો વિરહકાળ છે. ૨૯૭૫-થી-૨૯૮૮.

હવે ભવદ્વાર અને આકર્ષદ્વાર કહે છે:-

સમત્ત-દેસવિરયા પલિયસ્સ અંસખમાગ મેત્તા ઓ ।

અટ્ઠ મવા ઉ ચરિત્તે અણંતકાલં ચ સુઅસમણ ॥ ૨૭૭૧-૮૫૬-૨૮૭ ॥

તિણ્હ સહસ્સપુહત્તં સયપુહત્તં ચ હોઈ વિરઈણ ।

ણમભવે આગરિસા ઇવણ્યા હંતિ નાયવ્વા ॥ ૨૭૮૦-૮૫૭-૨૮૮ ॥

દોણ્હ પુહત્તમસંખા સહસ્સપુહત્તં ચ હોઈ વિરઈણ ।

નાણમભવે આગરિસા સુણ અણંતા ઉ નાયવ્વા ॥ ૨૭૮૧-૮૫૮-૨૮૬ ॥

ક્ષેત્ર પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલા પ્રદેશો હોય તેટલા ભવ

સુધી સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિક પામે છે. (જઘન્યથી એકલવ સુધી તે પછી મોક્ષ પામે. અહીં સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિના અસંખ્યાતા ભવ કરતાં દેશવિરતિના અસંખ્યાતા ભવ ઓછા જાણવા.) ઉત્કૃષ્ટથી આઠ ભવ સુધી સર્વવિરતિ સામાયિક પામે (જઘન્યથી એક ભવ સુધી તે પછી મોક્ષ પામે.) સામાન્ય અક્ષરાત્મક શ્રુત અનન્તા ભવ સુધી પામે છે, (અને જઘન્યથી મરદેવી માતાની પેડે એક ભવ સુધી પામે છે, તે પછી મોક્ષ પામે.) આકર્ષણ એટલે ખેંચી લેવું તેનું નામ આકર્ષ એટલે પ્રથમપણાએ અથવા મુકેલાનું ગ્રહણ તે સમ્યક્ત્વ સામાયિક-શ્રુત સામાયિક-અને દેશવિરતિ સામાયિક મુકેલાનું ગ્રહણ કરનારા એવા આકર્ષ એક ભવમાં વધારેમાં વધારે હજાર પૃથક્ત્વ-હોય છે. (બે હજારથી નવ હજાર) સર્વવિરતિ મુકેલાનું ગ્રહણ કરનારા એવા આકર્ષ એક ભવમાં વધારેમાં વધારે શતપૃથક્ત્વ (બસોથી નવસો) હોય છે. (અને જઘન્ય સઘળા એક ભવમાં એક જ હોય છે.) નાનાવિધ ભવોની અપેક્ષાએ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિક મુકેલાનું ગ્રહણ કરનારા આકર્ષ અસંખ્યાતા હજાર પૃથક્ત્વ હોય છે. ચારિત્ર મુકેલાનું ગ્રહણ કરનારા આકર્ષ હજાર પૃથક્ત્વ હોય છે, અક્ષરાત્મક શ્રુત પામનારા અનન્તા ભવોમાં અનન્તા આકર્ષ હોય છે. ૨૭૭૨-થી-૨૭૮૧.

હવે સ્પર્શનાદ્વાર કહે છે.

સમ્મત્ત ચરણસહિયા સવં લોગં ફુસે નિરવસેસં ।

સત્ત ય ચોદસમાગા પંચ ય સુય-દેસવિરદ્દે ॥ ૨૭૮૨-૮૫૯-૨૯૦ ॥

સવજીવેહિં સુયં સમ્મ-ચરિત્તાઈ સવસિદ્દેહિં ।

માગેહિં અસંખિજેહિં ફાસિયા દેસવિરદ્દે ડ ॥ ૨૭૮૩-૮૬૦-૨૯૧ ॥

સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રસહિત જીવ સમગ્ર લોકને નિરવશેષપણે સ્પર્શે છે. શ્રુત અને દેશવિરતિવાળા જીવો અનુક્રમે ચૌદ થા સાત અને પાંચ ભાગ સ્પર્શે છે. સર્વ જીવોએ શ્રુત સ્પર્શોલું છે, સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર સર્વ સિદ્ધાએ સ્પર્શોલું છે. અને દેશવિરતિ (સર્વ સિદ્ધાના) અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જીવોએ સ્પર્શેલ છે. ૨૭૮૨-૨૭૮૩.

સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રયુક્ત જીવો ઉત્કૃષ્ટથી દરેક પ્રદેશની વ્યાપ્તિવડે અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક સમગ્ર લોક સ્પર્શે છે. આ સ્પર્શના કેવળીસમુદ્ધાત અવસ્થામાં કેવળીની અપેક્ષાએ જાણવી. તથા જઘન્યથી તે જીવો લોકના અસંખ્યાતમા ભાગને સ્પર્શે છે.

કોઈક તપસ્વી શ્રુતજ્ઞાની અનુત્તર વિમાનમાં ઇલિકા ગતિએ ઉત્પન્ન થઈને સાત રાજલોકને સ્પર્શે છે, અને કોઈક સમ્યગ્દૃષ્ટિ શ્રુતજ્ઞાની પૂર્વે નરકાયુષ આંધું હોય, તે પછીથી સમ્યક્ત્વ વિરાધીને ઇલિકાગતિએ છઠ્ઠી નરક પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થાય, તે પાંચ રાજલોકને પણ સ્પર્શે છે.

દેશવિરતોવાળો જીવ અમ્યુત દેવલોકમાં ઇલિકાગતિએ ઉત્પન્ન થઈને પાંચ રાજલોકને સ્પર્શે છે, અને ચ રાજદથી બીજા દેવલોકોને વિષે ઇલિકા ગતિએ ઉત્પન્ન થતો બે આઠે રાજલોકને સ્પર્શે છે.

શિષ્ય:—અમ્યુત દેવલોક સુધીમાં છરાજ કહેવાય છે, તો પછી આપ અમ્યુતમાં ઉત્પન્ન થનારાને પાંચ રાજની સ્પર્શના કેમ કહે છે ?

આચાર્ય:—અમ્યુત અને ઐવેયકની અપેક્ષાએ અન્યત્ર ઇરાજ કહ્યા છે, પરંતુ અહીં તો અમ્યુત દેવલોકની અપેક્ષાએ પાંચ રાજ છે એમ વૃદ્ધ પુરૂષોનો સંપ્રદાય છે, તેથી પાંચ રાજની સ્પર્શના કહી છે. વળી દેશવિરતિવાળા જીવો, તે પરિણામ તજીને નીચે નરકાદિમાં નથી જતા, તેથી ઉર્ધ્વ લોકમાંજ તેની સ્પર્શના કહી છે, પણ અધોલોકમાં નથી કહી.

એ પ્રમાણે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સ્પર્શના કહી, હવે ભાવની અપેક્ષાએ સ્પર્શના કહે છે.

સંસારી અને મોક્ષના એમ બે પ્રકારે જીવો છે. તેમાં સંસારી જીવો સંવ્યવહાર રાશિના અને અસંવ્યવહાર એમ બે પ્રકારે છે. આમાંના સંવ્યવહાર રાશિના સર્વ જીવોએ સામાન્ય-અક્ષરત્મક શ્રુત સ્પર્શોલું છે. કેમકે વ્યવહાર સર્વ જીવોએ બેન્દ્રિયાદિ ભાવ પ્રાપ્ત કરેલ હોય છે, તેથી તેઓને સામાન્ય શ્રુતનો સદ્ભાવ હોય છે. અહીં સંવ્યવહારરાશિગત વિશેષણ પૂર્વના ટીકાકારોએ કરેલું છે, એમાં અમારી બુદ્ધિની સંભાવના નથી.

સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર સર્વ સિદ્ધાત્માઓએ પૂર્વે સ્પર્શોલ છે, કેમકે તેમને સ્પર્શ્યા વિના સિદ્ધપણું જ ઘટે નહિ. સર્વ સિદ્ધોના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જીવોએ પૂર્વે દેશવિરત સ્પર્શોલ છે. માત્ર એક મરદેવી માતાએ તેની સ્પર્શના નથી કરી. સમ્યક્ત્વ વિગેરે જીવના પર્યાયો હોવાથી તે ભાવો કહેવાય છે, તેથી તેઓની સ્પર્શના તે ભાવસ્પર્શના કહેવાય છે. ૨૭૮૧-૨૭૮૩.

હવે નિરૂપિતદ્વાર કહે છે.

સમ્મદિદ્ધિ અમોહો સોહી સબ્ભાવદંસણં બોહી ।

અવિવજ્જ ઉ સુદિદ્ધિ ત્તિ એવમાઈનિરુત્તાઈ ॥ ૨૭૮૪ ॥ ૮૬૧ ॥ ૨૯૨

અક્ખર સન્ની સમ્મં સાર્થં ચલુ સપજ્જવસિયં ચ ।

ગમિયં અંગપવિટ્ટં સત્ત વિ એણ સપડિવક્ખા ॥ ૨૭૮૫ ॥ ૮૬૨ ॥ ૨૯૩

વિરયાવિરઈ સંપુડમસંપુડ બાલપંડિયં ચેવ ।

દેસેક્કદેસવિરઈ અણુધમ્મો અગારધમ્મો ત્તિ ॥ ૨૭૮૬ ॥ ૮૬૩ ॥ ૨૭૪

સામાઈયં સમઈયં સમ્માવાઓ સમાસ સંલેવો ।

અણવજ્જં ચ પરિન્ના પચ્ચક્ખાણેય તે અટ્ટા ॥ ૨૭૮૭ ॥ ૮૬૪ ॥ ૨૯૫

સમ્યક્દષ્ટિ, અમોહિ-શુદ્ધિ-સદ્ભાવદર્શન-બોધિ-અવિપર્યય અને સુદષ્ટિ એ વિગેરે સમ્યક્દર્શનના શબ્દાર્થ છે. અક્ષરશ્રુત-સંજ્ઞીશ્રુત-સમ્યક્શ્રુત-સાદિશ્રુત-સપર્યવસિતશ્રુત-ગમિક શ્રુત-અંગપ્રવિટ્ટશ્રુત. એ સાતના બીજા સાત પ્રતિપક્ષી(મળીને ચૌદ ભેદ શ્રુતના.) વિરતાવિરતિ (કિંચિત્ ત્યાગ) વિરતિ-સંવ્રતાસંવ્રત (સાવધના જોગનો કંઈ ત્યાગ અને કંઈ નહિ ત્યાગ.) બાલપંડિતપણું-દેશ અને એક દેશની વિરતિ (પ્રાણાતિપાતાદિક અને એક દેશ તે વૃક્ષનું છેદનાદિ-એ બેનું વિરમણ તે) અણુધર્મ-(મહાવ્રતની અપેક્ષાએ અણુ.) અને જુહસ્થ ધર્મ. (એ દેશવિરતિના શબ્દાર્થ છે.) સામાયિક-સામાયિક-સમ્યક્વાદ-સમાસ-સંક્ષેપ-અનવધ-પરિણા અને પ્રત્યાખ્યાન એ આઠ (સર્વ વિરતિ) સામાયિકના પર્યાયો છે. ૨૭૮૪-થી-૨૭૮૭.

સમ્યક્ત્વસામાયિકની નિરૂક્તિ અને સર્વવિરતિ ચારિત્રની નિરૂક્તિ અથવા પર્યાય. (૩૬૫)

ક્રિયા—કારકભેદ—અને પર્યાયોવડે શબ્દોના અર્થનું કથન કરવું, તે નિરૂક્તિ—કહેવાય. તેમાં પ્રથમ સમ્યક્ત્વસામાયિકની નિરૂક્તિ કહે છે:-

તત્ત્વા સમ્પદ્વિદિતિ ત્તિ દંસણં ત્તિ તેણ સમ્પદિદિત્તિ ।

મોહો વિતહમ્માહો તદન્નહા દંસણમમોહો ॥ ૨૭૮૮ ॥

મિચ્છત્તમલાવગમો સોહી સબ્ભાવયા જિણાભિહિયં ।

દંસણમિહ તગ્ગાહો બોહી તત્ત્વત્થસંબોહો ॥ ૨૭૮૯ ॥

અવિવરોયં અવિવજ્જઓ સુદિદિત્તિ ત્તિ સોહણા દિદ્ધી ।

સમ્પત્તિનિરુત્તાઈં વચ્છાણીહેવમાઈંણિ ॥ ૨૭૯૦ ॥

એમેવ સેસસામાઙ્ગયાણ સત્તંપરિયાયવયણાઈં ।

વચ્છાઈં નિરુત્તાઈં નિરુત્તસદ્દત્થમગ્ગેણં ॥ ૨૭૯૧ ॥

સમ્યક્ એટલે અવિપરીત, દૃષ્ટિ એટલે દર્શન, (અવિપરીત દર્શન) તે સમ્યક્-દર્શન. મોહ એટલે વિતથગ્રાહ, તેથી અન્યથા દર્શન (સત્ય દર્શન) તે અમોહી. મિથ્યા-ત્વમળનો અપગમ તે શુદ્ધિ. જિનોક્તપ્રવચનની પ્રાપ્તિ તે સદ્ભાવ દર્શન, સત્ય અર્થનો ઓધ તે ઓધિ. અવિપરીત ઓધ તે અવિપર્યાય. સારી દૃષ્ટિ તે સુદૃષ્ટિ, ઈત્યાદિ સમ્યક્ત્વના નિરૂક્તિ-પર્યાયો કહેવા. એ પ્રમાણે શેષ સામાયિકનાં પર્યાય વચનોની નિરૂક્તિઓ-વ્યુત્પત્તિઓ નિરૂક્તિ શબ્દાર્થના માર્ગે કહેવી. (અક્ષરશ્રુત-સંજ્ઞીશ્રુત-સમ્યક્શ્રુત-આદિશ્રુત-સપર્યાવસિત-શ્રુત-ગમિકશ્રુત-અંગપ્રવિષ્ટશ્રુત, એ સાતના પ્રતિપક્ષી સાત, મળી ચૈાઃ પ્રકાર. શ્રુતના પર્યાય જાણવા વિરતાવિરતિ-સંવૃતાસંવૃત-આસપડિતપાણું-દેશ, એક દેશની વિરતિ-આજી ધર્મ અને શુદ્ધસ્થ ધર્મ. એ દેશવિરતિ સામાયિકના પર્યાયો છે.) ૨૭૮૮-૨૭૯૧

હવે સર્વવિરતિ ચારિત્રની નિરૂક્તિ-વ્યુત્પત્તિ અથવા પર્યાય કહે છે.

રાગ-દ્વોસવિરહિઓ સમો ત્તિ, અયગં આઝ ત્તિ ગમણં તિ ।

સમયાગમો સમાઓ સ એવ સામાઙ્ગ્યં હોઝ ॥ ૨૭૯૨ ॥

સમ્પમઓ સમઓત્તિય સમ્પમં ગમણં તિ સવ્વજુણસુ ।

સો જસ્સ તં સમઙ્ગ્યં જમ્મિ વ મેઓવયારેણ ॥ ૨૭૯૩ ॥

રાગાઙ્ગરહો સમ્પમં વયણં વાઓઽભિહાણમુત્તિ ત્તિ ।

રાગાઙ્ગરહિઅવાઓ સમ્માવાઓ ત્તિ સામઙ્ગ્યં ॥ ૨૭૯૪ ॥

અપ્પક્કરં સમાસો અહવાઽસોઽસણ મહાસણં સદા ।

સમ્પમં સમસ્સ વાસો હીઝ સમાસો ત્તિ સામઙ્ગ્યં ॥ ૨૭૯૫ ॥

સંત્તિવણં સંત્તેવો સો જ યોવક્કર મહત્થં ચ ।

સામાઙ્ગ્યં સંત્તેવો ચોદ્ધસપૂત્તત્થપિંહો ત્તિ ॥ ૨૭૯૬ ॥

પાવમવજ્ઞં સામાઙ્ગ્યં અપાવં તિ તો તદણવજ્ઞં ।

પાવમણં તિ વ જમ્મા વજ્જિજ્ઞઙ્ગે તેણ તદસેસં ॥ ૨૭૯૭ ॥

પાવપરિચ્છાયત્થં પરિતો નાણં મયા પરિણ ત્તિ ।

પડવત્થુમિહક્ષણં પચ્ચક્ષણં નિવિત્તિ ત્તિ

॥ ૨૭૯૮ ॥

દમદંતે મેયજ્ઞે કાલગપુચ્છા ચિલાય અત્તેય ।

ધમ્મરુદ્ધ ઇલા તયલિ સામણ્ણે અદ્દુદાહરણા

॥ ૨૭૯૯ ॥

સમ એટલે રાગદ્વેષનો અભાવ, આય એટલે અયન અથવા ગમન, સમતા પ્રત્યે ગમન તે સમાય (એકાન્તે પ્રશાન્ત ગમન) તેજ સામાયિક છે. સમ્યક્ અય તે એટલે સર્વે જીવો ઉપર દયાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ જેને હોય અથવા જેને વિષે હોય, તે ભેદોપચારવડે સામાયિક છે. સમ્યગ્ એટલે રાગ-દ્વેષરહિત, વાદ એટલે વચન-અભિધાન-અથવા-ઉક્તિ, અર્થાત્ રાગદ્વેષરહિતવાદ તે સમ્યગ્વાદ-સામાયિક છે. (મહાઅર્થવાણું છતાં “સામાયિક”) અદ્વય અક્ષરવાણું હોવાથી સમાસ કહેવાય છે. અથવા જીવથી કર્મને દૂર ફેંકવા તે સમાસ અથવા સમનો એટલે રાગદ્વેષરહિત જીવનો કર્મક્ષેપ, તે સમાસસામાયિક છે. સંક્ષેપ કરવો તે સંક્ષેપ. કેમકે તે થોડા અક્ષરવાણું અને મહા અર્થવાણું હોવાથી તેમાં ચૈદ પૂર્વના અર્થનો સંબંધ છે, તેથી તે સામાયિકને સંક્ષેપ કહેવાય છે. અવધ એટલે પાપ જેમાં નથી તે, પાપરહિત સામાયિક હોવાથી તે અનવધ કહેવાય છે. અથવા અન એટલે પાપ, જેનાથી સર્વથા વર્જ્ય, તે અનવધ કહેવાય છે. પાપનો પરિત્યાગ કરવાને સર્વ હોયો-પાદેયવસ્તુનું સમસ્ત પ્રકારે જ્ઞાન તે પરિજ્ઞા. દરેક વસ્તુનું ગુરૂસમીપે નિવૃત્તિ કથન તે પ્રત્યાખ્યાન. (સામાયિક અર્થના અનુષ્ઠાન ઉપર) દમદાન્ત ઋષિનું દષ્ટાન્ત, (સામાયિકના અર્થાનુષ્ઠાન ઉપર મેતાર્ય મુનિનું દષ્ટાન્ત (સામાયિક ઉપર) સામ્યવાદ ઉપર કાર્લિકાચાર્યની પૃચ્છાનું દષ્ટાન્ત(સમાસ ઉપર) ચિલાતિપુત્રનું, (સંક્ષેપ ઉપર) આત્રેય (તથા કપિ-લાદિ)નું, (અનવધ ઉપર) ધર્મરચિનું, (પરિજ્ઞા ઉપર) ઇલાપુત્રનું, (પ્રત્યાખ્યાન ઉપર) તેતલી પુત્રનું ઉદાહરણ જણવું ૨૭૯૨-થી-૨૭૯૯.

અહીં ઉદ્દેસે નિદેસે ઇત્યાદિ બે ગાથામાં કહેલા દ્વારોના સમુદાયરૂપ ઉપોદ્ધાત નિર્યુક્તિ પૂરી થઈ.

નિવલંતો હત્થિસીસા દમદંતો કામભોગમવહાય ।

ળવિ રજ્જહ તેસુ દુદ્ધેસુ ણ દોસમાવજ્જ ॥ ૨૮૨ ॥ મૂ. મા.

મુનિયો કેવા હોય તે જણાવે છે:--

વંદિજ્જમાણા ન સમુક્કસંતિ, હીલિજ્જમાણા ન સમુજ્જલંતિ ।

દંતેણ ચિત્તેણ ચરંતિ ધીરા, મુણિ સમુગ્ગાહયરાગદોસા ॥ ૮૬૬ ॥

(ચક્રવર્તિ આદિથી) જેઓને વન્દના મહત્તી હોય તો પણ અભિમાન ન કરે, (અધમ મનુષ્યો) નિન્દા કરતા હોય તો પણ ક્રોધ ન કરે, શાન્ત ચિત્તથી રહે, રાગ દ્વેષને વર્જી અને ધૈર્યવાળા હોય, તે મુનિઓ કહેવાય છે. ૮૬૬.

તો સમણો જઈ સુમણો ભાવેણ ય જઈ ણ હોઈ પાવમણો ।

સયણે ય જણે ય સમો સમો ચ માણાવમાણેસું

॥ ૮૬૭ ॥

ળતિથ ય સિ કોઈ વેસો પિઓ વ સવ્વેસુ ચેવ જીવેસુ ।

પણ હોઈ સમણો एसो અણ્ણોવિ પજ્જાઓ

॥ ૮૬૮ ॥

હવે સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્ણયિકા કહે છે.

इह एस उवग्वाओऽभिहिओ सामाइयस्स तस्सेव ।

अहुणा सुत्तप्फासिय निज्जुत्तो सुत्तवक्खाणं

॥ २८०० ॥

જે અન્તઃકરણથી સારા મનવાલો હોય અને પાપ મનવાલો ન હોય તો (સત) મન કહેવાય. (તેવીજ રીતે) પોતાના કુટુંબી અને ધર્મ જનમાં (સન્મન) હોય (તેમજ વડી જે) માન અને અપમાનમાં (સન્મન) હોય ॥ ૮૬૭ ॥ તે સાધુને સર્વ જીવોમાં કોઈપણ શત્રુ ન હોય અને મિત્ર પણ ન હોય તેથી તે શ્રમણ કહેવાય, એ સામાયિકનો બીજો પર્યાય કહ્યો. ॥ ૮૬૮ ॥

આ જગા પર દીવો ઓલાય ત્યાંબુથી કાચોત્સર્ગમાં રહેનાર ચન્દ્રાવતંસકનું દૃષ્ટાન્ત છે. વડી મેતાર્યંતું દૃષ્ટાન્ત જણાવનાર ગાથા કહે છે:--

जो कौचगावराहे पाणिदया कौचगं तु णाइक्खे ।

जोवियमणपेहंतं मेयज्जरिसिं णमंसामि

॥ ८६९ ॥

णिप्फेडियाणि दोण्णिवि सीसावेहेण जस्स अच्छोणि ।

ण य संजमाउ चलिओ मेयज्જો મંદરગિરિવ્વ

॥ ૮૭૦ ॥

જે મેતાર્યં મુનિએ કૌચગા અપરાધ છતાં જીવદયાથી કૌચગે ન જણાવ્યો, તે જીવિ-તની અપેક્ષા ન રાખનાર મેતાર્યં મુનિને નમસ્કાર કરું છું ॥ ૮૬૯ ॥ વડી જે મેતાર્યં મુનિને માથે વાધરને વીંટવાથી બન્ને આંખો નિકલી ગઇ તોપણ સંજમથી ચલાયમાન થયા નહીં એવા મેતાર્યં મુનિ મેરૂ વગેરેની પેઠે નિશ્ચય રહ્યા. ॥ ૮૭૦ ॥

दत्तेण पुच्छिओ जो जणफलं कालओ तुरुमिणीए ।

समयाए आहिणं संमं बुइयं भदंतेण

॥ ૮૭૧ ॥

દત્ત નામના ભાણેજ એવા બ્રાહ્મણ રાજાએ તુંગી નગરીમાં જે કાલકાચાર્યને યજ્ઞતું ફેલ પૂછ્યું ત્યારે મધ્યસ્થપણથી જે ભગવાને સાચું કહ્યું તે કાલકાચાર્ય (સમ્ય-જ્ઞાનમાં દૃષ્ટાન્ત છે) ॥ ૮૭૧ ॥

जो तिहि पएहि सम्मं सभभिगओ संजमं समारूढो ।

उवसमविवेयसंवरचिलायपुत्तं णमंसामि

॥ ૮૭૨ ॥

अहिसरिया पाएहिं सोणियगंघेण जस्स कीडोओ ।

खायंति उत्तमंगं तं दुकरकारयं वंदे

॥ ૮૭૩ ॥

જે ચિલાતિપુત્ર ઉપશમ, વિવેક અને સંવર એવા ત્રણ પદોથી સમ્યક્ત્વને પામીને સંજમમાં લીન થયા તે ચિલાતિપુત્રને હું નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૮૭૨ ॥ જેના લોહીના ગંધથી આવેલી કીડીઓ પગથી પેસીને માથા સુધી ખાય છે. (છતાં સ્થિર રહેલા એવા) તે દુષ્કરકારક ચિલાતિપુત્રને હું વંદના કરું છું. ॥ ૮૭૩ ॥

धीरो चिलायपुत्तो मूयइंगलियाहिं चालिणिव्व कओ ।

सो तहवि खज्जमाणो पडिवण्णो उत्तमं अहं

॥ ૮૭૪ ॥

સુત્તં સુત્તાણુગમો તં ચ નમોકારપૂઢયં જેન ।

સો સઢસુયક્ષ્વંઘ્નંતરબ્ધુઓ ત્તિ નિહિદ્ધો

॥ ૨૮૦૧ ॥

સત્ત્વવાલા તે ચિલાતીપુત્ર કીડિયોએ ચાલણી જેવા કર્યા તોપણ કીડિયોથી ખવાતા એવા તે મુનિ ઉત્તમ અર્થ (આરાધના) પામ્યા. ॥ ૮૭૪ ॥

અદ્વાજ્જેહિં રાંદિર્ણિં પત્તં ચિલાઇપુત્તેનં ।

દેર્વિદામરભવણં અચ્છરગણસંકુલં રમ્મં

॥ ૮૭૫ ॥

ચિલાતીપુત્રે અઢી દિવસ (આરાધના કરવા) થી દેવીઓના સમુદાયવાલુ, કેવેન્દ્રના જેવું, મનોહર સુરવિમાન પ્રાપ્ત કર્યું. ॥ ૮૭૫ ॥

સયસંહસ્સા ગંથા સહસ્સ પંચ ય દિવહુમેગં ચ ।

ઢવિયા ણ્ણસિલોણ સંસ્થેવો ણ્ણસ ણાયવ્વો

॥ ૮૭૬ ॥

સોઝ્ઞણ અણાઉટ્ઠિ અણમીઓ વજ્જિઝ્ઞણ અણગં તુ

અણવજ્જયં ઉવગઓ ધમ્મરૂઢિં ણામ અણગારો

॥ ૮૭૭ ॥

જેવી રીતે લાખ લાખ શ્લોકના અન્થોનો સંક્ષેપ હજારમાં, પાંચસોમાં, દાઢસોમાં, ચાવઢ ચારે ઋષિએ એક શ્લોકમાં કર્યો (એવી રીતે સામાયિક ચૌદ પૂર્વનો સંક્ષેપ સાર છે)

જે ધર્મશ્રિ સાધુ પેલાં તાપસપણામાં અભાવસ્થાના દિવસે અનાકુટ્ટિ (હિંસારહિતપણું) કરતો, સાધુને હુમેશા અનાકુટ્ટિપણું સાંભલીને પાપથી ડરેલો સાવધ છોડીને નિરવધપણાને પામ્યો તેથી સામાયિકનું નામ અનાકુટ્ટિપણું છે. ॥ ૮૭૭ ॥

પરિજાણઝ્ઞણ જીવે અજ્ઞીવે જાણણાપરિણાણ ।

સાવજ્જજોગકારણં પરિજાણઢ સો ઢલાપુત્તો

॥ ૮૭૮ ॥

જ્ઞાનથી જીવ અને અજીવનું સ્વરૂપ જાણીને સાવધયોગ ક્રિયાને ત્યાગ કરનારો એલાચીપુત્ર થયો તેથી પરિજ્ઞા કહેવાય છે. ॥ ૮૭૮ ॥

પચ્ચક્ષે દઢ્ઢુણં જીવાજીવે ય પુણ્ણપાવં ચ ।

પચ્ચક્ષાયા જોગા સાવજ્જા તેતલિસુણ્ણં

॥ ૮૭૯ ॥

પ્રત્યક્ષ પોદ્ધિત દેવતાને દેખવાથી જીવ, અજીવ અને પુણ્ય પાપને પ્રત્યક્ષ માંડક જાણીને ૩૩ સ્વપ્રાને કણક ધ્વજ રાજના પ્રધાને સર્વ સાવધયોગનાં પચ્ચખાણ કર્યાં તેથી સામાયિક પચ્ચકખાણ તરીકે પણ કહેવાય, એવી રીતે નિર્ચુક્તિનું દ્વાર સમાપ્ત થયું. અને ઉપોદ્ધાતનિર્ચુક્તિ પણ સમાપ્ત થઈ. ॥ ૮૭૯ ॥

સૂત્રનાં લક્ષણો જણાવે છે.

જેમાં શબ્દો થોડા હોય, વલી જેમાં અર્થ ઘણા હોય, તથા અલીક વગેરે જેમાં ડર દૂષણો ન હોય, એવું લક્ષણયુક્ત અને ૮ ગુણવાલુ હોય તે સૂત્ર કહેવાય.

ઉપર વર્જવાને જણાવેલા ડર દોષો નીચે પ્રમાણે:—

અપ્પમંયમહત્થ વત્તીસાદોસવિરહિયં જં ચ ।

લક્ષણજુત્તં સુત્તં અદ્ઢહિ ય ગુણેહિ ઉવ્વેયં

॥ ૮૮૦ ॥

આલયમુવઘાયજ્ઞણયં નિરત્થયમવત્થયં છલં દુહિલં ।

નિસ્સારમધિયમૂણં પુણ્ણરુત્તં વાહયમજુત્તં

॥ ૮૮૧ ॥

તં ત્રાવસાણમંગલમન્નં મર્જતિ તં ચ સત્યસ્સ ।

સવસ્સ મ્મણિયમંતે ઇયમાઈણ કહં જુત્તં ?

॥ ૨૮૦૨ ॥

કમમિણ્ણવયણમિણ્ણં વિમત્તિમિણ્ણં ચ લિંગમિણ્ણં ચ ।

અણિહિયણ્ણવેવ ય સમ્પવ્વણ્ણં વવહિયં ચ

॥ ૮૮૨ ॥

કાલજતિચ્છવિદોસા સમયવિરુદ્ધં ચ વયણમિત્તં ચ ।

અત્યાવત્તીદોસો ય હોઈ અસમાસદોસો ય

॥ ૮૮૩ ॥

ઉવમાલ્લવ્વપ્પદેસાઽનિદેસ પદત્યસંધિદોસો ય ।

एण उ सुत्तदोसा वत्तीसं होंति णायव्वं

॥ ૮૮૪ ॥

અછતી વાત કહેવા અગર છતી વાત ઓલવવી તે કૂટ (૧) હિંસા ધર્મને માટે થાય તે કહેવું તે ઉપધાતજનક. (૨) સિંધાદિ જેવા નકામા શબ્દ કહેવાથી નિર્વર્થક. (૩) સંબંધ-વગરનું ઓલવું એ અનર્થ. (૪) નવ (૯ નવ) કમ્પલવાલો. કેવલત્ત એમ કહેવું તે છલ વાક્ય (૫) હિંસા છતાં પાપ નથી અથવા પુણ્ય પાપને ઓલવવું તે દ્રોહ નામ દોષ (૬) વેદના વચનો માફક ઓલવું તે અસાર (૭) જેમાં વર્ણ્યાદિ વધારે હોય તેા અધિક દોષ અને ઓછા હોય તેા હીન દોષ અથવા હેતુ ઉદાહરણ વધારે ઓછા કહેવા તે અધિક અને હીન દોષ (૮-૯) શબ્દ અથવા અર્થની સમજાતી વાત ફેર કહેવી તે પુનરુક્ત દોષ (૧૦) કર્મ છે અને કર્તા નથી એવું ઓલવું તે વ્યાહત દોષ (૧૧) અયુક્ત ઓલવું તે દોષ. (૧૨) પ્રક્રમ, વચન, લિંગ, અને વિભક્તિનો વ્યત્યય કરી ઓલવું તે દોષ (૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬) પોતાના સિદ્ધાન્તવિરુદ્ધ ઓલવું તે અનલિહિત દોષ (૧૫) છેદ ભેદ કરવું તે અપદ્દ દોષ (૧૮) ઉલટો સ્વભાવ કહેવો તે સ્વભાવહીન દોષ (૧૯) ચાલુ વાત છોડીને વચમાં બીજી વાતો વિસ્તારથી કહેવી તે વ્યવહિત દોષ (૨૦) અતીતાદિ કાલનો વ્યત્યય કરવો તે કાલ દોષ (૨૧) અસ્થાને વિરતિ કરવી અગર તે મુદ્દલ ન કરવી તે યતિ દોષ (૨૨) અલંકારરહિત ઓલવું તે છબી દોષ (૨૩) જે વાત પોતાને ખંડન કરવાની હોય તે વાત સ્થાપવી તે સમયવિરુદ્ધ દોષ (૨૪) વિના પ્રમાણ ઓલવું તે વચન માત્ર દોષ (૨૫) જ્યાં ભાવાર્થથી અનિષ્ઠ થાય તે અર્થાપત્તિ દોષ (૨૬) સમાસમાં માસ ન કરે અથવા લટો કરે તે અસમાસ દોષ (૨૭) હીણાધિક ઉપમા દેવી તે ઉપમા દોષ (૨૮) અન્યોન્ય અવયવનો વ્યત્યય કરે તે રૂપક દોષ (૨૯) એકવાક્યતા ન થાય તે અનિર્દેશ દોષ (૩૦) છતો પદાર્થ કહેવો તે પદાર્થ દોષ (૩૧) સન્ધિનો વ્યત્યય કરવો તે સંધિ દોષ (૩૨) ૮૮૧-૮૮૨-૮૩-૮૪

સૂત્રના આઠ ગુણ નીચે પ્રમાણે:—

નિદ્દોસં સારવન્તં ચ હેજ્જુત્તમલંકરિયં ।

ઉવણીયં સોવયારં ચ મિયં મહુરમેવ ય

॥ ૮૮૫ ॥

અપ્પવ્વણ્ણસંતેદ્ધં સારવં વિસ્સઓમુહં ।

અત્યોમમણવજ્જં ચ સુત્તં સવ્વણ્ણમાસિયં

॥ ૮૮૬ ॥

દોષરહિત હોય (૧) સામાયકનીમાફક ધણા પર્યાય વાલો હોય (૨) હેતુવાલો હોય (૩) ઉપમાદિ અલંકાર વાલો હોય તે (૪) ઉપસંહાર વાલો હોય તે (૫) ગામડીયા ભાષા વાલો ન હોય તે સોપચાર (૬) વર્ણ્યાદિ નિયત પ્રમાણવાલો હોય તે (૭) અને સાંભળતાં

હોજ્ઞાઈ મંગલં સો તં કયમાઈર્ ફિં પુણો તેજં ।

અહવા કયં પિ કીરઈ કત્યાવત્યાણમેવં તિ ? ॥ ૨૮૦૩ ॥

તમ્હા સો સુત્તં ચિય તદાઈમાવાદઓ તયં ચેવ ।

પુવં વક્ત્રાણેઽં પચ્છા વોચ્છામિ સામાઈયં ॥ ૨૮૦૪ ॥

એ પ્રમાણે આ સામાયિકનો ઉપોદ્ધાત કહ્યો, હવે તેજ સામાયિકની સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ચક્તિ-સુવ્યાખ્યાન કહેવાશે. (“ કરેમિ મંતે । સામાઈયં ” ઇત્યાદિ) સૂત્ર તે સૂત્રાગમ છે, તે નમસ્કારપૂર્વક કહેવાય છે, કારણ કે એ નમસ્કાર સર્વ શ્રુતસ્કંધની અભ્યંતર છે, એમ પ્રથમજ કહ્યું છે. આ નમસ્કારને બીજાઓ (ઉપોદ્ધાત નિર્ચક્તિનું) અન્ત્ય મંગળ માને છે, (તે યોગ્ય નથી.) કારણ કે તે અન્ત્યમંગળ (પડધ્યયનાત્મક) સમગ્ર શાસ્ત્રના અન્તે (પ્રત્યાખ્યાન કહેવા રૂપે) કહેતું છે, એટલે તે (સામાયિકની) આદિમાં કહેવું કેવી રીતે યોગ્ય કહેવાય ? તે નમસ્કાર (સામાયિકનું) આદિ મંગળ થાય, (તો તે યોગ્ય નથી, કેમકે) આદિમાં મંગળ કયાં છતાં ફરીથી કરવાનું શું કારણ; કયાં છતાં પણ ફરી કરાય, તો એ પ્રમાણે તેનું અવસ્થાન કયાં થાય ? માટે તે નમસ્કાર સૂત્રની આદિમાં હોવાથી સૂત્રરૂપજ છે, તેથી પ્રથમ તેનું વ્યાખ્યાન કરીને પછી સામાયિકનું વ્યાખ્યાન કરીશું. ૨૮૦૦ થી ૨૮૦૪

એ રીતે-પૂર્વે કહ્યા મુજબ સામાયિકનો આ ઉપોદ્ધાત કહ્યો, હવે તેજ સામાયિકની સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ચક્તિ-સૂત્રવ્યાખ્યાન કહેવાશે. “ કરેમિ મંતે ! સામાઈયં ” ઇત્યાદિ સૂત્ર છે, તે સૂત્રાનુગમરૂપ વ્યાખ્યાન છે, અને તે સૂત્રાનુગમ નમસ્કારપૂર્વકજ કહેવાય છે, કારણ કે નમસ્કાર સર્વ શ્રુતસ્કંધની અભ્યંતર છે, એમ પ્રથમજ કહેતું છે, તેથી પ્રથમ નમસ્કારનું વ્યાખ્યાન કરીને પછીથી સામાયિક સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરાશે.

અહીં સામાયિક સૂત્રની આદિમાં જે નમસ્કાર કહ્યો છે, તે નમસ્કારને ઉપોદ્ધાત-નિર્ચક્તિરૂપ શાસ્ત્રનું અન્ત્ય મંગળ કહે છે, પણ સૂત્રની આદિમાં નમસ્કાર છે, એમ નથી માનતા. કારણ કે શાસ્ત્રની આદિમાં-મધ્યમાં અને અન્તમાં એમ ત્રણ મંગળ કરવાં જોઈએ. તેમાં પ્રથમ ઉપોદ્ધાત નિર્ચક્તિની આદિમાં નન્દિરૂપ મંગળ છે, મધ્યમાં જિનેશ્વર તથા ગણધરની ઉત્પત્તિ આદિ ગુણોત્ક્રાંતિરૂપ મંગળ છે, અને અન્તમાં આ નમસ્કારરૂપ મંગળ છે.

એ પ્રમાણે કહેનારાઓની માન્યતા યોગ્ય નથી, કારણ કે શાસ્ત્રનું જે અન્ત્ય મંગળ તેઓ કહે છે, તે અન્ત્ય મંગળ તો ભગવાન ભદ્રબાહુસ્વામીએ પડધ્યયનાત્મક સમગ્ર આવશ્યક શાસ્ત્રના અન્તે પ્રત્યાખ્યાન રૂપે કહેલ છે. પ્રત્યાખ્યાન તે તપ છે, તપ એ ધર્મ છે, અને “ ધર્મ તે ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે ” માટે આ નમસ્કાર રૂપ મંગળ, તે સામાયિકની આદિમાં આ પ્રસ્તુત હોવાથી કહી શકાય નહિ.

શિષ્ય:—નમસ્કાર સામાયિકની આદિમાં કહેલ છે, તેથી તેને આદિ મંગળ કહેવામાં શું હરકત છે ?

મનોહર લાગે (૮) એ આઠ ગુણવાલાં સૂત્ર હોય છે. ॥ ૮૮૫ ॥ અથવા સૂત્રના બીજા ગુણો કહે છે:—

સામાયિક માફક અલ્પાક્ષર વાલો હોય, (૧) સંદેહરહિત હોય (૨) ધણા પર્યાય વાલો હોય (૩) દરેક સૂત્રમાં ચાર અનુયોગ હોવાથી અથવા અનેક અર્થવાલો હોવાથી સારવત્ હોય, વૈયાદિ નકામા નિપાતો ન હોય તે અસ્તો પથ હિંસાને જાણવનાર ન હોવાથી અનવધ્ય એવું સૂત્ર સર્વજ્ઞોનું કહેલું છે. ॥ ૮૮૬ ॥

આચાર્ય:—પ્રથમ નન્દિનું સ્વરૂપ કહેવાથી આદિ મંગળ તો કરેલુંજ, તો પછી પુનઃ કરવાનું શું કારણ? કરેલું આદિ મંગળ પુનઃ પણ કરાય, તો પછી તેનું અવસ્થાન ક્યાં થાય? વારંવાર કરવાથી કેવળ અનવસ્થાજ પ્રાપ્ત થાય.

શિષ્ય:—જો એમ હોય તો અહીં પ્રથમ નમસ્કાર કહેવાનું શું કારણ છે.

આચાર્ય:—“ કરેમિમંતે સામાદ્યં ” ઇત્યાદિ સૂત્રાવયવની પેઠે, નમસ્કાર સામાયિકની આદિમાં કહેલ હોવાથી પરમાર્થથી સામાયિક સૂત્રજ છે, પણ મંગળ માટે નથી. આ કારણથી પ્રથમ નમસ્કારનું વ્યાખ્યાન કરીને પછી સામાયિકના અર્થનું વ્યાખ્યાન કરાશે. ૨૮૦૦-થી-૨૮૦૪.

હવે નમસ્કારનું વ્યાખ્યાન કહેવાને અનુયોગદ્વારો કહે છે:—

ઉપ્પત્તી નિક્ષેવો પયં પયત્થો પરૂવણા વત્થું ।

અક્ષેવ પસિદ્ધિ કમો પઓયણ ફલં નમોક્કારો ॥૨૮૦૫॥ ૮૮૭-૨૯૭

ઉપ્પણાણુપ્પણો એત્થ નયા (ભાઈ) નેગમસ્સણુપ્પણો ।

સેસાણં ઉપ્પણો જઈ કત્તો તિવિહસામિત્તા ॥ ૨૮૦૬ ॥ ૮૮૮-૨૯૮

સમુદ્દાણ-વાયણા-લક્કિઓ ય પઢમે નયત્તિએ તિવિહં ।

ઉજ્જુસુય-પઢમવજ્જ સેસનયા લક્કિમિચ્છંતિ ॥ ૨૮૦૭ ॥ ૮૮૯-૨૯૯

ઉત્પત્તિ-નિક્ષેપ-પદ-પદાર્થ-પ્રરૂપણા-વસ્તુ-આક્ષેપ-પ્રસિદ્ધિ-ક્રમ-પ્રયોજન અને રૂળ. એટલાં દ્વારોથી નમસ્કારનો વિચાર કરાશે. ઉત્પન્નાનુત્પન્ન નમસ્કાર છે. તેમાં નૈગમ નયાનુસારે અનુત્પન્ન છે, અને શેષ નયાનુસારે ઉત્પન્ન છે. જો ઉત્પન્ન છે, તો તે કેવી રીતે? સમુત્થાન-વાચના અને લખિંધ એ ત્રિવિધ સ્વામિત્વ રૂપ કારણથી નૈગમાદિ ત્રણ નયોમાં એ ત્રિવિધ કારણ છે, ઋણસૂત્રમાં પ્રથમ શિવાયના બે કારણ છે, અને શેષ નયો એક લખિંધ કારણજ માને છે. ૨૮૦૫-થી-૨૮૦૭.

નૈગમાદિ નયોની અપેક્ષાએ નમસ્કારને ઉત્પન્ન અને અનુત્પન્ન માનવો. સર્વ સંગ્રાહી અને દેશસંગ્રાહી એમ બે પ્રકારે નૈગમ નય છે. તેમાં સર્વસંગ્રાહી નૈગમ સામાન્ય માત્રનુંજ અવલંબન કરતો હોવાથી તેના અભિપ્રાયે સર્વ કંઈ ઉત્પાદ-વ્યય-રહિત છે. તેથી નમસ્કાર પણ ઉત્પાદ-વ્યય રહિત હોવાને લીધે અનુત્પન્ન છે. શેષ વિશેષ-ગ્રાહી નૈગમ તથા બીજા નયો વિશેષગ્રાહી હોવાથી વસ્તુને ઉત્પાદ વ્યય સ્વરૂપ માને છે, ઉત્પાદ-વ્યય શૂન્ય વસ્તુ વંધ્યાપુત્રની પેઠે અવસ્તુ રૂપ છે. તેથી કરીને નમસ્કાર રૂપ વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય સ્વરૂપ હોવાથી બીજા વિશેષગ્રાહી નયોની અપેક્ષાએ તે ઉત્પન્ન છે. કારણ કે સમુત્થાન (જેનાથી સમ્યક્ ઉત્પત્તિ થાય તે) એટલે નમસ્કારના આધાર રૂપ હેલુ, વચના એટલે ગુરુ સમીપે શ્રવણ કરવાથી અને લખિંધ એટલે તદાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી એમ ત્રણ પ્રકારના કારણથી વિશેષગ્રાહી નૈગમ-સંગ્રહ અને વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ નમસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. ઋણસૂત્ર નયના અભિપ્રાયે હેલુરૂપ સમુત્થાન સિવાય વાચના અને લખિંધથી નમસ્કાર થાય છે, કારણ કે એ બે કારણરહિત જીવને શરીર માત્રના સદ્ભાવથી નમસ્કારાત્મક કાર્યનો વ્યભિચાર જણાય છે. શબ્દાદિ નયો એક લખિંધનેજ નમસ્કારનું કારણ માને છે, કેમકે લખિંધરહિત અભવ્ય જીવોને વાચનાથી પણ નમસ્કારની ઉત્પત્તિ નથી થતી, અને લખિંધયુક્ત પ્રત્યેક બુદ્ધાદિને વાચનાના અભાવે પણ નમસ્કારની ઉત્પત્તિ થાય છે. માટે તે નયોના અભિપ્રાયે એક લખિંધજ નમસ્કારોત્પત્તિનું કારણ છે. ૨૮૦૫-થી-૨૮૦૭.

હવે “ ઉત્પન્નાણુત્પન્નો તથા સેસાણ ઉત્પન્નો ” એ વિગેરે પદોની લાખ્યકાર મહારાજ વ્યાખ્યા કરે છે.

સત્તામેત્તગાહી જેનાઈમનેગમો તઓ તસ્સ ।

ઉત્પજ્જઈ નાભૂયં ભૂયં ન ય નાસણ વત્થુ ॥ ૨૮૦૮ ॥

તો તસ્સ નમોક્કારો વત્થુત્તણઓ તહં વ સો નિચ્છો ।

સંતં પિ ન તં સઘ્વો મુણઈ સરૂવં વાવરણાઓ ॥ ૨૮૦૯ ॥

સેસમયં નત્થિ તઓડણુપ્પાય-વિણાસઓ સ્વપુર્ણં વ ।

જદિહત્થિ તદુપ્પાય-વ્વય-ધુવધમ્મં જહા કુંભો ॥ ૨૮૧૦ ॥

આવરણાદગ્ગહણં નાભાવાડ ત્તિ તત્થ કો હેજ ? ।

મત્તી ય નમોક્કારો કહમત્થિ ય સા ન તગ્ગહણં ॥ ૨૮૧૧ ॥

આદ્ય નૈગમ, સત્તા માત્ર આહી હોવાથી, તેના અભિપ્રાયે કોઈ વસ્તુ અવિદ્યમાન નથી અને કોઈ ઉત્પન્ન નથી થતી, જે વિદ્યમાન છે, તેનો નાશ નથી. તેથી તેના અભિપ્રાયે નમસ્કાર વસ્તુ સ્વરૂપ હોવાથી, તે પ્રમાણે તે નિત્ય છે. તે વિદ્યમાન છે, તોપણ આવરણથી આત્મસ્વરૂપની પેઠે તેને સર્વ કોઈ જણતું નથી. શેષ નયોના મતે તે નમસ્કાર ઉત્પાદ-વ્યય રહિત હોવાથી આકાશ પુષ્પની પેઠે વસ્તુ નથી; જે વિદ્યમાન છે, તે ઘટની પેઠે ઉત્પાદ-વ્યય-એને ધ્રુવ સ્વરૂપ ધર્મવાળું છે. અભાવથી નમસ્કાર નથી જણાતો એમ નહિ, પણ આવરણથી નથી જણાતો. (એમ કહેવામાં આવે તો) તેમાં હેતુ શો છે ? (તીર્થંકર પ્રત્યે) ભક્તિ, તે નમસ્કાર છે. (તે ભક્તિ સર્વદા છે) તો તે (મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં) કેમ નથી જણાતો ? ૨૮૦૮-થી-૨૮૧૧.

આદ્યનૈગમનય સત્તા માત્રઆહી હોવાથી તેના મતે સર્વદા સત્ છે-વિદ્યમાન છે. જે સર્વદા સત્ છે, તે આકાશની પેઠે કદી ઉત્પન્ન નથી થતું. જે તેનો પણ ઉત્પાદ મનવામાં આવે, પણ ઉત્પાદ થવાના પ્રસંગથી અનવસ્થા પ્રાપ્ત થાય. વળી જે નિત્ય વિદ્યમાન છે, તે કદીપણ નાશ પામતું નથી. તેથી આદ્યનૈગમનયના અભિપ્રાયે નમસ્કાર વસ્તુ સ્વરૂપ હોવાથી આકાશની પેઠે (ઉત્પન્ન થતો નથી અને નાશ પણ પામતો નથી.) નિત્ય વિદ્યમાન છે. માટે આ નયના મતે નમસ્કાર અનુત્પન્ન સ્વરૂપ કહેવાય છે.

અહીં કોઈ એમ કહેવા માગે કે જે નમસ્કાર સર્વદા વિદ્યમાન છે, તો તે મિથ્યાત્વ-દશામાં કેમ નથી જણાતો ? અના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે નમસ્કાર સર્વ અવસ્થાઓમાં વિદ્યમાન છે, પરંતુ અતિશય જ્ઞાની વિના બીજાઓ આવારક કર્મના સંભાવથી આત્મસ્વરૂપની પેઠે તેને જણી શકતા નથી. મતલબ કે-જેમ આત્મસ્વરૂપ અમૂર્ત હોવાથી, તે સર્વદા વિદ્યમાન છતાં પણ કેવળી શિવાય બીજા કોઈ તેને જોઈ કે જણી શકતા નથી; તેવી રીતે નમસ્કાર દ્રવ્યરૂપે મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં પણ વિદ્યમાન છે, જે સર્વદા અવિદ્યમાન હોય, તો ગવેડાના શીંગડાની પેઠે પાછળથી તેની ઉત્પત્તિ ન થાય, માત્ર કેવળજ્ઞાનાવરણથી આવૃત્ત હોવાથી હ્રદયસ્થ જીવો, તે નમસ્કારને તે રૂપે જોઈ શકતા નથી. માટે આદ્યનૈગમનયના અભિપ્રાયે સર્વ વસ્તુ સર્વદા વિદ્યમાન હોવાથી નમસ્કારને અનુત્પન્ન કહેવાય છે.

આ શિવાયના બીજા વિશેષવાદી નયો એથી ત્રિપરીત માને છે, તેઓનો અભિપ્રાય એવો છે કે-ઉત્પાદ વ્યય રહિત વસ્તુ આકાશપુષ્પની પેઠે અસત્-અવિદ્યમાન છે, અને જે વસ્તુ વિદ્યમાન છે, તે સર્વ ઘટની પેઠે ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવસ્વભાવવાળી છે. તેથી ઉત્પાદ-વ્યયરહિત-અનુત્પન્ન નમસ્કાર જેઓ માને છે તે અશોભ્ય છે.

આદ્ય નૈગમનયના મતની શંકા કરવા પૂર્વક વિશેષવાદિ નયોની સ્વપક્ષ સિદ્ધિ. (૩૭૩)

અનુત્પન્ન નમસ્કાર નથી, માટે તે જણાતો નથી એમ નહિ, પણ જ્ઞાનાવરણના ઉદયથી તે વિદ્યમાન છતાં પણ સર્વથી જણાતો નથી. એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે તો તે કથનમાં પ્રમાણ શું છે? કંઈજ નહિ. વસ્તુતઃ તેવા નમસ્કારનો અભાવ હોવાથીજ, તેથી સર્વ જનોથી સર્વદા નથી જણાતો, આવરણના ઉદયથી નથી જણાતો એમ નહિ.

તીર્થકરાદિકમાં ભક્તિ, તે નમસ્કાર કહેવાય છે, તે ભક્તિ સદૈવ હોય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં તે ભક્તિ જણાતી નથી, એટલે એ કથન પણ નિત્ય વિદ્યમાનતામાં વિરોધી છે. માટે ઉત્પન્ન નમસ્કાર છે, અનુત્પન્ન નમસ્કાર નથી, એમ માનવું એજ વધારે સારું છે, આવરણાદિની કલ્પના કરવાથી શું ફલ ? ૨૮૦૮-૨૮૧૧.

પુનઃ આદ્યનૈગમનયના મતની શંકા કરીને વિશેષવાદીનયો યોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરવાને કહે છે કે-

અહ પરસંતો ત્તિ તઓ સંતો, કિં નામ કસ્સ નાસંતં ? ।

અહ્ણાહ્વવણ્ણસો નેવં ન ય પરધણાફલદા ॥ ૨૮૧૨ ॥

સવ્વધણં સામણ્ણ પાવડ્ઢ મત્તિફલં ચ સેસં ચ ।

કિરિયાફલમેવં ચાડકયાગમો કયવિણાસો ય ॥ ૨૮૧૩ ॥

અહ મત્તિમંતસંતાણઓ સ નિચ્છો ત્તિ કહમણુવ્વણ્ણો ? ।

નણુ સંતાણિત્તણઓ સ હોઝ્ઢ બીયંકુરાઝ્ઢ વ્વ ॥ ૨૮૧૪ ॥

હોજ્ઞાહિ નમોકારો ણાળં સહો વ કાયકિરિયા વા ।

અહ્વા તસ્સંજોગો ન સવ્વહા સો અણુવ્વાદી ॥ ૨૮૧૫ ॥

પર સંતાનમાં તે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો કેને કંઈ વસ્તુનો અભાવ થાય ? વળી એ પ્રમાણે નિર્વનતાનો વ્યપદેશ નહિ થાય અને પરધનની નિષ્ક્રિયતા પણ નહિ થાય. તેથી સર્વ ધન, ભક્તિનું ફળ, અને શેષ ક્રિયાનું ફળ સર્વ સામાન્ય થશે, તેમજ અકૃત આગમ અને કૃત નાશ પ્રાપ્ત થશે. ભક્તિમાનના સંતાનથી તે નિત્ય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો એ રીતે પણ તે અનુત્પન્ન કેમ કહેવાય ? સંતાનીપણને લીધે બીજાંકુરાદિની પેઠે તે પણ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી નમસ્કાર એ જ્ઞાન-શબ્દ-કાયક્રિયા-અથવા તે બે આદિનો સંયોગ થાય, તો પણ તે (ઉત્પાદાદિ ધર્મવાળા હોવાથી) સર્વથી અનુત્પન્ન નથી. ૨૮૧૫

આદ્યનૈગમ નયવાદી અહીં એમ કહેવા માગે કે નાનાવિધ જીવોમાં નમસ્કારનો સર્વ કાળ અવ્યવચ્છેદ હોવાથી અહીં નથી જણાતો તે છતાં પણ ત્યાં પર સંતાપમાં તે સદૈવ વિદ્યમાન છે. બે આ પ્રમાણે અન્ય સંતાનવર્તિ વસ્તુ અન્યની વિદ્યમાન છે એમ કહેવાય, તો પછી ધનાદિક એવી કંઈ વસ્તુ છે, કે જે કોઈને અવિદ્યમાન ન હોય ? અર્થાત્ સર્વને અભાવ પ્રાપ્ત થાય, તેમજ ઉપલક્ષણથી સર્વ વસ્તુ સર્વને વિદ્યમાન થાય, અને તેથી કરીને ધનવાનના ધનવડે નિર્ધન પણ ધનવાળો કહેવાય, કોઈપણ નિર્ધન ન કહેવાય. અને આ પ્રમાણે માનવાથી તેનું ફળ પણ ત્યાં વિદ્યમાન હોય છે.

આ પ્રમાણે થવાથી એક ધનવાનનું ધન, તે સર્વ દરિદ્રિઓને પણ સામાન્યપણે પ્રાપ્ત થાય, અથવા એક નમસ્કારવાળાનું અહીંદાદિની ભક્તિનું ફળ, તે નમસ્કારરહિત મિથ્યાત્વીઓને પણ સાધારણપણે પ્રાપ્ત થાય, તથા બીજાં જે દાન-ધ્યાન-હિંસા-મૃપાવાદ વિગેરે ક્રિયાનું ફળ તે સર્વને સાધારણ પ્રાપ્ત થાય, અને તેમ થવાથી મુખ-દુઃખ, પુન્ય-પાપ, વિગેરે નહિ કરેલાનું આગમન થાય, અને કરેલા પુન્ય-પાપાદિનો વિનાશ થાય.

(૩૭૪) આદ્ય નૈગમનયના અભિપ્રાયે જ્ઞાનાદિ ચારે વિકલ્પોની નિત્યત્વ સિદ્ધિ.

વળી કદાચ એમ કહેવામાં આવે, કે ભક્તિમાન સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોનો જે સન્તાન-પ્રવાહ છે, તેની અપેક્ષાએ નમસ્કાર નિત્ય છે. કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોનો સન્તાન કદી પણ વિચ્છેદ પામતો નથી, તેથી તે નિત્ય છે. “જે નિત્ય છે તે આકાશની પેઠે ઉત્પન્ન નથી થતું.” માટે નમસ્કાર અનુત્પન્ન છે. આ કથન પણ ઠીક નથી, કેમકે એ રીતે પણ નમસ્કાર અનુત્પન્ન થતો નથી, જો કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો તો અનિત્યજ છે, મનુષ્યાદિ ભાવે તેમનો ઉત્પાદ-વ્યય થાય છે. તેથી કરીને સમ્યગ્દષ્ટિ અભિન્ન એવો નમસ્કાર પણ સન્તાની હોવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. જે સન્તાની છે, તે બીજાંકુરાદિની પેઠે ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે અહીં પણ સમ્યગ્દષ્ટિ સન્તાનીથી અભિન્ન એવો નમસ્કાર પણ સન્તાની હોવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે નમસ્કાર અનુત્પન્ન નથી પણ ઉત્પન્ન છે.

અથવા નમસ્કાર એ જ્ઞાનરૂપ હોય, “નમો અરિહંતાણં” ઇત્યાદિ શબ્દરૂપ હોય, શિરોનમન-હાથ જોડવા-અમુક અવયવો સંકોચવાદિ કાયિક ક્રિયારૂપ હોય, કે એ જ્ઞાનાદિ સંયોગરૂપ હોય. તોપણ તે નમસ્કાર અનુત્પન્ન કહી શકાય, કારણ કે જ્ઞાનાદિ ચારે વિકલ્પો ઉત્પાદાદિ ધર્મવાળા છે. માટે તે ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવું તેજ વધારે લાભદાયક છે. ૨૮૧૨-થી-૨૮૧૫.

હવે ઉપરોક્ત જ્ઞાનાદિ ચારે વિકલ્પોને આદ્યનૈગમ નિત્યરૂપે સિદ્ધ કરવાને કહે છે.

નણુ જીવાઓઽણ્ણં નાણં, ણિચ્છો ય સો તઓ તં પિ ।

નિચ્છુગ્ધાહો ય સુણ્ણ જમક્કવાવક્કરાણાંતમાગો ત્તિ ॥ ૨૮૧૬ ॥

અહવા અરુવગુણઓ નાણં નિચ્છં નહાવગાહો વ્વ ।

લયણ-પ્પયાસપરિણામઓ વ્વ સવ્વં જહા અણવો ॥ ૨૮૧૭ ॥

દરિસણપરત્થયાઓ અહંદિયત્થત્તઓઽણવત્થાઓ ।

સંબંધનિચ્છયાઓ સદ્ધાવત્થાણમણુમેઝં ॥ ૨૮૧૮ ॥

જ્ઞાન જીવથી અનન્ય છે, અને જીવ નિત્ય છે, તેથી તે જ્ઞાન પણ નિત્ય છે. વળી સૂત્રમાં અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય અનાવૃત્ત કહ્યો છે. અથવા જ્ઞાન અરૂપી ગુણ હોવાથી આકાશના અવગાહની પેઠે નિત્ય છે, અથવા જ્ઞાનાદિ સર્વ તિરોભાવ અને આ-વિર્ભાવ રૂપ સ્વભાવવાળા હોવાથી પરમાણુની પેઠે નિત્ય છે. શબ્દોચ્ચાર પર પ્રત્યાયક હોવાથી, અતીન્દ્રિય અર્થનો અભિધાયક હોવાથી, અનવસ્થાથી અને નિત્ય સંબંધથી શબ્દનું અવસ્થાન-નિત્યપણું સાધ્ય છે. ૨૮૧૬-થી-૨૮૧૮.

નિત્ય જીવથી જ્ઞાન અભિન્ન છે તેથી જ્ઞાન પણ નિત્ય છે. જ્ઞાન આકાશની પેઠે નિત્ય હોવાથી ઉત્પાદાદિ ધર્મવાળું નથી. વળી “સવ્વજીવાણં પિ ય ણં અલ્લરસ્સ અણ-ન્તમાગો નિચ્છુગ્ધાહિયઓ” સર્વ જીવોને અક્ષરનો-કેવળજ્ઞાનનો અનન્તમો ભાગ હુમેશાં અનાવૃત્ત છે.” એમ શ્રુતમાં કહ્યું છે, તેથી પણ આકાશની પેઠે તે અનાવૃત્ત હોવાથી નિત્ય છે. અથવા આકાશ દ્રવ્યના અવગાહ ગુણની પેઠે જ્ઞાન અરૂપી દ્રવ્યનો ગુણ હોવાથી નિત્ય છે. અથવા જ્ઞાન-શબ્દ વિગેરે સર્વ કંઈ પરમાણુઓની પેઠે આવિર્ભાવ-તિરોભાવ રૂપ ધર્મવાળું હોવાથી નિત્ય છે.

એ પ્રમાણે પૂર્વે વિશેષવાદીનયોએ જ્ઞાનાદિ ચાર વિકલ્પોને ઉત્પાદાદિ સ્વભાવવાળા માનીને નમસ્કારને ઉત્પન્ન કહ્યો હતો, તેમાંના પહેલા પક્ષને જ્ઞાનને ઉપર મુજબ નિત્યપણું સિદ્ધ કરીને હવે આદ્યનૈગમ નયવાદી શબ્દને નિત્યપણું સિદ્ધ કરે છે.

શબ્દનો ઉચ્ચાર બીજાને પ્રતીતિ કરાવનાર હોવાથી શબ્દ સદા અવસ્થિત છે-નિત્ય છે. મતસભ્ય એ છે કે વક્તા જે શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, તે કેવળ શબ્દને ઉત્પન્ન કરવામાટે જ કરે છે એમ નહિ, પરંતુ બીજાને પ્રતીતિ કરાવવા માટે શબ્દ પ્રયોગ કરે છે. એ ઉપરથી એવો ન્યાય સિદ્ધ થાય છે કે-જે બીજાને માટે વ્યાપારાય છે, તે તે વ્યાપાર-કાળની પૂર્વે પણ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ વૃક્ષ છેવા માટે વ્યાપારાતો કુહાડો, વૃક્ષ છેવન ક્રિયા કાળની પૂર્વે પણ હોય છે, તેમ અહીં પણ સમજવું. માટે શબ્દ સદા અવ-સ્થિત હોવાથી નિત્ય છે.

અથવા મેરૂ સ્વર્ગ વિગેરે અર્થો શબ્દના અભિધેયપણે હોવાથી કેવળજ્ઞાનની પેઠે શબ્દ નિત્ય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે-ઘટ-પટ્ટાદિ ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય જે અર્થો છે, તેઓમાં સંકેતના વશથી વાચકપણાનો સંબંધ કરાએલો છે, તેથી શબ્દનું નિત્યપણું સિદ્ધ નહિ થાય, પરંતુ જે મેરૂ વિગેરે અતીન્દ્રિય અર્થો છે, તેઓનો અતીન્દ્રિયપણાને લીધે સંકેત નહિ કરી શકાય, તેઓમાં તો અનાદિ કાળથી સંસિદ્ધ, શબ્દનો વાચ્ય-વાચકપણાનો સં-બંધ અકૃતક છે. આથી કરીને અતીન્દ્રિય અર્થોની સાથે અકૃતકપણાવડે અનાદિકાળથી સિદ્ધ એવા વાચ્ય-વાચકભાવ રૂપ શબ્દના નિત્ય સંબંધથી શબ્દનું નિત્યપણું સિદ્ધ થાય છે, પણ સ્વયં અનિત્ય એવા શબ્દનો અનાદિ સિદ્ધ નિત્ય મેરૂ આદિ અર્થોની સાથે વાચ્ય-વાચક ભાવનો સંબંધ સિદ્ધ નથી થતો.

જે એ પ્રમાણે હોય, તો ઘટાદિ અર્થના વાચક શબ્દોનું નિત્યપણું કેવીરીતે સિદ્ધ થશે ? એમ પૂછવામાં આવે, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે-મેરૂ આદિ અર્થના વાચક શ-બ્દોનું નિત્યપણું સિદ્ધ થવાથી ઘટાદિ વાચક શબ્દોનું પણ નિત્યપણું સિદ્ધ થાય છે. જેમકે-ઘટાદિ અર્થ વાચક શબ્દો, મેરૂ આદિ અર્થવાચક શબ્દોની પેઠે નિત્ય છે, કેમકે તેમાં પણ શબ્દપણું છે.

અથવા બીજાએ ઘટાદિ વાચક શબ્દો અનાદિ કાળથી તદ્વાચકપણે સિદ્ધ હોવાથી નિત્ય છે. જે અનાદિકાળથી સિદ્ધ છે, તે ચન્દ્ર-સૂર્ય-વિમાન-આદિની પેઠે નિત્ય હોય છે, ઘટાદિ વાચક શબ્દો અનાદિકાળથી સિદ્ધ છે, તેથી તે નિત્ય છે.

ઘટાદિ વાચક શબ્દો સાંકેતિક હોવાથી અનાદિ કાળથી સિદ્ધ નથી, એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કારણ સંકેત કરી શકતોજ નથી. જે શબ્દવડે સંકેત કરાય તેમાં બીજા સંકેતકારક શબ્દની અપેક્ષા રાખવી પડે, તેમાં ત્રીજા શબ્દની, પુનઃ તેમાં ચોથા શબ્દની અપેક્ષા રાખવી પડે, એમ વારંવાર અન્યની અપેક્ષાથી અનવસ્થા પ્રાપ્ત થાય, તેથી સંકેત કરી શકાય નહિ. કહાય એમ કહેવામાં આવે કે છેલ્લે ગમે તે કોણ એક અકૃત સંકેતવાળો શબ્દ માની લઇશું, તો પૂર્વના પણ બીજા શબ્દો, અન્ય શબ્દોની પેઠે શબ્દ-પણાથી અકૃત સંકેતવાળાજ છે. માટે ઘટાદિવાચક શબ્દો પણ અસાંકેતિક હોવાથી અના-દિ કાળથી સિદ્ધ છે.

એ ઉપરોક્ત ન્યાયે ઘટાદિ પદાર્થો સાથે શબ્દનો વાચ્ય-વાચકભાવ સંબંધ નિત્ય છે, જે શબ્દ અનિત્ય હોય, તો વાચ્ય-વાચક ભાવનો સંબંધ નિત્ય ઘટી શકે નહિ. આ પ્રમાણે જ્ઞાનાદિનું નિત્યપણું સિદ્ધ થવાથી જ્ઞાનાત્મક નમસ્કાર પણ આધ નૈગમનયના અભિપ્રાયે અનુત્પન્ન-નિત્ય છે, એથ સિદ્ધ થયું. ૨૮૧૬-થી-૨૮૧૮.

હવે બીજા નયો, એજ ઉપરોક્ત હેતુથી જ્ઞાનાદિનું અનિત્યપણું સાધે છે:—

જેનં ચિય જીવાઓઽનન્નં તેણેય નાણમુપ્પાઈ ।

उपज्जइ जं जीवो बहुहा देवाइभावेण

॥ ૨૮૧૯ ॥

અવિસિટ્ઠવત્તરભાગો સુત્તેઽભિહિઓ ન સમ્મનાણં તિ ।

કોઽવસરો તસ્સ ઇહં સમ્મનાણાહિગારમ્મિ ? ॥ ૨૮૨૦ ॥

અવગાહનાદઓ નણુ ગુણત્તઓ ચેવ પત્તધમ્મ વ્વ ।

ઉપ્પાયાઙ્ગસહાવા તહ જીવગુણા વિ કો દોસો ? ॥ ૨૮૨૧ ॥

અવગાહારં ચ વિણા કુઓઽવગાહો ત્તિ તેણ સંજોગો ।

ઉપ્પાઈ સોઽવસ્સં ગચ્ચુવગારાદઓ ચેવં ॥ ૨૮૨૨ ॥

ન ય પજ્જવઓ મિન્નં દવ્વમિહેગંતઓ જઓ તેણં ।

તન્નામમ્મિ કહં વા નહાદઓ સવ્વહા નિચ્ચા ? ॥ ૨૮૨૩ ॥

નિચ્ચત્તસાહણાણિ ય સદ્સસાસિદ્ધયાઙ્ગદુઢાઈં ।

સંભવઓ વચ્ચાઈં પવત્તો-દાહરણદોસા ય ॥ ૨૮૨૪ ॥

ધણિરૂપ્પાઈં ઇંદિયગજ્જત્તાઓ પયત્તજત્તાઓ ।

પુગ્ગલસંભૂઈંઓ પચ્ચયમેણ ય મેયાઓ ॥ ૨૮૨૫ ॥

ઉપ્પાઈં નાણમિઠ્ઠં નિમિત્તસન્ભાવઓ જહા કુંભો ।

તહ સદ-કાયકિરિયા તસ્સંજોગો વ જોઽભિમઓ ॥ ૨૮૨૬ ॥

જે કારણથી જ્ઞાન જીવથી અભિન્ન છે, તે કારણથી તે ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે જીવ બહુધા દેવાદિ ભાવે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાય છે. (અક્ષરનો અનન્ત-ભાગ ભાગ નિત્ય અનાવૃત્ત) સૂત્રમાં કહ્યો છે, તે અવિશિષ્ટ ભાગ કહ્યો છે, સમ્યજ્ઞાનરૂપ કહ્યો; તેથી અહીં સમ્યજ્ઞાનના અધિકારમાં તેનો શો અધિકાર છે? વળી અવગાહનાદિ ગુણો હોવાથી પત્રના નીલ-રક્તાદિ ગુણોની પેઠે ઉત્પાદાદિ ધર્મવાળા છે, તેવી રીતે નમસ્કારાદિ જીવના ગુણો પણ ઉત્પાદાદિ ધર્મવાળા છે, એમ કહેવામાં શો દોષ છે? (તથા જીવ અને પરમાણુ આદિ) અવગાહક વિના અવગાહ ક્યાંથી હોય? (આકાશની સાથે જીવાદિનો) સંયોગ તે અવગાહ, (એમ કહેવામાં આવે,) તે તે સંયોગ (એ આંગળીના સંયોગની પેઠે) અવશ્ય ઉત્પાદાદિ સ્વભાવવાળો છે. એજ પ્રમાણે ગતિ ઉપકારાદિ ધર્માસ્તિકાયાદિના ગુણો પણ ઉત્પાદાદિ સ્વભાવવાળા બણવા. વળી (ઘટાદિનો સંયોગ વર્ણ-ગન્ધ વિગેરે) પર્યાયોથી (આકાશ-પરમાણુ આદિ) દ્રવ્ય, એકાન્તે ભિન્ન નથી (પ-રન્તુ અભિન્ન પણ છે.) કેમકે પર્યાયનો નાશ થવાથી (તે દ્રવ્યનો પણ નાશ થાય છે) એટલે આકાશાદિ સર્વથા નિત્ય કેમ કહી શકાય? નજ કહી શકાય. તથા શબ્દનું નિત્ય પણ સાધનારાં દર્શન પરાર્થતાદિ હેતુઓ અસિદ્ધતાદિ દોષોથી દુષ્ટ છે, વળી સંભવથી પણ અને ઉદાહરણાદિ દોષો પણ કહેવા. માટે શબ્દ (નિત્ય નથી પણ) ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે (ઘટની પેઠે) તે ઇન્દ્રિયથી પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થાય છે, પુદ્ગલોથી ઉત્પત્તિ છે, એને તાલુઆદિ પ્રત્યયના ભેદથી ભેદવાળો છે; તેવીજ રીતે જ્ઞાન પણ ઘટની પેઠે નિમિત્તના સદ્ભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે. તથા શબ્દ-શિરોનમન આદિ કાચિક ક્રિયા, અને તેનો દ્વિકાદિકસંયોગ (જે નિત્યપણે કહેલ છે) તે પણ સ્વસ્વનિમિત્તથી થાય છે, તેથી તે પણ ઘટની પેઠે ઉત્પન્ન થાય છે. (માટે જ્ઞાનાધ્યાત્મક નમસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, એ સિદ્ધ થયું;) ૨૮૧૯-થી-૨૮૨૬.

હવે “ જઈ કતો તિવિહસામિત્તા ” ૨૮૦૬ ઇત્યાદિ ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

ઉપ્પત્તિમઓઽવસ્સં નિમિત્તમસ્સ ડ નયત્તિયં તિવિહં ।

इच्छइ निमित्तमेत्तो जमण्णहा नत्थि संभूई ॥ २८२७ ॥

દેહસમુત્થાણં ચ્ચિય હેઝ ભવપચ્ચયાવહિસ્સેવ ।

पुव्वुप्पण्णस्स वि से इहभवभावो समुत्थाणं ॥ २८२८ ॥

અળે સયમુત્થાણં સવિરિયમન્નોવગારવિમુહં તિ ।

तदजुत्तं तदवत्थे चुयलद्धे लद्धिओ णणं ॥ २८२९ ॥

પરઓ સવળમહિગમો પરોવણ્ણો ત્તિ વાયણાઽભમિયા ।

लद्धी य तदावरणक्खओवसमओ सयं लाहो ॥ २८३० ॥

ઉજ્જુમુયણયમયમિણં પુવ્વુપ્પન્નસ્સ કિં સમુત્થાણં ।

अह संपयमुप्पज्जइ न वायणा लद्धिभिन्नं तं ॥ २८३१ ॥

પરઓ સયં વ લાભો જઈ પરઓ વાયણા, સયં લદ્ધી ।

जं न परओ सयं वा तओ किमन्नं समुत्थाणं ? ॥ २८३२ ॥

ઉપ્પજ્જઈ નાઈયં તક્કિરિઓવરમઓ કયઘહો વ ।

अहवा कयं पि कीरइ कीरउ निच्चं कओ णिट्ठा ? ॥ २८३३ ॥

હોડ વ પુવ્વુપ્પાઓ તહ વિ ન સો લદ્ધિ-વાયણાભિન્નો ।

जेण पुरा वि सयं वा परओ वा होज्ज से लाहो ॥ २८३४ ॥

ઉત્પત્તિમાન વસ્તુનું અવશ્ય નિમિત્ત હોય છે, આ નમસ્કારના ત્રિવિધ નિમિત્ત ત્રણ નયો ઇચ્છેછે, કેમકે તે નિમિત્ત વિના અન્યથા તેની ઉત્પત્તિ નથી થતી. ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાનને જેમ દેહસમુત્થાનજ હેતુ છે, તેમ પૂર્વે ઉત્પન્ન થયા છતાં પણ તે નમસ્કારને આ ભવનું શરીર કારણરૂપ છે. બીજા આચાર્યો અન્ય ઉપકારથી વિમુખ સ્વવીર્યને પોતાનું ઉત્થાન માને છે, તે યોગ્ય નથી; કેમકે વીર્ય છતાં (કોઈને નમસ્કાર પ્રાપ્ત થાય છે) અને કોઈને પુનઃ પણ ચ્યૂત થયા છતાં પ્રાપ્ત થાય છે, માટે લબ્ધિ વિના બીજું કારણ નથી. બીજા પાસેથી સાંભળવું, બોધ લેવો, અથવા પરોપદેશ તે વાયના કહેવાય છે; અને તદાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી જે સ્વયં લાભ થાય તે લબ્ધિ કહેવાય છે. ઋણુસૂત્ર-નયનો મત એવો છે કે પૂર્વોત્પન્ન નમસ્કારને (દેહરૂપ) સમુત્થાન શું કરે છે? (કંઈજ નહિ.) અને જો હમણાં આ ભવમાં તે ઉત્પન્ન થાય છે, તો વાયન અને લબ્ધિ સિવાય બીજું કોઈ કારણ નથી. કેમકે નમસ્કારનો લાભ પરથી અથવા સ્વયં થાય છે, જો પરથી થાય તો તે વાયના છે, અને સ્વયં થાય તો તે લબ્ધિ છે. પરથી અથવા સ્વયં જો ન થાય, તો બીજું સમુત્થાન એ શું છે? અતીત ક્રિયાવાળી વસ્તુ કરેલા ઘડાની પેઠે તેને ક્રિયા ઉપરમ થવાથી પુનઃ ઉત્પન્ન થતી નથી. અને જો કરેલી વસ્તુ પણ કરાતી હોય, તો નિત્ય કરાઓ, (પણ) તેને નિષ્ઠા ક્યાંથી થશે? અથવા ભલે નમસ્કારનો પૂર્વોત્પાદ હોય, તો પણ તે લબ્ધિ અને વાયનાથી ભિન્ન નથી. કારણ કે પૂર્વે પણ સ્વયં અથવા બીજાથી નમસ્કારનો લાભ થાય છે. ૨૮૨૭-થી-૨૮૩૪.

જે વસ્તુ ઉત્પત્તિમાન હોય છે, તે અવશ્ય નિમિત્તવાળી હોય છે, એ નિયમાનુસાર અશુદ્ધ નૈગમ-સંબ્રહ-અને વ્યવહાર, એ ત્રણ નયો નમસ્કારને ઉત્પત્તિમાન માનતા હોવાથી, તેના સમુત્થાન-ચાચના-અને લખિંધ એ ત્રણ નિમિત્ત માને છે, કારણ કે એ ત્રિવિધ નિમિત્ત-કારણ વિના બીજી રીતે નમસ્કારની ઉત્પત્તિ નથી થતી.

ઉપરોક્ત નમસ્કારના ત્રણ નિમિત્તોમાંનું પહેલું નિમિત્ત સમુત્થાન (શરીર) છે, કેમકે શરીરથી નમસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં એવી શંકા કરવામાં આવે કે સ્વઆવરણના ક્ષયથી અન્ય ભવમાં નમસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તેને આ ભવનું શરીર કેવી રીતે હેતુભૂત થઈ શકે? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જેમ તીર્થકરાદિ સંબંધી ભવ પ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન પૂર્વે ઉત્પન્ન થયા છતાં પણ આ ભવના શરીર સિવાય તે નથી હોતું, તેવી રીતે આ ભવનું શરીર પણ તે નમસ્કારનું કારણ થાય છે. અથવા જેમ ઘટાદિક પૂર્વે ઉત્પન્ન થયા હોય છે, છતાં તે દીપકવડે પ્રગટ કરાય છે, તેવી રીતે નમસ્કાર પણ પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલ હોય, છતાં પણ તે આ ભવના શરીરથી પ્રગટ થાય છે, તેથી સમુત્થાન-દેહ નમસ્કારનું નિમિત્ત કહેવાય છે.

બીજા આચાર્યો અન્ય ઉપકારની અપેક્ષાથી વિમુખ એવા સ્વવીર્યને નમસ્કારનું સમુત્થાનકારણ કહે છે, તે અયોગ્ય છે, કેમકે નમસ્કારના અનન્તર કારણપણે તે વ્યભિચારી છે. વીર્ય વિદ્યમાન છતાં કોઈકને નમસ્કાર પ્રાપ્ત થયો હોય, તે સ્વઆવરણના ઉદયથી પુનઃ ભ્રષ્ટ થાય છે, અને ભ્રષ્ટ થયા છતાં પણ પુનઃ તદાવરણના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત પણ થાય છે. એ પ્રમાણે વીર્ય છતાં નમસ્કારનો લાભાલાભ થાય છે, તેથી જણાય છે કે લખિંધ સિવાય નમસ્કારનું કારણ વીર્ય નથી. કેમકે નમસ્કારના લાભાલાભમાં વીર્ય અન્ય-વ્યતિરેકાનુસારી નથી, તેથી તે વ્યભિચારી છે; અને લખિંધ તો અન્ય-વ્યતિરેકાનુસારી હોવાથી અવ્યભિચારી કારણ છે.

હવે બીજું નિમિત્ત વાચના અને ત્રીજું નિમિત્ત લખિંધ, તેનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ. પરથી શ્રવણ એટલે ગુરૂ પાસેથી સાંભળીને બોધ લેવો, અથવા પરોપદેશ, તે વાચના કહેવાય છે. અને એ વાચના સિવાય તદાવરણના ક્ષયોપશમથી જે નમસ્કારનો લાભ થાય તે લખિંધ કહેવાય છે. વસ્તુતઃ તો તદાવરણ એટલે નમસ્કારાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ તે જ લખિંધ છે, અને નમસ્કારનો લાભ તે તેનું કાર્ય છે, પરંતુ અહીં જે નમસ્કારના લાભને લખિંધ કહી છે, તે કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરીને કહી છે. એ પ્રમાણે અશુદ્ધ નૈગમ-સંબ્રહ-અને વ્યવહાર નયના અભિપ્રાયે નમસ્કારનાં ત્રણ કારણ છે. ઋણુસૂત્ર નય તો વાચના અને લખિંધ એ બેજ કારણ માને છે.

ઋણુસૂત્ર નયની એવી માન્યતા છે કે જે નમસ્કાર પૂર્વ ભવમાં ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તેને આ ભવનું શરીરરૂપ સમુત્થાન કારણ શું ઉપકાર કરે છે? કે જેથી તેને કારણરૂપે માનો છો? તે કંઈ જ કરતું નથી. કેમકે ઉત્પન્ન થયેલાં કારણની અપેક્ષા નથી હોતી. હવે જે આ ભવમાં નમસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માનવામાં આવે, તો તેમાં વાચના અને લખિંધ સિવાય બીજું કંઈ કારણ જણાતું નથી. કારણ કે નમસ્કારનો લાભ પરથી થાય, અથવા સ્વયં થાય. જે પરથી થાય, તો ગુરૂપદેશરૂપ વાચનાજ તેમાં કારણ છે, અને સ્વયં પ્રાપ્ત થાય, તો તદાવરણ ક્ષયોપશમરૂપ લખિંધ સિવાય બીજું કંઈ તેમાં કારણ નથી. જે પરથી અથવા સ્વયં ઉત્પન્ન નથી થતું, તે ગદ્યહાસ શીંગડાની ધેડે અવસ્તુરૂપ-જ છે. જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં વાચના અને લખિંધ વિના બીજું કંઈ કારણ નથી.

આ ભવમાં અથવા પરભવમાં ઉત્પન્ન થએલા નમસ્કારની ઉત્પત્તિનું કારણ (દેહ-રૂપ) સમુત્થાન છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અથોગ્ય છે; કારણ કે જેની ઉત્પાદક ક્રિયા થઈ ગઈ હોય, તે અતીત વસ્તુ કહેવાય. તદનુસાર પૂર્વ ભવમાં થએલ નમસ્કાર-રૂપ વસ્તુ પુનઃ આ ભવમાં ઉત્પન્ન થતી નથી. જેમ ઉત્પન્ન થએલા ઘડાની ક્રિયાનો ઉપરમ થવાથી પુનઃ ઘડો ઉત્પન્ન નથી થતો, તેવી રીતે પૂર્વ ભવમાં ઉત્પન્ન થએલા નમસ્કારની ઉત્પાદક ક્રિયાનો ઉપરમ થવાથી, પુનઃ આ ભવમાં તે ઉત્પન્ન નથી થતો. કરાએલ વસ્તુ પણ પુનઃ કરાતી હોય, તો પુનઃ પુનઃ નિરન્તર કરે જાએ, પણ તેમ કરવાથી કરણ-ક્રિયાની સમાપ્તિ ક્યાં થશે? કેવળ અનવસ્થાજ થશે.

અથવા ભલે કદાચ પૂર્વ જન્મમાં નમસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હોય, તો પણ તે ઉત્પાદવાયના અને લખિંધ સિવાય સમુત્થાનરૂપ કારણથી નથી થયો. કારણ કે પૂર્વ ભવમાં જે નમસ્કારનો લાભ થએલ છે, તે સ્વયં થએલ છે, કે પરથી થએલ છે? જે સ્વયં થએલ હોય, તો તેમાં લખિંધજ કારણ છે, અને પરથી થએલ હોય, તો તેમાં વાયના હેતુભૂત છે. એ બે સિવાય ત્રીજું સમુત્થાનરૂપ કારણ એમાં ક્યાંઈ જણાવું નથી. માટે વાયના અને લખિંધ એ બેજ નમસ્કાર ના કારણ છે. એમ ઋણુસૂત્ર નયનો અભિપ્રાય છે. ૨૮૨૮-થી-૨૮૩૪.

હવે “સેસનયા લલ્લિમિચ્છન્તિ” ૨૮૦૭ એ પદની વ્યાખ્યા કરતા આચાર્ય શ્રી શબ્દાદિ ત્રણ નયોના અભિપ્રાયે નમસ્કારની ઉત્પત્તિનું કારણ કહે છે.

સદ્દાઈમયં ન લહઈ જં ગુરુકમ્મા પવાયણાણ વિ ।

પાવઈ ય તયાવરણક્વઓવસમઓ જઓડવસ્સં ॥ ૨૮૩૫ ॥

તો હેઝ લલ્લિ ચ્ચિય ન વાયણા જઈ મઈક્વઓવસમો ।

તક્કારણો ત્તિ તમ્મિ વિ નનુ સાડણંગલ્લિપ્પી દિટ્ઠા ॥ ૨૮૩૬ ॥

જસ્સ વિ સ તન્નિમિત્તો તસ્સ વિ તમ્મત્તકારણં હોજ્ઞા ।

ન નમોકારસ્સ તઈ કમ્મક્વઓવસમલંભસ્સ ॥ ૨૮૩૭ ॥

અહ કારણોવગારિ ત્તિ કારણં તેણ કારણં સવ્વં ।

પાણ્ણ બજ્જવત્થું કો નિયમો સદ્દમેત્તમ્મિ ? ॥ ૨૮૩૮ ॥

અહ પચ્ચાસણ્ણતરં કારણમેગં તિયં ચ તો (તઓ) લલ્લિં ।

પઢિવજ્જ, ન ચેદેવં, ન વાયણામિત્તનિયમો તે ॥ ૨૮૩૯ ॥

શબ્દાદિ નયોના એવો મત છે, કે ભારે કર્મી જીવ વાયના છતાં પણ નમસ્કાર નથી પામતો, પરંતુ લઘુકર્મી જીવ વાયના વિના પણ તદાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી તે અવશ્ય પામે છે, માટે લખિંધજ તેનો હેતુ છે, વાયના નથી. (વાયના જન્ય) મતિજ્ઞાના-વરણનો ક્ષયોપશમ હોવાથી, (પરંપરાએ) વાયના (નમસ્કારનું) કારણ છે, એમ જે કહેવામાં આવે, તો (તે અથોગ્ય છે, કારણ કે) તેવા ક્ષયોપશમમાં પણ તે વાયના (ગુરુ કર્મીને થયોક્ત ક્ષયોપશમ કરતી નથી, તેથી) અનેકાન્તિક જણાય છે. (વાયનાથી કોઈકને કર્મનો ક્ષયોપશમ થતો જણાય છે, તેથી તેની અપેક્ષાએ વાયના નમસ્કારનું કારણ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે અથોગ્ય છે, કેમકે) જેને વાયનાથી મતિજ્ઞાના-વરણનો ક્ષયોપશમ થાય છે, તેને તે વાયના, માત્ર તે ક્ષયોપશમનુંજ કારણ છે, પણ તદાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નમસ્કારનું કારણ નથી. ક્ષયોપશમરૂપ

કારણને તે વાચના ઉપકારી હોવાથી (કારણત્વ કારણ હોવાથી) નમસ્કારત્વ કારણ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો (પૃથ્વી-આસન-શયન-આહાર-વસ્ત્ર-પાત્ર આદિ) સર્વ બાહ્ય વસ્તુ (ક્ષયોપશમને ઉપકારી હોવાથી પરંપરાએ નમસ્કારત્વ) કારણ થશે, વાચનારૂપ શબ્દ માત્રમાંજ કારણનો નિયમ શામાટે કહે છે ? (પરંપરાએ સર્વ બાહ્ય વસ્તુ નમસ્કારના કારણને ઉપકારી છે, તોપણ વાચના) અનન્તર-નશ્વરત્વ ઉપકારી હોવાથી તેને તેત્વ કારણ કહીએ છીએ, એમ કહેવામાં આવે, તો લઙ્ગિજ તેત્વ (નમસ્કારત્વ) એકાન્તિક કારણ માની લેયો. (કેમકે તેજ નમસ્કારત્વ અનન્તર કારણ છે.) જો એમ નહિ માનવામાં આવે, તો તે વાચના માત્રનો નિયમ સિદ્ધિ નહિ થાય. (પૂર્વોક્ત-પૃથ્વી-આસન-શયનાદિ પણ તેના કારણ થશે.) એ પ્રમાણે પ્રથમ કહી ગયા મુજબ પહેલા ત્રણ નયોત્ત્વ ત્રણ પ્રકારત્વ કારણ, ઋણસૂત્રને બે પ્રકારત્વ, શબ્દાદિ નયોત્ત્વ એકજ લઙ્ગિજ કારણ છે. ૨૮૩૫-થી-૨૮૩૯.

એ પ્રમાણે પ્રથમના ત્રણ નય, સમુત્થાન-વાચના અને લઙ્ગિજ એ ત્રણ કારણ માને છે, ઋણસૂત્ર નય સમુત્થાન સિવાય બેજ નમસ્કાર કારણ માને છે, અને શબ્દાદિ ત્રણ નય એક લઙ્ગિજનેજ નમસ્કારત્વ કારણ માને છે.

અહીં ઉત્પત્તિદ્વાર સમાપ્ત થયું. હવે નિર્દેશદ્વાર કહે છે.

નમસ્કારનો નિર્દેશ ચાર પ્રકારે છે. નામ નમસ્કાર-સ્થાપના નમસ્કાર-દ્રવ્ય નમસ્કાર અને ભાવ નમસ્કાર. આમાંના નામ અને સ્થાપના નમસ્કારત્વ સ્વરૂપ સમગ્ર શકાય એવું હોવાથી, તેત્વ વિવેચન નથી કરત, પણ શરીર-સવ્ય શરીરથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય નમસ્કારત્વ સ્વરૂપ કહે છે.

નિહળાઃ દઃ ભાવોવત્ત જં કુજ્જ સમ્મદિટ્ઠી ઉ ।

નેવાણ્ણં પયં દઃ ભાવસંકોચણ પયત્થો ॥ ૨૮૪૦-૮૯૦-૩૦૦ ॥

નિહળવાદિ દ્રવ્ય નમસ્કાર છે, અને ઉપયોગવન્ત સમ્યગ્દષ્ટિ જે અરીહંતાદિકને નમસ્કાર કરે તે ભાવ નમસ્કાર છે. નૈપાતિક પદ છે, અને દ્રવ્ય ભાવરૂપ સંકોચ, તે પદાર્થ છે. ૨૮૪૦

નમસ્કાર અને નમસ્કારવાનના અભેદ ઉપચારથી નિહળવાદિ દ્રવ્ય નમસ્કાર કહેવાય છે. આદિ શબ્દથી દ્રવ્યને માટે જે કોઇ વિદ્યા-મંત્ર દેવતા વિગેરેને નમસ્કાર કરે, તે પણ દ્રવ્ય નમસ્કાર કહેવાય છે. તથા જે ઉપયોગવાન સમ્યગ્દષ્ટિ અર્હંતાદિને નમસ્કાર કરે છે, તે ભાવ નમસ્કાર કહેવાય છે.

હવે પદદ્વાર કહે છે. જેવડે અર્થ જણાય, તે પદ કહેવાય છે. તે પદ નામિક-નૈપાતિક-ઔપસર્ગિક-આખ્યાતિક-અને મિશ્ર. એમ પાંચ પ્રકારે છે. તેમાં 'અધિ' એ એ નામિક પદ છે, 'અણુ' એ નૈપાતિક (અવ્યય) પદ છે, 'પરિ' એ ઔપસર્ગિક પદ છે, 'ધાવતિ' એ આખ્યાતિક પદ છે, અને 'સંયત' એ મિશ્ર પદ છે. આ પાંચ પ્રકારનાં પદોમાંથી અહીં નૈપાતિકનો અધિકાર છે. જે પદ અર્હંતાદિની આદિમાં કે અન્તમાં આવેતું હોય તે નૈપાતિક પદ છે. નમઃ એ પદ અહીં નૈપાતિક છે.

હવે પદાર્થદ્વાર કહે છે—નમોઽર્હદમ્યઃ ઈત્યાદિ પદોમાં જે નમઃ પદ છે, તેનો દ્રવ્ય સંકોચ અને ભાવસંકોચ રૂપ અર્થ, તે પદાર્થ કહેવાય છે. તેમાં હાથ-મસ્તક-પગ વિગેરેનો સંકોચ તે દ્રવ્ય સંકોચ કહેવાય, અને અર્હંતાદિના ગુણોમાં વિગુહ મનનો પ્રવેશ

તે ભાવ સંકેત કહેવાય છે. અહીં ચાર ભાંગા થાય તેમાં પ્રથમ પાલકાદિની પેઠે દ્રવ્ય સંકેત હોય, પણ ભાવસંકેત ન હોય. બીજે ભાંગે અનુત્તર વિમાનવાસી દેવાદિકની પેઠે ભાવસંકેત હોય, પણ દ્રવ્યસંકેત ન હોય. ત્રીજે ભાંગે શાંખકુમારાદિની પેઠે દ્રવ્યસંકેત હોય અને ભાવસંકેત પણ હોય. ચોથો ભાંગે દ્રવ્યસંકેત ન હોય, અને ભાવસંકેત પણ ન હોય એ ભાંગે શૂન્ય છે. ૨૮૪૦

હવે નામ-સ્થાપનાદિ ચારે પ્રકારના નમસ્કારનું સ્વરૂપ લાખ્યકાર મહારાજ કહે છે.

નામાઈચઽઽમેઓ નિવલ્લેવો મંગલં વ સો નેઓ ।
 નામં નમોભિહાણં ઠવળા નાસોઽહવાગારો ॥ ૨૮૪૧ ॥
 આગમઓઽણુવઽત્તો અઙ્ગેયા દવઓ નમોકારો ।
 નોઆગમઓ જાણય-ભવસરોરાઈરિત્તોઽયં ॥ ૨૮૪૨ ॥
 મિચ્છોવહયા જં ભાવઓ વિ કુવન્તિ નિણ્હયાઈયા ।
 સો દવનમોકારો સમ્માણુવઽત્તરુણં ચ ॥ ૨૮૪૩ ॥
 સદસદવિસેસળાઓ ભવહેઝ જહિચ્છઓવલંભાઓ ।
 નાળફલાભાવાઓ મિચ્છદ્દિટ્ઠિસ્સ અન્નાણં ॥ ૨૮૪૪ ॥
 જો વા દવત્થમસંજયસ્સ વ મયાઈનાઽહવા સો વિ ।
 દવનમોકારો ચ્ચિય કીરઈ દમણ્ણ રણ્ણો વ ॥ ૨૮૪૫ ॥
 આગમઓ વિન્નાયા તચ્ચિત્તો ભાવઓ નાગેહારા ।
 નોઆગમઓ સો ચ્ચિય સેસયકરણોવઽત્તો ત્તિ ॥ ૨૮૪૬ ॥

નામાદિ ચાર પ્રકારે નમસ્કારના નિર્ણય છે, તે પૂર્વેક્ત મંગળની પેઠે જાણવો. નમઃ એત્રું નામ તે નામ નમસ્કાર છે, અને નમઃ એવા બે અક્ષરો લખવા તે, અથવા નમસ્કાર કરવાને પ્રવર્તેલા સાધુ આદિના સંકેતિત કર-ચરણાદિયુક્ત ચિત્રકર્માદિગત આકાર તે સ્થાપના નમસ્કાર છે. આગમથી અને નોઆગમથી એમ બે પ્રકારે દ્રવ્ય નમસ્કાર છે, તેમાં ઉપયોગરહિત નમસ્કાર ભણનાર તે આગમથી દ્રવ્ય નમસ્કાર છે. અને નોઆગમથી દ્રવ્ય નમસ્કાર જાશરીર-ભવ્ય શરીર અને તદ્વ્યતિરિક્ત, એમ ત્રણ પ્રકારે છે. મિથ્યાત્વથી ઉપહત નિન્હવાદિ ભાવથી જે નમસ્કાર કરે છે તે, અને સમ્યક્દષ્ટિ ઉપયોગ રહિત જે નમસ્કાર કરે છે તે તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય નમસ્કાર છે. સદ્ અને અસદ્ના વિશેષ રહિત, ભવહેતુક, યદ્વચ્છાથી ઉપસંભ, અને જ્ઞાનના ફળને અભાવ હોવાથી મિથ્યાદષ્ટિનું (જ્ઞાન) અજ્ઞાનરૂપ છે, (તેથી ભાવથી નમસ્કાર કરનારા નિન્હવાદિને દ્રવ્ય નમસ્કાર છે.) અથવા જે દ્રવ્યને માટે દેવાદિકને નમસ્કાર કરાય તે, અથવા ભયાદિ કારણથી ભિખારી જેમ રાજાને નમસ્કાર કરે તેમ, અસંયતિને નમસ્કાર કરાય તે પણ દ્રવ્ય નમસ્કારજ છે. નમસ્કાર અર્થને જાણનાર અને તેમાં ઉપયોગવાન હોય તે આગમથી ભાવ નમસ્કાર છે, તથા નમસ્કાર કરવામાં મનરૂઝે ઉપયોગવન્ત, “ અરિહુતને નમસ્કાર થાઓ ” એમ વચન વડે બોલે, અને હાથ સંકેતવાદિ વડે નમસ્કાર કરે, ત્યારે તેનો આગમથી ભાવ નમસ્કાર કહેવાય છે. (અહીં ‘ના’ શબ્દ મિથ્યાવાચી છે, તેથી ઉપયોગરૂપ આગમ અને વચન તથા કાયાની ક્રિયા તેમાં મિથ્ય છે.) ૨૮૪૧-થી-૨૮૪૬.

હવે એ નામાદિ નમસ્કારનો નથોવડે વિચાર કરે છે.

ભાવં ચિય સદ્નયા સેસા ઇચ્છંતિ સદ્નિવલેવે ।

ઠવણાવજ્જે સંગહ-વવહારા કેઢ ઇચ્છંતિ ॥ ૨૮૪૭ ॥

દઘ-ઢવણાવજ્જે ઉજ્જુસુઓ, તં ન જુજ્જણ જમ્હા ।

ઇચ્છઇ સુયમ્મિ મણિયં સો દઘં કિંતુ ન પુહુત્તં ॥ ૨૮૪૮ ॥

ઇચ્છંતો ય સ દઘં તદનાગારં પિ ભાવહેઽ ત્તિ ।

નેચ્છેજ્જ કહં ઠવણં સાગારં ભાવહેઽ ત્તિ ? ॥ ૨૮૪૯ ॥

નામં પિ હોજ્જ સન્ના તઘચ્ચં વા તદત્થપરિસુત્તં ।

હેઽ ત્તિ તદિચ્છંતો દઘ-ઢવણા કહં નેચ્છે ? ॥ ૨૮૫૦ ॥

અહ નામ ભાવમ્મિ વિ તો ણેચ્છઇ તેણ દઘ્વ-ઠવણા વિ ।

ભાવસ્સાસન્નયરા હેઽ સદ્દો ઉ બજ્જયરો ॥ ૨૮૫૧ ॥

સંગહિઓ અસંગહિઓ સઘ્વો વા નેગમો ઠવણમિચ્છે ।

ઇચ્છઇ જઇ સંગહિઓ તં નેચ્છઇ સંગહો કીસ ? ॥ ૨૮૫૨ ॥

અહવ મયમસંગહિઓ તો વવહારો વિ કિં ન તદ્દમ્મા ।

અહ સઘ્વો તો તસ્સમધમ્માણો દો વિ તે જુત્તા ॥ ૨૮૫૩ ॥

જં ચ પવેસો નેગમનયસ્સ દોસુ બહુસો સમક્કાઓ ।

તો તમ્મયં પિ મિણ્ણં મયમિયરેસિં વિમિન્નાણં ॥ ૨૮૫૪ ॥

સામણ્ણાઈવિસિટ્ઠં બઙ્ગં પિ જમ્મુજ્જુસુત્તપજ્જંતા ।

ઇચ્છંતિ વત્થુધમ્મં તો તેસિં સઘ્વનિવલેવો ॥ ૨૮૫૫ ॥

ત્રણ શબ્દનથો શુદ્ધપણાથી ભાવનમસ્કારનેજ ઇચ્છે છે, અને શેષ ઋણુસૂત્ર સુધીના ચાર નથો ચારે નિરૂપા ઇચ્છે છે, તથા કેટલાકના મતે સંઘહ-વ્યવહાર નય-સ્થાપના સિવાયના ત્રણ નિરૂપા ઇચ્છે છે. અને ઋણુસૂત્ર નય દ્રવ્ય અને સ્થાપના નિરૂપ વર્જિતે એ નિરૂપાનેજ માને છે. આ વ્યાખ્યાન યોગ્ય નથી, કેમકે તે દ્રવ્યને માને છે, એમ શ્રુતમાં કહ્યું છે, પરંતુ તે તેને જીદુ નથી માનતો. વળી તે ઋણુસૂત્ર નય ભાવ હેતુક અનાકાર દ્રવ્યને ઇચ્છે છે, તો પછી ભાવ હેતુક આકાર સ્થાપનાને તે કેમ ન ઇચ્છે ? નામ એ સંજ્ઞાથી વાચ્ય અર્થ અથવા તે અર્થથી શૂન્ય નામ ભાવનો હેતુ હોવાથી ઋણુસૂત્ર તેને ઇચ્છે છે, તો દ્રવ્ય અને સ્થાપનાને કેમ ન ઇચ્છે ? નામ ભાવની અંદર સંનિહિત છે, તેથી તેને ઇચ્છે છે, (અને દ્રવ્ય-સ્થાપનાને નથી ઇચ્છતો) એમ કહેવામાં આવે, તો દ્રવ્ય-સ્થાપના પણ ભાવના વધારે નજીકના હેતુ છે, અને શબ્દનો બાહ્ય હેતુ છે, (તેથી તે બંનેને તે ઇચ્છે છે જ.) સંઘહિક-અસંઘહિક સર્વ નૈગમનય સ્થાપનાને ઇચ્છે, જો સંઘહિક નૈગમ સ્થાપનાને ઇચ્છે છે, તો પછી સંઘહિકનય તેને કેમ ન ઇચ્છે ? (ઇચ્છેજ) અથવા અસંઘહિક નૈગમ સ્થાપના ઇચ્છે છે, (સંઘહિક નથી ઇચ્છતો, એમ કહેવામાં આવે,) તો વ્યવહાર પણ તેવાજ ધર્મવાળો છે. તે પણ સ્થાપનાને કેમ નથી ઇચ્છતો ? સંપૂર્ણ નૈગમ સ્થાપના ઇચ્છે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તેના સમાન ધર્મવાળા તે બંને નય (સંઘહ-વ્યવહાર) સ્થાપનાને ઇચ્છે એ યોગ્યજ

છે. સંઘ્રહ તથા વ્યવહાર નયમાં નૈગમનયનો અન્તર્ભાવ પૂર્વે ઘણીવાર કહ્યો છે, તેઓના મતે પણ ભિન્નપણે અને સામાન્યપણે તેઓ સ્થાપનાને ઇચ્છે છેજ. સામાન્યાદિ વિશિષ્ટ જે બાહ્ય વસ્તુધર્મને ઋજુસૂત્ર સુધીના નયો ઇચ્છે છે, તેથી તેઓને પણ નામાદિ સર્વ નિ-ક્ષેપા માન્ય છે. ૨૮૮૭-થી-૨૮૫૫.

શબ્દ-સમભિરૂઢ-અને એવંભૂત, એ ત્રણ નયો શુદ્ધ હોવાથી કેવલ ભાવનેજ-ભા-વનમસ્કારનેજ માને છે, અને બાકીના ઋજુસૂત્ર સુધીના ચાર નયો અશુદ્ધ હોવાથી ના-માદિ ચારે પ્રકારના નમસ્કારને ઇચ્છે છે. કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે-સદ્ભાવ સ્થા-પના અને અસદ્ ભાવસ્થાપના કેવળ સાંકેતિક નામ માત્ર હોવાથી તેનો નામમાંજ અન્ત-ર્ભાવ થાય છે, તેથી સ્થાપના વિના બાકીના ત્રણ નિક્ષેપાજ સંઘ્રહ તથા વ્યવહાર નય માને છે; વળી ઋજુસૂત્ર નય દ્રવ્ય અને સ્થાપના સિવાય બાકીના બે નામ તથા ભાવ નિક્ષેપાનેજ માને છે. તેઓની આ માન્યતા અયોગ્ય છે, કેમકે ઋજુસૂત્ર નય દ્રવ્યને ઇચ્છે છે, પણ તે જુદું નથી ઇચ્છતો, અનુયોગદ્વારમાં એ મારે કહું છે કે-“ઉચ્ચુસુચસ્ત યને અણુવત્તે આગમઞ્ચો યને દ્વંવાવસ્તપ પુહત્તં નેચ્છહ” ઋજુસૂત્ર નયના મતે અનુપયોગી એક આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક ભિન્ન નથી માનતો.”

વળી આ નય સ્થાપના નિક્ષેપને પણ માને છે. કેમકે પિંડાવસ્થામાં તથાવિધ કડાં-કેયુરાદિ આકાર રહિત સુવર્ણાદિ દ્રવ્યને, તથાવિધ કેયુરાદિપર્યાયરૂપ ભાવ હેતુક હો-વાથી માને છે, તો પછી વિશિષ્ટ ઇન્દ્રાદિ આકારયુક્ત સ્થાપના, જે ઇન્દ્રાદિ અભિપ્રાયના કારણે ભૂત છે, તેને તે કેમ ન માને? મતસમ્યકે જે નય અનાકાર એવા દ્રવ્યને ભાવ-હેતુક માનીને ઇચ્છે છે, તે નય સાકાર સ્થાપના જે ઇન્દ્રાદિ ભાવના હેતુભૂત છે, તેને કેમ ન માને? માને છે જ.

અથવા નામ સંજ્ઞામાત્ર હોય, કે તે નામથી વાચ્ય હોય, અથવા ઇન્દ્રાદિ અર્થ રહિત તે નામ હોય, તો પણ તે નામ ભાવનું કારણ હોવાથી ઋજુસૂત્ર નય તે નામને માને છે, તો પછી દ્રવ્ય અને સ્થાપના પણ ભાવનું કારણ હોવાથી તેને તે કેમ ન માને? માનેજ. ઇન્દ્રાદિક સંજ્ઞારૂપ નામ ભાવ ઇન્દ્રમાં છે, તેથી ઋજુસૂત્ર નય નામને ઇચ્છે છે. એમ કહેવામાં આવે, તો દ્રવ્ય અને સ્થાપના પણ ભાવ ઇન્દ્રમાં વધારે નજીકના હેતુ છે, અને શબ્દ રૂપ નામ તો બાહ્યતર હેતુ છે. મતસમ્યકે ઇન્દ્રમૂર્તિરૂપ દ્રવ્ય, અને તેની વિશિષ્ટ-આકૃતિરૂપ સ્થાપના એ બંને ઇન્દ્રરૂપ પર્યાયના તાદાત્મ્ય સંબંધે રહેલા હોવાથી વધારે નજીકના હેતુ છે, અને નામરૂપ શબ્દ તો વાચ્ય-વાચક ભાવ માત્રના સંબંધરૂપે જ રહેલ હોવાથી બાહ્યતર હેતુ છે, તેથી કરીને દ્રવ્ય-સ્થાપના, નામ કરતા ભાવમાં વધારે નજી-કના હેતુ હોવાથી ઋજુસૂત્રનય તે બંનેને ઇચ્છે છેજ.

સંઘ્રહ અને વ્યવહારનય સ્થાપના સિવાય ત્રણ નિક્ષેપા માને છે. એમ જે કેટ-લાક કહે છે, તેના ઉત્તરમાં હવે કહીએ છીએ કે-સંઘ્રહિક અથવા અસંઘ્રહિક સર્વ નૈગમ-નય વિવદરહિત સ્થાપનાને ઇચ્છે છે. તેમાં સંઘ્રહનયના મતાનુસારી સંઘ્રહિક નૈગમ સા-માન્યવાદી છે, અને વ્યવહારનયના મતાનુસારી અસંઘ્રહિક નૈગમ વિશેષવાદી છે. આ બેમાં સંઘ્રહનયનાનુસારી સંઘ્રહિક નૈગમ સ્થાપનાને ઇચ્છે છે, તો પછી તેના જેવી માન્યતાવાળો સંઘ્રહનય પણ સ્થાપનાને કેમ ન ઇચ્છે? ઇચ્છેજ. અહીં કદાચ એમ કહેવામાં આવે, કે સામા-ન્યથી સર્વ નૈગમ સ્થાપનાને ઇચ્છે છે, પણ વિશેષ વ્યાખ્યાથી અસંઘ્રહિક નૈગમ સ્થાપનાને ઇચ્છે છે. સંઘ્રહિક નૈગમ નથી ઇચ્છતો એમ સમજવું, તેથી કરીને સંઘ્રહનયને સ્થાપનાનો નિષેધ નથી. આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે, તો એક બાબત સાંધતા બીજી બાબત તૂટશે. કેમકે

(૩૮૪) “ નેવાહયં પયં ” ઇત્યાદિ ૨૮૪૭ મી ગાથાનું વ્યાખ્યાન અને પ્રરૂપણાદ્વાર.

એ પ્રમાણે તો વ્યવહારનય પણ અસંપ્રહિત નૈગમ નયની સમાન વિશેષવાદી હોવાથી સ્થાપનાને માનશેજ, પરંતુ “સ્થાપના સિવાય ત્રણ નિર્દેષા સંપ્રહ તથા વ્યવહારનય માને છે.” એ કથનથી વ્યવહાર નયને સ્થાપનાનો નિષેધ જણાવ્યો છે. સંપૂર્ણ નૈગમ સ્થાપનાને ઇચ્છે છે, પણ સંપ્રહિત-અસંપ્રહિતના ભેદથી તે નથી ઇચ્છતો, તેથી કરીને સંપ્રહ વ્યવહાર પણ સ્થાપનાને નથી માનતા એમ કહેવામાં આવે, તો એ બે નયો એક બીજાની અપેક્ષા વિના ભલે સ્થાપના ન માને, પણ તે બન્ને સમુદીતનયો નૈગમનયરૂપ હોવાથી સ્થાપના માનશેજ. કેમકે તે પ્રત્યેક નય નૈગમથી ભિન્ન નથી.

અથવા પૂર્વે જો સામન્નગાર્હ સો નૈગમો સંગ્રહં ગઓ ઇત્યાદિ ગાથાવડે સંપ્રહ તથા વ્યવહારનયમાં નૈગમનયનો અન્તર્ભાવ કહેલ છે, તદનુસાર પણ સંપ્રહ-વ્યવહારનય સ્થાપનાને માને છે, કારણ કે જેમ સ્થાપનાને માનનાર નૈગમનયનો એ બે નયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, તેવી રીતે તેની સ્થાપનાની માન્યતાનો પણ તે બે નયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. એટલે કે સ્થાપના સામાન્યને સંપ્રહ ઇચ્છે છે અને સ્થાપના વિશેષને વ્યવહાર ઇચ્છે છે, એમ માનવું યોગ્ય છે, પરંતુ સર્વથા તે બે નયો તેને નથી માનતા એમ કહેવું તે યોગ્ય નથી. કારણ કે સામાન્યાદિ વિશિષ્ટ બહુ પ્રકારના બાહ્ય વસ્તુધર્મને ઋણુસૂત્ર પર્યન્તના ચાર નયો ઇચ્છે છે, તેથી કરીને તે નયોને નામાદિ ચારે નિર્દેષા માન્ય છે. ૨૮૪૭-થી-૨૮૫૫.

હવે “ નેવાહયં પયં ” ઇત્યાદિ ૨૮૪૭ મી ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

નિવયઈ પયાઈપજ્જંતઓ જઓ તો નમો નિવાઉ ત્તિ ।

સો સ્વિય નિયયત્થપરો પયમિહ નેવાહયં નામ ॥ ૨૮૫૬ ॥

પૂયત્થમિણં સા પુણ સિર-કર-પાયાઈદવ્વસંકોઓ

ભાવસ્સ ય સંકોઓ મણસા સુદ્ધસ્સ વિણિવેસો ॥ ૨૮૫૭ ॥

एत्थं तु भावकरणं पहाणमेगंतियं ति तस्सेव ।

बज्झं सुद्धिनिमित्तं भावावेयं तु तं विफलं ॥ २८५८ ॥

जं जुज्जंतो वि तयं न तप्फलं लहइ पालगाइ व्व ।

तव्विरहिया लहंति य फलमिह जमणुत्तराईया ॥ २८५९ ॥

तह वि विमुद्धी पाएण बज्झसहियस्स जा न सा इहरा ।

संजायइ तेणोभयमिदं संबस्स वा नमओ ॥ २८६० ॥

નમઃ પદ, પદની આદિમાં અથવા અન્તમાં પડતું હોવાથી તે નિપાત કહેવાય છે. એ નિપાત સ્વઅર્થમાં તત્પર હોવાથી તેને નૈપાતિક પદ કહેવાય છે. એમાં નમઃ પદ પૂજાના અર્થમાં છે, તે પૂજા (બે પ્રકારે છે એક) શિર-કર-પગઆદિ દ્રવ્ય સંકેતરૂપ, અને બીજી શુદ્ધ મનનો વિનિવેશ તે ભાવસંકેતરૂપ, એ બેમાં ભાવ સંકેતજ એકાન્ત શ્રેષ્ઠ છે કેમકે તેજ બાહ્ય શુદ્ધિનું કારણ છે, ભાવરહિત દ્રવ્યસંકેત નિષ્ફળ છે, (કારણ કે ભાવરહિત દ્રવ્ય સંકેતથી) નમસ્કારમાં યોગ્યભાવ હોય, તેને પાલકાદિની પેઠે તેનું કૃણ મળતું નથી. પણ દ્રવ્યરહિત ભાવ સંકેતવાળા અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોની પેઠે કૃણ પામે છે, તો પણ પ્રાયઃ બાહ્ય વિશુદ્ધિસહિત જે ન હોય, તેને તેવા પ્રકારનું ઉત્તમ કૃણ ન મળે માટે શાબ્દિકમારની પેઠે નમસ્કાર કરનારાને ઉભય વિશુદ્ધિ ઉત્તમ કૃણને માટે થાય છે. ૨૮૫૬-થી-૨૮૬૦.

હવે પ્રરૂપણાદ્વાર કહે છે.

દુવિહા પરૂવણા છપ્પગા ય નવહા ય છપ્પયાઈ નમો ।

કિં કસ્સ કેળ વ કહિં કેવચ્ચિરં કઙ્કવિહો વ ભવે? ॥૨૮૬૧॥૮૯૧-૩૦૧

કિં જીવો તપ્પરિણઓ પુવ્વપ્પડિવણ્ણઓ વ જીવાણં ।

જીવસ્સ ય જીવાણ ય પડુચ્ચ પડિવજ્જમાણં તુ ॥ ૨૮૬૨ ॥૮૯૨-૩૦૨

પ્રરૂપણા બે પ્રકારે છે, એક છ પ્રકારે પ્રરૂપણા અને બીજી નવ પ્રકારે પ્રરૂપણા તેમાં નમસ્કાર એ શું છે?, કેના છે?, કેના વડે થાય છે?, ક્યાં થાય છે?, કેટલો વખત રહે છે?, અને કેટલા પ્રકારે છે?, એ છ પ્રકારે પ્રરૂપણા છે. નમસ્કાર શું છે? તે જીવ છે, અથવા તે પરિણામ છે. પૂર્વપ્રતિપત્તની અપેક્ષાએ ધણા જીવોનો અથવા એક જીવનો નમસ્કાર છે, અને પ્રતિપદ્ધાનની અપેક્ષાએ એક જીવનો અથવા ધણા જીવનો નમસ્કાર છે. ૨૮૬૧-૨૮૬૨.

હવે એ છ દ્વારમાંનું પહેલું “ નમસ્કાર એ શું છે? ” એ દ્વાર કહે છે.

કિં હોજ્જ નમોક્કારો જીવોઽજીવો ગુણોઽહવા દવ્વં ।

જોવો નો સ્વંધો ત્તિ ય તહ નોગામો નમોક્કારો ॥ ૨૮૬૩ ॥

જં જીવો નાળમઓઽણત્તો નાળં ચ જં નમોક્કારો ।

તો સો જીવો દવ્વં ગુણો ત્તિ સામાઈણ્ણભિહિયં ॥ ૨૮૬૪ ॥

સવત્થિમઓ સ્વંધો તદેગદેસો ય જં નમોક્કારો ।

દેસપડિસેહવયણો નોસદ્દો તેળ નોસ્વંધો ॥ ૨૮૬૫ ॥

ભૂયગ્ગામો ગામો તદેગદેસો તડ ત્તિ નોગામો ।

દેસો ત્તિ સો કિમેગોઽણેગો નેયો નયમયાઓ ॥ ૨૮૬૬ ॥

તપ્પરિણડ ચ્ચિય જયા સદ્દાઈણં તયા નમોક્કારો ।

સેસાળઅણુવડત્તો વિ લલ્લિસહિઓઽહવા જોગ્ગો ॥ ૨૮૬૭ ॥

સંગહનઓ નમોક્કારજાઙ્કસામણ્ણઓ સયા ઈકં ।

સંગહનઓ નમોક્કારજાઙ્કસામણ્ણઓ સયા ઈકં ।

ઈચ્છઈ વવહારો પુળ ઈગમિહેગં બહૂ બહવો ॥ ૨૮૬૮ ॥

ડ ઝ્ઞુસુયાઈણં પુળ જેળ સયં સંપયં વ વત્થું તિ ।

પત્તેયં પત્તેયં તેળ નમોક્કારમિચ્છંતિ ॥ ૨૮૬૯ ॥

નમસ્કાર એ શું વસ્તુ છે? જીવ છે, કે અજીવ છે? અથવા ગુણ છે કે, દ્રવ્ય છે? (એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નેગમાદિ અશુદ્ધનયની અપેક્ષાએ) નમસ્કાર એ જીવ છે (અજીવ નથી, અને તે જીવ સંબંધ નયની અપેક્ષાએ અવિશિષ્ટ પંચાસ્તિકાયાત્મક સ્કંધરૂપ નથી, તેમજ (વશેષ અપેક્ષાએ અવિશિષ્ટ આમરૂપ પણ નથી.) તેથી તે નમસ્કારનો સ્કંધ અને નોઆમરૂપ છે, (કેમકે જીવરૂપ નમસ્કાર પંચાસ્તિકાયાત્મક સ્કંધનો એક દેશ છે, તથા

ચૈદ્ર પ્રકારના ભૂતઆમનો પણ એક દેશ છે. અહીં નોશબદ દેશવાચી છે.) જીવ જ્ઞાનમય છે, જ્ઞાન રૂપ છે, અને તે જ્ઞાન જીવથી અલિપ્ત છે, તેથી જીવ નમસ્કાર છે. (અજીવ નથી, કેમકે તે જ્ઞાનરહિત છે.) તે નમસ્કાર ગુણ છે કે દ્રવ્ય છે? (એનો ઉત્તર પૂર્વે ૨૬૪૩ મી ગાથામાં) સામાયિકની અંદર કહેલ છે, તે પ્રમાણે સમજવો. (પણ તેમાં સામાયિકના સ્થાને નમસ્કાર સમજવો.) સર્વ પંચાસ્તિકાય સ્કંધ કહેવાય, (જીવ તે સ્કંધનો એક દેશ હોવાથી નમસ્કાર પણ તેનો એક દેશ છે, કેમકે નમસ્કારવાનું અને નમસ્કાર એ અં- નેનો અભેદ ઉપચાર છે તેથી તેનો એક દેશ છે.) અહીં 'જો' શબ્દ દેશ પ્રતિષેધવાચી છે, તેથી નમસ્કારવાનું જીવનો સ્કંધ રૂપ કહેવાય છે. તથા (અકિન્દ્રિયાદિ ચૈદ્ર જીવ ભેદ- રૂપ) ભૂતઆમ, તે આમ કહેવાય છે, તે આમનો, દેવ-મનુષ્યાદિરૂપ નમસ્કારવાનું જીવ એક- દેશ હોવાથી નમસ્કારનો આમ કહેવાય છે. તે નમસ્કાર ભૂતઆમનો એક દેશ છતાં પણ એક છે કે અનેક છે? (આનો ઉત્તર) જોય નયના અલિપ્રાયથી જાણવો. જ્યારે નમસ્કારના પરિણામવાળો જીવ થાય, ત્યારે શબ્દાદિ ત્રણ નયોના અલિપ્રાયે જીવ નમસ્કાર કહે- વાય છે, અને શેષ નેગમાદિ નયોના અલિપ્રાયે નમસ્કારમાં ઉપયોગરહિત હોય તો પણ જો લખિતસહિત હોય, અથવા નમસ્કારને યોગ્ય હોય, તેવો જીવ પણ નમસ્કાર કહેવાય છે. સંગ્રહનય નમસ્કાર ભતિ સામાન્યથી હુએમાં એકજ નમસ્કાર ઈચ્છે છે, અને વ્યવહારનય (લોક વ્યવહારમાં તત્પર હોવાથી) એક નમસ્કારવાનું જીવને એક નમસ્કાર માને છે, તથા બહુ જીવોને બહુ નમસ્કાર માને છે. તેમજ ઋગ્યજુસૂત્રાદિનયો વર્તમાન સમયવર્તિ સ્વકીય વસ્તુને વસ્તુ માને છે, તેથી તે પ્રત્યેકના જુદા જુદા નમસ્કાર માને છે. ૨૮૬૩-થી-૨૮૬૯.

હવે “નમસ્કાર કોનો છે?” એ દ્વાર કહેવાને પુનઃપરિવર્તન એ ઇત્યાદિ ગાથાની વ્યાખ્યા કરે છે.

પઢિવજ્જમાણઓ પુણ ઇગોડોગો વ સંગહં મોત્તું ।

इष्टो सेसनयाणं पढिवज्जा नियमओडोगे ॥ २८७० ॥ दारं

કસ્સ તિ નમોક્કારો પુજ્જસ્સ હિ સંપયાણભાવાઓ ।

नेगम-ववहारमयं जह भिक्खा कस्स जइणो त्ति ॥ २८७१ ॥

પુજ્જસ્સવ પજ્જાઓ તપ્પચ્ચયઓ ઘઢાઈધમ્મ વ ।

तद्धेउभावओ वा घटविण्णाणाभिहाणं व ॥ २८७२ ॥

અહવા સ કરેતો ચેય તસ્સ જં મિચ્છભાવમાવન્નો ।

का तस्स नमोक्कारे चींता दासखरोवम्मे ॥ २८७३ ॥

જોવસ્સ સો જિગસ્સ વ અજ્જોવસ્સ ઉ જિર્ણીદપહિમાર્ ।

जीवाण जईणं पिव अज्जीवाणं तु पढिमाणं ॥ २८७४ ॥

જીવસ્સાજીવસ્સ ય જઈણો વીંસ્સ ચેગઓ સમયં ।

जीवाणमजीवाण य जईणो पढिमाण चेगत्यं ॥ २८७५ ॥

જીવાણમજીવસ્સ ય જઈણં તિમ્બસ્સ ચેગઓ સમયં ।

जीवाणमजीवाण य जईण पढिमाण चेगत्यं ॥ २८७६ ॥

જીવો તિ નમોક્કારો નણુ સઘ્વમયં કહં પુણો મેઓ ।

इह जीवस्सेव सओ भण्णइ सामित्तचींतेयं ॥ २८७७ ॥

નમસ્કાર પામનાર જીવ એક હોય કે અનેક હોય, એ પક્ષ સંગ્રહનય સિવાયના શેષનયોને સમત છે, અને પૂર્વપ્રતિપક્ષ તો તે સર્વેને અનેક જીવો ઇષ્ટ છે. નમસ્કાર કોનો છે ? પૂજ્યનો (કેમકે તે તેમને) અપાય છે. જેમકે ભિક્ષા કોની ? યતિની. (તે પ્રમાણે અહીં પણ સમજવું.) આ મત નૈગમ તથા વ્યવહારનયનો છે. અથવા નમસ્કાર એ પૂજ્યનો પર્યાય છે, કેમકે ઘટના આત્મીય સ્વરૂપની પેઠે તેમાં (આ પૂજ્ય છે,) એવો પ્રત્યય થાય છે. અથવા પૂજ્ય નમસ્કારનો હેતુ હોવાથી ઘટ વિજ્ઞાનના અભિધાનની પેઠે નમસ્કાર પૂજ્યનો પર્યાય છે, અથવા તે નમસ્કાર કરનાર પૂજ્યના ભૂત્યભાવને પામે છે, એટલે તે નમસ્કાર કરનારની દાસ અને ખરની ઉપમાવાળા નમસ્કારમાં શી ચિન્તા કરવી ? જિ-નેશ્વરને નમસ્કાર કરવો, તેથી તે જીવનો નમસ્કાર કહેવાય, જિનેશ્વરની પ્રતિમાને નમ-સ્કાર કરવાથી અજીવનો નમસ્કાર, યતિયોને નમસ્કાર કરવાથી જીવોનો નમસ્કાર, તેમની પ્રતિમાઓને નમસ્કાર કરવાથી અજીવોનો નમસ્કાર, યતિને અને પ્રતિમાને સાથે નમસ્કાર કરવાથી જીવનો તથા અજીવનો નમસ્કાર, યતિને અને પ્રતિમાઓને સાથે નમસ્કાર કરવાથી જીવનો તથા અજીવોનો નમસ્કાર, યતિયોને અને પ્રતિમાઓને એકીસાથે નમસ્કાર કરવાથી જીવોનો તથા અજીવનો નમસ્કાર, યતિયોને અને પ્રતિમાઓને એકીસાથે નમસ્કાર કરવાથી જીવોનો તથા અજીવોનો નમસ્કાર છે. જીવ એ નમસ્કાર છે, એમ સર્વને સંમત છે, તો પછી એ ભેદ શા માટે ? અહીં વિદ્યમાન જીવના અને નમસ્કારના સ્વાભાવનો વિચાર કરાય છે, તેથી તે ભેદ છે. ૨૮૭૦-થી-૨૮૭૩.

નમસ્કાર પામતા જીવો એક અથવા અનેક હોય છે, એમ સંગ્રહનય સિવાયના બધા નયો માને છે, અને પૂર્વપ્રતિપક્ષ નમસ્કારવાળા જીવો તો અવશ્ય અનેક હોય છે, એમ તે નયો માને છે; કેમકે ચારે ગતિમાં પૂર્વપ્રતિપક્ષ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો અસંખ્યાતા હુ-મ્મેશાં હોય છે. સંગ્રહનય સામાન્યવાદી હોવાથી ઉભય પક્ષમાં બહુત્વ નથી માનતો. આ ઉપરથી “ નમસ્કાર કોનો છે ? ” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એક જીવ અથવા અનેક જીવ નમ-સ્કારના સ્વામિ છે, એમ સિદ્ધ થયું.

શિષ્ય નમસ્કારનો સ્વામી જીવ છે, તો તે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય પૂજ્ય જીવ સ્વામી છે, કે નમસ્કાર કરનાર જીવ સ્વામી છે ?

આચાર્ય:—તારા એ પ્રશ્નનો જવાબ નય વિચારથી આપવો જોઈએ. તેમાં પ્રથમ નૈગમ તથા વ્યવહારનયના અભિપ્રાય પ્રમાણે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય-પૂજ્ય આત્મા નમ-સ્કારનો સ્વમી છે, પણ નમસ્કાર કરનાર જીવ તેનો સ્વામી નથી, કારણ કે નમસ્કાર પૂ-જ્યને અપાય છે. જેમ લોકમાં પણ ભિક્ષા કોની છે ? એના ઉત્તરમાં યતિની છે, પણ આ-પનારની નથે, એમ કહેવાય છે, તેવી રીતે અહીં પણ સમજવું.

અથવા ઘટના પોતાના રૂપાદિ ધર્મો, ઘટની અંદર ઘટની પ્રતીતિ કરાવનાર હો-વાથી, ઘટના પર્યાય છે; તેમ નમસ્કાર પણ પૂજ્યની અંદર “ આ પૂજ્ય છે ” એવી પ્રતીતિ કરાવનાર હોવાથી તે પૂજ્યનો પર્યાય છે. અથવા ઘટ સંમંધી જ્ઞાન અને તેનું કથન ઘટના હેતુ હોવાથી ઘટના પર્યાય છે, તેવીજ રીતે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય અરિહં-તાદિકને જોવાથી ભવ્ય જીવને વિશિષ્ટ ઉદ્દેશાસથી નમસ્કાર કરવાનો અભિપ્રાય ઉત્પન્ન થાય તેથી તે પૂજ્ય આત્મા નમસ્કારનો હેતુ હોવાથી નમસ્કાર પૂજ્યનો પર્યાય છે.

વળી નમસ્કાર જીવ, નમસ્કાર કરનાર તે પૂજ્ય આત્માનું દાસત્વ પામે છે, તેથી દાસ અને ખરની ઉપમાવાળા તે નમસ્કાર ઉપર નમસ્કાર કરનારનો અધિકાર નથી.

(૩૮૮) નમસ્કાર કેનો છે ? એ દ્વાર અને તેના સ્વામિત્વનો વિચાર.

કારણ કે જેમ-“ દાસેષ । મે खरो कीओ दासो वि मे खरो विमे ” નોકરે મારા મારે ખર ખરીઘો, તે દાસ પણ મારો છે, અને ખર પણ મારો છે.” આ સિદ્ધાન્તોક્ત ન્યાયથી દાસ જેવો નમસ્કાર, અને ખર સમાન નમસ્કાર, એ બંને પૂજ્ય આત્મા અર્હુદાદિકનાજ છે, પણ નમસ્કાર કરનારના નથી.

અહીં એક વાત વિશેષ સમજવાની છે, તે એ છે કે-પૂજ્ય વસ્તુ બે પ્રકારની છે, એક જીવરૂપ અને બીજી અજીવરૂપ. તેમાં જીવરૂપ પૂજ્ય વસ્તુ તે જિનેશ્વરાદિ, અને અજીવરૂપ પૂજ્ય વસ્તુ તે તેમની પ્રતિમા વિગેરે જાણવી. આ જીવ તથા અજીવ પદના એક વચન અને બહુવચનવડે આઠ ભાગ છે. જેમકે જીવનો ૧ નમસ્કાર, ૨ અજીવનો નમસ્કાર, ૩ જીવોનો, ૪ અજીવોનો, ૫ જીવનો અને અજીવનો, ૬ જીવનો અને અજીવોનો, ૭ જીવોનો અને અજીવનો, ૮ જીવોનો અને અજીવોનો નમસ્કાર. આ આઠે ભાગના ભાગ્યકાર મહારાજે ઉદાહરણ પૂર્વક કહ્યા છે. તેમાં પ્રથમ જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરવો, ૧ તે જીવનો નમસ્કાર, ૨ જિનેશ્વરની પ્રતિમાને નમસ્કાર કરવો તે અજીવનો નમસ્કાર, ૩ મુનિઓને નમસ્કાર કરવો તે જીવોનો નમસ્કાર, ૪ અને પ્રતિમાઓને નમસ્કાર કરવો તે અજીવોનો નમસ્કાર, ૫ મુનિને તથા પ્રતિમાને સાથે નમસ્કાર કરવો તે જીવનો અને અજીવનો નમસ્કાર, ૬ મુનિઓને તથા પ્રતિમાઓને સાથે નમસ્કાર કરવો તે જીવોનો અને સાથે અજીવોનો નમસ્કાર, ૭ ધણા મુનિઓને અને એક પ્રતિમાને સાથે નમસ્કાર કરવો તે જીવોનો તથા અજીવનો નમસ્કાર, ૮ ધણા મુનિઓ તથા ધણી પ્રતિમાઓને સાથે નમસ્કાર કરવો તે જીવોનો અને અજીવોનો નમસ્કાર કહેવાય છે.

શિષ્ય:-મહારાજ પૂર્વે ૨૮૬૨ મી ગાથામાં “ જીવનમસ્કાર છે, ” એમ સર્વ નયોને સંમત સમાન અધિકરણ આપે કહ્યું છે અને અહીં જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરવો તે “જીવનો નમસ્કાર,” ઇત્યાદિ છઠ્ઠી વિમ્ભક્તિનો નિર્દેશ કરીને બંનેનો ભેદ શાથી કહો છો ?

આચાર્ય:-સમાન અધિકરણવાળો જીવરૂપ નમસ્કાર, એ પૂજ્ય આત્માનો છે ? કે નમસ્કાર કરનારનો છે ? એનો વિચાર અહીં પ્રસ્તુત હોવાથી છઠ્ઠી વિમ્ભક્તિનો નિર્દેશ કર્યો છે. તેથી કાંઈ હરકત જેવું નથી, ૨૮૭૦ થી ૨૮૭૭.

હવે સંગ્રહ નયના મતે નમસ્કારનું સ્વામિત્વ વિચારે છે.

સામણમેત્તગાહી સ-પરજિણ-યરવિસેસનિરવેક્કલો ।

સંગહનઓઽભિમણ્ણઈ તમિહેગસ્સાવિસિદ્ધસ્સ ॥ ૨૮૭૮ ॥

જોવસ્સાજીવસ્સ વ સસ્સ પરસ્સ વ વિસેસનેઽભિણ્ણો ।

ન ય મેયમિચ્છઈ સયા સ નમો સામણમેત્તસ્સ ॥ ૨૮૭૯ ॥

જોવો નમો ત્તિ તુલ્લાઽહિગરણ તં વેઈ ન ઉ સ જોવસ્સ ।

ઈચ્છઈ વાઽસુદ્ધયરો તં જીવસ્સેય નન્નસ્સ ॥ ૨૮૮૦ ॥

ગાથાર્થ:-સ્વ-પર, જીવાજીવ આદિ વિશેષની અપેક્ષારહિત સંગ્રહનય સામાન્ય-માત્રાહી હોવાથી તે નમસ્કારને એક અવિશિષ્ટ સત્તારૂપનો માને છે. જીવનો કે અજીવનો અથવા સ્વ-પરનો અભેદ વિશેષણમાં અભિજ્ઞ આ નયભેદ નથી માનતો પણ નમસ્કાર સામાન્ય રૂપેજ તેને માને છે. જીવ એજ નમસ્કાર છે, એ પ્રમાણે સમાન અધિકરણ આ નય કહે છે. પણ જીવનો નમસ્કાર એમ વિજ્ઞ અધિકરણ નથી માનતો. અથવા આ

અશુદ્ધતર સંબંધનય તે નમસ્કારને જીવનોજ માને છે, બીજા સાત ભાંગે નથી માનતો. ૨૮૭૮ થી ૨૮૮૦.

સંબંધનય સામાન્યમાત્રગ્રાહી હોવાથી જીવનો નમસ્કાર-અજીવનો નમસ્કાર ઇત્યાદિ વિશેષણરહિત સત્તા માત્રરૂપે નમસ્કારને માને છે, કારણ કે જીવનો યા અજીવનો, સ્વનો કે પરનો નમસ્કાર ઇત્યાદિ વિશેષણોવડે આ નય નમસ્કારનો ભેદ નથી માનતો પણ સત્તા-સામાન્ય રૂપે એકજ માને છે.

અહીં કહાય એમ પૂછવામાં આવે કે નમઃ શબ્દ રૂપ નમસ્કારનો સ્વસ્વરૂપે આધારાદિ ભેદ આ નય ભેદ માને છે કે નહિ ? એના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે નમસ્કાર સામાન્ય માત્રનો આધારાદિ ભેદમાં પણ આ નય સર્વકાળ ભેદ નથી માનતો, સામાન્યમાત્રગ્રાહી હોવાથી સર્વત્ર એકજ માને છે. અથવા જીવનો નમસ્કાર ” એ પ્રમણે છઠ્ઠી વિભક્તિવડે જે ભેદ કહ્યો છે, તેવો ભેદ આ નય મૂળગ્રીજ સર્વથા નથી માનતો, એટલે જીવનો નમસ્કાર કે અજીવનો નમસ્કાર, એવો સ્વામિત્વનો વિચાર તો ક્યાંથી થઈ શકે ? કારણ કે “જીવ એજ નમસ્કાર છે ” એ પ્રમાણે સમાન અધિકરણતાજ (એક વિભક્તિ) આ નય માને છે, પણ “જીવનો નમસ્કાર ” એવું ભિન્ન અધિકરણ (બીજી વિભક્તિ) નથી માનતો. અથવા અશુદ્ધતર સંબંધનય, પૂર્વોક્ત આઠ ભાંગામાંથી પહેલો ભાંગો માને છે. એટલે કે જીવ સામાન્યનો નમસ્કાર છે, એમ આ નય માને છે, બાકીના સાત ભાંગો નથી માનતો. ૨૮૮૦

હવે ઋણસૂત્રના અભિપ્રાયે નમસ્કારનું સ્વામિત્વ વિચારે છે.

ઉજ્જુમુયમયં નાણં સદ્દો કિરિયા ચ જં નમોક્કારો ।

હોજ્જ નહિ સદ્દહા સો જુતો તક્કતુરન્નસ્સ ॥ ૨૮૮૧ ॥

નાણં જીવાણન્નં તં કહમત્થંતરસ્સ પુજ્જસ્સ ।

જીવસ્સ હોઝ કિહ વા પડિમાણ જીવરહિયાણ ? ॥ ૨૮૮૨ ॥

एवं सद्दो किरिया य सद्द-किरियावओ जओ धम्मो ।

न य धम्मो दव्वंतरसंचारो तो न पुज्जस्स ॥ ૨૮૮૩ ॥

एवं च कयविणासा-ऽकयागमे-गत-संगराईया ।

अन्नस्स नमોક્કારે દોસા બહવો પસજ્જંતિ ॥ ૨૮૮૪ ॥

જઈ સામિભાવઓ હોજ્જ પૂઞ્ઞણિજ્જસ્સ સો તો કો દોસો ? ।

अत्थंतरभूयस्स वि जह गावो देवदत्तस्स ॥ ૨૮૮૫ ॥

अस्सेदं ववण्णसो हवेज्ज दव्वम्मि न उ गुणे जुत्तो ।

પડયસ્સ સુક્કભાવો મન્નઈ ન હિ દેવદત્તસ્સ ॥ ૨૮૮૬ ॥

ઋણસૂત્ર નયનો એવો મત છે કે જે નમસ્કાર છે, તે ઉપર ચાતુર્ય જ્ઞાન, રૂપ અરિહંતાને નમસ્કાર થાઓ ઇત્યાદિ શબ્દરૂપ, અથવા શિરોનમનાદિ ક્રિયારૂપ છે; તેથી તે નમસ્કાર તેના કર્તા સિવાય બીજાનો કોઈ પણ રીતે કહી શકાય નહિ. કારણ કે જ્ઞાનરૂપ નમસ્કાર તે જીવથી અભિન્ન છે, તે અર્થાન્તર રૂપ પૂજ્યનો છે એમ કેમ કહી શકાય ? અથવા (અવરમાન છતાં પણ વિદ્યાની ખાતર માની લઈએ કે) ભલે જીવનો નમસ્કાર હોય, પરંતુ જીવરહિત-અચેતન પ્રતિમાનો તે કેવી રીતે હોઈ શકે ? (નજ હોઈ શકે.)

એજ પ્રમાણે શબ્દરૂપ અને ક્રિયારૂપ નમસ્કાર પણ, શબ્દ કરનાર અને ક્રિયાવાન (નમસ્કાર કરનાર) ના ધર્મ છે, તે ધર્મ અન્ય દ્રવ્યમાં જાય નહિ. માટે પૂજ્યનો નમસ્કાર નથી. જો એ પ્રમાણે (પૂજકે કરેલો નમસ્કાર પૂજ્યનો માનવામાં આવે તો, કૃતન.શ-અકૃતઆગમ એકત્વ-અને સંસ્કાર દ્વારા પ્રાપ્ત થાય. જેમ ગાયો અન્યત્ર છતાં તે દેવદત્તની છે, એમ કહેવાય છે, તેવી રીતે નમસ્કાર પૂજકને વિષે હોય, તો પણ સ્વામિભાવે અર્થાન્તરભૂત પૂજ્યનો નમસ્કાર માનવામાં શો દોષ છે ? (એમ કહેવામાં આવે તો) આ આનું છે, એવો વ્યવહાર દ્રવ્યમાં કરી શકાય, પણ ગુણની અંદર ન કરી શકાય. કારણ કે પદનો શુક્લભાવ તે દેવદત્તનો ન કહી શકાય. (કેમકે એથી સાંકર્ય આદિ દોષો પ્રાપ્ત થાય.) ૨૮૮૧-થી-૨૮૮૬.

વવણસાભાવમિ વિ નણ સામિચામણિવારિયં ચેવ ।

અન્નાધારાણં પિ હુ સગુણાણ વ મોગભાવાઓ ॥ ૨૮૮૭ ॥

एवं पि न सो पुज्जस्स तप्फलाभावओ परधणं व ।

જુત્તો ફલભાવાઓ સધણે પિવ પૂજયંતસ્સ ॥ ૨૮૮૮ ॥

નણ પુજ્જસ્સેવ ફલં દીસઈ પૂજા ન પૂજયંતસ્સ ।

નાણુવજીવિતણઓ તં તસ્સ ફલં જહા નમસો ॥ ૨૮૮૯ ॥

न य दिदृफलत्थोऽयं जुत्तो पुज्जस्स वोवगाराय ।

કિંતુ પરિણામસુદ્ધી ફલમિદં સા ય પૂજયઓ ॥ ૨૮૯૦ ॥

कत्तुरहीणत्ताओ तग्गुणाओ तप्फलोवभोगाओ ।

તસ્સ ય સ્વઓવસમઓ તજ્જોગાઓ ય સો તસ્સ ॥ ૨૮૯૧ ॥

અન્ય આધારવાળા ગુણોનો એવા વ્યવહારનો અભાવ છતાં પણ સ્વગુણોની પેઠે ભોગભાવથી તેનું સ્વામિત્વ નિવારી નહિ શકાય. (એમ કહેવામાં આવે તો) એ પ્રમાણે પણ પારકા ધનની પેઠે તેનો ફળના અભાવે, તે નમસ્કાર પૂજ્યનો નહિ કહેવાય; પરંતુ સ્વધનની પેઠે ફળના સદ્ભાવથી પૂજકનો નમસ્કાર કહેવો યોગ્ય છે. પૂજરૂપ ફલ પૂજ્યને જ જણાય છે, પૂજકને નથી જણાતું; (એમ કહેવામાં આવે, તો) આકાશની પેઠે વીતરાગ અનુપજીવી હોવાથી તે ફળ તેમનું નથી. વળી નમસ્કાર દ્રષ્ટ ફળરૂપ પ્રયોજનવાળો નથી, અથવા પૂજ્યના ઉપકાર માટે પણ નથી; પરંતુ પરિણામની વિશુદ્ધિ એ નમસ્કારનું ફળ માન્યું છે, અને તે વિશુદ્ધિ પૂજકને જ થાય છે. નમસ્કાર કર્તાને આધીન હોવાથી, તેના ગુણ હોવાથી, તેના ફળના ઉપભોગથી, તેના ક્ષયોપશમથી અને તેના યોગથી તે નમસ્કાર પૂજકનો જ છે, ૨૮૮૭-થી-૨૮૯૧.

અન્ય આધારવાળા-પદાર્થિગત શુક્લાદિગુણો દેવદત્તના એવા વ્યવહારનો અભાવ છતાં પણ તેને તેનું સ્વામિત્વ નિવારી નહિ શકાય. કારણ કે જેમ પોતાના રૂપાદિ ગુણોનો ભોગવનાર દેવદત્ત પોતાના ગુણોનો સ્વામી છે, તેવી રીતે પોતાના વસ્ત્રના શુક્લાદિ ગુણો દેવદત્તવડે ભોગવાતા હોવાથી તેનો તે સ્વામી છે. એજ પ્રમાણે જો નમસ્કાર પૂજકની અંદર હોય અને પૂજ્ય તેનો સ્વામી થાય, તો શું દોષ છે ?

એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે, તો પણ તે નમસ્કાર પૂજ્યનો નહિ કહી શકાય, કારણકે પારકાના ધનની પેઠે નમસ્કારના સ્વર્ગાદિરૂપ ફળનો પૂજ્યને અભાવ છે, અને

પૂજનારને તે સ્વધનની પેઠે સ્વર્ગાદિ ફળના સદ્ભાવવાળો હોવાથી પૂજકનો તે છે એમ કહેવું યોગ્ય છે.

પૂજ્યને પૂજરૂપ ફળ પ્રત્યક્ષથી જણાય છે, અને પૂજકને તે નથી જણાતું, માટે પૂજ્યને નમસ્કારના ફળનો અભાવ છે, એમ જે કહ્યું છે, તે અયોગ્ય છે. આ પ્રમાણે નૈગમાદિ નયવાદીઓ કહેવા માગે તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે આકાશની પેઠે અનુપલબ્ધી હોવાથી તે પૂજરૂપ ફળ પૂજ્યનું નથી. જે જેનો અનુપલબ્ધી હોય, તે તેનું ફળ ન કહેવાય. ” જેમ દેહમાન અગર-કર્પૂરાદિનો ધુમ પ્રસરતા પુષ્પ સુવાસાદિ ફળ અકાશનું નથી, પરંતુ તેના ઉપલબ્ધ દેવદત્તાદેકનું છે; તેવી રીતે અહીં પણ વીતરાગદેવ પૂજના અનુપલબ્ધી હોવાથી તે તેનું ફળ નથી, પણ પૂજકનું જ છે. વળી દ્રષ્ટફળવાળો નમસ્કાર પૂજકને છે એમ નહિ, તેમજ પૂજ્યના ઉપકાર માટે છે, એમ પણ નહિ, પરંતુ પરિણામની વિશુદ્ધિ એ નમસ્કારનું અનન્તર ફળ છે, અને સ્વર્ગ-અપવર્ગ આદિ પરંપરા-એ ફળ છે. એ પરિણામની વિશુદ્ધિ તથા સ્વર્ગપ્રાપ્તિ વિગેરે ફળ પૂજકનું જ છે, પૂજ્યનું નથી, માટે નમસ્કાર પણ પૂજકનો જ કહેવાય, પૂજ્યનો ન કહેવાય.

વળી નમસ્કાર પૂજકથી કરાતો હોવાથી તે તેનેજ આધીન છે, તેથી સ્વધનની પેઠે નમસ્કાર તેના કર્તાનો છે. તથા નમસ્કાર જ્ઞાન-શબ્દ-ક્રિયારૂપ હોવાથી નમસ્કાર કરનારના ગુણરૂપ છે, તેથી તે તેનો છે, નમસ્કારનાં સ્વર્ગાદિ ફળનો ભોક્તા તે પૂજક હોવાથી તે સ્વધનની પેઠે તે તેનો છે, તેમજ નમસ્કારના કારણમૂલ જે કર્મનો ક્ષયોપશમ તે પણ તેના કર્તામાંજ હોવાથી તે તેનો છે, કેમકે કારણ વિના કાર્ય અન્યત્ર હોઈ શકે નહિ. તથા નમસ્કાર એ તેના કર્તાના પરિણામરૂપે હોવાથી પણ તે તેના કર્તાનો જ છે અન્યનો નથી. ૨૮૯૨.

હવે શબ્દાદિ ત્રણ નયના મતે નમસ્કારનું સ્વામિત્વ કહે છે.

જં નાણં ચેય નમો સદ્દર્શનં ન સદ્-કિરિયાઓ ।

તેણ ત્રિસેતેણ તયં વજ્જસસ ન તેડણુમણ્ણંતિ ॥ ૨૮૯૨ ॥ દારં

શબ્દાદિ ત્રણ નયોના મતે ઉપયોગરૂપ જ્ઞાનજ નમસ્કાર છે, પણ શબ્દ તથા ક્રિયા નમસ્કાર નથી. (કેમકે એ નયો શુદ્ધ હોવાથી જ્ઞાનવાદી છે.) તેથી વિશેષ કરીને બાહ્ય જિનેશ્વરાદિનો અથવા તેમની પ્રતિમાનો નમસ્કાર તે નયો નથી માનતા. (પરંતુ તદુપયોગવાન પૂજકનોજ નમસ્કાર માને છે.) ૨૮૯૨.

હવે કેન દ્વાર-નમસ્કાર શા વડે થાય છે, તે કહે છે,

નાણાવરણિજ્જસસ ય દંસણમોહસસ તહ સ્વઓવસમો ।

જીવમજીવે અદ્દસુ મંગેસું હોઈ સવ્વત્થ ॥ ૨૮૯૩ ॥ ૮૯૩-૩૦૩

કેણં તિ નમોકારો સાહિજ્જઈ લબ્ભણ વ મણિયમ્મિ ।

કમ્મસ્વઓવસમાઓ કિં કમ્મં કો સ્વઓવસમો ? ॥ ૨૮૯૪ ॥

મદ્-સુય-~~નાણાવરણ~~ દંસણમોહં ચ તદુવવાઈણિ ।

તપ્પહયાઈ દુવિહાઈં સવ-દેસોવવાઈણિ ॥ ૨૮૯૫ ॥

સવ્વેસુ સવ્વઘાઇસુ દ્વેસુ દેસોવઘાઇયાણં ચ ।

ભાગેહિં મુચ્છમાણો સમણ સમણ અણંતેહિં ॥ ૨૮૯૬ ॥

પઠમં લહ્હ નકારં એકેકં વન્નમેવમન્નં પિ ।

કમસો વિમુજ્જમાણો લહ્હ સમત્તં નમોક્કાં ॥ ૨૮૯૭ ॥

ઝીણમુદ્ધન્નં સેસયમુવસંતં મળ્લણં સ્વઓવસમો ।

ઉદય-વિઘાય ઉવસમો જા સમુદ્ધસસ ય વિમુદ્ધી ॥ ૨૮૯૮ ॥

સો સુયનાણં મહ્મણુગયં ચ તં જં ચ સમ્મદિટ્ઠિસસ ।

તો તલ્લામે જુગવં મહ્-સુય-સમ્મત્તલામો ત્તિ દારં ॥ ૨૮૯૯ ॥

જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનભોહનીયનો જે ક્ષયોપશમ, (તે વડે નમસ્કાર પ્રાપ્ત થાય છે.) અને જીવમાં-અજીવમાં ધૃત્યાદિ આઠે ભાંગામાં સર્વત્ર નમસ્કાર-હોય છે. નમસ્કાર શાથી પ્રાપ્ત થાય ? એમ પૂછવામાં આવે, તો તે કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મ કયું ? અને ક્ષયોપશમ કયો ? મતિ-શ્રુતજ્ઞાનાવરણ-અને દર્શનભોહનીય કર્મના નમસ્કારને ઉપધાતક સ્પર્ધકો બે પ્રકારનાં છે, સર્વધાતિ અને દેશધાતી સ્પર્ધકો. એમાંનાં સર્વધાતિ સ્પર્ધકો સર્વ નાશ-પામવાથી અને દેશધાતિ સ્પર્ધકોના અનન્તમાં ભાગોથી સમયે સમયે મુકાતા પ્રથમ નકાર અક્ષર પ્રાપ્ત થાય છે, તે પછી વિશુદ્ધ થતા અનુક્રમે બીજા પછી એકેક અક્ષર પ્રાપ્ત થવાથી સમસ્ત નમસ્કાર પ્રાપ્ત થાય છે. ઉદીત કર્મનો ક્ષય, અને શેષ અનુદીત કર્મનો ઉપશમ તે ક્ષયોપશમ કહેવાય છે. ઉદયનો વિધાત તે ઉપશમ, અને ઉદીતની જે વિશુદ્ધિ તે ક્ષય કહેવાય છે. (ક્ષયસહિત ઉપશમ તે ક્ષયોપશમ.) નમસ્કાર સ્વયં શ્રુતરૂપ છે, અને તે શ્રુત મતિપૂર્વક છે. એ બન્ને સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે, તેથી કરીને તે નમસ્કારનો લાભ થવાથી યુગપત્-એકી સાથે મતિજ્ઞાન-શ્રુત-જ્ઞાન અને સમ્યક્ત્વનો લાભ થાય છે. (આ કારણથી મતિ-શ્રુત જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનભોહનીયનો ક્ષયોપશમ અહીં ગ્રહણ કર્યો છે.) ૨૮૯૩-થી-૨૮૯ .

હવે કસ્મિન દ્વાર-નમસ્કાર શામાં હોય છે ? તે કહે છે.

કમ્મિ નમેકારોઽયં બાહિરવધુમ્મિ કત્તરાધારો ।

નેગમ-વવહારમયં જીવાદાવટ્ઠમેયમ્મિ ॥ ૨૯૦૦ ॥

જં સો જીવાણન્નો તેણ તઓ જત્થ સો વિ તત્થેવ ।

एगग्ग्मि अणेगेसु व जीवाजीवोभएसुं वा ॥ ૨૯૦૧ ॥

નણુ નેગમાદ્વયણં પુજ્જસસ તઓ કહં ન તત્થેવ ।

તસ્સ ય ન ય તમ્મિ તઓ ધન્નં વ નરસસ સેત્તમ્મિ ॥ ૨૯૦૨ ॥

સામણ્ણમેત્તગાહી સ-પરજિણ-યરવિસેસનિરવેવલો ।

સંગહનઓઽભિમન્નહ આહારં તમવિસિટ્ઠમ્મિ ॥ ૨૯૦૩ ॥

જીવમ્મિ અજીવમ્મિ વ સમ્મિ પરમ્મિ વ વિસેસણેઽભિન્નો ।

ન ય મેયમિચ્છહ સ નમો સામણ્ણમેત્તસસ ॥ ૨૯૦૪ ॥

જીવો નમો ત્તિ તુલ્યાહિગરણયં બેઝ ન ઉ સ જીવમ્મિ ।

इच्छइ वाऽसुदयरो तं जीवे चेव नन्नम्मि ॥ २९०५ ॥

उज्जुपुयमयं नाणं सद्दो किरिया च जं नमोकारो ।

होज्ज न हि सव्वहा सो मओ तदत्थंतरब्भूओ ॥ २९०६ ॥

सगुणिम्मि नमोकारो तग्गुणओ नीलया व पणम्मि ।

इहरा गुणसंकरओ सव्वेगत्तादओ दोसा ॥ २९०७ ॥

भिन्नाधारं पेच्छइ नणु रिजुसुत्तो जहा वसइ खम्मि ।

दव्वं तत्थाहिगयं गुण-गुणिसंबंधिचित्तियं ॥ २९०८ ॥

સો સમન્નઈ ન ગુણં નિયયાહારં તયા સયં ઇહરા ।

को दोसो जइ दव्वं हवेज्ज दव्वंतराहारं ? ॥ २९०९ ॥

જં નાણં બેઝ ય નમો સદ્દાઈણં ન સદ્-કિરિયા વિ ।

तेण विसेसेग तयं वज्झम्मि न तेऽनुमन्नंति ॥ २९१० ॥

इच्छइ अवि उज्जुसुओ किरियं पि स तेण तस्स काए वि ।

इच्छंति न सदनया नियमा तो तेसि जीवम्मि दारं ॥ २९११ ॥

આ નમસ્કાર કઈ વસ્તુમાં હોય છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જીવાદિ આઠે ભાંગામાં કર્તાના આધારભૂત જીવાદિ આઠે વસ્તુની અંદર તે હોય છે, એમ નૈગમ તથા વ્યવહાર નયનો મત છે. કારણ તે નમસ્કાર જીવથી અલિપ્ત હોતો નથી. જ્યાં એક જીવ કે અજીવ હોય અથવા અથવા અનેક જીવો કે અજીવો હોય, અથવા ઉભયરૂપે હોય, ત્યાં તે નમસ્કાર પણ હોય છે. (અન્યથા અભેદ ધરી શકે નહિ.) નૈગમાદિ નયોના વચનાનુસાર નમસ્કાર પૂજ્યનો છે, તો તે તેમાં (પૂજ્યમાં) કેમ ન હોય ? (નૈગમાદિ નયોના મતે નમસ્કાર પૂજ્યનો છે, એ વાત સાત્ય છે, પરંતુ) તે નમસ્કાર તે પૂજ્યમાંજ હોય, એવો નિયમ નથી. કેમકે જે વસ્તુ જેના સંબંધી હોય, તે તેનોજ આધાર હોય, એવું કંઈ નથી. (અન્યથા પણ જણાય છે) જેમ ધાન્ય દેવદત્તાદિ મનુષ્યનું હોય છે, તે તેની અંદરજ નથી હોતું, પરંતુ આધારભૂત ક્ષેત્રની અંદર હોય છે. (તેમ અહીં પણ સમજવું.) સ્વ-પરજીવાજીવાદિ વિશેષની અપેક્ષારહિત સંબંધનય સામાન્યમાત્ર આહી હોવાથી નમસ્કારને અવિશિષ્ટ-સામાન્ય આધારમાં મને છે. (કેમકે જીવમાં યા અજીવમાં અથવા સ્વમાં કે પરમાં ઇત્યાદિ વિશેષણની અંદર આ નય અલિપ્તવાદી હોવાથી નમસ્કાર સામાન્ય માત્રનો આધારાદિ ભેદ ભેદ નથી માનતો. “ જીવ-નમસ્કાર છે ” એ પ્રમાણે (આ નય) તુલ્ય અધિકરણ કહે છે, પરંતુ તે નમસ્કાર જીવમાં-એ, એમ વ્યધિકરણ નથી માનતો, અથવા એ એ પ્રમાણે માને છે, તો તે અશુદ્ધતર સંબંધ જીવમાંજ નમસ્કાર માને છે, પણ અજીવમાં નથી માનતો. ઋણસૂત્રનયના મતે જે નમસ્કાર છે, તે જ્ઞાનરૂપ, શબ્દરૂપ-અથવા ક્રિયારૂપ થાય, તેથી તે નમસ્કાર કર્તાથી સર્વથા અર્થાન્તરભૂત નથી માનેતો કેમકે પરમાં નીલત્વ ગુણની પેઠે, નમસ્કાર તેના કર્તાનો ગુણ હોવાથી તે પેતાના ગુણની અંદરજ હોય છે, અન્યથા (અન્યનો ગુણ અન્યત્ર જાય તો) ગુણની સાંકર્યતા થાય, અને સર્વ ગુણીઓને સાંકર્યતા-એકતા વિગેરે

દેવો પ્રાપ્ત થાય. “ આકાશમાં રહું છું ” ઇત્યાદિની પેડે ઋગ્વેદસૂત્રનય લિખિત આધાર માને છે. (તો પછી અહીં તેના મતે લિખિત આધારનો નિષેધ કેમ કરાય છે ? એમ કહેવામાં આવે તો તે લિખિત આધાર) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ માને છે. (દેવાદતાદિ દ્રવ્ય આકાશાદિ દ્રવ્યાન્તરમાં રહે છે, એમ આ નય માને છે) કેમકે ત્યાં અત્રિકૃત છે, અને અહીં તો ગુણ-ગુણીના સંબંધનો વિચાર પ્રસ્તુત છે. (તેથી અન્યનો ગુણ અન્યમાં હોય એમ આ નય નથી માનતો) શબ્દાદિનયો જ્ઞાનનેજ નમસ્કાર કહે છે, શબ્દ-તથા ક્રિયાને નથી કહેતા, તેથી વિશેષ કરીને નયો નમસ્કાર કરનાર જીવથી બાહ્ય વસ્તુમાં નમસ્કાર નથી માનતા. ઋગ્વેદસૂત્રનય પણ એ પ્રમાણે (નમસ્કાર કરનાર જીવમાંજ નમસ્કાર) માને છે, (એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે. કેમકે) તે નય નમસ્કારને ક્રિયારૂપ અને શબ્દરૂપ પણ માને છે, તેથી તેના મતે નમસ્કાર કરનારના શરીરમાં પણ નમસ્કાર છે, અને શબ્દનયો એ પ્રમાણે (શબ્દરૂપે તથા ક્રિયારૂપે નમસ્કારને નથી માનતા, (પણ ઉપયોગ રૂપેજ માને છે તેથી તેઓના મતે નમસ્કાર અવશ્ય જીવની અંદરજ છે. (શરીરમાં નથી) ૨૨૦૧-થી-૨૯૧૧

હવે નમસ્કાર કેટલોક કાળ હોય છે ? તે દ્વાર કહે છે.

उवओग पडुच्चंतोमुहुत्त लक्ष्मी जहणयं चैव ।

उक्कोसं छावट्टी सागर, अरिहाइ पंचविहो ॥ २९.१२ ॥ ८९४-૩૦૪

સો કઈવિહો ત્તિ મળિણ પંચવિહો મળઈ નણ પુરામિહિયં ।

इकं नमोऽभिहाणं केण विहाणेण पंचविहं ? ॥ २९.१३ ॥

एगं नमोऽभिहाणं तदरुहयाइयसंनिवायाओ ।

जायइ पंचविगप्पं पंचविहत्थोवओगाओ ॥ २९.१४ ॥

अहवन्नपयाइनिवायणाहि नेवाइयं ति ताई च ।

पंचारुहयाईणि पयाणि तं निवयए जेसु ॥ २९.१५ ॥

अहवा नेवाइयपयपयत्थमेत्ताभिहाणओ पुव्वं ।

इहमरिहदाइपंचविधपयपयत्थोवदेसणया ॥ २९.१६ ॥

नणु वत्थुम्मि पयत्थो न जओ तच्चकहणं तहि जुत्तं ।

तह वि पयत्थं तत्थेव लाघवत्थं पवेच्छिहिइ ॥ २९.१७ ॥ દારં

ઉપયોગની અપેક્ષાએ નમસ્કારની સ્થિતિ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્તની છે; તથા લખિતની અપેક્ષાએ જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છાસક સાગરોપમથી આધક છે. અરિહંતાદિ પાંચ પ્રકારે નમસ્કાર છે. તે નમસ્કાર કેટલો પ્રકારે છે ? એમ પૂછવામાં આવે, તો તે પાંચ પ્રકારે છે. પૂર્વે નમઃ એતું નામ એકજ કહ્યું છે, તો કયા ભેદે તેના પાંચ પ્રકાર કહે છે ? (એમ પૂછવામાં આવે તો) તે નમઃ એતું નામ એકજ છે, પરંતુ તે અરિહંતાદિ પાંચ પદોની આદિમાં આવતું હોવાથી અરિહંતાદિ પાંચ પ્રકારના અર્થોપયોગી પાંચ પ્રકારે થાય છે. અથવા અન્ય પદોની આદિમાં તે નમઃ પદ પડતું હોવાથી તે નૈપાતિક પદ કહેવાય છે, જે અન્ય પદોની આદિમાં તે પડે

છે તે અન્ય પદો અરિહંતાદિ પાંચ છે, (તેથી તે નમસ્કાર પાંચ પ્રકારે છે.) અથવા પૂર્વે (પદદ્વારમાં) નૈપાતિક પદનો પદાર્થ માત્ર કહેવાથી (પાંચ પ્રકારનો નમસ્કાર કહ્યો છે; અને અહીં (નમસ્કાર કેટલા પ્રકારે છે, તે દ્વારમાં) અરિહંતાદિ પાંચ પ્રકારના પદોનો પદાર્થ કહેવાથી નમસ્કાર પાંચ પ્રકારનો કહ્યો છે. આગળ વસ્તુદ્વારમાં અરિહંતાદિ પદોનો અર્થ કહેવાશે, (તો પછી તે અહીં કહેવાશે એમ શાથી કહ્યો છે? એમ કહેવામાં આવે તો) તે યોગ્ય નથી, (કેમકે અહીં અરિહંતાદિ પદોનો અર્થ કહ્યો હોય તો) ત્યાં તેમનું સ્વરૂપ નિવેદન કરવું યોગ્ય ગણાય. તોપણ ત્યાંજ લાઘવાર્થે તે પદોનો અર્થ કહેવાશે. એ પ્રકારે છ પ્રકારની પ્રરૂપણા કહી. ૨૬૧૨ થી ૨૬૧૭.

હવે નવ પ્રકારની પ્રરૂપણા કહે છે:—

સંતપયપરુવણયા દ્વવપમાણં ચ ચેત્ત ફુસણા ય ।

કાલો ય અંતરં ભાગ-ભાવ-અપ્પાબહું ચેવ ॥ ૨૯૧૮ ॥ ૮૯૫-૩૦૫

સંતપયં પઢિવન્ને પઢિવજ્જંતે ય મગ્ગઆ ગઈસુ ।

ઈંદિય કાણ જોણ વેયકસાણ ય લેસ્સા ય ॥ ૨૯૧૯ ॥ ૮૯૬-૩૦૬

સમ્મત્ત-નાણ-દંસણ-સંજયં-ઝવઓગઓ ય આહારે ।

ભાસગ-પરિત્ત-પજ્જત્ત-સુહુમ-સણ્ણી ય ભવચરિમે ॥ ૨૯૨૦ ॥ ૮૯૭-૩૦૭

પલિયમસંખેજ્જઈમો પઢિવન્નો હોજ્જ ચેત્તલોગસ્સ ।

સત્તસુ ચોદસભાગેસુ હોજ્જ ફુસણા વિ એમેવ ॥ ૨૯૨૧ ॥ ૮૯૮-૩૦૮

એગં પહુચ્ચ હેટ્ઠા જહેવ નાણાજિયાણ સઠ્ઠવા ।

અંતર પહુચ્ચમેગં જહન્નમંતોમુહુત્તં તુ ॥ ૨૯૨૨ ॥ ૮૯૯-૩૦૯

ઉક્કોસણંતકાલં અવટ્ટપરિયટ્ટગં ચ દેસૂણં ।

ણાણાજીવે ણત્થિ ડ ભાવે ય ભવે ચ્ચઓવસમે ॥ ૨૯૨૩ ॥ ૯૦૦-૩૧૦

જીવાણણંતભાગો પઢિવન્નો સેસગા અણંતગુણા । દારં ।

વત્થું તરહંતાઈ પંચ ભવે તેસિમો હેઝ ॥ ૨૯૨૪ ॥ ૯૦૧-૩૧૧

અહવોસપ્પુ-સપ્પિણિકાલો નિયઓ ય તન્નિસિટ્ઠો ય ।

કત્થત્થિ નમોકારો નવ ત્તિ જેયં જહા સુત્તં ॥ ૨૯૨૫ ॥

મઙ્ગ-સુયનાણં નવહા નંદીણ જહ પરુવિયં પુવ્વં ।

તહ ચેવ નમોકારો સોવિ સુયન્નંતરો જમ્હા ॥ ૨૯૨૬ ॥

સત્યપદપ્રરૂપણા, દ્રવ્યપ્રમાણ, ક્ષેત્ર, સ્પર્શના, કાળ, અન્તર, ભાગ, ભાવ, અને અદ્યપ્રરૂપણા. આ નવ દ્વારોથી નમસ્કારની નવ પ્રકારે પ્રરૂપણા કરવી.) નમસ્કારરૂપ

સત્પદને પૂર્વે પામેલા અને પામતા જીવોની અપેક્ષાએ, ગતિ, ઇન્દ્રિય કાય, યોગ, વેદ, કષાય, ભેશ્યા, સમ્યક્ત્વ જ્ઞાન, દર્શન, સંયમ, ઉપયોગ, આહારક, ભાષક, પરીત, પર્થાસિ સુક્ષ્મ, સંક્ષી, ભવ્ય, અને ચરમદ્વારમાં વિચારણા કરવી. ચારે ગતિમાં નમસ્કાર પૂર્વપ્રતિ-પત્ત નિયમથી હોય છે. અને પામતાની ભજના ? (નમસ્કારપામતા જીવ દ્રવ્યો કદાચિત્ હોય અને કદાચિત્ ન હોય, જો હોય તો જઘન્યથી એક બે અથવા ત્રણ હોય, અને ઉત્કૃષ્ટથી સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પદ્યોપમના અસંખ્યેય ભાગના પ્રદેશરાશિપ્રમાણ હોય.) નમસ્કાર પૂર્વપ્રતિપત્ત જીવદ્રવ્યો, જઘન્યથી સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના પ્રદેશરાશિપ્રમાણ હોય, અને ઉત્કૃષ્ટથી તે કરતાં વિશેષાધિક હોય. ૨ (નમસ્કારવાન જીવ ઉંચે અનુત્તર વિમાનમાં જતા) લોકના સાત ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં હોય, (અને નીચે છઠ્ઠી પૃથ્વીમાં જતાં પાંચ ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં હોય છે.) ૩ નમસ્કારવાન જીવની સ્પર્શના પણ એજ પ્રમાણે સમજવી. (ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનાનો તફાવત પૂર્વે કહ્યો છે.) એક જીવની અપેક્ષાએ નમસ્કારનો કાળ પૂર્વે ૨૬૬૨મી ગાથામાં કહ્યો મુજબ છે. અને નાનાવિધ જીવોની અપેક્ષાએ સર્વ કાળ છે. ૫ એક જીવની અપેક્ષાએ નમસ્કારનું અન્તર જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્તનું અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધ પુદ્ગળ પરાવર્તમાં કંઈક ન્યૂન અન્તરકાળ સુધીનું છે; નાનાવિધ જીવોની અપેક્ષાએ તો અન્તરજ નથી. ૬ ભાવની અંદર ક્ષયોપશમ ભાવમાં ધક્કું કરીને નમસ્કાર હોય છે, (ક્ષાયિક અને ઔપશમિક ભાવમાં પણ તે હોય છે, એમ કેટલાક કહે છે.) ૭. ક્ષાયિકમાં શ્રેણિકાદિકને અને ઉપશમમાં શ્રેણિમાં રહેલા ને નમસ્કાર પામેલા જીવો સર્વ જીવોના અન્તરમા ભાગે હોય છે, અને શેષ નહિ પામેલા તેથી અન્તરગુણ હોય છે. ૮. (અદ્યપ્યદુત્ત્વદ્વાર મતિજ્ઞાનની થેઠે જાણી લેવું, તેથી તે અહીં નથી કહ્યું. ૯.) નમસ્કારને યોગ્ય અરિહંતાદિ પાંચ વસ્તુ દ્રવ્ય છે, તેઓની તે યોગ્યતામાં (હવે કહેવાશે તે) હેતુ છે. અથવા (ભરતાદિ ક્ષેત્રમાં) ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણિ રૂપ નિયતકાળ છે, અને (હેમવતાદિ ક્ષેત્રમાં) તેના વિશિષ્ટ ભાગાદિરૂપ કાળ છે, એ બન્ને પ્રકારના કાળમાં નમસ્કાર છે, કે નહિ ? એ જાણવા માટે પૂર્વે જેમ શ્રુત સામાયિકમાં કહ્યું છે, તેમ સમજવું. (કેમકે નમસ્કાર પણ શ્રુત વિશેષ રૂપજ છે.) પૂર્વે નંદીમાં મતિ શ્રુતજ્ઞાન જેમ (સત્પદાદિ) નવ પ્રકારે કહ્યું છે, તેમ નમસ્કાર પણ નવ પ્રકારે જાણવો, કેમકે તે પણ શ્રુતની અન્તર્ગત છે. ૨૬૨૮ થી ૨૬૨૯.

હવે શબ્દથી સૂચવેલી પાંચ પ્રકારની પ્રરૂપણા કહે છે.

આરોવણા ચ મયણાય પુચ્છણા દાયણા ચ નિજ્જવણા ।

एसा वा पंचविहा परूवणा रोवणा तत्थ ॥ ૨૯૨૭ ॥ ૧૦૨-૩૧૨

किं जीवो होज्ज नमो नमो व जीवो त्ति जं परोप्परओ ।

अज्झारोवणमेसो पज्जणुओगो मया रुवणा ॥ २९२८ ॥ १

जीवो नमोऽनमो वा नमो उ निअमेण जीव इइ मयणा ।

जह चूओ होइ दुमो दुमो उ चूओअचूओ वा ॥ २९२९ ॥ २

तो जह सव्वो जीवो न नमोकारो क्तो मया पुच्छा ।

सो होज्ज किं वसिद्धो को वा जीवो ॥ २९३० ॥ ३

અહ દાયણા નમોક્કારપરિણઓ જો તઓ નમોક્કારો ।
 નિજ્જવણા સો ચ્ચિય જો સો જીવો નમોક્કારો ॥ ૨૯૩૧ ॥ ૪
 દાયણ-નિજ્જવણાણં કો મેઓ દાયણા તયત્થસ્સ ।
 વક્કણં નિજ્જવણા પચ્ચબ્ભાસો નિગમણં તિ ॥ ૨૯૩૨ ॥ ૫
 તપ્પરિણય એવ જહા જીવો વહિઓઽરુવા તહા ધુજ્જો ।
 તપ્પરિણઓ સ એવ હિ નિજ્જવણા મઓઽણન્નો ॥ ૨૯૩૩ ॥ ૬

આરોપણા-ભજના-પૃચ્છા-દાયણા, દર્શના, અથવા દાપના અને નિર્યાપના એ પાંચ પ્રકારની પ્રરૂપણા તેમાં કરવી. જીવજ નમસ્કાર છે, કે નમસ્કારજી જીવ છે, ? એ પ્રમાણે પરસ્પર અવધારણથી જે અધ્યારોપ કરવો, અથવા પર્યુયોગ કરવો તે આરોપણા માની છે. (સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જીવ નમસ્કાર હોય, અને મિથ્યાદ્રષ્ટિ ન હોય, તેથી) જીવ નમસ્કાર હોય અથવા ન હોય; પરંતુ નમસ્કાર તો અવશ્ય જીવ હોય છે. જેમ આંખો વૃક્ષ છે, પરંતુ વૃક્ષ તો આંખો હોય અથવા ખદીરાદિ પણ હોય, આ ભજના જાણવી. જે સર્વ જીવ નમસ્કાર ન હોય, તો શું કોઈક જીવજ નમસ્કાર છે ? (જે એમ હોય,) તો તે કેવલ પ્રકારનો જીવ નમસ્કાર છે ? અથવા કયો જીવ નમસ્કાર છે ? (આ પ્રમાણે કહ્યું) તે પૃચ્છા જાણવી. નમસ્કારથી પરિણત જે જીવ તે નમસ્કાર, (અને તેથી અપરિણત તે અનમસ્કાર એ પ્રમાણે અનન્તરોક્ત પ્રશ્નની નિર્વચના) તે દાપના કહેવાય; તથા નિર્યાપનામાં નમસ્કારપરિણત જે જીવ તેજ નમસ્કાર, અને નમસ્કાર પણ જીવપરિણામજ છે (અજીવ પરિણામ નથી.) દાપના અને નિર્યાપનામાં શો ભેદ છે ? દાપના નમસ્કારના અર્થનું વ્યાખ્યાન કરે છે, અને નિર્યાપના એ ખતાવેલા અર્થનું વારંવાર ઉચ્ચારણ કરવા રૂપ નિગમન થાય છે. (દાપના અને નિર્યાપનામાં માત્ર નિગમનથી કરાએલોજ ભેદ છે, આત્મન્ટિક ભેદ નથી.) અથવા (દાપનામાં) જેમ નમસ્કારપરિણત જે જીવ હોય તેજ નમસ્કાર છે, (અન્ય નથી.) એમ નિયમિત છે. તેવી રીતે (નિર્યાપનામાં) નમસ્કારપરિણત જે જીવ હોય તેજ નમસ્કાર માનેલ છે, અન્ય નહિ. એ પ્રમાણે વારંવાર અધારણ કરાય છે. કેમકે તે બન્ને અલિખ છે. એટલે નિર્યાપના અને દાપનામાં તફાવત છે. ૨૯૨૭ થી ૨૯૩૩

હવે ચાર પ્રકારે નમસ્કારની પ્રરૂપણા કહે છે.

પયઈં અગારેણ ય નોગારો-ભયનિસેહઆ વાવિ ।
 હહ ચિન્તિજ્જહ ધુજ્જો કો હોજ્જ તઓ નમોક્કારો ? ॥ ૨૯૩૪ ॥ ૭
 પયઈં તિ નમોક્કારો જીવો તપ્પરિણઓ સ ચામિહિઓ ।
 અનમોક્કારો । પરિણરહિઓ તલ્લહિરહિઓ વા ॥ ૨૯૩૫ ॥ ૮
 નોપુવો તપ્પરિણયદેસો દેસપદિસેહપક્કલમ્મિ ।
 નોઅનમોક્કારો ચ્ચિય સો સવનિસેહપક્કલમ્મિ ॥ ૨૯૩૬ ॥ ૯
 નોઅનમોક્કારી પુણ હુનિસેહપ્પય ચમકમાવાઓ ।
 હોઈ નમોક્કારો ચ્ચિય, દેસનિસેહમ્મિ તદેસો ॥ ૨૯૩૭ ॥ ૧૦

ઉવચારદેસણાઓ દેસ પણસો ત્તિ નોનમોકારો ।

નોઅનમોકારો વા પયઈનિસેહાઉ સવ્ભૂયા ॥ ૨૯૩૮ ॥ ૧૧

સવો વિ નમોકારો અનમોકારો ય વંજણનયસ્સ ।

હોઉં ચરુવો વિ હુ સેસાણં સવ્ભેયા વિ । દારં ॥ ૨૯૩૯ ॥ ૧૨

પ્રકૃતિ, અકાર, નોકર, અને ઉભય નિષેધ સહિત, એ નમસ્કાર શું છે ? એવો પુનઃ પશુ અહીં વિચાર કરવો. પ્રકૃતિથી (વિચાર કરતા નમસ્કાર શું છે ? તેના ઉત્તરમાં) નમસ્કારપરિણામ યુક્ત જીવ તે નમસ્કાર કહેલ છે, અને અનમસ્કાર એટલે નમસ્કારના પરિણામરહિત અથવા તદ્દલબિંધ રહિત જીવ જાણવો. દેશ પ્રતિષેધ પક્ષમાં તો નમસ્કાર તે તેના પરિણામવાળા જીવનો એક દેશ જાણવો. અને સર્વ નિષેધ પક્ષમાં તે પુનઃ અનમસ્કારજ છે. તથા નોઅનમસ્કાર એ બે નિષેધ વચન વડે પ્રકૃતિ ભાવ જણાવનાર હોવાથી નમસ્કારજ થાય છે, અને દેશ નિષેધ પક્ષમાં નમસ્કારનો એક દેશ સમજાય છે તો નમસ્કારથી દેશ અને નોઅનમસ્કારથી પ્રદેશ એ બે ભાંગા ઉપચારથી કહ્યા છે, તથા નમસ્કાર અને અનમસ્કાર એ બે ભાંગા સદ્ભૂત કહ્યા છે. વ્યંજન નયના (શબ્દાદિ ત્રણ નયના) અભિપ્રાયે સર્વ ચારે ભાંગા થઈને નમસ્કાર તથા અનમસ્કાર એ બે ભાંગાજ સદ્ભૂત છે, શેષનયના અભિપ્રાયે ચારે ભાંગા થાય છે. ૨૯૩૪ થી ૨૯૩૯

પ્રકૃતિથી, આકારથી, નોકારથી, અને નોકાર અકાર ઉભય નિષેધ વચનથી પુનઃ પશુ નમસ્કારનો અહીં વિચાર કરવો તેમાં પ્રકૃતિથી નમસ્કાર, અકાર સહિત કરતાં અનમસ્કાર, નોકારસહિત નોનમસ્કાર અને ઉભય નિષેધ વચનથી નોઅનમસ્કાર આ ચાર ભાંગાનો વિચાર કરવો. એટલે નમસ્કાર શું વસ્તુ છે ? અનમસ્કાર શું વસ્તુ છે ? નોનમસ્કાર શું વસ્તુ છે ? અને નોઅનમસ્કાર શું વસ્તુ છે ? એ પ્રમાણે વિચાર કરવો તે ચાર પ્રકારની પ્રરૂપણા જાણવી.

પ્રથમ ભાંગે પ્રકૃતિથી વિચાર કરતાં નમસ્કાર અને અનમસ્કાર એ શું વસ્તુ છે ? એમ પૂછવામાં આવે, તો તેના ઉત્તરમાં કહ્યું કે નમસ્કારના પરિણામવાળો સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જીવ તે નમસ્કાર છે અને નમસ્કાર પરિણતિરહિત-અનુપયોગી સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જીવ, અથવા તદ્દાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમરૂપ લાંબ રહિત મિથ્યાદ્રષ્ટિ જીવ તે અનમસ્કાર છે.

નોનમસ્કાર અને નોઅનમસ્કાર એટલે શું ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવું કે નો શબ્દનો અર્થ દેશ પ્રતિષેધ વાચી માનીએ તો નમસ્કારના પરિણામવાળા સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જીવનો એક દેશ તે નોનમસ્કાર, અને નો શબ્દનો સર્વ પ્રતિષેધવાચી માનીએ તો પૂર્વે કહ્યા મુજબ નમસ્કારના પરિણામરહિત મિથ્યાદ્રષ્ટિ જીવ તે નોનમસ્કાર કહેવાય. તથા નો શબ્દને સર્વનિષેધવાચી માનીએ, અને અકાર તો સર્વ નિષેધવાચી છેજ, તેથી બે નિષેધવડે મૂળ અર્થ જણાય છે એટલે ચોથા ભાંગામાં પૂર્વોક્ત સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જીવ તે નોઅનમસ્કાર કહેવાય, અને 'નો' શબ્દને દેશ પ્રતિષેધવાચી માનીએ તો પૂર્વોક્ત અનમસ્કારનો એક દેશ તે નોઅનમસ્કાર છે.

ઉપરોક્ત ચાર ભાંગામાંનાં નોનમસ્કાર રૂપ ત્રીજા ભાંગાને નમસ્કારનો દેશ કહેલ છે. ચોથાનો અનમસ્કાર રૂપ ભાંગાને અનમસ્કારનો એક દેશ કહ્યો છે, તે ઉપચારથી કહેલ છે, કેમકે નો શબ્દના દેશ પ્રતિષેધવાચી અર્થથી નોનમસ્કાર અને નોઅનમસ્કાર

રૂપ સંપૂર્ણ વસ્તુનો અભાવ છે. આ બે સિવાયના પહેલા બે ભાંગા નમસ્કાર અને અન-મસ્કાર એ બંને ઉપચારરહિત સદ્ભૂત છે, કેમકે નમસ્કાર અને અનમસ્કાર રૂપ સંપૂર્ણ વસ્તુનો સદ્ભાવ છે, તથા ઉપરના બે ભાંગા એટલે ત્રીજો અને ચોથો ભાંગો, તે પણ નો શબ્દને સર્વ નિષેધાર્થમાં માનીએ તો સદ્ભૂત છે. કેમકે એ ભાંગાથી વાચ્ય જે નમસ્કાર અને અનમસ્કાર રૂપ સંપૂર્ણ વસ્તુનો સદ્ભાવ છે.

એ ચારે ભાંગાનો નયોથી વિચાર કરવામાં આવે, તો ત્રણ શબ્દનયો શુદ્ધ હોવાથી વસ્તુને દેશ-પ્રદેશરહિત સંપૂર્ણ-અખંડરૂપે જ માને છે, અને બાકીના નૈગમાદિ નયો અશુદ્ધ હોવાથી વસ્તુને દેશ-પ્રદેશચાળી પણ માને છે. તેથી કરીને ત્રિવિધ શબ્દ નયના અભિપ્રાયે નમસ્કાર-અનમસ્કાર-નોનમસ્કાર અને નોઅનમસ્કાર એ ચાર પ્રકારનો નમસ્કાર વસ્તુતઃ નમસ્કાર અને અનમસ્કાર એ બે રૂપેજ રહે છે, કેમકે નોન-મસ્કાર અને નોઅનમસ્કારથી વાચ્ય દેશ-પ્રદેશનો તેમના મતે અભાવ છે, તેથી તે બે ભાંગા શૂન્ય છે. અને બાકીના નૈગમાદિનયોના અભિપ્રાયે તો એ ચારે પ્રકારના નમ-સ્કાર સદ્ભૂત છે, કેમકે તેમને મતે દેશ પ્રદેશ પણ વિદ્યમાન છે. ૨૯૩૪-થી ૨૯૩૬.

એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારની પ્રરૂપણા કહી તે કહેવાથી પ્રરૂપણા દ્વાર પુરૂં થયું.

હવે વસ્તુદ્વાર કહે છે.

વત્થુ અરહા પુજ્ઞા જોગા કે જે નમોઽભિહાણસ્સ ।

સંતિ ગુણરાસઓ તે પંચારૂહયાજ્ઞર્જ્યા ॥ ૨૯૪૦ ॥ ૧૩

મેઓવયારઓ વા વસન્તિ નાણાદઓ ગુણા જત્થ ।

તં વત્થુમસાહારણગુણાલઓ પચ્ચર્જાયં ॥ ૨૯૪૧ ॥ ૧૪

તે અરહંતા સિદ્ધા-યરિય-ઉવજ્ઞાય-સાહવો નેયા ।

જે ગુણમયભાવાઓ ગુણા વ્વ પુજ્ઞા ગુણત્થીર્ણ ॥ ૨૯૪૨ ॥ ૧૫

મોક્ષત્થિયો વ જં મોક્ષહેઅવો દંસણાદિતિયગં ચ ।

તો તેઽવિ વંદણિજ્ઞા જહ્ વ મર્હિ હેઅવો કિહ તે ? ॥ ૨૯૪૩ ॥ ૧૬

જે નમસ્કાર નામને લાયક-પૂજ્ય-અથવા યોગ્ય વસ્તુ છે, તે કોણ છે ? (એમ પૂછવામાં આવે, તો તે) ગુણના સમૂહભૂત અરિહંતાદિ પાંચ પ્રકારની વસ્તુ છે. અથવા લેદાપચારથી (કહીએ તો) જ્યાં જ્ઞાનાદિ ગુણો વસે છે, તે અસાધારણ ગુણોના સ્થાન રૂપ પાંચ પ્રકારની વસ્તુ છે. તે પાંચ પ્રકારની વસ્તુ, અરિહંત-સિદ્ધ આચાર્ય-ઉપાધ્યાય અને સાધુ મહારાજ જણવા તેઓ ગુણમય-હોવાથી મૂર્તિમાન ગુણો જેવા છે, તેથી ગુણાથી લબ્ય હોવોને તેઓ પૂજવા યોગ્ય છે. અથવા સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણની પેઠે તે અર્હંતાદિ ભોક્ષાથી હોવોને ભોક્ષના હેતુ છે, તેથી તેઓને તે પૂજવા યોગ્ય છે. કેવી રીતે એ અરિહંતાદિ ભોક્ષના હેતુ છે ? એમ જો પૂછવામાં આવે, (તો તે પણ હવે કહીએ છીએ.) ૨૯૪૦-થી-૨૯૪૩.

અરિહંતાદિ પાંચ ભોક્ષના હેતુ છે, તેમાં પ્રથમ અરિહંતને ભોક્ષના હેતુ કહે છે.

મગ્ગો અવિપ્પણાસો આચારે વિણયયા સહાયત્ત ।

પચ્ચવિ નમોક્કારં કોમિ ણ્ણહિં હેઝ્ઞહિં ॥ ૨૯૪૪ ॥ ૧૦૩-૩૧૩

મગ્ગોવપસણાઓ અરિહંતા હેતુઓ દિ મોવસ્સસ ।

તત્ત્વાભે માવાઓ તદ્ભાવેઽભાવઓ તસ્સ ॥ ૧ ॥ ૨૯૪૫ ॥

મગ્ગો ચ્ચિય સિવહેઝ જુત્તો તદ્દેવો કહં જુત્તા ? ।

તદ્દેવત્ત્વપ્પઓઽહવ કારણ કજ્જોવયારાઓ ॥ ૨૯૪૬ ॥

મગ્ગોવકારિણો જહ્ પુજ્જા ગિહિણો વિ તો તદ્દેવત્ત્વપ્પ ।

તસ્સાહણદાણાઓ સન્નં પુજ્જં પરંપરયા ॥ ૨૯૪૭ ॥

જં પચ્ચાસન્નતરં કારણમેગંતિયં ચ નાણાં ।

મગ્ગો તદ્દાચારો સયં ચ મગ્ગો ત્તિ તે પુજ્જા ॥ ૨૯૪૮ ॥

મત્તારઓ વજ્જયરો હેઝ ન ય નિયમઓ સિવસ્સેવ ।

તદ્દાચારો ગિહિણો સયં ન મગ્ગા ત્તિ નો પુજ્જા ॥ ૨૯૪૯ ॥

મોક્ષમાર્ગ, અવિનાશીપણું, આચાર, વિનય સહાયત્વ એ હેતુઓ વડે હું પંચ-વિધ નમસ્કાર કરું છું (કેમકે એ પાંચે હેતુમાં અરિહંતાદિ પાંચ અનુક્રમે હેતુ ભૂત છે.) મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ કરવાથી અરિહંતા મોક્ષના હેતુ છે, કેમકે સમ્યક્દર્શનાદિ માર્ગના સદ્ભાવે મોક્ષનો સદ્ભાવ હોય છે, અને તેના-અભાવે તેનો અભાવ હોય છે. (જો એમ હોય તો) સમ્યક્દર્શનાદિ માર્ગજ મોક્ષનો હેતુ કહેવા યોગ્ય છે, પણ તે માર્ગના હેતુભૂત અરિહંતાદિ મોક્ષના હેતુ કેવી રીતે યોગ્ય ગણાય ? (એમ પૂછવામાં આવે તો) ઉપદેશક-પણાથી તે માર્ગ તેમને આધીન-હોવાથી તેઓ તેના હેતુ છે, અથવા કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી તેઓ મોક્ષના હેતુ છે. મોક્ષમાર્ગના ઉપકારીપણાથી જો તે અરિહંતાદિ પૂજ્ય છે, તો શુદ્ધસ્થો પણ તેના સાધનભૂત આહારવસ્ત્રાદિ આપવાથી મોક્ષ માર્ગના ઉપકારી છે, અને એથી કરીને પરંપરાએ સર્વ કંઈ પૂજ્ય ગણાય. (એમ કહેવામાં આવે તો) જો વધારે નણકનું અને એકાન્તિક કારણ જ્ઞાનાદિ ત્રણ મોક્ષ માર્ગ છે, તે આપનારા અરિહંતા છે, વળી તે પોતેજ મોક્ષમાર્ગભૂત છે, તેથી તેઓ પૂજ્ય છે. (પણ શુદ્ધસ્થો કે આહારાદિ સાધનો નથી.) આહારાદિ વધારે દૂરવર્તિ મોક્ષના હેતુ છે, પણ જ્ઞાનાદિ ત્રણની પેઠે નિયમથી મોક્ષના એકાન્તિક હેતુ નથી. તેથી તે બાહ્ય સાધન આપનારા શુદ્ધસ્થો મોક્ષના હેતુ નથી, વળી તેઓ સ્વયં પણ માર્ગભૂત નથી માટે તેઓ પૂજ્ય નથી. ૨૯૪૪ થી ૨૯૪૯

હવે નમસ્કાર કરવાને યોગ્ય સિદ્ધ ભગવાનનો અવિનાશીરૂપ હેતુ કહે છે.

મગ્ગેણાણેણ સિવં પચ્ચા સિદ્ધા જમ્મવિપ્પણાસેણં ।

તેણ કયત્ત્યત્ત્વપ્પઓ તે પુજ્જા ગુણમયા જં ચ ॥ ૨૯૫૦ ॥

ગુણપૂયામેત્તાઓ ફલં તિ તપ્પૂયણં પવજ્જામો ।

જં પુણ જિણ વ્વ મગ્ગોવયારિણો તે તર્યં કત્તો ? ॥ ૨૯૫૧ ॥

જહ્ તમ્મગુણપૂયાઓ ફલં પવહં નણૂવગારો સો ।

તેહિં તો તદ્ભાવે કા પૂયા કિં ફલં વા સે ? ॥ ૨૯૫૨ ॥

ગંતુરણાસાજો વા સમ્મગ્ગોઽયં જહિચ્છયસ્સ ।

સિદ્ધો સિદ્ધેહિંતો તદ્ભાવે પચ્ચઓ કત્તો ? ॥ ૨૯૫૩ ॥

મગ્ગમ્મિ રૂઠ્ઠે તદવિપ્પણાસઓ તપ્ફલોવલંભાઓ ।

જં જાયઠ્ઠે તેહિંતો નેયરહા તદુવગારો સેસો ॥ ૨૯૫૪ ॥

નણુ જિણવયણાઉ ચ્ચિય તદત્થિયા તપ્ફલોવલંભો ય ।

સચ્ચં તહાવિ તપ્ફલસન્ભાવાઓ રૂઠ્ઠે હોઠ્ઠે ॥ ૨૯૫૫ ॥

અપ્પ ચ્ચિય સિવમમ્મો નિચ્છયઓ તહ વિરુદ્ધનિમિત્તં તિ ।

મગ્ગોવયારિણો જહ જિણા તહા સ્વીણસંસારા દારં ॥ ૨૯૫૬ ॥

આ માર્ગ વડે (સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ) જે સિદ્ધો અવિચ્છિન્ન સંતાન ભાવે મોક્ષ પામેલા છે, તેથી તેઓ કૃતાથ હોવાથી પૂજ્ય છે; વળી (જિનેશ્વરાદિકની જેમ) જ્ઞાનાદિ ગુણમય હોવાથી પણ તેઓ પૂજ્ય છે. સમ્યગ્ જ્ઞાનાદિ ગુણોની પૂજા માત્રથી (સ્વર્ગ-અપવર્ગાદિ રૂપ વિશિષ્ટ) ફળ થાય છે, તેથી તે ગુણવાળાનું પૂજ્યપણું અમે માનીએ છીએ પરંતુ જિનેશ્વરની પેઠે તેઓ માર્ગોપકારી છે, તે કેવી રીતે ? (એમ પૂછવામાં આવે તો જો એ પ્રમાણે તે ગુણવાનના ગુણોની પૂજાથી વિશિષ્ટ ફળ થાય છે, એમ માનો છો, તો એ ઉપકાર પણ તે સિદ્ધોથીજ તમે માનેલો છે, કેમકે સિદ્ધના અભાવે તેમની પુજા કંઈ અને તે પૂજકનું ફળ શું ? (સિદ્ધોના અભાવે મોક્ષમાં અવિનાશી બુદ્ધિ પણ ન થાય, તેથી એ ઉપકાર પણ સિદ્ધોથી માનવો જોઈએ.) અથવા યથેચ્છિત મોક્ષ નગરનો આ જ્ઞાનાદિ સન્માર્ગ છે, એમ સિદ્ધોથીજ નિશ્ચય થાય છે, કેમકે મોક્ષ નગરે જનારનો નાશ નથી થતો. (તેનો નાશ ન થવાથી સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષપુરીનો સન્માર્ગ છે, એવો પ્રત્યય યુચ્યુને થાય છે.) તેના અભાવે (સિદ્ધનો નાશ થાય તો) એવો પ્રત્યય ક્યાંથી થાય ? (માટે સિદ્ધો ઉપરોક્ત પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી માર્ગોપકારી છે, તેથી તેઓ પૂજ્ય છે.) વળી સિદ્ધોના અવિનાશી ભાવથી તથા તેમના અનુપમ સુખરૂપ ફળને જણવાથી સમ્યગ્ દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગમાં જે પ્રીતિ થાય છે, તે સિદ્ધોથીજ થાય છે, બીજાથી નથી થતી, માટે (મોક્ષમાર્ગમાં રૂચિ ઉત્પન્ન કરવારૂપ) ઉપકારસિદ્ધોનોજ છે. મોક્ષમાર્ગમાં રૂચિ, અને એ માર્ગનું મોક્ષસુખરૂપ ફળ, તેનું જ્ઞાન જિનેશ્વરના વચનથી થાય છે, (તેપછી સિદ્ધોના અવિનાશી હેતુ અહીં કહેવાનું શું પ્રયોજન છે ?) એમ કહેવામાં આવે, તો તે સત્ય છે, તોપણ તે માર્ગના સિદ્ધત્વ પ્રાપ્તિરૂપ ફળના સદ્ભાવથી મોક્ષમાર્ગમાં વિશેષ પ્રીતિ થાય છે. (માટે સિદ્ધોના અવિનાશી હેતુ અહીં કહેવો જોઈએ.) નિશ્ચયનયના મતે આત્માજ મોક્ષમાર્ગ છે, અને રૂચિ તે સમ્યક્ત્વ છે, એ પણ આત્માજ છે, (બીજું કંઈ નથી. તો પછી અવિનાશી રૂપ બાહ્ય હેતુ અહીં કહેવાથી શું ? એમ કહેવામાં આવે, તો તે સત્ય છે. પરંતુ વ્યવહારનયમતે જેમ જિનેશ્વરો માર્ગોપકારી છે, તેમ ક્ષીણ સંસારી સિદ્ધો પણ અવિનાશી ભાવે માર્ગોપકારી છે. ૨:૫૦ થી ૨૯૫૬.

હવે આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને સાધુના નમસ્કારની યોગ્યતામાં હેતુ કહે છે.

આચારદેસણાઓ પુજ્ઞા પરમોવગારિણો ગુરવો ।

વિપ્પણાણા ઉવજ્ઞાયા સુત્તયા જંચ ॥ દારં ॥ ૨૯૫૭ ॥

આચાર-વિણય-સાજનસાહજ્ઞં સાહવો જઓ દેતિ ।

તો પુજ્ઞા તહ પંચ વિ તન્યુજા ચાફલનિમિત્તં ॥ ૨૯૫૮ ॥

અરુવીય દેસિગત્તં તદેવ નિજ્ઞામયા સમુદ્દમ્મિ ।

ઠક્કાયરક્ષણદૂઠા મહગોવા તેણ વુચ્છંતિ ॥ ૨૧૫૫-૨૧૫૬ ॥

આચારનો ઉપદેશ કરવાથી પરમોપકારી આચાર્ય મહારાજ પૂજ્ય છે, અને વિન-
યાદિ ગ્રહણ કરાવવાથી સૂત્ર પાઠ આપનાર ઉપાધ્યાય મહારાજ પૂજ્ય છે. આચારવાન,
વિનયવાન સાધુ મહારાજ મોક્ષસાધનમાં સહાય આપે છે, તેથી તે પૂજ્ય છે. વળી
અરિહંતાદિ પાંચે જ્ઞાનાદિ ગુણોની પૂજના સ્વર્ગ અપવર્ગાદિ ફળનું નિમિત્ત થાય છે,
તેથી તેઓ પૂજ્ય છે. અરિહંતાએ સંસારાટવીમાં માર્ગોપદેશકપણું કર્યું છે, ભવોદ્ધિમાં
નિર્વામકપણું કર્યું છે, અને છ કાય જીવોની રક્ષા માટે યતન કર્યો છે, તેથી તેઓ મહા-
ગાપ કહેવાય છે. ૨૮૫૭ થી ૨૮૫૯.

આ પછી “ જહ નિબ્બુદ્ધપુરમગ્ગ ” ઇત્યાદિ સત્તર ગાથાઓ ઉપરોક્ત અર્થ પ્રતિ-
પાદન કરનારી છે, તે સુગમ હોવાથી તેનું વ્યાખ્યાન ભાષ્યકારે અને ટીકાકારે નથી કર્યું.

હવે પ્રકારાન્તરે નમસ્કારની ચોખ્ખતામાં અરિહંતના ગુણો કહે છે.

રાગ-દોસ-કસાણ ય ઇંદિયાણિ ય પંચ વિ ।

પરીસહે ઉવસગ્ગે નામયંતા નમોરિહા ॥ ૨૧૬૦-૨૧૬૧ ॥

રજ્જંતિ તેણ તમ્મિ વ રંજનમહવા નિરુવિઓ રાઓ ।

નામાઈ ચઝમ્મેઓ દવ્વે કમ્મેયરવિભિણ્ણો ॥ ૨૧૬૧ ॥

જુગ્ગા વદ્ધા વજ્જંતયા ય પત્તા ઉદ્દીરણાવલિયં ।

અહ કમ્મદવ્વરાઓ ચઝવિવહા પોગ્ગલા હોંતિ ॥ ૨૧૬૨ ॥

નોકમ્મદવ્વરાગો પઓગઓ સો કુસુંભરાગાઈ ।

વિતિઓ ય વીસસાણ નેઓ સંઘ્ગભરાગાઈ ॥ ૨૧૬૩ ॥

જં રાગવેયણિજ્જં સમુદ્ધણં ભાવઓ તઓ રાઓ ।

સો દિટ્ઠિ-વિસય-નેહાણુરાયરૂવો અહિસ્સંગો ॥ ૨૧૬૪ ॥

કુપ્પવયણેસુ પઢમો વિહઓ સદ્દાણેસુ વિસણેસુ ।

વિસયાદિનિમિત્તો વિ હુ સિણેહરાઓ સુચારીસુ ॥ ૨૧૬૫ ॥

દુસ્સંતિ તેણ તમ્મિ વ દૂસણમહ દેસગં વ દેસો ત્તિ ।

દેસો વ સો ચઝદ્ધા દવ્વે કમ્મેયરવિભિન્નો ॥ ૨૧૬૬ ॥

જોગ્ગા વદ્ધા વજ્જંતયા ય પત્તા ઉદ્દીરણાવલિયં ।

અહ કમ્મદવ્વદોસો ઇયરો દુદ્ધવ્વણાઈઓ ॥ ૨૧૬૭ ॥

જં દોસવેયણિજ્જં સમુદ્ધણં એસ ભાવઓ દોસો ।

વત્થુવિકિરિસ્સહાવોઽનિચ્છિયમપીઠિલિંગો વા ॥ ૨૧૬૮ ॥

રાગ, દ્વેષ, કપાય, પાંચ ઈંદ્રિયો, પરિપક્વ, અને ઉપસર્ગોને જે નમાવે તે નમસ્કારને
ચોખ્ખ છે. તે વડે અથવા તે જતે પ્રાણીઓ સ્ત્રી આદિકમાં પ્રીતિ પામે તે રાગ, અથવા

રંજન થવું તે રાગ. તે રાગ નામાદિ ચાર પ્રકારે કહેલ છે. (તેમાં નામ, સ્થાપના અને ફાશરીર ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય રાગનો વિચાર સમજી શકાય એવો છે, પરંતુ ફાશરીર, ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત) દ્રવ્ય રાગમાં કર્મ દ્રવ્યરાગ અને નોકર્મ દ્રવ્યરાગ એવા બે ભેદ છે. કર્મ દ્રવ્ય રાગનાં પુદ્ગળો ચાર પ્રકારનાં છે. અંધન યોગ્ય એટલે અંધ પરિણામને સન્નિપ્ત થયેલા અંધાતા, અંધાએલા અને ઉદીરણાવલીકાને પામેલા (ઉદય નહિ પામેલા.) નોકર્મ દ્રવ્યરાગ (બે પ્રકારે છે.) પ્રયોગથી તે કમુખાનો રંગ વિગેરે, અને બીજો વિસ્ત્રસાથી તે સંધ્યાભાના રંગ વિગેરે જાણવા. જે રાગવેદનીકર્મ એટલે માયા લોભ લક્ષણ રૂપ કર્મ ઉદય પ્રાપ્ત થવાથી થએલા જીવના પરિણામ તે ભાવથી રાગ કહેવાય છે. તે રાગ દ્રષ્ટિરાગ, વિષયાનુરાગ, અને સ્નેહાનુરાગ. (એમ ત્રણ પ્રકારે છે.) કુપ્રવચનમાં આસક્તિ તે પહેલો દ્રષ્ટિરાગ, શબ્દાદિ વિષયોમાં બીજો વિષયાનુરાગ, અને વિષયાદિ નિમિત્ત શિવાય પુત્રાદિકમાં જે તે ત્રીજો સ્નેહાનુરાગ કહેવાય છે. તે વડે અથવા તે છતે પ્રાણિઓ વિકાર પામે છે, અને દ્વેષ અથવા દોષ છે. અથવા દૂષણ તે દ્વેષ યા દોષ છે. તે દ્વેષ નામાદિ ચાર પ્રકારે છે. (નામ સ્થાપના અને ફાશરીર, ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય દ્વેષનો વિચાર સુગમ છે) ફાશરીર, ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય રાગની પેઠે દ્રવ્ય દ્વેષના કર્મ દ્રવ્ય દોષ અને નોકર્મ દ્રવ્ય દોષ એ બે ભેદ છે. અંધનયોગ્ય, અંધાતા, અંધાએલા, અને ઉદીરણાવલિકાને પામેલા (ઉદય નહિ પામેલા) કર્મ પુદ્ગળો એમ ચારે પ્રકારે કર્મ દ્રવ્ય દોષ છે. અને નોકર્મ દ્રવ્ય દોષ તે અરાખ વર્ણાદિ જાણવા તથા જે દોષ અથવા દ્વેષ વેદનીય કર્મ ઉદય પામેલું હોય, તે ભાવ દોષ અથવા ભાવદ્વેષ છે. સ્વભાવમાં રહેલી વસ્તુ જે શરીરના દશાદિકનો વિકૃતિ સ્વભાવ અથવા અનિ-ચ્છિપત કે અપ્રીતિ એ તેનું ચિન્હ છે. ૨૮૬૦ થી ૨૮૬૮

હવે નયાભિપ્રાયથી રાગ દ્વેષનો વિચાર કહે છે.

કોહં માણં વડ્ડપીઝજાઈઓ વેઈ સંગહો દોસં ।

માયા-લોભે ય સ પીઝજાઈસામણઓ રાગં ॥ ૨૯૬૯ ॥

માયં પિ દોસમિચ્છઈ વવહારો જં પરોવઘાયાય ।

નાઓવાદાણે ચ્ચિય મુચ્છા લોભો ત્તિ તો રાગં ॥ ૨૯૭૦ ॥

ઉજ્જુસુયમયં કોહો દોસો સેસાણમયમણેગંતો ।

રાગો તિ વ દોસો ત્તિ વ પરિણામવસેણ ઉ વસેઓ ॥ ૨૯૭૧ ॥

સંપયગાહિ ત્તિ તઓ ન ઉવઓગદુગમેગકાલમ્મિ ।

અપ્પીઝ-પીઝમેત્તોવઓગઓ તં તહા દિસઈ ॥ ૨૯૭૨ ॥

માણો રાગો ત્તિ મઓ સાહંકારોવઓગકાલમ્મિ ।

સો ચેય હોઈ દોસો પરગુણદોસોવઓગમ્મિ ॥ ૨૯૭૩ ॥

માયા લોભો ચેવં પરોવઘાઓવઓગઓ દોસો ।

મુચ્છોવઓગકાલે રાગોઽભિસ્સંગલિંગો ત્તિ ॥ ૨૯૭૪ ॥

સહાઈમયં માણે માયાઈ ચ્ચિય ગુણોવગારાય ।

ઉવઓગો લોભો ચ્ચિય જઓ તત્થેવ અવરુઓ ॥ ૨૯૭૫ ॥

સેસંસા કોહો વિ ય પરોવધાયમઇય સ્તિ તો દોસો ।

તલ્લક્ષણો ય લોભો અહ મુચ્છા કેવલો રાગો ॥ ૨૯૭૬ ॥

મુચ્છાણુરંજનં વા રાગોયં દૂસનં ષિ નો નોસો

સહસ્સ વ મયણેયં ઇયરે એકેકદ્વિયપક્ષવા ॥ ૨૯૭૭ ॥

ગાથાર્થ:-અપ્રીતિ જાતિવાળા ક્રોધ અને માનને સામાન્યથી સંગ્રહનય દ્વારા અથવા દ્વેષ કહે છે, અને પ્રીતિ જાતિવાળા માયા લોભને સામાન્યથી સંગ્રહનય રાગ કહે છે. (ક્રોધ, માનની સાથે) માયાને પણ વ્યવહારનય દ્વારા અથવા દ્વેષ માને છે, કેમકે તે પણ બીજાને વંચના માટે કરાય છે. તથા ન્યાયોપાદાન દ્રવ્યમાં પણ મૂર્છા થાય છે, તેથી (વ્યવહાર નયના મતે) લોભ એ રાગ છે. (પણ અન્યાયોપાદાન દ્રવ્યમાં માયાદિકને લીધે તે દ્વેષ છે.) ઋણસૂત્રનયના મતે ક્રોધ એ દ્વેષ છે, અને બાકીનામાં અને-કાન્તિક મત છે, ક્રોધ રાગ છે અને ક્રોધ દ્વારા છે. એ સર્વ પરિણામના વશથી જણાય છે. આ નય સાંપ્રતગ્રાહી હોવાથી એક કાળમાં બે ઉપયોગ ની માનના, અપ્રીતિ અને પ્રીતિ માત્રરૂપ ઉપયોગથી તે તે કષાયને તે તે નામે કહે છે, અહંકારમહિત ઉપયોગ કાળે માન રાગ છે, એમ આ નયને સંમત છે, અને એજ માન પર ગુણના દ્વારોપયોગ કાળે દ્વેષ છે, એજ પ્રમાણે માયા અને લોભ પરોપધાત રૂપ ઉપયોગ કાળે દ્વેષ છે, અને પોતાના શરીર ધન સગા સંબંધીને વિષે મૂર્છારૂપ ઉપયોગ કાળે અભિ-વ્યંગ લક્ષણ રાગ છે. શબ્દાદિ નયના મત આ પ્રમાણે છે. સ્વગુણોપકાર માટે માન-માયાની અંદર જે ઉપયોગ છે, તે લોભજ છે, કેમકે તે તેમાંજ અન્તર્ભૂત છે. તેથી તે રાગ છે. શેષ અંશે અને ક્રોધ પણ પરોપધાત ઉપયોગમય હોવાથી તેઓ દ્વેષ છે, શું મૂર્છાત્મક લોભજ માત્ર રાગ છે ? (એમ પૂછવામાં આવે તો) મૂર્છાત્મક જે અનુરંજન તે રાગ છે, અને અપ્રીત્યાત્મક દ્વેષ તે દ્વેષ છે. શબ્દ નયના અભિપ્રાયે આ પ્રમાણે લજના છે, અને બાકીના નયો (સંગ્રહ-વ્યવહાર) એકેક પક્ષમાં સ્થિત છે. ૨૯૬૯ થી ૨૯૭૭

અપ્રીતિ રૂપ જાતિ સામાન્યથી ક્રોધ અને માન દ્વેષ છે, તથા માયા અને લોભ પ્રીતિરૂપ સામાન્ય જાતિથી રાગ છે, એમ સંગ્રહ નય માને છે.

ક્રોધ-માન-અને માયા, એ ત્રણેને વ્યવહારનય દ્વેષરૂપ માને છે, કેમકે માયા બીજાને ઠગવા માટે કરાય છે, તેથી માયા પણ ક્રોધ-માનની પેઠે પરોપધાતનો હેતુ હોવાથી દ્વેષજ છે, અને ન્યાયથી દ્રવ્યાદિ ઉપાર્જન કરવામાં જે મૂર્છાત્મક લોભ થાય છે, તે લોભ રાગ છે, પરંતુ અન્યાયોપાદાનમાં માયાદિક કષાયનો સંલગ્ન હોવાથી તેજ લોભ દ્વેષ રૂપ છે.

ઋણસૂત્રનયના મતે અપ્રીત્યાત્મ ક્રોધજ દ્વેષ છે, શેષ માન-માયા-અને-લોભના સંબંધમાં એકાન્ત નિશ્ચય નથી. એ ત્રણમાં પરિણામવશાત્ ક્રોધ રાગ છે અને ક્રોધ દ્વેષ છે. કારણ કે આ નય વર્તમાન એક ક્ષણગ્રાહી હોવાથી ક્રોધ-માન દ્વેષ છે, અને માયા-લોભ રાગ છે, એમ નથી માનતો. જ્યારે પરગુણોમાં અપ્રીતિ રૂપ ઉપયોગ થાય, ત્યારે માન દ્વેષ છે, અન્યથા નહિ. ભલે ક્રોધ-માન વિગેરે સમકાળે હોય, તોપણ એક કાળે બે ઉપયોગ ન હોય, તેથી બે મિશ્ર કષાયના ઉપયોગથી રાગ અથવા દ્વેષ કેવી રીતે થાય ? એમ પૂછવામાં આવે, તો અપ્રીત્યાત્મક અને પ્રીત્યાત્મક ઉપયોગથી

માનાદિ કપાયને આ નય રાગ અથવા દ્વેષ કહે છે. એટલે કે સ્વગુણોમાં બહુમાનરૂપ અભિષ્વંગાત્મક ઉપયોગ કાળે માન તે રાગ છે, અને પરગુણોમાં અપ્રીત્યાત્મક ઉપયોગ વખતે દ્વેષ છે. એજ પ્રમાણે પરોપધાત માટે કરાતી માયા અને લોભ દ્વેષ છે, અને સ્વશરીર-સ્વધન-સ્વજનાદિકની અંદર મૂર્છાત્મક ઉપયોગ કાળે તેજ માયા-લોભ રાગ છે. કેમકે મૂર્છાત્મક આસક્તિ તે રાગ છે.

શબ્દાદિ ત્રણ નયોના અભિપ્રાયે માન અને માયા સ્વરૂપકાર માટે વ્યાપારાતાં જે ઉપયોગ થાય છે, તે લોભજ છે. કેમકે સ્વગુણોપકારાત્મક ઉપયોગ પોતાની અંદર મૂર્છાત્મક હોય છે, તેથી તે બન્નેનો લોભમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, તેમ થવાથી માન-માયાનો સ્વગુણોપકારાત્મક ઉપયોગ મૂર્છાત્મક હોવાથી લોભની પેઠે તે પણ રાગજ છે. સ્વગુણોપકારાત્મક સિવાયના પરોપધાતાત્મક માન મયાના અંશો, ક્રોધ, અને તે સાથે પરોપધાતાત્મક ઉપયોગ રૂપ લોભ એ સર્વ પરોપધાતમય હોવાથી દ્વેષરૂપ સમજવા. મતલબ એ છે કે ક્રોધ સિવાયના માન-માયા-અને લોભની અંદર જે મૂર્છાત્મક અનુરંજન, અથવા જે મૂર્છાત્મક ઉપયોગ તે રાગ છે, અને એ ત્રણેમાં અપ્રીત્યાત્મક ઉપયોગ તે દ્વેષ છે. આ પ્રમાણે શબ્દનય અને ઋતુસૂત્રનયની ભજના છે. બાકીના સંગ્રહ-વ્યવહારનય નિયમિત પદ્ધતિવાળા છે, એટલે કે સંગ્રહનય ક્રોધ તથા માનને દ્વેષ માને છે, અને માયા તથા લોભને રાગ માને છે. વ્યવહારનય એક લોભનેજ રાગ માને છે, બાકીના ત્રણને દ્વેષ માને છે. અને શબ્દાદિનયો ભજનાએ રાગ-દ્વેષ માને છે. નૈગમનયનો અભિપ્રાય બુદ્ધા નથી કહ્યો, કેમકે સંગ્રહ-વ્યવહાર નયમાં તેનો અન્ત ભાવ થાય છે. ૨૯૬૬ થી ૨૯૭૭

હવે કપાયોની વ્યાખ્યા કરે છે.

કમ્મં કસ ભવો વા કસમાઓ સિં જઓ કસાયા તો ।

કસમાયયંતિ વ જઓ ગમયંતિ કસં કસાય ત્તિ ॥ ૨૯૭૮ ॥

આઉ વ ઉવાયાણં તેણ કસાયા જઓ કસસ્સાયા ।

જીવપરિણામરૂવા જેણ ઉ નામાહનિયમોડયં ॥ ૨૯૭૯ ॥

નામં ઠવળા દવિણ ઉપ્પત્તી પચ્ચણ ય આણસે ।

રસ-ભાવ-કસાણ વિ ય પરૂવળા તેસિમા હોઈ ॥ ૨૯૮૦ ॥

દુવિહો દવ્વકસાઓ કમ્મદવ્વે ય નો વ કમ્મમ્મિ ।

કમ્મદવ્વકસાઓ ચડવ્વિહા પોગલાણુહયા ॥ ૨૯૮૧ ॥

સજ્જકસાયાહો નોકમ્મદવ્વઓ કસાઓડયં ।

સ્વેત્તાઈ સમુપ્પત્તી જત્તો પ્પભવો કસાયાણં ॥ ૨૯૮૨ ॥

હોઈ કસાયાણં બંધકારણં જં સ પચ્ચયકસાઓ ।

સદ્દાહુત્તિ કેઈ ન સમુપ્પત્તીણં મિત્તો સો ॥ ૨૯૮૩ ॥

આણસઓ કસાઓ કહ્યવકયમિહિમંજુરાગારો ।

કેઈ ચિત્તાહગઓ ઠવળાણત્યંતરો સોડયં ॥ ૨૯૮૪ ॥

રસઓ રસો કસાઓ કસાયકમ્મોદઓ ય ભાવમ્મિ ।

સો કોહાઈ ચડદ્દા નામાઈ ચડવિહેકેકો ॥ ૨૯૮૫ ॥

ભાવં સદ્દાઈનયા અદ્ધવિહમસુદ્ધનેગમાઈયા ।

ળાણસુપ્પત્તીઓ સેસા જં પચયવિગપ્પા ॥ ૨૯૮૬ ॥

દુવિહો ય દવ્વકોહો કમ્મદવ્વે ય નોયકમ્મમ્મિ ।

કમ્મદવ્વે કોહો તજ્જોગ્ગા પોગ્ગલા ણુડયા ॥ ૨૯૮૭ ॥

નોકમ્મદવ્વકોવો નેઓ ચમ્મારકોહનીલાદિ ।

જં કોહવેયણિજ્જં સમુદ્ધર્ણં ભાવકોહો સો ॥ ૨૯૮૮ ॥

માણાદઓ વિ એવં નામાઈ ચડવ્વિહા જહાજોગ્ગં ।

નેયા પિહણિપહા વા સવ્વેડણંતાણુવન્ધાઈ ॥ ૨૯૮૯ ॥

જલ-રેણુ-ભૂમિ-પવ્વયરાઈસરિસો ચડવ્વિહો કોહો ।

તિણિસલયા-કદ્ધ-દ્વિયસેલત્થંભોવમો માણો ॥ ૨૯૯૦ ॥

માયાવલેહ-ગોમુત્તિ-મેટિસંગ-ઘણવંસિમૂલસમા ।

લોહો હલિદ્ધ-સ્વંજણ-કદ્ધમ-કિમેરાગસામાણો ॥ ૨૯૯૧ ॥

એવસ્સ-ચડમાસ-વચ્છર-જાવજ્જીવાણુગામિણો કમસો ।

દેવ-નર-તિરિય-નારયગડ્ડસાહણહેઅવો નેયા ॥ દારં ॥ ૨૯૯૨ ॥

જેથી જીવો પીડા પામે તે કષ-કર્મ-અથવા ભવ તેના જેથી લાભ થાય તે ‘કષાય’ કહેવાય. અથવા જેનાથી જીવ યથોક્ત કષ પામે તે ‘કષાય’ અથવા પૂર્વોક્ત કષના આય એટલે ઉપાદાન હેતુ તે કષાય. તે કષના ઉપાદાન હેતુઓ જીવના પરિણામ રૂપ ક્રોધાદિ જાણવા તે કષાય નામાદિ આઠ પ્રકારે છે. નામ કષાય-સ્થાપના-કષાય-દ્રવ્ય કષાય-ઉત્પત્તિ કષાય-આદેશ કષાય-રસ કષાય અને ભાવ કષાય. એમની પ્રરૂપણા આ પ્રમાણે છે. (નામ સ્થાપના કષાયનો વિચાર મુગ્ધ હોવાથી તે નથી કહેતા.) જ્ઞશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યકષાય બે પ્રકારે છે, કર્મદ્રવ્યકષાય અને નોકર્મદ્રવ્યકષાય. તેમાં પૂર્વે દરદરમી ગાથામાં કહ્યા મુજબ દ્રવ્યકષાય અનુદિત પુદ્ગળો ચાર પ્રકારના જાણવા. સર્જ, બીલિતક, હરીતકી વિગેરે વનસ્પતિ વિશેષ નોકર્મદ્રવ્યકષાય જાણવા. જેનાથી કષાયોની ઉત્પત્તિ થાય તે ઉત્પત્તિકષાય કહેવાય. (કેમકે દ્રવ્ય યા ક્ષેત્રાદિ રૂપ વસ્તુ કષાયની ઉત્પત્તિમાં હેતુભૂત હોવાથી તે વસ્તુ ઉત્પત્તિકષાય કહેવાય છે.) કષાયોના (અવિરતિ આદિરૂપ અંતરંગ) બંધનું જે કારણ તે પ્રત્યયકષાય કહેવાય. શબ્દાદિ વિષયોને કેટલાક પ્રત્યયકષાય કહે છે, તે ચોગ્ય નથી, કેમકે તેમ માનવાથી ઉત્પત્તિ કષાયનો ભેદ ન થાય. (અંતરંગ કષાય સિવાય, આ કુપિત છે. એમ કહેવાય તે) કૃત્રિમ ભૂકૃદિભંગાદિરૂપ કરેલો આકાર આદેશકષાય કહેવાય. કેટલા એક તેવા આકારવાળો ચિત્રાદિગત જીવ તે આદેશકષાય, એમ કહે છે, તે અયોગ્ય છે. કેમકે તેવો આકાર સ્થાપનાથી જુદો ન ગણાય. હરીતકી વિગેરેનો રસ, તે રસ કષાય છે, અને શાહનીય કર્મનો ઉદય તે ભાવકષાય છે. એ ભાવકષાય ક્રોધાદિ ચાર પ્રકારે છે. (ક્રોધ માન માયા લોભ) તે દરેક પુનઃ નામાદિ ચાર ભેદ છે. શબ્દાદિ શુદ્ધ જીવો (ભાવ કષાયનેજ માને

છે, (નામાદિ કષાયને નથી માનતા.) નૈગમાદિ અશુદ્ધનયો આઠ પ્રકારના નામાદિ કષાયોને માને છે, તથા શેષ નૈગમાદિ વિશુદ્ધનયો અને ઋગ્ગુસૂત્રનય આદેશ અને ઉત્પત્તિ કષાય નથી માનતા, કેમકે તે બન્ને પ્રત્યયકષાયના વિકલ્પો છે. (એટલે પ્રત્યય કષાયથી ભિન્ન નથી.) અથવા (જ્ઞાશરીર લવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત) દ્રવ્યકોષ યે પ્રકારે છે. કર્મ દ્રવ્યકોષ અને નોકર્મ દ્રવ્યકોષ તેમાં (અધ્યોગ્ય અધાતા વિગેરે ચાર પ્રકારના) અનુદિત કોષના પુદ્ગળો તે કર્મ છે, અને ચર્મકાર નીલિકોથ વિગેરે નોકર્મ દ્રવ્યકોષ જાણવો તથા કોષ વેદનીય કર્મ ઉદય આવવાથી થએલા જે કોષના પરિણામ, તે ભાવકોષ છે આજ પ્રમાણે માન વિગેરે પણ યથાધોગ્ય નામાદિ ચાર પ્રકારે જાણવા અથવા એ સર્વે પૃથક્ પૃથક્ (કોષાદિ) અનન્તાનુ અધિ આદિ ચાર પ્રકારે જાણવા. પાણીની રેખા જેવો, રેતીની રેખા જેવો, ભૂમિની રેખા જેવો, અને પર્વતની રેખા જેવો, એમ ચારે પ્રકારે કોષ છે. નેતરની લાના જેવો, કાષ્ઠના સ્તંભ જેવો, હાડકાના સ્તંભ જેવો અને પત્થરના સ્તંભ જેવો, એમ ચાર પ્રકારે માન છે. વાંસની છાલ જેવી, ગાયના મૂત્ર જેવી, ઘેરાના શોંગ જેવી, અને નક્કર વાંસના મૂળ જેવી.-એમ માયા ચાર પ્રકારે છે. હળદરના રંગ જેવો, અંજન જેવો, કાદવના રંગ જેવો અને કિર્મજના રંગ જેવો એમ લોભ ચાર પ્રકારે છે તેઓ પશ્ચાત્તુપૂર્વાક્રમથી પક્ષ, ચાર માસ, વરસ અને યાવજીવન પર્યંત સ્થિતિવાળા છે, તથા દેવ-મનુષ્ય, તિર્થંચ અને નરકગતિના હેતુભૂત છે એમ જાણવું. ૨૮૭૮-થી-૨૮૮૨.

હવે ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ કહે છે.

ઇંદો જીવો સવ્વોલલદ્ધિભોગપરમેસરત્તળઓ ।

સોત્તાઇમેયમિંદિયમિહ તલ્લિંગાઇમાવાઓ ॥ ૨૯૯૩ ॥

તં નામાઇ ચઢદ્ધા દવ્વં નિવ્વત્તિ ઓવગરણં ચ ।

આગારો નિવ્વત્તિ ચિત્તા બજ્ઞા ઇમા યંડતો ॥ ૨૯૯૪ ॥

પુપ્ફં ફલંબુગાણ-ધન્નમસુરાઇમુત્તચંદો ય ।

હોઇ સુહ(મ)પ્પો નાનાકિનો ય સોઇંદિયાઈણં ॥ ૨૯૯૫ ॥

વિસયગ્ગહણસમત્થં ઉવગરણં ઇંદિયંતરં તંપિ ।

જં નેહ તદુવ્વણં ગેણ્હઇ નિવ્વત્તિમાવે વિ ॥ ૨૯૯૬ ॥

સર્વ ઉપસન્નિય અને સર્વ ભોગના પરમેશ્વરપણાથી ઇન્દ્ર એટલે જીવ કહેવાય છે, તે જીવના લિંગાદિ ભાવથી આત્માદિ ભેદ ઇન્દ્રિયો છે. તે ઇન્દ્રિય નામાદિ ચાર ભેદ છે તેમાં દ્રવ્ય ઇન્દ્રિય નિવૃત્તિ અને ઉપકરણ એમ બે પ્રકારે છે બાહ્ય નિવૃત્તિ તે વિચિત્ર પ્રકારની આકૃતિ છે, અને અન્તરનિવૃત્તિ અતુકમે કદંબ, પુષ્પ, મસૂર, ધાન્ય, અતિ-મુક્તપુષ્પના ચાંદલા અથવા ચંદ્ર, સુરપ્ર (અસ્ત્રો) અને વિવિધ પ્રકારના આકારવાળી આત્માદિ ઇન્દ્રિયો છે. વિષય ગ્રહણ કરવાને સમર્થ ઇન્દ્રિયાન્તર તે પણ ઉપકરણેન્દ્રિય છે, કેમકે તેના ઉપધાત થવાથી અને નિવૃત્તિના સદ્ભાવે પણ વિષય ગ્રહણ થતો નથી. ૨૮૮૩-થી-૨૮૮૬

પરમેશ્વર્યપણાના યોગથી ઇન્દ્ર જીવ કહેવાય છે કારણકે આવરણનો અભાવ થવાથી સર્વ વસ્તુ તેને જણાય છે, વળી નાનાવિધ ભાવોમાં ભમતા સર્વ વસ્તુનો તેને ઉપભોગ થાય છે, તેથી જીવ પરમેશ્વર્યાવાન કહેવાય છે, એ પરમેશ્વર્યાના યોગથી ઇન્દ્ર જીવ કહેવાય છે. તે ઇન્દ્રનું જીવનું લિંગ ચિન્હ તે ઇન્દ્રિય

અથવા ઇન્દ્રિયવડે દ્રવ્યએલ યા સરખએલ તે ઇન્દ્રિય કહેવાય તે ઇન્દ્રિય શ્રોત્ર, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, રસના અને સ્પર્શન એમ પાંચ પ્રકારે છે. પુનઃ તે ઇન્દ્રિયો નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એમ ચાર ભેદે છે. નામ અને સ્થાપના ઇન્દ્રિયોત્ત્વં સ્વરૂપ સુગમ હોવાથી તેનું વ્યાખ્યાન મૂકી દઇને શરીર લબ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયોત્ત્વં સ્વરૂપ કહીએ છીએ. તે દ્રવ્યેન્દ્રિય નિવૃત્તિ અને ઉપકરણ એમ બે પ્રકારે છે. તેમાં કાનના ફાંફડા નિવૃત્તિ એટલે આકાર. તે આકાર બાહ્ય અને અભ્યન્તર એમ બે પ્રકારે છે. તેમાં બાહ્ય નિવૃત્તિ મનુષ્ય, અશ્વ, શશલા, વિગેરેની અપેક્ષાએ વિવિધ આકારની છે, અને અભ્યન્તર નિવૃત્તિ સર્વની સરખી છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયની અભ્યન્તર નિવૃત્તિ કદંબ પુષ્પાકારે માંસના ગોળારૂપે છે, ચક્ષુની મસૂર (ધાન્ય વિશેષ) ના જેવી છે, શ્રોત્રેન્દ્રિયની અતિમુક્ત પુષ્પના ચાંદલા જેવી છે, રસનેન્દ્રિયની કુરૂપ્ર (અસ્ત્રા) ના આકારે અને સ્પર્શનેન્દ્રિયની વિવિધાકારવાળી છે.

ઉપરોક્ત આકારવાળી અભ્યન્તર નિવૃત્તિની વિષય ગ્રહણ કરવાની જે શક્તિ, તે ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે.

શિષ્ય—જેને આપ ઉપકરણેન્દ્રિય કહો છો, તે અન્તર્નિવૃત્તિની શક્તિરૂપ હોવાથી અન્તર્નિવૃત્તિજ છે, તેનાથી કેમ ભેદ જણાતો નથી.

આચાર્ય—એ ઉપકરણેન્દ્રિય પણ દ્રવ્યેન્દ્રિયનો ભેદ છે. કેમકે કદંબપુષ્પાદિ આકારવાળી શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોની શબ્દાદિ વિષય જાણનારી જે શક્તિ છે, તે શક્તિનો વાત-પિત્તાદિવડે ઉપધાત થવાથી યથોક્ત અન્તર્નિવૃત્તિનો સદ્ભાવ હોય, તો પણ જીવ શબ્દાદિ વિષય ગ્રહણ કરી શકતો નથી તેથી જણાય છે કે અન્તર્નિવૃત્તિની શક્તિરૂપ ઉપકરણેન્દ્રિય તે દ્રવ્યેન્દ્રિયનો બીજો ભેદ છે. ૨૯૨૩-થા-૨૯૮;

લઢ્ધુ-વઓગા માર્વિદિયં તુ લઢ્ધિ ત્તિ જો સ્વઓવસમો ।

હોઈ તદાવરણાણં તલ્લાભે ચેવ સેસંતિ ॥ ૨૯૯૭ ॥

જો સવિસયવાવારો સો ડવઓગો સ ચેગકાલમ્મિ ।

એગેણ ચેય તમ્હા ડવઓગેગિંદિઓ સવ્વો ॥ ૨૯૯૮ ॥

એગિંદિયાઇમેયા પઢુચ્ચ સેસેંદિયાઈં જીવાણં ।

અહવા પઢુચ્ચ લઢ્ધિદિયં પિ પંચિંદિયા સવ્વે ॥ ૨૯૯૯ ॥

જં કિર વડલાઈણં દીસઈ સેસેંદિઓવલંભો વિ ।

તેણ ત્થિ તદાવરણવસ્વઓવસમસંભવો તેસિં ॥ ૩૦૦૦ ॥

પંચેંદિડ વ્વ વડલો નરો વ્વ સવ્વવિસઓવલંભાઓ ।

તહવિ ન મણ્ણઈ પંચિંદિડ ત્તિ વજ્જેંદિયાભાવા ॥ ૩૦૦૧ ॥

સુત્તો વિ કુંભનિવ્વત્તિસત્તિજુત્તો ત્તિ જહ સ ઘડકારો ।

લઢ્ધિદિણ પંચેંદિઓ તહા વજ્જરહિઓ વિ ॥ ૩૦૦૨ ॥

લામકમો ડ લઢ્ધી નિવ્વત્તુ-વગરણ તોઓવઓગો ય ।

દર્વિંદિય-માર્વિંદિયસામણ્ણાઓ કઓ મિણ્ણો ॥ દારં ॥ ૩૦૦૩ ॥

લઘ્વિ અને ઉપયોગ એ બે ભાવેન્દ્રિય છે, તેમાં ઇન્દ્રિયાવરણીય કર્મના જે ક્ષયોપશમ તે લઘ્વિ છે, તે લઘ્વિ પ્રાપ્ત થાય તોજ બીજા દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય. શ્રોત્રાદિ

ઇન્દ્રિયોનો જે પોતાના શબ્દાદિ સ્વવિષયમાં પરિછેઃ વ્યાપાર તે ઉપયોગ છે, એ ઉપયોગ એક કાળમાં દેવાદિકોને પણ એકજ હોય છે, તેથી ઉપયોગને આશ્રીને સર્વ જીવ એકેન્દ્રિયવાલા કહેવાય છે, કેમકે સર્વકાલમાં દેવાદિકોને પણ પાંચ આવી ઇન્દ્રિયોમાંથી એક ઇન્દ્રિયના ઉપયોગનો સદ્ભાવ હોય છે, શેષ ઇન્દ્રિયો (નિવૃત્તિ, ઉપકરણ લઙ્ગિ)ની અપેક્ષાએ જીવોના એકિન્દ્રિય એકેન્દ્રિયાદિ ભેદો છે. જેને જેટલી દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયો હોય તેને તેવા વહેવાર કર્યા પછી અથવા લઙ્ગિ ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ સર્વ જીવો પાંચેન્દ્રિય છે. કેમકે બહુલાદિ વનસ્પતિ-ઓને શેષ બીજી ઇન્દ્રિયોનો ઉપલંભ પણ જણાય છે, તેથી તેઓને તદ્વાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમનો સંભવ છે, એમ જણાય છે. જે ના હોય તો બકુલને શૃંગારયુક્ત સજ્જ થયેલી સ્ત્રી, સુંદર મદીરાના કોગળાવડે તથા ચંપકને અત્યંત સુગંધી જળના સીંચવાવડે તથા તિલકને અવબોધથી સ્ત્રીના કરાક્ષવડે તથા વિરહકને પંચમ સ્વરવડે કરીને કુલ અંકુરાદિકનો સંભવ ના થાય, વલી એકલા બકુલ વૃક્ષને શૃંગારવાલી સુંદર સ્ત્રીએ કરેલા મદિરાના કોગળાવડે તથા શરીરના સ્પર્શ આશ્ચર્યબનવડે તથા ચંદનાદિમાં પડેલા ગંધવડે સારૂંપ જોવાથી તથા મધુર શબ્દોના ઉચ્ચારવડે ફલવાપણું છે તેથી તે પાંચેન્દ્રિય છે. સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયના ઉપલંભથી મનુષ્યની પેઠે બકુલ પાંચેન્દ્રિય જેવો છે, તોપણ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના અભાવે તે પાંચેન્દ્રિય કહેવાતો નથી. જેમ ઘટ બનાવવાની શક્તિયુક્ત કુંભકાર સૂતેલો હોય, તો પણ તે કુંભકાર કહેવાય છે, તેમ બાહ્ય ઇન્દ્રિય રહિત છતાં પણ (બકુલાદિ) લઙ્ગિ ઇન્દ્રિયવડે પાંચેન્દ્રિય કહેવાય છે. દ્રવ્ય અને ભાવ ઇન્દ્રિયોના પ્રાપ્તિ ક્રમમાં (પ્રથમ લઙ્ગિ ભાવેન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય, તે પછી દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય.) જ્યારે દ્રવ્યેન્દ્રિય-ભાવેન્દ્રિયના સામાન્યથી ભિન્ન કરાયેલો લાભ પૂછવામાં આવે, ત્યારે પ્રથમ ઇન્દ્રિયાવરણી ક્ષયોપશમ રૂપ લઙ્ગિ ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય, તે પછી બાહ્ય અન્તર નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય, તે પછી અન્તર-નિવૃત્તિની શક્તિરૂપ ઉપકરણેન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય, અને તે પછી ઇન્દ્રિયોના અર્થનો એટલે વિષયોનો ઉપયોગ થાય. ૨૯૯૭ થી ૩૦૦૩.

હવે પરિપહોની અને ઉપસર્ગોની વ્યાખ્યા કરે છે.

પરિસોઢન્વા જઙ્ગા મગ્ગાવિચ્છુદ્ધ-વિણિજ્જરાહેંડં ।

જંતો પરીસહા તે સુહાદઓ હોંતિ બાવીસં ॥ દારં ॥ ૩૦૦૪ ॥

ઉવસજ્જણમુવસગ્ગો તેણ તઓ મ ઉવસજ્જણ જમ્હા ।

સો દિવ્વ-મણુય-તેરિચ્છિઆ-ડડયસંવેયણામેઓ ॥ ૩૦૦૫ ॥

હાસ-પ્પઓસ-વીમંસઓ વિમાયાણ વા મત્તો દિવ્વો ।

एवं चिय माणुस्सो कुसीलपडिसेवणचउत्थो ॥ ૩૦૦૬ ॥

તિરિઓ મય-પ્પઓસા-હારાવચ્ચાઈરક્કવળત્યા વા ।

घट्टण-यंभण-पवढण-लेसणओ वाऽऽसंवेओ ॥ ૩૦૦૭ ॥

જૈનમાર્ગથી નહિ ડગવા અને વિશેષ નિર્જરા માટે જે વિશેષ સહન કરવા આવે છે, તે પરીપહો કહેવાય છે, તે પરીપહો ક્ષુધા, પીપાસા વિગેરે બાવીસ છે. પીડા પામવી તે ઉપસર્ગ અથવા જેવડે ચા જે થકી જીવવડે પીડા પમાય તે ઉપસર્ગ છે તે ઉપસર્ગ દેવથી, મનુષ્યથી, તિર્થંકરથી અને આત્મસંવેદનથી એમ ચાર પ્રકારે થાય છે. હાસ્યથી, પૂર્વભવના દ્રેષથી, (પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી આ ચલાયમાન થાય છે કે નહિ ?

(૪૧૦) “ નામયંતા નમોરિદ્ધા ” એ પદની વ્યાખ્યા તથા નમસ્કારનું રૂપ.

એવા) વિમર્શથી અને વિમાત્રાથી (કંઈક હાસ્ય, કંઈક દ્વેષ, કંઈક વિમર્શથી) રૂવેા ઉપસર્ગ કરે છે એ પ્રમાણે મનુષ્ય પણ ચાર પ્રકારે ઉપસર્ગ કરે છે, એમાં ચોથા પ્રકાર કુશીલપ્રતિસેવનાથી જાણવો. તિર્યંચોના ભવથી, દ્વેષથી, આહાર માટે, બચ્ચાંઓનાં તથા માલવા શુદ્ધાદિ સ્થાનના રક્ષણ માટે ઉપસર્ગ કરે છે, અને નેત્રમાં પડેલા કણાદિ ખુંચવાથી, અંગેા સ્તબ્ધ થવાથી, ખાડા વિગેરેમાં પડવાથી તથા બાહુ વિગેરે અંગોને પરસ્પર મસળવાથી આત્મ સંવેદનીય ઉપસર્ગો, થાય છે. ૩૦૦૪-થી-૩૦૦૭

અહીં રાગ વિગેરેનાં ઉદાહરણો છે, તે “ રાગે રહદત્તા ” ઇત્યાદિ છ ગાથાઓનો અર્થ મૂળ આવશ્યકથી જાણી લેવો.

હવે “ નામયંતા નમોરિદ્ધા ” એ પદની વ્યાખ્યા તથા નમસ્કારનું રૂપ કહે છે.

પહવીકરણં નામણમહવા નાસણમઓ જહાજોગં ।

નેયં રાગાર્જણં તન્નામાઓ નમોરિદ્ધયા

॥ ૩૦૦૮ ॥

અરહંતનમોક્કારો જીવં મોણ્ઙ ભવસહસ્તાઓ ।

ભાવેણ કીરમાણો હોઙ પુણો બોહિલામાણ

॥ ૩૦૦૯-૧૨૬-૩૧૬ ॥

અરહંતાગારવર્ઙ ઠવણા નામં મયં નમોક્કારો ।

ભાવેણં તિ ય ભાવો દવ્વં પુણ કીરમાણો ત્તિ

। ૩૦૧૦ ॥

ઇય નામાઇચઙ્ગહિહબજ્જભંતરવિહાણકરણાઓ ।

સો મોણ્ઙ ભવાઓ હોઙ પુણો બોહિલીયં ચ

॥ ૩૦૧૧ ॥

અરહંતનમોક્કારો ધન્નાણ ભવક્કલયં કરંતાણં ।

હિયયં અણુમ્મુણંતો વિસોત્તિયાવારઓ હોઙ

॥ ૩૦૧૨-૧૨૪-૩૧૭ ॥

ઘન્ના નાણાઇધણા પરિત્તસંસારિણો પવણુક્કમ્મા ।

ભવજીવિયં પુણભવો તસ્સેહક્કલયં કરંતાણં

॥ ૩૦૧૩ ॥

ઇહ વિસ્સોઓગમણં ચિત્તસ્સ વિસ્સોત્તિયા અવજ્ઞાણં ।

અરહંતનમોક્કારો હિયયગઓ તં નિવારેઙ

॥ ૩૦૧૪ ॥

રાગાદિને વશ કરવા અથવા તેમનો સમૂળ નાશ કરવો તે નમન કહેવાય એ નમનથી અર્હંતો નમસ્કારને યોગ્ય છે. ભાવથી કરાતો અરિહંતનો નમસ્કાર જીવને હજારો ભવથી મુકાવે છે, અને પુનઃ યોધાખીજના લાભ માટે થાય છે. અર્હંતાકાર-વાળી યુદ્ધિ તે સ્થાપના, તેનો જે નમસ્કાર તે સ્થાપનાનમસ્કાર, નમસ્કાર શબ્દવડે નામ નમસ્કાર, ‘ ભાવથી ’ એ શબ્દ વડે ભાવ નમસ્કાર અને અંજલીમહુચ્છાદિવડે કરાતો નમસ્કાર તે દ્રવ્યનમસ્કાર એ પ્રમાણે નામાદિ ચાર પ્રકારના બાહ્ય અભ્યંતર વિધાન કરવાથી, તે નમસ્કાર જીવને સંસારથી મુકાવે છે, અને યોધિ ખીજ માટે થાય છે. ભવક્ષય કરતા જ્ઞાનાદિ ધનવાળા આત્માના હૃદયને નહિ મૂકતો અર્હંતનમસ્કાર અપધ્યાનને દૂર કરે છે. ધન્ય એટલે જ્ઞાનાદિ ધનવાળા, પરીત સંસારી પદાનુકર્મી જીવના ભવ એટલે જીવિત અથવા પુનર્ભવનો ક્ષય કરનાર ચિત્તનું વિસ્ત્રોતગમન તે વિસ્ત્રોતિકા અથવા અપધ્યાન, તેને હૃદયમાં રહેલો અર્હંતનમસ્કાર નિવારે છે. ૩૦૦૮-થી-૩૦૧૪

હવે અરહંતનમસ્કારની મહાર્થતા બતાવે છે.

અરહંતનમોક્કારો એવં સ્વલ્લુ વણિણો મહત્થો ત્તિ ।

જો મરણામ્મિ ઉવગ્ગે અભિક્કલ્લણં કીરણં વહુસો ॥૩૦૧૫--૧૨૫-૩૧૮ ॥

જલણાઇમણ સેસં મોત્તું પગરણં મહામોલ્લં ।

જુધિ વાતિમણ ઘેપ્પઇ અમોહસત્થં જહ તહેહ ॥ ૩૦૧૬ ॥

મોત્તું પિ બારસંગં સ એવ મરણંમિ કીરણં જમ્હા ।

અરહંતનમોક્કારો તમ્હા સો બારસંગત્થો ॥ ૩૦૧૭ ॥

સર્વં પિ બારસંગં પરિણામવિસુદ્ધિહેઉમિત્તાગં ।

તક્કારણભાવાઓ કહં ન તથત્થો નમોક્કારો ? ॥ ૩૦૧૮ ॥

ન હુ તમ્મિ દેસકાલે સક્કો બારસવિહો સુયક્કલ્લંધો ।

સર્વો અણુચિત્તેઉં ધણિયં પિ સમત્થચિત્તેણં ॥ ૩૦૧૯ ॥

એગમ્મિ વિ જમ્મિ પણ સંવેગં કુણઇ વીયરાયમણ ।

તં તસ્સ હોઇ નાણં જેણ વિરાગત્તણમુવેઇ ॥ ૩૦૨૦ ॥

એગમ્મિ વિ જમ્મિ પણ સંવેગં કુણઇ વીયરાયમણ ।

સો તેણ મોહજાલં છિદ્ધઇ અઙ્ગણ્ણઓગેણં ॥ ૩૦૨૧ ॥

વવહારાઓ મરણે તં પયમેક્કં મયં નમુક્કારો ।

અન્નં પિ નિચ્છયાઓ તં ચેવ ય બારસંગત્થો ॥ ૩૦૨૨ ॥

જં સોઽવિનિજ્જરત્થો પિંડયત્થો વ ન્નેઓ મહત્થો ત્તિ ।

કીરઇ નિરંતરમભિક્કલ્લણં તુ વહુસો વહુવારા ॥ ૩૦૨૩ ॥

અરહંતનમોક્કારો સર્વપાવપ્પણાસણો ।

મંગલાણં ચ સર્વેસિં પઢમં હવઇ મંગલં ॥ ૩૦૨૪ ॥ ૧૨૬-૩૧૯ ॥

પંસેંઇ પિવઇ વ હિયં પાઇ ભવે વા જિયં જઓ પાવં ।

તં સર્વમદ્દસામન્નજાઇમેયં પળાસેઇ ॥ ૩૦૨૫ ॥

નામાઇમંગલાણં પઢમં તિ પહાણમહવ પંચહં ।

પઢમં પહાણતરયં વ મંગલં પુવ્વઽભિહિયત્થં ॥ ૩૦૨૬ ॥

એ પ્રમાણે નિશ્ચય વર્ણવેલો અર્હંતનમસ્કાર મહા અર્થવાળો છે, કેમકે જે નમસ્કાર, મૃત્યુ સન્નિપ થયે છતે નિરંતર બહુવાર કરાય છે, અને મોટી આપત્તિમાં દ્વાદશાંગીને મૂકી તેનું સ્મરણ થાય છે. અગ્નિ આદિનો ભય છતે, શેષ સર્વ મૂકીને મહામૃત્યુવાળું મેધરત્ન મહાજ્ઞ કરાય છે, અથવા યુધ્ધમાં યા અતિમયમાં જેમ અમોઘ શસ્ત્ર મહાજ્ઞ કરાય છે, તેમ અહીં પણ મરણાદિ ભયોમાં દ્વાદશાંગી મૂકીને અરિહંતને નમસ્કાર કરાય છે, તેથી તે નમસ્કાર દ્વાદશાંગી અર્થ છે. સર્વ દ્વાદશાંગી પરિણામની વિશુદ્ધિનો હેતુ માત્ર છે,

તેવાજ કારણભાવથી નમસ્કાર પણ તદર્થવાળો (દ્વાદશાંગાર્થવાળો) કેમ ન કહેવાય ? મરણરૂપ તેવા દેશકાળમાં બાર પ્રકારનો સર્વ શ્રુતસ્કંધ અત્યંત સમર્થ ચિન્તકવડે પણ ચિન્તવી શકાય નહિ. (તેથી તે નમસ્કાર દ્વાદશાંગાર્થ છે.) વીતરાગના મતમાં જે એક પદ પણ જીવને સંવેગ કરે છે, તે તેને જ્ઞાનરૂપ થાય છે, કેમકે તેવડે તેને વીતરાગપણું પ્રાપ્ત થાય છે. વીતરાગના મતમાં જે એક પણ પદ સંવેગ કરે છે, અને તેથી તે અધ્યાત્મ યોગે મોહજાળને છેદે છે. મરણ વખતે કરાતો નમસ્કાર (અનેક પદાત્મક છતાં પણ) વ્યવહારથી એક પદ કહેવાય છે, અને નિશ્ચયથી તે તથા બીજું પણ (નિર્જરારૂપ ક્ષણવાળું) પદ દ્વાદશાંગાર્થ છે. તે નમસ્કાર અતિનિર્જરા માટે છે, અને દ્વાદશાંગરૂપ ગણ પિટકાર્થ છે, એમ એની મહાર્થતા કહેલી છે, તેથી અલિક્ષણ એટલે નિરંતર, અને બહુસો એટલે ઘણીવાર (તે નમસ્કાર) કરાય છે. અરિહંતનો નમસ્કાર સર્વ પાપનો નાશ કરનાર છે, અને સર્વ મંગલોમાં પ્રથમ મંગલભૂત છે. જે જીવને મલિન કરે, જીવના હિતને પીચે, અથવા જીવને સંસારમાં પાડે, તેથી તે પાપ કહેવાય છે, એ આઠ સામાન્ય જાતિભેદવાળા (આઠ કર્મને) સર્વ પાપને (નમસ્કાર) નાશ કરે છે. નામાદિ મંગલોમાં (અહંનમસ્કાર) પ્રથમ છે, અથવા (મોક્ષરૂપ મુખ્ય પુરૂષાર્થને સાધનાર હોવાથી) પ્રધાન છે, અથવા (અહંત-સિદ્ધ આદિ પાંચ ભાવ મંગલોમાં આને પ્રથમ કહેલ હોવાથી) પાંચે મંગલોમાં પ્રથમ છે, અથવા પ્રધાનતર પરોપકાર સાધક હોવાથી મુખ્ય છે એવું એ મંગલ, તેનો અર્થ પૂર્વે (૨૪ મી ગાથામાં) કહેલો છે. ૩૦૧૫-થી-૩૦૨૬

॥ ઇતિ અહંનમસ્કાર સમાપ્તઃ ॥

હવે સિદ્ધના નમસ્કારની વ્યાખ્યા કરે છે.

જે ગુણવડે જે નિષ્પન્ન હોય, તે સિદ્ધ કહેવાય છે. તે સિદ્ધ (સામાન્યથી) નામાદિ ચૌદ પ્રકારે જાણવા (નામ-સ્થાપના સિદ્ધ મુગમ છે.) ઓદનસિદ્ધાદિ દ્રવ્ય-સિદ્ધ જાણવા (આદિ શબ્દથી પાકેલા ઘટાદિ સમજવા. ઓદનાદિનિષ્પન્નત્વાદિ ગુણવડે સંપૂર્ણ છે, વળી અપ્રધાનપણે તે દ્રવ્ય પણ છે) કર્મસિદ્ધ, શિદ્ધપસિદ્ધ, વિદ્યાસિદ્ધ, મંત્રસિદ્ધ, યોગસિદ્ધ, આગમસિદ્ધ, અર્થસિદ્ધ, યાત્રાસિદ્ધ, અભિપ્રાયસિદ્ધ, તપસિદ્ધ, અને કર્મક્ષયસિદ્ધ (આ અગીઆર ને પ્રથમના ત્રણ મળી સિદ્ધના ચૌદ પ્રકાર જાણવા.) ૩૦૨૭-૩૦૨૮

આ પછી કર્મસિદ્ધાદિ સિદ્ધાત્વં સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરનારી કમ્મં જમણાયરિયા ઇત્યાદિ ગાથાથી આરંભીને ન કિલમ્મહ જો તવતા ઇત્યાદિ ગાથા પર્યંત એકતાળીસ ગાથાઓ કથાનક અને ભાવાર્થસહિત છે, તે મૂળ આવશ્યકની ટીકાથી જાણી લેવી.

હવે કર્મક્ષયસિદ્ધત્વં સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહે છે.

સિદ્ધો જો ઇચ્છાંતે જેણ ગુણેણ સય ચોદસવિગળો ।

નેઓ નામાઈઓ ઓયણાસિદ્ધાઈઓ દષ્ઠે

॥ ૩૦૨૭ ॥

કમ્મે સિપ્પે ય વિજ્ઞાણ મંતે જોગે ય આગમે ।

અત્થ-જત્તા-આમિપ્પાણ તવે કમ્મલ્લ વિય ॥ ૩૦૨૮ ॥ ૧૨૭-૩૨૦ ॥

દહિકાલરયં જં-તુ-કમ્મં સે-સિયમદ્દહા ।

સિયં ધંતં તિ સિદ્ધસ્સ સિદ્ધત્તમુવજાયદ્ ॥ ૩૦૨૯ ॥ ૧૨૮-૩૨૧ ॥

નાઊણ વેયણિજ્જં અદ્વહુયં આઝગં ચ અદ્ધથોવં ।

ગંતૂણ સમુગ્ધાયં સ્વેદ કમ્મં નિરવસેસં ॥ ૩૦૩૦ ॥ ૧૨૯-૩૨૨ ॥

દંડ કવાડે મંથંતરે ય સાહરણયા સરીરત્થે ।

ભાસાજોગનિરોહો સેલેસી સિજ્ઞણા ચેવ ॥ ૩૦૩૧ ॥ ૧૩૦-૩૨૩ ॥

જહ ઉહ્લા સાડીયા આસું સુદ્ધિરિહિયા સંતી ।

તહ કમ્મલહુયસમણ વચ્ચંતિ જિણા સમુગ્ધાયં ॥૩૦૩૨॥૧૩૧-૩૨૪॥

પ્રવાહની અપેક્ષાએ દીર્ઘકાળની સ્થિતિવાળું જે બાંધેલું આઠ પ્રકારનું કર્મ, તે બાંધેલા કર્મને લગ્ય જીવ ધ્યાનરૂપ અગ્નિવડે જેલુ બાળી નાખ્યું છે, એવા સિદ્ધને સિદ્ધપણું ઉત્પન્ન થાય છે. વેદનીય કર્મ અતિ વધારે અને આયુષ્કર્મ થોડું છે, એમ જાણીને કેવળી સમુદ્ધાત પામીને સમગ્ર કર્મ ક્ષય કરે છે. શરીરમાં રહે છે તે આત્મપ્રદેશોનો દંડ, કપાટ, મંથાન અને અતરપૂર્ણ કરવા વડે ભાષાયોગનો નિરોધ કરીને શેલેશિકરણ પામ્યા બાદ સિદ્ધ થાય છે. જેમ ભીનું વસ્ત્ર પહેાળું કર્યું હોય, તે તે શીઘ્ર સૂકાઈ જાય છે, તેમ કર્મની લઘુતા વખતે જિનેશ્વરો સમુદ્ધાત પામે છે. (અને કર્મનો નાશ કરે છે) ૩૦૨૯ થી ૩૦૩૨

“ હવે દીહકાલરય જંતુ ” એ ગાથાની ભાષ્યકાર વ્યાખ્યા કરે છે.

સંતાણઓ અણાઈ દીહો ટિહકાલ એવ બંધાઓ ।

જીવાણુરંજણાઓ રય ત્તિ જોગો ત્તિ સુદ્ધમો વા ॥ ૩૦૩૩ ॥

સો જસ્સ દીહકાલો કમ્મં તં દીહકાલરયમુત્તં ।

અદ્દીહકાલરંજણમહવા ચેટ્ટાવિસેપ્પત્થં ॥ ૩૦૩૪ ॥

જં કમ્મં તિ તુસદ્ધો વિસેસગો પૂરણોઽહવા જીવો ।

જંતુ ત્તિ, તસ્સ જંતો કમ્મં સે જં સિયં બદ્ધં ॥ ૩૦૩૫ ॥

અહવા સે સિયમસિયં ગહિયં વત્તમદ્ધસંસિલિદ્ધં વા ।

જં વા વિસેસિયંઅદ્દહ ત્તિ સ્વયસેસિયં વ ત્તિ ॥ ૩૦૩૬ ॥

નેરુત્તિઓ સિયં ધંતમસ્સ તવસા મલો વ લોહસ્સ ।

ઇય સિદ્ધસ્સેય સઓ સિદ્ધત્ત સિજ્ઞણા સમણ ॥ ૩૦૩૭ ॥

ઉવજાયદ્ ત્તિ વવહારદેસણમભાવયાનિસેહો વા ।

પજ્ઞાયંતરવિગમે તપ્પજ્ઞયંતરં સિદ્ધો ॥ ૩૦૩૮ ॥

બંધની અપેક્ષાએ સંતાનભાવે અનાદિ હોવાથી દીર્ઘ સ્થિતિકાળવાળું, જીવને મલિન કરવાથી રજ, અથવા બંધયોગ્ય હોવા સૂક્ષ્મ હોવાથી કર્મરૂપ રજ, તે દીર્ઘકાળ જે કર્મનો હોય, તે દીર્ઘવાળી રજ કહેવાય છે, અથવા દીર્ઘકાળ પર્યન્ત જીવને મલિન

કરતું હોવાથી રજ કહેવાય. અથવા દીર્ઘકાળ પર્યન્ત જેનો અનુભવ છે, તે દીર્ઘ કાળ રજ કહેવાય, જે દીર્ઘકાળની રજ એટલે કર્મનું; શબ્દ વિશેષણાર્થે અથવા પૂરણાર્થે છે, અથવા જતું એટલે જીવ, તેનું જે કર્મ તે જતું કર્મ, તેનું સિત એટલે જીવનું બાંધેલું અથવા જીવનું સર્વ કર્મ (સંસારાનુબંધી હોવાથી) સિત એટલે અશુભ. અથવા સિત એટલે જીવે ગ્રહણ કરેલું, વ્યાપ્ત થએલ વા સંશ્લિષ્ટ થએલું, અથવા આઠ પ્રકારે વિશેષિત કરેલું, યા ક્ષય કરેલું તે શેષિત કહેવાય. જેમ અગ્નિવડે લોહનો મળ ભસ્મ કરાય છે, તેમ તપવડે, બાંધેલું કર્મ જેનું ભસ્મ થયું છે, તે સિદ્ધ કહેવાય. એ પ્રમાણે સિદ્ધિના સમયે વિદ્યમાન સિદ્ધને સિદ્ધપણું ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્પન્ન થાય છે એ કથન વ્યવહાર બતાવવાને અથવા અભાવરૂપ સિદ્ધનો નિષેધ કરવા માટે છે. પર્યાયાન્તરનો વિરામ થતા તે સિદ્ધરૂપ પર્યાયાન્તરની પ્રાપ્તિ તે સિદ્ધ કહેવાય છે. ૩૦૩૩થી ૩૦૩૮.

હવે નાડળ વેયણિજ્ઞ ઇત્યાદિ ગાથાનું સાખ્યકાર વ્યાખ્યાન કરે છે.

કમ્મચડ કં કમસો સમં તિ સ્વયમેદ તસ્સ મણિયમ્મિ ।
 સમયં તિ કણ માસઈ કત્તો તુલ્લટ્ઠિઈનિયમો ? ॥ ૩૦૩૨ ॥
 કિહ વ અપુત્તટ્ઠિઈયં સ્વેડ કત્તો વ તસ્સમીકરણં ।
 કયનાસાઈમયાડ તો તસ્સ કમવસ્થઓ જુત્તો ॥ ૩૦૪૦ ॥
 મળ્લઈ કમવસ્થયમ્મી જયાડરાઈણ તસ્સ નિટ્ઠેજ્ઞા ।
 તો કહમત્થડ સ મ્હે સિજ્ઞડ વ કં સકમ્મંસો ? ॥ ૩૦૪૧ ॥
 તમ્હા તુલ્લટ્ઠિતીયં કમ્મચડકં સમાવઓ જસ્સ ।
 સોઅકયસમુગ્ધાઓ સિજ્ઞઈ જુગવં સ્વેડુણં ॥ ૩૦૪૨ ॥
 જસ્સ પુણ થોવમાડં હવેજ્ઞ સેસં તયં ચ બહુતરયં ।
 તં તેણ સમીકુરુણ ગંતૂણ જિણો સમુગ્ધાયં ॥ ૩૦૪૩ ॥
 કયનાસાઈવિઘાઓ કઓ પુરા જહ ય નાણ-કિરિયાહિં ।
 કમ્મસ્સ કીરઈ સ્થઓ ન ચેદમોવસ્થાઓ દોસા ॥ ૩૦૪૪ ॥
 અસમટ્ઠિઈણ નિઅમો કો થોવં આડયં ન સેસં તિ ।
 પરિણામસમાવઓ અજુવંબંધો વ તસ્સેવ ॥ ૩૦૪૫ ॥
 વિસમં સ કરેઈ સમં સમોહઓ બંધણેહિં ઠિઈણ ય ।
 કમ્મહ્વાઈં બંધણાઈં કાલો ઠિઈં તેસિં ॥ ૩૦૪૬ ॥
 આડયસમયસમાણ ગુણસેઢીણ તદસંસવગુણિયાણ ।
 પુવરઈયં સ્વેહિઈ જહ સેલેસીણ પડસમયં ॥ ૩૦૪૭ ॥

તે મુમુક્ષુ જીવના ભવોપમાહી ચાર કર્મનો અનુક્રમે ક્ષય થાય છે, કે એકી સાથે ક્ષય થાય છે? એમ પૂછવામાં આવે, તો તેનો એકી સાથે ક્ષય થાય છે, પુનઃ પૂછવામાં આવે કે એવો સમાનસ્થિતિનો નિયમ કેવી રીતે છે? અથવા અપૂર્ણ સ્થિતિવાળા કર્મ કેવી રીતે ક્ષય કરે? કેવી રીતે વેદનીયાદિ કર્મની સાથે આયુષ્યની સમાન સ્થિતિ કરે? માટે કૃતનાશાદિ દોષના ભયથી અનુક્રમે તે કર્મનો

ક્ષય થાય છે. એનો ઉત્તર કહે છે કે કર્મ ક્ષય વખતે જો તેનું આયુષ્ય પ્રથમ પૂર્ણ થાય, તો તે (આયુષ્યના અભાવે બીજા કર્મોનો ક્ષય કરવાને) સંસારમાં કેવી રીતે રહી શકે? જો મોક્ષે જાય, તો તે કર્મસંહિત કેવી રીતે જાય? માટે જેના ચારે કર્મ સ્વભાવથીજ સમાનસ્થિતિવાળા હોય, તે સમુદ્ધાત કર્યા શિવાય એકી સાથે કર્મ ક્ષય કરીને સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ જેનું આયુષ્ય થોડું હોય, અને શેષ કર્મત્રય વધારે હોય, તો જિનેશ્વર સમુદ્ધાત પામીને કર્મત્રયને આયુષ્યની સમાન કરે છે જેમ જ્ઞાન અને ક્રિયાવડે કર્મોનો ક્ષય કરાય છે, ઇત્યાદિ પૂર્વે (ઉપક્રમ કાળના વિચારમાં) કૃતનાશાદિ દોષોનો વિદ્વાત કર્યો છે. જો એમ ન માનવામાં આવે, તો અમોક્ષાદિ દોષો થશે. આયુષ્ય થોડું અને શેષ કર્મત્રય થોડાં નહિ, એવો નિયમ અસમાન સ્થિતિવાળા કર્મોનો શાથી છે? (એમ પૂછવામાં આવે તો) બંધ પરિણામના સ્વભાવથી અત્રુવ બંધની પેઠે તેનો તેવો બંધ થાય છે. કેવળીસમુદ્ધાત પામેલો જીવ વિષમ સ્થિતિવાળાં કર્મોને બંધનવડે અને સ્થિતિવડે સમાન કરે છે. કર્મ દ્રવ્યબંધનો છે અને સ્થિતિ તે તેમનો કાળ છે. આયુષ્યના અવશેષ સમય સમાન અસંખ્યેયગુણી ગુણુશ્રેણિવડે વેદનીયાદિ પૂર્વરચિત કર્મત્રયને, જેમ શૈલેશી અવસ્થિતિમાં ખપાવે છે, તેમ તે ખપાવશે. ૩૦૩ઃ થી ૩૦૪૭.

શિષ્ય:—વેદનીય આયુ નામ અને ગોત્રકર્મ એ ચાર ભવોપગ્રાહી કર્મ મુમુક્ષુ જીવને મોક્ષગમન વખતે અનુક્રમે ક્ષય પામે છે, કે યુગપદ્ એકીસાથે ક્ષય પામે છે?

આચાર્ય:—એ ચારે કર્મ યુગપદ્ ક્ષય પામે છે, ક્રમશઃ નથી પામતાં.

શિષ્ય:—એ પ્રમાણે એ ચારે કર્મોની સમાન સ્થિતિનો નિયમ શાથી હોય શકે? સ્થિતિજ તેઓને હોય શકે. અથવા આયુષ્યની અપેક્ષાએ દીર્ઘ સ્થિતિવાળા વેદનીયાદિ કર્મત્રયને તે મુમુક્ષુ જીવ કેવી રીતે અલપ સ્થિતિવાળા કરી શકે? અધિક સ્થિતિવાળા કર્મોને અતુલ્ય શિવાય નાશ કરવાથી કૃતનાશ દોષ પ્રાપ્ત થાય. આયુષ્યકર્મ વધારીને વેદનીયાદિ કર્મ વધારીને વેદનીયાદિ કર્મોની સમાન સ્થિતિવાળું કરીને એકીસાથે તે સર્વ ખપાવે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો હસ્વસ્થિતિવાળાને દીર્ઘ સ્થિતિવાળાની સમાન કરવાથી અકૃત આગમ દોષ પ્રાપ્ત થાય. માટે મુમુક્ષુ જીવના કર્મોનો ક્ષય અનુક્રમે કહેવોજ યોગ્ય છે, એટલે કે પ્રથમ આયુષ્યનો ક્ષય અને પછી બાકીનાં ત્રણે કર્મોનો ક્ષય થાય છે.

આચાર્ય:—એમ તારા કહેવા પ્રમાણે જો પ્રથમ આયુષ્યનો ક્ષય થાય, અને પછી અનુક્રમે બીજાં કર્મોનો ક્ષય થાય, તો સંસારમાં રહેવાના હેતુભૂત આયુષ્યના અભાવે ક્ષીણકર્મી જીવ શેષ કર્મોનો ક્ષય કરવાને સંસારમાં કેવી રીતે રહી શકે? આયુષ્યના અભાવે તે જીવ મોક્ષ પામે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે આયુષ્યનો ક્ષય થયા છતાં પણ વેદનીયાદિ કર્મો જીવને હોય છે, એટલે કર્મસંહિત જીવ મોક્ષે કેવી રીતે જાય? “સર્વ કર્મોનો ક્ષય થવાથીજ મોક્ષ થાય છે.”

શિષ્ય:—ત્યારે એ બે પક્ષમાં કયો પક્ષ સત્ય માનવા યોગ્ય છે?

આચાર્ય:—જે જીવનાં ચારે કર્મ સ્વભાવથીજ તુલ્ય સ્થિતિવાળા હોય, તે જીવ સમુદ્ધાત કર્યા શિવાય એકી સાથે સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરીને સિદ્ધ થાય છે; પરંતુ જે જીવને આયુષ્ય કર્મ થોડું હોય, તથા શેષ કર્મ તેનાથી વધારે હોય, તે જીવ અપવર્તના કરજીથી કર્મ ત્રયને સમુદ્ધાત પામીને આયુષ્યની સમાન કરે છે.

શિષ્ય:—એ પ્રમાણે તે કૃતનાશાદિ દોષો પ્રાપ્ત થશે.

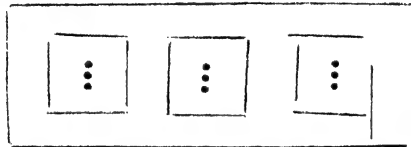
આચાર્ય:—કૃતનાશાદિ દોષોનો પરિહાર પૂર્વે (૨૦૪૮મી ગાથામાં) ઉપક્રમ

કાળના વિચારમાં કર્યો છે, તે પ્રમાણે અહીં પણ સમજવો. આ સંબંધમાં ઉપક્રમ જે ન માનવામાં આવે, તો અમોક્ષાદિ દોષો પ્રાપ્ત થાય.

શિષ્ય:—વેદનીયાદિ કર્મ અતિ બહુ અને આયુષ થોડું છે, એવો નિયમ શા કારણથી છે? એથી ઉલટું આયુષ અતિ બહુ અને વેદનીય થોડું એવો નિયમ કેમ નથી?

આચાર્ય:—આયુષના બંધનો પરિણામ કોઈ એવાજ પ્રકારનો છે, કે જેથી છેવટે તે આયુષ વેદનીય આદિ કર્મની અપેક્ષાએ થોડું અથવા સમાન રહે છે, પરંતુ અધિક નથી હોતું કારણ કે આયુષનો બંધ કાળ અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર હોવાથી બંધ પરિણામના સ્વભાવથી તેનો અદ્રુવ બંધ થાય છે, અને વેદનીયાદિ કર્મ દ્રુવબંધી હોવાથી તેના બંધનો પરિણામ તેવો નથી. તેથી આયુષજ થોડી સ્થિતિવાળું રહે છે, વેદનીયાદિ કર્મ તેવું નથી રહેતું.

કેવળીસમુદ્ધાત પામેલો જીવ, આયુષથી અધિક વેદનીય આદિ કર્મોનું અપવર્તન કરીને બંધન વડે અને સ્થિતિવડે આયુષની સમાન કરે છે. અહીં બંધન તે કર્મ દ્રવ્ય જાણવાં અને સ્થિતિ તે કાળ સમજવો. વિશિષ્ટલિહના નિષેકવડે સમાન કરીને સર્વ કર્મ અન્તર્મુહૂર્તની સ્થિતિવાળાં કરે છે, એટલે કે વેદમાન આયુષના જેટલા સમય અવશેષ હોય, તેટલા સમય પ્રમાણ ગુણશ્રેણિવડે પ્રતિ સમય અસંખ્યાત ગુણાદલનિષે કરીને વેદનીયાદિ ત્રણ કર્મને અપાવતા ચરમ સમયે સર્વ અપાવે છે. વેદનીય આદિ ત્રણ કર્મને અપાવવાની ગુણશ્રેણિની સ્થાપના આ પ્રમાણે છે.

આયુષની ગુણશ્રેણિ નથી થતી, તે તો જેવું બાંધ્યું હોય, તેની સ્થાપના આ પ્રમાણે છે. ૩૦૩૯ થી ૩૦૪૭.

હવે “ જહઉલ્લા સાડીયા ” ઇત્યાદિ ગાથાના ઉત્તરાર્ધની વ્યાખ્યા કરું છે.

કમ્મહુયાણ સમઓ મિન્નમુહુતાવસેસઓ કાલો ।

અન્ને જહન્નમેયં છમ્માસ કોસમિચ્છંતિ

॥ ૩૦૪૮ ॥

તં નાડળન્તરસેલેસિવયણઓ જં ચ પાઢિહારી ।

સુણં સુણં સુણં સુણં સુણં સુણં સુણં સુણં

॥ ૩૦૪૯ ॥

તત્થાડયસેસાહિયકમ્મસમુઘાયણં સમુઘાયો ।

તં ગન્તુમણો પુઠ્ઠં આવજ્ઞીકરણમમ્મેહ

॥ ૩૦૫૦ ॥

આવજ્ઞણમુવઓગો વાતારો વા તદત્થમાઈય ।

અંતોમુ પમેત્તં કાર્ઝં કુરુણ સમુઘાયં

॥ ૩૦૫૧ ॥

આયુર્કર્મની લઘુતાનો સમય અન્તર્મુદ્તકાળ અવશેષ રહે (ત્યારે કેવળી સમુદ્ધાત કરે છે.) બીજા આચાર્યો એટલો કાળ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ઠથી છ માસ પર્યન્તનો માને છે, તે માન્યતા યોગ્ય નથી, કેમકે સમુદ્ધાતાન્તર શૈલેશીકરણ પ્રાપ્ત થાય છે, એ વચનથી (આગમવિરોધ થાય છે.) વળી જે પ્રાતિહાર્ય વિગેરેનું પ્રત્યર્પણ શ્રુતમાં કહ્યું છે, અન્યથા તેનું ગ્રહણ પણ થાય. આયુ સિવાયના શેષ અધિક કર્મનો સમ્યક્ પ્રકારે અત્યંત ધાત, તે સમુદ્ધાત કહેવાય. ને સમુદ્ધાત પામવાની ઇચ્છાવાળો જીવ પ્રથમ આવર્જિકરણ કરે છે. એટલે સમુદ્ધાત કરવા માટે પ્રથમ અન્તર્મુદ્ત સુધી આવર્જન એટલે ઉપયોગ અથવા વ્યાપાર કરીને પછી સમુદ્ધાત કરે છે. ૩૦૪૮ થી ૩૦૫૧

જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ઠથી અન્તર્મુદ્ત પ્રમાણ પોતાનું આયુ અવશેષ જાણીને આયુથી અધિક સ્થિતિવાળા વેદનીયાદિ કર્મોની સ્થિતિનો વિચાર કરવાને કેવળી ભગવાન સમુદ્ધાત આપે છે. બીજા આચાર્યો જઘન્યથી અન્તર્મુદ્ત અને ઉત્કૃષ્ઠથી છ માસ પર્યન્તનું આયુ અવશેષ રહે ત્યારે કેવળી સમુદ્ધાત કરે છે, એમ માને છે, તે માન્યતા આગમ વિરુદ્ધ હોવાથી અયોગ્ય છે, કારણકે સમુદ્ધાત પછી શૈલેશી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે અને શૈલેશી અવસ્થા પછી ભોક્ષ ગમન થાય છે, એટલે છ માસનું આયુ ક્યાંથી અવશેષ રહે? વળી સમુદ્ધાતથી નિવર્તિને શરીરસ્થ જીવને પ્રતિહારક-પીકફલક વિગેરેનું પ્રત્યર્પણ કરવાનું પજાપના સૂત્રમાં કહ્યું છે, તે કેવી રીતે થટે? અન્યથા છ માસ આયુ અવશેષ હોય, તો તે સર્વનું ગ્રહણ પણ થાય, પરંતુ એવું કંઈ ત્યાં સૂત્રમાં કહ્યું નથી, માટે અન્તર્મુદ્ત આયુ અવશેષ રહે, ત્યારે જ સમુદ્ધાત કરે છે, એ માન્યતા આગમસમ્મત છે. આયુ કરતાં અધિક સ્થિતિવાળા વેદનીયાદિ કર્મનો સમ્યક્ પ્રકારે અત્યંત ધાત કરે તે સમુદ્ધાત કહેવાય, તે સમુદ્ધાત પામવાની ઇચ્છાવાળો જીવ પ્રથમ આવર્જિકરણ કરે છે. એટલે કે સમુદ્ધાત કરવા માટે પ્રથમ “મારે હવે આ કરવું જોઈએ” એવા પ્રકારનો કેવળીનો જે ઉપયોગ તે અથવા ઉદ્યાવણિકામાં કર્મ પ્રક્ષેપરૂપ વ્યાપાર તે આવર્જિકરણ કહેવાય. એ આવર્જિકરણ અન્તર્મુદ્ત સુધી કરીને પછી કેવળી સમુદ્ધાત કરે છે. ૩૦૪૮ થી ૩૦૫૧

હવે દંડ કવાડે ઇત્યાદિ ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

ઉદ્વાહાયયલોગંતગામિણં સો સદેહવિક્ષંભં ।

પદ્મસમયમ્મિ દંડં કરેઈ વિદ્યમ્મિ ય કવાડં ॥ ૩૦૫૨ ॥

તદ્યસમયમ્મિ મંથં ચઉત્થણ લોગપૂરણં કુણઈ ।

પટિલોમં સાહરણં કાઠં તો હોઈ દેહત્થો ॥ ૩૦૫૩ ॥

ન કિર સમ્મુઘાયગઓ મળ વર્ડજોગ્ગપઓયણં કુણઈ ।

ઓરાલિયજોગં પુણ જુંજઈ પદ્મદ્વમે સમણ ॥ ૩૦૫૪ ॥

ઉમયવ્વાવારાઓ તમ્મીસં બિતિ-છદ્ધ-સત્તમણ ।

તિ-ચઉત્થ-પંચમે કમ્મયં તુ તમ્મત્તવેદ્ધાઓ ॥ ૩૦૫૫ ॥

વિણિવત્તસમ્મુઘાઓ તિન્નિ વિ જોણ જિણો પર્જજેજ્ઞ ।

સન્નમસન્નામોસં ચ સો મળં તદ્દ વર્ડજોગં ॥ ૩૦૫૬ ॥

ઓરાલિયકાઓગં ગમણાઈ પાટિહારિયાણં વા ।

પચ્ચપ્પણં કરેજ્ઞા જોગનિરોહં તઓ કુરુષ્	॥ ૩૦૫૭ ॥
કિં ન સજોગો સિજ્ઞહ્ સ વંધહેત્તિ જં સજોગો ય ।	
ન સમેદ પરમસુક્કં સ નિજ્જરાકારણં જ્ઞાણં	॥ ૩૦૫૮ ॥
પજ્જત્તમિત્તસન્નિસ્સ જત્તિયાઈં જહન્ન જોગિસ્સ ।	
હોંતિ મણોદવાઈં તવાવારો ય જન્મત્તો	॥ ૩૦૫૯ ॥
તદસંખગુણવિહીણં સમણ સમણ નિરુંભમાણો સો ।	
મણસો સવનિરોહં કુણહ્ અસંખેજ્જસમણ્હિં	॥ ૩૦૬૦ ॥
પજ્જત્તમેત્તવિદિયજહન્નવડ્જોગપજ્જવા જે ઉ ।	
તદસંખગુણવિહીણે સમણ સમણ નિરુંભતો	॥ ૩૦૬૧ ॥
સવવડ્જોગરોહં સંઘાઈંણ્હિં કુણહ્ સમણ્હિં ।	
તત્તો ય સુહુમપ્પણયસ્સ પઢમસમઓવ વન્નસ્સ	॥ ૩૦૬૨ ॥
જો કિર જહન્નજોગો તદસંખેજ્જગુણહીણમેક્કે	
સમણ નિરુંભમાણો દેહતિભાગં ચ મુંચંતો	॥ ૩૦૬૩ ॥
રુંમહ્ સ કાયજોગં સંઘાઈંણ્હિં ચેવ સમણ્હિં ।	
તો કયજોગનિરોહો સેલેસોભાવયામેહ	॥ ૩૦૬૪ ॥

ઉર્ધ્વ, અધો, દીર્ઘ, લોકાન્તગામી આત્મ પ્રદેશનો દંડ ચોતાના દેહપ્રમાણ પહેાળો તે કેવળી પહેાણા સમયમાં કરે, બીજા સમયે પૂર્વ પશ્ચિમ દેલાવીને કપાટ કરે, ત્રીજા સમયે દક્ષિણોત્તર દિશામાં દેલાવીને મંથાન કરે. એ પ્રમાણે લોક કાંઈ ન્યૂન પૂરાય છે. અને ચોથા સમયે જીવ અને પુદ્ગલનું સમશ્રેણી ગમન હોવાથી આંતરોં પૂર્યાં ચિન્તાનાં રહે છે. આન્તરોં પૂરીને લોક પૂર્ણ કરે. તે પછી પ્રતિલોભપણે સંહરણ કરીને દેહમાં રહે. સમુદ્ધાત પામેલ કેવળી પ્રયોજનના અસાવથી મનોયોગ તથા વચનયોગનો વ્યાપાર નજ કરે, પરંતુ આદારિક કાયયોગ પહેાણા તથા આડમા સમયે વ્યાપારે છે. બીજા છકા ને સાતમા સમયે ઉભય યોગના વ્યાપારથી આદારિકમિશ્રયોગ વ્યાપારે છે, અને ત્રીજા ચોથા તથા પાંદમા સમયે માત્ર કાર્મણયોગજ વ્યાપારે છે, કેમકે ત્યાં માત્ર તેનીજ ચેષ્ટા હોય છે. સમુદ્ધાતથી નિવર્ત્યા બાદ કેવળી અતર્થુર્ત્ત સુધી સંસારમાં રહે છે ત્યાં ત્રણે યોગનો વ્યાપાર કરે છે, તેમાં સત્ય અને અસત્યામૃષા મનોયોગ તથા વચનયોગ વ્યાપારે છે, અને આદારિક કાયયોગ વડે ગમનાદિ તથા પ્રાતિહાર્ય વિગેરેનું પ્રત્યર્પણ કરે છે, અને તે પછી એ સર્વ યોગોનો નિરોધ કરે છે. યોગસહિત જીવ કેમ ન મોક્ષ પામે? એમ પૂછવામાં આવે, તો તે યોગ બંધનો હેતુ છે, વળી સયોગી જીવ નિર્જરાના કારણભૂત પરમ શુકલ ધાનને ન પામે, તેથી તે સયોગી સિદ્ધ ન થાય. જ્વન્યયોગવાળા પર્યાપ્તિ સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયનાં જોડણાં મનો દ્રવ્ય હોય છે, અને જોડણો તેનો વ્યાપાર હોય છે, તેથી અસંખ્યાતગુણહીન સમયે સમયે તે કેવળી મનનો નિરોધ કરતાં અસંખ્યાત સમયે સર્વથા નિરોધ કરે. તે પછી પર્યાપ્તિ એ ઇન્દ્રિયના જ્વન્ય વચન યોગના જે પર્યાયો હોય, તેથી અસંખ્યાતગુણહીન પર્યાયો સમયે સમયે રૂંધતા અસંખ્યાત સમયે સર્વ વચન યોગનો નિરોધ કરે, તે પછી પ્રથમ સમયે ઉત્પન્ન થએલા સૂક્ષ્મ પનકનો જે જ્વન્ય કાયયોગ હોય

તેથી અસંખ્યાત ગુણો હીન દરેક સમયે રૂંધતા અને દેહના ત્રીજા ભાગને મુકતા અસંખ્યાત સમયે તે સંપૂર્ણ કાયયોગને રૂંધે. કાયયોગનો નિરોધ કરીને પછી શૈલેશીભાવ પામે છે. ૩૦૫૨ થી ૩૦૬૪.

હવે શૈલેશી શબ્દનો અર્થ, તેનું કાળમાન અને ત્યાં કશું ધ્યાન હોય, તે કહે છે.

સેલેસો કિલ મેરુ સેલેસી હોઈ જા તહાડચલયા ।

હોડં વ અસેલેસી સેલેસીહોઈ ચિરયાણ ॥ ૩૦૬૫ ॥

અહવા સેલો વ इसी सैलेसी होइ सोऽधिचिरयाण ।

સે વ અલેસી હોઈ સેલેસીહોયડલોવાઓ ॥ ૩૦૬૬ ॥

सीलं व समाहारं निच्छयओ सबसंवरो सो य ।

તસ્સેસો સીલેસો સેલેસી હોઈ તદવત્યા ॥ ૩૦૬૭ ॥

हस्सक्खराइं मज्झेण जेण कालेण पंच भणंति ।

અચ્છઈ સેલેસિગઓ તત્તિયમેત્તં તઓ કાલં ॥ ૩૦૬૮ ॥

तणुरोहारंभाओ ज्ञायइ सुहुमकिरियानियट्ठिं सो

વોચ્છન્નકિરિયમપ્પઢિવાઈ સેલેસિકાલમ્મિ ॥ ૩૦૬૯ ॥

શૈલેશ એટલે મેરુ, તેની પેઠે જે અવસ્થામાં સ્થિરતા હોય, તે શૈલેશી. અથવા અંશૈલેશ એટલે શૈલેશની પેઠે સ્થિરપણું થાય તે શૈલેશી. અથવા સ્થિરતા વડે શૈલની પેઠે ઋષિ, જે અવસ્થામાં થાય તે શૈલિ. અથવા જે અવસ્થામાં તે અલેશી થાય, તે અને લોપ થવાથી શૈલેશી. અથવા શીલ એટલે સમાધાન યા નિશ્ચયથી સર્વ સંવર, તેના જે ઇશ તે શીલેશ તેની અવસ્થા તે શૈલેશી છે પાંચ દ્વંદ્વ અક્ષરો જે મધ્યમકાળે બોલાય, તેટલો કાળ માત્ર શૈલેશી ગત જીવ રહે છે, કેમકે તેના તેટલોજ કાળ છે. કાયયોગના નિરોધ કરવાના સમયથી માંડીને તે સૂક્ષ્મક્રિયા નિવૃત્તિરૂપ ધ્યાન કરે છે. અને (સર્વ યોગનો નિરોધ કર્યા પછી) શૈલેશી કાળનાં વ્યુચ્છિન્ન ક્રિયા અપ્રતિ પાતિ ધ્યાન કરે છે. ૩૦૬૫ થી ૩૦૬૯

મનના અભાવે ધ્યાન કેવી રીતે થાય ? તે માટે કહે છે.

ज्ञाणं मणोविसेसो तदभावे तस्स संभवेो कत्तो ।

મળ્લણં મળોવિસેસો તદભાવે તસ્સ સંભવો કત્તો ॥ ૩૦૭૦ ॥

सुदप्पयत्तवावारणं निरोहो व विज्जमाणानं ।

જ્ઞાણં કરણાણ મયં ન ઉ ચિત્તનિરોહમેત્તાણં ॥ ૩૦૭૧ ॥

होज्ज न मणोमयं वाइयं व ज्ञाणं जिणस्स तदभावे ।

કાયનિરોહપયત્તસ્સભાવમિહ કો નિવારેઈ ? ॥ ૩૦૭૨ ॥

जइ छउमत्थस्स मणोनिरोहमेत्तप्पयत्तयं ज्ञाणं ।

કિહ કાયજોગરોહપયત્તયં હોઈ ન જિણસ્સ ? ॥ ૩૦૭૩ ॥

आहाभावे मणसो छउमत्थस्सेव तं न ज्ञाणं से ।

આહાભાવે મળસો છઝમત્થસ્સેવ તં ન જ્ઞાણં સે ॥ ૩૦૭૪ ॥

अह तदभावे वि मयं ज्ञाणं तं किं न सुत्तस्स ?

અહવ મઈ સુત્તસ્સ હિ ન કાયરોહ્પ્પયત્તસંભાવો ।

एवं चित्ताभावे कत्तो व तओ जिणस्सावि ? ॥ ૩૦૭૫ ॥

હોજ્જ વ કિંચિમ્મત્તં ચિત્તં સુત્તસ્સ સવ્હા ન જિણે ।

जइ सुत्तस्स न ज्ञाणं जिणस्स तं दूरएण ॥ ૩૦૭૬ ॥

જુત્તં જં છઝમત્થસ્સ કરણમેત્તાણુસારિનાણસ્સ ।

तदभावम्मि पयत्ताभावे न जिणस्स सो जुत्तो ॥ ૩૦૭૭ ॥

છઝમત્થસ્સ મણોમેત્તવિહિયજત્તસ્સ જઈ મયં જ્ઞાણં ।

किह तं न जिणस्स मयं केवलविहियप्पयत्तस्स ? ॥ ૩૦૭૮ ॥

પુવ્વપઓગઓ ચ્ચિ ય કમ્મવિણિજ્જરણહેઝઆ આ વિ ।

सदृत्थबहुत्ताओ तह जिणचंदागमाओ य ॥ ૩૦૭૯ ॥

ચિન્નાઅભાવે વિ સયા સુદ્ધમોવરયકિરિયાઈ મ્મણંતિ ।

जीवोवओगसंभावओ भवत्थस्स ज्ञाणाई ॥ ૩૦૮૦ ॥

જઈ અમણસ્સ વિ જ્ઞાણં કેવલિણો કીસ તં ન સ્સેલ્લક્કસ ? ।

મ્મણઈ જં ન પયત્તો ત સ્સે જઓ ન ય નિરોદ્ધવં ॥ ૩૦૮૧ ॥

મનની કોઈ પણ એક નિશ્ચિત અવસ્થા વિશેષ તે ધ્યાન કહેવાય છે. કેવળીને મનનો અભાવ હોય છે, તેથી તેમને ધ્યાનનો સંભવ ક્યાંથી હોય ? એમ પૂછવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર કહીએ છીએ કે સિદ્ધાન્તમાં ત્રણે પ્રકારના યોગમાં ધ્યાન કહ્યું છે. (કેવળ મન વિશેષજ ધ્યાન છે એમ નહિ, વચન અને કાયાના વ્યાપારમાં પણ ધ્યાન કહ્યું છે.) કારણ કે મન વચન અને કાયારૂપ વિદ્યમાન કારણોનો સુદૃઢ પ્રયત્ન વડે વ્યાપાર તેને ભગવન્તોએ ધ્યાન માન્યું છે, ચિત્તના નિરોધ માત્રનેજ ધ્યાન નથી માન્યું. અને તેથી કરીને મનના અભાવે જિનેશ્વરને મન સંબંધી અને વચન સંબંધી ધ્યાન ભલે ન હોય, પરંતુ કાય નિરોધ પ્રયત્ન રૂપ સ્વભાવવાળું ધ્યાન, તેનો અહીં કોણ નિષેધ કરી શકે છે ? વળી જો છદ્મસ્થને મનોનિરોધ માત્ર પ્રયત્ન રૂપ ધ્યાન છે, તો જિનેશ્વરને કાયયોગનો નિરોધ કરવારૂપ પ્રયત્નવાળું ધ્યાન કેમ ન હોય ? (હોયજ.) જિનેશ્વરને મનના અભાવે છદ્મસ્થની પેડે તે (સૂક્ષ્મ ક્રિયા નિવૃત્ત્યાદિ) ધ્યાન સંભવતું નથી, મનના અભાવે પણ જો ધ્યાન માનતા હો, તો સુતેલાં છવને પણ તે કેમ નથી માનતા ? (મનનો અભાવ ત્યાં પણ સમાન છે) અથવા એમ કહેવામાં આવે કે સુતેલાં છવને કાયનિરોધ કરવાના પ્રયત્નનો સદ્ભાવ નથી, (તેથી તેને ધ્યાન નથી, અને જિનેશ્વરને તેના પ્રયત્નનો સદ્ભાવ છે, તેથી તેમને તે ધ્યાન છે. એમ કહેવામાં આવે તો) જિનેશ્વરને પણ ચિત્તના અભાવે તે કાયનિરોધના પ્રયત્નનો સદ્ભાવ ક્યાંથી હોય ? અથવા સુતેલાને કિંચિત્ માત્ર મન હોય, જિનેશ્વરને તો તે સર્વથા નથી અને તેથી જો સુતેલાને ધ્યાન નથી, તો જિનેશ્વરને તો દૂરજ રહ્યું. આ યોગ્ય છે કે મનરૂપ કરણમાત્રાનુસારી જ્ઞાનવાળા છદ્મસ્થને સુખાવસ્થામાં મનકરણના અભાવે કાયનિરોધના પ્રયત્નનો અભાવ છે; પરંતુ જિનેશ્વરને તે યોગ્ય નથી (મનના અભાવે પણ તેમને કેવળજ્ઞાન છે.) વળી મનોમાત્ર વિહિત ચત્તવાળા છદ્મસ્થને જો ધ્યાન માન્યું છે, તો કેવળજ્ઞાનથી વિહિત પ્રયત્નવાળા જિનેશ્વરને તે કેમ નથી માન્યું ? ભવસ્થ કેવળી ચિંતાનો અભાવ છતાં પણ હંમેશાં સૂક્ષ્મ ક્રિયા નિવૃત્તિ

અને ઉપરાંત ક્રિયા પ્રતિપાતિ એ બે ધ્યાન કહ્યાં છે, કેમકે તે અવસ્થામાં તથાવિધ જીવના સ્વભાવથી પૂર્વવિહિત ધ્યાનના સંસ્કારથી અને કર્મનિર્જરાના હેતુથી તથા 'દ્યૈ' ધાતુરૂપ શબ્દના બહુ અર્થથી જિનેશ્વરના આગમમાં તે બે ધ્યાન કહ્યાં છે. જે અમનસ્ક કેવળીને ધ્યાન મનાય છે, તે સિદ્ધને તે કેમ નથી માનતા ? એમ પૂછવામાં આવે, તે તેમને કરણના અભાવે પ્રયાન નથી અને કોઇ યોગનો નિરોધ પણ કરવાનો નથી, તેથી તેમને ધ્યાન નથી. ૩૦૬૦ થી ૩૦૮૧

હવે શૈલેશી અવસ્થામાં શું કરે છે ? તે કહે છે.

તદસંસ્થેજ્જગુણાણ્ ગુણસેદીણ્ રહ્યં પુરા કમ્મં ।

સમણ્ સમણ્ સ્વવ્યં કમતો સેલેસિકાલેણ ॥ ૩૦૮૨ ॥

સઘં સ્વેદં તં પુણ નિલ્લેવં કિંચિદુવરિમે સમણ્ ।

કિંચિચ્ચ હેઠ્ઠ ચરિમે સેલેસીણ તયં વોચ્છં ॥ ૩૦૮૩ ॥

મણુયગ્ગ-જાહ-તસ-ચાયરં ચ પજ્જત્ત-સુમયમાણ્જં ।

અન્નયરવેયણિજ્જં નરાત્તમુઘં જત્તોનામં ॥ ૩૦૮૪ ॥

સંભવઓ જિગનામં નરઅપુત્તો ય ચરિમસમયમ્મિ ।

સેસા જિગસંતા ઓ દ્વરિમસમયમ્મિ નિદ્ધંતિ ॥ ૩૦૮૫ ॥

ઓરાલિયાહિ સઘાહિં ચય્દ ઋપ્પજહ્ણાહિં જં મણિયં ।

નિસ્સેસતયા ન જહા દેસચ્ચાણ્ સો પુવં ॥ ૩૦૮૬ ॥

તસ્સેદદ્ધિયાર્હિયા મવત્તં ચ વિગિયત્તણ્ સમયં ।

સમ્મત્ત-નાણ-દંસણ-સુદ્ધ-સિદ્ધત્તાહં મોત્તૂણં ॥ ૩૦૮૭ ॥

અસંખ્યાત ગુણી ગુણશ્રેણિમાં પૂર્વે રચેલું તે કર્મ શૈલેશી કાળે અનુક્રમે સમયે સમયે અપાવે છે. તે સર્વ અપાવે છે, અને કિંચિત્ ઉપરિમ સમયે નિર્જપ થાય છે, તથા કિંચિત્ શૈલેશી અવસ્થામાં ચરમ સમયે થાય છે, તે હવે કહીશું મનુષ્યગતિ-પચ્ચેન્દ્રીય જાતિ-ત્રસનામ-ખાદર નામ-પર્યાપ્તિ નામ-સુભગ નામ-આદિય નામ-એમાંથી એક વેદનીય-મનુષ્યાયુ-ઉચ્ચ-ગોત્ર-યશ નામ-જિનનામ હોય તે, અને મનુષ્યાનુપૂર્વી (એ તેર પ્રકૃતિ તીર્થંકર) ચરમ સમયે અપાવે છે, અને સામાન્ય કેવળી તે જિનનામ શિવાય શેષ બાર પ્રકૃતિઓ ચરમ સમયે અપાવે છે. વળી ઔદારિકાદિ શરીરત્રય સર્વથા પ્રકારે નિઃશેષપણે ત્યજે છે, પણ પૂર્વે જેમ તે દશ ત્યાગથી (સંધાન-ભેદવડે) તજતા હતા તેમ નહિ. મોક્ષે જતા તે જીવને સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-દર્શન-સુખ-અને સિદ્ધ સિવાય ઔદયિકાદિ ભાવો તથા ભવ્યત્વ યુગપત્ નિવર્તન પામે છે. (કેમકે તિદ્ધે નો મઠ્ઠે નો અમઠ્ઠે=સિદ્ધના જીવ ભવ્ય નથી અને અભવ્ય પણ નથી.) ૩૦૮૨-થી-૩૦૮૭.

આ રથળે, ઔદારિકાદિ શરીરોનો સર્વથા ત્યાગ કેવી રીતે થઈ શકે ? કેમકે કર્મસંતાન અનાદિ છે, અને અનાદિ હોય તે અનન્ત હોય છે. ઇત્યાદિ શંકા સમાધાન પ્રતિપાદન કરનારી નળસંતાનોડનાઈ ઇત્યાદિ બાવીસ ગાથાઓ છે, તે પૂર્વે છઠ્ઠા ગણધર-વાદમાં ઘણે ભાગે વિસ્તારથી કહી છે, એટલે ફરી અહીં નથી કહેતા.

હવે કેટલા કાળે સિદ્ધ થાય ? ઇત્યાદિ કહે છે.

રિજુસેઢીપઢિવન્નો સમયપ્પસંતરં અફુસમાણો ।

एगसमएण सिज्झइ अह सागारोवउत्तो सो ॥ ૩૦૮૮ ॥

સન્વાઓ લઢ્ઢીઓ જં સાગારોવઓગલાભાઓ ।

तेणेह सिद्धलद्धी उप्पज्झइ तदुवउत्तस्स ॥ ૩૦૮૯ ॥

एवं च गमइ धुवं तरतमजोगोवओगया तस्स ।

जुगवोवओगभावे सागारविसेसणमजुत्तं ॥ ૩૦૯૦ ॥

અહવ મઈ સઘં ચિય સાગારં સે અઓ અદોસો ત્તિ ।

नाणं ति दंसणं ति व न विसेसो तं च नो जम्हा ॥ ૩૦૯૧ ॥

સાગારમનાગારં લવચ્ચણમેયં તિ મણિયમિહ ચેવ ।

तह नाण-दंसणाइं वीसुं समए पसिद्धाइं ॥ ૩૦૯૨ ॥

પત્તેયાવરણ તં ઇહરા બારસવિહોવઓગો ય ।

नाणं पंचवियप्प चउद्धिहं दंसणं कत्तो? ॥ ૩૦૯૩ ॥

મણિયમિહેવ ય કેવલનાણુવચ્ચા મુણંતિ સઘં તિ ।

पासुंति सद्यउ त्ति य केवलदिट्ठीहिणंताहि ॥ ૩૦૯૪ ॥

ઋણુક્રંણુ પામેલો તે જવ સમય પ્રદેશાન્તરને એટલે બીજા સમયા-અવગાહ કરેલા પ્રશ્નથી બીજા પ્રદેશને સ્પર્શ્યા વિના એકજ સમયમાં સાકાર ઉપયોગે અચિંત્ય-શક્તિવડેકરીને સિદ્ધિ પામે છે. સાકાર ઉપયોગના લાભથી સર્વ લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અહીં તે સાકાર ઉપયોગવન્તને સિદ્ધલબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રમાણે તેને (સિદ્ધને) અવશ્ય તરતમ યોગોપયોગના પ્રાપ્ત થાય છે. (અન્ય કાળે સાકારોપયોગ અને અન્ય કાળે અનાકારોપયોગ થાય છે.) એકી સાથે બે ઉપયોગ માનવામાં આવે, તો (પ્રજ્ઞાપનામાં કહેલું) સાકાર વિશેષણ અથોગ્ય થાય. તે સિદ્ધને જ્ઞાન-દર્શન સર્વ સાકારમયજ છે, તેથી સાકાર વિશેષણ આપવામાં દાષ નથી. (કેમકે તે સ્વરૂપ વિશેષણ છે.) જો કે સિદ્ધને કેવળ જ્ઞાન-કેવળદર્શન કહેવાય છે, પણ તેમાં કંઈ તફાવત નથી. એમ કહેવામાં આવે, તો તે અથોગ્ય છે, કેમકે સિદ્ધોનું સાકાર-અનાકારમય લક્ષણ કહેલું છે. અને સિદ્ધાન્તમાં જ્ઞાનદર્શન જુદા જુદા પ્રસિદ્ધ છે, (એટલે બન્નેમાં અવિશેષતા કેમ કહેવાય ?) વળી બન્નેમાં અવિશેષતા માનવાથી પ્રત્યેકના-જ્ઞાન-દર્શનનાં આવરણ, બાર પ્રકારનો ઉપયોગ, પાંચ પ્રકારે જ્ઞાન અને ચાર પ્રકારે દર્શન, એ સર્વ ક્યાંથી ઘટે ? (નજ ઘટે.) તથા આજ અંતમાં આગળ કહ્યું છે કે સિદ્ધાત્મા અનંત કેવળ દ્રષ્ટિવડે કેવળ જ્ઞાનોપયોગવન્ત થઈને સર્વથા પ્રકારે સર્વ વસ્તુ જાણે છે અને જુએ છે. (માટે સિદ્ધાત્માને જ્ઞાન-દર્શનની એકતા માનવી તે અથોગ્ય છે.)

પુનઃ બે ઉપયોગની એકતાના સંબંધમાં શંકા-સંશ્ચાધાન કહે છે.

आह पिहभावम्मि वि उवउत्ता दंसणे य णाणे य ।

મણિયં તો જુગવં સો નણુ મણિયમિણં પિ તં મુણસુ ॥ ૩૦૯૫ ॥

નણામ્મિ દંસણમ્મિ ચ एत्तो एगतरगम्मि उवउत्तो ।

સવસ્સ કેવલિસ્સવિ જુગવં દો નત્થિ ઉવઓગા ॥ ૩૦૯૬ ॥

અહ સવસ્સેવ ન કેવલિસ્સ દો કિંતુ કસ્સઈ હવેજ્જ ।

સો ય જિણો સિદ્ધો વા તં ચ ન સિદ્ધાહિગારાઓ ॥ ૩૦૯૭ ॥

અહવા પુવદ્દેણવ સિદ્ધમિક્કો ત્તિ કિંચ વિઙ્ણણ ।

एत्तो च्चिय पच्छद्वे वि गमए सवपडिसेहो ॥ ૩૦૯૮ ॥

તો કહમિહેવ ભણિયં ઉવઉત્તા દંસણે ય નાણે ય ? ।

સમુદાયવયણમેયં ઉભયનિસેહો ય પત્તેયં ॥ ૩૦૯૯ ॥

કેવળજ્ઞાન-દર્શનનો પૃથગ્ ભાવ માનવામાં આવે, તો પણ કંઈ દાખ નથી, કેમકે દર્શનવડે અને જ્ઞાનવડે સિદ્ધાત્મા ઉપયુક્ત કહેલ છે, અને તેથી બન્ને ઉપયોગ યુગપદ્ સિદ્ધ થાય છે. (જો અન્યમતે) એ પ્રમાણે કહ્યું છે, તો આ પ્રમાણે પણ કહ્યું છે. તે સાંસળો. જ્ઞાન અથવા દર્શન એ બેમાંથી એકમાં ઉપયોગવન્ત હોય છે. સર્વ કેવળીને એકીસાથે બે ઉપયોગ નથી હોતા. (આ પ્રમાણે ભદ્રબાહુસ્વામિએ યુગપદ્ બે ઉપયોગનો નિષેધ કર્યો છે.) સર્વ કેવળીને યુગપદ્ બે ઉપયોગ ન હોય, પરન્તુ કોઈને બે હોય અને કોઈને એક હોય. ભવસ્થ કેવળીને એક વખતે એક હોય છે, અને સિદ્ધ કેવળીને એકીવખતે બે ઉપયોગ હોય છે. આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે સિદ્ધના અધિકારથી યુગપદ્ બે ઉપયોગનો નિષેધ કર્યો છે. અથવા નાગમ્મિ દંસણમ્મિ ચ એ ગાથાના પૂર્વાર્ધવડે એક સમયમાં એક ઉપયોગ સિદ્ધ છે, તો પછી બીજા પશ્ચાર્ધના કથનવડે શું ? અને તેથી જ પશ્ચાર્ધમાં પણ (સર્વ કેવળીને યુગપદ્ બે ઉપયોગ નથી) એમ સર્વનો પ્રતિષેધ જણાય છે. (જો એમ છે, તો) જ્ઞાન અને દર્શનમાં યુગપદ્ ઉપયોગવન્ત છે, એમ શા માટે કહ્યું છે ? (એમ પૂછવામાં આવે, તો એ કથન સમુદાય અપેક્ષાએ છે. (અનન્તા સિદ્ધોમાંથી કોઈ જ્ઞાનોપયોગી હોય, અને કોઈ દર્શનોપયોગી હોય.) પરન્તુ પ્રત્યેકની વિવક્ષામાં તો ઉભય ઉપયોગનો યુગપદ્ નિષેધ છે. ૩૦૮૫-થી-૩૦૮૬.

પુનઃ એ સંબંધમાંજ શંકા-સમાધાન કહે છે.

જમપજ્જંતાઈ કેવલાઈં તેણોભઓવઓગો ત્તિ ।

भण्णइ नायं निअमो संतं તેણોવઓગો ત્તિ ॥ ૩૧૦૦ ॥

ઠિઙ્કાલં જહ સેસદંસણ-નાણાણમણુઓગે વિ ।

दिट्ठमवत्थाणं तह न होइ किं કેવલાણં પિ ? ॥ ૩૧૦૧ ॥

નણુ સનિહણત્તમેવં મિચ્છાવરણક્કલઓ ત્તિ વ જિણસ્સ ।

इयरेयरावरणया अहवा निक्कारणावरणं ॥ ૩૧૦૨ ॥

एगयराणुवउत्ते तदसव्वन्नु-दरिसणत्तण ન તે ચ ।

भण्णइ छउमत्थस्स वि समाणमेगन्तरे सव्वં ॥ ૩૧૦૩ ॥

સવ્વક્કલોણાવરણો અહ મન્નસિ કેવલી ન છઉમત્થો ।

उभओवओगविण्यो तो छउमत्थस्स न जिणस्स ॥ ૩૧૦૪ ॥

દેસકલ્પ અજુત્તં જુગવં કસિણોભઓવઓગિત્તં ।

દેસોભઓવઓગો પુણાં પતિસિઙ્ગે કિં સે ? ॥ ૩૧૦૫ ॥

અહ જમિ નોવત્તો તં નત્થિ તઓ ન દંસણાઈતિગે ।

અત્થિ જુગવોવઓગો તિ હોત્ત સાહુ કહં વિગલો ? ॥ ૩૧૦૬ ॥

ઠિઠ્ઠકાલવિસંવાઓ નાણાણં ન વિય તે ચત્તનાણી ।

एवं सह छउमत्थो अत्थि न य तिदंसणी समए ॥ ૩૧૦૭ ॥

કેવળજ્ઞાન-દર્શન અપર્યવસિત હોવાથી તે બન્નેનો યુગપદ્ ઉપયોગ છે. (એમ કહેવામાં આવે, તો તેનો ઉત્તર) કહીએ છીએ કે એવો કંઈ નિયમ નથી, વિદ્યમાન હોવાથી સર્વદા ઉપયોગ છે. (કારણ કે) જેને શેષજ્ઞાન-દર્શનોનો સ્વસ્વસ્થિતિ કાળ પર્યન્ત ઉપયોગ નહિ છતાં પણ તેનું અવસ્થાન જણાય છે, તેવી રીતે કેવળ જ્ઞાન-દર્શનનું પણ કેમ ન હોય? એ પ્રમાણે (કેમસર ઉપયોગ માનવાથી કેવળ જ્ઞાન-દર્શનને પ્રતિ સમય) શાન્તપણું પ્રાપ્ત થશે, અથવા જિનેશ્વરને થએલો આવરણનો ક્ષય તે મિથ્યા થશે. પરસ્પર આવરણ રૂપ થશે, અથવા નિષ્કારણ આવરણ થશે, બેમાંથી એકનો ઉપયોગ નહિ છતે અસર્વજ્ઞપણું અને અસર્વદર્શીપણું થશે. (એમ કહેવામાં આવે, તો તેનો ઉત્તર) કહીએ છીએ કે એકાન્તર ઉપયોગમાં એ સર્વ (દોષભળ) છદ્મસ્થને પણ સમાન છે. કેવળી સર્વથા ક્ષીણાવરણ છે, છદ્મસ્થ તેવો નથી, તેથી ઉભય ઉપયોગમાં આવરણયુક્ત હોવાથી છદ્મસ્થને વિગ્ન છે, જિનેશ્વરને નથી, (કેમકે તે આવરણરહિત છે.) અને જે તું માનતો હોય, તો (છદ્મસ્થને) દેશથી આવરણનો ક્ષય થએ છતે સમગ્ર ઉભય ઉપયોગનો સદ્ભાવ યુગપદ્ માનવો અયોગ્ય છે, પરંતુ દેશથી તે ઉભય ઉપયોગનો યુગપદ્ સદ્ભાવ તેને શામટે નિષેધાય છે? જેમાં ઉપયોગ ન હોય, તે નહીં. એમ કહેવામાં આવે, તો દર્શનાદિ ત્રણમાં યુગપદ્ ઉપયોગ ન હોવાથી, એમાંના એકથી પણ રહિત હોય, તો સાધુ-કેમ થાય? વળી એ પ્રમાણે તારા અભિપ્રાયે જ્ઞાન-દર્શનના સ્થિતિ કાળનો વિસંવાદ થાય, તેમજ ચાર જ્ઞાની અને ત્રણ દર્શની છદ્મસ્થ છે, એમ સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે, તે પણ તેવા નહિ થાય. ૩૧૦૦-થી-૩૧૦૭.

કેવળજ્ઞાન—કેવળદર્શન અવિનાશી હોવાથી સદા અવસ્થિત છે, તેથી તેનો ઉપયોગ યુગપદ્ છે, એમ અમે માનીએ છીએ, કેમકે જે બોધસ્વરૂપ અને સદા અવસ્થિત હોય છે, તેનો ઉપયોગ પણ હુમ્મેશાં હોય છે, અન્યથા તેનો બોધસ્વભાવ ન ધટે. સદા ઉપયોગ હોવાથી બન્ને ઉપયોગ પણ એકી વખતે સિદ્ધ થાય છે. એમ કહેવામાં આવે, તો તે યોગ્ય નથી, કેમકે એવો કંઈ નિયમ નથી કે જે લખિંબની અપેક્ષાએ કેવળ જ્ઞાન દર્શન સદા વિદ્યમાન છે, તેથી તે બન્નેનો ઉપયોગ પણ સદાય હોવો જોઈએ. કારણકે જેમ કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન સિવાયના શેષ જ્ઞાન દર્શનોનો ઉપયોગ સ્વસ્વસ્થિતિ કાળ પર્યન્ત નહિ છતાં પણ તેઓની વિદ્યમાનતા જણાય છે, તેવી રીતે કેવળજ્ઞાન-દર્શનનો ઉપયોગ સ્વસ્થિતિ કાળપર્યન્ત ન હોય, તો પણ તેની વિદ્યમાનતા કેમ ન હોય? હોયજ. જે એ પ્રમાણે હોય, તો પછી “વિદ્યમાન જ્ઞાન-દર્શનનો ઉપયોગ નિરન્તર હોય” એ અનેકાંતિકજ થયું. મતસ્રમ એ છે કે-પ્રજ્ઞાપનામાં કાયસ્થિતિની અંદર શેષ જ્ઞાન-દર્શનોનો દીર્ઘ સ્થિતિ કાળ કહ્યો છે. “મહનાગીર્ણ, મંતે ! મહનાગિ સિ કાલઓ કેન્ચિરં હોઈ ? ગોયમા ! જહન્નેજં અન્તોમુહુત્તજં ડક્કોસેજં છાવઠ્ઠિં સાગારોબમાદં સાહરેગાદં । પવં સુવનાગીવિ । ઓહીનાગી વિ પવં વેવ, નવરં જહન્નેજં પક્કં સમયં । મળ-

પડ્મજનાણી જહન્નેજં પક્કં સમયં, ઉક્કોસેજં વેસૂજં પુવ્વકોઈં । ચચ્ચુદંસણી જહન્નેજં અન્તો-
મુહુત્તં, ઉક્કોસેજં સાગરોવમસદ્દસં સાદરેજં । અચ્ચુદંસણિ અણાદપ્પ વા સમડ્ડજ્ઞવસિપ્પ,
અણાદપ્પ અપડ્ડજ્ઞવસિપ્પ વા । ઓદ્ધિદંસણી જહ્ઠા ઓદ્ધિનાણિત્તિ ” । હે ભગવન્ત ! મતિજ્ઞાની
કાળથી કેટલો વખત હોય છે ? જૌતમ ! જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત, અને ઉત્કૃષ્ઠથી છાસક
સાગરોપમ અધિક એજ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાની પણ જાણવા. અવધિજ્ઞાની પણ એજ પ્રમાણે,
માત્ર એટલું વિશેષ કે જઘન્યથી એક સમય મુધી મનઃપયવજ્ઞાની જઘન્યથી એક
સમય અને ઉત્કૃષ્ઠથી પૂર્વકોડ વર્ષમાં કંઈક ન્યૂન કાળ પર્યન્ત. ચક્ષુદર્શની જઘન્યથી
અન્તર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ઠથી હજાર સાગરોપમથી અધિક. અચક્ષુદર્શની અનાદિ સપર્યવ-
સિત, અથવા અનાદિ અપર્યવસિત કાળ મુધા. અવધિદર્શનીનો કાળ અવધિજ્ઞાનીના
જેટલો જાણવો. આ પ્રમાણે એ સર્વની સ્વસ્વ સ્થિતિ કાળ પર્યન્ત વિદ્યમાનતા કહી
છે, પણ ઉપયોગ તો અન્તર્મુહૂર્તનોજ છે, આથી “વિદ્યમાન જ્ઞાન દર્શનનો ઉપયોગ
નિરન્તર હોવો જોઈએ.” એ અનેકાન્તિકજ છે. લખિંધથી એ સર્વ એટલા કાળ મુધી
હોય છે, બોધાત્મક ઉપયોગથી નથી હોતા. એ પ્રમાણે કેવળ જ્ઞાન-દર્શન પણ લખિંધથી
અનન્તકાળાવસ્થાયિ છે, પરંતુ ઉપયોગથી તો એક સમયની જ સ્થિતિવાળા છે.

એક સમયે કેવળજ્ઞાનોપયોગ અને બીજા સમયે કેવળદર્શનોપયોગ એ પ્રમાણે
કેમસર ઉપયોગ માનવામાં આવે, તો તે જ્ઞાન-દર્શનનો પ્રતિ સમય અન્ત થશે,
અને તેથી સિદ્ધાન્તમાં કહેલ તેમના અનન્તપણાનો પણ અભાવ થશે. વળી સેંકડો કષ્ટ
કરીને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો ક્ષય કર્યો હોય, તે પણ જિનેશ્વરને નિરર્થક થાય, કેમકે દરેક
સમય પછી કેવળ જ્ઞાન-દર્શનનો વારંવાર અભાવ થાય છે તથા આવરણરહિત થએલા
બે પ્રદીપ જેમ વસ્તુને અતુકમે નથી પ્રકાશતા, પરંતુ સાથેજ પ્રકાશે છે, તેવી રીતે
સર્વથા આવરણ રહિત થએલ આ કેવળ જ્ઞાન-દર્શન પણ સર્વ વસ્તુને યુગપત્ એકી
સાથેજ પ્રકાશે છે. અથવા કેવળ જ્ઞાન કેવળ દર્શન એક બીજાને આવરનારા થશે, કેમકે
કર્માવરણનો અભાવ છતાં પણ એકના સદ્ભાવે બીજાનો અભાવ થાય છે. જો એક
બીજાને તે આવરનાર નહિ માનો તો એકના ઉપયોગ કાળે બીજાને નિષ્કારણ આવરણ
પ્રાપ્ત થશે, અને તેમ થવાથી “નિત્ય સત્તા વા અસત્તા પ્રાપ્ત થશે.” તથા જ્ઞાન અથવા
દર્શનમાં અનુપયુક્ત કેવળીને માનવાથી તેને અસર્વજ્ઞપણું અથવા અસર્વદર્શીપણું
પ્રાપ્ત થશે, એટલે કે જ્ઞાનના અનુપયોગ કાળે અસર્વજ્ઞપણું અને દર્શનના અનુપયોગ
કાળે અસર્વદર્શીપણું થશે. તેવું અસર્વજ્ઞપણું અને અસર્વદર્શીપણું જિનેશ્વરને માનવું
છે નથી, કેમકે તેતો સર્વદા સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે.

એ પ્રમાણે કોઈ કહેવા માગે, તો છદ્મસ્થને પણ જ્ઞાન-દર્શનનો એકાન્તર ઉપ-
યોગ માનવાથી એ સર્વ દોષોનો સમૂહ સરખીજ રીતે લાગુ થશે, એટલે કે જ્ઞાનના અનુ-
પયોગ વખતે અજ્ઞાનીપણું, દર્શનના અનુપયોગ વખતે અદર્શીપણું, મિથ્યા આવરણનો
ક્ષય, અને નિષ્કારણ આવરણતા એ દોષો છદ્મસ્થને પણ લાગુ થશે.

કેવળી સર્વથા આવરણ રહિત છે, અને છદ્મસ્થ સર્વથા આવરણરહિત નથી,
તેથી જ્ઞાન-દર્શનના યુગપદ્ ઉપયોગમાં છદ્મસ્થને વિઘ્ન છે, કેમકે તે આવરણયુક્ત છે.
અને જિનેશ્વર સર્વથા આવરણરહિત હોવાથી યુગપદ્ ઉપયોગમાં તેમને કંઈ વિઘ્ન નથી.
એમ કહેવામાં આવે, તો છદ્મસ્થ જો કે સર્વથા આવરણરહિત નથી, તો પણ તેને
દશથી આવરણનો ક્ષય તો છે તેથી કરીને સર્વ વસ્તુ વિષયી જ્ઞાન-દર્શનનો ઉપયોગ

યુગપદ્ તેને ન કહી શકાય; પરંતુ દેશથી-અસર્વવસ્તુ વિષયી જ્ઞાન દર્શનનો ઉપયોગ તો કહી શકાય, તો પછી છદ્મસ્થને તેનો નિષેધ શા માટે કરાય છે? જો છદ્મસ્થને યુગ-પદ્ ઉપયોગ ન હોય, તો કેવળીને પણ તે યોગ્ય નથી.

કેવળીને ક્રમસર ઉપયોગવાળા માનવામાં આવે, તો જે વખતે જે જ્ઞાન અથવા દર્શનમાં ઉપયુક્ત હોય, તેજ જ્ઞાન અથવા દર્શન હોય છે, અને જેમાં અનુપયુક્ત હોય છે, તે વખતે તે અરશૃંગવત્ નહિ જણાતું હોવાથી નથીજ. એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે, તો દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્રમાં છદ્મસ્થ સાધુને યુગપદ્ ઉપયોગ નથી, કેમકે છદ્મસ્થને યુગપદ્ ઉપયોગનો અભાવ માનેલ છે, અને તેથી દર્શનાદિ ત્રણમાં જ્યાં અનુપયુક્ત તે હોય, તે પણ એ અભિપ્રાયે નથીજ એમ ઠર્યું. અને જો એમ હોય તો એમના એક પણ દર્શનાદિથી રહિત હોય, તો તેને સાધુ ન કહેવાય; પરંતુ લોકમાં અને સિદ્ધાન્તમાં તેવાને સાધુ કહેલ છે માટે ક્રમસર ઉપયોગમાં આ દ્વંષણ નકામું છે.

વળી સિદ્ધાન્તમાં જ્ઞાન-દર્શનનો ઉપયોગ અન્તર્મુહૂર્તનો કહ્યો છે, તે પણ “જ્યાં ઉપયોગ ન હોય તે અવિદ્યમાન છે” એ કથનાનુસાર અવિદ્યમાન ઠરશે. અને એમ અવાધી જ્ઞાન-દર્શનનો ઉપયોગ જે છાસઠ સાગરોપમથી અધિક કાળ પર્યાન્તનો કહ્યો છે, તે પણ અયોગ્ય ગણાશે વળી ચાર જ્ઞાનવાળા અને ત્રણ-દર્શનવાળા છદ્મસ્થ ગૌતમાદિ પ્રસિદ્ધ છે, તે પણ અવિદ્યમાન ઠરશે કેમકે એક વખતે એકજ ઉપયોગ હોય છે, અને અનુપયોગવાનું અવિદ્યમાન માનેલ છે ૩૧૦૦-થી-૩૧૦૭.

આહ મણિયં નણુ સુણ કેવલિણો કેવલેવઓમેણ ।

પદમ ચ્ચિ તેણ ગમ્મઇ સઓવઓગોમયં તેસિ ॥ ૩૧૦૮ ॥

ઝવઓગમ્મહણાઓ ઇહ કેવલનાણ-દંસણમ્મહણં ।

જઇ તદણત્યંતરયા હવેજ્જ સુતંમિ કો દોસો ? ॥ ૩૧૦૯ ॥

તમ્મહણે કિમિહ ફલં નણુ તદણત્યંતરોવણસત્યં ।

તહ વત્થુવિસેસત્યં સયસો સુત્તાઇં સમયમ્મિ ॥ ૩૧૧૦ ॥

સિદ્ધા કાઝય-નોસજયાઇપજ્ઞાયઓ સ ઇવેગો

સુત્તેસુ વિસેસિજ્જજઇ જહેહ તહ સવ્વવત્થુણિ ॥ ૩૧૧૧ ॥ અપિ ચ

મણિયં પિ ય પન્નતી-પન્નવણાઇંસુ જઇ જિગો સમયં ।

જં જાણઇ ન તિ પાસઇ તં અણુ-રયણ્ણમાઇંણિ ॥ ૩૧૧૨ ॥

શ્રુતમાં કહ્યું છે કે કેવળી કેવળોપયોગ વડે પ્રથમ છે, તેથી તેઓને હુમ્મેશાં ઉ-ભય ઉપયોગ જણાય છે. કેવળોપયોગ અહુણ કરવાથી અહીં કેવળજ્ઞાન અને કેવળ દર્શન અહુણ થાય છે (અને તેથી તે બેની અનર્થાન્તરતા થાય છે.) જો તે બેની અન-ર્થાન્તરતા થાય, તો સૂત્રમાં શા દોષ છે? તે બેને અનર્થાન્તરપણે અહુણ કરવામાં શું ફળ છે? તે બેનું અનર્થાન્તરપણું જણાવવા માટે તથા વસ્તુના વિશેષણ માટે સિદ્ધાન્તમાં સંકડો સૂત્રો તેવાં છે. જેમ સિદ્ધ અકાયિક નોસંયત વિગેરે પર્યાયથી સૂત્રોમાં તેજ એક સિદ્ધ કહેવાય છે, તેમ અહીં પણ સર્વ વસ્તુઓ (અનેક પર્યાયથી કહેવાય છે) જેમ પ્રજ્ઞાપ્તિ અને પન્નવણાદિ સૂત્રમાં કહ્યું છે, કે જિનેશ્વર જે સમયે પરમાણુ, રત્નપ્રજ્ઞા વિગેરે

વસ્તુઓ જાણે છે, તે સમયે તેને જોતા નથી. (આમ છતાં ક્રમસર ઉપયોગ શા માટે નથી માનતા.) ૩૧૦૮ થી ૩૧૧૨

ભગવતી સૂત્રના અઢારમા શતકના પહેલા ઉદ્દેશામાં કહ્યું છે કે:—

કેવલીજં મંતે ! કેવલોષઓગેજં કિં પદમા અપદમા ? ગોયમા ! પદમા ના અપદમા “ હે ભગવન્ત ! કેવળીઓ કેવળોપયોગ વડે પ્રથમ છે કે અપ્રથમ છે ? ગૌતમ ! પ્રથમ છે અપ્રથમ નથી.” અહીં જે કોઈ જે ભાવે પ્રથમ ન હોય, અને હમણાં થયો હોય, તે તે ભાવે પ્રથમ કહેવાય છે, અને તેથી કેવળીઓ કેવળોપયોગથી પ્રથમ છે, અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનનો ઉપયોગ તે કેવળોપયોગ છે, તે કેવળોપયોગ વડે કેવળી પ્રથમ છે, પણ અપ્રથમ નથી, કેમકે તેમને તે પૂર્વે પ્રાપ્ત થએલ નથી, અને પ્રાપ્ત થએલનો પુનઃ ધ્વંસ થતો નથી, તેથી જણાય છે કે તેમને હૃદયેશાં ઉભય ઉપયોગ વર્તે છે. જો ક્રમવડે ઉપયોગ માનીએ તો ફરી ફરી નાશ અને ફરી ફરી ઉત્પાદ થાય અને તેથી કેવલીઓ અપ્રથમ થાય.

એ પ્રમાણે સૂત્રના બહુનાથી “ કેવળોપયોગવડે ” કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનનું અહુણ કરવામાં આવે, તો તે એક ઉપયોગથી અવ્યતિરિક્ત હોવાથી પરસ્પર અનર્થાન્તરતા થશે, એટલે કે જ્ઞાન-દર્શન એકજ વસ્તુ થશે. ભલે બન્નેની એક રૂપતા થાય, એમ થવાથી સૂત્રમાં શું દોષ આવે છે, કંઈજ નહિ, અમારે તો તે અનુકુળ છે. એમ કહેવામાં આવે, તો અમે પૂછીએ છીએ કે “ કેવળોપયોગવડે ” કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનનું અહુણ કરવાથી રૂપ શું સિદ્ધ થાય છે ? એમ કહેવામાં આવે, કે કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનની એકરૂપતા જણાવવા માટે એમ અહુણ કર્યું છે, અથવા એકજ કેવળ રૂપ વસ્તુ કેવળજ્ઞાન અને કેવળ દર્શનરૂપ પર્યાય શબ્દવડે વિશેષિત છે. સિદ્ધાન્તમાં અને લોકવ્યવહારમાં પણ એ પ્રમાણે એકજ વસ્તુ અનેક પર્યાય શબ્દવડે વિશેષિત છે. જેમકે સિદ્ધાન્તની અંદર એકજ મુક્તાત્માને સિદ્ધ, અકાયિક, નાસંયત, નાભવ્ય, નાપ્રાદર, નાપર્યાપ્તિ, નાપરીત, ના સંજ્ઞી, પરિનિવૃત્ત આદિ પર્યાયો વડે વિશેષિત કરાય છે, તેવીજ રીતે અહીં પણ એકજ ક્ષાયિક જ્ઞાન વસ્તુ કેવળજ્ઞાન અને કેવળ દર્શનરૂપ પર્યાય શબ્દવડે વિશેષિત કરાય છે. એજ પ્રમાણે લોક વ્યવહારમાં પણ ઇન્દ્ર, પદ, વૃક્ષ વિગેરે વસ્તુઓ સ્વ સ્વ પર્યાયવાચી શબ્દોવડે વિશેષિત કરાય છે. તો પછી અહીં કેવળોપયોગમાં પણ એવા પર્યાય શબ્દવડે વિશેષિત માનવામાં શું હરકત છે ?

એ પ્રમાણે આગમવિરુદ્ધ યુક્તિથી કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે ભગવતીમાં અને પ્રજ્ઞાપનામાં સ્ફુટ રીતે કહેલું છે, કે જિનેશ્વર પરમાણુ અને રત્ન પ્રભા વિગેરે વસ્તુઓને જે સમયે જાણે છે, તે સમયે જોતા નથી; પરંતુ અન્ય સમયે જાણે છે, અને અન્ય સમયે જુએ છે. ભગવતી સૂત્રના અઢારમા શતકના આડમાં ઉદ્દેશામાં એજ વાત સ્ફુટ રીતે કહી છે.

છગ્ગત્થેજં મંતે ! મણુસે પરમાણુ પોગ્ગલં કિં જાણહ ન પાસહ, ન તાહો ન જાણહ ન પાસહ ? ગોયમા ! અત્થેગહપ જાણહ, ન પાસહ; અત્થેગહપ ન જાણહ ન પાસહ; ષવં જાવ અસંખિજ્જ પપસિપ સંધે । ષવં ઓહિપ વિ । પરમોહિપ ણં મંતે ! મણુસે પરમાણુપોગ્ગલં જં સમયં જાણહ તં સમયં પાસહ, જં સમયં પાસહ તં સમયં જાણહ ? નો હજ્જે સમઢે । સે કેણઢેજં મંતે ? ષવં વુચ્ચહ ? ગોયમા ! સાગારે સે નાણં ભવહ, અણાગારે સે વંસજે ભવહ, તેણઢેજં ષવં વુચ્ચહ ” ॥ હે ભગવન્ત ! હ્રસ્થ મનુષ્ય પરમાણુ પુદ્ગળ

જાણે છે અને નથી જોતો, અથવા નથી જાણતો અને નથી જોતો? ગૌતમ! કેટલાક જાણે છે અને જોતા નથી, અને કેટલાક જાણતા નથી તેમ જોતા પણ નથી. એ પ્રમાણે ચાવત અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોમાં પણ સમજવું. (અહીં જે છદ્મસ્થ કહેલ છે, તે નિરતિશયી છદ્મસ્થ સમજવા. તેમાં ઉપયોગવાન શ્રુતજ્ઞાની શ્રુતજ્ઞાન વડે પરમાણુ જાણે છે, પણ જોતા નથી. કેમકે શ્રુતમાં દર્શનનો અભાવ હોય છે. અનુપયુક્ત શ્રુતજ્ઞાની તે જાણતા નથી, અને જોતાએ નથી.) એજ પ્રમાણે અવધિ જ્ઞાનમાં પણ સમજવું. હે ભગવન્ત! પરમાવધિ જ્ઞાનવાળો મનુષ્ય જે સમયે પરમાણુ પુદ્ગળને જાણે છે, તે સમયે જુએ છે? અને જે સમયે જુએ છે તે સમયે જાણે છે? ગૌતમ! એ અર્થ ચોગ્ય નથી. ભગવન્ત! શા કારણથી એમ કહો છો? ગૌતમ! તેને સાકાર જ્ઞાન હોય છે, અને અનાકાર દર્શન હોય છે, તેથી એમ કહેવાય છે.”

એ પ્રમાણે સિદ્ધાન્તમાં પણ યુગપદ્ ઉપયોગનો નિષેધ કર્યા છતાં પણ જેઓ ક્રમસર ઉપયોગ નથી માનતા તે તેઓને કદાચહજ છે. ૩૧૦૮-થી ૩૧૧૨.

इवसद्-मतुप्पच्चयलोवा तं बिंति केइ छउमत्थो ।

अन्ने पुण परतित्थियवत्तवमिणं ति जंपंति ॥ ३११३ ॥

जं छउमत्थो-होहिय-परमावहिणो विसेसिउं कमसो ।

निद्दिसइ केवली तेण तस्स छउमत्थया नत्थि ॥ ३११४ ॥

न य पासइ अणुमन्नो छउमत्थो मोत्तुमोहिसंपन्नं ।

तत्थ वि जो परमावहिनाणी तत्तो य किंचूणो ॥ ३११५ ॥

ते दो वि विसेसेऊं अन्नो छउमत्थकेवलो को सो ।

जो पासइ परमाणुगहणमिणं जस्स होज्जाहि ? ॥ ३११६ ॥

तेसिं चिय छउमत्थाइयाण मग्गिज्जए जहिं सुत्ते ।

केवल संजम-संवर-वंभाईएहिं निवाणं ॥ ३११७ ॥

तिणिण वि पडिसेहेऊं तोसु वि कालેसु केवली तत्थ ।

सिज्झिंसु सिज्झइ ति य सिज्झिस्सइ वा विनिद्दिट्ठो ॥ ३११८ ॥

૪૫ શબ્દ અથવા મતુ શબ્દનો લોપ થવાથી તેને કેટલાક છદ્મસ્થ કહે છે. વળી બીજાઓ પરતીર્થિક વક્તવ્યતા સંબંધી એ સૂત્ર છે. એમ કહે છે. (તેથી તે અમારે માન્ય નથી.) (સૂત્રમાં) છદ્મસ્થ, આધોર્વાધિક અને પરમાવધિક એ ત્રણ ક્રમશઃ વ્યતાવીને પછી કેવળીનો નિર્દેશ કરે છે તેથી એને છદ્મસ્થતા નથી વળી. અવાધજ્ઞાની સિવાય અન્ય છદ્મસ્થ પરમાણુને જોતા નથી, તેમાં પણ જે પરમાવધિજ્ઞાની અને તેનાથી કંઈ ન્યૂન અધો અવધિ જ્ઞાની છે, (તેજ તે જુએ છે.) તે બન્નેને! (સૂત્રમાં પ્રથમ નિર્દેશ કરેલ છે, તે સિવાય અન્ય છદ્મસ્થ કેવળી કોણ છે કે એ પરમાણુ જુએ છે? અને જેનું આ પ્રમાણે મહણ થાય? તથા જે સૂત્રમાં છદ્મસ્થાદિકને કેવળ સંવર, સંયમ અને અદ્વયયં આદિ વડે ભોક્ષ વિચારાય છે, અને તેમાં પણ છદ્મસ્થાદિ ત્રણનો નિષેધ કરીને ત્રણે કાળમાં કેવળી સિદ્ધ થયા છે, સિદ્ધ થાય છે, અને સિદ્ધ થશે એમ કહ્યું છે. ૩૧૧૩-થી-૩૧૧૮

ભગવતી સૂત્રમાં કેવળીને યુગપદ્ ઉપયોગનો નિષેધ કર્યો છે, ત્યાં કેટલાઓક “કેવળી” શબ્દનો અર્થ “છદ્મસ્થ” કરે છે. કેવળી હવે કેવળી કેવળી જેવા તે કેવળી

અર્થાત્ કેવળી નહિ પણ કેવળી જેવા તે કેવળી, અહીં ઇવ શબ્દનો લોપ કરીને કેવળીનો એવો અર્થ કરે છે. અથવા કેવલો શાસ્તાડસ્યેતિ કેવલિમાન્ કેવળી જેને શિક્ષાદાતા છે, તે કેવળી એમાં મત્પ્રત્યયનો લોપ કરીને એવો અર્થ કરે છે. આવા છદ્મસ્થ કેવળીને યુગપદ્ ઉપયોગનો નિષેધ છે, એમ તેઓનું માનવું છે, પણ નિરૂપચરિત કેવળીને નથી. બીજાઓ વળી એમ કહે છે કે ભગવતીમાં કેવળાને યુગપદ્ ઉપયોગ નિષેધ કરનારું જે સૂત્ર છે, તે અન્યદર્શનીની વક્તવ્યતા સંબંધી છે, તે કોઈક પ્રસંગે અંદર લખાએલું છે, તેથી અમને તે માન્ય નથી. આ કારણથી કેવળીને ક્રમસર ઉપયોગ પણ અમને સંભત નથી.

એ પ્રમાણે સૂત્રનો અયોગ્ય અર્થ કરીને જેઓ યુગપદ્ ઉપયોગ માને છે, તે અયોગ્ય છે. કારણ કે ભગવતીના અઠારમા શતકના આઠમા ઉદ્દેશમાં પ્રથમ છદ્મસ્થ-આધોવાધિકનો નિર્દેશ કરીને પછી કેવળીનો નિર્દેશ કર્યો છે, તે કારણથી યુક્તિ રહિત મિથ્યા અવષ્ટાલથી ઇવ અને મત્ પ્રત્યયનો લોપ કરીને કેવળી શબ્દનો અર્થ છદ્મસ્થ કરવો, એ કેવળ કદા-અહુજ છે. જે ત્યાં છદ્મસ્થ ઇષ્ટ હોત તો તે સ્થળે કેવળી શબ્દનો પ્રયોગ શામાટે કરત? જે કંઈ છદ્મસ્થને માટે કહેવાનું હોત તે સઘળું છદ્મસ્થનો નિર્દેશ કરતી વખતેજ કહી દેત.

વળી ભગવતીમાં “કેવલીળં મંતે? પરમાણુ પોમ્ગલં જં સમયં જાણહ હે ભગવન્ત! કેવળી જે સમયે પરમાણુ પુદ્ગળને જાણે છે.” ઇત્યાદિ કહ્યું છે, તે પરમાણુ અવધિજ્ઞાની સિવાય અન્ય છદ્મસ્થ નથી જોઈ શકતા. તેમાં એ બધા અવધિજ્ઞાની પરમાણુ નથી જોઈ શકતા, પરંતુ જે પરમાવાધ અને આધોવાધિક જ્ઞાનવાળા હોય તેજ જોઈ શકે છે (પરમાવાધ કરતાં કંઈક ન્યૂન અર્વાધિજ્ઞાન હોય તે આધોવાધિ કહેવાય.) તે બન્ને પ્રકારના અવધિજ્ઞાનીનો કેવળીની પહેલાંજ નિર્દેશ કર્યો છે. એ એ સિવાય બીજો કયો છદ્મસ્થ કેવળી છે, કે જે પરમાણુ પુદ્ગળ જુએ છે? અને તે છદ્મસ્થ કેવળીનું ભગવતીમાં અહુણ થાય?

વળી આગમમાં બીજે સ્થળે પણ છદ્મસ્થાદિ પછી કેવળીનો નિર્દેશ કર્યો છે, પરંતુ ઇવ આદિ શબ્દનો લોપ કરવાથી કેવળી શબ્દનો અર્થ છદ્મસ્થ નથી કર્યો. ભગવતી સૂત્રમાં પહેલાં શતકના ચોથા ઉદ્દેશમાં છદ્મસ્થ-આધોવાધિક-પરમાવાધિ-અને કેવળીને કેવળસંવર, સંયમ અને બ્રહ્મચર્ય આદિવડે મોક્ષતા વિચાર કર્યો છે, તેમાં પણ છદ્મસ્થ-આધોવાધિક-અને પરમાવાધિ જ્ઞાનવાળાનો નિષેધ કરીને તે પછી કેવળી ત્રણે કાળમાં સિદ્ધ થયા, થાય છે, અને થશે. એમ કહ્યું છે. આ વાત પણ જો છદ્મસ્થ સંબંધી હોય, તો પ્રથમ કહેલ છદ્મસ્થની પેઠે આને પણ કેવળ સંવરાદિવડે સિદ્ધિ ન થાય. આ હીકત પ્રતિપાદન કરનાર સૂત્ર આ પ્રમાણે છે. ” છુડમત્યેળં મન્તે! મળૂસે તીયમળંતં સાસયં સમયં કેવલેળં સંવરેળં, કેવલેળં સંજમેળં, કેવલેળં બંધચેરવાસેળં, કેવલાદિ પથયળમાયાદિ સિજ્ઞિસુ, બુજ્ઞિસુ, જાવ સઘ્વદુક્ષાણમંતંકરિસુ? ગોયમા! નો જ્ઞણ્ટે સમઢે. સેકેળંટ્ટેળં મંતે! પઞં વુચ્ચહ તં ચેવ જાવ અન્તકરિસુ? । ગોયમા જે કે વિ અંતકરાવા, અંતિમસ-રીરયા વા, સઘ્વદુક્ષાણમંતં કરેસુવા, કરેતિવા, કરિસ્સંતિ વા, સઘ્વેતે ઉપ્પન્નનાળ-દંસ-ળધરા અરહા જિણ્ણા કેવલી મચ્ચિત્તા તઓ પચ્છા સિજ્ઞંતિ, બુજ્ઞંતિ, મુચ્છંતિ પરિનિશ્વા-યંતિ, સઘ્વદુક્ષાણમંતં કરેસુવા, કરેતિવા, કરિસ્સંતિ વા. સેતેળંટ્ટેળં ગોયમા! જાવ સઘ્વદુક્ષાણમંતં કરિસુ. પહુપ્પે વિ પઞં ચેવ, નવરં ‘સિજ્ઞંતિ’ માણિયઘ્વં । અણાળપ વિ ઘ્વં ચેવ, નવરં ‘સિજ્ઞિસ્સંતિ’ માણિયઘ્વં । જહ છુડમત્યો તહા આહોહિઓ પરમોહિઓ

વિ, ત્તિ તિન્નિ આલાવગા ભાણિયઠ્ઠા । કેવલી ણં મંતે ! મણૂસે તીયમણંતં સાસયં સમયં
જાવ અન્તં કરિંસુ । હન્તા ! સિઙ્ગિસુ, જાવ અન્તં કરિંસુ । પપ તિન્નિ આલાવગા ભાણિયઠ્ઠા
છઝમત્થે જહા, નવરં સિઙ્ગિસુ, સિઙ્ગિસંતિ, સિઙ્ગિસંતિ ” ? આ પ્રમાણે સિદ્ધાન્તમાં છ-
ઘરૂથાદિ પછી જે કેવળી કહ્યા છે, તે નિરૂપચરિત જ કેવળી કહ્યા છે, ઇત્યાદિ શબ્દોનો
લોપ કરીને કેવળી એટલે ઇઘરૂથ એમ નથી કહ્યું. જે એમ ન હોય, તો સૂત્રમાં કહ્યા
પ્રમાણે ભોક્ષગમન ઘટે નહિ. ૩૧૧૩-થી-૩૧૧૮.

एवं विसेसियम्मि वि परमयमेगंतरोवओगो त्ति ।

ન પુણરૂપઓવઓગો પરવત્તવં તિ કા બુદ્ધી ? ॥ ૩૧૧૯ ॥

उवओगो एगयरो पणुवीसइमे सए सिणायस्स ।

ભણિઓ વિયટ્થો ચ્ચિય છટ્ટુદ્દેસે વિસેસેઠં ॥ ૩૧૨૦ ॥

एवं फुडवियडम्मि वि सुत्ते सबनुभासिए सिद्धे ।

કહ તીરઙ પરતિત્થિયવત્તવમિણં તિ વોત્તું જે ? ॥ ૩૧૨૧ ॥

सबत्थ सुत्तमत्थिय फुडमेगयरोवउत्तसत्ताणं ।

उभओव उत्तसत्ता सुत्ते वुत्ता न कथइ वि ॥ ૩૧૨૨ ॥

कस्सइ वि नाम कथइ काले जइ होज्ज दो वि उवओगा ।

उभओवउत्तसत्ताण सुत्तमेकं पि तो होज्जा ॥ ૩૧૨૩ ॥

दुविहाणं चि य नीवाण भणिअमप्पाबहुं च समयम्मि ।

સાગારણગારાણ ય ન ભણિયં ઉભઓવઉત્તાણં ॥ ૩૧૨૪ ॥

जइ केवलीण जुगवं उवओगा होज्ज, होज्ज तो एवं ।

सागार-ऽणगाराणय-मीसाण य तिण्हअप्पबहुं ॥ ૩૧૨૫ ॥

હવે બીજાઓ “અન્યદર્શની સંબંધી વક્તવ્યતા માટે આ સૂત્ર છે, એમ કહે
છે, તે માટે કહે છે.

એ પ્રમાણે (ક્રમોપયોગ સાધક સૂત્ર) પ્રગટ છતાં પણ ઉભય ઉપયોગ નિષેધક
સૂત્ર અન્યદર્શની સંબંધી છે, એમ કહેવું એ કેવી વિપરીત બુદ્ધિ છે ? (ભગવતી-સૂત્રના)
પચ્ચીસમા શતકના છઠ્ઠા ઉદ્દેશમાં સ્નાતકને બેમાંથી એક ઉપયોગ પ્રગટપણે કહેલ છે.
એ પ્રમાણે સર્વજ્ઞલાપિત સર્વ સૂત્રમાં સ્ફુટરીતે કહ્યા છતાં “આ સૂત્ર અન્યદર્શની
સંબંધી વ્યક્તવ્યતા માટે છે” એમ કેમ કહી શકાય ? વળી સર્વ સૂત્રોમાં એકતર ઉપયોગ-
વાળા જીવોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, પરંતુ કેઈ પણ સૂત્રમાં ઉભય ઉપયોગવાળા જીવો નથી
કહ્યા. જે કેઈ પણ કેવળીને કેઈ પણ કાળે બે ઉપયોગ હોય, તો ઉભય ઉપયોગવાળા
જીવોનું પ્રતિપાદન કરનાર એક પણ સૂત્ર હોત. (પણ તેવું કયાંઈ જણાતું નથી.) તેમજ
સાકાર અનાકાર દ્વિવિધ ઉપયોગવાળા જીવોનું અદ્યપ્યહુત્વ સિદ્ધાન્તમાં (પ્રજ્ઞાપનામાં)
કહ્યું છે. પણ યુગપદ્ ઉભય ઉપયોગવાળા જીવોનું નથી કહ્યું. જે કેવળીને યુગપદ્ બે ઉપ-
યોગ હોય, તો સાકાર અનાકાર અને મીશ્ર ઉપયોગવાળા જીવોનું એમ ત્રણ પ્રકારનું
અદ્યપ્યહુત્વ કહેત. ૩૧૧૬-૩૧૨૫

अहव मई छउमत्थे पडुच्च सुत्तमिणं तो न केवलिणो ।

તં પિ ન જુજ્જહ જં સન્વસચસંસાદિગારોઽયં ॥ ૩૧૨૬ ॥

કાઁ સિદ્ધગ્ગહણં बहुवत्तव्यपदेसु सव्वेसु ।

इह केवलमगहणं जइ तो तं कारणं वच्चं ? ॥ ३१२७ ॥

अहवा विसेसियं चिय जीवाभिगमम्मि एय मप्पबहुं ।

दुविह त्ति सव्वजीवा सिद्धासिद्धाइआ जत्थ ॥ ३१२८ ॥

सिद्ध सइंदियकाए जोए वेए कसाय लेसा य ।

नाणुवओगाहारय-भासय-ससरोर-चरिमे य ॥ ३१२९ ॥

अंतोमुहुत्तमेव य कालो भणिओ तहोवओगस्स ।

साई अपज्जवसिउ त्ति नत्थि कत्थइ विणिद्धिट्ठो ॥ ३१३० ॥

जइ सिद्धाइयाणं भणियं साईअपज्जवसियत्तां ।

तह जइ उवओगाणं हवेज्ज तो होज्ज ते जुगवं ॥ ३१३१ ॥

कस्स व नाणुमयमिणं जिणस्स जइ हुज्ज दो वि उवओगा ।

नूणं न हुंति जुगवं जओ निसिद्धा सुए बहुसो ? ॥ ३१३२ ॥

नवि अभिनिवेसवुद्धी अम्हं एगंतरोवओगम्मि ।

तह वि भणिमो न तीरइ जं जिगमयमन्नहा काઁ ॥ ३१३३ ॥

जइ नन्नुत्तावरणं नाकारणया कहं तदावरणं ।

एगंतरोवओगे जिणस्स तं भण्णइ सहावो ॥ ३१३४ ॥

परिणामियभावाओ जीवत्तां पिव सहाव एवायं ।

एगंतरोवओगे जीवाणमण्णहेउ त्ति ॥ ३१३५ ॥

અથવા અહીં એવી બુદ્ધિ થાય, કે એ સૂત્ર તો છદ્મસ્થ જીવોની અપેક્ષાએ છે, કેવળી સંબંધી નથી; તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે સર્વ જીવોની સંખ્યાનો એ આધિકાર છે. (સર્વ જીવોની સંખ્યા સંબંધી એ અધિકાર ન હોય તો) અદ્યપ્યહુત્વ વક્તવ્યતા સંબંધી સર્વ પદોમાં સિદ્ધને પૃથક્ અહુત્વ કરીને અહીંજ જો માત્ર તેનું અહુત્વ ન કર્યું હોય, તો તેનું કારણ કહો ? અથવા એ અદ્યપ્યહુત્વ જીવાભિગમ સૂત્રમાં કહેલુંજ છે, કે સિદ્ધ અને અસિદ્ધાદિ જીવો એ પ્રકારે છે. એમ સૂત્રમાં કહેલું છે તે સૂત્રની ગાથા બંધીમાં આ પ્રમાણે છે. સિદ્ધ અસિદ્ધ સેંદ્રિય અનિંદ્રિયા શક્યા અકાયા ઇત્યાદિ સર્વ જીવ આશ્રી સૂત્ર કહેલું છે. તથા (જ્ઞાન-અજ્ઞાન અને દર્શનનો) ઉપયોગ કાળ સર્વત્ર અન્તર્મુહૂર્તનોજ કહ્યો છે, કોઈ પણ સ્થળે સાદિ અપર્યવસિત નથી કહ્યો. જેમ સિદ્ધાદિ ભાવોનું સાદિ અપર્યવસિતપણું કહ્યું છે, તેવી રીતે જો ઉપયોગનું (સાદિ અપર્યવસિતપણું ?) કહ્યું હોત, તો યુગપદ્ ઉભય ઉપયોગ હોય. (પરંતુ તેમ નથી માટે યુગપદ્ ઉપયોગ પણ નથી.) જિનેશ્વરને એ ઉપયોગ હોય, એ કોને માન્ય નથી, પણ તે યુગપદ્ નથી, કેમકે સિદ્ધાન્તમાં તેનો ઘણીવાર નિષેધ કર્યો છે. વળી અમને એકાન્તર ઉપયોગ માનવામાં અભિનિવેશ બુદ્ધિ નથી, તો પણ કહીએ છીએ કે જે જિનેશ્વરનો મત છે, તેને અન્યથા કરવાને અમે શક્તિવાન નથી. જો (૩૧૦૩ મી ગાથામાં કહ્યો મુજબ) અન્યોઅન્ય આવરણ નથી અને અકારણતા પણ નથી, તો કેવી રીતે તેને આવરણ છે ?

(એમ કહેવામાં આવે, તેા તેના ઉત્તર) કહીએ છીએ કે-જિનેશ્વરને એકાન્તર ઉપયોગમાં સ્વભાવજ આવરણ છે. (એટલે એવો સ્વભાવજ છે કે ક્રમસર ઉપયોગ પ્રવર્તે, યુગપદ્ધિ ન પ્રવર્તે.) પારિણામિક ભાવથી જવનું જવત્વ એ જેમ સ્વભાવજ છે, તેવી રીતે જીવોને એકાન્તર ઉપયોગ પણ પારિણામિક હોવાથી સ્વભાવજ છે. ૩૧૨૬-થી-૩૧૩૫

હવે “ લાય ” ઇત્યાદિ ૩૧૪૧ મી ગાથાની પ્રસ્તાવના કરે છે.

ગંતૂળ સિજ્ઞદ્વિ ચિ ય મણિણ સુચામ્મિ કહમકમ્મસસ ।

આહ ગમણં તિ, મણિણ સકમ્મગમણે વિ કો હેઝ ? ॥ ૩૧૩૬ ॥

કમ્મં પુમ્મલમ્મયં નિજ્જોવં તસ્સ નયણસામત્થે ।

કો હેઝ પઢિવણ્ણો જહ્વ સહાવો હહ સ એવ ॥ ૩૧૩૭ ॥

સક્કિરિયં કિમરૂવં મણિણ ભુવિ ચેયણં ચ કિમરૂવં ? ।

જહ સે વિસેસધમ્મો ચેયણં તહ મયા કિરિયા ॥ ૩૧૩૮ ॥

જં વેહ જેણ કિરિયાકારણમબ્બુવગયં તહિં વેસો ।

તુલ્લોવાલંભો ચ્ચિય જહ્વ ન સહાવો સરણમિકો ॥ ૩૧૩૯ ॥

અવિય અસંગણાઓ બંધચ્છેય પરિણામભાવાઓ ।

પુન્નવપ્પઓગહ વિય તસ્સ ગઈ તત્થ દિટ્ઠતા ॥ ૩૧૪૦ ॥

લાઝ ય ઇરંડફલે અગ્ગી ધૂમે ય ડસૂ ધણુવિમુક્કે ।

ગઈ પુન્નવપ્પઓગેણં એવં સિદ્ધાણ વિ ગઈ ઓ ॥ ૩૧૪૧-૧૫૭-૩૨૫ ॥

“ ત્યાં જન્મને સિદ્ધિ પામે છે ” એમ સૂત્ર કહે છે, કર્મરહિતને કાંઈક ઉણા સાતરાજ કેવી રીતે ગમન સંભવે ? (એમ પૂછવામાં આવે તેા) કહીએ છીએ કે કર્મ-સહિત જીવને ગમનક્રિયામાં શો હેતુ છે ? (કર્મ હેતુ છે, એમ કહેવામાં આવે તેા) પુનઃ-ગળમય નિર્જીવ કર્મ જીવને મોક્ષમાં લઈ જવાના સામર્થ્યમાં કયો હેતુ માનેલો છે ? જો તેમા સ્વભાવજ હેતુ છે, તેા અહીં પણ તે સ્વભાવજ હેતુ છે. અરૂપી જીવ દ્રવ્ય (મોક્ષ-ગમનરૂપ) ક્રિયાવાળું કેવી રીતે હોય ? (એમ પૂછવામાં આવે, તેા) અમે કહીએ છીએ કે-અરૂપી જીવ દ્રવ્ય ચૈતન્યવાળું સાથી છે ? જેમ ચૈતન્ય તેના વિશેષ ધર્મ છે, તેવા રીતે મોક્ષગમનરૂપ ક્રિયા પણ તેના વિશેષ ધર્મરૂપે-માનેલ છે અથવા જેઓએ (ઇશ્વર-અદૃષ્ટ આદિ) મોક્ષગમનરૂપ ક્રિયાનું કારણ માન્યું છે, તેમાં પણ આ ઉપાલંભ સરખોજ છે. માટે સ્વભાવ માન્યા સિવાય બીજું કોઈ શરણ નથી. અથવા માટીના સંગરહિત થવાથી જેમ તુલ્યક, બંધનાચ્છેદ થવાથી એરંડ ફળ, તથાવિદ્ય પરિણામથી હુમ અથવા અગ્નિ અને પૂર્વ-પ્રયોગથી ધનુષ્યથી છુટેલા તીરની પેડે ઉર્ધ્વગતિ થાય છે, તેમ સિદ્ધની પણ ઉર્ધ્વ ગતિ થાય છે. ૩૧૩૬-થી-૩૧૪૧

હવે ઉપરોક્ત નિર્યુક્તિની ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

જહ પિણ્ણેવાવગમાદલાબુણોડવસ્સમેવ ગહમાવો ।

હદ્દં ચ નિયમઓ નણ્ણહા નવા જલતલાદુદ્ધં

॥ ૩૧૪૨ ॥

તહ કમ્મલેવિગમે ગઈમાવોઽવસ્સમેવ સિદ્ધસ્સ ।
 ઉદ્ધં ચ નિયમઓ નળ્ણહા નવા લોગપરડ ત્તિ ॥ ૩૧૪૩ ॥
 ઇરંદાઈફલં જહ બંધચ્છેપરિયં દુયં જાઈ ।
 તહ કમ્મબંધનચ્છેયણેરિઓ જાઈ સિદ્ધો વિ ॥ ૩૧૪૪ ॥
 ઉદ્ધંગઈપરિણામો જહ જલણસ્સ જહ વેહ ધૂમસ્સ ।
 ઉદ્ધંગઈપરિણામો સહાવઓ તહ વિમુક્કસ્સ ॥ ૩૧૪૫ ॥
 જહ તે સલામકાલે ચેવ તહા ગઈસમાવયામેંતિ ।
 પરિણમઈ તગ્ગઈ વા લેવાવગમે જહાલાબું ॥ ૩૧૪૬ ॥
 તહ તગ્ગઈપરિણામં પરિણમઈ સરૂવલામ એવેહ ।
 સિદ્ધો સિદ્ધત્તં પિવ સકમ્મપરિણામનિરવેક્કલં ॥ ૩૧૪૭ ॥
 જહ ધણુપુરિસપયત્તેરિણ્ણો ભિળ્ણદેસગમણં તુ ।
 ગઈકાર નવિગમમ્મિ વિ સિદ્ધં પુદ્ધપ્પઓગાઓ ॥ ૩૧૪૮ ॥
 બંધચ્છેયણકિરિયાવિરમે વિ તહા વિમુચ્ચમાણસ્સ ।
 તસ્સા લોગંતાઓ ગમણં પુદ્ધપ્પઓગાઓ ॥ ૩૧૪૯ ॥
 જહવા કુલાલચક્કં કિરિયાહેડવિરમે વિ સકિરિયં ।
 પુદ્ધપ્પઓગાઓ ચ્ચિય તહ કિરિયા મુચ્ચમાણસ્સ ॥ ૩૧૫૦ ॥

ગાથા ર્થ:-જેમ માટીનો લેપ દૂર થવાથી તું બડાનો અવશ્ય ઉર્ધ્વ ગતિ ભાવ થાય છે, તે નિયમથી તે અન્યથા નથી જતું, તેમ જળના તલથી ઉપર પણ નથી જતું; તેવી રીતે કર્મ લેપ દૂર થવાથી અવશ્યમેવ નિયમથી સિદ્ધનો ઉર્ધ્વ ગતિ ભાવ થાય છે, અન્યથા ગતિ નથી થતી, તેમ લોકની ઉપર પણ ગતિ નથી થતી તથા જેમ એરંડાદિકનાં ફળ બંધ છેદ થવાથી ત્રેરાએલા એકદમ જાય છે, તેમ સિદ્ધ પણ કર્મબંધનો છેદ થવાથી ત્રેરણા પામીને જાય છે, જેમ અગ્નિનો અથવા ધુમનો ઉર્ધ્વગતિપરિણામ થાય છે, તેમ વિમુક્ત આત્માનો પણ સ્વભાવથીજ ઉર્ધ્વગતિપરિણામ થાય છે. જેમ અગ્નિ અને ધુમ સ્વભાવ કાળે ઉર્ધ્વગતિ ભાવ પામે છે, અથવા જેમ તુંબડુ લેપ દૂર થવાથી ઉર્ધ્વગતિના પરિણામને પામે છે; તેવી રીતે સિદ્ધ પણ સ્વકર્મ પરિણામની અપેક્ષા રહિત સિદ્ધત્વની થેડે ઉર્ધ્વગતિપરિણામ પામે છે. જેમ ધનુષ અને પુરૂષના પ્રયત્નથી ત્રેરાએલ તીરનું ભિન્ન દેશમાં ગમન થાય છે, તેવી રીતે કર્મરૂપ ગતિનું કારણ દૂર થયા છતાં પણ પૂર્વ પ્રયોગથી સિદ્ધની ગતિ થાય છે, અથવા બંધ છેદન રૂપ ક્રિયા વિરમ્યા છતાં પણ જેમ ગતિ થાય છે, તેમ તે વિમુક્ત આત્માની પૂર્વ પ્રયોગથી લોકાન્ત પર્યન્ત ગતિ થાય છે. અથવા જેમ ક્રિયાનો હેતુ (કુંભાર) વિરમ્યા છતાં પણ પૂર્વ પ્રયોગથી કુંભારનું ચક્ર સક્રિય હોય છે, તેવી રીતે મુક્તાત્માની પણ ગતિ રૂપ ક્રિયા હોય છે. ૩૧૪૨-થી-૩૧૫૦ હવે ઉપરોક્ત વિષયનું શંકા સમાધાન કહે છે.

નાલા ગાદિસાહમ્મમાત્તે સિદ્ધસ્સ મુત્તિમત્તાઓ ।

તક્કો તગ્ગઈપરિણામ સસા મ્મઓ તેસિ

॥ ૩૧૫૧ ॥

જડ્ઝ ન દેસોવળઓ દિઢંતો તો ન સવ્વહા જુત્તો ।
 જં નત્થિ વત્થુણો વત્થુણા જણ સવ્વસાહમ્મં ॥ ૩૧૫૨ ॥
 ઉઢ્ઢગઢ્ઢેઉઉ ચ્ચિય નાહો તિરિયગમણં નવાચલયા ।
 સવિસેસપચ્ચયાભાવઓ ય સવ્વન્નુમયઓ ય ॥ ૩૧૫૩ ॥
 ગઢ્ઢમત્તઓ વિનાસી કેસી ગચ્ચાગમો ય મણુઝ વ્વ ।
 હોઢ્ઢ ગઢ્ઢપજ્જયાઓ નાસી ન ઉ સવ્વહાણુ વ્વ ॥ ૩૧૫૪ ॥
 કેસનિમિત્તં કમ્મં ન ગઢ્ઢં તદભાવઓ તઓ કત્તો ।
 અહ ગઢ્ઢ ચેવ નિમિત્તં કિમજીવાણં તઓ નત્થિ ? ॥ ૩૧૫૫ ॥
 કેસો ત્તિ જોવધમ્મો હોજ્જ મઢ્ઢં હોઝ કહમજીવસ્સ ।
 કહ વા ભવત્થધમ્મો હોઝ ભવાઓ વિમુક્કસ્સ ? ॥ ૩૧૫૬ ॥

ગ.થાર્થ:-તુંબડુ વિગેરે ભૂતિમાન હોવાથી સિદ્ધની સાથે તેનું સાધર્મ્ય નથી. (એમ કહેવામાં આવે તો તે) અયોગ્ય છે, કેમકે (ઉર્વ ગમનરૂપ) તે ગતિ પરિણામથી તેઓનું (સિદ્ધની સાથે) દશથી સાધર્મ્ય છે. જો દેશોપનયથી દ્રષ્ટાન્ત ન માનવામાં આવે તો સર્વથા પ્રકારે કોઈ પણ દ્રષ્ટાન્ત સિદ્ધ ન થાય; કેમકે જગતમાં કોઈપણ વસ્તુનું કોઈ પણ વસ્તુ સાથે સર્વથા સાધર્મ્ય નથી; અને તેથી કરીને સર્વશેષ પ્રત્યયના અભાવે અયોગ-મન તિર્યગ્ગમન કે અચક્ષતા નથી, પ્રથમ સંસારમાં ભ્રમતાં કર્મના સદભાવે તે અત્ર હેતુ અને હેતુના તેના અભાવથી સર્વજ્ઞના મનથી ઉર્વગતિ રૂપ હેતુને લીધે તે ઉચ્ચ જાય છે. મુક્તાત્મા ગતિમાન થવાથી મનુષ્યની પેઠે વિનાશી કલેશી અને ગતિથી આવનાર થશે. (એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે) ગતિરૂપ પર્યાયની અપેક્ષાએ ભલે તે વિનાશી હો, પરંતુ પરમાણુની પેઠે સર્વથા વિનાશી નહિ થાય. વળી કલેશનું નિમિત્ત કર્મ છે, ગતિ નથી, તેથી કરીને કર્મના અભાવે કલેશ ક્યાંથી હોય? જો ગતિજ કલેશનું નિમિત્ત હોય તો (ગતિમાન) પરમાણુ આદિ અણુઓને પણ તે કેમ નથી? કલેશ એ જીવનો ધર્મ છે, તે અણુને કેમ હોઈ શકે? એમ કહેવામાં આવે, તો એ કલેશ ભવસ્થ જીવનો ધર્મ છે, તે ભવથી મુક્ત થએલાનો ધર્મ કેવી રીતે હોઈ શકે? (નજ હોઈ શકે.) ૩૧૫૧-થ.-૩૧૫૬

હવે આગળ જે કહેવાનું છે તેની પ્રસ્તાવના કહે છે.

જે ગઢ્ઢમઓ વિઘાઓઽવસ્સં તક્કારણં ચ જદવસ્સં ।
 વિહિયસ્સાવત્થાણં જઓ ય ગમણં તઓ પુચ્છા ॥ ૩૧૫૭ ॥
 કહિં પહિહયા સિદ્ધા કહિં સિદ્ધા પહિદ્ધિયા ।
 કહિં વોદિં ચણ્ણાણં કત્થ ગંતૂણ સિજ્ઝહ ? ॥ ૩૧૫૮ ॥ ૧૫૮-૩૨૬ ॥
 અલોગે પહિહયા સિદ્ધા લોગગે ય પહિદ્ધિયા ।
 ઇહં વોદિં ચણ્ણાણં તત્થ ગંતૂણ સિજ્ઝહ ॥ ૩૧૫૯ ॥ ૧૫૯-૩૨૭ ॥

જમિહં બોંદિચ્ચાઓ તદેવ સિદ્ધત્તણં ચ જં ચેહં ।

તસ્સાહણં તિ તો પુવ્વભાવનયઓ इदं सिद्धी ॥ ૩૧૬૦ ॥

जेण ऊ न बोंदिकाले सिद्धो चायसमए य जं गमणं ।

पच्चुप्पणनयमयं सिज्झइ गंतूण तोणेह ॥ ૩૧૬૧ ॥

अत्थीसिपवभारोवलक्खियं मणुयलोगपरिमाणं ।

लोगगनभोभागो सिद्धिक्खेत्तं जिणक्खायं ॥ ૩૧૬૨ ॥

ગાથાર્થ:-ગતિમાનની ગતિનો અવશ્ય વિધાત થાય છે, અને તે ગતિવિધાતનું કારણ પણ અવશ્ય હોય છે, તથા જેથી નિષિદ્ધ ગતિવાળાનું અવસ્થાન અને ગમન થાય છે, (તે અવશ્ય કહેણું જોઈએ.) તેથી તે સંબંધી પૃચ્છા કરવી જોઈએ. સિદ્ધાત્મા ક્યાં પ્રતિહત થાય છે ? ક્યાં પ્રતિષ્ઠિત છે ? ક્યાં શરીર તણને ક્યાં જઈને સિદ્ધિ પામે છે ? (એ પૃચ્છાના ઉત્તરમાં) સિદ્ધાત્મા અલોકમાં પ્રતિહત છે, લોકાગ્રે પ્રતિષ્ઠિત છે, અહીં શરીર તણને ત્યાં જઈ મોક્ષ પામે છે. અહીં શરીરનો ત્યાગ તેજ સિદ્ધપણું છે; કેમકે (સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ વિગેરે) તેનું કારણ તે અહીંજ છે. તેથી પૂર્વભાવનય (કોઈ વ્યવહારનય વિશેષ) ની અપેક્ષાએ અહીંજ સિદ્ધિ છે. શરીર ત્યાગ કાળે સિદ્ધ નથી, કેમ શરીર ત્યાગ કાળે તો ગમન છે; તેથી પ્રત્યુત્પન્નનયનામતે (ઋણુસૂત્રાદિ નિશ્ચય નયનામતે) સિદ્ધિક્ષેત્રમાં જઈને સિદ્ધિ પામે છે. (અહીં કિં સિદ્ધાલય ઇત્યાદિથી આરંભીને મઘઓ સિદ્ધો ઇત્યાદિ પર્યન્ત સત્તર ગાથાઓ છે, તે છઠ્ઠા ગણધરવાદમાં વિસ્તારથી કહી છે, તેથી ફરી અહીં નથી કહેતા.) ૪૫૮ પ્રાગ્ભાર નામથી પ્રસિદ્ધ, મનુષ્ય લોકના પ્રમાણેલોકના અગ્ર ભાગે જિનેશ્વરે કહેણું સિદ્ધિક્ષેત્ર છે, (ત્યાં મુક્તાત્માં સિદ્ધિ પામે છે.) ૩૫૮-થી-૩૬૨.

આ સ્થળે ર્હસી ઇત્યાદિથી માંડીને ઓગાહનાઈ ઇત્યાદિ ગાથા પર્યન્ત પંદર ગાથાઓ નિર્ચુક્તિની છે, તે મુગમ હોવાથી ભાષ્યકારે તેની વ્યાખ્યા નથી કરી તે જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ મૂળ આવશ્યકની ટીકાથી જાણી લેવી.

હવે સિદ્ધ ભગવાનની અવગાહના સંબંધી કહે છે.

देहतिभागो सुसिरं तत्पूरणओ तिभागहीणो त्ति ।

सो जोगनिरोहे च्चिय जाओ सिद्धो वि तदवत्थो ॥ ૩૧૬૩ ॥ [૩૮૨૪]

संहारसंभवाओ पएसमेत्तम्मि किं न संठाइ ? ।

सामत्थाभावाओ सकम्मयाओ सहावाओ ॥ ૩૧૬૪ ॥

सिद्धो वि देहरहिओ सपयत्ताभावओ न संहरइ ।

अपयत्तस्स किह गई, नणु भणियाऽसंगयाईहिं ॥ ૩૧૬૫ ॥

जेट्ठा य पंचसयधणुतणुस्स मज्झा य सत्तहत्यस्स ।

देहत्तिभागहीणा जहन्निया जा पिहत्यस्स ॥ ૩૧૬૬ ॥

किह मरुदेवीमाणं नाभीओ जेण किंचिदूणा सा ।

तो किर पंच सय च्चिय अहवा संकोयओ सिद्धा ॥ ૩૧૬૭ ॥

सत्तूसियस्स सिद्धी जहन्नओ कहमिहं पंहत्थे ? ।

સો કિર તિત્યયરેસું સેસાણં સિજ્ઞમાણાણં ॥ ૩૧૬૮ ॥

તે પુણ હોજ્ઞ વિહત્થા કુમ્માપુત્તાદઓ જહન્નેણં ।

અન્ને સંવટ્ઠિયસત્તહત્થસિદ્ધસ્સ હોણ ત્તિ ॥ ૩૧૬૯ ॥

બાહુલ્લઓય સુત્તમ્મિ સત્ત પંચ ય જહન્નમુક્કોસં ।

इहरा हीणवभइयं होज्जंगुल-धणुपुहुत्तेहिं ॥ ૩૧૭૦ ॥

અચ્છેરયાઈ કિંચિ વ સામન્નસુણ ન દેસિઅં સવ્વં ।

હોજ્ઞ વ અણિબદ્ધં ચિય પંચસયાણસવયણં વ ॥ ૩૧૭૧ ॥

ગાથાર્થ:-શરીરનો ત્રીજો ભાગ પોલાણવાળો છે, તેને જીવ પ્રદેશોવડે પૂર્ણ કરવાથી ત્રીજો ભાગ હીન અવગાહના થાય છે. તે પ્રથમ યોગનિરોધકાળેજ થાય છે, તેથી સિદ્ધ પણ તેવડીજ અવગાહનાવાળા હોય છે. એ પ્રમાણે સ્વપ્રદેશો સંકોચીને જીવ એક આકાશ પ્રદેશમાંજ કેમ નથી રહેતો? (એમ પૂછવામાં આવે, તો) તથાવિધ સામર્થ્યના અભાવે (યોગનિરોધ કાળે) સકર્મક હોવાથી અને જીવના એવાજ સ્વભાવને લીધે (તે કરતાં અધિક સંકોચ નથી થતો) દેહરહિત સિદ્ધ પણ સ્વપ્રયત્નના અભાવે (તે પ્રમાણે સ્વપ્રદેશોનો) સંકોચ નથી કરતા પ્રયત્ન રહિત હોય, તેને (સિદ્ધ ક્ષેત્રમાં) ગતિ કેવી થાય? (એમ પૂછવામાં આવે તો) પૂર્વે કહેલુંજ છે કે અસંગતવાદિ કરણોથી ગતિ થાય છે. ત્રીજો ભાગે હીન પાંચસે ધનુષ પ્રમાણ શરીરવાળાની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના સાત હાથ પ્રમાણ વાળાની મધ્યમ અવગાહના અને બે હાથવાળાની જઘન્ય અવગાહના થાય છે. મરૂદેવી-માતાની એ પ્રમાણે અવગાહના કેવી રીતે ઘટે? (કેમકે નાલિકુલકર અને તેમના શરીરની ઉંચાઇ પરંપ ધનુષ છે એમ પૂછવામાં આવે, તો) તે નાલિકુલકરથી કંઈક ન્યૂન અવગાહનાવાળા છે, તેથી પાંચસો ધનુષનીજ અવગાહના કહેવાય અથવા (હાથી ઉપર ચડેલા હોવાથી) સંકુચીત અંગે મોક્ષ પામેલા છે. (તેથી તે અવગાહનામાં કંઈ વિરોધ નથી) સિદ્ધાન્તમાં જઘન્યથી સાત હાથ પ્રમાણ ઉંચાઇવાળાને મોક્ષ કહેલ છે, અને અહીં બે હાથ પ્રમાણવાળો શાથી કહો છો (એમ પૂછવામાં આવે તો) તે સાત હાથ પ્રમાણ તીર્થકરોને વિષે જણવું, અને શેષ સામાન્ય કેવળોએ મોક્ષ પામતા હોય, તેને બે હાથ પ્રમાણ જણવું. તે બે હાથ પ્રમાણવાળા કુર્માપુત્ર વિગેરે જઘન્યથી હોય છે, અને બી-જાઓ કહે છે કે-યત્ર પીલનાદિ વડે સંવર્તિત સાત હાથ પ્રમાણવાળા સિદ્ધની જઘન્ય અવગાહના છે. અથવા સૂત્રની અંદર-જઘન્યથી સાત હાથ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી પાંચસો ધનુષ પ્રમાણ મોક્ષે જનારાની અવગાહના કહી છે, તે બહુલતા છે. અન્યથા (કોઇ વખત જઘન્યપદે) અંગુલ પૃથક્ત્વ અને (ઉત્કૃષ્ટપદે) ધનુષ પૃથક્ત્વ પણ ન્યૂનાધિક હોય છે. સામાન્ય શ્રુતમાં આશ્ચર્યાદિ કંઈ બધુએ નથી કહેલું, જેમ સિદ્ધમાં જનારા બે હાથ-વાલા અને સવા પાંચસે ધનુષ્યના માનવ લા હોય છે આદેશ વચનની પેઠે શ્રુતમાં નહિ કહેલું પણ તે હોય છે. (માટે તે માનવું જોઇએ.) ૩૧૬૮-થી-૩૧૭૧

સુસિરપરિપૂરણાઓ પુન્વાગારન્નહાવવત્થાઓ ।

સંઠાણમણિત્થં જં મણિયં અણિયયાગારં ॥ ૩૧૭૨ ॥

एत्तो चिय पडिसेहो सिद्धाङ्गुणेसु दीहयाईणं ।

जमणित्थं પુન્વાગારાવેક્ષાણ નાભાવો ॥ ૩૧૭૩ ॥

નામુત્તસ્સાગારો વિન્નાણસ્સવ, ન કુંભનમસો વ્વ ।

દિટ્ઠો પરિણામવઓ નેયાગારં ચ વિન્નાણં ॥ ૩૧૭૪ ॥

જીવાણન્નં ચ જઓ દેહાગારો ય સો તહા તં પિ ।

પરિમિયવત્થુત્તણઓ જુત્તં કુંભોવ્વ સાગારં ॥ ૩૧૭૫ ॥

ગાથાર્થ:-પોલાણવાળો ભાગ પૂરાજી જવાથી, અને પૂર્વ આકારની અન્યથા પ્રકારે વ્યવસ્થા થવાથી જે અનિત્યસ્થ સંસ્થાન કહ્યું છે, તે અનિયતાકારવાળું છે. અને તેજ કારણથી સિદ્ધાદિ ગુણોમાં દીર્ઘતા વિગેરેના પ્રતિષેધ કર્યો છે. જે અનિત્યસ્થ કહ્યું છે, તે પૂર્વ આકારની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. સર્વથા આકારનો અભાવ નથી કહ્યો. અમૂર્ત વિજ્ઞાનની પેઠે અમૂર્ત સિદ્ધાત્માનો આકાર સંભવે નહિ. (એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે) પરિણામવાળા અમૂર્ત પદાર્થનો આકાર પણ ઘટાકાશની પેઠે જણાય છે કારણ કે વિજ્ઞાન પણ જ્ઞેયાકારવાળું છે. (અન્યથા નીલજ્ઞાનથી પીત્તાદિ જ્ઞાન થાય, અથવા નીલજ્ઞાનનો પણ અભાવ થાય.) વિજ્ઞાન જીવથી અલિપ્ત છે, અને જીવશરીરાકારવાળો છે, તેથી તે વિજ્ઞાન પણ દેહપરિચ્છિન્ન વસ્તુરૂપ હોવાથી ઘટની પેઠે સાકાર માનવું યોગ્ય છે. ૩૧૭૨-થી-૩૧૭૫.

હવે સિદ્ધિક્ષેત્રમાં સિદ્ધો કેવી રીતે રહે છે તે તથા સ્પર્શના કહે છે.

જત્થ ય ઇગો સિદ્ધો તત્થ અણંતા ભવક્કલ્લવિમુક્કા ।

અન્નોન્નસમોગાઢા પુટ્ટા સવ્વે ય લોગંતે ॥ ૩૧૭૬ ॥ ૧૭૫-૩૨૮ ॥

ફુસહ્ અણંતે સિદ્ધે સવ્વપણ્ણેહિં નિયમસા સિદ્ધો ।

તે વિ અસંલેજ્જગુણા દેસપણ્ણેહિં જે પુટ્ટા ॥ ૩૧૭૭ ॥ ૧૭૬-૩૨૯ ॥

ન જરા-મરણવિમુક્કા જીવત્તણઓ મઈ મણુસ્સ વ્વ ।

નહિ જીવણવિરહાઓ ન જીવણં કમ્પવિરહાઓ ॥ ૩૧૭૮ ॥

વયસો હાણીહ જરા પાણચ્ચાઓ ય મરણમાહં ।

સહ્ દેહમ્મિ તદુભયં તદભાવે તં ન સ્વસ્સેવ ॥ ૩૧૭૯ ॥

ઈગલ્લેત્તેઽણંતા પણ્ણપરિવુદ્ધિ-હાણિઓ તત્તો ।

હોંતિ અસંલેજ્જગુણાસંલ્લપણ્ણો જમવગાહો ॥ ૩૧૮૦ ॥

ઈગલ્લેત્તેઽણંતા કિહ માયા, મુતિવિરહિયત્તાઓ ।

નેયમ્મિ વ નાણાં દિટ્ઠીઓ વેગલ્લવમ્મિ ॥ ૩૧૮૧ ॥

મુત્તિમયામવિ ય સમાણદેસયા દીસણ્ણ પઈવાણં ।

ગમ્મહ પરમાણૂણ ય મુત્તિવિમુક્કેસુ કા સંકા ? ॥ ૩૧૮૨ ॥ [૩૪૩]

ગાથાર્થ:-જ્યાં એક સિદ્ધ છે, ત્યાં ભવ ક્ષય થવાથી મુક્ત થએલા અનન્તા સિદ્ધો છે. તે સર્વે લોકના અંતે પરસ્પર અવગાહીને સ્પર્શ રહેલા છે. નિયમથી એક સિદ્ધ સર્વ પ્રદેશોવડે અનન્તા સિદ્ધોને સ્પર્શે છે, અને જે એ પ્રમાણે દેશ-પ્રદેશોથી સ્પર્શાએલા છે, તે પણ તેનાથી અસંખ્યાત ગુણો છે, (કેમકે સર્વ પ્રદેશોવડે અનન્તા સિદ્ધો સ્પર્શાએલા છે, એ પ્રમાણે જીવના એકેકે દેશપ્રદેશોવડે અનન્તાસ્પર્શાએલા છે, એક જીવ અસંખ્યેય પ્રદેશોત્તમક હોવાથી

મૂળ અનન્તાને સર્વ જીવના અસંખ્યેય દેશ-પ્રદેશની સાથે ગુણતા યથોક્ત પ્રમાણ થાય છે.) સિદ્ધાત્મા જીવ હોવાથી મનુષ્યની પેઠે જન્મ અને મરણથી રહિત નથી. (એવી બુદ્ધિ થાય, તો તે અયોગ્ય છે. કેમકે) પ્રાણ ધારણરૂપ જીવનનો તેમાં અભાવ છે, જીવનનો અભાવ કર્મના વિરહથી છે. વયની હાનિ તે જરા અને પ્રાણનો ત્યાગ તે મરણ કહ્યું છે. શરીર હોય, તો એ બંને હોય; શરીરના અભાવે એ બંનેનો અભાવ હોય છે, તેથી આકાશની પેઠે (સિદ્ધાને તેનો અભાવ છે.) એક ક્ષેત્રમાં અનન્તા સિદ્ધો અવગાહી રહેલા છે, તેના કરતાં પ્રદેશની વૃદ્ધિ-હાનિથી જે અવગાહી રહ્યા છે, તે અસંખ્યેય ગુણા છે, કેમકે અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મક એક સિદ્ધ અવગાહ છે. એક ક્ષેત્રમાં અનન્તા સિદ્ધો કેવી રીતે સમાય ? (એમ પૂછવામાં આવે તો) જેમ એક જોયમાં અનેક જ્ઞાનો છે, અથવા એક રૂપમાં અનેક દ્રષ્ટિઓ છે, તેમ મૂર્તિના અભાવે (એક ક્ષેત્રમાં અનન્તા સિદ્ધો સમાય છે.) અથવા મૂર્તિ-માન પ્રતીપાદિના પરમાણુઓની પણ સમાન દેશતા દેખાય છે અને જણાય છે, તો પછી મૂર્તિ રહિત સિદ્ધોમાં એ પ્રમાણે હોય, એમા શંકા શી ? ૩૧૭૬-થી-૩૧૮૨.

આ સ્થળે અસરીર ઇત્યાદિ ત્રણ ગાથાઓ નિર્ચુક્તિની છે, તે સુગમ છે તે પછી સુત્તોકરણાભાવે ઇત્યાદિથી આરંભીને સ્વહુયતર ઇત્યાદિ ગાથા પર્યન્ત નવ ગાથાઓ છે, તે પુર્વે અગ્નીઆરમા ગણધરવાદમાં સવિસ્તર કહી છે, તેથી ફરી અહીં નથી કહેતા. તે પછી નવિઅત્થિ ઇત્યાદિથી આરંભીને રુપસ્વચ્ચકાલ ઇત્યાદિ ગાથા પર્યન્ત સાત ગાથાઓ સુગમ છે, તે આવશ્યકની અંદર સવિસ્તર કહી છે, ત્યાંથી જોઇ લેવી.

તેસિં સિદ્ધતં પિવ સોવલ્લમસાદારણં તઓઽણુવમં ।

દેસોવળયાઓ પુણ પુરિસોદાહરણમક્લાયં ॥ ૩૧૮૩ ॥

જઈવા સંસારે ચ્ચિય હોજ્જ તયં કિત્થ મોક્ખચિંતાણ ।

તવ્વિહમચ્ચંતસુહં જત્થ વ સોકેણ સંસારો ? ॥ ૩૧૮૪ ॥

અતુલમણ્ણસરિસયં નિવ્વાણં નેવ્વુઈ પરં સોવલ્લં ।

અન્નેસિં નિવ્વાણં દીવસ્સ વ સવ્વહા નાસો ॥ ૩૧૮૫ ॥

જં ચ તણુ-કમ્મસંતઙ્ગનાસો બીયંકુરાણ વા મોક્ખો ।

અન્નો ન ય સંતાળી સંતાળાઓ તઓ નાસો ॥ ૩૧૮૬ ॥

જં નારગાઈભાવો ભવો વ ન ય નારગાઈઓ મિલ્લો ।

કોઈ જીવો તો નારગાઈનાસમ્મિ તન્નાસો ॥ ૩૧૮૭ ॥

જહ તંતુમઓ તિપહો તંતુવિણાસમ્મિ સવ્વહા નત્થિ ।

તહ નારગાઈમઈઓ જીવો તદભાવઓ નત્થિ ॥ ૩૧૮૮ ॥

ગાથાર્થ:-તેઓને સિદ્ધાત્મની પેઠે અસાધારણ સુખ છે, તેથી તે અતુપમ છે. એ સંખંધમાં દેશોપનયથી પુરૂષતું ઉદાહરણ કહેલું છે. જે સંસારમાંજ મોક્ષ જેવું સુખ હોય, તો મોક્ષની ચિંતા અહીં શામાટે કરવી ? અથવા તેવા પ્રકારનું આત્યન્તિક સુખ જ્યાં હોય, તેને સંસાર શાથી કહેવાય ? (મોક્ષજ કહેવાય.) અતુલ એટલે અનન્ય સદ્રશ, નિર્વાણ એટલે નિર્વૃત્તિ, તેનું સુખ આત્યંત છે. બીજા મતવાળાઓ દીપની પેઠે જીવનો સર્વથા નાશ, તેને નિર્વાણ કહે છે. કારણ કે બીજા અને અંકુરની પેઠે શરીર અને કર્મ સંતાનનો નાશ,

તે મોક્ષ છે. સંતાનથી સંતાની (જીવ) ભિન્ન નથી, તેથી સંતાનનો નાશ થએ જીવનો પણ નાશ થટે છે. વળી નારકાદિ ભાવ તેજ સંસાર છે, અને તે નારકાદિ ભાવથી કોઇ પણ જીવ જુદો નથી, તેથી નારકાદિ ભાવનો નાશ થએ, તેનો પણ નાશ થાય છે. જેમ તન્તુમય પર છે, તે પર તન્તુનો વિનાશ થએ સર્વથા નથી હોતો, તેવી રીતે નારકાદિ ભાવમય જીવ છે, તે જીવ પણ નારકાદિભાવનો અભાવ થએ સર્વથા નથી. ૩૧૮૩-થી-૩૧૮૮.

આ સ્થળે નહિ નારગાદિ ઇત્યાદિથી કયગાદિ ભાવઓ ઇત્યાદિ ગાથા પર્યન્ત આ-ગણત્રીસ ગાથાઓ છે, તે પૂર્વે અગ્નીઆરમ્ભ ગણપરાધમાં કહી ગયા છીએ. તે પછી સિદ્ધ-સિય ઇત્યાદિ છ ગાથાઓ સુગમ છે, તેથી તેની વ્યાખ્યા નથી કરી.

હવે આચાર્ય ભગવાનનું સ્વરૂપ કહે છે.

નામં ઠવળા દવિણ ભાવંમિ ચડવિવહો ડ આયરિઓ ।

દવ્વમ્મિ ઇગમવિયાઈ લોઈણ સિપ્પસરથાઈ । ૩૧૮૯ । ૧૧૩-૩૩૦- [૩૧૦૪]

પંચવિહં આયારં આયરમાળા તહા પયાસેતં ।

આયારં દંસેતા આયરિયા તેગ વુચ્ચંતિ ॥ ૩૧૯૦ ॥ ૧૧૪-૩૩૧ ॥

આગમદવ્વાયરિઓ આયરિયવિયાગઓ અગાવડતો ।

નોઆગમઓ જાણય-મવ્વસરીરાઈરિત્તોડ્યં ॥ ૩૧૯૧ ॥

મવિઓ વદ્ધાઝ અમિમુહો ય મૂલાઈનિમ્મિઓ વાવિ ।

અહવા દવ્વભૂઓ દવ્વનિમિત્તાપરણઓ વા ॥ ૩૧૯૨ ॥

આ મજ્ઞાયાવયળો ચરણં ચારો તિ તીણ આયારો ।

સો હોઈ નાળ-દંસગ ચરિત્ત તવ-વોરીયવિયળો ॥ ૩૧૯૩ ॥

તસ્સાયરણ-પમાસળ દેસગઓ દેસિમા વિમોક્કલ્લં ।

જે તે માવાયરિયા માવાયારોવડત્તા ય ॥ ૩૧૯૪ ॥

અહવાયરંતિ જં સયમાયારેંતિ વ જમાયરિજ્જંતિ ।

મજ્ઞાદયાભિગમ્મંતિ જમુતં તેળવાયરિઆ ॥ ૩૧૯૫ ॥

ગાથાર્થ:-નામ આચાર્ય-સ્થાપના આચાર્ય-દ્રવ્ય આચાર્ય-અને ભાવ આચાર્ય એમ ચાર પ્રકારના આચાર્ય છે. એક ભવિકાદિ અથવા લૌકિકમાં શિષ્ય શાસ્ત્રાદિ જાણનાર દ્રવ્ય આચાર્ય છે, પાંચ પ્રકારના આચારને આચરનાર તથા ઉપદેશ આપનાર અને આચારને બતાવતાર હોવાથી તે આચાર્ય કહેવાય છે. પંચવિધ આચારના વિજ્ઞાનથી અનુપયુક્ત તે આગમથી દ્રવ્યાચાર્ય છે, અને જ્ઞાયક-મવ્ય શરીરથી વ્યતિરિક્ત તે એક ભવિક, આચાર્ય થવાનું બાંધેલું આયુષ્ય, હોય તે અથવા અપ્રાપ્ત તે નોઆગમથી દ્રવ્યાચાર્ય છે. આ શબ્દ મર્યાદાવાળી છે, ચાર એટલે આચરણ તે મર્યાદાવડે આચરણ તે આચાર કહેવાય. એ આચારજ્ઞાન દર્શન-ચારિત્ર-તપ-અને વીર્ય એમ પાંચ પ્રકારે છે. તે પાંચ પ્રકારના આચારને આચરનારને મોક્ષ મટે જે આચરનાર,ક થન કરનાર, ક્રિયા વિધિના દર્શનથી પર-માત્માનો ઉપદેશ કરનાર તે ભાવાચાર ઉપયુક્ત હોવાથી ભાવાચાર્ય કહેવાય છે. અથવા

જે સ્વયં સદ્ગુણ આચરે છે, અને આચરણ કરાવે છે; અથવા જે સુમુક્ષુવડે આચરાય છે, અને મર્યાદાવડે પમાય છે, તે કારણથી તે આચાર્ય કહેવાય છે. ૩૧૮૬-થી-૩૧૯૫.
હવે ઉપાધ્યાય ભગવાનનું સ્વરૂપ કહે છે.

નામં ઠવણા દવિણ ભાવંમિ ચઠવિહો ઉવજ્ઞાઓ
દવ્વે લોહ્યસિપ્પા ધમ્મે તહ અન્નતિત્થીયા ॥ ૩૧૯૬ ॥૧૦૦૦-૩૩૨॥
વારસંગો જિણક્કલાઓ સજ્ઞાઓ કહિઓ બુદ્ધે ।
જમ્હા તં ઉવહસંતી ઉવજ્ઞાયા તેણ વુચ્છંતિ ॥૩૧૯૭॥૧૦૦૧-૩૩૩॥
ઉત્તિ ઉવઓગકરણે જ્ઞાતિ ય જ્ઞાણસ્સ હોઈ નિદેસો ।

एएण उवज्ज्ञाओ एसो अण्णो वि पज्जाओ ॥३१९८॥१००२-३३४॥

उवगम्म जओऽधीते तेजं चोवगयमज्ज्ञयाविति ।

जं चोवायज्ज्ञाया हियस्स तो ते ऊवज्ज्ञाया ॥ ३१९९ ॥

आयारदेसणाओ आयरिया विणयणादुवज्ज्ञाया ।

अथपदायगा वा गुरवो सुत्तस्सुवज्ज्ञाया ॥ ३२०० ॥

ગાથાર્થ:-નામ ઉપાધ્યાય-સ્થાપના ઉપાધ્યાય-દ્રવ્યઉપાધ્યાય-અને ભાવ ઉપાધ્યાય. એમ ચાર પ્રકારે ઉપાધ્યાય છે. (નામ-સ્થાપના ઉપાધ્યાય સુગમ છે.) લૌકિક શિષ્યાદિનો ઉપદેશ કરનાર તથા સ્વધર્મનો ઉપદેશ કરનાર અન્યદર્શનીઓ, તે તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ઉપાધ્યાય છે. દ્વાદશાંગરૂપ સ્વાધ્યાય જિનેશ્વરે કહેલ છે, તે ગણધરોએ પરંપરાએ ઉપદેશેલો છે. એ સ્વાધ્યાય શિષ્યોને (સૂત્રથી) ઉપદેશે છે, તેથી તે (ભાવ) ઉપાધ્યાય કહેવાય છે. અથવા ડ શબ્દ ઉપયોગ કરવાના અર્થમાં છે, અને જ્ઞા શબ્દ ધ્યાનના નિર્દેશમાં છે. એથી કરીને ડજ્ઞા (ઉપયોગપૂર્વક ધ્યાન કરનાર, એવો અર્થ) થાય છે. આ અને બીજા પણ ઉપાધ્યાય શબ્દના પર્યાય છે. જેને પામીને જેના પાસેથી ભણાય, અથવા જે પાસે આવેલા શિષ્યોને ભણાવે, તેમજ જે હિતનો ઉપાય ચિન્તવનાર હોય, તે ઉપાધ્યાય છે. આચારનો ઉપદેશ કરવાથી આચાર્ય કહેવાય, અને ભણાવવાથી ઉપાધ્યાય કહેવાય. અથવા અર્થ પ્રદાયક આચાર્ય અને સૂત્ર પ્રદાયક ઉપાધ્યાય કહેવાય. ૩૧૯૬-થી ૩૨૦૦.

સાધુના નમસ્કારના અધિકારમાં નિર્યુક્તિની દશ ગાથાઓ છે, તે સુગમ હોવાથી અહીં નથી કહી.

અહીં વસ્તુદ્વાર સમાપ્ત થયું.

હવે આક્ષેપદ્વાર અને પ્રસિદ્ધિદ્વાર કહે છે.

નવિ સંખેવો ન વિત્થારો સંખેવો દુવિહ સિદ્ધ-સાહૂણં ।

વિત્થરઓડોગવિહો પંચવિહો ન જુજ્જણ તમ્હા ॥૩૨૦૧॥૧૦૧૮-૩૩૫॥

अरहंताई नियभा साहू तै(य) तेसु भइयव्वा ।

तम्हा पंचविहो खलु डेउनिमित्त हवइ सिद्धो ॥३२०२॥१०१९-३३६॥

નમસ્કાર સંક્ષિપ્ત નથી તેમ વિસ્તૃત પણ નથી; જે સંક્ષિપ્ત હોય, તે સિદ્ધ અને સાધુનો એમ બે પ્રકારે છે, તથા વિસ્તારથી અનેક પ્રકારે છે. માટે પંચવિધ નમસ્કાર યોગ્ય નથી. (એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે.) અરિહંતાદિક નિયમા સાધુ છે, પણ સાધુઓ તેમાં ભજનાએ છે માટે પંચવિધ હેતુ નિમિત્તથી નમસ્કાર પાંચ પ્રકારનો છે.

જે કોઈ સૂત્ર હોય, તે સંક્ષેપરૂપ હોય અથવા વિસ્તૃત હોય. જે સંક્ષિપ્ત હોય, તે સામાયિક સૂત્રની પેઠે હોય, અને વિસ્તૃત હોય, તે ચૈાદ પૂર્વની પેઠે હોય. આ નમસ્કારરૂપ સૂત્ર સંક્ષિપ્ત નથી, તેમ વિસ્તૃત પણ નથી; જે સંક્ષિપ્ત હોય, તે નમસ્કાર પંચવિધ ન થાય, પણ દ્વિવિધજ થાય. સિદ્ધ-શબ્દવડે ભક્ષ પામેલા અર્હંતાદિના નમસ્કાર ગ્રહણ થાય, અને સાધુ શબ્દવડે સંસારીનું ગ્રહણ થાય; કેમકે સંસારી અર્હંદ-આચાર્ય વિગેરે સાધુત્વરહિત નથી. તેથી કરીને સંક્ષિપ્તથી સિદ્ધનો અને સાધુનો એમ બે પ્રકારનોજ નમસ્કાર થાય. વિસ્તારથી આ નમસ્કાર છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે અનેક પ્રકારનો થાય. રૂપભદ્ર-અણ્ણતનાથ-સંભવનાથ વિગેરે સર્વ તીર્થંકરોના નામ ગ્રહણ પૂર્વક સર્વ અરિહંતોના નમસ્કાર થાય, એક સમયે સિદ્ધ થએલા-બે સમયે સિદ્ધ થએલા-ત્રણ સમયે સિદ્ધ થએલા ઇત્યાદિથી આરંભીને યાવત્ અનંત સમયે સિદ્ધ થએલા સિદ્ધોના અનન્ત નમસ્કાર થાય, તથા તીર્થલિંગ, પ્રત્યેકબુદ્ધ વિગેરે વિશેષણયુક્ત ભેદોવડે પણ વિસ્તારથી અનન્ત ભેદે નમસ્કાર થાય. આ પ્રમાણે બન્ને પક્ષની અપેક્ષાએ વિચાર કરતાં પાંચ પ્રકારનો નમસ્કાર યોગ્ય નથી, પણ બે પ્રકારનોજ યોગ્ય છે.

એ પ્રમાણે કોઈ કહેવા માગે, તો તે અયોગ્ય છે. કેમકે નમસ્કાર સંક્ષેપરૂપ છે. કૃતાર્થ-અકૃતાર્થપણાથી સિદ્ધ અને સાધુનો એમ બે પ્રકારનોજ સંક્ષેપથી નમસ્કાર છે, એમ તો અમે કહીએ છીએ. એમ જે કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે કૃતાર્થ-અકૃતાર્થપણા સિવાય બીજું પણ કારણ છે. અરિહંતાદિક અવરય સાધુઓ છે, કેમકે સાધુના ગુણોના તેઓમાં સદ્ભાવ છે, પરંતુ સાધુઓ અર્હંતાદિકમાં ભજનાએ હોય છે. કેમકે બધાએ સાધુઓ અર્હંતાદિક નથી હોતા, જેઓને તીર્થંકર નામકર્મનો ઉદય હોય, તે અરિહંતા હોય, કેટલાક સામાન્ય કેવળી હોય, કેટલાક વિશિષ્ટ સૂત્રાદિ દાયક આચાર્ય હોય, કેટલાક સૂત્રપાઠક ઉપાધ્યાય હોય, અને કેટલાક અવિશિષ્ટ-સામાન્ય સાધુઓજ હોય. એ પ્રમાણે સાધુઓના અર્હંતાદિકમાં વ્યભિચાર હોવાથી તેમને નમસ્કાર કર્યા છતાં પણ અર્હંતાદિકના નમસ્કારથી સાધ્ય વિશિષ્ટ ફળની સિદ્ધિ નથી, અને તેથી કરીને સંક્ષેપથી દ્વિવિધ-નમસ્કાર અવ્યાપક હોવાથી અયુક્ત છે. “સાધુમાત્રનો નમસ્કાર મનુષ્યમાત્રના નમસ્કારની પેઠે અથવા જીવમાત્રના નમસ્કારની પેઠે તત્સામાન્ય અભિધાન નમસ્કારરૂપ હોવાથી વિશિષ્ટ અર્હંતાદિકના ગુણના નમસ્કારનું ફળ પ્રાપ્ત કરાવવાને સમર્થ નથી.” તેથી કરીને સંક્ષેપથી પણ પંચવિધજ નમસ્કાર છે, દ્વિવિધ નથી. તથા વિસ્તારથી તો નમસ્કાર કરાતોજ નથી, કેમકે તેમ થવું અશક્ય છે. અથવા ‘મગ્ને અવિ-વ્વણાત્તો’ ઇત્યાદિ પંચવિધ હેતુ જે પૂર્વે કહેલ છે, તે નિમિત્તથી પણ આ પંચવિધ નમસ્કાર સિદ્ધ થાય છે. ૩૨૦૧-૩૨૦૨

ઉપરોક્ત અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

નિવ્વુઅ-સંસારા કયાકયત્થલક્ખણવિણઓ જુત્તો ।

સંસેવનમોકારો દુરિદ્દોઅંચ સિદ્ધ-સાહુણ ॥ ૩૨૦૩ ॥

ઉસમાઈજનમંત સિદ્ધાઈણં જિણાઈયાણં ચ ।

વિત્તરઓ પંચવિદો નવિ સંસેવો ન વિત્તારો ॥ ૩૨૦૪ ॥

જઈવિ જઈગ્ગાજાઓ હોઈ કયં ગહણમરુહયાઈર્ણં ।

તહ વિ ન તમ્મુણપૂયા જઈગ્ગુણસામણ્ણપૂયાઓ ॥ ૩૨૦૫ ॥

પરિણામસુદ્ધિદેહ વ પયત્તો સા ય વજ્જવત્થુઓ ।

પાયં ગુણાહિઆઓ જા સા ન તઝ્ઞણગુણલંભા ॥ ૩૨૦૬ ॥

જહ મણુઆઈગ્ગહણે હોઈ કયં ગહણમરુહયાઈર્ણં ।

ન ય તવ્વિસેસવુદ્ધી તહ જઈસામણ્ણગહણમ્મિ ॥ ૩૨૦૭ ॥

જઈ એવં વિત્થરઓ જુત્તો તદગંતગુણવિહાણાઓ ।

મ્મણ્ણઈ તદસજ્જમઓ પંચવિહો દેહમેયાઓ ॥ ૩૨૦૮ ॥

મમ્મોવપ્પસણાઈ સોઽભિહિઓ તપ્પમેઝઓ મેઓ ।

જહ લાવગાઈમેઓ દિટ્ઠો લવણાઈફિરિઆઓ ॥ પસિદ્ધિદારં ॥ ૩૨૦૯ ॥

નિર્વૃત્ત અને સંસારી કૃતાકૃતાર્થરૂપ લક્ષણ વિધાનથી સિદ્ધ અને સાધુનો એમ એ પ્રકારે નમસ્કાર સંક્ષેપથી ચોગ્ય છે તથા વિસ્તારથી ઋષભાદિનો-અનંતર સિદ્ધાનો અને બીજા જિનોનો નમસ્કાર કહેવાય; તેથી પંચવિધ નમસ્કાર સંક્ષેપથી નથી, તેમ વિસ્તારથી પણ નથી. એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે, તો તે અચોગ્ય છે કેમકે) જે કે યતિને અહણ કરવાથી અરિહંતાદિનું અહણ કર્યું ગણાય છે, તો પણ યતિગુણની સામાન્ય પૂજાથી તેમના ગુણની પૂજા નથી થતી. અથવા તે પૂજા પરિણામની વિશુદ્ધિનો હેતુ છે અને તે વિશુદ્ધિ બાહ્ય વસ્તુના પ્રયત્નથી થાય છે. પ્રાયઃ ગુણાધિક્યથી જે શુદ્ધિ થાય છે, તે શુદ્ધિ તેનાથી ન્યૂન ગુણથી નથી પ્રાપ્ત થતી. જેમ મનુષ્યાદિનું અહણ કરવાથી અરિહંતાદિકનું અહણ કર્યું ગણાય છે, પણ તેમાં તદ્વિશેષ બુદ્ધિ નથી થતી, તેવી રીતે યતિ સામાન્ય અહણમાં પણ સમજવું. જે એમ હોય તો તેમના અનન્ત ગુણ વિધાનથી નમસ્કારને વિસ્તારથી કહેવો ચોગ્ય છે. (એમ કહેવામાં આવે, તો તેનો ઉત્તર) કહીએ છીએ કે વિસ્તારથી નમસ્કાર કહેવો અસાધ્ય છે, તેથી હેતુના-ભેદથી પંચવિધ નમસ્કાર ચોગ્ય છે. જેમ લવનાદિ ક્રિયાવડે લાવકાદિનો ભેદ જણાય છે, તેમ માર્ગોપદેશનાદિ ભેદ કહેલા છે, તેના પ્રભેદથી નમસ્કારનો ભેદ છે. ૩૨૦૩-થી-૩૨૦૯

હવે ક્રમદ્વાર કહે છે.

પુઠ્ઠવાણુપુઠ્ઠિવિ ન કમો નેવ ય પચ્છાણુપુઠ્ઠિવે સ ભવે ।

સિદ્ધાઈઆ પઢમા વિતિયાણ સાહુણો આઈ ॥ ૩૨૧૦ ॥ ૧૦૨૦-૩૩૭ ॥

જેણ કયત્થા સિદ્ધા ન જિણા, સિદ્ધાઈઓ કમો જુત્તો ।

પચ્છકમો વ જઈ સંજયાઈસિદ્ધાવસાણા તો ॥ ૩૨૧૧ ॥

જં ચ જિણાણ વિ પુજ્ઞા સિદ્ધા જં તોઽભિઽનિક્કમણકાલે ।

કયસિદ્ધનમોક્કારા કરેતિ સામાઈયં સન્ને ॥ ૩૨૧૨ ॥

અરહંતુવપ્પસેણં સિદ્ધા નજ્ઞંતિ તેણ અરહાઈ ।

ન વિ કોઈ પરિસાણ પ્પણમિત્તા પ્પણમદ્દરત્તો ॥ ૩૨૧૩ ॥ ૧૦૨૧-૩૩૮ ॥

જઈ એવં આયરિઓવણસઓ જં જિણાઈપઢિવત્તો ।

તેણાપણેસા કમો જુત્તો નો ચેદણેગંતો ॥ ૩૨૧૪ ॥

જુત્તો વ ગણહરાણં જિણાઈઓ જં જિણોવણસેણં ।

જાણંતિ તે વસેસે, સેસા ઉ ગુરુવણસેણં ॥ ૩૨૧૫ ॥

અહવાયરિઉ ચ્ચિય સો તેસિં વિજઓ તઓ પસત્તો મે ।

આયરિયાઈઉ ચ્ચિય એવં સડ સન્ સાહુણં ॥ ૩૨૧૬ ॥

પઢમોવ સગહણં તં ચારુહઓ ન સેસણિંતો ।

ગુરવો વિ તદુવડ્ઢસસ ચેવ અણુભાસયા નવરં ॥ ૩૨૧૭ ॥

અરહંત-ગુરુ-વજ્ઞાયભાવઓ તસસ ગણહરાણં પિ

જુત્તો તયાઈઉ ચ્ચિય ન ગુરુ તિ તઓ જિણો ન મવે ॥ ૩૨૧૮ ॥

સ જિણો જિણાઈસયઓ સો ચેવ ગુરુ ગુરુવણસાઓ ।

કરણાઈવિણયણાઓ સો ચેવ મઓ ઉવજ્ઞાઓ ॥ ૩૨૧૯ ॥

જઈ સિદ્ધનમોકારં છઉમત્થો કુણઈ ન ય તદાઈઓ ।

તં પડ તયા ન દોસો ન હિ સો તકાલમરુહંતો ॥ ૩૨૨૦ ॥

એવમકયત્થકાલે સિદ્ધાઈ હોઉ, મણ્ણઈ તયાવિ ।

અણ્ણે સંતરુહંતા તઓ તયાઈ તઓ નિચ્ચં ॥ ૩૨૨૧ ॥

આ ક્રમ પૂર્વાનુપૂર્વીથી નથી, તેમ પશ્ચાનુપૂર્વીથી પણ નથી; કેમકે પહેલામાં સિદ્ધાદિ આવે અને બીજામાં સાધુ આદિ આવે કારણકે સિદ્ધો કૃતાર્થ છે, જિનેશ્વરો નથી, તેથી સિદ્ધાદિ ક્રમ યોગ્ય છે. અથવા જો પશ્ચાનુપૂર્વીક્રમ હોય, તો સાધુ આદિથી સિદ્ધ પર્યન્ત (નમસ્કાર કહેવા “યોગ્ય છે) જિનોને પણ સિદ્ધો પૂજ્ય છે, કેમકે તેઓ સર્વે નિષ્ક્રમણ કાળે સિદ્ધોને નમસ્કાર કરીને સામાયિક કરે છે. (એમ કહેવામાં આવે, તો) અરિહંતના ઉપદેશથી સિદ્ધો જણાય છે, તેથી અરિહંત આદિમાં છે. કોઈ પણ પ્રથમ પર્ષદાને નમસ્કાર કરીને પછી રાજાને નમસ્કાર નથી કરતા જો એમ હોય, તો આચાર્યના ઉપદેશથી જિનેશ્વરાદિની પ્રતિપત્તિ થાય છે, અને તેથી કરીને આચાર્યાદિથી ક્રમ યુક્ત છે, અન્યથા (કહેલો ક્રમ) અનેકાન્ત થશે અથવા ગણધરાદિનો આ ક્રમ યુક્ત છે, કેમકે તેઓ જિનેશ્વરના ઉપદેશથી જિનાદિકને જાણે છે, અને બાકીનાઓ સ્વ સ્વ ગુરુના ઉપદેશથી તેઓને જાણે છે અથવા તે (જિનેશ્વર) તેમના (ગણધરાદિના) આચાર્ય છે, તેથી કરીને તમારા અભિપ્રાયે આચાર્યાદિકનોજ ક્રમ થશે, અને એમ થએ છતે સર્વ સાધુઓના ક્રમ પ્રાપ્ત થશે જે પ્રથમ ઉપદેશનું ગ્રહણ થાય છે, તે અરિહંતથી થાય છે, બીજાઓથી નથી થતું આચાર્યો પણ જે કહે છે, તે તેમનુંજ કહેલું ઉપદેશ છે. ગણધરાદિને પણ અર્હદાદિનો ક્રમયુક્ત છે, કેમકે અરિહંત, અર્હદ આચાર્ય ઉપાધ્યાય-પણના ભાવથી, તે જિનેશ્વરજી જિનાતિશય તે જિન છે, ગુરુના ઉપદેશથી ગુરુ છે, અને કરણાદિ શીખવવાથી તેજ ઉપાધ્યાય માનેલ છે, તેથી કરીને તે જિનેશ્વર આચાર્ય ન થાય એમ નહિ, થાયજ. જો હમ્મસથ જિન પ્રથમ સિદ્ધને નમસ્કાર કરે છે, તો તેમને તે વખતે કંઈ કોષ નથી, કેમકે તે વખતે તે અરિહંત નથી. (એમ કહેવામાં આવે, તો)

છદ્મસ્થ જિનને પ્રથમ નમસ્કાર અમે નથી માનતા, જે એમ હોય, તે અકૃતાર્થ કાળે (છદ્મસ્થ તીર્થંકર કાળે) પ્રથમ સિદ્ધને નમસ્કાર હો, (એમ કહેવામાં આવે તો) તે વખતે પણ અન્યત્ર બીજા અરિહંતો હોય છે, તેથી હુમ્મેશાં પ્રથમ અરિહંતનેજ નમસ્કાર યોગ્ય છે. ૩૨૧૦-થી-૩૨૨૧.

શિષ્ય:—ભગવન્ ! પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાનુપૂર્વી એમ બે પ્રકારનો ક્રમ હોય છે, અનાનુપૂર્વી તો અસમંજસ હોવાથી ક્રમજ નથી. તેમાં અહાં જે અર્હંતમસ્કારાદિ ક્રમ કહ્યો છે, તે પૂર્વાનુપૂર્વી ક્રમ નથી, કેમકે “ સિદ્ધાણં જ્ઞાત્વાકારં કાઠુણ્યમભિગ્ગહં તુ સો ગિપહે ” સિદ્ધોને નમસ્કાર કરીને તે અભિગ્રહ ગ્રહણ કરે. એવચનાનુસાર એકાન્ત કૃત કૃત્યપણાને લીધે અરિહંતોને પણ નમવાયોગ્ય એવા સિદ્ધોનું પ્રધાનપણું છતાં તેમનો આદિમાં નમસ્કાર નથી કહ્યો. તથા પશ્ચાનુપૂર્વીક્રમ પણ નથી, કેમકે અપ્રધાનપણાને લીધે સાધુઓનો નમસ્કાર પ્રથમ નથી કહ્યો, પણ અન્તેજ કહ્યો છે, જે તેઓનો નમસ્કાર પ્રથમ કહીને છેલ્લે સિદ્ધોનો નમસ્કાર કહ્યો હોત, તો પશ્ચાનુપૂર્વીક્રમ થાય; પરન્તુ તેમ નથી, તેથી કરીને પશ્ચાનુપૂર્વીક્રમ નથી, તેમ પૂર્વાનુપૂર્વીક્રમ પણ નથી. જે પૂર્વાનુપૂર્વીક્રમ-હોય, તો પ્રથમ સિદ્ધાદિકના નમસ્કારનો ક્રમ યોગ્ય છે, કેમકે સિદ્ધો કૃતાર્થ છે, જિનો નથી. વળી જિનેશ્વરોને પણ સદ્ગો પૂજ્ય છે, કેમકે નિષ્ક્રમણ કાળે તેઓ તેમને નમસ્કાર કરીને સર્વ વિરતિ સામાયિક અંગીકાર કરે છે, અને જે પશ્ચાનુપૂર્વીક્રમ હોય, તો પ્રથમ સાધુથી સિદ્ધ પર્યન્ત નમસ્કારનો ક્રમ કહેવો જોગ્યો. આ બેમાંથી એકે પ્રકાર નથી, તેથી પશ્ચાનુપૂર્વી કે પૂર્વાનુપૂર્વીક્રમ નથી.

આચાર્ય:—તારી માન્યતા અસોગ્ય છે, કેમકે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી અગોચર સિદ્ધ ભગવન્તો કેવળ આગમગમ્ય હોવાથી અરિહંતના ઉપદેશથીજ જણાય છે, તેથી અર્હં-દાદિ નમસ્કારનો પૂર્વાનુપૂર્વીક્રમજ યોગ્ય છે. કૃતકૃત્યપણું પણ અરિહંતે ને પ્રાયઃ સમા-નજ છે, કેમકે સિદ્ધ થવામાં તેમને બહુ કાળનું વ્યવધાન નથી. વળી અર્હંતમસ્કાર પૂર્વ-કજ સિદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી વસ્તુતઃ અર્હંતો પણ સિદ્ધને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે.

શિષ્ય:—ભગવન્ ! જે એમ હોય, તો આચાર્યાદિ વડે પૂર્વાનુપૂર્વીક્રમ પ્રાપ્ત થશે, કેમકે અર્હંતો પણ આચાર્યના ઉપદેશવડેજ જણાય છે, અન્યથા જેના ઉપદેશથી જે જણાય તેનું પ્રાધાન્ય અને ઇતરનો ગોણભાવ એ કથન અનૈકાન્તિક થશે.

આચાર્ય:—અહીં વસ્તુતઃ સમાન બળવાળા અર્હંત અને સિદ્ધનો વિચાર કરવો એ વધારે શ્રેય છે, કેમકે તેજ આ સ્થળે મૂખ્યપદવર્તી છે. આચાર્યો તો અરિહંતની પર્ષદા સમાન છે, તેથી કરીને કોઈ પ્રથમ પર્ષદાને નમસ્કાર પછી રાજાને નમસ્કાર નથી કરતું, પણ પ્રથમ રાજાનેજ નમસ્કાર કરીને પછી પર્ષદાને નમસ્કાર કરે છે. માટે આચાર્યોદિથી પૂર્વાનુપૂર્વીક્રમ માનવો તે યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:—આપનું કથન પણ મને બરાબર નથી સમજતું, કેમકે જોતમાદિ ગણધરો જિનેશ્વરના ઉપદેશથી સિદ્ધ-આચાર્ય વિગેરેને જાણે છે, અને શેષ ગણધર શિષ્ય-પ્રશિ-ષ્ઠાદિ પોતપોતાના ગુરુના ઉપદેશથી સિદ્ધાદિકને જાણે છે. તેથી કેટલાકને આપના અભિ-પ્રાયનુસાર આચાર્યાદિ પૂર્વાનુપૂર્વીક્રમ થશે અને કેટલાકને અર્હંદાદિ થશે. અથવા તે ભગવાનજ ગણધરોના આચારને પ્રવર્તાવનાર હોવાથી આચાર્ય છે, તેથી કરીને આપના મતાનુસાર સર્વ સાધુઓને આચાર્યાદિ ક્રમજ પ્રાપ્તિ થશે.

આચાર્ય:—આચાર્ય વિગેરે અર્હંદાદિનો ઉપદેશ કરે છે, તો પણ જે પ્રથમ ઉપદે-

શનું મહત્ત્વ ગણધરેને થાય છે, તે અરિહંતાધીજ થાય છે, શેષ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય આદિથી નથી થતું; વળી આચાર્ય વિગેરે જે કંઈ ઉપદેશ છે, તે સર્વ અરિહંતાએ કહે-લુંજ ઉપદેશ છે, કંઈ પણ સ્વતંત્રપણે નથી ઉપદેશતા અથવા આચાર્ય વિગેરેને ઉપદેશથી અરિહંતાદિક જણાય છે, એમ માનીએ, તો પણ તેમાં અર્હુદાદિ કમજ થાય છે, કારણકે જિનેશ્વરજ અરિહંત-આચાર્ય-અને ઉપાધ્યાય રૂપ છે. અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્યાદિ અતિશયના યોગથી અર્હંત છે, તત્ત્વોપદેશાદિ કરવાથી આચાર્ય છે, અને ધન્દિય કષાય યોગ વિગેરેને વશ કરવાથી ઉપાધ્યાય છે આ પ્રમાણે હોવાથી આચાર્યાદિના કમમાં પણ અર્હુદાદિ કમજ પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી છદ્મસ્થ તીર્થકર દીક્ષા લેતી વખતે ગુણધિક સિધ્ધેને નમસ્કાર કરે છે, તેથી તે વખતે તેમને કંઈ હાથ નથી, કેમકે તે વખતે તેમને કેવળજ્ઞાનોત્પત્તિ નથી.

શિષ્ય:-એ એ પ્રમાણે છદ્મસ્થ તીર્થકરની અપેક્ષાએ સિધ્ધો ગુણધિક છે, તો પછી તેમનો અદિમાં નમસ્કાર શા માટે કહે છે ?

આચાર્ય:-છદ્મસ્થ તીર્થકરનો નમસ્કાર આદિમાં નથી કહ્યો, પરંતુ જેને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય, એવા સર્વજ્ઞ-અર્હુન્તનો નમસ્કાર આદિમાં કહ્યો છે, તેવા અરિહંતજ સિદ્ધાદિ વસ્તુ સમૂહના સ્વરૂપનું યથાર્થ કથન કરે છે, તેથી તેઓજ સિદ્ધ કરતાં અધિક ગુણવાન છે.

શિષ્ય:-ભગવન્ ! આપનું એ કથન તો યથાર્થ છે, પરંતુ છદ્મસ્થ જિનની અપેક્ષાએ સિધ્ધો ગુણધિક છે, તો પછી જ્યાં સુધી છદ્મસ્થ જિનને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થાય, ત્યાં સુધી પ્રથમ સિદ્ધાદિ નમસ્કાર માનવામાં શું હરકત છે ?

આચાર્ય:-જ્યારે અહીં ભરતાદિ ક્ષેત્રમાં છદ્મસ્થ તીર્થકર હોય છે, ત્યારે મહાવિ-દેહ ક્ષેત્રમાં બાળ કેવળી તીર્થકરો હોય છે, સર્વજ્ઞ તીર્થકર વિનાનો અવશેષ કાળ નથી તેથી નિત્યકાળ પર્યન્ત અર્હુદાદિ નમસ્કારજ માનવો યોગ્ય છે. ૩૨૧૦-થી-૩૨૨૧

હવે પ્રયોજન તથા ફળ બતાવે છે.

एत्थ य पओयणमिणं कम्मक्खय मंगलागमो चेव ॥ दारं ।

इहलोय-पारलोइयदुविहफलं तत्थ दिट्ठंता ॥ ३२२२ ॥ १०२२-३३९

इहलोए अत्थ-कामा आरोगं अभिरई य निष्फत्ती ।

सिद्धी य सग-सुकुलेपच्चायाई य परलोए ॥ ३२२३ ॥ १०२३-३४०॥

इहलोगमिम तिदंडी सा देव्वं माउल्लुंगवगमेव ।

परलोए चंडपिंगल हुंडियजक्खो य दिट्ठंता ॥ ३२२४ ॥ १०२४-३४१॥

અહીં નમસ્કાર કરવામાં કર્મનો ફલ અને મંગળનું આગમન, એ પ્રયોજન છે. તથા આ લોકસંબંધી અને પરલોક સંબંધી એમ બે પ્રકારનું ફળ છે; તેમાં (આ પ્રમાણે) દૃષ્ટાન્તો છે (નમસ્કાર કરવાથી) આ લોકમાં અર્થ-કામ-આરોગ્ય અને અભિરતિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તથા પરલોકમાં સિદ્ધિ-સ્વર્ગ-અને ઉત્તમ કુળની પ્રાપ્તિ વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. આ લોકમાં તે ત્રિદંડી અને દિવ્ય માતુલુગવનનાં દૃષ્ટાન્ત છે, પરલોકમાં ચંડપિંગલ અને કુંડિક ચક્ષુનાં દૃષ્ટાન્તો છે. ૩૨૨૨-થી-૩૨૨૪.

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ ઉપરોક્ત અર્થનું વિવરણ કરે છે.

- સયઓવઓગકિરિયાગુણલાભો તપ્પઓયણમિહેવ ।
 કાલંતરનિપ્પત્તી ફલમિહ-પરલોગ મોક્ષેસુ ॥ ૩૨૨૫ ॥
 કમ્મસ્વઓઽણુસમયં તણ્ણામે ચેવ તદુવઓગાઓ ।
 સન્વત્થેસુ ય મંગલમાદેવ્યહેત્થ નમોક્કારો ॥ ૩૨૨૬ ॥
 સુયમાગમો ત્તિ ય તઓ સુઓવઓગપ્પઓયણો તં ચ ।
 આયહિયપરિણાભાવસંપરાઈં બહુવિગપ્પં ॥ ૩૨૨૭ ॥
 પૂયાફલપ્પયા નહિ નહં વ કોવ-પ્પસાયવિરહાઓ ।
 જિણ-સિદ્ધા દિટ્ઠંતો વેધમ્મેણં નિવાઈયા ॥ ૩૨૨૮ ॥
 પૂયાણુવગારાઓઽપરિગ્ગહાઓ વિમુત્તિભાવાઓ ।
 દૂરાઈભાવઓ વિય વિફલા સિદ્ધાઈપૂય ત્તિ ॥ ૩૨૨૯ ॥
 જિણ-સિદ્ધા દેંતિ ફલં પૂયાણ કેણ વા પવણ્ણમિદં ।
 ધમ્મા-ઽધમ્મનિમિત્તં ફલમિહ જં સન્વજીવાણં ॥ ૩૨૩૦ ॥
 તે ય જઓ જીવગુણા તઓ ન દેયા ન વા સમાદેયા ।
 કયનાસા-ઽકયસંભોગ-સંકરેગત્તદોસાઓ ॥ ૩૨૩૧ ॥
 નાણાણાવાહસુહં મોક્ષો પૂયાફલં જઓઽભિમયં ।
 તં નાયપજ્જયાઓ દેયં જીવાઈભાવો વ્વ ॥ ૩૨૩૨ ॥
 ભત્તાઈ હોજ્જ દેયં ન તદત્થો પૂયણપ્પયત્તોઽયં ।
 તંપિ સકઓદયં ચિય બજ્જનિમિત્તં પરો નવરં ॥ ૩૨૩૩ ॥
 કમ્મં સુહાઈહેઽં બજ્જં પુણ કારણં જઓ દેહો ।
 સદ્દાઈ બજ્જતરયં જઈ દાયારે કહા કા ણુ ? ॥ ૩૨૩૪ ॥
 તમ્હા સકારણં ચિય સુહાઈ બજ્જં નિમિત્તમેત્તાયં ।
 કો કરસ દેઈ હરઈ વ નિચ્છયઓ કા કહા સિદ્ધે ? ॥ ૩૨૩૫ ॥

નમસ્કાર સંબંધી સતત ઉપયોગ અને ક્રિયાવડે કર્મક્ષયાદિ ગુણનો લાભ તે અહીં પ્રયોજન છે, કાળાન્તરે અર્થ-કામાદિની પ્રાપ્તિ તે આ લોકમાં ફળ છે, અને પરલોકમાં સ્વર્ગાદિ, તેમજ ભોક્ષમાં જરા-મરણાદિના અભાવરૂપ ફળ છે. નમસ્કારનો લાભ થતી વખતેજ તેના ઉપયોગથી દરેક સમયે કર્મનો ક્ષય થાય છે, તથા સર્વ કાર્યોમાં નમસ્કાર મંગળરૂપ અને અવિગ્નનો હેતુ થાય છે. આ નમસ્કાર શ્રુત અથવા આગમરૂપ છે, તે શ્રુતોપયોગરૂપ પ્રયોજનવાળો છે, અને તે શ્રુતોપયોગરૂપ પ્રયોજન આત્મહિત-પરિણા-ભાવસંવરોદિ બહુ પ્રકારનું છે. (તેથી નમસ્કારના ઉપયોગથી કર્મ ક્ષય થાય છે.) આકાશ પેઠે કોપ અને પ્રસાદરહિત જિન અને સિદ્ધાત્મા પૂજનું ફળ આપનારા નથી. (જેઓ પૂજનું ફળ આપનારા છે. તેઓ) વૈષ્ણવ દૃષ્ટાન્તથી રાજા વિગેરેની પેઠે (કોપ અને પ્રસાદરહિત નથી.) વળી આકાશની પેઠે સિદ્ધાદિકની પૂજા નિષ્ફળ છે, પૂજનો ઉપકાર નથી કરતા,

તેને પ્રહુણ નથી કરતા, અમૂર્ત છે, અને દૂર છે. (એમ કહેવામાં આવે, તો તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે) જિનેશ્વર અને સિદ્ધો પૂજનું ફળ આપે છે, એમ કોણ માને છે? (અમે તો નથી માનતા.) કારણકે સર્વ જીવોને જે સ્વર્ગ-નરકાદિરૂપ ફળ થાય છે, તે સર્વ ધર્માધર્મ-નિમિત્તથીજ થાય છે. તે ધર્મ અને અધર્મ (જ્ઞાનાદિ ગુણોની પેઠે) જીવના ગુણો છે, તેથી તે કોઈને આપી શકાય એવા નથી, તેમ કોઈ પાસેથી લઈ શકાય એમ પણ નથી. અન્યથા કૃતનાશ-અકૃતઆગમ-સાંકર્ય અને એકત્વ આદિ દોષો પ્રાપ્ત થાય. જ્ઞાન થવાથી અવ્યાબાધ સુખરૂપ જે મોક્ષ, તેને નમસ્કારરૂપ પૂજનું ફળ માનેલ છે. (સ્વર્ગાદિ ફળ તો આનુષંગિક છે.) તે ફળ જીવ-ચૈતન્યાદિ ભાવની પેઠે આત્મપર્યાય હોવાથી કોઈને આપી શકાય તેમ નથી. ભક્ત્યાદિ બીજાને આપી શકાય તેમ છે, પણ આ પૂજનો પ્રયત્ન તે કંઈ ભક્ત્યાદિ માટે નથી. (મોક્ષ માટે છે.) વળી તે ભક્ત્યાદિ પણ (જે પ્રાપ્ત છે તે) સ્વકર્મના ઉદયથીજ થાય છે, બીજા દાતા તો બાહ્ય નિમિત્ત માત્ર છે. (નિશ્ચયથી તો કોઈને કોઈ દાતા કે અપહર્તા નથી.) સુખાદિનો (અંતરંગ) હેતુ કર્મજ છે, અને શરીર બ્યારે બાહ્ય કારણ છે, શબ્દાદિ વિષય તેથી પણ વધારે બાહ્ય કારણ છે, તો પછી તેથી પણ અતિ વધારે બાહ્યતર દાતારની તો વાતજ શી કરવી? (નિશ્ચયથી કોઈનો દાતાજ નથી.) એટલે રાગ-દ્વેષરહિત સિદ્ધાત્મા નમસ્કારનું ફળ આપનાર છે, એમ કેમ કહી શકાય? નજ કહી શકાય.) ૩૨૨૫-થી-૩૨૩૫.

પુનઃ એજ વિષયનું શંકા-સમાધાન કહે છે.

જઈ સર્વં સકયં ચિય ન દાણ-હરણાફલમિહાવંત્ર ।
 નણુ જત્તો ચિય સકયં તત્તો ચિય તપ્પલં જુત્ત ॥ ૩૨૩૬ ॥
 દાણાપરાણુગહપરિણામવિસેસઓ સઓ ચેવ ।
 પુણ્ણં હરણાઈ-પરોવધાયપરિણામઓ પાવં ॥ ૩૨૩૭ ॥
 તં પુણ્ણં પાવં વા ટિયમત્તણિ બજ્જપચ્ચયાવિક્કં ।
 કાલંતરપાગાઓ દેઈ ફલં ન પરઓ લબ્ધં ॥ ૩૨૩૮ ॥
 જઈવા પઢિલભિયવ્વં તત્તો ચિય જેણ તં પરિગ્ગહિયં ।
 તો તમ્મિ સિવં પત્તે કુગડગણ વા કુઓ લબ્ધં ॥ ૩૨૩૯ ॥
 લહઈ અદેતો વ્વ કઓ સાહૂ જં દેજ્જ ઉવ્વદાઈસ્સ ? ।
 કત્તોઽવહારિણો તં જં પઢિહીરેજ્જ સે ધણિણો ? ॥ ૩૨૪૦ ॥
 અહવ મઈ જં તેણ વિ દિણ્ણં અણ્ણસ્સ તં તઓ લુદ્ધં ।
 પઢિદેઈ તહાહારી હારીઓ અણ્ણઓ લુદ્ધં ॥ ૩૨૪૧ ॥
 एवं હોઝણવત્થા દાણ-ગ્ગહણાણમપરિભોગો ય ।
 જઈ પરઓ લુદ્ધવ્વં દેયં વા તસ્સ તં ચેવ ॥ ૩૨૪૨ ॥
 તમ્મહા સ-પરાણુગહપરિણામાઓ ઉપત્તાવેણિઓગા ।
 દાયા પુણ્ણં પાવઈ જં તત્તો સે ફલં હોઈ ॥ ૩૨૪૩ ॥
 જહ સો પત્તાણુગહપરિણામાઓ ફલં સઓ લહઈ ।

તદ્ ગેળંતો વિ ફલં તદનુગ્રહઓ સઓ લહૃઃ ॥ ૩૨૪૪ ॥
 હારી વિ હરણપરિણામદૂસિઓ વજ્જપચ્ચયાષેવસ્વં ।
 પાવો પાવં પાવહ જં તત્તો સે ફલં હોહ ॥ ૩૨૪૫ ॥
 જહ સાયત્તં દાણે પરિણામાઓ ફલં તહેહાવિ ।
 નિયયપરિણામઽ ધ્વિય સિદ્ધં જિણ-સિદ્ધપૂયાણ ॥ ૩૨૪૬ ॥
 કજ્ઞા જિણાહપૂયા પરિણામવિસુદ્ધિહેઽઓ નિચ્છં ।
 દાણાદઽ વ્વ મગ્ગપ્પભાવણાઓ ય કહણં વ ॥ ૩૨૪૭ ॥

જો સર્વ (શુભાશુભ) ફળ સ્વકૃતજ છે, તો દાન-અને અપહરણાદિતું ફળ (દાતા-હરતાને) અહીં પ્રાપ્ત ન થયું. (એમ કહેવામાં આવે તો) તે સ્વકૃત છે, તેથીજ તેનું ફળ દાતા અને અપહરતાને ધટે છે, કેમકે દાનાદિ સમયે પરાનુગ્રહ પરિણામ વિશેષથી દાતા સ્વયં પુન્ય બાંધે છે, અને હરણાદિ કરતી વખતે પરોપઘાતના પરિણામથી અપહરતા સ્વયં પાપ બાંધે છે. તે પુન્ય-પાપ માત્ર બાહ્ય નિમિત્તની અપેક્ષા રાખીને આત્મામાં રહેલું છે, તે કાળાન્તરે વિપાકથી (શુભાશુભ) ફળ આપે છે (તેથી તે ફળ પ-કૃત કહેવાય છે. વસ્તુતા તે ફળ) બીજાથી પ્રાપ્ત થતું નથી. અથવા જો તે ફળ બીજાથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે, એમ માનીએ, તો જેણે તે ગ્રહણ કર્યું, તે ભોક્ષ પામે અથવા કુગતિ પામે, તે ફળ કોનાથી પ્રાપ્ત થયું? વળી (જેણે જે આપ્યું હોય, તેને આપવું જોઈએ; અને જેનું હરણ કરાયું હોય, તે તેનું પણ હરણ કરે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો આ દોષ આવે છે) દાનાદિ નહિ આપનાર સાધુ (ભવાન્તરમાં આહારાદિ) ક્યાંથી પામે? અને પૂર્વે આપનારને ક્યાંથી આપે? (તેમજ પૂર્વ ભવમાં કોઈનું ધનાદિ હરણ કરીને જન્માન્તરમાં નિર્ધન થએલા) તે અપહરણ કરનારનું ધન, પૂર્વભવના ધનવાનવડે ક્યાંથી અપહરણ કરી શકાય? અથવા (અહીં એમ કહેવામાં આવે કે) જે તેણે પૂર્વભવમાં બીજાને આપ્યું હોય, તે તેઓ પાસેથી લઇને પૂર્વભવના દાતાને પાછું આપે છે, અને (પૂર્વ-ભવમાં પરધન હરણ કરીને આ ભવમાં નિર્ધન થયો હોય, તેનું ધન જુદા જુદા ભવમાં બીજાઓ વડે હરણ કરાયેલું છે, તેથી તે) પોતાનું ધન હરણ કરનારાઓ પાસેથી તે મળવીને જેનું તેણે પૂર્વે હરણ કર્યું હોય, તેને પાછું આપે છે. (એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે. કારણ કે જો દાનાદિ સંખ્યાથી સ્વપરિણામવશાત્ પુન્ય-પાપ ન માનવામાં આવે, પરંતુ) જે જેને આપ્યું હોય, તે તેનાથી લભ્ય છે, અને જે આહારાદિ તેણે પ્રાપ્ત કર્યા હોય, તે તેને કોઈવખત આપેલાજ છે. (એમાં દાયકે ગ્રહકને કંઈ અધિક નથી કર્યું.) એમ માનીએ, તો દાન અને ગ્રહણની અનવસ્થા થાય. તથા તેના ફળનો ભોગ પ્રાપ્ત ન થાય. (કેમકે જેને આપ્યું હોય, તેની પાસેથી ગ્રહણ થાય, પુનઃ અન્યને દાન અને પુનઃ તેનાથી ગ્રહણ, એમ અનવસ્થા થાય. તેમ થવાથી પરિણામે ભોક્ષનો અભાવ થાય, અને અન્યોઅન્ય દાન-ગ્રહણવડે આય-વ્યય વિશુદ્ધ હોવાથી દાનના ફળનો ભોગ પ્રાપ્ત ન થાય.) તે માટે સ્વ-પરાનુગ્રહના પરિણામવડે સુપાત્રને વિતાદિ આપવાથી દાતાને જે પુન્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે દાતાને સ્વર્ગાદિ ફળ થાય છે. એમ પાત્ર ઉપર અનુગ્રહના પરિણામથી તે દાતા સ્વયં ફળ પામે છે, તેવી રીતે ગ્રહણ કરનાર પણ તેના અનુગ્રહથી સ્વતઃ ફળ પામે છે. હરણ કરનાર પાપી પણ હરણ કરવાના પરિણામથી દ્રષિત થયો થકો બાહ્ય હેતુની અપેક્ષાએ પાપ પામે છે, તેથી તેને તે ફળ થાય છે. એમ દાનના

પરિણામથી તેનું ફળ સ્વાયત્ત છે, તેમ અહીં પણ પોતાના પરિણામથી જિન અને સિદ્ધની પૂજનું ફળ સ્વયં સિદ્ધ છે. દાનાદિકની પેઠે જિનપૂજા પરિણામની વિશુદ્ધિના હેતુ હોવાથી હુમ્મેશાં કરવી જોઈએ. અથવા ધર્મકથનની પેઠે જિનાદિકની પૂજા મોક્ષમાર્ગની પ્રસાવક હોવાથી હુમ્મેશાં કરવી જોઈએ. ૩૨૩૬-થી-૩૨૪૭.

હવે “કોપ અને પ્રસાદરહિત હોવાથી” એ હેતુની અનેકાન્તિકતા અને વિરુદ્ધતા સિદ્ધ કરે છે.

કોવ-પ્પસાયરહિયં પિ દીસતી ફલદમણ પાણાઈ ।

કોવ-પ્પસાયરહિયં તિ નિપ્પલં તો અણેગંતો ॥ ૩૨૪૮ ॥

કોવાઈવિરહિયં ચિય સવ્વં જમણુગહોવધાયાય ।

દીસઈ તેગ વિરુદ્ધં ફલમિહ કોવ-પ્પસાયાઓ ॥ ૩૨૪૯ ॥

હરણ પ્પયાણહેઝ હવેજ્જ કોવાદઓ મઈ તં પિ ।

નણુ સકયં ચિય મણિયં નિમિત્તમેત્તં પરો નવરં ॥ ૩૨૫૦ ॥

જઈવા ન સકયહેઝં તં તો કોવ-પ્પસાયયં રાયા ।

સો સવ્વસેવયાણં સમાણફલદો કહં ન ભવે ? ॥ ૩૨૫૧ ॥

દીસઈ ય વિસમફલદો વિફલો ય સમાણસેવયાણં પિ ।

મણ્ણઈ ય સુકયપુણ્ણો તો સે રાયપ્પસાદો ત્તિ ॥ ૩૨૫૨ ॥

કોવપ્પસાયહેઝં ચ જં ફલં નહિ તદત્થમારંભો ।

ન પરપ્પસાયણત્થં ચ કિન્તુ નિયયપ્પસાયત્થં ॥ ૩૨૫૩ ॥

ધમ્મા-ડધમ્મા ન પરપ્પસાય-કોવાણુવત્તિઓ જમ્હા ।

તો ન પરો ત્તિ પસણ્ણો ધમ્મો કુવિઝ ત્તિ વાડધમ્મો ॥ ૩૨૫૪ ॥

ગાથાર્થ:-કોપ અને પ્રસાદરહિત અન્ન-પાનાદિ વસ્તુ પણ ફળદાયિ જણાય છે. તેથી “કોપ-પ્રસાદ રહિત વસ્તુ નિષ્ફળ છે” એ હેતુ અનેકાન્તિક છે. વળી (આકાશ-અન્નપાન-અમૃત-વિષ-ચિન્તામણિ વિગેરે) સર્વ વસ્તુ કોપાદિ રહિત છતાં પણ અનુ-બ્રહ્મ અને ઉપધાત માટે જણાય છે. તેથી કોપ અને પ્રસાદથી જે અહીં ફળ કહ્યું છે, તે વિરુદ્ધ છે. કોપ વિગેરે હરણ અને પ્રદાનના હેતુભૂત થાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ સ્વકૃત પુન્ય-પાપનું જ ફળ છે, એમ પૂર્વે કહેલું છે, બીજા તો એમાં નિમિત્ત માત્ર છે, જે તે હરણ-પ્રદાનાદિ સ્વકૃત હેતુવાળા ન માનીએ, તો તે કોપ અને પ્રસાદ-વાન રાજા સર્વ સેવકોને સમાન ફળ આપનારો કેમ ન થાય ? પરંતુ સમાન સેવકોને પણ તે વિષમ ફળ આપનાર અથવા નિષ્ફળ થાય છે, તેથી એમ કહેવાય છે, કે આણે સારી રીતે પુન્ય કર્યું હોવાથી તેના પર રાજાની મહેરમાની છે. કોપ-પ્રસાદ હેતુવાળું જે કંઈ ફળ છે, તેને માટે (આ અહિંદાદિ નમસ્કાર રૂપ પૂજનો) આરંભ નથી, તેમજ બીજાને પ્રસન્ન કરવા માટે પણ નથી; પરંતુ પોતાના ચિત્તની પ્રસન્નતા માટે આ આરંભ છે. (પરને પ્રસન્ન કરવા માટે આ આરંભ નથી, એમ શા માટે ? એમ કહેવામાં આવે, તો આ આરંભ ધર્મને માટે છે, અને તેથી.) બીજા પ્રસન્ન થાય એટલે ધર્મ અને કૃપિત થાય એટલે અધર્મ, એમ બીજાના પ્રસાદ અને કોપાનુવર્તિ ધર્મા-

(૪૫૦) ધર્મા-ધર્મને પ્રસન્નતા અને કોપને અનુસરવામાં દોષ શું ? તેનો વિચાર.

ધર્મ નથી. (પરંતુ જીવના શુભા-શુભ પરિણામાનુસારી છે. અહિંસાદિ શુભ પરિણામના આલંબનભૂત થાય છે, શુભ પરિણામથી ધર્મ થાય છે, ધર્મથી અર્થ-કામ અને સ્વર્ગ અપવર્ગાદિ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.) ૩૨૪૮ થી ૩૨૫૪

હવે ધર્મા-ધર્મ, બીજાની પ્રસન્નતા અને કોપને અનુસરનારા હોય, તે શું દોષ પ્રાપ્ત થાય છે ? તે કહે છે.

તસ્સાહ્ણણસ્સ વિ જઇવા ધમ્મો પરપ્પસાયાઓ ।

તો જો જસ્સ સ તસ્સ દેજ્જો જગદ્ધમ્મં ॥ ૩૨૫૫ ॥

કુવિઓ હરેજ્જ સબ્બં દેજ્જા ધમ્મં વ તહય પાવં તિ ।

અકયાગમ-કયનાસા મોક્ષગયાણં પિ વા પઢણં ॥ ૩૨૫૬ ॥

જઈ વીયરાગ-દોસં મુણિમક્કોસેજ્જ કોઈ દુટ્ઠપ્પા ।

કોવ-પ્પસાયરહિઓ મુણિ ત્તિ કિં તસ્સ નાધમ્મો ? ॥ ૩૨૫૭ ॥

સવઓ તસ્સાધમ્મો જઈ વંદંતસ્સ તો ધુવં ધમ્મો ।

કોવપ્પસાયરહિ તહ જિણ-સિદ્ધે વિ કો દેસો ? ॥ ૩૨૫૮ ॥

હિસામિ મુસં ભાસે હરામિ પરદારમાવિસામિ ત્તિ ।

ચિંતેજ્જ કોઈ ન ય ચિંતિયાણ કોવાઇસંભૂઈ ॥ ૩૨૫૯ ॥

તહવિ ય ધમ્મા-ધમ્મોદયાઈ સંકપ્પઓ તહેહાવિ ।

વીયકસાણ સવઓધમ્મો ધમ્મો ય સંયુણઓ ॥ ૩૨૬૦ ॥

તમ્હા ધમ્મા-ધમ્મા જુત્તા નિયયપ્પસાય-કોવાઓ ।

ધમ્મત્થિણા પયત્તો કજ્જો તો સપ્પસાયમ્મિ ॥ ૩૨૬૧ ॥

સો ય નિયયપ્પસાઓઽવસ્સં જિણપ્પસાય વિપૂહાઓ ।

જસ્સ ફલમ્પમેયં તેણ તયત્થો પયત્તોઽયં ॥ ૩૨૬૨ ॥

ગાથાર્થ:-દયા-દાન પ્રસાદ બ્રહ્મચર્ય આદિ પૂર્ણાદિ ધર્મનાં સાધન જેને ન હોય, એવાને પણ જે પર પ્રસાદથી ધર્મ માનવામાં આવે, તે જે ઇશ્વરાદિ જેને પ્રસન્ન હોય, તે તેને જગતનું સર્વ ધર્મ આપી દે; અને તે કોપાયમાન હોય તે તે દેવદત્તાદિનું સર્વ ધર્મ હરી લે અને સર્વ પાપ આપે. એમ થવાથી અકૃત આગમ-કૃતનાશ-અને બ્રાહ્મ અબેલાનું પણ પતન થાય. અને તેનું પૂર્વનું સુકૃત બીજાને જાય અને બીજાનું પાપ તેને વિષે સ્થપાય. વળી રાગ-દ્વેષ રહિત મુનિને જે કોઈ દુષ્ટાત્મા આક્રોશ કરે, તે તે વખતે “ કોપપ્રસાદ રહિત મુનિ છે ” એથી કરીને તે દુષ્ટાત્માને શું અધર્મ નહિ થાય ? (થાયજ) મુનિને આક્રોશ કરનારને જે અધર્મ થાય, તે મુનિને વંદન કરનારને અવશ્ય ધર્મ થાયજ તેવીજ રીતે કોપ અને પ્રસાદ રહિત જિન તથા સિદ્ધને નમસ્કાર કરનારને (શુભ પરિણામથી યથાકત ફળ પ્રાપ્તિ થવામાં) શો દોષ છે ? તથા હિંસા કરોશ, જીકું બોલીશ, ધનાદિ હરણ કરીશ, પરદારા સેવીશ, ઇત્યાદિ કોઈ ચિન્તવન કરે, તે વખતે જેનું તેનું ચિન્તન હોય, તેને કોપાદિ ઉત્પન્ન થતા નથી, તોપણ હિંસાદિક ચિન્તવનારને અધર્મ અને દયાદિના સંકલ્પથી તેને ધર્મ થાય છે, તેવી રીતે અહીં પણ કપાય-રહિત અરિહંતાદિકને શાપ આપનારને અધર્મ, અને સ્તુતિ કરનારને ધર્મ

અકૃતાર્થ ૩૫ હેતુની અનેકાન્તિકતા અને અહર્હાદિની પૂજ્યતા સિદ્ધિ. (૪૫૨)

થાય છે. તેથી કરીને સ્વપ્રસાદ અને સ્વ કોપથીજ ધર્મા-ધર્મ થાય છે. માટે ધર્મના અર્થિએ સ્વપ્રસાદને વિષે યત્ન કરવો. તે સ્વપ્રસાદ જિન અને સિદ્ધની પૂજથી અવશ્ય થાય છે, જેનું કૃણ અપ્રમેય (અનન્ત) છે, તેથી સ્વપ્રસન્નતા માટે આ અહર્હાદિ નમસ્કારનો પ્રયત્ન છે. “ જ્ઞાનાદિ ત્રણની પેઠે પૂજ્ય જિન અને સિદ્ધો સ્વમનઃપ્રસન્નતાના હેતુ છે, કેમકે તેઓ જ્ઞાનાઘાતમક છે તે કોપ અને પ્રસાદ રહિત છે. ” જન-સિદ્ધ સિવાયના શેષ આચાર્યાદિ દ્રવ્યના અર્થી દરિદ્રિની પેઠે ભોક્ષને માટે પૂજવા થાય નથી. કેમકે તેઓ અકૃતાર્થપણથી રાગ-દ્વેષ સહિત છે. (એમ કહેવામાં આવે, તે ।) અમો શુ આશ્ચર્ય છે, કે જે વીતરાગ છે, તે કષાયજનિત ચિત્તની કાલુષ્યતા સાથે નથી બોડાતા, પણ જે છતાં કષાયનો નિમજ્જ કરે છે, તે આચાર્યાદિ પણ તેમના (વીતરાગના) સમાનજ છે. (તેથી તે રાગ-દ્વેષ સહિત છે, એમ કેમ કહેવાય ?) ૩૧૫૫ થી ૩૨૬૫. હવે અકૃતાર્થ ૩૫ હેતુની અનેકાન્તિકતા અને પાંચેની પૂજ્યતા સિદ્ધ કરે છે.

નાણામયત્તે સદ્ પુજ્ઞા કોવ-પ્પસાયવિરહાઓ ।

નિયયપ્પસાયહેઉં નાણાઇતિયં વ જિણ-સિદ્ધા ॥ ૩૨૬૩ ॥

પુજ્ઞા જિણાઇવજ્ઞા નહિ મોક્ષત્થં સરાગ-દોસ ત્તિ ।

અકયત્થભાવઓ વિ ય દવ્વત્થાપ દરિદ્ધ વ ॥ ૩૨૬૪ ॥

કલુસફલેણ ન જુજ્ઞઇ કિં ચિત્તં તત્થ જં -વિગયરાગો ।

સંતે વિ જો કસાપ્પ નિગિણ્ઠ્ઠિ સો વિ તત્તુલ્લો ॥ ૩૨૬૫ ॥

ન પરોવયારઓ સ્વિય ધમ્મો ન પરોવયારહેઉં ચ ।

પૂયારંભો નણુ સપરિણામસુદ્ધત્થમવ્ખાઓ ॥ ૩૨૬૬ ॥

પુયા પરોવયારાભાવે વિ સિવાય જિણવ રાઈર્ણ ।

પરિણામસુદ્ધિહેઉં સુભકિરિયાઓ ય વંખં વ । ॥ ૩૨૬૭ ॥

પરહિયયગયા મેત્તી કરેઇ મૂયાણ કમ્મવયારં સા ।

અવયારં દૂરત્થો કં વા હિંસાઇસંકપ્પો ? ॥ ૩૨૬૮ ॥

ધમ્માધમ્મનિમિત્તં તહાવિ તહ ચેવ નિરુવગારો વિ ।

પૂયાસુહસંકપ્પો ધમ્મનિમિત્તં જિણાઈર્ણ ॥ ૩૨૬૯ ॥

દાણે વિ પરાપ્પાહલક્ષણસંકપ્પમેત્તઓ ચેવ ।

ફલમિદ્ધ ન ણુ પચ્છા તક્કઓવગારા-ડવગારાઓ ॥ ૩૨૭૦ ॥

ઇરોવત્ત-જ્ઞા-જ્ઞા-વહમ્મિ દક્ષિણેયસ્સ ।

દેન્તસ્સ વિ પાર્વતી તેણાદાણપ્પસંગોડયં ॥ દારં ॥ ૩૨૭૧ ॥

ગાથાર્થ:-બીભના ઉપકારથી (નમસ્કાર કરનારને) ધર્મ થાય છે, એમ નહિ તેમજ બીભના ઉપકાર માટે નમસ્કાર ૩૫ પૂજનો આરંભ છે, એમ પણ નહિ. પરંતુ સ્વ પરિણામની શુદ્ધિ માટે આ પૂજનો આરંભ કરેલો છે. (તેથી કિંચિત્ અકૃતાર્થ છતાં પણ આચાર્યાદિ પૂજ્ય છે.) પરોપકારનો અભાવ છતાં પણ જિનેશ્વરાદિકની પૂજા ભોક્ષને માટે છે. કેમકે આશ્ચર્યની પેઠે તે શુભ ક્રિયા અને પરિણામની વિશુદ્ધિનો હેતુ છે. વળી પર દૃઢમત

(૪૫૨) ‘અપરિબ્રહ્’ હેતુનું નિરાકરણ અને ‘વિમૂર્તિભાવાત્’ હેતુનો તિરસ્કાર.

જે મૈત્રી તે જીવોને શું ઉપકાર કરે છે ? અને દૂરસ્થ હિંસાદિકનો સંકલ્પ તે શું અપકાર કરે છે ? (કંઠજ નહિ.) તો પણ મૈત્રી-હિંસાદિ સંકલ્પ ઉપકાર-અપકાર રહિત છતાં ધર્મા-ધર્મનું કારણ થાય છે; તેવી રીતે પૂજનો સંકલ્પ જિનાદિકને ઉપકાર રહિત છતાં પણ ધર્મનું કારણ થાય છે. (જેવી રીતે સાધુ આદિને દાન ઉપકાર કરે છે, તેવી રીતે નમસ્કાર પૂજા જિનેશ્વરાદિકને ઉપકાર નથી કરતી, તો પછી તે ધર્મનું નિમિત્ત કેવી રીતે થાય ? એમ પૂછવામાં આવે તો) દાનમાં પણ પરાનુબ્રહ્મ સંકલ્પ માત્ર જાજ (દાતાને) ફળની નિષ્પત્તિ થાય છે, પણ પછીથી દાનકૃત ઉપકાર-અપકારથી નથી થતી. અન્યથા ઉપયુક્ત સાધુ આદિએ ભોજન કર્યું છતે અજીર્ણાદિ દોષવડે સાધુ આદિનું મૃત્યુ થવાથી દાતાને વધના દોષની પ્રાપ્તિ થાય, અને તેથી અદાનનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. ૩૨૬૬ થી ૩૨૭૧

હવે અપરિબ્રહ્ હેતુનું નિરાકરણ કરે છે.

ન પરપરિગ્રહઽ ચ્ચિય ધમ્મો કિતુ પરિણામસુદ્ધીઓ ।

પૂયાઅપરિગ્રહમ્મિ વિ સા ય ધુવા તો તદારંભો ॥ ૩૨૭૨ ॥

इह चोयगमणुमोयगमणिसेहगमेव संपयाणं ति ।

बहु-मुणि-पडिमाइ जओ न दाणपपरिगहं तेणं ॥ ૩૨૭૩ ॥

दाण परिगहणम्मि वि धम्मो निययपरिणामसुद्धीओ ।

अपरिगहे वि जइ सा को नाम परिगहग्गाहो ? ॥ ૩૨૭૪ ॥

किंच परहिययनिहिया मेत्तीभूए हडसंपरिगहिया ।

हिंसासंकण्पो वा जं धम्माधम्महेउ त्ति ॥ ૩૨૭૫ ॥

एवं जिणाइपूया सद्धासंवेगसुद्धिहेऊओ ।

अपरिगहा वि धम्मा य होइ सीलवयाइं व ॥ ૩૨૭૬ ॥

ગાથાર્થ:-પૂજ્ય વડે પૂજનું અહણ થવાથીજ ધર્મ નથી થતો, પરંતુ પરિણામની વિશુદ્ધિથી થાય છે. અને તે શુદ્ધિ પૂજનું અહણ નહિ થવા છતાં પણ અવશ્ય થાય છે. તેથી આ નમસ્કાર પૂજનો આરંભ છે. વળી બુદ્ધ-મુનિ-અને પ્રતિમાદિની અપેક્ષાએ પ્રેરક-અનુભેદક-અને અનિષેધક એમ ત્રણ પ્રકારે સંપ્રદાન છે. તેથી દાનનું અપરિબ્રહ્મપણું નથી. દાનનું અહણ નહિ થવા છતાં પણ સ્વ પરિણામની શુદ્ધિથી ધર્મ થાય છે, જે અપરિબ્રહ્માં પણ તે શુદ્ધિ થાય છે, તો પછી તેના પરિબ્રહ્મનો શો આગ્રહ ? વળી પરહૃદયગત મૈત્રી અથવા હિંસા સંકલ્પ જીવોએ અહણ કરેલ હોય, તે ધર્મા-ધર્મનો હેતુ છે, તેવીજ રીતે શ્રદ્ધા-સંવેગ-અને વિશુદ્ધિના હેતુથી જિનાદિકની પૂજા અપરિબ્રહ્મ હોય, તોપણ શીલવ્રતાદિકની યેડે ભોક્ષને મારે થાય છે. ૩૨૭૨ થી ૩૨૭૬

હવે વિમૂર્તિભાવાત્ એ હેતુનો તિરસ્કાર કરે છે.

જં ચિય મુત્તિવિમુક્કા મુત્તા ગુણરાસઓ વિસેસેણં ।

તેણં ચિય તે પૂજા નાણાઈતિયં વ મોક્ષત્થા ॥ ૩૨૭૭ ॥

मुत्तिमओ वि न मुत्ती पइज्जइ किन्तु जे गुणा तस्स ।

ते मुत्तिविमुत्त चिय नणु सिद्धगुणा विसेसेणं ॥ ૩૨૭૮ ॥

અહવ મર્દ મુત્તિમઓ ગુણપૂયા હોઈ મુત્તિપૂયાઓ ।

તમ્ગુણમેવંધાઓ સિદ્ધગુણાણં તુ સા નત્થિ ॥ ૩૨૭૯ ॥

પૂયા મુત્તિ-ગુણાણં સંવંધે ફલમિનોહ કો હેઝ ? ।

અન્નો પરિણામાઓ તસ્સ ય કો કેણ સંવંધો ? ॥ ૩૨૮૦ ॥

નિયયત્થો પરિણામો વજ્જજ્ઞાલંબણનિમિત્તમેચ્છાઓ ।

દેઈ ફલં સવ્વો ચ્ચિય સિદ્ધગુણાલંબણો ચેવં ॥ દારં ॥ ૩૨૮૧ ॥

ગાથાર્થ:-ગુણરાશિ મુક્તાત્મા મૂર્તિ રહિત છે. તેથી મોક્ષને માટે જ્ઞાનાદિ ત્રયની પેઠે તે વિશેષ કરીને પૂજ્ય છે વળા મૂર્તિમાનની મૂર્તિ નથી પૂજતી, પરંતુ તેના જે ગુણો હોય છે, તે પૂજ્ય છે. અને તે ગુણો મૂર્તિ રહિતજ હોય છે, સિદ્ધના ગુણો તો વિશેષ કરીને અમૂર્ત હોય છે, તેથી તે પૂજ્ય છે. મૂર્તિની પૂજથી તદ્ગુણ સંબંધને લીધે મૂર્તિમાનના ગુણોની પૂજ થાય છે, સિદ્ધના ગુણોને તો તે મૂર્તિ નથી, એમ કહેવામાં આવે, તો પૂજ-મૂર્તિ-અને ગુણોના સંબંધમાં જે ફળ મળે છે, તેમાં સ્વગત પરિણામની વિશુદ્ધિ સિવાય બીજો કયો હેતુ છે ? અને તે પરિણામનો કેાની સાથે કયો સંબંધ છે ? (કેામજ નહિ.) કેવળ સ્વહૃદયગત શુભ પારણામ બાહ્ય અર્હદાદિ આલંબનના નિમિત્ત માત્રના આલંબનવાળો છે, તે સર્વ ફળ આપે છે, તેવીજ રીતે અમૂર્ત સિદ્ધના ગુણોનું આલંબન પણ સર્વ ફળ આપે છે. ૩૨૭૭-થી-૩૨૮૧

હવે હરાદિભાવાત્ એ હેતુનું નિરાકરણ કરવાને કહે છે.

જહ દૂરત્થે વિ થિઈં વંધુમ્મિ સરોરપુટ્ઠિચ્છહેઝ ।

તણુરોવ્વલાઈફલો કત્થઈ સોગાઈસંકળ્લો ॥ ૩૨૮૨ ॥

તહ પરિણામો સુદ્ધો સદ્ધમ્મફલો તિ દૂરસંયે વિ ।

અવિસુદ્ધો પાવકલો દુરાસન્નં તિ કો મેમ્મો ? ॥ ૩૨૮૩ ॥

અહવા તસમાવો જં પરિણામો તેગ સવ્વમેવેહ ।

દૂરમહાલંબણઓ તસ્માસન્નં તઓ સવ્વં ॥ ૩૨૮૪ ॥

જઈ સપરિણામઝ ચ્ચિય ધમ્મોઽધમ્મો વ્વ કિંત્ય વજ્જેગ ।

જં વજ્જાલંબણઓ સો હોઈ તઓ તદત્થં તં ॥ ૩૨૮૫ ॥

પરિણામો વજ્જાલંબણો સયા ચેય વિત્તધમ્મો તિ ।

વિળ્લગાણં પિવ તમ્હા સુહવજ્જાલંબણપયસો ॥ ૩૨૮૬ ॥

જત્તો તત્તો વ સુખો હોઈ કિમાલંબણપ્પમેણ ।

જહ નાણાલંબણઓ વિવરોયાઓ વિ સો ન તહા ॥ ૩૨૮૭ ॥

ઠકતુ સુખાલંબણઓ પાણ સુખો વિ ધમ્મઓ ઇયરો ।

જં હોઈ તં પયત્તો સુખાસુખાદાણવોસગ્ગો ॥ ૩૨૮૮ ॥

અન્નાણિણો મુણિમ્મિ વિ ન સુખો દિટ્ઠો સુખો ય નિસ્સીયલે ।

જઈ પરિણામાઝ ચ્ચિય ફલમિદ્ધં કિં પત્તવિત્તાણ ? ॥ ૩૨૮૯ ॥

મુદ્ધપરિણામનિમિષાં હોજ્જ મુદ્ધં જઈ તઓ મુદ્ધો હોજ્જ ।
 ઉમ્મત્તસ્સ વડડસો મુદ્ધો વિવજ્જાસભાવાઓ ॥ ૩૨૯૦ ॥
 નણુ મુણિવેસચ્છન્ને નિસ્સીલે વિ મુણિબુદ્ધીણ દેતો ।
 પાવડ મુણિદાણફલં તહ કિં ન કુલિંગિદાઈવિ ॥ ૩૨૯૧ ॥
 જં થાણં મુણિલિંગં ગુણાણ મુદ્ધં પિ તેણ પદિમવ્વ ।
 પુજ્જં થાણમઈણ ન કુલિંગં સવ્વહાજુણં ॥ ૩૨૯૨ ॥
 નણુ કેવલં કુલિંગે વિ હોડ તં ભાવલિંગઓ ન તઓ ।
 મુણિલિંગમંગભાવં જાડ જઓ તેણ તં પુજ્જં ॥ ૩૨૯૩ ॥
 તેણ મુદ્ધાલંબણઓ પરિણામવિસુદ્ધિમિચ્છયા નિચ્છં ।
 કજ્જા જિણાડપૂયા ભવ્વાણ બોદ્ધણત્થં ચ ॥ ૩૨૯૪ ॥

ભાવાર્થ:- જેમ દૂર રહેલા બંધુજનને મુખી સાંભળીને ધીરજ તથા શરીરપુષ્ટિ અને બળનો હેતુ થાય છે, (તેમજ તેમને દુઃખી સાંભળીને) ક્રોધને શોકાદિ સંકલ્પથી તનુ-દૌર્બલ્યાદિ ફળ થાય છે; તેવી રીતે દૂરસ્થ સિદ્ધાત્મા છતે વિશુદ્ધ પરિણામથી ધર્મરૂપ ફળ થાય છે, અને અશુદ્ધ પરિણામથી પાપરૂપ ફળ થાય છે. (એટલે સિદ્ધાદિ આલંબન) દૂર હોય કે નજીક હોય, એમાં શો ભેદ છે? અથવા તદ્દગુણ બહુમાનરૂપ શુભ પરિણામ તે આત્મ સ્વભાવ છે, તેનાથી (વિપરીત જે કંઈ અનાત્મરૂપ વસ્તુ હોય) તે સર્વ દુરજ છે. અને આલંબનથી (વિચારવામાં આવે,) તો અહુદ્દાદિ સર્વ તેની નજીકજ છે. (એટલે સિદ્ધાંતની અંદર દુરપણું કેવી રીતે હોઈ શકે.) જો સ્વપરિણામથીજ ધર્મ-ધર્મ થાય છે, તો પછી અહીં અહુદ્દાદિ બાહ્ય આલંબનથી શું? (એમ કહેવામાં આવે તો) તે શુભ પરિણામ બાહ્ય આલંબનથીજ થાય છે, તેથી તે આલંબનની અપેક્ષા છે. શુભા શુભ પરિણામ, એ ચિત્તનો ધર્મ હોવાથી વિજ્ઞાનની થેઠે હુમ્મેશાં બાહ્ય આલંબનથીજ પ્રવર્તે છે, તે માટે (ભોક્ષાધિકારમાં) બાહ્ય શુભ આલંબનનો પ્રયત્ન છે. ગમે તેવા આલંબનથી શુભ પરિણામ થાય; શુભાશુભ આલંબનનો ભેદ પાડવાનું શું પ્રયોજન છે? (એમ કહેવામાં આવે, તો) જેમ આલંબન રહિત શુભ પરિણામ નથી થતા, તેવી રીતે અશુભ આલંબનથી પણ તે નથી થતા. (અન્યથા નીલાદિકતું શુકલાદિરૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય.) પરંતુ શુભ આલંબનથી પ્રાયઃ શુભ પરિણામ થાય છે, અને અશુભ આલંબનથી અશુભ થાય છે, તેથી શુભ પરિણામના અહણુ માટે અને અશુભના ત્યાગ માટે યત્ન કરવો જોઈએ. અજ્ઞાની જીવને શુભાલંબનરૂપ મુનિપણમાં પણ શુભ પરિણામ નથી જણાતા, અને નિઃશીલને (અશુભાલંબનરૂપ નાસ્તિકપણામાં) શુભ પારિણામ જણાય છે. (તેથી ઉપર પ્રાયઃ શબ્દ અહણુ કર્યો છે.) જો શુભાશુભ પરિણામથીજ ફળ થાય છે, તો પછી પાત્રાપાત્રનો વિચાર કરવાથી શું? (એમ પૂછવામાં આવે તો) જો શરૂઆતથીજ તેના શુભ પરિણામ હોય, તો શુભ પરિણામના નિમિત્તે શુભ ફળ થાય, પરંતુ ઉન્નતની થેઠે તેના (નિઃશીલપાત્રના) શુભ પરિણામ નથી, કેમકે વિપર્યાસના સદ્ભાવથી તેના તે પરિણામ શુભ નથી. મુનિવેષથી ઠંકાએલા નિઃશીલ મુનિને જ્ઞાન આપનાર ઘાતા મુનિદાનનું (સ્વર્ગાદિ) ફળ પામે છે, તેવી રીતે કુલિંગીને આપનાર ઘાતા પણ મુનિદાનનું ફળ કેમ ન પામે? (એમ પૂછવામાં આવે, તો) મુનિલિંગ

એ ગુણોત્તું સ્થાન છે, તે ગુણોત્તી તે રહિત હોય, તો પણ પ્રતિમાની પેડે તે પૂજ્ય છે, પરંતુ કુલિંગી તો અયોગ્ય હોવાથી સ્થાનમુદ્ધિથી પણ પૂજવા યોગ્ય નથી. કુલિંગીને વિષે પણ કેવળજ્ઞાન થાય છે, (તો પછી સ્થાનમુદ્ધિથી તે કેમ પૂજ્ય ન ગણાય ? એમ કહેવામાં આવે, તો) તે કેવળજ્ઞાન ભાવલિંગથી થાય છે, કુલિંગથી નથી થતું. કેમકે મુનિલિંગ કેવળ જ્ઞાનનું અંગ થાય છે, તેથી તે પૂજ્ય છે. એ કારણથી પરિણામની વિશુદ્ધિ ધ્વજનારાએ ભવ્ય છવોના બોધને અર્થે હ્રમેશાં શુભાલંબનથા જિનાદિકની પૂજા કરવી. ૩૨૮૨-થી-૩૨૮૪

શ્રીનમસ્કાર નિર્ચુક્તિ સમાપ્ત.

॥ નમોક્કારનિજ્જુત્તીભાવ્યમ્ ॥ ॥ નમો સુયદેવયાદ નમો જિનાય ॥

હવે સામાયિક સૂત્ર સંબંધી સૂત્ર સ્પર્શિકા નિર્ચુક્તિ કહે છે.

કયપંચનમોક્કારો કરેહ સામાઈયં તુ સોઽભિહિઓ ॥

સામાઈયંગમેવ ય જં સો સેસં અઓ વોચ્છં ॥૩૨૯૫॥૧૦૨૬-૩૪૨॥

एत्थ य सुत्ताणुगमो सुत्तालावयकओ य निक्खेवो ।

सुत्तप्फासनिजुत्तो नया य पइसुत्तमायोज्जा ॥ ३२९६ ॥

अणुगतव्वं सुत्तं सुत्ताणुगमाणुसारओ तं च ।

सुत्तं करेमि भंते ! सामाइयमेवमाइयं ॥ ॥ ३२९७ ॥

तस्स कयप्पयणासो सुत्तप्फाસं भणामि तत्थે ।

सुत्तालावयणासं नए य वोच्छामि संभवओ ॥ ३२९८ ॥

करणे भए य અંતે સામાઈય સવ્વએ ય વજ્જે ય ॥

જોમે પચ્ચક્ખાણે જાવજ્જિવાણે તિવિહેગં ॥ ૩૨૯૯ ॥૧૦૨૮-૩૪૩॥

सुत्तं करेमि भणिए धाऊ विहिओ जओ डुकज करणे ।

तेण करेमि वयणओ गम्पइ करणं तदत्थो त्ति ॥ ३३०० ॥

करणं किरिया भावो संभवओ वेह छविहं तं च ।

नामं ठवणा दविए खेत्ते काले य भावे य ॥ ३૩૦૧ ॥

ગાથાર્થ:-પંચ નમસ્કાર કરીને (શિષ્ય) સામાયિક કરે છે, કેમકે તે પંચ નમસ્કારને સામાયિકનું અંગ કહેલ છે. તે પછી શેષ-સામાયિક સૂત્ર તી વ્યાખ્યા કરીશ. અહીં (સૂત્ર વ્યાખ્યાનમાં) સૂત્રાનુગમ, સૂત્રાલાપક કૃત નિક્ષેપ, સૂત્ર સ્પર્શિકા-નિર્ચુક્તિ અને દરેક સૂત્રે યોજવાયોગ્ય નયો (કહેવાશે.) અનુયોગ દ્વારેક્ત સૂત્રાનુગમ સારથી (અહીંના-ક્ષણદિશ્પ) સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવી, અને તે સૂત્ર (કરેમિ ભંતે સામાઈય !) હે ભગવન્ત ! હું સામાયિક કરું છું. પ્રત્યાદિરૂપે કહેવું (આનો અર્થ મૂળ આવશ્યકની ટીકાથી જાણવો. અહીં તેના દરેક પદનું વ્યાખ્યાન કરાશે.) તે સૂત્રનો પદન્યાસ કરીને (પદો ઉચ્ચારીને) સૂત્ર સ્પર્શ કહીશ. તથા તે સૂત્રમાં સૂત્રાલાપકનો નિક્ષેપ અને નયો યથાસંભવ કહીશ

હે ભગવન્ત ? હું સર્વ સાવધ યોગનો ત્યાગ કરીને યાજ્ઞવાદિ પર્યન્ત ત્રિવિધે સામા-
યિક કંઈ છું. (કરેમિ એ પદ આદિમાં છે, તે કરણાર્થમાં શાથી બતાવ્યું છે ? એમ
પૂછવામાં આવે, તો) કરેમિ એ સૂત્ર કહે છે તે હુકમ્ કરણે-કુધાતુનો અર્થ કરણાર્થ છે,
તેથી કરીને કરોમિ એ વચનથી તેનો અર્થ કરણ જણાય છે. કરણ એટલે ક્રિયા અથવા
ભાવ. તેનો શબ્દાર્થ યથાસંભવ અહીં કહેવો તે કરણ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ
અને ભાવ એમ છ પ્રકારે છે. ૩૨૯૫-થી-૩૩૦૨

હવે નામ-સ્થાપના-અને દ્રવ્ય કરણત્વં સ્વરૂપ કહે છે.

નામં નામસ્સ વ નામઓ વ કરણં તિ નામકરણં તિ ।

ઢવણા કરણનાસો કરણાગારો દ જો જસ્સ ॥ ૩૩૦૨ ॥

તં તેણ તસ્સ તમ્મિ વ સંભવઓ વ કિરિયા મયા કરણં ।

દઠ્ઠસ્સ વ દઠ્ઠેણ વ દઠ્ઠમ્મિ વ દઠ્ઠકરણં તિ ॥ ૩૩૦૩ ॥

દઠ્ઠકરણં તિ સણ્ણાકરણં પેલુકરણાઇયં બહુહા ।

સણ્ણા નામં તિ મઈ તં નો નામં જમ્મિહાણં ॥ ૩૩૦૪ ॥

જં વા તદત્થવિગલે કીરઈ દઠ્ઠં તુ ઢવણપરિણામં ।

પેલુકરણાઈ ન હિ તં તદત્થસુઘ્નં નવા સહો ॥ ૩૩૦૫ ॥

જઈ મ તદત્થવિહીણં તો કિદ્દ દઠ્ઠકરણં જઓ તેણં ।

દઠ્ઠ કીરઈ સણ્ણાકરણં તિ ય કરણરુહીઓ ॥ ૩૩૦૬ ॥

નોરુક્કાકરણં પિય દઠ્ઠસારુદ્ધકરણસણ્ણં પિ ।

તકિરિયાભાવાઓ પઓગઓ વીસસાઓ ય ॥ ૩૩૦૭ ॥

સાઈયમણાઈયં વા અજીવદઘાણ વીસસાકરણં ।

ધમ્મા-ડધમ્મ-નહાણં અણાઈ સંઘાયણાકરણં ॥ ૩૩૦૮ ॥

ગાથાર્થ:-નામ એજ કરણ તે નમક-ણ, અથવા નામનું કરણ યા નામથી કરણ તે
નામ કરણ. કરણનો ન્યાસ અથવા જે કરણનો । તાતરકાદિકનો આકાર લાકડાદિકને વિષે
સ્થાપાય તે સ્થાપના કરણ તથા તે, તે વડે, તેનું, અને તે છે જે ક્રિયા તે કરણ છે,
અથવા યથાસંભવ દ્રવ્યનું, દ્રવ્ય વડે, અને દ્રવ્યને વિષે જે કરણ તે દ્રવ્યકરણ. તે આગમથી
અને નોઆગમથી બે પ્રકારનું છે. તેના વળી ભેદ યાવત્ શરીરભવ્યશરીરભવ્યતિ-
રિક્ત તે (સંજ્ઞાકરણ અને નો સંજ્ઞાકરણ એમ વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યકરણ બે પ્રકારે છે,)
દ્રવ્યકરણ તે સંજ્ઞાકરણ તે પેલુ કરણાદિ ખડુ પ્રકારે છે. સંજ્ઞા એટલે નામ કહેવાય છે,
(તો પછી સંજ્ઞાકરણ અને નામકરણમાં શે તફાવત છે ?) એમ કહેવામાં આવે, તો તે
અયોગ્ય છે, કેમકે નામ એ અભિધાન માત્ર છે, અથવા તદર્થજ્ઞા વસ્તુમાં સંકેત માત્ર નામ-
કરણ છે, અને દ્રવ્યકરણ તો પેલુ કરણાદિ દ્રવ્યકરણ તે તદર્થશૂન્ય નથી, તેમ કેવળ
શબ્દરૂપ પણ નથી. (એટલો એ બેમાં તદર્થશૂન્ય નથી, તો તેને દ્રવ્યકરણ કેમ કહેવાય ?
(ભાવકરણ કહેવું બેઠાએ.) પેલુ કરણાદિ દ્રવ્ય કરાય છે, તેથી કરણ રૂઢિને લીધે તેને સંજ્ઞા-
કરણ કહેવાય છે. અરૂઢ કરણ સંજ્ઞાવાળું છતાં પણ દ્રવ્યનાં પ્રયોગ અને વિસ્રસાથી તત્ત્વ-
યાના સદ્ભાવથી નો સંજ્ઞાકરણ કહેવાય છે. અજીવ દ્રવ્યોનું વિસ્રસા કરણ સાદિ-અનાદિ
હોય છે, અને ધર્મા-ધર્મ-આકાશનું સંઘાતનાકરણ અનાદિ રૂપ હોય છે. ૩૩૦૨ થી ૩૩૦૮

નામ જોઈ કરણ તે નામકરણ અથવા નામનું કરણ, આ નામથી કરણ તે નામ કરણ કહેવાય છે. કરણ શબ્દનો ન્યાસ તે, અથવા દાતરડાદિ કરણના આકારનો કાષ્ટાદિમાં વિન્યસ્ત કરેલો હોય, તે સ્થાપનાકરણ કહેવાય છે.

જે ક્રાય તે કરણ. અહીં કરણ શબ્દ કર્મસાધનમાં છે. જે વડે ક્રાય તે કરણ, આમાં કરણ શબ્દ કરણ સાધન છે. જે દ્રવ્યની કૃતિ તે કરણ. અહીં કરણ શબ્દ ભાવસાધનમાં છે. તેમાં ક્રાય તે કરણ. અહીં અધિકરણ સાધન છે. આ કર્મ-કરણ-અને અધિકરણ પક્ષમાં દ્રવ્ય એજ કરણ સમજવું, અથવા બીજા પણ યથાસંભવ પશ્ચિતત્પુરુષાદિ સમાસની અપેક્ષાએ ક્રિયા એજ કરણ માનેલ છે. જેમકે-દ્રવ્યનું કરણ તે દ્રવ્યકરણ, અથવા દ્રવ્યવડે કરણ તે દ્રવ્યકરણ, અથવા દ્રવ્યને વિષે કરણ તે દ્રવ્યકરણ. આ દ્રવ્ય કરણ ત્રણ પ્રકારે છે; તેમાં આગમથી દ્રવ્ય કરણ અને નોઆગમથી દ્રવ્યકરણનો વિચાર સુગમ હોવાથી, તે મૂકીને ત્રીજો પ્રકાર શરીર-ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય કરણનો વિચાર કહીએ છીએ. તે સંજ્ઞાકરણ અને નોસંજ્ઞાકરણ એમ બે પ્રકારે છે. તેમાં પહેલું દ્રવ્યસંજ્ઞાકરણ પેલુકાદિ બહુ પ્રકારે છે. લાટ દેશમાં રૂની જે પુણીઓ ક્રાય છે, તે પુણીઓને મહારાષ્ટ્રમાં પેલું કહે છે. એ પુણીઓ બનાવવાને વાંસની જે સળી તેને પેલુકરણ કહેવાય. આદિ શબ્દથી સાદડી બનાવવાને વાઇદ્યકાદિ કંઠ કરણ કહેવાય, તે સિવાય ઉપકરણ વિશેષ રૂપ કાંડનું કારણ, તે કાંડકરણ કહેવાય, તેમજ વાર્તાકરણ વિગેરે બીજા પણ પ્રસિદ્ધ લોકસંજ્ઞાવિશિષ્ટ કરણ તે દ્રવ્યસંજ્ઞાકરણ બહુવાં.

શિષ્ય:—ભગવન ! સંજ્ઞા એ નામજ કહેવાય છે, અને જો એમ હોય, તો સંજ્ઞાકરણ અને નામકરણમાં કશો ભેદ ન રહ્યો ?

આચાર્ય:—“ કરણ ” એ અક્ષર ત્રયાત્મક કેવળ નામ માત્ર છે, દ્રવ્ય નથી. અથવા કરણ રૂપ અર્થરહિત વસ્તુની અંદર સંકેત માત્રથી “ કરણ ” એવું નામ ક્રાય છે, તે નામકરણ કહેવાય છે, અને પેલુકરણાદિ તો દ્રવ્ય છે, તે દ્રવ્ય તે તે પુણીકરણાદિ રૂપે પરિણામ પામતું હોવાથી કરણ શબ્દાર્થથી રહિત નથી, તેમ તે કરણ શબ્દ અભિધાન માત્ર રૂપ પણ નથી, એ પ્રમાણે નામકરણ અને સંજ્ઞાકરણમાં તફાવત છે.

શિષ્ય:—જો સંજ્ઞાકરણ તદ્દર્થસૂન્ય નથી, તો પછી તેને દ્રવ્ય કરણ સાથી કહે છે ? તેને તો ભાવકરણજ કહેવું જોઈએ.

આચાર્ય:—પેલુકરણાદિ સંજ્ઞાકરણ વડે પુણિકાદિ દ્રવ્ય ક્રાય છે, તેથી કરીને ‘ દ્રવ્યનું જે કરણ તે દ્રવ્યકરણ ’ એ વ્યુત્પત્તિથી દ્રવ્ય કરણ કહેવાય છે, અને સંજ્ઞાકરણ તો કરણ રૂઢિથી કહેવાય છે કેમકે લોકમાં એ કરણ સંજ્ઞાથી રૂઢ છે.

દ્રવ્યના પ્રયોગથી અને વિસ્તારથી એમ બે પ્રકારે નોસંજ્ઞાકરણ થાય છે. તેમાં કરણ રૂપ સંજ્ઞાનો અભાવ હોવાથી તેને નોસંજ્ઞાકરણ કહેવાય છે

શિષ્ય:—જો એમાં કરણ સંજ્ઞા નથી, તો તેને કરણ કેમ કહેવાય ?

આચાર્ય:—શરીર-અભ-અન્દ્રધનુષ આદિમાં કરણ સંજ્ઞા નથી, તોપણ તેમાં અયોગ-વિસસાજવિત કરણક્રિયા હોય છે, તેથી તેની અપેક્ષાએ તેઓનું કરણપણું નિર્ણય નથી, એમાં અણવ દ્રવ્યનું વિસસાકરણ સાદિ-અનાદિ રૂપ છે. ધર્મા-ધર્મ આકાશસ્થિતકાયનું સંઘાતનાકરણ (પ્રદેશનું પરસ્પર એકત્ર અવસ્થાન રૂપ કરણ) અનાદિ રૂપ બહુવું, ૩૩૦૨ થી ૩૩૦૮

હવે ધર્માસ્તિકાયાદિનું કરણપણું સાદિ-અનાદિ રૂપે સિદ્ધ કરે છે.

નણુ કરણમળાઈયં ચ વિરુદ્ધં મળણ ન દોસોઽયં ।

અન્નોન્નસમાહારં જમિદં કરણં ન નિવત્તી ॥ ૩૩૦૯ ॥

અહવ પરપચ્ચયાઓ સંજોગાઈ કરણં નભાઈણં ।

સાતીઽવયારાઓ પજ્ઞાયાદેસઓ વાવિ ॥ ૩૩૧૦ ॥

ચક્કુસમચક્કુસં પિય સાઈઅં રુવિવીસસાકરણં ।

અન્નાણુપ્પમિદં બહુહા સંઘાય-મેયકયં ॥ ૩૩૧૧ ॥

હોઈ પઓગો જીવવાવારો તેણ જં વિણિમ્માણં ।

સજ્જીવમજીવં વા પઓગકરણં તયં બહુહા ॥ ૩૩૧૨ ॥

સજ્જીવં મૂલુત્ત દાણ મૂલકરણં જમાઈણ ।

પંચહં દેહાણં ઉત્તરમાદિત્તિયસ્સેવ ॥ ૩૩૧૩ ॥

મૂલકરણં સિરો-સ્સ-પટ્ટી-વાહો-દરો-રુનિમ્માણં ।

ઉત્તરમવસેસાણં કરણં કેસાઈકમ્મં ચ ॥ ૩૩૧૪ ॥

સંઠવણમણેગવિદં દોણં પદમસ્સ મેસજેહિં પિ ।

વણાઈણં કરણં પરિકમ્મં તદ્દયણ નત્થિ ॥ ૩૩૧૫ ॥

ગાથાર્થ:-અનાદિ કરણ, એ કથનવિરૂદ્ધ છે. (એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર) કહીએ છીએ કે તે દોષ નથી, કેમકે અહીં જે કરણ માન્યું છે, તે અન્યોઅન્ય સંહતિ-રૂપ માન્યું છે, પણ નવીન ઉત્પત્તિરૂપ નથી માન્યું. અથવા સંયોગાદિ પર પ્રત્યયથી આકાશાદિનું કરણ ઉપચારથી સાદિમાન જણવું. અથવા પર્યાયની અપેક્ષાએ પણ તે સાદિમાન જણવું, અભ-અણુ વિગેરે ચાક્ષુષ-અચાક્ષુષ રૂપી અણુવતું વિસ્રસાકરણ સાદિ-માન છે, તે અભ અણુ આદી સંઘાત-અને ભેદથી બહુ પ્રકારે છે. જીવનો વ્યાપાર તે પ્રયોગ છે, તેનાથી જે નિર્માણ તે પ્રયોગકણ છે. તે સજીવાજીવાદિ બહુ પ્રકારે છે. સજીવ કરણ મૂલુત્તર ભેદ એ પ્રકારે છે, પાંચે શરીરોનું જે આઘ સંઘાત કરણ તે મૂળ કરણ છે, અને ઉત્તર કરણ તે પ્રથમના ત્રણ શરીરોનું છે. મસાક-ઊર-પીઠ-બાહુ-ઉદર અને ઉરદ્વયનું નિર્માણ તે મૂળ કરણ છે, અને શેષ ઉપાંગાદિ તથા કેશાદિ કર્મનું નિર્માણ તે ઉત્તર કરણ છે. પ્રથમનાં એ શરીરોનું અનેક પ્રકારે સંસ્થાપન, ઔષધાદિ વડે વર્ણાદિ કરવું, તે પણ તેનું ઉત્તર કરણ છે; ત્રીજા શરીરમાં તો એવું પરિકર્મજ નથી. ૩૩૧૫

શિષ્ય:-ભગવન્ ! વસ્તુને ઉત્પન્ન કરવી, તે કરણ કહેવાય છે, અને તે ઘટ-કટ-શકટાદિની જેમ આદિમાનજ હોય છે. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવાથી કરણ અનાદિ છે, એમ કહેવું એ “ મારી માતા વન્દ્યા છે ” ઇત્યાદિ કથનની પેઠે સર્વથા વિરૂદ્ધ છે.

આચાર્ય:-ધર્માસ્તિકાયાદિના પ્રદેશોનું જે પરસ્પર સમુદીત અવસ્થાન તેને અહીં કરણરૂપે માનેલ છે, પરંતુ વસ્તુની અપૂર્વ કૃતિ તેને કરણ નથી માન્યું. ધર્માસ્તિકાયાદિના પ્રદેશશિનું જે સમુદીત અવસ્થાન છે, તે અનાદિ કાળથી હોવાથી તેનું અનાદિપણું કંઈ વિરૂદ્ધ નથી.

અથવા એ ધર્માસ્તિકાયાદિનું કરણ ઉપચારથી આદિમાન પણ હોય છે. જેમકે

આકાશાદિનો ધટાદિ વિગેરેની સાથે સંયોગ, તે સાદિ-સપર્યવસાન હોય છે, તેથી કરીને તેઓના ધટાદિ સાથે જે સંયોગ કરવો, તે સાદિમાન હોય છે. અથવા પર્યાયની અપેક્ષાએ જોનાના મતે સર્વ વસ્તુ સાદિ-સપર્યવસિત છે. તેથી કરીને આકાશ વિગેરેનું કરણ પર્યાયની અપેક્ષાએ સાદિમાન છે. એ પ્રમાણે અરૂપિ અણુવ દ્રવ્યોનું વિસ્ત્રસાકરણ સાદિ-અનાદિ રૂપે સમજવું.

હવે રૂપી અણુવ દ્રવ્યોનાં વિસ્ત્રસાકરણનો વિચાર કરીએ તે બે પ્રકારે છે અભ્ર ધન્દ્ર ધનુષ વિગેરેનું વિસ્ત્રસાકરણ ચક્ષુથી જણાય છે, તેથી તે ચાક્ષુષ વિસ્ત્રસાકરણ કહેવાય, અને પરમાણુ દ્વયણકાદિનું વિસ્ત્રસાકરણ ચક્ષુને અગોચર હોવાથી, તે અચાક્ષુષ વિસ્ત્રસાકરણ કહેવાય. આ બન્ને પ્રકારનું રૂપી અણુવનું વિસ્ત્રસાકરણ સંઘાત-ભેદ કૃત અનેક પ્રકારે સાદિમાન છે. જેમકે અભ્રાદિનાં કેટલાંક પુદ્ગળો એકઠાં થાય છે, અને કેટલાંક છુટાં પડે છે, તેથી તેઓનાં વિવિધ રૂપો થાય છે એજ પ્રમાણે દ્વયણકાદિ સ્કંધોમાં પણ સમજવું. પરમાણુનું કરણ તો સ્કંધથી ભેદ કૃતજ હોય છે કેમકે મેદાદણુ: (ત. ૫-૨૭) ભેદથી પરમાણુ થાય છે અહીં જે કરણ કહ્યું છે, તે સ્વભાવથી કૃતિરૂપ કહ્યું છે, પણ જે કરાય તે કરણ, એમ નથી માન્યું. એ પ્રમાણે બન્ને પ્રકારના વિસ્ત્રસાકરણનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે પ્રયોગકરણનો વિચાર કરીએ. જીવનો વ્યાપાર તે પ્રયોગ કહેવાય. તેવા પ્રયોગવડે જે નિર્માણ કરવું, તે પ્રયોગકરણ કહેવાય. આ પ્રયોગકરણ સજીવ અને અજીવ એમ ઘણા પ્રકારે છે. તેનાં જ્યાં જીવ વિદ્યમાન હોય, તે સજીવ પ્રયોગ કરણ કહેવાય. તે ઔદારિકાદિ પાંચ શરીરોનું જાણવું. આ સજીવ પ્રયોગ કરણ પુનઃ મૂળ કરણ અને ઉત્તર કરણ એમ બે પ્રકારે છે. ઔદારિકાદિ પાંચે શરીરોનાં જે આધુપુદ્ગળ સંઘાતકરણ તે મૂળકરણ જાણવું, અને ઉત્તરકરણ તો પ્રથમના ત્રણ શરીરોનુંજ હોય છે, તેજસ કાર્મણનું નથી હોતું.

(શબ્દ:— પ્રથમનાં ત્રણ શરીરોને શિર, ઉર વિગેરે અંગો અને હાથ પગ અંગુલીઓ વિગેરે ઉપાંગો હોય છે, તેમાં મૂળકરણ કયું? અને ઉત્તરકરણ કયું?

આચાર્ય:—ઔદારિકાદિ ત્રણ શરીરોમાં શિર, ઉર વિગેરે આઠે અંગોનું નિર્માણ તે મૂળકરણ; અને શેષ હાથ પગ વિગેરે ઉપાંગોનું નિર્માણ તે ઉત્તરકરણ. તેમજ ઔદારિક વૈક્રિય શરીરના કેશ નખ દાંત વિગેરેનાં સંસ્કાર રૂપ જે કેશાદિ કર્મ તે પણ તેમનું ઉત્તરકરણ છે. વળી વિનષ્ટ કરણાદિ અવયવોને સંધાવાદિ રૂપ, તથા લક્ષ્યાક તેલાદિ ઔષધોવડે વર્ણાદિનું વિશિષ્ટ સંસ્કરણ કરવું, તે ઔદારિક શરીરનું ઉત્તરકરણ છે, અને કેશાદિના ઉપરચનરૂપ સંસ્કરણ તે વૈક્રિય શરીરનું ઉત્તરકરણ છે. ત્રીજા આદારક શરીરમાં કેશ નખ આદિનું પરિકર્મજ નથી; કેમકે સ્વરૂપથીજ તે વિશિષ્ટ પ્રકારનાં છે, તેથી તેને તેમ કરવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. ૩૩૦૨-થી-૩૩૧૫.

હવે બીજી રીતે જીવ પ્રયોગ કરણ ત્રણ પ્રકારે કહે છે.

ઃધાયણ પરિસાદણમુખ્યં કરણમહવા સરોરાણં ।

આદાજ યજનસમઓ તદંતરાલં ચ કાલોસિ

॥ ૩૩૧૬ ॥

સ્વુદાગમવગ્ગહર્ણં તિસમય ંગં જહન્નમુખયસ્સ ।

પત્તિયં સમઓર્ણં હોસોતરાલકાલોડ્યં

॥ ૩૩૧૭ ॥

દો વિના મિમ સમય સમયો સંઘાયણાદિ તેહણં ।

સુદ્ધાગમવગ્ગહણં સવજ ણઠિદ્ધિકાકો

॥ ૩૩૧૮ ॥

ઉકોસો સમઙ્ગો જો સો સંઘાયણાસમયહીણો

કિહ ન દુસમયવિનીણો સાદણસમણ્ણવણીયમિ

॥ ૩૩૧૯ ॥

ગાથાર્થ:-અથવા શરીરોત્તર સંઘાતન, પરિશાટન, અને સંઘાતપરિશાટન રૂપ એમ ત્રણ પ્રકારે કરણ છે. સંઘાતનનો અને પરિશાટનનો કાળ એક સમયનો છે, તથા સંઘાતપરિશાટનો કાળ હવે કહેવાશે. સંઘાતપરિશાટન ઉભયનો જઘન્યકાળ ત્રણ સમયહીન ક્ષુદ્ધક લવ પ્રમાણ છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી એક સમય ન્યૂન ત્રણ પલ્લોપમ પ્રમાણ છે. આ એનો અંતરાલ કાળ છે. વિગ્રહ ગતિમાં બે સમય અને એક સમય સંઘાતાદિનો, એ ત્રણ સમયે હીન ક્ષુદ્ધક લવ પ્રમાણ સર્વથી જઘન્ય સ્થિતિકાળ છે. એક સમય ન્યૂન ત્રણ પલ્લોપમ પ્રમાણ જે ઉત્કૃષ્ટ કાળ કહ્યો છે, તે સંઘાતન સમયથી હીન જાણવો. પરિશાટનનો એક સમય દૂર કરતાં બે સમયહીન ત્રણ પલ્લોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ કાળ કેમ ન કહેવાય? ૩૩૧૬-થી-૩૩૧૯

આદારિકાદિ શરીરોત્તર સંઘાતન, પરિશાટન, અને સંઘાતપરિશાટ ઉભય રૂપ એમ ત્રણ પ્રકારનું કરણ બીજી રીતે પણ છે. પૂર્વલવમાં આદારિકાદિ શરીરને ત્યજીને આગળના લવમાં પુનઃ પણ તે ગતિમાં જે પુદ્ગળોનો સંગ્રહ કરવો તે સંઘાતન કહેવાય અને તે આદારિકાદિ શરીરને તજતા છેલ્લા સમયે તે પુદ્ગળોનો જે સર્વથા ત્યાગ કરવો, તે પરિશાટન કહેવાય. તથા સંઘાતન સમય અને પરિશાટન સમયની વચ્ચેના સર્વ સમયોમાં સંઘાત પરિશાટ રૂપ ઉભય જણવું; કેમકે એ સર્વ સમયોમાં પૂર્વગૃહિત પુદ્ગળોનો ત્યાગ અને બીજાનું ગ્રહણ થાય છે. પ્રથમનાં ત્રણ શરીરને સંઘાત પરિશાટ અને એ ઉભયરૂપ ત્રણ પ્રકારનું કરણ હોય છે, તેજસ કાર્મણ શરીરને સંઘાત કરણ નથી હોતું, કેમકે તે પુદ્ગળોનો ત્યાગ કર્યા પછી પુનઃ તેનું ગ્રહણ થતું નથી. માત્ર સંઘાત, પરિશાટ ઉભયરૂપ એકજ કરણ તેને હોય છે. એ આદારિકાદિ શરીરોનાં સંઘાતનનો અને પરિશાટનનો કાળ એક એક સમયનો છે. તે બન્નેની વચ્ચેનાં સંઘાત પરિશાટ ઉભયની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેનો જઘન્ય કાળ ત્રણ સમયહીન ક્ષુદ્ધક લવ પ્રમાણ છે, અને ઉત્કૃષ્ટ-કાળ ત્રણ પલ્લોપમમાં એક સમય ન્યૂન પ્રમાણ છે.

બે સમય વિગ્રહ ગતિમાં અને એક સમય સંઘાતનનો, એમ ત્રણ સમય ન્યૂન ક્ષુદ્ધકલવ પ્રમાણ જઘન્ય સ્થિતિકાળ સંઘાતન પરિશાટન ઉભય રૂપનો છે.

શિષ્ય:-વિદિશામાં રહેલો જીવ મરણ પામીને પહેલા સમયે દિશામાં જાય, બીજા સમયે લોકની મધ્યમાં પેસે, ત્રીજા સમયે ઉપર ઉંચે જાય, અને ચોથા સમયે નાડી બહાર જાય, જ્યારે આ પ્રમાણે અધઃત્રસનાડીની બહારથી ઉર્ધ્વ લોકમાં ત્રસ નાડીની બહાર નિગોદાદિ જીવ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે વિગ્રહ ગતિમાં પ્રથમના ત્રણ સમય જાય, અને ચોથા સમય સંઘાતમાં જાય. એ પ્રમાણે ચાર સમય ન્યૂન ક્ષુદ્ધક લવ પ્રમાણ જઘન્ય સ્થિતિ કાળ સંઘાત, પરિશાટનો થાય. અને આપ તો ત્રણ સમય ન્યૂન ક્ષુદ્ધક લવ પ્રમાણ જઘન્યકાળ કહ્યો છે તેનું શું કારણ?

આચાર્ય:-ચાર સમયવાળી વિગ્રહગતિમાં બે આદ્ય સમય છે, તે પરલવ સંબંધી નથી ગણ્યો, પણ પૂર્વલવ સંબંધી ગણ્યો છે, કેમકે તે સમયે પૂર્વલવનું શરીર મૂકાય

છે, વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ જે સુકાતું હોય તે અમુક છે, તેથી કરીને વિમલ ગતિમાં ત્રણ સમય નહિ, પણ બે સમય સમજવા, અને ત્રીજો સમય સંધાતનો, એમ ત્રણ સમય ન્યૂન્ય જાણવા. અથવા અહીં જે વિમલગતિ કહી છે, તે ત્રણ જ સંબંધી જાણવી. ત્રણ જોવા વધારેમાં વધારે ત્રીજા સમયે ઉત્પત્તિ સ્થાન પામે છે. એટલે ત્રણ સમય ન્યૂન જાણવામાં કંઈ હાથ નથી. એ પ્રમાણે અમારું માનવું છે, તત્ત્વ તો બહુ શ્રુત જાણે. કુદ્ધિક-ભવતું પ્રમાણે જસો છપ્પન આવળીતું છે. એક ધ્યાસોધ્યાસમાં સત્તર અધિક કુદ્ધિક ભવ થાય છે.

સંધાત-પરિશાદ ઉભયરૂપનો ઉત્કૃષ્ટકાળ ત્રણ પલ્લોપમમાં એક સમય ન્યૂન છે, તે આ પ્રમાણે. જ્યારે કોઈ જીવ દેવગુરુ આદિમાં મનુષ્યપણે ઉત્પન્ન થયો હોય, તે ઉત્પન્ન થવાના પહેલા સમયે આદારિક શરીરનું સંધાતન કરી, ત્રણ પલ્લોપમનું ઉત્કૃષ્ટ આશુ ભોગવીને મરણ પામે, તેને સંધાતનનો એક સમય બાદ કરતાં ત્રણ પલ્લોપમમાં એક સમય ન્યૂન ઉત્કૃષ્ટકાળ સંધાત-પરિશાદ ઉભયરૂપનો થાય.

શિષ્ય:—મહારાજ! ત્રણ પલ્લોપમમાં એક સમય ન્યૂન કેમ? બે સમય ન્યૂન થવો જોઈએ, કારણ કે જેમ શરીર ગ્રહણના પ્રથમ સમયે સર્વ સંધાત છે, તેમ શરીરનો ત્યાગ કરતા છેલ્લા સમયે સર્વ પરિશાદ છે, તેથી સંધાતનો એક સમય અને પરિશાદનો એક સમય, એમ બે સમય બાદ કરતાં, ત્રણ પલ્લોપમમાં બે સમય ન્યૂન ઉત્કૃષ્ટકાળ સંધાત-પરિશાદ ઉભયરૂપનો થાય. ૩૩૧૬ થી ૩૩૧૮

હવે ઉપરના કથનનું વ્યવહાર-નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ સમાધાન કરે છે.

મળ્લમ્ ભવચરિમમ્મિ વિ સમ્પ સંઘાયસાઢણે ચેવ ।

પરમવપદમે સાઢણમઓ તદ્દુણો ન કાઢો ત્તિ ॥ ૩૩૨૦ ॥

જઈ પરપદમે સાઢો નિવિગ્ગહઓ ય તમ્મિ સંઘાઓ ।

નણુ સવ્વસાઢ-સંઘાયણાઓ સમ્પ વિરુદ્ધાઓ ॥ ૩૩૨૧ ॥

જમ્હા વિગચ્છમાણં વિગયં ઉપ્પજ્જમાણમુપ્પણ્ણં ।

તો પરમવાઈસમ્પ મોક્ખા-દાણાણ ન વિરોહો ॥ ૩૩૨૨ ॥

ચુઈસમ્પ નેહમવો ઇહદેહવિમોક્ખઓ જહાડતીણ ।

જઈ ન પરમવો વિ તર્હિ તો સો કો હોડ સંસારો ? ॥ ૩૩૨૩ ॥

નણુ જહ વિગ્ગહકાલે દેહાભાવે વિ પરમવગ્ગહણં ।

તહ દેહાભાવમ્મિ વિ હોજ્જેહ મવો વિ કો દોસો ? ॥ ૩૩૨૪ ॥

જં ચિય વિગ્ગહકાલો દેહાભાવે વિ તો પરમવો સો ।

ચુઈસમ્પ ડ ન દેહો ન વિગ્ગહો જઈ સ કો હોડ ? ॥ ૩૩૨૫ ॥

(ઉપરના પ્રશ્નોના ઉત્તર) કહે છે કે ભવના છેલ્લા સમયે પણ સંધાત પરિશાદ ઉભય છે, કેવળ પરિશાદ તો પરભવના પહેલા સમયે છે, તેથી પરિશાદ ન્યૂન્યકાળ તેનો ન સમજવો. જે પરભવના પ્રથમ સમયે પરિશાદ હોય, તો વિમલરહિત ઉત્પન્ન થનારાને તેજ સમયે સંધાત થાય, અને તેથી એકજ સમયમાં વિરૂદ્ધ એવા સર્વ પરિશાદ અને સંધાતન પ્રાપ્ત થયે. (એમ કહેવામાં આવે તો નિશ્ચયનયના મતે) નાશ પામતું હોય, તે નાશ પામતું, અને ઉત્પન્ન થતું હોય, તે ઉત્પન્ન થતું અણ્યથા, તેથી પરભવના અમલ-

સમયે ત્યાગ અને ગ્રહણનો વિરોધ નથી. વળી જેમ અતીત જન્મમાં આ ભવનું શરીર નથી, તેમ અવન સમયે પણ આ ભવના શરીરના અભાવે આ ભવ નથી. જો એ પ્રમાણે તે સમયે પરભવ નથી, તો તે સંસારી જીવ કેવી રીતે કહેવાય? જેમ વિગ્રહકાળે શરીરના અભાવે પણ પરભવનું ગ્રહણ થાય છે, તેમ શરીરના અભાવે પણ આ ભવનું ગ્રહણ થાય, તો શું દોષ છે? દેહના અભાવે (અપાન્તરાલ ગતિમાં) વિગ્રહકાળ છે, તો તે પરભવ છે, પરંતુ અવન સમયે જો શરીર નથી અને વિગ્રહ પણ નથી, તો તે શું છે? ૩૩૨૦-થી-૩૩૨૫.

આચાર્ય:—ભવના છેલ્લા સમયે પણ સંઘાત-પરિશાદ ઉભય હોય છે, શરીર પુદ્ગળોનું જે કેવળ પરિશાદનજ થાય છે, તે તો પરભવનો પ્રથમ સમય જાણવો. કેમકે નિશ્ચયનયના મતે પરમથ પદમે સાદ્ગ-પરભવના પ્રથમ સમયે પરિશાદન થાય છે. તેથી સંઘાત-પરિશાદ ઉભયનો કાળ સંઘાત સમય અને પરિશાદ સમય, એમ બે સમયથી હીન નહિ, પણ સંઘાતસમયથીજ હીન સમજવો.

વ્યવહારવાદી:—જો એ પ્રમાણે પરભવના પ્રથમ સમયે સર્વ પરિશાદ માનવામાં આવે, તો વિગ્રહરહિત ઋણુગતિએ ઉત્પન્ન થનારા જીવને તેજ સમયે સંઘાત માનવો પડશે. અને તેથી સર્વ પરિશાદ અને સંઘાત એક સમયે સાથે પ્રાપ્ત થશે, સર્વ પરિશાદ એ પૂર્વ ભવ સંબંધી છે, અને સર્વ સંઘાત એ ભવાન્તર સંબંધી છે, બન્ને ભવના શરીરની યુગપદ્ધ વિદ્યમાનતા અત્યંત વિરુદ્ધ છે, તેથી ઉપરોક્ત કથન અચોગ્ય છે.

નિશ્ચયવાદી:—ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળનો ભેદ નથી, તેથી કરીને પૂર્વ ભવનું શરીર પરભવના આદ્યસમયે મૂકાતું હોવાથી મૂકાએલુંજ છે, અને આગળના ભવનું શરીર ઉત્પન્ન થતું હોવાથી ઉત્પન્ન થએલુંજ છે. આમ હોવાથી તદ્દભવ ચોગ્ય શરીર પુદ્ગળોનો ત્યાગ અને ગ્રહણ એક સમયે માનવામાં કંઈ વિરોધ નથી.

વળી મરણ સમયે તે પરભવનો આદ્યસમયજ માનવો જોઈએ, એમ ન માનવામાં આવે તો દોષ પ્રાપ્ત થાય. મરણ સમયે એટલે આ ભવનું શરીર અને આયુપુદ્ગળનો સર્વ પરિશાદ થતી વખતે આ ભવ નથી હોતો, કેમકે તે વખતે આ ભવનું શરીર અને આયુ મુકાય છે, પૂર્વે કહ્યા મુજબ ક્રિયા કાળ અને નિષ્ઠાકાળ અભિન્ન હોવાથી જે મૂકાતું હોય, તે સર્વથા મૂકાએલુંજ છે. જેમ અતીત જન્મની અંદર આ શરીરના અભાવે આ ભવ નથી, તેમ મરણ સમયે પણ તે નથી. કેમકે આ ભવના શરીરના અભાવ ત્યાં પણ છેજ. આમ હોવાથી તે મરણ સમયે જો પરભવ ન માનવામાં આવે, તો સંસારી જીવને શું કહેવાશે? કેમકે તે વખતે આ ભવનો યુક્તિથી નિષેધ કર્યો છે, અને પરભવ માનતા નથી, વળી સંસારી હોવાથી મુક્તાત્મા પણ નહિ કહેવાય, કેવળ વ્યપદેશ રહિતજ થશે.

વ્યવહારવાદી:—જેમ વિગ્રહકાળે-વિગ્રહગતિથી પરભવમાં જતી વખતે પરભવના શરીરનો અભાવ છતાં પણ જીવને નારકાદિ પરભવનો વ્યપદેશ થાય છે, તેમ મરણ સમયે આ ભવના શરીરનો અભાવ છતાં પણ જો આ ભવનો વ્યપદેશ થાય, તો શું દોષ છે? કંઈજ નહિ, કેમકે ન્યાય ઉભયત્ર સમાન છે.

નિશ્ચયવાદી:—અપાન્તરાલ ગતિમાં જીવનો વિગ્રહકાળ છે, પણ પૂર્વભવકાળ નથી, તેથીજ દેહના અભાવે પણ પરભવનું આયુ ઉદ્ભવ થવાથી પરભવનો વ્યપદેશ કરાય છે, પૂર્વ ભવનું આયુ પૂર્વે નિજર્ણ થવાથી આયુરહિત જીવ સંસારમાં રહે નહિ. મરણ સમયે પૂર્વભવનો દેહ નથી, કેમકે તે તજ દીધેલ છે; વિગ્રહકાળ પણ નથી, કેમકે વક્રગતિનો

ત્યાં અભાવ છે. વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવાથી મરણ સમય તે આ ભવ અને પરભવના સમયોમાંથી કયો સમય ગણાય?

વ્યવહારવાદી:—જેમ વિગ્રહકાળે પરભવના શરીરના અભાવે પરભવ કહેવાય છે, તેમ મરણ સમયે પણ આ ભવના શરીરના અભાવે આ ભવ કહેવામાં શું હરકત છે?

નિશ્ચયવાદિ:—તે યોગ્ય નથી, કેમકે દ્રષ્ટાન્ત અને દાર્શનિકની વિષમતા છે. મરણ સમયે જેમ આ ભવના શરીરનો અભાવ છે, તેમ આ ભવના આયુષનો પણ અભાવ છે, તેથી કરીને આયુષ્ય ઉદયના અભાવે મરણ સમય તે આ ભવ કેવી રીતે થઈ શકે? વિગ્રહકાળે તો પરભવના આયુષનો ઉદય હોવાથી તે વખતે પરભવ કહી શકાય. માટે વિગ્રહકાળની પેઠે પરભવાયુના ઉદયથી મરણ સમય તે પરભવ છે, એમ માનવું યોગ્ય છે, અન્યથા મરણ સમયે જીવ સંસારી અથવા મુક્ત બેમાંથી એક પણ નહિ કહી શકાય. એ પ્રમાણે ઔદારિક સંઘાત-પરિશાદ-અને ઉભયનો કાળ કહ્યો. ૩૩૨૦-થી-૩૩૨૫

હવે ઔદારિક સંઘાત-પરિશાદ-અને ઉભયનો અંતરકાળ કહે છે.

સંઘાયંતરકાલો જહન્નઓ સુદ્ધયં તિસમઝ્ઞં ।
 દો વિગ્ગહમ્મિ સમયા તદ્ધો સંઘાયણાસમઓ ॥ ૩૩૨૬ ॥
 તેહ્ગં સુદ્ધમવં ધરિં પરમવમવિગ્ગહેગેવ ।
 મંતૂગ પઢમસમ્પ સંઘાયયઓ સ વિત્તેઓ ॥ ૩૩૨૭ ॥
 ઉક્કોસં તેત્તીસં સમયાહિયપુવ્વકોડિઅહિયાઈ ।
 સો સાગારોવમાઈ અવિગ્ગહેગે સંઘાયં ॥ ૩૩૨૮ ॥
 કાઝ્ઞણ પુવ્વકોડિં ધરિં સુરજેટ્ઠપાઝયં તત્તો ।
 મોત્તૂગ ઇં તદ્ધે સમ્પ સંઘાયયયં તસ્સ ॥ ૩૩૨૯ ॥
 ઉમયંતરં જહ્ણં સમઓ નિવિગ્ગહેગ સંઘાણ ।
 પરમં સતિસમયાઈ તેત્તીસં યયહિનામાઈ ॥ ૩૩૩૦ ॥
 અણુમવિં દેવાહુ તેત્તીસમિહાગયસ્સ તદ્ધયમ્મિ ।
 સમ્પ સંઘાયાઓ દુવિં સાટંતરં વોચ્છં ॥ ૩૩૩૧ ॥
 સુદ્ધાગમવગ્ગહણં જહન્નમુક્કોસયં ચ તેત્તોસં ।
 તં સાગારોવમાઈ સંપુણ્ણા પુવ્વકોડી ય ॥ ૩૩૩૨ ॥

ગાથાર્થ:—સંઘાતનો અંતરકાળ જઘન્યથી એક ક્ષુદ્ધલક ભવમાં ત્રણ સમય ન્યૂન પ્રમાણ છે. તેમાં બે સમય વિગ્રહ ગતિમાં અને ત્રીજો સમય સંઘાતનો એ ત્રણ સમયે ન્યૂન ક્ષુદ્ધલક ભવ ધારણ કરીને પરભવમાં વિગ્રહ રહિત જઈને પહેલા સમયે સંઘાતન કરવાથી તે અંતરકાળ બાકુવો. તથા ઉત્કૃષ્ટ અંતરકાળ તેત્રીસ સાગરોપમ ઉપર પૂર્વ કોડી આંધક એક સમય પ્રમાણ છે, અવિગ્રહ ગતિએ સંઘાતન કરીને પૂર્વ કોડી પ્રમાણ આયુ ભોગવીને, તે પછી તેત્રીસ સાગરોપમનું ઉત્કૃષ્ટ દેવાયુ ભોગવીને અહીં ત્રીજા સમયે સંઘાતન કરનારા તેને તેટલો અંતરકાળ બાકુવો. વિગ્રહરહિત સંઘાતન કરનારાને સંઘાત-પરિ-

શાદ ઉલ્લસનું જઘન્ય અન્તર એક સમયનું, અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર ત્રણ સમય અધિક તેત્રીસ સાગરોપમનું છે. તે દેવાદિકમાં તેત્રીસ સાગરોપમ આયુ અનુભવીને અહીં આવીને ત્રીજા સમયે સંઘાતન કરવારાને એ થાય છે. હવે બે પ્રકારે પરિશાદનું અન્તર કહીશું. જઘન્યથી ક્ષુદ્ધક ભવ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી તેત્રીસ સાગરોપમ અધિક સંપૂર્ણ પૂર્વ-કોટી પ્રમાણ છે. ૩૩૨૬-થી-૩૩૩૨

એક વખત ઔદારિક શરીરનો સંઘાત કરીને ફરી તેનો સંઘાત કરતાં ઔદારિક સંઘાતનો જઘન્ય અન્તરકાળ ત્રણ સમય ન્યૂન ક્ષુદ્ધક ભવ પ્રમાણ થાય તેટલો કાળ બ્યારે કોઈ એકેન્દ્રિયાદિ જીવ મરણ પામીને બે સમયનો વિગ્રહ કરી ક્ષુદ્ધક ભવ પ્રમાણ આયુવાળા પૃથ્વીઆદિમાં ઉત્પન્ન થયે હોય, ત્યાં ત્રીજા સમયે ઔદારિક શરીરનો સંઘાત કરીને ઉપરોક્ત ત્રણ સમય ન્યૂન ક્ષુદ્ધક ભવ પ્રમાણ કાળ સુધી સંઘાત-પરિશાદ ઉલ્લસ કરીને મૃત્યુ પામી વિગ્રહ રહિત ઋણગતિએ પુનર્ભવમાં પૃથ્વી આદિકમાં ઉત્પન્ન થઈને ઔદારિક શરીરનો સંઘાત કરે, ત્યારે તે જીવને ઔદારિક શરીરના સંઘાતનો જઘન્ય અન્તર કાળ ત્રણ સમય ન્યૂન ક્ષુદ્ધક ભવ પ્રમાણ થાય.

તેત્રીસ સાગરોપમ ઉપર સમયાધિક પૂર્વ કોટિ વર્ષ પ્રમાણ ઔદારિક શરીર સંઘાતનો ઉત્કૃષ્ટ અન્તરકાળ હોય છે, તે આ પ્રમાણે. બ્યારે કોઈ જીવ પૂર્વભવમાંથી વિગ્રહ રહિત અહીં મનુષ્યભવમાં આવી, પ્રથમ સમયે સંઘાત કરી, પૂર્વકોટિ વર્ષ પ્રમાણ આયુ પાળીને, તે પછી ઉત્કૃષ્ટ આયુ તેત્રીસ સાગરોપમ પ્રમાણ અનુત્તર દેવલોકમાં અનુભવી, ત્યાંથી વ્યવીને બે સમયનો વિગ્રહ કરે. અહીં વિગ્રહના બે સમયમાંથી એક સમય પ્રથમના પૂર્વકોટીમાં નાખવો, એમ થવાથી તેત્રીસ સાગરોપમ ઉપર સમયાધિક પૂર્વકોટી પ્રમાણ ઔદારિક શરીરના સંઘાતનો ઉત્કૃષ્ટ અન્તરકાળ થાય, ઉપલક્ષણથી પૂર્વકોટી પ્રમાણ આયુવાળા મત્સ્યને અપ્રતિષ્ઠાન નરકમાં ઉત્પન્ન થવાવડે આજ પ્રમાણે પુનઃમત્સ્યમાં ઉત્પન્ન થવાથી આટલું ઉત્કૃષ્ટ અંતર જણવું.

સંઘાત પરિશાદન ઉલ્લસનું અન્તર જઘન્યથી એક સમય પ્રમાણ હોય છે. તે આ પ્રમાણે. ઔદારિક શરીર જીવ સ્વ આયુ પર્યંત સંઘાત પરિશાદન ઉલ્લસ કરીને આગળના ભવમાં અવિગ્રહ ગતિએ ઉત્પન્ન થઈ ઔદારિક સંઘાત કરીને પુનઃ પણ સંઘાત પરિશાદન ઉલ્લસ કરે તેને તે એક સંઘાત સમય જઘન્ય અન્તર હોય; અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર ત્રણ સમય સહિત તેત્રીસ સાગરોપમનું છે, તે આ પ્રમાણે. કોઈ મનુષ્યાદિ જીવ સ્વભવના છેલ્લા સમય સુધી સંઘાતન પરિશાદન ઉલ્લસ કરીને અનુત્તર ત્રિમાને અથવા અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસમાં તેત્રીસ સાગરોપમનું આયુ અનુભવીને પુનઃ ત્યાંથી બે સમયની વિગ્રહ ગતિએ અહીં આવીને ત્રીજા સમયે ઔદારિક સંઘાતન કરીને તે પછી સંઘાતન પરિશાદન ઉલ્લસ કરે, ત્યારે બે સમય વિગ્રહના એક સમય સંઘાતનો અને તેત્રીસ સાગરોપમ દેવાદિ સંબંધી એમ તેત્રીસ સાગરોપમ અધિક ત્રણ સમય પ્રમાણ સંઘાતન પરિશાદન ઉલ્લસનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર થાય છે.

ઔદારિક પરિશાદનું જઘન્ય અન્તર ક્ષુદ્ધક ભવ પ્રમાણ છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર તેત્રીસ સાગરોપમ અધિક પૂર્વ કોટિનું છે.

શિષ્ય:—જઘન્ય અન્તર ક્ષુદ્ધક ભવમાં એક સમય ન્યૂન અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર ત્રણ તેત્રીસ સાગરોપમ અધિક પૂર્વ કોટિમાં એક સમય ન્યૂન પ્રમાણ થાય, કેમકે બે જીવ ક્ષુદ્ધક ભવ પ્રમાણ આયુવાળા વનસ્પતિ આદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, “પરમજ્ઞ સ્વપ્ને

સમગ્ર પરલવના પ્રથમ સમયે પરિશાદ થાય.” એ વચનથી ક્ષુદ્ધક લવના પ્રથમ સમયે ઔદારિક શરીરનો સર્વ પરિશાદ કરે. તે પછી ક્ષુદ્ધક લવના અન્તે મરીને પુનઃ પણ પરલવના આઘ સમયે ઔદારિક શરીરનો સર્વ પરિશાદ કરે. એ પ્રમાણે ઔદારિક પરિ-શાદનું જન્ય અન્તર ક્ષુદ્ધક લવમાં એક સમય ન્યૂન પ્રમાણ થાય. એજ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ અન્તરમાં પણ એક સમય ન્યૂન પ્રમાણ થાય કેમકે જ્યારે કોઈ સંયતિ મનુષ્ય મરીને દેવ-લવમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યાં ઉપર કદાચ મુજબ આઘ સમયે ઔદારિક શરીરનો સર્વ પરિ-શાદ કરીને તેત્રીસ સાગરોપમનું આયુ અનુભવી પૂર્વકોટિ વર્ષ આયુવાળી મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થઈ, મરીને પુનઃ પણ પરલવના આઘસમયે સર્વ પરિશાદ કરે, ત્યારે તેને પૂર્વ-કોટિમાંથી એક સમય દેવલવાયુમાં નાખતા ઉત્કૃષ્ટ અન્તર તેત્રીસ સાગરોપમ ઉપર પૂર્વ-કોટિમાં એક સમય ન્યૂન પ્રમાણ થાય, અને આપ તો જાણે પક્ષમાં સંપૂર્ણ કહો છો તેનું શું કારણ ?

આચાર્ય:--અહીં ક્ષુદ્ધક લવના આઘ સમયે પરિશાદ નથી માન્યો, પરન્તુ વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ પૂર્વ લવના છેલ્લા સમયે માન્યો છે, એજ પ્રમાણે દેવલવના આઘ સમયે પરિશાદ નથી, પણ સંયતિ મનુષ્યના ચરમ સમયે થાય છે. એ પ્રમાણે જન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ પદમાં આદિમાં વ્યવહાર નયની અપેક્ષા અને અન્તે નિશ્ચય નયની અપેક્ષા માનતાં ભાષ્યકારના વચનમાં કંઈ વિરોધ નથી, આ પ્રમાણે વૃદ્ધો કહે છે, કે ગંભીરભાષી તેમનું તત્ત્વ તો કેવળી ભગવાન જણે. એ પ્રમાણે ઔદારિક સંઘાત-પરિ-શાદ-અને ઉભયનો અન્તર કાળ કહ્યો. ૩૩૨૬-થી-૩૩૩૨

હવે વૈક્રિય શરીરના સંઘાત-પરિશાદ-અને ઉભયનું કાળ માન કહે છે.

વેડવિયસંઘાઓ સમઓ સો પુણ વિડવિગઈણ ।

ઓ ॥લિયાળમહવા દેવઈનાઈગહણમ્મિ જહણ્ણઓ ગઓ ॥૩૩૩૩ ॥

ઉક્કોસો સમયદુગં જો સમય વિડવિડ મઓ વિણ ।

સમણ સુરેસુ વચ્ચઈ નિવિગહઓ તયં તસ્સ ॥ ૩૩૩૪ ॥

ઉભય જહલ્લં સમઓ સો પુણ દુસમયવિડવિયમયસ્સ ।

પરમયરાઈ સંઘાતસમણ્ણઈનાઈ તેત્તીસં ॥ દારં ॥ ૩૩૩૫ ॥

સંઘાયંતરસમઓ સમયવિડવિયસ્સ તઈયમ્મિ ।

સો દિવિ સઘાયયો તઈણ વ મયસ્સ તઈયમ્મિ ॥દારં ॥ ૩૩૩૬ ॥

ઉભયસ્સ ચિર વિડવેય મયસ્સ દેવેસવિગહગયસ્સ ॥દારં ।

સાહસ્સંતમુહુત્તં તિણ્ણ વિ વરુક્કાલ્લ ક્કોસં ॥ ૩૩૩૭ ॥

ગાથાર્થ:--વૈક્રિય શરીરનો સંઘાતકાળ જન્યથી એક સમયનો છે, તે ઔદારિક શરીરને વિકુર્વણ કરતાં થાય, અથવા દેવાદિકને આદિ મહુષ્યમાં થાય. વૈક્રિય શરીરનો ઉત્કૃષ્ટ સંઘાતકાળ બે સમયનો છે, જે કોઈ ઔદારિક શરીરી એક સમય વિકુર્વિને મરણ પામી જઈને સમયે વિમહરહિત દેવગતિમાં જાય તેને તે હોય. વૈક્રિય શરીરના સંઘાત-પરિ-શાદ ઉભયનો જન્યકાળ એક સમયનો છે, તે બે સમય વિકુર્વિને મરણ પામેલાને હોય છે, અને ઉત્કૃષ્ટકાળ સંઘાતન સમયહીન તેત્રીસ સાગરોપમનો હોય છે. વૈક્રિય સંઘાતનું જન્ય અન્તર એક સમયનું છે, તે એક સમય-ઉત્તર વૈક્રિય કરીને મરણ પામ્યા પછી

ત્રીજા સમયે દેવલોકમાં સંઘાત કરતાં થાય, અથવા ત્રીજા સમયે મરનારને વિગ્રહરહિત ઉત્પન્ન થતાં થાય. વૈક્રિય સંઘાત પરિશાદ ઉભયનું અન્તર (જઘન્યથી એક સમયનું છે.) તે અન્તર્મુહૂર્ત વિકુર્વીને મરણ પછી વિગ્રહ રહિત દેવગતિમાં ગએલાને હોય છે, વૈક્રિય પરિશાદનું જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્તનું છે, અને (સંઘાતાદિ) ત્રણેનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર વનસ્પતિના કાળ જેટલું છે. ૩૩૩૩-થી-૩૩૩૭

વૈક્રિય શરીરનો જઘન્ય સંઘાતકાળ એક સમયનો છે, તે ઉત્તર વૈક્રિય લઙ્ગિવાળા ઔદારિક શરીરો તિર્યચ અથવા મનુષ્યને ઉત્તરવૈક્રિય કરતાં પ્રથમ એક સમયે સંઘાત થાય છે તેની અપેક્ષાએ, અથવા દેવ-નારકીને વૈક્રિય શરીર ગ્રહણ કરતા પહેલા સમયે સંઘાત થાય છે, તેની અપેક્ષાએ વૈક્રિય સંઘાતનો જઘન્યકાળ એક સમયનો છે; તથા ઉત્કૃષ્ટ સંઘાતકાળ બે સમયનો છે, તે આ પ્રમાણે. કોઇ ઔદારિક શરીરો છેલ્લા એક સમયે ઉત્તર વૈક્રિય કરીને મૃત્યુ પામી ઋણગતિએ દેવલોકમાં જાય, ત્યાં પણ પહેલા સમયે વૈક્રિયસંઘાત કરે, તેવા જીવને એક સમય આ ભવનો અને બીજો સમય દેવભવનો એમ ઉત્કૃષ્ટથી બે સમયનો વૈક્રિયસંઘાત કાળ થાય.

વૈક્રિયસંઘાત-પરિશાદ ઉભયનો જઘન્યકાળ એક સમયનો, અને ઉત્કૃષ્ટ કાળ તેત્રીસ સાગરોપમમાં એક સમય ન્યૂન પ્રમાણ છે. જ્યારે કોઇ ઔદારિક શરીરોએ ઉત્તર વૈક્રિય આરંભ્યું હોય, તે પ્રથમ સમયે સંઘાત કરે અને બીજા સમયે સંઘાત પરિશાદ ઉભય કરીને મૃત્યુ પામે, ત્યારે તેને સંઘાત પરિશાદ ઉભયનો જઘન્ય કાળ એક સમયનો થાય. તથા ઉત્કૃષ્ટ તેનો કાળ તેત્રીસ સાગરોપમ એક સમય ન્યૂન્ય પ્રમાણ આત્તર દેવ અથવા અપ્રતિષ્ઠાન નરકને વિષે જાણવો. વૈક્રિય પરિશાદનો જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ કાળ એકજ સમયનો છે એ પ્રમાણે વૈક્રિય સંઘાત, પરિશાદ અને ઉભયનો કાળ છે.

હવે એ ત્રણેના અન્તરકાળનો વિચાર કરીએ. વૈક્રિય સંઘાતનો જઘન્ય અન્તરકાળ એક સમયનો છે તે આ પ્રમાણે. કોઇ ઔદારિક શરીરો એક સમય ઉત્તર વૈક્રિય કરીને મૃત્યુ પામી, બીજો સમય વિગ્રહ ગતિમાં કરા ત્રીજા સમયે દેવલોકમાં વૈક્રિય શરીરનો સંઘાત કરતાં થાય. અહીં પૂર્વના ઉત્તર વૈક્રિય સંઘાતનો અને દેવ સંઘાત વૈક્રિય સંઘાતનો અન્તર એક વિગ્રહ સમય છે. અથવા ઔદારિક શરીરો બે સમય ઉત્તર વૈક્રિય કરીને ત્રીજા સમયે મૃત્યુ પામી વિગ્રહ રહિત દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય, તેને તેજ ત્રીજા સમયે દેવ સંઘાત વૈક્રિય સંઘાત કરતાં વચ્ચે સંઘાત-પરિશાદ ઉભયનો એક સમય અન્તર કાળ થાય.

વૈક્રિય સંઘાત-પરિશાદ ઉભયનો જઘન્ય અન્તર કાળ એક સમયનો છે. જે કોઇ વૈક્રિય લઙ્ગિવન્ત ઔદારિક શરીરવાળો તિર્યચ અથવા મનુષ્ય હોય, તે અન્તર્મુહૂર્ત સુધી વૈક્રિય શરીરમાં રહી, તત્સંઘાત પરિશાદ કરીને મૃત્યુ પામી અવિગ્રહ ગતિએ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થઇને પ્રથમ સમયે વૈક્રિય સંઘાત કરે, પછી બીજા આદિ સમયોમાં સંઘાત પરિશાદ ઉભય કરે તેવા જીવની અપેક્ષાએ સંઘાત પરિશાદ ઉભયનું અન્તર તે એક સંઘાત સમયનું છે.

શિષ્ય:—જે એમ હોય, તે મૂળમાં ચિર શબ્દરૂપ વિશેષજ્ઞ નિર્ચક છે, કેમકે અહીં મનુષ્યાદિકમાં દીર્ઘ અથવા સ્તોક કાળ પર્યન્ત વૈક્રિય સંઘાત-પરિશાદ ઉભય કરીને વિગ્રહ રહિત દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય, એટલુંજ અહીં પ્રયોજન છે, તેમાં ચિર વિશેષજ્ઞની શી જરૂર છે ?

આચાર્ય:—અહીં એ વિશેષણ પ્રથમ સમયે મરણ તો કરવાને કહ્યું છે. બીજા આદિ સમયોમાં અકસ્માત્ વૈક્રિયશરીર સમાપ્ત કર્યા વિના પણ મરણ કહેલું છે, અહીં એવા અસમાપ્ત વૈક્રિય શરીરવાળાનું મરણ બતાવવામાં કંઈ પ્રયોજન નથી એમ જણાવવાને ચિર શબ્દ મહત્ત્વ કરીને સંપૂર્ણ અન્તર્મુહૂર્ત મનુષ્યાદિ સંબંધી વૈક્રિય સ્થિતિકાળ કહેલ છે.

એક વખત વૈક્રિય પરિશાદ કરીને પુનઃ તેનો સર્વ પરિશાદ કરતા જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્તનું છે. કોઈ વૈક્રિય લખિધવાન ઔદારિક શરીરી જીવ કોઈ પ્રસંગે વૈક્રિય શરીર કરીને, કાર્ય સિદ્ધ થયા પછી પર્યન્તે તેનો સર્વ પરિશાદ કરીને પુનઃ ઔદારિક શરીરનો આશ્રય કરે, ત્યાં અન્તર્મુહૂર્ત રહીને પુનઃ કારણવશાત્ વૈક્રિય શરીર કરે, ત્યાં અન્તર્મુહૂર્ત રહીને ફરી પાછો ઔદારિક શરીરમાં આવતા વૈક્રિયનો સર્વ શાદ કરે, એ પ્રમાણે થવાથી વૈક્રિય શરીર સંબંધી પરિશાદનું અન્તર ઔદારિક વૈક્રિયશરીરગત એ અન્તર્મુહૂર્ત થાય, આ એ અન્તર્મુહૂર્તનું અહીં એક મોટું અન્તર્મુહૂર્ત કહ્યું છે. તેથી વૈક્રિયપરિશાદનું જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત કહેવામાં કંઈ દોષ નથી.

એ પ્રમાણે વૈક્રિયસંઘાત, સંઘાત-પરિશાદ ઉભય, અને પરિશાદનું જઘન્ય અન્તર કહ્યું. તથા એ ત્રણેનો ઉત્કૃષ્ટ અન્તરકાળ વનસ્પતિના કાળ જેટલો છે. જ્યારે કોઈ જીવ વૈક્રિય શરીરનાં સંઘાતાદિ ત્રણે કરીને વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યાં અનન્તો કાળ ગુમાવીને, તેમાંથી નીકળ્યા પછી, પુનઃ પણ કોઈ વખત વૈક્રિય શરીર પામીને તેના સંઘાતાદિ ત્રણે કરે, ત્યારે તે અપેક્ષાએ એ સંઘાતાદિ ત્રણેનો ઉત્કૃષ્ટ અન્તર કાળ અનન્ત ઉત્સર્પિણિ અવસર્પિણિરૂપ વનસ્પતિકાળ પ્રમાણ થાય છે. ૩૩૩૩-થી-૩૩૩૭.

હવે આહારક-તૈજસ-અને કાર્મણ સંબંધી સંઘાતાદિનો વિચાર કરે છે.

આहारोभयकालो दुविहो अन्तरतियं जहन्नं च ।

अतोमुहुत्तमुक्तोसमद्वपरियट्मूणं च

॥ ૩૩૩૮ ॥

તેયા-કમ્માણં પુણ સંતાણઅણાદ્ધઓ ન સંઘાઓ ।

भवान् होज्ज साडो सेलेसीचरिमसमयम्मि ॥૩૩૩૯॥મા૦ ૧૭૨ ॥

उभयं अणाद्-निहणं संतं भवान् होज्ज केसिंचि ।

अंतरमणाद्भावादच्चंतविओगओ य णेसिं ॥૩૩૪૦॥મા૦ ૧૭૩ ॥

ગાથાર્થ:—આહારક સંઘાત-પરિશાદ ઉભયનો કાળ એ પ્રકારે છે, આહારક સંઘાતાદિ ત્રણેનું જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્તનું, અને ઉત્કૃષ્ટ અર્ધપુદ્ગળ પરાવર્તમાં કંઈક ન્યૂન છે. તૈજસ-કાર્મણ સંતાનથી અનાદિકાલીન હોવાથી તેનો સંઘાત નથી, ભવ્યજીવોને શૈલે-શીના ચરમ સમયે પરિશાદ થાય છે, (સંઘાત-પરિશાદ) ઉભય અભવ્યોને અનાદિ-અનન્ત છે, કેટલાક ભવ્યોને અનાદિ-સાન્ત છે. અભવ્યોને તે અનાદિ-નિધન હોવાથી અને ભવ્યોને અત્યન્ત વિયોગ થવાથી તેમનું અન્તર નથી. ૩૩૩૮-થી-૩૩૪૦

આહારક શરીરનો સંઘાત અને પરિશાદ દરેક એકેક સમયનાં છે, તથા તેના સંઘાત-પરિશાદ ઉભયનો કાળ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બે પ્રકારે છે. તે અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ ભણવું, પણ જઘન્યપક્ષે નાનું અને ઉત્કૃષ્ટપક્ષે મોટું અન્તર્મુહૂર્ત સમજવું. કેમકે આહારક શરીરની સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તનીજ છે.

એક વખત કહેણું આહારક શરીર કર્મ પૂર્ણ થયે ચાલુ પૂર્વધર તણ કે, મહી પુનઃ પ્રયોજનવશાત્ અન્તર્મુહર્ત પછી ફરી આહારક શરીર કરે, ત્યારે તે સંધાત, પરિશાદ અને ઉભયનું જન્ય અન્તર અન્તર્મુહર્તનું થાય. અને એ ત્રણેનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અર્થ પુદ્ગળ પરમર્તમાં કંઈક ન્યૂન હોય છે. તે જ્યારે કેહ ચાલુ પૂર્વધર આહારક શરીર કરીને પ્રમાદથી પતિત થઈ વનરૂપિત આદિમાં યથોક્તકાળ રહીને પુનઃ ચાલુ પૂર્વધર થઈ આહારક શરીર કરે, ત્યારે તે અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ એટલો કાળ અન્તર થાય.

તૈજસ-કાર્મણ્યનો સંધાત નથી થતો, કેમકે સંતાન ભાવે તે અનાદિ કાળથી પ્રવર્તે છે, અને સંધાત તો શુદ્ધમાણુ શરીરના પ્રથમ સમયે થાય છે. વળી સર્વ પરિશાદ પણ તેનો અભવ્યોને નથી, કેમકે તે તો ત્યજ્યમાન શરીર વિષય છે, પરંતુ કેટલાક ભવ્ય જીવોને રૌલેશીના છદ્મા સમયે તેનો સર્વ પરિશાદ થાય છે તેનો કાળ એક સમયનો છે. તથા તૈજસ-કાર્મણ્યના સંધાત-પરિશાદ ઉભયનો અભવ્યોને અનાદિ-અનન્ત હોવાથી તેનો ત્યાગ નથી થતો, અને કેટલાક ભવ્યોને આક્રમન વખતે તેનો સર્વથા ત્યાગ થાય છે, તેથી તેમને તે અનાદિ-સાંત છે. પણ પુનઃ તેમનું બહુ ન થવાથી અન્તર નથી. કેમકે તજ્જે-સાનું પુનઃ બહુ થાય, ત્યારે અન્તર થાય, તેનું તેમને નથી. ૩૩૩૮-થી-૩૩૪૦.

એ પ્રમાણે સજીવ પ્રયોગ કરણ કહ્યું, હવે અજીવ પ્રયોગકરણ કહે છે.

અજીવાણં કરણં નેયં પદ-સંસ્ત-સગદ-થૂનાણં ।

સંધાયણ-પદિસાદ્ગણકમયં તદ્ નોભયં ચેવ ॥ ૩૩૪૧ ॥

જં જં નિજીવાણં કીરદ્ જીવપ્પઓસઓ તં તં ।

વક્ષાઈ રૂઢ-કમ્માઈ-વાવિ તદ્ જીવકરણં તિ ॥ ૩૩૪૨ ॥

ગાથાર્થ:-પદનું સંધાતન, શંખનું પરિશાદન, અને શકટનું સંધાત-પરિશાદ ઉભયરૂપે સર્વ અણુવકરણ જાણવું. સ્થુણાનું સંધાત-પરિશાદ ઉભય નથી થતું. એ પ્રમાણે જીવના વ્યાપારથી જે જે અણુવોનાં વર્ણાદિ કરાય, અથવા રૂપ કર્માદિ કરાય, તે તે સર્વ અણુવકરણ છે. ૩૩૪૧-થી-૩૩૪૨.

॥ દ્રવ્યકરણ સમાપ્તિ ॥

હવે ક્ષેત્રકરણનું સ્વરૂપ કહે છે.

इह ददं चैव निवाससेत्तपज्जायभावओ खेत्तम् ।

भल्लइ नभं न तस्स य करणं निव्वचिओऽभिहिंसं ॥ ૩૩૪૩ ॥

होज्ज व पज्जायाओ पज्जाओ जेण दद्वओऽणज्जो ।

उवयारमेत्तओ वा जह लीए सालिकरणाई ॥ ૩૩૪૪ ॥

खेत्ते व जत्य करणं ति खेत्तकदणं तयं जहा सिद्धं ।

खेत्तं सुण्णसिण्णं पुण्णकरणसंबंधमेत्तेण ॥ ૩૩૪૫ ॥

ગાથાર્થ:-અહીં આકાશ દ્રવ્યનેજ નિવાસ ભાવરૂપ અર્થાત્ ભાવથી ક્ષેત્ર કહેવાય છે, પણ તેનું નિષ્પાતનભાવવડે કરણ નથી કહ્યું. આજ્ઞા (ધાર્મકાદિના સ્વયંભ-વિદ્યાગાદિરૂપ) પદ્ધતિની અપેક્ષાએ (ક્ષેત્રનું કરણ થાય, કેમકે સર્વ વસ્તુના માર્ગમાં અર્થાત્ છે, તેથી

તેઓનું કરણ સંભવે) કરણ કે પર્યાય દ્રવ્યથી અનન્ય છે. અથવા ઉપચાર માત્રથી પણ ક્ષેત્રકરણ કહેવાય. જેમ હોડમાં શાસિક્ષેત્રાદિ કરવાનું કહેવાય છે, તેમ અથવા (ક્ષેત્રનું કરણ તે ક્ષેત્રકરણ, એમ ન માનતાં, ક્ષેત્રમાં જે કરણ તે ક્ષેત્રકરણ એમ સમજીને) જે ક્ષેત્રમાં પુન્યાદિનું કરણું, તે ક્ષેત્રકરણ, એ વાત સિદ્ધ છે, જેમકે આ શત્રુજયાદિ ક્ષેત્ર પવિત્ર છે. અહીં પુન્ય કરવાના સંબંધ માત્રથી તે પુન્યકરણ ક્ષેત્ર કહેવાય છે. ૩૩૪૩-થી-૩૩૪૫.

હવે કાળકરણ કહે છે.

જં વત્તનાઙ્ગુવો કાલો દવ્વસ્સ ચેવ પજ્ઞાઓ ।

તો તેણ તસ્સ તમ્મિ વ ન ત્રિરુદ્ધં સવ્વહા કરણં ॥ ૩૩૪૬ ॥

અહવેહં કાલકરણં વવાઙ્ગુ જોઙ્ગિયગ્ગિવિસેસેણં ।

સત્તવિહ તત્થ ચરં ચડઠિવિહં થિરમકલ્લાયં ॥ ૩૩૪૭ ॥

બવં ચ બાલવં ચેવ કોલવં તીઙ્ગલો ચ ણં ।

ગરોહિ વગિયં ચેવ વિઠ્ઠી હવઙ્ગ સત્તમા ॥ ૩૩૪૮ ॥

પક્ખતિહઓ દુગુણિયા દુરુવરોહિયા ચ સુક્કપક્ખમ્મિ ।

સત્તહિણ્ણ દેવસિયં તં ચિય રુવાહિયં રત્તિં ॥ ૩૩૪૯ ॥

સડાણિ ચડપ્પય નાગં કિંત્યુગ્ગં ચ કરણં થિરં ચડહા ।

વહુલવડહસિરત્તિં સડગી સેતં તિયં કમસો ॥ ૩૩૫૦ ॥ દારં

આથાર્થ:—જે વર્તનાદિ રૂપ કાળ છે, દ્રવ્યનોજ પર્યાય છે. તેથી (જેમ દ્રવ્યનું તેમ કાળનું પણ) કરણ સર્વથા વિરુદ્ધ નથી. કાળ વડે કરણ, કાળનું કરણ અથવા કાળને વિષે કરણ તે કાળકરણ કહેવાય. અથવા બનાદિ રૂપ જ્યોતિષ્ક ગતિ વિશેષ વડે કાળકરણ છે, તેમાં સાત પ્રકારે ચર અને ચાર પ્રકારે સ્થિર કરણ છે તે નિયમિત તીથિમાં રાત્ર અને દિવસ હોય છે તે બન, બાલવ, કૌલવ, તૈત્તિલ, ગર, વણિજ, અને સાતમું વિષ્ટે એ સાત ચર કરણ છે. પક્ષની તિથિઓને બમણી કરીને સાત ભાગે વહેંચતાં જે આવે તે કૃષ્ણ પક્ષમાં દેવસિકકરણ બન્યું, અને તેમાં એક રૂપ અધિક કરવાથી રાત્રિકરણ બન્યું, શુક્લપક્ષમાં તીથિઓને બમણી કરીને બે બાદ કરવાથી દેવસિકકરણ થાય અને તેમાં એક રૂપ અધિક કરવાથી રાત્રિકરણ બન્યું. શકુનિ, ચતુષ્પદ, નાગ, અને કિંસ્તુબ્ધ એમ ચાર પ્રકારનું સ્થિરકરણ છે. કૃષ્ણ ચતુર્દશીની રાત્રિએ (અહા અવસ્થિત) શકુનિ કરણ હોય છે, બાકીનાં ત્રણ અનુક્રમે (અમાવાસ્યાના દિવસે ચતુષ્પદ, રાત્રિએ નાગ, અને પ્રતિપદાના દિવસે કિંસ્તુબ્ધ કરણ) બન્યાં. ૩૩૪૬-થી-૩૩૫૦

હવે ભાવકરણનું સ્વરૂપ કહે છે.

માવસ્સ વ માત્તેણ વ માત્તે કરણં ચ માત્તકરણં તિ ।

તં રીક્ષજાવાણં પજ્ઞાયવિસેસઓ વહુલ

॥ ૩૩૫૧ ॥

અપરપ્પઓગર્જં જં અજીવરૂવાઇપજ્જયાવત્થં ।

તમજીવભાવકરણં તપ્પજ્જાયપ્પણાવિક્કલં ॥ ૩૩૫૨ ॥

કો દન્વવીસસાકરણઓ વિસેસો ઇમસ્સ નણુ મણિયં ।

ઇહ પજ્જાયાવેક્ખા દન્વટ્ઠિયનયમયં તં ચ ॥ ૩૩૫૩ ॥

ઇહ જીવભાવકરણં સુયકરણં નો સુયાભિહાણં ચ ।

સુયકરણં દુવિયપ્પં લોહિયં ચાલ્લત્તં ચેવ ॥ ૩૩૫૪ ॥

ચદ્ધાચદ્ધં ચ પુણો સત્થાસત્થોવપ્પસમેયાઓ ।

એકેકં સદ્ધનિસીહકરણમેયં મુણેયવ્વં ॥ ૩૩૫૫ ॥

ગાથાર્થ:-ભાવનું કરણ, ભાવવડે કરણ, અથવા ભાવને વિષે કરણ તે ભાવકરણ છે. એ ભાવકરણ જીવ-અજીવના પર્યાય વિશેષથી બહુ પ્રકારનું છે. જે પરપ્રયોગ સિવાય થએલ ઇન્દ્રિયનુષાદિ અજીવના રૂપાદિ પર્યાયોની અવસ્થા તે તત્પર્યાય મૂખ્યાતાની અપેક્ષાએ અજીવ ભાવકરણ છે. દ્રવ્ય વિસ્તારકરણથી આનો શો ભેદ છે? (એમ પૂછવામાં આવે, તો) કહેલું જ છે કે અહીં પર્યાયની અપેક્ષાએ (ભાવકરણ કહ્યું છે,) અને ત્યાં દ્રવ્યાર્થિક-નયની અપેક્ષાએ તે માન્યું છે. જીવ ભાવકરણ બે પ્રકારે છે. શ્રુત જ્ઞાન ભાવકરણ અને નોશ્રુતજ્ઞાનભાવ કરણ (શ્રુતજ્ઞાન સિવાયનાં બીજાં જ્ઞાનો, ગુરૂપદેશાદિવડે કરાતા નથી, પણ તે સ્વતઃ થાય છે તેથી તેઓ જીવભાવ છતાં પણ અહીં કરણરૂપે નથી કહ્યા. એજ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વાદિ જીવ ભાવો પણ એકાન્તે પરાધીન નથી, તેથી તેને પણ કરણરૂપે નથી કહેલ.) શ્રુતજ્ઞાન કરણ બે પ્રકારે છે, લૌકિક અને લોકોત્તર પુનઃ તેદરેક શાસ્ત્ર અને અશા-સ્ત્રના ઉપદેશથી બદ્ધ તથા અબદ્ધ એમ બે પ્રકારે છે. વળી એ બદ્ધાબદ્ધ શબ્દકરણ અને નિશીથકરણ એમ પણ બે પ્રકારે જાણવું. ૩૩૫૨ થી ૩૩૫૫

હવે શબ્દકરણાદિ તથા નોશ્રુ-કરણનું સ્વરૂપ કહે છે.

ઉત્તી ઓ સદ્ધકરણ પગાસપાઠોવ સરવિસેસો વા ।

ગૂઢત્થં તુ નિસીહં રહસ્સસુત્તત્થમહવા જં ॥ ૩૩૫૬ ॥

લોપ અણિચદ્ધાઈ અઢિય-પચ્છઢિયાઈ કરણાઈ ।

પંચાદેસસયાઈ મરુદેવાઈણિ ઉત્તરિણ ॥ દારં ॥ ૩૩૫૭ ॥

ભાવકરણાદિગારે કિમિહં સદ્ધાઈદન્વકરણેણ ।

મણ્ણઈ તત્થવિ ભાવો વિવક્ખિઓ તાન્વસિઓ ઉ ॥ ૩૩૫૮ ॥

નોસુયકરણં દુવિહં ગુણકરણં જુંજણાભિહાણં ચ ।

ગુણકરણં તવ-સંજમકરણં મૂલુત્તરગુણા વા ॥ ૩૩૫૯-૧૦૩૬-૩૪૪ ॥

મળ-વયળ-કાયકિરિયા પક્કરસવિહા ઉ જુંજણાક ગં ।

સામાયકરણમિદં કિં નામાઈણ હોજ્જાદિ ? ॥ ૩૩૬૦ ॥

સર્વં પિ જહાજોગં નેયં ભાવકરણં ત્રિસેતેણં ।

સુય-વદ્-સદ્કરણં સુયસામાય્યં ન ચારિત્તં ॥ ૩૩૬૧ ॥

ગુણકરણં ચારિત્તં તવ સંજમગુણમયં તિ કાઠ્ઠણં ।

સંભવઓ સુયકરણં સુપસત્થં જુંજગાકરણં ॥ ૩૩૬૨ ॥

ગાથાર્થ:-ઉક્તિવિશેષ, પ્રગટ પાઠ અથવા ઉદાત્તાદિ સ્વર વિશેષ તે શબ્દકરણ કહેવાય; અને જેનો અર્થ ગૂઢ હોય, અથવા (નિરીય અધ્યયનની પેઠે) જેના સૂત્ર અને અર્થ અપ્રગટ હોય તે નિરીયકરણ કહેવાય. મદ્દોનાં આંક પ્રત્યંકાદિ કરણો, તે ઉપદેશ માત્ર રૂપતૈકિક અમદ્દ શ્રુતકરણ જણવાં, અને મદ્દની માતા, વનસ્પતિમાંથી નીકળીને સિદ્ધ થયાં ઇત્યાદિ પાંચસે આદેશો, તે લોકોત્તર અમદ્દ શ્રુતકરણ જણવાં. અહીં ભાવકરણના અધિકારમાં શબ્દાદિ દ્રવ્યકરણ કહેવાનું શું પ્રયોજન છે? (એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર) કહીએ છીએ કે ત્યાં શબ્દાદિ દ્રવ્યકરણમાં પણ શબ્દ વિશિષ્ટ ભાવશ્રુતજ કહેલ છે. (તેથી કંઈ દાષ નથી.) નોશ્રુતભાવકરણ એ પ્રકારે છે, ગુણકરણ અને યોજનાકરણ. તપ સંયમાદિનું કરવું, અથવા મૂલોત્તર ગુણનું કરવું તે ગુણકરણ કહેવાય તથા સત્યાદિ ચાર પ્રકારે મન, ચાર પ્રકારે વચન, અને આદારિક મિશ્રાદિ સાત પ્રકારે કાયાની ક્રિયા એમ પંદર પ્રકારે યોજનાકરણ છે. નામાદિ છ પ્રકારના કરણમાંથી આ સામાયિકકરણ કયું કરણ છે? (એમ પૂછવામાં આવે તો) તે યથાસંભવ છએ પ્રકારનું કરણ અને જણવું, વિશેષ કરીને ભાવકરણ જણવું તેમાં એ શ્રુતકરણ, બદ્ધશ્રુતકરણ, અને શબ્દકરણ રૂપ શ્રુતસામાયિક છે, ચારિત્રસામાયિક નથી; ચારિત્રસામાયિક તો તપ સંયમ ગુણાત્મક હોવાથી ગુણકરણ રૂપ નોશ્રુતભાવકરણ (નો પ્રથમ ભેદ) કહેવાય, અથવા યથાસંભવ પ્રશસ્ત મન, વચન, કાયરૂપ હોવાથી તે યોજનાકરણ (નોશ્રુતભાવકરણનો બીજો ભેદ) કહેવાય. ૩૩૫૬ થી ૩૩૬૨

હવે કૃતાકૃતાદિ સાત અનુયોગદ્વારો વડે સામાયિક કરણનો વિચાર કરે છે.

કયાકયં કેગ કયં કેસુ વ દઠ્ઠેસુ કીરઈ વાવિ ।

કાહે વ કારઓ નયઓ કરણં કઠ્ઠિહં કહં (વ) ? ॥૩૩૬૩-૧૦૩૯-૩૪૫॥

કિં કયમકયં કીરઈ કિંવાતો મગહ સઘહા દોસો ।

કયમિહ સઘાવાઓ ન કીરઈ ચિરકયઘડુ વ ॥ ૩૩૬૪ ॥

નિચ્ચકિરિયાપસંગો કિરિયાવેફઠ્ઠમયરિણિઠ્ઠા વા ।

અકય-કય-કજ્જમાણવવણસાભાવયા નિચ્ચે ॥ ૩૩૬૫ ॥

અકયં પિ નેય કીરઈ અઘંતાભાવઓ સ્વપુર્ણં વ ।

નિચ્ચકિરિયાદોસા સત્તિસેસયરા ય સુણમ્મિ ॥ ૩૩૬૬ ॥

સદસદુબયદોસાઓ સર્વં કીરઈ ન કજ્જમાણં પિ ।

ઈહ સઘહા ન કીરઈ સામાયમઓ કઓ કરણં ? ॥ ૩૩૬૭ ॥

નણુ સઘહા ન કીરઈ પઠિસેહમ્મિ વિ સમાણમેવેદં ।

પઠિસેહસાભાવે પઠિસિદ્ધં કેગ સામાય્યં ? ॥ ૩૩૬૮ ॥

અહ કયમકયં ન કયં ન કજ્જમાણં કયં તહાપિ કયં ।
 પહિસેહવયણમેયં તહ સામઈયં પિ કો દોસો ? ॥ ૩૩૬૯ ॥
 અકયમરુદ્ધનયાણં નિચ્ચત્તો ઓ નથો વ સામાઈયં ।
 છુલ્લો કયં ઘટ્ટે દવ કયાકયં સમયસસાવો ॥ ૩૩૭૦ ॥
 કીરિદ્ધ કયમકયં વા કયાકયં વેહ કજ્જમાણં વા ।
 કજ્જમિહ પિવવત્તો ન કીરિદ્ધ સવ્વહા કિંચિ ॥ ૩૩૭૧ ॥
 રૂપિ ત્તિ કીરિદ્ધ કઓ કુંભો સંઠાણસત્તિઓ અકઓ ।
 દોહિ વિ કયાકઓ સો તસ્સમયં કજ્જમાણો ત્તિ ॥ ૩૩૭૨ ॥
 પુલ્લકઓ ઉ વહત્તો પરપજ્જાણિં તદુમણિં ચ ।
 પજ્જંતા ય પહતયા ન કીરિદ્ધ સવ્વહા કુંભો ॥ ૩૩૭૩ ॥
 વોમાઈ નિચ્ચયાઓ ન કીરિદ્ધ દવ્વયાઈ વા સવ્વં ।
 કીરિદ્ધ ય કજ્જમાણ સમય સવ્વં સપજ્જયઓ ॥ ૩૩૭૪ ॥
 ઉપ્પાય-ટ્ટિઈ-ભંમસ્સભાવઓ ઇય કયાકયં સવ્વં ।
 સામાઈયં પિ એવં ઉપ્પાયાઈસહાવં તિ ॥ ૩૩૭૫ ॥
 (નણુ) દવ્વમણત્યંતર પજ્જાણંતર વિસેસણાઈ જુજ્જેજ્જ ।
 ઉપ્પાયાઈસહાવં ન ઉ સામા ઇયં ગુણો જમ્હા ॥ ૩૩૭૬ ॥
 સો ઉપ્પણ્ણો ઉપ્પણ્ણ એવ વિગઓ ય વિગય એવેહ ।
 કિં સેસમરસ જેણિહ કયાકયાદેસયા હોજ્જા ? ॥ ૩૩૭૭ ॥
 જં સ્વિય દવ્વવત્તો પજ્જાઓ તં ચ તિવિહસમ્ભાવં ।
 તો સો વિ તિરુવો સ્વિય તત્તો ય કયાકયસહાવો ॥ ૩૩૭૮ ॥
 જહવા રૂવંતરઓ વિગમુપ્પાણ વિ રૂવસામણ્ણં ।
 નિચ્ચં કયાકયમઓ રૂવં પરપજ્જયાઓ વા ॥ ૩૩૭૯ ॥
 તહ પરિણામંતરઓ વય-વિભવે વિ પરિણામસામણ્ણં ।
 નિચ્ચં કયાકયમઓ સામઈયં પરગુણાઓ વા । ॥ ૩૩૮૦ ॥
 દવ્વાઈચઉકં વા પહુલ્લ કયમકયમહવ સામઈયં ।
 એગપુરિસાઈઓ કયમકય નાણાનરાઈહિ ॥ ૩૩૮૧ ॥

ગાથાર્થ:-સામાયિક કૃતાકૃત કરાય છે ? શાથી કરાયું છે ? કયા દ્રવ્યોમાં કરાય છે ?
 અથવા એનો કરનાર કયારે હોય છે ? નયમતે એનો ઉત્તર, તથા કયા પ્રકારે આ સામાયિક
 પ્રાપ્ત થાય છે ? અને કરણ કેટલા પ્રકારે છે ? (આ સાતદ્વારોથી સામાયિક કરણનો વિચાર હવે
 કરાયો.) કરેલું સામાયિક કરાય છે, કે નહિ કરેલું કરાય છે ? આવા પ્રશ્નોથી શું પ્રયોજન
 છે ? એમ કહેવામાં આવે, તે સર્વથા તે બન્ને પક્ષમાં હોય છે. કેમકે ચિરકૃત ધરની પેઠે
 સદ્ભાવથી કરેલું નથી કરાવું. વળી જો કરેલું પણ કરાય, તે નિત્ય ક્રિયાનો પ્રસંગ
 થાય, ક્રિયા નિષ્ફળ થાય, અને કરણ સમાપ્ત પણ ન થાય તેમજ (કરેલું કરાય છે,

એમ કહેવામાં આવે, તો વસ્તુની સર્વદા સત્તા માની ગણાય, અને તેથી જે સર્વદા સત્ હોય, તે આકાશની પેઠે નિત્ય હોય છે.) નિત્ય વસ્તુમાં આ અકૃત છે, આ કરાએલ છે, અને આ કરાતું છે ઈત્યાદિ વ્યવહાર ન થાય. આકાશપુખ્તની પેઠે અત્યંત અભાવને ક્ષીણે નહિ કરેલું પણ કરાતું નથી, કેમકે એથી વિશેષતર નિત્ય ક્રિયાદિ દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. (ક્રિયામાણ કરાય છે, એમ ત્રીજો પક્ષ કહેવામાં આવે, તો તે ક્રિયામાણ વસ્તુ સત્ છે? અસત્ છે? કે સદસત્ છે? જે સત્ હોય, તો કૃતપક્ષમાં કહેલા દોષો પ્રાપ્ત થશે, અસત્ હોય તો અકૃતપક્ષના દોષો પ્રાપ્ત થશે, અને સદસત્ હોય તો ઉભયપક્ષના દોષો પ્રાપ્ત થશે.) એમ સદ્-અસદ્-અને ઉભયના દોષથી ક્રિયામાણ પણ કરાતું નથી. મોટે સામાયિક કોષપણ પ્રકારે સર્વથા કરાતું નથી, એટલે તેનું કરણ ક્યાંથી હોઈ શકે? (એ પ્રમાણે જે કોષ કહેવા માગે, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે) જે સર્વથા પ્રકારે સામાયિક નથી કરાતું, તો પ્રતિવેધમાં પણ એ દોષો સમાન છે, પ્રતિવેધના અભાવે શા વડે સામાયિકનો પ્રતિવેધ કર્યો? આ પ્રતિવેધ વચન છે, તે કરેલું કરાતું નથી, અકૃત કરાતું નથી, તેમ ક્રિયામાણ પણ કરાતું નથી, તો પણ કોષ ઉચ્ચારણાદિ પ્રકારે આ પ્રતિવેધ વચન કરાય છે. (એમ કહેવામાં આવે તો) જેમ કોષ પણ પ્રકારે એ પ્રતિવેધ કરાય છે, તેમ આ સામાયિક પણ ગમે તે પ્રકારે કરાય છે, એમ માનવામાં શો દોષ છે? નૈગમાદિ અશુદ્ધ નયોના મતે આકાશની પેઠે સામાયિક નિત્ય હોવાથી અકૃત છે, અને ઋણસૂત્રાદિ શુદ્ધ નયોના અભિપ્રાયે ઘટની પેઠે સામાયિક કરાએલું છે, પરંતુ સમય સદ્ભાવથી તો કૃતાકૃત સામાયિક કરાય છે. અહીં લોકમાં વિવક્ષાવશાત્ કોઈ કાર્ય કરેલું કરાય છે, કોઈ કાર્ય નહિ કરેલું કરાય છે, કોઈ કૃતાકૃત કરાય છે, કોઈ ક્રિયામાણ કરાય છે અને કોઈ કાર્યવિવક્ષાવશાત્ સર્વથા પ્રકારે નથીજ કરાતું. ઘટ રૂપી હોવાથી તદ્દરૂપપણે કરેલો કરાય છે; કેમકે મૃત્તિપંડાદિ અવસ્થામાં પણ રૂપાદિ હોય છે) આકાર અને જળધારણાદિ શક્તિવડે નહિ કરાએલો ઘટ કરાય છે. રૂપવડે અને સંસ્થાન શક્તિવડે કૃતાકૃત ઘટ કરાય છે, અને તે સમયે (ઉત્પત્તિ સમયે) ક્રિયામાણ કરાય છે. તથા પૂર્વકૃત ઘટ ઘટપણે નથી કરાતો, પટાદિ પરપર્યાયોવડે નહિ કરાએલો ઘટ નથી કરાતો, (પરપર્યાયોવડે વસ્તુને ન કરી શકાય.) સ્વ-પર પર્યાયોવડે ઘટ કૃતાકૃત પણ કરાતો નથી. (સ્વપર્યાયો પૂર્વે કરેલા છે, અને પરપર્યાયો પૂર્વે નહિ કરાએલા હોવાથી કરી શકાયજ નહિ.) ક્રિયામાણ ઘટ (ઉત્પત્તિ સમયે) ઘટપણે નથી કરાતો. (એ પ્રમાણે કૃતાદિ ચાર પ્રકારે વસ્તુનું ક્રિયામાણ અક્રિયામાણ-પણું જણવું.) અથવા આકાશ-આત્મા આદિ વસ્તુઓ નિત્ય હોવાથી કરાતી નથી, અથવા આકાશાદિ સર્વ વસ્તુ દ્રવ્યપણે સદા અવસ્થિત હોવાથી નથી કરાતી, અને સર્વ વસ્તુ સ્વપર્યાયથી ક્રિયામાણ કરાય છે, કેમકે દરેક સમયે જુદા જુદા સ્વપર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વ વસ્તુ ઉત્પાદ-સ્થિતિ-અને વ્યવસ્થાભાવણી હોવાથી કૃતાકૃત સ્વભાવવાળી છે; એજ પ્રમાણે સામાયિક પણ ઉત્પાદાદિ સ્વભાવવાળું હોવાથી કૃતાકૃત કરાય છે. (અહીં કદાચ એમ પૂછવામાં આવે, કે) દ્રવ્યથી અભિન્ન પર્યાયાન્તર વિશેષણોવડે દ્રવ્યને ઉત્પાદાદિ સ્વભાવ ઘટી શકે, પણ સામાયિકને ન ઘટે, કેમકે તે ગુણ છે. તે ગુણ ઉત્પન્ન થયો હોય તો ઉત્પન્નજ કહેવાય. (પણ વિગત કે અવસ્થિત ન કહેવાય.) અને વિગત હોય તો વિગતજ કહેવાય. (પણ ઉત્પન્ન કે અવાસ્થિત ન કહેવાય.) અહીં એનું શું વધે છે, કે જેથી કૃતાકૃત આદેશ થાય? (કૃતાકૃત સ્વરૂપ કહેવાય) એ પ્રમાણે પૂછવામાં આવે તો પર્યાય દ્રવ્યથી અભિન્ન છે, અજ્ઞે તે દ્રવ્ય ઉત્પાદાદિ ત્રણ સ્વભાવવાળું છે, તેથી તે પર્યાય પણ ત્રણ સ્વભાવવાળોજ છે અને તેથી કરીને તે કૃતાકૃતસ્વભાવવાળો છે. અથવા જેમ ઘટાદિકમાં રક્તાદિ રૂપથી ચેતાદિ રૂપાન્તરનો નાશ અને ઉત્પાદાદિ ત્રિરૂપતા થાય છે અને

તેથી કૃતાકૃતરૂપતા ઘટે છે) તેવી રીતે પરિણામાન્તરથી (ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિવડે પરિણામ પામતા સામાયિક ગુણના) પૂર્વ પરિણામનો નાશ અને ઉત્તર પરિણામનો ઉત્પાદ થયા છતાં પણ પરિણામ સામાન્ય નિત્ય હોય છે, (આથી સામાયિક ગુણની ત્રિરૂપતા થાય છે, તેથી તે કૃતાકૃત સ્વરૂપવાળું છે, અથવા પરગુણની અપેક્ષાએ તેનું કૃતાકૃતપણું છે, અથવા દ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ એ ચારની અપેક્ષાએ) સામાયિક કૃત અને અકૃત છે. એક પુરૂષ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સામાયિક કૃત છે, કેમકે સાદિ સપર્યક્ષિત છે,) અને અનેક પુરૂષ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ (અનાદિ અપર્યક્ષિત હોવાથી) અકૃત છે અને ભરત ઐરવત ક્ષેત્રને આશ્રીને સામાયિક કૃત છે. માહાવિદેહ ક્ષેત્રને આશ્રીને અકૃત છે અને ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાલને આશ્રીને અકૃત છે અને ભાવથી તો એક પુરૂષના ઉપયોગને આશ્રીને કૃત છે અને અનેક પુરૂષના ઉપયોગ આશ્રીને અકૃત છે. ૩૩૬૩ થી ૩૩૮૧.

હવે સામાયિક "કોણે કર્યું" એ દ્વાર કહે છે.

કેળ કયં તિ ય વવહારઓ જિણિદેહિ ગણહેરેહિ ચ ।

તસ્સામિણા ઉ નિચ્છયનયસ્સ તત્તો જઓઽણન્નં ॥ ૩૩૮૨ ॥

નણુ નિગ્ગમે કય ચિય કેળ કયં તં તિ કા પુણો પુચ્છા ?

મણ્ણઈ, સ ષજ્ઞકત્તા ઇહંતરંગો વિસેસોયં ॥ ૩૩૮૩ ॥

અહવા સતંતકત્તા તત્થેહ પયોજ્જકારગોઽભિમઓ ।

અહવેહ સવ્વકારગપરિણામાણન્નરૂવો તિ ॥ ૩૩૮૪ ॥

ગાથાર્થ:—સામાયિક કોણે કર્યું છે? (એમ પૂછવામાં આવે તો) વ્યવહારનયના અભિપ્રાયે જિનેન્દ્રિયોએ અને ગણધરોએ કરેલું છે; પરંતુ નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયે તેના સ્વામીથી કરા-એલું છે, કેમકે તે તેનાથી અનન્ય છે. (પૂર્વે) નિર્ગમદ્વારમાં સામાયિક કોણે કર્યું "એમ પ્રશ્ન કરેલો છે, છતાં પુનઃ તે પૂછ્યા અહીં શા માટે કરાય છે? એમ (કહેવામાં આવે તો તેના ઉત્તર કહીએ છીએ કે ત્યાં બાહ્ય કર્તા કહ્યા છે, અને અહીં વિશેષ કરીને અંતરંગ કર્તા કહ્યા છે. અથવા ત્યાં સ્વતંત્ર કહ્યા છે, અને અહીં પ્રયોજ્યકારી કર્તા માનેલ છે, અથવા સર્વકારકના પરિણામથી અનન્યરૂપ કર્તા કહેલ છે. ૩૩૮૨ થી ૩૩૮૪

[શિષ્ય:—“સામાયિક કોણે કર્યું? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વ્યવહારથી જિનેન્દ્રિય અને ગણધરોએ કર્યું છે, તથા નિશ્ચયથી તેના સ્વામીથી કરાયેલું છે કેમકે તે તેનાથી અનન્ય છે. આવાજ પ્રશ્નોત્તર પૂર્વે સામાયિકના નિર્ગમ કહેતી વખતે થયા હતા, ત્યાં કહ્યું હતું કે “મહાવીર સ્વામીથી તે નિકળ્યું.” ઇત્યાદિ કહેવાથી “સામાયિક કોણે કર્યું.” એ કથન ગતાર્થજ છે. તે છતાં ફરી અહીં એવોજ પ્રશ્ન શા માટે પૂછવામાં આવે છે?

આચાર્ય:—ત્યાં તીર્થકરોદિ સામાયિકના બાહ્ય કર્તા કહ્યા હતા અને અહીં તો વિશેષ કરીને અંતરંગ કર્તા જણવાને પ્રશ્ન કરેલ છે. નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયે અહીં સામાયિકના કર્તા સાધુ આદિ જણવા કેમકે તે સામાયિકના પરિણામથી અનન્ય છે.

અથવા નિર્ગમ દ્વારની અંદર ભગવાન તીર્થકર સ્વયંબુદ્ધ હોવાથી સ્વતંત્ર કર્તા તરીકે કહેલ છે અને અહીં સર્વ કારક પરિણામ નથી. કર્તાને અનન્ય રૂપ માનેલ છે, અને તે કર્તા સામાયિક કરનાર સાધુ આદિ જણવા. જેમકે સામાયિક કરનાર સાધુ આદિ

કર્તા છે, ક્રિયાભણપણને લીધે કર્મરૂપ સામાયિકથી અનન્ય હોવાથી કર્મ છે, કરણભૂત જે અધ્યવસાય વડે તે સામાયિક કરે છે, તે અધ્યવસાયથી તે અભિજ્ઞ હોવાથી કરણ છે. ગુરૂવડે તેને સામાયિક અપાય છે, તેથી તે સંપ્રદાન છે એનાથી શિષ્ય પરંપરાએ સામાયિક પ્રવર્તશે તેથી તે અપાદાનરૂપ છે, પોતાના પરિણામમાં સામાયિક ધારી રાખી છે, તેથી તે અધિકરણ છે. એ પ્રમાણે સર્વકારક પરિણામથી સામાયિક કર્તા અનન્યરૂપ છે.

શિષ્ય:—ભગવન્ ! જે અન્તરંગ પ્રયોજ્ય, સર્વકારક પરિણામથી અનન્યરૂપ સાધુ આદિને અહીં કર્તા તરીકે કહેલ છે; તો “ જિનેશ્વર અને ગણધરોએ તે કરેલું છે.” એમ અહીં શા માટે કહ્યું છે ?

આચાર્ય:—જિનેશ્વર પણ સામાયિકના અન્તરંગ કર્તા છે, સર્વકારક પરિણામથી અનન્યપણું તેમને પણ પ્રાય: વિરૂદ્ધ નથી, કેમકે તેમણે પણ સામાયિક કરેલું છે અને ગણધરો તો પ્રયોજ્ય કર્તા છે, કેમકે તેઓ જિનેશ્વરથી બોધ પામેલા છે. તેથી જિનેશ્વર અને ગણધરોના અહીં ઉપન્યાસ કર્યો છે, તે કંઈ વિરૂદ્ધ નથી. ૩૩૮૨-થી-૩૩૮૪

હવે “ કયા દ્રવ્યોમાં તે સામાયિક કરાય છે ? ” તે દ્વાર કહે છે.

દન્વેસુ કેસુ કોરઈ સામઈયં નેગમો મણુણેસુ ।

સયણાણેસુ ભાસઈ મણુણપરિણામકારણઓ ॥ ૩૩૮૫ ॥

નેગંતેણ મણુન્નં મણુણપરિણામકારણં દન્વં ।

વભિચારાઓ, સેસા ચિંતિં તઓ સન્વદન્વેસુ ॥ ૩૩૮૬ ॥

નણુ મણિયમ્મવગ્ધાણે કેસુ ત્તિં ઇહં કઓ પુણો પુચ્છા ? ।

કેસુ ત્તિં તત્થ વિસઓ ઇહં કેસુ ટ્ઠિઅસ્સ તણ્ણામો ॥ ૩૩૮૭ ॥

તો કિહ સન્વદન્વાવત્થાણં જાઈમિત્તવયણાઓ ।

ધમ્માઈસન્વદન્વાધારો સન્વો જઓઽવસ્સં ॥ ૩૩૮૮ ॥

વિસઓ વ ઉવગ્ધાણે કેસુ ત્તિં ઇહં સ એવ હેઽ ત્તિં ।

સદ્દેય-નેય-કિરિયાનિબંધણં જેણ સામઈયં ॥ ૩૩૮૯ ॥

અહવા કયાકયાઈસુ કજ્જં કેણ કયં વ કત્તત્તિં ।

કેસુ ત્તિં કરણભાવો તદ્દયત્થે સત્તમિં કાઉં ॥ દારં ॥ ૩૩૯૦ ॥

ગાથાર્થ:—કયા દ્રવ્યોમાં સામાયિક કરાય છે ? (એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં) નેગમનય કહે છે કે આસન-શયનાદિ મનોજ્ઞ દ્રવ્યોમાં રહેલાને કરાય છે; કેમકે તે મનોજ્ઞપરિણામના કારણભૂત છે. શેષ સંપ્રહાદિનયો કહે છે કે એકાન્તે મનોજ્ઞ દ્રવ્ય જ મનોજ્ઞ પરિણામનું કારણ છે એમ નહિ, (કેમકે મનોજ્ઞ દ્રવ્યમાં છતાં પણ કોઈકને અમનોજ્ઞ પરિણામ થાય છે, અને કોઈકને અમનોજ્ઞ દ્રવ્યમાં પણ મનોજ્ઞ પરિણામ થાય છે.) એ પ્રમાણે બ્યભિચાર દોષ આવે છે, તેથી સર્વ દ્રવ્યોમાં રહેલાને સામાયિક કરાય છે-થાય છે. પૂર્વે ઉપોદ્ધાતમાં “ શામાં સામાયિક થાય છે ? ” એમ કહેલું જ છે, તે છતાં પુન: અહીં એ પ્રશ્ન શામાટે કરવામાં આવે છે ? (એમ કહેવામાં આવે, તો) ત્યાં કયા દ્રવ્ય-પર્યાયો સામાયિકનાં વિષય છે, એમ કહ્યું છે; અને અહીં કયા દ્રવ્યોમાં રહેલાને સામાયિકના લાભ થાય ? એમ કહ્યું છે.

(૪૭૬) 'સામાયિકનો કરનાર ક્યારે થાય છે ?' આ પ્રશ્નનો નયોના અભિપ્રાયે ઉત્તર.

(એટલો તેમાં અને આ પ્રશ્નમાં તફાવત છે. (શેષ સંપ્રહાદિનયો કહે છે કે સર્વ દ્રવ્યોમાં રહેલાને સામાયિક થાય છે, એ કથનથી) સર્વ દ્રવ્યોમાં સામાયિકનું અવસ્થાન કેવી રીતે હોઈ શકે ? (કોઈ પણ વસ્તુ આકાશાદિ સર્વ દ્રવ્યોમાં નથી રહેતી.) એ પ્રમાણે પૂછવામાં આવે, તો જાતિ માત્ર વચનથી અહીં સર્વ દ્રવ્ય કહેલ છે, (સર્વ દ્રવ્યના એક દેશમાં પણ દ્રવ્યત્વ જાતિ માત્ર હોય છે.) (શું દેશથી પણ સર્વ દ્રવ્યનો આધાર કોઈ હોય છે ? હા.) કેમકે ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વ દ્રવ્યનો આધાર અવશ્ય સર્વ જીવલોક છે. અથવા ઉપોદ્ધાતની અંદર (કેષુએ પ્રશ્નમાં) સામાયિકનાં સર્વ દ્રવ્યો વિષયપણે કહેલાં છે, અને અહીં હેતુભૂત સર્વ દ્રવ્યોમાં સામાયિકનો લાભ થાય છે, એમ કહ્યું છે કેમકે શ્રદ્ધેય-જ્ઞેય-અને ક્રિયારૂપ હેતુવાળું સામાયિક છે. (અને સર્વ દ્રવ્યો પણ શ્રદ્ધેયાદિ રૂપેજ છે.) અથવા કૃતાકૃતાદિ દ્વારોમાં (પ્રથમ કર્તાવડે જે કરાય તે સામાયિક કાર્ય કહ્યું. “ કોણે કર્યું ? ” એ બીજા દ્વારમાં (સામાયિકના કર્તા કહ્યા, અને “ શામાં સામાયિક કરાય છે ? ” એ ત્રીજા દ્વારમાં ત્રીજાના બદલે સાતમી વિભક્તિ કરાને (કરણભૂત કયા દ્રવ્યોવડે સામાયિક કરાય છે ? એમ જણાવીને) કરણ લાવ કહ્યો છે. તેથી ઉપોદ્ધાતની સાથે પુનરૂક્તિ દોષ નથી. ૩૩૮૫-થી-૩૩૯૦.

હવે ક્યારે સામાયિકનો કરનાર થાય છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર જુદા જુદા નયોના અભિપ્રાયોનુસાર આપે છે.

ઉદ્દિષ્ટચિય નેગમનયસ્સ કત્તાઽણહિજ્જમાણો વિ ।

જં કારણમુદ્દેસો તમ્મિ ય કજ્જોવયારો ત્તિ ॥ ૩૩૯૧ ॥

સંગહ-વવહારાણં પચ્ચાસન્નયરકારણત્તણઓ ।

ઉદ્દિષ્ટમ્મિ તદત્થં ગુરુપામૂલે સમાસીણો ॥ ૩૩૯૨ ॥

ઉજ્જુસુયસ્સ પઢંતો તં કુણમાણો વ્વ નિરુવઓગો વિ ।

આસન્નાસાહારણકારણઓ સદ્-કિરિયાણં ॥ ૩૩૯૩ ॥

સામાઙ્ગોવઉત્તો કત્તા સદ્-કિરિયાવિઉત્તો વિ ।

સદ્દાઙ્ગ મણુત્તો પરિણામો જેણ સામઙ્યં ॥ ૩૩૯૪ ॥

કત્તા નયઓઽભિહિઓ અહવા નયઓ ત્તિ નોઙ્ગઓ નેઓ ।

સામાઙ્યહેઉપાઉજ્જકારઓ સો નઓ ય ઇમો ॥ ૩૩૯૫ ॥

ગાથાર્થ:-અનધીયાન એવો પણ શિષ્ય સામાયિકનો કર્તા છે એમ નેગમનયના અભિપ્રાયે કહેલું છે. કેમકે સામાયિકનું કારણ ઉદ્દેશ છે, અને તે ઉદ્દેશરૂપ કારણમાં સામાયિક રૂપ કાર્યનો ઉપચાર કરાય છે. (તેથી તે તેનો કર્તા છે.) ઉદ્દિષ્ટ સામાયિકમાં સંપ્રહ વ્યવહારનયના મતે સામાયિક ભણવા મટે ગુરુ સમીપે એટલો શિષ્ય સામાયિકનું નજીકનું કારણ હોવાથી તે કર્તા છે. ઋણસૂત્રનયના મતે સામાયિક ભણનાર અને તે કરનાર ઉપયોગ-રહિત હોય તો પણ તે સામાયિકનો કર્તા છે, કેમકે તે સામાયિકનું વધારે નજીકનું કારણ છે, તેનો વિષય શબ્દ અને ક્રિયા છે. શબ્દાદિ નયોના મતે સામાયિકમાં ઉપયોગવન્ત હોય અને શબ્દ ક્રિયા રહિત હોય તો પણ તે સામાયિકનો કર્તા છે; કેમકે આ નયોના મતે મનોરૂપ પરિણામ તેજ સામાયિક છે. આ પ્રમાણે નયોથી સામાયિકનો કર્તા કહ્યો અથવા નયથી એટલે નીતિથી સામાયિકનો હેતુ તે સામાયિકનો પ્રયોજ્યકારક કર્તા જણાયો અને તે નય આ છે. ૩૩૯૧-થી-૩૩૯૫.

અહીં “ ઉપ્પણાણુપ્પજ્જ ” ઇત્યાદિ કેટલીક ગાથાઓ મૂકી દીધી છે.

નયનો આઠમો પ્રકાર તથા આલોચના, વિનય, ક્ષેત્ર, દિગ્ભિન્નહ અને કાળદ્વાર. (૪૭૭)

હવે નયનો આઠમો પ્રકાર અથવા આલોચના દ્વાર કહે છે.

આલોચના ય વિણ્ણે લેત્ત દિસાભિગ્ગહે ય કાલે ય ।

રિલ્લ-ગુણસંપદા વિય અભિવાહારે ય અટ્ટમણ ॥૩૩૯૬ ॥મા૦ ૧૭૮॥

સામાય્યત્થમ્મવસંપયા ગિહત્થસ્સ હોજ્જ જજ્ઞો વા ।

ઉભયસ્સ પડત્તાલોહયસ્સ સામાય્યં દેજ્જા ॥ ૩૩૯૭ ॥

આલોહયમ્મિ દિલ્લારુહસ્સ ગિહિણો ચરિત્તસામય્યં ।

બાલાહદોસરહિયસ્સ દેજ્જ નિયમા ન સેસાણં ॥ ૩૩૯૮ ॥

સામાય્યત્થસમ્મણોવસંપયા સાહુણો હવેજ્જાહિ ।

વાધાયમેસકાલં વ પડ્ સુયત્થં પિ હોજ્જાહિ ॥ ૩૩૯૯ ॥

સઘ્વં વ બારસંગં સુયસામય્યં તિ તદુભયત્થં પિ ।

હોજ્જા લોહયભાવસ્સ દેજ્જ સુત્તં તદત્થં વા ॥ ૩૪૦૦ ॥

ગાથાર્થ:- (ગુરુ સમીપે પોતાના દોષ પ્રગટ કરવા તે) આલોચના (આસન દાનાદિ તથા બહુમાનાદિ એમ બે પ્રકારનો) વિનય, (ધુમ્મસેત્રાદિ) ક્ષેત્ર, દિશાઓનો ભિન્નહ, (દિવ-સાદિ) કાળ, નક્ષત્ર સંપત્ અને પ્રિયવર્ત્તવાદિ ગુણ સંપત્ની પ્રાપ્તિ તથા કાલિકાદિ શ્રુત સંબંધી ઉદ્દેશ સમુદ્દેશાદિનું કથન આ આઠમો નય છે. સામાયિક અર્થની ઉપસંપદા (પ્રાપ્તિ) ગૃહસ્થને હોય કે યતિને હોય ? (એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં) પ્રયુક્ત આલોચનાવાળા તે ઉભયને સામાયિક આપે છે. આસાદિ દોષરહિત અને દિક્ષાને યોગ્ય એવા ગૃહસ્થને (દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકારે) જાણ્યા પછી અવશ્ય ચરિત્ર સામાયિક આપે છે, બીજાને નથી આપતા. (દ્રવ્યથી નપુંસકાદિ ન હોવો જોઈએ, ક્ષેત્રથી અનાયં ન હોવો જોઈએ, કાળથી શીતોષ્ણ ઋતુમાં ખેદ ન પામવો જોઈએ, અને ભાવથી નિરોગી અપ્રમાદ હોવો જોઈએ. ઇત્યાદિ બરાબર જાણ્યા પછી તેવા ગૃહસ્થને દીક્ષા આપે.) તથા (બ્યારે ગુરુ કેવળ સૂત્રનેજ જાણનાર હોય અથવા સૂત્ર માત્ર આપીને પરલોક પામ્યા હોય ત્યારે) સાધુને અન્યત્ર સામાયિક અર્થશ્રવણની ઉપસંપદા હોય અથવા કોઈ વ્યાધાતથી કે ભવિષ્યકાળની અપેક્ષાએ સૂત્રાર્થ પશુ અન્યત્ર પ્રાપ્ત થાય. અથવા સર્વ દ્વાદશાંગ શ્રુત સામાયિક છે, તે દ્વાદશાંગ સૂત્રાર્થ ઉભય નિમિત્તે ઉપસંપદા હોય, તેથી વિશુદ્ધ આલોચનાવાળાને સૂત્ર અથવા અર્થ આપે છે. ૩૩૯૬-થી-૩૪૦૦

હવે વિનયદ્વાર, ક્ષેત્રદ્વાર-દિગ્ભિન્નહદ્વાર અને કાળદ્વાર કહે છે.

આલોચણસુદ્ધસ્સ વિ દેજ્જ વિણોયસ્સ નાવિણોયસ્સ ।

ન હિ દિજ્જજ્ઞ આહવણં પલિયત્તિયકન્નહત્થસ્સ ॥ ૩૪૦૧ ॥

અણુરત્તો ભત્તિગઓ અમુઈ અગુઅત્તઓ વિસેસન્નુ ।

ઉજ્જત્તો પરિતંતો ઇચ્છિયમત્થં લહ્હિ સાહુ ॥દારં॥૩૪૦૨॥મા૦ ૧૮૧॥

વિણયવઓ વિય કયમંગલસ્સ તદવિગ્વપારગમણાણ ।

દેજ્જ સુકઓવઓગો લિત્તાહસુ સુપ્પસત્થેશુ ॥ ૩૪૦૩ ॥

ઉચ્છ્રુવણે તાલિવણે પડમસરે કુસુમિણ વ વણસંઢે ।

ગંભીર સાણુણાણ પયાહિ પજલે જિણઘરે વા ॥ ૩૪૦૪ ॥ ભા૦ ૧૮૨ ॥

દેજ્જ ન ઉ ભગ્ગ-બ્ભામિય-મસાણ-સુન્નામણુન્નગેહેસુ ।

છારંગારક્કલયારામેજ્જાહ્મદવ્વદુદ્ધેસુ ॥ ૩૪૦૫ ॥

પુવ્વાભિમુહો ઉત્તરમુહો વ દિજ્જાહવા પઢિચ્છેજ્જા ।

જાણ જિણાદઓ વા દિસાહ જિણ્ણેહ્યાહં વા ॥ ૩૪૦૬ ॥

ચાઉત્તસં પણ્ણરસિં વજ્જેજ્જ અટટ્ઠમિં ચ નવમિં ચ ।

છદિઠં ચ ચાઉત્તં વારસિં ચ સેસાસુ દેજ્જાહિ ॥ ૩૪૦૭ ॥ દારં

ગાથાર્થ:-આલોચના લઇને શુદ્ધ થએલા વિનીત શિષ્યને સામાયિક આપે પણ અવિનીતને ન આપે.

અનુરક્ત, ભક્તિમાન, અમોચક, અનુવર્તક, વિશેષજ્ઞ, ઉદ્યમવાન, અને ખેદરહિત એવા વિનિત સાધુ ઇચ્છિત અર્થને પામે છે. વિનયવાન હોય તો પણ વિવરહિત પાર પામવાને જેણે મંગળ કર્યું હોય એવાને સારી રીતે ઉપયોગ કરીને સુપ્રસસ્ત ક્ષેત્રાદિકમાં સામાયિક આપે. ઇક્ષુવનમાં, શાલિવનમાં, પદ્મસરમાં, પુષ્પવાળા વનખંડમાં, ગંભીર પ્રદેશમાં, જ્યાં પ્રતિધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય એવા સ્થળમાં જ્યાં ફરતું પાણી હોય એવી ભૂમિમાં અથવા જિનગૃહમાં (ઇત્યાદિ શુભ ક્ષેત્રમાં) સામાયિક આપવું, પણ ભાંગેલું, ભ્રાન્ત, સ્મરાન, ચત્થ, ખરાબ ઘર, ક્ષાર અને અંગારાના ઢગ હોય એવા તથા અમૈધ્ય દ્રવ્યાદિથી દુષ્ટ હોય એવા સ્થળમાં સામાયિક ન આપવું, પૂર્વાભિમુખ યા ઉત્તરાભિમુખ રહીને સામાયિક આપવું અથવા ગ્રહણ કરવું, અથવા જે દિશામાં જિનાદિક યા જિનચૈત્ય હોય તે દિશા તરફ રહીને સામાયિક લેવું યા આપવું ચૈદશ, પૂર્ણિમા, આઠમ, નોમ, છઠ, ચોથ અને આરશ એ દિવસોએ સામાયિક ન આપવું, શેષ દિવસોએ આપવું, ૩૪૦૭

હવે નક્ષત્રદ્વાર, ગુણસંપદદ્વાર અને અભિવ્યવહાર દ્વાર કહે છે.

મિયસિર અદ્દા પુસ્સો તિન્નિ ય પુવ્વાહં મૂલમસ્સેના ।

હત્થો ચિત્તા ય તહા દસ વિહ્ધિકરાહં નાણસ્સ ॥ ૩૪૦૮ ॥

સદ્દાગયં રવિગયં વિહ્ધેરં સેગ્ગહં વા વિલંબં વા ॥

રાદ્દુહયં ગહમિણં ચ વજ્જ સત્ત નક્કલ્લે ॥ ૩૪૦૯ ॥

પિયધમ્મો દઢધમ્મો સંવિગ્ગોઽવજ્જમીરુ અસઢો ય ।

સ્વંતો દંતો ગુત્તો થિં વ્વય જિહંદિઓ ઉજ્જૂ ॥ ૩૪૧૦ ॥

અસઢો તુલા સમળા સમિઓ તહ સા સંગહરઓ ય ।

જસંપઓવવેઓ જુગ્ગા સેસો અજોગો ॥ દારં ॥ ૩૪૧૧ ॥

નેઓઽભિન્વાહારોઽભિન્વાહરણમહમસ્સ સાહુસ્સ ।

इयमुद्दिस्सामि सुत्तथोभयओ कालियमुयम्मि ॥ ૩૪૧૨ ॥

दन्व-गुण-पञ्जवेहिं य भूयावायम्मि गुरुसमाइहे ।

वेर्जइहमियं मे इच्छामणुसासणं सिस्से ॥ दारं ॥ ૩૪૧૩ ॥

ગાથાર્થ:-મૃગશિર, આર્દ્રા, પુષ્ય, ત્રણ પૂર્વનક્ષત્ર, મૂળ, અશ્લેષા, હસ્તા, તથા ચિત્રા નક્ષત્રોમાં સામાયિક આપણું કેમકે એ દસ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરનારાં છે પણ સંધ્યાગત, (જ્યાં સૂર્ય રહે તે, અથવા જે નક્ષત્રમાં સૂર્ય હોય તેનાથી ચાંદ્ર્યું થા પંદરમું નક્ષત્ર તે સંધ્યાગત કહેવાય.) રવિગત, (જેનાં સૂર્ય રહે તે) વિકેર, (પૂર્વ દિશામાં જવાનું હોય છતાં પશ્ચિમ તરફ જતું હોય તે) સંપ્રહ, (કૂર પ્રહથી અધિષ્ઠિત) વિરૂંળી (સૂર્ય ભોગવીને મૂકી દીધું હોય તે) રાહુહત (જ્યાં પ્રહણ થયું હોય) અને પ્રહભિન્ન (પ્રહથી ભેદાએકું હોય.) એ સાત પ્રકારનાં નક્ષત્ર વર્જવાં (તેમાં સામાયિક ન આપણું.) પ્રિય-ધર્મી, દ્રઢધર્મી, સવિત્ર, પાપથી ભીર, અશઃ, ક્ષમાવાન, દાનત, ગુપ્તિવાન, સ્થિરવ્રતી, જિતેન્દ્રિય, સરળ, અશઃ એટલે તુલા સમાન મધ્યસ્થ, સમિતિવાળો અને સાધુ સંગતિમાં આસક્ત ઇત્યાદિ ગુણસંપદયુક્ત શિષ્ય સામાયિકને યોગ્ય છે અને શેષ અયોગ્ય છે. કાલિક શ્રુતમાં હું આ સાધુને આ અંગ અધ્યયન આદિ સૂત્ર, અર્થ અને સૂત્રાર્થથી વંચાણું. ઇત્યાદિ (ગુર-શિષ્યની ઉક્તિ-પ્રત્યુક્તિ તે) અભિવ્યવહાર નય જાણવો. એજ પ્રમાણે દ્રષ્ટિવાદમાં પણ ગુણ, દ્રવ્ય, અને પર્યાયવડે ગુરુએ કહ્યે છતે, શિષ્ય કહે-આપે મને એ કહ્યું હવે અનુશાસિત ઇચ્છું છું. ૩૪૦૮-થી-૩૪૧૩

હવે “ કરણ કેટલા પ્રકારનું છે ? ” તે કહે છે.

करणं तन्वावारो गुरु-सिस्साणं चउव्विहं तं च ।

उद्देशो वायणया तद्वा समुद्देशणमणुत्ता ॥ ૩૪૧૪ ॥

नणु भणिपमगेगविहं पुवं करणमिह किं पुणो गहणं ।

तं पुव्वगहियकरणं इदमिह दाणगहगकाले ॥ ૩૪૧૫ ॥

पुव्वमविसेसियं वा इह गुरु-सोसकिरियाविसेसाओ ।

करणावसरो वाऽयं जेगत्तयं तु वच्चासो ॥ ૩૪૧૬ ॥

ગાથાર્થ:-ગુર-શિષ્યનો સામાયિક સંબંધી વ્યાપાર તે કરણ છે, તે કરણ ઉદ્દેશ-વા-ચના-સમુદ્દેશ અને અનુજ્ઞા એમ ચાર પ્રકારે છે. પૂર્વે નામાદિ અનેક પ્રકારે કરણ કહ્યું છે, છતાં અહીં પુનઃ શા માટે તેના ભેદ કહ્યો છે ? (એમ પૂછવામાં આવે તો) પૂર્વે પ્રથમ પ્રહણ કરેલ સામાયિકનું કરણ કહ્યું છે, અને અહીં ગુર-શિષ્યના દાન-પ્રહણકાળે ઉદ્દેશાદિ વિધિ-વડે સાધ્ય કરણ કહ્યું છે. અથવા પૂર્વે અવિશેષ કરણ કહ્યું છે, અને અહીં ગુર-શિષ્યોક્ત ક્રિયાવિશેષથી વિશેષ કરણ કહ્યું છે અથવા (ગુર-શિષ્યની ઉક્તિ-પ્રત્યુક્તિ વખતેજ) સામા-યિકનું કરણ કહેવાનો આ અવસર છે. (તો પૂર્વે શા માટે કહ્યું ? એમ કહેવામાં આવે તો) એવો કંઈ નિયમ નથી, કે જે અન્યત્ર કહેવાનું હોય, તે અહીં ન કહેવાય. કેમકે સૂત્રની ગતિ વિચિત્ર હોવાથી વ્યત્યાસ પણ થાય. (અસ્થાને પણ કહી શકાય.) ૩૪૧૪ થી ૩૪૧૬.

હવે સામાયિક કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? તે દ્વાર કહે છે.

લભ્મહ કહં તિ મણિણ સુયસામઇયં જહા નમોક્કારો ।

સેસાઈં તદાવરણક્કવયોવ સમઓઽહવોભયઓ ॥ ૩૪૧૭ ॥

નણ મણિયમુવક્કમયા સ્વઓવસમઓ પુણો ઉવગ્ગાણ ।

લભ્મહ કહં તિ મણિયં ઇહં કહં કા પુણો પુચ્છા ? ॥ ૩૪૧૮ ॥

મણિણ સ્વઓવસમઓ સ એવ લભ્મહ કહં ઉવગ્ગાણ ।

સો ચેવ સ્વઓવસમો ઇહ કેસિં હોજ્જ કમ્માણં ? ॥ ૩૪૧૯ ॥

ગાથાર્થ:-કેવી રીતે સામાયિક પ્રાપ્ત થાય? (એમ પૂછવામાં આવે તો નમસ્કારની પેઠે શ્રુત સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે, અને શેષ સામાયિક તદાવરણ કર્મના ક્ષયથી ઉપશમથી અથવા ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વે ઉપક્રમદ્વારમાં ક્ષયોપશમથી સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે, તે પછી ઉપોદ્ધાતદ્વારમાં પણ “કેવી રીતે સામાયિક પ્રાપ્ત થાય?” એમ કહ્યું હતું, તે છતાં ફરી અહીં એજ પૃચ્છા શા માટે કરવામાં આવે છે? (એમ કહેવામાં આવે, તો ઉપક્રમમાં સામાયિક) ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થાય છે, ઉપોદ્ધાતમાં તેજ ક્ષયોપશમ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે? (એ જણાવ્યું છે,) અને તે ક્ષયોપશમ કયા કર્મના થાય છે? (એ જણાવ્યું છે.) ૩૪૧૭ થી ૩૪૧૯.

સામાયિક કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? એમ પૂછવામાં આવે, તો જેમ મહ સુયનાના ચરણં ઇત્યાદિ ગાથાત્રય વડે નમસ્કારની પ્રાપ્તિ કહી છે, તેમ શ્રુત સામાયિકની પણ પ્રાપ્તિ સમજવી, કેમકે નમસ્કાર શ્રુત અન્તર્ગત છે.

સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જીવોને નમસ્કાર પ્રાપ્ત થાય છે, એટલા કારણ ઉપરથી ત્યાં દર્શન મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમ કહેલ છે, મુખ્યવૃત્તિએ તો નમસ્કાર શ્રુતરૂપ હોવાને લીધે શ્રુતાવરણકર્મના ક્ષયોપશમથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. એજ પ્રમાણે શ્રુત સામાયિક પણ મતિ-શ્રુતાવરણના ક્ષયોપશમથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. બાકીનાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક-દેશવિરતિ સામાયિક-અને સર્વવિરતિ સામાયિક યથાસંલવ તદાવરણીય કર્મના ક્ષયથી-ઉપશમથી અથવા ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય:-ભગવન્! પૂર્વે ઉપક્રમદ્વારમાં “માવે સ્વઓવસમિણ”-બીયક્સાયાણુદયે તદય કસાયાણુદયે-ચારસવિહે કસાયે.” ઇત્યાદિ ગાથાઓમાં તદાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી અને ક્ષયાદિથી સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિક લાભ થાય છે, એમ કહ્યું હતું. તે પછી ઉપોદ્ધાતદ્વારમાં ફિં કહિવિહં ઇત્યાદિ ગાથામાં “કેવી રીતે સામાયિક પ્રાપ્ત થાય? મનુષ્યાદિથી” એમ કહ્યું હતું. તે પછી પુનઃ અહીં “કેવી રીતે સામાયિક પ્રાપ્ત થાય? એમ ફરી પૃચ્છા કરવામાં આવે છે, તેનું કારણ?

આચાર્ય:-માવે સ્વઓવસમિણ ઇત્યાદિ ગાથાઓ છે. ઉપક્રમદ્વારમાં ક્ષયોપશમપદિ હેતુવડે સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહેલું છે. તે પછી ઉપોદ્ધાતદ્વારમાં “એ ક્ષયોપશમપદિ હેતુ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? મનુષ્યાદિ સામગ્રીથી પ્રાપ્ત થાય.” એમ કહેલું છે, અને અહીં એ ક્ષયોપશમપદિ કયા કર્મનાં થાય? તેનો વિચાર કર્યો છે. આ પ્રમાણે વિષય વિભાગથી જુદા જુદા ત્રણ સ્થળે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. ૩૪૧૭ થી ૩૪૧૯.

‘કરોમિ મદન્ત! સામાયિકમ્’ આ સંબંધમાં શિષ્યની શંકા. (૪૮૧)

હવે ‘કરોમિ મદન્ત! સામાયિકમ્’ એ સંબંધમાં શિષ્યની શંકા અને સમાધાન કહે છે.

કો કારઓ કરેતો કિં કમ્મં જં તુ કોરુ તેણં ।

કિં કારઓ ય કરણં ચ હોઈ અન્નં અણન્નં તે ? ॥૩૪૨૦॥૧૦૪૬-૩૪૨૧॥

કો કારણ ત્તિ મળિણ હોઈ કરેતો ત્તિ મળ્લણ ગુરુણા ।

કિં કમ્મં તિ ય મળિણ મળ્લણ જં કીરણ તેણં ॥ ૩૪૨૧ ॥

કેણં કયં તિ ય કત્તા મળિણો તત્થ કા પુણો પુચ્છા ? ।

તત્ત્વિવરણં ચિય ઇમં કેણં તિ વ હોજ્જ મા કરણં ॥ ૩૪૨૨ ॥

અહવા કયાકયાઈસુ કત્તારં કમ્મ કરણભાવં ચ ।

સામાઈયસ્સ સોઁં કુલ્લાલ-ધદ-દ્વંદ્વગાણં વ ॥ ૩૪૨૩ ॥

પવિભાગમેષ્છંતો પુચ્છઈ કો કારઓ કરેતોઽયં ।

કિં કમ્મં જં કીરઈ તો તેણ તુ સદ્દેણ કરણં ચ ॥ ૩૪૨૪ ॥

કિં કારઓ ય કરણં ચ હોઈ કમ્મં ચ તે ચસદ્દાઓ ।

અન્નમણન્નં, મળ્લણ કિંચાહ ન સન્વહા જુત્તં ॥ ૩૪૨૫ ॥

અન્નત્તે સમભાવાભાવાઓ તપ્પઓયણાભાવો ।

પાવઈ મિચ્છસ્સ વ સે સમ્મા-મિચ્છાઽવિસેસો ય ॥ ૩૪૨૬ ॥

અહવ મઈ મિન્નેણ વિ ઘણેણ સઘણો ઘણોત્તિ વવણ્ણસો ।

સઘણો ય ઘણાભાગી જહ તહ સામાઈયસ્સામી ॥ ૩૪૨૭ ॥

તં ન જઓ જીવગુણો સપ્પાઈ તેણ વિફલયા તસ્સ ।

અન્નત્તણઓ જુત્તા પરસામાઈયસ્ય વાઽફલયા ॥ ૩૪૨૮ ॥

જઈ મિન્નં તન્ભાવે વિ તઓ તસ્સભાવરહિઝ ત્તિ ।

અન્નાણિ ચિય નિચ્ચં અંધો વ સમં પર્ણેણ ॥ ૩૪૨૯ ॥

એકત્તે તન્નાસે નાસો જીવસ્સ સંભવે ભવણં ।

કારણસંકરો સો તદેગયા કપ્પણા વાવિ ॥ ૩૪૩૦ ॥

ગાથાર્થ:-સામાયિકનો કર્તા કોણુ? સામાયિક કરનાર તેનો કર્તા છે. કર્મ શું (અને કરણુ કયું?) જે કર્તા વડે કરાય તે કર્મ, (અને મન વિગેરે કરણુ છે.) જે એમ હોય તો ભગવન! એ ત્રણે પરસ્પર ભિન્ન છે, કે અભિન્ન છે? કોણુ કર્તા છે? એમ પૂછવાથી સામાયિક કરનાર તેનો કર્તા છે, એમ ગુરુએ કહ્યું. કર્મ કયું? એમ પૂછવાથી, જે તેનાવડે કરાય તે કર્મ એમ કહ્યું. સામાયિક કોણુ કર્યું? એ દ્વારમાં તેનો કર્તા કહેલ છે, છતાં ફરીથી એ પ્રશ્ન શામાટે કરવામાં આવે છે? (એમ પૂછવામાં આવે, તો) અહીં તેણું વિવરણુ છે, “કેમ એ કરણુ નથી. અથવા કૃતાકૃતાદિ દ્વારોમાં કુલાર-ધર-અને કંડાદિની પેઠે અહીં પ્રસ્તુતમાં સામાયિકનાં કર્તા-કર્મ-અને કરણુ સાંભળીને તેનો વિલામ.

ન જોવાથી પૂછે કે કર્તા કેણુ ? (ઉત્તરમાં) સામાયિક કરનાર કર્તા છે. કર્મ શું ? (ઉત્તરમાં) જે તેનાવડે કરાય તે કર્મ. અને તુ શબ્દથી કરણુ કયું ? (ઉત્તરમાં) મન વિગેરે કરણુ છે. એમ કહ્યું છે. કર્તા-કરણુ અને ચ શબ્દથી કર્મ, તે તમારે પરસ્પર અન્ય છે, કે અનન્ય છે ? (આવો-પ્રશ્ન કરવાનું શું કરણુ ? એમ કહેવામાં આવે, તો) તે બેમાંથી એકપણુ સર્વથા યોગ્ય નથી. કેમકે કર્તાથી કમલૂત સામાયિક લિખ્ત હોય, તો મિથ્યાદ્રષ્ટિની પેઠે તેને (સામાયિકજન્ય) સમભાવનો અભાવ થશે, અને તેના પ્રયોજનલૂત મોક્ષનો પણ અભાવ પ્રાપ્ત થશે. વળી (સામાયિક કરનાર) સમ્યક્દ્રષ્ટિ છે, અને બીજા મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે, એવો ત-ફાવત પણ નહિ રહે. (કેમકે બન્નેને સામાયિક લિખ્ત છે.) અથવા એમ કહેવામાં આવે કે ધન લિખ્ત છતાં પણ 'ધનવાન' એવો વ્યવહાર કરાય છે, અને ધનવાન જેમ ધનના ફળનો ભોક્તા જણાય છે, તેવી રીતે સામાયિકનો સ્વામી પણ તેના ફળનો ભોક્તા થશે. (કેમકે ન્યાય સમાન છે.) આ કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે સામાયિક જીવનો ગુણુ છે, તેથી તે તેનાથી લિખ્ત હોય, તો જેમ બીજાનું સામાયિક બીજાને લિખ્ત હોવાથી નિષ્ફળ છે, તેમ તેને પણ તેની નિષ્ફળતા થાય. (ધન એ ધનવાનનો ગુણુ નથી, તેથી તે તેનાથી લિખ્ત હોય, તો પણ તેનું ફળ થાય, અહીં તેમ નથી, માટે તેમ ન બને) વળી જે કર્તાથી સામાયિક લિખ્ત હોય, તો સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકનો સદ્ભાવ છતાં પણ, જેમ પ્રદીપ સાથે રક્ષા છતાં સ્વભાવલૂત ચક્ષુ વિનાના અન્ધની પેઠે સમ્યક્ત્વાદિ સ્વભાવરહિત હોવાથી તે હુમ્મેશાં અજ્ઞાની જ રહેશે. તથા (સામાયિક અને સામાયિકવાન જીવની) એકતા માનવામાં આવે, તો સામાયિકનો નાશ થતાં સામાયિકવાન જીવનો પણ નાશ થાય, અને સામાયિકની ઉત્પત્તિ થતાં જીવની પણ ઉત્પત્તિ થાય. (એમ માનવું એ ઈષ્ટ નથી, કેમકે જીવ નિત્ય છે.) અથવા કર્તા-કર્મ-અને કરણુને સંકર દોષ પ્રાપ્ત થાય, તેઓની એકતા થાય, અથવા એ સર્વ કર્તા વિગેરે કલ્પનારૂપજ બને. ૩૪૨૦-થી-૩૪૩૦.

ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો હવે આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે.

આયા હુ કારઆ મે સામાઈયકમ્મ કરણમાયા ય ।

તમ્હા આયા સામાઈયં ચ પરિણામઓ એકં ॥ ૩૪૩૧ ॥

જં નાણાઈસભાવં સામાઈયં જોગમાહ કરણં ચ ।

ઉભયં ચ સપરિણામો પરિણામાણન્નયા જં ચ ॥ ૩૪૩૨ ॥

તેણાયા સામાઈયં કરણં વ ચસદ્ધઓ ન ભિન્નાઈં ।

નણુ મણિયમણ્ણત્તે તન્નાસે જોવનાસો ત્તિ ॥ ૩૪૩૩ ॥

જહ્ તપ્પજ્જયનાસો કો દોસો હોઈ સન્વહા નત્થિ ।

જં સો ઉપ્પાય-વ્વય-ધુવધમ્માણંતપજ્જાઓ ॥ ૩૪૩૪ ॥

સન્વં ચ્ચિય પડસમયં ઉપ્પજ્જહ્ નાસેય ય નિચ્ચં ચ ।

એવં ચેવ ય સુહ-દુક્ખ-બંધ-મોક્ખાઈસન્ભાવો ॥ ૩૪૩૫ ॥

એગં ચેવ ય વત્થું પરિમામવસેણ કારગંતરયં ।

પાવહ્ તેણાદોસો વિવક્ખયા કારગં જં ચ ॥ ૩૪૩૬ ॥

કુંભો વિસિજ્જમાણો કત્તા કમ્મં સ એવ કરણં ચ ।

નાણાકારયભાવં છહ્હ જહેગો વિવક્ખાણ ॥ ૩૪૩૭ ॥

જહ વા નાનાણત્તો નાણી નિયઓવઓગકાલમ્મિ ।

एगो वि तिसहावो सामाइयकारओ एवं

॥ ૩૪૩૮ ॥

ગાથાર્થ:-અમારા મતે આત્માજ સામાયિકનો કર્તા છે, સામાયિક કરાતું હોવાથી કર્મ છે, તે પણ આત્માજ છે, અને મન વિગેરે કરણ તે પણ આત્માજ છે. મારે કર્તા-કર્મ-અને કરણ (એ ત્રણે) આત્મપરિણામ રૂપ હોવાથી એકજ છે. કારણ કે સામાયિક જ્ઞાનાદિ સ્વભાવરૂપ છે, અને મન વિગેરે કરણને યોગ કહેલ છે, એ ઉભય આત્માના પરિણામ છે, પરિણામ તે પરિણામવાનથી અનન્યરૂપે હોય છે. તેથી કરીને આત્મા-સામાયિક અને જ શબ્દથી મન વિગેરે કરણ (એ ત્રણે) પરસ્પર ભિન્ન નથી. જો ભિન્ન નથી, તો તેનો નાશ થતાં જીવનો પણ નાશ થાય, એમ હમણાંજ કહ્યું છે. (આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે, તો) જો સામાયિકાદિરૂપ પર્યાયનો નાશ થતાં, તે પર્યાયરૂપે નાશ, ન પામે તો શા દોષ છે ? (કંઈજ નહિ.) સર્વથા જીવનો વિનાશ નથી થતો; કેમકે તે ઉત્પાદ-વ્યય-અને દ્વૈવ્ય સ્વભાવ રૂપ અનન્ત પર્યાયવાળો છે. (એટલે એક સામાયિકાદિ પર્યાયનો નાશ થતાં સર્વથા તેનો નાશ કેવી રીતે થાય ? બાકીના અનન્ત પર્યાયથી તો સદા અવસ્થિતજ છે.) એજ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ પ્રતિ સમય ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે, અને સદા અવસ્થિત રહે છે. એમ માનવાથીજ સુખ-દુઃખ-ખંધ-મેક્ષ આદિનો સદ્ભાવ ઘટે છે. તથા એકજ વસ્તુ-પરિણામના વશથી જીદા જીદા કારકપણને પામે છે, કેમકે વિવક્ષાથી કારક અને છે, તેથી કારકસંકરાદિ દોષ પણ નથી લાગતા. જેમ વિશીર્યમાણ ઘટ (વિશરણ ક્રિયાના કર્તાપણને લીધે) કર્તા થાય છે, તેજ ઘટ વિશરણ ક્રિયાના વ્યાખ્યપણાવડે કર્મ થાય છે, ઘટપર્યાયવડે લીંછી થાય છે, તેથી તેજ ઘટકરણ થાય છે, એ પ્રમાણે એકજ પદાર્થ વિવક્ષાવડે વિવિધ કારકભાવ પામે છે. અથવા જેમ જ્ઞાનથી અનન્ય એવો જ્ઞાની-આત્મા સ્વ-ઉપયોગ કાળમાં એક છતાં પણ ત્રણ સ્વભાવવાળો છે. (સ્વઉપયોગમાં ઉપયોગવન્ત હોવાથી કર્તા છે, સંવેદ્યમાનપણાથી કર્મ છે, અને કરણભૂત જ્ઞાનથી અનન્ય હોવાને લીધે કરણ છે.) એજ પ્રમાણે સામાયિકનો કારક પણ (કર્તા-કર્મ-અને કરણરૂપ) બાણવો.

૩૪૩૧-થી-૩૪૩૮.

હવે મદન્ત ! એ બીજા અવયવની વ્યાખ્યા કરે છે.

भदि कल्लाण-सुहत्थो धाऊ तस्स य भदंतसहोऽयं ।

स भदंतो कल्लाणो सुहो य कल्लं किलारुगं

॥ ૩૪૩૯ ॥

तं तच्च निव्वाणं कारण कज्जोवयारओ वावि ।

तस्साहणमणसहो सदत्थो अहव गच्चत्थो

॥ ૩૪૪૦ ॥

कल्लमणइ त्ति गच्छइ गमयइ व बुज्झइ व बोहयइ व त्ति ।

भणइ भणावेइ व जं तो कल्लाणो स चायरिओ

॥ ૩૪૪૧ ॥

अहवा कल सदत्थो संखाणत्थो य तस्स कल्लं ति ।

सदं संखाणं वा जमणइ तेणं च कल्लाणो

॥ ૩૪૪૨ ॥

सुपसंसत्थो खाणदियाणि सुद्धिदिओ सुहोऽभिनओ ।

वस्सिदिओ जमुत्तं असुहो अजिइदिओऽभिमओ

॥ ૩૪૪૩ ॥

સુહમહવા - લ્લાપં તથાં સેસવચારઓઽભિમયં ।

તસ્સાહણં શુરુ ત્તિ ય સુહમન્ને પાણસણ વ્વ ॥ ૩૪૪૪ ॥

જં ચ સિયં સ્વેર્હિતોઅણ્ગદરૂવં તથો સુહં તં ચ ।

અભયાઈં તપ્પયાયા સુહમિહ તન્મત્તિમાવાઓ ॥ ૩૪૪૫ ॥

ગાથાર્થ:-મદ્ ધાતુ કલ્યાણ અને સુખ અર્થમાં છે, તેનો આ લદન્ત શબ્દ બનેલો છે. તેથી લદન્ત એટલે કલ્યાણ અને સુખ. (તેમાં કલ્યાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે) કલ્ય એટલે નિશ્ચિત આરોગ્ય, તે આરોગ્ય તથ્ય નિરૂપચરિત નિર્વાણ સમજવું. અથવા કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને નિર્વાણનાં કારણભૂત જ્ઞાનાદિ ત્રણ તે આરોગ્ય સમજવું અણ્ ધાતુ શબ્દાર્થ અથવા ગત્યર્થમાં છે. તેથી ‘ કલ્ય ’ એટલે યથોક્ત આરોગ્ય ‘ અણ્વતિ ’ એટલે પોતે પામે, અને બીજાને પમાડે. અથવા પોતે જાણે અને બીજાને જણાવે. (અણ્ ધાતુનો અર્થ શબ્દાર્થ લઇએ તો) યથોક્ત આરોગ્ય પોતે કહે અને બીજાને કહાવે. તેથી તે કલ્યાણ કહેવાય. એ કલ્યાણ અહીં આચાર્ય જણવા. અથવા કલ્ ધાતુ શબ્દ અને સંજ્યા અર્થમાં છે, તેનો નિષાત કરવાથી કલ્ય થાય તેથી શબ્દશાસ્ત્ર અને સંજ્યાન એટલે ગણિત તેને જે અણ્વતિ એટલે જાણે અથવા જણાવે તે કલ્યાણ-ગુરુ (સુખ શબ્દનો અર્થ ધરાવે છે.) સુ શબ્દ પ્રશંસાર્થ છે, જ્ઞાતિ એટલે ઇન્દ્રિયો જેની શુદ્ધ ઇન્દ્રિયો હોય, અથવા જેની ઇન્દ્રિયો વશ હોય, તેને સુખ માનેલ છે, કેમકે જે અજિતેન્દ્રિય હોય તેને અસુખ માનેલ છે. અથવા સુખ એટલે તથ્ય સુખ નિર્વાણ જાણવું. બાકીનું સંસારી સુખ ઉપચરિત માનેલ છે. અથવા તેના સુખનું કારણ જે ગુરુ, તે સુખ છે. જેમ “ અન્ન એ પ્રાણ કહેવાય છે.” તેમ અહીં પણ સમજવું અથવા કરણભૂત ઇન્દ્રિયોવડે જે સારી રીતે પ્રાપ્ત થયું હોય તે સુખ. તે સુખ અહીં અભયદાનાદિ અનુમદુ રૂપ જાણવું. તે અભય-દાનાદિ આપનાર પણ તદ્દલક્ષિતાવથી અહીં સુખ કહેવાય છે. ૩૪૩૯-થી-૩૪૪૫

હવે મદન્ત શબ્દના પર્યાય શબ્દોની વ્યાખ્યા કરે છે.

અહવા મય સેવાઈ તસ્સ મયંતો ત્તિ સેવઈ જમ્હા ।

સિવગણો રેવ્વગ્ગં સેવ્વો ય જઓ તદત્થીણં ॥ ૩૪૪૬ ॥

અહવા મા માજો વા દિત્તીઈ તસ્સ હોઈ મંતો ત્તિ ।

માજંતો વાયરિઓ સો નાણ-તવોગુણજુઈઈ ॥ ૩૪૪૭ ॥

અહવા મંતોવેઓ જં મિચ્છત્તદ્વંધહેઝઓ ।

અહવેસરિયાઈમગો વિજ્ઞઈ સે તેણ મગવંતો ॥ ૩૪૪૮ ॥

નેરયાઈમવસ્સ વ અંતો જં તેણ સો મવંતો ત્તિ ।

અહવા મયસ્સ અંતો હોઈ મયંતો મયં તાસો ॥ ૩૪૪૯ ॥

નામાઈ છન્વિહં તં ભાવમયં સત્તદેહલ્લખ્ખઈ ।

ઈહલોગજં સમવઓ પરલોગમયં પરમવાઓ ॥ ૩૪૫૦ ॥

કિંચણમાદાણં તન્મયં તુ નાસહરણાઈઓ નેયં ।

વજ્ઞાનિમિત્તાભાવે જં મયમાકમ્મિ કં તં તિ ॥ ૩૪૫૧ ॥

અસિલોગમયમજસઓ રૂપરૂપાદિમાયં નામ ।

પાણપરિચાયમયં મરણમયં નામ સત્તમયં ॥ ૩૪૫૨ ॥

અમ ગચ્છાદ્મુ તસ્સેહ અમણમંતોઽવસાનમેગત્યં ।

અમદ્ વ જં તેણં તો મયસ્સ અંતો મયંતો ત્તિ ॥ ૩૪૫૩ ॥

અમ રોગે વા અંતો રોગો મંગો વિનાસવજ્જાઓ ।

જં ભવમયમંગો સો તઓ મવંતો મયંતો ય ॥ ૩૪૫૪ ॥

एत्थ मयंताईणं पाणयवागरणलक्खणगईए ।

संभवओ पत्तेयं द-य-ग-वगाराइलोवाओ ॥ ३४५५ ॥

हस्सेकारंतादेसओ य भंते त्ति सव्वसामण्णं ।

गुरुआमंतणवयणं विहियं सामाइयाईए ॥ ३४५६ ॥

ગાથાર્થ:-અથવા મજ્ઞ ધાતુ સેવાના અર્થમાં છે, તેનો ‘ભજન્ત’ શબ્દ બને છે. તેથી ‘ભજન્ત’ એટલે ભોક્ષ પામેલાઓને અથવા ભોક્ષ માર્ગને જે સેવે છે, તે ‘ભજન્ત.’ અથવા ભોક્ષ માર્ગના અર્થોએને જે સેવવા યોગ્ય છે, તે (ગુરુ) ભજન્ત કહેવાય છે. અથવા મા તથા મ્નાજ્ઞ ધાતુ દીપ્તિના અર્થમાં છે, તેનો જ્ઞાન્ત તથા મ્નાજન્ત શબ્દ બને છે. એટલે જે જ્ઞાન અને તપગુણવડે પ્રકાશે છે, તે આત્માર્થ જ્ઞાન્ત અથવા મ્નાજન્ત કહેવાય છે. અથવા અમ્ ધાતુ (અનવસ્થાન અર્થમાં છે) તેનો જ્ઞાન્ત શબ્દ બને છે, એટલે જે મિથ્યાત્વાદિ બન્ધ હેતુથી રહિત છે, તે જ્ઞાન્ત કહેવાય છે અથવા અધ્યર્થાદિ છ પ્રકારનો ‘ભંગ’ જેને છે, તે ભંગવાન (ગુરુ છે) અથવા જે નારકાદિ ભવના અન્તનો હેતુ છે, તેથી તે ‘ભવાન્ત’ કહેવાય છે. અથવા ભયનો અન્ત કરનાર તે ભયાન્ત કહેવાય. ભય એટલે ત્રાસ. તે ભય નામાદિ છ પ્રકારે છે. (નામ ભય-સ્થાપના ભય-દ્રવ્ય ભય-ક્ષેત્ર ભય-કાળ ભય-અને ભાવ ભય) તેમાં ભાવ ભય સાત પ્રકારે છે. ૧ આલોકજન્યભય તે ઇહલોક ભય, ૨ પરભવથી જન્ય ભય તે પરલોક ભય. ૩ ન્યાસ (થાપણ) હરણાદિજન્યદ્રવ્યઘટણ ભય. ૪ બાહ્ય નિમિત્તના સદ્ભાવથી જે થાય તે આકસ્મિક ભય. ૫ અપયશજન્ય ભય શ્લાઘા ભય. ૬ દુઃખે જીવિકા થાય તે આજીવિકા ભય, અને સાતમો પ્રાણુપરિત્યાગનો ભય તે મરણ ભય. તથા અમ્ ધાતુ ગત્યાદિ અર્થમાં છે, તેનો અહીં અન્ત શબ્દ થાય છે. અમ્-નમ્-અન્ત-અવસાન એ બધા શબ્દ એ કાર્યવાચી છે. તેથી અમતિ એટલે જે ભયનો અન્ત કરે છે, તે મયન્ત કહેવાય. અથવા અમ શબ્દ રોગના અર્થમાં અન્ત-રોગ-ભંગ વિનાશ. એ બધા પર્યાય શબ્દો છે. તેથી કરીને ભવનો અને ભયનો જેનાથી નાશ થાય તે (ગુરુ) ભવાન્ત અથવા ભયાન્ત કહેવાય છે. અહીં ભદન્તાદિ શબ્દો (આદિ શબ્દથી ભજન્ત-ભાન્ત-ભ્રાજન્ત-ભ્રાન્ત-ભગવન્ત-ભવાન્ત-ભયાન્ત) યથાસંભવ પ્રત્યેકમાં ૬-ય-ગ અને વકરાદિ અક્ષરોનો લોપ કરવાથી, સ્વઅકારન્તના આદેશથી મન્તે એ સર્વ સામાન્યપદ બને છે. (ભદન્તમાંથી ‘દ’ કરનો ભયાન્તમાંથી યકારનો, ભગવન્તમાંથી ગકાર અને વકારનો, ભજન્તમાંથી જકારનો લોપ કરવાથી; માન્ત ઇત્યાદિમાં હસ્વ આદેશ કરવાથી ‘ભંત’ પદ રહે છે. તેમાં અકારનો આદેશ કરવાથી ‘ભંતે’ એવું પદ) ગુરુ આમન્ત્રણ વચનરૂપ સામાયિક સૂત્રની આદમાં મૂકેલું છે. ૩૪૪૬ થી ૩૪૫૬.

હવે ભવન્ત પદ કેવી રીતે ગુરુને આમન્ત્રણ વચનરૂપ છે, તે કહે છે.

આમંતેહ્ કરેમિ મંતે સામાઈયં તિ સીસોઽયં ।

આમંતણવયણં ગુરુણો વિહારણમિયં તિ ?

॥ ૩૪૫૭ ॥

મળ્ણઃ ગુરુકુલવાસે વસં ગહત્થં જહા ગુણત્યીહ ।
 નિચ્ચં ગુરુકુલવાસી હવિજ્જ સોસો જઓઽભિહિયં ॥ ૩૪૫૮ ॥
 નાણસ્સ હોઈ ભાગી થિરતરઓ દંસણે ચરિત્તે ય ।
 ધક્કા ગુરુકુલવાસં આવકહાણ ન મુંચંતિ ॥ ૩૪૫૯ ॥
 ગીયાવાસો રઈ ધમ્મે અણાયયણવજ્જણં ।
 નિગ્ગહો ય કસાયાણં ઇયં ધીરાણ સાસણં ॥ ૩૪૬૦ ॥
 આવસ્સયં પિ નિચ્ચં ગુરુપામૂલમ્મિ દેસિયં હોઈ ।
 વીસું પિ હિ સંવસઓ કારણઓ જદભિસેજ્ઞાણ ॥ ૩૪૬૧ ॥
 ઇવં ચિય સવ્વાવસ્સયાઈ આપુચ્છિઝ્ઞણ કજ્ઞાઈ ।
 જાણાવિયમામંતણવણાઓ જેણ સવ્વેસિં ॥ ૩૪૬૨ ॥
 સામાઈયમાઈમયં મદંતસહો ય જં તદાઈણ ।
 તેણાણુવત્તઈ તઓ કરેમિ મંતે ત્તિ સવ્વેસુ ॥ ૩૪૬૩ ॥
 કિચ્ચાકિચ્ચં ગુરવો વિદંતિ વિણયપઢિવત્તિહેઠં ચ ।
 ઊસ્સાસાઈ પમોત્તું તદણાપુચ્છાણ પઢિસિદ્ધં ॥ ૩૪૬૪ ॥
 ગુરુવિરહમ્મિ ય ઠવણા ગુરુવણસોવદંસણત્થં ચ ।
 જિણવિરહમ્મિ વિ જિણવિંવસેવણામંતણં સફલં ॥ ૩૪૬૫ ॥
 રત્તો વ પરોક્કસ્સ વિ જહ સેવા મંતદેવયાણ વા ।
 તહ ચેવ પરોક્કસ્સ વિ ગુરુણો સેવા વિણયહેઠં ॥ ૩૪૬૬ ॥
 અહવા ગુરુગુણનાણોવઓગઓ ભાવગુરુસમાણસો ।
 ઈહ વિણયમૂલધમ્મોવણસણત્થં જઓઽભિહિયં ॥ ૩૪૬૭ ॥
 વિણઓ સાસણે મૂલં વિણીઓ સંજઓ મવે ।
 વિણયાઓ વિપ્પમુક્કસ્સ કઓ ધમ્મો કઓ તવો ? ॥ ૩૪૬૮ ॥
 વિણઓવયારમણસ્સ મંજણા પૂયણા ગુરુજણસ્સ ।
 તિત્થયરાણ ય આણા સુયધમ્મારાહણા કિરિયા ॥ ૩૪૬૯ ॥

ગાથાર્થ:-“ કરેમિ મંતે ! સામાઈયં ” એ પ્રમાણે આ પદ્ધતી શિષ્ય ગુરુને આમંત્રણ કરે છે. આ ગુરુનું આમંત્રણ વચન પ્રથમ કહેલું છે, છતાં ફરી અહીં શાકારણથી કહેવામાં આવે છે ? (એમ પૂછવામાં આવે તો) કહીએ છીએ કે-ગુરુકુળવાસમાં વસતા, જેમ ગુણ મહત્ત્વ કરવાને ગુરુથી શિષ્ય નિત્ય ગુરુકુળવાસી થાય છે. જે માટે કહ્યું છે કે-ગુરુકુળવાસી જ્ઞાનને ભાગી થાય છે, દર્શન અને ચારિત્રમાં અતિશય સ્થિર થાય છે, તેઓને ધન્ય છે, કે જેઓ જીવનપર્યંત ગુરુકુળવાસ મુકતા નથી. ગીતાર્થ પાસે વાસ, ધર્મમાં રતિ, અનાયતનનું વર્જન, અને કપાયનેા નિમ્મલ એ ધીર પુરુષોનું શાશન છે. વળી કારણવશાત્ અન્યવસાતમ જીવતા રહેનારાને આવશ્યક-પ્રતિક્રમણ પણ ગુરુના ચરણ સમીપે કરવું જોઈએ. એમ આમંત્રણ વચનથી બતાવ્યું છે. એજ પ્રમાણે બીજાં પણ સર્વ આવશ્યકો ગુરુને પૂછીને કરવાં

એમ આમંત્રણ વચનથી જણાવેલું છે. કારણ કે સર્વ આવશ્યકોમાં સામાયિક આવશ્યક પહેલું છે, અને આ ભદ્રંત શબ્દ પણ તેની આદિમાં છે. તેથી કરેમિ મંતે ! એ વચન સર્વ આવશ્યકોમાં અનુવર્તે છે. વિનયની પ્રાપ્તિ માટે કરવા યોગ્ય કે નહિ કરવાયોગ્ય સર્વ ગુરુમહારાજ જાણે છે. તેથી તેમને પૂછ્યા વિના ઉદ્યાસાદિ મૂકવાને પણ નિષેધ કર્યો છે. જેમ જિનેશ્વરના વિરહમાં જિનેશ્વરના બિંબની સેવા અને આમંત્રણ સદ્ગ થાય છે, તેમ ગુરુનો વિરહ હોય ત્યારે ગુરુનો ઉપદેશ બતાવવાને ગુરુની સ્થાપના (ની સેવા અને આમંત્રણ સદ્ગ થાય છે.) જેમ પરોક્ષ રાજ અથવા મંત્રદેવતાની સેવા સદ્ગ થાય છે, તેમ પરોક્ષ એવા ગુરુની સેવા પણ વિનયનો હેતુ છે. અથવા ગુરુગુણના જ્ઞાનોપયોગથી વિનય-મૂળ ધર્મનો ઉપદેશ બતાવવાને અડીં ભાવગુરુનો સમાદેશ છે. જે માટે કહ્યું છે, કે વિનય શાસનમાં ધર્મનું મૂળ છે, વિનિત હોય તે સંયમી થાય છે, વિનયથી રહિત હોય તેને ધર્મ ક્યાંથી ? અને તપ પણ ક્યાંથી ? વિનયોપચાર મનથી (કરેલી) ગુરુજનની ભજના અને પૂજન, તીર્થકરોની આજ્ઞા-શ્રુતધર્મની આરાધના અને ક્રિયા (સર્વ સદ્ગ થાય છે.) ૩૪૫૭-થી-૩૪૬૯.

અથવા મંતે ! એ પદ ગુરુ આમંત્રણ નહિ પણ આત્મ આમંત્રણ છે.

આયામંતણમહવાડવસેસકિરિયાવિસગઓ તં ચ ।

સામાઈણકિરિયાનિમાયગં તદુવઓગાઓ ॥ ૩૪૭૦ ॥

एवं च सव्वकिरियाऽसवत्तया तदुवउत्तकरणं च ।

वक्खायं होइ निसीहियादि किरिओवओगु व्व ॥ ૩૪૭૧ ॥

अहवा जहसंभवओ भदंतसदो जिणाइसक्खीणं ।

आमंतणाभिधाई तस्सक्खिज्जे थिरव्वयया ॥ ૩૪૭૨ ॥

गहियं जिणाइसकं मए त्ति तलज्ज-गोरव-भयाओ ।

સામાઈયાઈયારે પરિહરઓ તં થિરં દોઈ ॥ ૩૪૭૩ ॥

अहवा भंतं च तयं सामइयं चेइ भंतसामइयं ।

एत्तमलक्खणमेवं भंतेसामाइयं तं च ॥ ૩૪૭૪ ॥

नामाइवुदासत्थं नणु सो सावज्जजोगविरईओ ।

ગમ્મઈ ધળગઈ ન જઓ તત્થવિ નામાઈસઘ્માવો ॥ ૩૪૭૫ ॥

भंतस्स व सामइयं भंते सामाइयं जिणाभिहियं ।

ન પરપ્પણીયસામાઈયં તિ મંતેવિસેસણઓ ॥ ૩૪૭૬ ॥

આથાર્થ:-અથવા અવશેષ ક્રિયાનો ત્યાગ કરવાથી, અને એક સામાયિક ક્રિયાના નિયામક ભૂત તે પદ સામાયિકના ઉપયોગથી આત્માને આમંત્રણરૂપ છે. તેથી કરીને જેમ આદિ ક્રિયાના નિષેધથી અન્યંતર ક્રિયાનો ઉપયોગ કહેલો ગણાય છે, તેમ પડિલેહુણાદિ સર્વ ક્રિયાઓની અનાબાધતાવડે આરબ્ધ ક્રિયામાં ઉપયોગ કરવાનું આત્માના આમંત્રણવડે કહેલું છે. અથવા મદ્ય શબ્દ જિનાદિ સાક્ષીઓના આમંત્રણને કહેનાર છે, (જેમકે હે જિનાદિ ભગવન્તો ! હું તમારી સાક્ષીએ સામાયિક કરું છું.) તેમની સાક્ષીએ (સામાયિક કરનારને પ્રતમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે મેં જિનાદિકની સાક્ષીએ સામાયિક મહુણ

કર્તુ છે, એ વાસનાથી સામાયિકના અતિચારોનો ત્યાગ કરતા તેમની લબ્ધિ, ગૌરવ અને લાયકી તેને તે સામાયિક વ્રત સ્થિર થાય છે. અથવા (લદ્દાંત સામાયિકવૃંજ વિશેષણ છે જેમકે) લદ્દાંત એવું જે સામાયિક તે લદ્દાંત સામાયિક હું કરું છું (કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનાર સામાયિક હું કરું છું.) એવું સામાયિક શબ્દમાંનો એકાર અલાક્ષણિક હોવાથી તેનો લોપ કર્યો છે. નામસ્થાપનાદિ સામાયિકનો લેહ જણાવવાને ઉપરોક્ત વિશેષણ જણાવ્યું છે. (કેમકે તે સામાયિક કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનારાં નથી.) એ લેહ સાવધાઈની વિરતિથી (સાવજનજોગ પચ્ચાભિ પદાથી) જણાય છે, (કેમકે નામાદિ સામાયિક સાવધાઈની વિરતિરૂપ નથી) એમ કહેવામાં આવે, તો તેનો ઉત્તર કહીએ છીએ કે-તે વચન યોગ્ય નથી, કેમકે તેમાં પણ (સાવધાઈની વિરતિમાં પણ) નામ-સ્થાપનાદિનો સદ્ભાવ છે. અથવા મંત્રે સામાયિક એટલે જિનેશ્વરે કહેલું લગવન્તું સામાયિક હું કરું છું; પણ પદપ્રરૂપિત સામાયિક નથી કરતો, એમ મંત્રે વિશેષણથી સમજવું. ૩૪૭૦ થી ૩૪૭૬

કરણ-લએ-ય અન્તે એ ત્રણ પદની વ્યાખ્યા કરી, હવે “સામાયિક” એ ચોથા પદની વ્યાખ્યા કરે છે.

રાગ-દ્વાસવિરહિઓ સમો ત્તિ અયણં અયો ત્તિ ગમણં તિ ।

સમગમણં તિ સમાઓ સ એવ સામાઈયં નામ ॥ ૩૪૭૭ ॥

અહવા ભવં સમાણ નિવ્વત્તં તેણ તમ્મયં વાવિ ।

જં તપ્પઓયણં વા તેણ વ સામાઈયં નેયં ॥ ૩૪૭૮ ॥

અહવા સમાઈ સમ્મત્ત-નાણ-ચરણાઈં તેસુ તેહિં વા ।

અયણં અઓ સમાઓ સ એવ સામાઈયં નામ ॥ ૩૪૭૯ ॥

અહવા સમસ્સ આઓ ગુણાણ લામો ત્તિ જો સમાઓ સો ।

અહવા સમાણમાઓ તમ્હા સામાઈયં નામ ॥ ૩૪૮૦ ॥

અહવા સામં મિત્તી તત્થ અઓ તેણ સામાઓ ।

અહવા સામસ્સાઓ લામો સામાઈયં નયં ॥ ૩૪૮૧ ॥

સમ્મમઓ વા સમઓ સામાઈયમ્મુભયવિદ્ધિભાવાઓ ।

અહવા સમ્મમસ્સાઓ લામો સામાઈયં હોઈ ॥ ૩૪૮૨ ॥

અહવા નિરુત્તવિહિણા સામં સમ્મં સમં ચ જં તસ્સ ।

ઇકમપ્પણ પવેસણમેયં સામાઈયં નેયં ॥ દારં ॥ ૩૪૮૩ ॥

સમ એટલે રાગ, દ્વેષનો વિરહ, અય એટલે અયન-ગમન સમ તરફ ગમન તે સમાય, અને તેજ સામાયિક છે અથવા સમનો લાભ થવાથી નિવૃત્ત એટલે થએલું તે, અથવા તન્મયતે અથવા તેલું (સમતું) જે પ્રયોજન તે સામાયિક જણવું. અથવા સમનો એટલે સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, અને ચારિત્ર, તેને વિષે અથવા તેઓવડે અથ એટલે ગમન તે સમાય, તેજ સામાયિક છે. અથવા સમનો આય એટલે શુદ્ધોનો જે લાભ તે સમાય. અથવા સમનો આય તે સામાયિક જણવું અથવા સામ એટલે સર્વ જીવોમાં મૈત્રી, તેને વિષે અથ એટલે ગમન, અથવા તે વડે વર્તન તે સમાય, અથવા સામનો આય એટલે

લાભ તે સામાયિક છે. અથવા સમ્યક્ અથ એટલે સાક્ષી વર્તન તે સમય. (અહીં ઉભય અક્ષરની) વૃદ્ધિ થવાથી સામાયિક બને છે. અથવા સમનો આય એટલે લાભ તે સામાયિક છે. અથવા નિરૂક્ત વિધિવડે સામ (બીજાને દુઃખ ન કરવું તે), સમ્યક્ (જ્ઞાનાદિ ત્રયનું પરસ્પર યોજવું તે), અને સમ (માધ્યસ્થ વર્તન), તેના બે ‘ધક’ એટલે આત્મામાં પ્રવેશ તે સામાયિક બાબતું. ૩૪૭૭-થી-૩૪૮૩

હવે સર્વ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે.

કિં પુન તં સામય્યં સન્ સાવજ્જજોગવિરહ ત્તિ ।

સિયણ સ તેણ સવ્વો તં સવ્વં કઙ્કિવિહં સવ્વં ॥ ૩૪૮૪ ॥

નામં ઠવણા દવિણ આણસે ચેવ નિરવસેસં ચ ।

તહ સવ્વધત્તસવ્વં ચ ભાવસવ્વં ચ સત્તયં ॥ ૩૪૮૫ ॥ ૧૦૪૯-૩૪૭૧ ॥

કસિણં દવ્વં સવ્વં તદ્દેસો વા વિવક્ખયાભિમઓ ।

દવ્વે તદ્દેસમ્મિ ય સવ્વાસવ્વે ય ચઉમંગો ॥ ૩૪૮૬ ॥

સવ્વાસવ્વે દવ્વે દેસમ્મિ ય નાયમંગુલિદ્ધવ્વં ।

સંપુણ્ણં દેસોણં પવ્વં પવ્વેગદેસો ય ॥ દારં ॥ ૩૪૮૭ ॥

આણસો ઉવયારો સો બહુતરણ પહાણતરણ વ્વ ।

દેસે વિ જહા સવ્વં ભત્તં શુત્તં ગઓ ગામો ॥ દારં ॥ ૩૪૮૮ ॥

દુવિહં તુ નિરવસેસં સવ્વાસેસં તદેક્કદેસો ય ।

સવ્વાસેસં સવ્વે અણિમિસનયણા જહા દેવા ॥ ૩૪૮૯ ॥

તદ્દેસાપરિસેસં સવ્વે અસુરા જહા અસિયવણ્ણા ॥

જહ જોડ્ડસાલયા વા સવ્વે ફિર તેહલેસ્સાગા ॥ દારં ॥ ૩૪૯૦ ॥

જીવાજીવા સવ્વં તં ધત્તે તેણ સવ્વધત્ત ત્તિ ।

સચ્ચે વ સવ્વધત્તાસવ્વં જમઓ પરં ણન્નં ॥ ૩૪૯૧ ॥

અહ દવ્વસવ્વમેગદવ્વાધારં તિ ભિન્નમન્નેહિં ।

ણગાણેગાધારોવયારભેણ ચાદેસં ॥ ૩૪૯૨ ॥

ભિન્નમસેસં જમિહેગજાહ દેસસં તિ સવ્વધત્તાઓ ।

ભિન્ના ય સવ્વધત્તા સવાધાર તિ સવ્વેહિં ॥ ॥ દારં ॥ ૩૪૯૩ ॥

કમ્મોદયસ્સભાવો સવ્વો અમુહો મુહો ય ઓદ્દઓ ।

મોહોવસમસહાવો સવ્વો ઉવસામિઓ ભાવો ॥ ૩૪૯૪ ॥

કમ્મક્ખયસ્સહાવો સ્વહઓ સવ્વો ય મીસઓ મીસો ।

અહ સવ્વદવ્વપરિણિરૂવો પરિણામિઓ સવ્વો ॥ ૩૪૯૫ ॥

અહિગયમસેસસવ્વં વિસેસઓ સેસયં જહાજોમં ।

ગરહિયમવજ્જમુત્તં પાવં સહ તેણ સાવજ્જં ॥ ૩૪૯૬ ॥

ગાથાર્થ: તે સામાયિક એટલે શું? સર્વ સાધયોગની વિરતિ તે (સામાયિક.) સ્વ ઘાતુને ઔણ્ણદિક વ પ્રત્યય લગાડવાથી સર્વ શબ્દ બને છે, તે સર્વ વસ્તુ અર્થમાં છે. એ ‘સર્વ’ કેટલા પ્રકારનું છે? (એમ પૂછવામાં આવે તો) નામ સર્વ, સ્થાપના સર્વ, દ્રવ્ય સર્વ આદેશ સર્વ, નિરવશેષ સર્વ, સર્વધત્તસર્વ અને સાતમું ભાવ સર્વ. (એમ સાત પ્રકારે સર્વ છે. તેમાં નામ, સ્થાપના સવ સુગમ છે, અને જ્ઞ-ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય સર્વનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.) અંગુલી આદિ દ્રવ્ય અથવા તેના એક દેશ સંપૂર્ણ વિવક્ષાવડે કહેવામાં આવે, ત્યારે સર્વ કહેવાય છે. અને અંગુલી તથા તેના એક દેશને અપરિપૂર્ણ વિવક્ષાથી કહેવામાં આવે, ત્યારે ‘અસર્વ’ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે દ્રવ્યમાં અને તેના દેશમાં સર્વાસર્વનાં ચાર ભાંગા થાય છે. જેમકે, સંપૂર્ણ અંગુલી દ્રવ્ય, દ્રવ્ય કહેવાય છે, તેનાજ એક દેશ તે અસર્વ દ્રવ્ય કહેવાય છે, સંપૂર્ણ દ્રવ્ય દેશ સર્વ કહેવાય છે, અને પર્વના એક દેશ તે દેશ અસવ કહેવાય છે. (એ પ્રમાણે દ્રવ્ય સર્વનું સ્વરૂપ જણાવું.) આદેશ એટલે ઉપચાર. તે ઉપચાર બહુ પ્રકારમાં, મુખ્યતામાં અને દેશમાં પણ સર્વપણે પ્રવતે છે, જેમકે ગ્રહણ કરેલા ભોજનમાંથી ઘણે ભાગે ખાધું હોય, અને કેટલુંક અવશેષ હોય, તો “આણે સર્વ ભોજન ખાધું” એમ કહેવાય છે. મુખ્ય પુરૂષોમાંથી કેટલાક ગયા હોય અને કેટલાક રહ્યા હોય ત્યારે “સર્વ ગામ ગયા” એમ કહેવાય છે. (એ પ્રમાણે આદેશ સર્વ જણાવું.) નિરવશેષ સર્વ બે પ્રકારે છે, સર્વ વસ્તુ નિરવશેષ અને તદેશ નિરવશેષ. જેમકે સર્વે દેવો અનિમેષ નયનવાળા છે. (અહીં બધાએ દેવોમાં અનિમેષપણું છે, કોઇપણ દેવોમાં સનિમેષપણું નથી. તેથી તે) સર્વ નિરવશેષ કહેવાય. તથા જેમકે, સર્વે અસુરો કૃષ્ણ વર્ણવાળા છે, અથવા જેમ સર્વ જ્યોતિષિ દેવો તેજો-લેશ્યાવાળા છે. (અહીં અસુરો અને જ્યોતિષિ દેવો સર્વ દેવોનાં એક દેશમાં છે, તે દરેકમાં યથાસંખ્ય કૃષ્ણવર્ણ અને તેજોલેશ્યા છે, તેથી) તે દરેકે દેવ નિરવશેષ કહેવાય. આ જગતમાં જે કંઈ છે, તે સર્વ જીવો અને અજીવોજ છે, તેને જે કારણથી ધારી રાખે છે, તે કારણથી તે સર્વધત્તાકહેવાય છે, અહીં સર્વ જીવાજીવરૂપ વવક્ષા તે સર્વધત્તા સર્વ કહેવાય છે; કેમકે એ જીવાજીવ શિવાય જગતમાં બીજું કંઈ છેજ નહિ. (દ્રવ્ય સર્વાદિનો પરસ્પર શો ભેદ છે? એમ પૂછવામાં આવે તો,) દ્રવ્ય સર્વ એક દ્રવ્યાધારવાળું છે તેથી બીજા સર્વથી ભિન્ન છે. આદેશ સર્વ એક-અનેક દ્રવ્યાધારવાળું હોવાથી ઉપ-ચારભેદે બીજાઓથી ભિન્ન છે. અશેષ સર્વ એક જાનીય વિષયવાળું હોવાથી બીજાઓથી અન્ય છે અને સર્વધત્તાસર્વ, સર્વ વસ્તુના આધારભૂત હોવાથી પૂર્વના બધા સર્વથી ભિન્ન છે. શુભાનુભ કર્મના ઉદયનો સ્વભાવ તે ઔદયિક ભાવ સર્વ, મોહોપશમ સ્વ-ભાવ તે આપશામિક ભાવ સર્વ, કર્મક્ષય સ્વભાવ તે ક્ષાયિક ભાવ સર્વ, કર્મનો ક્ષયો-પશમ ભાવ તે મિશ્ર ભાવ સર્વ, અને સર્વ દ્રવ્યની પરિણતિરૂપ તે પારિણામિક ભાવ સર્વ કહેવાય છે. (અહીં “સર્વ સાવધ યોગનો ત્યાગ કરે છું.” એ સંબંધમાં, સમ્પ્રવિધ સર્વમાંથી વિશેષ કરીને નિરવશેષ સર્વ અધિકૃત છે, બાકીના છ સર્વ યથાચોગ્ય જ્યાં ઘટે ત્યાં યોજવા. (હવે “સાવધ” પદની વ્યાખ્યા કરે છે.) ગર્હિત, નાંધ જે હોય, તે અવધ કહેવાય. તે અવધ એટલે પાપ તે પાપવડે જે સહિત હોય, તે સાવધ કહેવાય. ૩૪૮૪-થી ૩૪૯૬

હવે બીજા પ્રકારે “સાવધ” શબ્દની તથા ‘યોગ’ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે.

अहवेहं ज्ञाणं ब्रह्म पावं ति सहसकारस्स ।

दिग्घत्तादेसाओ सह वज्जेणं ति सावज्जं

॥ ૩૪૯૭ ॥

જોગો જોયણમાયકિરિયા સમાધાણમાયવાવારો ।

જીવેણ જુજ્જણ વા જઓ સમાહિજ્જણ સો ત્તિ ॥ ૩૪૯૮ ॥

જં તેણ જુજ્જણ વા સ કમ્મણા જં ચ જુજ્જણ તમ્મિ ।

તો જોગો સો ય મઓ તિવિહો કાયાઈવાવારો ॥ ૩૪૯૯ ॥

સવ્વો સાવજ્જો ત્તિ ય જોગો સંબજ્જણ તયં સવ્વં ।

સાવજ્જં જોગં તિ ય પચ્ચક્ખામિ ત્તિ વજ્જેમિ ॥ ૩૫૦૦ ॥

પડિસેહો પડિસેહે અક્ખાણં ધાવણાઽભિહાણં વા ।

પડિસેહસ્સક્ખાણં પચ્ચક્ખાણં નિવિત્તિ ત્તિ ॥ ૩૫૦૧ ॥

ગાથાર્થ:—અહીં વર્ણવા યોગ્ય-તજવા યોગ્ય જે વર્ણ્ય તે વર્ણ્ય એટલે પાપ કહેવાય. તે વર્ણ્યસહિત જે હોય તે સવર્ણ્ય, સહુશબ્દના સકારનો દીર્ઘ આદેશ કરવાથી સાવર્ણ્ય-સાવધ થાય. જોડવું તે યોગ, અથવા આત્માનું ચલનાદિ ક્રિયા સાથે સમ્યક્ પ્રકારે જોડાવું તે યોગ. (સકર્મક આત્માનો વ્યાપાર) અથવા જીવ સાથે જોડાય, યા સંબંધ કરાય તે યોગ; કેમકે આત્મા તે કર્મ સાથે જોડાય છે, તેથી તે યોગ કહેવાય. તે યોગ છતે આત્મા કર્મ સાથે જોડાય, માટે તે યોગ કહેવાય. તે યોગ કાયિકાદિ વ્યાપારરૂપ એટલે મન વચ અને કાય એ ત્રણ પ્રકારે માનેલો છે. સર્વ-સાવધ અને યોગ એ ત્રણે પદનો હવે સંબંધ યોગ્ય એ છીએ. તે સર્વ સાવધ યોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરું છું, એટલે ત્યાગ કરું છું. પ્રતિ શબ્દ નિષેધ અર્થમાં છે, અને આખ્યાન શબ્દ ખ્યાપના અથવા આદેશથી કહેવારૂપમાં છે, તેથી પ્રતિષેધનું આખ્યાન, તે પ્રત્યાખ્યાન એટલે નિવૃત્તિ. ૩૪૯૬ થી ૩૫૦૧

હવે ભેદપૂર્વક પ્રત્યાખ્યાનનું કથન કરે છે.

નામં ઠવણા દવિણ અહિત્થપિડિસેહભાવઓ તં ચ ।

નામાભિહાણનુત્તં ઠવણાગારક્ખનિક્ખેવો ॥ ૩૫૦૨ ॥

દવ્વસ્સ વ દવણ વ દવ્વભૂયસ્સ દવ્વહેડં વા ।

દવ્વં પ્પચ્ચક્ખાણં નિહાર્ણં વ સવં પિ ॥ ૩૫૦૩ ॥

ભિક્ખયરાણમહચ્છા પડિસેહો રોગિણો વ કિરિયાણ ।

સિદ્ધં પચ્ચક્ખાઓ જહ રોગી સવ્વેજ્જેહિં ॥ ૩૫૦૪ ॥

ભાવસ્સ ભાવઓ ભાવહેડમહ ભાવ એવ વાભિમયં ।

પચ્ચક્ખાણં દુવિહં તં સુયમિહ નોસુયં ચેવ ॥ ૩૫૦૫ ॥

પુવ્વં નોપુવ્વસુયં પચ્ચક્ખાણં તિ પુવ્વસુયમુત્તં ।

આરપચ્ચક્ખાણાણં ચ નોપુવ્વસુયમુત્તં ॥ ૩૫૦૬ ॥

નોસુયપચ્ચક્ખાણં મૂલુત્તરગુણવિહાણઓ દુવિહં ।

સવ્વે દેસે ય મયં ઇહ સવ્વં સ્વચ્ચાઓ ॥ દારં ॥ ૩૫૦૭ ॥ [૪૨૪૦]

ગાથાર્થ:—નામ પ્રત્યાખ્યાન-સ્થાપના પ્રત્યાખ્યાન-દ્રવ્ય પ્રત્યાખ્યાન-અદિત્સા પ્રત્યાખ્યાન-પ્રતિષેધ પ્રત્યાખ્યાન-અને જાણ પ્રત્યાખ્યાન (એમ છ પ્રકારે પ્રત્યાખ્યાન છે.) તેમાં

“પ્રત્યાખ્યાન” એવું જે નામ, તે નામ પ્રત્યાખ્યાન. આકાર અથવા અક્ષાદિમાં નિર્દેષ તે સ્થાપના પ્રત્યાખ્યાન. સચિતાદિ દ્રવ્યનું અથવા દ્રવ્યોનું જે પ્રત્યાખ્યાન તે, દ્રવ્યભૂતનું (ભાવરહિત અભવ્ય ભૂતનું) જે પ્રત્યાખ્યાન તે, તેમજ દ્રવ્યને માટે જે પ્રત્યાખ્યાન કરાય તે. નિન્દુવાદિકનું જે પ્રત્યાખ્યાન, તે સર્વ દ્રવ્ય પ્રત્યાખ્યાન છે. શિક્ષાચરને શિક્ષા ન દેવી તે આદત્સા પ્રત્યાખ્યાન. અસાધ્ય રોગીની પેડે ક્રિયાના નિષેધ તે પ્રતિષેધ પ્રત્યાખ્યાન. લોકમાં પણ આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે “સર્વ વૈદ્યાએ આ રોગીના પ્રતિષેધ કર્યો છે.” (આ સ્થળે નિર્ચુક્તિમાં ક્યાંક નિર્વિષયાજ્ઞાપનરૂપ ક્ષેત્ર પ્રત્યાખ્યાન કહેલું જણાય છે.) ભાવનું (સાવધયોગના પરિણામનું) પ્રત્યાખ્યાન તે, તથા ભાવથી (શુભ પરિણામ ઉત્પન્ન થવાથી) કરેલું પ્રત્યાખ્યાન તે, તેમજ ભાવ હેતુક (સર્વ ક્રમનો ક્ષય કરવા માટે કરેલું) પ્રત્યાખ્યાન તે, અને (સાવધયોગની વિરતિલક્ષણ) ભાવરૂપ પ્રત્યાખ્યાન તે ભાવ પ્રત્યાખ્યાન માનેલું છે. એ ભાવ પ્રત્યાખ્યાન બે પ્રકારે છે. શ્રુતભાવ પ્રત્યાખ્યાન અને નોશ્રુતભાવ પ્રત્યાખ્યાન. શ્રુતભાવ પ્રત્યાખ્યાન બે પ્રકારે છે. પૂર્વશ્રુતપ્રત્યાખ્યાન અને નોપૂર્વશ્રુતપ્રત્યાખ્યાન તેમાં પ્રત્યાખ્યાન નામનું નવમું પૂર્વ, તે પૂર્વશ્રુતપ્રત્યાખ્યાન કહેવાય છે, અને આતુર પ્રત્યાખ્યાનાદિશ્રુત (પૂર્વગત બાહ્યહોવાથી) તે નોપૂર્વશ્રુતપ્રત્યાખ્યાન કહેવાય છે. તથા શ્રુતનિષેધરૂપ નોશ્રુતપ્રત્યાખ્યાન, તે પણ મૂલોત્તર ભેદે બે પ્રકારે છે. અહીં સર્વ શબ્દથી તે દરેક અને દેશથી એમ બેમ ભેદ માનેલું છે. ૩૫૦૨ થી ૩૫૦૭.

હવે “યાવજ્જીવયા” એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે.

જીવ ત્તિ જીવણં પાણધારણં જીવિયં તિ પજ્જાઓ ।
 ગાહયં ન જીવદવ્વં ગહિયં વા પજ્જવવિસિદ્ધં ॥ ૩૫૦૮ ॥
 ઇહરા જીવજ્જીવં તિ જીવદવ્વગહણે મયસ્સાવિ ।
 પચ્ચક્ખાણં પાવઙ્ ગહિયમઓ જીવિયં તં ચ ॥ ૩૫૦૯ ॥
 નામં ઠવણા દવિણ્ ઓહે ભવ તબ્ભવે ય ભોગે ય ।
 સંજમ-જસમ-ડસંજમજીવિયમિદ્ તવ્વિભાગોડયં ॥ ૩૫૧૦ ॥
 દવ્વે હિરણ્ણ-મેસજ્જ-ભત્ત પુત્તાઈં જીવિયનિમિત્તં ।
 જં દવ્વજીવિયં તં દવ્વસ્સ વ જીવિયમવત્થા ॥ દારં ॥ ૩૫૧૧ ॥
 આડયસદ્ધવ્વંતયા સામઙ્ગં પાણધારણમિહોહો ।
 ભવજીવિયં ચડદ્ધા નેરહ્યાઈંણ જાવત્થા ॥ ૩૫૧૨ ॥
 તબ્ભવ જીવિયમોરાલિયાણ જં તબ્ભવોવવચ્છાણં ।
 ચક્કહરાઈંણં ભોગજીવિયં રુરવરાણં ચ ॥ ૩૫૧૩ ॥
 સંજમજીવિયમિસીર્ણં અસંજમજીવિયમવિ યાણં ।
 જસજીવિયં જસોનામઓ જિગાઈંણં છોગમ્મિ ॥ ૩૫૧૪ ॥
 નરભવજીવિયમહિમયં વિસેસઓ, સેસયં જહાજ્જોમં ।
 જાવજ્જીવામિ તયં તા પચ્ચ નામિ સાવઙ્ગ ॥ ૩૫૧૫ ॥

ગાથાર્થ:- (યાવજ્જીવ પર્યન્ત સર્વ સાવધ યોગનો ત્યાગ કરું છું, એવો અર્થ અહીં ઇષ્ટ છે. તેમાં) જીવ એટલે જીવન-પ્રાણ ધારણ-અને જીવિત એ તેના પર્યાય શબ્દો છે. (અહીં જીવ શબ્દથી) જીવ દ્રવ્ય નથી ગ્રહણ કર્યું, (કેમકે તેથી વક્ષ્યમાણ દોષો પ્રાપ્ત થાય છે.) જીવદ્રવ્ય ગ્રહણ કર્યું હોય, તો પણ તે આ ભવ જીવિતપર્યાય વિશિષ્ટ ગ્રહણ કર્યું છે. (આ ભવના જીવન પર્યન્ત પ્રત્યાખ્યાન કરું છું, એમ સમજવું, આ ભવનું જીવન પૂર્ણ થયા પછી નહીં.) અન્યથા “યાવજ્જીવ” શબ્દથી જીવ દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો મરણ પામ્યા પછી પણ પ્રત્યાખ્યાન પ્રાપ્ત થાય, (કેમકે અવિશિષ્ટ જીવ દ્રવ્ય સર્વદા વિદ્યમાન હોય છે.) આ કારણથી ‘જીવ’ શબ્દવડે ‘જીવિત’ ગ્રહણ કર્યું છે, અને તે જીવિત નામ જીવિત સ્થાપના જીવિત, દ્રવ્યજીવિત, ઓષજીવિત, ભવજીવિત, તદ્ભવજીવિત, ભોગજીવિત, સંયમજીવિત, યશોજીવિત, અને અસંયમજીવિત, એમ તેના (દસ) ભેદ છે. નામ-સ્થાપના જીવિત સુગમ છે) દ્રવ્યજીવિતનો વિચાર કરતાં, જે હિરણ્ય-ભૂષણ્ય-ભક્ત પુત્ર આદિ જીવિતના નિમિત્ત અથવા ઉપકારક છે, તે દ્રવ્યજીવિત કહેવાય. અથવા (પારો જીવે છે, વિષ જીવે છે, અમરજીવે છે, લોક જીવે છે, પણ હજી મૃત્યુ નથી પામ્યું, ઇત્યાદિ કહેવાય છે) જે દ્રવ્યની જીવિત અવસ્થા તે દ્રવ્યજીવિત કહેવાય છે આયુ દ્રવ્યની સત્તા વડે જીવનું પ્રાણ ધારણરૂપ સામાન્ય જીવન તે ઓષ જીવિત, સંસારમાં અવસ્થિતિના હેતુભૂત જીવિત તે ભવજીવિત એ ભવજીવિત નારકાદિની અવસ્થારૂપ ચાર પ્રકારે છે. વારંવાર અમૂક તેજ ભવમાં ઉત્પન્ન થનારા આદારિક શરીરરાજા જીવોનું જે જીવન તે તદ્ભવજીવિત કહેવાય અને ચક્રવર્તિ તથા દેવોનું જીવિત તે ભોગજીવિત કહેવાય. મુનિયોનું જીવન તે સંયમજીવિત. અવિરાતઓનું જીવિત તે અસંયમજીવિત લોકમાં યશોનામકર્મના ઉદ્યથી જિનાદિકનું જીવન તે યશોજીવિત કહેવાય. અહીં વિશેષ કરીને ભવજીવિતરૂપ નરભવ જીવિત અધિકૃત છે. બાકીનાં જીવિત યથાસંભવ યોગ લેવાં. (મનુષ્યજ આવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે) જ્યાંસુધી આ નરમવરડે જીવું, ત્યાંસુધી સાવધ યોગનો ત્યાગ કરું છું. ૩૫૦૮ થી ૩૫૧૫

હવે યાવત્ શબ્દનો અર્થ કરે છે.

જાવદયં પરિમાણે મજ્ઞાયાણ્ઽવધારણે ચેદ્ ।

જાવજ્જીવં જીવણપરિમાણં જતિયં મે ત્તિ ॥ દારં ॥ ૩૫૧૬ ॥

જાવજ્જીવમિહારેણ મરણમજ્ઞાયથો ન તક્કાલં ।

અવધારણે વિ જાવજ્જીવણમેવેહ ન ઓ પરથો ॥ ૩૫૧૭ ॥

જાવજ્જીવં પત્તે જાવજ્જીવાણ્ લિંગવચ્ચાસો ।

ભાવપ્પચ્ચયથો વા જા જાવજ્જીવયા તાણ્ ॥ ૩૫૧૮ ॥

જાવજ્જીવતયાઈ જાવજ્જીવાણ્ વણ્ણલોવાઓ ।

જાવજ્જીવો જીસે જાવજ્જીવાહવા સા ડ ॥ ૩૫૧૯ ॥

કા પુણ સા સંવજ્ઞાઈ પચ્ચક્કલાણકિરિયા તયા સવ્વં ।

જાવજ્જીવાણ્ અહં પચ્ચક્કલામિત્તિ સાવજ્ઞં ॥ ૩૫૨૦ ॥

જીવણમહવા જીવા જાવજ્જીવા પુરા વ સા નેયા ।

તાણ્ પાપા વચણે જાવજ્જીવાણ્ તદ્દપ્પયં ॥ ૩૫૨૧ ॥

ગાથાર્થ:—આ યાવત્ શબ્દ અહીં ત્રણ અર્થમાં છે. પરિમાણ, મર્યાદા અને અવધારણ. જેમકે યાવજીવ એટલે જ્યાં સુધી આ લવના જીવનનું પરિમાણ હોય ત્યાં સુધી સાવધ-યોગનો ત્યાગ કરું છું. (આ પરિમાણ અર્થમાં) તથા યાવજીવ એટલે મરણની મર્યાદા પર્યન્ત પ્રત્યાખ્યાન કરું છું, પણ તેજ ગ્રહણકાળ સુધી નહિ. (આ મર્યાદા અર્થમાં સમજવું. અને અવધારણ અર્થમાં યાવજીવ એટલે જ્યાંસુધી આ લવનું જીવન હોય ત્યાં સુધીજ) તે પછી નહિ (કેમકે દેવાદિ અવસ્થામાં અવિરતિપણાને લીધે પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થાય. વળી જીવન પૂર્ણ થયા પછી પ્રત્યાખ્યાન છુટું એમ પણ ન કરવું, કેમકે એથી ભોગની આશંસાનો દોષ પ્રાપ્ત થાય.) ઉપરોક્ત ન્યાયે “ યાવજીવ ” નિર્દેશ પ્રાપ્ત થયે છતે “ યાવજીવયા ” એવો નિર્દેશ શા માટે કર્યો? (એમ પૂછવામાં આવે તો તે માત્ર) લિંગનોજ વ્યત્યય (ફેરફાર) છે અથવા “ યાવજીવ ” શબ્દને લાવ પ્રત્યય લગાડવાથી “ યાવજીવતા ” શબ્દ બને છે, (તેથી યાવજીવપણે હું પ્રત્યાખ્યાન કરું છું એમ સમજવું) “ યાવજીવતા ” નિર્દેશ થયા છતાં “ યાવજીવયા ” એમ જે કહ્યું છે તે તકાર વર્ણનો લોપ થવાથી સમજવું અથવા જે અવસ્થામાં જ્યાં સુધીનું જીવન હોય, તે યાવજીવ કહેવાય. તે વડે જ્યાંસુધી પ્રત્યાખ્યાન કરાય, તે “ યાવજીવયા ” કહેવાય. ઉપરોક્ત અર્થમાં તે કઈ ક્રિયાનો સંબંધ કરાય છે? (એમ પૂછવામાં આવે તો) તેની સાથે તે યાવજીવયા પ્રત્યાખ્યાન ક્રિયાનો સંબંધ કરાય છે. એટલે કે યાવજીવિતપણે સર્વ સાવધયોગનું હું પ્રત્યાખ્યાન કરું છું અથવા જીવન તે જીવા, જ્યાંસુધી જીવન હોય તે યાવજીવ (સ્ત્રીલીંગ) (અહીં પણ પૂર્વની ચેટ પરિણામાદિ ત્રણ અર્થમાં યાવત્ શબ્દની સાથે જવા શબ્દ જણવો) પ્રાપ્ત વચનમાં પર્યન્તે અકાર હોવાથી “ યાવજીવયા ” એ તૃતીયા સમજવી. ૩૫૧૬-થી-૩૫૨૧

હવે “ ત્રિવિધ ત્રિવિધે ” એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે.

પચ્ચક્ષ્મામી તિ મઓ ઉત્તમપુરિસેવયણઓ કત્તા ॥

તિન્નિ વિહા જસ્સ તઓ તિવિહો જોગો મઓઽહિકઓ ॥૩૫૨૨॥

તં તિવિહં વિઙ્ગાણ પચ્ચક્ષેયમિહ કમ્મભાવાઓ ।

તિણ્ણ વિહા જસ્સ તયં તિવિહં તિવિહેણ તેણં તિ ॥ ૩૫૨૩ ॥

તેણેતિ સાહકતમં કરણં તં યામિહાણઓઽભિહિયં ।

કેણ તિવિહેણ મણિણ મણેણ વાયાણ કાણં ॥ ૩૫૨૪ ॥

મણણં વ મણ્ણણ વાણેણ મણો દવ્વઓ મયં તં ચ ।

તજ્જોગપુગ્ગલમયં ભાવમણો મણ્ણણ મંતા ॥ ૩૫૨૫ ॥

વયણં વવુચ્ચણ વાણણ તિ વાયત્તિ દવ્વઓ સા ય ।

તજ્જોગપોગ્ગલા જે ગહિયા તપ્પરિણયા ભાવે ॥ ૩૫૨૬ ॥

જીવસ્સ નિવાસાઓ પોગ્ગલચયઓ ય સરણધમ્માઓ ।

કાઓઽવયવસમાહાણઓ ય સો દવ્વ-ભાવમઓ ॥ ૩૫૨૭ ॥

તજ્જોગપોગ્ગલા જે મુક્કા ય પઓગપરિણયા જાત્ત ।

સો હોઈ દવ્વકાઓ વદ્ધા પુણ ભાવઓ કાઓ ॥ ૩૫૨૮ ॥

તેણ તિવિહેણ મનસા વાયા કાણ કિં તયં તિવિહં ।

પુઘાહિકર્યં જોગં ન કરેમિચ્ચાઈ સાવજ્ઞં

॥ ૩૫૨૯ ॥

ગાથાર્થ:-પચ્ચક્ષામિ-પ્રત્યાખ્યાન કરું છું, એ ઉત્તમ પુરૂષ એક વચનથી અહીં કર્તા માનેલ છે. ત્રણ છે પ્રકાર જેનાં, તે (મન-વચન-કાયાના વ્યાપારરૂપ) ત્રિવિધયોગ અહીં અધિકૃત માનવા. એ ત્રિવિધયોગ અહીં કર્મભાવથી બીજી વિમક્તિવડે પ્રત્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય છે. તથા ત્રણ છે પ્રકાર જેના તે ત્રિવિધ કરણ. તે વડે એટલે ત્રિવિધ કરણવડે પ્રત્યાખ્યાન કરું છું. તેન શબ્દવડે તૃતીયા વિમક્તિ કહેવથી અહીં સાધકતમકરણ માન્યું છે. કયા વિવિધ કરણવડે? (એમ પૂછવામાં આવે તો) મન-વચન અને કાયાવડે (એ ત્રિવિધ કરણથી હું પ્રત્યાખ્યાન કરું છું) મનન કરવું તે મન, અથવા જે વડે મનન કરાય તે મન. તે મન દ્રવ્યથી તદ્દયોગ્ય પુદ્ગલમય છે, અને ભાવ મન તે મન્તા (જીવ) છે. વચન તે વાણી, અથવા જે વડે બોલાય તે વાણી તે વાણીદ્રવ્યથી ભાષા વર્ગણાનાંથી અહણ કરેલા પુદ્ગલો બણવા. અને ભાષાપણે પરિણામ પામીને બોલાતા પુદ્ગલો તે ભાવવાણી બણવી. જીવના નિવાસથી, પુદ્ગલના અપચયથી વિશરણ સ્વભાવવાળું હોવાથી અને મસ્તકાદિ અવયવોને સમ્યક્ પ્રકાર ધારણ કરતું હોવાથી ‘કાય’ કહેવાય છે. તે દ્રવ્યકાય અને ભાવકાય એમ બે પ્રકારે છે તેમાં જે આદારિકાદિ શરીરને યોગ્ય વર્ગિણીગત પુદ્ગલો તે તથા યાવત્ પ્રયોગ પરિણામ અહણ કરીને મૂકેલા પુદ્ગલો તે દ્રવ્યકાય છે, અને જે જીવ સાથે આદારિકાદિ શરીરપણે બદલ હોય તે ભાવકાય છે, એ ત્રિવિધ મન-વચન અને કાયારૂપ કરણવડે, તે પૂર્વ અધિકૃત ત્રિવિધ સાવધયોગ હું નહિ કરું, કરાવું, અને બીજા કરનારાને નહિ વખાણું. ઉપરથી ઉપરટ.

હવે બીજી રીતે ઉપરોક્ત કરણ તથા યોગના સંબંધ જણાવે છે.

પુઘં વ જમુદ્દિઠં તિવિહં તિવિહેણ તત્થ કરણસ્સ ।

તિવિહત્તણં વિવરિયં મણેણ વાયાણ કાણં

॥ ૩૫૩૦ ॥

તિવિહમિયાણ જોગં પચ્ચક્ષેયમણુભાસણ સુત્તં ।

કિં પુણરુક્કમિઝ્ઞં જોગં કરણસ્સ નિદેસો ?

॥ ૩૫૩૧ ॥

તો ન જહુદ્દેસં ચિચય નિદેસો મણ્ણણ નિસામેહિ ।

જોગ્ગસ્સ કરણતંતોવદરિસણત્થં વિવજ્ઞાસો

॥ ૩૫૩૨ ॥

દેસિયમેવં જોગો કરણવસો નિયયમપ્પહાણો ત્તિ ।

તત્ત્થાવે ભાવાઓ તદ્દભાવે વપ્પભાવાઓ

॥ ૩૫૩૩ ॥

તસ્સ તદ્દાધારાઓ તત્કારણઓ ય તપ્પરિગર્હઓ ।

પરિણંતુરણત્થંતરભાવાઓ કરણમેવ તઓ

॥ ૩૫૩૪ ॥

એતો ચ્ચિય જીવસ્સ વિ તમ્મયયા કરણ-જોગપરિણામા ।

ગમ્મઈ નયંતરાઓ કયાઈ, સપ્પ જઓઽભિહિયં

॥ ૩૫૩૫ ॥

આયા ચેવ અહિંસા આયા હિંસ ત્તિ નિચ્છઓ એસ ।

જો હોઈ અપ્પમત્તો અહિંસઓ, હિંસઓ ઇયરો

॥ ૩૫૩૬ ॥

આહેગત્તે કત્તા કમ્મં કરણં તિ કો વિમાગોડ્યં ।

મળ્લણ્ઠ પજ્જાયંતરવિસેસણાઓ ન દોસો ત્તિ ॥ ૩૬૩૭ ॥

एकं पि सव्यकारमपरिणामाणन्नभावयामेह ।

નાયો નાણાણન્નો જહ વિણ્ણેયાઇપરિણામં ॥ ૩૬૩૮ ॥

स य सावज्जो जोगो हिंसाईओ तयं सयं सव्वं ।

ન કરેમિ ન કારેમિ ય ન યાણુજાણે કરંતંપિ ॥ ૩૬૩૯ ॥

ગાથાર્થ:-પૂર્વે જે “ત્રિવિધ ત્રિવિધે કહ્યું છે” તેમાં કરણના ત્રણ ભેદ મન-વચન-ને કાયાવડે સૂત્રથી જ કહેલા છે. અને હવે તો પ્રત્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય ત્રિવિધ યોગના સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે. (નહિ કરે, નહિ કરાવું, અને બીજા કરનારાને નહીં અનુભાદે) જે એમ હોય, તો પ્રથમ યોગ કહ્યા સિવાય કરણનો નિર્દેશ શામાટે કર્યો? (એમ પૂછવામાં આવે,) તો જેમ ઉદ્દેશ છે તેમ નિર્દેશ નથી કર્યો. તેનો ઉત્તર કહીએ છીએ તે સાંભળ. અહીં યોગની કરણ પરાધીનતા બતાવવા માટે એવો વ્યત્યય (ફેરફાર) કર્યો છે. સૂત્રકારે પણ એમજ કહ્યું છે, કે વ્યાપાર રૂપ યોગ તે મન વિગેરે કરણને આધીન છે. કરણ હોય તો યોગ હોય, અને કરણ ન હોય તો યોગ પણ ન હોય, તેથી તે અવશ્ય અપ્રધાન છે. તે યોગનાં મન વિગેરે કરણ આધાર છે, તેનાં કારણ છે, તત્પરિણતિ રૂપ છે, અને કરણથી અનર્થાન્તરભૂત છે, તેથી તે કરણજ યોગ છે. એજ કારણથી નિશ્ચયનયની અધિક્ષાએ કદાચિત્ કરણ અને યોગરૂપ પારણામ-સ્વભાવથી જવની પણ તત્ત્વમયતા જણાય છે. જે માટે સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે કે-આ આત્માજ નિશ્ચયનયના અહિં પ્રાએ મન વિગેરે કરણવડે અહિંસા છે, અને આત્માજ હિંસા છે. જે અપ્રમત્ત છે તે અહિંસક છે, અને દત્ત-પ્રમત્ત તે હિંસક છે. જે એ પ્રમાણે એકતા હોય, તો કર્તા-કર્મ-અને કરણનો ભેદ ક્યાં રહ્યો? (એમ કહેવામાં આવે, તો) તેનો ઉત્તર કહીએ છીએ કે એક કર્તા આત્માજ કર્મ-કરણાદિ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ થાય છે, તેથી તે દ્વાપ નથી. એકજ વસ્તુ સર્વ કારક પરિણામરૂપ ભિન્ન ભિન્ન રૂપને પામે છે. જેમ જ્ઞાનથી અનન્ય એવો આત્મા વિશેષાદિ પરિણામને લીધે કર્તા-કર્મ-અને કરણ રૂપતા પામે છે, તેમ અહીં પણ જાણવું. હિંસાદિરૂપ સાવધયોગ છે, તે સર્વ સાવધયોગ હું નહિ કરે, ન કરાવું અને બીજા કરનારાઓને ન અનુભાદે.

હવે યતિ અને શૃહસ્થના પ્રત્યાખ્યાનનો ભેદ જણાવે છે.

करणतिगेणेक्के कालतिगे तिघणरउसंखियमिसीणं ।

સવ્વં તિ જઓ વિકયં સીયાલસયં પુણ ગિહીણં ॥ ૩૬૪૦ ॥

ગાથાર્થ:-એકેક યોગને ત્રણ કરણ સાથે શુણ્ઠતાં ત્રણે કાળ સંબંધી પ્રત્યાખ્યાનના સત્તાવીસ ભાંગા મુનિઓને થાય; કેમકે “ સર્વ સાવધયોગનું હું પ્રત્યાખ્યાન કરે છું, એ પ્રમાણે તેમણે પ્રત્યાખ્યાન ગ્રહણ કર્યું છે; અને શૃહસ્થાને એકસો સુડતાલીસ ભાંગા પચ્ચખ્યાણના થાય ૩૫૪૦

“ત્રિવિધ ત્રિવિધે” સર્વ સાવધ યોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરતા, સાધુને સત્તાવીસ ભાંગા થાય, તે આ પ્રમાણે મન-વચન-કાયાવડે પોતે સર્વ સાવધયોગ ન કરે, બીજાપાસે ન કરાવે અને કરનારાને ન અનુભાદે. આ પ્રમાણે વર્તમાન કાળ સંબંધી નવ ભાંગા, ભૂતકાળ સંબંધી નવ ભાંગા અને ભવિષ્ય કાળ સંબંધી નવ ભાંગા સર્વ મળી સત્તાવીસ ભાંગા થાય.

શુદ્ધસ્થને એકસો સુડતાલીસ ભાંગા થાય, તે આ પ્રમાણે મન-વચન-કાયાવડે સા-
વધયોગ પોતે ન કરે, ન કરાવે, બીજા કરનારાને ન અનુમોદે ૧ મન-વચનવડે ન કરે,
ન કરાવે, ન અનુમોદે. ૨ મન અને કાયાવડે ન કરે-ન કરાવે-ન અનુમોદે ૩ વચન અને
કાયાવડે ન કરે, ન કરાવે, ન અનુમોદે. ૪ મનવડે ન કરે-ન કરાવે-ન અનુમોદે. ૫ વચન-
વડે ન કરે-ન કરાવે-ન અનુમોદે. ૬ કાયાવડે ન કરે-ન કરાવે-ન અનુમોદે. ૭ મન-વચન-
કાયાવડે ન કરે ન કરાવે. ૮ મન-વચન-કાયાવડે ન કરે, ન અનુમોદે. ૯ મન વચન-કાયાવડે
ન કરાવે, ન અનુમોદે. ૧૦ મન-વચનવડે ન કરે, ન કરાવે, ૧૧ મન અને કાયાવડે ન કરે,
ન કરાવે. ૧૨ વચન અને કાયાવડે ન કરે, ન કરાવે. ૧૩ મન અને વચનવડે ન કરે, ન અનુમોદે.
૧૪ મન અને કાયાવડે ન કરે, ન અનુમોદે. ૧૫ વચન અને કાયાવડે ન કરે, ન અનુમોદે.
૧૬ મન અને વચનવડે ન કરાવે, ન અનુમોદે. ૧૭ મન અને કાયાવડે ન કરાવે, ન અનુમોદે.
૧૮ વચન અને કાયાવડે ન કરાવે, ન અનુમોદે. ૧૯ મનવડે ન કરે, ન કરાવે. ૨૦ વચનવડે
ન કરે, ન કરાવે. ૨૧ કાયાવડે ન કરે, ન કરાવે. ૨૨ મનવડે ન કરે-ન અનુમોદે. ૨૩ વચનવડે
ન કરે, ન અનુમોદે. ૨૪ કાયાવડે ન કરે, ન અનુમોદે. ૨૫ મનવડે ન કરાવે, અનુમોદે. ૨૬
વચનવડે ન કરાવે, ન અનુમોદે. ૨૭ કાયાવડે ન કરાવે, ન અનુમોદે. ૨૮ મન-વચન-કાયાવડે ન કરે.
૨૯ મન-વચન-કાયાવડે ન કરાવે. ૩૦ મન-વચન-કાયાવડે ન અનુમોદે. ૩૧ મન-વચનવડે
ન કરે. ૩૨ મન અને કાયાવડે ન કરે. ૩૩ વચન અને કાયાવડે ન કરે. ૩૪ મન-વચનવડે
ન કરાવે. ૩૫ મન અને કાયાવડે ન કરાવે. ૩૬ વચન અને કાયાવડે ન કરાવે, ૩૭ મન-
વચનવડે ન અનુમોદે. ૩૮ મન અને કાયાવડે ન અનુમોદે. ૩૯ વચન અને કાયાવડે ન અ-
નુમોદે. ૪૦ મનવડે ન કરે. ૪૧ વચનવડે ન કરે. ૪૨ કાયાવડે ન કરે. ૪૩ મનવડે ન કરાવે. ૪૪
વચનવડે ન કરાવે. ૪૫ કાયાવડે ન કરાવે. ૪૬ મનવડે ન અનુમોદે. ૪૭ વચનવડે ન અનુમોદે.
૪૮ અને કાયાવડે ન અનુમોદે. ૪૯ એ પ્રમાણે ઓગણપચાસ ભાંગા થયા તે વર્તમાન
કાળ, ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી ગણતાં એકસોસુડતાલીસ ભાંગા થાય. ૩૫૪૦.

હવે ઉપરોક્ત ભાંગા સંબંધી શંકા-સમાધાન કહે છે.

સીયાલં મંગસયં પચ્ચક્ષાણમ્મિ જસ્સ ઉવલહ્દં ।

સો સામાઙ્ગિકુસલો સેસા સઘ્વે અકુસલા ઉ ॥ ૩૬૪૧ ॥

કેહં મંગતિ ગિહિણો તિવિહં તિવિહેણ નત્થિ સંવરણં ।

તં ન જઓ નિદિદ્દં પન્નત્તીણ વિસેસેઽં ॥ ૩૬૪૨ ॥

તો કહ નિજ્જુત્તીણઽણુમદ્દનિસેહોત્તિ સો સવિસયમ્મિ ।

સામણ્ણેવઽન્નત્થ તુ તિવિહં તિવિહેણ કો દોસો ? ॥ ૩૬૪૩ ॥

પુત્તાઈસંતદ્દનિમેત્તમિત્તમેકાદર્સીં પવણ્ણસ્સ ।

જંપંતિ કેહ ગિહિણો દિક્ષાભિમુહસ્સ તિવિહંતિ ॥ ૩૬૪૪ ॥

જુત્તં સંપયમેસ્સં સંવરણં કહમત્તીયવિસયં તુ ? ।

કહમત્તણપન્નમેયં કણ વ ન કહં મુસાવાઓ ? ॥ ૩૬૪૫ ॥

નિદણમદ્દયવિસયં ન કરેમિચ્છાઈવયણઓઽભિહિયં ।

અમ્મદ્દસંવરણં વા તં ત્ત કરેમિ જં મણિયં ॥ ૩૬૪૬ ॥

અહવા તયવિરઈઓ વિરમે સંપયમઈયવિસયાઓ ।

સંપદસાવજ્ઞા ઇવ પવજ્ઞઓ કો મુસાવાઓ ? ॥ ૩૬૪૭ ॥

ન સમણુજાણેત્તિ ગણ કરેતમણંપિ જં સુણંભિહિયં ।

સંભાવણેડવિસદ્દો તદિહોભયસદ્દમજ્ઞત્યો ॥ ૩૬૪૮ ॥

ન કરેતંપિત્તિ ન કારવેંતમવિ નાવિ યાણુજાણં તં ।

ન સમણુજાણેમિ ન કારયામિ અવિ નાણુજાણામિ ॥ ૩૬૪૯ ॥

અણંપિ અપ્પયં પિવ સહસાકારાણા પયત્તંતં ।

ઇહ સવ્વો સંગહિઓ કત્તા-કિરિયાપરંપરઓ ॥ ૩૬૫૦ ॥

પચ્ચક્ખાણુની અંદર એકસો સુડતાલીસ ભાંગા છે, તે જેને સારી રીતે અવગત થયા હોય, તે સામાયિકના પ્રત્યાખ્યાનમાં કુશળ છે, અને બાકીના સર્વે અકુશળ છે. (અહીં) કેટલાક એમ કહે છે કે શુદ્ધસ્થાને ત્રિવિધ ત્રિવિધે પ્રત્યાખ્યાન કહ્યું છે, તે યોગ્ય નથી; કેમકે પ્રજ્ઞામાં તેવું પચ્ચક્ખાણુ વિશિષ્ટપણે કહ્યું છે. તો પછી નિર્ચુક્તિમાં અનુમતિનો પણ નિષેધ શા માટે કર્યો છે ? (એમ પૂછવામાં આવે તો) તે નિષેધ સામાન્યથી સ્વવિષયમાં છે, અન્યત્ર વિશેષમાં ત્રિવિધ ત્રિવિધે પ્રત્યાખ્યાન કરવામાં શો દોષ છે ? પુત્રાદિ સંતતિના નિમિત્ત માત્રથીજ એકાદશી પ્રતિમા અંગીકાર કરનારા અને ચારિત્રાભિમુખ થએલા શુદ્ધસ્થાને ત્રિવિધ ત્રિવિધ પ્રત્યાખ્યાન હોય, એમ કેટલાક કહે છે. વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી સાવધ-યોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરવું યોગ્ય છે; પણ અતીતકાળ સંબંધી તે કેવી રીતે કરી શકાય ? અને પચ્ચક્ખાણુના ઓગણપચાસ ભેદ પણ કેવી રીતે કહી શકાય ? જે એ પ્રમાણે ભેદ કરવામાં આવે, તો તે શું મૂષાવાદ ન કહેવાય ? (કહેવાયજ). આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે, તો ન કરોમિ ઇત્યાદિ વચનથી અતીતકાળ સંબંધી સાવધયોગને હું નિંદુ છું, એમ કહ્યું છે. અથવા અતીતકાળ સંબંધી સાવધયોગની અનુમતિ કરું છું. એમ જે કહ્યું છે, તે ન કરોમિ ઇત્યાદિ વચનથી અતીતકાળના સાવધયોગનું સંવરણ કરું છું એમ જણાવ્યું છે, અથવા સાંપ્રત-કાલીન સાવધની પેટે તે અતીતકાળ સંબંધી અવિરતિથી હું વિરમું છું, એમ પ્રત્યા-ખ્યાન અંગીકાર કરનારાને કેવી રીતે મૂષાવાદ થાય ? (ન જ થાય.) નકરેમિ નકારવેમિ ન સમણુજાણામિ એટલાથીજ વિવક્ષિત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે, તો પછી કરંતંપિ અન્નં એ પદ શા માટે કહ્યું છે ? એમ પૂછવામાં આવે, તો ન કરેમિ ન કારવેમિ ન સમણુજાણામિ એ પદથી વિવક્ષિત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે, તે છતાં કરંતંપિ અન્નં એમ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે, તે કરંતં-અન્નં એ બે શબ્દની મધ્યમાં અપિ શબ્દ (અધિક) સંભાવનાના અર્થમાં છે. જેમ સહસાકારાદિવડે સાવધયોગમાં પ્રવર્તતા પોતાને “ મેં સાઈ ” કર્યું ” એમ અનુ-ભોદું નહિ; (પણ મિથ્યા દુષ્કૃત આપવા વડે તેથી નિવર્તું.) તેવી રીતે અપિ શબ્દથી બીજા કરનારને, કરાવનારને અને અનુભોદનારને પણ હું ન અનુભોદું. જેમકે બીજા સાવધ-યોગ કરનારને ન કરાવું, બીજા કરાવનારને પણ ન કરાવું, અને બીજા અનુભોદન કરનારને ન અનુભોદું. ઇત્યાદિ પ્રકાર અહીં સર્વે કર્તા અને ક્રિયાની પરંપરા અપિ શબ્દથી સંશુદ્ધિત છે. ૩૫૮૧-થી-૩૫૫૦

ન કરિંતં વા મણિણ અવિસદ્દા ન કયવંતમિચ્છાઈ ।

સમ્પઈયમાગમેસં તદ્દ ન કરિસંસંતમિચ્છાઈ

॥ ૩૬૫૧ ॥

સર્વં પક્ષવામેતિ વા તિકાલોવસંગહોઽભિમતો ।

અવિસદ્દાઓ તસ્સેવ કત્ત-કિરિયાભિહાનંતિ ॥ ૩૫૫૨ ॥

एवं सव्वस्सासेसविसयओऽतीयणागएसुंपि ।

પાવડ સવ્વનિસેહો મળ્લણં તં નાવવાયાઓ ॥ ૩૫૫૩ ॥

भूयस्स पडिक्कमणाभिहाणओऽणुमइमेत्तमागहियं ।

જાવજ્જીવગ્ગહણાદેસસ્સ ય મરણમજ્જાયા ॥ ૩૫૫૪ ॥

अहवा जावज्जीवागहणाओऽणागयावरोहोऽयं ।

સંપયકાલગ્ગહણં ન કરેમિચ્છાઇવયણાઓ ॥ ૩૫૫૫ ॥

भूयस्स पडिक्कमणाइणा य तेणेह सव्वसद्वोऽयं ।

નેઓ વિસેસવિસઓ જઓ ય સુત્તંતરેઽભિહિયં ॥ ૩૫૫૬ ॥

समईयं पडिक्कमए पच्चुप्पण्णं च संवरेइत्ति ।

પચ્ચક્કાઈ અણાગયમેવં ઇહંપિ વિન્નેયં ॥ ૩૫૫૭ ॥

અથવા “ બીજા કરનારાને પણ ન અનુમોદું ” એમ જે વર્તમાનકાળની અપેક્ષાએ કહું છે. તે છતાં અપિ શબ્દથી અતીતકાળમાં બીજાએ સાવધયોગ કરેલાને, કરાવેલાને અને અનુમોદેલાને પણ ન અનુમોદું; તથા ભાવધ્યકાળમાં કરનાર, કરાવનાર અને અનુમોદનારને પણ ન અનુમોદું (એમ જણાવું) અથવા “ સર્વ સાવધયોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરું છું. એ સામાન્ય કથનથી ત્રિકાળ ઉપસંગ્રહ અભિમત છે. (ભૂત-ભવિષ્ય- અને વર્તમાનકાળમાં સર્વ સાવધયોગનો ત્યાગ કરું છું, એમ જણાવ્યું છે.) અને અપિ શબ્દથી તેજ ત્રણે કાળ સંખ'ધી કર્તા-અને ક્રિયાનું કથન કર્યું છે. (ભૂત-ભવિષ્ય- અને વર્તમાનકાળમાં હું ન કરું-ન કરાવું, અને બીજા કરનારાને ન અનુમોદું.) એમ સમજાવું. જે એ પ્રમાણે હોય, તે સર્વ શબ્દ (પૂર્વે કહ્યા મુજબ) અશેષ વિષયવાળો હોવાથી અતીત-અનાગતકાળમાં પણ સર્વસાવધનો નિષેધ પ્રાપ્ત થાય છે. (અતીતકાળમાં સેવેલા સાવધયોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરતા મૃષાવાદાદિ દોષ પ્રાપ્ત થાય, અને ભવિષ્યકાલીન સાવધયોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરતાં ભંગાદિ દોષ પ્રાપ્ત થાય.) એમ કહેવામાં આવે તે તેનો ઉત્તર કહીએ છીએ કે અપવાદને લીધે તે દોષો પ્રાપ્ત ન થાય, કારણ કે (તસ્સ મંતે ! પડિક્કમામિ ઇત્યાદિ પદ વડે) ભૂતકાલીન પ્રતિક્રમણનું કથન કરવાથી અતીતકાલીન સાવધયોગની અનુમતિ માત્રનુંજ પ્રત્યાખ્યાન ગ્રહણ કર્યું છે. (પણ સર્વસાવધ યોગનું પ્રત્યાખ્યાન નથી કર્યું.) અને યાવજ્જીવ પર્યંત પ્રત્યાખ્યાન ગ્રહણ કરવાથી ભવિષ્યકાલીન સાવધયોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરવામાં મરણ પર્યંતની મર્યાદા અપવાદ છે. (આ જીવન પર્યંતજ પ્રત્યાખ્યાન કરું છું, તે પછી નહિ, માટે ઉપરોક્ત દોષ પ્રાપ્ત થતા નથી.) અથવા યાવજ્જીવ પર્યંત ગ્રહણ કરવાથી અનાગતકાળનો અવરોધ કર્યો, ન કરોમિ ઇત્યાદિ વચનથી સાંપ્રતકાળનું ગ્રહણ કર્યું, અને તસ્સ મંતે ! પડિક્કમામિ ઇત્યાદિ વચનથી ભૂતકાલીન સાવધયોગની અનુમતિનો નિષેધ કર્યો છે. આ સર્વ શબ્દ અહીં વિશેષ વિષયવાળો છે. (પહેલી વ્યાખ્યામાં ત્રિકાળ ગત સર્વ સાવધયોગના વિષયવાળો સર્વ શબ્દ કહીને અપવાદથી બાધા જણાવી, આ વ્યાખ્યામાં નિયંત્રણદ્વારાએ પ્રથમથીજ સર્વ શબ્દનું દેશથી નિર્વિશેષ વિષયપણું જણાવ્યું. એટલે બે વ્યાખ્યામાં તફાવત છે.) જે માટે સૂત્રાન્તરમાં કહું છે કે, અતીત-

(૫૦૦) 'તસ્મ ભંતે' પદની વ્યાખ્યા, 'ત્રિવિધ ત્રિવિધે' તથા 'ભંતે' શબ્દ સંબંધી શંકાસમાધાન.

કાલીન સાવધયોગનું પ્રતિક્રમણ કરે છે, વર્તમાનકાલીન યોગનું સંવરણ કરે છે, અને ભવિષ્યકાલીના સાવધયોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે, એમ અહીં જણવું. ૩૫૫૧-થી-૩૫૫૭

હવે તસ્મ ભંતે એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે.

તસ્મત્તિ સ સંબંધજ્ઞ જોગો સાવજ્ઞ એવ જોડહિકઓ ।

તમિતિ વિદ્યાહિકારાદભિધેય કિમિહ તસ્મત્તિ ? ॥ ૩૫૫૮ ॥

સંબંધલક્ષણાણ છટ્ટીણ્વયવલક્ષણાણ વા ।

સમતીયં સાવજ્ઞ સંબંધજ્ઞાવેદ ન ઉ સેસં ॥ ૩૫૫૯ ॥

અવિસિદ્ધં સાવજ્ઞ સંબંધજ્ઞાવિતિ કેદ છટ્ટીણ ।

તં નપ્પઓયણાભાવઓ તદ્દા ગંથગુરુયાઓ ॥ ૩૫૬૦ ॥

પચ્છત્તસ્મ પઢિક્કમણઓ પાયં ચ ભૂયવિસયાઓ ।

તીયપઢિક્કમણાઓ પુણરુત્તાણ્પસંગાઓ ॥ ૩૫૬૧ ॥

તમ્હા પઢિક્કમામિત્તિ તસ્મવસ્સં કમામિસદ્ધસ્સ ।

ભવ્વમિહ કમ્મણા તં ચ ભૂઅસાવજ્ઞઓડગન્નં ॥ ૩૫૬૨ ॥

તસ્મ શબ્દથી અહીં અધિકૃત જે સાવધયોગ છે, તેનાજ સંબંધ કરાય છે, (પઢિક્કમામિ એ ક્રિયાના યોગથી) દ્વિતીયાના અધિકારથી તમ્ એમ કહેવું જોઈએ, છતાં અહીં તસ્મ એવો પઠી નિર્દેશ શા માટે કર્યો છે? (એમ કહેવામાં આવે તો) અહીં સંબંધ લક્ષણ અથવા અવયવ લક્ષણથી છટ્ટી વિભક્તિવડે અતીતકાલીન સાવધયોગનો સંબંધ કરાવે છે, પણ શેષકાલીનનો નહીં. કેટલાક આચાર્યો તસ્મ એ છટ્ટી વિભક્તિથી અવિશિષ્ટ (ત્રિકાળ વિષયી) સાવધયોગનો સંબંધ જણાવે છે, તે યોગ્ય નથી, કેમકે એવા પ્રયોજનનો અહીં અર્થ છે, તથા અથ ગૌરવતાનો પ્રસંગ થાય. વળી પ્રાયશ્ચિત્ત તે પ્રતિક્રમણરૂપ છે, અને તે પ્રાયઃ ભૂતકાળ વિષયીજ હોય. માટે અતીતકાળ સંબંધી સાવધયોગનુંજ પ્રતિક્રમણ હોય, અન્યથા પુનરુક્તિ આદિ દોષો પ્રાપ્ત થાય. તે માટે તસ્મ પઢિક્કમામિ એ શબ્દનું કર્મ અવશ્ય હોવું જોઈએ. અને તે કર્મ અહીં ભૂતકાલીન સાવધયોગના સંબંધ સિવાય બીજું નથી. ૩૫૫૮-થી-૩૫૬૨.

હવે ત્રિવિધ ત્રિવિધે, તથા ભંતે શબ્દ સંબંધી શંકા સમાધાન કહે છે.

તિવિદ્દેણંતિ ન જુત્તં પડપયવિહિણા સમાહિઅં જેણં ।

સત્થવિગપ્પણયાણ ગુણભાવણયત્તિ કો દોસો ? ॥ ૩૫૬૩ ॥ ૧૦૫૮-૨૪૮

અહવા મણસા વાયા કાણં ય મા ભવે જહાસંસં :

ન કરેમિ ન કારવેમિ ય ન યાણુજાણે ન પત્તેયં ॥ ૩૫૬૪ ॥

તો તિવિદ્દં તિવિદ્દેણં મણ્ણં પડપયસમાણનાહેઠં ।

ન કરેમિત્તિ પતિ(ઇ)પયં જોગવિભાગેણ વા સજ્ઞં ॥ ૩૫૬૫ ॥

અહવ કરેતંપડણ ન સમણુજાણેડવિસદ્ધઓ નેયં ।

અત્થવિગપ્પણયાણ વિસેસઓ તો સમાયોજ્ઞં ॥ ૩૫૬૬ ॥

ભંતેત્તિ પુવ્વભણિયં તેણં ચિય મણ્ણં કિં પુવ્વો મણિયં ? ।

ત સવ્વત્થ સોડણુયત્તદ્ધ મણિયં ચાદિપ્પત્તોત્તિ ॥ ૩૫૬૭ ॥

અણુવત્તગત્યપેવ ય તમ્ગ્રહણં નાણુવત્તગાદેવ ।

અણુવત્તંતે વિધઓ જમહિકયા કિંતુ જત્તેણ ॥ ૩૫૬૮ ॥

અહવા સમત્તસામાઙ્ગિકિરિઓ તવ્વિસોહણત્યાણ ।

તસ્સાઙ્ગારનિયત્તગાઙ્ગિકિરિયંતરાભિમુહો ॥ ૩૫૬૯ ॥

જં ચ પુરા નિદિદ્ધં ગુરં જહાવાસયાઙ્ગં સવ્વાઙ્ગં ।

આણુચ્છિંતં કરેજ્ઞા તદ્દણેણ સમત્થિયં હોઙ્ગ ॥ ૩૫૭૦ ॥

સામાઙ્ગપચ્છણવચ્છણો વાઙ્ગં મહંતસહોત્તિ ।

સવ્વકિરિયાવસાણે મણિયં પચ્છણમણેણ ॥ ૩૫૭૧ ॥

ત્રિવિધં ત્રિવિધેન એમ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે, તે યોગ્ય નથી; કેમકે (મણેજં ઘાયાપ ઇત્યાદિ) પ્રતિપદ કહેવા વડે તે સમાપ્ત કયું છે. (એમ કહેવામાં આવે તો) અર્થ વિકલ્પના વડે અથવા ગુણ ભાવનાવડે એમ કહેવામાં શો દોષ છે ? (કંઈજ નહિ.) અથવા મન-વચન-અને કાયાવડે અનુક્રમે ન કરું, ન કરાવું, ન અનુમોદું, એવો પ્રત્યેક પદે અનિષ્ટ સંબંધ ન થાય, તે માટે દરેક પદે ન કરું, ન કરાવું, ઇત્યાદિ પ્રાતપદની સમાપ્તિના માટે ત્રિવિધં ત્રિવિધેન પદ કહ્યું છે. અથવા “બીજા કરનારાને પણ ન અનુમોદું” એમાંના અપિ (પણ) શબ્દથી પૂર્વે ત્રિકાળ વિપરીત રોય કહ્યું છે, અને તેથી અર્થ વિકલ્પના વડે વિશેષથી અહીં તેની યોજના કરવી. (એ માટે ત્રિવિધાદિ શબ્દ કહેતા છે.) મંતે પદ પૂર્વે કહ્યું છે, છતાં ફરી અહીં શા માટે કહ્યું છે ? કહ્યું છે કે આદિમાં પ્રયોજેલો અર્થ તે સર્વત્ર અનુવર્તે છે. (એમ કહેવામાં આવે તો તે યોગ્ય છે.) અનુવર્તનને માટેજ તેનું પ્રકટન કર્યું છે, પણ અહીં જે અવિકૃત વિવિધો છે, તે અનુવર્તનથીજ અનુવર્તે છે એમ નહિ, પરંતુ યતનથી અનુવર્તે છે. અથવા સામાયિક ક્રિયા સમાપ્ત કરીને તેના અતિયારથી નિવર્તનદિ અન્યક્રિયાની અભિમુખ થએલો શિષ્ય તેની વિશુદ્ધિ માટે (ભદ્રાન્ત શબ્દ ઉચ્ચારે છે) વળી પૂર્વે જે કહ્યું છે કે સર્વ આવશ્યકો ગુરને પૂછીને કરવા, તે કથન આ ભદ્રાન્ત શબ્દોચ્ચારથી સમર્થિત કરેલ છે. અથવા આ મહન્ત શબ્દ સામાયિક ક્રિયાના પ્રત્યર્પણ વચનરૂપ છે. આથી કરીને સર્વ ક્રિયાના અન્તે ગુરને પ્રત્યર્પણ કરવાનું (નિવેદન કરવાનું) કહેલું છે. ૩૫૬૮-થી-૩૫૭૧

શિષ્ય:—અગત્યાન! સૂત્રમાં ત્રિવિધં ત્રિવિધેન એમ જે કહ્યું છે, તે યુક્ત નથી; કેમકે મણેજં ઘાયાપ કાણં ન કરેમિ ન કારવેમિ કરેતંપિ અન્નં ન સમણુજાણામિ એ દરેક પદના નિર્દેશવડે ઉપરોક્ત પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે.

આચાર્ય:—અર્થભેદ બતાવવાવડે અથવા ગુણભાવનાથી એ પદ કહેવામાં કંઈ દોષ નથી, એથી કરીને પદાર્થભાત્રની સામાન્યવિશેષરૂપતા બતાવેલી છે. તિવિદ્ધં તિવિદ્ધેણ એ પદ કહેવાવડે વસ્તુની સામાન્યરૂપતા બતાવી છે, અને મણેજં ઘાયાપ ઇત્યાદિ પદોવડે વસ્તુની વિશેષરૂપતા બતાવી છે. વળી પુનઃ એવા પદો કહેવાથી સામાયિક ગુણની ભાવના-નિબીઠાસના આત્માની અંદર આરોપિત કરી છે. માટે ત્રિવિધં ત્રિવિધેન પદ નિર્રર્થક નથી.

અથવા મણેજં ઘાયાપ ઇત્યાદિ ભાત્રજ કહ્યું હોય “તો મનવડે ન કરું, વચનવડે ન કરાવું, અને કાયાવડે ન અનુમોદું.” એવો અનિષ્ટમતવાળો સંબંધ થાય, એટલા માટે

(૫૯૨) ‘ મંતે ’ પદની હિન્ન વ્યાખ્યા અને ‘ પઢિક્કમામિ ’ આદિ પદોનો અર્થ.

ત્રિવિધં ત્રિવિધેન પદ કહ્યું છે. કેમકે મનવડે ન કરે, ન કરાવું, અને ન અનુમોદું. એજ પ્રમાણે વચન અને કાયા નીસાથે પણ યોગ ત્રયનો સંબંધ માનેલો છે. તે સંબંધ જો ત્રિવિધં ત્રિવિધેન પદ ન કહ્યું હોય, તો ન ઘટે. માટે એ પદ કહ્યું છે.

અથવા કરેતંપિ અજ્ઞં ન સમણુજાણામિ એમાંના અપિ શબ્દથી પૂરે ત્રિકાળ વિષયી ક્ષેપ કહ્યું હતું, અહીં તે અર્થ વિકલ્પનાવડે વિશેષ પ્રકારે ચોજ્યું. એટલે કે-મૂતકાળમાં કરેલ-કરાવેલ અને અનુમોદેલ હોય, તેની અનુમતિનું હુમણું પ્રત્યાખ્યાન કરાય છે, પણ કરવા-કરાવવાનું નહિ. બાકીના બે કાળમાં એટલે વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળમાં કરવા-કરાવવા અને અનુમોદન સંબંધી પ્રત્યાખ્યાન કરવા ચોગ્ય છે, એટલે એ તો અવિરૂદ્ધ હોવાથી તેનો અટકાવ કરી શકાય એમ નથી. આ પ્રમાણે અપિ શબ્દનો અર્થ બતાવવાને માટે ત્રિવિધ ત્રિવિધેન પદ સુકવું જોઈએ.

મંતે પદની વ્યાખ્યા પૂર્વે કરેલી છે, તેથી ફરી તેની વ્યાખ્યા અહીં નથી કરતા.

શિષ્ય:- જો મંતે પદ પૂર્વે કહેલું છે, તો પછી પુનઃ સૂત્રકારે અહીં શામાદકહ્યું ? અન્યત્ર કહેલું છે કે-આદૌ પ્રયુક્તોઽર્થઃ સર્વપ્રાનુવર્તતે ” એટલે આદિમાં પ્રયોજેલા અર્થની સર્વત્ર-સૂત્રના અન્ત પર્યન્ત અનુવૃત્તિ થાય છે.”

આચાર્ય:-તારૂં કહેલું સત્ય છે, સૂત્રના અન્તપર્યન્ત અનુવૃત્તિ માટેજ આદિમાં મંતે શબ્દનું મહત્ત્વ કર્યું છે, પણ અનુવર્તનમાત્રથીજ અધિકૃત વિધિઓની અનુવૃત્તિ નથી થતી; પરંતુ યતન કરવાથી થાય છે. આ રથજો મંતે શબ્દનું પુનઃ ઉચ્ચારણ તે તેના અનુસ્મરણ માટે છે, અને તેજ આ યતન છે.

અથવા જે ની સામાયિક પ્રતિપત્તિની ક્રિયા સમાપ્ત થઈ હોય, એવો શિષ્ય, સામાયિકની વિશુદ્ધિ માટે સામાયિકના અતિચારોની નિવર્તનાદિરૂપ-નિન્દા ગદ્યાદિ ક્રિયાન્તરની અભિમુખ થયો છતો પુનઃ મંતે શબ્દનો ઉચ્ચાર કરે છે. કારણકે આજ ગ્રંથમાં પૂર્વે કહ્યું છે, કે “શિષ્યે સર્વ આવશ્યકો ગુરુને પૂછીને કરવાં.” તદનુસાર ભદ્રન્ત શબ્દનું પુનઃ ઉચ્ચારણ કરવાથી એજ વાતનું અહીં સમર્થન કર્યું છે. પ્રથમ મંતે શબ્દનો ઉચ્ચાર કરીને ગુરુ મહારાજને પૂછીને સામાયિક આવશ્યક અંગીકાર કર્યું, અને હવે તેના અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ કરવાને પુનઃ મંતે શબ્દોચ્ચારથી ઉપરોક્ત અર્થનું સમર્થન કર્યું છે.

અથવા “હે ભદ્રન્ત ! આપ સાહેબને પૂછીને પૂરે જે સામાયિક આવશ્યકનો આરંભ કર્યો હતો, તે મેં પૂર્ણ કર્યું.” એ પ્રમાણે સામાયિક ક્રિયાના પ્રત્યર્પણરૂપ આ મંતે શબ્દ છે. આ ઉપરથી એમ પણ જણાવ્યું છે કે-ગુરુ મહારાજને પૂછીને આરંભેલી સર્વ ક્રિયાઓના અવસાને ગુરુ મહારાજને પ્રત્યર્પણ-નિવેદન કરવું જોઈએ. ૩૫૬૩-થી-૩૫૭૩

હવે પઢિક્કમામિ, નિદામિ, ગરિહામિ, અપ્પાણં વોચ્છિરામિ એ પદોનો અર્થ કહે છે.

નેયં પઢિક્કમામિત્તિ ભૂયસાવજ્જઓ નિવત્તામિ ।

તત્તો ય કા નિવત્તો તદણુમઈઓ વિરમણં જં ॥ ૩૫૭૨ ॥

તિલ્લાપિત્તિ દુગુંહે ગરહામિ તદેવ તો કઓ મેઓ ?

મઙ્ગલ્લ સામણ્ણત્યામેપ દિદ્ધો વિસેસત્યો ॥ ૩૫૭૩ ॥

જહ ગચ્છહિત્તિ ગો સપ્પહિત્તિ સપ્પો સમે ત્વિ ગચ્છત્થે ।
 ગમ્મહિ વિસેસગમણં તહ નિંદા-ગરહણત્થાણં ॥ ૩૫૭૪ ॥
 સપ્પચ્ચક્કલ દુગુંહા તહ નિંદામિત્તિ ગમ્મણ સમણ ।
 ગુરુપચ્ચક્કલ દુગુંહા ગમ્મહિ ગરહામિસદ્દેહં ॥ ૩૫૭૫ ॥
 ઇગત્થોભયગહણં મિસાદરત્થં વ જમ્મુદિયં હોહિ ।
 કુચ્છામિ કુચ્છામિ તદેવ નિંદામિ ગરહામિ ॥ ૩૫૭૬ ॥
 મિસમાયરઓ વ પુણો પુણો વ કુચ્છામિ જમ્મુદિયં હોહિ ।
 પુણરુત્તમણત્થં વેહ નાણુવાદાદરાઈસુ ॥ ૩૫૭૭ ॥
 કિં કુચ્છામપ્પાણં અઈયસાવજ્જકારિગમસગ્ગં ।
 અત્તાણમયણમહવા સાવજ્જમઈયજોગંતિ ॥ ૩૫૭૮ ॥
 વિવિહં વિસેસઓ વા મિસં સિરામિત્તિ વોસિરામિત્તિ ।
 છદ્દેમિત્તિ જમ્મુત્તં તમેવ સમઈયસાવજ્જં ॥ ૩૫૭૯ ॥
 મંસાહિવિરમણે વા જહેહ મણિયમ્મિ વોસિરામિત્તિ ।
 તપ્પટ્ઠિવક્કલ્લઘ્ઘાઓ ગમ્મહિ સામાણ વેવં ॥ ૩૫૮૦ ॥
 સમ્મત્તાહિયયં તં મિચ્છત્તાઈણિ તત્ત્વિવક્કલ્લોડ્યં ।
 તાણ ત્તિવક્કલ્લો ગમ્મહિ પમાસિણ વોસિરામિત્તિ ॥ ૩૫૮૧ ॥
 અહવા તિચ્છિયસાવજ્જજોગપચ્છિત્તસંગહત્થાય ।
 સંતેવઓ વિહાણં નિંદામિચ્છાહિસુત્તમ્મિ ॥ ૩૫૮૨ ॥
 નિંદા-ગરહગહણાદાલોયણ-પટિક્કમોભયગહણં ।
 હોહિ વિવેગાઈણં છેયંતાણં વિસગ્ગાઓ ॥ ૩૫૮૩ ॥

ભૂતકાલીન સાવધયોગથી હું નિવર્તું છું, એ પ્રમાણે-પ્રતિક્રમામિ ક્રિયાનો અર્થ જાણવો. ભૂતકાલીન સાવધયોગનું સેવન કરેલું હોવાથી હવે તેની નિવૃત્તિ કવી રીતે થતે? (એમ પૂછવામાં આવે તો) જે તેની અનુભૂતિ છે તેનું અહીં વિરમણ છે. ‘કરવા-કરાવવાનું નહિ’ નિંદામિ એટલે ભૂતકાળમાં સાવધયોગનું સેવન કરનાર આત્માની જીયુપ્પસા કરે છે. “ગરિહામિ” ના અર્થ પણ એજ છે, તો પછી “નિંદામિ અને ગરિહામિ” એ બેમાં ભેદ શો રહ્યો? (એમ પૂછવામાં આવે,) તો તેનો ઉત્તર કહીએ છીએ કે-સામાન્ય અર્થના એ બેમાં અભેદ છતાં પણ વિશેષાર્થ અભિધાયક ગહ્હા-શબ્દ અહીં ઇષ્ટ છે. જેમ (ગચ્છતીતિ ગોઃ, અને સર્પતીતિ સર્પઃ) જે જાય છે તે ગાય, અને સરકે છે તે સર્પ, આ બંને ગતિ અર્થમાં સમાન છતાં પણ દરેકનું વિશિષ્ટ ગમન જણાય છે, તેવી રીતે નિંદા અને ગહ્હા શબ્દમાં જીયુપ્પસા અર્થ સમાન છતાં પણ વિશેષતા છે. આત્મસાક્ષિક જે જીયુપ્પસા, તેને સિદ્ધાન્તમાં નિંદામિ શબ્દવડે ઓળખાવી છે, અને ગુરુસાક્ષિક જે જીયુપ્પસા તેને ગરિહામિ શબ્દવડે ઓળખાવી છે. અથવા “નિંદા ગહ્હા” એકાર્થવાળા ઉભય શબ્દનું પ્રદુષ્ણ જે કરેલું છે, તે અત્યંત આદરને મારે છે, “જીયુપ્પસા કરે છે, જીયુપ્પસા કરે છે” તેજ અર્થ “નિંદામિ-ગરિહામિ” શબ્દથી અતિ

આદરને માટે-કહેલું છે. અત્યંત આદરથી “ જુગુપ્સા કરૂં છું ” એમ જે વારંવાર કહેલું છે, તે અહીં અનુવાદ અને આદરદિકમાં પુનઃકૃતિ દોષવાળું અથવા નિરર્થક નથી. ભૂતકાળમાં સાવધ યોગનું સેવન કરનાર અંલાદ્ય આત્માની હું જુગુપ્સા કરૂં છું અથવા સંસારમાં પડતાં નહિ રક્ષણ કરનાર અને અનાદિકાળથી પ્રવર્તેલા એવા ભૂતકાળના સાવધ-યોગની હું જુગુપ્સા કરૂં છું (હવે વ્યુત્સુજ્ઞમિનો અર્થ કહે છે.) વિશબ્દ વિવિધાર્થ અથવા વિશેષાર્થમાં છે, ઉત્ત શબ્દ અત્યંતાર્થ છે, અને સૃજામિ એટલે તબ્બું છું. (અર્થાત્ વિવિધ પ્રકારે અથવા વિશેષથી અત્યંતપણે તબ્બું છું.) એમાં “ તબ્બું છું ” એમ જે કહ્યું છે, તે અતીતકાલીન સાવધયોગને તબ્બવાનું કહ્યું છે. (કરોમિ ભવન્ત! સામાયિકં, એમ કહેવાથી સાવધયોગની નિવૃત્તિ જણાવી છે, તે પછી વ્યુત્સૃજામિ એમ કહેવાથી તે સાવધયોગનું નિવર્તન તબ્બું છું, એવો વિપરીત અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આવી શંકા કરવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે) જેમ માંસાદિના વિશેષણ પછી ઘોસિરામિ કહેવાથી તેના પ્રતિપક્ષનો ત્યાગ (માંસભક્ષણની નિવૃત્તિરૂપ અર્થ) સમજાય છે, તેવી રીતે સામાયિકમાં પણ ‘સમજણ’. તે સામાયિક સમ્યક્ત્વાદિરૂપ છે, અને તેના વિપક્ષભૂત મિથ્યાત્વાદિ છે. ઘોસિરામિ એમ કહેવાથી તે મિથ્યાત્વાદિનો ત્યાગ સમજાય છે. અથવા અતીત સાવધયોગના પ્રાયશ્ચિત્તનો સંક્ષેપથી સંગ્રહ કરવાને માટે સૂત્રમાં નિંદામિ ઇત્યાદિ ત્રણ પદ કહ્યાં છે. નિંદા અને ગર્હા શબ્દના ગ્રહણથી આલોચના તથા પ્રતિક્રમણ ઉભય પ્રાયશ્ચિત્તનું ગ્રહણ કર્યું છે, અને ત્યાગ શબ્દના ગ્રહણથી વિવેકાદિથી છદ્ધ પર્યન્તના ચાર પ્રાયશ્ચિત્તનું ગ્રહણ થાય છે. મૂળાદિ ત્રણ પ્રાયશ્ચિત્ત ચારિત્રથી ઉત્તીર્ણ જીવોને હોય, તેથી તે અહીં ન સંભવે, કેમકે અહીં ચારિત્રપ્રતિપત્ત જીવોનો અધિકાર છે, આ પ્રમાણે અમારું માનવું છે, તત્ત્વ તો કેવળી અથવા બહુશ્રુત જાણે. ૩૫૮૨-થી-૩૫૮૩

અહીં સામાયિક સૂત્રની વ્યાખ્યા સમાપ્ત થઈ, તે સમાપ્ત થવાથી અનુગમ દ્વાર પણ સમાપ્ત થયું.

હવે નયદ્વાર કહે છે.

एवं सुत्ताणुगमो सुत्तन्नासो सुयत्यजुत्ती य ।

મણિયા નયાણુજોગદ્વારાવસરોડધુણા તે ય ॥ ૩૫૮૪ ॥

अत्याणुगमं चिय तेण जहासंभवं तर्हि चेव ।

મણિયા તહાવિ પત્થુયદારાસુન્નત્યમુણ્ણેહં ॥ ૩૫૮૫ ॥

सामन्मह विसैसो पच्चुप्पणं च भावमेत्तं च ।

પડસહં ચ જહત્યં ચ વયણમિહ સંગંહાર્ણં ॥ ૩૫૮૬ ॥

૧ મંસ સુરાદ્યં પચ્ચક્ષામિ જાવજ્જાવાપ દુવિહં તિવિદ્દેણં મણેણં વાયાપ કાણં ન મુંજેમિ, ન મુંજાવેમિ ઘોસિરામિ એટલે માંસ મદિરા આદિનું યાવજ્જીવ પર્યન્ત હું પ્રત્યાખ્યાન કરૂં છું, ટિવિધ ત્રિવિધે મન, વચન અને કાયાએ કરી હું નહિ ખાઉં, નહિ ખવરાવું, આમાં માંસ વિરમણ પછી “ ઘોસિરામી ” કહ્યું છે, તેથી માંસાદિ ભક્ષણરૂપ તેના વિપક્ષનો હું ત્યાગ કરૂં છું એમ સમજાય છે. તેવી રીતે અહીં સામાયિકમાં પણ તસ્સ મંતે ! પઢિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ જપ્પાણં એ છેલ્લા સૂત્ર વડે સર્વસાવધયોગનું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું છે, તે પછી ઘોસિરામિ પદ કહેવાથી તેના પ્રતિપક્ષરૂપ સાવધ યોગના અવિરમણનો ત્યાગ સમાપ્ત છે.

एयाण समोभारो य-पञ्जवद्वियदुगस्मि ।

સેસેસુ ય સંભવઓ તાર્ણ ચ કજ્જો ॥ ૩૫૮૭ ॥

दव्वद्वियस्स दव्वं वत्थुं पज्जवनयस्स पज्जाओ ।

અપ્પિયમયં વિસેસો સામન્નમણાપ્પયનય ॥ ૩૫૮૮ ॥

छागव्ववारपरो मणइ काळओ भमरो ।

પરમત્થપરો મણઈ નેચ્છઈઓ પંચવણ્ણોત્તિ ॥ ૩૫૮૯ ॥

अहवेगनयमयं चिय ववहारो जं न सव्वहा सव्वं ।

અહવેગનયમયં ચિય વવહારો જં ન સવ્વહા સવ્વં ॥ ૩૫૯૦ ॥

सव्वनयसमूहमयं विणिच्छओ जं जहावत्थं ॥ ३५९० ॥

જાણાહીણં સવ્વં નાણનઓ મણઈ કિંત્થ કિરિયાણ ? ।

કિરિયાણ કરણનઓ તદુભયગાહો ય સમ્મત્તં

॥ ૩૫૯૧ ॥

એ પ્રમાણે સૂત્રાનુગમ, સૂત્રાસાપકનો ન્યાસ અને સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ણય કહી. હવે ન ચાનુયોગદ્વારનો અવસર છે, તે નયો અર્થાનુગમનું અંગજ છે, તેથી યથાસંભવ તે તે સ્થાને તે કહ્યા છે; તોપણ પ્રસ્તુતદ્વાર શૂન્ય ન રહે. એટલા માટે કિંચિત્ કહીશું. સામાન્ય જ વસ્તુ છે, (વિશેષ નથી, એ સંબંધ નયનું વચન છે.) વિશેષોજ વસ્તુ છે, (સામાન્ય નથી એ વ્યવહારનયનું વચન છે.) વર્તમાન કાલીનજ વસ્તુ છે, (અતીત અનાગત-કાલીન નહિ, એ ઋણુસૂત્રનું વચન છે.) ભાવ માત્રજ વસ્તુ છે, (નામાદિ નહિ. એ શબ્દનયનો મત છે.) દુઃખંદ્ર, પુરંદ્રાદિ દરેક શબ્દનો જુદો જુદોજ અર્થ છે, (એક નથી, એમ સમભિરૂપનું વચન છે.) અને સ્વઅભિધાયક શબ્દથી જે વાચ્ય અર્થ, તે પ્રમાણે યથાર્થ ક્રિયા કરે તેજ વસ્તુ છે, (ખીલ નહિ, એ વચન એવંભૂત નયનું છે.) એ પ્રમાણે અહીં સંબંધાદિનાં વચન જાણવા. એ નયોનો અન્તર્ભાવ દ્રવ્યાર્થિક તથા પર્યાયાર્થિક એ બે નયોમાં કરવો. અથવા બાકીના નયોમાં પણ યથાસંભવ તેઓનો પરસ્પર અન્તર્ભાવ કરવો. દ્રવ્યાર્થિક નયના મતે દ્રવ્યજ વસ્તુ છે (પર્યાય નહિ) ને પર્યાયાર્થિકના મતે પર્યાયજ વસ્તુ છે, (દ્રવ્ય નહિ) તથા અર્પિતનયનો મત વિશેષવાદી છે, અને અનાર્પિત નયનો મત સામાન્યવાદી છે. (આ બે નયોમાં પણ સંબંધાદિ નયોનો અન્તર્ભાવ થાય છે. અથવા નિશ્ચય વ્યવહાર નયમાં પણ તેઓનો સમાવેશ થાય છે.) ભોક્ વ્યવહારમાં તત્પર એવો વ્યવહારનય જામરને કાળો કહે છે, અને પરમાર્થમાં તત્પર એવો નિશ્ચયનય તો તેને પાંચ વર્ણવાળો કહે છે, અથવા વ્યવહારનય એક નયના મતનેજ અંગીકાર કરે છે, કેમકે તે સર્વ વસ્તુને સર્વનયસમૂહમય નથી મહણ કરી શકતો, અને નિશ્ચયનય તો જે વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે છે તેને તેવા સ્વરૂપે યથાર્થપણે મહણ કરે છે, અથવા સર્વ મુખ જ્ઞાનનેજ આધીન છે, ક્રિયાવડે શું? એમ જ્ઞાનનય કહે છે. તથા ક્રિયાનય સર્વ મુખ ક્રિયાનેજ આધીન માને છે. આ ઉભય મતથી મહણ કરવું તેજ સમ્યક્ત્વ છે. ૩૫૮૪-થી-૩૫૯૧

હવે જ્ઞાન-ક્રિયાનયનું સ્વરૂપ નિર્ણયકાર વિસ્તારથી કહે છે.

जायमि गेपि यव्वे अगापि यव्वमि चेव अत्यानि ।

જ જયવ્વ-ન જ્ઞે જો યવ્વ સો સો નઓ નામં ॥૩૫૯૨॥૧૦૬૬-૩૪૯

સર્વેસિંપિ નયાણં બુદ્ધિવિહવત્તવ્વયં નેસાપેત્તા ।

તં સર્વનયવિસુદ્ધં જં ચરણ-ગુણદ્વિઓ સાદુ ॥ ૩૫૧૩ ॥ ૧૦૬૫-૩૫૦

મહુષ્ય કરવા યોગ્ય, નહિ મહુષ્ય કરવા યોગ્ય (તથા ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય) પદાર્થ જાણ્યે છતે, તેમાં અવશ્ય યત્ન કરવો. એ પ્રમાણે જે ઉપદેશ તે જ્ઞાન નય જાણવો. સર્વે નયોની બહુ પ્રકારની વસ્તુવ્યત્તા સાંભળીને તે સર્વ નય મતોથી વિશુદ્ધ છે કે જે ચારિત્ર અને ગુણમાં સ્થિત હોય તે સાધુ (મુક્તિસાધક છે.) ૩૫૮૨-થી-૩૫૮૩

બ્રાહ્મ-અબ્રાહ્મ-ઉપેક્ષણીય એમ ત્રણ પ્રકારના પદાર્થો જગતમાં છે. એ ત્રણે પ્રકારના પદાર્થો લૌકિક અને લોકોત્તર એમ બન્ને પ્રકારે છે. તેમાં પુષ્પમાળા-ચંદન-સ્રી વિગેરે લૌકિક બ્રાહ્મ પદાર્થ છે. સર્પ, વિષ, કંઠક વિગેરે અબ્રાહ્મ પદાર્થ છે. અને તુષ્ટ, ધુળ કાંકરા વિગેરે ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે લોકોત્તર પદાર્થ પણ બ્રાહ્માદિ ત્રણ પ્રકારે છે. સમ્યક્દર્શન ચારિત્રાદિ લોકોત્તરપક્ષે બ્રાહ્મ છે, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અવિરતિ (વિગેરે અબ્રાહ્મ છે, અને સ્વર્ગ વિભૂતિ વિગેરે ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય પદાર્થ છે. ઉપરોક્ત બ્રાહ્મ-અબ્રાહ્મ અને ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય પદાર્થ જાણ્યે છતે તેની પ્રાપ્તિ, પરિહાર અને ઉપેક્ષા કરવાની ઇચ્છાવાળાએ તેમાં પ્રવૃત્તિ આદિરૂપ યત્ન કરવો જોઈએ. એ પ્રમાણે સર્વ વ્યવહારનું કારણ જ્ઞાન છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર જે ઉપદેશ તે જ્ઞાનનય છે મતલબ એ છે કે, જ્ઞાનનય જ્ઞાનની મુખ્યતા જણાવવાને એમ કહે છે કે ઐહિક પારલૌકિક ફળના અર્થોએ સારી રીતે જાણેલા અર્થમાંજ પ્રવૃત્તિ કરવી, અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરવામાં ફળનો વિસંવાદ જણાય છે. બીજાઓ પણ એમજ કહે છે કે “પુરૂષોત્તમ જ્ઞાન જ ફળ આપનાર છે, ક્રિયા ફળ આપનાર નથી, મિથ્યાજ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ કરનારને ફળનો વિસંવાદ જણાય છે.” વળી સિદ્ધાન્તમાં પણ કહ્યું છે કે “પદમં નાજં તઓ દયા પ્રથમ જ્ઞાન પછી દયા.” તેમજ બીજું પણ કહ્યું છે કે “પાપથી નિવૃત્તિ કુશળ પક્ષમાં પ્રવૃત્તિ, અને વિનયની પ્રાપ્તિ એ ત્રણે જ્ઞાન આપે છે.” આ કારણથી જ્ઞાનજ પ્રધાન છે, કેમકે અગીતાર્થ-અજ્ઞાની હોય તેમનો સ્વતંત્ર વિહાર પણ તીર્થંકર ગણવરોએ નિષેધ્યો છે. મતલબ એ છે કે આંધળા વડે જે ચાચેલો આંધળો કદિ પણ સીધો રસ્તો પ્રાપ્ત કરતો નથી. આ વાત ક્ષાયોપરામિક જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કહી, ક્ષાયિક જ્ઞાનની અપેક્ષાએ પણ તે જ્ઞાનજ વિશિષ્ટ ફળ સાધક છે. કેમકે સંસાર ઉદઘિના (સમુદ્રના) કિનારા પર રહેલા, દીક્ષા પ્રાપ્ત કરેલા ઉત્કૃષ્ટ તપ અને ચારિત્રવાળા સાધુ ચીતરાગ છતાં પણ તેઓને જ્યાંસુધી સમસન છવાદિ વસ્તુ સમૂહને સાક્ષાત્કાર કરાવનાર કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન નથી થતું ત્યાં સુધી તેમને મોક્ષ પ્રાપ્તિ નથી થતી, મોટે જ્ઞાનજ પુરૂષાર્થસિદ્ધિનું કારણ છે. “જે જેના વિના ન બને તે તેનું કારણ છે. જેમ બીજાદિ વિના અંકુર નથી થતા, તેથી તે તેનું કારણ છે; તેવી રીતે સકળ પુરૂષાર્થની સિદ્ધિ પણ જ્ઞાન વિના નથી થતી, મોટે તે તેનું મુખ્ય કારણ છે. આ ઉપરથી આ નય ચાર પ્રકારના સામાયિકમાંથી સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતસામાયિક એ બેનેજ માને છે. કેમકે તે બન્ને જ્ઞાનાત્મક હોવાથી તેજ મુખ્યત્વે કરીને મોક્ષનાં કારણ છે; દશવિરતિ અને સર્વવિરતિ સામાયિકને આ નય નથી માનતો, કેમકે તે જ્ઞાનનું કાર્ય હોવાથી ગૌણભૂત છે.

આજ ગાથાનો અર્થ હવે ક્રિયાનયની અપેક્ષાએ કરવામાં આવે છે. ક્રિયાનય કહે છે કે, બ્રાહ્મ-અબ્રાહ્માદિ અર્થ જાણ્યા છતાં પણ સર્વ પુરૂષાર્થની સિદ્ધિ ઇચ્છનારાએ પ્રવૃત્ત્યાદિરૂપ ક્રિયાજ કરવી જોઈએ. મતલબ કે પદાર્થ જાણ્યા છતાં પણ ક્રિયાજ સાધ્ય

સાધક છે. જ્ઞાન તો ક્રિયાનું ઉપકરણ હોવાથી ગૌણ છે. માટે સકળ પુરુષાર્થનું પ્રધાન કારણ ક્રિયાજ છે. આ પ્રમાણેનો જે ઉપદેશ તે ક્રિયાનય છે.

આ નય સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે યુક્તિ કહે છે કે, પ્રયત્નાદિરૂપ ક્રિયા વિના જ્ઞાનવાન છતાં પણ તેને ઇચ્છિત અથની પ્રાપ્તિ જણાતી નથી, માટે પુરુષાર્થ સિદ્ધિનું પ્રધાન કારણ ક્રિયાજ છે. બીજાઓ પણ કહે છે કે—“પુરુષાને ક્રિયાજ ફળ આપનાર છે, જ્ઞાન ફળ આપનાર નથી; કેમકે સ્ત્રી અને ભક્ષ્યના ભોગને જાણનાર તેના જ્ઞાનથી મુખી નથી થતો.” સિદ્ધાન્તમાં પણ તીર્થંકર-ગણધરોએ ક્રિયાવિહીન જ્ઞાન નિષ્ફળજ કહ્યું છે. “અંધને પ્રકાશમાન લાખો દીપકની પંક્તિની પેઠે, ધણુએ શ્રુત ભણેલ હોય, તો પણ ચારિત્ર-રહિતને તે શું કરશે? જ્ઞાન સ્વાવશ્યમાં નિયત છે, જ્ઞાનમાત્રથીજ કાર્યની નિષ્પત્તિ નથી થતી. અહીં માર્ગને જાણનાર સચેષ્ટ અને નિશ્ચેષ્ટનું દષ્ટાન્ત છે. તરવાનું જાણતાં છતાં પણ જે કાયચોગનો ઉપયોગ નથી કરતો, તે પ્રવાહમાં ડૂબી જાય છે, તેવી રીતે ચારિત્રરહિત જ્ઞાની પણ સંસારમાં ડૂબનાર જાણવો.

એ રીતે ક્ષાયોપશમિકી ચારિત્રરૂપ ક્રિયાની અપેક્ષાએ ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય કહ્યું; ક્ષાયિકક્રિયાની અપેક્ષાએ પણ તેનુંજ પ્રધાનપણું જાણવું, કારણ કે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા છતાં પણ ભગવન્ અરિહંતને જ્યાંસુધી સર્વ કર્મરૂપ ઇન્દ્રિયને બાળી નાંખવાને આગ્રહની જવાબાના સમૂહ સમાન શૈલેશી અવસ્થા પ્રાપ્ત નથી થતી, ત્યાંસુધી મુક્તિ પ્રાપ્ત નથી થતી. માટે ક્રિયાજ સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધિનું પ્રધાન કારણ છે. “જે જેની પછી તરતજ થનાર હોય, તે તેનું કારણ છે.” જેમ અન્ય અવસ્થા પામેલ પૃથ્વી આદિ સામગ્રી પછી તરતજ થનાર અંકુર તેનું કારણ છે, તેમ સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધિ પણ ક્રિયાની અનન્તરજ થાય છે. આથી કરીને આ નય ચાર પ્રકારના સામાયિકમાંથી દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ સામાયિકનેજ માને છે, કેમકે ક્રિયારૂપે તે યુક્તિનું પ્રધાન કારણ છે; સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત-સામાયિક તો તેના ઉપકારી માત્ર હોવાથી ગૌણભૂત હોવાને લીધે તેને નથી માનતો.

શિષ્ય:—ભગવન્! આ બન્ને પક્ષમાં યુક્તિ જણાય છે, તો પછી બેમાંથી સત્ય તત્ત્વ કયું?

આચાર્ય:—સ્વતંત્ર સામાન્ય-વિશેષવાદી બધાએ નયોની પરસ્પર વિરુદ્ધ વક્તવ્યતા સાંભળીને સર્વ નયોને સંમત જે તત્ત્વરૂપે ગ્રાહ્ય હોય, તે યુક્તિનું સાધન છે. અર્થાત્ ચારિત્રરૂપ ક્રિયા અને જ્ઞાનાદિ યુક્તિ એ ઉભય (જ્ઞાન-ક્રિયા)વડે જે યુક્ત સાધુ હોય, તે મોક્ષસાધક છે; પણ એ બેમાંથી એકબે કોઇ પક્ષ મોક્ષ સાધક નથી. જ્ઞાન નયવાદી જે કહે છે કે, “જે જેના વિના ન થાય તે તેનું કારણ છે.” આમાં તદ્વિનાભાવિતરૂપ હેતુ અસિદ્ધ છે. કેમકે જ્ઞાન માત્ર વિના પુરુષાર્થ સિદ્ધિ નથી, એવું કયાંઇ પણ જણાવું નથી. જેમ દાહ-પાક આદિ કરવાના અર્થિને દહનાદિના જ્ઞાન માત્રથીજ દાહાદિ કાર્ય સિદ્ધિ નથી થતી; પરન્તુ અગ્નિ લાવવો, તેને ફુંકવો, સળગાવવો વિગેરે ક્રિયા પણ કરવામાં આવે, તોજ તે દાહાદિ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. તીર્થંકર ભગવન્ત પણ માત્ર કેવળજ્ઞાનથીજ મોક્ષ સાધે છે, એમ નહિ, સાથે યથાખ્યાત ચારિત્રરૂપ ક્રિયા પણ હોય છે. માટે સર્વત્ર પુરુષાર્થસિદ્ધિનું કારણ જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે, તેમ ક્રિયા પણ તેનું કારણ સિદ્ધ થાય છે, કેમકે તેના વિના પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધિ નથી થતી. માટે એ હેતુ અને-કાન્તિક પણ છે.

એજ પ્રમાણે ક્રિયાવાદીએ “જે જેના પછી થનાર હોય, તે તેનું કારણ છે.”

ઇત્યાદિ પ્રયોગમાં “જે જેના પછી થનાર” રૂપ હેતુ કહેલ છે તે પણ અસિદ્ધ અને અનેકાન્તિક છે. કારણ સ્ત્રી-મધ્ય-ભાગ આદિના ક્રિયાકાળમાં પણ જ્ઞાન હોય છે, તેના જ્ઞાન સિવાય તેમાં પ્રવૃત્તિજ થઇ શકે નહિ. એજ પ્રમાણે શંભેશી અવસ્થામાં સર્વ સંવર-રૂપ ક્રિયાકાળે પણ કેવળજ્ઞાન હોય છે, તેના સિવાય તેની પ્રાપ્તિ નથી હોતી. માટે હેતુ અસિદ્ધ છે. વળી જેમ ઉપરોક્ત હેતુ મુક્તિ આદિ પુરુષાર્થના કારણરૂપે ક્રિયાને સિદ્ધ કરે છે, તેવી રીતે જ્ઞાનને પણ તેના કારણરૂપે સિદ્ધ કરે છે, કેમકે તેના વિના પણ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ ક્યાંઈ નથી થતી, માટે હેતુ અનેકાન્તિક છે. વસ્તુતઃ જ્ઞાન-ક્રિયા ઉભયથીજ મુક્તિ આદિ સાધ્ય છે પણ ભિન્ન ભિન્ન એક એકથી સાધ્ય નથી.

શિષ્ય:—ભગવન ! જ્ઞાન-ક્રિયા પ્રત્યેકમાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવાની ક્રિયા નથી, તો તેના સમુદાયમાં ક્યાંથી હોય? જેમ રેતીના પ્રત્યેક કણમાં તેલ નથી હોતું. તો તેના સમુદાયમાં પણ નથી હોતું, તેવી રીતે અહીં પણ પ્રત્યેક જ્ઞાનને ક્રિયામાં પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત-શક્તિ નથી, તો તે બન્નેના સમુદાયમાં પણ ન હોવી જોઈએ.

આચાર્ય:—જો સર્વથા પ્રકારે એ પ્રત્યેકની મુક્તિમાં અનુપકારિતા કહેવામાં આવે, તો તું કહે છે તેમ થાય, પરંતુ તેમ નથી, અહીં એ પ્રત્યેકની મુક્તિમાં દર્શાવકરિતા છે, અને સમુદાય થતાં સંપૂર્ણ ઉપકારિતા થાય છે. માટે સમુદૃત જ્ઞાન-ક્રિયાજ મુક્તિનું કારણ છે, પ્રત્યેક જુદાં જુદાં કારણ નથી. તેથી ઉપર કહી આવ્યા છીએ કે જ્ઞાન-ક્રિયા-યુક્ત જે ભાવસાધુ હોય તેજ મોક્ષસાધક છે, અન્ય નહીં. ૩૫૮-૩૫-૩.

હવે ઉપરોક્ત નિર્મુક્તિની એ ગાથાનો એજ અર્થ ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

નાઓત્તિ પરિચ્છિન્નો ગેજ્ઞો જો કજ્જકારઓ હોઈ ।

અગ્ગેજ્ઞોઽણુવગારી અત્યો દવ્વં ગુણા વાવિ ॥ ૩૫૯૪ ॥

જઈઅવ્વંતિ પયત્તો કજ્ઞો ગેજ્ઞમ્મિ ગિણિહયવ્વોત્તિ ।

અગ્ગેજ્ઞોઽણાદેઓઽવહારણે ચેવસહોઽયં ॥ ૩૫૯૫ ॥

इति जोत्ति एवमिह जो उवएसो जाणणा नओ सोत्ति ।

सो पुण सम्महंसणसुयसामइयाइं बोद्धव्वो ॥ ३५९६ ॥

सव्वेत्ति मूल-साह-प्पसाहमेया पिसहओ तौस ।

किं पुण मूलनयाणं अहवा किमुताविमुद्धाणं ? ॥ ३५९७ ॥

सामन्नविसेसोभयमेया वत्तव्वया बहुविहत्ति ।

अहवा नामाईणं इच्छइ को कण्णओ साहु ? ॥ ३५९८ ॥

सोउं सहहिउण य नाउण य तं जिणोवएसेणं ।

तं सव्वनयविमुद्धंति सव्वनयसम्पयं जं तु ॥ ३५९९ ॥

चरणगुणमुट्ठिओ होइ साहुरेस किरियानओ नामं ।

चरणगुणमुट्ठियं जं चरणनया वेत्ति साहुत्ति । ॥ ३६०० ॥

सो जेण भावसाहू सव्वनया जं च ॥ ३६०१ ॥

नाण-किरियानओभयजुत्तो य जओ सया साहु ॥ ३६०१ ॥

જ્ઞાત એટલે પરિચિત, ગાદી એટલે જે કાર્યસાધક હોય તે, અગ્રાદી એટલે અનુપકારી, અર્થ એટલે દ્રવ્ય અથવા ગુણ. યત્ન કરવો એટલે પ્રયત્ન કરવો. ગ્રાદી એટલે અહુણ કરવા યોગ્ય, અગ્રાદી એટલે અનાદેય, અને એવ શબ્દ તે અવધારણાર્થે છે. ઇતિ એટલે એ પ્રમાણે જે ઉપદેશ તે જ્ઞાનનય છે, અને તે સમ્યક્ત્વસામાયિક તથા શ્રુતસામાયિકને માને છે. સર્વ એટલે નૈગમાદિ મૂળ નયો, અને અપિશબ્દથી તેના શાખાપ્રશાખારૂપ ઉત્તર ભેદો, અથવા દ્રવ્યાર્થિકાદિ અશુદ્ધ નયોની બહુવિધ વક્તવ્યતા એટલે સામાન્ય-વિશેષ- ઉભય ભેદ વ્યાખ્યા અથવા નામાદિકમાંથી કયો નય કેને સાધુ માને છે ? તે સર્વ જિનોપદેશથી સાંભળીને શ્રદ્ધા કરીને અને જાણીને તે સર્વનય વિશુદ્ધ એટલે જે સર્વ નયોને સમ્મત હોય તે ચારિત્ર ગુણમાં જે સ્થિત હોય તે સાધુ છે. આ પ્રમાણે ક્રિયાનય છે. (કેમકે) જે ચરણ ગુણમાં સ્થિત હોય તેને ક્રિયાનય સાધુ કહે છે. અહીં તે ભાવસાધુ અહુણ કરેલ છે, કેમકે સર્વ નયો ભાવસાધુને ઇચ્છે છે. જ્ઞાન અને ક્રિયા એ ઉભય નયથી જે યુક્ત હોય, તે સર્વદા ભાવ સાધુ છે. ૩૫૮૪-થી-૩૬૦૧

હવે અંથનો ઉપસંહાર અને પોતાની ઉદ્ધતાઇનો ત્યાગ તથા શિષ્ય જનોને આથી જે લાભ થાય છે, તે જણાવવાને સ્વયંભાષ્યકાર કહે છે.

इय परिसमापियमियं सामादयमत्यओ समासेण ।

वित्थरओ केवलिणो पुव्वविओ वा पहासंति ॥ ૩૬૦૨ ॥

सन्वाणुओगमूलं भासं सामादअस्स सोऊण ।

होइ परिकम्मिअमई जोगो सेसाणुओगस्स ॥ ૩૬૦૩ ॥

એ પ્રમાણે આ સામાયિક આવશ્યકનો અર્થ સંક્ષેપથી સમાપ્ત કર્યો, વિસ્તારથી તો તેનો અર્થ કેવળી અથવા (વિશેષ) પૂર્વધર કહી શકે છે. સર્વ અનુયોગના મૂળ રૂપ આ સામાયિક અધ્યયનનું ભાષ્ય સાંભળીને શિષ્ય પરિકર્મિત મતિવાળો થયો થકો શેષ શાસ્ત્રાનુયોગને પણ લાયક થાય છે. ૩૬૦૨ થી ૩૬૦૩.

॥ विशेषावश्यकभाष्यं समाप्तम् ॥

॥ इति विशेषावश्यकभाष्यमूलं सभाषान्तरादि समाप्तम् ॥

પરિશિષ્ટ અ.

આ બીજા ભાગમાં જે સ્થલે ટીકાકારે નિર્બુક્તિ ને મૂલભાષ્યની ગાથાઓ નહિં આપતાં ભલામણ કરી છે તે ગાથાઓ અર્થ સાથે અહિં આપીયે છીયે એથી સમગ્ર મંથનો બોધ થશે.

અઢવિં સપન્નવાયં વોલિત્તા દેસિઓવપ્સેણં ।

પાવંતિ જહિઠ્ઠપુરં ભવાઢવિંપી તદ્દા જીવા

॥ ૧૦૫ ॥

પાવંતિ નિવ્વુઙ્ગપુરં જિણોવડ્ઢેણ ચેવ મગ્ગેણં ।

અઢવીઙ્ગ દેસિઅત્તં એવં નેઅં જિણિંદાણં

॥ ૧૦૬ ॥

જેવી રીતે ધણા વિધ્નાવાળી અઢવીને ભોભિયાના ઉપદેશથી આલંધીને જીવો ધટ્ટનગરને પામે છે, તેવી રીતે સંસારી જીવો પણ ભવરૂપી અઢવીને આલંધીને જિનેશ્વર મહારાજે કહેલા માર્ગથી નિવૃત્તિપુરને પામે છે, એ પ્રમાણે જિનેશ્વર મહારાજનો ભવ અઢવીમાં દેશકપણું સમજવું. ૯૦૫—૯૦૬

જહ તમિહ સત્થવાહં નમઙ્ગ જણો તં પુરં તુ ગંતુમણો ।

પરમુવગારિત્તણઓ નિવ્વિગ્ધત્થં ચ ભત્તોએ

॥ ૧૦૭ ॥

અરિહો ડ નમુકારરસ માવઓ સ્વીણરાગમયમોહો ।

મુવસવ્વત્થીણંપિ જિણો તહેવ જમ્હા અઓ અરિહા

॥ ૧૦૮ ॥

જેમ લોકો ધટ્ટ નગરમાં જવાના મનવાળા હોવાથી નિર્વિઘ્નપણા માટે પરમો પકારીપણાને લીધે ભક્તિથી સાર્થવાહને નમસ્કાર કરે છે તેવી રીતે મોક્ષના અર્થી જીવોને પણ રાગ મદ અને મોહરહિત એવા અરિહંત મહારાજ પણ તત્ત્વથી જે માટે નમસ્કાર કરવા લાયક છે તેથી અરિહંત મહારાજ સાર્થવાહ કહેવાય છે. ૯૦૭—૦૮

સંસારાઅઢવીએ મિચ્છત્તડ્ઢાણમોહિઅપહાએ ।

જેહિં કય દેસિઅત્તં તે અરિહંતે પાણવયામિ

॥ ૧૦૯ ॥

મિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાનથી જેમાં રસ્તો જડતો નથી એવી સંસારરૂપી અઢવીમાં જે તીર્થકરોએ ભોભિયાપણું કરેલું છે તે અરિહંતોને પ્રજ્ઞામ કરું છું. ૯૦૯

સમ્મસંસણદિટ્ઠો નાણેણ ય સુટ્ટું તેહિં ઉવલલ્લો ।

ચરણકરણેણ પહઓ નિવ્વાણપહો જિણિંદેહિં

॥ ૧૧૦ ॥

સિદ્ધિવસહિમુવગયા નિવ્વાણસુહં ચ તે અણુપ્પત્તા ।

સાસયમન્વાબાહં પત્તા અયરામરં ઢાણં

॥ ૧૧૧ ॥

મોક્ષનો માર્ગ જિનેશ્વર મહારાજઓએ શુદ્ધ દર્શનથી દેખ્યો, જ્ઞાનદારાએ બણ્યો અને ચરણ સિત્તરી કરણ સિત્તરી દ્વારાએ આસેવન કર્યો ૯૧૦ તે તે તીર્થકરો સિદ્ધિરૂપી સ્થાનમાં સર્વ કર્મ અપાવીને ગયા, નિર્વાણ મુખને પામ્યા, તેમજ શાશ્વત અને અભ્યા-બોધ એવા અજરામર સ્થાનને મેળવ્યું. ૯૧૧

પાવંતિ જહા પારં સંમં નિજ્ઞામયા સમુદ્દસ્સ ।

મદનજ્ઞદેસ્સ જિણિંદા તહેવ જમ્હા અઓ અરિહા

॥ ૧૧૨ ॥

મિચ્છત્તકાલે નિવાવિરિહિ સમ્મત્તગજ્ઞમપવા ।

એગસમ્મં પત્તાંસિદ્ધિવસહિપટ્ટણં પોયા

॥ ૧૧૩ ॥

નિજામગરયણાં અમૂદનામમક્રુણધારાણં ।

વંદામિ વિણયપણઓ તિવિહેણ તિદંઢવિરયાણં ॥ ૯૧૪ ॥

પાલંતિ જહા ગાવો ગોવા અહિસાવયાઇદુગેર્હિ ।

પડરતણવાણિઆણિ અ વણાણિ પાવંતિ તહ ચેવ ॥ ૯૧૫ ॥

જીવનિકાયા ગાવો જં તે પાલંતિ તે મહાગોવા ।

મરણાઇમયા ઉ જિણા નિવાણવણં ચ પાવંતિ ॥ ૯૧૬ ॥

તો ઉવગારિત્તણઓ નમોઽરિહા ભવિઅજોવલોગસ્સ ।

સવ્વસ્સેહ જિણિંદા લોગુત્તમભાવઓ તહ ય ॥ ૯૧૭ ॥

જેવી રીતે નિર્યામકો (ખડાસી) વેપારિયોને સમુદ્રનો પાર પમાડે છે, તેવીજ રીતે સંસારરૂપી સમુદ્રનો પાર જિનેશ્વર મહારાજ જે માટે પમાડે છે તે માટે જિનેશ્વર મહારાજ સાચા નિર્યામક કહેવાય છે. ૯૧૨ મિથ્યાત્વરૂપી કાલિકાવાત જેને લાગ્યો નથી અને સમ્યક્ત્વ રૂપી ગર્જવ વાતના વેગમાં ચાલી રહ્યા છે એવા જીવરૂપી પ્રવહણો એકજ સમયમાં સિદ્ધિ સ્થાનરૂપી પટ્ટનને પામે છે. ૯૧૩ યથાવસ્થિત જ્ઞાનવાલી જે ખતિ તે રૂપ કર્ણધાર છે જેમાં એવા તથા મન વચન કાયાના દંડથી વિરમેલા એવા ને નિર્યામકમાં રત્ન સમાન એવા તીર્થંકરોને વિનયપૂર્વક ત્રિવિધ વન્દના કરે છું. ૯૧૪ જેવી રીતે ગોવાલીયાઓ સર્વ વ્યાધિ વગેરે દુષ્ટ જનવરોથી ગાયોનું રક્ષણ કરે છે અને ઘણા ઘાસ તથા પાણી જ્યાં છે તેવા વનમાં ગાયોને લઇ જાય છે, તેમ જીવના સમુદાયરૂપી ગાયોને જે માટે તે તીર્થંકરો મરણાદિ લાયથી અચાવે છે અને નિર્વાણરૂપી નગરને પમાડે છે તેથી તમામ લવ્યજીવ લોકોને તે ઉપકારી છે અને તેમ હોવાથી અસાધારણ લાવથી તીર્થંકરો સર્વને નમસ્કાર કરવા લાયક છે. ૯૧૫—૯૧૬—૯૧૭

ઈંદિયવિસયકસાણ પરીસહે વેયણા ઉવસ્સમે ।

एए अरिणो हंता अरिहंता तेण बुच्चंति ॥ ૯૧૯ ॥

પાંચ ધર્મિયો, શબ્દાદિક વિષયો, ક્રોધાદિક કષાયો, ક્ષુધાદિ પરિપહો, શરીરાદિકની વેદના અને દેવતાદિકના ઉપસર્ગો એ રૂપ શત્રુઓને હણ્યા તેથી અરિહંત કહેવાય છે. ૯૧૯

अट्टविहंपिय कम्मं अरिभूअं होइ सव्वजीवाणं ।

तं कम्ममरार हंता अरिहंता तेण बुच्चंति ॥ ૯૨૦ ॥

अरिहंति वंदणनमंसणाइं अरिहंति पूअसक्कारं ।

सिद्धिगमणं च अरिहा अरहंता तेण बुच्चंति ॥ ૯૨૧ ॥

આઠે પ્રકારનાં પણ કર્મ જીવોને શત્રુ જેવાં છે, તે કર્મરૂપી શત્રુને જે માટે હણ્યા તે માટે તે અરિહંત કહેવાય છે. ૯૨૦ વંદન અને નમસ્કારને જેઓ લાયક છે, પૂજા અને સત્કારને જેઓ યોગ્ય છે અને જેઓ સિદ્ધિ પામવાને માટે સમર્થ છે, તેઓ અરિહંત કહેવાય છે. ૯૨૧ દેવતા, દાનવ અને મનુષ્યોમાં જે માટે તીર્થંકરો પૂજાને પામે છે વળી કર્મરૂપી શત્રુને હણે છે તેમજ અધાતા કર્મને પણ છોડે છે તેથી અરિહંત કહેવાય છે.

જો સવકમ્મકુસલો જો વા જત્ય સુપારેનિઓ હોઈ ।

સજ્જગિરિસિઓવિવ સ કમ્મસિઓ વિલ્લેઓ ॥ ૯૨૯ ॥

જે આચાર્યના ઉપદેશ સિવાય કરાય તે ખેતી વેપાર વગેરે કર્મ કહેવાય અને તે સિવાય જે કુંભારપણું, હુહારપણું વગેરે તે શિલ્પ કહેવાય ૯૨૮ જે સર્વ કર્મમાં કુશલ હોય અથવા તે સદ્ગિરિસિદ્ધની માફક જે જે કામમાં ધણેજ પ્રવીણ હોય તે તે કર્મમાં સિદ્ધ બન્યો. ૯૨૯

જે સર્વ શિલ્પોમાં કુશલ હોય અથવા કોકાશ મુથારની માફક જે જેમાં સાતિશય-વાળો અને અતિ નિપુણ હોય તે શિલ્પસિદ્ધ કહેવાય.

ઈત્થી વિજ્ઞાઽભિહિયા પુરિસો મંતુત્તિ તવિવસેસોયં ।

વિજ્ઞા સસાહણા बहुमंतो वा साहणरहिओ अ मंतुत्ति ॥ ૯૩૧ ॥

શ્રી દેવતા જેને અધિષ્ઠાયક છે તે અમ્બાકુમ્ભાદિઆદિ વિદ્યા કહેવાય અને દેવ જેમાં અધિષ્ઠાયક હોય તે વિદ્યારાજ હરિષ્ણગમેષી આદિ મંત્ર કહેવાય, અથવા જેનું સાધન કરવું પડે તે વિદ્યા કહેવાય અને જેમાં સાધનની જરૂર ન હોય તે શમ્બર આદિ જેવા મંત્ર કહેવાય. ૯૩૧

વિજ્ઞાણ ચક્રવટી વિજ્ઞાસિદ્ધો સ જસ્સ વેગાવિ ।

સિઙ્ગિજ્ઞ મહાવિજ્ઞા વિજ્ઞાસિદ્ધઽજ્જસ્વરુદ્ધવ ॥ ૯૩૨ ॥

સાહીણસવમંતો बहुमंतो वा पहाणमंतो वा ।

નેઓ સ મંતસિદ્ધો સ્વંભાગરિમુવ સાહસઓ ॥ ૯૩૩ ॥

સવ્વેવિ દવજોગા પરમચ્છેરયફલાઽહવેગોઽવિ ।

જસ્સેહ હુજ્જ સિદ્ધો સ જોગસિદ્ધો જહા સમિઓ ॥ ૯૩૪ ॥

વિદ્યાએના માલિક તે વિદ્યાસિદ્ધ કહેવાય અથવા આચાર્યપુરુષઆચાર્યની માફક જેને એક પણ મહાપુરુષદત્તાદિ જેવી માટી વિદ્યાસિદ્ધ હોય તે વિદ્યાસિદ્ધ કહેવાય. ૯૩૨ જેને સર્વ મંત્ર સ્વાધીન હોય અથવા જે બહુ મંત્રવાળો હોય અથવા પ્રધાન મંત્ર-વાળો જે હોય તે સત્ગુણાર્ધની પેઠે સાતિશય હોવાથી મંત્રસિદ્ધ કહેવાય. ૯૩૩ પરમ આશ્રય દેખાડનારા બધા જોગો જેને મદ્યા હોય અથવા આચાર્ય સમિતાચાર્યની પેઠે જેને એક પણ યોગ સિદ્ધ થયેલો હોય તેને યોગસિદ્ધ કહેવાય. ૯૩૪

આગમસિદ્ધો સર્વંગપારઓ ગોઅમુવ રણરાસાં ।

પરત્યો અત્યપરો વ ગણાં અત્યસિધિત્તિ ॥ ૯૩૫ ॥

ગૌતમસ્વામીની માફક સર્વશાસ્ત્રોના પારંગામી અને શુશ્રુના સમૂહનો પારણ કરનારો તે આગમસિદ્ધ કહેવાય, દ્વય ઉપમાર્જન કરવામાં તાપર અને મધ્ય દ્વયવાદો એવો જે હોય તે મગ્ધ થઈ પડે અર્થસિદ્ધ કહેવાય. ૯૩૫

જો નિવસિ જતો ન્નરો જો વાંચ્યાવ ।

સો કિર જત્તાસન્ને ડમિપ્પાઓ પજ્જાઓ ॥ ૯૩૬ ॥

જેની યાત્રા હંમેશાં સિદ્ધ થતી હોય અથવા વૃત્તિકની પેઠે જેને વરદાન મળ્યું હોય તે યાત્રાસિદ્ધ કહેવાય. આહીં અભિપ્રાય સિદ્ધ સખ્દમાં અભિપ્રાય શબ્દથી બુદ્ધિ સમજાવી. ૯૩૬ હવે એ બુદ્ધિસિદ્ધિનું સ્વરૂપ કહે છે.

વિઝલા વિમલા સુદુમા જસસ મઈ જો ચરન્વિહાણ વા ।

બુદ્ધોષ સંપન્નો સ બુદ્ધિસિદ્ધો ઇમા સા ય

॥ ૯૩૭ ॥

વિપુલ વિમલ અને સૂક્ષ્મ એવી જેની બુદ્ધિ હોય અથવા ચારે પ્રકારની બુદ્ધિ જેને હોય તેને બુદ્ધિસિદ્ધ કહેવાય, તે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ આ પ્રમાણે. ૯૩૭ આપપાતિકી, વૈનેયિકી, કર્મજન, પારિણામિકી એવી રીતે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ છે, પાંચમી બુદ્ધિ જગતમાં હોતી નથી.

હવે આપપાતિકી બુદ્ધિનું લક્ષણ કહે છે.

પુવ્વમદિટ્ઠમસ્સુઅમવેદઅ તવસ્થળવિસુદ્ધગહિઅત્થા ।

અવાહ્યફલજોગિણિ બુદ્ધી ઉપ્પત્તિઆ નામ

॥ ૯૩૯ ॥

પહેલાં દેખેલું ન હોય, સાંભળ્યું ન હોય, અને મનથી વિચાર્યું પણ ન હોય અને પ્રસંગની વખતે સાચો અર્થ જેનાથી સમજવામાં આવે તેને ઉત્પત્તિકી બુદ્ધિ કહેવાય, તે બુદ્ધિ અવ્યાહત ફલવાલી હોય છે. ॥ ૯૩૯ ॥

ઉત્પત્તિકીમાં દૃષ્ટાન્તો આ પ્રમાણે છે, ઉત્પત્તિના દૃષ્ટાન્તો જણાવવા ગાથાઓ કહે છે.

મરહસિલ ૧ પળિઅ ૨ રુક્ષે ૩ સુહુગ ૪ પઢ ૫ સરહ ૬ કાગ ૭ ઉચ્ચારે ૮ ।

ગય ૯ ઘયણ ૧૦ ગોલ ૧૧ સંખે ૧૨ સુહુગ ૧૩ મગિત્થિ ૧૪ પહ ૧૫ પુત્તે ૧૬ ॥ ૯૪૦ ॥

મરહસિલ ૧ મિંઢ ૨ કુવકુઢ ૩ તિલ ૪ વાલુઅ ૫ હત્થિ ૬ અગઢ ૭ વળસંઢે ૮ ।

પાયસ ૯ અહઆ ૧૦ પત્તે ૧૧ સ્વાઢહિલા ૧૨ પંચ પિઅરો અ ૧૩ ॥ ૯૪૧ ॥

મહુસિત્થ ૧૭ મુહિ ૧૮ અંકે ૧૯ અ નાણ ૨૦ મિક્કુ ૨૧ ચેઢગનિહાણે ૨૨ ।

સિવસા ય ૨૩ અત્થસત્થે ૨૪ ઇચ્છા ય મહં ૨૫ સયસહસ્સે ૨૬ ॥ ૯૪૨ ॥

ભરતનટના રોહાનો માંડવા ઉપર શિલા કરવાનું, થોડા થોડા ભાગે ચીલણાં ખાવાનું, માંકડાને પથરા મારી આંખાના ફળ લેવાનું, કુવા પડેલી વીંટી ઉપર છાણ નાંખી અગ્નિથી સુકવીને પછી કુવાને પાણીથી ભરી કાંઠે બેઠા વીંટી લવાનું, માથું આંખીને ઊંચના કપડાની પરીક્ષા કરવાનું, લોહી ને લાખથી ત્રિપેલા કાચણવાલા સ્થાનમાં રેચ કરવાનું, અથવા કાચડાના મસ્તક ચાલવામાં લિશ્તુ લિશ્તુણીના પ્રશ્નને કહેવાનું, ૬૦૦૦૦ કાગડાના પ્રમાણનું, અથવા કાગ પ્રવેશથી સ્ત્રીની પરીક્ષાનું, અથવા વિષ્ટામાં વિષ્ણુની વ્યાપ્તિની પરીક્ષાનું, સ્થણિડલથી તલના સરખા ભોજનને જાણવાનું, નાવમાં નાંખેલા પત્થરથી હાથીને તોલવાનું અથવા ગામનો માર્ગ જાણવાનું, દેશથી કઢી મુકેલ ભાણના પગરખાના ભારાનું, સલી તપાવી લાખનો ગોલો કાઢવાનું, તલાવમાં રહેલા થાંભલાને ખાંધવાનું, પેશાબથી પદ્મ કરનાર કુશ્મંતનું, હાથ લાંબો કરવાથી વ્યન્તરીને જાણવાનું, પ્રસવના ખાને સ્ત્રી સંબંધ, બે ભર્તારમાં પ્રીતિના ફરફરનું, છોકરાને મારવાનું કહીને સાચી માતાની પરીક્ષાનું, મધપુડો દેખવાના સ્થાનથી વ્યભિચાર જાણવાનું, પુરેહિતે આળવેલી થાપણ દેવડાવવાનું, નવા રૂપીયાના માપની પરીક્ષાનું, સોનાની ખોડીની

લાલચથી થાપણ દેવડાવવાનું; વાંદરા પાલીને લોધેલા નિધાનનો ભાગ લેવાનું, છાનના ગોલાથી દ્રવ્ય પહોંચાડવાનું; ભવિષ્યમાં ન્યાય થવાનો કહી જુઠી માતાને ઓલખવાનું, ઇચ્છાવાલો ન્હાનો ભાગ દધને માલિક બાધને ધન આપવાનું, લાખનું દેણું છે એવી નવી વાત સંભલાવવાનું, એવી રીતે ૨૬ દષ્ટાન્તો ઉત્પત્તિકી બુદ્ધિમાં છે, તેમાં પણ રોહાની બુદ્ધિમાં જેમ શિક્ષાનું દષ્ટાંત કહ્યું તેવી રીતે બે મેઠા સરખા તોલમાં રાખવાનું, એકલા કુકડાને લડાવવાનું, સરખા માપે તલ લઇને તેડા આપવાનું, રેતના દારડાનું, હાથી મરી ગયો નહીં કહેવાનું, ગામનો કુવો મેકલવાનું, પૂર્વનો બગીચો પશ્ચિમમાં કરવાનું, વગર અગ્નિએ ખીર રાંધવાનું, બકરીને ગોલ લિંડીયોનું કારણ જણાવવાનું, પીપલના પાનને સિખા અને નશાનું સરખાપણું કહેવાનું, ખિસકોલીના ઘોલા ને કાસા વાલ સમાન છે તે જણાવવાનું, રાખના પાંચ પિતા છે એ બજીને કહેવાનું એ દષ્ટાન્તો પણ બજી લેવાં. ૯૪૦-૪૧-૪૨.

વૈનચિકી બુદ્ધિનું લક્ષણ કહે છે,

મરનિત્યરણસમત્યા તિવગ્મસુત્તત્યગદિઅપેઆલા ।

ઉમઓ લોગફલવર્ડ વિણયસમુત્થા હવડ્ બુદ્ધી

॥ ૯૪૩ ॥

ધણા ભારે કામને પાર પાડવામાં સમર્થ, ધર્મ અર્થ કામને નિરૂપણ કરનાર, સૂત્રને અર્થનો સાર જણાવનાર, અને લોકમાં ફેલાવાડી, એવી વૈનચિકી બુદ્ધિ હોય છે. ૯૪૩.

વિનચિકી બુદ્ધિનાં દષ્ટાન્તો નીચે મુજબ છે.

નિમિત્તે ૧ અત્યસત્યે ૨ અ લેહે ૩ ગણિઅ ૪ કૂવ ૫ અસ્સે અ ૬ ।

ગદ્દહ ૭ લક્ષણ ૮ ગંઠી ૮ અગર્ ૧૦ ગણિઆ ય રહિઓ અ ૧૧ ॥ ૯૪૪ ॥

સોઆ સાહી દીઠં ચ તણં અવસવયં ચ કુંચસ્સ ૧૨ ।

નિવોદર્ અ ૧૩ ગોળે ઘોઢગવઢળં ચ રુક્લાઓ ૧૪ ॥ ૯૪૫ ॥

ઘડો કુટીને પાણી તલાવમાં જવાથી પુત્ર માતાને મળી ગયો એ સાચું નિમિત્ત કહેવાનું, દહીનું કુંડું ફેડવું ને શેલડી કાપવી એ દ્વારાએ કઢપકની બુદ્ધિનું લિપિ બજાનારનું અને રમતથી ગણિત શિખવવાનું, ચોરાજ ફેરમાં કુવામાંથી પાણી કાઢવાનું, સુલક્ષણ દુર્બળ ઘોડા લેવાનું, જમીન મુંધીને ગધેડાના છુંકવાથી જલાશય માલમ પડવાનું, લક્ષણ વાલો ઘોડો લઇને ધરજમાઈ થવાનું, મુરુડરાજ પાસે મોકલેલી મીણવાલી ગાંઠનું, જવ માત્ર શાતસહસ્રવેધી વિષનું, કોસા વેશ્યાને રથિકનું, સાડી ઠંડી કહેવી, તણ લાંબુ કહેવું અને કાંચ પક્ષીને ડામેથી ફેરવવો એમ કરીને ઉપાધ્યાયને ચેતવવાનું, નેવાના પાણીમાં ત્વગૂવિષ મુણસના ઝેરનું, બલદ ચોરાઈ જવો, ઘોડાને મારવો અને વૃક્ષથી પડતા મહત્તરનું મરણ થવું છતાં નિર્દોષ બનવું એ સર્વ વૈનચિકી બુદ્ધિના દષ્ટાન્તો છે. ૯૪૬-૪૫.

હવે કર્મજ્ઞ બુદ્ધિનું લક્ષણ કહે છે

ઉવઓગદિદ્ધસાર કમ્મપસંગપરિધોલણવિસાલા ।

સાહુકા ફલવર્ડ કમ્મસમુત્થા હવડ્ બુદ્ધી

॥ ૯૪૬ ॥

કોઇપણ કામમાં મનની સ્થિરતાથી તત્ત્વનું માલુમ પડવું, ક્રિયાના પ્રસંગ અને વિચારેલા બુદ્ધિની વિશાલતા થવી, અને જગતનું પ્રશંસા પાત્રના જેનાથી બનાય છે એ કર્મજ્ઞ બુદ્ધિ છે. ૯૪૬.

કર્મજ્ઞ બુદ્ધિનાં દષ્ટાન્તો કહે છે.

હેરન્નિ ૧ કરિસ ૨ કોલિઅ ૩ ઢોવે અ ૪ મુત્તિ ૫ ઘય ૬ પવણ ૭ ।

તુન્નાગ ૮ વઠૂઈ ૯ પૂઝ ૧૦ ઘઢ ૧૧ ચિત્તકારે અ ૧૨ ॥ ૯૪૭ ॥

સોની, ખેડત, કોલી, તેલી, ભાતીવાલા, ધીવાલા, તરવાવાલા, તુનવાવાલા, મુતાર, કંદોષ, કંભાર, અને ચિત્રકારના દષ્ટાન્તો કર્મજા બુદ્ધિનાં સમજવાં. ૯૪૭.

હવે પારિણામિકી બુદ્ધિનું લક્ષણ કહે છે.

અણુમાણહેઉ દ્વિઙ્ગસાહિયા વયવિવાગપરિણામા ।

હિઅનિસ્સેઅસફલવર્ધે બુદ્ધી પરિણામિઆ નામ ॥ ૯૪૮ ॥

અનુમાન હેતુ ને દષ્ટાન્તથી વસ્તુને સિદ્ધ કરનારી, અવસ્થાના પરિપાકવાળી, ઉદ્ય અને ભોક્ષણી ફલને દેનારી પરિણામિકી બુદ્ધિ હોય છે. ૯૪૮.

પારિણામિકી બુદ્ધિનાં દષ્ટાન્તો નીચે મુજબ છે-

અમ ૧ સિદ્ધિ ૨ કુમારે ૩ દેવી ૪ ઉદિઓદ ૫ હવડ રાયા ૬ ।

સાહુ અ નંદિસેળે ૬ ધણદત્તે ૭ સાવગ ૮ અમચ્ચે ૯ ॥ ૯૪૯ ॥

સ્વવગે ૧૦ અમચ્ચપુત્તે ૧૧ ચાણકે ૧૨ ચેવ થૂલભદ્રે અ ૧૩ ।

નાસિકમુંદરિ નંદે ૧૪ વરે ૧૬ પરિણામિઆ બુદ્ધી ॥ ૯૫૦ ॥

ચલણાહય ૧૬ આમંડે ૧૭ મળી અ ૧૮ સપ્પે અ ૧૯ સ્વગ્ગિ ૨૦ થૂમિ ૨૧ દે ૨૨ ।

પરિણામિઅબુદ્ધી ૧૯ એવાઈ ઉદાહરણા ॥ ૯૫૧ ॥

ન કિલમ્મડ્ડ જો તવસા સો તવ સિદ્ધો દઢપ્પહારિવ ।

સો કમ્મસ્વયસિદ્ધો જો સવ્વસ્વીણ કમ્મંસો ॥ ૯૫૨ ॥

ભેદની શંકા પાડીને ચંડપ્રદોતન વિગેરે ૧૪ રાજને અભયકુમારે ભગાડયા તે વિગેરે, કુકડાનું માથું ખાનાર છોકરાને રાજ્ય મલત્રું અને પિતા સાધુનું ઉકાલથી ખચવું, નરડીની ગાથાથી કુલ્લકુમારની ત્યાગબુદ્ધિ પાછી આવવી, સ્વપ્ન દેખાડીને પુષ્પચૂલનો પ્રતિબોધ, ઉદિતોદિતે વૈશ્વમણ્ણને આરાધવો ને વાણાકુલિની ધર્મશ્રિ ને ઘેરામાંથી ખચવું, નંદિવેણુના અંતેઉરને દેખીને સાધુ સ્થિર થયા, ધનદત્તે મુસમાનું લક્ષણ કર્યું, વરધનુએ બ્રહ્મદત્તની મુરંગદ્વારા રક્ષા કરી, ચિતાદ્વારાએ બળી ગએલી રાણી માટે કંપડા લેનાર બુદ્ધો થયો, કુરંગકુ વિગેરે કેવલજ્ઞાન પામ્યા, વરધનુએ માતાને છોડાવી, રાજકુંવરે શિયાલના વચનથી સોપાયક (દ્રવ્ય વિશેષ) મેલવ્યા તેની અખરદારીની પરીક્ષા, ચાણક્યનું વૃત્તાન્ત, સ્થૂલલદ્રણનું વૃત્તાન્ત, મુન્દરીનન્દનું દષ્ટાન્ત, લાત મારવામાં રાજ્યદેવાનું દષ્ટાન્ત, બનવટી આંમલું જાણવું. ચંડકૌશિકનો બોધ, આવક પુત્ર મરીને થયેલ ખડ્ગીનો પ્રતિબોધ, ફૂલવાલુકે ઉખાડેલો થૂલ, એ દષ્ટાન્તો પારિણામિકી બુદ્ધિમાં જાણવા. ૯૪૮-૯૫૧.

ઈસીપ્પમારાણ સીઆણ જોઅર્ણમિ લોગંતો ।

વારસહિં જોઅર્ણેહિં સિદ્ધી સવ્વદ્ધસિદ્ધાઓ ॥ ૯૬૦ ॥

જે દૃઢપ્રહારીની પેઠે તપસ્થાથી ગ્લાની ન પામે તે તપસિદ્ધ કહેવાય, જેને સર્વ કર્મ સત્તામાંથી પણ ક્ષીણ થઈ ગયા હોય તે કર્મક્ષય સિદ્ધ કહેવાય. ઇષત પ્રાગ્ભારા અથવા જેનું બીજું નામ સીતા છે એવી સિદ્ધશિલા પૃથ્વીથી એક યોજન પછી લોકાન્ત છે અને સર્વાર્થસિદ્ધથી ૧૨ યોજન સિદ્ધશિલા છે ૯૬૦

નિમ્મલ ગરયવળ્લા સ્તરગૌસ્તરહારસાં વળા ।

ઉત્તપ્રયચ્છસય સંદેહા ય મળિયા નિળવૈ હિ ॥ ૯૬૧ ॥

નિર્મલ પાણીના કણિયા જેવા રંગવાળી બરફ, ગાયત્રી દૂધ, માતીના હાર એના જેવી મહેક, ઉંચા કરેલા છત્ર જેવા આકારવાળી સિદ્ધશિલા ભવવાને કહેલી છે. ૯૬૧

एगा जोअणकोढी जयज्जसं च सयसहस्साइं ।

તીસં ચેવ સહસ્સા દો ચેવ સયા અઝ્ઞા ॥ ૯૬૨ ॥

व मज्झदसभागे अट्ठेव य जोअणाणि बाह्वल्लं ।

ચરમંતર અ તણુઈ અંગુલસંતિજ્ઞઈભાગં ॥ ૯૬૩ ॥

એક કોડ એંતાલીસ લાખ ત્રીસ હજાર બસે આંગણપચાસ યોજન અધિક એ પ્રમાણે સિદ્ધશિલાની પૃથ્વી છે, તે સિદ્ધશિલા બરોબર મધ્ય ભાગમાં ૮ યોજન જડી છે અને ચારે બાજુના છેડામાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી પાતળી છે. ૯૬૨-૬૩

गंतूण जोअणं जोअणं तु परिहाइ अंगुलपुट्ठं ।

તીસેઽવિઅ પેરંતા મન્હિઅપત્તાઝ તણુઅયરા ॥ ૯૬૪ ॥

ईसीपम्भाराए सीआई जोअणंमि जो कोसो ।

કોસસ્સ ય છઞ્ખાણ સિદ્ધાણોગાહણા મળિઆ ॥ ૯૬૫ ॥

विभि सया तिचीसा घणुतिभागो अ कोसछम्भाओ ।

જં પરમોગાહોઽયં તો તે કોસસ્સ છઞ્ખાણ ॥ ૯૬૬ ॥

उच्चाणउव्व पासिछउव्व अहवा निसन्नओ चैव ।

જો જહ કરેઈ કાલં સો તહ ઉવ્વજ્ઞણ સિદ્ધો ॥ ૯૬૭ ॥

इहभवमिमागारो कम्म साओ भवतरे होइ ।

ન ય તં સિદ્ધસ્સ જઓ તમી તો સો તયાગારો ॥ ૯૬૮ ॥

સિદ્ધશિલાના એક એક યોજને નવ આંગણ જડાઈ થટે છે, અને તેના છેડા માંખીની પાંખ કરતા પણ પાતળા છે. સિદ્ધશિલા-ધર્ષતમાગભારા-ચીતા પૃથ્વીની ઉપરના એક યોજનમાં જે છેડેલો ગાઉ છે તે છેડેલા ગાઉના છદ્દા ભાગમાં સિદ્ધોની અવગાહના છે. ૯૬૫. ત્રણસો તેત્રીસ ધનુષ અને ઉપર ધનુષનો ત્રીજો ભાગ તે ગાઉનો છદ્દો ભાગ કહેવાય, ગાઉનો છદ્દો ભાગ સિદ્ધોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે, છતો પડખે સૂતેલો અથવા બેડેલો જે છવ જેવી રીતે કાલ કરે તે તેની રીતે સિદ્ધ થાય છે. ૯૬૬-૬૭

કર્મને લીધે આ ભવથી ભવાન્તરમાં જુદો આકાર થાય છે અને જે માટે સિદ્ધોને તે કર્મ નથી તેથી સિદ્ધોમાં પહેલા ભવનોજ આકાર રહે છે. ૯૬૮

दीहं वा हस्सं वा जं चरममवे हविज्ज संढारणं ।

તત્તો તિમાનવીના સિદ્ધાણોગાહણા મળિઆ ॥ ૯૭૦ ॥

विभि सया तिचीसा घणुतिभागो अ होइ बोद्धवो ।

एसा खलु सिद्धाणं उक्कोसोगाहणा भणिआ ॥ ૯૭૧ ॥

ચત્તારિ અ રયણીઓ સાપેતિગૂણિયા ય ચોદ્ધવા ।

एसा खलु सिद्धाणं मज्झिमओगाहणा भणिआ ॥ ९७२ ॥

एगा य होइ रयणी अट्टेव य अंगुळाई साहीआ ।

एसा खलु सिद्धाणं जहलओगाहणा भणिआ ॥ ९७३ ॥

आगाणाइ सिद्धा भवत्तिभागेण हुंति परिहीणा ।

संठोणमणित्थं जरायरणविप्पमुक्काणं ॥ ९७४ ॥

આ ભવને છાડતી વખતે અહિંયાં જે સંસ્થાન હોય છે તેજ સંસ્થાન મોક્ષમાં હોય છે, પણ તે પ્રદેશથી ધન હોય છે (કારણ કે ત્રીજે ભાગે પોતાણ પુરાય છે) લાંબું અથવા ટુંકું જે કોઈ સંસ્થાન ચરમ-છેલ્લા ભવમાં હોય તેમાંથી ત્રીજા ભાગે ઓછી સિદ્ધની અવગાહના હોય છે. ૯૭૦ સિદ્ધ મહારાજના ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૩૩૩ ધનુષ અને ધનુષનો ત્રીજો ભાગ બાકીનો, ચાર હાથમાંથી હાથનો ત્રીજો ભાગ ઓછો કરીયે તેટલી સિદ્ધની મધ્ય અવગાહના કહેલી છે. આઠ આંગુલ અધિક એવી એક હાથ પ્રમાણ સિદ્ધની જ્યન્ય અવગાહના કહેલી છે. ૯૭૧-૭૨-૭૩. ભવના ત્રીજા ભાગે હીજ અવગાહનાએ સિદ્ધો રહે છે અને જરા મરણથી રહિત એવા સિદ્ધોનું સંસ્થાન અનિત્યંસ્થ છે. ૯૭૪

असरीरा जीवघणा उवउत्ता दंसणे अ नाणे अ ।

सागारमणागारं लवखणमेअं तु सिद्धाणं ॥ ९७७ ॥

શરીર રહિત ધનપ્રદેશવાળા જ્ઞાન અને દર્શન ઉપયોગવાળા અને સામાન્ય વિશેષ પદાર્થને બાકીનું દેખવું તે સિદ્ધોનું લક્ષણ છે. ૯૭૭

नारणमि दंसणमि अ इत्तो एगयरयंमि उवउत्ता ।

सवस्स केवलस्सा जुगवं दो नत्थि उवओगा ॥ ९७९ ॥

नवि अत्थि माणुसाणं तं सुखं नेव सवदेवाणं ।

जं सिद्धाणं सुखं अवावाहं उवगयाणं ॥ ९८० ॥

કેવળજ્ઞાનના ઉપયોગવાળો સર્વ પદાર્થના ગુણને બાકી છે અને અનન્ત વીર્ય યુક્ત કેવલ દૃષ્ટિથી સર્વતઃ દેખે છે. જ્ઞાન અને દર્શન એ એમાંથી એક એક ઉપયોગવાળા સિદ્ધો છે, કારણકે સર્વ કાલે એક સાથે એ ઉપયોગ હોતા નથી. ૯૭૯. તે સુખ મનુષ્યને નથી, તે સુખ સર્વ દેવોને નથી કે જે સુખ અવ્યાપ્ત પદ પામેલા સિદ્ધોને છે. ૯૮૦

सुरगणमुहं समत्तं सव्वदापिदिअं अणंतगुणं ।

न य पावइ मुत्तिमुहंउणंताहिवि वग्गवग्गूहि ॥ ९८१ ॥

સર્વ કાલના સમૂર્ણ દેવતાના સમુદાયનું સુખ અનન્તગુણું કરીયે અને તેને અનન્તી વખત વર્ગે વર્ગિત કરીયે તો પણ તે યુક્તિના સુખની તુલના પામે નહીં. ૯૮૧

सिद्धस्स मुहो रासी सव्वदापिदिओ जइ हविज्जा ।

सोउणंतवग्गमइओ सव्वाગसे न माइज्जा ॥ ९८२ ॥

સિદ્ધ મહારાજના સુખનો સમુદાય કરીયે અને તેને અનન્તી વખત વર્ગે મૂક કરીયે તો પણ તે છેલ્લો ભાગ સર્વ આકાશમાં પડી જાય નહીં. ૯૮૨

જહ નામ કોહ મિચ્છો નગરગુણે વહુવિહે વિઆણંતો ।

ન ચણ્ડ પરિકહેડં ઉવમાઈ તર્હિં અસંતીણ ॥ ૯૮૩ ॥

इअ सिद्धाणं सुखं अणोवमं नत्थि तस्स ओवम्मं ।

किंचि विसेसेणित्तो सारिक्खमिणं सुणह वुच्छं ॥ ९८४ ॥

અધીથી હુરાયલા રાજને જંગલમાં ઉપકાર કરનાર જે મ્લેચ્છ હતો તેને રાજ ગામમાં લાવ્યો અને બધાં સુખો મેલવી આપ્યાં, પછી જંગલમાં પાછો ગયો, ત્યારે પાતાના કુટુંબીયોને જેમ તે મ્લેચ્છ નગરના અનેક ગુણોને જાણતો હતો પણ ત્યાં જંગલમાં નગર જેવું કંઈ પણ ન હોવાથી તે નગરના ગુણોને કહી શકતો નથી, તેવી રીતે સિદ્ધાણું અનુપમ સુખ છે, તેની કોઈ ઉપમા નથી, છતાં કંઈ વિશેષથી સરખાવટ કહું છું તે સાંભળો. ૯૮૩-૯૮૪

જહ સવકામગુણિઅં પુરિસો ભોતૂળ ભોઅણં કોઈ ।

તળહાહુહાવિમુક્કો અચ્છિજ્જ જહા અમિઅતિત્તો ॥ ૯૮૫ ॥

इअ सव्वकालतित्ता अउलं निव्वाणमुवगया सिद्धा ।

सासयमव्वाबाहं चिट्ठंति सुही सुहं पत्ता ॥ ९८६ ॥

જેવી રીતે કોઈ પુરૂષ સર્વ સુંદર સંસ્કારવાળા ભોજનને ખાધને ક્ષુધાતૃપાથી મુક્ત હતો જેમ અમૃતતૃપ્ત થઈને રહે, તેવી રીતે અતુલ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયેલા સિદ્ધો હંમેશા તૃપ્ત હોય છે, અને શાશ્વત અવ્યાખાધ સુખને પામેલા તે સુખમાં મગ્ન રહે છે. ૯૮૫-૯૮૬

सिद्धत्ति अ बुद्धत्ति अ पारगयत्ति अ परंपरगयत्ति ।

उम्मुक्ककम्मकवया अजरा अमरा असंगा य ॥ ९८७ ॥

સિદ્ધ, બુદ્ધ, પારગત, પરમ્પરાગત, ઉન્નુક્તકર્મકવચ અજર અમર અસંગ એ બધાં સિદ્ધનાં નામો છે. ૯૮૭

निच्छिन्नसव्वदुक्खा जाइजरामरणबंधणविमुक्का ।

अव्वाबाहं सुखं अणुहुंती सासयं सिद्धा ॥ ९८८ ॥

સર્વ દુઃખ છેદી નાંખ્યાં છે જેણે એવા જે જન્મ જરા મરણના બંધનથી મુક્ત થયેલા સિદ્ધ મહારાજ તે અવ્યાખાધ શાશ્વત સુખને અનુભવે છે. ૫૮૮

सिद्धाण नमोकारो जीवं० ॥ ९८९ ॥ सिद्धाण

नमुकारो धन्नाण० ॥ ९९० ॥ सिद्धाण नमुकारो एवं

॥ ९९१ ॥ सिद्धाण नमुकारो सव्व० बिइअं होइ मंगलं ॥ ९९२ ॥

સિદ્ધને નમસ્કાર લાવથી કરાય તો તે બોધિલાભને માટે થાય છે અને જીવોના સેંકડો ભવના બંધન છોડાવી દે છે. ભવ ક્ષયને કરતા ભાગ્યશાલીના દૃઢ્યથી ક્રોધો નહીં પડતો એવો સિદ્ધ મહારાજઓનો નમસ્કાર આર્ત શૈદ્ધ ધ્યાનને રોકવાવાળો થાય છે, મરણની નજદીકમાં જે વધારેવાર કરવામાં આવે છે એવો ગહન અર્થવાળો સિદ્ધોનો નમસ્કાર એવી રીતે વર્ણન કર્યો, સિદ્ધનો નમસ્કાર સર્વ પાપને નાશ કરનાર છે અને સર્વ મંગલમાં પહેલું મંગલ છે. ૯૮૯-૯૦-૯૧-૯૨

આચારો નાનાઈ તસ્સાયરણા પમાસનાઓ વા ।

જે તે માવાયરિયા માવાયારોવડતા ય

॥ ૧૧૬ ॥

જ્ઞાનાદિક પાંચ પ્રકારના આચાર કહેવાય, તેને આદરનાર અને પ્રકાશનાર હોવાથી ભાવાચારના ઉપયોગવાળા જે હોય તે ભાવાચાર્ય કહેવાય છે. ૯૯૫

આચાર્યના નમસ્કારના ઉપસંહારવાળી ચાર ગાથાઓ અરિહંત અને સિદ્ધની ઉપસંહાર ગાથા જેવી છે.

સાધુઓના તપ નિયમ અને સંયમ ગુણ કયા દેખે છે જેથી વંદના કરે છે ? એ પ્રશ્નનો મને ઉત્તર કહ્યું,

વિસયરૂહનિઅત્તાણં વિસુદ્ધચારિત્તનિઅમજુત્તાણં ।

તચ્ચગુણસાહયાણં સહાયકિચ્ચુજ્જયાણ નમો

॥ ૧૦૧૨ ॥

અસહાઈ સહાયત્તં કરંતિમે સંજમં કારિતસ્સ ।

एएण कारणेजं नमाऽमिहं सव्वसाहूणं

॥ ૧૦૧૩ ॥

ઉત્તર-વિષય સુખથી પાછા હોલા, નિર્મલ ચારિત્રથી નિયમ સહિત અને તથ્ય ગુણને સાધનાર, હંમેશાં આત્મકાર્યમાં ઉદ્યમવાળા સાધુઓ છે, તેથી કરીને નમસ્કાર કરું છું. ૧૦૧૨. સંયમ કરનારાઓને અસહાયપણામાં પણ સહાય કરે છે એ કારણથી હું સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર કરું છું. ૧૦૧૩

સાધુઓને નમસ્કારની ઉપસંહારની ચાર ગાથા અરિહંતની ચાર ગાથા પેઠે જાણવી.

નંદિઅણુઓગદારં વિહિવદુવગ્ઘાઇયં ચ નાઝ્ઞણં ।

કાઝ્ઞણ પંચમંગલ આરંભો હોઈ સુત્તસ્સ

॥ ૧૦૨૫ ॥

નન્દિ અનુયોગદ્વાર, અને ઉપોદ્ધાત નિર્બુક્તિ વિધિપૂર્વક જાણીને અને પંચનમસ્કાર બોલીને સૂત્રનો આરંભ કરાય છે. ૧૦૨૫

કયપંચનમુક્કારો કરેઈ સામાઇયંતિ સોઽમિહિઓ ।

સામાઇઅંગમેવ ય જં સો સેસં તઓ વુચ્છં

॥ ૧૦૨૬ ॥

પંચનમસ્કાર જાણીને સામાયિક કરાય છે, તેથી સામાયિકના અંગરૂપ નવકાર કહ્યો, હવે બાકી સામાયિક રૂપ સૂત્ર કહું છું. ૧૦૨૬

અવત્તલિઅસંહિઆઈ વક્ષાણચડક્કણ દરિસિઅંમિ ।

સુત્તપ્પસિઅનિજ્જુત્તિવિત્થરત્થો ઇમો હોઈ

॥ ૧૦૨૭ ॥

અસ્ખલિતપણે સૂત્ર બોલવું વિગેરે (તેના પદ પદાર્થ ને વિમલ જણાવવા) એમ ચાર બધાબધા દેખાડ્યા પછી આવી રીતે સૂત્રસ્પર્શિક નિર્બુક્તિનો સવિસ્તાર અર્થ કહેવાય છે ૧૦૨૭

સ્વિત્તસ્સ નત્થિ કરણં આમાસં જં અકિત્તિમો માવો ।

વંજણપરિઆવણં તદાવિ પુણ ઉચ્છુકરણાઈ

॥ ૧૦૨૮ ॥

જે માટે આકાશ અકૃત્રિમ પદાર્થ છે તે માટે ક્ષેત્ર (આકાશ) તું કરણ કહું નથી, તો પણ ક્ષેત્રશબ્દથી કહેવાતા ઇશુકરણાદિ ક્ષેત્રકરણને અનુકૂળ હોય છે. ૧૦૨૯

કાલેવિ નત્યિ કરણં તદાવિ પુન વંજણપ્પમાણેણં ।

વવબાલવાઇકરણેહિંડણેગદા હોઇ વવહારો

॥ ૧૦૩૦ ॥

કાલમાં પણ કરણ નથી, તો પણ શબ્દના પ્રમાણથી બલબાલવાદિક કરણોનો વ્યવહાર કરણ તરીકે થાય છે ૧૦૩૦

જીવમજીવે માવે અજીવકરણં તુ તત્ય વચ્ચાઈ ।

જીવકરણં તુ દુવિહં સુઅકરણં નો અ સુઅકરણં

॥ ૧૦૩૧ ॥

ભાવમાં જીવકરણ અને અજીવકરણ એમ બે ભેદ છે, તેમાં રંગ આદિ બનાવવા તે અજીવકરણ કહેવાય, ને જીવકરણના બે ભેદ છે. ૧ શ્રુતકરણ, ૨ નોશ્રુતકરણ ૧૦૩૧

વદ્ધમબદ્ધં તુ સુઅં વદ્ધં તુ દુવાલસંગ નિદ્ધિદ્ધં ।

તવ્વિવરીયમવદ્ધં નિસીહમનિસીહવદ્ધં તુ

॥ ૧૦૩૨ ॥

શ્રુતકરણના બે ભેદ છે, આચારાંગાદિ બાર અંગમાં જે કહેવામાં આવે તે બદ્ધ, તેનાથી વિપરીત એવા અબદ્ધમાં એક નિશીથ (રહસ્ય પાઠ ઉદ્દેશવાળું) બીજું અનિશીથ છે. ૧૦૩૨

ભૂઆપરિણયવિગણ સદ્ધકરણં તદેવ ન નિસીહં ।

પચ્છન્નં તુ નિસીહં નિસીહનામં જહડ્ઝ્ઞયણં

॥ ૧૦૩૩ ॥

ઉત્પન્ન થયેલું ને નિત્ય અને નાશ પામેલા ઇત્યાદિ સ્વરૂપ કહેવું તે અનિશીથ અને શુભ અર્થવાળી વાત જેમાં હોય તે નિશીથ, જેમ નિશીથ અધ્યયન. ૧૦૩૩

અગ્નેણીઅંમિ ય જહા દીવાયણ જત્ય એગ તત્ય સયં ।

જત્ય સયં તત્યેગો હમ્મઇ વા મુંજણ વાવિ

॥ ૧૦૩૪ ॥

અગ્નેણીય પૂર્વમાં જેમ કહ્યું છે કે જ્યાં એક દ્વિપાયનને માર પડે ત્યાં સો દ્વિપાયનને માર પડે અને જ્યાં સોને માર પડે ત્યાં એકને માર પડે (આ પૂર્વની ગાથાનો શુદ્ધ અર્થ હોવાથી તેનો અર્થ સમપ્રદાયથી મળી શકતો નથી, તેથી ટીકાકારે પણ વ્યાખ્યા કરી નથી.) ૧૦૩૪

एवं वद्धमवद्वं आपसाणं हवति पंच सया ।

જહ એગા મરુદેવી અચ્ચંતત્યાવરા સિદ્ધા

॥ ૧૦૩૫ ॥

એવી રીતે બદ્ધ એવું શ્રુતકરણ જણાવ્યું હોયે અબદ્ધશ્રુતકરણમાં અનાદિ કાલથી સ્થાવરમાં રહેલી મરુદેવી માતા ભાક્ષમાં ગયા એવી ૫૦૦ વાતો છે. ૧૦૩૫

જુંજણકરણં તિવિહં મણ ૧ વય ૨ કાણ અ ૩ મણસિ સચ્ચાઈ ।

સદ્ધાણિ તેસિ મેઓ ચડ ૧ ચડહા ૨ સત્તહાર ચેવ

॥ ૧૦૩૬ ॥

ભાવસુઅસદ્ધકરણે અહિગારો ઇત્ય હોઇ જાયવ્વો ।

નોસુઅકરણે ગુણજુંજણે ય જહસંભવં હોઇ

॥ ૧૦૩૭ ॥

કયાકયં કેળ કયં કેસુ અ દવેસુ કીરઈ વાવિ ।
 કાહેવ કારઓ નયઓ કરણં કઈવિહં કઈ ? ॥ ૧૦૩૯ ॥
 કહ સામાઈઅલંબો તત્સવ ાવાઈ દેસવાવાઈ ।
 દેસવાવાઈ ફહુગ અર્જંતવુદ્ધિ વિસુદ્ધસ ॥ ૧૦૪૦ ॥
 એવં કકારલંબો સેસાળ વિ એવમેવ કમલંબો ।
 એઅં તુ ભાવકરણં કરણે ય મય ય જં મણિયં ॥ ૧૦૪૧ ॥

મન, વચન, અને કાયાનો યોગ તે યોજનાકરણ કહેવાય અને તેમાં મનના, ને વચ-
 નના સત્યાદિક ચાર ૨ ભેદો (અને કાયાના ઔદારિક આદિ ૭ ભેદો છે. (સત્ય, અસત્ય,
 સત્યાસત્ય અને વ્યવહાર) ઔદારિક ૨ મિત્ર, વેદિય ૨ મિત્ર, અહારક ૨ મિત્ર, અને
 કાર્મણ્ય એ સાત ભેદ કાયા યોજનાના છે.) આહીં આગત ભાવમાં સુતકરણનો શબ્દ-
 કરણમાં અધિકાર કરવાનો છે-નોત્રુતકરણ, ગુણકરણ અને યોજનાકરણમાં તે સંભવ
 પ્રમાણે લેવો. ૧૦૩૭-૧૦૪૧

સામં ૧ સમં ચ ૨ સમ્મં ૩ ઇગ ૪ મવિ સામાઈઅસસ એગદ્દા ।
 નામં ઠવળા દવિયે ભાવંમિ અ તેસિ નિવસેરો ॥ ૧૦૪૨ ॥
 મરપારેજામ સામં ૧ સમં તુલા ૨ સમ સ્તીરસ્તંદજુઈ ૩ ।
 દોરે હારસસ ચિઈ ઇગ ૪ મેઆઈ તુ દવંમિ ॥ ૧૦૪૩ ॥
 અપ્પોવમાઈ પરદુવસમકરણં ૧ રાગદોસમજ્ઞત્યં । ૨ ।
 નાળાઈતિગં ૩ તસ્સાઈ પોઅર્જ ૪ ભાવસામાઈ ॥ ૧૦૪૪ ॥

સામાયિકની પ્રાપ્તિ ક્યારે થાય ? ઉત્તર-તેના સર્વ ધાતક સ્પર્ધા કેનો નાશ થાય અને
 દેશધાતિ સ્પર્ધાકેનો અનન્તાનો નાશ થઈ શેષ દેશવિધાતી સ્પર્ધાકેની શુદ્ધિ થાય ત્યારે
 પહેલા સામાયિકનો 'ક' અક્ષર મળે, અને એવીજ સ્તીતે બીજા અક્ષરોનો પણ અનુક્રમે
 લાભ થાય. એ ભાવ કરણ છે. હવે ભયની વ્યાખ્યા કરે છે-સામાયિકના સામ, સમ, સામ્ય,
 અને ઇગ, એ નામો છે, તે બધાના નામ સ્થાપના દ્રવ્ય અને ભાવ નિશ્ચેપા લેવા,
 મધુર પરિણામવાળો હોય તે સામ કહેવાય, સરખો તોલાય તે સમ કહેવાય, ફેર સાકરની
 પેઠે અનુકૂલ સંયોગે સામ્ય કહેવાય અને દારામાં હારને પરોવવું ઇગ કહેવાય, એ બધા
 દ્રવ્ય સામાદિક સમજવા, પોતાની ઉપમાએ બીજાને દુઃખ ન કરવું તે ભાવસામ કહેવાય,
 શબ્દેષ ન કરતાં મધ્યસ્થ રહેવું તે ભાવ સમ કહેવાય, જ્ઞાનાદિક વ્રણનો યોગ તે સામ્ય ને
 તેને આત્મામાં પરોવવા તે ઇગ કહેવાય. ૧૦૪૨-૧૦૪૪

સમયા સમ્મત્ત પસત્થ સંતિ સુવિહિય સુહં અર્નિદં ચ
 અગ્ગાંછઅમગરહિઅં અજ અમિમેઽવિ એગદ્દા ॥ ૧૦૪૫ ॥
 કો કારઓ ? કરવો, કિ કમ્મ ? જં તુ કીરઈ તેજ
 કિં કારયકરણાળ ય સ્સનજ્ઞ ચ ? અવસેવો ॥ ૧૦૪૬ ॥
 આયા હુ કાજા મે સ્સમાય કમ્મ ક જામાયા ય ।
 પા નામે સહ આજ્ઞા સામાઈઅમેવ ઉ પત્તિ ॥ ૧૦૪૭ ॥

સમતા, સમ્યક્ત્વ, પ્રશસ્ત, શાન્તિ, સુવિહિત, શુભ, અનિન્દત, અનુગુપ્સિત, અગર્હિત અને અનવધ એ પણ સામાયિકના અર્થનેજ કહેવાવાળા છે, કર્તા કોણ ? કરનાર, કર્મ કોણ ? જે તેનાથી કરાય, શું કરક (કર્તા) અને કરણનું ભિન્નપણું છે કે અભિન્નપણું છે ? એ શંકાનું સમાધાન કહે છે કે-સામાયિકને કરવાવાળો આત્મા છે, સામાયિક તે કર્મ છે, અને ઉદ્દેશાદિક ક્રિયા આત્માની હોવાથી આત્મા કરણ છે, આત્મા પરિણામી હોવાથી આત્મા સામાયિક છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ૧૦૪૭

एगत्ते जह मुट्ठि करेइ अत्थंतरे घडाईणि ।

दवत्थंतरभावे गुणस्स किं केण संबद्धं ?

॥ १०४८ ॥

મુષ્ટિ કરે છે એ વાક્યમાં કર્તા કર્મ કરણ એક છે, ધડાદિક કરે છે તેમાં તે કર્તા આદિક જુદા છે, ગુણને સર્વ દ્રવ્યથી જુદું રાખીએ તો કેન કેની સાથે જોડાયે ? ૧૦૪૮

कम्ममवज्जं जं गरिहिअंति कोहाइणो व चत्तारि ।

सह तेण जो उ जोगो पच्चक्खाणं हवइ तस्स

॥ १०५० ॥

दवे मणवयक ए जोगा दवा दुहा उ भावंमि ।

जोगा सम्मत्ताई पसत्थ इअरो उ विवरीओ

॥ १०५१ ॥

જે ગર્હિત કર્મ હોય તે અવધ કહેવાય, અને તે અવધ કોવાદિ ચાર કપાયો છે, તે કપાયવાળો યોગ સાવધયોગ કહેવાય અને તેનાં પચ્ચક્ખાણુ છે, દ્રવ્યમાં મન, વચન, કાયાના યોગવાળા દ્રવ્ય સમજવા, ભાવયોગ બે પ્રકારે છે, સમ્યક્ત્વાદિક પ્રશસ્ત ભાવયોગ અને મિથ્યાત્વાદિક અપ્રશસ્ત ભાવયોગ છે. ૧૦૫૦-૫૧.

द्वंमि निणहगाई ३ निविसयाई अ होइ खित्तंमि ४ ।

भिक्षवाईणमदाणे अइच्छ ५ भावे पुणो दुविहं ६

॥ १०५२ ॥

નિહ્નવાદિકનું દ્રવ્યપ્રત્યાખ્યાન દેશનિકાલ વિગેરે ક્ષેત્રપ્રત્યાખ્યાન, ભિક્ષા વગેરે નહીં આપવામાં અદિસા જણાવવી તે કાલપ્રત્યાખ્યાન, અને ભાવમાં તે પચ્ચક્ખાણુ બે પ્રકારે છે. ૧૦૫૨

सुअ णोसुअ सुअ दुविहं पुव १ मपुवंर तु होइ नायवं ।

नोसुअपच्चक्खाणं मूले १ तह उत्तरगुणे अ २

॥ १०५३ ॥

जावदवधारणंमि जीवनमवि पाणधारणे भणिअं ।

आपाणधारणाओ पावनिवित्तो इहं अत्थो

॥ १०५४ ॥

એક શ્રુતપચ્ચક્ખાણુ અને એક નોશ્રુતપચ્ચક્ખાણુ, તેમાં શ્રુતપચ્ચક્ખાણુના બે ભેદ, એક પૂર્વશ્રુતપચ્ચક્ખાણુ એક અપૂર્વશ્રુતપચ્ચક્ખાણુ (આતુર પ્રત્યાખ્યાનાદિ) નોશ્રુતપચ્ચક્ખાણુ બે પ્રકારે, એક મૂલગુણપચ્ચક્ખાણુ એક ઉત્તરગુણપચ્ચક્ખાણુ (કરેમિલતે ! સૂત્રમાં જે ' જાવજીવાએ ' પદ છે તેમાં) યાવત શબ્દ મર્યાદા અર્થમાં છે, અને જીવ શબ્દ પ્રાણુ ધારણુ અર્થમાં કહેત છે; એટલે પ્રાણુ ધારણુ સુધી પાપની નિવૃત્તી એવો અર્થ થાય છે. ૧૦૫૪

नामं १ ठवणा २ दविण ३ ओहे ४ भव ५ तन्मवे अ ६ भोगे अ ७ ।

संजम ८ जम ९ कित्तोजीविअं च १० तं भण्णई दसहा ॥ १०५५ ॥

સામાઈઅં કરેમી પચ્ચક્ષામી પઢિક્કમામિત્તિ ।

પચ્ચુપ્પન્નમણાગયઅઈઅકાલાણ ગહણં તુ

॥ ૧૦૫૭ ॥

નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ઓષ, ભવ, તદ્ભવ, ભોગ, સંયમ, યશ અને કીર્તિએ
જીવિત (જીવ) ના દશ પ્રકારે નિદેશા થાય છે, સામાયિક કરે છું એ વર્તમાન કાલનું,
સાવધનાં પચ્ચખાણુ કરે છું એ અનાગતકાલનું, અને પઢિક્કમું છું વિગેરે અતીત કાલનું
અહણુ કરે છે. ૧૦૫૭

દઘંભિ નિણ્દગાર્હ કુલાલમિચ્છંતિ તત્થુદાહરણં ।

ભાવંમિ તદુવત્તો મિઆવઈ તત્થુદાહરણં

॥ ૧૦૫૯ ॥

નિર્જ્વાદિકનો મિચ્છામિદુક્કડં તેમજ કુભારનો મિચ્છામિ દુક્કડંનું ઉદાહરણુ તે દ્રવ્ય-
મિચ્છામિ દુક્કડં સમજવું. મિચ્છામિ દુક્કડંના ઉપયોગવાળો જીવ તે ભાવ મિચ્છામિ દુક્કડં
કહેવાય, તેમાં મૃગાવતીનું ઉદાહરણુ જણવું. ૧૦૫૯

સચરિત્તપચ્છયાવો નિંદા તીણ ચડકનિક્કલેવો ।

દઘ્વે ચિત્તયરસુઆ ભાવેસુ બહુ ઉદાહરણા

॥ ૧૦૬૦ ॥

પોતાના વર્તનનો પશ્ચાત્તાપ તે નિંદા કહેવાય, અને તેના નામાદિક ચાર નિદેશા
જણવા, રાજની પટરાણી થયા છતાં પણ પહેલાનાં જીનાં લુગડાં પેહરીને આત્માની
નિંદા કરનારી ચિત્રકારની પુત્રી તે દ્રવ્ય નિંદામાં ઉદાહરણુ જણવી, અને ભાવ નિંદામાં
તો ધણું ઉદાહરણુ છે. ૧૦૬૦

ગરહાવિ તહાજાઈઅમેવ નવરં પરપ્પગાસણયા ।

દઘ્વંમિ મરુઅનાયં ભાવેસુ બહુ ઉદાહરણા

॥ ૧૦૬૧ ॥

ગહાં પણ નિંદા માફકજ છે, પણ તે બીજાની સમક્ષ કરાય છે, પુત્રવત્ની સાથે
સમાગમ કરી સ્વપ્નાના બહાને તે વાત કહેનાર બ્રાહ્મણ દ્રવ્યગહાંમાં દૃષ્ટાન્ત સમજવું, અને
ભાવગહાંમાં તો ધણું દૃષ્ટાન્તો છે. ૧૦૬૧

દઘ્વિવિડ્ડસમે સ્વલુ પસન્નચંદો હવે ઉદાહરણં ।

પઢિઆગયસંવેગો ભાવંમિવિ હોઈ સો ચેવ

॥ ૧૦૬૨ ॥

મનથી પુત્ર અને રાજ માટે શુદ્ધ કરનાર પ્રસન્નચંદ્રઋષિ દ્રવ્યકાચોત્સર્ગિનું દૃષ્ટાન્ત
છે, અને ભાવમાં પણ તેજ પ્રસન્નચંદ્ર ઋષિ સંવેગવાળા થયા તે વખતે દૃષ્ટાન્તરૂપ છે. ૧૦૬૨

સાવજ્જજોગવિરઓ તિવિહં તિવિહેણ વોસિરિઅ પાવં ।

સામાઈઅમાઈણ एसोऽणुगमो पारिसमत्तो

॥ ૧૦૬૩ ॥

વિજ્ઞાચરણનણ્ણું સેસસમોસોરણંતુ કાયવ્વં ।

સામાઈઅનિજ્જત્તાં સુમાસિઅત્થા પારસમ્મત્તા

॥ ૧૦૬૪ ॥

ત્રિવિધ ર પાપને વોસરાવોને સાવધ યોગથી વિરક્ત થાય તે સામાયિક કરનાર છે.
સામાયિક આદિનો એ અનુગમ (બ્યાખ્યા) સમાપ્ત થયો, બાકીના બધા નયોનો અવતાર
જ્ઞાન અને ક્રિયા નયમાં થાય છે, એવી રીતે સુભાષિત અર્થવાળી સામાયિકનિર્ણયિત
સમાપ્ત થયું. ૧૦૬૪

મૂલમાણ્ય-અવધ-ગાથા.

ઝહાપ પળ્લત્તં બોદિયસિવભૂડત્તરાહિ હમં ।

મિચ્છાદંસણ મળમો રહવીરપુરે સમુલ્પળ્લં ॥ ૧૪૭ ॥

સાવજ્જજોગવિરઓ તિયુત્તો છસુ સંજઓ ।

ઉવત્તો જયમાળો આયા સામાઇયં હોઈ ॥ ૧૪૮ ॥

નિવસંતો હતિયસીસા દમદંતો કામમાગમવાય ।

ળવિ રજ્જઈ રત્તેસું દુદ્દેસુ ણ દોસમાજ્જે ॥ ૧૪૯ ॥

૧કામ ભોગ છાડીને હસ્તિશાપ્ત આમથી દમદંત રામએ દીક્ષા લીધી; અને તે દમદંત ઋષિ, નથી તે પોતાના રાગી લોકોમાં રાગ કરતા, અને નથી પોતાના દ્વેષી લોકો ઉપર દ્વેષ કરતા. ૧૫૧.

નામં ૧ ઠવણા ૨ દવિણ ૩ ચિત્તે ૪ કાલે ૫ તહેવ ભાવે અ ૬ ।

ણસો સ્વલુ કરણસ્સા નિવસેવો છવિવહો હોઈ ॥ ૧૫૦ ॥

જાણગભવિઅરિત્તં સન્ના નોસન્નાઓ ભવે કરણં ।

સન્ના કઠકરણાઈ નોસન્ના વીસસપઓગે ॥ ૧૫૧ ॥

વીસસકરણમણાઈ ધમ્માઈણ પરપચ્ચયાજો(યજ્જો)ગા ।

સાઈ ચક્કુલ્પાસિઅમમ્માઈમચ્ચક્કુમણુમાઈ ॥ ૧૫૨ ॥

સંધાયમેઅત્તેદુભયકરણં ઇંદાઉહાઈ પચ્ચક્કવં ।

દુઅઅણુમાઈણં પુણ છઉમત્થાઈણડપચ્ચક્કવં ॥ ૧૫૩ ॥

જીવમજીવે પાઓગિઅં ચ ચરમં કુસુંભરાગાઈ ।

જીવપ્પઓગક જં મૂલે તહ ઉત્તરગુણે અ ॥ ૧૫૪ ॥

જં જં નિજ્જાણં કીરઈ જીવપ્પઓગઓ તં તં ।

વન્નાઈ સ્વકમ્માઈ વાવિ અપ્પાણં તુ ॥ ૧૫૫ ॥

જીવપ્પઓગકરણં દુવિહં મૂલપ્પઓગકરણં ચ ।

ઉત્તરપઓગકરણં પંચ સરીરાઈ પદમ્મિ ॥ ૧૫૬ ॥

ઓરાલિયાઈઆઈ ઓહેણિઅરં પઓગઓ જમિહ ।

નિપ્પણ્ણા નિપ્પજ્જઈ આહિણ્ણં ચ તં તિણ્ણં ॥ ૧૫૭ ॥

નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, તેમજ ભાવ એવી રીતે કરણનો નિર્લેપો છ પ્રકારે છે. ૧૫૨. જા અને ભવ્યશરીરથી વ્યતિરિક્ત કરણ એ પ્રકારે છે, એક તો સંજ્ઞા કરણ કે જેનું દુનિયામાં કરણ એવું નામ હોય અને જેનો કરણ એવો અર્થ પણ હોય, જેમ કંઠકરણ વિગેરે, અને બીજું નાસ'જ્ઞાકરણ તે એ પ્રકારે છે. એક પ્રયોગથી અને એક સ્વભાવથી ૧૫૩. તેમાં સ્વભાવથી કરણ એ પ્રકારે, એક તો અનાદિ અને સાદિ, ધર્માસ્તિકાયાદિકરણ સ્વભાવે કરણ જે (મહીને રહેવું) તે અનાદિ કરણ છે, અને બીજી વસ્તુને

સીધે સાદિકરણપણું છે. તેવીજ રીતે પ્રદગ્ધોનું સાદિકરણ બે પ્રકારે છે, ચાક્ષુષ, કે બે અભ્યાસિકની પેઠે ચક્ષુથી દેખી શકાય, અને બીજું અચાક્ષુષ કે જેને પરિણામે દેખી શકાય નહીં. ૧૫૪. સંધાન, ભેદ અને તે બંને (સંધાત ભેદ) કરીને જે ઇન્દ્ર ધનુષ્યાદિ બને છે તે ચાક્ષુષ કરણ અને બે પરમાણુઆદિના સંયોગવડે બને તે અચાક્ષુષ, આ અચાક્ષુષપણું જનસ્થની અપેક્ષાએ સમજવું, એવી રીતે વિશ્વસાપ્રયોગે કરણ કહ્યું. ૧૫૫ હવે કરણ પ્રયોગ કહે છે. પ્રયોગ કરણના બે ભેદ છે, એક જીવ પ્રયોગ કરણ અને બીજો અજીવ પ્રયોગ કરણ, વસ્ત્રાદિકના વર્ણાદિકનો ફેરફાર થાય તે અજીવ પ્રયોગ કરણ, કેમકે જીવના પ્રયોગથી પણ જે અજીવ પદાર્થોમાં વર્ણાદિ અને ક્રિયાદિ કરવામાં આવે તે અજીવ કરણ કહેવાય છે. બીજું જે જીવ પ્રયોગકરણ તેમાં બે ભેદ છે, (૧) મૂલજીવ પ્રયોગ કરણ (૨) ઉત્તર જીવ પ્રયોગ કરણ. મૂલજીવકરણમાં ઔદારિકાદિક પાંચે શરીરની ઉત્પત્તિ ગણાય છે, ઔદારિકાદિક શરીરમાં અંગોપાંગાદિક કરવામાં આવે અગર કરેલા હોય તે ઉત્તર જીવ પ્રયોગ કરણ કહેવાય છે; તે અંગોપાંગ ઔદારિક, વૈક્રિય, અને આહારક એ ત્રણ શરીરનેજ હોય છે. ૧૫૬-૫૭-૫૮-૫૯.

સીસ ૧ મુરો ૨ અર ૩ પિટ્ટી ૪ દો બાહૂ ૬ જહઆ ય ૮ અટંગા ।

અંગુલિમાઈ ઉવંગા અંગોવંગાણિ સેસાણિ ॥ ૧૬૦ ॥

કેસાઈઉવરયણં ડરાલ્લવિડવિ ઉત્તરં કરણં ।

ઓરાલિણ વિસેસો કન્નાઈવિનટ્સંઠવણં ॥ ૧૬૧ ॥

આઈલ્લાણં તિર્ણ સંઘાઓ સાઢણં તદુભયં ચ ।

તેઆકમ્મે સંઘાયસાઢણં સાઢણં વાવિ ॥ ૧૬૨ ॥

માથું, છાતી, પેટ, પીઠ, બે જુગ અને બે સાથસ, એ આઠને અંગ કહેવાય છે અને અંગુલી વિગેરેને ઉપાંગ કહેવાય છે અને બાકીના બધાને અંગોપાંગ કહેવાય છે. ૧૬૦ કેશાદિક (બનાવવા) તેનો સંસ્કાર કરવો તે ઔદારિકનું અને વૈક્રિય ઉત્તર કરણ કહેવાય છે, અથવા ઔદારિક શરીરનાં કર્ણુ આદિક નાશ પામ્યા હોય તેને તૈયાર કરવા તેને પણ ઉત્તરકરણ કહેવાય છે. ૧૬૧ ઔદારિક વૈક્રિય અને આહારક એ ત્રણ શરીરમાં સંધાત, શાટન, અને ઉભય એ ત્રણ કરણ હોય છે, તેજસ અને કાર્મણ શરીરને માટે કાંતો સંધાત ને શાટન હોય કાં તો એકલું શાટન હોય. ૧૬૨.

સંઘાયમેગસમયં તદેવ પરિસાઢણં ડરાલંમિ ।

સંઘાયણપરિસાઢણં સુઢ્ઢાગભવં તિસમઝણં ॥ ૧૬૩ ॥

અયં જહન્નમુકોસયં તુ પલ્લિઅત્તિઅં તુ સમઝણં ।

વિરહો અંતરકાલો ઓરાલે તસિમો હોઈ ॥ ૧૬૪ ॥

તિસમયહીણં સુઢ્ઢં હોઈ ભવં સવ્વબંધસાઢણં ।

ઉકોસ ડ્બ્બકોહી સમઓ ઉઅહી અ તિત્તીસં ॥ ૧૬૫ ॥

ઔદારિક શરીરમાં સંધાત અને પરિશાટન એકેક સમયના હોય છે, પણ ઉભય તો જનન્યથી વિમલગતિના બે અને શાટનનો એક એમ ત્રણ સમય શિવાય ના કુદ્ધિક ભય બેટલો હોય છે, ઉત્કૃષ્ટથી તો એક સમય ન્યૂન એવા ત્રણ પદ્યોપમ સુગ્રી સંધાત પરિશાટન અને તદુભય હોય છે, વિરહ એટલે અંતરાસકાલ ઔદારિકને માટે એવી રીતે છે.

૧૬૪. સર્વ સંઘાત અને સર્વ પરિશાટનમાં ત્રણ સમય ન્યૂન સુદ્ધિકલપ જેટલું અન્તરાલ છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી તેત્રીસ સાગરોપમ કોડ પૂર્વ, ને એક સમયનું આંતર છે. અનુત્તર વિમાન અથવા સાતમી નરકના તેત્રીસ સાગરોપમ અને પછીના મનુષ્યપણાના કોડપૂરવ, છેલ્લો (છવટના) એક સમય હીન કરીને બાધવા. ૧૬૫.

અંતરમેગં સમયં જહન્નમોરાલગ્નસાહસ્સ ।

સત્તિસમયા ઉક્કોસં તિત્તીસં સાગરા હંતિ ॥ ૧૬૬ ॥

વેડવ્વિઅસંઘાઓ જહન્નુ સમઓ ઉ દુસમ્પક્કોસં ।

સાહો પુણ સમયં ચિઅ વિડવ્વણાણ વિણિદ્ધિઠ્ઠો ॥ ૧૬૭ ॥

સંઘાયણપરિસાહો જહન્નઓ ઇગસમઇઓ હોઇ ।

ઉક્કોસં તિત્તીસં સાયરણામાઇં સમજ્ઞા ॥ ૧૬૮ ॥

સવ્વગ્ગહોમયાણં સાહસ્સ ય અંતરં વિડવ્વિસ્સ ।

સમઓ અંતમુહુત્તં ઉક્કોસં રુક્ષવકાલીઅં ॥ ૧૬૯ ॥

આદારિક સર્વબ્રહ્મણ અને શાટન ઉભયનું જઘન્ય આંતરો એક સમય છે અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સમય અધિક તેત્રીસ સાગરોપમ છે, વૈકિયનો સંઘાત જઘન્યથી એક સમય છે અને ઉત્કૃષ્ટથી બે સમય છે અને શાટનો વૈકિયનું એકજ સમય છે સંઘાત અને પરીશાટ બન્ને જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ સમય ઊભું તેત્રીસ સાગરોપમ છે. વૈકિયનું સર્વ સંઘાતનું આંતર એક સમય, સંઘાત ઉભયનું આંતર પણ એક સમય અને શાટનું અન્ત-મુહુર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ આંતર ત્રણેનું વનસ્પતિના સ્થિતિ કાલ જેટલું છે. ૧૬૬-૬-૮-૯.

આહારે સંઘાઓ પરિસાહો અ સમયં સમં હોઇ ।

ઉભયં જહન્નમુક્કોસયં ચ અંતોમુહુત્તં તુ ॥ ૧૭૦ ॥

બંધણસાહુમયાણં જહન્નમંતોમુહુત્તમંતરણં ।

ઉક્કોસેણ અવહં પુગ્ગલપરિઅટ્ટદેસૂણં ॥ ૧૭૧ ॥

આહારક શરીરના સંઘાત અને પરિશાટ એકેક સમય હોય છે અને સંઘાત પરિશાટ ઉભય જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અન્તર્મુહુર્તજ હોય છે. સંઘાત અને ઉભયનું અંતર જઘન્યથી અંતર્મુહુર્ત હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટથી કાંઈક ઉજી અપાર્ધ પુગ્ગલ પરાવર્ત છે. ૧૭૦-૧૭૧.

[તેજસ અને કાર્મણ અનાદિ પ્રવાહવાળા હોવાથી તેનો એકલો સંઘાત કોઇને પણ ન હોય, પણ ભવ્ય જીવોને શૈલેશીનો પરિશાટ છેલ્લા સમયમાં હોય છે. તેજસનો સંઘાત પરિશાટ ઉભય અનાદિ અનન્ત છે, કેટલાક ભવ્યોને અનાદિ સાન્ત છે, તેજસ કાર્મણ અનાદિના હોવાથી તેમજ સર્વથા જતા ન હોવાથી સંઘાતાદિને આંતર નથી. ૧૭૨-૧૭૨.]

અહવા સંઘાઓ ૧ સાહજં ચ ૨ ઉભયં ૩ તહોમયનિસેહો ૪ ।

પઠ ૧ સંસ્થ ૨ સગઢ ૩ ધૂણા ૪ જીવપઓને જહાસંસ્થ ॥ ૧૭૪ ॥

અથવા જીવ પ્રયોગ કુશ્વ ચાર પ્રકારે છે. જેમ વસ્ત્રમાં તાંતણાએકઠા કરવારૂપ સંઘાત છે અને શાખમાં ઘોલવારૂપ પરિશાટ છે, ગાડી બનાવતાં એકઠું કરવાનું તે ઘોડવાનું બને છે. સામાન્ય થીજ આધી પાછી કરવામાં અનુભવ દરજી છે. એવી રીતે દ્રવ્યકરણ કશું. ૧૭૪

ઉપ્પન્નાણુપ્પન્નં કયાકયં इत्थं जहं नमुक्कारे । दा० १ ।

केणंति अत्थओ तं जिणेहिं सुत्तं गणहरेहिं (दा० २) ॥ १७५ ॥

સામાયિકમાં ઉત્પન્ન અનુત્પન્ન એટલે કરવાપણું; નહીં કરવાપણું નમસ્કાર સૂત્રની પેઠે બાબતું, સામાયિક અર્થથી તીર્થકરોએ અને સૂત્રથી ગણધર બોલે છે. ૧૭૫

तं केसु कीरईं तत्थ नेगमो भणइ इद्वद्वेसु ।

सेसाण सव्वद्वेसु पज्जवेसुं न सव्वेसुं ॥ १७६ ॥

નેગમ કહે છે કે મનોજ્ઞ શયનાસન આદિમાં સામાયિક અને, બાકીના નયોના મને સર્વ દ્રવ્યમાં સામાયિક છે પણ સર્વ પદાર્થોમાં નથી ૧૭૫.

काहु ? उदिट्ठे नेगम उवट्ठिए संगहो अ ववहारो ।

उज्जुसुओ अकमंते सहु समत्तंमि उवउत्तो ॥ १७७ ॥

ઉપદેશ કહેવાય ત્યારે સામાયિકપણું એમ નેગમ માને છે સંગ્રહ અને વ્યવહાર વાંચના માટે તૈયાર થાય ત્યારે સામાયિક માને છે, ઋણસૂત્ર બંધે ત્યારે સામાયિક માને છે, વૃદ્ધો તો કહે છે કે સમાપ્તિ કરે અથવા કરતા ઉપયોગ વગરનો હોય તો પણ સામાયિક ઋણસૂત્રના નયમાં હોય છે, શબ્દનયો તો સામાયિકના યોગને સામાયિક માને છે. ૧૭૭ [આલોચયુ વગેરે કરવા, ક્ષેત્ર મેલવું, નિયમિત દિશા સામે રેવું, સારા નક્ષત્રો પ્રિય ધર્માદિ ગુણો અને ગુરુ મહારાજના આદેશનો વચન એ વગેરે આક પ્રકારે સામાયિક કરવા કહ્યું છે. ૧૭૮]

पव्वज्जाए जुगं तावइ आलोअणं गिहत्येसुं ।

उवसंपयाइ साहुसु सुत्ते अत्थे तदुभए अ (प० १) ॥ १७९ ॥

आलोइए विणीअस्स दिज्जए तं (पडि २) पसत्थखितंमि । (प० ३)

अभिगिज्झ दो दिसाओ चरंतिअं वा जहाकमसो (प० ४) ॥ १८० ॥

ગૃહસ્થને દીક્ષાને લાયક રીતિએ તપાસવો અને ઉત્તર લેવો તે આલોચન કહેવાય અથવા સૂત્ર અર્થ તદુલય સાધુ લેવે તે પણ આલોચન કહેવાય, આલોચન થયા પછી વિનિતને તે સામાયિક અપાય, ઇશુ ક્ષેત્ર વિગેરે સારા સ્થાનમાં સામાયિક અપાય. પૂર્વાદિ ઉત્તર દિશા કે જે બાળુ તીર્થકર વગેરે વિચરતા હોય તે બાળુ અપાય, ચૈદસ આદિ દિવસો છોડીને અપાય, અપાય નક્ષત્રાદિ નક્ષત્ર ૧૦ છોડીને અપાય, પ્રિય ધર્માદિ ગુણગાળાને સામાયિક અપાય. ૧૭૯-૧૮૧.

अभिवाहारो कालिअमुअंमि सुत्तत्थतदुभएणंति ।

द्ववगुणपज्जवेहि अ दिट्ठोवायંमि बोद्धवो (प० ८) ॥ १८२ ॥

उद्देस१ समुद्देसेर वायणइ मणुजाणगं च४ आयरिए ।

सीसम्मि उदिसिज्जंतमाइ एअं तु जं कइहा (दा० ६) ॥ १८३ ॥

કાલિક સૂત્રનો સૂત્ર અર્થ અને તદુલય કરી જે આજ્ઞા દેવાય છે અને દૃષ્ટિ-વાદમાં સૂત્રાર્થને દ્રવ્યગુણ પદાર્થો આજ્ઞા દેવાય છે, ૧૮૨ શિષ્યને ઉદેશાદિક કરતી વખતે આચાર્યને ચાર પ્રકારના કર્મ થાય છે, (૧) ઉદેશ (૨) સમુગ (૩) વાચના (૪) અનુજ્ઞા એ ચાર કર્મ બાબતો. ૧૮૩.

